

ਪ੍ਰੀਤਸ਼ੀ

આજના મંગળ દિવસે

રાષ્ટ્રની ભાવી પ્રગતિને! આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે.....કેમકે રાષ્ટ્રિય જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના આદેશનમાં તમે એક મહત્વની સાંકળ છો. આજની આશાને આવતી કાલે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં બાળગોપાળ પરત્વેની ફરજ અદા કરવી જ જોઈએ અને એમના ભાવીની જોગવાઈ કરવી રહી.

તમારાં બાળકો જીવનપ્રવેશ નિશ્ચિંતપણે કરે તેની સંભાળ રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

એમના ભાવિની આજીવન જોગવાઈ કરો અને નિશ્ચિંત બનો.

બાળની પેલોરી લેવાથી તમને તમારા કુટુંબ પ્રત્યે ફરજ બળ-
વાનો સંતોષ રહેશે. હોલ સાઈડ, એન્ડાઉપેન્ડ નાનાં બચ્ચાંઓની
તેમજ તેમના બાળપર અને લગ્નની જોગવાઈ કરતી પેલોરીઓ,
ટ્રીપલ બેરીયર, એન્ડ સાઈડ પી. વિનિયુ પ્રકારના
લાગે આપની પેલોરીઓ અમે ઉતારીએ છીએ.

ધી ઇન્ડીઅન ગ્લોબ

ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ

૩૧૪-૩૨૧, હોર્ન બી રોડ, કોર, મુંબઈ.

૨૬૪ ૬૬૦

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન
વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે

યુગદર્શન

દરેક અંગ્રેજી માસની ૧૫મા તારીખે પ્રગટ થતું માસિક

યુગદર્શનના સંચાલકો તરફથી નમ્ર વિજ્ઞાપિ

§ સમસ્ત યુગદર્શન વિદ્વાનોને, કવિઓને, કલાકારોને, સંશોધકોને, લેક્ચરરોને નેમજ વિવિધ વિષયના નિષ્ણદોને નીચે આપેલા નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો તેમજ ઉચ્ચ કક્ષાના કાવ્યો યુગદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

૧. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થવા માટે મોકલેલા લેખો અને કાવ્યો કામગીરી એકજ બાબુએ સુવાચ્ય અક્ષરોમાં લખાયેલા હોવા જોઈએ.

૨. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થવા માટે મોકલેલા લેખો તેમજ કાવ્યો અન્ય કોઈપણ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલા હોવા ન જોઈએ.

૩. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા લેખો તેમજ કાવ્યોમાં રજૂ કરવામાં આવેલા વિચારો તેમજ વિદ્વાનોની જગ્યાજગીરી લેખકની રહેશે.

૪. પ્રકાશન માટે મોકલેલા લેખો તેમજ કાવ્યોમાંથી જે લેખો અને કાવ્યો 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવશે એ અંગ્રેજી ખબર એ લેખો તેમજ કાવ્યો મળ્યાને પંદર દિવસની અંદર આપવામાં આવશે, અને રવીકાય નહીં હોય એવા લેખો જ (કાવ્યો નહિ) ચાલુ જુલૈયાથી પણ મોકલવામાં આવશે.

૫. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા લેખ તેમજ કાવ્યની પાંચ નજીક લેખકને પૂરી પાડવામાં આવશે તેમજ જે અંકમાં પ્રગટન લેખ કે કાવ્ય પ્રગટ થયેલ હશે તે અંક મોકલવામાં આવશે.

૬. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા અને પુરસ્કાર આપેલા લેખો કે કાવ્યોમાંથી જો કોઈ પણ લેખ કે કાવ્ય 'યુગદર્શન'ના સંચાલકો પોતાના ભવિષ્ય સંકલિત પ્રકાશનમાં લેવાને ઇચ્છે તો તે સેાની 'યુગદર્શન'ના સંચાલકોને છૂટ રહેશે, અને એમ કરવામાં આવે ત્યારે તે લેખ કે કાવ્ય સંબંધે મૂળ જે પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો હશે એનો ૫૦ ટકા પુરસ્કાર તે લેખકને આપવામાં આવશે. આ સિવાય આવા લેખો તેમજ કાવ્યોના સર્વ અધિકાર લેખકના પોતાના રહેશે.

૭. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા કોઈ પણ લેખ કે કાવ્યને અન્ય કોઈ માસિક કે સામયિકમાં પ્રગટ કરવા માટે તે તે પ્રકાશકે 'યુગદર્શન'ના તંત્રીની તેમજ લેખકની સંમતિ મેળવવી રહેશે અને રીતે પ્રગટ કરવામાં આવેલા લેખ કે કાવ્યને તે તે પ્રકાશકે નકલ પૂરીકર કરશે રહેશે.

નોંધ : 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ કરવાને મોકલવામાં આવેલ કોઈ પણ લેખના અસ્વીકારનું કારણ એ લેખ 'યુગદર્શન'ની અપેક્ષિત કક્ષાનો નથી એમ જ હોવાનું માની ન લેવાની તે તે લેખકને તંત્રીની નમ્ર વિનંતિ છે. કોઈ પણ લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં એ લેખનો અતિ વિસ્તાર, એમાંની તંત્રીને પ્રતિકૂળ લાગતી સિદ્ધાંતસરણી, એમાંનો પુનઃ ચર્ચા પામીને અન્ય ચર્ચાપિઠા વિષય, એમાંના ચર્ચાસ્પદ વિષયને 'યુગદર્શન'માં શરૂ કરવાની તંત્રીની અનિચ્છા અથવા તો સામાન્ય વાંચકોને એ લેખ નિરસ થા હુમ્મોલ લગતવાનો સંભવ આવી અતેક કારણો હોઈ શકે છે.

§ અંગ્રેજોને તેમજ પ્રકાશકોને પોતપોતાના પ્રકાશિત ગ્રંથો અસ્વીકાર્યો મોકલવા વિનંતિ છે.

§ સમસ્ત યુગદર્શનના પ્રજ્ઞાનોને યુગદર્શનના ગ્રાહક બનવા વિનંતિ છે. લવાજમનો દર નીચે મુજબ છે. વાર્ષિક લવાજમ કિંદ ખાતે રૂ. ૮, પરિદેશ ખાતે રૂ. ૧૧, છુટક નકલ રૂ. ૧. ગ્રાહક થવા માટે લખો:-

વ્યવસ્થાપક : 'યુગદર્શન', પો. બો. ૬૨, ધોધા સ્ટ્રીટ, કોટ, સુગ્રામ ૧.

§ મહેરખર્ચના દર નીચે મુજબ છે :-

છુટક

ફોન્ટ્રીક

આર્થ પાનું રૂ. ૬૦	આર્થ પાનું ૧૨ માસ રૂ. ૬૫૦
અર્થ પાનું રૂ. ૩૦	અર્થ પાનું ૧૨ માસ રૂ. ૩૨૫
પા પાનું રૂ. ૧૮	પા પાનું ૧૨ માસ રૂ. ૧૮૦

યુગદર્શન વિષયાનુક્રમ

7

લેખ	લેખક	પૃષ્ઠ
અનન્ય નિષ્ઠા	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૧
મુકિત મંગળ (કાવ્ય)	શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	૨
સાચી આત્માથી એટલે શું? (અનુવાદ)	શ્રી જી. કૃષ્ણમૂર્તિ	૩
ભારતમાતા	ડૉ. હરિગ્રિહાદ દેસાઈ	૫
સત્યમેવ જયતે	શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	૬
સત્યોપાસક સન્ત વિરૂદ્ધ સમાજધારક નેતા (અનુવાદ)	પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ	૧૦
કાળપ્રભાવ અને માનવીનો પુરુષાર્થ	મુનિ સંતખાળ	૧૩
લોકશાહીનો માર્ગ	મનુષ્યર મહેશ વાસુદેવ માવળંકર	૧૪
ભારતનો નવયુગ	ન્યાયમૂર્તિ હરિસિદ્ધભાઈ દિગ્દેશી	૧૭
નરસોપત કેળકર	શ્રી. ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	૨૦
મિલન (કાવ્ય)	શ્રી નાથાલાલ દવે	૨૪
મોક્ષાનું મૂર્ત્યુચ્ચાર	શ્રી. કનૈયાલાલ બાઈશંકર દવે	૨૫
વિજ્ઞાન દર્શન	શ્રી. નરસિંહ મૂળદેવ શાહ	૨૬
હક કે ફરજ? (કાવ્ય)	શ્રી. અરેશ્વર ક. ખખડાર	૩૨
મનપા (કાવ્ય)	શ્રી. સુન્દરમ	૩૨
પાર... ..	શ્રી. સોદામિત્રી મહેતા	૩૩
વિચારકણુ	શ્રી. લલિત બટ્ટ	૩૭
સાચું શ્રેય (કાવ્ય)	શ્રી. જ્ઞાનંદ દવે	૩૭
પુનર્જન્મની ઉપયોગિતા... ..	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૩૮
ગાવાની થી જરૂર છે ભાષ? (અનુવાદ)	શ્રી અનિલ શાહ	૪૧
ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તો	શ્રી. એલ્ફ જહાંગીર તારાપેરિયાળા	૪૫
યુગરાતની ચિત્રકળા છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં	શ્રી. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ	૪૭
નારીશ્લાગ્ય	શ્રી. જેઠાભાઈ જોષીલાલ દ્ર	૪૯
સાહિત્ય સમીક્ષા : જ્યોત અને જાણા	શ્રી. ખજાવનરાય ક. દાશરે	૫૧
„ જોહન જ્યુલીલી મોવેનીર... ..	તંત્રચર્યાનેશી	૫૫
„ યુગરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, રાજકોટ	„ „	૫૬
વિદગ્ધાવલોકન	તંત્રચર્યાનેશી	૫૭

યુગદર્શન, આજનો સ્વાતંત્ર્યદિન, સત્યમેવ જયતે, મંચલવર્ષ, 'મંગલ પ્રભાત' અને તેના ચિત્રકાર, શ્રી. અમુભાઈ રાવતને અભિનંદન, કળાવિવેચક શ્રી. મનુભાઈ કક્કરનું અવસાન, ભાળીતા પત્રકાર શ્રી ચંદ્રકાન્ત સુલતીઆનું ખેડતરિક અવસાન, રોલરનો દુકળ, નાણાની કીમત, રૂપિયામણ, સ્વદેશી જવા કરાર, આપણી ખરીદશક્તિ, મુશીની ધસારો, મધ્યમવર્ગનું મહત્વ, મુશીની દડતાળ, સરકારી ખર્ચ, ભારતીય વિદ્યાભવનનું ઉદ્ઘાટન.

પુસ્તક ૧ : અંક ૧

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૬

અનન્ય નિષ્ઠા

કાકાસાહેબ કાલેલકર

આપણે આજાદ થયાં આઝાદીને આનંદ કેને ન થાય? પણ એમણે આખો જનમારો પરતગતાનું દુઃખ વેઠ્યું, છતાં કહી પરતગતા સાથે માંડવાળ કરીને આરામ ગળવવાનો વિચાર ન કર્યો; જેઓ કંઈક આરામમાં અને ધણી નિરાશામાં શુભાશી સામે અખંડ ઝૂંઝૂના રહ્યા તેમને આઝાદીનો જે આનંદ થયો તે કાંઈ નવારો ન હતો. આઝાદી માટે ઝંખતાંઝંખનાં હિંદના દાદાએ દેહ છોડ્યો. નોકરશાહી સામે અસતોષ ફેલાવવાનું પવિત્ર કામ કરતાંકરતાં હોડમાન્યે દેહ છોડ્યો. કાળી નિરાશામાં સ્વતંત્રતાના ગીત ગાતાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઉચ્છેદન રૂપ આસેખતાંઆસેખતાં રવિબાણુએ પોતાની લાંબી કારકિર્દી પૂરી કરી. ‘પરતગતાની જાણ’ આપણે જ પડકી બેઠા છીએ; આપણને ઢસડી લઈ ગય છે તે જણ આપણે જ જોઈ શકીએ છીએ; તે જોઈ દુઃખે એટલી જ વાર, એમ સમજવતાં સમજવતાં સ્વામી વિવેકાનંદ વિદેહ થયા. આઝાદીને કારણે દેરાજહાર જઈ ત્યાં આજાદ હિંદની ફોજ તૈયાર કરી આઝાદીનું ખાલું ખખડાવના અદ્યય થયા મુબાવખાણુ. આવા તેજસ્વી મુક્તિમણિઓની માળા ખૂટે એમ નથી. એ સીએ આઝાદીની ઝંખના સાથે પોતાના દિવસો પૂરા કર્યા. એ બધાએ માન્યું હતું કે આઝાદી એ જ સ્વર્ગ છે, એ જ નંદનયન છે, એ જ કથાજીવામ છે.

આને જો તેઓ હિંદુસ્તાનની વિપત્તિઓ જોઈ શકે તો તેમને શું થશે? એ જમાનાની લાગણીના જેઓ સાક્ષી છે તેઓ ખાલી આપી શકશે કે આજની દુર્ઘટા માટે હોડીનાં આંધુ વહેવારના છતાં તેમને આઝાદીનો આનંદ ઓછો ન જ થાય. તેઓ કહેત કે આઝાદીનો આનંદ સુસ્થિતિ કે દુસ્થિતિ ઉપર નિર્ભર નથી. શુભાશીની કાળી દીલી આપણે ધોઈ શક્યા એ આનંદ સ્વતંત્ર છે. સ્વતંત્ર માણસ ચરશે જ એની યોગાધારી કોણ આપી શકે? સ્વતંત્ર થઈને સ્વર્ગે જઈશું અથવા નરકે. જઈશું. ‘કાલિદાસ નિરયગતી પરવશતા શતગુણે કરી જાચ’ નરકગતિ ધણી સારી, પરવરાના નરકગતિ કરતાં પણ સોગણી અકળામણુ કરાવે છે’ એમ જે જૂના મરાઠી કવિએ ગાયું તે અફરે અફર આજના જમાનાએ ખરું કરી ખતાવવાનું બીડું ઝડપ્યું છે. બીજ એક આધુનિક મરાઠી શ્રીસ્તી કવિએ ગાયું-કિરિત મલ્લ દાદિ દિશા। કર મમ અજ્ઞાત દશા। કર માયા વૃત્તિ વિશા। પરિ તૂટી મામી બેકશા। હવ વિળ જગ દાન્ય મકલ વિકલ માસલે। ઉ સ્વતંત્રતા। મને વશે દિશ રખવાની માર, અન્ન માટે મને ટળપળતો કરી મુક, મારી વૃત્તિએ ચસકાવીને મને ગાંડો કરી નાંખ, પણ એક વાર તું મારી થા. તારા વગર દુનિયા શૂન્ય જેવી લાગે છે અને બધું નિષ્ખાણુ, નિઃસાર જેવું લાગે છે.

આને આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ, પણ એની સાથે હિંદુસ્તાનના ભાગજા પડ્યા અને એથીયે વિશેષ, આપણા જ હોકાને હાથે હિંદુસ્તાનના માણસોના મહાત્માને આપણે ખાયા અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સ્વતંત્ર થવાની સાથે કેટલાક હોકાએ પોતાનું ચારિત્ર્ય પણ યોયું છે: છતાં કેટલેક કાળે આપણા મનમાં એવો અપવિત્ર વિચાર ન જ ઉઠે: જોઈએ કે આના કરતાં તો પરતગતા જ સારી હતી. જે હોકા સ્વતંત્રતાને સ્વતંત્રતા ખાતર જ ચાહે છે અને કેટલું પણ મુખ કે સત્તા ખાતર સ્વતંત્રતાને જતી કરવા તૈયાર નથી એવા હોકાને હાથે જ હિંદુસ્તાનની તમામ વિપત્તિઓ દૂર થવાની છે અને હિંદુસ્તાન જ શું પણ આખી દુનિયા એવા હોકા પાછળ ચલીને જ પોતાના ઉદાર કરી શકવાની છે.

ખાત્રી ગમે તે થાઓ; પણ આપણી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિની નિષ્ઠા સત્તર પણ કાંખી ન પડે! આવી અનન્ય નિષ્ઠા જ આપણને સર્વ સંકેટોમાંથી ઉગારી લેશે.

મુક્તિ મંગલ

[૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૦]

ઉમાશંકર જાંવી

[૧]

યશોજીવલ જ્ય હે ભારતમાત ।

અમર તવ તપો મુકિતપ્રભાત ।

તપસ્વિજમયિત મુખ્ય મંગલ, સંકટ બહી અશુભ;

ઉદય અર ને રમી રમકડે, જુદા હે ચિરમુખ ।

અહો તવ ઉદાર રતન્યની ધારા ।

ધટે નહિ મા । તુજને ચિર કારા

યશોજીવલ જ્ય હે૦

[૩]

પ્રગટતો પુનિત - મુક્તિનો બાણ,

પૂર્ણ તવ સ્પર્શ પ્રકલિત પ્રાણ.

ઊઠો હે ! જીએ વાટ યુગ-કર્મ,

આચરો અભિનવ પુરાણ ધર્મ.

અંતરિક્ષથી પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાવે સુરમુનિ સર્વ,

અર્ધવં કિન્નરો ગાય, અસરોગણ નર્તત સર્ગવં.

આશિષો ગાય વાલ્મીકિ વ્યાસ,

વેદ ઉપનિષદો સુહે સુહાસ.

યશોજીવલ જ્ય હે૦

[૨]

કરી તવ પુત્ર ઉગ્ર તપસ્વા,

ઉઠેલી કૂટ દાસ્ય-સમરવા.

ઊઠો હે માત ! આજ મધરાત,

પ્રસવતી મંગલ મુકિતપ્રભાત.

સાધુપુત્ર તવ લડયો આત્મભળ ધારી, સંગ લઇ સાથ;

સહી ધાનના પોતે, સહચર દલે; ન અરિને આંખ.

વિશ્વમાં જેલ્યો અભિનવ જંગ,

પ્રેમનો જગજ્યો રંગ અમંગ.

યશોજીવલ જ્ય હે૦

[૪]

માત, તવ ઉજ્જવલમુખ અભિરામ

દીપતું એ જ, ગાતું મધુ સામ.

રામનો સદા હૃદયમાં વાસ,

કૃષ્ણનો અગે નિત્ય રસરાસ.

અગ્નિકૃષ્ણવંદિત નંદિતમનુકૃતરૂપિત ચિત વિરાગે,

અંગથોપ તવ મંદિર મંદિર મંદ્રમુલક ગાગે.

છતીને પ્રબળ વાસનાયુદ,

સુહે તવ મહાવીર ને જુદ.

યશોજીવલ જ્ય હે૦

[૫]

ધન્ય તે રાજર્ષિ અવિજ્ઞેય,

અંખતા મનુકૃતનાં વર ભેય.

ધન્ય તે ધર્મધીર મિથિલેશ,

સોહતા કૃષ્ક તજે શુભવેશ.

અશોક, વિક્રમ, હર્ષ, અકબર, શિવાજી વંશ નૃપાળ;

તવ પ્રત્યેક સુપુત્રપુત્રીમાં સ્પર્શે એક ઉજ્જવાળ.

મુક્તિનો દુર્ગ જની, શુભમર્ગ

વિશ્વને દો ઘાતિનો અર્ધ.

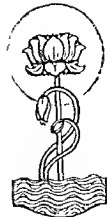
યશોજીવલ જ્ય હે૦

સાચી આઝાદી એટલે શું ?

શ્રી. ને. કૃષ્ણમૂર્તિ

[શ્રી પ્રેસ એન્ડ પ્રિન્ટિંગ પ્રા. લિ. દિલ્લી આઝાદી
અને શ્રી. ને. કૃષ્ણમૂર્તિએ કરેલાં ખાસ નિવેદનોના અનુવાદ.]

ખાલ્લ અને આંતરિક સ્વતંત્રતાને અવગણી પાડી શકાય. તાજી આઝાદીને વરેલા અને જીવનના ઉંડા અર્થને સમજના મથતા દેશમાં તો ખુદદેશ કરતાં પે જીવનની અમલ વધારે છે, અને આ વિચારસરણી અનુસાર આજે સંપૂર્ણતઃ સ્વતંત્ર એવો એક પણ દેશ નથી. પ્રત્યેક દેશમાં સ્વતંત્રતાના ઓછા વત્તા અંધ જ બોલા મળે છે; પરંતુ ત્યાં ત્યાં ગળડીય સ્વતંત્રતા હોય છે ત્યાં ત્યાં એની સાથે જ જીવનને રૂધિરા અને એને નહિયત્ત બનાવતાં અકુદરતી બંધનો સામેની સ્વતંત્રતા પણ હોવાની. આ સ્વતંત્રતાનો સાચો દુરમન મૂતપ્રાપ્ય બનેલી રસમો છે. આ રસમો આજના જીવનને ગંધ ઠાલતી બૂસાંધ ગયેલી માન્યતાઓનું શુભામ બનાવે છે. દુનિયાભરના દેશોમાં હિંદ આવી માન્યતાઓની વધારે બીસમાં છે. હિંદનો સગળનો પ્રથમ આ જ છે. એનું નિર્માણ કરે અને ઉગતા સૂર આગળ જોમ સવારનાં ધુમ્મસ પીગળી જાય છે તેમ હિંદને પાછળ ગખનાં બળે તો નાશ થઇ જશે. જીવનના પ્રવાહને જીતી નહિ શકાય. દેશ અથવા જાતિએ જ્યાં સુધી આંતરિક પરિબળોથી સ્વતંત્રતા નથી મેળવી ત્યાં સુધી વાસ્તવિક અર્થમાં આઝાદીની એણે કદી આશા નહિ ગળવી જોઈએ, અને કદાચ જે એવી ખાલ સ્વરૂપમાં દેખાતી સ્વતંત્રતા મળે તોય સુદૂર દેખાતાં એનાં ફળો જ્યારે ચાખવામાં આવશે ત્યારે એમાંથી ધૂળ અને રાખ જ નીકળશે.

આ કંઈક આઝાદી વિષામણ છે. કદાચ તે અજ્ઞાનમતી પણ હોય, છતાંય હિંદને જે જોઈએ છે તે મેળવવા સારું સંજોગોના દમ જીતી પણ આ પાઠ શિખરામાં હિંદની સત્તામતી છે. અને ત્યારે જ અનેક મથામણોમાંથી પસાર થઈને હિંદ વધુ વિશુદ્ધ બનશે. હિંદનો આત્મા એ એક

મહાન શૃંખલામય આત્મા છે. એને મુક્ત કરે અને જોઈ લ્યો કે જનનમાં રાષ્ટ્રમાં એક વિરાટ ગાળુ લગુ કરો. કાચ કે નૂતન પ્રાણસંચારથી વિખરેલ બનેલું વિદિ સમય વિધિમાં નૂતન પ્રાણનું સિંચન કરશે એમાં જરાયે શક નથી. આપણી પાસે રાકિતનો મુંદર વારસો છે, પણ કાંઈ પણ માન્યતાને તાજી અને ઉપયોગી રાખી શકે એવાં—અન્ય પ્રત્યે ઉંડી સહાનુભૂતિમય વલણ અને ખરા દિલનો પ્રેમ એ બે-તરવાના અભાવે આપણે એ વારસો નિરૂપયોગી અને અર્થહીન બની ગયો છે. આજે આપણા અમર બૂતકાળના મહાન વારસામાંથી આપણી પાસે શું અવશેષ છે? પાપાણુ-સમી કહો? નિષ્કરુના અને સાર્યપટુતા, બાળકમો, વિધવા ઉપરનાં રૂઢિગત બંધનો, સ્ત્રીઓ તરફની અધરિત વર્તણૂક, અસ્પર્શતા-માનવીના જીવનની સંવાદિતા સાધતી, એને મધુર બનાવતી મૂળી લાગણીઓનેક ચડતું—આ સવશું મૂતપ્રાપ્ય બની ગયેલી જડ માન્યતાઓનાં પરિણામ સિવાય બીજું શું છે? અને સાતિઓના પાડા એવ-પેતે બીજા કરતાં કંઈક લુદો છે—કંઈક કુચો છે—એ બતાવવાના સાધનરૂપ આર્થી વ્યક્તિઓનાં મંડળો નથી તો બીજું શું છે? આ અને આવી કેટલીયે વસ્તુઓ આપણા વારસામાં જીતરી આવી છે, અને એમના સારણુ નીચે આપણે અત્યારે કયાકાંઈ રહ્યા છીએ; પરંતુ છેક જ એમ નથી એ પણ નહિ બૂલવું જોઈએ કે આ જ આપણા વારસાનું સર્વસ્વ છે. ખરી રીતે આ તો આપણા વારસાનો કેવળ મૂતપ્રાપ્ય ભાગ જ છે. હિંદના બધા બૂતકાળનો સાચો અને જીવંત વારસો તો એની નીચે દબાયેલો પડ્યો છે, અને આત્માની મુક્તિ મારેની રાકિત કે જે હિંદ પામે છે તે જ આ વારસો છે, એમ હું માનું છું હિંદના

આત્મા ઉપરનાં બધાં જળાં દૂર કરે અને પછી તમને વધારે મળ્યૂત, વધારે જીવંત અને વધારે જીવં જીવી અનાસક્તિનાં અને વાસ્તવિકતાનાં દર્શન થશે.

હિંદને આ આત્મા આજે પુનર્જીવિત કરવાનો છે. એને જે પુનર્જીવિત બનાવવામાં આવશે, તેમ જ એને સ્વયંપ્રકાશિત બનવાની જોગવાઈ કરી આપવામાં આવશે તો મેં આગળ જણાવ્યું છે તે મુજબ જગતના પુનર્નિર્માણ-કાર્યમાં એ એક જીવંત ચમત્કારિક અસર નીપજવશે. આવી શક્તિ માટે કશું જ અશક્ય નથી, અને એક ચાર સ્વતંત્ર નબોમંડળમાં વિચરવા સાથે એ બધી જ વસ્તુઓને પોતાની તરફ આકર્ષે. એના એક નાનકડા અને સ્વાભાવિક પરિણામ-રૂપે એ રાજકીય સ્વતંત્રતા લાવશે એટલું જ નહિ, પણ હિંદ જગતની નૈતિક શક્તિઓનું મધ્યવર્તી કેન્દ્ર બનવા સમર્થ છે એ સાબિત કરી બતાવશે.

આપણે શું કરવું જોઈએ

આ જાગૃતિ માટે શું શું કરવાની જરૂર છે? પહેલાં તો આપણાં સ્થાનને નક્કી કરવું અને નિષ્પાલસત્તાપૂર્ક જોવાની શક્તિ કેળવવી જોઈએ. બીજું સાચી દૃષ્ટિ મળ્યા બાદ સ્વાભાવિક રીતે ઉદભવતો એક પ્રધારનો અસતીય કેળવવો જોઈએ, અને પછી વર્તમાન પરિસ્થિતિને બેરોજ સમજીને જૂતકાળનાં સર્વ બંધનોને ફાળી દઈને કોઈ પણ જોગે આપણા ધરને સુવ્યવસ્થિત બનાવવાનો દૃઢતાપૂર્ક નિશ્ચય કરવો જોઈએ. કંઈ કાળથી આપણને વજ્રમેલી જંજીરોને ઘસડીને રાખવાનો જમાનો હવે ગયો છે. નહા-રની દુનિયા આગળ રજૂ ન કરી શકીએ એવી ધણી વસ્તુઓ આપણાં જીવનમાં ભરેલી છે. આપણે એ શરમ તરફ આંખમીચામણાં નહિ કર્યાં જોઈએ. એને દાંકવા મથના શબ્દોનાં દાંકણ કેટલાં અર્થ પિનાનાં છે એ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. ટૂંકમાં આપણે આપણા હિંદને વાસ્તવ સાથે સંવાદિતા સાધતો બનાવવો પડશે,

અને એમ કરીશું—અચિરત રીતે કર્યાં કરીશું—ત્યારે જ સાચું સ્વાતંત્ર્ય આપણને પ્રાપ્ત થશે.

પશ્ચિમ પાસેથી આપણે શિખવા જેવું શું છે?

આ બધું કરવામાં આપણે બીજા દેશો પાસેથી ધણી શિખવાનું છે. એ ન શિખવાનું પોણું અભિમાન આપણે ન રાખવું જોઈએ. શારીરિક જીવનની સ્વચ્છતા અને સંસ્કારિતા પરત્વે, શ્રમને બચાવતી અનેક ધાર્મિક સગવડો પરત્વે, સામાજિક સ્વતંત્રતા સંબંધમાં, રચનાત્મક વ્યવસ્થા તંત્ર બાળનમાં, પરસ્પર સહભાવ તથા સહકાર વિશે, તેમ જ ફરજના સાચા ખ્યાલ પરત્વે પશ્ચિમ આપણને ધણી પાઠો શિખવી શકે તેમ છે, અને જેટલા પ્રમાણમાં સાચા દિલથી આપણે એ પ્રયત્નો કરીશું, એ શિખવામાં રસ કેળવતીશું એટલા પ્રમાણમાં આપણે વધારે બજવાન થઈશું, અને બધારે આપણે એ પાઠોને આત્મસાત્ કર્યાં હશે ત્યારે આપણે તેઓને પણ ધણી શિખવી શકીશું; કારણકે અત્યારે પાશ્ચાત્ય આકાશની સ્થિતિજમાં જે સત્યોએ હજી પ્રવેશ કર્યો નથી તેવાં અનેક સત્યોન્યૂત હિંદ દુનિયાને જરૂર શિખવી શકશે. અદ્ભુત અને અસ્પૃશ્ય એવી આત્માની અમેાધ શક્તિને સર્વ શારીરિક તાકાત તામેદાર છે એ વાત હિંદ જ બીજાને સમજાવી શકશે. વસ્તુની માસિદીમાં મુગ્ધ નથી, પણ આંતરિક તેમ જ બાહ્ય જીવનની સંવાદિતામાં જ મુગ્ધ રહેલું છે, એ દર્શન બીજાઓને હિંદ જ કાઢી શકશે, પણ શિખવવાનો આ અધિકાર મેળવતાં પહેલાં એ અધિકારને યોગ્ય લાયકાત આપણે સિદ્ધ કરી આપવી જોઈશે, અને આ કરવા માટે આપણા અઘતન રાષ્ટ્રીય જીવનની સર્વ વિગતો ધ્યાનમાં લેવી પડશે. કંઈ કાળથી ચાલી આવતી શૃંગો અને રીતરસોને વળગી રહી નહિ ચાલે, પણ આજના આપણુ જીવનને શુદ્ધ સાદી સમજ અને વર્તમાન વિશેના પૂરેપૂર વાસ્તવિક ખ્યાલપૂર્ક ધણી પડશે. સાચી આઝાદીન માગે આ પહેલું પગથિયું છે, અને બાજના હિંદને અભિધિયાતી અત્યંત આવશ્યકતા છે.

દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરોમાં મેં ભૂમિ માતાને વિષ્ણુની પત્નીની મૂર્તિના રૂપમાં જોઈ છે, અને વિષ્ણુ એટલે પાલન, પોષણ, સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરનાર સર્વવ્યાપક પ્રભુ : ભૂમિ માતા એમની શક્તિ છે. “વિષ્ણુપત્ની નમોસ્તુ તે” એ પ્રાર્થના તેથી આપણે ગાઈએ છીએ. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ આપણાં પાંચ મહાભૂતો છે. એજ મહાભૂતોથી આપણો પિંડ એટલે દેહ બન્યો છે.

ધરતીમાતાનો ખ્યાલ ખેતૂત અને ગામડીઆને પણ રહેલો છે. કારણ કે દરરોજ એનો આધાર કેટલો બધો છે તે એ જુવે છે; પરંતુ સ્વદેશભક્તિ અને માતૃભૂમિનો આદર્શ, કેમકે જેવા ધરણે એવો તો તે પહેલાં, ધણું કરીને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ ક્યારે ધરણે નહોતો.

છ. સ. ૧૯૦૨ ની અમદાવાદની કોંગ્રેસમાં પ્રમુખ સ્વ. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી હતા તે વખતે. “ગાય ભારતનો જ્ય” બહુ પ્રેરક સંગીત સાથે ગવાયું હતું, બંગીમયંત્રનું “વંદેમાતરમ” ૧૯૦૪ માં બંગબંગની પ્રચંડ હિંદુવાદ ચાલી તે વખતથી રાષ્ટ્રગીત યદ્ય ગયું. બંગલગ હતી તો આપત્તિ પણ એ તો છૂપા વેશમાં પ્રજાની કૃપા રૂપે જ જાણે ઉતરી આવી હતી.

સરસ્વતીયંત્રમાં ‘પાંચાલી’ રૂપે એ નામનું એક હૃદયબેદક પ્રકરણ લખીને સ્વ. ગોવર્ધનરામે ગુજરાતીઓમાં જોડી માતૃભક્તિ જાગવી હતી. પાંચાલી એટલે ભારતમાતા.

૧૯૦૪ પછી અમદાવાદમાં ‘સ્વદેશી ઉત્સવો’ કરીને સ્વદેશી મિત્ર મંડળે મહાત્માજીના આવતા પહેલાં ૧૦ વર્ષ સુધી પૂર્વરંગ રચ્યો હતો.

દાદાબાઈ જ્યોતિબાઈ નિમિત્તે રાષ્ટ્રધર્મની રચાપના કરવામાં આવેલી. તે સ્વદેશકીર્તનો દ્વારા અમદાવાદની પોળે પોળે અને ગુજરાતનાં ગામેગામ પ્રસરી હતી. સુરત કો-એજ સુધીમાં “સ્વદેશકીર્તન”ની દેશભક્તિનાં ગીતોગાળી ૧૦,૦૦૦ નહોતી ગુજરાતમાં ઘેરેઘેર પ્રસરી ગઈ અને સરકાર દ્વારા એ પુસ્તકોને જપ્ત કરવા સુધીનું માન મળ્યું.

પરંતુ એ પ્રેરક અને જલ્પ પ્રસંગેએ સ્વદેશી મિત્ર મંડળને હિન્દ દેવીની છબિની જરૂર પાડી. નહિ તો હળદોની માનવમેદની સ્વદેશ ધર્મની કેટલેક આરાધ્ય દેવતા માનસિક દર્શન માટે સુરપથ થતી ન હતી.

સંગીતશાસ્ત્રી સ્વ. બર્ષે અમારા રાષ્ટ્રીય ગાયનાચાર્ય હતા. એમણે પ્રથમ તો માત્ર કીર્તનોને પ્રસંગે મુખ્ય સ્થળે હિન્દુસ્તાનનો નકશો રાખવા સૂચના કરી. શ્રી. હિરપાશંકર પંડિતને હિન્દ દેવીની છબી કરાવવાનું સમ્યક્ અને સ્વ. મગનલાલ ચિત્રકારે હિન્દ દેવીની ગંભીર ધ્યાનરથ છબિ તૈયાર કરી આપી. મૂળ છબિ કીર્તનોમાં લઈ જવામાં આવતી, પણ એની નકલો હળદોની સંખ્યામાં બાર બાર આને વેચાઈ અને આખા દેશમાં પ્રસરી ગઈ.

એ ૧૯૦૭ માં બહાર પડેલી છબિમાં પ્રથમ તો હિન્દ દેવી પોતાની લાંબી સાડીમાં આખા હિન્દુસ્તાનના ભૂમિપ્રદેશને આવરી લે છે. “દેવો કદાપી વૃદ્ધ યના નથી” એ ન્યાયે, પોને પ્રૌઢ પણ સપ્રકટ છે, હાથમાં ભગવો ઝડો છે અને “ઉત્તિષ્ઠતમશૃન પ્રાચીનરત્નિપોધત” “ઉડો મજો વિરમો નહિ, સાધ્યો ન આશય જ્યાં સુધી” એમ તેમાં ઉદબોધન છે. સમર એના પગ ધૂવે છે. એક હાથ આશીર્વાદ આપી રહ્યો છે. આ છબિએ તે વખતમાં સ્વદેશ ધર્મ પ્રત્યે બહુ લોકોને પ્રેર્યો હતા. અને અજ્ઞા, વિષ્ણુ અને મહેશને બદલે યા

કુળદેવતા, રથગદેવતા કે બીજાં અસંખ્ય દેવ દેવીને બદલે એક જ દિન્દેવીમાં એ બધા દેવોને એમે લોકોએ સમાવી દીધા હતા. દિન્દેવી તે દિવસથી અમારી એક આરાધ્ય દેવતા બની ગઈ.

રવિબાઈએ તે પછી કેટલેક વર્ષો ભારતપૂજાર્થ એક સુંદર ચિત્ર દોર્યું. તેમાં માતાજીને ઉચ્ચ વેદી પર ઉભાં રાખવામાં આવ્યાં છે. ખેડૂતો એમને માટે ધાનના ઢગ લાવે છે. માળીઓ અને કાઠીઓ પુલ અને ફળ લાવે છે. શાળાનીઓ સુંદર પટકુળ લાવે છે. ઝવેરીઓ હીરા મોતીના અલંકારો લાવે છે. આકાશો આશીર્વાદ આપે છે. ગાય ઉભી છે. મોર ટોકા કરે છે અને હાથી ઝુલે છે. એની પામે રિદા, કળા, હુન્નર, ઉદ્યોગ, સંસ્કૃતિ, ઐશ્વર્ય અને સાહ્યિક વૈભવ મોખી રહ્યાં છે.

યુગશનમાં આ રીતે જ્યારે દિન્દેવીની ભક્તિ જનમતી હતી ત્યારે ધર્મ કરીને ૧૯૦૭ દ મિયાન અવનીન્દ્રનાથ હાગિરે ભારતમાનાર્થ એક નાનકડું પથ્થુ મહાન ચિત્ર દોર્યું. આપણી પ્રાચીન પરંપરા, ઉચ્ચ સંસ્કૃતિની ઉંડી અસરો, દેશકાળને અનુકૂળ ભાવોર્ગિ, ભવ્ય ભૂતકાળના પ્રગ્ન માનસમાંથી પ્રકટેલી આપણી વર્તમાન શ્રદ્ધા ભક્તિને ચેતવ્ય એવી એ પત્રિત અતંત યોગના જાળ-યોગિની જેવી સહયુગી તાગતી હતી. રંગો ગંબીર, ઉંડા અને ઘેરા હતા, પાતાપરજી મરિના જેવું ધાન અને જોનારને ધ્યાનમગ્ન કરી દે એવું હતું.

એ ભારતમાતા, સન્યાસિની કે સ્થિતપ્રત યોગિની જેવી લાગે છે. ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં છે. એની આંખોમાં યુગયુગના ધાનરૂપી નેજ છે, મુખ પર અનંત સૌભાગ્ય ચળકે છે. બાહુમાં શક્તિ છે. ચાર હાથ છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની સાક્ષાત મૂર્તિ છે.

રંગ ધર્ત્તવર્ણો છે, પથ્થુ-હાથ મુખાર્ગિ દ કરતાં કાળા છે. કારણ એ જનમહેનની મહત્તા જાણવાવાળી રનાશથી છે. એણે યુદ્ધામે કદી કર્યાં નથી. હૃદય વસતિ આજે પથ્થુ ખેતીવાડીથી પોતાતું ચંદ્રના કરે છે, ટાક-તડકો કે વરસાદ એને નહોતો નથી. સુખ વૈભવની એને પડી નથી. કર્તવ્યનિષ્ઠ, સાવધાન, નિર્વંસની, ઉદ્યમી અને મહેનતુ છે. માથેથી રાજયુગ તો હરાઇ ગયો છે, પથ્થુ સેંધા વચ્ચે સૌભાગ્યનું ચિહ્ન-સિંહુરનો ચાંચો છે. ત્રીસ કોટી

સંતાનોની એ માતા છે.

એણે ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં છે; કારણ કે એના જીવનમાં સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી સાદાઇ છે. વિચાર ઉચ્ચ છે, પથ્થુ જીવન સાદું છે. રંગરાગમાં આસક્તિ નથી. હૃદય ભગવાં વસ્ત્ર જેવું અનાસક્ત છે.

ચારે હાથોમાં શ્રદ્ધાના યેરખા છે. બીજા કોણ હીંગ મોતી કે ચુવળના અલંકાર મારે એને આકર્ષણ નથી. શ્રદ્ધાના અલંકાર એવું જીવન પ્રજાને સમર્પણ કરેલું છે એ દર્શાવે છે. ચાર હાથમાં અજ, વસ્ત્ર, શિશા અને

દિક્ષાનાં સૂચક જ્વારા, હાથપણાટું લુગડું, વેદનાં પાનાં અને માળા છે.

નાચ ભૂખ્યાં કોઈને રહેતું પડતું નહીં. ભૂખ્યા ઉઠાડતી, પણ કોઈને ભૂખ્યાં સૂરાડતી ન હતી.

હાથવણાટી ખાતી, બારનો, મકમત, પટલુ પોશાં, કીનખાજ અને શક્ય જેવાં અને આસમાન જેવાં વસ્ત્ર પોતાનાં કુટુંબકળીલા માટે એ બનાવતી, એટલું જ નહિ પણ યુરોપ સુધી એ નિકાસ કરતી. ઇંગ્લેન્ડની મંત્રીનાં વસ્ત્રમાં હાકારી મકમત નીકળી છે. ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ સાથેના હાપડના વેપારને દનિહાસ અને હેરીંગ્સ બંગાળના બહુકેશની કાચેલી આંગળીઓની કચ્છકથા બની ત્યાં સુધી વનસ્પતી રંગોમાં વેપાર થતી છોટ, ચંદ્રકળા, ચુંદડી, પાનેતર, શામ, દુલાલા, રેશમી કંદેરનાં ધોનિયાં અને દુષ્ટા જગમગદ્દર દનાં એટલે ટાચોલ મહાત્મયે એને અત્ર વસ્ત્ર આપનારી ચીનરી છે.

શિક્ષા માટે હાલની કમની પ્રાથમિક નિશાળોનાં બહુનર માટે કાચલા ક્યાં સિવાય એનાં તમામ બાળક મુસંરકારી અને એવી વ્યવસ્થા હતી. મોળ સરકાર, મદિરા, મેળ, કથા પાનાં, શતમસંગનાં નાનસંગ, નાટક, વૃત્ત, સંગીત અને ચિત્રો; શિક્ષ, રથાપત્ર અને તીર્થ; અરધ્યેના આશ્રમે, ગોસેવા, ગુરુગુરો અને બાગવન પુણો; ભજન કીર્તન અને તત્ત ઉત્તવેથી ચારે પછી ચારિત્રવાન, ધાર્મિક અને શ્રદ્ધા બદિતજાગાં; જાન, પુણ્ય અને પત્રોપકાર કરે એવાં બન્યાં હતાં.

ઉપસા ત્રણ વર્ગોને યોગ્યપિત આપી માનવમંથી દેવ બનાવતી, બીજી અવતાર એટલે દિવ બનાવવાની દક્ષિ આપતી. ચોથો વર્ગમાં પરંપરા અને પરંદેશીઓને સમાવવા, એથી ભારતમાતાના બે હાથમાં શિક્ષા અને દક્ષિ માટે પુસ્તકનાં પાનાં અને માળા આપી છે.

માનાન્ન પગ પાસે કુસો, કુસો અને કુસો તરે છે. એ લંકા, જનક, સુમાત્રા, બાલી અને કુડોનેશિપાના સુવલ્લદિપ, વચદિપ, વગેરે દાખુઓ છે.

એક કળે ભરતખંડે, ભુલેકે, જલ્લદિપે એનું માન હતું. આખી પૃથ્વી એના હાથમાં હતી. ચીન, જાપાન, કોરીઆ, દીબેટ, અફઘાનીસ્તાન, ઇરાન, ચીનાઈ-ગુસ્તનાન ઉપરાંત પાનાળ એટલે અમેરિકાની પણ એને જાણ હતી. કોસખંડે અમેરિકા શોધ્યો એ પાત ખેડી છે.

મેક લોકોમાંથી હિન્દુ સંસ્કૃતિના અવશેષો મળ્યા છે. આમ જના હિન્દે બીજા કોઈ દેશો પર શબ્દકારી આક્રમણ કર્યાં નથી. લશ્કરો એણે મોકલેલાં, પણ તે

હેક હમણાં લાગુ પડતી આપણે પહેલથી અત્ર મળાતું પડ્યું. બાકી ત્યાં સુધી એતરમાં ધાન ઉતારનાં હતાં. સલુદ્ધી વખતે ભગત, આદમ, ગામ, પશુપંખી-ભાટયા-રણ અને પછી પણ બખ્ખે પર્વની ફસલ ભગવ એટલું અનાજ વધતું. કોઈએ ક્યારે સુધાના ન હતા. પોંખ, પૌઆ, ઉધિયાં અને શેરડીના રસની મીનપાનીઓ થતી. દૂધ, દહીં અને ઘી સુધાની રેત્રમહેલ રહેતી, તેથી તેા ક્યારાણુકારી ભગવાન શિવની શકિતરૂપે પણ તે દેવી અતપ્રજ્ઞાના પ્રનાય ગામે-ગામ વ્યાપેલા ગણાના હતા. વસ્ત્રમાં એ સ્વાયત્તથી હતી.

મ્ને કે પીજાં વસ્ત્રધારી સણુઓનાં હતાં. અમરસ્ય ઋષિ જેણે વિધ્યાચળને નમાવીને સમુદ્ર પીધેલો એણે આયસંસ્કૃતિને દક્ષિણ ભારતમાં ॥ હિન્દી મહાસાગરના તટના મુખના સુધી ફેલાવેલી. એવા દળદોર ઋષિ મુનિઓનાં લશ્કરો એણે મોકલ્યાં હતાં ખરાં; તેથી ભાત માતાને શિક્ષા અને શિક્ષા આપનારી, શાન્ત પણુ પ્રવ્રત આલેખી છે. આ ચિત્ર જોવા પછી ભગિની નિવેદિનાએ કહ્યું હતું કે, “હવે ભારતનો ઉદય થશે.”

આ હિમ્મતોની ગાંધીજીને ખબર હતી. છતાં ‘નવજીવન’ માટે એમણે બીજી લારનમાનાની એક તાદસ્ય હિમ્મત માગી.

ઉત્તમ સપ્ત હોય તેજ ઉત્તમ દેશજન બની રહે છે. ગાંધીજીને યુગ્મતાત મધ્યે માન હતું અને એના ચિત્રકાર રિવિશંકર શાયજીની એમણે આવીને તરત એજળખાણ કરી લીધી હતી. રવિભાઈ પામે એમણે ભારતમાતાની બીજી એક હિમ્મત માગી, તે તાતમારાજીયમાં આવી હતી. આદ્ય દિવસમાં રવિભાઈ ગાંધીજીએ માંગેલી “ભારત માતા” ચિત્રની લાખા.

પોતે એ હિમ્મત લખતે ગયા અને ચોડીતરમાં હું પણ આશ્રમમાં જઈ ચડ્યો. મને એમણે વાન કરી કે નવજીવન માટે ગાંધીજીએ માંગેલી હિમ્મત હું લાગ્યો છું. પછી મને એમણે એ હિમ્મત બતાવી. હું તો જોઈને શરસેજ થઈ ગયો. “રિભાઈને ‘કેમ માતા તારા રક્ષકો?’ વાળા અંગળી કાગળે શ્રેષ્ઠ આપી હશે, તેથી વાળ રક્ષકના, વચ્ચે કાટ્યાં તૂટ્યાં અને દેખાવ કોઈ બીજાંરણુ, વાધરણુ જેવો કર્યો હતો! હું તો રવિભાઈ જોડે લાગવા લાગ્યો. અમે એસરીમાં હતા અને ગાંધીજી સાંજે એટલા પાસે એસરીની અંદની જ એ ડીમાં હતા. “તમે આનંદમળાને અંદની કેવળ બતાવી છે? એટલે રક્ષકમુગ્ધ ક્યાં છે? એ હુંટાઈ ગયો છે? બહે, તો ધૂળમાં રંગદોળાયેલો તો શખેલો જોઈને હતો? એની દીપ્તિ, એકધર્મ, મહત્તા ક્યુમે આમાં કેમ જણાવું નથી? ગાંધીજીએ જોઈ? શું કહ્યું? “રવિભાઈ હંમે કસેને કહેવા લાખા કે “પોતે હમણુંજ જોઈ અને પાસ કરી છે.”

મેં કહ્યું: આલો એમની પાસે. તુંજ અને બને અંદર ગયા અને હું તો ગાંધીજી સાથે પજુ લાગ્યા જ મંડેગો. “આપે આ ભારતમાતાનું ચિત્ર પાસ કર્યું છે? આમાં તો રવિભાઈ શું કહેવા મળે છે તેજ હું સમજી રહ્યો નથી.

એવું દેવત્વ ક્યાં છે? આપણું આદર્શો, ભાવ, મહિમા, મહાસતીપદ ક્યાં નથી. અને ક્યાં છે એનો વેગવ? મુગ્ધ ક્યાં છે? ધૂળમાં રંગદોળાયેલો પજુ રાખ્યો નથી. આપે આ હિમ્મત પાસ કરી? ગાંધીજીએ ધીજ્યી જાણ આપેલો: “હા! મેં એ પાસ કરી છે. હું આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફર્યો છું, પણ રવિભાઈએ આલેખી છે તેના કરતાં વધારે સારી ભારતમાતા મેં ક્યાયે જોઈ નથી!”

ગાંધીજીના ઉત્તરે મને ગાંડા જેવો ઉન્મન બન્યો દીધો હતો. હું પણ હિન્દુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં ફર્યો છું. તાજમહાલ, કુતુબમિનાર, કાશી, પ્રયાગ, હિમાચલ, નિવગીરી, મદુરા, ધનુષકોટી; એમ ધનિહાસ, વાત્રા, કલા, સુધ્ધિસૌંદર્ય ઘણું જોઈ કાઢ્યું છે. મને એ જાણતે અંતે “પાંચાલીનું રક્ષન વારંવાર સંભળાવું હતું” એ રક્ષે મને રહાયો હતો, એમ ઘણું એને અમરસ્ય કાઢ્યો હતો [પણ ગાંધીજી પુરુષાર્થવાળા હતા.] એનો Practical Idealist-વ્યવહાર આજીવાદી હતા. અમે તો માત્ર કદમ્બ રસનાં મીઠાં મીઠાં ગીત ગાતા પણ એમણે તો અર્ધ વારસધિક સ્વરૂપ પોતાના ચિત્રન્યામાં ભડું. ટાંગારને પણ કહ્યું કે “મીઠાંવાળાં ગીત તો મને પણ ગમે છે. એ બધું મીઠાં છે. એ હું ગરીબ ગામડીઓ સંભળાવું છું પણ ખરા. પણ ત્યારે એ લોકો તો મારી પાસે રોડી માગે છે.” અમારા એક રવેશકર્તાનમાં પોતે આજીવાદી હતા.

દીપે અરણ્ય પરમાત, જ્યજ્ય ગરીબ યુગ્મતાન।
તિમિર જરો, મધ્યાન્હ એપરો, પીતી મંદ છે રાત.

સાંજના પછી પોતે બોલ્યા હતા કે “કરિએને અનિ-રયોક્તિ કરવાની ટેવ હોય છે. હું તો અંકણ પરમાન કે મધ્યાન્હનો એપ કંઈ મેં જોતો નથી. અધિ અધારી રાત્રી જ વ્યવેલી છે અને બધા નીરતી બિધા કરે છે.”

એમના મુકતદાસ્યની અંદર જગાણુખી ધખતો હતો. અધારી રાત એમણે દૂર કરી. ઉંઘમરેડી આપણને જગાડ્યા. ગાંધીજીના ભારતમાતાને ગમે વળી આપ્યાં. રક્ષકેશમાં ધુપેઝ ઘાસવાતો પેસો ન હતો. તેને ચરણે હુંટાના ભંડાર બતાવીને સ્મરણ કર્યાં. બોવામેલો રક્ષકમુગ્ધ પાછો આપણો. જેનાં કોએ ગમે હુંટાઈ રહ્યાં હતાં, તે દેવી પાંચાલીને એમણે રાજ્યાન્ધરી બતાવી અને પછી ગયા છે.

દેવેની આપણી મુગ્ધ, પરિત્ર, અભ્ય બાત માતાનું-એ ‘જીવન મનમે દિગીતું’ નવું ચિત્ર કોણે દોરી આપણે!

આપણી સરકારે આ વાક્યને સરકારતા આદર્શ વાક્ય કે મુદ્રાવાક્ય તરીકે સ્વીકાર્યું છે. આપણે માટે આ કરતાં કોઇ વધારે યોગ્ય પંસંદગી હોઇ શકે નહિ. આપણને સ્વરાજ મળ્યું તેતાં કાણેમાં મોટામાં મોટા ભાગ પૂરત મહાત્મા ગાંધીજીના પુરાયાર્થનો હતો, અને તેમના છત્રનું સંરક્ષ સત્યની શોધ અને સત્યના પ્રયોગોનું હતું, અને દેશને પણ એમણે પોતાતા સત્યતા પ્રયોગોમાં ભાગ લેવો કરી બજારન કર્યો. અત્યારે પણ આપણું બળ તે જ હોઇ શકે, અને તે વાત સદા નજર સમક્ષ રાખવા આ વાક્યને આપણે યોગ્ય રીતે આદર્શ વાક્ય તરીકે પસંદ કર્યું છે.

આ વાક્યની શુદ્ધિ સંબંધી પ્રશ્ન જોડેલા કે છેલ્લા શબ્દ જ્યોતિ ખરો છે કે જ્યોતિ ખરો છે? અલગત મુંડક ઉપનિષદ જેમાં આ વાક્ય આવે છે તેમાં જ્યોતિ પ્રયોગ છે, એટલે એ પ્રાચીન પ્રયોગ જ સ્વીકારાયો અને તે યોગ્ય છે, પણ આ ભાષાપ્રયોગમાં પણ એક રહસ્ય રહેલું છે તે અહીં સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરે છું.

પ્રિષ્ઠ સંસ્કૃતમાં, અને સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે જ્યોતિ રૂપ જ થાય જે શબ્દ વારંવાર વપરાય છે. શુન્દતાતીમાં પણ એનો અર્થ બધો જાણે છે. પણ સંસ્કૃત દીકકાશો આ શબ્દના અર્થમાં એક ભેદ બતાવે છે તે તાર્કિક અથવા મામિક છે. જ્યોતિ (જય પામે છે) ક્રિાપદ સકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ ક્રાંતિ હરાવીને વિજયી થયું એવો છે. રાજો રાજન જ્યોતિ. એટલે રામ રાવણને જીતે છે, તેમાં રાવણને હરાવીને જીતવાનો અર્થ રહેલો છે પણ દેવેલી સ્તુતિઓમાં એ ક્રિાપદ અકર્મક અર્થમાં વપરાય છે, જેમકે લગતપત્રિકામાં સ જ્યોતિ મિત્રુવરનો 'તે સિન્દુરવદન (ગયુપતિ) જય પામે છે'; માત્તી ક્ષેત્રજ્યોતિ 'કવિની ભારતી સરસ્વતી જય પામે છે.' આવા પ્રસંગો એનો અર્થ ઉત્કર્ષ પામે છે એવો થાય છે. તેમાં ક્રાંતિ હરાવવાનો, ક્રાંતિ હારીને પહોંચાડવાનો અર્થ નથી. એ અર્થમાં બીજા સાથે કચો સંબંધ હોતો નથી.

ઉપરના ઉપનિષદના વાક્યમાં પણ જ્યોતિ અકર્મક ક્રિાપદ છે અને એનો અર્થ પણ ત્યાં ઉત્કર્ષ પામવો એ જ છે. અલગત જ્યોતિ, વેદો પછી સંસ્કાર પામેલી ભાષાના વ્યાકરણ પ્રમાણે શુદ્ધ છે, પણ એનો જે ઉદ્દિષ્ટ

અર્થ છે, તે જ્યોતિમાં વધારે સારી રીતે પ્રગટ થાય છે. જ્યોતિ એ પરત્વેની રૂપ છે, અને જ્યોતિ એ માત્રનેવી રૂપ છે. પરત્વે તો અર્થ બીજાને અર્થ એવો થાય છે; માત્રને તો અર્થ પોતા અર્થ એવો થાય છે. સત્ય જય પામે છે તે બીજા ક્રાંતિ હરાવીને નહિ, પણ કેવળ પોતાતા સ્વભાવથી જ ઉત્કર્ષ પામે છે, અને એ રીતે એ શબ્દ આત્મનેપદી રૂપ લે તેમાં સ્વાસ્થ્ય રહેલું છે. મહાત્માજી કહેતા કે સત્યાચી બોલો હોય તો પણ તે કદી બીજાને નુકસાન કરતો નથી, નુકસાન કરતો હોય તો પણ પોતાને માત્ર કરે છે. તો સાચો હોય ત્યારે તો તેના જેવો નિર્દોષ તિરુપદવી કાઢી બીજા હોઇ શકે નહિ.

આ સત્યનો ઉત્કર્ષ થવો એટલે શું? જો એ ઉત્કર્ષ સ્વતંત્ર રીતે સૂર્ય જો છે એમ થતો હોય તો આપણને આટલી ગંભીરતાથી એ કહેવાનું પ્રયોજત તથા. એ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે માણસનો પોતાનો ઉત્કર્ષ સત્યમાં જ છે. સત્ય ખરી રીતે તો માણસતા અનુભવમાં રહેલું છે. તેને શોધીને છત્રનું ખાતર આપતાં તેનો અને માણસનો બન્નેનો ઉત્કર્ષ થાય છે, પણ માણસ એ રીતે છત્રનું ખાતર ન આપી શકે, અને તેને પોતાની વાસતાથી જ પ્રવર્તવાનું હોય, ત્યાં પણ તેની વાસતાનું બીજા સત્યમાં પડે તો જ તે જોશે. જેમ જમીનમાં જોડે બેજમાં નાંખેલું બીજ જ જો છે, હવામાં ફેંકી દીધેલું નથી જાણતું, અગ્નિમાં નાંખેલું નાશ પામે છે, તેમ માનસમૂહમાં સત્યમાં નાંખેલું બીજ જ જો છે-કારણે છે-પૂરે છે-ફૂળે છે. સત્યની ઉપેક્ષાથી સેવેલું કાચું બપોળ જય છે, અસત્યમાં નાંખેલું નાશ પામે છે.

મૂળ ઉપનિષદમાં સત્યમેવ જ્યોતિ પછી તેની જોડી બાણુ નિરો. ન જ્યોતિ 'અનૃત-અસત્ય જય પામતું નથી' એટલું જ કહ્યું છે. પણ મહાકવિ જેટલે જોડી બાણુ વિરો એક જગ્યાએ બહુ સુંદર કહ્યું છે. હું તેનો અંગ્રેજીમાં તરણુમે મૂકું છું.

Out of falsehood nothing evolves,
It on the contrary involves us.

ભાષાંતર કરવું અઘરું છે. પણ અત્યારે મને જે સૂઝે છે તે લખું છું.

અસત્યમાંથી કદિ કે ન જોગતું,
એ શું થવે આપણને જ જોડતું!

સત્યોપાસકે સન્ત વિરૂદ્ધ સમાજધારકે નેતા

મૂળ પ્રવચનકાર: પંડિત જ્ઞાણરસાલ નેહજી

દિલ્હી ખાતે ત્રણ માર્ચ માસની ૨૦ મી તારીખે શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસની ૧૧૪ મી જન્મ જયંતી પ્રસંગે દિલ્હી મહા આભાત્ય પંડિત જ્ઞાણરસાલ નેહજીએ આપેલા એક લાક્ષણિક પ્રવચનનો લાઘા નિર્દેશન બગતે કરેલો અનુવાદ નીચે પ્રગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રવચનમાં શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા સંતપુરુષની વિશેષતાઓ વર્ણવતાં સિદ્ધાન્તની અને વ્યવહાર પંડિતજીએ સુન્દર મીમાંસા કરી છે અને સત્ય અને ઇશ્વરસામનાના એકાન્ત માર્ગે વિચરતા સતી અને પયગંબરો અં સમાજ ધોરણની સીધી જવાબદારી ધરાવતા અને તે કારણે સત્ય અને વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં ચાલુ ભાંધછાંડ કરતા રાજકારણ પુરૂષો તેમજ મુત્સદ્દીઓ વચ્ચેના તફાવતનો-તેમના ચાલુ વ્યવહાર અને જીવન ધોરણ વચ્ચે રહેલો રવાનાત્મક ભેદનો-મગ પંડિતજીએ નિરાદતાપૂર્વક રજૂ કર્યો છે અદર્શ પ્રસ્તાવ ધ્યાનમાં રાખીને આપણે મૂળ પ્રવચનમાં પ્રવેશ કરીએ:-

શ્રી રામકૃષ્ણના જીવન અને બોધ પર બોલવાને હું
ચોગ્ય છું કે નહિ એ હું જાણતો નથી. ક્યાં એ અલૌકિક આત્મા અને ક્યાં હું હુન્યવી પ્રવૃત્તિમાં રચોપચો રહેતો એક માનવી! પરંતુ સામાન્ય માનવી પણ એવા અલૌકિક આત્મા પ્રત્યે પૂન્યભાવ ધરાવી શકે છે અને તેમાંથી બળવાન પ્રેરણા પામી શકે છે ને એથી હું હમિશ એવા આત્માઓનો પૂજક રહી છું. જો કે ક્યારેક ક્યારેક હું એમને અથવા તો એમના વચનોને સંપૂર્ણપણે સમજતો નથી, છતાંય મેં સર્વદા એમનો સ્વીકાર કર્યો છે, અને એમને વિષે એમના શિષ્યોએ લખેના લખાણોથી પણ પ્રેરાયો છું.

આવી અસામાન્ય પ્રતિભા આજની અને આવતી કાલની પેઢીઓ પર ગાઢ પ્રભાવ પાડે છે. મહાપુરુષોના જીવન પણ એ પ્રભાવથી પરિવર્તન પામ્યાં છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સામાન્ય મનુષ્યની કક્ષાથી પર હતા. જીવનની અને આત્માની ઉચ્ચ ભૂમિકા ભણી માનવજાતને અભિમુખ કરવાને વારંવાર જન્મ લેતા સુગે યુગે સંજવતા ભારત-વર્ણના ઋષિવરોની પરંપરામાંના એ એક ઋષિવર હતા.

પોતાના ઇતિહાસના લાંબા કાળમાં સંસારી અનેક પ્રવૃત્તિમાં રાયતો હોવા છતાં પણ ભારતવર્ષ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને કદિ વિસર્યો નથી. સત્યની ઉપાસના! પર એણે સદાય ભાર મૂક્યો છે અને ગમે તે નામે પોતાને જોજ-ખાવતા સત્યના સર્વ ઉપાસકોને એણે આગકાર્યા છે.

આમ ભારતવર્ષે સત્ય અને વાસ્તવની ઉપાસનાની એક અખંડ પરંપરા રહી એ સચે પોતપોતાની રીતે સત્યની નિષ્કાંષપૂર્વક સાધના કરનાર પ્રત્યે અપાર સમભાવ પણ કેળવ્યો. દુર્ભાગે આજ કાલ આપણે સમભાવની એ

પરંપરાનો ભંગ કર્યો છે અને ક્યારેક ક્યારેક જૂઠું માર્ગ વળીને સંકુચિત મનના બન્યા છીએ ને વળી એ માર્ગે જનાર એક આપણે જ સાચા અને અન્ય સર્વ જૂઠા એક પણ માની લીધું છે.

આપણી પરંપરા

કદિય ભારતવર્ષની એ પરંપરા ન હતી, ભારતવર્ષે મહાન બનાવ્યો હોય તો એ એની હૃદયની વિશાળતાએ સત્ય બહુદર્શી અને અનંતરૂપ છે એ એની પ્રતીતિ હતી કોઈ પણ મનુષ્ય એમ તો કેમ જ કહી શકે કે માત્ર એ જ એકલો સમગ્ર સત્યનું દર્શન પામ્યો છે! જો એ સત્યને સાચો સાધક હોય તો એટલું જ કહે કે એને અનંતરૂપ સત્યની કોઈ એક વિભૂતિનું દર્શન થયું છે, પણ એમ તો કેમ જ કહી શકે કે એને એ માર્ગે ન જનાર મનુષ્ય અન્યથા સત્યનું દર્શન ન જ પામી શકે. આમ નનિક મૂલ્યો અને સત્યની રચાપના-ઉપાસનાને ભારતવર્ષે પ્રેરણાદન આપ્યું છે, અને એ જ કદાચ એની સંસ્કૃતિનું એક મૌલિક તત્ત્વ છે. ઇતિહાસની અનેક ઉચ્ચપાથથી છતાં એનું આ તત્ત્વ કુચ, ચિરસ્થાયી રહ્યું છે.

એમના સંબંધમાં આવેલા મનુષ્યોનું જીવનપરિવર્તન એ શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનનું એક લાક્ષણિક પ્રમાણકાર્ય હઈ. આ અશિષિત માનવીની અનેકવાર માણસો દરમી દર્શી ઉદાવતાં, પણ એ જ માણસો જ્યારે એમની પાસે આવતા ત્યારે આ દેવપુરુષના ચરણમાં મથું દાળી દેતા. આમ પરિહાસ કરનારાઓ એમના પ્રસંસકો બની રહેતા. એમાંના કેટલાક તો પોતાનો સામાન્ય જીવનવ્યવહાર છોડીને એમના શિષ્યો બની ગયા. એ આગતુકો મહાન પુરુષો હતા અને એ સર્વમાં અતિષ્ઠાત, વિશિષ્ટિષ્ઠાત સ્વામી વિષ્ણુકાંદંબ હતા.

સ્વામી વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનો અને વચનોને આજના નવ-
જુવાનોમાંથી કેટલા વાંચે છે એ તો હું નથી જાણતો, પણ
મારા જમાનાના અનેક માણસો એમની પ્રજ્ઞા અસર
હેઠળ આલ્યા હતા, અને હું માનું છું કે જો આજના
નવજુવાનોને સ્વામી વિવેકાનંદની એ વાણીનું પરિચયન
કરે તો તેઓ જરૂર એમથી લાભ પામે. સ્વામી વિવેકા-
નંદના મનહૃદયની જ્વલતે ત્યોતતી અમારી જેમ એકે
આછી જલકે તો જરૂર પામે. એમના હૃદયની, જીવંદ અને
ગૌરવંતી વાણીમાં પ્રગટ થતી એમની પ્રતિભાની
દીપ્તિને કારણે જ એમની વાણીમાં ઓજસ હતો. રાષ્ટ્રોમાં
પોતાનો પ્રાણ ફાલવીને એ બોલતા, અને એથી જ તેઓ એક
પ્રખર વક્તા હતા. એમના વક્તવ્યમાં વાગ્જયોતો મિથ્યા-
કંબર નહીં, પણ દૃઢ પ્રતિતિ અને આત્માની સમ્બાધના
સ્પષ્ટ રજુકી હતો. ને એથી જ અનેક પર એમનો પ્રભાવ
પડ્યો. ભારતવર્ષની બે ત્રણ પેઢીની પ્રજા પર તો એમની
સ્પષ્ટ અસર જોઈ શકાય છે. ત્યાર પછી આ જૂમિમાં
અનેક ધરનાઓ બની. એક મહાપરપતું નાણીજીનું આગમન
થયું. ભારતવર્ષની પ્રાચીન ક્ષત્રિપરંપરાના આ યુગપુરુષે
સારા ચે દેશને ઘેરી નિદામથી જાગૃત કર્યો.

નિયંત્રન

શર શરના વિકટ કાળમાં જેમણે આ જૂમિમાં જાગૃતિ
અને ચેતનનો સંચાર કર્યો, એમને વિશ્વરાષ્ટ્રે દે એવું થયું
છેલ્લે છેલ્લે બની થયું છે. વિસ્મયની વાત તો એ છે
કે જો. તમે સ્વામી વિવેકાનંદને આજે વાંચો તો એ
જરૂર કાલમસ્ત નહીં લાગે. ૫૬ વર્ષ પૂર્વે એ વાણી
ઉચ્ચારાયેલી તોય આજે પણ એ એવી ને એવી નિવ-
નન લાગે છે; કારણ કે એમાં આપણા જીવન અને
જ તના મુક્તિમાં પ્રયોજી શકાય તેટલું સર્વસ્વ રહેલું છે.
એ વાંચી કદિય પુરાણી થનાર નથી.

આપણે આપણી સમૃદ્ધિના વાંસણું ગૌરવ લઇએ
એવું કંઈક એમણે આપણને આપ્યું, તો સાચે સાચે
આપણે નિર્બળતાએ અને નિષ્કળતાએ બતાવવાનું પણ
બાધી ન રાખ્યું. એમણે કહ્યું જ છપાવ્યું નહીં; ને છુપા-
વું પણ શા માટે? આપણે આપણી એ ક્ષતિઓ દૂર કરીએ
એ કારણે જ એમણે એ છતી કરી બતાવી. ક્યારેક એ
આપણી પ્રત્યે કઠોર બની ગયા તો ક્યારેક ભારતવર્ષનું
એના પરજીવના કાળમાં પણ જે ગૌરવ પ્રેર્યું એવું-સત્ય
થું છે એ પણ બતાવી ગયા.

આથી સ્વામીજીનાં વાણીવચનો આપણા મટે અને
આવતી અનેક પેઢીઓ માટે લાભપ્રદ અને પ્રેરક છે. સામાન્ય
અર્થમાં સ્વામીજી રાજનીતિજ્ઞ ન હતા. છતાંય હું માનું
છું કે આજની આપણી સર્વ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના એ આદ્ય-
નિષ્ઠાઓમાંના એક હતા અને પાછળથી એ પ્રવૃત્તિમાં
જોડાવતો રસ ધરાવનાર સૌનું સ્વામીજી એક પ્રેરણા-
સ્થાન બની ગયા હતા. આજના ભારતવર્ષ પર એમની
સીધી યા આઠતરી પણ ગાઢ અસર છે. આપણી જીવન
પ્રજ્ઞ સ્વામી વિવેકાનંદની પ્રજ્ઞા અને ચેતન્યદીપ્તિનો પૂ. તો
લાભ લે એમ હું ધ્યેયું છું.

બે માર્ગ

આપણી અને જગતની સમુખ આજે અનેક વિકટ પ્રશ્નો
છે. એને ઉકેલ કેમ લાવીશું? ઉકેલનો એક માર્ગ રાજ-
નીતિજ્ઞોના છે, કદો કે મુત્સદીઓના છે. તકવાદીઓની તો
વાત જ જવા દઈએ-જો કે દુર્ભાગી રાજનીતિજ્ઞને કે
મુત્સદીને કેસેકે અશે તકવાદી થતું પડે છે, કારણ કે એમનો
મર્બદિત સાધનો અને વાસ્તવ સાથેના સંબંધ હોય છે;
પ્રજ્ઞના જીવનમાં કે મનમાં ન ઉતરે એવા તત્ત્વો સાથેના
સંબંધ હોય છે.

આ મુરદેશી સદાય એમની સામે હોય છે, અને તેમાંય
પોતાને પ્રજાસત્તા કહેવાડાવતા આ યુગમાં તો સર્વશેષ.
પ્રજાસત્તા મૂળ તો સારી છે, પણ એમાં તમારા વિચાર અને
વર્તન અંતે તો પ્રજાની બહુમતિના જીવનમાં ને મનમાં
ઉતરવા જ જોઈએ.

જો પ્રજાની બહુમતિ એને સમજે કે સ્વીકારે નહીં તો
તમારું સાધનું સત્ય પણ નકામું નીવડે. સમગ્ર પ્રજાની
સત્ય વિશેની સમજ અધૂરી હોય છે ને એથી રાજનીતિજ્ઞો
અને મુત્સદીઓને સત્ય સાથે પણ વારંવાર સમાધાન કરવું
પડે છે. આ રીત સારી છે, યા નરસી છે એ હું નથી જાણતો
પણ આ હકીકત છે. અને રાજનીતિજ્ઞ કે મુત્સદીની દૃષ્ટિએ
જોતાં આથી અન્ય બીજે કોઈ માર્ગ જ નથી. કારણ કે
જો એ એમ ન કરે તો પ્રજાની બહુમતિની મર્બદાને વધુ
સમજનાર બીજાઓ એવું-સ્થાન લઇશે.

ત્યારે બીજી બાજુ, પધાર્યોને તો સત્ય સાથેના સંબંધ
આથી જુદો જ હોય છે. પરિણામેની પરવા વિના પધ-
મંબરા સત્યની જ સર્વોપરિતા સ્વીકારે છે ને એ કારણે
ધણીવાર એમનો બોગ લેવાય છે, યજ્ઞીએ અથવા ગેળીએ

દેવાય છે. પણ પયગંબરોનો તો એ જ એકમાત્ર માર્ગ છે, એ જ એકમાત્ર માર્ગ હતો તે સ્પષ્ટ.

સત્યના એ સાધકોનો વધ થાય છે, પણ એથી સત્યનો વધ કદિ થતો નથી. કારણકે એ સાધકોથી સત્ય મહાન છે અને પયગંબરો પોતાના જીવનકાળમાં સત્યથી જોડાયેલા હોય છે એથી વધુ તેઓ મૃત્યુ પછી જ હોય છે.

સત્યનો માર્ગ

આ બન્ને માર્ગો સદાયના છે તે વર્તમાનની દૃષ્ટિએ અથવા કોઈ એક મર્યાદિત કાળની દૃષ્ટિએ બંનેમાંથી એકેય માર્ગ સંપૂર્ણ સર્વસિદ્ધ નથી. પણ એમ કહી શકાય કે અતિ તો પયગંબરોનો માર્ગ જ સર્વોત્તમ છે. પણ એ માર્ગે આપું રાજકારણ કે પ્રજાકારણ કોઈ ચલાવી શકે નહિ. તે આજે નહિ તો આવતી કાલે પોતાનું સત્ય સ્વીકારશે એ માનીને પણ જો કોઈ ચલાવે તો એને મારે આજની કોઈ તક કે આશા તો રહે જ નહિ.

તે કે તાર્કિક દૃષ્ટિએ તો પયગંબરોનો માર્ગ જ સર્વોત્તમ છે, પણ પોતાના જીવનકાળમાં જ એ માર્ગે નિર્ણયિત સર્વ પરિણામો પ્રગટ કરવાં અસંભવિત છે, ત્યારે રાજનીતિ કે મુસલમાન માર્ગે ગમે તેવા શુભેચ્છાપૂર્ણ હોય તો પણ સમાધાનોની પરંપરા જ માત્ર છે.

એ જટિલ માર્ગ છે. એક વાર તમે એ માર્ગ સ્વીકારો એટલે પ્રત્યેક સમાધાને એ તમને સત્યથી દૂર ને દૂર લઈ જાશે છે વાસ્તવિકતામાં સત્યનું જ બૂલી જવાય છે. સત્યનું જે સ્વરૂપે દર્શન થાય એ જ સ્વરૂપે એને સ્વીકારી લઈશું કે પછી માત્ર વાસ્તવનો જ વિચાર કરીને સત્યને જ વિસરી જઈશું? માનવજાતનો ને રાજ્યવર્તનના સ્વધારોનો આ એક મહાપ્રશ્ન છે. તત્કાલેાચિત સમાધાનને સ્વીકારી જતાં મુત્સદ્દીએ સત્યને જ સર્વોપરીરૂપે, ઓળમાં એકાદ ધ્યેયરૂપે સ્વીકારવું જોઈએ અને એકવાર પણ જો એ એમાં ચૂક્યા કે ગયા જાયુંતો!

સમાધાનનું કારણ

માનવજાતની સ્વીકારશક્તિ તે સમજીને વિચાર કર્યા વિના રાજ્યવર્તનના પ્રશ્નનું સફળ સંચાલન અશક્ય છે અને જો રાજનીતિજ્ઞો એમ ન કરે અને એમના શબ્દો પ્રજાને ઝીલી ન શકે તો પછી પયગંબરોને તો ઝીવવાનું જ કોણ છે? આમ હોવાથી રાજનીતિ પુરે માનવજાતની

સમજાવકિને ધ્યાનમાં લઈને પણ સત્યને એ વાસ્તવ સાથે મેળ એકાદિને મર્યાદિત બનાવવું પડે છે.

આજે જ્યારે જાતે અને મુખ્યત્વે યુ. એસ. એ. જેવા દેશોએ વિશાળના ક્ષેત્રમાં આટલી અસામાન્ય પ્રગતિ સાધી છે, એવા યુગમાં આપણે છવીએ છીએ. અન્ય દેશોએ કુનનકલોચમાં પણ પ્રગતિ સાધી છે અને ભૌતિક તથા શારીરિક જીવનનું ઉચ્ચ ધોરણ સ્થાપિત કર્યું છે. જળા એમની અત્યંત પ્રગતિ પ્રગતિમાં પણ મને તો શ્રદ્ધા છે. પણ મનુષ્યોએ એમના મન અને નૈતિક 'મૂલ્યો'ની એટલી પ્રગતિ સાધી નથી, અને એ એક અત્યંત લાપસર્યક ઘટના છે. કારણ કે વિશાળ અમાપ શક્તિનું સાધન છે તે એ શક્તિને આપણે અણુશોષમાં મૂર્ચિમંત કરી છે. સરળ રીતે સ્મૂ કરીને આ અણુશક્તિનો ઉપયોગ માનવ જાતનાં કલ્યાણ માટે જો ધારીએ તો કરી શકાય એમ હું માનું છું અને જો ધારીએ તો સમગ્ર માનવજાતના સંપૂર્ણ નિનાસ માટે પણ એનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. વિશાળ સ્વયં સારં વા નરમું નથી, પણ એને વાપ નાર જ એવા હોઈ શકે છે. જો મનુષ્યે આવી અમાપ શક્તિ મેળવી છે તો એના ગોચર ઉપયોગ પૂરતું જ્ઞાન પણ એણે મેળવી જ લેવું જોઈએ એટલે કે એણે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધવી જ રહી.

એવું અનિમ ધ્યેય શું છે એ એણે નક્કી લેવું જોઈએ. પણ ધર્મ, મંદિર, ગરુડા કે દેવળનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ સમગ્ર માનવ સમાજ-અર્થે અધિકતરી વાત નથી-હજી એ કદાચી પ્રગતિ સાધી નથી.

અને એજ આ યુગનું મહાદુર્ભાગ છે. આપણે આપણા દુરામરો, પૂર્વિકો ને નજીવી રીતિ નીતિ માટે પરસ્પર લડી મરીએ છીએ અને તે પણ ધર્મને નામે. આપસઆપસના પાડોશી ધર્મોનું તો આપણને જ્ઞાન જ નથી. આપણે વિનાશને પથે જ પ્રગતિ કરીએ છીએ.

એ વિરોધી બળો

આમ આપણે જાતમાં બે પ્રકારનાં બળો જોઈએ છીએ; વિનાશનાં અને સર્જનનાં. કાણુબર હું જો એમ કહું કે મને સર્જનનાં બળોમાં જ શ્રદ્ધા છે, તો એ કલ્પનામાં મારી શ્રદ્ધા જ એક માત્ર એવું પ્રમાણ છે. એની પાછળ કોઈ તર્કસિદ્ધ દલીલ નથી. મારી શ્રદ્ધા જ પૂરતી છે, એથી અન્ય એનો કોઈ પુરાવા નથી. પણ આપણે એમાં માનીએ

કે ન માનીએ, છતાંય વિનાશક ને વિલાળક બળોની સામે સર્જક અને સર્થોજક બળોના સંગઠન વિશે આપણે આપણું મન કેળવવું જ પડશે. સામાન્ય જીવન સાથે આજ્ઞોને સંલગ્ન કરતી નીતિના પાયા પર જ એ કેળવણીની રચના થઈ શકશે અને ને એમ નહિં થાય તો વિજય વિનાશનો જ ધરો.

હવે મૂળ વાત પર આવું. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી જેવા મહામાનવો જીવનના પરમ સર્જક ને સર્થોજક બળો છે માત્ર એમનો બોધ જ નહિં પણ જગત પ્રત્યેની એમની દૃષ્ટિ ને જીવન ઉપરની એમની જ્ઞાત અજ્ઞાત અસરો પણ મહત્વનાં છે.

અર્થસારસ્વતી કે એવી કોઇ એકાદી બાળતમાં મહાત્મા-જનો અધિક બેધ આપણે ન સ્વીકારીએ, પણ એમનો જીવનના મર્મનો માર્ગ અને ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન પ્રશ્નો માટે એમનો મહત્વનો સર્જક અને સર્થોજક માર્ગ તો આપણે સ્વીકારવો જ પડશે ને ને નહિં સ્વીકારીએ તો આપણે વિનાશને પથે જ પળવાના.

ભારતવર્ષમાં શ્રદ્ધા

એમનો માર્ગ-કોઇ એક બોધ નહીં, પણ સમગ્ર જીવનો માર્ગ-એ ભારતવર્ષનો જ માર્ગ છે, ભારતવર્ષના હૃદયનો, એની પ્રતિબાનો માર્ગ છે. ભલે શ્રી રામકૃષ્ણ અત્રૌકિક ધર્મપુરુષ હોય, ભલે એમણે રાજકારણ પર કંઈ ન કહ્યું હોય, પણ એમના જીવનનો મર્મમાર્ગ માર્ગ તો આપણા માટે મહત્વનો છે જ. હું રાજકારણનો માણસ છું, અન્ય ક્ષેત્રોમાં કાંઈ માથું પણ માગતો નથી, છતાં પણ હું એમ

મોતું છું કે જે આપણું પ્રજાકારણ અને સમાજ જીવન આધ્યત્મ અને નીતિથી વિયુખ ધરો તો વિનાશ પામશે.

ભારતવર્ષ અને જગતની સમસ્યા આ વિકટ પ્રશ્નો ઉભા છે. આપણે-વ્યક્તિ, જાતિ, સમાજ કે રાષ્ટ્ર-એક અગ્નિપરીક્ષા-માંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ, પણ મને ભારતવર્ષમાં શ્રદ્ધા છે અને હું માતું છું કે આ અગ્નિપરીક્ષામાં ભારતવર્ષ જીવંત રહેશે, એને પાર પણ કરી જશે. એનામાં અનેક નિર્જાળતા હોવા છતાં એક એવું વીર્ય છે જે યુગ યુગથી એને જીવંત રાખે છે અને આવી પરીક્ષાઓમાંથી પાર પણ પાડે છે. અને આજે તો એના એ બળના પ્રગટીકરણની પળ આવીને પહોં છે ત્યારે તો એ એના પૂર્ણ ચૈતન્યથી એવું ધર્મકાર્ય જરૂર બાજવી જશે.

આ મારી શ્રદ્ધા છે, પણ માત્ર શ્રદ્ધા જ પૂરતી નથી. આપણે આચરણ કરવું પડશે. માત્ર આચરણ જ પૂરતું નથી. આપણે નિર્મળ દૃષ્ટિ કેળવવી પડશે. એ નિર્મળ દૃષ્ટિથી આપણે દિલ્લો વિચાર કરીએ અને એથી થે થકું વિશાળ દૃષ્ટિએ આપણે જગતને નિહાળીએ. આપણી રાષ્ટ્રભાવના સંકુચિત નહીં રહી શકે, એને વિરૂદ્ધ બનવું પડશે સ્વામી વિવેકાનંદ પોતે એક પ્રખર રાષ્ટ્રવાદી હતા છતાં એમણે આ જ બોધ ક્યોયું હતો. વિશ્વભાવનાના અંશ રૂપે જે રાષ્ટ્રભાવના હોય એવી એમની રાષ્ટ્રભાવના હતી. એથી આ મહામાનવો પાસેથી આપણે એ વિશાળ દૃષ્ટિ લઈને એ દૃષ્ટિએ જ ને તનમનથી આચરણ કરીશું તો આપણે એમની પવિત્ર સ્મૃતિની પૂજાનું ગૌરવ લઈ શકીશું, ને તો જ આપણે દેશની અને દુનિયાની સામી સેવા કરી શકીશું.

કાળ પ્રભાવ અને માનવીનો પુરુષાર્થ

સુનિ સંતબાળ

કુદી માનવીને ધડે છે કે માનવી કાળને સર્જે છે એ એક કોણકો છે. વ્યવહારમાં મોટે ભાગે જેમ જેમ કાળ પસરે તેમ તેમ માનવીને કાળને અત્યુદ્ધ ગોઠવાવું પડે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોડાણથી જોતાં વ્યક્ત કે અવ્યક્ત રીતે સારા નખા કાળનો નિર્માતા માનવી પોતે જ છે. મનુષ્ય જેવો પોતાની આસપાસના સમાજ કરતાં એક તસુ આગળ હા ભરવા જેવા ચિંતક અને સક્રિય અને એટલે આપોઆપ કાળ એને આધીન થાય છે-આપણે ત્યાં અધિક પુરુષ અમર છે એમ કહેવાય છે એના અર્થ એટલો જ કે કાળ એ પુરુષને ગળી શક્યો નહોતો. સાચું

પણ તે મોત એ ખુલ્લું નથી, પણ કાળની ક્રૂરતા પાછળ રહેવું એ મરણ છે. નિસસ કાષ્ટક વિશે કહેવાય છે કે એમના અવસાન પછી તેઓનું પુનઃ પ્રગટીકરણ થયું હતું. આનંદન યોગીચર મસ્તપણે એમ કહી શકે છે કે: 'અથ હમઅમર ભયે, ન મરેએ.' સાચા પુરુષાર્થીનું 'મરજીવા' વિશેષણ પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે. આખો માનવસમાજ મરજીવો બને એવી આશા વધુ પડતી છે, પણ આખા માનવસમાજની નિશા તો મરજીવા ટૂંક તરફ રહેવી જ નેહ્યો. તે જ માનવજન પોતે પ્રગતિશીલ રહ્યા કરે અને એની આસપાસના વાતાવરણ સામે સ્વમાનવેર ટકવાની શક્તિ કેળવીને જીવી શકે.

લોકશાહીનો માર્ગ

માન્યવર શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર

હિન્દુસ્તાને આઝાદી મેળવી છે; હિન્દુસ્તાનમાં લોક-
શાહી રાજતંત્ર આપણે સ્થાપના હજીએ છીએ; હિન્દુસ્તાનને
આપણે આર્થિક દૃષ્ટિએ સળંગ બનાવવા માગીએ છીએ; દરેક
પ્રકારે સુખી કરવા હજીએ છીએ; માનવીજીવનની જીંજામાં
જીંચી જીંજાએ હિન્દુસ્તાન નવ્ય એ આપણી ઝંખના છે.

આ પ્રમણે આપણે બોલીએ છીએ, સાંજળાએ છીએ
અને લખીએ છીએ, તારે, વિદ્યમાન પરિસ્થિતિ, આપણા
વિચારો અને આપણા વર્તન ઉપરથી ઘણી ય વાર મન
સવાલ પૂછે છે કે, "લાઇ! ને હિન્દુસ્તાન માટે આટલી
બધી બલી લાગણી તું સેવે છે તે હિન્દુસ્તાન કયું? અને
ક્યાં છે?" સવાલની સાથે જ મનમાં એક પ્રકારની ખેંચેલી
જીભ યાવ છે. તેમાંથી અનેક સવાલો જીભા યાવ છે.

હિન્દુસ્તાન એટલે ભૌગોલિક પ્રદેશ? હિન્દુસ્તાન એટલે
માત્ર પ્રાંતોનાં કે મારી રાજીનો કે મારા કુટુંબનાં પ્રાણસો?
હિન્દુસ્તાન એટલે ને શહેરમાં રહેલું છું તેના શહેરીઓ?
હિન્દુસ્તાન એટલે આખાએ દેશના શમજીઓ, કિસાનો
કે મોટાં કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરો કે છાદિજીવી
વર્ગ? હિન્દુસ્તાન એટલે સત્યું હિન્દુઓ કે દરિજનો?
હિન્દુસ્તાન એટલે હિન્દુઓ કે મુસલમાનો કે બધા ય?
ને હિન્દુસ્તાનનું હિત કે આઝાદી, ને હિન્દુસ્તાનની
લોકશાહી, ને હિન્દુસ્તાનનું અર્થકારણ વગેરે વિચારીએ
છીએ, બોલીએ છીએ તે ક્યા હિન્દુસ્તાનનું કે હિન્દુસ્તાનના
ક્યા ભાગનું? હિન્દુસ્તાન પ્રતીની આઝાદી સિદ્ધ કરવા
માટે ને બીડું આપણે ઝડપું છે તેની સિદ્ધિ કેવળ રાજદ્વારી
તંત્રની રચના (form of administration) થી આવશે?

એટલું તો નિશ્ચિત છે કે ને કાંઈ આપણે હાંસલ કરવા
માગીએ છીએ તેના માટે સાધનની જરૂર તો છે જ અને
તે સાધન એટલે તંત્ર. તે જણું ક્યાં સિવાય ચાલે તેમ
નથી, અને એ દૃષ્ટિએ તંત્રની રચના, તેની શક્તિ, તેની
કાર્યક્ષમતા એ બહુ જ મહત્વનો ભાગ મળવે છે. છતાં
પણ તે તંત્ર નિર્ણય હોય, તંત્રમાં પ્રાણ ન હોય, તંત્રમાં
ધાર્ષ, ભાવના, સમદૃષ્ટિ, સંસ્થાધ, ન્યાય, માનવતા ન
હોય, તો કેવળ ઉત્તમ રીતે ઘડાયેલા તંત્રથી આપણે
આદર્શ, આપણી હજીએ સળંગ થઈ શકે ખરી? પ્રશ્નોના

જવાબો સ્પષ્ટ છે. આપણે
એવું માનીએ છીએ,
અને એવું જ રીતે
માનીએ છીએ કે, આપ-
ણને મંઝીએ પહેલેવાડી

શકે તેમ કાંઈ તંત્ર હોય તો તે લોકશાહી સ્વરૂપનું જ તંત્ર છે.

એ તો સર્વસંમત વિચાર છે કે કાંઈ પણ રાજતંત્ર
શાલે છે તેના છેવટનો આધાર પ્રજાની સંમતિ ઉપર જ છે.
એ સંમતિ દેખીતી રીતે રાજદંડના બળની હોય, તો પણ
એના પાયામાં એવી માન્યતા છે કે, રાજતંત્ર ન હોય તો
સમાજમાં વ્યવસ્થા ભંગી પડે, (જેને અરાજકતા કહીએ
છીએ) અને તેમ થાય તો સમાજની ઘણી ખરી વ્યક્તિ-
ઓને ઘણું જ દુઃખ વેઠવું પડે. શાંતિમય જીવન કાંઈ પણ
ગાળા શકે નહિ. રાજતંત્રમાં દોષો હોય, ખામીઓ હોય
અને કેટલીક વખતે અનાય પણ હોય; છતાં પણ રાજતંત્ર
હોવાના કારણે અરસપરસ ન્યાય મળી શકે, દરેકના હક્કો
જળવાઈ રહે, અને સમાજમાંનાં યુગ તત્વોને દૂર કરી
શાંતિમય, સુખમય અને પ્રાગતિક જીવન ગાળી શકાય,
તેના વિકાસ કરી શકાય એવી પણ એક દૃઢ માન્યતા
રાજદંડની પાછળ રહેલી છે.

લોકશાહી તંત્ર એટલે લોકો ના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ
મારફત ચલાવવામાં આવતું તંત્ર. તેમાં કહ્યું તો એ
રહેલી છે કે લોકોના પ્રતિનિધિઓ લોકોને ગમે, લોકોને
રુએ, અને લોકોની દૃષ્ટિએ લોકહિત થાય તેવા જ પ્રકારે
વર્તશે. પ્રતિનિધિઓ લોકોનો વિશ્વાસ ધરાવતા, બધે થાય
તો લોકો પોતાની મેળે જ એવા તંત્રવાદકોને ખસેડશે,
અને નવા તંત્રવાદકોને ચૂંટી કંદશે.

તત્ત્વતઃ (theoretically) આ વાત સાવ સાચી
છે. પ્રત્યક્ષમાં આ ઉતારવી એ એટલી મુશ્કેલ છે કે લગભગ
અસંકય જેવી લાગે તો નવાઈ નહિ. પ્રતિનિધિઓ ચૂંટનારા
લોકો ને પ્રકારના હોય તે પ્રકારના તેમના પ્રતિ-
નિધિઓ હોવાના; અને તેથી જ તેના તંત્રની મારફત
જેમ શાકું કામ થાય તેમ જ બહુ જ માઠાં પંજીઓ.
પણ આવી રીતે, એ કહેવાની ભાગે જ જરૂર છે.

કમનલેન્ડ આપણા દેશમાં જાતીયતા (communism); પ્રાંતીયતા (provincialism); ઇ. એટલાં બધાં પ્રવર્તે છે કે એ જાણે આપણા લોકોમાં ઉતરી અ્યાં છે એમ કહીએ તો અતિશયેક્ષિત નથી. તેની સાથે જ આમ-જનતા બેઠુ જ ભોળી અને એટી છે અને તેથી જ કહેવત પડી છે કે ‘હુનિયા સુકતી હે; સુકાનેવાલે આંહીએ.’ આ પરિસ્થિતિમાં લોકશાહી તંત્રનો માર્ગ બહુ કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવો રહ્યો. એમાંનાં લેખોમાં બહુ જ સ્પષ્ટ છે. તેનો સામનો કરવો રહ્યો. લોકશાહી એટલે મનદાર મંડળો (electorates). તેમને કેળવવાનો માર્ગ લોકશાહી દ્વારા જ હોવાથી લેખોમાં એટલે પશુ લોકશાહી માર્ગે આપણે જવું રહ્યું. તેનો અર્થ એ છે કે જોને હોયે દેશદિન હોય એના ઉપર પોતાના દરેક પ્રકારનાં વર્તનની સંવ્યાધ અને સંયમનો બહુ મોટો ભોળો આવી પડે છે. જે સમાજમાં ચારિત્ર્ય જોતી કસાવું હોય એ જ સમાજ લોકશાહીનાં મીઠાં ફળ ભોગવી શકે; અને જેમાં આ વસ્તુઓના અભાવ છે તે સમાજ લોકશાહી-તંત્રના જ કારણે અધોગતિએ જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે એટલે આપણા દેશમાં લોકશાહીના આ ઘડતરના કાળમાં, દરેક વ્યક્તિની અને ખાસ કરીને કેશિસીઓની એ ફરજ છે કે તેમનું દરેક વર્તન શુદ્ધ, સેવાભાવી, સંવ્યાધરહું, સહિષ્ણુતાવાળું, દરેક પ્રત્યે સમન્વય અને પ્રેમવાળું હોવું જોઈએ. તેથી જ મહાસામાજી “સત્ય અને અહિંસા” અને સરકારે “સત્યને જાણે” એવા ધ્યાનમંત્રો સ્વીકાર્યા છે.

લોકશાહી તંત્રની જરૂર આપણે સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે તેમનીથી ક્ષતિ થતી કેટલીક મુશ્કેલીઓની વિચારણા રહી.

પ્રથમ તો “સરકાર” નામથી યોગજાતી સંસ્થાનું સ્વરૂપ અને વાસ્તવિક ફરજ શું છે? ધણી કાળની પ્રથાના કારણે સરકાર એટલે શાસનસંસ્થા (દંડકો યજ્ઞાવી પ્રજાને હકતી કે કાળમાં રાખતી સંસ્થા) એમ આપણે માનતા થયા છીએ. હજીએ સરકાર એક શાસનસંસ્થા છે એ વાત મુઠામાં સામી છે, પણ ખાખતમાં વિચારકાનિ થોડી છે. એ પ્રજાના કોઈપણ વર્ગ કે વ્યક્તિ ઉપર અમલ ચલાવનારી દંડસંસ્થા તરીકે જોવામાં નથી આવતી; પરંતુ પ્રજાની સેવા માટે જોતી કહેલી, અનની સાથે હમદર્દીથી અને માતાની માફક વર્તન કરનારી સંસ્થા હોય એમ લોકો ધ્વં છે. જુના જમાનામાં પ્રજા સરકારને “સરકાર માખાપ” કહેતી, તેમાં સરકારનાં તંત્રનું સ્વરૂપ જુદું હતું, છતાં પશુ સરકારની

વાસ્તવિક ફરજે અગે લોકો શું અપેક્ષા રાખતા હતા, અને લોકો શું અનુભવતા હતા તેનો ખ્યાલ મળી શકે છે. જેમ પૂર્વે કહ્યું અમાં એક જ માણસનું વર્ચસ્વ હતું, એનો જ હુકમ સૌ પાળતા, કુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓને મતરવાનગ્ય નહોતું; અને છતાં પશુ એ કુટુંબના મુખ્યત્વે ધ્યેય અને ધોરણ કુટુંબના તમામ માણસોનું જમનું-એની દૃષ્ટિએ-હતું તેમજ “માખાપ” કહેવાતી સરકાર વખતે પશુ લોકોનાં ભગ માટે જ સરકાર પોતાનો રાજદંડ ધારણ કરી શકે એમ લોકો માનતા હતા અને લોકશાહી પાયેથી એ જ અપેક્ષા હાથ પશુ રખાય છે. સદાયને માટે સુરાજ્યની જો ગેરંટી હોય તો આમજનતા સ્વરાજ્યની ભાંગળડમાં ન પડે! મહેનત કેણુ કરે? પશુ લોકશાહી સાથે સુરાજ્યની અપેક્ષા સંકળાયેલી જ છે. તેથી લોકશાહીમાં વહીવટીતંત્રની એકની કાયદેમતા નહીં પણ સંવ્યાધ, માનવતા, હમદર્દી, કષ્ટ વગેરે સાધનાં જ જોઈએ. એ જો ન સધાય તો વહીવટીતંત્ર લોકશાહીનો આત્મા હશે.

હાલના વહીવટીતંત્રના કારણાતી પદ્ધતિ એટલી બધી તુમારી યજ્ઞ પડી છે, અને નિયમોના પાલન ઉપર એકંદર દૃષ્ટિબિન્દુ એટલું બહુ મોંટી ગયું છે કે ધણી વાર સરકારી તંત્રનો વિચાર કરતી વેળાએ ધાવછેકે પ્રજાને માટે આ તંત્ર છે કે તંત્રને માટે આ પ્રજા છે? તંત્રને નિયમો તો હોય, પણ તેની પશુ હદ હોવી જોઈએ, અને પ્રજાજનોનાં હિત માટે જે આપરણક તે વિનાવિસંભે, ઝડ યાય એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. લાયકસ્વન, આપકી વગવડીયો અટકાવવા માટે કંઈક નિયમોની જરૂર તો ખરી; છતાં પશુ એ જાતીએ કેવળ ઝીણવટખર્ચા અને સંખ્યાબંધ નિયમોથી નહિ અટકી શકે; નિયમોનો અમલ કરનાર માણસો પર તેનો આધાર રહે છે. જે તંત્રમાં પ્રજાને પ્રેમ અને સહૃદયતાથી જીવનતા દરેક ક્ષેત્રમાં મદદ અને સહકાર મળી શકે એ જ તંત્ર ખરા અર્થમાં લોકશાહી આણી શકે. હાલના વહીવટીતંત્રમાં અને તેની દૃષ્ટિમાં જો આ પ્રમાણે ફેરફાર ન થાય તો કેવળ ચૂંટણીઓમાં લોકશાહી પદ્ધતિ દાખલ કરવાથી ખરી લોકશાહી સ્થાપિત નહિ થઈ શકે.

બીજી મહત્વની એક બાબ ધ્યાનમાં રાખતી જોઈએ તે એ છે કે સમાજમાં સંસ્કાર, શક્તિ, કેળવણી, વ્યવસાય, આર્થિક પરિસ્થિતિ, આતુરચક્ષિ ગુણદોષો વગેરેના કારણે જુદા જુદા ચરના માણસો છે. અધિક પ્રકારે તેમની ટેવો

બંધાયેલી છે, ઉચ્ચનીચના બોટા અને વધુ પડતા ખર્ચાથી તેમના મનમાં અસપેક્ષ છે. સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થામાં તેઓ જુદી જુદી રીતે પોતાનો ફાળો આપતા આવ્યા છે. જુદા જુદા પ્રકારનાં કામે વહેંચી આપી આખા સમાજમાં શ્રમવિભાગ સાધવામાં આવ્યો છે. એ બધાંને રાજકીય દૃષ્ટિએ વાને સમાજજીવ લક્ષ્ય-પોષણ અને નિકાસ અંગે એક જ હરેળમાં લાગવાની આવશ્યકતા છે, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે હાથનાં પાંચે આંગળાંઓ સરખી લંબાઇનાં, જાડાઇનાં કે ધાટનાં હોય; સમાજભંગિ દરેક વર્ગે જે કાંઈ કામ કરે છે, તે આખા સમાજને માટે પોષક હોય છે; અને તેથી સૌની સમાજને જરૂર છે. સમાજના જુદા જુદા વર્ગો એકબીજાના વિરોધીઓ નથી, પણ એકબીજાના પૂરક છે. આપણી સમાજરચનામાં નથી ચાલવાનું પાવખાનું સંસ્કરનાર લાંગી સિવાય કે નથી ચાલવાનું આપણી ધારાસભા સિવાય. સમાજની દૃષ્ટિએ લાંગી કે ધારાસભા અને તેના પ્રમુખ બંને આવશ્યક છે, અને રાષ્ટ્રજીવનમાં બંને પોતપોતાનો ફાળો આપે છે. એ સમદષ્ટિની આજે બહુ જરૂર છે. જુના વિચારો અને રૂચના કાગળે એ સમદષ્ટિ લાવવી એ સહેલું કામ નથી. છુદ્ધિ કે વિચારથી ગમે ઉતરેલી વાત પણ અમલમાં લાવવી બહુ અઘરું કામ છે. સંસાર અસાર છે એમ કોણ નથી બચતું? છતાં સંસાર ફેટાસાએ છોડ્યો? યોગ્ય કેળવણીથી, સમજાવટથી અને ધીમે ધીમે આગળ વધવાથી જ સમાજની દૃષ્ટિ અને વર્તનમાં યોગ્ય પલટો આવી શકે અને આપણે લોકશાહી તરફ જતી ખરી કાંતિ લાવી શકીએ. એક વર્ગનું બીજા વર્ગે ઉપર આક્રમણ છે, એક શોષિત અને એક શોષણક નારો છે જેરે પ્રકારના સ્વરૂપી તેમ જ અધીરાઈથી, જોરજુલમથી, કાંતિ લાવવાના પ્રયત્નો કરવાથી મને બધ છે કે શાંતિમય કાંતિ દ્વારા જ અને વર્ગવિમુક્તિ-આંતરવિમુક્તિ-એ બહુ જ કડવાશથી ફેલાશે. વર્ગવિમુક્તિ અને જોરજુલમના પાયા ઉપર લોકશાહી સ્થાપી ન શકાય એમ માનું ચોક્કસ માનવું છે. સમાજને સંગઠિત અને એક-વર્ગીય (classless) બનાવવો હોય તો, “કોઈ કોઈનો વિરોધી નથી, દરેક સૌનો પૂરક છે,” એ બાવના પાવામાં રાખી પરસ્પર સંબંધી બાંધવા અને રાખવા જોઈએ.

હાલમાં રાજદારી પક્ષો અને સરકારો તરફથી વર્ગો વચ્ચે અંતર દૂર કરવા માટે અસપેક્ષ શોષણરૂપ અથવા લોભાગ્રિતને અંકુશમાં લાવી સૌને ન્યાય આપવાનું સદૃષ્ટિથી જે જે કાંઈ પ્રયત્ન થાય છે અને કાયદાએ ઘડનામાં આવે છે, તેમાં ધણી ઉતાવળ થાય છે એમ મને લાગે છે. કોઈ લાંબા વખતથી ગિમાર હોય અને એના રાજની યોગ્ય ચિકિત્સા કરી એને આપવાની દવા, એ કેટલી પચાવી શકે છે, કે જીવી શકે છે, તે જોય સિવાય ઉપરાઉપરી આપ્યા જ કરીએ તો એની ગિમારી મટવાની કેટલી આશા રાખી શકાય? દીર્ઘ સમયના રોગને હતાવતાને માટે કેટલોક સમય તો લાગશ જ. જડમૂળથી જ ફેરફાર કરવા પડશે, ખૂબ ધીરજ રાખવી પડશે, પાંચ દિવસમાં આપવાની દવા એક દિવસમાં આપવાથી ગિમારી ૧/૫ કાળમાં મટવાને બદલે દર્દીની રિથનિ દવાના કારણે ગંભીર થવાને સંભવ વધારે છે. એવું જ કાંઈક હાલ ચાલી રહ્યું છે એવો મને બધ છે. કાયદા કે કાનૂનના જોરે જ માણસ કે સમાજ સુધરે એવી મને હવે શ્રદ્ધા રહી નથી. કાયદા કાનૂનની જરૂર તો છે, એની હું ના નથી પાડતો. પરંતુ લોકશાહીનું અર્થ મૂળ તો દરેક પ્રજાજનના અંતરમાં છે. એ અંતર યોગ્ય રીતે વિકસિત થાય તો જ લોકશાહી ચાલે. કેળવ કાયદાઓ પડી, નિયમો દ્વારા લોકશાહી લાદવામાં આવે તો એ યોગ્ય રીતે ચાલશે નહિ એવું હું માનતો થયો છું. સદૃઢ સર રમણભાઈ ત્રીવેકકંઠ કહેતા, “It is always in advance of law,” એ સત્યનું દર્શન આજે મને વધારે થાય છે. આપણામાં જૂની કહેવત છે, “ભેટ ક્યાં ઢેકા તો માણસે ક્યાં કંઠડા.” જેમ કાયદા વધારે તેમ તેની છતકાચારીઓ ભોળાવાના પ્રયત્નો વધારે, તેથી એક પ્રકારના કંઠડા, જુદાજુદા, લગતું અને છતરપીંડીનું વાતાવરણ પેદા થાય છે, અને સમાજમાં જે એકદિલી, એકસંપી અને પરસ્પર ગ્રેમ, આદર અને સહકાર જોઈએ તે ફીણ થતાં જાય છે. એ દિશાએ લોકશાહી નથી. ખરી લોકશાહી તો ત્યાં જ અસ્થાપિત કરી શકાય એમ કહેવાય કે જ્યારે રાજ્ય તરફથી પ્રજાજીવનમાં ઝોલામાં ઝોલી ડખાય હોય, ઝોલામાં ઝોલા કાયદા અને નિયમનો હોય, અને દરેક વ્યક્તિને વધુમાં વધુ સ્વાતંત્ર્ય હોય અને એમ છતાં સમાજ વ્યવસ્થિત, સુખી અને પ્રગતિમાન હોય.

ભારતનો નવ યુગ

‘ન્યાયમૂર્તિ’ હરદિવસભાષા દિવેલીઆ

આધુનિક સમયમાં આપણા સમગ્ર જીવનનું પરિવર્તન એટલી ઝડપથી થાય છે કે દરેક જામોતે એક સંક્રાન્તિકાળ જેવો મનાય છે. પરંતુ છેલ્લાં બે વરસથી તો આપણે આવા સંક્રાન્તિકાળમાં નહિ પણ એક નવા યુગમાં જ પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છીએ. આપણા પ્રાચીન દેશમાં તો અતેક યુગો થઈ ગયાં. વેદકાળથી માંડીને સમ્રાટ અશોકના સમયને ભારતનો સંસ્કૃતયુગ કહી શકાય. તે પછી અતેક કાલોને લીધે આપણું સામાજિક જીવન નિર્જળ થતું ગયું. રાષ્ટ્રીય ભાવના ક્ષીણ થતી ગઈ અને છેવટે આંતરકલહનું જોર એટલું વધ્યું કે આપણે પોતે જ પરાધીનતાને આમંત્રણ આપીને અપનાવી. અજ્ઞાન, અધર્મ અને રૂઢિચુસ્તોના પાશમાં આપણે સામુદાયિક આત્મા એટલો જકાડાય ગયો કે જેધાર્મિક અને સામાજિક સંસ્થાઓએ આપણું સંસ્કૃતિમય જીવન ટકાવી રાખ્યું હતું તે નિર્જળ થતી ગઈ અને તેમનાં જોખામાં નવો પ્રાણ પુરવાની શક્તિ પણ આપણમાં રહી નહિ. આયર્ધર્મભાવના જે આપણા દુરના પૂર્વજોના હૃદય અને આચરણમાં હતી તે વિરોધી સંપ્રદાયોના નિઃસહમાં જડવા લાગી ગઈ, અને આપણને એક જ કરવાને બદલે સામાજિક બેદરબાઈ ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ બની. રાજકીય પરાધીનતાને લીધે રાજ્ય તરફથી સંસ્કૃતિક પુનરોદ્ધાર માટે જે મદદ મળતી જોઈએ તેને બદલે આપણા વિદ્વેતાઓએ આપણા સહકર્મીઓને રિધમી બનાવ્યા. દેશમાં અશાંતિ અને ખીનસહીસલામતીનું મેળું ચારે પાસ સેકાએ સુધી ફરી વળ્યું અને જે ભારતે એશિયાના ખીન દેશો પર સંસ્કૃતિક વિજય મેળવ્યો હતો તે પરદેશી આક્રમણોનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું. આ આપણે નિમિર સુગ.

આમ છતાં આપણે દેશ સમૃદ્ધિના સાધનોથી ભરપૂર હતો. તે સાધનોને લીધે આપણી આગાહી તરફ યુરોપના દેશોનું આકર્ષણ વધતું ગયું, અને આ આકર્ષણે તો આપણી અવનતિની દિશામાં નવો જ પથ તો આપ્યો. વ્યાપાર અર્થે આવેલી સાહસિક પ્રત્યક્ષોએ હિન્દમાં આવી આપણી

સમૃદ્ધિ દેવતા માટે એકખીન સાથે લડવા માંડ્યું. છેવટે એકલા બિટીશ લોકો રૂલા અને સમગ્ર હિન્દને છતી લેવામાં આપણે પોતે જ તેમને મદદ કરી. જગતના દત્તિદાસમાં આ એક અપૂર્વ જાનાવ હતો. શરૂઆતમાં આપણે એમનું રાજ્ય વધાવી લીધું. જ્યાં સત્તન અશાંતિ અને બચહતો ત્યાં શાંતિ અને સત્તિસલામતીના સ્વાદ ચાખ્યો. પરંતુ આતો આનંદ સ્વાતંત્ર્યના ઉન્નતાસને નહિ પણ પરાધીનતાની દશમાં ચિંતામુકન થયેલા દુર્બળ માનસોના જ હતો. સત્યને ખાતર કમ્પ્રાઇઝ કમ્પ્રાઇઝ કે બીજા કોઇ પ્રભ કરતાં બિટીશ પ્રત્યક્ષો હિન્દ ઉપર સત્તા સ્થાપી એ આપણા બનિય માટે શુભ ચિન્હ હતું. સિંહની સાધનસંપત્તિ વડે બિટનને સમૃદ્ધ બનાવવું એ નીતિ તો તેમની હતી જ, પરંતુ એમની રાજધાની કારખાંડોમાં બીજા બધી વિદેશી પ્રત્યક્ષો કરતાં તેમનામાં સ્વાતંત્ર્ય અને ન્યાયની ભાવના વધારે હતી. અવ્યવસ્થા અને અધર્મથીને બદલે કાયદો અને વ્યવસ્થા એમના રાજતંત્રમાં મુખ્ય સ્થાને હોવાથી આપણી પ્રગતિની ભૂમિકા નિવારક. જનસમાજ તો અજ્ઞાન રહ્યો, પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ તથા તાન માટેનાં સાધનો મળવાથી શિક્ષિત પુરોનો સંખ્યા વધતી ગઈ અને તેને લીધે દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના અને એકતાનું ભાન ધીમે ધીમે દૃઢ થતું ગયું. આપણી આર્થિક રિથિતિ તો નબળી જ રહી; પરંતુ તેને લીધે જ આપણા જીવનમાં નવચિંતિ આવી અને સ્વાતંત્ર્ય ભાવનાનું તેજ વધતું ગયું. નિમિર યુગમાંથી પ્રકાશ યુગનો ઉત્કાળ થઈ ગયો અને પ્રભજીવનનો જન્મ થયો. કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ. એનું બળ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું. અંતે વિદેશી શિક્ષકો આત્મા એક યુગપુરુષમાં મૂર્તિમંત થયો. ગાંધીજીએ અહિંસક સત્યાગ્રહના સાધન વડે આખા જગતને આશ્ચર્ય ઉપજવનારી લગ્ન મહાન બિટીશ સત્તાત્ત્ય સામે શરૂ કરી, દેશમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો અને પશ્ચિમમાં બિટીશ લોકો જેની અપૂર્વ રીતે હિન્દમાં સત્તાધારી થયા હતા તેવી જ અપૂર્વ રીતે સંપૂર્ણ સત્તા છોડી ચાલી ગયા.

થોડાં વરસો પહેલાં જે માત્ર રૂપિયું હતું તે ધાર્યા કરતાં પણ વધારે સિદ્ધ થયું અને જગતના મહારાજાઓમાં હિન્દને પણ સ્વતંત્ર સ્થાન મળ્યું. ગાંધી યુગ ત્રીસેક વરસ આજ્યા પછી આપણામાંના એકે જ એ રાષ્ટ્રપિતાનું ખૂન કર્યું. એ આપણી વરસોથી વારસામાં મંચેલી સામાજિક કુટુંબ અને અસહિષ્ણુતાનું જ ક્રિષ્ટ પશ્ચિમ હતું. એ વિભૂતિનો મહાન સંદેશ આપણે ત્રીથી શક્યા નહિ અને જે સમયે એમની આપણને ઘણી જરૂર હતી તે વખતે જ એમને ખોવા. જે કંઈ નપણનનું બળ આપણામાં આવ્યું છે તેને સંયોજિત કરી રાષ્ટ્રીય એકતા આપણે સાધી શક્યા નથી. હિન્દના ટૂકડા થયા છે અને એનું રધિર હજી સુકાયું નથી, પણ એનાથી આપણું સંગઠન વધારે શક્તિ અને મજબૂત થશે આ આશ્વાસન ખરું આપણે લાગે છે હિન્દીઓની વેદના પિસરી જવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

આ તો બંધી ભૂતકાળની વાત. પણ હવે એ ભૂતકાળની ભૂલો અને ખામીઓને સુધારી આ યુગના વર્તમાન કાળને આપણા ઉત્તરજલ લાભીય માટેના સંકલ્પિતકાળ બનાવશે એ મુખ્ય ક્ષેત્ર રાખવું જોઈએ. સારું જ જગત આપણી તરફ જોઈ રહ્યું છે અને વિચાર કરે છે કે આંતર-રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં વ્યતંત્ર હિન્દનું સ્થાન કેવું રહેશે? એની સ્થિતિ ચીન જેવી થશે કે પોતાની પુરાણી સંસ્કૃતિનો પુનરિક્ષા કરી જગતને આપણે જે જાતની તેતાગીરીની ઘણી જ જરૂર છે તે આપી શકશે?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો આ નવયુગમાં આપણું કર્તવ્ય સમજીને હાલની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળાય એવું પરિવર્તન આપણા સમગ્ર જીવનમાં લાવીએ તો જ આપી શકાય તેમ છે. આપણી સ્વતંત્રતા એવે વખતે આવી છે કે જ્યારે વિશ્વયુદ્ધ પછી આખા જગતનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું છે. અત્યાર સુધી સર્વોચ્ચ ગણાતી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તૂટી પડી છે. ઈંગ્લાંડ જેવો સમૃદ્ધ દેશ પણ પડવરા દરમાં અને આર્થિક અવવિતમાં સપડાઈ ગયો છે. અનિર્ધારિત ઉદ્યોગીકરણનાં અનિષ્ટ પરિણામો નીતિનું ધોરણ નીચે ઉતારવામાં સલામત થયા છે. મૂડીવાદ, સમાજવાદ અને સામ્યવાદના વિચરણમાં મૂડીવાદનો પરાજય થયો બધા છે; પરંતુ માત્ર એટલાથી પ્રજાઓની નૈતિક અને આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી નથી. અસ્થાયી યુદ્ધ તો સર્વત્ર ચાલુ જ છે અને ત્રીજા વિશ્વ યુદ્ધનો ભય ઓછો થવાને બદલે વધતો જાય છે. અણ-

બોમ્બના ઘસ્ટેને ઉપયોગ થાય તો માત્ર માનવતાના નર્મ પણ માનવજાતિના વિનાશની કલ્પનાએ ભયાનક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું છે. આ બીકથી જ માત્ર રાષ્ટ્રીય ભાવના સંકુચિત માનસ છોડી આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવના એટલે આજ જગત એક એકમ છે તે ધોરણ ઉપર પ્રજાઓના સંબંધ રચાય અને અનુકૂળ આવે એવી નવી સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થાય તો જ મનુષ્ય જાતિ હાલની દારણ અવસ્થામાંથી બચે એવી પ્રતીતિ વધતી જાય છે. છતાં સ્વાર્થ અને જાતિભેદનું માનસ હજી એટલું બળવાન છે કે વિશ્વવંધુ તનો સિદ્ધાંત માત્ર શબ્દોમાં જ સ્વીકારાયો છે. યુરોપ અને યુરોપીય સંસ્થાઓ આદિમાં અત્યાર સુધી કંઈ અસરકારક પ્રયત્ન સાધી શક્યાં નથી. અમેરિકા અને રશિયા પોતાપોતાના સમગ્ર દેશોનું સંગઠન કરી દુનિયાને બે મોટા તકમક વહેંચી રહ્યાં છે. નાના મોટા દેશોને આમાં ક્યા તા સાથે છોડે ભળી જવું પડશે એની ચિંતા યદ્ય રહી છે અનિર્ધારિત વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર રચાયેલા મૂડીવાદ અને અનિર્ધારિત રાજદમન ઉપર રચાયેલા સામ્યવાદ, એ બન્ને અનિષ્ટ હોય છતાં બેમાંથી એક પક્ષમાં ભળવું જ પડે તે ક્યાં સુધી તટસ્થતા સાચવી રખાશે એ રાજ્યકારભા ચલાવનારાઓની મૂંઝવણ યદ્ય પડી છે. હિન્દને પણ સ્વાતંત્ર્યના આગણમાં પણ મૂકતાંની સાથે જ આ પ્રશ્ન તો વિષમ યદ્ય પડ્યો છે.

આ તો આપણી બહારની પરિસ્થિતિ. હવે અંદરની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ. જે સ્વરાજ માટે આપણે અસંખ્ય બોગ આપ્યા તે સંપૂર્ણ રીતે આપણને અમલું છે, અને આપણી બંધારણ સભાએ તેને ખુલ્લું મતાધિકારના પાયા ઉપર રચાયેલા બહુમતિના લોકશાસનનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ પ્રકારનું રાજ્ય-બંધારણ આપણા માટે તદ્દન નવું જ છે. મુખ્ય અંશે તે ઈંગ્લાંડના બંધારણની કેટલાએક ફેરફારો સાથેની નકલ છે. પણ ઈંગ્લાંડની પ્રજાએ તો સાતસો વરસથી આવા રાજકારણની તાલીમ લીધેલી છે. અને તેથી ફરક મતદાર શિક્ષિત હોવાથી રાજકારણમાં રસ લઈ પ્રજામતને બળવાન બનાવે છે. આપણે ત્યાં તો અજ્ઞાન અને ગરીબાઈમાં રહેલા પૂજન વધના મતદારને શેત્ર મળે એણે મત આપવાનો છે તેની જ ખેબર નથી. ઈંગ્લાંડમાં લોકશાસનની પદ્ધતિ સૌથી જૂની હોય કાયદા અને નિયમ માટે માન, શિરન અને સુવ્યવસ્થા માટે ગ્રેમ, મતભેદ તરફ સંકેતિત, સમાજના ક્ષેત્રમાં જ વ્યક્તિત્વ

ત્રેય રહ્યું છે એ દૃઢ ભાવના, અને વિદ્યાનની સાથે બહુ-
વારિક બુદ્ધિનો વિકાસ-આ સર્વે યુક્ત સૈક્યોના લાંબા
અનુભવથી પ્રગ્નતા માનસમાં ઉતર્યા છે. આપણે તો હજી
લોકશાસનની બારખડી ચર કરવાની છે, અને મતદાનની
ગંભીર જવાબદારી સમજીએ તે પહેલાં તેનો હક મળે
છે. છેલ્લાં બે વરસના અનુભવથી જાણ્યું છે કે લોકો
તેમજ નેતાઓને હજી ઘણું શિખવાતું છે. અત્યારે જે
ખામીઓ અને અપૂર્ણતા દેખાય છે તેને માટે લોકો નેતા-
ઓનો દોષ કાઢે છે; નેતાઓ લોકોનો વાંક કઢાડે છે, પણ
દોષ તો આપણા બધાનો છે; લોકશાહીની જૂમિકા તૈયાર
થવા પહેલાં આપણને આ નવું બંધારણ મળ્યું છે તેનો
છે. આનો અર્થ એમ નથી કે આપણી અભેજ્યાનને લીધે
લોકશાહીના હક્કો લોકો પાસેથી લાઇ લેતા. પણ હાલની સ્થિતિ
જેમ અને તેમ વહેલી સુધારી, આપણી સઘળી સંસ્થાઓમાં
લોકશાહીનું માનસ આણી, સમૂહશિક્ષણ વડે લોકોને
એમના હક તથા જવાબદારીનું માન કરાવી, આખા દેશને
ઉચ્ચ કક્ષા ઉપર આણી એની જ અત્યારે તાત્કાલિક
જરૂર છે. આમ કરવામાં જેટલો વધારે વખત લાગશે
તેટલો લોકશાહીની નિષ્ફળતા માટે વધારે ભય છે; પરંતુ
આલેયથી પણ આપણી મુશ્કેલી દૂર થવાની નથી. લોકોના
જીવનનું ધોરણ સુધરે એવી આર્થિક સુધારણા અને અન્ન,
વસ્ત્ર અને રહેઠાણ એ ત્રણ જરૂરીઆતો પૂરતા પ્રમાણમાં
મળે તે જ સામજિક સુધારણા થઇ શકે. જ્યાં સુધી આમ
ન થાય ત્યાં સુધી સામ્યવાદનું જોર વધે, તેમાં કંઇ નવાઇ
નથી. જરૂરી વસ્તુઓનું ઉપાદાન એ તો માત્ર નેતાઓનું
નહિ, પણ સમગ્ર પ્રજાનું કર્તવ્ય છે. એ જો નહિ થાય
તો બીજા દેશ ઉપર આર્થિક પરબચતાના આપણે ભોગ
બનીશું. જે વસ્તુ દરેક મનુષ્યે પોતાને કરવાની છે, તે કર્યા
સિવાય તેને માટે બીજાઓ ઉપર દોષ દેખી પાડવો અને
રાજ્યવહીવટમાં અંતરંગો ઉભા કરવા એ તો આત્મહત્યા
નોતરવા બરાબર છે. આચતા પાંચ-જ વરસમાં આપણે
જે પ્રમાણે વર્તીશું તેના ઉપર આખા દેશના બંધિયનો
આધાર રહેલો છે એ વાત ખૂબ સમજવાની છે. અત્યારે
જગતમાં જે વાદ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, તેમણી આપણા
રૂપેતા રૂપો કાઢવો હોય તો સૌથી પહેલાં તો કર્ત-
વ્યવાદ અપનાવવાની જરૂર છે. બીજા ઘણા ચાલે
તો અત્યારે જીવું થઇ ગયા છે. આ નવા યુગમાં
મૂડીવાદ કે રૂડીવાદ, મનિવાદ કે રાજીવાદનો સ્થાન

નથી, માત્ર માનવવાદનો જ સ્થાન છે. બહિન પહેલાં
સમાજ અને સમાજ પહેલાં જનતા-એ ભાવના જો દૃઢ
થાય તો હિંસક અને દમનત્રિતી પ્રેરણેલા સામ્યવાદ એની
મેળે નિર્બળ થઇ જશે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ મનુષ્યના
હક્કો ઉપર રચાય છે, પણ આપણી સંસ્કૃતિ તો મનુષ્યના
કર્તવ્ય ઉપર રચાય છે. 'ધર્મ' શબ્દમાં આપણા જીવનની સર્વે
પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. યુદ્ધાપની આર્થિક સંસ્કૃતિ
ફેંચ રેલાયુથનના સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને બંધુવના
ચલ ઉપર રચાય, પણ તેનું પરિણામ બે વિશ્વયુદ્ધોમાં
આવ્યું. કારણ કે મનુષ્યધર્મ ઉપર તે રચાય નહોતી.
આપણી સંસ્કૃતિ તો માનવધર્મના કર્તવ્ય ઉપર જ
રચાય છે અને જ્યારે જગત હકી હકીને યાત્રી જશે ત્યારે
છેવટે તો આપણા ધર્મના સનાતન સત્યો ઉપર જ નવી
નિશ્ચસંસ્કૃતિ ત્યારશે. બીજા લોકો આપણી સંસ્કૃતિ આપણી
પાસેથી ખૂંચી લેશે કે આપણે પોતે પોતાનો પુનરાધાર
કરી બીજાઓને માર્ગદર્શન કરાવીશું તે તો આ નવયુગમાં
આપણે કેવી રીતે આગળ વધીશું એના ઉપર આધાર
રાખે છે.

આ વિચારે કંઇ નિરાશાવાદના નથી. આપણા દેશમાં
શક્તિનો અભાવ નથી. આપણી પાસે પુષ્કળ બંધિત-
બળ છે, પણ તેટલું સમાજબળ નથી. આ નવયુગ
સમાજબળનો છે, સમુદાયિક સંગઠનનો છે. સમાન તક અને
સમભાવનો છે, અને તેની સાથે સ્વતંત્ર પણ ગ્રિહનયક
માનસનો છે. બુનકાળમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્ય-
વોમણી પસાર થઇ આધ્યાત્મિક બળ વડે અપણે હજી પ્રગ-
તરિકે ટપી સક્યા છીએ. કદી ન અનુભવાયેલી રાજકીય
એકતા અને સ્વતંત્રતા સાધી સકવાની તક મળી છે. તો
પછી આપણા અંતિ પ્રાચીન ધર્મના એક મંત્રનો ઉપ-
દેશ જેની અધારે ખાસ જરૂર છે એ આપણા જીવનમાં
કેમ ન ઉતારી શકીએ? એ માંન છે:

ૐ મહાનાવવતુ શ્વઃ જો મુનરુ

મહર્ષયે કલ્યાણે ।

તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ

મા વિદિપાવૈદ ।

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

નરસો પંત કેળકેર

ચંદ્રશંકર પ્રાહુશંકર શુક્લ

તિલક મહારાજના પદ્મશિખ અને મહારાજના નેતા રવ શ્રી. નરસિંહ ચિંતામણી કેળકેર ('તાત્પ્રાસાદેશ' એ એમનું હુલામણું નામ અથવા 'ટાપણનાર' હતું)નું નામ તો મેં ઘણાં વરસથી સાંભળેલું, પણ એમને અરેખરા જોયા ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદની મહાસભા વખતે. એ મહાસભામાં મારે 'નપણવન'ના એક અગ્રરપત્રીનું કામ કરવાનું હતું, એક સાંજે હું જાહાનગરમાં ફરતો ફરતો ગાંધીજીની કુટીર આગળ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં ને વખતે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક ચાલતી હતી. રવચંદ્રે કોઈને અંદર શાના જવા દે? પણ બારણે જ શ્રી. સમદાસ ગાંધી બેસાડ્યા હતા, તેમની ઓળખાણને લીધે મને અંદર ડોકિયું કરવાની તક મળી.

ત્યાં કેટલાયે દેશનેતાઓનાં પહેલીવાર દર્શન થયાં. કેળકેર, પટ્ટાભી, રંગસ્વામી આયંગર વગેરે તો આ લખતાં પણ નજર આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અમદાવાદની બેઠકમાં જે પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર થયો તેના ખરડા પર અર્ચા ચાલતી હતી. એ ઠરાવમાં ગાંધીજીને સરકાર સામે લડત મહાવવા માટે કુલ સત્તા આપવામાં આવી હતી. ગાંધીજીએ ધડેલા તૂળ ખરડામાં 'તેમને ડિસ્ટ્રેટ નીમવામાં આવે છે,' એ મતલબના શબ્દો હતા. આમાંથી 'ડિસ્ટ્રેટ' શબ્દ કાઢી નાખવાની સૂચના થી. કેળકેરે કહેલી, અને ગાંધીજીએ તે માન્ય રાખી તે જ પછે હું પહોંચ્યો. સભાના સ્વીકારના શબ્દો મેં ગાંધીજીને મોટેથી સાંભળ્યા. (પસાર થયેલા ઠરાવમાં 'dictator'ને બદલે 'sole executive authority'-એકમાત્ર કાર્યકર્તા અધિકારી-શબ્દ મુકાયેલા છે.) એ સૂચના

સર્વથા યોગ્ય નહોતી એમ આજે કોણ કહી શકે?

ખીજ એક નાની સુચના ડૉ. પટ્ટાભીએ કરી. સરકારે કરેલા સત્તાના ઉપયોગને વિશે મૂળ ખરડામાં 'brutal' (પશુતામચી) એ શબ્દ વાપરેલો હતો. (પસાર થયેલા ઠરાવમાં આ શબ્દો છે: arbitrary, tyrannical and emasculating use of authority) તે કાઢી નાખવાની સૂચના ડૉ. પટ્ટાભીએ કરી, તે ગાંધીજીએ વગરદલીલે સ્વીકારી, અને કહ્યું: 'પશુતામચી એ શબ્દનો ઉપયોગ પટ્ટાભીને પશુતામચી લાગે છે!' (Pattabhi considers it brutal to use the word 'brutal'!)

આ પછી મહાસમિતિ (એલ ઇડિયા કોંગ્રેસ કમિટી) ની બેઠકમાં થી. તાત્પ્રાસાદેશને વધારે નજીકથી જોવાનો પ્રસંગ મને સારી પેઠે મળ્યો. ૧૯૨૧ માં વર્તમાનપત્રે નો વિકાસ ઓછો થયો હતો. એટલે તેમના ધણુ જ થોડા પ્રતિનિધિઓ આ સમિતિમાં હાજર હતા. તેમને મોટે જુદી ગોઠવણ નહોતી, ને તેઓ સભ્યોની વચ્ચે જ બેસી જતા. આ મહાસમિતિની બેઠક વખતે દેશનું વાતાવરણ ધણું

ઉગ્ર હતું; અને ઠરાવો પર અર્ચા થતી, પણ ચિંતાગો પાડીને મન ગળુવા સુધી વાત પહોંચતી નહિ. આ બધા દિવસો હું થી. તાત્પ્રાસાદેશની નજીક-જોડાજોડ-બેસતો. એવડા મોટા નેતા ધણુ પાસેથી જોયા મળે એનો પણ હર્ષ હતો જ. તેઓ એ બેઠકમાં હાફકોટ ને ટાપી પહેરીને આવતા. જે કાર્યવાહક સમિતિએ ઠરાવો ધડેલા તેના તેઓ સભ્ય હોવ થી મહાસમિતિની ખુલ્લી બેઠકમાં તેઓ કાંઈ ખાસ બોલ્યા નહિ. ઠરાવોની ટીકા કરવાનું કામ ધણુ ભાગે થી, અણુ તથા થી. જમનાદાસ મહેતાએ કહેલું.

આ પછી બરાબર એક વરસે, ૧૯૨૨ ના ડિસેમ્બરમાં, ગયામાં મહાસભાનું અધિવેશન થયું. ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં ફેરવાદી ને નાંદેરવાદી દળો વચ્ચે પહેલાં મહાસમિતિમાં ને પછી ખુલ્લા અધિવેશનમાં ભારે યુદ્ધ થયું. મહાસમિતિની ચર્ચાઓ 'બધી સાંમળવાની તક મને મળી હતી. તેમાં ગરમી ઘણી વધારે હતી. એટલે મુઠ્ઠી કે એક દિવસ બપોરે છુટ્ટીમાં મંડપ બહાર થી. સત્યમિતિ' (આગેવાન ફેરવાદી) નેડે ઊભેલા એક મિત્રને કહે: 'આ ધર્માંધ લોકો નેડે કામ કરવું અશક્ય છે।' (It is impossible to work with these fanatics) ફેર પહે મોટા મહારથી ધણા હતા; ને નાંદેર પહે સંખ્યાબળ મોટું હતું. આ ખડાજગીમાં શ્રી. કેળકર આગળપડતો ભાગ લીધાનું મને યાદ આવતું નથી.

તે પછી ફરી મેં એમને જોયા ૧૯૨૪ ના ડિસેમ્બરમાં બેજામની મહાસભામાં, જ્યાં પ્રમુખ ગાંધીજી હતા. કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક ગાંધીજીની કુટીરમાં જ મળતી. ફેરબંધુ દાસ, લાલાજી, હકીમ સાહેબ, શ્રી. કેળકર વગેરે મહારથીઓ એમાં હાજર હતા. એ પહેલાં ગાંધીજી સ્વરાજ પક્ષ નેડે સમાધાન કરી ચૂક્યા હતા, એટલે બેજામમાં ફરકડા જરાયે ફૂટે એમ નહોતું. જે પ્રમુખ ઠરાવ હોતો તેને જુદી જુદી દેશી ભાષાઓમાં ટેકા અપાય એવી ગોઠવણ હશે; એટલે ખુલ્લા અધિવેશનમાં શ્રી. કેળકર મરાઠીમાં ભાષણ કર્યું હતું.

આ પછી થોડે જ મહિને સાબરમતીમાં (ખરું જોતાં ગૂંજ્યાન નિઘાપીઠ, અમદાવાદમાં) મહાસમિતિની બેઠક થઈ. ત્યાં સુધીમાં સ્વરાજ પક્ષમાં બે તક પડી ચૂક્યાં હતાં કે પડવાની અણી પર હતાં; એક મોતીલાલજીનું, ને બીજું શ્રી. કેળકર તથા તેમના જેવા 'પ્રતિયોગી સહકાર'વાદી-એનું. તેમની વચ્ચે ત્યાં કરાર થયો, તેના નિર્દેશ તે વખતે 'સાબરમતી પેક્ટ' તરીકે યતો. પણ એ કરાર લખ્યા વખત દરેકો નહિ, ને બે તક હમેશાને માટે જુદાં પડ્યાં.

૧૯૨૮ માં શ્રી. કેળકર એકવાર બારોડાની સત્યાગ્રહને ટેકા આપવા બરાચેલી પરિવહનું પ્રમુખસ્થાન લેવા અમદાવાદ આવેલા. તે વેળા તેઓ ગૂંજ્યાન વિદ્યાપીઠની મુશ્કાતે નિમંત્રણથી આવ્યા. વિદ્યાર્થીઓને હૃદયશીલ કંઈક બોલવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું. અંગ્રેજીમાં બોલવું તેમને પસંદ નહિ; ને હિંદીમાં બોલવાનું ફાવે નહિ. તેમણે સાદી

મરાઠીમાં શરૂઆત કરી, ને કહ્યું: 'તમને મારી ભાષા સમજતાં મુશ્કેલી નહિ પડે તો હું એમાં જ ચોલીશ.' 'વિદ્યાર્થીઓને ભાષા જતા અપરિચિત લાગી, પણ ભાવાર્થ સમજાયા પછી. એટલે શ્રી. કેળકર કહે: 'જુઓ, આટલું તો તમે સમજ્યા. હવે વધી નહિ આવે.' કહીને તેમણે જે કંઈ કહેવાનું હતું તે ઘણી સાદી મરાઠીમાં જ કહ્યું.

૧૯૩૩ ના મેમાં ગાંધીજીના ૨૧ દિવસના ઉપવાસ શરૂ થયા તે દિવસે તેમને જલમાંથી ડોડાયા; તે રાતે શ્રી. અણેને ઘોડાવાળી લાવવા શ્રી. કેળકરને ઘેર જવાનો પ્રસંગ મારે આવ્યો. તિલક રોડ પર મોટું પણ સાદું મકાન હતું. વચ્ચે મોટા એક હોતો. ગાંધીજીના ઉપવાસ પૂરા થયા પછી દોઢે મહિને દેવદાસ અને લક્ષ્મીબહેનનાં લગ્ન પશુ-કુટીમાં જ થયાં. તેની કંઠોત્તી પૂતાના કેટલાક અગ્રગણ્ય નાગરિકોને આપવા મહાદેવભાઈ અને હું નીકળેલા. શ્રી. કેળકરને ઘેર ગયેલા તે મને હજી બરાબર યાદ છે. શ્રી. કેળકરે નિમંત્રણ ઘણી ખુશીથી સ્વીકાર્યું. એ વર્ણાતર લગ્ન હતું. પૂતાના સનાતનીઓમાં ચકચાર જાગેલી. પણ શ્રી. તાલાસાહેબ તેમાં આવ્યા, એટલું જ નહિ પણ આખા નિધિ દરમિયાન હાજર રહ્યા.

૧૯૩૪ ના એપ્રિલમાં સ્વરાજ પક્ષની સ્થાપના થઈ. એ પક્ષમાં ભળવા માટે કેળકર પક્ષને નિમંત્રણ નહોતું અપાયું તે જાણીતા ને પાકા મતબંદોને કારણે જ હશે. મહાસભાના તે વેળાના કામચલાઉ પ્રમુખ શ્રી. બાપુજી અણેને એ રુચતું નહોતું, એટલે તેમણે એક કાગળ લખ્યો તે ગાંધીજીને રાંચીમાં મળ્યો. તેમાં એકમે વાક્ય જરા તીખાં હતાં, તેને લીધે રાંચીમાં ચકચાર પણ થઈ હતી. પણ ગાંધીજીએ તો જવાબમાં સાવ સરળ ભાવે લખ્યું: 'શ્રી. કેળકર, જમનાદાસ ને બીજાઓના સહકાર નોતરવા જોઈએ એ વાતમાં હું પણ સંમત છું.' (I also agree that the co-operation of Sijts. Kelkar, Jamnadas and others should be invited. તા. ૩૦ ૪-૩૪.) પણ એ વગર ત્યારે બની નહીં; ને બની હોત તેયે, શ્રી. અણે કોંગ્રેસ પાર્ટીમેન્ટરી બોર્ડથી કામો નિર્જીવને અગ્રે છૂટા પડ્યા તેમ આ નેનાઓ પણ છૂટા પડ્યા હોત.

સ્વરાજ પક્ષની સ્થાપનાના આરંભકાળમાં ગાંધીજીને નિષ્વાર કદાચ એવો હશે કે ધારાસભા મારફતે કામ કરવામાં

માનનાર જે દિવસો હોય તે જ્યાં એક સમૂહમાં બેઠા થઈને સરકાર સામે લડે તેા સારું. તેથી તેમણે પ્રોપરેટ ગળાતા સર હરિસિંહ ગોંડને પણ લખેયું : ‘તમને એ પચ્ચા સમય થયામાં કેશો અંતરાય આવે એમ છે? તમારા રાષ્ટ્રવાદ એમના કરતાં જુદાં હોવાને બેઠાં એવું છે અરુ?’ (Is there anything to prevent you from being a member of that party? Must your nationalism differ from theirs? તા. ૧૯-૪-૩૪.)

૧૯૩૪ ના જૂનમાં હરિસિંહ વાયા વખતે ગાંધીજી અઠનાયું પત્ર રજા તે દરમિયાન, તા. ૨૦ મી જૂને, દિલ્હીના સંસ્થાની કાર્યકર્તાઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ શ્રી. કેળકરની આગેવાની નીચે ગાંધીજીને મળવા આવ્યું હતું. તેમાં એમના ઉપરાંત શ્રી. વામનરાવ પટવર્ધન, વજે, ગોખલે વગેરે હતા. આ પ્રતિનિધિમંડળ જેડે ગાંધીજીને થયેલી ચર્ચાની આખી ગોળ મારી નેલેવેયોશીમાં છે. પહેલાં મંડળના સભ્યોએ જુદા જુદા પોતાની કહેવાની વાત કહી લીધી, તે પછી ગાંધીજીએ સામ્રો જવાબ આપ્યો. શ્રી. કેળકર ચાર કડે કહેલી વાતો આ પ્રમાણે હતી :

‘અમે જ્યાં સંસ્થાઓમાં જન્મેલા છીએ. આપ સુદાં. સરકારને પડેદાની કાયદો લગાડીને હલપાર કરવા હોય તેા આપજુને સોંને કરી શકે. અમે કહીએ તે વાતમાં આપ અસંમત નહિ થાઓ એમ અમારી ખાતરી છે. એ વાત કેમિસ પાસમિન્દરી બોડના ચૂંટણીના નહેરનામામાં આવે તેા કેમિસને નામે પ્રચાર થઇ શકે. તે ઉપરાંત હંપ કેમિસ સમિતિઓની નવરચના પણ થવાની. ફેરેશન થાય કે ન થાય, વ્હાણ્ટ પેપર કાયમ રહે કે ન રહે, તેણે સંસ્થાઓની પ્રજાની માગણીઓ તેા કાયમ છે જ. એ પ્રજાને કેમિસની માન્યતા નેહ્યે. આ માગણીઓની વાત કેમિસના નેડેનામામાં આવે, કેમિસના તંત્રમાં અમને સંસ્થાનિકેડે યોગ્ય સ્થાન મળે, અને આવડી કેમિસમાં આ પ્રજાને મદદરૂ મળે, સંસ્થાઓની પ્રજાનું એમ કહેવું છે કે દિંદ એકને અવિમાન્ય છે; ક્રિસ્ટિયન દિંદના પ્રજાઓને મળે છે તેટલા જ મુજમૂત દહો તે ચંચલીય આધકારો મેળવવાનેા સંસ્થાઓની પ્રજાનેા દહ છે. “અડીના (ક્રિસ્ટિયન દિંદના) લોકો નેનાં સ્વતંત્રતા ને મુજમૂત દહો બેળવે છે તેવાં જ સંસ્થાઓની પ્રજાને મળતાં નેહ્યે,” એટલું

કેમિસે કહેવું નેહ્યે. સંસ્થાઓની પ્રજાની માગણી તેા આવે ગોળમેજી પરિપદમાં રજૂ કરી છે જ. પણ વધારામાં એટલી નહેરનાત થવાની જરૂર છે કે જે હક અડીના લોકોને હોય તે સંસ્થાઓના લોકોને પણ હોવા નેહ્યે. બેની વચ્ચે સમાનતા (પેરિટી) હાવી નેહ્યે.’

આનો ગાંધીજીએ જે જવાબ આપ્યો તે દ્વંકમાં આ પ્રમાણે હતો :

‘હું નેહ્યે છું કે આપણે થું કપ્પાઓ છીએ એ વિશે આપણી વચ્ચે ફરક નથી. તમે મળો છો કે ક્રિસ્ટિયન દિંદ અને નેટિવ સ્ટેટ વચ્ચે ભેદ ન હોય, અને બંનેને સરખા દહહોય. હું પણ એમ જ માનું છું. પણ હજીકનામાં સ્ટેટ જુદાં મનાય છે. આ વાત કહેતાં તેા મને ડર નથી, પણ અનુચિત નેડું લાગે છે. ગોળમેજી પરિપદમાં મેં જે કંઈ કહ્યું તે આજની દિવસે ઓળખીને કહેવું... આને હુમ્મીયે સ્ટેટની હાલન આપણા સંબંધમાં સિસેલન વગેરેના જેવી જ છે. એમાં આપણે કહેવું હોય કે જે અધિકારો ક્રિસ્ટિયન દિંદમાં છે તે જ સ્ટેટમાં નેહ્યે, તેા આપણે એમને એ વિશે પિનનિ કરી રાખીએ. એના અર્થ જ એ કે તમે જે આટલું કરો તેા તમારી નેડે અમારાથી ફેરેશન થાય... એથી વધારે કરવા જતાં આપણે સ્ટેટની પ્રજાને ફાલેા નહીં પહેંચાડીએ. સ્ટેટ નેડે મેં રીકીક લગાડ કરી છે. રાજ્યો નેડે લડેા છું. ૧૮ વર્ષ પર મારી પાસે કેટલાક સ્ટેટાવાળાએ આપીને વાત કરી. મેં કહ્યું : “તમે રાજ્યો સામે લડેા ત્યારે સ્ટેટમંડેલી નીકળવા તેવાર થશો કે મારી માથવા જરૂર?” તેા કહે : “અમારાથી નીકળા નહિ રાકાય. અમારે તમારી મદદ નેહ્યે.” મેં કહ્યું : “આઝાદી તમારે નેહ્યે ને હું થું મદદ કરું? મરુ” તેા તમારે નેહ્યે. હું મરુ ને તમને કુદિત મળે એ ન બને. તમે મરો તેની સાથે હું મરું એ મદદ મારાથી થાય...” તમે કહેા છો કે રાજ્યોને પિનનિ કરવાને બસે નહેરનાત કરો. કેળકર કહે છે કે બે પ્રજાની વચ્ચે સમાનતા (પેરિટી) નેહ્યે એવી નહેરનાત કરો. એવી નહેરનાતથી તુરસાન સિવાય બીજું કંઈ નહિ થાય. કેમિસ પાસે સ્ટેટા પામંથી કામ લેવાની જે સકિત છે તે પણ તે આમ, કરીને સુમાવી એમે. દરેક વસ્તુને મટે સમય હોય છે. સમય બડાર તે કરીએ તેા મિથ્યા નીવડે. એવી રીતે કશય ન કરીએ જેથી પેસાઓને હસ્તસેપની ગંધ પણ આવે.’

આ આખી વસ્તુ આજે તો કેવળ ઐતિહાસિક જની ગણ છે, પણ એ વરસોમાં એની ગરમાગરમ ચર્ચા થતી હતી.

પૂનામાં મુદ્રાકાત દરમ્યાન જ એક સાંજે ગાંધીજી પર બોમ્બ ફેંકવાનો પ્રયાસ થયો. તે જ રાતે અમારે (ગાંધીજીને તેમના મંડળને) મધરાતની ગાડીએ મુંબઈ આવવા નીકળવાનું હતું. સાંજના બનાવને લીધે પૂનાના ઘણા મિત્રો ને નાગરિકો ગાંધીજીને સંવિત મને મધરાતે વિદાય આપવા આવેલા; તેમનાથી ગેરહાજરી 'એટકેશમ' ભરેલ ગમેલું. એ મેદનીની પહેલી હરાળમાં શ્રી. તાત્યાસાહેબ પણ હતા.

આ બનાવ પછી બેએક મહિને હું પૂને રહાવી રહેવા ગયો. 'હરિજનબંધુ' જેમાં છપાતું તે આયોજીય પ્રેસ ભારત સેવક સમાજની માલિકીનું છે. તેના વ્યવસ્થાપક સ્વ. શ્રી. વામનરાવ પટવર્ધન એ સમાજના પહેલવહેલા ત્રણ સભ્યોમાંના એક હતા. શ્રી. કેળકરના ભુવાનીના મિત્ર, ને એ મૈત્રી ટકી રહેલી. તેમણે મને એક વાત કહી: 'અરુ જેતાં તિલકના વિચારનો ને તેમની નજીકનો માણસ તો હું' હતો. કેળકર શરૂઆતમાં ગોખલેના વિચારના ને ગોખલેની નજીક રહેવાની ઇચ્છા રાખનારા હતા. પણ વિધાતાની ઇચ્છા કંઈક ભુલેલી હતી. એટલે હું નિલકનો માણસ ગોખલે પાસે આવ્યો, ને કેળકર ગોખલેના વિચારના હતા તે આખરે તિલકના શિષ્ય બન્યા.'

પૂનામાં મારે શ્રી. તાત્યાસાહેબનાં ઇચ્છા કરવાનો યોગ કવચિત જ આવ્યો. ૧૯૩૬ માં ધારાસભાની ચૂંટણીઓ આવી. તે અરસામાં શ્રી. કૌશાભાઈ મુનશી એકવાર પૂને આવ્યા. ૩૦ મી ઓગસ્ટનો દિવસ હતો. એ વરસોમાં તેઓ મળવા નવ ત્યારે ઘણી જગ્યાએ મને 'આંગળીએ વળગાડીને' લઇ જતા. તેઓ કોંગ્રેસની ટિકિટ પર મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બેઠક માટે જિભા રહેવાના હતા. એ કામમાં શ્રી. કેળકરની મદદ માગવા તેઓ 'કેસરી' ઓફિસે ગયા. એ બેતો જૂનો નાતો હતો, તેની વાત મને મુનશીજીએ કરેલી. તિલક મહારાજના દીકરાઓએ 'કેસરી' દ્રષ્ટ તથા શ્રી. કેળકર સાથે મોડેલા દાવામાં શ્રી. મુનશી શ્રી. કેળકરના વકીલ હતા. ચૂંટણી વિષેની વાતચીતને અંતે શ્રી. કેળકર ખુલ્લા દિલથી કહ્યું: 'તમારા હરીફ એ. વાડ અમારા લોકતાલ્લી સ્વરાજ પક્ષ તરફથી જિભા રહેવા માંગે તો કદાચ એ સ્વીકારાય. પણ હું તો યુનિ-

વર્સિટીની બેઠક માટે નથી જિભા રહેવાનો. ને અમારો ઉમેદવાર નહિ હોય, તો હું જીને તો તમને મદદ કરીશ.'

આ પછી થોડે જ વખતે પંડિત રમિયંકર શુક્લ (મધ્યપ્રાંતના હાલના વડા પ્રધાન) પૂને આવ્યા, ને બે દિવસ મારી સાથે રહ્યા. મને કહે: 'પૂને આવ્યો ને કેળકરને મળ્યા વિના જવાય?' અમે તિલકરાંડ વાળે તાત્યાસાહેબને ઘેર મળવા ગયા. વાતો તો થોડીક યથ. પણ તેમણે અમને શોકવા, અને વચલા ચોકમાં કુટુંબીજનોની જોડે સાવ સાદાદથી, ને બાહ્ય ઉપચાર વિના, આ પીવા બેસાડ્યા.

આ પછી રમણીમાં વરસોનો ગાળો પડે છે; અને આવે છે એમનું છેલ્લું પુરવરમણ્ય. 'Incidents of Gandhiji's Life' (ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગ)નું અંગ્રેજ પુસ્તક હું તૈયાર કરતો હતો. ૧૯૪૬ ના માર્ચમાં મારે પૂને જવાનું થયું, ત્યારે આ પુસ્તક માટે સંસ્મરણની ચિનનિ કરવા સાડુ શ્રી. તાત્યાસાહેબને મળવાનો રિવાજ મેં રાખેલો. એક દિવસ રાતના આઠેક વાણે હું ડેકન જિમખાના પાસે આવેલે તેમને ઘેર પહોંચ્યો. નીચે એક બાઇ બેઠા હતા, તેમને મેં કાઠ ઉપર લઇ જવાનું કહ્યું, પણ એ તો મને સીધા મેડે જ લઇ ગયા—શ્રી. તાત્યાસાહેબની પાસે તેઓથી ઉઘાડે શરીરે ટેબલ આગળ બેસીને દીવાને અજળાણે કોઇ પુસ્તકનાં પૃષ્ઠ વાંચના હતા. એમણે મને આવકાર આપ્યો. મેં મરાઠીમાં જ વાત ચર કરી, ને કહ્યું: 'હું ઘણું વરસ અહીં આપના ઘર પાસે જ રહ્યો છું.' તો કહે: 'હા, હું જાણું છું. મેં જોયેલા છે તમને.'

અમારો આ આખો સંવાદ મરાઠીમાં ચર્ચો હતો એ કહી લઉં. (બૃહોવાણું અંગ્રેજ બોલતું એના કરતાં બૃહોવાણું મરાઠી બોલતું સાડું, એવા વિચારથી હું પૂનામાં મોટે ભાગે મરાઠીમાં બોલવાની તક લેતો.) મેં દૂકામાં પુસ્તકની યોજના સમગ્રવી; જેમણે લેખોનાં વચન આપ્યાં હતાં તેમનાં નામની યાદી જનાવી; અને એમના લેખ માટે ચિત્રિત કરતાં કહ્યું: 'આમાં રાજકીય મતભેદોનો સ્પષ્ટ અવગણ નથી. જીને જોયેલા બનાવોનું જ વર્ણન કરવાનું છે. એટલે હું આપના લેખની ચોકસ આશા રાખું છું.'

તેમણે તરત જ કહ્યું: 'ગાંધીજી જોડે મારે મતભેદ છે ખરા, પણ એમના અસ્કિતવ (એમણે રાષ્ટ્ર વાપરેલા 'પરસનાલિટી') વિષે મને ઘણું જ આદર છે.' આ વાતો કરતાં એમણે જે સદ્ભાવ અને ઉમંગો બતાવ્યા તે તો

શબ્દમાં કેવી રીતે આણી શકાય? પણ હું આશ્ચર્યથી ચકિત થયો, ને મારો સંકોચ એસરી ગયો.

મેં પુસ્તકની યોજના થોડી વધારે વિગતથી સમજાવી. એટલેતેઓ કહે: 'સારું વિચાર છે.' (ચાંગલી આછડિયા આહે).

પછી તેઓ મૂંઝેલા વાંચતા હતા તેનો નિર્દેશ કરી મેં છૂટ લખને કહ્યું: 'આપ આટલી ઉંમરે પણ કેટલો અધી પરિશ્રમ કરો છો!'

એટલે પોતે જ કહેવા લાગ્યા: 'હું ગાંધીજીથી ત્રણ વરસ નાનો છું. ૧૯૨૫ થી અમારા રસ્તા જુદા પડ્યા.'

મેં કહ્યું: 'લગભગ દસ વરસ તો આપે સાથે કામ કર્યું જ. એમાં તો આપની પાસે ધણું એતિહાસિક રમજો છે, તે મેળવવાની આશા રાખીને હું આપની પાસે આવ્યો છું.'

એમણે ન તો માન માગ્યું, કે ન આગ્રહ કરાવ્યો. હોંશબેર લેખ લખી આપવાની દા કહી. મતભેદોથી પર ને તેની પાર જનારાં ઉદારતા ને સહિષ્ણુતા નવો પાઠ—નવું દર્શન—લખને હું દાવો જિત્યો. મારા આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. આ પુસ્તકને અંગે મને જીવનભર યાદ રહે એવા જે અનેક સુખદ અનુભવો થયા છે તેમાં આ અનુભવને હું પહેલી હરોળમાં મૂકું છું.

તા. ૧૫મી જૂને એમણે લેખ મોકલી આપ્યો. તેની બેડે જે કાગળ પોતાને હસ્તાક્ષરે (ટાઇપ કરાવીને નહીં) લખી મોકલ્યા તે આ લીટીઓ લખતી વેળાએ મારી

સામે પડ્યો છે, ને એમની મુદ્રાકાતના એ પુણ્યસ્મરણને તાલું કરાવે છે.

તેમણે મોકલેલા લેખમાં પણ તેમણે પોતાનો પ્રાણ રેડ્યો છે, એમ છપાયેલા પુસ્તકમાં એ વાંચનાર જુદી શકશે. ૧૯૨૨ ના ગાંધીજીના એતિહાસિક મુદ્રમાત્રું જે વર્ણન તેમણે લખ્યું છે તે 'દ્રુતસિક' છે, ને ઇતિહાસમાં અમર ગણાયી. એની તે.લ. આવે એવું એ ભવ્ય પ્રસંગનું વર્ણન યીતમ કોષ્ટકે જણ્યું નથી.

#

આ પુણ્યસ્મરણને પણ એક 'તાત્કલિમ' છે. ગયા અક્ટોબરમાં રામજીએ ગવર્નર-જનરલ તરીકે વડોદરાને મુલાકાત આપી ત્યારે તેમને મળવા-અથવા ખડું કહું તો દર્શનાર્થે—હું ગયા હતો. મેં એમને 'Incidents' નું બાંધેલું પુસ્તક આપ્યું, ને એને વિષેની વાતોમાં થી કેળકરના લેખની વાત કરી; એ લેખ મને કેવો ભવ્ય લાગ્યો છે તે પણ કહ્યું. રામજીની આંખોમાં તરત જ આદરસૂચક ચમક આવી, ને તેમણે કહ્યું: 'મેં કેળકર વિષે લખ્યું છે તે તે વાંચ્યું છે?' (મેં નહોતું વાંચ્યું.) મેં કહ્યું: 'એમણે મને લેખનું વચન કેટલા અધા ઉમંગદાયી આપેલું!' એટલે અંતરના ઊંડા ભાવ વાણીમાં રેડીને કહે: 'કેળકર! એ તો મહાપુરુષ હતા!' (Kelkar! Oh, he was a great man!)

મિલન

શ્રી. નાથાલાલ દવે

હે જ ગગને ગાળ્યા રે મહાદાર,
પ્રાણના મયૂરે સામા માંડ્યા રે ટહુકાર—ગાળ્યા

હે જ ભેદીન અધાર
તોડી દિશાઓનાં દ્વાર,

નયનોની વીજે કીધા રૂપેરી ચમકાર—ગાળ્યા

દિનો વીત્યા તારી આશે,

ગતો ગાળી તારી ધાસે,

આજે આવો અનશાધાર, અમી ઢોળો અપરપાર,
તરસી ભૂમિને કરજો જળખંબાકાર—ગાળ્યા

લીના વાયુ વહે વનમાં સૌરભના ભાર,
આંધેની સીંચેથી આવે પાવાના લલકાર,
રોમે રોમે મિલનના જળ્યા રે ઝંકાર—ગાળ્યા
સખિરિ! સેહાગ કેરા પ્રથમ ચુંબન રાચુ,
વિ ક સે રે મે ધ ધ તુ;
પહેરી રંગોની વરમાળ
ધરણી ને આભ જેવાં થાયે એકાકાર,
હૃદયે હૃદયે હૃદય,
'તુ' ને 'હું'ના ભેદ દળ્યા,
છલકાયો આજે એવો પ્રેમપાસવાર—ગાળ્યા
હેવાને ગંગને જ્યારે ગાળ્યા રે મહાદાર—પ્રાણના

ગુર્જર શિલ્પસૌધવતું અદ્ભુત કળાનિકેતન

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

શ્રી. કનૈયાલાલ ભાધરાજર દવે

(અ) લેખ વડોદરા રેડિયોના અનુમતિપૂર્વક સાત્તર પ્રગટ કરવામાં આવે છે.)

કળા તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ સર્વ સ્થળે ભરી છે, પરંતુ તે કળાને સમજવાનું સાચું જ્ઞાન યોગ્યજન માનવોને પ્રાપ્ત થયું હોય છે. પરમાત્માનું એક પણ એવું સર્જન નથી, જેમાં વિશ્વના મહાન કલાકારે પોતાની કલાને ઓછાવતા અંશે ઉતારી ન હોય. છતાં તેની સર્જેલી પ્રત્યેક વસ્તુમાં આપણે કલાને ઓળખી શકતા નથી તેનું કારણ આપણી કળા પ્રત્યેની અનભિતના જ મુખ્ય છે. જેણે પ્રભુની કળાને જેવા સ્વરૂપમાં પિછાની, તેણે તેનું વર્ણન પોતાની સમજ અને શ્રુતિ પ્રમાણે જનતા આગળ રખાઈ, કુદરતી કળાતત્વોની પ્રતિકૃતિઓ ઉપજાવવા માંડી, તેમજ તે વિશ્વકળાનાયકની કળાના વિવિધ સ્વરૂપો, વિવેચનો, દર્શનો, અભ્યાસીઓએ બનાવ્યાં. આથી કલા-રસિક માનવોમાં કળામૃષ્ટિના વિહાર માટે રસપિપાસા જાગી. પછી તો કળાના બેઠા અને ઉપબેઠા પોતાની શુદ્ધિ અનુસાર કળાવિવેચકોએ ચોળ્યા, અને લલિત-કળાઓના શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય વગેરે કળાસમૂહોના વિભાગો જુદા પાડ્યા. આમ જગતના મહાન કળા નાયકનાં પ્રત્યેક કળાસર્જનો કળાપૂજા હોવાનું આધ્યત્મિક દૃષ્ટિએ કળાના અભ્યાસીઓએ પિછાળ્યું, અને જગતને સમજાવવા તેના સામગ્રીય પ્રયોગ સર્જન ક્યું.

આ બધી કળાઓમાં શિલ્પકળા એ એક અલગ અને મોહક લલિતકળા છે. આ પવિત્ર કળાએ એવું જગદે આકર્ષણે જમાવ્યું છે કે સામાન્ય માણસની જુદીજુદી રાજા મહારાજાઓના પ્રાસાદો પર્વતમાં તેણે રચાન મેળવ્યું છે. અરે મુકિત માટે ઝંખના સાધકો, સાધુઓ અને પરિમાળકો માટે રચાયેલા ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ, બાંગ, ધલારા, ભોરીવલી, કારત્રા, તળાજ અને યાવા પ્યારાનાં યુક્તમંદિરો પણ તેનાથી અવિપ્ત રહ્યાં નથી. ઉચ્ચ

કળારસિકોનાં તો તે યાત્રાધામો બની ગયાં છે. અર્થાત્ સંસારથી નિરુત્તર એવા મોક્ષાર્થીઓએ પણ કળાને પવિત્ર તેમજ પરમાત્માના ઐશ્વર્યવાળી માની છે. ભારતમાં તો શિલ્પકળા ખૂબ પુકીરેલી છે. ઇ. સ. પૂર્વેથી મધ્યકાળ સુધીના સંકેતો અવશેષો તેની સાક્ષી પૂરે છે. ગુજરાતમાં પણ શિલ્પકળાનો પ્રવેશ આધુનિક તો નથી જ. ઇડર પ્રદેશના ચોડા ગામમાં પ્રાપ્ત થતાં મંદિરો, કાઠિયાવાડમાં કંચારનું વરાહમંદિર, સુર્યનાં તળાવ ઉપર શુભકાળમાં બંધાયેલ વિષ્ણુમંદિર, તેમજ કચ્છનાં કેટલાંક મંદિરો ઇ. સ. ના પાંચમાં છઠ્ઠા સદી પહેલાં બંધાયેલાં છે. મધ્યકાળમાં તો તેનો સુવર્ણકાળ આવ્યો. આજના દેલવાડા, ગિરનાર અને યતુનગર ઉપર શિલ્પકલાના અનન્ય સર્જનો સર્જાયાં. સિંધધરાજ અને કુમારપાળ જેવા કલાપ્રિય રાજાઓએ શિલ્પકળાને રાજ્યાશ્રય આપી સત્કારી. આથી ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં સંકેતો કળામંદિરો ગામડે ગામડે અને મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં અવતાર પામ્યાં. ઉત્તર ગુજરાતનાં વડનગર, સિંધપુર, પીલુદા, વીરતા, ગોરાદ, મોટપ, ધીજીજ, કનોડા, દેલમાલ સડેર, મુચુક, રેલાવી, મોદરા, વાધેલાં, મટ્ટે, કસરા, મંદરાપુર વગેરે ગામોમાંથી મળતા પ્રાચીન કળાસ્થાપત્યોના અવશેષો આજે પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. આવા કળાનિકેતનો પૈકી સિંધપુરનો રૂદ્રમહાલય, મોદરાનું સૂર્યમંદિર, વડનગરનાં તોરણો અને કસરાના બન્ય કલા-પ્રાસાદો ગુજરાતભરમાં તેની કલા સમૃદ્ધિ માટે સુવિખ્યાત છે. આ પૈકી મોદરાના સૂર્યમંદિરનો પરિચય એ આપણા વાર્તાવાપનો મુખ્ય વિષય છે.

મોદરાના પૂર્વ ક્ષતિહાસ

મોદરા એ એક પ્રાચીન નગર હતું. ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણ અને સિંધપુરનો ન્યાયે જન્મ ન હતો.

તે પૂર્વે તેની સ્થાપના થયેલી છે. આ સ્થળ મોઢ કામનું આઘ સ્થાન મનાય છે. તેના નામ ઉપરથી જ ત્યાં રહેતા બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને તેલી (ધાંચી)ઓ મોઢ એવી સંગતે પામ્યા છે. ધૌગણિક દષ્ટિએ તેનાં સત્તમંદિર, વેદનુવન, મહોદ્ધપુર એવાં નામેા પૂર્વકાળમાં પડ્યાં હતાં. ઇતિહાસના ખતે તેની નોંધ નથી, છતાં પ્રબાવસ્થરિત નાગના જૈન પ્રાચીન મંથના 'અપમદ્ સૂરિ ત્રયંધ' ઉપરથી મોઢરાની કીર્તિગાથાઓ નાજુવા મળે છે. આ અપમદ્ સૂરિ મોઢગચ્છના પ્રભાવક આચાર્ય ગણાતા હતા. સિદ્ધસેન સૂરીએ તેમને સં. ૮૦૭માં ભગવતી દીક્ષા આપી હતી. કનોજનો પ્રતિહારવંશીય નારમદ્ જેને નાગારવંશક પણ કહેવામાં આવે છે, તેણે દ્રૌકે નામ આમરાજ હવું. રંકદના ધર્મારણ્ય પુરાણમાં, તેમજ મોઢ લોકોના મોઢ પુરાણમાં પણ તેને આમરાજ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આ રાજાએ અપમદ્ સૂરિને રાજ્યુર તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, અને તેમના ઉપરથી કનોજ, મયુરા, મોઢરા વગેરેમાં જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં; તેટલું જ નહિ, પણ મોઢરામાં વસના મોઢ બ્રાહ્મણોના ગરાસો, વર્ણસતો વગેરે પકાવી લીધાં હતાં એમ ધર્મારણ્ય પુરાણ કહે છે. અત્યુ, આપણે તેની ચર્ચામાં ઉંડા નહીં ઉતરીએ પણ એટલું તો સાબીત થાય છે કે, નવમા સદી પહેલાં મોઢનું અસ્તિત્વ હતું. જ્યારે ઝીંજીયાણ પાસે સાગર લહેરાતો હતો અને કાર્કિયાપાલ દ્વિપ હતો, ત્યારે મોઢરા યુગરાત કાંઠાનું બંદર ગણાયું હતું. તેના વેપાર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ચાલતો. તે કાળે આ મહાનગર સમૃદ્ધિવાન પણ ગણાયું હતું. તેની નગરચંચના, દેવમંદિરો વગેરેની નોંધ કોઇ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં તો સંમ્રદાઇ નથી, પણ ધર્મારણ્ય પુરાણના તેની આજી એવી રૂપરેખા આપી છે, તે ઉપરથી ત્યાં સૂર્યમંદિર, ધર્મેશ્વર, ધર્મનાથી, ધર્મકૃષ્ણ, દેવસેનાપતિ, સૂર્યકુંડ, હાપાકુંડ, માતંગીનું સ્થાન, ભટારિકા ભુવન, નાગતીર્થ, જ્યતેશ્વર, દેવમાતા ઇદ્ર સરોવર અને રામચંદ્રજીનાં મંદિરો હોવાનું નાજુવા મળે છે તેને ફરતો ભવ્ય દિલ્લો હતો, જેના ટેકરાઓ અજે પણ તેણે સમર્થન દે છે. યુગરાતની પુરાતન રાજધાની પાટણનો સ્થાપક વીર વનરાજ મોઢરામાં જન્મ્યો હતો અને તેણે બ્રાહ્મણકાળ પણ અહીં જ ગાળ્યો હતો. અર્થાત્ મોઢરાના મોઢ બ્રાહ્મણોના સાન્નિધ્યમાં તે ઉછર્યો હતો એમ ધર્મારણ્ય પુરાણ કહે છે. આવા મહાનગરનો નાટ યુગરાત ઉપર ચડી આવનાર ધર્માંધ અને ભુદ્ધી અશક્તિવાનના લક્ષકે

સં. ૧૩૫૬ માં કર્યો હતો. આથી ત્યાં રહેતા નમ્રજનો, મોઢ બ્રાહ્મણ, વૈશ્યો વગેરે એ ભુદ્ધ ભુદ્ધ, કેકણે સ્થળાંતર કર્યું, અને મોઢરા ખરેર સમું નાનકડું ગામ બની ગયું. આજે ત્યાં જવામાં ફક્ત બે યુગ્મ્મ આકારણો રયા છે, તે વેળા એક તો કલા સમૃદ્ધિના ભંડાર સમું સૂર્ય મંદિર અને બીજું, મોઢ કામની કુદાંબાનું મહારથાન.

સૂર્ય પૂજા અને તેના યુગરાતમાં પ્રચાર

સૂર્યપૂજા ઐતિહાસિકતા વેદ જટલી પ્રાચીન છે. ઋગ્વેદમાં તેની સ્તુતિ માટે દ્વા ચક્રો સંમ્રદાયા છે. બ્રાહ્મણ-મહાભવની દિક્ષાનો પવિત્ર ગાયત્રી મંત્ર સૂર્યની જ ઉપાસનાનો એક મહા મંત્ર છે. વિશ્વામિત્ર જેવા રાજર્ષિએ આ દિવ્ય મંત્ર વડે જ, રાજર્ષિમંથી બ્રહ્મર્ષિ જેવું ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આમ સૂર્યપૂજા વેદ કાળથી ઉતરી આપી હોવા છતાં, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને અતુસરી આપણા કેટલાક આરંધ વિદ્વાનો, સૂર્ય પૂજાને ભારત બહારથી આવી હોવાનું સ્વપ્ને છે. વિશ્વપૂજના મૌલિક તરવામાં સૂર્યની ઉપાસના જ ખાસ મહત્ત્વનું કારણ છે. એક કાળે સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર સારાએ ભારતવર્ષમાં જોરજોરથી ફેલાયો હતો, અને તેની અસરો ભારત બહારના દેશોમાં સારી રીતે ફેલાઇ હોવાનું નજુવા મળે છે. ઇરાનના આર્યો મિત્ર નામથી તેની ઉપાસના કરતા-હતા. પશ્ચિમ એશિયાની મિટ્રિયનિયન ભતિ ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષો પહેલાં સૂર્યપૂજક હતી. ઇજિપ્ત અને મેક્સિકોમાંથી ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વેની સૂર્યમૂર્તિના અવશેષે સ્પષ્ટ છે.

ભારતમાં પ્રચલિત સૂર્યપૂજાને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર સાથે ખૂબ વિકસાવી હતી, તેટલું જ નહિ પણ તેણે સૌથી પહેલપહેલું સૂર્યમંદિર મુમસ્તાન-મુલતાનમાં બંધાવ્યું હતું. ભારતની સૌથી પ્રાચીન સૂર્યમૂર્તિ ખંડ-ગિરિની ગુફામાંથી મળી છે, જે ઇ.સ. પૂર્વે સો વર્ષની હોવાનું કહે છે. રાજપુતાનામાં ભિન્નમાળ રાહેરની અંદર ઇ.સ. ૧૬૬ માં સૂર્યમંદિર હતું. ઇ.સ. ૪૩૭ માં માળવાના મંદોરમાં સૂર્યમંદિર બંધાયું હોવાનું શિલ્પલેખ કહે છે. કસ્મીરના રાજા હલિતાદિત્વે ઇ.સ. ૧૪૦ ના વરસમાં માતંગીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. કનોજમાં પદ્મ, હર્ષ-વર્ધનના રાજ્યકાળે ભવ્ય સૂર્ય મંદિરો વિદ્યમાન હોવાનું જુએનસંગે લખી ગયેલ છે. પૂર્વ દિશામાં વર્મા, સેન અને પાલોના રાજ્યકાળ દરમિયાન સેંકડો સૂર્યમૂર્તિઓ

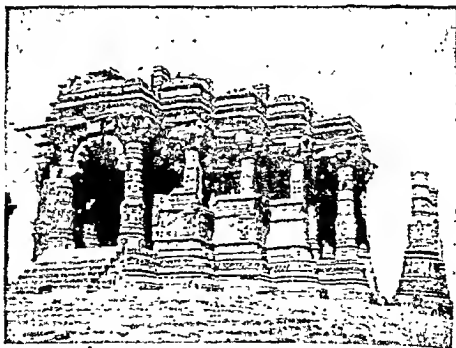
સૂર્ય મંદિર-મોઢેરા

સુગંધિન, ઓગસ્ટ ૧૯૪૬

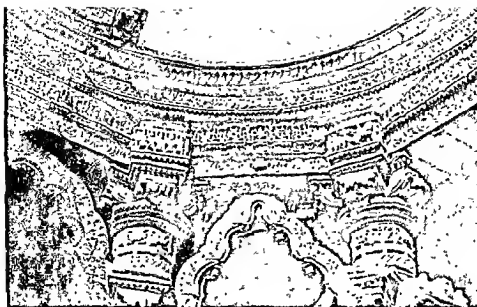
આ નીચે કમસર આચેત્રી આઠ ફેટામીક ખેટો ચિત્રા સ્ટુપીઓ (સારંગપુર, અમદાવાદ) વાળા શ્રી શ્રીદામજી સહ તથા શ્રી મહાત્માવ દુધિયા તરફથી મળેલા ફેટામીક ઉપરથી ઉતારેલી છે]

સમસ્ત
મંદિરો
ખ્યાત
આપણું
દેશ

સવામંદ્ય

સૂર્યમંદિર
મોઢેરા

આ દેશના ધુરમટનો
એક ભાગ

મોઢેરા જતાં રસ્તામાં
આવતા કાલેરી ગામના
દેવવાળ ઉપરની મૂર્તિ

સર્નાઈ હતી; જેમાંથી દેવટીક મળી છે. પ્રદેશમાંથી પણ સૂર્યમંદિરનું અવશેષો મળ્યા છે. આમ સૂર્યમંદિરો પ્રચાર ખારખના એક છેવાથી બીજા છે. ગંધી સર્વતોમુખી ગુપ્તી દેવે, એટલે ગુજરાત તેનાથી અસ્થિત રહ્યું ન હોય તે સ્વાભાવિક છે.

સારણે પશ્ચિમ દિશ્માં અર્ધાનુ ગુજરાત કાલિયાવાડમાં સૂર્યપૂજા ઇ. સ. ની શરૂઆત પછી બે ચાર શયકમાં વિદ્યુત જેવે ફેલાઈ હોવાનું જાણાય છે. પદ્મબીના રાંત્રેદ્રા સૂર્યપૂજકો જ દત્તા; પરંતુ પાછળથી બીજા કોર્સોની અસહનના કારણે તેમણે અન્ય કોર્સો સ્વીકાર્યા હશે એમ સમજાય છે. ઇસ પ્રદેશમાં સૂર્ય અને હરબાવના તીર પ્રાચીન આવેશ બેઠા, અને પેલામાં ઇ. સ. ની પાંચમી છઠી સદીનાં સૂર્યમંદિરો દત્તા, એમ તેના અવશેષો ઉપરથી જાણાય છે. ત્યાર બાદ એટલે મધ્યકાળમાં તો સૂર્યપૂજા ગુજરાતમાં ખૂબ ફરીફારી હતી, એમ પ્રાચીન સૂર્યમંદિરોના અવશેષો કહે છે. કાલિયાવાડના કાલીઓ તો તેના સુસ્ત ઉપાસકો હતા. કુજ કાલિયાવાડમાંથી મળતા સંખ્યાગંધ સૂર્યમંદિરો પશ્ચિમ દિશ્માં ફેલાયેલ સ્ત્રીપાસનાની સારી એવી પ્રતિતિ રજૂ કરે છે. આના મંદિરોમાં ધાનનું પ્રાચીન સૂર્યમંદિર, ચોરખંદર પાસે કિન્નરબેડામાં ચર્ચ અને રત્નદેવીનાં ત્રણ મંદિરો, પ્રભાસથી આડ માધ્યમ સુવાપાડાનું સૂર્યમંદિર, ભાગાવદરથી અર્ધા માધ્યમ નદી કિનારે સોમાદિવનું મંદિર, બીમનાથ પાસે પ્રાચીકુડ ઉપર, પ્રભાસ પાસે ત્રિવેણીસંગમ પર, તારો બાર માધ્યમ ખોરાસામાં ચોરખંદર તાલે થીનજર ગામમાં, કુજના કંથકાટમાં, સિંચેદિ રાજ્યના રેલીડા, રામકપુર, પાંસા, ખિતોરા, મુઘયસા, વર્માન, હજીવદા, હાથલ અને કોર્સિંગ ગામોમાંથી મળતા સૂર્યમંદિરોના અવશેષો, તેમજ ગુજરાતમાં વિદ્યુત ગામમાં તથા સદાસિંગના કિનારા ઉપર આવસ રવાળીના મંદિરની મળતી ગોધ ઉપરથી ગુજરાતે સૂર્યપૂજામાં અપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો હતો એમ નિશ્ચિત થાય છે. આ બધાં મંદિરોમાં મોદેરાનું સૂર્યમંદિર, શિષ્ય સૌષ્ઠ્ય અને કલાત્મક દ્રષ્ટિએ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય, સારણે પશ્ચિમ દિશ્માં પોતાનું કલાસર્જન રજૂ કરે છે.

મોદેરાનું સૂર્યમંદિર

આ મંદિર મોદેરા ગામની પશ્ચિમે આવેલું છે. મંદિરની નામગ એક લાંબચોરસ કુંડ છે, જેને સૂર્યકુંડ તરીકે

ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો તેને ગમકુંડ કહે છે. પણ જે મંદિરની પાસે જગદાગ્ર દોષ તે, ને મંદિરના મુખ્ય દેવતાં તીર્થ ગણાય એ સામ્રાજ્ય નિયમે સૂર્યમંદિર પાસે સૂર્યકુંડ દોષ હોય એ વધાર્યું લાગે છે. તેની લંબાઈ ૧૫૬ શ્રી, અને પહોળાઈ ૧૨૦ શ્રી છે. આ કુંડના આકાર, તેનું સ્થાપત્ય અને તેના કિનારા ઉપર આવેલી સંખ્યાગંધ દેવટીઓ વ. જેનાં તેનું સંગોળન, રત્ના વિજ્ઞાન, શિલ્પના દોષ વિકાસ સ્થપતિએ અદિપૂરક બાંધેલું હતું એમ જરૂર સમજાય છે. આ અંધી દેવટીઓમાં ભુવભુગ દેવેની પ્રતિમાઓએ સાડાવામાં આવી હતી તે પૈકી કેટલીકમાં તેની મુર્તિઓ મોલુદ છે. બપોરે પછીપછી દેવટીઓમાંની મુર્તિઓ નાશ પાળી છે. આ કુંડનાં પથ્થોમાં થતી સૂર્યમંદિરના સમામંડપમાં જવાની મુંદર ચોળના આ મંદિરના સ્થપતિએ બનાવી છે.

મોદેરાનું સૂર્યમંદિર એ વિભાગમાં પદ્મચાપેય છે. સૂર્યકુંડના કિનારા ઉપર ભગ્ય સમામંડપ થતે રંગમંડપ છે. બપોરે તેની પશ્ચિમે આડ-લ્લા કુટાર તેના શૂદ્રમંડપ, અને ગર્ભગૃહ આવેલાં છે. સમામંડપમાં નૃત્ય અને ગાન થતાં. છતાં આરનાગ ભાતિક વાલિકો તેમાં વિરામ લેતા. દેવ-પદ્મદેવથી આવનાર યજ્ઞકોને આ મંડપમાંથી દેવની અનેક અવનવી પાતો જાળુગા મળતી, તેઓ પણ સાથે લાવેલ દેવ-પદ્મદેવની હાકીઓની અડી આવેલે કળા આ કલાશૃંગ મંડપનું વર્ણન કુંડા સમયમાં આપણી આગળ રજૂ કરવાનું મુરદેલ છે. શિષ્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ તેના એકેએક પદાણુ ઉપર કદવું પે કદી શકાય તેમ છે. તેના સ્તંભો અને સ્તંભોમાંના શિલ્પો દેવવાદના ભાગન, નિષ્પાન મંદિરોનું સમગ્ર કહેવે છે. અર્ધાનુ તેને સંકુચ મળતા છે. દેવવાદનું મંદિર આરસપાનાના પાપાનેનું છે, બપોરે આ મંદિર પીળા જોધપુરી પથ્થરનું બનાવેલું છે. સમામંડપના સ્તંભો ખૂબ કોન-ફ્રીજાગ દોષ કેટલાકમાં પીરામીક અખ્યાવિકાસો ઉતારી છે, બપોરે કેટલાકમાં નાનકીઓ, જાણિયો અને ભુદા ભુદા દેવ દેવીઓને કોનવાં છે. નાનકીઓના અનિયો, તેના અંગ-મરોડ અને જાવ આ નૃત્ય કરતી મુર્તિઓમાં ભુદે ભુદે રાણે ઉતાર્યાં છે. નૃત્યસારના અરવાળીને આ નૃત્ય મુર્તિઓમાંથી કેટલીક પ્રેરણા મળે તેમ છે. આ સ્તંભોના આકાર નીચેથી અપકોણ અને ઉપર જતાં ગોળ બની

જાત તેના ઉપર કપડાં બાંધે, દેલવાડા અને પડનગરના જેવાં કલાપુરુષો તોરણોની સુંદર સળપટ કરી તેના ઉપર મંદિરો બાંધી મુકત હોતો જેનો પિનાચ મુસલમાનોએ કરી આ અખંડ કલા-નિકેતનને માથા પગરના માણસ જેવું બનાવી દીધું છે. તે લોકોએ સ્તંભોના શિરોધારે અડિત કર્યા છે, છતાં તે કલાની મોહકતા અને સુંદરતાનું ખંડન કરી શક્યા નથી. તે સમા મંડપની બંધા, વેદી, શલ્લોના, નરસ, ગજથર, પગરમાં કલાના અપ્રતિમ નમૂનાઓ તેના સ્થપતિઓએ રચી કર્યા છે. નૃત્યશાસ્ત્રની માફક કામ-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને પણ પ્રેરણા આપે તેના કેટલાક વૈભવાસનના બધા મંડપની બહારની પટ્ટીમાંથી બેસા મળે છે. ટુંકમાં સમાનંડપ નૃત્ય, અગ્નિચ, કામશાસ્ત્ર, શિવપાસ અને પુરાણ કથાઓનો વિશ્લેષ છે.

સમાનંડપની પશ્ચિમે ગૂઢ મંડપ આવેલો છે. સમાનંડપના મુકાબરે ગૂઢ મંડપ સહેજ નાનો છે. ગૂઢ મંડપમાં ગર્ભગૃહનું પ્રવેશદ્વાર ઝીણી કેતરણીવાળું બનાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં સૂર્યની બેળી અપ્રતિમ મૂર્તિઓ કલાનિયન રીતે ઉતારવામાં આવી છે અને ગોળેવી, અપ્સરાઓ, પત્રા, પદ્મવેા અને મિથુનો ગણેરેને અદિતીય રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ગર્ભગૃહમાં સપ્તાશ્વ લેડેલા રથમાં બેઠેલી સૂર્યની ૧૫ પુટ ઈની મૂર્તિ જેસા-કેલી હતી એમ ગર્ભગારની અંદર સૂર્યમૂર્તિના પદ્માસન ઉપરથી માત્રમ પડે છે. આજે તે ગર્ભગારમાં મોટા ખાડા દેખાય છે, પણ નીચે સૂર્યમૂર્તિનું પદ્માસન છે, જેમાં સાન યોડાઓ કેતરણી બાંધ્યા છે. તેના ઉપર સૂર્ય-મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી જેની ઈચ્છા ગર્ભગારના મધ્ય-ભાગ સુધી આવતી હતી એમ સમજાય છે. આ મૂર્તિ આજે તો નથી. ધર્મીય મુસલમાનોએ તેનો પિનાચ કર્યો છે. પણ જ્યે તે મોજુદ હોતો તો સારા પે પશ્ચિમ દિશામાં એક અનન્ય સૂર્યમૂર્તિમાં તરિક્કે તેની ખ્યાતિ ફેલાત, એમાં શક નથી. આવી બધી મૂર્તિનું પૂજન અર્ચન કરવા માટે ગૂઢમંડપમાં બનેલાજીવોવાળાં છે. તે દ્વારા સૂર્યમૂર્તિના પદ્માસન પાસે જવાનું હતું. કેટલાક દેવ મંદિરોમાં આવી યોજના આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ બોવરા માટે આજે કેટલીયે કિંવદનિઓ પ્રચારમાં આવી છે; પરંતુ શિવ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ તેમાં કંઈ વળૂદ નથી. સત્યના સૂર્ય-મૂર્તિની પૂજાઅર્ચના માટે નીચે જવા આ બનેલા જાલુના બૂમરો બનાવ્યા હતા એમ વ્દર લાગે છે. હવે ગૂઢ

મંડપનું કલાવિધાન પિચારીએ ગૂઢમંડપની બહારની બાજુ ફરતી બંધામાં બારે આદિયોની મૂર્તિઓ સૂર્ય પુટ ઉપા-છની બેસાદેલી છે, તે દરેકની પાસે તેની પત્નીઓ પણ તેજાબજ કદની રણુ કરી સ્થપતિએ એક અભિર્ભાવ કલા-વિધાન આંમંદિરમાં વ્યક્ત કર્યું છે. આ સિવાય બીજા બધા બાજમાં દિવાલની અંદર નતંકીઓ, દર્પણકન્યાઓ, નવિઓ અને પૌરાણિક આખ્યાયિકોએ ખૂબ ઝીણપટથી કેતરની કળાકાર પોતાની સમગ્ર કળા આ મંદિરમાં પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. એક સ્થળે તો બે રણુ નાગ મૂર્તિઓ માથા ઉપર નાગણુ વ્યક્ત કરતી બતાવી છે. તદુપરાંત દેવ દિક્ષાલોને પ્રત્યેક દિશામાં તેના સ્થાન ઉપર મુક્યા છે. આમાંથી સૂર્યની બે હાથથી માંડી ચાર અને છ હાથની મૂર્તિઓ પણ મળી છે, આ મંદિરમાં એક સ્થળે અગ્નિની સુંદર પ્રતિમા પણ બેસાદેલી છે, ટુંકમાં ગૂઢ મંડપ પણ કલા વિધાન ની નજરે એક બધી કલાસંગ્રહ સ્થાન છે, એમ કહીએ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ મંદિર કોણે અને ક્યારે બંધાવ્યું તેની પ્રમાણિક માહિતી કોઈ મંથકે શિલાલેખમાંથી મળી નથી. ગૂઢ મંદિરમાં ગર્ભગૃહની બીંતની અંદર એક પથ્થરમાં ઇ. સ. ૧૦૮૩ એટલું લખ્યું છે. આના આધારે અને શિવ-સ્થાપત્ય ઉપરથી તે આવડના દેલવાડાના મંદિરોના સમકાલમાં બંધાયું હોવાનું સમજાય છે. આ મંદિરનું અને દેલવાડાનું કલાવિધાન સંપૂર્ણતઃ મળતું હોવાથી સોલકી બીમહેવના શાળ્યાજમાં તેનો નિર્માણકાળ આપે છે.

ઉપસંહાર

આ મંદિરની કળા તેમજ સ્થાપત્ય વિષે અનેક વિદ્વાનોએ મુક્તકંઠે પ્રયોસાનાં પુષ્પો પેળાં છે. સૌથી પહેલાં સર્વેશ્વર કાંલ વિલિખસ મોનિયરે આ મંદિરનું અદ્દલુન વર્ણન બહાર મુક્યું હતું. ત્યારબાદ હાર્બસ સાહેબે આનું ચોક્કસ વર્ણન રાસમાળામાં રણુ કર્યું છે. આ મંદિરનું વિગતપૂર્ણ વર્ણન હેનરી-કમ્પ્તે તોમજી ડો. બર્નેએ “ઉત્તર ગુજરાતના પુરાતન અવશેષો” નામના ગ્રંથમાં વિશદ રીતે રણુ કર્યું છે. ત્યારબાદ આપણા કેટલાય આરસિક વિદ્વાનોએ તેની મુખાકાત લઈ આ મંદિરની કળાના અપૂર્વ ગાન ગાયાં છે. તેનો સાચો આસ્વાદ તો તેના વર્ણન - નકરતાં પ્રત્યક્ષ દર્શનથી જ લઈ શકાય તેમ છે.

વિજ્ઞાન દર્શન

દા. નરસિંહ બુ. શાહ
કમ. વસ. ટી. પી. વસ. ટી.

વિજ્ઞાન જગતનાં આંદોલનો અને પ્રવાહોને લેણેલોગ્ય ભાષામાં વર્ણવતી નોંધ

વિજ્ઞાન દર્શન વિના સુગમ્યન અધુરું રહેવાતું. આપ-
ણને ગમે કે નહિ પણ આધુનિક વિજ્ઞાન આપણા જીવનમાં
અત્યંત મહત્તાપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે. વિજ્ઞાન એટલે માત્ર
પુસ્તકોમાંથી ગોળેસાં બેચાર યજ્ઞો નથી; વિજ્ઞાન એટલે
જીવનના સમગ્ર પ્રશ્નો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ હલ કરવાની
આપણી દૃષ્ટિ. આ રીતે વિજ્ઞાન જીવનનું એક ઉપયોગી
અંગ અને છે. તેના વિના જીવનમાં અધુરુંના આવે છે
આધુનિક સુગ વિજ્ઞાનસુગ તરીકે ઓળખાય છે તે આ
રીતે વધાર્યું અને છે.

હું આધુનિક વિજ્ઞાન હવે પ્રયોગશાળાની અભવળી
રહ્યું નથી. માનવીના જીવનમાં તે અતિ મહત્વની ફાળો
આપે છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના પરિણામો મોટા પાયા પર
ઉદ્યોગોમાં લાગુ પાડી જીવનની જરૂરિયાતો તેવા કરવામાં,
જીવનને વધારે સુગમ બનાવવામાં તેના ઉપયોગ યથારહો છે.
પણ વિજ્ઞાન બેધારું છે. એક ધારે તે સર્જે છે, તો બીજી
ધારે સંહારે છે. ગત વિશ્વયુદ્ધે આ સાથ સ્પષ્ટ દર્શાવી
આપ્યું છે. વિજ્ઞાનની આ સંહારક પ્રવૃત્તિ સૌ કોઈ
ચિંતાવર્તનને સાહે છે. વિજ્ઞા-
નનો દુરુપયોગ કરનારા બીજા
છે. વિજ્ઞાનીએ કોઈ દિવસ
સંહારક વૃત્તિ પોલી નથી.
આધુનિક સંસ્કૃતિને સમતોલ
સાચવવા વૈજ્ઞાનિક સંશોધન
બંધ કરવા સુધીની સૂચનાઓ
પણ યથા સ્વીકારે છે.

વિજ્ઞાનનાં બીજાનો ઉપ-
યોગ જનતાના હિતમાં કરવા
અનેકવિધ વિચારો અને યોજ-

નાઓ રજુ કરવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનનું સામાજિક કાર્ય
અદૃશ્ય રીતે વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિની સાચાચાચ વિસ્તરણ છે.
વિજ્ઞાનનો અકાશ અને તેનું સંશોધન અમુક વૈજ્ઞાનિકોના
આશ્રય તરીકે અમુક જીવિશાળોએનો નાનાગળા પર્થો રહ્યું
નથી. પણ ગંભીર ઔદ્યોગિક એકદંત્ર સત્તા અને
સંસ્થાના ટેકાની નમતા મોટા ઉદ્યોગો તેમાંથી અસ્તિ-
ત્વમાં આવ્યા છે. આથી વ્યક્તિગતમાંની સામાજિક
પ્રેરણા પર વિજ્ઞાનનું આગવું બધારણ યત્ન જાય છે.

આ બંધી વિજ્ઞાનની કોઈ પણ ચેતનાપુરુષ ન
આવતા અનાસ્થિત અને આકીર્ષણી રીતે નથી રૂપી
છે. આજની વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થા એવું પરિણામ છે. વિજ્ઞાનને
સમાજને ઉપયોગી કમ્યું હોય તો તેને મુકવવચ્ચિન કરા ની
જરૂર છે. આ કાર્ય દેશાળ છે તેવું સંભવે નથી. પ્રથમ
તો મૌલિકતા અને સ્વયંચેતના જેવાં આવશ્યક તત્ત્વોનો
નાશ ન થતા પામે એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાતું જોઈએ.
વિજ્ઞાનની સાચી પ્રગતિ માટે આ તત્ત્વો આવશ્યક છે.
કોઈપણ વ્યવસ્થામાં કે ચેતનામાં આ તત્ત્વો પ્રધાનપદે
રહેવાં જોઈએ. સનદી નોકરીના અંશ તરીકે વિજ્ઞાનની

વ્યવસ્થા કદાપિ ન થઈ શકે.
અન્ય દેશોમાં થયેલ વિકાસ
બતાવે છે કે વિજ્ઞાનની સંસ્થા-
ઓમાં સ્વતંત્રતા અને કાર્ય-
દક્ષતા સાથે રાષ્ટ્રી શક્તિ
એવી રાકવામાં છે.

હું વિજ્ઞાનના વ્યવહાર
ઉપયોગોની કોઈ પણ ચર્ચામાં
અર્થશાસ્ત્ર સંકળાયેલું રહેવાતું.
આધુનિક અર્થશાસ્ત્રને સળ-
કારણથી વિખૂટું પાડી નથી

માનવજીવનના ઘટસ્થમાં વિજ્ઞાને સારો
એવો ભાગ ભજવ્યો છે, અને હવેવિષયમાં
પણ આથી વિશેષ તેને ફાળો રહેશે.
ઔદ્યોગિક એકીવાડી, સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ
તેમ જ રાષ્ટ્રના સંસ્કૃતિને આધાર વિજ્ઞાન
પર છે. આથી વૈજ્ઞાનિક શોધયોગ્ય એ
રાજ્યની આવશ્યક મૂળભૂત બાબત
છે, એટલે તેની વ્યવસ્થા અને ઉત્તેજન
વિસ્તૃત પાયા પર થવાં જોઈએ.

[રાષ્ટ્રીય મહાસભા ચૂંટણી-દેશમાંથી]

શકાતું. ક્ષમીક્રમ અને નાકીક્રમનું આગમન, ઉદય અને ઢવે અરન, ભવંકર સુદો અને ભાવિ સુદના બહુકારાઓએ વૈજ્ઞાનિકને શહેરી તરીકે અસર પડેલાંથી છે, એટલું જ નહીં, પણ તેના કાર્યને પણ અસર કરી છે. વૈજ્ઞાનિક તેની સામાજિક જવાબદારી વિચારવા લાગ્યો છે: દુકંમાં તે માત્ર પ્રયોગશાળાનો એકંદરવાસી રહ્યો નથી.

એ સુવિદિત છે કે હિંદુ કાવ્યું ધન લૂંટાઇ રહ્યું છે. પદેશીઓ તેનો લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. આ સ્થિતિ દેશની પ્રગતિને રૂંધવારી છે. ઉદ્યોગોના અભાવે આ પરિસ્થિતિ ઉભી થઇ છે પણ આપણા ઉદ્યોગપતિઓ સંશોધનના કાયદા દરમિયાન સમજતા થયા નથી. વિજ્ઞાન અને તેના સંશોધનને માત્ર મોઢેરી માન આપનારાં ધણાં જડી આવે છે. સંશોધનનો અર્થ કાંઈક નવું બનાવી આપો એમ કરવો એ દૃષ્ટિ દૂરી અને ઔદ્યોગિક ખિન્નશીને નિધાનક છે.

આ વિભાગમાં વિજ્ઞાનજન્યમાં ચાલી રહેલી પ્રગતિઓ આપવામાં આપરી: વિજ્ઞાનની ખિન્નશી કઇ દિશાએ ચાલી રહી છે; શુદ્ધ તેમ જ વ્યવહાર સંશોધનના પરિણામો લોભોભવ ભાષામાં રમૂ કરવા, વિજ્ઞાનની જુની જુરી શાખાઓમાં આશના પ્રવાહો વર્ણવવા-આ બંધું અહીં માપવા પ્રયત્ન કરીશું. આપણા દેશમાં ચાલી રહેલી યા પૂછ મેલી ઔદ્યોગિક સંશોધનની પ્રગતિઓના વૃત્તાંતોનો જુ તોમાં સમાવેશ થશે. આ વિભાગ જેટલો ઉપયોગી છે એટલો જ રસપ્રદ અને અજ્ઞાસનીય એ આપણા માટે થશે. વિજ્ઞાનની વિધિવિધ શાખાઓને લાગતી આ માહિતી વાચકોને વિજ્ઞાન પ્રત્યે રૂચિ પેદા કરનાર બનશે એ જણાવવાની જરૂર લાગેજ રહે છે.

વિજ્ઞાનનું સંકેતમય

છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે શુદ્ધસંચાલન માટે થયો. વિજ્ઞાન અને તેના ઉપાસકોની બધી પ્રગતિઓ શુદ્ધની જરૂરિયાતો માટે કેન્દ્રિત કરવામાં આવી. પરિણામે છેલ્લી પા સદીની શુદ્ધ જ્ઞાનની ઉપાસનામાં ભંગાણ પડ્યું. તો બીજી બાજુએ, વિજ્ઞાનની વ્યવહાર દિશામાં ખૂબ ભરતી આવી. અનેક નાનમોટા સંશોધનના વ્યવહાર ઉપયોગો ફળરૂપે સાંપડ્યા. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોની અનેક નાનીમોટી વૈજ્ઞાનિક શોધોમાં સૌથી હિંમત મહત્વપૂર્ણ અને આકર્ષક એ-ત્રણ શોધો તરી આવે છે; એક અલુ-

મિંગમી અને બીજી, રડરની. પાછળથી, જેટલી આશ્ચર્ય વિમાનોની શોધનો ઉલ્લેખ પણ કરવો ઘટે છે. આ બંધાં શુદ્ધની શોધો તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી. અલુમિનિયમ એટલે નરદમ સંદારનું પ્રખળ રક્ત. એક જ અલુમિનિયમ બંધાનનો ધાણ કાઢી નાખ્યો, તો રડર જમનીના હવાઇ મારામાંથી ઇંગ્લેન્ડના લોકોને બચાવ્યા. રડર સંહારક્રમક કરતાં રક્ષણક્રમક વિશેષ છે. અલુમિનિયમનો શાંતિના કાળમાં ઉપયોગ શોધાય ત્યારે ખરો: રડરના આવા ઉપયોગ તો થતા લાગ્યા છે.

શુદ્ધ બંધ થયું. વૈજ્ઞાનિકોએ સર્જેલા આ બાબત બૂતોને (ક્રાન્કેન્સ્ટાઈનને) કંઈ રીતે ઉપયોગમાં લેવા એ પ્રથમ ઉપરિચય થાય છે. વિજ્ઞાને શુદ્ધકાળના વાધા ઉતારી નાખવા રહ્યા-અને શુદ્ધોત્તર શાંતિના સમયને અનુરૂપ સ્વાર્ગ ધાન્ય કરવો રહ્યો. દુકંમાં, શાંતિકાળને અનુરૂપ તેવું સ્વરૂપ બનવું જોઈએ. તેની શુદ્ધકાલીન ભવંકર બીજાનું જૂતાવી જોઈએ. ઉપરની શોધોનો શાંતિકાળમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે સંશોધન યોગ્ય છે. આ યોજનામાં વિજ્ઞાન પડેના કાળુ દેશની સરકારના હાથમાં જતો નવ છે એટલે આને વિજ્ઞાનનું સંકેતમય થઇ રહ્યું છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ એમ માની લેવામાં આવે છે કે છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધના પરિણામે વૈજ્ઞાનિક શોધોમાં ખૂબ મહત્વનો ઉમેરો થયો છે, અને તેને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું છે. આ વાત બરાબર નથી લાગતી સંશોધનને લગતી સામાન્ય ખામ્યો પરત્વે જરા વિચાર કરીએ તો ઉપરની વાતને સમર્થન મળે છે ખરું? શુદ્ધ યા એવી બીજી કોઈ કંટોટીના પ્રસંગતી અસર માનવીના જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ઉત્તરવાપ્ય કરી મૂકે છે. આપણે શુદ્ધમાં નહોતા છતાં એ અસરથી ક્યાં અભરપા છીએ? વિજ્ઞાનની ખામ્યતામાં પણ એમ જ થાય છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાન અને વ્યવહારિક શોધયોગ વચ્ચે સચવાતું સમતોલ પ્રમાણ શુદ્ધના વખત પૂરું તો સચવાઈ રહેતું નથી. આ આનંદાય છે: આધુનિક શુદ્ધની પાંચિતિમાં આમ જ ચવાતું-સરકારી કાળુ હોય નહિ: સફળ શુદ્ધ સંચાલન માટે તાત્કાલિક જરૂરનાં કારી હાથ ધરવા સરકાર પોતાના એક વૈજ્ઞાનિકો રાજી લે એટલે આમ જ થાય. શુદ્ધ એટલે બંડોળ પર જીવવાતું. આ વસ્તુ એકલા વિજ્ઞાનને માટે જ નહિ, પરંતુ બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. વિજ્ઞાનનું શુદ્ધ સંશોધન

વસ્તુતઃ લાંબી મુક્તવું શેકાય છે. વિજ્ઞાનનાં સત્યોનો અભ્યાસ કરવા ખાતર તેનું કાચું હાથ ધરવામાં આવે છે. તેમાં ચતુર્થી શોધોની તાત્કાલિક ઉપયોગિતાને શુદ્ધ વિજ્ઞાનના અભ્યાસ પરત્વે સંબંધ નથી. શુદ્ધ વિજ્ઞાની તેનો અભ્યાસ જિજ્ઞાસા ખાતર જ કરે છે. સમાજ તરફથી તેને ટેકો આપવાનો દાવો એટલા પ્રદે કરવામાં આવે છે કે જ્ઞાન સમાજોપયોગી છે એ છે. તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે-માનવીના જીવનના પ્રશ્નોનો તે જીવિપૂર્વક ઉકેલ આણે છે એટલા ખાતર. શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમોટા પ્રમાણમાં અતિ ઉપયોગી નીવડે છે. પણ આ ઉપયોગિતા કાંઈ મુખ્ય મુદ્દો નથી, એટલું જ નહીં, પણ તેને મુદ્દો ગણવો એ પણ હટ નથી. અણુઓ આ મુદ્દોમાં શોધાયેો નહોતો એ ચોક્કસ છે. શુદ્ધ તે કાચુંમાં ઝડપ આણી એ નિર્ધારિત છે. સામાન્ય સંજોગોમાં એ કાચું પાર ઉતારવા વર્ષો લાગત, તો શુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં પુરુષ અર્થે એ બનાવદ જલદી પાર પાડવામાં આવી.

અણુ બોમ્બનો ઇતિહાસ ૧૮૯૫માં રોબર્ટની હ-કિરણોની શોધથી શરૂ થાય છે. હ-કિરણો આપે એવા અન્ય કુદરતી પદાર્થોની શોધ આરંભાઇ. રેડિયો-એક્ટીવીટીની શોધ થઇ. પછી રથરફોર્ડની અણુ વિગેની શોધો આવી. અણુ-રચનાને લગતી આ જીનિયાદી શોધો હતી. એ સુવિદિત છે કે દ્રવ્યની રચના ઝીલુ-અતિ સૂક્ષ્મ અણુઓ વડે થયેલી છે. આ અણુઓ અવિભાજ્ય છે એવી પહેલાં માન્યતા હતી. વીસમી સદીની શરૂઆત પછી સંશોધને પૂરવાર કરી બનાવ્યું કે અણુમાં મધ્યવર્તી અંશ-એટલે કેન્દ્ર-સુક્ષ્મીઅસ (nucleus) કહેવાય છે અને તેના ફેરતાં વિદ્યુત કણો (electrons)નાં બનેલાં પડો આવેલા છે. અણુમાં ફેરફાર કરવો હોય તો કેન્દ્રમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. કેન્દ્ર તોડી શકાય તો નવું અણુ ઉત્પન્ન થાય. આ કાચું માટે જરૂરી સાધનો-હથિયારોના અભાવે પ્રગતિ ઢિલિલ રહી. સાદી ભાષામાં કહીએ તો, અણુનું નુકલીઅસ-અન્ન્ય કિલ્લા જેવું છે. આનો કિલ્લો તોડવા જખમર ટ્રોપની જરૂર પડે; તેથી રીતે અણુનું નુ-ક્લીઅસ તોડવા સજળ સાધનોની જરૂર છે. આ કાપ્લન અમેરિકાના પ્રેક્ટર લોરેન્સની સમ્પ્રતીક્રિયા શોધે છે પાડ્યું. આ બધાને કાર્તિકજન. ચડાવતી મહાન શોધ હાન અને સ્પ્રાસ્માનની હતી. તેઓએ શોધી કાઢ્યું

કે યુરેનિયમ આણ્વી એક બળને એ સરખા ભાગે તોડી શકાય છે. આ ભંગાણુ વખતે ખૂબ શક્તિ છૂટે છે, એટલું જ નહીં પણ આ કિના સર્જન થાય રહે છે. એક વખત કિના થાયું કરી એટલે વિશેષ કરવાનું રહેતું નથી. આ થયે અણુ બોમ્બની રચનાનો સિક્કાત. તેના બધાથ મુદ્દા વિશે સંશોધને માહિતી એકઠી કરી હતી. તેનો વ્યવહાર ઉપયોગ શુદ્ધને લીધે ઝડપી બન્યો.

૨૩ નું પણ એમ જ છે. રેડિયોના તરંગો વડે દૂરની કોઈ પણ વસ્તુની હવાતી તેમ જ સ્થાન નક્કી કરવાની કરામત એટલે ૨૩ર. ૨૩ર શબ્દ રેડિયોલોકેટરનું ટૂંકાવેલું નામ છે. આ કરામત પૂર્વે નહોતી એમ નથી. શુદ્ધ પૂરતો તેનો ઉપયોગ સંજોગોને જવાબદાર છે. આજનું ૨૩ર એ માત્ર શુદ્ધસાધન નથી રહ્યું. વર્તમાન જગતને ઉપયોગી એવા રેમિંડા વપરાશનું સાધન તે બનતું જાય છે. ૨૩રનો ઉપયોગ હવામાનમાં પણ થવા લાગ્યો છે. ખગોળના અભ્યાસમાં પણ એ ઉપયોગી થતું જાય છે. દરિયાઇ સફર ખેડતાં વહાણો આ ૨૩રની મદદથી માર્ગમાં આવતાં ભય-સ્થાનો, તેમનું અંતર અને પ્રકાર જાણી શકે છે. ખડકો, ખરડ-પરંતો, દૂરથી આવનારા વાવાઝોડાનાં અંતર અને તેની ઝડપને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે, એટલે નાવિકને પોતાની મુશ્કેલીના ઉકેલ જોળવો સહેલો થઇ પડે છે. વિમાનોમાં પણ ૨૩રનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. પરીજ્ઞાના સ્થળા-તરના અભ્યાસમાં પણ ૨૩ર ઉપયોગી બન્યું છે.

આ તો મુખ્ય શોધોની વાત થઇ. તેમનો ભવિષ્યમાં શો ઉપયોગ થશે એ વિશે દેડે સ્પષ્ટ કહ્યું; પરંતુ આ ઉપરાંત આપણને સીધી રીતે સ્પર્શતી બીજી નાની મોટી અનેક શોધોને ઉલ્લેખ કરી શકાય. આ વિજ્ઞાનનું જમા થયું છે. માનવીની છંછેલીને બચાવવામાં અત્યંત ઉપ-યોગી નીવડેલ સક્ષા ઔષધો, પેનિસીલીન, ડી. ડી. ટી., સ્ટેપ્ટોમાઇસીન અને એવી બીજી શોધો આ જગતની છે.

૧૯૮૨ માં અમેરિકાના બેન્જમીન ક્રાંકલીને નેટની (jet) શક્તિથી ચાલતાં યંત્રોના વિચાર ક્યો હતો, અને એવું એક વહાણ બાંધવામાં આવ્યું હતું. પણ સમય તેને પ્રતિજ્ઞ હતો. રાષ્ટ્ર બંધુઓએ વિમાનની શોધ સંજીવું રીતે પાર ઉતારી. ત્યારપછી ઉત્તરેસર વિશેષ ઝડપવાળાં વિમાનો શોધાયાં છે. રોકેટ ઉડાવના-હેવાય પણ ખૂબ આવે છે. ખૂબ અંતર સુધી આવા

રફેટ ઉડાવવામાં મુખ્ય પ્રશ્ન તેના પર કાળૂ અને તેને જરૂરી જળતણુ-પ્રવહનો છે. પેટ્રોલ વડે ચાલતાં એન્જિનો કરતાં સરખામણીમાં જેટ વડે ચાલતાં એન્જિનો વિશેષ શક્તિ આપે છે. તેનું ખર્ચ પણ ઓછું આવે છે. તેમાં પારશીન તેલ વપરાતું હોવાથી આગની ખીક રહેતી નથી. આ ધ્યાનમાં રાખીને જેટ વડે ચાલતાં વિમાનોને પ્રશ્ન વિચારણા અને યુદ્ધના અતુરૂપ સંજોગો મળતાં જેટ વડે ચાલતો વ્યવહાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો. લખિષ્યમાં આવાં

વાહનો ખૂબ મહત્તાપૂર્ણ ભાગ ભજવશે એમ અત્યારે લાગે છે. એ સ્પષ્ટ છે કે વિમાનની વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન થાવી રહ્યું છે, એ સ્વીકાર્યા વિનાય છૂટકો જ નથી. પ્રત્યેક દેશની સરકાર પોતાના દેશમાં વિમાન પ્રવેશની જવાબદારીઓ પર કાળૂ સેવા લાગી છે. આજે વિમાનનું ખેવડું રૂપાંતર થઈ રહ્યું છે. એક તો યુદ્ધના ગિયરમાંથી નીકળી શાંતિ-કાળને અતુરૂપ થવાનું, અને બીજું પાનગીમાંથી સરકારના કાળૂમાં જવાનું.

હક કે ફરજ ?

(રામ નેમી-આશાવરી-તાલ ત્રિતાલ)

કવિવર આ. ફ. ખખરદાર

છવનને શી હકની વાત ?

છવન છે જ ફરજ સાક્ષાત્

સૂર સામ નિજ ન્યેતિ પ્રસારે, તો દુનિયા રહે તાણ;
હક સે ॥ થંભે તો જગની થાય પળે તાયણ;

હક નામે સઘળે ઉત્પાત:

છવન છે જ ફરજ સાક્ષાત્

સોમ સુધા નિજ પાત્ર ભરતો, ઇલછલ રહે ઇલકારી;
આપી આપી ખાલી થાયે, છા અમાસ રહે ત્યાં આપી;

હક સેવા હુમે મહોલાત:

છવન છે જ ફરજ સાક્ષાત્

જગનું અંગ બન્યાં તો છવે એ જગને રસ આપી;
થક સાખા ને પત્ર પુણ ક્યાં રહે મૂળ નિજ કાપી ?

કલેશભરી છે હકની વાત:

છવન છે જ ફરજ સાક્ષાત્

હક તો છે નિજ ફરજ બજવવા, ભાગ ભજવવા ભવનો:

હક હક કરતાં નાહક ખોશી જન્મ ચિરલ માનવનો ॥

દુનિયા છે ફરજે રણિયાત:

છવન છે જ ફરજ સાક્ષાત્

મનવા

સુન્દરમ

મનવા, નિરખ નિરખ જગ ચક્રિયો,

બંધુ, પરમ પરમ રસ થખિયો.

મનવા :

આ સંસાર મહાસાગર છે, કયહીં આહર, કયહીં ઊંડો,
તું તારા સહ સાખૂત રાખી બસ બંદર ગમ જઇયો.

મનવા :

આ જનજલ અણગણ મહિમે તી, કે. જુહાં, કે. સાચાં,
તું નિર્મળ શુ' નેજ કરી, જળ હાર ગલે મેં ધરિયો.

મનવા :

આ વનમાં મારગડા કે' કે', કે. ઊલટા, કે. સુલટા,
તું તારો શોધી લે ભોમી નિજ મંદિર પગ ધરિયો.

મનવા :

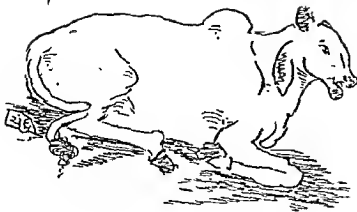
એક દિન રાખ, એક દિન ભિક્ષુક, એક સુઠુ એ સરખા,
તું મારી તુંખી લે કરમાં, જાં તુજ ફેરા ફળિયો.

મનવા :

સુન શિખર પર એક હરિહર, પલપલ સુન્દરી બાજે,
એ સુન્દરનાં દરસ મિલે તો, હરખ હરખ જાં ગઇયો.

મનવા :

એક ઉંદાગાતી સવારે અમારા અંગવાના પાછલા ઓટલા પર મારી ન્હાળી બેઠેલ થઈ અને હું હીચકા પર બેઠાં હતાં અને એકાએક નેતરની ખુચ્છી જો બેઠી અમારાં બા જોણિયા બીના વાળા દુનાવથી લૂગાં હતા ઓટલાની ધાર ઉપર હીરા વાધરી કાચી ફરિયા ટાપતો લઈને બેઠો હતો. તેની બેઠે બાવનાલ ચાલના હતા. એટલામાં સ્કામેથી, અમારે ઘેર વર્ષો પહેલાં કાન કંતી, મરાઠી બાઇ પાઠ આવી પહોંચી. મેં એકદમ નવાઇ પામીને કહ્યું: “એહો પાઠ, તું ક્યાથી?” પાઠ જરા શરમથી નીચું જોઈ બોલી: “કાલે આસ્તોડીઆ એકાના બા. પામીને ઘેર તેજ સેવા ગઇ હતી ત્યા આપણા કાળુ મળ્યા. તેમજે કહ્યું કે જાને બાઇ નોકર વગર બહુ તકલીફ પડે છે મોટે અંગે આવળે. એટલે મેં કહ્યું લાવ જોઈ આવ્યું”. શરદ બોલી ઉઠી-“આટલા દિવસ કેમ જીવતી નહોતી? કાળુ તો કહેતા હતા કે વરસ દહાડાથી પાર ગામમાં આવી છે તે ખમાસાની ગેટ પાસે એકડી લઈને રહી છે”.

કાળુ અમારા ગાડીવાળાનું નામ હતું. લગભગ ત્રીસ વરસથી અમારે ઘેર નોકરી કરતો હતો, અને ઘરના માલુસ જેવો જ થઇ ગયો હતો. કાળુ જાંબી રીને સારો, પણ એને દારૂં વ્યસન ભારે. ગમે તેટલો દારૂ પીએ તે મેં એને ચડે જ નહિ. એ આપ્યા ગામને ઝોળાએ, પણ એને કોઈનું નામ ના આવડે. કોઈવાર બહારથી આવીને કહે કે: “આજે એક મીઠીગમાં ગયા હતા ત્યાં પેલો લાંબો સત્તો ગોરો ચરમાવાળો દાકર મળ્યો હતો.” તો વળી કોઈવાર કહે: “આજે પેલી જાડી રોકાણી મળી હતી-આપણે એનો

ગેલી સીવીત દરપીવાત પામે રહે છે તે.” એમ દરેક જાણનાં આભાર લેવાનું આવે. પણ કોઈનાં નામ એને યાદ ના રહે. કાળુએ ગમે તે કામ મેળવું હોય તે વાગ પાડી જ આવે. પ્રમાણિક પણ એટલો જ-જાણે અમારા થ નું ચામડાનું તાણું કુટવને પકાવાર પણ એટલો જ. કોઈ ગાંઠ સાળુ પડે તો મનદિલ ઉભે પગે ચાકરી કરે.

ગરના સત્તાસના જવાબમાં પાઠએ સાડીના પાત્રવથી મોટું ઢાંધી દીધું અને પછી કહ્યું મોટે બોલી “બાની બીક ભાગતી હતી. ક્યે મોટે બા પાસે આવ્યું?” મેં કહ્યું: “તેં જાતુ શું બગાડ્યું હતું?” એટલે મોઢા પડ્યા હજુ અમેડી પાઠ બોલી: “જાતુ બગાડ્યું તો કંઈ નહોતું પણ એમનો દુકમ નહોતો ચાલ્યો એટલે થાકે તો ગળાય જ ને? બા તો બગાડાન જેવાં છે કંઈ મોટું ક્યું” હોય તો જેમ બગવાનની બીક ભાવે તેમ બાની લાગે છે. એમની સામે જૂઠું બોલવાની કિંમત નથી ચાલતી.” અમે બંને જાણે બા ગદ્યું જોયું કે બા “દુકમ” રિયે ખુલાશો કરે, પણ એમણે અમારી તરફ તરત જ ના કરી. પાઠની શરમ એટલી કરવા તેમજ પોતાનાં વધારે જવાબુ થતા અટકાવવા બા બોલ્યાં: “તું છુટી દાંય તો કાઢથી જ અહિ કામ કરવા આવળે.” પાઠ સમજી રહ્યું કે બાએ એના બધા દાંય માફ કર્યાં છે. એટલે હિંમતભેંજ બોલી: “વડર આવીત પણ મારાં બે છોકાં છે તે પણ મારી સાથે અહિં રહે તેવો તમને વાંધો નથી ને?” બા ખુચ્છી પડી ઉઠ્યાં ને બોલ્યાં: “ના કે મારે શું વાંધો હોય?” આટલું બોલનાં બોલનાં અંદર રવા અને થોડી વારમાં કોઈનાં લગ્ન ખાને આવેલી એક મીઠાઇની ડાબડી હાથમાં લઈને આપ્યાં, અને

પાડને ઝાઝડી આપીને કહ્યું કે “આ તારાં છોકરાને આપજો.” બાને સ્વભાવ અત્યંત દયાળુ. ગરીબનાં છોકરાનું નામ સંભળતાં જ તેમને મીઠાઈ આપી દેવાનું સહ્યું. મીઠાઈની ઝાઝડી લોધ પાડનું મોઢું પ્રજ્વલ થયું. તે પખને તે ખરેખર કુંદર લાગતી હતી. એની ઉંચર ત્રીસેક વર્ષની હશે, પણ તે બહુ ન્હાની લાગતી હતી. ઘઉંવણીં તેના રંગ હતો, આંખો કાળી અને મોઢક હતી અને નાક તીણું અને પાટીકું હતું. જ્યારે તે હસતી ત્યારે તેના સીધા ઘે ગા ઘંત બહુ સરસ લાગતા. એકંદરે પાડ ખૂબ આકર્ષક હતી. તેણે આને લાલ ચંદ્રકળા પહેરી હતી અને કપાળમાં મોઢા લંબગળા ચાસેા કંપેા હતો. ચાંદલાની નીચે લુરૂ છંદણું શામનું હતું. પાડએ મીઠાઈની ઝાઝડીને એક મોટા શ્વાસમાં ખાધી લીધી અને પછી બોલી “બહુ ખાધું આપજો બહેન.” એ એટલાના પગથી આડત તી હતી એટલામાં ધરડો કાળુજ હાથનાં લાકડી લગને આબો અને પાડને ઉદ્દશીને બોલ્યો. “જો બાની આકરી બરાબ કરીશ તો તારાં બધાં પાપ ધોવા જશી. હવે બહિં કરીને રહેજો. તો તારાં છોકરાં બહી ગણીને મોટા થશે. બાની જાળીનું પાણી જ એણે છે કે ને પીએ તે હુંગિવાર થાય.” કાળુજ હવે ધરડો ઘણ ગયો હતો એટલે ગાડી ચલાવી ચકતો નહિ, પણ આએ તેને પેચન બાધી આપ્યું હતું એટલે નહાનું નહાનું કામ કરતો હતો.

લગભગ દસ વર્ષ પહેલાં પાડ અમારે ઘેર નોકરી કરતી હતી. બેએક વર્ષ કામ કરું હશે, પછી એકાએક તે એક દિવસ અમારા પાડોશીના નોકર ગણપત સાથે ન્હાસી ગઇ ત્યાર પછી એના કંઈ પતો જ ન્હોતો. નોકરના પાસેથી પાડ નિને બનબનતી રાતો સંભળાતી ત્યારે બા કહેતા “એ તો બહુ બોહું. લેણા તો ગમે તેમ બોલે. આપણે તો દેખીએ નહિ ત્યાં સુધી માનીએ નહિ.” બાનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે કોઈની ખૂબ વાત માને નહિ અને અમને માનવા દે નહિ.

પાડ અમારે ઘેર નોકરીમાં દાખલ થઈ ગઇ. અમે તો ન્હાનપણમાં એની સાથે રમેાં એટલે એ પાછા આવી તેથી બહુ યુક્તિ થયાં. વળી એ હુંગિવાર હતી અને કામકાજ અપાઝાબધ આપોવી લેતી, તેથી બાને બહુ રાહત મળતી. એને સીવાઈ-ગૂંચાથે સારું આવડ્યું.

પાડની માએ તેને ન્હાનપણમાં એક ધરડા વર સાથે પૈસા મઢે પરણાવી હતી, પણ લટકાળી પાડને ધરડો વર જરાએ ગમતો ન્હોતો. એટલે આખો દિવસ બ્હાર જતી રહેતી. એક દિવસ પાડ રાત્રે જરા મોડી ઘેર આવી, એટલે એના વરે વીડમાં એના વર છૂટી લાકડી ફેંકી. પાડ ચીસ પાડતી પોતાની માને ઘેર જતી રહી અને ત્યાર પછી કોઈ દિવસ સાસરે ગઇ જ નહિ. તે પછી થોડા દિવસ રહીને પાડની મા રીતાબાઈ અમારે ઘેર આવી ને અમારાં બાને કહ્યું—“આ મારી શ્વાળી પાડને કોઈને ઘેર નોકરી કરવા મૂકતાં જીવ નથી ચાલેતો, પણ તમે છોકરી પેઠે રાખો એવાં છો એટલે તમને સોંપું છું.” બા રહેજ ચુકસો કરીને બોલ્યાં : “હાથે કરીને પાડને ધરડા વરને પરણવીને એની છંદગી શું કામ ધૂળ કરી નાખી?” રીતા પાલવથી આશુ લૂછતાં બોલી : “અરે બા, આ પાડનો બાપ મરી ગયો ત્યાર પછી મેં કેમ દહાડા કાઢ્યા છે તે મારું મન જાણે છે. ચાર ન્હાનાં છોકરાં અને કમાનાર એકલી હું. માંડ માંડ પૂરું થયું હતું, ત્યાં પાડ પરણવાવા નેવડી ઘણ ચાસેા પાંચસો રૂપિયાને. ખરચ મારે ક્યાંથી કરવે? હું આ બધી મૂંઝવણમાં હતી ત્યારે એક દિવસ સખારામ ત્રારે ઘેર જતો આવ્યો અને કહે કે “પાડને મારી સાથે પરણાવો. મારે કંઈ પહેરામણી નથી નેછતી અને હું ઉદ્દા રહામાં એને કપડાં ધરેણું કરાવી આપીશ.” આટલું બોલી મારા પગ આગળ પાંચસો રૂપિયાની બેલી મૂકીને બોલ્યો : “મુરેલી માં હો તો આ વાપરજો.” હવે હું ગરીબ માણસ, આટલી મોટી લાલચ કેમ જતી કરું?”

બા બોલ્યાં : “આ લાભમાં ખરચ કરવાનો રિવાજ બોલો છે. લોક લાગે ખરચ કરવો પડે એ બીકે સોળ વરસની પાડને સાઠ વરસના સખારામ સાથે પરણાવી ને બિયારનીની છંદગી ખરવાઈ કરી. રીતા કપાળ કુટીને બોલી : “એનાં નશીબમાં ધરડો વર હશે, બીજું શું?” મોડી ચાતચીત પછી પાડને અમારે ઘેર નોકરીએ રાખવાનું નક્કી થયું એટલે રીતા આંખમાંનાં આંસુ લૂછતી ચાલી ગઇ.

બીજી વાર પાડ અમારે ઘેર નોકરીએ રહી તે પછી પંદરેક દિવસ રહીને મને રહેજ તાપ આવ્યો. ત્રારે પાડ માગ એટલામાં આવીને કહે : “બહેન પણ કામથી આડું?” મેં કહ્યું : “હા ભાઈસાહેબ, આખું શરીર કાગે છે.” લગભગ

અપી કલાક પાંચે મારે શરીર દુઃખાયું હતું। પછી મને બહુ સાડું લાગ્યું. મેં પાંચે પૂછ્યું: “હું અહીં પાંચ, તને ગયુપત જેવા મુશ્મ શું એસો અપી ગમી કે એની જેડે નહારી ગઈ?” પાંચ એકદમ ખાટલાની નજીક આવી બેસી ગઈ, અને ધીમે રહીને બોલી, “બહેન કોઇને કહેશે નહિ, પણ આજે હું તમને અહીં મારી વાત કહું. ગયુપત જેવા બહુચક મને ગમે ખરે? એ તો પેલા છોટાલાલ શેકતું બધું કારસ્તાન હતું.” છોટાલાલતું નામ સભાગતાં હું સ્તબ્ધ થઇ ગઇ અને એકદમ બેઠી થઇ ને બોલી: “જે છોટાલાલ અનદાવાલના શેડીઆ-ઓમાં મુખ્ય ગણતો હતો, જે કેટલીયે સખાઓમાં પ્રમુખ થયો હતો તે આટલો નીચ?” પાંચ બોલી: “અરે એ શેડીઆઓનું નામ ખૂંદા. મારા જેવી કેટલીયે બાળ્યોને એ શેડા ફસાવતા હશે. જેટલો પૈસો વધારે તેટલો ભાગ્ય વધારે. પણ એ તો પૈસાથી બહુ ઢાકી દે. કહેવન છે ને કે “જર આંદે સો કર, પીનજર બકયા મત કર.”

છોટાલાલ શેકતો બંગલો અમારી તદ્દન પાસે હતો અને ઘણી વાર એ અમારે ઘેર આવતા અને એવી સમય રીતે વર્તતા કે એમને વિષે આવી વાત માનવી એ મુશ્કેલ હતું, પણ માણસના જીવનની કંઈ એક જ બાજુ હોય છે? પાંચે આગળ ચલામ્યું-“દસ વરસ પહેલાં ચૈત્રી પુનેમને દહાડે તમે અહીં રીનેગા બેઠા ગયા હતાં અને હું આજ એ ડામાં તમારી પધારી કરતી હાઉં. પાસેના બંગલાની બારીમાંથી છોટાલાલે મને જોઇ અને બોલાવી. હું કામ અધૂરું મૂકીને ડાનીમની છોટાલાલના બંગલા આગળ જંગલે ઉભી રહી. દવાલની બહાર છોટાલાલ મોટર લઇને ઉભા હતા. પોતે ચંદાવતા હતા. તેમા મને બેસી જવાનું કહ્યું. ચાંદીમાં મોટરમાં બેસીને દરજ્જા જતની મને ખૂબ મજા આવી. છોટાલાલ મને પોતાના શાહીબાગના બંગલામાં લઇ ગયા. ત્યાં બેસી સાવરણ ગયુપત રહેતો હતો. તે સિવાય કોઇ નહોતું. મેં આજ લગી જીંદગીમાં કંઈ મુશ્મ બોગતું નહોતું એટલે છોટાલાલના મોઢામાં સપાકાઈ ગઈ. સ્વધારના પહોરમાં પાંચ વાગે હું શેક સાથે ઘેર આવી. કાળજીએ મને આવતાં જોઇ અને બહુ કળી ગયો અને મને ધમકાવી. હું એને પગી પડી ને કોઇને કહ્યું કહેવાની ના કહી. ત્યાર પછી વારંવાર રાત્રે અને રોડ શાહીબાગ લઇ જતા. હવે કાળજી ના રહેવાયું એટલે

એમણે બાને ફરિયાદ કરી. બાએ મને પાંચે બોલાવીને ઘણી શિખામણ આપી. મેં પણ બાને વચન આપ્યું કે હવેથી એવી ભૂલ નહિં કરું. છતાંયાર પાંચ દિવસ પછી રાત્રે દસ વાગે છોટાલાલની મોટરનું બૂગથું યાત્રું એટલે મારું મન કાળમાં ના રહ્યું. ઉગતી જુવાની અને સાસુગમાં મુખ્ય નહિ એટલે મને કોણ કોઈક હું પાછલે દરવાજેથી બહાર નીકળીને મોટરમાં બેસી ગઈ. આમ ત્રણ વાર મંદિના મુખી શાહીબાગ જવાનું ચાલ્યું હતું. અને પછી મને દહાડા રજા એટલે હું તો ગભરાઇ ગઈ. કેને કહ્યું અને ક્યાં જાઉં? તેવામાં છોટાલાલના મારવાડી ભાગીદાર કલકત્તાથી આવ્યા હતા; તેમણે છોટાલાલને કહ્યું કે: “આજે કલકત્તામાં સારા નોકર નથી મળતા. તમારી પામે કોઇ સારો માણસ હોય તો આપોને?” છોટાલાલે કહ્યું: “આ મારો નોકર ગયુપત બહુ ભલો અને પ્રમાણિક છે. એને તમારી સાથે લઇ જાઓ. પણ જોડે એની વડુને લઇ જવી પડશે” એમ કરીને મને ગયુપતની વડુ બતાવી, અને ગયુપતને આ બધું કબૂલ કરવા માટે મો રૂપિયા બસિસ આપી. મનુશામ શેક જોડે અને બને કલકત્તા ગયાં.

કલકત્તામાં આવી જતાં મનુશામ બેસી પાસે મોટા આલીબાન બંગલો હતો અને બગીચાને એક ખુણે નોકરોને રહેવાની ઓરડીઓ હતી, તેમાંથી અમને એક મળી. હવે ગયુપત સાથે કેમ રહેવાય એ મોટી મુશ્કેલી ઉભી થઈ. એક તો ગયુપત મને જતા પે ગમતો નહોતો અને એની જેડે કોઇ ભત્રેના સંબંધ રાખવાનો મારો જરા પે વિચાર નહોતો. હું તો કલકત્તા પહોંચી તેજ દહાડે શેડાથી પાસે ગઈ અને મને કંઈ કામ મોંઘવાનું કહ્યું. એમને બે ન્દાની છોકરીઓ હતી તેને સાચવવાનું કામ મને મળ્યું. આવીને તે સુધી સ્થળ અને સ્થાવર સ્થાન એકઠી સાથે રહેવા લાગી. ભલો મિચારો ગયુપત પણ નાહક પીધનાંથી છૂટ્યો, એટલે એ પણ ખુટી થયો. એમ કરતાં કરતાં કલકત્તા આવ્યા પછી સાતેક મંદિના પછી મારી તપાસે જામ થયો. શેડાથીએ મને રામકૃષ્ણ મીશનની હોસ્પિટલમાં મોકલી અને ઘેર આવ્યા પછી પણ બહુ સંબળ લીધી. દિવસને જતાં કંઈ વાર લાગે છે? જોડે જોડેનામાં તારા વરસની ચાલ આવી અને મને અનદાવાદ જવાનું મન થયું. કલકત્તામાં કોઇતાર મને બહુ એકંદુ લાગતું અને રાતે હું પધારીનાં સ્ત્રી સ્ત્રી રસ્તી. મારી

માએ મને ઘરડા વરતે પચણીની મારી જીંદગી ધૂગધાણી કરી નોખી એમ વિચારી મા પર મને કોઇ વાર બહુ સ્ત્રી-હૃદયી પણ પછી તરત એમ થતું કે એ જિવારી કરેયે શું? દુનિયામાં ગરીબાઇ જેતું કંઈ દુઃખ નથી. મનુષ્યમાં શેઠના બંગલામાં એરડે એરડે મોટા આસીવાળાં કપડાં હતાં. કોઇવાર એકલી હોઈ ત્યારે આસી રહીને ઉભી રહીને હું મારું રૂપ જોતી તે મનમાં મધકાતી અને પછી તરત જ એમ થતું કે આ રૂપ જ મને ફાસી. આવું રૂપ હોય તો કોઇ પૈસાદારને ધેર જન્મ લેવો જોઈએ. ગરીબને સુંદર થયોતોયે હક્ક નથી. કોઇ વાર એમ થતું કે છોટાલાલ પાપ કરે છે તેને કોઇ પૂજતું નથી, અને ઉશ્કરા બધા એને નથી નમાને સલામ કરે છે અને ગામમાં એવું કેટલું માન છે? ત્યારે મને ગરીબને સહુ ધૂનકારે છે. છોટાલાલને ઘેરી છે, છોકરાં છે એટલે એને આડે મારો જવાનો હક્ક નથી. મારે જીવનમાં ખીજું કંઈ સુખ નથી એટલે હું એ રાંઠની ભાગમાં ફાસાઇ, છતાં યુનેદગાર હું એકલી ગણાઈ? કોઇવાર નો એમ ખોલાઇ જવાતું કે અરેરે લગવાન તારો ન્યાય કેવો છે? છોટાલાલ જેવાને ધેર લક્ષ્મીની લીલાલેડેર અને મારી ગરીબી માને એ ૧૫૫ પેટ પૂરતું ખાવાનાં પૈ સાંમા! છોટાલાલ મોટા મીલમાલેક ગણાય અને હું પાપ સંતાપ્યા પગેલામાં રખડું! અરેરે નસીબની શી ખલિ-હારી છે?

મને અમદાવાદ પાછા ચાલ્યા જવાનું મન તો થતું હતું પણ જરાય કેમ? આટલે દૂરથી એકત્રાં કેવી રીતે જતું? વળી ત્યાં જઈને રહેતું પણ ક્યાં? આમ મારું મન મુંઝાયા કરતું હતું ત્યાં અચાનક એક દિવસ છોટાલાલ આવી પહેલ્યા. કાં તો વેપારને કામે આવ્યા હતા કે કાં તો મને મળવા આવ્યા હતા. એમને જોઈને એમના પરતો ગુસ્સો ઉતરી ગયો અને એમની જોડે વાણું અમદાવાદ જવાશે એ વિચારથી જાણે તારણહાર જેવા લાગ્યા. મારું શાંત થઇ ગયેલું મન છોટાલાલે ફરી ચળકાળે ચલાવ્યું અને વળી એના મોહને વશ થઇ. છોટાલાલ પંદર વીસ દીવસ રહીને અમદાવાદ તરફ પાછા ફર્યા અને ગણપત અને હું બંને તેમની સાથે નીકળ્યાં. રોડાણીને મારા પર માયા થઇ ગઇ હતી એટલે પહેલાં તો રજા આપવા રાજ નહોતાં, પણ મેં બહુ કાલાવાલા ક્યાં એટલે જવા દીધી. જતી વખતે તાત માટે પોટલી બરીને કપડાં આપ્યાં અને મને પણ સાડીઓ વગેરે આપ્યું.

અમદાવાદ આવ્યાં છોટાલાલ શેઠના શાહીખાના બંગલામાં નોકરીની એરડીઓમાં હું રહેવા લાગી. મેં શેઠને પહેલેથી કહી દીધું હતું કે ગણપત મારા ભાઇ જેવો છે અને મારે એની સાથે કોઇ જાતનો સંબંધ નથી એટલે એમણે મને એક જુદી જ એરડી આપી હતી. મારા પર છોટાલાલની મહેરબાની કાયમ હતી એટલે મને કોઇ વાતનું દુઃખ નહોતું. તારા બે વ સતી થવા આવી ત્યાં મારા ઘંડરો જન્મ થયા. નોકર વર્ગમાં ગણપત મારા વર હજી ગણતો એટલે આ વખતે મારે નોકરી જવાનો સવાલ નહોતો.

શંકર જ મહીનાનો થયો એવામાં છોટાલાલ શેઠ સખત માંદ પડ્યા. અમદાવાદના દાકરોની દવાથી સાર ન થયું એટલે યુબઇ લઇ ગયા. ત્યારે ફાયદો ન થયો એટલે તેમને દવાફેર કરવા લઇ ગયા, અને જ મહિના પછી છોટાલાલ શેઠ ગુજરી ગયા. એમના મરણ પછી શેઠેકે મહીને શેઠાણીએ મને અને ગણપતને રજા આપી. એમને મારા પર સ્ત્રી હતી એટલે તરત જ એરડી ખાલી કરીને ચાલી જવાનું કહ્યું. ગણપત તો પોતાને વતન ગયો, પણ હું ક્યાં જઈ? મને મારી મા સાંભરી. પ્રજાને પછે એક સગી સાંજે હું એને ધેર ગઇ. અંધારામાં એ ખાટલા પર સૂતી હતી. મારી માનું શરીર છેક સૂકાઇ ગયું હતું અને તે માંદ લાગતી હતી. અચાનક મને જોઇ તેને બહુ નવાઇ લાગી, અને ખાટલામાં બેઠી થઇ. મેં એના જોળામાં માથું મૂક્યું અને ખૂબ રડી. એણે મારા માથા પર હાથ ફેરવ્યો તે મને અમૃત જેવો મળ્યો લાગ્યો. મા સમજી ગઇ કે હું કંઈ ભારે મુશ્કેલીમાં છું. બીજે દિવસથી હું છોકરાં લઈને એની સાથે રહેવા લાગી, અને એની જોડે બીકીઓ વાળવાનું કામ કરવા લાગી. મુખે કુખે દિવસ ચાલ્યા જતા હતા. પાંચની પાત પૂરી થવા આવી અને એની આંખમાંથી ઝળક ઝળક આંસુ પડતાં હતાં. એ ઉભી થઈને મારે માથે હાથ ફેરવ્યો અને બોલી “સહુ જાઓ બહે! બહુ મોડું થઇ ગયું.” મેં કહ્યું: “પાંચ, તું રહીશ નહિ. હું ખાતે વાત કરીશ. એ તારું દુઃખ ઓળખું કરશે.”

પાંચને ફરી અમારે ધેર આવ્યાને બેત્રણ મહિના થયા હશે તેવામાં એક દિવસ રાત્રે ચાંદનીમાં અમે બધાં અંગાશીમાં બેઠા હતાં ત્યારે બા કહે: “આ પાંચ તો જાણે છેક બદલાઇ ગઇ છે. એ આવી ત્યારે મને બીકે લાગતી હતી કે પાંચ જેવી ચંચળ બાઈને મારાથી સચવાશે કે નહિ, પણ એ

તો તદ્દન સીધા રસ્તાની યદ ગઇ છે. કોઇ સાથે બહુ બોલતી નથી કે હસતીયે નથી."

યોગા દિવસ પછી એક રૂપિયવાળી બપોરે પાર, મારા ચેલેક્ષા પાળમાં તેજ નાંખતી હતી. હું એની સાથે જાતજાતની વાતો કરતી હતી કેમકે મારા લાંબા શૂંચ-વાયેક્ષા વાળ એળખાં રહેજે અઘણે કલાક થતો. મેં ધીરે રહીને કહ્યું: "પાર, મને એમ થાય છે કે હવે સખારામ મરી ગયાને વરસ યદ ૨૫ તારે તું ફરીથી પચ્છે તો?" પારએ તો એકદમ હાથમાંથી મારા વાળની લટ મૂંચી દીધી અને તેજવાળા હાથથી તાળી પાડીને હસીને બોલી: "મને તે કાણુ પચ્છે?" પછી જરા નિસાસો મૂકીને બોલી: "નારે બા, હવે છ'છગીથી ધરાઇ ગઇ. ત્રીસ વરસ તો થયાં હવે બહુ બહુ તો પાંચ સાન જસ આ થરીસો મોહ રહેવાતો. પછી રૂપે જવું રહેશે, અને મન પણ હુખ્યું યદ જશે." મને મનમાં તિચા આઓ કે પાર બણી નથી તો યે કેટલી તિચાસીક છે? મેં એને ખુબ્બુ: "પાર, તું ફરીફરીને પાછી અમારે ઘેર કેમ આવી?" જરાખમા ને બોલી કે "એટલા માટે કે બા જ્યાં પુરવણાળીને યે. મારે ઉદાર થશે એમ મને લાગતું હતું. હું કેટલે કેમણે ફરી છું અને કેટલાં માણસોને મળી છું, પણ બા જેવું કોઇ જોયું નથી. એ તો ગરીબનાં બેસી છે, દવાનાં દેવી છે." આટલું બોલી પાર યોડીતાર મૂંચી રહી અને

પછી બોલી: "બહેન મને માફ કરો તો એક વાત કહું." મેં કહ્યું: કહેને? પાર બોલી: "બહેન, તમે મને ફરી પર-જવાતું શું કામ કહ્યું? ખરું કહું તો મને એથી બોહું લાગ્યું. તમે ખ્યાં માનો છો કે હું ચંચળ મનની છું, પણ એ ખોટી વાત છે. હા, હું છોટાકાક સાથેના સંબંધ મારેની મારી બૂજ કબૂજ કરું છું. બાપી હું કંઇ રમકેસ બાહ છું? કલકતા મનમુખરામ રોકેને ઘેર નોકર, ચાકર, કાષ્ટા, મુનીમ વગેરે બધા મારી સાથે છૂટ લેવા માંગતા હતા પણ હું કોઇને દાર નહોતી આપતી. એકવાર શેઠાણીને મળવા એક બગાળી બાહ આવ્યાં હતાં. તેણે મને પૂછ્યું કે "નારે સંનિમામાં નોકરી લેવી છે? ખૂબ પૈસા મળશે, અને મેળમજા કરવાની મળશે." મેં તો કહ્યું, "નારે બાહ એ માફ કામ નહિ. પછી તે ગતે સૂરી વખતે મને એમ થયું કે પૈસાથી લોભાઈને હું સંનિમામાં ના ગઇ તે સાફ થયું. ત્યાં જાન જાનના હસકટ લોકો મારી છેડતી કરત. હવે કહો બહેન હું જો હસકટ હોત તો સંનિમામાં નોકરી કરવા કેમ ન જાન?" મેં કહ્યું: "પાર, નારી વાત સાચી છે." પારએ મારું માથું સફાઈનંધ એળી આપ્યું અને સરસ અબોડો વાળા આપ્યો, અને હાત કહીને ઉભી થઇ. મેં કહ્યું: "તું મનમાં કંઇ લાપીગ નહિ હો, હસવામાં જ તને મેં પરજવાતું કહ્યું હતું પાર કહે:" "નારે બહેન! તમારાથી રીસાઈને ક્યાં જાઉં? હું તો હવે આખી છ'છગી બાળી મેના કરવામાં ગાળીશ તો બગવાન મને બધું માફ કરશે."

વિચારકણુ

લલિત બદ

પૂછતો—

જ્યોતિને પૂછતે કોઇ: ચોતાતું તેજ પાથરી રાજતી મનમાં જ્યાં, કોઇ દિન શું ચિત્તવ્યું.
જલીને કોણુ એનામાં જીવન પૂરું જવું?

કામના—

વિરાટ તારા સુરગાનમાં હું
અસુર થઇ ના અશુ એજ કામના!

લઘુકણુ—

લઘુકે કણુ રાત્રેનો અનુતના પડોને વીધી
અથુક જઇ પહોંચશે શિખરેયે સ્વયં જોમયી.

અખનો પલકાર—

તું અખનો પલકાર એક મૂકતો પલકાર એળી દિલો!

લઘુ રંગ—

મણા મજલતું રહું જનમતું લઘુ કો રંગ.

સાચું શ્રેય

શ્રી જ્ઞાનનંદ દવે

(મંદાકાન્તા-સંગ્રહમાં)

સ્વપ્નો સેતુ, નિરાદિન વળી એહની સિદ્ધિ કાળે,
યત્નોત્સાહી રહું, 'સ.' કરું ઉચ્ચ સાદ્વ્યસી-
કેશ શૃંગો, સમદ મલકું સિદ્ધિ કેરા નવાનાં,
બૂજું સ્વપ્નો સદુ, અહા! પછી પૂરું નૈઋત્ય કરી
બીડી, અધાદધેરી, ચિકર, વિજન કો ખીણમાં નૈ પડું હું!

૨, એથી તો સ્વપ્નન રહે સ્વપ્ન સૌ માડાં, ને,
સિદ્ધિ કેરા વિજન પથમાં સર્વદા વિધનસેનો,
સામે મૂંચી રહું હું સનન-જીવન એ ન શું થય સાચું?

પુનર્જન્મની ઉપયોગિતા

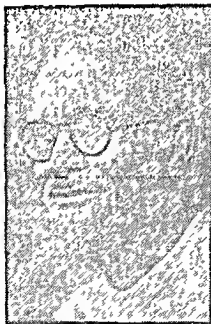
શ્રી. ઠાકાસાહેબ ઠાકેસકર

આ પછી દેશના લોકોમાં પુનર્જન્મ ઉપરનો વિશ્વાસ એટલો બધો વધે છે કે એ વિશે કોઈનાં મનમાં શંકા હોઈ જ શી રીતે શકે એમ લોકો પૂછે છે. પુનર્જન્મ છે જ એમ સિદ્ધ કરવા માટે આપણી પાસે પુરાવા નથી પુનર્જન્મ નથી એમ પણ સિદ્ધ કરવું અશક્ય છે. માણસને મૃત્યુનું નિત્ય દર્શન થાય છે જેટલા જન્મ છે તે બધા મરતા આવ્યા છે. એમાં એકે અપવાદ નથી એ અનુભવની વાત છે અને જના જીવન-સાતત્ય ઉપરની માણસની શ્રદ્ધા મોળી પડતી નથી

જીવન-સાતત્ય વિશેની માણસની આ શ્રદ્ધાને કાચેજ એને પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની ધ્વજા થાય છે. પુનર્જન્મ હોવા જ નોંધ્યે, પુનર્જન્મની કલ્પના લાદી ચાલીએ તો જ આપણને એક જાતની અમરતા મળી રાહશે, એમ માણસને થાય છે. પુનર્જન્મની કલ્પનાને આધારે જ કાર્યકારણબાદ અને કર્મના સિદ્ધાન્ત આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ. આ પણ એકસર- વડ છે, અને એક વાર પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ બેસી ગયો એટલે બીજું કશું હોઈ જ ન શકે એમ માણસને લાગવા માટે છે. સત્તની એક વ્યાખ્યા એ છે કે એથી વિરદ્ધ વસ્તુ બળે ઉતરી જ ન શકે. inconceivability of the opposite.

એટલું તો ખરું જ કે જીવને અગેની કેટલીક વસ્તુઓ પુનર્જન્મની કલ્પનાને આધારે જેમ બંધ બેસે છે તેમ

બીજી રીતે બંધ નથી બેસતી. દુઃખમાં કહીએ તો પુનર્જન્મની કલ્પના આપણી મનોરચનાને બધી રીતે અનુકૂળ છે અને તેથી એ કલ્પના સ્વીકારતાં આપણને કશો જ વાંધો આવતો નથી.

આટલું લખું એ ઉપરથી કોઈ એમ ન માને કે પુનર્જન્મ નથી એમ હું સિદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો છું. મને 'મણ પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની ટેવ છે. પુનર્જન્મ છે એમ માનીને ચાલવામાં જ હું મારું છું. પુનર્જન્મ હોઈ શકે એટલું તો મારું મન હમેશાં કબૂલ રાખે જ છે. પુનર્જન્મની કલ્પના તરફને વિરોધી નથી. ઘણી રીતે અનુકૂળ છે એ હું સ્વીકારું છું, અને તેથી આજે પુનર્જન્મ છે અથવા નથી એમાંથી એકે વસ્તુ હું સિદ્ધ કરવા માગતો નથી. પુનર્જન્મ હોઈ શકે છે એમ માની- ને જ હું ચાલવા માગું છું. પુન- જન્મ છે એમ માનવાથી આપણા જીવન ઉપર શી શી અસર થાય છે એટલું જ આજે મારે જોવું છે.

આમાં છે અને તે અમર છે એ માન્યતા મુખ્ય છે. એમાંથી જ આપણે પુનર્જન્મની કલ્પના ઘટાટીએ છીએ. આત્મા છે, અને શરીર મરતા છતાં એને માટે મરણ નથી, એટલું સ્વીકાર્યા પછી પુનર્જન્મ ઉપર આવવું જ પડે છે. આત્મા જ્યારે શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે તે જ આત્મા બને છે અથવા એમ પણ કહી શકાય

કે આત્મા જ્યારે જીવજ્ઞાના પર આવે છે ત્યારે એને દેહ ધારણ કરવો પડે છે. જે દેહધારી થયો તેને મરણ તો છે જ. એ મરણ ફક્ત શરીરને જ છે શરીર સાથેની ઉત્કટ સ્મૃતિને પણ મરણ હશે. પણ જીવને મરણ નથી, એટલું સ્વીકાર્યા પછી અને જીવની હમિયાન મેળવેલું જ્ઞાન, ખેડેલા અનુભવો અને કેળવેલા સંસ્કારો નષ્ટ થાય નહિ એવી શ્રદ્ધાને યશ થયા પછી પુનર્જન્મ ઉપ આત્મા પગલે છૂટકો જ નથી.

પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ નાખવાથી એ વસ્તુ સ્વેચ્છી થાય છે, જગતમાં જ્યાં ત્યાં અન્યાય છે, એવો અનુભવ આપણને આજ્ઞાવે છે. મોટા વહેણે પણ ન્યાય મળવાનો જ છે એ વિશ્વાસને કંઈ આધાર મળતો નથી. એવે વખતે પુનર્જન્મની કલ્પના આપણને ઘણી મદદગાર તીરડી છે. આ ભવે જે ન અન્યું તે આવતે ભવે અનુભવું જ છે, એમ મનને મનાવતાં મુશ્કેલી નથી આવતી.

જુલોનો સામનો કરવામાં પણ પુનર્જન્મની કલ્પના અનેક રીતે મદદગાર થાય છે. બીજી જાણ એ કલ્પના આપણને કોઈ પણ રીતે નડતરપ છે જ નહિ, તેથી જ ભોક્ષી પુનર્જન્મ છે એ કલ્પનાને આટલી સહેલાઈથી અને આલસતાથી સ્વીકારી લે છે.

પુનર્જન્મની કલ્પના આપણને ક્યા તરે છે એ દવે આપણે જોઈશું. એક માખણાળી વખતે એ ગિચા વધારે સ્પષ્ટ કરી શકાય.

પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકોને મોટી વાપરવાની ટેલ હોય. બાળકોનું જીવન સનાતન કાળથી જે દવે ચાલતું આવ્યું છે તેનો ખ્યાલ નહિ હોવાથી નિષ્ક પોતાની સંસ્કારી કે અસંસ્કારી મંદા સુઝાય જાગે માટે થાટ ધડાનો પ્રયત્ન કરે છે. જાગકો એ ધાટમા ભેમે નહિ એટલે એ ચિડાય છે. એને લાગે છે કે શાળામાં એવું રાત્રય તરખું, એને કોઈ મટે છે, કોઈ રતનાવે હિંસક હોવાથી એને બાળકોને માટવાનું મન થાય છે. બાળકોને મારીને ધરાવ ત્યારે જ એ શાન્ત થઈ શકે છે એટલે કે બાળકના હિતને માટે નહિ, પણ પોતાના કોઈનો વેશ શમાવવા માટે એ બાળકને મારે છે. માર અસર થતાથી બાળકો ડરી જાય છે અને નિષ્ક કહે તે પ્રમાણે કરવા નેહાર થઈ જાય છે. શિક્ષક જુએ છે કે મારે એ એક અસરકારક હજાર છે, એક હજાર હાથમાં આવ્યો એટલે બીજો કોઈ પણ હજાર શોધવા કે અજમાવવાની

તરખામાં એ પડે જ શાનો? જો વગેરે વિષયો જાણવાની વખતે બાળકોનું ધ્યાન એકાગ્ર ન હોય તો પોતાનું અધ્યાપન વધારે આકર્ષક કરવાને બદલે તે બાળકોને કહે છે કે 'અલ્લા, હું કહું છું' એ તરફ અગત્ય ધ્યાન આપજો નહિ તો પંજરીપાક મળશે' બાળકો તરત જ ધ્યાન આમ તેમ દોડાવું અટકાવી એકાગ્ર કરે છે. પણ તે વિષય તરફ નહિ પણ પંજરીપાક તરફ. વિષય સાથે પ્રિયાણએને શું લેવા દેવા? પંજરીપાક એમને મન વધારે નકર મન દોલ છે. તેથી તેઓ એવો જ વિચાર કરે છે. પતિવ્રતે પ્રિયાણકિત અને મદ્યગુણકિત સ્ત્રી થાય છે. દવે પંજરીપાક રાજાને દોલ તો કંઈક હજાર શોધી કાઢે જ છડે. મદ્યગુણકિત બહેન મારી ગયેલી દોલથી તે મદ કરી શકે નહિ એટલે સોડી જોડેલી જ વાનિક હજાર શોધી કાઢે જોઈએ એ હોય છે ગોખગુપતીનો. ચિત ગમે ત્યા જતુ હોય, મોડું વાલી શકે છે, અને અમુક પ્રવલ પછી પ્રશોનો જ્યાંય ઉંઘમાં પણ આવી શકાય છે. નારની બીકે માથુસ જરાએ મોટે કળો થઈ શકે છે એ અનુભવની વાત છે, પણ માગની બીકે કોઈની જીલોને કે નિતિનનાતો વિનાસ થયો છે એવો તો અનુભવ નથી.

જાગ જતાં વિદ્યાર્થીઓની અંબો જગત આમતંત્ર મળે કે નિષ્કામી મોટી જાગકના સાથજ ઉપર ચપ દહી પડી જ છે. મોટીના ઉપયોગથી દેવાયેલા ઇલાક પછી માનસતાત્ત્ર કે શિક્ષણાત્ત્ર મા મારે ખેડે?

પણ મારે માખે આપવો છે ને એથી જ અદ્ભુત છે અને તે મેં પાના નાન મોડી વિદ્યાત્ત્રમાં અને અનુભવેલો છે. શુદ્ધ કેમ બોલવું અને શુદ્ધ કેમ લખવું, તેમ જ અમુક પ્રયોગ શુદ્ધ કેમ છે અને અમુક પ્રયોગ અશુદ્ધ કેમ છે એ આકેશુ શિખનથી સમજાય છે. એ વ્યાકરણની 'વ્યાખ્યા' મોટે કળા મુશ્કેલી નહિ આવી. પણ નામ અને વિશેષ્ય વચ્ચેનો બેદ સમજીને પાકમાં અમુક શબ્દ 'વિશેષ્ય' છે અને અમુક 'નામ' છે એ બેદ જ્યારે વિદ્યાર્થી અવાળી ન થઈ ત્યારે એનું સ્વાસ્થ્ય મોટી પડતી. કહેને એટી મારે જતું હોય તો એ મોટીની સેમ્પરી બરીને એટલે જતાવ. વેરથી મરિનાની શી જાગ ન લઈ આવે તો ત્રીજી તારીખ પછી જાગકોને નહોતે કમે મોટી ખાવી પડતી, એવી નિયમો પડે મેં જોઈ છે. મોટીના હજાર એટલો સ્વેચ્છો અને એટલો

અસરકારક હોય છે કે એ હાથમાં આઠવા પછી શિક્ષક પોતાનું ભેલું, છમ કે મહેનન શા માટે કામમાં લાવે?

ગમે તે વસ્તુનો કાર્યકારણ ભાવ સિદ્ધ કરવા માટે પુનર્જન્મની નિર્ધારિત અને બિનનોડ દલીલ હાથમાં આઠવા પછી માણસ બીજા કારણે શોધવા બેસેજ સારા માટે? આમ નબીબ અને પુનર્જન્મ (આમાં પૂર્વભવ આવીજ જાય છે) ની દલીલ હાથમાં આઠવા પછી લોકોમાં અસાધારણ ધૌદિક આશ્ચર્ય આવી જાય છે, જે માનસશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર બધાની જ ગ્રંથિને રોકે છે અને એ ત્રણમાં નિષ્ફળ આવે છે. આમ નબીબ અને જન્મંતરની દલીલથી બીજી અને વિદ્યુત ચણેલી બુદ્ધિ ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પણ જીટી થઈ જાય છે અને સારી સારી શોધબોણ કંવાની તકે ગુમાવે છે.

જન્મંતરની દલીલથી દેવાયેલ લોકો ન્યાય નીતિ અને સદાચારના ક્ષેત્રમાં પણ સાવ બુદ્ધ અને રિહન થઈ જાય છે. આના ગમત આપણુ પુરાણમાં દગમતમાં મળી શકે છે. સમાજજીવનને ઠોંગી ખાનારા ખરાબમાં ખરાબ ગુનો હોય તો તે વ્યભિચાર છે એને માટે પણ પાછલા જન્મના સંબંધનો ટેકો આપી ગયાય કનારા પૌરાણિકો આપણે ત્યાં પડ્યા છે.

માણસ અપવ્ય કરીને મદિ પડે અને કોઈ પડે ત્યારે પૂર્વભવના પાપની ઠાસ આગળ ફરે પરીણમાં નાપાસ થયા પછી પોતાનું ભયુત કાચું હતું. એનો વ્હીકાર કરવાને બદલે જેઓ પાછલા કે ન ભેષેલા અદ્યુષ્ટ દેવતા લોક કે જે આ જ રીતિનો નમ્રોતા છે, અને એ રીતિ દહ થઈ એટલે ભણવાને જાહેર પૂર્વભવના પાપનો પંદિાર કરના માટે બાર બાર વરસ સુધી માણસ જપ કરના માટે છે.

માણસ ઉપર, તેમજ ગરીબ જનતા ઉપર અને અન્યાય બેઠને ઉકળી ઉકવાને અને મળે દોડવાને બદલે અને પ્રસંગ પડે પૂરવાથી પૂરક પોતાનું અસિદ્ધાન આપવાને બદલે લોકો ગરીબોના પૂર્વભવનો ચાંક કાઢે છે અને જે થાય છે તે વધારાનું છે એમ માની, અથવા કહી, સતોષ મેલે છે. અન્યાય, અત્યાચાર, અદ્યુષ્ટતા, ચંકટ, એવી કોઈ પંખુ વસ્તુ નથી કે જેને માટે પૂર્વભવની યાત્રા છંદિને માણસ પોતાની કર્તવ્ય-શરિરે શુભજાતી ન શકે.

માખાપ લોખને વડ થઈને પોતાની કુમળી દીકરીને કોઈ રોસા સાથે પરણાવે અને લોકો વાંધા ઉઠાવે ત્યારે

કહે કે 'એના નસીબમાં હશે તો આ પતિ બેઠે પણ ધણું મુખ બેગવરો' અને જે અપેક્ષા પ્રમાણે વિધવા થાય, તો ફરી પૂર્વભવના પાપ અને દેવ મદદમાં હાજર છેજ.

સામાજિક કંટારતા, અન્યાય અને અત્યાચાર ને જન્મંતરની દૃષ્ટિનાનો એટલો બધો ટેકો અપાય છે કે જેમ સરકારદાર દારૂનિબંધનો કાર્યક્રમ પાર પાડવાનું આપણે નક્કી કર્યું છે તેમજ નિશાળમાંથી અને ધર્મોપદેશમાંથી દેવ અને પુનર્જન્મનો ઉપદેશ પણ બધ કરવો જોઈએ.

સ્વામી વિવેકાનંદે એકવાર માયાની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું હતું કે આમ કેમ થાય છે એવું કારણ કે ઉપપતિ શોધે જડતી નથી ત્યારે લોક એ રિથિતિને જ માયતું નામ આપે છે. આત્મા શુદ્ધ, શુદ્ધ, નિત્ય, મુક્ત હોવા છતાં એનામાં મહિનતા, એકાંગિતાનું ભાન ક્યાંથી આવે છે? એ સવાલનો સીધો જવાબ એકજ હોઈ શકે કે આપણે જાણુ નથી. એ જ વસ્તુ આપણે બીજા શબ્દોમાં કહીએ છીએ કે 'એ માયા છે.' આમ માયા, દેવ, પૂર્વભવ વગેરે વસ્તુઓ આપણી શોધ ચાકવાનો, અટકવાનો એકવાર ફરે છે. એટલે જ અર્થ લઈએ તો વાંધા નથી, પણ એ અર્થ ઉપરાંત બીજી કાંઈ ખાસ વસ્તુ આપણે જાણુતા હોઈએ એમ એમની પધારે અર્થ કાઢવા જઈએ તો તે આપણી સમ્પત્તિને પ્રાંખ્ય આપવા વગર રહે નહિ.

કોઈ પણ વસ્તુનું રચૂળ કે સૂક્ષ્મ કારણ શોધના આ ભવના જ આપણા યુલુહોષો, આપણા કરૂણ અને આપણા સંજોગો પહેલાં તપાસવા જોઈએ. સામાજિક પરિસ્થિતિની અસર ક્યાં અને કેટલી છે એ શોધી કાઢવું જોઈએ. આટલું ક્યાં છતાં કોઈ ઘટનાની ઉત્પત્તિ ન જડે તો માખાપ તરફથી મળેલા સંકેતો અને વંશપરંપરાગત મળેલી સ્વભાવની ખૂબીઓ અથવા એની મર્યાદાઓ શોધવી જોઈએ. જે વસ્તુનો કાર્યકારણ ભાવ આ ભવમાંથી જ મેળવી શકાય તે પહેલે મેળવવો જોઈએ. આમ શોધની તમામ દિશાઓ પાપરી નેવા પછી કાંઈ બાકી રહે તો માણસ કહી શકે કે 'અને પૂર્વભવની કોઈ ઘટનાની અસર અહિં કામ કરતી હશે.

જેઓ પૂર્વભવમાં માને છે તેઓ પણ એમ તો કહેવા જ નથી કે 'પૂર્વભવની યાત્રા અમે જાણીએ છીએ.'

તેથી પૂર્ણજનને જ્યારે આપણે આગળ કરીએ છીએ ત્યારે એની સાથે 'હસી' એ શબ્દ વાપરી શકાય. 'હે' એ શબ્દ ન વપરાય. જ્યાં 'હસી' શબ્દ આવ્યો ત્યાં એની સાથે 'ન પણ હોય' એ વિકલ્પનો સ્વીકાર હોય છે. સત્યની નિષ્ઠા ખાતર અને ભુદ્ધિની શુદ્ધિ ખાતર બન્ને વિકલ્પોની ચક્રવર્તી સ્વીકારીને જ આગળ જવું જોઈએ.

એટલે ટૂંકમાં કહીએ તો પુનર્જન્મ જેની વસ્તુ નથી જ એમ આપણે કહી શકતા નથી. એટલા જ વિચારને બેરે પુનર્જન્મ છે એમ કહી એની વિગતોમાં ઉતરવું આપણને હાજરું નથી. બૌદ્ધિક આકસ્મ હોડી

ઉત્સાહપૂર્વક સત્યની શોધ વધારના જાણે તો જ આપણને જીવનનું રહસ્ય મળે એમ છે. સામા માણસનો આથી જોડો અનુભવ હોય તો એ એને મુજારક, સત્યનિષ્ઠ માણસ બંધી રીતે તપાસીને જ પણ મૂકનારો અને સામા માણસની પ્રામાણિકતા સ્વીકાર્યા છતાં એણે બાંધેલા અભિપ્રાયો અને માન્યાઓ એ ઝટ ઝટ નાંદ સ્વીકારે.

પુનર્જન્મની ક્રમના સેવતી એ વસ્તુ જેખમથી મુક્ત નથી એટલું સમજીને ચાલીએ તો ધણું છે. આ બધું વિવેચન સામા માણસની દીકા કરવા માટે નહિ પણ પોતાની સત્યનિષ્ઠા વધુ શુદ્ધ કરવા માટે છે.

ગાવાની જરૂર શી છે, ભાઈ!

અનુવાક: અનિલ શાહ

[મતપુગ અને નવપુગ વચ્ચે સેતુસમાન રોમા રોમાંની નવલકથા 'જન કીરોદ્ધ' જગતની કેશ નવલકથાઓમાંની એક છે. વિરાળપદ નદીના પ્રવાહરે શેલાંએ એ વાર્તાને કહી છે. એમાથી એક યોગો પાણી લઈ શુન્દરાતી બાપામાં આવ્યું છે. તેમાં જે કંઈ લેખણ છે તે પાણીની નદિ, યોગો ભરનાર હાથની છે.

કથાનાયક જન કીરોદ્ધ આ વખતે ફરિયાદ વર્ધેલા હિસાર છે. બાપદાદાને સંબોધતા વારસો પોતાનામાં ઉતર્યાવું તેને ભારે મુશ્કાલ છે. તેથી એની હરેશા હાંસી કરી છે તે ગોદસી મામા પાસેથી સંબોધના કથાને મમં સમજ્યા મળે તેવું તેણે કરી કહ્યું ન હતું. પરંતુ એક સંધ્યાકાળે પોતાના ગામની નીચા કિનારે બેસીને જન કીરોદ્ધે મમાબોલા ગોદસી મામાના ગીતની અસર નોંધે અનુભવ્યું કે સ્વચ્છર સુશિમાં સર્જનકારનું જે સંબોધ નિરંતર બળ રહ્યું છે તેને પીછાનવું-તેને આત્મસાન કરવું-તેજ મોટી વાત છે; પોતે રચવું-ગાવું તે તો ગાણું છે.—અનુવાદક.]

અમ્યાનક, અધારમાં ગોદસી ગાવા માંધ્યું. તે દીણુ દબાવેલા અવાજે ગાતો હતો—જાણે પોતાને માટે જ ન ગાતો હોય! તેનો અવાજ વીસ વાર સુધી માંડ સંભળાતો હતો. પણ તેના અવાજમાં સંધ્યા અને હસિં હતી. જાણે ગોદસી પિયાર કરતો હતો; અને ગીતમાંથી, નિર્મળ પાણીની પેડે, તેનું અંતરતમ હૃદય જોઈ શકાયું હતું. કીરોદ્ધે આવું સંબોધ કરી સાંભળ્યું ન હતું. આવું ગીત પણ સાંભળ્યું ન હતું. મંદ, સીધું સાદું, બાળક જેવું, ગંભીરપણે ને દર્દભર્યું ગીત ચાલતું. જરા વધારે પડતું એકધારે પણ નહોતું, પણ એને ઉતાવળ ન હતી, થોડીવાર માટે અટકી પણ નહ. પાણું પોતાને રસ્તે પ્રયાણ આરંભતું, તેના કયાં અંત આવશે તેની કંઈ પડી ન હતી, ને આખરે રાત્રિમાં નિત્રીન થઈ જતું. દર દંથી એ આવતું, ને એ કયાં ચાલ્યું જતું તે કોઈ જાણતું નહિ. તેની નિર્મળતામાં દર્દ જણ્યું હતું, ને ઉપરથી જણાતી તેની શાંતિ હેઠળ ભુગભૂની વ્યથા

વસેલી હતી. કીરોદ્ધનો આસ ચંબી ગયો, હાલવા માલવાનીયે હિંમત રહી નહીં. આવેશથી તે ઠડે. થઈ ગયો. જ્યારે ગીત પૂરું થયું ત્યારે તે ગોદસી તરફ સરગો અને મળમળા રવરે બોલ્યો :

“મામા!”

ગોદસીને જવાબ ન આપ્યો.

“મામા!” છોડરાએ ફરી પ્રજ્ઞ, ને પોતાના હાથ તથા હાંદી ગોદસીના ગોઠણ ઉપર ટેક્યા.

ગોદસીને માધાણ અવાજે કહ્યું :

“બોલ, છોડરા.....”

“એ શું હતું, મામા ? મને કહો ! તમે શું ગાતા હતા ?”

“મને ખબર નથી.”

“શું હતું તે કહો.”

“હું નથી જાણતો. ગીત હતું—બીજું શું ?”

“તમે બનાવેલું ગીત ?”

“નારે, મેં નહિ! કેવી વાત! બહુ જીન છે આ તો.”

“કેણે બનાવ્યું?”

“કોઈ જાણતું નથી.”

“ક્યારે?”

“કોઈને ખબર નથી...”

“તમે નાના હતા ત્યારે?”

“હું જન્મ્યો તે પહેલાં, મારા બાપા જન્મ્યા તે પહેલાં, તેના બાપા જન્મ્યા તે પહેલાં ને તેના બાપાના બાપા જન્મ્યા તેની પે પહેલાં.....એ હંમેશાં હતું જ.”

“કેવું વિચિત્ર! મને કોઈ દિવસ કોઈએ એ વિષે કહ્યું નથી.”

તેણે એક ક્ષણ વિચાર કર્યો.

“મામા તમે બીજું એકે કંઈ જાણો છો?”

“હા.”

“ત્યારે બીજું એક શું?”

“શું કામ બીજું ગાંડું? એક પૂતું છે. જ્યારે ગાવાનું મન થાય ત્યારે માણસ ગાય, જ્યારે ગાવાનું હોય ત્યારે માણસ ગાય. મનક ખાતર માણસ નહિ થાય જોઈએ.”

“પણ માણસ સ્વરચના કરે તેનું શું?”

“એ સંગીત જ નથી.”

છોકરા વિચારમાં ગરકાવ થઇ ગયો એને બજાર સમજાયું નહિ. પણ એણે ખુશ્કો માણ્યો નહિ. બીજા સંગીત જેવું એ સંગીત નહોતું એ વાત તો ખરી હતી. તેણે ચકાવ્યું:

“મામા, તમે કદિ રમ્યાં છો?”

“શું રમ્યાં છો?”

“ગીતો.”

“ગીતો? ઓહા! હું કેવી રીતે બનાવું? ગીતો કાંઈ બનાવી શકતા નથી.”

પેતાના હમેશાના તકથી બાળકે જાણ્યું.

“પણ, મામા, કદિ તો કોઈક બનાવ્યા જ હશે ને?”

ગોટશીએ જાણીએ માથું ધૂણવું.

“ગીત હંમેશાં હતાં જ.”

છોકરાએ ફરી હાથે કર્યો;

“પણ મામા, બીજા નવાં ગીતો ન બનાવી શકાય?”

“પણ બનાવવા જ શું કામ? દરેક માટે પૂતા છે. તમે ઉડાસ હો તો એને માટે ગીતો છે, તમે ખુશીમાં હો તો એને માટે છે, તમે યાદી ગયા હો તો એને માટે

છે; ઘરનો વિચાર કરતા હો તો છે.

પાપી હોવાને કારણે. પૃથ્વી પર જન્મું જેવા છો તેથી તમારી પર વિચાર આવતો હોય તો એને માટે છે; થોડા તમારી તરફ દયા રાખે ને રમવાનું મન થતું હોય તો એને માટે છે; ને ગીતો છે જ્યારે તમારા હૃદયમાં આનંદ હોય. કારણ કે જગત સુંદર છે, ને તમને ધન્યતા સર્વ હેમાય છે, જે એના જેવું જ માયાય છે, તમારી તરફ દરેક છે...દરેક ચીજ દરેક પ્રસંગ માટે ગીતો છે, હું શું કામ બનાવું?”

“મેટા માણસ થતા માટે” એના દાદાના શિક્ષણથી પ્રેરિત સરળ સ્વપ્નેથી બજવા મનથી છોકરાએ કહ્યું.

ગોટશી ધીમીથી હસ્યો. ફીરોડે સહેજ ધવાયો, તેણે પૂછ્યું: “તમે કેમ હસો છો?”

ગોટશીએ કહ્યું:

“ઓહા! હું?...હું” કંઈ નથી.” છોકરાના

કપાળને તેણે ચૂની લીધી અને કહ્યું.

“તારે મોટા માણસ થવું છે?”

“હા” ફીરોડે સગવળ કહ્યું. તેને થયું કે ગોટશી તેની પર ખુબ ઘરો પણ ગોટશી બોલ્યો:

“રહે માટે?”

ફીરોડે જરા પાછો પડ્યો. એક ક્ષણ તેણે વિચાર કર્યો અને કહ્યું:

“સુંદર ગીતો બનાવવા માટે!”

ગોટશી ફરી હસ્યો, ને બોલ્યો;

“મેટા માણસ થતા માટે તારે સુંદર ગીતો બનાવવા છે ને સુંદર ગીતો બનાવવા માટે તારે મોટા માણસ થવું છે. પેતાની પુછડી પકડવાની મહેનત કરતા કૂતરા જેવા તું છે.”

ફીરોડે ખરેખરો ધવાયો. બીજા કોઈ સમયે જો મામા આમ તેની તરફ હસ્યા હોત તો તેણે ચકાવી લીધું હોત નહિ, પોતે જ તેની તરફ હસતા હોત. જ્યાં તેને દલીલપાછમાં છતી જાય તેવા તે ગોટશીને કદિ માનત નહિ. અપમાન કરવા, કોઈક જગત અપવા માટે તે ફાંસાં મારવા લાગ્યો, પણ કાંઈ-સાચું નહીં.

ગોટશીએ ચકાવ્યું:

“અડીચી તે કેક કોમ્પ્લેન્ટ જેવડો મોટો તું થાય તો પણ તું એકે ગીત નહિ બનાવી શકે.”

હવે ફીરોડે બળવો કર્યો.

“ને’ને બનાવું તો !...”

“જેમ ‘વધારે મન કરીશ તેમ એણું કામ થશે. ગીતા બનાવવા માટે તારે આ સૌ જેવું થવું પડશે. સાંભળ...”

જેમના પછાડેથી, ગોળ ને ચમકોતો ચંદ્ર ઉઘો હતો. ધરતી પર ને ખગખગ વહેતા પાણી પર રેપેરી ધૂમસ છવાતું હતું. દેહડાં ડાહ્યાં ડાહ્યાં કરતાં હતાં ને પછાડેની ઝાડીમાંથી તમઃચોનાં ધરખડ સંગીત વહેતું હતું. ખડમાકડીના ટોળાના તાલખડ ચુંગરેય જાણે કે તારાના ચમકારને જવાબ પાળેતા હતા. આસપાસની ઝાડીઓમાં પવન ભમતો હતો. નદી પછાડેના કુંચંગ-ઓમાંથી ચંકુસનું ધીમું મધુર સંગીત નીચે ઉતરતું હતું.

“ગાવાની જરૂર શી છે ભાઈ?” લાંબા મીન પછી ગોટકીડે નિસાસો નાખ્યો. (એ ફીરોશને ઉડેલી કહેતા હતા કે પોતાનેજ તેની કાંઈ રસપે સમજ પડે તેમ ન હતું.) “તમારા કોઈ પણ સંગીત કરતાં આ બધાં સંગીત વધારે મીઠું નથી?”

રાત્રીના આ અવાજ ફીરોશે અનેકવાર સાંભળ્યા હતા, ને એ બધાં એને ગમતાયે હતા. પણ આજે જેવી રીતે સાંભળ્યા તેવી રીતે કદિ સાંભળ્યા ન હતા. પાન સાચી હતી. ગાવાની શી જરૂર છે?...તેનું સમજન હવે

ચક્ષુના તે દર્દથી ભરાય થયું. ઝાડીમાંખરાને, નદીને, આકાશને, ચમકના તારને બેટી પડ્યા તેવું દિલ અધીરું ચઢ્યું. ગોટકીડે મામા પ્રત્યેના પ્રેમથી તે ઉભાઇ ગયો. હવે તેને તે સૌથી મુંઢે માણસ લાગવા માંડ્યો. તેને થયું તેણે ગોટકીડને કેવો અન્યાય કર્યો હતો? તેને થયું કે તેના મામા કુખી હતા, કાચુ કે ફીરોશે તેને અન્યાય કર્યો હતો. તેને ભારે પથાતાપ થયો. તેને બોલી ઉઠવાનું મન થયું: “મામા, કુખી ના થશો: હું ફરી તોફાન નહિં છું. મને માફ કરો, તમે મને બહુ ગમે છો.” જ્યુ ડિમ્મત ચાલી નહીં. અને એકાએક ગોટકીડના પોળામાં તે જાડે પડ્યો, પણ બોલવા માટે ઘણો હાથ આંચ્યા નહીં, તે માત્ર બોલ્યો: “તમે મને બહુ ગમે છો.” ને ખૂબ જ દેતથી ચુંબન છડ્યું. ગોટકીડને આશ્ચર્ય થયું, તેને લાગી આવ્યું, તેણે બોલવા માંડ્યું. “શું? શું?” ને તેને બધી ભરીને પછી ઉઘો થયો, છાકરાનો હાથ ઝાલ્યો ને કહ્યું: “હવે આપણે જાણીએ.” મામા તેને સમજાવ્યા નહીં, તેથી ફીરોશને કુખ થયું. પણ જ્યારે ધર નજીક આવ્યું ત્યારે ગોટકીડે બોલ્યો: “ને તને મળ પડી હોય તો ફરી કોઈવાર આપણે પ્રભુનું સંગીત સાંભળવા જાણું. હું થોડા બીભાં ગીતો પણ ગામશ.” ને જ્યારે ‘આવળે’ કહેતી વખતે ફીરોશે ઉપકાગપશ થઇ તેને ચૂમી ભરી ત્યારે તેણે નેનું કે મામા નેને સમજાવ્યા હતા.

કળાસ્વામી અવનીન્દ્રનાથનું ભારતમાતાનું ચિત્ર

[આ અંકમાં મૈત્રા પાના ૭૫૨ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈનો ‘ભારતમાતા’ એ મથાળાનો લેખ અને તે લેખમાં અનર્જત ૭૫૨ જાણીતે ભારતમાતાનું ચિત્ર પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે તેના અનુસંધાનમાં સદૃષ્ટ ભવિની નિવેદિતાની એ ચિત્ર ઉપરની એ એક ચોંધ પ્રસ્તુત હોયને અર્થે પ્રગટ કરવામાં આવે છે તમી]

આ નિત્રમાં સંપૂર્ણ સંસ્કારિતા અને કથનના પ્રકીરણનું સાધુન્ય છે. ભારતમાતા હાલો ભૂમિ પર ઉભાં છે. એમની પાછળ નીલ આકાશ છે. એમના સુર નાનકડાં પગલાં આગળ ચાર મેન ભમળની યાત્રાની ઝાંખી રેખા છે. એમને ચાર હાથ છે, જે ભારતવાસીઓની વિચારધારા પ્રમાણે દેવી શક્તિના સ્વરૂપ છે. એમણે પહેરેલી સાડીની ધડીની રેખાઓમાં મુખ્ય અલ્યાની કોરવા છે. એમનાં ઉદર અમૃતમય નયનો અને જડિત્રી પાછળના તેજસ્વયથી આપણે અનંત જાણે છીએ. શિશુ, રીશા, અગ્ર, વજ્ર-આ ચાર વરદાન પોતાના ચારે દય વડે ભારતમાતા આપે છે.

મહેદેવી છેલ્લે સુધી એ ચિત્ર ભારતવાસીઓના દયારે ઉડેશીને ભારતની ભાષામાં કરાયેલ નિવેદન છે. નવી શૈલીની એ પદોથી મધ્યન કૃતિ છે. મરી શકિત હોય તો હાલોની સંખ્યામાં છાપી દેશભરમાં એ ચિત્રને હું છઠ્ઠું મૂકી દઉં, એવી કોમ્પેન્ડિટના સુપડાની કે કેલ્લ ધરીતરના પસની બીંત, કેસર-નાથથી કન્યાકામરી સુધી, આ ચિત્ર વિનાની ન હોય ફરી ફરીને આ વિત્રના ગુણે તરફ ભેગાં છીએ તેમ તેમ એમાં રેખાંચિત કરેલાં પાત્રાંચ અને ભાવન થી મુગ્ધ થવાય છે. અને એ સ્વયેજ અદ્યજન વાત છે કે ભારતમાતાના એક ભારતવાસીએ ફોરેવા મહેદેજન ચિત્રમાં આ દર્શીત મેદોથી કહેવાઈ રહી છે.

ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તો

એચ જહાંગીર તારાપોસ્તવાળા

[તાલેશમાં મુબમમાં એક ધર્મપરિષદ મળી હતી. ત્યાં હિન્દના બધા ધર્મો તથા પંથોના અનુયાયીઓ ભેગા મળ્યા હતા. મને તે પરિષદમાં હાજર રહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, અને ત્યાં એક વસ્તુએ મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તે એ કે ધર્મ-ધર્મનો પંથ-પંથનો ભેદ ત્યાં મૂળે દેખાતો ન હતો. બધા ધર્મો બધા પંથો સમાન છે, બધા મનુષ્યો એકબેકના ભાણજીયુ છે, એ બાવના તે પરિષદમાં રમખાંટી આવતી, સારંગ એ જ કે આ પરિષદમાં તે મૂળ મુદ્દો સચવાયો તે વિશ્વપ્રેમનો, મનુષ્યબાધુત્વનો, એ પસંદગીનો વિચારો મને સૂચવ્યા તે આ લેખમાં વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.]

આજકાલ આખા જગતમાં, બધા દેશોમાં, બધા લોકોમાં, વેરઝેર, કંકાસ, કલુષા વગેરે વ્યાપી રહ્યાં જાય છે. દેશદેશના લોકોમાં પરસ્પર અદેખાઈ અને સત્તત, એક જ દેશમાં જુદા જુદા ધર્મોના અનુયાયીઓમાં કલુષા-દંડા અને ઘણીકરાર એક જ મૂળ ધર્મના ભેદોમાં જુદા જુદા પંથો વચ્ચે ઝઘડા થાયે, તે ઉપરાંત કાળા અને ગેરા, મજૂરી કરનારા અને શેરીઆઓ, સરકાર અને રેશન, સામ્યવાદીઓ અને શાહીવાદીઓ વગેરે વગેરે અસંખ્ય પક્ષો પકી ગયાથી સાધારણ મનુષ્ય વિલુબળ અને તો જરાય નવાઈ નહિ. માત્ર ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષોમાં જે વિશ્વયુદ્ધ ખેતાર્યાં, જેવાં જગતના ઇનિહાસમાં કોઈએ જાણ્યાં નથી. લોકોની નદીઓ વહી. નાશના અનેક નવાં નવાં સાધનો થોળવાં. અસંખ્ય ભારતવાર્ષીમાં ‘ઇતધ્વી’ ઘાબ વપરાતો, જેનો અર્થ એક સપાટે સો મનુષ્યનો નાશ કરી શકે તેવું યંત્ર. પણ છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધમાં જે અણુબોમ્બ શોધાયો તેને તો આ હિસાબે ‘લક્ષ્મી’ નામ આપવાનું યોગ્ય થશે. આ યુદ્ધોમાં જીતનાર હારનાર કોઈ નથી. એક રીતે કહીએ તો બધા જ હાર્યા છે. યુદ્ધ કર્યો, અસંખ્ય જીવોની હાની થઈ, જે દ્રવ્ય ખર્ચાયું તે નષ્ટ થયું તેના તો આંકડા જ ન મળે, અને આજે બધા થાક્યા હાવાં દમ ભરી રહ્યા છે. યુદ્ધ તો ‘સમાપ્ત થયું’ એમ બધા કહે છે, પણ જે માનવીની મનોદશાને કાલે આ યુધ્ધો જાળ્યાં, તેમની મનોદશામાં જરાય ફેર પડેલા દેખાતો નથી. “આ તાર”, આ માર” એ બધા વિગ્રહનું મૂળ છે. તે મૂળ તો હજી તેવું જ રહેલું છે. યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી આગળ કોઈએ જોયાં કે કહ્યું ન હોય એવાં બમ્બકર શસ્ત્રો યોગ્ય રહ્યાં છે. છેલ્લાં યુદ્ધમાં એક આણુ બોમ્બે હિંદીશીમાનો નાશ કર્યો, પણ હવે તો કહેવાય છે કે નવી શોધના જે અણુ બોમ્બ બનશે

તે સાથે સરખાવતાં તો હિંદીશીમાનો બોમ્બ તો બાળકનું રમકકું ગણાય !

બધા વિચાર્યતાં મનુષ્યોને એમ લાગે છે કે મનુષ્ય જાતિ વિનાશપથે ચડી ગઈ છે, અને આવું ને આવું જ આજ્ઞા કરશે તો શોડાં જ સમયમાં પૃથ્વી પર મનુષ્ય પ્રાણીનું નામ પણ નહિ રહે, પણ મનુષ્યની બે બાજુઓ છે. એક પાશવી અને બીજી દેવી. અધવારે પાશવી બાજુનું બળ અધિક દેખાય છે. વિજ્ઞાનની નજરે મનુષ્ય પશુમંદી આગળ વધેલું પ્રાણી છે. આજ સુધી વિજ્ઞાને માત્ર આ પશુત્વ જ જોયું છે ને તેનું સંશોધન થયું છે; પરંતુ મનુષ્યમાં એક બીજી પણ વસ્તુ છે, જેનો આજે ખાસ વિચાર થતો નથી. મનુષ્યમાં મુખ્ય વસ્તુ મન છે, વિચાર શક્તિ છે તેને જ લઇને એ માનવી કહેવાય છે. એ વિચારશક્તિ વડે માનવી સાર-અસાર, સ્વ-અસ્વ સમજી શકે છે. એ મન આપણી સૌથી કીમતી વસ્તુ છે. મનુષ્યનો ઇશ્વરી અંશ, માનવીની દેવી શક્તિ મન દ્વારા પ્રગટે છે.

એ વિશેષ શક્તિના વિકાસથી જ આજનો અધકાર દૂર થશે એમ ઘણાનું માનવું છે. મનુષ્ય માત્ર ખાવા પીવા ચા મેજ માણવા ચા સંતનિ વધારવા માટે પૃથ્વી પર જન્મ્યો નથી. એનામાં જે ઇશ્વરની અણુમેલ ભેદ છે તેનો વિકાસ કરવો એ એનું કર્તવ્ય છે. પોતાના પાશવ સ્વભાવને જીતીને પોતાની અંતરની દેવી જ્યોતિ જલાવવી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એ મનનું વૃદ્ધીકરણ મનુષ્ય જીવનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એ મન જો રવચ્છદે વિહરે તો તે મનુષ્ય મરીને રાક્ષસ બને છે, પણ જો મન વશ થાય તો મનુષ્ય આ જગતમાં દેવ જેવો બને છે.

આજે બધાં વિચારશીલ સ્ત્રી પુરોષો એકમત છે કે મનુષ્યની પાશવી ઇતિને ખૂબ જ પોણા મલ્યાં. હવે તેની

દેવી ત્રિતિને પોષતી થતે. તેમ ન કાણ તો મનુષ્ય જાતિનો સંપૂર્ણ નાશ થોડા જ સમયમાં થશે. અને તે કાળે જ્યાં દેશોમાં અનેક સ્ત્રી પુરોગ આજે ધાર્મિક સંઘનની વાતો કરે છે; નૈનિક યુદ્ધોથી સ્વચ્છ થવાનાં (moral rearmament) રત્નોનાં એવે છે.

મનુષ્ય અને પશુઓમાં અનેક પ્રકારે સામ્ય છે. માત્ર મનની વિશિષ્ટતાને લાગે મનુષ્યમાં ધર્મ નામે એક ખાસ વસ્તુ છે, જે કેંઈ પણ પશુમાં નથી. એથી જ ભગવદ્ગિમે લખ્યું છે કે ધર્મેણ જ્ઞાતિઃ જુગિઃ સમાનઃ (ધર્મ-સિદ્ધિથી માનવીઓ પશુઓ જેવા જ છે) એટલે કે મનુષ્યનું દેવી સ્વરૂપ પ્રગટી શકે છે, તે ખીસી શકે છે. આપણા દેશમાં આચાર્ય એ માન્યતા હતી (જે આજે પણ એકંદરે નરનારીઓ અપણા દેશમાં માને છે) કે પૂર્વાના દેશોના લોકોમાં ધર્મ ઉપર આદરશા ધણા વધારે પ્રમાણમાં છે, પરંતુ પશ્ચિમના દેશોમાં ધર્મ જેવું કશું જ નથી. આ કેવળ ભ્રમ છે. કારણ કે આપણે ગમે તે દિશામાં જઈએ તો બધે મનુષ્યસ્વભાવ એકસરખો જ જોઈએ. આનો તો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે. ‘ધર્મ’ શબ્દની વ્યાખ્યા આપણાં દેશમાં લગભગ લુટી છે, તેથી આ ભ્રમણા આપણા દેશમાં વધુ દેખાય છે. આપણાં દેશમાં ‘ધર્મ’ કહીએ તો તેમાં સ્નાન-સંધ્યા, ટીલાં-ટપકાં, પૂત-પાત્રી, નમાઝ-રોઝા, બ્રહ્મચર્ય-અશ્વત્થર વગેરે વગેરે સમાય છે. વાને બદલાતાં સ્વરૂપ પર વધારે વળત દેવાય છે. પશ્ચિમમાં કેમ્બ્રિજી તથા વિજ્ઞાન (science) ના બહોળા પ્રચારના કાળે આ ધર્મનાં બદલાતા સ્વરૂપ પર ઝાઝું ધ્યાન દેવાતું નથી, અને તે કાળે સાદું પશોપકારી જીવન તે જ સાચો ધર્મ એમ સમજવામાં આવે છે, વિજ્ઞાનના વિકાસને લાગે પશ્ચિમના ધણાક ‘શિષ્યો-ભણેશા’ લોકો નારાજકતા પર ઉતરે છે. અને ઇશ્વર યા આત્મા હોઈ શકે નહિ, એમ માને છે. આપણા દેશમાં પણ ચાર્વાક વગેરે દર્શનો આ નારાજકતા શીખવતાં છે. વારાનસમાં ઇશ્વર છે કે નહિ એ તકશરજ અસ્થાને કહેવાય. જેઓ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે તેઓ જ એને એટલે જોડે સ્થાને સ્થાપે છે કે સાધારણ મનુષ્યના જીવનને ઉંચા સ્વર્ગમાં ખીરાજ-માન ઇશ્વર જ્વાલ અસર કરી શકે નથી. પરિણામે મનુષ્યોના મોટા ભાગ ઇશ્વર છે એટલું જાણે બેલી જાય છે; પણ તેમનું જીવનમાં વર્તન એવું હોય છે કે જાણે ઇશ્વર છે જ નહિ.

જે કંઈ હોતે હો. એટલું તો બધાય (આદિતક તેમજ નાસ્તિક) એક વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે કે મનુષ્ય અને મનુષ્ય જીવનથી પર અને તેનાથી અનેક દર્શનો અધિયાતી કોઈક વસ્તુ (શક્તિ) છે, જેમાંથી આ સર્વશું ઉદ્ભવે છે. આપણા વેદના સમયથી અનેક મહાપુરોએ એ માટે અનેક તર્ક-વિતર્ક કર્યા, પણ છેવટે તો એ જ કશું કે એ બેદ ઉઠેલી શક્તિ તેમ નથી. એટલે મનુષ્ય જીવનને જે સ્પર્શી શકે નહિ તે વિષે તકશર કરવી મિથ્યા જ મેખાવ. પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે મનુષ્ય પર એક એવી મહાશક્તિ છે જેના વડે આ જનું વિશ્વ પોતાને નિર્મિત માર્ગે ચાલી રહ્યું છે. તે એક જ એટલું સત્ય છે, પછી તેને ગમે તે નામ અથવા સંજ્ઞા આપે. વક્રવદ્ વિગા રુણ વરતિ એ મુદ્રાસક વેદ-વક્ય છે, અને તે સાથે સાથે એ પણ બધા માને છે કે એ બધાંથી પરવસ્તુ (યા શક્તિ) માનો થોડાક અંશ આ સૃષ્ટિના દરેક જીવમાં છે. ઉપનિષદમાં આ બહુ સુંદર ઉપમાથી સમજાવ્યું છે. જેમ મોટા અગ્નિમાંથી અસંખ્ય ચિત્તનારીઓ મોનરક જોડે તે જ પ્રકારે આ અનંત અને અમર શક્તિમાંથી બધા જીવો ઉદ્ભવે છે.

આપણું જીવનનું એક જ ધ્યેય હોઈ શકે-જે મહા જ્વાલામાંથી આપણે નીકળ્યા તેમાં છેલ્લે સમઘ જનું, તેના જેવા જ સર્વસંપૂર્ણ અને અમર બનવું.

પૃથ્વીના પદ્મર અનેક ધર્મો થયા છે તે થશે. મનુષ્યની સ્મરણશક્તિ એટલી નબળી છે કે તે મૂળ સિદ્ધાન્તો ફરી ફરીને ધીસારી મૂકે છે. તેથી જ જુદા જુદા યુગોમાં જુદા જુદા દેશોમાં મહા પુરોગ પાક્યા છે, તેમજ દેશ કાળ અને સ્થિતિને અનુસરીને મૂળ સિદ્ધાન્તો ફરી ફરીને સમજાવ્યા છે. દેશ, કાળ તથા સ્થિતિના બેદના કા લે એ જુદા જુદા મહાત્માઓના સદેશ (પયગામ)માં થોડા થોડા ફેર તો હોય જ; પણ મૂળ સનાતન સત્ય એક જ છે. જે મહાત્માએ અમુક સમયે અમુક પ્રજાને એ સનાતન સદેશ સમજાવ્યો, તેમાં વખત બતે ફેર પડે તો જાય છે. તે સદેશને સદેશવાદક સાથે બેળતી દેવાય છે, અને પછી સદેશ વિસરાઈ જાય છે અને સદેશ લાવનારની પૂજા થાય છે। વિદુષી એની બેસ્ટે એક વ્યાખ્યાનામાં કહેવું બધાએ ગોળી રાખવું જોઈએ. Men remember the Messenger but forget the Message (મનુષ્યો પયગમરને યાદ કરે છે; પરંતુ પયગામ વિસારી દે છે). આ જ કાળે

ધર્મના ઝગઝગા ઉદ્ભવ્યા છે. ધર્મને નામે અનેક અત્યાચાર થયા છે, હાનિ બચ્ને લાખો નિર્દોષિની કતલ થઇ છે અને તેથી આજે કહેવાતા 'સુશિક્ષિત' વર્ગ તરફથી ધર્મની ખુલ્લી અવગણના થઇ રહી છે.

ધણી સમય થયા 'ધર્મ-શિક્ષણ' બાળકોને અપાઈ રહ્યું છે. પણ દુઃખની વાત એ છે કે ધર્મના પરંપરા-વિરોધી શિક્ષણ પર ભાર દેવાય છે. અને હિન્દુ, બા બૌદ્ધ, બા જૈન, બા ખ્રિસ્તી, બા મુસ્લીમ, બા જરથોસ્તી તેથી અમેા બીજા સર્વથી નોખા, અમારા પર કષ્ટરના ચારે હાથ અમેા જેવા સંસારમાં કોઇ જરે નહિ. અમથી જુદા તે અનંતકાળ સુધી નરકના અધિકારી. આ પ્રકારું 'ધર્મ-શિક્ષણ' સંક્રાંત્યથી રળતું આવે તો પછી ધર્મને નામે લોહી ન રેવાય તેની જ નવાઇ.

આ ધર્મ શિક્ષણની-પ્રથા-જેમાં બાળકના પોતાના 'જન્મ-ધર્મ' પર જ ભાર દેવાય છે તે સંપૂર્ણ રીતે નાબૂદ થવી જોઇએ. એની સાથે સાથે પરંપરાઓને મરે વપરાતા શબ્દો (જેવા કે એન્ડ, પાર્સ, કુક, દરવંદ, heathen વગેરે) બાળામાંથી સદાને માટે દૂર થવા જોઇએ. અત્યાર સુધી જે પ્રકારું ધર્મ-શિક્ષણ બાળકને અપાય છે તેમાં બીજા ધર્મો પોતાના ધર્મથી જુદા પડે છે તે જ શીખવાડાય છે. ધર્મોં સ્વામ્ય તપાસવાની અને તેને બાળકના મનમાં ઠસાવવાની કોઇને કુઝસદ નથી અને રિડિયુસ ધર્મશિક્ષકોને આ પ્રકારું શિક્ષણ રચિર ક્યાંથી હોય? માટે પહેલું શિક્ષણ જે બાળકના મન પર કુમળી વણે જ ઠસાવતું જોઇએ, તે બધા ધર્મોમાં જે સ્વામ્ય છે તેવું સ્પષ્ટ દર્શન. બધા મનુષ્યો એક જ મહાશક્તિમાંથી નીકળ્યાં છે-તેને ગમે તે નામે ઝોળખો (ધંધર, વિષ્ણુ, સંકર, અદવાલ, ગૌડ, દાદાર, અહુરમઝદ ગમે તે નામે ઝોળખો) અને તે જ કારણે બધા મનુષ્યો આપણા પોતાના બંધુજનો છે. મનુષ્યબંધુત્વની આ પહેલો પાઠ બાળક સૌથી પહેલો શીખે.

ત્યાર પછી બધા ધર્મોમાં મૂળભૂત સિદ્ધાંતો છે તે સમજાવવા જોઇએ. એ મૂળ સિદ્ધાંતો ત્રણ છે. તે જગ વિગતવાર જોઇ લઇએ. બીજી સૃષ્ટિ અને બધા જીવો એક મહાશક્તિમાંથી જન્મ્યાં તો એટલું તો સ્વીકારી લેવું જ જોઇએ કે તમામ સૃષ્ટિ અમુક નિર્માણ કરેલ ધ્યેય તરફ જ આગળ વધે છે, અને સૃષ્ટિમાંનું બધું (જડ તેમજ ચેતન) અમુક અચળ, અદત નિયમોને અનુસરીને જ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. એ નિયમો

સૃષ્ટિની પહેલાં આદિ શક્તિમાંથી ઉદ્ભવેલા છે. અને તે નિયમોને કોઇ પણ ઉધાપી શકે નહિ. એ નિયમ જુદી જુદી રીતે પશુપાંચરોએ સમજાવ્યા છે, પણ તેવું એક નામ જ છે. વેદ કાળમાં એને ક્વત કહેતા. આ શબ્દનો અર્થ 'જ્યા યોગ્ય માર્ગ' અથવા જે માર્ગે ચાલવાથી માનવી આદિ શક્તિને મળી શકે તે માર્ગ. એ મૂળ સિદ્ધાંત જુદા જુદા ધર્મોમાં ખાસ ખાસ નામે ઝોળખાય છે. એ નિયમોનું જ્ઞાન હોય તો માનવી બંધસાગર તરી શકે છે. દરેક માનવીએ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. એ જ સાચું જ્ઞાન છે, બીજું બધું 'અજ્ઞાન' છે, અને આ જ્ઞાનથી પવિત્ર બીજું કશું નથી હોઇ શકે નહિ. અચળતા, નાનાં બાળકને આ જ્ઞાનના જીંડાણમાં તો ન લઇ જવાય; પરંતુ સદની બાળ્યા અપાય. આદિ શક્તિના નિયમોનું પાલન કરવું, જીવનમાં દેવું જરૂરી છે તેનો કાંઇક ભાસ આપી શકાય.

સૃષ્ટિના પહેલો તિયમ એજ કે બધા માનવીઓ, બધા જીવો પોતાના નિર્ગોચ ચરેત્ર માર્ગે આગળ ધરી રહેલા છે. સાચું જ્ઞાન સમજાય તો જરૂર તેના મનમાં થાય કે આ માર્ગે તે એકેથી જ જતો નથી, પણ તેના જેવા જ બીજા અસંખ્ય જીવો પણ એજ મહાવાતા કરી રહેલા છે. આટલું મનમાં આવે તો બીજા જીવો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ આપીઆપ જ ખીસવા માટે. તે સ્પષ્ટ જોઇ શકે પોતાને જે સુખ-કુઃખના અનુભવો થાય છે તેવા જ અનુભવો બીજા જીવોને પણ થાય છે, એ જ્ઞાન થતાં તે પ્રેમ માર્ગે ધરી શકે છે. આ પ્રેમનું બીજું નામ 'ભક્તિ' છે. 'ભક્તિ' સાધારણ રીતે નિરાકાર નિર્ગોચ કષ્ટરથી હોય. પણ ધણાં મનુષ્યો એવા છે જે નિરાકાર આદિ શક્તિ પર પોતાને પ્રેમ ઠાઠવી શકે નહિ. તેઓએનો પ્રેમ મનુષ્યો-પોતાના જનભાઈઓ-તરફ વળે છે. આ પ્રેમ ભક્તિ તે ધર્મનો બીજો મૂળ સિદ્ધાંત.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી હૃદયભક્તિથી તરબોળ કરી ભેટી રવી શકાય નહિ. મનુષ્યસ્વાભાવ જ આ બે પ્રાપ્ત કરેલાં અણુમોલ રતોનો ઉપયોગ કરવા માર્ગ શોધે છે. એ ઉપયોગ સેવા હાસ થાય. પોતા કરતાં ઉતરતી દશાનાં લાઇ બહેનોને યથાશક્તિ સહાય કરવી અને તેમાં પોતાને કશો લાભ થા જોરલાઇ થતો હોય તે તરફ ન જવું. જ્ઞાન-ભક્તિ પ્રાપ્ત કર્યાં એટલે માનવીએ સેવા કરવી રહી. અને તે પોતાનું કર્તવ્ય છે એ જ ભાવનાથી-આને જ નિષ્કામ કર્મ કહે છે. આ ધર્મોના ત્રીજો મૂળ સિદ્ધાંત.

બધા ધર્મોમાં આ ત્રણ માર્ગો જ્ઞાન, પ્રેમ તથા સેવા સ્પષ્ટ રૂપે દર્શાવેલા છે. બધા ધર્મો કહે છે કે એ ત્રણ એકસાથી રીતે સાધે તે જ સાચી સાધના લેખાય. બધા ધર્મોનું જે મૂળભૂત સામ્ય તે આ ત્રણ માર્ગોમાં સમાય છે.

ગુજરાતી ચિત્રકળા છેલ્લા ૧૦૦ વર્ષમાં

શ્રી. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ

ગુજરાતી ચિત્રકળાનો
વિકાસક્રમ

અંગ્રેજી આવ્યા તે

પહેલાંના અરસામાં ભીતી
પરંતુ ચિત્રકામ દેશીવારસનારો
અને કમાનગરો કરી આપતા.
જૂના રાજમહેલોની છત, બીંબ
તેમજ બારણાં ઉપર દેવ-

વિરચકાર હતા એટલે તેમના
હાથે ચિત્રસર્જન થયાં નહિ.
રાજકોટ લ્યુપીલીના મ્યુઝી-
યમના યથાયાંત્રી બે બાલુના
સિંહેના નમૂના તેમણે તૈયાર
કર્ધાં હતા. એજ અરસામાં
વાનરૂથ (Van Rutch) કરીને
એક જર્મન ચિત્રકાર જૂનાગઢ
આવેલો. તેણે નવાજ અને તેના
કુટુંબની કેટલીક તસ્વીરો કરેલી.

છ.સ. ૧૮૮૮ માં વડોદરા નરેશ ધીમંત સયાજીરાવ
રાજા રવિવર્માને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા. ત્યાં તે
બે વર્ષ મુઢી રહ્યા અને પુરાણ પ્રસંગોના કેટલાક
સપ્રસિદ્ધ ચિત્રો તેમણે કર્યાં.

છ.સ. ૧૮૯૨ રાજા રવિવર્મા લંબી પ્રેસ મુંબઈમાં
ખટાઉતકોએ ઉપું ક્યું અને બે જર્મન કારીગરો રાખી
તેમનાં ચિત્રો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા.

છ.સ. ૧૮૯૫ રાજકોટ પોસ્ટિક્લિક એજન્ટ સર આર્થર
ઓલીવરે ફ્રીકલ્ચસ નામના સમર્થ તસ્વીર ચિત્રકારને ખાસ
બોલાવ્યો. તેણે દોઢેક વર્ષમાં એ સમયના સૌરાષ્ટ્રીય રાજ-
વીઓની તેમની રયાનિક વેષભૂષામાં તસ્વીરો કરી, જે આજે
એ સમયની સંસ્કૃતિના હનિહાસના ઉપયોગી તાલુકા નમુના
છે. એજ અરસામાં રાજા રવિવર્માએ બાવનગર વડોદરા
વિગેરે રથગોળે રાજ્યના અતિથિ તરીકે મુલાકાત આપી
અને વડું તસ્વીરો તેમજ ચિત્રસર્જનો કર્યાં. તેમની તેમજ
અવ પરદેશી ચિત્રકારોની અસરથી દેશી ચિત્રકારોએ
ઓછા પેઢીગમાં તસ્વીરો કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં
બાવનગરમાં જગન પેછટ્ટર અને દ્રાગદામાં ગજા મેરુ
જાણીના થયા હતા. એમના સમયમાં જૂની દબે કામ
કરનાર થોડા હયાત હતા. બાવનગરમાં ગણેશજી અને જામ-
નગરમાં કડીયા રામજી અને તેના પુત્રો ગંગા અને કચરો
તેમજ કમાનગર વણીનામદ જૂના રંગો અને હાથજનાવટની
પીછીઓ વાપરતા.

છ.સ. ૧૮૯૬ માં છ. બી. હાવેરે કલકત્તામાં બારતીય
ચિત્રોનો સમ્રદ શરૂ કર્યો અને નવીન બારતીય કલાનો

દેવીઓ, ધર્મપ્રસંગો, કૃષ્ણલીલા, રામ રાવણ, મય્યા
તેમજ રાજની કચેરીનાં ચિત્રો એમણે રેણા છે. આ
ચિત્રો જૂની રાજક્યાની કળાનો પરિવાર ગણી શકાય.
પૂરી ભક્ત્યાળા રંગો, નાડી એકધારી કંકરેખાઓ અને
ભાવકરતાં ચણુંને વડું વકાદારઆવાંચિત્રો બાવનગર, જામ-
નગર, વડોદરા તેમજ ગુજરાત સોગજૂના શહેરો તેમજ
ગામડાનાં દેવચાનો અને ગૃહસ્થોની હવેલીની દીવાલો પર હલુ
પણુ ભેંચા મળે છે. એને સજાદી ચિત્રકામ તરીકે ઓળખવામાં
આવે છે. તીર્થોમાં જોવા મળતી નાની દેવદેવીઓની છબીઓ,
જન્મકુંળાઓનાં ચિત્રો, કેટલીક હરનપ્રતોમાંના ચિત્રો એજ
દખનાં થયાં, જયપુરી કે રાજક્યાની કલ્પમનો એ એક
અપભ્રંશ પ્રકાર હતો. દૈયાત માણુઓની હુજડ છબી એ
શૈલીમાં કવચિત જ ભેંચા મળે છે, તે પણ વાસ્તવિક નહિ.
ચિત્રકારો કારીગર વર્ગમાં ખપતા. કવિઓ, વિદ્વાનો અને
મુસ્તદીઓ જેવાં માન કે પારિતોષ તેમને મળે ન હોતાં.

થોડી તત્વારીય

છ.સ. પૂર્વે ૧૮૫૭માં મુંબઈની સરકારે સર
જીજીભાઈની સખાવતથી એક કળાશાળા (આર્ટ સ્કૂલ)
ખી. ટેરીફા હાથ નીચે અન્ડલ રહેમાન સ્ટ્રીટમાં શરૂ કરી.
ખી. ટેરી ક્લિપી અને છલ્લેર હતા.

છ.સ. ૧૮૭૮માં કનૈલ બાઈને રાજકોટમાં હાલના
શીમેજ ટ્રેનીંગ કોલેજના મકાનમાં ખી. સાહકસના હાથ નીચે
એક ક્લિપશાળા ખોલી હતી તેમાં મહાશંકર ઈંદજી અને
મજલાલ બોધાણી આગળ પડતા વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેઓ
પાછળથી શાળામાં શ્રેષ્ઠ શિક્ષક થયા. ખી. સાહકસ એક

પાયો નાખ્યો. શ્રી. અવનીંદ્રનાથે અભિનય કલાકાર તરીકે શરૂઆત કરી.

છ. સ. ૧૯૦૧ માં દિલ્લી દરબાર ભરાયો અને તે વખતે કલાકારીગરીતું એક મંબર પ્રદર્શન થયું. તેમાં શ્રી. અવનીંદ્રનાથનું “શાહજહાનની અંતિમ પળો” નામનું હિંદી પ્રણયકથિતી ભીતરણેનું ચિત્ર રજૂ થયું. તેને સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો. સર ન્યોર્વર્ બર્લુએ ઉચ્ચારેલું કે હિંદમાં લલિતકળાનો પ્રભવ થયો જ નથી.

યુગ્મરાત્રીમાંગપત્ત, પંચ, દંડ, મળપળગિરેદારપદ્મજી સિત્રાવાળાં ચોપાનિયાં લીધા પ્રેસમપી પ્રગટ થયાં.

છ. સ. ૧૯૦૪ મુંબઈની સરકારી ચિત્રશાળામાંથી મોઝા યુગ્મરાત્રી વિદ્યાર્થીઓ બહાર આવ્યા. તેમણે જીવંત માનવીની ફોટોગ્રાફી તસ્વીરો ઉપરથી મોટી છબીઓ કરી. ખંભાતના મુનીલાલ ઘોડીએ વિક્ટોરિયા આલબર્ટ મ્યુઝીયમમાં આસી. ક્યુરેટરીની નોકરી લીધી. વડવાલુના નાનાલાલ જનીએ લાવનગરના કલા ઉદ્યોગ પ્રદર્શનમાં ‘ભરવાડ’ના પાતચિત્ર માટે સુવર્ણ ચંદ્રક મેળવ્યો. તે પછી એવું ચિત્રનિર્માણ ક્યું નથી. તેમણે જીવનભર રાજ રજવાડાની છબીઓ જ કરી. તેમના સમકાલીન છોટાલાલ તેજપાલ આપ-શકિતથી સારા તસ્વીરકાર થયા અને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ થયા. આ ત્રણે વ્યક્તિઓ આજે હયાત છે. શ્રી. કેશવલાલ કારબાનીસ જમનગરમાં રિયર થયા. તે સારૂ પેઇન્ટીંગ કરી જાણતા, પણ બહાર પડવાની ધગલ નહોતી, તેમ જ રાજ્ય તેમને ઉત્તેજન આપી શક્યું નહિ. જમનગરના નરેશ શ્રી. રણજીતસિંહજીએ લખનૂત્ર દ્રમ પરદેશી ચિત્રો પાછળ ખસ્યું, પણ તેથી પ્રગ્નમાં કળાકારો કે કળાપ્રેમ વિકસ્યાં નહિ. તે જ પ્રમાણે ભાવનગરનરેશ છલીપડના કાવનનાં ચિત્રો ઇંગ્લાંડમાં કરાવેલાં, તેની જાહ કીમત આપેલી. તે સંગીન છલીપડમાં છપાવેલાં, પણ ખરાં પરંતુ કોઈ દેશી કળાકારને એટલું ઉત્તેજન આપ્યું નહોતું. આ જ સમયમાં પંડોરા કળાલવનમાંથી ૨૨. કુલચંદ્રભાઈ શાહ અને બચુભાઈ મુઢાણી તૈયાર થયા. તેઓ ધંધાર્થી કળાથી આગળ ગયા નહિ. બચુભાઈ મુઢાણી પાછળથી કહીઆવાડી નાંટક મંડળીના પડાલ ચિતરનાર બન્યા જે આજે હયાત છે.

છ. સ. ૧૯૦૭ના અરસામાં અમદાવાદની રૂઢલબોડીના એક શાળાશિક્ષક શ્રી. મગનલાલ શર્માએ એકલવ્યની પેઠે

રાજ્ય રવિવર્માને આદર્શ રાખી કેટલાંક મૌલિક ચિત્રો કર્યાં. તેમાં તેમણે કરેલું ‘હિંદ દેવી’નું હિંદુસ્તાનના નકશાની આકૃતિમાં સમાવેલું ચિત્ર રાષ્ટ્રભૂતચિત્રના સમયે ખુબુ લોકપ્રિય બન્યું અને તેની નકલો હિંદના ખૂણે ખૂણે પહોંચી. કમનસીબે તેને કોઈ આર્થિક લાભ થયો નહિ. તેઓ નિરાસ અને તંગીમાં જમાલપુર લતામાં ભાગનાં મકાનમાં દેહવિલય પામ્યા. તેમનાં ચિત્રો હાલ અમદાવાદના વિદ્યાસગૃહમાં છે અને તેમનાં વિધવા પત્ની સાચરમતી આશ્રમને આપ્યે છે. શ્રત્તુ મૃતુ, રાણુક રાખેગાર, દમયંતી અને પારાધી વગેરે મોટા કદનાં તેમનાં ચિત્રો છે.

છ. સ. ૧૯૦૯. મુંબઈ ચિત્રશાળાના પ્રીન્સી બર્નેઝે ઇંગ્લાંડમાં હિંદી કળાનો ઇનકાર કર્યો. ડો. કુમારસ્વામીએ તેને આન્ધ્રાન કરી ઇંગ્લાંડના જ પ્રમુખ ચિત્રકાશ પામે તેનો વિરોધ જાહેર રીતે પ્રગટ કર્યો.

મુંબઈમાં ૨૧. શેઠ મુખોત્તમ ગાયજીએ મી. દામોને જર્મની મોકલી ચિત્રોનાં બ્લોક કામમાં તથા શીઠમ કામમાં નિષ્ણુત કર્યા. તેની દેખરેખ નીચે લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ ક્યું અને શ્રી. દુરધરનાં ચિત્રો સાથે ‘સુવર્ણભાગા’ના અંકો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા. શ્રી. દુરધરનાં ચિત્રો એ રીતે યુગ્મરાત્રીમાં પ્રચાર પામ્યાં અને એક દશકા સુધી પ્રભુ ઉપર તેની અસર પડી.

૧૯૧૦. અબ્દાખાદનું કેમિસ પ્રદર્શન. બંગાળનાં ચિત્રો તેમજ અસલ યુગલ ચિત્રો પહેલીવાર માનવેર રજૂ થયાં. ડો. કુમારસ્વામીની વ્યાખ્યાનમાળા મોઝર્ન રીચુમાં આવવા લાગી.

૧૯૧૪. નિજુવન પેટ્રા ભાવનગરના વતની, પંડોરા કળાલવનમાં ચિત્રકળાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પામેલા, ધંધાલું કામ કરતાં તેમણે પીંછી જમાવી ૧૯૧૪-૧૫ના અરસામાં અમદાવાદમાં વાસ કર્યો. તેની હવોટી પાકી અને ઝડપી હતી. એના માનવ પાત્રોમાં એક જાતની માદકતા હતી એ સમયના શુક્રેશ્વર પ્રજ્ઞશંકાએ તેનો ઠીક લાભ લીધો હતો. વિદ્યા, સંસ્કાર અને ઉચ્ચ લાવનના અલાવે કલ્પનામાં ચિન્તનપૂર્ણ કામ તે કરી ન શક્યા. વીસમી સદીમાં તેણે કેટલાંક વાર્તાચિત્રો કરેલાં. ભરજીપાનીમાં તે યુગ્મરી ગયા. તેનાં ચિત્રોની અસર નીચે શ્રી. હીરાલાલ

ખત્રીએ 'કારકીદી' શરૂ કરી. એ સમયે અમદાવાદમાં શ્રી. ચીમનરાય મહેતા એક પીટ તસ્વીરકાર ગણાતા.

ઈ. સ. ૧૯૧૫. સરત સાહિત્ય પરિષદ સાથે કળા-પ્રદર્શન થયું.

ઈ. સ. ૧૯૧૬. હાજી મહમદ શિવજીએ સપ્રસિદ્ધ "વિસમી સદી" માસિક શરૂ કર્યું. પહેલીજ વાર ચિત્રકારોને લેખકો જેટલું સન્માન અને પ્રસિદ્ધિ મળ્યાં. તે પત્રમાં ૨ મ. રાં. શ્રી. પુરુષોત્તમ મયુરાસસ, શ્રી. ત્રીશુનન પટેલ, શ્રી. રવિશંકર પંડિત વિગેરે ચિત્રકારોનાં નામ ગુજરાતમાં બાણીના થયાં.

જેએ વર્ષમાં રવિશંકર રાવળને મુંબઈ આર્ટ સ્કૂલનો છેવટનો "ગુણતિગત્ત્વ જ્ઞોત્નો"નો ચંદ્રક મળ્યો. વીસમી સદીમાં તેમનાં ગુજરાતી પાત્રો અને ચિત્રો લોકપ્રિય થયાં બંગા-

ળમાં અગિયાર ભારતીય શૈલીનો વિસ્તાર થયો. રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપો અને સંસ્કૃતિપ્રેરક મિત્રો તરફ આકર્ષણ વધ્યું. નવા પ્રયોગો થતા લાગતા, તે પછી ગુજરાતનો સિદ્ધિ સમાજ તેની અસરથી અસ્પૃશ્ય હતો.

ઈ. સ. ૧૯૧૭ બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીનો વર્ષની સર્વોત્તમ કલાકૃતિ માટેનો સુવર્ણચંદ્રક શ્રી. રવિશંકર રાવળને મળ્યો. એ ચિત્ર કલાપિના બિંદુવર્મગળ કાવ્યની પ્રેરણાથી રાજસ્થાની શૈલીમાં ચીતરાણું હતું. કળાના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી કલાકારની આવી ભૂકેર કદર થઈ, છતાં ગુજરાતમાં તેની યોગ્ય સંરક્ષ કે ઉત્થાસ નહોતો. કંમરા:

• આ ભારતીયને કેશ્વરે સંપૂર્ણ માની ન લેવી. લેખકની પાસે જે કંઈ સ્મૃતિસચય હતો તેને આધારે આ લેખ તૈયાર થયો છે. તેમાં સ્ત્રી જતી હતીએ, પાત્રો કે સાલો મટે સુધારા કે પુરવણી અન્ય વાર્તા મોકલી આપશે તેા આભાર થશે. ૨. મ. રા.

નારીરક્ષાગૃહ

શ્રી. ગદ્ગદાસ ગોપીભાઈ મુ

અર્પણ, અશક્ત અને અનાથ સ્ત્રી પુત્રો તથા બાળકો માટે દેશમાં કેટલીક કેશ્વરે આશ્રમો છે; તથા દીધિયાં બાળકોને માટે પણ આશ્રમો. કેાઇ કેાઇ સ્થળે છે; અધ્યાત્મજ્યો, બહેરાં મુંગાંની શાળાઓ પણ દેશના કેાઇકે બાળોમાં આમે છે. આ સંસ્થાઓ તે માટેની જરૂરીઆતોના પ્રમાણમાં પૂરતી નથી હોતી.

એવી સંસ્થાઓ ધણે લાગે બંરમક રહે છે અને નવાં આવનારાને દાખલ કરવાની જગા નથી એવું લગભગ બધે સ્થળે સાંભળવાનું મળે છે. તે પછી યોડી ધણી પણ એ જાતની સંસ્થાઓ છે ખરી.

પરંતુ આ બધી સંસ્થાઓ ઉપરાન્ત બીજી જાતની એક સંસ્થા પ્રાન્તના દરેક મુખ્ય શહેરમાં હોવાની અગત્ય છે એમ મને લાગે છે. મુંબઈ, અમદાવાદ જેવાં મોટાં શહેરોમાં ઐદુમ્બિક ક્ષેત્રને કારણે, પતિના ત્રાસને કારણે, સાસુ સસરા અગર બીજાનાં જીવમને લીધે અથવા તેા પોતાની જૂઠ્ઠને પશ્ચિમને અનેક સ્ત્રીઓને કુટુંબ છોડી નીકળી જતું પડે છે અગર રાત. મધરાને કેટલીક વખત તેમને કાઢી મુકવામાં આવે છે. કેટલીક વખત

માર્ગે ભુલેથી, અજાણ્યા શહેરમાં આવેલી સ્ત્રીઓ એવાનપણે બદમાશોના હાથમાં ફસાઇ જાય છે. એ બદમાશો પછી એમને તથા દે છે. આવી સ્ત્રીઓને અભ્યાગશ્રેયોમાં કેટલીક વખતે આશ્રય મળે છે; પરંતુ તે સંસ્થાઓમાં દાખલ થતા અગાઉ અનેક બાબતની ચોક્કસાઈ અને તપાસ એ સંસ્થાએને કરવી પડે છે; પરંતુ હું જે

સ્ત્રીઓની બાબતનો અહિં ઉલ્લેખ કરું છું તે કાયમી ત્વકતાજ નહિ, પણ શૂદ્ધકેશ્વર કે એવા કારણે કંટાળેલી, ઉત્કેષથી હાલતમાં કે આવેશમાં ગૂઢ તથા નીકળી ગયેલી, સંભોગશાત્ જૂઠી પડેલી, બદમાશોના હાથે ફસાતાં જતા ગયેલી એવી સ્ત્રીઓને માત્ર થોડા દિવસ-કાલ એ ચાર દિવસ માટે જ આશ્રય અને રક્ષાણી જરૂર હોય એવી સ્ત્રીઓ માટેની સંસ્થાની બાબત વિષે છે.

યુરોપનાં મોટાં શહેરોમાં આવાં નારીરક્ષાગૃહો દરેક દેર હોય છે. દિવસ અગર રાત કેાઇ પણ વખતે કેાઇ પણ સ્ત્રીને આ સંસ્થામાં આશ્રય આપવામાં આવે છે. એવી સ્ત્રી આ જાતની સંસ્થામાં આવે છે ત્યારે તેની બાબતમાં કાંઈ પણ પૂછપરછ કરવામાં આવતી નથી. તેને સંસ્થાની અંદર દાખલ કરી દેવામાં આવે છે. સંસ્થાનાં

દાર રાત દિવસ પ્રદક્ષાનું રાખવામાં આવે છે. આખો દિવસ અને રાત દરવાજા ઉપર પહેરો અને કપાડા-કપડાં પેસનાં જ પાસે આવેલી એફિસમાં પણ આખો દિવસ અને રાત કોઈને કોઈ અધિકારી હાજર રહે છે. એ એફિસના મકાનમાં જ એક બે ખંડ હોય છે, ત્યાં નહાવાની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવે છે, ખદકવાનાં કપડાં રાખવામાં આવે છે તથા દિવસ કે રાત ગમે તે વખતે દૂધ, ચ્હા અને થોડા નાસ્તાની વ્યવસ્થા હોય છે અને સૂતા માટે પથારી હોય છે. કોઈ પણ દુઃખી અગર ત્રાસ પામેલી સ્ત્રી સીધી ત્યાં આવે છે, એફિસમાં બેઠેલી સ્ત્રી અધિકારીને મળે છે, અધિકારી કાંઈ પણ પૂછપરછ કર્યા સિવાય તેને આશ્રય આપી, નહાવા મેવાની કપડાં બદલવાની અને તે સ્ત્રી હોય તો ચ્હા નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરે છે. મંત્રે આવી કોઈ બાધ આવી હોય તો આખી રાત તેને ગરમ દસાચાળા ખંડમાં ગરમ બીજાતું મળે છે. દિવસે આવેલી સ્ત્રીને તે નહાઈ થોડા કપડાં બદલી નાસ્તો લઈને રૂમ થવા પડી, અને રાતે આવેલી સ્ત્રીને સવારમાં એ ભાનાં મેલાલી તેની હડીત પૂડવામાં આવે છે. એણે જીવેલી હડીતની બરાબર તપાસ એ સંસ્થા તરફથી જ કરવામાં આવે છે. તપાસને અંતે એની જે વ્યવસ્થા કરવાની હોય તે આ સંસ્થા જ કરે છે. કોઈને તેના કુટુંબીજનો સાથે સમાધાન કરી પાછી સોંપવામાં આવે છે, કોઈને કોટમાં ફિવાઈ કરવા માટે વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવે છે, કોઈને નોકરીએ કે ધર્મ વળાડવામાં આવે છે, કોઈને કેઈ શિક્ષણકુળમાં મોકલવામાં આવે છે. આ સ્ત્રીઓની વ્યવસ્થા બરાબર થાય ત્યાં સુધી તે સંસ્થામાં જ રહે છે. તેમના મહેલ આવાપીવા વગેરેનો અર્થ તેમની રિશ્તિ હોય તો ને પોતે, અગર તેના કુટુંબીએ અગર સંસ્થા પોતે બાંધે છે. આ સ્ત્રીઓમાંની જે ખરેખરી દુઃખી હોય, જેને લાંબા સમય સુધી આશ્રયની જરૂર હોય તેને મહેલ વગેરેની સગાડ સંસ્થાના મુખ્ય મકાનમાં કરી આપવામાં આવે છે. થોડા કલાક માટે અગર એક બે દિવસ માટે આવેલી બાઈએને એફિસના મકાનમાં રાખવામાં આવે છે. આ સંસ્થાએ, અગળાશ્રમે કે અન્યાયાશ્રમે નથી પણ નારીરક્ષાગૃહો છે. આ સંસ્થાનો નિર્ણાયક રાજ્ય અને ધનવાનો તથા પ્રજાજનો મળીને કરે છે. મુખ્ય હેતુ એ છે કે શહેરની કોઈપણ સ્ત્રી, કોઈપણ વખતે, કોઈપણ સંજોગમાં તત્કાળ આશ્રય મેળવી

શકે. આશ્રય ન મળવાને કારણે તે આપઘાતને માગે કે અતીતિને માગે ન જવા પામે.

આપણા દેશમાં ઉપર જણાવ્યા તેવા કિસ્સા પશ્ચિમના દેશો જેટલા બનતા નથી. એ દેશોમાં હજારો સ્ત્રી સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન ચલાવનારી, પુરુષનાં રક્ષણ વગર એટલી રહી પોતાનો ધર્મીઉત્તોગ કરી ગુજરાન કરનારી હોય છે. સગાંવહાલો કે મિત્રોની તેને હાંકે હોતી નથી એટલે તેમને આવી જાતનાં રક્ષણની જરૂર વિશેષ પ્રમાણમાં પડે છે.

પરંતુ આપણાં મોટાં શહેરોમાં જે જાતનું જીવન હવે બદલાતું જાય છે, જે કુટુંબકેશ અને પતિના તથા સાસરીવાના જીવનના કિસ્સા બને છે તેને પરિણામે શકત્યાગ કરનાર, ખદમશોના હાથમાં ફસાઈ જનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે. એવી રિશ્તિમાં એવી દુઃખી અને બપથી ત્રાસેલી સ્ત્રીએને રક્ષણ-તાત્કાલિક આશરો-આપનાર સંસ્થાએ અત્યારે નથી અને તેવી સંસ્થાએ મોટાં શહેરોમાં હોવી જોઈએ એમ મને લાગે છે. લંડનના બનાડો હોમ ફોર ધિસ્ક્રૂન્ટી અનેક શાળાઓમાં રાતે અને દિવસે ગમે તે અનાંધ બાળકને તાત્કાલિક આશ્રય અને રક્ષણ મળે છે, એ સંસ્થાનાં દાર ચોપીસે કલાક પ્રદક્ષાં રહે છે. તે મુજબ આવાં નારીરક્ષાગૃહોનાં દાર પણ પ્રદક્ષા હોવાં જોઈએ અને કાંઈ પણ પૂછપરછ કર્યા વિના આશરો શોધવા આવેલી કોઈ પણ સ્ત્રીને, દિવસ અગર રાતના ગમે તે સમયે, તાત્કાલિક આશ્રય મળી તેના મનનો ગમરાટ અને ઉદ્વેગ થોડા સમય પૂરતો ટળવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.

આવી સંસ્થાએનું સંચાલન કરનાર સ્ત્રીકર્મકરો (આ માનની સંસ્થાએ સર્વથા સ્ત્રીઓથી જ સંચાલિત હોવી જોઈએ) રાત, સૌમ્ય પ્રવ્રતિનાં, પ્રોટ ઉત્તરનાં, હમદ-દીવાળાં અને વ્યવહારકુળ તથા અતુભવી હોવાં જોઈએ. સરકારી કે વેપારી ખાનાની માફક આનો વહીવટ ન ચાલવો જોઈએ. તોડગાઈ, ઉદ્વેગાઈ કે દોરદમામનો અંધ પણ આમાં ન હોવો જોઈએ, અને સેવાભાવી સાત્વિક રૂઢિથી એ કાર્ય ચાલતું જોઈએ. ત્રાસ પામેલી, બપથીન થયેલી, લુહમનો ભોગ થયેલી, ઉત્કેષ્ટ અગર આવેશને વળ થયેલી દુઃખી નારીને સદાતુમનિના બે ચબ્દ, શાન્તવનના ગિદ્દગર, વિશ્વામયું સ્થાન અને બપમુકત વાતાવરણ મળે તો એના જીવનમાં પથોટી થવાનો યશો સંભવ છે. આ જાતની સંસ્થાએ સ્થાપવાનો કોઈ નિયાર કરો ?

સાહિત્ય સમીક્ષા

જ્યોત અને જ્યાળા

[ચાર દર્શન-૧ તણખો; ૨ જ્યોત; ૩ જ્યાળા; ૪ ભરમ; ૫ શ્રી. મુનીશ્વર વ. સાહ ('સાહિત્યપ્રિય') નવી આ. ઓશિય સાહિત્ય મંદિર સુરત; ઇ. ૧૯૪૮. ૩૧. ૭-૮-૭]

કલમકાર્યો ('સિટરેટાઇ', 'મેન ઓફ લેટર્સ') નો વર્ગ ગૃહસ્થાનમાં પણ હવે કેટલાંક પગથિયાં ચડી પોતાના ધંધાને લુટે લુટે ખેંચી રહ્યા છે. જ્યોત અને જ્યાળા કહી શકાય. અવર્તિત કાળની શરૂઆતથી નર્મદ, નવલનગર અને દક્ષિણગામ, કેશવ હરિરામ, ગોવર્ધનરામ અને નરસિંહગવ, હરિયાવનદાસ, મણિલાલ નમુબાઈ અને રમણલાલ આપો જન્મારો લેખ લખ કર્યો કેતા એ ખર્ચ. પ્રકાશનોગ્ય કશું જ લખેલ નહીં એવી એક બે ઝળૂંઓના ગાળા એમના જીવનમાં ઓછા જ વીતેલા, એ પણ ખર્ચ. સાચી બાળુ તેજી આ પણ ખર્ચ, કે લેખન પ્રગતિ જ એ કાઢીને મુખ્ય વ્યવસાય હતી નહીં. સ. વોટર સ્ટ્રોક પોતા વિષે રમજ સાથે કલા કરતો, કે સાહિત્ય સર્જન હોવા જીવનનો પ્રધાન આશય છે નહીં; હરવા કરવામાં જેમ લાકડી હાથમાં ખિલવણું અને ચાલવામાં ટેકો બને, તેવું જ મારે સાહિત્ય સર્જન છે, જીવનપ્રવાહનું એક ઉપલક્ષ્ય માત્ર જ. પરંતુ હાલ ચાલતી પેઢીના આપણા લેખકોનું કામ સાથે હોય અને કિતાબ-મતા ('કાપિરાષ્ટ્ર પુક') થી કમાણી ઉપર અવલંબન વધતું જાય છે. ભોગીંદ્રાચ, દીનેશિત્તાને આપણે આપણા આવા પ્રથમ કલમકાર ગણી શકીએ; લખવાના વ્યવસાયે જેના જીવનમાં મોટા અને અગત્યનો ભાગ લઈને, કૃષ્ટી આવકમાં સાંકડે મોકળે નિર્વાહ ચલાવી લેવાનો સતીય જેને કોઈ જરી ગયેલો. આવા ધધાએને વળગીને ધોળા કાળ પર કાળા મંકોડાની હારો ચીતરતા, કિશોર વયમાંથી માંડીને ઘરના ચનાં પણ કલમ લેવાની જ સવારી કરતાંની સંખ્યા યુગરોતે પણ હવે વધતી જાય છે; અને એ મોટા ધાડામાં અમુક અમુક પેટા જૂથો ય તારવી શકાય છે. એક નહોતો વર્ગ ચિંતન-

શીલ કલમકાર્યોનો છે. એક નહોતો વર્ગ પદ્ધતિઓનો છે. એક નહોતો વર્ગ નવલકથાઓનો છે. એક નહોતો વર્ગ અનુવાદોનો છે. આ વર્ગોમાંના સંખ્યાબંધ લાખનું હોતો-જાહેતો, બેશક હજુ અતિ વિરલ છે, પણ વધતી જવાની આપણા કરમકાર લોકોનાં માન સિપાઈસપરાં નથી, અકસર છે. એક જ્યોત માનપત્રોની કતારોનાં ભરતિયાં ભરનારાં છે. એક જ્યોત નાનિકાઓ, ગીતો, પદો, ભજનો, રાસો, પ્રદક્ષિણાઓ ગઝલો, મુસદ્દાઓ, હોરીઓ, લાખશીઓ આદિના રાજ સવારે નવા નવા સાથમાં મોડે છે. એક જ્યોત કિસ્સા અને કુચકા નુકસાની અને મમોળી હસાદસ, ફારસ અને કશિયો ('કિતો') નો ઇન્દ્રાચર યજ્ઞ પડ્યો છે....

નવલનવસિકા સર્જને રાચના પેટા વર્ગમાં પોતાના શક્તિપ્રભાવે, અને ઉપરાઉપર વખતોવખત નવાં નવાં સર્જનો-સંતાનો-ને અવતારવાની પ્રજ્ઞનતા (ફ્લોલીટી)એ, અચારે થી. કનેવાલાલ મુનશી કદાચ સૌની વડી આઈ ગયા; અમર જેને કે સાહિત્ય સર્જનને પોતે પોતાનો મુખ્ય વ્યવસાય લેખના જ નથી, એ રીતે તેઓને આગલી પેઢીના પ્રતિનિધિ પણ ગણી શકાય. ક્ષિતિ ઘટનાઓની સંસ્કૃતિ ઉપજાવ્યા મંથીને શ્રી. મુનશીએ પોતાની આત્મકથા લખવી આરંભી છે, પરંતુ એમાં પોતે જે 'રસ્તા' અને જે 'સીપી' ચડાણની ચાથાનો ગદ્યવલકાર કર્યો છે, તે રસ્તા વધી જાતોનો કારો કારો જગતો રાજમાર્ગ છે, તે ચડાણો અર્થોપાર્જન સત્તા શિખરોરાહણ અને દુન્યવી ફનોહતે પગથિયે પગથિયે મહાનન પદાવસંધાનની જ પ્રચલિત છે. ઇન્સન, ટેક્ટોય, માન કે સમસ્ટે મોમ જેવા સાહિત્ય મહારથીઓ પોતાના સર્જનો દ્વારા જીવનનાં રહસ્યો અને કૂટ પ્રશ્નો અને વિજ્યાભાસે પરાજય તો પરાજ્યાભાસે સાચા વિજય સાથે મત્તકુટ્ટી કરી રહે છે, તેની થી. મુનશીના શેયક તથાપિ સપાટિયાં નિષ્પણોમાં ગંધ પણ નથી.

લગભગ શ્રી. કુલ મુનશીના નેટલી ફળદ્રુપતાવાળા અવતન લેખકોમાં ઉંમરે અને ફિનિકાપે જમી ગયેલ

અને સારા ગૂંચળાને પંકાતા અને ચર્ચાના ચત્રાકારોમાં શ્રી. 'ધૂમકેતુ' (ગૌરીશંકર જોષી) રમણજ્ઞાણ દેસાઈ અને શ્રી. યુનીકાલ ઘાઠ ('સાહિત્ય પ્રિય') આ પેઢીના આપણા બીજા સર્જકો લેખે આગળ તરી આવ્યા છે, અને એ દરેકની શેરી પણ ચોડી જ પડતી વાંચતાં છતી થઈ જાય એવી વિશિષ્ટતાવાળી બંધાઈ છે. અથવા આગળ જન્મનામાંથી જન્મ રમણસાહેને તેમ અવતન લેખકોમાંથી શેરીની વિનિષ્ઠતા માટે આકર્ષી વિવેચક શ્રી. 'સાહિત્યપ્રિય' એકત્રાને જ વિશિષ્ટ શેરી વિનાના લેખે ગણાવી શકે.

સાહિત્યના આવીશાન મનરમાન દેવાલયમાં દાખલ થવા માટે લેખકોને દાર અને દરવાજા અનેકાનેક મળી રહે છે. મૌલિક ('સોરીજીવન') સર્જકને તો કોઈ ચેષ્ટાદાર પણ રાક્ષસો નથી, રાતે ને દિવસે કિશોરવયથી મંડીને ભુગ્ગીની ધડી ભગવા આવે ત્યાં લગી મૌલિક વિધાવક વા સર્જક ગમે ત્યારે એ કૃતિધામમાં જઈ શકે છે. ચિંતકો ચાસ્તરિ પાંડિત્યને વિવિધ પગથિયે ચડતા ચડતા ત્યાં વહેતા મોડા દાખલ થવાનો હવાલો ખાટે છે. પોપટિયા પડિતોમાંથી પણ કેટલાંક મંદિરમાંની કમ્પોઝિટો ('ધિનાઈન મ્યુઝિસ') નાં જ્ઞાન પાસેથી કે દૂરથી પામે છે; પણ કેટલાંક દષ્ટિ દોષને લઈને વારંવાર દાર ચૂકે છે, નીચે ઉપસે પગથિયે આથડના અટવાતા જ રહી જાય છે. કોઈ કોઈ વળી અત્યુદાર અત્યુજ્જવને દરવાજેથી પેસી જાય છે. જ્ઞાનપ્રેમી કતારોનાં ભરતિયાં ભરનારાં જુદી જુદી જાતનાં પત્રોના ગૂંડા કાટતા આવે તેની સાથે સાથે, વધતા જાય એ કુદરતી છે. તેમાંના ધણા પોતે જ સાહિત્યકાર હોવાનો, સાહિત્ય દેવીઓમાંથી એક કે અનેકના ઉપાસક હોવાનો, કાંકો ગમે છે, તે પણ કુદરતી ગણાય એવું છે; પરંતુ કતાર-ભરણ-ધડિયાળની ટકકને તાલે લેખણ પહોંચી, અને ચદન્ના થવું સાહિત્યલેખન, એ ઉભય પ્રગતિ-પ્રવૃત્તિમાં સ્વસ્થી હકકે સમાવેશ મેળવતી રચનાઓ ચોડી જ હોય. ઉત્તરને અત્ર બનવું દેખાય છે, કે સાહિત્ય ઉપભવવાની હથેલીવાળા લેખકો કતારભણું માથે લેતાં, તેમાં વધારે વધારે દાખ છે; પોતાની જૂની સિદ્ધિ પણ ખોઈ બેસે છે. ચિત્રકાર હોય અને નાટ્યી પદ્ય કે મંડેરખમરી પ્રેમ લગાડવાનું લઈ બેસે, તેની પીઠીમાંથી નાચુકના અચિત્ય રંગભિલાષના સુમેશાદિ શુભ અને સામર્થ્યો ઓસરી જાય, તેમ લેખકોનું પણ બને છે. અને તથાપિ એવા પ્રતિદ્વંસ સ્ત્રોતમાંથી પણ

વિકાસ અને સમુદ્ધાતિ ('ધવાશ્વર્યન') સાધના છેક ઉત્તર દાખલા જ જોવા મળે છે. જો કે એવા અપવાદો અત્યંત વિરલ. કતારમંથુના નિવચકથી આરંભના કોઈ કોઈ સાચા સાહિત્યકાર સર્જક પણ નીવડી આવે છે. શાયા, લખમેળ, ઔચિત્ય, પ્રમાણસરતા, કૃત્રિમ રસસર્જકતાને આપસ્યક અનેકાનેક નહાની મોટી સામગ્રી સાધના, સ્ફુર્તિવિષે અને ઉદાર સમભાવમાં કુળવાતા કેળવતા, દા કે પાંચ વર્ષ ઉપર પણ પોતાને રાક્ષ નહીં એવા સાહસોમાં આ અપવાદો જ બંધુઓ જંપલાવે છે અને તેમને પાર પણ પાડીને ફેંકી દેવા બને છે. શ્રી. યુનીકાલ વ. શાહ આ વિરલ વર્ગના નમ્રનેદાર અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિનિધિ છે. જ્ઞાનપત્રોમાંથી એમનું 'વિશ્વવિદ્યાલય' બન્યું છે, અને વર્ગોનાં વ્યાસંગથી વિકાસધર્મે એમના ચિત્તને મૌલિકતા પણ હાથ કરી છે. સાહિત્યશીલા તો જન્મસિદ્ધ પ્રતિભા નામે કોઈ અદ્ભુત લોકોત્તર બહીસ જોને હોય તેનો જ છગારો, એ મતની પોષણતાના શ્રી, 'સાહિત્ય પ્રિય' છાતા અને સમર્થ નમૂના છે. એમના સાહિત્ય-સર્જનોમાં ઐતિહાસિક નવલો સંખ્યાબંધ છે, અને એ કૃતિઓ એ જ વર્ગની શ્રી. મુનશી, શ્રી. ધૂમકેતુ અને શ્રી. રમણજ્ઞાણની રચનાઓ સાથે સાલધાન સરખા મણી મળી રહે છે. પ્રજાના મહાનિધિમાં સંચાલું આવતું સાહિત્યલેખન આવી આવી તપાસણી થકા-સણી પડે જ ઉઠરતા મગજોમાં પોતાના સજીવન બીજકો રાખી શકે. આજા છે કે કોઈ તરણ અધિકારી વિવેચક બંધુ આવી વૃજનાત્મક સમીક્ષણ બીડી જડાવી પણ લેશે. આ એક જ બેઠકે પૂરી કરવાની મર્યાદિત ચર્ચામાં હું તો માત્ર શ્રી. 'સાહિત્યપ્રિય'ની વર્ષો પછી હમણાં ફરીને સુજન બનેલી એક ઐતિહાસિક નવલ-'જ્યોત અને જાગણ'ને વળાવું છું.

"જ્યોત અને જાગણ" એક અદ્ભુત કથા ('રોમાન્સ') છે. વસ્તુ એવું કંપ્યું છે કે તેમાં રોમાન્સિક પ્રસંગો એક ઉપર એક આવે. પણ ક્યાં એવા વર્ણનોમાં જ તે રાક્ષસ કે આડંબરી રાક્ષસના (સારકે ડોળા 'સિટરિક') વાપરતા નથી. પાત્રો એવી એવી રીતિમાં આવી પડે છે, કે તેમની લાગણીઓ આજા નિરાજા રાગદોષ ભૂતકાળના અત્યુલ્લેખો અને મડો, લાધિ માટેના મનોરથો, યોજનાઓ અને ભાવનાઓ વ. રેનાં વર્ણન, પૃથક્કણ, શુભાશુભ ઉદય અને પરિણામ આદિ વિશે નેરદાર ને તલસ્પર્શી

ચર્ચા પ્રવૃત્ત થઈ પડે; પરંતુ આમ બનાવવાના વ્યૂત્પન્ન પ્રવાહમાં મંદતા આવી જાય તેવ કતાંને ઇષ્ટ નથી.

સામી બાજુ માનસશાસ્ત્રી વિશ્વેશ્વર કે વાકુળદા અશ્વઠ-રાદિના ઉપયોગ કરતાં સર્વથા વળે છે એમ પણ નથી. બનેતો તેવો અતિ વિરક્ત પ્રસંગે પ્રયોગ કરે પણ છે, અને તેથી તે એક ઉપસી આવે છે. એમના કટાક્ષપ્રયોગના નમૂના લેખે-“જ્વાળા”-એ ત્રીજા દર્શનમાં પ્રકરણ ૮મું જુલો. કુંતલકુમાર નિખાસતનાએ પોતાનાં મહેન્ટુ સમજ્યાં રંગબરજે સ્મૃતી: રહી, ત્યાં તો નાચિકા પિતાસકુન્દરે પોતાની ભાવનાઓ એટલી જ નિખાસતનાએ એની આગળ વ્યૂત્પન્ન માંડી, તેના કુંતલકુમારને આશો જ બનાવી દે એવાં કટાક્ષનયન નીપડે છે; એ વિધાન સાહજિકની સાથે કેટલું તો લક્ષ્યવેધી છે તે વાચક પોતાની મેળે તત્કાળ જાણ લેશે. માનસશાસ્ત્રી વિશ્વેશ્વર, જેના ઉપર આ આખી વસ્તુની ધમારત ચણવામાં આવી છે; તેને સાફ જુલો બીજા દર્શનમાં પ્રકરણ ૧૭ મું. જ્યાં નાચક સાપરસિંહ તણ્યા. જ્યોત, જ્વાળા અને ભસ્મની ગીમાંસા કરે છે, જે તત્કાલ તો નાચિકાને જરૂરી નથી; પરંતુ પછી તે જ રાત્રિમાં પૂરેપૂરી બેઠી જાય છે, અને પોતાની જીવનભર સંમતિ એ મીમાંસાએ છૂટી લીધી છે. તેના ઉત્સાહમાં એટલી તો ધ્યનમનસ્ક બની જાય છે, કે જાને પાછી ફરીને પોતાની મેતીમાત્રા સાપર-સિંહના કંઠમાં આરોપે છે, તેની રક્તિ સુધાં એને રહેતી નથી.

નાચક સાપરસિંહ કલાને જ જીવન સર્વસ્વ સમર્પી દેતો કલાકાર પ્રકૃતિએ કેવો ધડાધ આવે તેવું પ્રતીક છે. આને જાણે કે પ્રતીતિજનક બનાવવાના આશયે જ કર્યાં આવું બીજું પ્રતીક વૃદ્ધ શિક્ષીપીતૃ પણ આલેખે છે. “ચમત્કાર વિના નમસ્કાર નહીં” એ પામર મનુષ્યોમાં લગભગ સામાજિક સ્વીકાર પામતી કહેતીને પૂરેપૂરો લાભ કેમ લઈ લેવો, તે બડા બજાર દેવાલયને ધૂન યોગી મહંત હનુમંતપ્રસાદ સારી રીતે જાણે છે. એક નવજીવાન નિષ્ણાત શિક્ષી તેને મળી ગયે એટલે તેણે તેની પાસે બીજું કંઈ કંઈ કરાવી લીધું. તે ઉપરાંત મુખ્ય મંત્રિમાં એવો સચ ગોઠવાયો કે મહંત ધારે ત્યારે તેના મુખમાંથી પાણીની ધારા વહે અને ધારે ત્યારે તેની આંખોને ચાર ખુણેથી ચોધાર આંસુ વહે. આ બીજી જોત તે દેવનું મહાઅનર્થસક દુન, તો પહેલો તે દેવનું મંગલ હાસ્ય, એમ તેણે દર્શન કરવા આવતા જતાને

ઠસાવું, અને સાથે એ દેવની, એ ધામની, એ મહંતની ખ્યાતિ જોનજોતામાં ચોપાસ પ્રસરી ગઈ. વાદ, પાક મહંતે શિક્ષીને એની આ કુશલ કારીગરીના શો બદલો આપો? આપણું સિદ્ધાન્તે કોષાધ્યક્ષના શિરપી હીરા ગજગરને શો બદલો આપો હતો તે કંતકથાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ મહંત એણે શઠ નંદાનો પોતાનું ચોક્કસ જાહેર થઈ ન જાય માટે એણે આ જીવાન શિક્ષીને આપો જન્મરો એક ભોંયરામાં જ ગોંધી રાખ્યો; ન એને બહાર નીકળવાની છૂટ, ન એને કોઈ કરતાં કોઈ પણ માનવી મળી શકે; પરંતુ આ જન્મકેદો પામે પોતાની કામમાં મર્યા રહેવાનાં છાત્રી દાંત્રણ આદિ સાધન સામગ્રી રહ્યાં હતાં. પોતાને કે કદેરે તો ભોંયરાની ચાર દિશાઓમાં એણે પો એક પછી એક લાવનામૂર્તિઓ ભરવા માંડી. એક દિશાત્રય કૃષ્ણ પાંડવો ભીમાદિયે ભરી, સામી દિશાત્રય સીતા, રુકિમણી, સદ્યમામા, દ્રૌપદી, સુમદ્રા, કુન્તી, ગાંધારી, સાવિત્રી, અનુચ્ચા, અકલ્યાદિયે ભરી. આમાં કાણુ જાણે કેટલાં વરસ વીતી ગયાં, એ નવજીવાનમાંથી ધડો થયા આપો, પછી જ એને નવો છુટો મુખ્યો. જે દિશાત્રય પાંડવો કષ્ટ જ નથી એમ તેને લાગ્યું તેની વચ્ચમાં તેણે વજ્રાંગની મોટી મૂર્તિ કોતરી; કોતરતાં કોતરતાં તે એ દિશાત્રયની આત્મા નીકળ્યો, અને જ્યુ તો ત્યારે એક ભોંયરાનો માગ એટલે કે સુરંગ જેવું બનાવના બહાર નીકળીને નહારી છૂટવાનો પથ સંભવ જણાયો. વજ્રાંગની મૂર્તિને પણ તેણે લઈ અને પાછી સંપુટ બંધ થઈ જાય, કોઈને કશો વહેમ જ ના જાય, એવી બનાવી. કલાકાર ખેરને, એટલે લાંબા સમય લગી તો એને પોતાની ભાવનાઓને સજીવન કરવાનું જ મુશ્કે. આ દરવાજાને એને સુરંગ બનાવવાની વ્યવહારુ વાત પ્રથમથી સ્પષ્ટ હોત તો મહંતની શક્તિને પણ ઉધાડી પાડી બરાબર વેર લઈ શકત; પરંતુ આ વ્યવહારુ વાત એને એટલી તો મોડી મુશ્કેલી કે તેને પાર પાડનાં પાડનાં તેની કાપા કલાવસ્થાએ જન્મદિત થઈ ગઈ અને તેને લાગવા માંડ્યું કે આ છુટકારા માટે આવશ્યક કરામતો પૂરી થઈ રહે તે પહેલાં તો મોત પણ આપી લાગે કદાચ, અને તેની આશાઓ ઝડપથી નિરાશામાં પડવાથી ગઈ. (જુઓ પહેલું દર્શન, પ્રકરણ ૧૧).

કલાનિષ્ઠ માણસ પ્રકૃતિએ લગભગ આનાં હોય છે એ અભિપ્રાયની વાસ્તવિકતા વિશે વાચકને ચંકા પડે, તેને

પોતાના વ્યવહારપણુના પ્રદેશને લઈને આ વૃક્ષ તૂટ જાય છે. લાગે, તે મારી તેમને ભક્ત-મનુ છે કે તેમણે ઇતિહાસમાંથી દાન્ટે (ઇટાલીનો મહાકવિ), વેગ્નેર અને યીધિયન (જર્મનીના સંગીત સર્વકે) જેવાના ઇજન લેવાં, અને એ અસાધારણ વ્યક્તિઓને પોતાની કલાભક્તિ જ છૂંચનાં એક માત્ર આશ્રયનરૂપ નહોતી, તેમ તેમના જીવનનું પીણું મૃત્યુ પોતાને ભેગ છે તે વિષે તેમણે પુખ્ત વિચારણા કેવી આપણી સંસ્કૃતિમાં જન્મેલામાં આવી અનન્ય નિષ્ઠા ભક્તોમાં હોય છે ખરી, એમ આપણે સૌ તુર્ક વિચારી શકીએ છીએ, કેમકે આપણે ત્યાં સૈકાઓથી સર્વસ્વ સમર્પક ભક્તોની લાંબી શ્રેણી ચાલી આવે છે અને આપણે લાંબા ઇતિહાસ પટમાં જેમ આવી ભક્તમતિઓની ખોટ નથી, તેમ હુસૈની સંસ્કૃતિમાં કલાના અનન્ય ભક્તોની પણ સારી જેવી પરંપરા રાકા પર સિકાને શોભાવી રહી છે. બેશક, ભક્તિ કે કલાભક્તિ આવી અનન્યભક્તિ અહીં મુરોષમાં તેમ સર્વ અસાધારણ બુદ્ધિ અને વિશ્વ હોઇ એવાં જીવ અદ્ભુત રસના વાહનો બની જાય છે, અને દુનવી રચનામાં જ અભ્યાસ્ય રહે તેવા બહુઓ આવા માણસો પોતાને નથી જ સમજ એમ ભલે કહે; પરંતુ એવાં કોઈ પણ હોઇ જ ના શકે, એવી એવી વાતો નહન અસંભવિત અને ગણત છે, એમ કહેવાતો તેને પણ કશો દબ્બ છે નહીં. "There are more things in heaven and earth than we can fathom, Horatio", said Hamlet

એ કેડી શિદ્ધી કરતાં પણ કતાંએ વગણમાં સાયર-સિંહની જે દયા વર્ણવી છે તેમાં અદ્ભુત રસ બોળે બોળે ઉઠાળે છે. (જુઓ દર્શન ત્રીજું, પ્રકરણ ૯, ૧૦) ૧૬ શિદ્ધીના અદ્ભુત રસમાં વીર રસનો રંગ શોડા ધરિયા છે. અહીં તે એકાંતિક કટુણુ રસનો વેરા રંગ ભમે છે. સાયર-સિંહની પ્રકૃતિ જેવી આલેખી છે તેને અસંભવિત ગણના વાયકો પરતુના આ વિભાગમાં વર્ણવેલા સંજોગોમાં પણ નાયક છાતો રહી એવી યોગ્યતાનેય ઓછી અસંભવિત નહીં ગણે, અને આવી રચના અસંભવિતતામાં અદ્ભુતતા ના હોય એટલે મ્હારે ઉમેરું નોંધ્યું કે આ સંજોગોમાં પણ નાયક ઉગરી જાય છે, તે મારે કાં તો આપણે એની જીવાતીને જસ આપી યકાએ, અથવા કતાંએ આ સંજોગો આટલા બધા કપરા

ચિત્રવામાં જરા જુલ કરી છે, એમ આપણે દીકા કરી શકીએ. સાયરની પ્રકૃતિની અસંધાશ્યુતાની હાંપ આ સંજોગોને કંઈક એટલા કપરા રાખવામાં આવત તો પણ એવીએ એવી પડત, એમાં ફેર નથી. સંજોગોને પૂતા નિષ્ઠ બનાવવા જતાં એ નિષ્ઠતાને કતાંએ કંઈક વધારે પડતી બનાવી દીધી છે; પરંતુ એ તો લખતાં લખતાં કલ્પ ચાલી તે ચાલી, અને એવો દોષ ધણીવાર થઇ જાય એવો છે તેમ એટલો ભારે પણ ગણી શકતો નથી.

વારુ, આ વિગતમાં કતાંની જરા ગફલત થઇ છે, પણ મહાંતના દાવેય રચનાનાં અને એ શક્તિ પાપ ઝૂવાનો આરંભ કઇ રીતે થયો વગેરે પરતુની જગતે વિજાવવામાં અને તેને તોડવામાં કતાંએ દેખાડેલી ચક્રાંતતા પ્રશંસનીય છે. અજ્ઞા કથાઓ ("રામાન્તીસ")માં અગણ્ય ઘણી હોય જ, અને તેની કોઇ કોઇ ગાંઠ નગણા હોય અથવા તો કોઇ કોઇ ગાંઠને છોડવામાં કતાંએ સંભવાસંભવમાં ગફલત કરી હોય એમ ધણીવાર બને છે. અતુભની વાયકો માત્ર મુખ્ય ગાંઠ કેમ ગાંઠી છે, શી રીતે છોડાવાઇ છે એટલું જ્ઞાનમાં લે છે અને રચનાની શરસતા કે અદ્ભુતતાની જમાવટ વિશેના અભિપ્રાય સમજે જ બાધે છે, તેજ સમુચિત છે; પરંતુ અહીં તો વાયક જેમ જેમ વિગતોમાં ઉતરવા વરડી શકે તેમ તેમ તેનો આનંદ વધે એમ છે. પાચોના ચિત્રણમાં સૌથી નગણું વિધવા રાણી વિજયુષા કંઈરતુ લાગે છે. પચીસેક વર્ષની થતાં મુઠી જેણે પોતાનું મોખાઈ સાચવ્યું અને જદ પતિની ખડે પગે મેરા કાંવાડું વન પૂરેણું દીપારતું, તેનામાં એ તપશ્રવણી અસાધારણ અને જલ અને પારિજય મટે દહના ભમેલાં હોવાં નોંધ્યું. તથાપિ એક જ રાતની ઘડલાંમાં એને અચંચ બની જતી નિષ્ણી છે. (જુઓ સન્મતિ દુષ્ટિ સંવાદ પ્રકરણ) એના મનની ઘડલાંએ એકજ રાત ચાલી એને અસંજા: વળગવાની જરૂર નથી. કતાંએ આમ માત્ર લાઘવ મટે ઉકેલ્યું હોય તો તે કંઈ મેટો દોષ નથી. પરંતુ આખી ઘડનામાં આવશ્યક અંશ આ છે કે એ થોડા જ વખતમાં પતિન થઇ, અને એ પતિત થઇ તે જ એના તે જણુ મુઠીના આતિત સંગન નથી: પતિત થઇ એક જ દિવસમાં કે થોડા સમયમાં એ વિગત મદ્દનની નથી, અને પરતુ આયોજન કરતાં કતાંએ વિજયુષાના પનનને સ્ત્રીકારી લીધું, તેનો એમની કને એક જ જવાન હોઇ શકે, એટલે જ કે એની પતિ-

ત્રતા અખંડ રાખીને વસ્તુ જેવું નવલમાં ગોઠવેલું છે તેવું ગોઠવવાને કોઇ પણ બીજો માગે, કતાને ચક્રો નહીં; વસ્તુની સંભવિતના જાળવવાની ખાતર જ કતાને વિધવા રાણીની પવિત્રતાને હોમી દેવી પડી છે, અને તેની આટઆટલી લાંબી તપશ્ચર્યા ઉપર પાણી ફેરવવું પડ્યું છે. સાચી બાળ સૌ સ્ત્રીકારો, એમ ધારે છું કે ચારિત્રનિરૂપણમાં કતાની સૌથી મોટા વિષય નેધમલનું પાત્ર છે. શ્રી. રામચંદ્ર ને હરિશ્ચંદ્ર, ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર, અણ્ણન અને ક્યું એ પુરાતન કાવિત્વાત્મના આદર્શો પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના હર્ક્યુલીસ અને જેસન, આગેમેમોન અને નેસ્ટર, એડિલ્બિસ અને યુધિસ્થિરસ વગેરે મહાવીરોની જેમ હવે, છેક કાલક્રમ (એપ્સોસીટ) વિશ્વતિઓ ગણાય. હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દના ઇતિહાસમાં જે મુકુરમણિઓ હળુ પણ આગળના જેવી જ સ્વિચ્છેદનજનક કૃતિ પ્રકાશી રહ્યાં છે તે તો મધ્યકાલીન પુણ્યયોદ્ધ રાજપૂત વીરો છે. એ રજપૂતાણ, એ રણતન, એ ઠેક, ગમે તેવા સમયે યજ્ઞને તૃણવત-લેખનું એ સાહસ, એ સત્યનિષ્ઠા, એ ધર્મિષ્ઠતા, એ અમીરીઓદાય ('શિવસૂરી') હળુ અસહ જેવાં જ દીપે છે.

આગ્રહ હિન્દ પાંચ દાયકાના જ ટુંકા અરસામાં જે મહાભારત પલટા અનુભવે, તેમાં આ મૂલ્યાંકના ('વેન્ડુ') પણ કળજો, નવતર નવતમ કંઈ કંઈ આદર્શો વધારે તેજસ્વી બની આને ઝાંખા પાડશે એમ આજ પણ પવી શકાય એવું છે, પરંતુ એ છેક જુદી બાજત છે. હળુ પણ જે રાજકીય માનવતાને આપણે ઉદાત્તાભિનન ગણીએ છીએ, તેનો નમ્રતા આ બહારવટિયો નેધમલ છે. એ ધર્મ અને ન્યાયનું રક્ષાત્મ છે, સદાયસુખિનું ક્વચ અને છત્ર છે, શરણાગતોના આશરો છે, પ્રજાનો ભેલી છે, એ ધર્મકુલ જ એકે એ જુગ્મ્મિતો ત્રાસ છે, પાપીનો ભય છે, દાનો દુરભન છે, હિનેશ્વ દુરદેશ મિત્ર છે. એ સાવધ છે. ઉદાર છે, કમા-શીલ છે, ગમે તેવા સંજોગને પહેંચી વળવા સમર્થ છે. સાવરસિહ નેધમલને કહે છે: "નેધમલ, તું તો દેવ છે..." હિન્દુ સંસ્કૃતિએ સેંકડો વર્ષ લગી રાજપૂત માનવતાને કલા ક્યું છે, "હે ગોઆલક્ય પ્રતિપાલ રાજપૂતાણ તું તો દેવી છે!"

નેધમલના પુત્રને રાધાકુંવરની કટારીએ મરવા દઇ કતાએ પોતાના પ્રિય પાત્ર નેધમલને પોતાના પાપી

પુત્રનું શું કરવું થશે એવા કદોડા ધર્મસંકટમાંથી બચાવી લીધા છે. વિધવા રાણી પોતાને ફસાવનારનો ધાત કરે તે કરતાં તેને હાથે જ રાણીના ધાત પહોંચીને કતાએ વારતવિક્રમ અને ઔચિત્ય રદવાં છે, અને મહંતના પાપના ઘડાને પૂરેપૂરાં લયોં છે, અને એ પાપી, દંબી વિલાસીની ભીરુતાને પહોં કર્યાં નીસર્વાં નથી; એ મહંતનું મૃત્યુ પોતાને હાથે તથાપિ અકરમાત થયું એમ વહુવીને તો કતાએ કમાલ કરી છે.

આપણું મહાસાહિત્ય પણ ભક્તિને વળગીને ચમત્કારની કરમત અપનાવે છે અને સુખાવસાનમાં જ કલાસેવની શાંતિ અને મુદ્રા અનુભવે છે. પશ્ચિમદક્ષ પ્રજાઓ અહીં ધૂસી, સાથે એમનાં સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, મનોરાજ્યપરીમાંસા સર્વ આપતાં ગયાં, આપણી જુદી તેમના સમાગમમાં આવી અને તે સર્વની સાથેના આપણો પરિચય વધનાં વધનાં આપણે એ ભુવાન, સમર્થ જુદિપ્રકાશ જ આગળ આગળ ધપનારી પ્રજાઓની કટુચાવસાની (ટ્રેજિક) કલા પણ નેધ શકવા. સત્ય એક છે, શિવ એક છે, સુંદર એક છે, એ માનવજુદિની શ્રદ્ધા અવિચલ છે તો કંઈ કલા મહત્તર? વધારે સાચી વધારે સુંદર, વધારે હિનાયક કલા કંઈ? સુખાવસાની કે કટુચાવસાની? કલા ક્ષેત્રનો આ પ્રશ્ન મોટામાં મોટો છે, અને એ પ્રશ્ન એકતા કલાક્ષેત્રનો જ નથી, માનવજાતિની વિચારશક્તિ આખા મિનારાને તે પાયાથી મોલ લગી સ્પર્શે છે; પરંતુ એને ઉકેલવાનું સાહસ આ ટુંકા લખાણમાં ન હોય! આ પ્રશ્ન આવી ચોપડીને ચકાસતાં ઉઠે એ કુરરી છે. કેમકે પશ્ચિમની કટુચાવસાની કલાનું આ અજબકથા એક સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.*

કતાની લખાવટમાં સાદાઈની સાથે સચેત્તાના કેવો સુમેળ છે, તે દર્શાવનાં મેં ટુંકા અવસરથી સાથે આ સમીક્ષા પૂરી કરું છું.

"ત્રાહિ! ત્રાહિ! પાપીઓની પાપવાણીનો તોલ ને થઈ રાડતો હોત તો આખી પૃથ્વી કરતાં એ જરૂર વળનદાર ગણત! હિંમતપૂરક પાપ કરવું, પાપ છુપાવવા દો! કરવો,

* આ અજબ કથાને અંતે કતાએ રાજ્યપચાયત એટલે પ્રભએ જુદેલા પચેદારો ચાલતું પ્રજાસત્ય એ વિષયને ગોધપાક કે અચારપાક નેરેલો છે, ત એ કથાનું આવરણક અજ નથી, અને એ પચાયતમાં પદ્ય સર્વોપરી તો કતાએ પાંચ વર્ષ લગી સન્યાસની કંઠા ધારેલા નેધમલને જ બનાવ્યો છે ને!

હોના કાલે ત્યારે હિંગતમણું લુહું, જોડાનાની મૂંઝતા કરવી, અને જીકતે સાચું મનાવતે આક્રોશમાં આક્રોશ સોગંદ લેતા, એ એક જ પરંપરાનો ખ્યાલ આવતાં હૃદય કનકમે છે, તો જેણે જીવનનાર એવા પાપો કરીને પોતે જાંબા છે, તેના પાપનો અંજાર ફેરો શંગતાર હશે તેની કલ્પના કેવી રીતે યાચ? (દર્શન ૪ થું, પૃ., ૧૫૫-૬)

‘કાકા, તમે જે ભૂલી ન શક્યા અને બહારવટું ખેડ્યું, તે હું ભૂલી જઈ શકું છું. શીલને ખાતર જીવતી દયાનાર સોગંદ જેવી બહેનનો હું બાઈ છું. પુત્રીના રસજીને માટે જાન અને જાગીર કુશાન કરનાર પિતાનો હું પુત્ર છું. ૧૧ વન રખાયા છતાં લાચારી નહીં કરનારી માતાનો હું પુત્ર છું. માતાની વત્સલતાનું જ સાચું માન કરાવનારી માત્રીનો હું ભાણજી છું, અને બહારવટું ખેડ્યા છતાં ધર્મ નહીં છોડનાર કાકાનો હું બચીએ છું. જસ, આશી વાતો જીવવા પછી કાનગદ મહાર હોય કે બીજાનું હોય તેની મને પરવા નથી. મારા કુટુંબનો નાશ કરનારા ઉપર પણ મને દ્રવ્ય નથી. માત્ર નારા પામનારાઓનાં શીલ તથા કીર્તિથી હું ભીજ્યો છું. તેટલું જ મારા આત્મસંતોષ મટે જસ છે.’ (દર્શન ૪ થું પૃ. ૧૮૨)

બળવંતરાય ક. ઠાકર

ગોહડન જ્યુબીલી સોવેનીર

[પ્રકાશક: શ્રી. નિરંજનાનંદ સ્વામી, સંપાદકશ્રી, શ્રી રમણાશ્રમ, તિરુવનમલાઈ કાંમન શ. ૧-૪-૦]

શ્રી રમણ મહર્ષિની પચાસ વર્ષની જીવનસાધનાના સર્વેયા રૂપે આ પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

શ્રી રમણ મહર્ષિની વિચારસરણી, એમની સિદ્ધાંત-ચર્ચા, અંકિતમાં એમની શ્રદ્ધા વગેરે સવળાનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ થાય છે. શ્રી રમણ મહર્ષિ હિંદની એક મહાન અને પાવનકારી નિજી છે. એમણે આ જીવનમાં જે સાધના સાધી છે એવી સાધના આજના સમયમાં વિરલ ગણાય. એમના આત્મસંતાનના વિદ્યાર્થીઓએ અને એમના અનુયાયીઓએ ખૂબ જ ભાવ-પૂર્વક એમના વિશે લેખો લખ્યા છે. એમ ધણી લેખોનો સમુદ્ધ આ પુસ્તકમાં જોવામાં આવે છે. લેખોના વિષયો જુદાજુદા હોઈ એ સદૃશ એક-

વિષયો હોવા સંભવ નથી, પરંતુ પ્રત્યેક લેખમાંથી મહર્ષિનું કાંઈ ને કાંઈ નવું તરવદારન બહાર આવે છે. આ પુસ્તકમાં એમના ભક્તો તરફથી રચવામાં આવેલાં સ્તોત્રો, કાવ્યો તથા શ્લોકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ પ્રાર્થના કે કીર્તનો દ્વારા લેખોનો એમના માટેનો લક્ષિતભાવ પ્રકટ થાય છે.

હિંદના તેમ જ હિંદ બહારના ધણી અભ્યાસી અને સાની પુરોષોએ શ્રી. રમણ મહર્ષિ માટેના લેખો આ પુસ્તકમાં લખ્યાં છે. એ જ્યાં પુરોષો રાજકારણમાં, સમાજકારણમાં કે ધર્મ સંબંધમાં ગજુનાપાત વ્યક્તિઓ છે. શ્રી. રમણ મહર્ષિના એમની સાથેના સંવાદમાં આધુનિક દુનિયા વિષેની તેમ જ પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાથે સમન્વય સાધતી માન્યતાઓ વગેરે આવી જાય છે. આવા ‘ધર્મ’ અને ‘જીવન’ ઉપર સમગ્રપણે ચર્ચા કરતા પુસ્તકની હિંદને જરૂર છે જ.

શુન્દરાતી સાહિત્ય-પરિષદ સંમેલન

સોળથું અધિવેશન રાજકોટ

(સંપાદક તથા પ્રકાશક : શ્રી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, મંત્રી, સોળથું સા. પ, સંમેલન, રાજકોટ : દિવસ શ. ૫.)

ગાંધી મુકામે ભરાયેલ સાહિત્ય પરિષદના અધિવાસી, નિબંધો, બ્યાખ્યાનો વગેરેને આ પુસ્તકમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યાં છે. એ પરિષદના સંસ્મરણરૂપે એમાં અષ્ટેક કાર્યોના વર્ણન સાથે એમાં ગંધારીલા અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. પાંડકના અભ્યાસપૂર્ણ બ્યાખ્યાન સાથે બીજાં સવળાં બ્યાખ્યાનો આ પુસ્તકમાં આવી જાય છે. સાહિત્યરસિક વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક-ખસે એ અહેવાલનું પુસ્તક રહ્યું-ખૂબ જ ઉપયોગી બનશે. જો કે આ અધિવેશન પછી જૂનાગઢ મુકામે બીજું અધિવેશન ભરાઈ ગયું અને એ દૃષ્ટિએ આ અહેવાલો યોગ્ય મેડા પણ કહેવાય, છતાં આ પુસ્તકમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવેલા નિબંધો શુન્દરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીને માર્ગદર્શક છે જ.

વિહંગાવલોકન

[તત્ત્વચિંતન]

‘યુગદર્શન’

આજે રાત્રીનાં અંધારાં યુગ દિવસે સૌરાષ્ટ્ર-યુગરાતની. પ્રાચીન સેવામાં અમે નમ્રભાવે યુગદર્શન રજૂ કરીએ છીએ. આજના સામયિક સાહિત્યમાં અનેક માસિક પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે. કેટલાંક માસિકો નવેલી યુગરાતી સાહિત્યની સેવા કરી રહ્યાં છે. આજના આ વિપુલ સાહિત્યનિર્માણ સામે આપણે એક નવા માસિકની ચી જરૂર એવો પ્રશ્ન ડોકાઈ પડે છે. આજના સામયિક સાહિત્યમાં ભારત વિપુલતા છે અને એમ છતાં પણ માનવજીવનના અનેક અંગ ઉપજીને રચાઈ, આપણને મળેલી આજની જાદુ રાષ્ટ્રજનમાં જે અનેકવિધ સમસ્યાઓ ઉભી થઈ રહી છે તે સમસ્યાઓની નવા દર્શિએ સમાલોચના કરવું અને ઉકેલ શોધવું, સુંદર ચિત્રો, આલેખો તેમજ છબીઓ દ્વારા ચિત્ર, રચાવવા, નૃત્ય, સંગીત આદિ લલિત કળાઓના પરિચય આપવું એક ઉચ્ચ કલાત્મક માસિક હવે અસ્તિત્વમાં આવ્યું નથી એમ સૌરાષ્ટ્ર દ્રષ્ટ કે જેના આશ્રય નીચે આ માસિકનો ઉદ્ભવ થઈ રહ્યો છે, તેના દ્રષ્ટીએ લાગ્યું અને આપણા સામયિક સાહિત્યની એ ઉણપ દૂર કરવાના હેતુથી એક માસિક પ્રગટ કરવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણયનાં પરિણામ રૂપ આ ‘યુગદર્શન’ આજે સૌરાષ્ટ્ર યુગરાતના ક્ષિપ્ર વાયકસમાજ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે.

આજે મૂત્તે રૂપે પ્રગટ થતું ‘યુગદર્શન’ તે સંબંધમાં સેવાયથી કદરવા અને લાવનાને સર્વાંશ પહોંચી વળે તેવું હવે નિર્માણ થઈ શક્યું નથી એમ અમારે નમ્ર ભાવે કબૂલ કરવું જોઈએ. પૂર્વતેજાનીમાં અનેકવિધ રોકાણોને અંગે યુગદર્શન વિશે કદાચેલાં કેટલાંક અંગ-

ઉપજી આ પહેલાં અંકમાં સામેલ થઈ શક્યાં નથી. કોઈ પણ ઉચ્ચ કલાના માસિકમાં કદાચ ચિત્રો અગ્રણ્ય રચના ધરાવે છે. રેણપરદેશમાં પ્રગટ થતા સામયિકોમાંથી તારવણી કરીને સાસ્ત્રગ્રંથના આકારમાં મનનીય વિચારસામગ્રી રજૂ કરવી એ પણ આવાં માસિક મટે એટલું જ આવશ્યક છે. પરદેશમાં વસતા આપણા યુગરાતીઓ સાથે સંપર્ક સાધીને તેમની મિનન મિનન પરિસ્થિતિ ધ્વને પ્રતિએવું નિરૂપણ કરવું એ પણ આ માસિકના અંગમાં હજી કદાચલી સામગ્રી છે. લેખ સામગ્રી પણ હજી વધારે વ્યાપકતા અને ઉડાણની અપેક્ષા ધરાવે છે. પાણી અનેકવિધ તૈયારીઓ આડે તેમજ અણધારી કેટલીક અગવડોના કારણે સંપાદકો નેંધે પણ અપેક્ષિત બેરિધ્વથી વંચિત રહી છે એ પણ કબૂલ કરવું જ રહ્યું. વિજનવાગ મંચાસ્ત્રોત્તમ તો હવે પછી જ ચર્ચ કરી શકશે. આ ઉપરાંત આ માસિકના ઉકાવ તેમજ મુદ્રાભનમાં પણ કુટિઓ રહી ગઈ છે, જે અનુભવે જરૂર થઈ શકે તેમ છે. આ સર્વ કુટિઓ દૂર કરવી અને જરૂરી વસ્તુઓની પુરવણી કરવી તેમજ યુગદર્શનને-ને નવા વિચારો, નવાં અધિકારો, નવી ભાવનાઓ સમક્ષ રાષ્ટ્રજનને નવું ધકાર અને સંસ્કાર આપી રહેલું છે તે સર્વને પ્રતિબિંબિત કરે અને વર્તમાન યુગનું સર્વાંગી દર્શન કરાવે એવું-એક અનોખું સર્વાંગ-સુંદર માસિક બનાવવું એવા અમારા મનોરથ છે.

આ માસિક કોઈ ચોક્કસ વિચારપણું પ્રચારક નહિ બને. વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નોની ચર્ચા અને આલોચનાથી દૂર નહિ જાણે. સરકારી નીતિ અને પ્રતિષ્ઠિઓની પણ લોક-સંબંધની દૃષ્ટિને સન્મુખ રાખીને જરૂરી ટીકા કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે. સત્યની ઉપાસના અને લોકશ્રેયની સાધના એ જ આ માસિકનું મુખ્ય ધ્યેય રહેશે.

આ મનોરથ અને ધ્યેયની સફળતાનો મુખ્ય આધાર લેખકો, વિચારકો, સમાજસેવકો તેમજ સંશોધકો અને ક્ષાકારોના સહકાર ઉપર રહેલો છે. આને ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં અનેક ગુજરાતી મહાત્માઓ કાર્ય કરી રહેલ છે. ગુજરાતી પ્રજામાં ઉચ્ચ કોટીના વિદ્વાનો અને કળાકેન્દ્રો વિદોની કોઈ ઉણપ નથી. એ બધા જ શિષ્ટ બધુઓ તથા બહેનો આ માસિકને પોતાનું ગણે અને પોતાની બને તેટલો સાથ અને સહકાર આપે એવી સર્વ કોષ્ટને નમ્રભાવે અભ્યર્થના છે.

આજનો સ્વાતંત્ર્યદિન

હિંદને આઝાદ થવાને આજે એ વર્ષ પૂર્ણ થાય છે અને ત્રીજા વર્ષનો પ્રારંભ થાય છે. સુગદર્શનનું આવા શુભ દિવસે પ્રગટ થવું એ એક ભારે સુખ સુયોગ છે. આજની ધડિએ છેરમાં એ વર્ષ દરમિયાન બનેલા બનાવો અને થયેલા ફેરફારો સ્મરણપટ સામે એક ચિત્રપટની માફક પસાર થાય છે, અને રાષ્ટ્રની સમગ્ર પરિસ્થિતિમાં કેવાં મહત્વનાં પરિવર્તનો થયાં છે એનો સમુચ્ચયે વિચાર કરતાં ચિત્ર પ્રગ્રહ-વિપાદની મિશ્ર લાગણી અનુભવે છે. ૧૯૪૭ ની ૧૫ મી ઓગસ્ટની રાત્રિ ફેશબરનાં પ્રજાજનોએ અમૃતપૂર્વ આનંદના ઉમાદમાં પસાર કરી, પરંતુ બીજા દિવસથી જ પંજાબનો ગ્રંજાયાત શરૂ થયો, ગાંધીજીની પદ વિનાની ક્લાનિ થઈ, લાખો માણસોનાં સ્થળાંતર થયાં. વળી થોડા સમય બાદ રાષ્ટ્ર-સ્વાતંત્ર્યના નિર્માતા ગાંધીજીને આપણે યુગભ્યા. બીજા આજુએ દેશી રાજ્યોનાં વિલીનીકરણ શરૂ થયાં. કાઠિયાવાડનું એકમ ઉત્તર થયું; હૈદરાબાદ સરજુગતિ સ્વીકારી; વડોદરા ગાંધી વિસ્તૃત થયું. લાલ પીળા રંગમાં વહેંચાયેલું હિંદ-એક બાજુ લાલ રંગના હિંદમાં ચાલતો અવતન પદનિતો રાજ્ય વહીવટ અને બીજા બાજુએ દેશી રિવાસોનાં પ્રવર્તતો મધ્યકાલીન રાજ્ય કારભાર-અંગ્રેજી રાજ્યતંત્ર નીચે આગ એ લાગમાં વહેવાયું હિંદ એ વર્ષ બાદ એકજ બન્યું અને સર્વત્ર પ્રજાતંત્રની સ્થાપના થઈ. આઝાદીનાં એ વર્ષ દરમિયાન સદાપણે આ સિધ્ધિ નેટલી અપૂર્વ તેટલી જ હિંદના ભાવી યત્નરતી દૃષ્ટિએ અત્યંત ઉપકારક છે.

આઝાદીના આગમન સાથે દેશમાં રાષ્ટ્રિત ફેલાયો, સુખ અને સ્વાસ્થ્ય પુનઃ સ્થાપિત થયો એવી આજા પ્રજાજનોએ

સંવેદી, પણ એ સુખ, શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય હજી દૂરનાં દૂર જ હોય એવો આપણે અનુભવ કરી રહ્યા છીએ. આખી પ્રજાને અને પૂર્ણ પાડવાની જે સમસ્યા આઝાદી પ્રાપ્ત થયા પહેલાંની રાજસત્તા સામે ઉભી હતી, તે સમસ્યા આજે પણ આપણને એટલી જ સત્તાવી રહી છે. અંગ્રેજી હકુમત દરમિયાન સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત થયેલા કોમી દાવાગળ આજે અત્યારે હવે ઉપદ્રામનને પામ્યો હોય એવી કોઈક નિરાંત આપણે અનુભવીએ છીએ. મોંઘવારી તો તે દિવસો કરતાં પણ આજે ઘટવાને બદલે વધી છે. એક બાજુ કાળા બજાર અને બીજા બાજુ નોકરશાહીમાં વ્યાપેલું લાંચક્ષત્રવતું નેર-બને પ્રજાપ્રાણુ શોષણ કરી રહ્યાં છે. વ્યાપાર વ્યવસાયમાં ઉત્તરોત્તર મંદી ફેલાતી રહી છે; અને મધ્યમ વર્ગને ટકવાની વિપમતા વૃદ્ધિગત થઈ રહી છે. આન્તરજાતીય પરિસ્થિતિ સુહૃદિરામ થવા છતાં અંતિમ યોગેનીમરી બની રહી છે અને તેની અસરમાંથી આપણો દેશ કોઈ પણ રીતે મુક્ત કે અલગ રહી શકે તેમ નથી. ડાહ્ય-રહીંગની અથામણ આપણા અર્થકારણને પણ ગંભીર રીતે નેખામણી રહેલ છે. પરદેશી સત્તાએ વિદાય લીધા બાદ આપણે ત્યાંના રાજકારણી પક્ષો વચ્ચેનાં પર્પણ સત્તાપ્રાપ્તિની લાલસાના કારણે વધારે તીવ્ર બની રહ્યા છે. કેમિસમાં અન્તર્ગત થઈને રહેલા સમાજવાદી પક્ષ કેમિસથી અલગ થઈને પોતાનું સત્તાવૃંજ વિસ્તારી રહ્યો છે. મજૂરોની હડતાળ અને કારખાનાંઓની તાળાબંધી જે ઉત્પાદનશક્તિ આપણને આજે સૌથી વધારે અપેક્ષા છે તે ઉત્પાદનકાર્યને જ વધારે ને વધારે ચિકટ બનાવી રહ્યાં છે. સામ્યવાદની નીતિ અને કાર્યપદ્ધતિ દેશમાં આજે જે કોઈ સુમેહસાન્નિત અને સ્વાસ્થ્ય પ્રવર્તે છે તેના મૂળમાં કુદારાધાત કરી રહેલ છે. આવી ચેતરફ પ્રવર્તતી વિપમ પરિસ્થિતિ વચ્ચે આઝાદીનાં સુખ, સમૃદ્ધિ અને આખાદી દ્વારા પ્રતીત થતાં મિષ્ટ ફેણ આખવાની પડી દૂરની દૂર ડેલાની ભય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

આમ છતાં પણ આપણને મગેલી આઝાદી આપણા આખા જીવનમાં કોઈ નવી ચેતના પ્રગટાવી રહેલ છે. સ્વતંત્ર પહેલાં કદી નહિ અનુભવેલું એવું સુખ સંવેદન આપણામાં જાગૃત કરી રહેલ છે. આપણા રાજ્ય-રાજ્યના વ્યવહારમાં આપણી સાથે શીધી કે આડકતરી રીતે અર્ધ રાજ્ય કંટાળી

પરદેશી સત્તા અચકાતી અને આપણા સ્વમાનને આઘાત પહોંચાડતી. આ દુરિચ્છિનિમાંથી આપણે મુક્તિ અનુભવીએ છીએ, આપણા દેશમાં હવે ઉંચું મહું રાખીને ફરી શક્ય છે છીએ. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા જામવી જાય છે અને એશીયાના દેશોની આપણે આવેલાની પ્રાથમિક કરી છે. ઇન્ડોનેશીયાને સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન બનાવવામાં હિંદે ઘણા મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આજ સુધી અનેક ક્ષેત્રોમાં આપણને પ્રવેશ મળેલો છે અને તેમાં આજે એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ફાર આપણા માટે ખુલ્લા થયાં છે. આ રીતે આઝાદીની આભોદવા પ્રગટાવવાના અંગિકારો અને ચોતરફથી સ્પર્શી રહી છે અને તેમાં કોઈ નવી અગત્યની ચેતના-વેદ્ય કરી રહી છે અને બધા પુરુષાર્થ પ્રેરી રહી છે. માનવીના વ્યક્તિગત કે સામાજિક જીવનમાં મુખ્યત્વે પ્રમાણમાં મોજા વસુ છે; પુરુષાર્થ મયતા, ચેતનમયતા, પ્રગતિશીલતા એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. અને આ ધોરણે વિચારતાં આપણને મળેલી આઝાદી વિશેષ અને વિશેષ ચરિતાર્થ બની લી છે.

આ રીતે સર્વોચ્ચ સ્તરે સ્વાતંત્ર્ય આપણને પ્રાપ્ત થયેલું હોવા છતાં જાન સાર્વજનિક બાંધકારથી ભરેલું લાગે છે. કેટલીક સમસ્યાઓ હજી વિશ્વપુરે પેદા કરેલી છે; કેટલીક સમસ્યાઓ વિદ્યાર્થી ધરેથી હકુમતે આપણને 'વારસામાં આપી છે; કેટલીક સમસ્યાઓ સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાધીનતામાંથી જન્મી છે. આ સર્વ સમસ્યાઓના ઉકેલમાં રાષ્ટ્રની પ્રમુખ શક્તિઓ શકાયેલી છે, પણ તે સમસ્યાઓ હજી આપણાથી ઉકેલી શકાઈ નથી. ઉલટું ઘણી વખત તો એમ લાગે છે કે આપણી આ સમસ્યાઓ કાળના વહેવા સાથે સરળ બનવાને બદલે વધારે ને વધારે જટિલ બની રહી છે. આજ સર્વવ્યાપી નૈતિક અધઃપતન ભારે ભવાતક છે. આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પણ એકસરખી ચિંતાજનક સાથા કરે છે. આજે જરૂર છે નૈતિક શુદ્ધિની, પ્રગત્યપ સંજ્ઞાની, બધા પુરુષાર્થની. આજની આપણી કંઈક ઉપર બારિતો સર્વ આધાર રહેલો છે. અજના આઝાદી અને આપણ સર્વ અત્યંત બનીએ, અજન સાર્વજનિક રાજ્ય, અર્થ કે સત્તાની લાલસા, પક્ષપક્ષીએ સર્વને આજુએ રાખીને આપણને મળેલી આઝાદીને સુરક્ષિત અને સાર્થક બનાવવા માટે સર્વ કાંઈ કરી છુટીએ. ને

બેભ-અધિદાન જરૂરી હોય તે આપણમાં આપણે માછી પાની ન કરીએ।

સત્યમેવ જયતે

આપણી સરકારે આપણી રાજ્યમુદ્રા સાથે આ સત્ત્વ સંલગ્ન કરવાની જાહેરાત કરી છે એ સુવિદિત છે, આ સત્ત્વ ઉપર આ અંકમાં શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડકની એક વિદ્વાતશ્રી તોંધ પણ પ્રગટ કરવામાં આવી છે. આ સત્ત્વમાં ગાંધીજીના જીવનનું સારસર્વસ્વ આવી જાય છે. ગાંધીજીને આ સત્ત્વમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી અને એમાં રહેલી સત્ત્વની ઉપાસના એજ નેમના સમગ્ર જીવનનું પ્રેરક બળ હતું. આપણી આઝાદીના ગાંધીજી વિદ્વાતા હતા. આપણે સર્વ ગાંધીજીના વારસદાર હોવાનો દાવો કરીએ છીએ અને તેમાં જોઈને લક્ષ્યે છીએ. આમ જતાં પણ આજની આપણી રાહ કેટલીક બાજતમાં ગાંધીજીનો રાહ નથી એ પણ આપણને કમ્પ્યુટ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી વ્યવહારમાં, રાજકારણમાં અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ અને બીજા દેશોના હક્ષિકામાં આપણે દેશ કેમ ટકી રહે અને આગળ વધે એ બાબત ગાંધીના સત્ત્વધારને મુખ્યપણે ધ્યાનમાં રાખવાની રહે છે. વળી દિન પર દિન બદલાતા સંયોગોમાં, કોઈ પણ મહાન વ્યક્તિ વિશે આપણને એમ તેલું માન થા જકિત હોય તો પણ રાજ્યના વહીવટી પ્રકોમાં તેમના વચનોનું આંધળું અનુકરણ કરવું આપણને પાસવે પણ નહિ. દરેક બાબતમાં આપણી સમજ અને મુશ્કેલી પૂરી ઉપયોગ કરવા જોઈએ અને ઉપરોક્ત બદલાતી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા જોઈએ. આમ કરવા જતાં ગાંધીજીએ આપણને અમુક કાળે અમુક સંયોગોમાં દર્શાવેલા વિચારોથી અન્ય માર્ગે જવાની આજ્ઞા કરેલી પરંતુ એમ કરતાં આપણે ગાંધીજી વિશેની આપણી નિષ્ઠાને એવકા નીવડીએ છીએ એવો કોઈ આક્ષેપ કરે તો તે અનુચિત અને અવિવેક-ભર્યો સેખાવ. કારણકે બદલાતા સંયોગોમાં ગાંધીજી પણ પોતાના આદેશો બદલના હતા. આ હકીકત ગાંધીજીનાં જીવનમાંથી ઠેકણે ઠેકણે આપણને જાણવા સમજવા મળે છે. પણ એક બાબત એવી છે કે જેની ને આપણે ઉપેક્ષા કરવા માંડીએ તો આપણી ગાંધી-નિષ્ઠા તદ્દન અર્થ વિનાની બની જવાની અને આપણે ગાંધીજીના વારસા અને વારસદાર અનુયાયી છીએ એમ

કહેવાનો આપણને લેશમાત્ર અધિકાર રહેવાનો નહિ. અને એ છે સત્યનું અપલંબન અને ઉપાસના. આ આપણે બરોબર સમજીએ અને આપણા રાજકારણને, સામાજિક વ્યવહારને, આપણા સમસ્ત આચારને અસત્યથી દુષિત કરતાં અટકીએ. સત્ય-મેઘ જલે એ સત્યને આપણે મુદાલેખ બનાવીને સત્ય વિષેનું આપણું ધ્યેય, ભાવના અને શ્રદ્ધા આપણે ગાંધીજીના વારસદારે જગત સમક્ષ જાહેર કરીએ છીએ. દેશકાળને વિચાર કરતાં ગાંધીજીથી આપણે બીજી કોઇ પણ વ્યક્તિમાં અન્ય માટે જવાનું પસંદ કરીએ તો તે ક્ષમ્ય લેખાશે, પણ સત્યથી જો આપણે દૂર જાણું તો આપણે ગાંધીજીનો જન્મેત્મના મૂળ તત્વનો જન્મેત્તીથો ધનકાર કરી કહેવાશે એ આપણે બરાબર સમજીએ, અનંતરમાં ઉતારીએ અને આજે કેવળ અસત્યથી બાંધેલી જીવન આપણા સમસ્ત જીવનને સત્યપરિપૂત બનાવવાનો નિશ્ચય કરીએ. ગાંધી. નિષ્ઠા એટલે સત્યનિષ્ઠા એ આપણે કદિ ન ભૂલીએ.

મંગળ વર્ષ

ગયું વર્ષ ગુજરાત તેમ જ સૌરાષ્ટ્રના અમુક ભાગોએ વિષમ દુષ્કાળની શાનમાં પસાર કર્યું. આ વર્ષ દરમિયાન પણ જે માસ વરસાદ વિના ખાલી ગયો હતો અને અષાઢ પણ વ્યતીત થયા આવ્યો હતો અને ક્યાંય પણ વરસાદ ન મળે એ કારણે પ્રજાનાં દિલ જોયા થઇ રહ્યાં હતા અને આ વર્ષે પણ જો વરસાદ નહિ આવે તો લોકોનું શું થશે એ ચિન્તા સૌ કોષ્ટને ઉદ્વિગ્ન કરી રહી હતી. પણ આપાદના અત્યંત ભાગમાં મેધરાજની સર્વજન મહેર ઉતરી છે અને મૌતરફ લોકોનાં દિલ શાન્તિ અને પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યાં છે. મુંબઇ તો વરસાદથી તરબોળ બની રહ્યું છે અને ગુજરાત તેમજ સૌરાષ્ટ્રના સર્વ પ્રદેશોની ધરતી પણ પૂરતા પ્રમાણમાં જળસીમિત થઇ રહી છે. વર્ષાના આગમન પ્રસંગે પૃથ્વી જીવું વસ્તોને ત્યાગ કરે છે અને નવવૈવનમાં પુનઃ પ્રવેશ કરતી હોય એમ નવું રૂપ અને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે. સ્મુદ્ધ આ દિવસો દરમિયાન કોઇ જુદી જ મસ્તી ધારણ કરે છે. મૌતરફ પથરાઇ રહેલી લીલી હરિશ્યાળી આંખોને કોઇ જુદો જ આનંદ અને કંડક આપે છે. પવંતી ઉપરથી પાણીના ધોધ પડવા લાગે છે અને નીચેની ખીણોમાં વિપુલ જલપ્રવાહો ખળખળ કરતા પહેલાં લાગે છે. સર્વજન નવજીવનની નવા પ્રાણપુરણની

ઝળક દેખાય છે અને ગ્રીષ્મની નિરવ શાન્તિના રથને વર્ષાની સરવ મસ્તીનો અનુભવ થાય છે. સંપ્રિતી આવી કાષાપથત જોઇને ચિત્ત પણ આનંદપ્રમત્ત બની જાય છે અને ચિન્તાનાં ઉંડાણમાં લઇ જતું અપૂર્વ વિસ્મય અનુભવે છે. આ વિમળ પ્રસન્ન વિશદ વાતાવરણમાં-જ્યારે પ્રજાજીતીની ભૂતકાળની ચિંતા સરી ગઇ છે અને આચારી ઉજ્જવળ બનિજની આશાઓ તેમનામાં નવો પ્રાણસંચાર કરી રહી છે ત્યારે-યુગદર્શન પ્રગટ થઇ રહ્યું છે એ યુગદર્શન માટે પણ શુભ શુકનરૂપ છે એમ માનવા મન લગવાય છે.

‘મંગળ પ્રભાત’ અને તેના ચિત્રકાર

આ અંકના પ્રારંભમાં ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના જાણીત કળાકાર શ્રી. સોમાલાલ શાહનું આલેખિતું ચિત્ર આપવામ આવીએ છે. આ ચિત્રનું વર્ણવૈલાલિત્ય અને રચનાપ્રમાણ્યું રહેલું સૌંદર્ય એકદમ રમ્યસિદ્ધ છે કે તે વિશે કોઇ લાંબી દીપ્તિપૂર્ણ સમજુતી આપવી જરૂર છે જ નહિ. પ્રભાતને સમય છે; જાણ કે પ્રભાતની કોઇ અધિકાંતી દેવતા હોય એવું કોઇ સુરપ સન્નારી હાથમાં વીણા ધા ધુ કરીને બેઠી છે અને માન આલાપ શરૂ કરવાની તૈયારીમાં છે. સામે બેઠેલાં હરણ-હરિણી ઔસુક્યબરી મુદ્રા વડે સામેથી નીકળતું શાન ગ્રીલવાની તૃપ્તતા દાખવી રહ્યાં છે. પૂર્વાકાશમાં સંશોભિત ટમટમી રહ્યો છે. આખા દર્શનમાં ચોક્કસ પ્રકારની પ્રસન્નતા વ્યાપી રહી છે. આંખ અને મનને આદહાદ આપે તેવું રંગ અને આકારની ગુંથણી રજૂ કરવી એ આ ચિત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એમ ચિત્રના આલેખક જણાવે છે અને તે આખા પાર પડ્યો હોય એમ આપણે અનુભવીએ છીએ.

આ ચિત્રના ચિત્રકાર શ્રી. સોમાલાલ શાહ જાવનગરન પુણે ત્યાંની સરકારી હાઇસ્કૂલમાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે કામ કરે છે અને પોતાની સહજસિદ્ધ ચિત્રકળાની એકલક્ષી ઉપાસનામાં મગ્ન જીવન ગાળે છે. તેમનાં ચિત્રો કુમારમાં અચારન-અચર પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે, અને તેમનાં ચિત્રોની એક સુન્દર સંગ્રહ પણ પ્રગટ થયો છે. નાળપદા ગ્રામવાસી જોનાનું-પાસ કરીને રખાણા અને ભરવાડજીનું- નેસર્ગિક લાવણ્ય ઉત્કૃષ્ટ રીતે રજૂ કરવું એ તેમની વિશેષતા છે. પક્ષીઓનાં અપ્રતિમ આલેખનો એ તેમની બીજી વિશેષતા છે. પણ તે આલેખનો લગભગ અપ્રગટ હોઇને આપણને તેનો બહુ જ ઓછો પરિચય છે. ભાવનગર જેવા દરવર્તી કેન્દ્રમાં તેઓ વસતા હોઇને તેમજ

સ્વભાવથી તેઓ અત્યંત સંકોચશીલ હોઈને તેમને ગુજરાતે બહુ જ ઓછા ખર્ચા છે. પણ આજના આપણા ચિત્રકારોમાં તેઓ અગ્રગણ્ય રચના કરાવે છે એવો આપણા સર્વ કલાવિવેચકોને એકસરખો અભિપ્રાય છે. આજના આઝાદીદિનના મંગળ પ્રભાતને અનુરૂપ આ ચિત્ર 'યુગદર્શન'ના પ્રથમ અંકમાં પ્રગટ કરતાં સર્વિશેષ આનંદ થાય છે અને આ ચિત્ર પ્રકાશનાર્થે આપવા માટે શ્રી. સોમાલાલ શાહને અણુસ્ત્રીકાર કરવામાં આવે છે.

શ્રી. બસુભાઈ રાવતને અભિનંદન

સાહિત્ય, કળા અને સંસ્કૃતિસંબંધક કોષ્ટ પણ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા લેખકો, કળાકારો કે સંશોધકોમાંથી દર વર્ષે કોષ્ટ પણ એક વ્યક્તિને પસંદ કરીને તેને સુવર્ણચંદ્રક આપવો આવી યોજના ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ઉદ્ભવ્યેક વર્ષથી અમલમાં મૂકવામાં આવી છે અને આ યોજના સફળતા સાક્ષર શ્રી. રણુજીરામ લાલાભાઈના સ્મારકનિધિમાંથી ઉપરિચિત થયેલી હોઈને આ ચંદ્રકને

'રણુજીરામ સુવર્ણ ચંદ્રક'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ વર્ષનો ચંદ્રક 'કુમાર' ના તંત્રી શ્રી. બસુ ભાઈ રાવતને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે. 'કુમાર' ઉદ્ભવ્યેક વર્ષથી ગુજરાતની અનુપમ સેવા કરતું આવ્યું

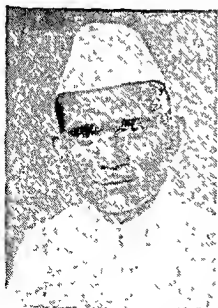
રાત્રી સામયિકોમાં આજ સુધી અંગ્રેક રહ્યું છે. શ્રી. બસુભાઈ પ્રવૃત્તિથી એક કળાકાર અને સાહિત્યક છે અને તે કારણે જ મુદ્રણકળાના ક્ષેત્રમાં તેમણે આવું વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. અમદાવાદની અનેક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રી. બસુભાઈ સક્રિય ભાગ લઈ રહ્યા છે. લીપિ સુધારણાને લગતી તાજેતરમાં મુબંબ સરકારે નીમિશી સમિતિના તેઓ એક સભ્ય છે. આમ અનેક દિશાઓને તેમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ સ્પર્શતી હોવા છતાં 'કુમાર' એ તેમની સર્વ સક્રિયતાના ઉપયોગનું વર્ણોપી કેન્દ્રસ્થાન બની રહ્યું છે. લેખસામગ્રીની કળાશ્રુ મુદ્રણ દ્વારા અભિવ્યક્તિ એટલે કુમાર અને કુમાર એટલે બસુભાઈ રાવત-આવા એકનિષ્ઠ સાહિત્યસેવક શ્રી. બસુભાઈ રાવતને રણુજીરામ સુવર્ણ ચંદ્રક અર્પણ કરવામાં ગુજરાતી સાહિત્યસભાએ યોગ્ય વ્યક્તિની યોગ્ય કદર કરી છે અને તે માટે શ્રી. બસુભાઈ રાવતને અંતરનાં અભિનંદન છે.

કળાવિવેચક શ્રી. મનુભાઈ ઠંકરેનું વ્યકાળ અવાસન તા. ૨૪-૭-૪૬ ને રવિવારના રોજ ગુજરાતના એક

અણીતા કળા-વિવેચક શ્રી. મનુભાઈ ઠંકરેના ૩૨ વર્ષની ઉંમરે નિપજેલા અકાળ અવસાન પર લેવામાં આવેલું એક શોભાલાગણી અનુભવી એ છબી. ૧૯૧૮ માં તેમનો જન્મ થયો હતો, ૧૯૩૭ માં લંડન મેટ્રીકની પરીક્ષા

પસાર કરીને તેમના પિતાના મિલકતોગળા વ્યવસાયમાં લેવા જોડાયા હતા. નાનપણથી લક્ષિતકળાઓ પ્રત્યે તેમને સ્વાભાવિક આકર્ષણ હતું. એક વખત તેઓ નૃત્ય તરફ દીકરીક દબેલા હતા. પોતે રવર્થ એક ચિત્રકાર હતા, પણ વ્યાપાર-વ્યવસાયમાં જોડાયા બાદ ચિત્રકાર્ય તેમણે લગભગ છોડી

છે. તેના આલસપાદક શ્રી. રવિચંદ્ર મહાલંકરે રાવતને પણ આગળનાં વર્ષો દરમિયાન આ ચંદ્રક અર્પણ કરવામાં આવેલું છે. કુમાર ગુજરાતી મુદ્રણકળામાં જે નવી ભાત પાડી છે, તેના સર્વ પરા શ્રી. બસુભાઈ રાવતને બાબે ખાત છે, અને એ કારણે 'કુમાર'નું સ્થાન આપણા ગુજ-

દાંડું હતું, એમ છતાં પણ - ચિત્રકારોનાં તેમનાં સંસ્મરણો આપણે ચાલુ રાખીએ. ચિત્રકાર અને ચિત્રકળાને ઉત્કર્ષ આપતી કલ્પના પ્રગટિમાં તેઓ જોવાલાયક હતા. એટલું જ નહિ પણ ખૂબ સક્રિય ભાગ લેતા હતા. તાજેતરમાં રૂપાયેલ 'મિત્ર કમીટી'ના એક્ઝીક્યુટિવ એડ ફાઇન આર્ટ્સના તેઓ એક મુખ્ય સ્થાપક અને કોઓર્ડિનેટર હતા. મુખ્ય અને મહાવલી ૧૯૪૮ની આર્ટ્સ કોન્ફરન્સ (ફળ પરિણામ) ને પણ પાસનામાં તેમણે ઘણું અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. મુખ્યમાં ફાઇન આર્ટ્સ રીસર્ચ કમિટીનું ઉભું કરવું અને અનુક્રમે ફાઇન આર્ટ્સ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવી એ બે એમના જીવનના મોટા મનોરથો હતા. પણ માનવી કંઈક છે કંઈક અને કાળ કરે છે કાંઈ પંદર દિવસની માંદગી, એપ્રિલના ફાઇન આર્ટ્સ દર્શન દોવાની કલ્પના, ઓપરેશન અને ત્રણ દિવસમાં આ દુનિયાને છોડી આસ બેગીને વિદાય થવું એવું કાંઈ અઘણ બાપિ તેમના માટે ઘણાંયું હતું. તેઓ આપણા ચિત્રકારોનું એક મોટું અવસર હતા. કાંઈ પણ ચિત્રકાર તેમનું કામ દેખાવું પૂછીને તેમને મળ્યા પછી જોતા. પણ તેનાં ચિત્રો કઠારસિક શ્રીમાનેને દેખાડ્યા, સારા ઘરે વેગી આપ્યા, પોતાથી પણ બને તેટલી તેને મદદ કરવી આ બધી ચિંતા મનુભાઈ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લેતા. 'કમિટી'માં છોડ્યા કેટલાક સમયથી રિહા ચિત્રકારોનાં ચિત્રો પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે અને એ કારણે એ સાપ્તાહિક પત્ર આપણું હોય એમ લાગે છે. ચિત્રોની પસંદગી શ્રી. મનુભાઈ કરતા અને તે ઉપરથી નેંધ પણ તેઓ જ લખતા. 'યુગદર્શન'ની યોજના લાગે દંડુ યોગ સમય પહેલાં તેમની પાસે મળેલા. યુગદર્શનનાં આપણાં આવું સચિત્ર અને કળાપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક કાર્યોનાં અમે ચિત્રકાર કરી રહ્યા છીએ એ વડગીને તેમને બારે આનંદ થયો અને ચિત્રો સંબંધી બધી જવાબદારી તેમણે સ્વીકારી લીધી અને 'યુગદર્શન' સંબંધમાં એ બાબતની દુર્ નિશ્ચિતતા અનુભવતા થયા. બીજાનામાં પડ્યા પડ્યા તેમના ટેલિફોન આગળ કરે કે આ ચિત્ર અંદાંધો લઈ આવે. અને એ ચિત્રના બ્લોક પેલે દેખાડે કરતા આપો વગેરે. પણ કમ નસીબે એ મારી નિશ્ચિતતા પણ અન્યન અઘણાણી નીતરી. આ રીતે 'યુગદર્શન'ના પ્રારંભ સાથે જ 'યુગદર્શન'ને પડેલી ખેડની નેંધ લેતી પડે છે. તેમના પિતાશ્રી શ્રી. મુળજી દગાળ રતલાભની સમજન મિલના મેળેજી.

એન્ડ અને મુખ્યના રહેણાં કો-ઓપરેટીવ સોસાઈના મુખ્ય સંસ્થાપક છે. તેમનાં માતૃશ્રી શ્રી. બાળીબહેન મુળજી મુખ્યમાં એક બહુ બહુલીતા સ્ત્રી કાર્યકર્તા છે. માતૃપિતા, પત્ની, પુત્રી, ત્રણ ભાઈઓ, બે બહેનો આમ મોટા કુટુંબ પરિવાર વચ્ચેથી તેઓ કમીટીમાં માટે વિદાય થયા છે. આ આખા કુટુંબ પરિવાર પ્રત્યે આપણી સહાનુભૂતિ છે. શ્રી. મનુભાઈના આત્મને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાયો.

જાણીતા પત્રકાર શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત સુતરીઆનું બેદનતક અવસાન

૨૪. ચન્દ્રકાન્ત મુળજી રાજીવસાળામાં પિતૃત યદ્યપ. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની પ્રેરણાથી પત્રકારિત્વમાં નાંખવા બહુ હતું. મુળજી સમાચાર, દિવસના,

૧૯૪૬-૪૭, ૧૯૪૭-૪૮ અને ૧૯૪૮-૪૯ ચન્દ્રકાન્ત મુળજીનાં બહુલીતા દેનિકામાં તેમણે કાર્ય કર્યું હતું. આજના યુગદર્શન પત્રકારિત્વમાં સમયસરેને શાહુચારીને મુક્યાની કળાને જે વિશ્વસં થયો છે, તેનું શ્રેય જે એક બે પત્રકારોને બધું છે તેમાં શ્રી ચન્દ્રકાન્તનું યાદરહાન આવે છે.

તેમના પત્નીશ્રી ચંદ્રાના પત્રકારિત્વ દરમિયાન સંખ્યાબંધ નવા નવા ચુવતોએ તેમની સાથે કાર્ય કર્યું છે અને તેમની કાળજીમરી દોરવણી હેઠળ સારા પત્રકારો બન્યા છે. આમ ૨૪. શ્રી. ચન્દ્રકાન્તે માત્ર પત્રકાર તરીકે જ કાર્ય કર્યું નથી; પરંતુ યુગદર્શન પત્રકારિત્વને નવા નવા

માણસો તૈયાર કરી આપ્યા છે.

તેમના માયાણુ છતાં રમુજ સ્વભાવને તેમના સંસ્કર્ષમાં આવેલા કાષ્ઠ પણ્ય કદી બૂલી શકશે નહિ. તેઓએ “નયુનાઈ”ના ઉપનામે વર્ષો સુધી હજારો અને હાસ્યરસ પ્રેરતાં લખાણો દ્વારા ગુજરાતના સંખ્યાબંધ ગમગીનોને ખડખડાટ હસાવ્યા છે.

તેઓ ગુજરાતી પત્રકારિત્વની જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચેની કડી સમાન હતા. તેમના જવાથી એ કડી તૂટે છે. ગુજરાતી પત્રકારિત્વનો ઇતિહાસ લખવાનો અધિકારી પુરૂષ, પોતાની એ મહેન્ટા “મનની મનમાં રાખી”ને આપણી વચ્ચેથી વિદાય થયો છે.

તેમના આકર્ષક અવસાનથી, અને તેમને જવાવના જતાં તેમના લઘુઅણુ શ્રી. ધનસુખદાસના પણ્ય તેવાજ કરણ અવસાનથી શ્રી. સુનરીઆ કુટુંબ ઉપર અસર આપત્તિ આવી પડી છે. તેમની આ આપત્તિ અને શોકમાં અમે પણ્ય પોતાને સહભાગી ગણીએ છીએ અને તેમના આત્માને ચિર શાન્તિ ઇષ્ટીએ છીએ.

ડૉક્ટરનો કુકાળ

અમેરિકા ખંડમાં કાચી અને ઔદ્યોગિક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને સંગ્રહ જગતમાં સૌથી મોટું છે; ખાસ કરીને તે પ્રદેશ મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ કરી શકે તેમ છે. અમેરિકા ખંડના કેટલાંક દેશોમાં લાખો એકર ફળદ્રુપ જમીન અણખેડાયેલી પડી છે. એકલા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન આ લગાઇ દરમિયાન લગભગ બેપકું થયું છે. અમેરિકાના ખંડને છેલ્લા બેને સુદનો અત્યંત લાભ મળ્યો છે.

તેની સામે બ્રાઝીના જગતમાં લગાઇએ ઉત્પાદન ખેડેલી નાખ્યું છે, તે ઉત્પાદન સામાન્ય ધોરણ પર લાવવા માટે સૌને અમેરિકાની વસ્તુઓ જોઈએ. તે ઉપરાંત ચાલુ વેપાર-વિનિમયમાં કેટલીયે ચીજો જોઈએ તે લુદી.

આ રીતે જગત આખાને અમેરિકાની વસ્તુઓ ખરીદવી છે; અમેરિકા મોટા પ્રમાણમાં જગતને વેચી શકે તેટલો તેની પાસે માલ છે. પણ આખા જગત પાસે અમેરિકા-મંદી માલ ખરીદવા માટે ડૉલર નથી.

આખા જગતનું વસ્તુઓનું ઉત્પાદન લગાઇ પહેલાંના સમયની સપાટીએ આવતું જાય છે, પણ ડૉલરના

કુકાળને અંજો જગતમાં વસ્તુઓનો વિનિમય છૂટથી થઈ શકતો નથી. પરિણામે દુનિયામાં એક બાલુ છત અને બીજી બાલુ અછત-એ દુનિયાનો મોટામાં મોટો આર્થિક કોષડો બનતો જાય છે.

આખી દુનિયાને અમેરિકાની વસ્તુઓ જોઈએ; સામે અમેરિકાને દુનિયામાંથી અમુક જુજ ચીજો જોઈએ; છતાં હરીફાઈ કરીને જગતના દેશો, અમેરિકામાં વસ્તુઓ વેચી ત્યાં જોઈતી વસ્તુઓ ખરીદી શકે, પણ પરદેશી વસ્તુઓની આપાત સામે અમેરિકામાં ભારે જકાત છે.

અમેરિકા નથી પરદેશી વસ્તુઓ આપાત કરવા માગતું, કે નથી ત્યાંના ઉદ્યોગપતિઓ પરદેશમાં ડૉલરની ધીરધાર કરવા માગતા, નથી અમેરિકાના ઉદ્યોગપતિઓ પરદેશમાં નવા ઉદ્યોગોમાં મૂકી શકતા. આથી અમેરિકામંદી ડૉલર બહારની દુનિયાને જાલુ જ મુર્ખાંદિત પ્રમાણમાં મળે છે. જ્યારે સૌને અમેરિકામંદી ગંભીર ખરીદીઓ કરવી છે. પરિણામે દુનિયાના ચલણી નાણા સામેની સેનાની અના-મ્તો પણ્ય ઘસડાઈને અમેરિકા મેળી યાય છે. છતાં અમેરિકામંદી માલ ખરીદવાની જગતની બૂખ ભાંગતી નથી.

શરૂઆતમાં લગાઇની પાવમાલીમાં રાહત આપવાના બહાને અમેરિકાએ યુરોપના દેશોને લેન આપી; પછી મશ્વલ-યોજના નીચે મદદ કરી. હવે શું? આ પ્રશ્નમંદી જગતમાં હુડીઆમણુના ભાવ ધટાડવાની હવા ઉઠી થઈ છે.

નાણાંની કીમત

અમેરિકાના રાજસી ઉત્પાદનને ઠેકાણે પાડવા અમેરિકાને પણ જગતમાં માલ વેચ્યા વિના છૂટકો નથી. નહિતર ખેડારી અને મંદી અમેરિકાના અર્થતંત્રને ઝડપથી પીંખી નાખે, એટલે અમેરિકાએ ત્રીજો રસ્તો નિર્ધાર્યો અને આડકતરી રીતે જગતના દેશોને તેની લલામણુ કરી. તે રસ્તો દરેક દેશના નાણાંની આંતરરાષ્ટ્રીય કિંમત, એટલે હુડિયામણુના ભાવ ધટાડવાનો છે.

અમેરિકા કહે છે કે જો આ દેશોના હુડિયામણુના ભાવ ધટાડવામાં આવે તો તે દેશોનો માલ અમેરિકામાં સસ્તો પડે પરિણામે તેઓની અમેરિકા ખાતેની નિકાસ વધે અને તેઓને વધુ ડૉલર મળી શકે. આ ઉપરાંત હુડિયામણુનો ભાવ ધટાડવામાં આવે તો બીજો પણ

કાયદો આ દેશોને યાવ અને તે એ કે તેઓના આવાન-
નિકાસ વેપારની ખાધ ઓછી થાય,

ઈંગ્લંડની, સરનારી નીચે અમેરિકા અને રૂઝિયાની
લાગણ નીચેના દેશો સિવાયના ઘણા ખરા દેશો એકમત
થવા કે અમે ડોલર બચાવવા અમેરિકામાંથી ખરીદી
ઓછી કરીશું અને જરૂર પડશે તો પેટે પાટા બાંધીશું,
પ્રખતું છવનધી છુ નીચું લાવીશું, ઉત્પાદન ખર્ચ
ઘટાડીશું, સ્ટર્લીંગ વિસ્તારમાં બ્યાપાર-નિનિમય
વધારીશું, પણ દુડિયામણના ભાવ ઘટાડીશું નહિ.
દુડિયામણના ભાવ નહિ ઘટાડવા પાછળ કયા પ્રાણુપ્રયો
સ્થાપેલા છે કે જગનના આદ્યના બંધા દેશો છવ ઉપર
આવીને આવા ખરડીઆ નિજીયો કરે છે તે સ્વસ્થ સર-
જ્યા માટે આપણે રૂઝિયાની રિયનિતો ત્રિચાર કરીએ.
તે ઉપરથી ખીજ દેશોની રિયનિતો ખ્યાલ આવી જશે.
રૂઝિયાનું દુડિયામણ

લગાઇ પહેલાં કેટલાયે જોઈથી ખિદિશ સ કારે હિંદના
રૂઝિયાને ખિદિશ પીન્ડ સથે અદાર પેન્સની હિંદુ લમ-
અથિથી જોડયો હતો. આ લમને છુટાછેડાનો કાયદો
લગાડવા પ્રજાએ ભારે પોકારો કરેલા અને સોજ પેન્સ
કે તેથી નીચા ભાવ બાંધવાની માગણી કરેલી, પણ કાંઈ
પરિણામ આપ્યું નહોતું.

ખિદિશ સરકાર ગઇ અને આ લમના છુટાછેડા થયા.
પણ લગાઇ પછીના અસાધારણ આર્થિક સંવેગોમાં
રૂઝિયાને સ્ટર્લીંગ વિસ્તારના વાગમાં સમાવું પડ્યું છે
એટલે અમેરિકાએ સ્ટર્લીંગના ભાવ ઘટાડવાની વાત શરૂ
કરી કે તરત રૂઝિયાના ભાવ ઘટાડવાની વાત ઉભી થઇ હતી.

લગાઇ પહેલાં અદાર પેન્સના હુડીના ભાવ ઘટા-
ડીને સોજ પેન્સ કરવાનો પ્રજાપોષક જેઓના કાનમાં
શું જતો હતો, તેઓ આચારે પણ હુડીના ભાવ ઘટાડવાની
તરફથી કરતા હતા. તેઓની મુખ્ય દલીલ આ હતી. એક
રૂઝિયાના બદલામાં અદાર પેન્સને બદલે સોજ પેન્સ મળે
તો એક રૂઝિયાના બદલામાં પરદેશથી અદાર પેન્સનો
માલ ગળવાને બદલે સોજ પેન્સનો મળે. તેટલે અંશે
પરદેશી માલ અર્ધિ મોથો પડે. સામે અર્ધિનો એક
રૂઝિયાનો માલ પરદેશ ભાવ તેના બદલામાં પરદેશને
અદાર પેન્સ ચુકવવાને બદલે સોજ પેન્સ ચુકવવા પડે.
એટલે અંશે પરદેશમાં અર્ધિનો માલ સસ્તો પડે. આથી
નિકાસ વધે, આવાન ઘટે અને દેશના ઉદ્યોગોને રક્ષણ

મળે. ફરક દેશની આ આર્થિક જરૂરિયાત સમજીને
અમેરિકાએ આ વાત રજૂ કરી હતી.

પણ લગાઇ પહેલાના અને આજના આર્થિક સંવે-
ગોમાં આસ્તાન જમીન જેટલો મોટો ફરક પડી ગયો છે.

૧. હિંદમાંથી નિકાસ કરવાની કાપી માંજીતો
જ્યો બહુ મર્યાદિત છે. રૂ, રાણુ, બિયાં વગેરે મોટામાં
મોટા નિકાસ થતી વસ્તુઓ આજે ઓછામાં ઓછી
નિકાસ થાય તેમ છે. રેનો પાક ઘટ્યો, રાણુ પાકીરતાનામાં
ગયું, બિયાની રચાનિક વપરાશ વધી, અને ૧૯૫૧ માં
અનાજની બાજતમાં સ્વાવલંબી થવાની સરકારી યોજના
સફળ થતાં મુશી અનાજ પરદેશથી આયાત કરવું જ પડ્યો.

૨. યાંત્રિક ખેતી અને ઔદ્યોગિક નિકાસ માટે મોટા
વત્રો પરદેશથી લાવ્યા વિના છુટકા નથી.

૩. પરદેશી માલ મોથો પડવાને કારણે હિંદમાં
જનના માલને રક્ષણ મળે; પણ તે સંધ્યમ વર્ગ અને
ખીજ માલ ખરીદનારોઓના ભોજો. અકુદરવી રીતે ઉંચા
ભાવ ટકે તેથી ઉદ્યોગોની કાર્યક્ષમતા વધવાને અને ભાવ
ઘટવાને બદલે લોકોના હિસાબે અને જોખમે ઉદ્યોગોનું
સ્થિતિ ગાડું ચાલે છે તેમ ચાલ્યા કરે અને છતાં ઉદ્યોગ-
પનિએને લાભ મળ્યા કરે.

૪. હુડીના ભાવ ઘટાડીને નિકાસ વધારવામાં કાયમ
અપાન-જર્મનીના દાખલો અપાય છે, પણ અપાન-જર્મની
હુડીના ભાવ ઘટાડવા ઉપરાંત ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડતા
હતા અને પોતાની પ્રજાને મોંઘું વેચી પરદેશમાં સસ્તું
વેચતા હતા. આ બંને દેશો અંદરબાને લગાઇની તેજા-
રીમાં હતા એટલે પરદેશમાંથી વસ્તુઓ મનાવવા તેમને
કાંઈ પણ બોજો પરદેશમાં માલ મોકલ્યા વિના છુટકા નહોતો.

૫. હુનિયાના સૌ દેશોને નિકાસ વધારવી હોય અને
આજત ઘટાડવી હોય તે ખાતર સૌ હુડીના ભાવ
ઘટાડે તો તેથી ધાર્યો લાભ થાય નહિ, અને અચુક દેશો
સાથેના વેપારમાં લાભ થાય તો પણ જકાત નીખીને તે
દેશો આ લાભ ઉઘાડી દીધે રોકે છે. તેમ થાય તો વેપા-
રની દરકારીયું યુદ્ધ જીતે.

૬. આ બધી રીતે હુડીના ભાવ ઘટે, પણ આચારના
અનિવાર્ય સંવેગોને લઈને નિકાસ વધે નહિ અને આવાન
ચાલુ રહે તો જેટલા દેશ હુડીના ભાવ ઘટે તેટલા દેશ

પરદેશી માલ આપણને મેંધા પડે. તેટલા પુરુષ રૂપિયાની કિંમત ધરાડવામાં હાલ તુરત કાયદો જાણીતો નથી.

આ બધા સંમેળો જોતાં સ્ટર્લીંગના ભાવ ટકાવવાનું મુશ્કેલ ભણે હોય; પણ સ્ટર્લીંગના અને રૂપિયાના અત્યારના હુકીના ભાવ ટકી રહે તેમાં જ હાલ તુરત દેશને લાભ છે. એટલા ખાતર જ સ્ટર્લીંગ વિસ્તારના દેશોએ ગમે તે ભોગે અત્યારના ભાવ ટકાવી રાખવાને નિશ્ચય કર્યો છે. જે સંમેળો રૂપિયાના છે તે સ્ટર્લીંગ વિસ્તારના ધણીખરા દેશોના છે એટલે સૌએ મળીને નિશ્ચય કર્યો છે કે અમેરિકામાંથી આયાત ઓછી કરવી પણ હુકીના ભાવ ધરાડવા નહિ. અમેરિકામાં મંદીની શરૂઆત થઇ છે તે સંમેળોમાં પરદેશની લેવાલી ધટતાં અમેરિકા ઉપર કુલ અસર થાય છે, અને અમેરિકા તે સામે કું વળતાં પગલાં લે છે તે જોતા રહેવું પડશે. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા યંચે વધુ પાઠાધાટ સપ્ટેમ્બરમાં થવાની છે. સ્ટર્લીંગના કરાર

હુકીના ભાવ નહિ ધટાડવાને નિશ્ચય કર્યા પછી હિંદના નાણાપ્રધાને બ્રિટિશ સરકાર સાથે સ્ટર્લીંગ પુરાંતની વપરાશ અને ડોલરની સગવડતા માટે વાટાઘાટો ચલાવી અને તેનું પરિણામ નીચે મુજબ આવ્યું છે:

૧૯૪૮ના જૂનનાં છેલ્લા સ્ટર્લીંગ કરાર થયેલા તે સમયે અગાઉના છુટા કરેલા પણ નહિ વપરાયલા આઠ કરોડ સ્ટર્લીંગ ગમે ત્યારે વાપરવાની છૂટ મળેલી, તે ઉપરાંત આ આઠ કરોડમાંથી દોઢ કરોડ સ્ટર્લીંગ ડોલરમાં ફેરવી શકાય તેવી સગવડ મળેલી અને ૧૯૪૮-૪૯ માટે વાપરના બીજા વધુ સ્ટર્લીંગ નહોતા આવ્યા. ૧૯૪૯-૫૦ અને ૧૯૫૦-૫૧ દરમિયાન વાર્ષિક ચાર કરોડ સ્ટર્લીંગ વાપરવાની છૂટ મળી હતી.

આગલા કરાર મુજબ જે સ્ટર્લીંગ વાપરના મળેલા તેમાંથી આઠ કરોડ આપણે વાપર્યાં નહોતા અને ૧૯૪૮ ના કરાર મુજબ ૧૯૪૮-૪૯ માં તે વાપરવાની છૂટ મળી એટલે આપણે પુરેજોસથી વાપરી નાખ્યા. ૧૯૪૯ ના જૂનમાં ૫૧ પૂરું થાય તે પહેલાં ફેબ્રુઆરી સુધીમાં આપણે બાર કરોડ અને ચાલીસ લાખ સ્ટર્લીંગ વાપરી નાખ્યા એટલે કે ૧૯૪૯-૫૦ માં મળવાના હતા તેથી પણ વધુ સ્ટર્લીંગ વાપરી નાખ્યા. પરિણામે આયાત ઉપર સખ્ત અંકુશ મૂકવા અને

સ્ટર્લીંગની વપરાશ માટે નવી વાટાઘાટો થઇ. તા. ૫-૮-૪૯ ના રોજ નવા સ્ટર્લીંગ કરાર બહાર પડ્યા તેનો સાર નીચે મુજબ છે:

૧૯૪૮-૪૯ ના વર્ષ માટે નવા સ્ટર્લીંગ ૧૫૬કુલ નહોતા મળ્યા તેના બદલે આઠ કરોડ દસ લાખ સ્ટર્લીંગ વાપરના મળ્યા. ૧૯૪૯-૫૦ અને ૧૯૫૦-૫૧ માટે દર વર્ષે ચાર કરોડને બદલે પાંચ કરોડ સ્ટર્લીંગ મળ્યા. ૧૯૪૯-૫૦ ના પાંચ કરોડ સ્ટર્લીંગમાંથી સાડા ત્રણ કરોડ સ્ટર્લીંગ ડોલરમાં ફેરવી શકાય તેવા મળશે, ઉપરાંત અગિયાર્થ આપન જનરલ લાયસન્સ બંધ થયું તે પહેલાં તે અનુસાર જે માલના સોદા થયા હોય અને જેના પેટે બેન્કમાં નાણાં ભરી દેવાયાં હોય તે માલ લાવવા માટે જરૂરી એટલા બધા સ્ટર્લીંગ છૂટા કરવામાં આવશે.

રાષ્ટ્રસભાના ડોલર ભંડોળના એક ભાગીદાર તરીકે આપણે અમેરિકા ખાતે ગયા વર્ષ કરતા વધુ કે ઓછો માલ મોકલીએ તે પણ ત્યાંથી આગલા વર્ષ કરતાં માત્ર પંચોતરે ટકા માલ મંગાવી શકીશું. અલબત્ત ઇન્ડો-નેશનલ બેન્ક જેટલી સ્કમ આપણને ધીરે તેટલો માલ અમેરિકાથી મંગાવી શકીએ તે જુદું.

એકંદર આ કરાર આજની આપણી અને ઇંગ્લંડની સ્થિતિ જોતાં સતોપકારક ગણવામાં આવે છે.

આપણી ખરીદશક્તિ

હવે દેશના આંતરિક આર્થિક સંમેળો તપાસીએ. સરકારી આંકડા જોતાં ચલણી નાણાંની સંખ્યામાં મહત્વનો ઘટાડો થયો નથી; છતાં નાણાંની હાકમછોળ હતી ત્યાં નાણાંબીડીની જુમરાડ શરૂ થઇ ગઇ છે. જીવનનિર્વાહના ખર્ચમાં અને ખાસ જરૂરિયાતની વસ્તુઓના ભાવમાં મહત્વનો ઘટાડો થયો નથી, છતાં વેપારીઓના વકર ધટ્યા છે અને લોડાની ખરીદશક્તિ ધટવાની વાત જ્યાં ત્યાં સંભળાય છે. આર્થિક ક્ષેત્રના આ વિરોધાભાસી આંતરવાહો સમજવા માટે દેશના અર્થતંત્રના મૂળભુત પ્રશ્નો સમજવા ઉંડું ઉતારવું પડશે.

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે લગભગ દરમિયાન દેશમાં સમૃદ્ધિ હતી. 'ઇકોનોમીક ઇન્ડેક્સ' બહાર પાડેલા અને આ નીચે આપેલા આંકડા તપાસતાં આ હકીકત તદ્દન અવળે માર્ગે દોરનારી છે તેમ જણાયો.

૧૯૩૯-૪૦ થી ૧૯૪૭-૪૮ સુધીનાં નવ વર્ષમાં હિંદુસ્થાનની માથાદીઠ સરેરાશ આવક વર્ષવાર વધતી વધતી જા. ૬૭-૭૦-૭૮-૧૧૨-૧૩૯-૧૩૯-૧૩૭-૧૪૩-૧૬૦ હતી. તેજ વર્ષોમાં જીવનનિર્વાહનો સત્તાવાર આંક ૧૦૦-૧૦૫-૧૧૭-૧૧૦-૨૧૭-૨૧૬-૨૧૬-૨૪૨-૨૫૮ હતો. પ્રત્યેક હિંદીની માથાદીઠ આવક વધી તે સાથે જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ વધ્યો, તે બંનેને સાથે ગણતાં આ નવ વર્ષની ચોક્કસ માથા દીઠ આવક ૬૭-૧૩૭-૧૬-૭૦-૬૪-૬૪-૬૩-૫૯-૬૨ થાય છે.

આ રીતે પ્રત્યેક હિંદીની માથાદીઠ આવક અને જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ બંને સાથે ગણતાં ચોક્કસ માથાદીઠ આવક ૧૯૩૯-૪૦ કરતાં તે પછીના વર્ષોમાં (૧૯૪૨-૪૩ની રીતે જ હતી તે બાદ કરતાં) એકાદીજ રહી છે. કુળાવાના સમયમાં લોકોની આવક અને બચત વધી હોય તો જ ખરીદશક્તિથી આવતી મંદી અટકી શકે; નહિતર ખરીદશક્તિ ધિનાના અર્થતંત્રમાં મંદી આવે ત્યારે પુર ઝડપે આવે અને તેને કોઈ અટકાવી શકે નહિ. સરકાર કુળાવાની તેજી જુજ અંશે કાંઈમાં રાખી શકે છે પણ મંદી અટકાવવાનું લગભગ અશક્ય છે. મૂડીના ધસારે

સમગ્ર દિંદી પ્રજાની આવક અને ખર્ચ ગણતાં ૧૯૪૬-૪૭ની સાલથી દિંદી પ્રજાની આવક કરતાં ખર્ચ વધુ છે અને પ્રજા અગાઉની બચતમાંથી જીવનનિર્વાહ કરે છે તેમ આંકડા સાબીત કરે છે ઉપરાંત એક માત્ર શેર બજારમાં લોકોની મૂડીમાં સતત અબજોનો ઘટાડો થવાનો રોજબરોજના પ્રમુખોનો અંદાજ હતો, અને દિંદી પ્રજાની સ્થાવર મિલકત, જંગમ મિલકત અને મૂડી મળીને લગભગ ચૌદ અબજ પાકિસ્તાનમાં રહી હોવાનો અંદાજ છે તે સામે મુશ્કેલી દિંદીમાં માત્ર બે-ત્રણ અબજની મિલકત મૂડી ગયાનો અંદાજ છે.

આમ છતાં જીવનનિર્વાહના વધતા જતા ખર્ચને બાદ કરી ધિના રાષ્ટ્રીય આવકમાં જે વધારો થવાના આંકડા ઉપર આધાર છે તે વધારો મુખ્યત્વે ઉદ્યોગોમાં અને મજૂર-ખેડૂતમાં થયો છે. મધ્યમ વર્ગના વ્યક્તિ વર્ગની આવકમાં વધારો થયેલો તે ૧૯૪૫-૪૬ અને ૧૯૪૬-૪૭માં ઘટ્યો ગયો છે.

આ રીતે મધ્યમ વર્ગની આવક ઘટતી ગઈ છે. મૂડીવાદીઓની અને ખેડૂત-મજૂરની આવક એકધારી વધતી

ગઈ છે, પણ ખેડૂતો અને મજૂરો આ દેશમાં પોતાનાં નાણાં બેન્કોમાં કે ઉદ્યોગોમાં રોકવાને ટેવાયેલા નથી. તેઓ પોતાની બચત શુભ અશુભ અવસરે ખર્ચી નાખે છે અથવા સેના-ચાંદી જેવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે છે. આથી બંને રીતે કુળાવામાં વધારો થાય છે, અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિ માટે એકલા મૂડીવાદીઓ સામે નગર રાખવાની રીતિનું ઉભી થાય છે.

મધ્યમ વર્ગનું મહત્વ

દેશમાં સમાજવાદ કે સામ્યવાદ આવે ત્યારે મૂડીવાદી અને મધ્યમ વર્ગનું શું થશે તે પ્રશ્ન વિચારવો આજે અપ્રસ્તુત છે. પણ આજની અર્થતંત્રનામાં મધ્યમ વર્ગનું સ્થાન વિચાર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

બીરસા જેવો ઉદ્યોગપતિ કહે છે કે “હજી આખરે એ હકીકત પૂરેપૂરી સમજાઈ નથી કે ઉદ્યોગોમાં નાણાં રોકાવાના સાચેસાચ નીયત્રા અને ઉપકા થરના મધ્યમ વર્ગના લોકો છે...નાણાંની બચત કરવાની શક્તિ મધ્યમ વર્ગમાંથી બીજા વર્ગમાં ગઈ છે અને ઉદ્યોગોમાં નાણાં રોકવામાં મધ્યમ વર્ગ દેશની કસોટીનું સમા છે.”

કોઈપણ મહાન ઉદ્યોગ એકલા મૂડીવાદીથી નથી ઉભો થઈ શકે. મૂડીવાદી જરૂર શરૂઆત કરવા પ્રેરાય છે, પણ તેઓને મધ્યમ વર્ગના શેરહોલ્ડરોનો ટેકો મળી શકે તેમ હોય તો જ તે ઉદ્યોગ સક્રિય રચાય શકે છે.

આમ છતાં ઉદ્યોગપતિઓ સંગઠિત અને વ્યવસ્થિત હોવાથી તેમનો અવાજ સંભળાય છે અને તેમનાથીજ ઉદ્યોગો ચાલતા હોય તેવું વલણ જ્યાં ત્યાં જણાય છે. આ કારણેજ ઉદ્યોગોના રાષ્ટ્રીયકરણની મોટી વાતો કરી પછી તેમણે પીછેઠઠ કરીને ઉદ્યોગપતિઓને પંપાળવાનો વખત આવ્યો છે. જ્યારે મધ્યમ વર્ગના વેપારપંથા કલમના એક ઝડકે જ્યાં ત્યાં ચૂંટણી લેવામાં આવે છે અને મધ્યમ વર્ગને મોંઘવારી અને બેઝારીનાં બે પડ વચ્ચે ભીંસાતો કરી મૂકવામાં આવ્યો છે. મજૂરો માટે રાહતની ચોળનાઓ થાય છે ત્યારે મધ્યમ વર્ગને તેના ભાગ ઉપર ધકેલી દેવાયો છે.

સરકારની આવી નીતિ છતાં મધ્યમવર્ગની અને કેટલીક વખત મામુલી બાંધી આવક ઉપર જીવનાર આ જગતે તેમ કરીને પોતાનું સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક જીવન અમુક ધોરણે ટકાવી રાખવા તકરબમાં

મારી રહ્યો છે. પણ તેના હૃદયમાં નિરાશા અને નફરત બૂરી છે. ગમે તેવી કોટકડીમાં સદા રાષ્ટ્રતુલિત હોયે રાખનાર આ વર્ગની રાષ્ટ્રભાવના પેટના ખાડામાં દબાવી જાય છે એટલે રાજકીય જાનતમાં પણ વચચાળાની સ્થિતિ જનજીવવામાં દેશની ક્ષોડાજન્ય સમે આ વર્ગ પેટનો ખાંડો ન પૂરાતાં મરુણિયા અને તે દિવસ દેશના રાજકીય જીવનમાં પણ ખતરનાક હશે.

સરકારી નોકરી કરતા મધ્યમ વર્ગના કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિ તપાસવા માટે સરકારે ૧૯૪૫માં એક સમિતિ નીમીલી, તેના અહેવાલ હમણાં બહાર પડ્યો. તે અનુસાર મોટા ભાગના મધ્યમ વર્ગના કુટુંબોનું ખર્ચ આવક કરતાં વધુ છે અને સાડત્રીસથી છેતરે દસ કુટુંબો દેવાદાર હાલતમાં જીવન ગુજારે છે.

મૂડીની હડતાળ

આ સંજોગોમાં હિંદી સરકારે ગયા અંદાજપત્રમાં કુશળિ એકાકીવાના નાણાકીય ઉપાય તરીકે મુખ્ય બે રસ્તા ચોળેલા. ૧. ઉદ્યોગો વધારવા, ૨. સરકારી લોન લઈને નાણાની છત એછી કરવી. પણ ગયા વર્ષમાં સરકાર એક પણ લોન લઈને નાણું એકઠું કરી શકી નથી અને એકપણ મહત્વનો નવો ઉદ્યોગ પ્રગળા નાણામાંથી ઉઠો થવાનું નોંધાયું નથી.

આ પરિસ્થિતિને નાણાની હડતાળનું નામ સરકાર તરફથી અપાય છે, જ્યારે મૂડીવાળાઓ તેને મૂડીના અવિધાસનું નામ આપે છે. પણ ઉપર જણાવી તે હકીકત લક્ષ્યમાં લેતાં ૨૫૫૮ સમજારી કે નામની આ મારામારી બહુ જુજ અંશે સાચી છે.

સાચી હકીકત એ છે કે લીઆકતઅલીના અંદાજ-પત્રથી મૂડીવાળા ગભરાયા, નવા કરવેરાથી અને બીજી મુશીબતોથી નવા ઉદ્યોગોના શેરના ભાવ ઘટી ગયા, ઉદ્યોગોના શેરોમાં મંદી શરૂ થઈ, તે પછી તેમાં નાણાં રોકનારા એટલે જ મળે, રાષ્ટ્રીયકરણની હાલતમાં આવતાં થતી વાતોથી શેરઅગરના ભાવ ગણડના ગયા, અને નવા ઉદ્યોગોમાં રોકવા જેની મધ્યમ વર્ગની બચત મૂડી સાફ થવાથી તેઓની મૂડી ઉદ્યોગોમાં રોકવાને બદલે તેમને તેમથી ખાવાનો વખત આવ્યો છે. મજૂરી અને ખેડૂનો દેવું ચૂકવવામાંથી અને શુભ-અશુભ પ્રસંગોની

ખર્ચામાંથી જે કાંઈ બચાવી શકે તે મૂડી ઉદ્યોગોમાં કે બેન્કોમાં રોકવાને દેવાપેલા નથી.

સરકારી ખર્ચ

દેશના ઉદ્યોગો, ખેતીની સુધારણા, ઉત્પાદન, વેપાર અને સેલેક્શન ખરીદ શકિત વધતી નથી. બજે ઉપર જણાવ્યું તેમ કેટલીક બાબતોમાં પ્રગતિ અછતી છે નો કેટલીક બાબતોમાં મંદી શરૂ થઈ ચૂકી છે. આ સ્થિતિમાં સરકારની આવક વધવાને બદલે ઘટવાનો સંભવ છે, જ્યાં સરકારી ખર્ચ વધે જાય છે. સરકારી ખર્ચ ઘટવા જોઈએ તે આજની આપણી આર્થિક સમસ્યાનો એક મહત્વનો ઉકેલ છે.

જ્યારે હિંદી પ્રગળા માયાદીક આવક ઘટી રહી છે ત્યારે સરકારનો વહીવટી ખર્ચ વધે તે અર્થનર્તવ્ય એક વિનાશક તત્વ અને છે. વહીવટી ખર્ચ પ્રગળા ઉત્પાદન-શક્તિ અને જીવનધોરણ વધવા સાથે જ વધી શકે. વહીવટ પ્રગળાની સેવા માટે છે, બોજારૂપ થવા માટે નહિ જ.

સૌથી મહત્વની વાત એ છે કે જ્યારે પ્રગળા નાણાંની બચત ખૂટતી જાય છે અને જેની પાસે નાણાં છે તે ઉત્પાદન વધારવામાં પોતાના નાણાં રોકવા પ્રેરાય તેવા સંજોગો નથી ત્યારે સરકારે પોતાના નાણાં રોકીને દેશની ઉત્પાદનશક્તિ વધે તેમાં ખેતી ઉદ્યોગોનાં સાધનો વસાવવાં ધટે છે. સરકાર માત્ર અનુઉત્પાદક વહીવટી ખર્ચના ખાત્ર પુરવામાં જ રોકાયેલી રહેશે, તો નવા ઉત્પાદન માટેના નાણાંની જોગવાઈ ક્યારે અને કઈ રીતે કરી શકશે ?

પ્રગળા કરવેરા ભરવાની શક્તિને પણ મર્યાદા હોય છે. તે મર્યાદાની ઉપરપટ જઈને જેમ કરવેરા વધુ નખાય તેમ આવક વધવાને બદલે એટલી થતી જાય અને વહીવટી ખર્ચ માથે પડે એ અર્થશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. એવાજ્યો એજાબીને સરકારે આ દ્રષ્ટિએ પણ પોતાનાં ખર્ચ ઘટાડવા પડશે. પણ નોકરચાલી એ એવું સંગઠિત અને સ્થાપિત દિન ધરાવનાર તત્વ છે કે તેમાં થતું ખર્ચ સદા વધતું જ જાય છે. તે ખર્ચ ઘટાડવાનું કામ વિરલા જ કરી શકે છે.

આજના ગૂંચવયેલા દેખાતા અર્થતંત્રની આ મૂળભૂત સમસ્યાઓ છે. પ્રગળા અને પ્રગળીય સરકાર આ સમસ્યાઓ કેમ ઉકેલી શકે છે તેના ઉપર દેશનું રાજકીય અને આર્થિક ભાષી તોળાઈ રહ્યું છે.

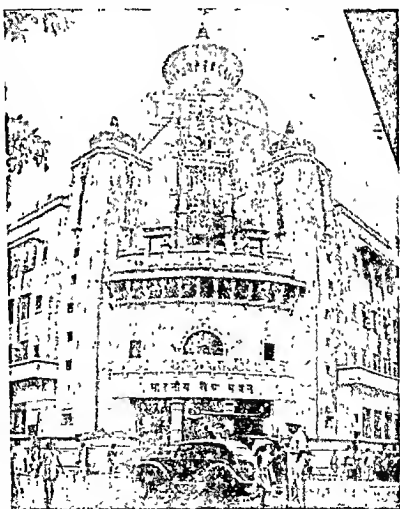
ભારતીય વિદ્યાભવનના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન

તા. ૮-૮-૪૬ સોમવારના રોજ ભારતીય વિદ્યાભવનના નવા મકાનનું દિલ્હા સરસુખા શ્રી ચક્રવર્તી મજાપાસાચાર્યના હાથે ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું હતું. મુંબઈ શહેર દુનિયાના ગણનાપાત્ર ભવ્ય નગરોમાં એક નગર છે અને આ શહેરની અનેક ભવ્ય ઇમારતોમાં ભારતીય વિદ્યાભવનનું આ નવું મકાન કોઈ જુદી જ બાબત પાડે છે. મકાનની મધ્યપતી વિભાગ ભુવનેશ્વરના બાજીના મંદિરના આમલક ઉપરથી ઉતારવામાં આવ્યો છે અને તેનું ગચનચુંબી સુંદર ઘાટીનું સિખર ચોતરફ દર દરથી નજરે પડે છે. આ મકાનની બાંધકામ

માં આવી છે અને એ ઉપરાંત લગભગ ૧૦૦૦ માણસોનો સમાવેશ કરી શકે એવું એક ભવ્ય સભાગૃહ આ મકાનની અંદર યોજવામાં આવ્યું છે.

આ સંસ્થાના આમારૂપ શ્રી કનેલાલાલ મુનશીને તેમ જ તેમનાં છત્રનસહચરી શ્રી લીલાવતી મુનશીને ભારતીય વિદ્યાભવનની ભવ્ય કક્ષપાતને આવી રીતે મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે અનેકાઃ ધનપાદ ઘટે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના આવીભીવને પુરો વેગ મળે એવું શ્રી મુનશીનું સ્વપ્ન આજે સફળ બને છે. આ ભવનની સ્થાપનાને આજે ૧૧ વર્ષ થયા આવ્યા છે. અખિત્ર દિલ્હા પિરાટ દર્શન સાથે અસંગત એવી

પાછળ ૧૮ લાખ રૂપીઆથી વધારે ખર્ચ થયાનું જાણવામાં આવે છે. અને આ મંદિરમય મકાનનું નિર્માણ શ્રી લીલાવતી મુનશીની અપ્રતિમ આયોજનશક્તિનું પરિણામ છે. વિદ્યાભવનના આગ્રય નીચે જે અનેક સંસ્કારપૂર્ક પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે તે બધી પ્રવૃત્તિઓને સમાવે અને કેદરથકંકે એવું મકાન આ સંસ્થાને હવે પ્રાપ્ત થાય છે. આ મકાન શહેરના મધ્યભાગ સમીપમાં જ આવેલું હોવાને બાંતીય વિદ્યાભવન સૌ કોઈ માટે સુચમપ્રવેશ બને છે. આ મકાનમાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ માટે જુદી જુદી સગવડો ઉતારવા-

સંકીર્ણ પ્રવૃત્તિના સંક્રાપણને નિર્મળ કર્યું એ આ સંસ્થાનો હેતુ છે. ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે શ્રી મુનશીએ જણાવેલું કે “દિલ્હી સંસ્કૃતિના પાયાનાં મૂલ્યો શોધી ખવાડ લાવવા, આજની એવેન અને ગતિશીલ યુગની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ એ સંસ્કૃતિની પુનરુત્થાના કાર્ય અને જે જરૂર પડે પ્રશ્ન વિગેની આપણી શ્રદાનું શોભણ કરી રહેલ છે અને માણસને કેવળ યંત્રની કોરિ ઉપર લાંબી રહેલ છે તે જરૂરવાદના જોખમનો સામનો કરવો, એ આ આજની પ્રવૃત્તિનું પ્રધાન પ્રયોગન છે.”

ସ୍ଵାମୀନାମ

ଦ୍ଵି

ସଂସ୍କୃତ ଶିଳ୍ପ ଓ ପ୍ରାକୃତିକ

આજના મંગળ દિવસે

રાષ્ટ્રની ભાવી પ્રગતિને! આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે.....કેમકે સશ્લિષ્ઠ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના આદેશનમાં તમે એક મહત્વની સાંકળ છો. આજની આશાને આવતી કાલે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં બાળગોપાળ પરત્વેની ફરજ અદા કરવી જ જોઈએ અને એમના ભાવીની જોગવાઈ કરવી રહી.

તમારાં બાળકો જીવનપ્રવેશ નિશ્ચિતપણે કરે તેની સંભાળ રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

એમના ભાવિની આજે જોગવાઈ કરો અને નિશ્ચિત બનો.

વીમાની પેલાસી લેપ.શી.તમને તમારા કુટુંબ-પ્રત્યે ફરજ બળ-
વ્યાપ્તે સંતોષ કરેશે. હોલ લાઇફ, ઇન્સ્યુરન્સ નાનાં બચ્ચાંઓની
તેમજ તેમના બાળપર અને લગ્નની જોગવાઈ કરતી પેલાસીમાં,
ટ્રીપલ બેનીફીટ, બેન્ડી લાઇફ વી. ડિવિડન્ડના લાભો
આપની પેલાસીમાં અને લેવારીમાં બોલે.

ધી ઇન્ડિઅન ગ્લોબ

ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ

૩૧૫-૩૨૧, હોર્નબી રોડ, કોર, મુંબઈ.

૧૫૫૫૫

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે.

યુગદર્શન

દરેક અંગ્રેજી માસની ૧૫ મી તારીખે પ્રગટ થતું માસિક
યુગદર્શનના સંચાલકો તરફથી નમ્ર વિનંતિ

§ સમસ્ત યુગ્વંશતાના વિદ્વાનોને, કવિઓને, કળાકારોને, સશોધકોને, લોકગેવકોને તેમજ વિવિધ વિષયના નિષ્ણાતોને નીચે આપેલા નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો તેમજ ઉચ્ચ કક્ષાનાં કાવ્યો યુગદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મોકલી આપવા વિનંતિ છે,

૧. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થવા માટે મોકલેલા લેખો અને કાવ્યો કલ્પની એકજ બાબુએ સુવાચ્ય અક્ષરોમાં લખાયેલા હોવા જોઈએ.

૨. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થવા માટે મોકલેલા લેખો તેમજ કાવ્યો અન્યત્ર કોઇ પણ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલા હોવા ન જોઈએ.

૩. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા લેખો તેમજ કાવ્યોમાં સ્ખૂ કરવામાં આવેલ વિચારો તેમજ વિદ્યોતોની જવાબદારી લેખકની રહેશે.

૪. પ્રકાશન માટે મળેલા લેખો તેમજ કાવ્યોમંથરી જે લેખો અને કાવ્યો 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવશે એ અંગેની ખબર એ લેખો તેમજ કાવ્યો મળ્યા બાદ પંદરે દિવસની અંદર આપવામાં આવશે, અને સ્વીકૃતિ નહીં હોય એવા લેખો જ (કાવ્યો નહિ) ચાલુ છકપોસ્ટથી પાછા મોકલવામાં આવશે.

૫. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા લેખ તેમજ કાવ્યોની પાચ નકલો લેખકને પૂરી પાડવામાં આવશે તેમજ જે અંકમાં પ્રસ્તુત લેખ કે કાવ્ય પ્રગટ થયેલ હશે તે અંક મોકલવામાં આવશે.

૬. 'યુગદર્શન' માં પ્રગટ થયેલા અને પુરસ્કાર અપાયેલા લેખો કે કાવ્યોમંથરીને કોઇ પણ લેખ કે કાવ્ય 'યુગદર્શન'ના સંચાલકો પોતાના ભાવિ સંકલિત પ્રકાશનમાં લેવાને ઇચ્છે તો તે લેવાની 'યુગદર્શન'ના સંચાલકોને જાણ રહેશે, અને એમ કરવામાં આવે ત્યારે લેખ કે કાવ્ય સંબંધે મૂળ જે પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો હશે એનો ૫૦ ટકા પુરસ્કાર તે લેખકને આપવામાં આવશે. આ સિવાય આવા લેખો તેમજ કાવ્યોના રૂબ અધિકાર લેખકના પોતાના રહેશે.

૭. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા કોઇ પણ લેખ કે કાવ્યને અન્ય કોઇ માસિક કે સામયિકમાં પ્રગટ કરવા માટે તે તે પ્રકાશકે 'યુગદર્શન'ના તંત્રીની તેમજ લેખકની સંમતિ મેળવવી રહેશે અને એ રીતે પ્રગટ કરવામાં આવેલા લેખ કે કાવ્યોને તે તે પ્રકાશકે જવાબદારીકાર કરવો રહેશે.

નોંધ : 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ કરવાને મોકલવામાં આવેલ કોઇ પણ લેખના અસ્વીકાર્ય કારણ એ લેખ 'યુગદર્શન'ની અપેક્ષિત કક્ષાનો નથી એમ જ હોવાનું માની ન લેવાની તે તે લેખકને તંત્રીની નમ્ર વિનંતિ છે. કોઇ પણ લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં એ લેખનો અતિ વિસ્તાર, એમાંની તંત્રીને પ્રતિકૂળ લાગતી વિચારસરણી, એમાંની પુનઃ ચર્ચા પામતા અન્યત્ર ચર્ચાસ્પદ વિષય, એમાંના ચર્ચાસ્પદ વિષયને 'યુગદર્શન'માં શરૂ કરવાની તંત્રીની અનિચ્છા અથવા તે સામાન્ય વાંચકોને એ લેખ નિરસ વા હુબોધ લાગવાનો સંભવ આવનાર અનેક કારણો હોઇ શકે છે.

§ અંચકારોને તેમજ પ્રકાશકોને પોતપોતાના પ્રકાશિત ગ્રંથો અવલોકનાથે મોકલવા વિનંતિ છે.

§ સમસ્ત યુગ્વંશતાના પ્રજાજનોને યુગદર્શનના આદક બનવા વિનંતિ છે. લવાજમોના દરનીએ મુજબ છે, વાર્ષિક લવાજમ હિંદ ખાતે રૂ. ૮, પંદરેશ ખાતે રૂ. ૧૧, છુટક નકલ રૂ. ૧. આદક થવા માટે લેખો :-

વ્યવસ્થાપક : યુગદર્શન. પો. બો. ૬૨, ઘોઘા સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ ૧.

§ જાહેરખબરના દર નીચે મુજબ છે :-

	ફુટક	કોન્ટ્રીક્ટ
આખું પાનું રૂ. ૬૦	...	આખું પાનું ૧૨ માસ રૂ. ૬૫૦
અડધું પાનું રૂ. ૩૦	...	અડધું પાનું ૧૨ માસ રૂ. ૩૨૫
પા પાનું રૂ. ૧૮	...	પા પાનું ૧૨ માસ રૂ. ૧૮૦

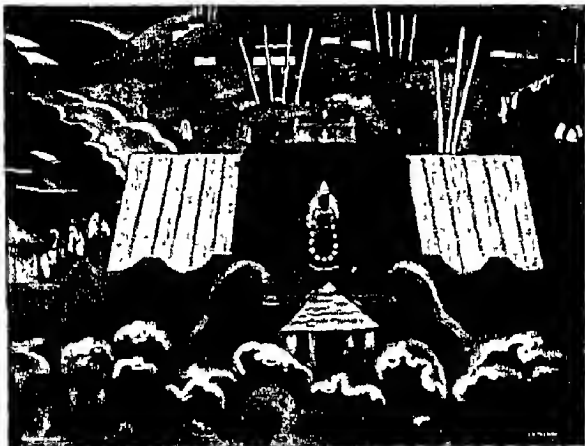

યુગ દર્શન વિષયાનુક્રમ

લેખ	લેખક	પૃષ્ઠ
ધર્મનો પ્રાણ ...	કાકાસાહેબ કાલેલકર ...	૧
પુનર્જન્મ (કાવ્ય) ...	શ્રી. મનસુખલાલ જવેરી ...	૨
આપતું આગમન (કાવ્ય) ...	શ્રી. કપિલ દહર ...	૩
આજનું આપણું કર્તવ્ય ...	શ્રી. કેદારનાથ ...	૪
આજ મારું મન ડોલે રે! (કાવ્ય) ...	શ્રી. શશિન્દ્ર ઝોઝા ...	૭
દહકાર (કાવ્ય) ...	શ્રી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા ...	૭
પરમચોલી શ્રી. અરવિંદ પોપ	સૌ. સરલામહેન સુમતિચંદ્ર શાહ ...	૮
હાથ પકડીનું ન્યાય ...	શ્રી. ગીરધરલાલ બ. કોટક ...	૧૦
પાગલ જહોન ...	શ્રી. મોહનલાલ તળશીખાઈ શાહ ...	૧૧
અકારણે (કાવ્ય) ...	શ્રી. શિવકુમાર જોષી ...	૧૬
સ્વર્ગીય અને ડોલર ...	શ્રી. હરિકેશ પાંડે ...	૨૦
શ્રી. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી ...	શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ ...	૨૧
અપલક્ષ્ય ...	શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ ...	૩૧
આધુનિક શિક્ષણ (અનુવાદ) ...	શ્રી. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય ...	૪૦
ગાઓ રે! (કાવ્ય) ...	શ્રી. પ્રજારામ રાવળ ...	૪૪
ખંસી વાગે! (કાવ્ય) ...	શ્રી. રમણીકાન્ત દલાલ ...	૪૪
યુવરાતની કળા છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં	શ્રી. રવિશંકર રાવળ ...	૪૫
વિજ્ઞાનદર્શન ...	શ્રી. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ ...	૪૭
સાહિત્ય સમીક્ષા	૫૦
„ જીવનનું પરાક ...	શ્રી. ગુલામહસન ખોઝર
„ યુગદેશ ...	શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા
કટાક્ષ ચિત્રો ...	શ્રી. 'ચકોર' ...	૫૪
વિદ્યાપોષકન ...	તંત્રીસ્થાનેથી ...	૫૬

દેશભક્ત મોહન વર્ધકપંચા, આ વ્યક્તિ વિવ સામગ્રી, લિખિયાદ મહોલ્લવ, મુલાખાવ્દ જીવતા હોવાનું વા, સ્વર્ગમાં સેવક બની રહેવું તે કથાના નર્મના સ્વામી શા મટે ન બનવું, યુવરાત યુનિવર્સિટી મિનિટી-ભાષામંત્રી, જોડાસ વિશ્વવિદ્યાલય, ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યનું વ્યાખ્યાન અને પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રબંધ.

કન્યાધુમારી

શ્રી કે. કે. દેવર

આ વિષે હિંદુસ્તાનનું સિદ્ધાન્ત બૃહદે કે જ્યાં અદ્યપી સમુદ્ર અને જંગલોનો ઉપસાગર હિંદી મહાસાગરને ઘેરે છે, જ્યાં લગભગ સૌંદર્યનાં યુવરાજમનની ખતીસા કરતી કન્યાધુમારીની લાલચભરી મનોહર મુર્તિનાં દર્શનાર્થે સમગ્ર હિંદના યાત્રીઓ આવે છે અને જીવનની ધન્યતા અનુભવે છે એવા અશ્રીતિમ સૌંદર્યધામનું કેવલ તપુષ્ઠ આલેખન નહિ, પણ સંવેદનમુગ્ધ ચિત્રકારના વિરા ઉપર પડેલી સંસ્કાર-ચુસ્તિનાં ચર્મચિત્રોનું સ્વરૂપ, ખરું જાણીતું, ખરું જાણીતું છે.

પુરવક ૧ : અંક ૨
૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૬

ધર્મનો પ્રાણ

કાકાસાહેબ કાલેલકર

કોઈ દાનવીર રામજી જાહેર ક્યું હતું કે કોઈ મારી પામે જે કાંઈ માગવામાં આવે તેની હું ના કહેવાનો નથી. આવી પ્રતિજ્ઞા એકવાર કરી હતી અને તેને પોતાના પ્રાણસાથી દૂંડ્યો. આપણાં પડયાં હતાં. શ્રી હરિશ્ચંદ્ર સ્વપ્નામાં એક બ્રાહ્મણને રાજપાટ આપી દેવાનું વચન આપ્યું, અને તે વચન જાળીતમાં પાળવા ખાતર તેણે કેટલી ભયાનક પિટબણ્ણાઓ વહેરી લીધી તે આપણે જાણીએ છીએ. રામ જગજીએ પણ વામનને ત્રણ કમરો ભૂમિ આપવાનું વચન આપી સર્વસ્વનો નાશ કરી દીધો. આપણા દાનવીર રામની તેથી વે વધારે બાકરી કસોટી થઈ હતી. કોઈ એની પાસેથી બે વસ્તુ માગી. રામજી વચનવિચાર નરત હા પાડી. પેલાએ કહ્યું “મને તારું રાજત્વ (રાજસક્તી) અને તારું ચારિત્ર્ય આ બે વસ્તુ આપ.” લોકકથામાં રામજી બંને વસ્તુ આપી અને પછી એનો બાબ અને આંતરિક બંને રીતે નાશ થયો. એવું કંઈક હશે. ચારિત્ર્ય ગયું એટલે જન્મ જ ગયું, લોકવાર્તા મારે લખવી હોત-એટલે કે જો લોકવાર્તાનો રામ હું હોત-તો હું જુદો જ જવાળ આપત.

“જો ચારિત્ર્ય જ જવાનું હોય તો અત્યારથી જ હું વચનબ્રષ્ટ કેમ ના થાઉં? અને વચન તોડીને પણ જે કંઈ ચારિત્ર્ય બચી જશે ને, અને મારું રાજત્વ હું કેમ ન બચાવું? ચારિત્ર્યબ્રષ્ટ થવા માટે ચારિત્ર્યપાલન, વચન-પાલન કોઈ કરવું હશે?”

હરિશ્ચંદ્ર પણ કહી શકત કે ‘રાજ માટે’ નથી પણ પ્રજાનું છે. મારી પત્ની અને મારા દીકરા મારી માસિકાની વસ્તુઓ નથી કે તેમને હું વેચી શકું જે મારું નથી તેનું દાન હું કેમ જ કરી શકું? અને સ્વપ્નામાં આપણું વચન સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જ પળે. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિવેક સિધ્ધિ થયેલા હોય છે. અને વિકાર, આંધળી ભાવના અને મોહ પ્રમળ હોય છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિનું રાજ જાળન સૃષ્ટિ ઉપર નજ આલવું નેપ્રજી. જાણી કહી શકત કે વામનમૂર્તિને મેં ત્રિપાદ ભૂમિ આપી હતી; ત્રિપિકમને આપી ન હતી.

એક પુરાણી વાર્તા સાંભળી હતી. શ્રી રામચંદ્રને વનવાસની આજ્ઞા આપ્યા પછી દશરથે રામચંદ્રને બોલાવ્યોને કહ્યું કે “વચનબદ્ધ થવાથી મેં એ આજ્ઞા આપી છે. રાજસિતનો વિચાર કરીને નથી આપી. હું વચનબદ્ધ છું, તું સ્વતંત્ર છે. મારી આજ્ઞા તોડીને તું રાજપાટનો કમળે લે. પ્રજાનું કલ્યાણ કર.” રામચંદ્રે કહ્યું કે “પહેલી આજ્ઞા આપે ધર્મવશ થઈને કરી હતી, બીજી આજ્ઞા આપ મોહવશ થઈને કરી છે. પહેલી આજ્ઞા ધર્મપરાયણ રામની છે, બીજી આજ્ઞા મોહવશ પિતાની છે. પ્રજાનું કલ્યાણ તો ભરન પણ મારા જેટલું જ સારી રીતે કરી શકશે. એટલે આપની પહેલી આજ્ઞાનું હું પાલન કરીશ. બીજી આજ્ઞાનું પાલન કરી શકતો નથી.”

શ્રી રામચંદ્રે ધર્મજુદિ સાથે વિવેકજુદિ પણ જાળન રાખી હતી. યુધિષ્ઠિર-ધર્મરાત્રે જૂન પહેલાં જો આવી જ વિવેકજુદિ જાળન રાખી હોત તો બારનીય યુદ્ધ અને તેમાંથી નિપજેલો સર્વનાથ વળને ટપ્પો હોત !

ધર્મ આપણું સર્વસ્વ છે, પણ ચારિત્ર્ય એ જ ધર્મનો પ્રાણ છે. ચારિત્ર્યને કોઈ કાળે ગોણુ સ્થાન ન આપાય. વિવેક અને ચારિત્ર્ય એ જ વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાં સર્વોપરિ હોવાનું નેપ્રજી.

પુનર્જન્મ

શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી

મૃત્યુ આજ આદો! મ્હેણુ! ઊઠ્યું જીવન પાંગરી!

બ્યાપી સરંની સ્વચ્છ રહી સર્વ સત્પ્રભા,
પદ્મલે પંડેથીનો કેવો જાગ્યો વિભાસ આ!
પૂલનાં ફગે! જેવી વાદળી રસળી રહી,
અન્યથા અભિસારે શી સોહાગી રહી સુચરી!
મૂકીને મન આગે આ ફેરે મોઠું વિહંગમો,
કેકા જેની સુદૃશની ગમતી ગિરિકન્દરા,
પરધા પારતી, હંથાં લાખ લાખ જગાડતી,
આવતી ધુમસતી ને પરાગે પ્રસરી જતી.

હળે છે ફિતિરે પેલી બૂખરી માળ અદ્રિની,
ને આડી હરિયાળી આ રમણીએ ધરા ચડી!

પ્રભાતાનિદ્ર મન્દેથી મર્મરી તાડ આ રથાં;
ને જૂલે નાજિયેરીનો નીલરથામ કલાપ આ;

સોનેરી સૂર્યને ત્યાંથી ચળાઈ તડકે! હળે,
ધાસની માખાઓ તેમાં ધીરુ ગગલતી તરે.
ચલ્લી ને ઠાગડા ગાતા: નાચતાં આ પતંગિયાં;
આગે ચેતનની ઊગો ઝીણતું વિશ્વ સર્વ આ.

રસની ભરતી શી આ? વડો વૈભવ શો લસ્યા
રંગનો? રૂપ કેરો? ને રાગનો ને પરાગનો?

કેના રે સ્પર્શથી પૃથ્વી શેમાંચે આમ નાચતી?
કેને રે સ્પર્શ અધિની ઝમકે જલજાંબરી?
કેની અંશુલિને સ્પર્શે વિશાળાં આભની તળે
જે જે કે તે બધું માગ સાર સૌન્દર્યનો ખને?

નાનેડું અર્ણવ: ઝીણું એવું વાદળી પૂલડું,
સરંની સળીઓ, પંખો નાજિયેરી કલાપનો,
ગોરંભેલી ઘટા આંખા, પીપળા, મુલમહોરની,
વાયુના માદક સ્પર્શે ધીરે ધીરથી ડોલતી.
રંગીલા પૂલપૂવારા ચંપાકેરા કચેલુના,
વેલીથી આઠ આતિશ્યાં, વણુધ્યાં વૃક્ષનાં વન;
ને પેસા પૃથ્વી હંથામાં સ્પન્દતા નૃત્ય ભાવની
મૂર્તિ શી, ઊલછોગાગો, રંગીજો અંગભંગથી,
સરંગવો ઝીણું એનાં પાનની જળી ચૂંચીને,
નીલાકાશ વિશે ભાત ફાપળી ઉપસાવતો.
વાયુની હલેરને સ્પર્શે ડોલતો, પૂત વેરતો,
નભની પૂર્વ પાંદે એવો તે શોભી ઊડતો
કે ન શોભી હશે એવું કુળનયે દૃષ્યસ્પર્શથી.

આગે સૌન્દર્યનો એવો પમરી પ્રાણુ કો રહ્યો
કે માત્ર નહિ આ સર્વ: કિન્તુ હૂંકાં વિશ્વ ને
બૂંગળાં મિત્રનાં, જાડાં, ગંજીઓ ધાસની, વળી
જીર્ણ વાવતણું ધાણું, છુરો શીર્ષ કોટના,
તારનાં હોરડાં, પાટા રેલતા, પૂત, ટાંકી, ને
તાડછે છાઈ મારીની ઝૂંપડીઓ ય ચિત્તને
મૂળથી હલતી નાખે: ઊંડેસાં સગકે જળ:
ખીસીને પૂલરુ હંથુ, ખતલું ફરી નિર્મળ.
જલચેતન સર્વોને નિર્જામિહ સમાવતી
અન્તરે ભરતી આગે પ્રેમે છલકતી ચડી.

આગે અમદ્ર ના કાંઈ, ના વિરૂપ, પરાયું ના,
આગે તે સ્નેહરંદરે લસે વિશ્વ સમથ આ.
પ્રાણને આજ કો દહાણુ પુનર્જન્મની લાંતી,
ને માડું ન કયું તે યે મને આ સ્મૃતિ લાગતી
આખા મારીજ, માહરી!

આ પત્રું આગમન

શ્રી કપિલ કંકર

હતી અંધાર રજની, સાગરે ભરતી છવાતી'તી,
ગગનમાં ગર્જનાઓ વીજ સાથે અંટવાતી'તી;
ભયંકર શૈવથી ધરતી પ્રલયના ગીત ગાતી'તી,
હજારો નાવડી તોફાનના વમળે તણાતી'તી;
મને એ સતની વાતો હજી જાણુ યાદ આવે છે.

ગહનથી સાદ આબો. “કાર મંદિરના ઉધાડા કર;
કુસુમ માળા શુધી લે, પાથરી દે પુષ્પ મસ્તક^૧ પર;
પ્રકટ કર ધૂપ લીપક, મસ્કદાની^૨માં સુગંધી ભર;
અખંડિત નેન માંડી રાહ જોજે, આજ ત્યારે ધર
ચડી તોફાનની પાંખો ઉપર, ઉત્સાદ આવે છે.”

પધાર્યા આપ મંદિરમાં, હવા સઘળી કપૂરી થઈ,
બની રજની ફાળીને ઘડી મહારી મધૂરી થઈ,
નયન નયને મિલાવ્યા ત્યાં અમારી રાત પૂરી થઈ,
સખુન બોલ્યા ન બોલ્યા ને બધી વાતો અધરી થઈ,
કજારની રહેમથી એણું મિત્તન એકાદ આવે છે.

અમે એ આપની યાદી હૃદયમાં સંધરી લીધી.
અને એ રાતની મરતી જીવદમાં છે ભરી લીધી;
અમારે સ્નેહમંદિર સ્થાપના એની કરી લીધી,
અને હાથે કરી એ યાતનાઓ નોતરી લીધી,
હૃદયમાં, એ સ્મરણ થાતાં હજી ઉન્માદ આવે છે.

કદી તોફાન ભગે છે હવે સાગર કિનારા પર,
તરે છે ઘોડ અંધારા ગગનભરના સિતારાપર,
વિપદો એ કદી છાયા કરે અંતર અમારાપર,
નજર મહારી કહે છે આસમાની એ મિનારાપર,
તમારા આગમન કેરા ફરીથી સાદ આવે છે.

આજનું આપણું કર્તવ્ય

શ્રી. કેદારનાથજી

[એક ગંભીર ચિન્તક તરીકે શ્રી. કેદારનાથજી એકો પરિચિત વચ્ચેમાં 'નાથજી'ના નામે ઓળખાય છે તેમનું નામ સુવિદિત છે. તેમના ચિન્તનની આ પ્રસાદી મૂળ હિંદુસ્તાનીમાં હતી એનો અનુવાદ શ્રી. તારાજીદેવ ચાહે કર્યો છે. તેની]

દુનિયાનાજીવ જીવદા માનવસમૂહોનો ઇતિહાસ જોઈએ તો તેમાંથી દરેક સમૂહને સારા અથવા નરસા પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે એમ સાધારણ રીતે માલુમ પડશે. કોઈ પણ પ્રસંગમાં માનવધર્મ અને માનવના મુખ્ય કર્તવ્યમાં તફાવત પડતો નથી, છતાં પણ પ્રસંગોનુસાર તેમાંથી ક્યા કર્તવ્ય પર વધારે ભાર દેવો અને ક્યા પર ઓછો દેવો એનો વિચાર સમાજજીવોને કરવો પડે છે. આપણા દેશ પરવે વિચાર કરતાં બે આખતો ધ્યાનમાં આવે છે. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં આપણું કર્તવ્ય હિંદમંદી અંગ્રેજોની સત્તા નષ્ટ કરવાનું હતું. એ વખતે આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ દરેક જાગૃતનો આપણે વિચાર કરતા હતા, અને આ વસ્તુને જ સૌથી વધારે મહત્વ આપતા હતા. જ્યારે જ્યારે દેશમાં અહિંસાનો ઊઠાં છતાં ત્યારે ત્યારે દેશની આઝાદી માટે કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર થનારને આપણે ધન-વાદ આપતા હતા. હવે વખત બદલાઈ ગયો છે. અંગ્રેજો ચાલ્યા ગયા છે; તેમની સત્તા નષ્ટ થઈ ગઈ છે; પરંતુ અત્યારે દેશ બીજા ભયંકર સંકટમાં સપડાયો છે. અંગ્રેજોનું વ્યવસ્થાતંત્ર નીકળી જતાં જ પ્રજામાં ભેટલા દુઃખો પડ્યા હતા એ બધા જાગૃત થઈને બહાર આવતા જાય છે. અંગ્રેજો આઝાદ રહ્યા એ દરમિયાન પ્રજાના તરફથી પોતાને કોઈ મુશ્કેલી હતી ન થાય અને પોતાની સત્તા કાયમ રહે એ પ્રકારનું ધોરણ અને વ્યવસ્થા તેમણે રાખી હતી. પ્રજાના કલ્યાણનો વિચાર તેમણે કદી કર્યો નહોતો. પ્રજાની નીતિ-ઉ-નતિનો ખ્યાલ તેમને કદી કરવો જ નહોતો. સોકોને રાષ્ટ્રભક્તિનો પાઠ તેમણે કદી શિખવ્યો જ નહોતો, પ્રજામાં સામુદાયિક ભાવ નિર્માણ કર્યો નહોતો, આટલું જ નહિ પરંતુ રાષ્ટ્રપ્રેમ અને સામુદાયિક ભાવને મહાભયંકર યુગો ગણવામાં આવતા હતા. રાષ્ટ્રભક્તિને ક્યદી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પોતાની સત્તા મજબૂત કરી રીતે રહે એ જોવું એ જ તેમનું કામ હતું. એ

કામ એ બરાબર કરતા હતા, પણ જ્યારે એમની દીર્ઘ-દ્રષ્ટિએ આ બાબત જોઈ કે હવે હિંદ એમના હાથમાં રહેશે નહિ, હાથમાં

રાખવું મુશ્કેલ અને મોંઘું પડશે, જગતની પરિસ્થિતિને લીધે તેને સ્વતંત્રતા આપવામાં જ પોતાની સમજનતા અને ભણાઈ સાબિત થશે ત્યારે તેઓએ પોતાની સત્તા હાંવી લાઈને તરત જ આપણા હાથમાં હિંદુસ્તાનને સોંપી દીધું.

પરંતુ આજ સુધીની પરતંત્ર દશા અને અકસ્માત મળેલી આઝાદી બનેનાં દુષ્પરિણામ આજે આપણે ભોગવવાં પડે છે. આજ સુધીની પરતંત્રતાને લીધે આપણામાં અનેક દોષોની વૃદ્ધિ થઈ છે. જનતામાં રાષ્ટ્રપ્રેમ નથી. આપણે બધા એક રાષ્ટ્રમાં રહેવાવાળા છીએ, આપણા બધાનાં સુખદુઃખ એક છે, આપણે બધા મળીને જ એક રાષ્ટ્ર છીએ એવી ભાવના આપણામાં નથી. સર્વનું હિત એ આપણું હિત, સર્વનું કલ્યાણ એ આપણું કલ્યાણ, એવો ભાવ આપણામાં નથી. એકબીની ભાવના આપણામાં નથી. આપણે વ્યક્તિગત સ્વાર્થપ્રેરણાને જ આજ સુધી વધારી છે. પોતાના સ્વાર્થની પામે દેશનાં હિત, સમાજનાં હિતનો વિચાર આપણા હૃદયને સ્પર્શતો પણ નથી. પોતાના સ્વાર્થને માટે અવરનું બલિદાન દેવામાં પાછું વળીને નહિ જોવાની આપણને ટેવ પડી છે. રાષ્ટ્ર પરની પાડી સત્તા ચાલી ગઈ પણ આપણા મનમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ કે સમાજપ્રેમ ઉત્પન્ન નથી થયો. મેળવેલી સત્તા અને સ્વાનંત્ર્યનો ઉપયોગ આપણે સ્વાર્થ સાધવામાં જ કરીએ

છીએ. રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક કલ્પનનિષ્ઠાનો અભાવ, કેટલીયે પેઢીઓથી વધતી જતી સ્વાર્થચરાતા, દ્રવ્યલોભ, ધનવાનોને પ્રતિષ્ઠા દેવાની પ્રથા અને એવીજ આપણી મનોરચના-આ સર્વ-આનંદની વિપરીત દશાનાં કારણો છે. આપણામાં આ દોષ ન હોત અને રાષ્ટ્રભાવ હોત-આનંદના હોત તો આનંદના પ્રાંતીય ઝગડા-ભાષાના ઝગડા-કલ્પથી નિર્માણ થાત? આપણામાં પરસ્પર બધુભાવ હોત, પરસ્પર પ્રેમ અને ઐક્યભાવ હોત તો કોણ આવા કાળા બન્યાર કરત? કોણ બીજા પાસેથી લાંચફસન લેત? પરંતુ વર્ણોન્મતી આપણી ગુણમી અને પરજનનાને લીધે આપણામાં રહેલા સર્વ નૈતિક ગુણો નાશ પામ્યા છે. આનંદની સ્થિતિ એનું જ પરિણામ છે. આ સ્થિતિને આમ જ માલશે તો યોગ જ દિવસમાં આપણી અને આપણી ભાવિ પેઢીની કેવી દુર્દશા થશે, તેની કલ્પના પણ આપણે નથી કરી શકતા.

મેં પહેલાં જ લખ્યું છે કે સમયાનુસાર માણસને વિશિષ્ટ કલ્પ પર ભાર મૂકે પડે છે. આજ આપણી જે સ્થિતિ નજરે પડે છે તેના જવાબદાર આપણે જ છીએ. આમ સમજીને આપણે આ સ્થિતિ બદલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણામાં રાષ્ટ્રભક્તિ ન હોવાને લીધે આજે આપણે જ પરસ્પર એક બીજાના હુમલન બન્યા છીએ, આપણે જ એક બીજાને લૂંટી રહ્યા છીએ, ફસાવીએ છીએ. આ રાષ્ટ્રદ્રોહ, સમાજદ્રોહ, માનવદ્રોહ છે. આ બધાં મહાન પાપ છે. આજે જે ધાતકી ચક્ર-પાપચક્ર ચાલુ છે તેને આપણે સર્વેએ ચાલુ કર્યું છે. આપણે જ એને ચાલુ આપી રહ્યા છીએ અને આપણે જ એના શિકાર બની રહ્યા છીએ. દરેક મનુષ્ય આનંદની પરિસ્થિતિથી હેરાન થઈને કંટાળી ગયો છે, ત્રાસ પામ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે કંઈક સુખ પણ માની લઈએ છીએ. કાળાજામડી પૈસા કમાવાવાળા એ પૈસામાં પણ કંઈક સતોષ માને છે, પણ એટલામાં યોગ જ દિવસોમાં એ અચવા એના પુત્ર કોઈ ફંદામાં ફસાઈ જાય છે અને સધળો પૈસો ચાલ્યો જાય છે ત્યારે ઉદ્વેગ, શોક અને સંતાપ જ બાકી રહે છે. દ્રોહથી જે પૈસા કમાય છે એ દુઃખનાં જ બીજા વાવે છે, પણ દ્રવ્યલોભ અને તૃષ્ણાને લીધે આ વસ્તુ આપણું ધ્યાનમાં આવતી નથી. આપણે વિચાર કરતા નથી કે આ વર્તનનું આગળ શું પરિણામ આવશે. આજે આપણે આ પ્રકારનો વ્યવહાર કરીને કંઈ જાનની પરિસ્થિતિ નિર્માણ

કરી રહ્યા છીએ? નીતિનું સત્યાનાય કરીને ક્યા પ્રકારની સ્થિતિ સર્જવા માગીએ છીએ? જેમ રાગથી રાગબના વ્યસનમાં પોતાનું તથા પોતાના ઓળાજાણનું શું થશે, તેનો જવાબ પણ વિચાર નથી કરતો તેમ અનીતિથી પૈસા કમાવાવાળા, લાંચફસન લેનારા ને સમાજદ્રોહી પોતાના વ્યવહારનો વિચાર કરતા નથી; પરંતુ જે તેઓ યોગે પણ વિચાર કરશે, દીર્ઘદષ્ટિથી જોશે તો તેમનું ધ્યાન દોરાશે કે તેઓ પોતાના સંતાન માટે-ભાવિ પેઢી માટે-ક્યા પ્રકારનાં બીજા વાવી રહ્યા છે. અસત્ય, કપટ અને વિશ્વાસઘાતથી પૈસા મેળવનાર, સમાજદ્રોહ કરીને દ્રવ્ય સંચય કરનાર આજે ભલે લાભો કે કરોડોપતિ બની જાય, પણ તેમને આ વાતની ચોક્કસ ખાતરી થવી જોઈએ કે તેઓ પોતાની દ્રવ્યતૃષ્ણાને લીધે સમાજને હુલાવી રહ્યાં છે. સમાજનું ગળું કાપી રહ્યાં છે, અને તેમનાં પાપનું પરિણામ-દ્રોહનું પરિણામ તેમને અને તેમના સંતાનોને ભોગવવું પડશે એ નિશ્ચિન વાત છે. દ્રોહ અને દુષ્ટિથી સમાજમાં અધિકાધિક દ્રોહ અને દુષ્ટિ જ પેદા થાય છે. પરિસ્થિતિ પણ એવી વિકટ આવવા માંડી છે કે દ્રોહ વિના માણસ પોતાનો જીવનવ્યવહાર ચલાવી જ શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં માણસને દ્રોહ અને દુષ્ટિથી માત્રાદિયે દિવસે વધારવી પડે છે. આવે વખતે સમાજમાં પરસ્પર વિશ્વાસ ઉડી જાય છે, ત્યારે માણસને પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે વધારે દંબને વધારે હેશિયારીથી કામ કરવું પડે છે. આવી સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વધારે ખરાબ બનતી જાય છે. સમાજમાં દ્રોહ કપટ આદિ દુષ્ટિઓની જ વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં સમાજ ટકી શકતો નથી અને બધી રીતે ઊન્નતિન બને જાય છે. રાજનો વ્યવહાર અને પોતાની જીવનયાત્રા ચલાવવી પણ કંઈક ચક્ર પડે છે. ભાવિ પેઢીને માટે આપણે આ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરી રહ્યા છીએ. પ્રેમાળ અને કલ્પલેષુ માનપિતા પોતાના સંતાનના સુખને માટે ધર્મમાર્ગે ચલણ કરીને હરેક પ્રકારે સહન કરે છે, પણ તેમને દુઃખમાં નાખતાં નથી. આપણે આજે જે આચરણ કરીએ છીએ તે દ્વારા આપણાં સંતાન માટે એક એવી ભયંકર દુનિયા રચી રહ્યા છીએ જે દુનિયામાં કોઈના કોઈપર વિશ્વાસ નહિ હોય, જે દુનિયામાં પ્રેમ, વિશ્વાસ, ઉદારતા, પ્રામદ્વિક્તા, સત્ય આદિ ગુણોનું નાશ-નિશ્ચાન નહિ હોય, ત્યાં મનુષ્ય મનુષ્યનો ભયંકર

દુઃસ્મન હશે. વળી આવી દુનિયામાં આપણે આપણા સંતાનને બાપિ પેટીને-મૂંઢીને આપણે અને તેઓ સુખી થશે એવી આશા રાખીએ છીએ. આથી અધિક મૂર્ખતાની વાત બીજી ક્ષત્ર હશે? આપણે આજે જે દ્રોહ અને પાપ કરી રહ્યા છીએ એથી વિશેષ વ્યાપક રીતથી દુઃખ અને ક્લેશ વધારનાર ખીન્ન હોય મળવા અસંભવિત લાગે છે. સમાજદ્રોહ, માનવદ્રોહ અને રાષ્ટ્રદ્રોહ કરીને આપણે અને આપણી બાપિ પેટી સુખી થશે એવી આશા રાખવી નિરર્થક છે એ વાત દરેક વિચારવાન અને ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય જાણે છે.

આજે વર્તમાન સ્થિતિનું આપણને દુઃખ હોય, બાપિ સ્થિતિનું બીજાનું ચિત્ત આપણી નજર સમક્ષ આવતું હોય, તો આપણે આજથી જ આ સ્થિતિ બદલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણી સર્વ શક્તિ ઉપયોગમાં લઈને આ સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણું આજનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. આપણે જાણીએ કે આજના પાપચક્રનું બળ આપણા દ્રવ્યલોભ પર જ અવલંબિત છે. એને છોડવાથી જ આ ચક્ર તોડી શકાય છે. દ્રવ્યલોભને મળ્યાનું શાવને ખીન્ન હજારા ઉપાય કરવા છતાં આ ચક્ર કઢી નહિ તૂટે. લોભ રાખીને ચક્ર તોડવાનો ઉપાય કરવો એ ઢોંગ છે. કોઈ પણ સંજ્ઞાન આવા ઉપાયો પર વિશ્વાસ રાખતો નથી. આ પાપ આપણા દેશમાંથી નીકળી જવું જોઈએ એવું જેને ખરેખર લાગે છે તેણે મનથી ધનની કિંમત ઓછી કરી નાખવી જોઈએ. કેવળ ધનથી મનુષ્ય સુખી થાય છે એ માટે કોઈપણ ઉપાયે મનુષ્ય વિપુલ ધન પ્રાપ્ત કરવું આ ભ્રાંતિસુકત કલ્પના મનુષ્યે છોડી દેવી જોઈએ. ધનવાન માટે આપણા મનમાં જે શ્રદ્ધાભાવ હોય છે તેનું કારણ છે આ ભ્રાંતિસુકત કલ્પના. આ કલ્પનાને લીધે જ આપણા મનમાં પણ ધનની લાલચ જન્મતી હોય છે. આ લાલચ નષ્ટ થશે તો ધનવાન જેવો દુઃખી, અસંતુષ્ટ અને પાતકી ખીન્ન કોઈ નથી એવી ખાતરી થશે. જ્યાં પાપ મિત્રાય ધન એકઠું કરવાનો રસ્તો જ નથી ત્યાં આપણે ધનવાનને શું સમજાવો જોઈએ? આવા પાપના માલિક કેવળ ધનપતિ હોવાને લીધે જ્યાં સંજ્ઞ મનાય છે એ સમાજ સર્વ જનના પાપથી ભરેલો છે અને પાપથી જ જીવે છે એમ સમજવું જોઈએ. ધનવાનને શ્રેષ્ઠ સમજીને આપણે

એમને માન દઈએ છીએ એજ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે. દરેક માણસ સન્માન માગે છે. દ્રવ્યના બળ પર જ્યાં સુધી સન્માન મળશે ત્યાંસુધી મનુષ્યના હૃદયમાંથી દ્રવ્યલોભ ઓછો થશે નહિ. તે ઓછો કરવાનો ઉપાય એક જ છે, અને તે એ કે ધનની સહાયથી સુખેષ્ટતાની ભ્રાંતિ આપણે પોતાના મનમાંથી કાઢી નાખવી જોઈએ. તે નીકળી જવાથી આપણી પોતાની શુદ્ધિ ચક્ર જશે. આજની અસ્થિતિનું મુખ્ય કારણ ધનની અભિલાષા જ છે. ધન પર આપણી જે શ્રદ્ધા છે તે દૂર કરી ધર્મ પર, શીલ પર, માનવતા પર શ્રદ્ધા કેળવવી જોઈએ, જેને ધર્મ અને શીલ ત્રિય છે તે ધનને અયોગ્ય મહત્ત્વ આપી શકતો નથી. વ્યવહાર યજ્ઞવલ્ક્યને માટે પૈસા એ તો માન માધ્યમ છે, તેની કીંમત અને તેનું મહત્ત્વ આટલું જ છે. આથી તેને અધિક મહત્ત્વ આપીને જીવનભર તેની જ પાછળ લાગવું, તેની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મ અથર્મનો વિચાર પછાડવું કરવો, દેશદ્રોહ, સમાજદ્રોહ, માનવદ્રોહ કરવામાં જરા પછાડ ન કરવું-આ બધા આપણા અવગતિના લક્ષણ છે. કેટલાક માણસોને પૈસા કમાવા એ વ્યસન જેવું બની જાય છે. તેઓ પૈસા શા માટે કમાય છે તેનો તેમને પણ ખ્યાલ નથી હોતો. વ્યસની મનુષ્ય જેમ ચોલીશ કલાક વ્યસન અથવા વ્યસનનાં વિચારમાં જ મગ્ન રહે છે તેમ જ આ લોકો પણ ધન કમાવામાં દિવસભર મગ્ન રહે છે. માનવજન્મ આ માટે નથી. આ તો માનવતાનો નાશ છે. સમાજનો પિનાશ છે. આપણે આમાંથી છૂટવું હોય તો આ વ્યસનનો નિર્મલ કરવો જોઈએ, ખોટું કર્મ કરીને પૈસા કમાવાનું છોડી દેવું જોઈએ. જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. લોકોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ, મનુષ્યપ્રેમ ન હોય, ધર્મનિષ્ઠા ન હોય તો આપણું કર્તવ્ય છે કે આપણે આ પ્રેમ-આ નિષ્ઠા-ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમાજમાં ફેલાયેલી આશા, તૃષ્ણા, દ્રવ્યલોભ, ભોગલાલસા તે રચનાંદ સર્વને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આપણી તરફથી થવો જોઈએ. જે ધર્મ સમાજને કર્તવ્યનું ભાન કરાવે છે, જે સમાજમાં ન્યાય, સત્ય, પ્રમાણિકતા, પરસ્પર સહકાર, અંધતા, અશ્વ, પ્રેમ, સખ્ય, વિશ્વાસ નિર્માણ કરે છે, જે આપણને ઉદારતા, નિર્ભયતા શિખારે છે એ ધર્મનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. એ ધર્મને નષ્ટ કરીને અથર્મનો નાશ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. જેના હૃદયમાં ન્યાયશક્તિ છે, જેનું હૃદય નિર્મળ છે, જે ઇશ્વરનિષ્ઠ છે, દુનિયાનું લાલું માઢે છે, સ્વાર્થી નથી અને જેના હૃદયમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ છે. તેને આજની

અને જિનમિત્ર ણેલી પ્રગતે બહારની કોષ્ઠપણ સંગ-
હિત અને સુસજ્જ પ્રજ્ઞ સુલામ બનાવવામાં સહેજે
સફળ થાય તો, એમાં આશ્ચર્ય નથી. છતાં પણ હું
માનું છું. કે રામ અને કૃષ્ણ, સુદ્ધ અને મહાવીર,
નાનક અને કબીર, પ્રતાપ અને શિવાજી જેવા
મહાપુરુષોની જૂમિ કદી પરતન નહિ થાય. આપણે
આપણા ધર્મને જાળવત કરીશું; રાષ્ટ્રપ્રેમને વધારીશું,
આપણા સર્વ પાપોના નાશ કરીશું, તો આપણને જે
સ્વતંત્રતા મળી છે તે આપણને સર્વ પ્રકારે ઉન્નત
કરવામાં પરમ ઉપયોગી થશે. પરમદમાને આપણી સહવાવ-
પૂર્વક આ જ પ્રાર્થના છે કે ધર્મમાર્ગ પર આશ્વા માટે
તે આપણને પરિપૂર્ણ બળ આપે.

২৬৫১২

શ્રી ઉચ્ચ પંચા

આહો શા મેઘ કહે ટહુકાર !
રંગ ભરેલો મોર કળાયલ
મત્ત કહે ટહુકાર,
આહો શા મેઘ કહે ટહુકાર !

બોમ્બાઈદે આજે બાજે
 ઘેરું ગંગતપખાળ,
 સિંધુદેગે તંબુર બાજે .
 જનતનુ જનુ અંકારે અડોલ.

અરજી આંખરે સાન્નિધ્યનું દરી
કમક કરે કમકાર,
મંજીર શી મંજુલ રજીકંતી
અરમર પરસે ધાર બાહો.

ગમન પુરમદે સોનતારંગી
 વીજપલ ભહેશય,
 જમ તારકના તેજે અગજળ
 ચારતી ચાપરપાર અહો,
 અજસુગધે મહેક મહેકતી
 ધરતી લીલી કુંભર,
 દેસ સમી હો! લળતી ઢળતી
 ત્રિશ મયર-કુરધાર અહો,

પરમયોગી શ્રી અરવિંદ ધોષ

સી. સરલાબહેન સુમતિચંદ્ર શાહ.

“નિષ્કલ્પ શાન્તિ તે છે કે જેમાં આંતરંગતા શૂન્યતા અને વિરામ અનુભવે છે અને બહારની કેટલ પ્રભુ વરતઓ કે બળોને લેશ માત્ર સ્પર્શતી નથી સક્રિય શાન્તિ એ છે કે જેમાં એક બારે વાકાત હોય છે અને બુધિકાન્ત શાન્તિને જરા પણ ખલેલ પહેંચાડ્યા સિવાય એ તાકાત બહારની વસ્તુઓ અને બળોને સ્પર્શે છે અને તેમાં બળશાન પરિવર્તન નિષ્પન્ન છે.”

શ્રી. અરવિંદ

૧૫ મી ઓગસ્ટ એટલે હિન્દની સ્વતંત્રતાનો શુભ દિવસ. જેણે એ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ અર્થે, સર્વ કંઈ ત્યાગી ફજીરી લીધી હતી એવા એક વખતના આત્માદીના લડવૈયા અને આજના પરમયોગી શ્રી. અરવિંદ ધોષનો જન્મ દિવસ પણ આજ દિને આવે છે એ પણ યોગાનુયોગ છે. આજનું રાજકારણ એમને વિચરી મધું હોય એ સ્વાભાવિક છે. કાણ કે શ્રી. અરવિંદ પોતે જ એમણી ખસી ગયા છે; પરંતુ જ્યારે લોકોને ગુલામી દેશનું બાન પણ નહોતું ત્યારે જનનામા સ્વતંત્રતાનો સંદેશો પહેંચાડી ને જી જાગૃતિ આણી હતી. એમણે પોતાના ૧૪ ‘વંદેમાનમ’ દ્વારા દેશના રાજકીય માનસને પલટી નાખ્યું હતું. આજના પ્રસંગે એમના જીવન પર થોડા દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો અરથાને નહિ ગણાય.

શ્રી. અરવિંદનો જન્મ ૧૮૭૮ની ૧૫ ઓગસ્ટે ખુલનામાં ડૉ. કૃષ્ણધન ધોષને ત્યાં થયો. એ સમયે એમના માત-પિતાને ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવ્યો હતો કે એમને ત્યાં આજે એક દિવસ વિભૂતિ અવતરી છે કે જેના ભવિષ્યમાં જગત યુગુગાન કરશે. ડૉ. કૃષ્ણધન ધોષ ઇન્ડિયન મેડીકલ સર્વીસમાં ડોક્ટર હતા. એ ઉદારચરિત હતા, અને ગરીબો પ્રત્યે અનુકંપા ધરાવતા હતા. ઇંગ્લંડ જઈ આવ્યા પછી ડોક્ટર ધોષ ત્યાંના વાતાવરણથી રંગાઈ

સંપૂર્ણ સાહેબ બની ગયા. એમની રહેણી-કરણી, આચાર-વિચાર બધું પાશ્ચાત્ય બની ગયું. પોતાના પુત્રોને ઉછેરના તેમણે યુરોપિયન દાઇ રાખી હતી. આમ શ્રી. અરવિંદનું બાળપણ પાશ્ચાત્ય વાતાવરણમાં વીત્યું. સાત વર્ષની વયે એમના પિતાએ એમને ઇંગ્લંડ બહુવા મોકલ્યા. એમણે ૧૪ વર્ષ ઇંગ્લંડમાં ગુજાર્યા. પિતાની ઇચ્છાનુસાર એમણે આઈ.

શ્રી. એસ. ની પરીક્ષાની તૈયારી કરી. એ પરીક્ષામાં એમણે ક્રીક અને લેટીનમાં અસાધારણ કૌશલ મેળવ્યા, પરંતુ એ વર્ષની ઉમેદવારી પછી થોડેવારીની પરીક્ષા વખતે મેંદાનર રહેવાને કારણે શ્રી અરવિંદ આઈ. સી. એસ. થયાં રહી ગયા. એ વખતે વડોદરાના ગાકયાડ રત્ન સયાજીરાય ઇંગ્લંડમાં હતા. શ્રી. અરવિંદનો તેમની સહયોગથી થયો અને એમને રત્ન સયાજી વિ પોતાને ત્યાં રાખી લીધા. પોતાનો પુત્ર આઈ. મી. એસ. ન થયો, એ જાણી એમના પિતાને ખુબ આઘાત થયો. કારણ કે એમના માટે એમના પિતાને

ઘણી આશા હતી. શ્રી. અરવિંદ હિન્દ આવે તે પહેલાં થોડા મહિના અગાઉ તેમનું મૃત્યું થયું.

વડોદરાના જાન જીવનનો અંત થોડા સમયમાં જ આવ્યો. જંગાળના ભાગલા પડ્યા, અને દેશભરમાં પ્રયંડ આદોલન ઉભું થયું. શ્રી. અરવિંદ ૧૯૦૬માં કલકત્તા ગયા.

ગાયકાણે તેમને પાછા આગુવા માગ્યો મોકલ્યા, પરંતુ તેઓ વડોદરા પાછા ન હતાં.

આજ સમયે દેશમાં વાસવાની પ્રગતિનું મોજુ ફરી વળ્યું. બંગાળમાં આ પ્રગતિ સ્વીચી ૧૫ ઉમ હતી. શ્રી. અરવિંદના નાનાભાઈ અરિન્દ્ર આ જુલુઆ અવધી દત્તા. સરકારે આ ચળવળ પાછળથી અરવિંદની દોરવણી માની, એમને કેદમાં મૂક્યા. એક વર્ષ કેમ ચાલ્યો તે હરિયાન તેઓ જેલમાં રહ્યા. પ્રજાના સ્વાસ્થ્યકાર માટે જરૂરી એવી શાંતિ અને એકાંત જેલનિવાસને આજી આપ્યા. કેલકાતાની મજબૂત પ્રતિ હરિયાન પણ એમની યોગસાધના તો ચાલુ જ હતી. શ્રી ગમદુષ્ય પદમદસે ક્રમે એમને ખૂબ પૂજ્યભાવ હતો. પોતાને કેવી રીતે કેળવી એકાંતો સાધનાકાર થયો અને તેનું જ્ઞાન મનુષ્ય મનુષ્ય વર્તુલ એમને કારાવાસની કદાચીઆ લખ્યું : ૪ મનુષ્યની શોધમાં તીકગેશા શ્રી અરવિંદને ગમ્યાન્ય માગ્યોને વાસવ કે એવી મુરદેવીએ કહી અસર કરી હતી નહોતી.

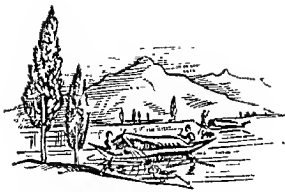
એમને કેદમાં લેખીન જુગાનીમા એર. જે. વત્યાનુ કે 'સ્વનંત્રાનુ' ધ્યે જનતા સમક્ષ મૂક્યું એ રંગ અપ-શય કહેવાય તો તે મેં કર્યો છે તેની નુ ના પાડ્યો નથી તેને માટે મેં સર્વ મુખનો ત્યાગ કરી સર્વે પર પાણી મૂકી વડોદરા છોડ્યું છે અને કેલકાતા આવ્યો છું. મારા આ ચુંદો સાખીન કરવાની જરૂર નથી" આ કેસ કે જે અરિંદ્ર એર. અરિંદ્રને નામે મળ્યો છે તેમાં એમનો ખચાવ કરવા રજા દેશનિયુદ્ધસ દાવર હતો. રજા દેશનિયુદ્ધ એર. સફેદમાં આંક રિતસ પવન કહેલા બાધોનો ઉપસંદાર કરતાં જુરિને ઉઠેલીને કહ્યું : "જેમની ઉપર આજે અપવાયરો આરોપ છે અને જે તમારી સમક્ષ આરોપી તરીકે દાવર છે તે અરવિંદ ધ્યાન માટે અનેક વર્ષો પછી એક વખત એવો આજે કે જ્યારે સ્વાનંત્ર્યના યાવર, ગમદુષ્યના પ્રજ્ઞા અને અખિત્ર માનવમનના કલ્યાણકર્તા તરીકે જગત એમના ખીને મારો અને આદરપૂર્વક એમનું પુણ્ય સ્મરણ કરશે. ત્યાર પછી એક સમય એવો આપશે કે જ્યારે એમની દિવ્ય વાણી માત્ર આ દેશમાં નહિ પરંતુ અખિત્ર વિશ્વના અણુ અણુમાં યુંલ્લી રહેશે." અને આજે દેશનિયુદ્ધ એ અખિત્રવાણી સાકાર બનવા લાગી છે.

વડોદરા નિવાસ હરિયાન, એમને પોતાની પત્નીને એક પત્રમાં લખ્યું હતું : "સ્વદેશને હું ૧૯૨૫ વર્ષમાં માનવો નથી. સ્વદેશ એટલે મારી માતા. હું એ માતાની પૂજ

લકિન કરું છું. આ પતિન જનિતો ઉદ્ધાર કરવાની શકિત મારામાં છે એમ મને લાગે છે. મારીરિક શકિત માત્ર નહિ, ૫૫ જ્ઞાનશકિત, શાસ્ત્રોત્તર એ જ કંઈ એકમાત્ર તેજ નથી; પરંતુ અશ્વત્થ પશુ તેજ છે. એ તેજ પ્રજુની શાન પર પ્રતિબિંબ છે. આ ભાવના આજની નથી આ ભાવના લગ્નને જ મું જન્મ્યો છું. મારા અણુ અણુમાં આ ભાવના જોતપ્રોત છે. આ મદાનુ ધ્યેય સિદ્ધ કરવાને પ્રભુએ મને આ પૃથ્વી પર મોકલ્યો છે." પોતે યા માટે જન્મે છે તેનું જ્ઞાન ધરાવનારને યોગી જ કહેવાય. આમ શ્રી. અરવિંદ જન્મગત યોગી છે.

ધીરે ધીરે શ્રી. અરવિંદને વ્યસ્યું કે દેશની દોરવણીનું કામ દલે તેમનું રહ્યું નહોતું. દેશનું રાજકીય ધ્યેય એમના વિના અન્ય રીતે પાર પાડવાનું છે. એક વધારે જ્ઞાન પ્રકારની સંધ્યા માટે એમને પ્રેરણા મળી ચૂકી હતી. એમની સમક્ષ એક વધારે પવિત્ર કાર્ય આવી ઉભું રહ્યું હતું. એ કાર્ય હતું માનવજાતિના આધ્યાત્મિક વિશ્વાસની ઠેક વેરક જરી આરંભાયેલી પ્રગતિને આગળ વધારવાનું. માનવપ્રજાતિના અને એનનાના રૂપાન્તરકારા મનુષ્યને દેશમાં પવડી નાંખવાનું. અને તે માટે શબ્દારામ્યમી તેમજ વિદ્યાવ લીધી. ૧૯૧૦ માં તેઓ પોદી-એરી ગયા. દિન્દના કેરમાંક રાષ્ટ્રીય નેતાઓ તેમની માર્ગ ચર્ચા કરવા આત્મા કેમિસ તેમને પાછા મોકાવતી હતી. કેમિસનું પ્રમુખપદ તેમને ધરવામાં આવ્યું હતું. જેથી તેમજ સાદા અસ્ત્રીકાર થઈ દત્તો. તેઓ પાછા રાજકીયમુખ ન પ્રવેશ્યા, પરંતુ પોતાના મહાન ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે તેની પાછળ મંડ્યા રહ્યા.

આજે જ્યન તેમને યોગી અને તત્વમાની નરકિ એવાળે છે. શ્રી. અરવિંદની પ્રતિમા વિશાળ છે. તેઓ કષિ છે, નાટ્યકાર છે, વિવેચક છે, વેદોતા તથા ગીતાના અર્થદેશ અને બાબકાર છે. ભારતની અલ્પવિદ્યા અને પુરાણકથાના જાતિકાર છે, અને બધાં કરતાં પશુ તેઓ કંઈક વિશેષ છે. વિશ્વરૂપ પરમાત્મા સયે અદ્વિતનો સાક્ષાત્કાર પામેલા પરમ સંત છે. એક દેવ વિદ્યાને શ્રી. અરવિંદને આપણાં હેઠામાં હેઠામાં અણી તરીકે વસુંળ્યા છે અને એ સાચું છે. આ મુલ્ય અને દુઃખથી જરૂરી દુનિયામાં માત્ર અણિએનો વંશ જ અમર છે. જ્યતને માટે તેઓ મહાન આશીર્વાદરૂપ છે. વર્તમાન યુગની તેઓ એક પૂજ્યતમ વિજ્ઞાતિ છે. આના પરમ સંતને ધરાવવાનું સદ્બાધ્ય દિન્દના માટે ગૌરવનો વિષય છે.

લડાઈ પછીનું જાપાન

શ્રી ગીરધરલાલ ભ. ઠોડક બી. એ.

[આ લેખના લેખક શ્રોત્રાશ્રીના યોરાકજીતાના પ્રેમી છે. તેમણે જાપાનમાં પોતાના વ્યાપાર વ્યવસાય નિમિત્તે અનેક વર્ષો આજ્યાં છે અને બીજી વિશ્વયુદ્ધ પુરું થયા પછી પણ તેઓ જે વખત જાપાન જઈ આવ્યા છે. આ રીતે જાપાનનો જેમને ધનિષ્ઠ પરિચય છે તેની વ્યક્તિને આ લેખ જાપાનની આજની પરિસ્થિતિ વિષે ધણી નવા પ્રકાર પાઠ છે. તમી]

આજથી ૪૫ વર્ષ પહેલાં જગતમાં એક નવો ધૂમકેતુ દેખાયો. ૪૫ વર્ષ પહેલાં રશિયા અને જાપાન વચ્ચે યુદ્ધ થયું. રશિયા એ વખતની યુરોપની મહાસત્તા. તે દિવસની જાણીતી દુનિયામાં તેનો ડોકા વાગતો હતો. રશિયાએ સખ્ત હાર ખાધી જાપાનનો વિજય એ જાપાનની મહાસત્તાનો ઉદ્ભવ. એક ખૂણમાં પડેલા જાપાનનો અને તેની મારફત એશિયાનો જગતને સાથે પહેલો પરિચય મળ્યો. સરખા સંયોગમાં એશિયન પ્રજા જગતની બીજી પ્રજા કરતાં ઉતરતી નથી એમ જગતને પહેલપહેલી જાણી થઈ.

એશિયાના આ ક્રાંતિકારી યુદ્ધની શીઘ્ર મેં ૧૯૦૬-૧૦ માં વેંછ હતી. નાનકડા વામનજીએને બરફના પહાડમાં ધૂમતા-પોતાનાથી જમણા કદના “કે.એક”ને મારી હાકાવતા-જેવા અને જાણું સમજ્યા વગર પણ મારી છાતી મજાગ ઉછળી, ત્યાર પછી તો અમારી બાળકોની રમવામાં પણ વિજય પડે ત્યારે “અમારી ફેર જાપાન” એમ અમે એ દેશને સાથ મેળવતા. આપણા દેશમાં અને ખાસ કરીને ક્રાંતિના મોખરે એવા બંગાળમાં આ રસો-જાપાનીઝ લડાઈની ભારે અસર થઈ. જંગાળી જુવાનો તાલીમ અને પ્રેરણા લેવા જાપાન તરફ નજર માંડતા. ત્યાર પછીની બંગાળ અને રવદેશીની ચળવળ જાણીતી વાત છે. જાપાનના નાના નાના ઉદ્યોગો બંગાળીઓ શિખી લાગ્યા અને આજે પણ એ બંગાળમાં મોજુ છે. ડા. ત. દાચનાં દારખાનાં બંગાળમાં ખીજ બધા પ્રાપ્ત કરતાં વિશેષ છે.

૧૯૧૪ માં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ થયું, જાપાન તે વખતે મિત્રરાજ્યો સાથે જાણ્યું. રસો-જાપાન લડાઈ પછી ઇંગ્લાંડ જાપાનના મિત્ર તરીકેનો દાવો કરતું હતું. લાંબી દૃષ્ટિએ નિયાર કરનાર અને પગલાં બરનાર તરીકે ઇંગ્લાંડની ખ્યાતિ આજના કરતાં તે વખતે વિશેષ હતી. પૂર્વમાં જાપાન એક જ સત્તા હતી કે જે જરૂર પડે ઇંગ્લાંડના સામ્રાજ્યને સાયવવામાં કામિયાબ થઈ શકે. એ જાણીતી વાત છે કે પહેલાં વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાનને પૂર્વમાં રશિયાથી તે ઠેઠ એડન મુખીની ચોટી કરવાનું કામ મિત્ર રાજ્યો તરફથી સોંપવામાં આવ્યું હતું. હિંદી મહાસાગરમાં જાપાનીઝ મનવાસે નિયમિત ફરતી હતી. આપણા દેશની ચોટી તે વખતે જાપાન કરતું હતું. આપણે એ અરસામાં જે અંગ્રેજીની સામા થયા હોત તો કદાચ જાપાન આપણને દખાવવા માટે ઇંગ્લાંડને મદદ કરત. રાજકારી રમત એ નવાં રજાઈની જ રમત છે, જેમાં ભાવનતને ઝાન નથી હોતું. જે રીડી ઉપર ચડી મહાન સામ્રાજ્યો રચવામાં હતાં તે જ રીડી ઉપર જાપાનને ચડતું હતું, એટલે પહેલેથી જ તેણે રાજ્યની નિમાં ઇંગ્લાંડ, ચિતાનમાં જર્મની અને વ્યવસ્થામાં અમેરિકા પાસેથી શિખવા માંડ્યું. પહેલાં વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાનને અખૂટ સમૃદ્ધિ, જમરદસ્ત અધીશીકારણ અને લડાયક તાલીમ મળી પૂર્વમાં એનો સામનો કરે એવું કોઈ ન હતું અને યુરોપની મોટી સત્તાઓએ આ ધૂમકેતુની ખુશામત કરવા માંડી. આવા સંજોગમાં જેમ વ્યક્તિને થાય તેમ સત્તાને થાય, અને તે પ્રમાણે જાપાનની આકાંક્ષાઓ વધવા માંડી.

જાપાન ઈલાકાતોનો વેપાર, તેણે કીમે ધીમે એશિયાની જમિન પર પોતાનો પ્રવેશ કર્યો. જાપાનમાં માંચેલાં મનરો સિદ્ધાંતનું અમલકાર કરીને એશિયામાં જાપાનનું જ વર્ણવેલું હોય એવો દાવો જાપાને કરવા માંડ્યો અને ફોર્મોસા, હૅલિશા, મંચુરિયા તેમજ હિત્તર-પીન વગેરે વિષય સંબંધિત જાપાનનો જાણ, જાપાનનાં વાદળાં ઘેરાતાં દેશો અને ૧૯૩૬માં જીએનિફા, હાવાનગ, સજાઓ, પોતાનાં રજાઓ સિદ્ધ કરવા જાપાને એ સુદર તક સાંપડી એટલે એશિયા સર કરવા તે નીકળ્યું પણ ચીનની અજીનમીમાં ચૂક્યું અને જાપાને સંસ્કૃત દાર આપી, હાઇદ્ર દમિયાન એણે પોતાની બંદાહુરીનાં, ફોર્મોસિતાનાં, શારીરિક સામર્થ્યનાં અને પરમા આપી આપણને ચિંતિત કર્યાં ૧૯૩૬માં જાપાનમાં એક કહેવત કહેવાતી હતી કે, "We may breakfast in Shanghai, lunch in Hongkong, and supper in Singapore." "આપણે સવારનો નાસ્તો શાંપાઈમાં, બપોરનું ભોજન હોન્ગકોંગમાં અને રાતનું ભોજન સિંગાપોરમાં લઈશું." આ એણે કરી પણ જવાબુ.

હાઇદ્ર દમિયાન જાપાને જે સહન કર્યું છે તેની આપણને કહવા પણ ન આવી શકે. દોઢ વર્ષ પહેલાં હું જાપાન ગયો હતો અને જે અંકર હૉન મેં જોયું એ બહી રહાય એમ નથી. મને કહેવામાં આવ્યું કે આની ભવ્યકતા જો હું ૩૬ મહિના પહેલાં ગયો હોત તો અનેકશયી વધારે મને નજર પડત. જે સહેતાં હું વર્ષો સુધી રહ્યો છું એ સહેતાં બાજે બૂકા બેતા હૅલિ રહી પડ્યું. દર ૧૦૦ ઘરમાંથી કામેમાં ૭૦ ઘર ન હતાં. માથેથી સૂધી ખિસ્માર લાવતાં, ખડિયેર દશમાં મહાને પડ્યા હતાં. અજાણ રીતે મારું ઘર બધી ગયું હતું. એ ઘર ઉપર ચઢી સામે દષ્ટિ કરી તો માઇક્ર દોઢ માઇક્ર સુધી એક પછી મકાન નજરે પડતું ન હતું. જમણી બાજુ બેઠું અને એ જુદું જોયું મેં જોયું. ડાબી બાજુ એક અર્ધ બગિચા ચર્ચ સિવાય કંઈ નજરે પડતું ન હતું. મારા ઘરમાં કંપાઉ-ડી વડી સિવાય કંઈ જ નુકડાન ચડ્યું નથી. પણ આવી ભવ્યકતાની વચમાં પોતાના મકાનમાં રહીને પણ સ્વચ્છતા મેળવતી મુશ્કેલ છે. હાઇદ્ર પહેલાં હોબીની વસ્તી મુંબઈ જેટલી, ત્યાં અત્યારે સાંજ પડે અને માણસ નજરે ન ચડે; આવી રીતિ ટેકાઓ, સોસાયટી અને નાગાયોમતી હતી કે જે જ્યાં જાપાનનાં ઉદ્યોગોના મેલાં કેન્દ્ર હતાં. હિટોમીમા અને નાગાસાકીની

સાંતત્યજનસંખ્યા છે એટલે એમ કહેવું એકી નથી કરતાં. એક મહાપ્રજાતા આ પ્રકાર, બેતાં સ્વાભાવિક દુઃખ થાય. ઘડીગર મેંતમન થઈ જવાય, પણ જાપાનીસ પ્રજા હતાય થઈ નથી નિરાશા. માથે હાથ ધરે બેસવું. એ પ્રજા હવે તું મારું બતાવ" એવી ચીંતા જાપાનીઓ કરતા હોય. એ એક જાપાનીઓ આજેનાં દેશોની અવધ છે. હાઇદ્ર પહેલાં હતા તોના કરતાં આજે જાપાનમાં રિશેષ જાપાનીઓ છે. પોતાનાં સામ્રાજ્યમાં વહેંચાઈ ગયેલાં જાપાનીઓને હાઇદ્ર પોતાને જાતનાં મેકલાવી દેવાનો જાણ છે. પરિણામે હાઇદ્ર પહેલાંનાં જોઈ શકાયું નહોતું. આજે આજે હાઇદ્ર જાપાનીઓ કસે છે. પરિણામે જાપાનમાં આજે કારીગરો અને કામદારોની ખોટ નથી જાપાને હાઇદ્ર પહેલાંની આર્થિક રીતિ પ્રખર કરવાની કમર સખી છે. એમણે એક લક્ષ તક્ષી કર્યું છે કે ૧૯૩૭ માં જાપાનની જે આર્થિક રીતિ હતી તે ૧૯૫૨ માં માછી લાવી દેવી. જાપાનીઓની પ્રગતિ બેતાં અને અમેરિકાની નો સહાય મળે છે તે જાપાનમાં બેતાં આ હાથ સુધી નજર પડેથી શકાયો એવી અને ખાતરી છે. હાઇદ્ર પ્રદેશનાં ઉદ્યોગો મધ્યથી પગલર થવા માંડ્યા છે, અને આજે હાઇદ્ર પહેલાંના ઔદ્યોગિક પ્રેરણના ૬૦ દશએ એ પહેલું છે. જાપાને હાલ ૪૦ લાખ સ્પીન્ડલ ચલાવવાની છૂટ છે, અને આ છૂટ ૬૦ લાખ સ્પીન્ડલ સુધી પહોંચશે. હાઇદ્ર પહેલાં જાપાન પાસે ૧ કરોડ ૨૦ લાખ સ્પીન્ડલ હતી, પણ હાઇદ્ર પછીની ૬૦ લાખ સ્પીન્ડલ એ નવામાં તવી ખલાયતી હોઈ એણેમાં એણે ૬૦ લાખ સ્પીન્ડલ નેટરું, કામ આપશે, અને એને જો ૩ પડા પ્રમણમાં મળે તો પ્રજા સ્પીન્ડલ કરીને એ લગભગ હાઇદ્ર પહેલાંની પેલાશના આંકડા સુધી પહોંચી જાય તો નવાઈ જાય નથી. દરેક ચીજની પેલાશના ત્યાં લગભગ એ નક્કી થાય છે, આ બાર મહિનાની અંદર આટલું પેલાશ ચલાય છે. આરા દરેક લેન્ડિંગ એક પછી એક સર ચલાય જાય છે, અને હજી સુધી એક પણ લક્ષ વજુ પહોંચ્યું નહોતું. મારા જાણવામાં નથી.

જાપાન આજે શું શું બતાવે છે અને કેટલું સાથે બતાવે છે એ તમને કહું. જોર્જીઆ આજે વશળ અને જિજ્ઞાસા એટલે અને ક્રમમાં બતાવે છે. એક હોસ માવરથી નાચ હજાર હોસ પાવર સુધીનાં

હીઝલ અને સ્ટીમ એન્જિનો દ્વારા વજોરે બનાવે છે. ઔદ્યોગિક મશીનરી, સ્ટીમર, માછલાં પકડવાની બોટ એ બધાં માટે આગળ વધેલા દેશો જેવા કે રશિયા, અમેરિકા, સ્વેડીનીવીઆ, બેલ્જિયમ, હોલેન્ડ વગેરે આજે ત્યાં એડર્સ મૂકે છે, કારણ કે ત્યાં સરતું અને ટ્રાઈ થાય છે. જાપાન સરતું અને નખતું કરે છે એવી એની ખ્યાતિ છે, પણ જેઓ સાઈ કામ ત્યાંથી માને છે એને દુનિયાના કોઈ પણ દેશની બરોબરીમાં ઉતરી શકે તેવો માલ મળી શકે છે એ હકીકત છે. આપણે દેશ પશ્ચિમના તાજામાં સૈકાઓ સુધી રહેલ હોવાથી આપણું ધ્યાન બધી રીતે પશ્ચિમ તરફ કેન્દ્રિત થયેલું હતું. અને હજી પણ છે. હિંદી સરકારનું ધ્યાન આ બાબતમાં ખેંચવાનો જે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને હમણાં હમણાં આપણી સરકારનું ધ્યાન તે બાબતે ખેંચાયું છે. હિંદી સરકારે નિષ્ક્રિયતાને એ બાબતે મોકલ્યા છે, અને સાંભળવા પ્રમાણે વિજ્ઞાનો સામાન અને ડબ્બાઓ વગેરેમાં સુરોપીઅન માલ કરતાં ૪૦ ટકા નીચે ભાવ માલુમ પડ્યા છે. હિંદી સરકારે કેટલાક અબજની લુદી લુદી ખતની મશીનરી લેવાની છે. ૪૦ ટકાનો ફેર એટલે કચોડો રૂપિયાનો ફેર પડી શકે એ દેખીતું છે.

જો આપણે એમને સગવડતા કરી આપીએ તો જાપાનીઝ ઉદ્યોગપતિઓ આપણી સાથે હિંદમાં કારખાના નાખવા તૈયાર છે. એક મોટા વિજ્ઞાની કારખાનાવાળા કે જ્યાં એક લાખ કાર્બોવોટ વિજ્ઞાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાના યંત્રો (Power Plants) તૈયાર થાય છે એવા ઉદ્યોગપતિએ હિંદમાં પોતાનું કારખાનું નાખવાની ઈચ્છા મને જણાવી હતી. આપણા ઉદ્યોગપતિઓને મારી ખાસ ભજામણુ છે કે જાપાનનું ઉદ્યોગીકરણ જુએ, શિમે અને હિંદુસ્તાનમાં જાપાને કરી તે જ પ્રમાણે ઉદ્યોગોની નવચલના કરે.

જાપાનનો સંપૂર્ણ કાબૂ આજ અમેરિકાના હાથમાં છે. ખીલ મિત્રરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓનું કમીશન ત્યાં છે પણ બધા જ કારભાર અમેરિકાને સોંપાયો છે. અમેરિકાનું ત્યાંનું તંત્ર SCAP એટલે કે મિત્રરાજ્યોના સેનાપતિ (Supreme commander of allied powers) હસ્તક છે.

જનરલ મેક આર્થર કે જેઓ અમેરિકાના પ્રથમ કક્ષાના મુત્સદ્દી અને લશ્કરી વડા છે, તેમના સિદ્ધ હસ્તમાં જાપાનનું સુકાન સોંપાયું છે. એમની આકાંક્ષા જાપાનને ઔદ્યોગિક રીતે પૂર્વવત્ સ્થાપવાની એટલું જ નહિ, પણ, એને યાંત્રિક સાધનો વગેરેમાં વધારે સુવ્યવસ્થિત કરવાની છે. કહેવામાં આવે છે કે જાપાને ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ સળંગે ત્યારે જાપાન એ અમેરિકાના કારખાના તરફ ઉપયોગમાં આવે એવી રીતે અમેરિકા જાપાનને તૈયાર કરી રહ્યું છે.

જાપાનીઝ ગ્રામ બહુ શિક્ષિતવાળી અને કાયદાને માન આપનારી, છે-પછી એ કાયદો પોતાના શાસકો કે પરદેશી સત્તા પળાવતી હોય. જાપાનમાં ચાલુ સત્તા વિરુદ્ધ કોઈ છોડા, કોઈ બળવો કે કોઈ તોફાન થતું નથી. જાપાને અમેરિકાની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ મેળવી લીધી છે, અને તેથી કરીને અમેરિકા અને જાપાન પોતાની બંધી શક્તિ જાપાનની તરફથી માટે ખરચી રહ્યાં છે. મને પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે જાણ્ય માર વર્ષની અંદર જાપાન સંપૂર્ણ આર્થિક આઝાદી અને મોટે ભાગે રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકશે.

જાપાનીઝ ચલણ યૂગન, નીચે ગયું છે. લશ્કર પહેલાં જાપાનીઝ યેનની કિંમત આપણા માર બાના નેટલી હતી. આજે જાપાનીઝ યેનની કિંમત માંડ બે પાંચ નેટલી છે, પણ ચીનાઈ ડોલર કરતાં તો ઘણી ઉંચી છે. ચીનાઈ ડોલર એક વખત એક શ.ના ૪૦ લાખ થઈ ગયા હતા. અમારી રાજકાષ્ટે એમીસના પટાવાળાને અને ૩૦ કરોડ ચીનાઈ ડોલર એટલે કે દેશના એક કરોડ ડોલરનો ખચાર આપતા. દુગાવો દેશને કષ્ટ સ્થિતિએ લઈ ગય છે તેનો આ દાખલો છે. આ પણ દેશમાં પણ દુગાવો છે જ. એનાં વિનાશક તત્ત્વો આપણી પ્રજા હજી સમજી શકી નથી એટલે જે કંટ્રોલ, રેશનીંગ વગેરે દુગાવન વિરોધી પગલાંઓ લેવાય છે તેને પ્રજા આવકારી શકતી નથી. જાપાનમાં અનેક કંટ્રોલો છે. આપણને મળે છે

તેના કરતાં જાપાનને ઓછા યોગ્ય મળે છે. આપણને કાપડ મળે છે એના કરતાં જાપાનને ઘણું ઓછું કાપડ મળે છે. દોઢ વર્ષ પહેલાં તો જાપાનને માથુસ ઈમ વર્ષનું ફક્ત બી વાર કાપડ આપવામાં આવતું હતું. જાપાન પોતાની જરૂરિયાત

જેટલા ખોરાક પેદા કરી શકતું નથી. જ્યારે જાપાનીઝ સામ્રાજ્ય હતું ત્યારે ખોરાક સામ્રાજ્યમાંથી મળી રહેતો હતો. આજે જાપાનને પોતાના ખોરાકના ૩૦ ટકા માટે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આ ખોરાકને પહેંચી વળવા માટે આગળ જાણીતી પ્રમાણે ઉદ્યોગી-કરણ ખૂબ આગળ વધી રહ્યું છે. એ લોકોએ બીજા પ્રયત્ન પોતાને ત્યાં વધારે અનાજ ઉગાડો (Grow more food) ની પ્રવૃત્તિ કર્યો છે. ગયે વર્ષે જાપાનીઝ સરકારે નક્કી કર્યું કે અનાજની પેદાશ દર ૬૦ વર્ષોની જોડએ, ચિસ્તખંડ જાપાનીઝોએ એ લગભગ પાર પાડ્યું. દર ૬૦ વર્ષો એ કદાચ નાનકડા વધારો લાગે, પણ આપણે જાણીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનની અનાજની કૃષિ ખાસ દર ૬૦ વર્ષો વધારે નથી, જાપાન જે એક વર્ષમાં કરી શક્યું. તે જો આપણે ૧૯૫૧ સુધીમાં કરી શકીએ તો પડિત જગાહરલાલ નંદુએ આપણને જે આદેશ આપ્યો છે તે પૂરા કરી શકાય. “અનાજ વધારે ઉગાડો” એ સૂચનો મુંઝવે અમલ જો કયાં જોવા હોય તો એ જાપાનમાં જોઇ શકાય. અનાજની અછત પૂરી કરવા માટે જાપાનનાં શહેરોમાં પણ ઇંચે ઇંચે જાપાનમાં શાકભાજી વાવવામાં આવે છે. કાંઈ પાંચ ફૂટ જમીન કે ફૂંડા શાકભાજી વગર નજરે નહિ પડે. લગભગ દરેક કુટુંબ પોતપોતાનાં શાકભાજી પોતે ઉગાડી લે છે. બીજી ગથેલા, પડી ગથેલા ખંડિયોની ભૂતાવળની અંદર એક વસ્તુ આંખને સતોષપતી હોય તો એ ખંડિયોના ઢગ ઉપર પણ આજે શાકભાજી ઉગે છે એ દ્રશ્ય છે. મેં ફૂંડાપાંચ ઉપર, રસ્તા વચ્ચેની વાડોની અંદર મેંદોને રથાને શાકભાજી ઉગતાં જોયાં. મારા કેબિના ઘરમાં નાનકડા કમ્પાઉન્ડમાં મેં એક બાગ લગાડી પહેલાં કરેલા, ગયે વર્ષે હું ગયો ત્યારે ત્યાં એકેય ઝાડ નહોતું. મારા માનીતાં બધાં ઝાડ કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતાં. એને રથાને શાકભાજી ઉગતી હતી. હું જેટલા દહાડા એ ઘરમાં રહ્યો, એટલા દહાડા મારા ફળિયામાં ઉગેલું શાક મેં રોજ એ વખત ખાધું હતું, અને એ ફળિયું રાંઠકોટના સાધારણ ઘર કરતાં મોટું નહોતું. જાપાનમાં બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણની સાથે ખેતીવાડીનું જ્ઞાન અને યાંત્રિક જ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે એટલે જાપાનીઝો અનાજ વધારે

ઉગાડવાની પ્રવૃત્તિમાં રસપૂર્વક ભાગ લઇ શકે છે, અને તેને લખને નિયત કરેલા લક્ષ્યને પહેંચી શકે છે. તેજ પ્રમાણે તેના ઔદ્યોગીકરણનું. જાપાને ખેતીવાડીમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. અમેરિકાએ પણ સરસ પ્રગતિ કરી છે.

આપણે જાપાનનું વધુ સહેલાઈથી અનુકરણ કરી શકીએ, કારણ કે એમની પદ્ધતિ, એમની રહેણીકરણી, એમની જીવનચર્યા એ બધાં આપણને વધારે મળતાં આવે છે. કદાચ તમને ખબર હશે કે લગાઇ પહેલાં જાપાનથી લાખો સફરજન હિંદુસ્તાનમાં આવતાં હતાં. દરેક સફરજન એથીકરણ છંદ્રપેકટર તપાસીને મંજુરી આપે પછી જ પેક થાય. ત્યાં તો દરેક ફળ ખેતીવાડી ખાતાનો છંદ્રપેકટર તપાસે, એ પછી જ બજારમાં મૂકી શકાય એવું હતું. એક તરફથી આપણે ધરે લઇ જઇએ અને તેને કાપ્યા પછી જો ખરાબ નીકળે તો વેચનારને તે પાછું આપી શકાય અથવા એ બદલી શકાય. વેપારી એ પાછું રાખે અને જે બેફૂન પાસેથી એણે લીધું હોય તેને ત્યાં ખખર મોકલે. કયાંથી આવ્યું અને કયા છંદ્રપેકટરે પાસ કર્યું એની તકાલ થાય અને આવ્યા કિસ્સા બોલા અને તેના ઉપર ખેતીવાડી છંદ્રપેકટરની પ્રગતિનો આધાર રહે.

જાપાનની સામાજિક સ્થિતિમાં પણ લગાઇ દરમિયાન અને લગાઇ પછી ઘણો ફેર પડી ગયો છે. જાપાનીઝ તરિક્કિની એની મજાબી અને અભિમાન બોલાં થયાં છે. એશિયાટીક (એશિયાની) દરેક પ્રગતિમાં વધતું બોલું Inferiority Complex-‘લઘુ માનસ’ રહ્યું છે. જાપાન એક જ એવા દેશ હતો કે ‘જ્યાં આ ધણું જ બોલું હતું’. આજે અમેરિકાના કમળ નીચે ફરીથી ત્યાં પણ ‘લઘુ માનસ’ દેખાય છે. મને એમ લાગે છે કે અમેરિકન લોકોએ પણ એમને ક્યકયા કયો છે કે જેના તેજવધથી એમના પ્રાણનું તેજ બોલું થાય. જાપાનની અંદર અમુક હેટ્ટેશમાં, અમુક સરકારી અને જાહેર મકાનોમાં જાપાનીઝોને પ્રવેશવાની બંધી છે. જરૂરી

કામ અગે જતું પડે તો તેના માટે ખાસ પરમીટ લેવી પડે. મેક ગાડીની અંદર જાપાનીઝોને મુસાફરી કરવાની છૂટ નહોતી. હમણાં સંભળ્યું છે કે એ ગાડીની અંદર અમુક ડાખાં બેસવાની એમને છૂટ મળી છે. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં જાપાનમાં જેનો વરાળથી ગરમ રાખવામાં

આવે છે, પણ જે ગાદીમાં જાપાનીઝ મુસેડરી હોય એમાં એ જાતના સાધનો-ચરમી અપવાદ મારેના રાષ્ટ્રવાદમાં આવતાં નથી. જેમ પહેલાં કરતાં ૧૦ દીકરી તોયે કાઢે હોય, ૫૫૫ જોરથી પુકાતો હોય, ટેનની જ્યારી સાચું થોડાં બજે પૂરે હોય, એવી રીતિમાં શુદ્ધાકરી એ આકરી કોડી શુદ્ધ પડે. લાઘવ પહેલાં જાપાનીઝ રહેલો સાકુરી અને નિયમિતતા એક આકાર નમુનો હતો. જ્યુ મિનિટ મોડી માડી એ મોડી ગણાતી, સાધારણ રીતે બધી મિનિટથી વધારે ફેરવા મારા જુદાં વર્ણના વસ્ત્રાદિ દેખાતાં એ જોયે ન હતો. આજે પ્રજા ખૂબ વધારેથી રીતિમાં ફેરવે હોવા છતાં ઘંટર મિનિટથી આજે જ તથા ફેરવા પડે છે. આ જાપાનીઝ માનવને જાપાન એક રાષ્ટ્ર હતો. પણ ઉચ્ચાર કર્યા વિના સહન કરી રહ્યું છે એ એ કારણે એક તો તે એમાં માત્ર છે કે અમેરિકા, સિંગાપુર અને મિકેના હોવાનો છે એનાથી ઘણી જ વધારે બંધક દશા એની થતા; અને બીજું કે આર્થિક રીતે અમેરિકા જાપાનને વેપાર કરે છે તે મદદ ને એ સામનો કરે તો ન મળે.

જાપાનમાં જાપાનીસ સાચો, પ્રમાણિત અને ચારિત્ર્યવાન ગણાતો એ રીતિમાં કંઈક ફેર પડ્યો છે. જાપાની જરૂરી જાતની વસ્તુની અગત્ય, એકી કમાણી અને લાઘવ દર્શવાન જાપાન અને માનવિકતાની બીજા સાધન-તિની લાગણી એ બધું કદાચ આંતરે મારે જાપાનવાર છે. જેમ આપણે અંગ્રેજી અથવા તો પશ્ચિમી આંધળું અનુકરણ કરી રહ્યા હતા, અને આજ પણ તેમાંથી છૂટ્યા નથી, તેવા રીતે મજર જાપાનીઝ આજે અમેરિકાના દોષો, ફૂટેલો અને ફિઓના હલકા ભાવે અનુકરણ કરી રહ્યા છે. રાજ્ય ફરતી પ્રગટે આ રીતે ખુશ રખાય, એવી માન્યતા દરેક તાબેદાર પ્રજામાં હોય છે. જાપાનમાં છૂટાછેડાની છૂટ કાયદામાં છે પણ છૂટાછેડા હિંદુસ્તાનની પેઠે ત્યાં બાળે જ યતા. એનું એક કારણ એ કે જાપાનમાં રજા-દેના કિસ્સા બાળે જ જતા, પહેલી સ્ત્રી આડે માર્ગે જાય એનું જાપાનમાં બાળે જ સંજગતામાં આ તું, કુટુંબના વડેલા અને સેવીજનો લગ્ન જોડવી આપતા આજે અગત્ય એ બાળન વધારે છૂટ મળી છે. એ એનું છે કે સાઈ છે એના શબ્દોમાં હું નથી ઉત્તર તો હું તો આજની પરિસ્થિતિ વળતું છે. જાપાનવાર બધું જુદું જાપાની આજે લગ્નો મુશ્કેલ થયા માંડ્યા છે. બે

જાણતું એક કુટુંબી અર્થે એક માણસ ઉપાડી શકે એકી કમાણી રહી નથી. આના એક પરિણામ રૂપે અને ઉપર કહ્યું, તેમ અમેરિકન અનુકરણથી છોકરા, છોકરીઓ એકાદ સંમિત થયાં છે, અને એમની સાથેની રાષ્ટ્ર-પદ્ધતિ ઉપર આજે લગ્ન એક દીકા કરે છે. હમણું મેડિયોની નજીક એક નદીના કાંઠે ઉપર છોકરા છોકરીઓના પ્રેતાના સાધીની પસંદગી કરવા મારે એક મેજે શરવામાં આજે હોવા, જેમાં છોકરા છોકરી સાથે સ્ત્રી જાપાનને નિર્ણય કરે. સાથે રહ્યાં એ હકીકત છે, જાપાન કેટલાં ત્યાં તે જાણનામાં નથી. આ એમાં કંઈક સ્ત્રી પુરોષોએ બાળ લાંબા હોવા, લાઘવ પહેલાં આ અગત્ય હતું.

લાઘવ મહેલાના જાપાનમાં ભેરી માંગે જ થતી લોકો બહાર જતાં વખતે તાજું દેવાની જરૂર પણ નહોતી હતી. એમના ઘરનાં બારણાં એવા પાંતળાં લાકડામાં કેતાણું દીધું હોય તોય દોસી મારીને બંધ રાખવા મરતુ આજે પરિસ્થિતિ બુદ્ધિ છે. મજાન મહાનને પણ તાજું મારીને બંધાવી નીકળતું એ જેમની છે. તાજા ઉપરાંત ધરમાં કોઈ રમેશાણ હોય એ જરૂર લાગે, છેલ્લા બાર મહિનામાં આમાં કંઈક મુશ્કેલી થઈ છે એમ મને આજે જ કામળ છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રજા નૈતિક, મોશરુઆ આપાદી, અને સમૃદ્ધિ ઉપર ખૂબ જ આધાર રહે છે. એના સારા દિવસોમાં જાપાની પ્રજાના ખૂબ ખીલી અને પ્રસરી, વિવેક મારે જાપાની પ્રજા ખૂબ જાણતી હતી. આજે એ વિવેક પણ એક છે. તે કે હજી તોય ધરના અમેરિકનની તોજામાં આ પ્રજામાં નથી આવી

જાપાનમાં લાઘવ, મુશ્કેલી કારણે સત્તા જેવું જ રાજ્ય હતું. તેને જાણે આજે લોકોની ખીમતી આવે છે. સાધારણ જાપાનીઝમાં ગમે તેવું બહિષ્કાર હોય પણ લાઘવ પહેલાં એ હમેશા સમૃદ્ધિ કે વડિલાથી બુદ્ધિ નહોતો પડી શકતો. આ જોખને લઈને લાઘવ એ બેકી વસ્તુ એમ માનતા હતા વળે પણ વિના વિરોધે લાઘવમાં સાથ આપતો રહ્યો. એ બુદ્ધિ હવે એમને સમજાય છે. લાઘવમાં જાપાનીઓએ ખૂબ મેળવ્યું છે. પણ એ પ્રજા ગઈ કાલની કે આજની કમનસીબી ઉપર આસુ વેરવા બેકી રહેતી નથી બંધક તંગી અને કંગાલિયન જેવા છેતાં આજ એમ કદી શકાય કે જાપાનની નૈતિક તાકાત ખૂબી નથી એ લોકો સંગત, ઉદ્યોગો અને દેશનાં લાભ મારે

સાથે મળીને કામ કરવાની દેવ આજે પણ છૂવંત છે. દેશની પુનરુત્થાના ઇશ થઇ છે અને એમની ચિંતનો લખી ખૂબ સંપત્તી જીવન પગેને થયું જાય છે.

આપણા દેશ લગાઇ જોઇ નથી. યોડી અગત્ય સિવાય લગાઇના વિગતો જોયા નથી, લગાઇનાં કુખ સદન કર્યાં નથી. ખરેખર તો લગાઇનો આપણને આર્થિક દૃષ્ટિએ લાભ જ થયો છે. કુખ અને સંકટ એ માણસની ક્ષોડી છે. એ ક્ષોડીમાં મોટે ભાગે માણસ ધર્મ રહે છે. લગાઇનાં કુખ ન જોયા છતાં આપણે નૈનિક રીતે નીચે ઉતર્યા છીએ એ લખીએ છે. અનેક સંકેતો જોયા છતાં જીવન પોતાતરું નૈનિક ધોરણે સંભાળવું પડ્યું છે એ પણ એટલી જ લખીએ છે. આના કારણેમાં, એક તો જીવન અનેક ક્ષોડીઓમયે અને સંકોચોમયે પણ થયું આવ્યું છે. જીવનમાં વરસના ૨૫૦ ઉપાંત ધારીએ તો જાય છે. જીવનમાં વાવાઝોડો અને દરિયાનાં તોફાનો દર વર્ષે જન્મરહસ્ય ભોગ લે છે. ત્યાં અનેક જાણણીઓ છે, જે કારે ત્યારે બંધક નાશ કરે છે. જીવનમાં કંઈ છેકે અમે તો દમ્ભેના જાણણીઓના શિખરો જોઈએ છીએ. આથી કુદરતી સામે બાય બીડનાં એમને જીવન દયેળીમાં લઇ રહ્યું પડે છે. અને લગતે એના જીવનમાં દિશરૂપી વજાઇ મળે છે, અને તેના એના જીવનમાં શોક-વિગાદને ઝોલું રચાતું છે.

દિંકુરનાને કુદરતી એટલી બધી માનુષીના મળી છે કે જેથી કરીને નાની પ્રતિકૂળતા પણ એ જરૂરજન નથી કરી શકતું. આપણા જાહેર જીવનમાં આપણે દમ્ભેનાં જોઈએ છીએ કે માણસ નાની મોટી અગત્યની દરિયાદ કરતો જ હોય છે. એને લખી વ્યક્તિજન અને સમુદાયન પણ ખૂબ અસંતોષવાળું બનતું જાય છે. પરિણામે સારી વસ્તુ પણ એના સારા સંકેતમાં જોવાની થકિન કીધું થઇ છે.

જીવનમાં વ્યવસ્થા, શિસ્ત અને કાયદાપાલન એ પ્રજાનાં હોદ્દાદાઓમાં છે. દેશની પ્રજાનાં આ કુખ તરેલી આપણે ત્યાં અજાત દેખાય છે. શિસ્ત-ભંગ અને કાયદાનું ઉલ્લંઘન

કરવાની એક કળા આપણે ત્યાં સર્જી છે. આજના કહેવાતા ઉપવાસો, આજનાં સરધસો, હડતાળો, છાપામાં આવતી નિંદાઓ, બધાં આજની માનસિક અવ્યવસ્થા અને અસાચકતાનાં પ્રતીકો છે. તરફી એ રીતે આવી શકે નહિ.

આજની દુનિયાનું ચિત્ત જુઓ. જગત બે ભાગમાં વહેંચાઇ ગયું છે. એ બે વિચારસરણી વચ્ચે કોઇ મેળ નથી. શબ્દિક તાલોડ થાય કે એની પાછળ ભડકો લાગે છે. જગતમાં થાય તો આપણી શું રિધનિ? આપણા દેશમાં અત્યારે અનેક વાદ અને વાઝા સર્જ્યા માંડ્યા છે. મળ કાલે જે ભેળમાં દર્તા તે આજે જુદાં છે, એમાં પણ ભયસા પડવાની નેપારી દેખાય છે. કથાપિત સત્તાની સામે આ દરેક વાદ અને વાઝા પ્રચાર કરી રહ્યાં છે. આમતિ એકેય વાદ કે વાઝા આજની રચાપિત સરકારનું સ્થાન લઇ શકે તેમ નથી. સ્થાન મળી જાય તો પણ એ તાકાત એમનામાં નથી કે એ સ્થાન ટકાવી શકે, પણ આજની સરકારને ઉમેડી નાખવાના, ઉતારી પાડવાના સતત પ્રયત્નો થાય છે. પરિણામે આજે આપણા દેશની ઇન્નમિન દયા થાતી બીનિ છે. કારખીર જેવો એક નાનાડો પ્રજા પણ આપણને મુંઝરી રહ્યો છે. વિશ્વચિત્રદ થાય તો દિંકુરનાન એક ધડી પણ પરદેશની સામે આ રિધનિમાં ટકી શકે નહિ. આપણો ધ્યાન ખૂણ, અગ્નિ ખૂણ અને પૂર્વ દિશા એ બધી જગાએથી રૂઝિયા કોમ્યુનીસ્ટો મારફત પડેલી રહ્યું છે. પરિણામે આપણાં પાટોશીઓએ જુદાં મિત્રાચારીઓ પનન દેખાડ્યું નથી. દિંકુરનાન ધણી આજુબી એવા બળથી ઘેરાયેલું છે કે જે આપણી નાજાઇ અને આપણા સમુદાયની ખામીનો લાભ લેતા તક મળે તો બહારનાં તરેલો જીવન જ ફરી પડે. આપણી કમનગીથી છે કે સ્વતંત્રતાન ઉદયકાલે આપણે વેરરિખેર પડ્યા છીએ. આપણો ધર્મ આપણા વ્યક્તિ કે વાઝાનાં મંત્રીઓ મુખને જેના હાથમાં આજે દેશનું ચક્રાન છે એને સળગાડે આપવો એ છે.

પાગલ જહોન

શ્રી. મોહનલાલ તળરીભાઈ શાહ

(અલીપ્ત અનના 'John the madman' ના આધારે)

[આ કથા સ્થિતિચુસ્ત ખ્રીસ્તી સંપ્રદાયને અનુવર્ણને યોગ્યતામાં આતી છે. પણ તેમાં રહેલો મર્મ જગતના સર્વ કોઈ સંપ્રદાયોને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે, અને સત્ય ધર્મની વિદ્યમા કરનાર ધર્મોધારી વગેરે અને તે સામે વંટ ઉઠાવનાર દીવાનો લેખાતો, નારિતક મનાતો, ધર્મોદ્ધેષ અણાતો અને એમ છતાં વારતત્વિક રીતે ખરે સત્યનિષ્ઠ-ધર્મનિષ્ઠ પાગલ જહોન-બનેનું એક સાચું દર્શન પ્રત્યેક સંપ્રદાયના કલિદાસમાં અવારનવાર થતું આવડતું છે. આતી કથાઓ અને યજ્ઞઓમાંથી સત્ય ધર્મને આપણે પારખતા થઈએ એજ લેખક કે પ્રયોજકનો શુભ હેતુ હોય છે. તમ્હી]

સત્ય અને સત્તા વચ્ચેની અથડામણ જગતના પહેવારમાં સજ્જનજનું તત્વ છે. જે જે વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ સત્તાના રથાને હોય છે તે તે વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ 'થેન ડેન પ્રકારેજુ' પોતાની 'મહત્તા' અને 'પ્રતિષ્ઠા' મુશ્કિલ રાખવા છુટે છે અને એ અર્થે ન્યાય કે નીતિના સિદ્ધાંતોનું ખૂન કરતાં પણ સકોચ કે શોભ પામતાં નથી. તેમની દૃષ્ટિએ સત્યનું પાલન એ ધર્મ નથી, પણ સત્તાની અજ મિત્ર મળી ઊઠી એજ ધર્મ હોય છે. શુદ્ધ સત્યનું સર્વોચ્ચ પાલન કરનાર તો કેઈ વિરલ વિઘ્નિત જ હોય છે.

ધાર્મિક, સામાજિક કે રાજકીય એમ પ્રત્યેક ક્ષેત્રે લગભગ આવું જ અને છે અને તર્જીમૂર્તી ગુલામ મનો-દ્વેષાળી રેવાએલી એળી જનતા તેનો બોગ અને છે. ૩૯ થયેલ આ અજાન દૂર દૂરી ક્રિતિ આજુબા કોઈકોઈ શક્તિ-શળી વ્યક્તિ મળે છે, પણ કોઈ વિઘ્નિતને જ તેના પ્રયત્નોમાં સફળતા સાંપડે છે; ત્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓ જનતાની સદાનુચિનતા આપાવે રથાપિત સત્તાઓનાં દમનનો બોગ અને છે. જગતની દૃષ્ટિએ દીવાનો ગમખુલો જહોન આપણે જે પ્રકારનો કલિકારી સ્વતંત્ર વિચારક હતો.

જહોન એ એક નિર્ધન કૃષિકારનો પુત્ર હતો. ખેતીના વ્યવસાયમાં માતાપિતાને સદાવ કરચી, રવિએ માતા પિતા પાસેથી જૂના સમયના ચંતપુરમાંની જીવનકથાઓનું શ્રવણ કરતું એ તેનો નિત્યક્રમ હતો. મોડી રાત્રિએ તે બાળકના અભ્યાસ કરતો અને તેમાંના ઉપદેશ વિશે વિચારતો. એકાંતપ્રિય જહોનને ધ્યાન અને ચિંતનની યેલછા લાગી હતી. ધર્મશુદ્ધિઓની એકદમ સત્તા એ જમાનામાં સામાન્ય માણસ માટે ધાર્મિક પુસ્તકો

વાચનનો નિષેધ હતો. બાળકજ નવાં પવિત્ર પુસ્તકો વાંચનાં અને તેનો અર્થ જનતાને સંમજનપાનો અધિકાર માત્ર પાદરીઓ અને ધર્મશુદ્ધિઓને જ હતો. કોઈ સામાન્ય માણસ આવું 'પાપ' કરતાં પકડાય તો સજાને પાત્ર ગણાતો અને બહિષ્કૃત થતો. અત્યુષ્ઠ જનતા ઉપર પોતાની સત્તા દમની રાખવા તેમજ પોતાનાં અવળાં આચરણો જનન જાણી ન જાય તે માટે પાદરીઓએ ઉભી કરેલી આ નજ દલી. પાદરીઓની દૂર દૃષ્ટિ પોતાના ઉપર ન પડે એ માટે જહોન પોતાનો અભ્યાસ શુભ રીતે કરતો હતો. વાંચન અને વિચારણાના પશિયાળે સત્ય, ધર્મ અને ધર્મશુદ્ધિઓને સમજતાં એ શિખ્યો અને એથી જ ત્યારે ત્યારે એ દેવને વતો ત્યારે ત્યાં વાતાવરણ અને ધર્મશુદ્ધિઓનાં ક્ષત્રીઓને એકાંત અકળાઈ જતો અને ઉંડી મનોવ્યથા અનુભવતો. તેને આંદોનીશ એક જ વિચાર આવવા કરતો-ક્યાં છયુનો ઉપદેશ અને ક્યાં અનુવાચીઓ હોવાનો દાવો કરનારાઓનું કષ્ટપિત જીવન જહોન ગિયાશે મૂઝાતો મૂઝાતો પોતાનું જીવન ધર્મશુદ્ધિઓના સંસર્ગથી દૂર રહીને વ્યતીત કરતો હતો. પણ એના બાજમાં ધર્મશુદ્ધિ સાચે અથવાયનું સર્વવં દત્ત. અજુકાર્યો આવો પ્રસંગ તેના માટે ઉપરિચય થયો.

હમેશાના ક્રમ પ્રમાણે એક દિવસ જહોન પોતાના બજારોને ચરવા છુટા મૂકી બાળકના વાંચનમાં મગ્ન થઈ ગયો. બજારો તેની દૃષ્ટિમર્ચાદાળી દૂર દૂર ચરવા જતા રહ્યા. પર તરફ પાછા પગલાના સમયે જહોન બજારો ન વેતાં તેની યોધમાં નીકળ્યો અને તેમનો પગ ધર્મશુદ્ધિઓના રથને સામ્યો. બજારોને મારત્યુ થતી જહોને જોઈ અને તે વચ્ચે પડવા જતાં બધા પાદરીઓ તેની આસપાસ ફરી વળ્યા. એ દેવજનું સ્થાન દત્ત. જહોનના

ગમરાટનો પાર ન હતો. નેનાથી બોલી જવાયું: “મેં એવો તે ક્યો બપુંકર થયો કયો છે કે તમે મને કેદી ગણી બેઠા છો?” વડા ધર્મશુરએ સંકોષ કહ્યું: “તારા બળદોએ અમારી બધી ખેતી અને દ્રાણના રોપાઓને ખેદાન મેદાન કરી નાખ્યા છે. ધર્મરંધાનકને ધોચા આ તુક્યાનવું વળતર તું ભરી આપીશ નહિ ત્યાં સુધી તારા બળદો તને પાછા મળી શકશે નહિ. નારી બેઠકારીનું ફળ તારે ભોગવવું જ નોંધ્યો.”

જહોને નમ્રતાપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હું ગરીબ માણસ છું. મારી પાસે રાત્રી પાછ પજુ નથી, ત્યાં વળતર આપવાનું મારું શું મળ્યું? મને મારા બળદો પાછા સોંપી દો અને આ પછે હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે ફરી કોઈ દિવસ હું મારા બળદોને આ બધું આપવા નહિ દઉં.” ધર્મશુર ઉપર આ નમ્રતાની કશી જ અસર થવા પામી નહિ. તેણે સત્તાવાદી અવાજે ફરમાવ્યું કે “ધર્મરંધા આ વિદ્યાગ પ્રદેશના રાજ તરફથી અમને નાંખ્યા છે અને સરે જગ્યાથી તેનું મંજૂર કયું એ અમારું કર્તવ્ય છે. તેને ફૂગિન કરનારનો વિનાશ જ થાય. આ તો ધર્મરંધાન રહ્યું એટલે પ્રભુની સત્તા સામે તાનથી જે શુન્દો થશે છે તેના બદલે તું નહિ આપે તો તારા બળદોએ આધેડું ઘાસ વિગરે પરિણમશે અને તારા બળદો શ્રેય પામશે માટે તું તારે ધર્મ અને જ્ઞાનદારી સમજ.”

જહોને કાલાચાલા કયાં, આજીજીઓ કરી, પજુ જઈ નિશ્ચંક. “તમારા ધર્મરંધાનકોના ખજાના સોનાચંદીથી ભરપૂર છે, છતાંયે મારા જ્ઞેવા નિર્ધનને આ કેવો ત્રાસ? મારાં જૂદ અને લાચાર માનપિતાને હું એકલો જ આધાર છું. દયા માખ્યો. પરમહંમો મને નિશ્ચંક હમા આપશે.” જહોનની આવી આવી વિનવણીઓની ધર્મશુરને પકી ન હતી. જરૂરો એજ મુખ્ય વસ્તુ હતી એટલે જહોનને સ્પષ્ટ છબ્બેમાં ફરમાન થયું કે અહીં શ્રીમંત કે નિર્ધનનો પ્રશ્ન જ નથી. કોઈ પજુ રિસાભે જાય રિનારો તારે આપવી જ પડશે. ધર્મરંધા કેવે વહેલી નરકમાં વાસ કરવો પડે એના કરતાં જે કાંઈ માલમલકત હોય તે વેચીને ફરજીયકન બની નિર્ધન દયામાં સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી એમાં કંધાણ રહેલું છે.

ધર્મશુરનું વર્તન જહોન માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું. “તમારા કાવદા ખરેખર અદ્ભુત છે. તમારા ખજાનાઓ

ભરપૂર રહે, તમે રત્નચંદી જીવન જીવી શકો, અત્યાચારો આદરી શકો અને વૈભવવિદારો ભોગવી શકો એ અર્થે નિર્ધનને તેમના આધારરૂપ સાધનો વેચવાં પડે એવો તમારો ન્યાય છે? કહેવાતાં અમારાં પાપનાં પ્રાપ્તિરૂપે અમારા ઉપર સખ્તાઈ શુભંતરી એ તમારો ધર્મ છે? નીતિ અને ન્યાયના આ કેવા સિદ્ધાંતો?”

જહોન જેવો એક સામાન્ય માણસ પોતાની સત્તાને આ રીતે પડકારે એ ધર્મશુરને કેમ રમે? તેમણે જણાવ્યું “ધારમ, ધર્મ શું છે એવું જ્ઞાન તને કયાંથી હોય? ધર્મ-પુસ્તકોનું સ્પષ્ટ ફરમાન છે કે શ્રીમંતો વધારે શ્રીમંત થશે, જ્યારે ગરીબોને ગરીબ હોવાના કારણે વધારે ગરીબ બનવું પડશે.”

જહોને ધર્મપુસ્તકોનાં સત્તા અને છસસનાં પ્રવચનો પચાવેલાં હતાં એટલે આ પ્રકારનાં વિકૃત વિધાનો સરી લેવા તે તૈયાર ન હતો. તેણે પુણ્યપ્રકોપ સળગી ઉઠ્યો. પરિણામની દરકાર કયાં વિના પોતાની પાસે સંતાડી રાખેલું ન્યુરેસ્ટ્રોમેન્ટ કાઢી તે પોઠારવા લાગ્યો: “દંભીઓ વિચાર છે તેમને! તમારા જ પાપે આ ધર્મરંધાનકોનો નાશ થશે. વિચકાર છે સત્તા અને સંપત્તિના પૂળરીઓ તમને! કુદરતનો દોષ તમને આની કારખી સજા કરશે. છસસના અનુયાયીઓ હોવાનો તમારો દાવો પોકળ છે. તમે અનુયાયીઓ નહિ પજુ તેમના ફૂરમનો છો. મરુ વિશ્વિ વિશ્વોમે, દરેકે દ્વ દ્વલદ્વલદ્વ. પ્રાર્થનાના મીઠાં વચનો પોપટની જેમ બોલી જણા છે, પજુ તમારા હૃદયમાં દયાને બદલે નરી નિષ્ઠુરતા જ બેસી છે. દેખાવ ધર્મ-શુરનો અને આચરણ પાપકંડીનું. આ તમારી માલિકીની જમીનો કહે, એના નાણાં કયાંથી આવ્યાં હતાં? અમારા બાપદાદાના પત્નીનાના પૈમે તમે આવ્યો આ સુખ-સાલગી ભોગવો છો, અને તેમનાં દનભાગી સંતાનો દયા અને હામાની વિનવણી કરે છતાંય તમે હાડધૂત કરો છો અને ન્યાયથી વિપરીત એવાં તમારાં વર્તન માટે ધર્મપુસ્તકો આધાર આપો છો! જુઓ, આ રહ્યું એ પવિત્ર પુસ્તક! જનાવો કયાં છે તમે ઉપભરી કાંઠેલાં મનરથી મંતવ્યો? ‘અપરાધીઓ સમને પાત્ર જ છે, તેમને હામા ન હોય.’ કયાં છે એ આદેશ? આ પવિત્ર પુસ્તકમાં પાત્રે પાત્રે દયા અને હામાનાં પ્રવચનો અંકિત થયેલાં છે. ભપકામાં ભપકર પાપો આદરનારને પજુ શું

છસસે હમા આપી ન હતી? જગતના કટ્યાણુ માટે કોસને-વધરતખને-સત્કારનાર છસસેના છવનપાઠ શો છે? અમારી કંગાળ દલા લુઓ! અમારાં સાધનપિહોણુ મૂંપડામાં બિમારો મરણની રાહ ભેતા તરફે છે, કારા-અહની દીવાલોમાં અન્યાયો અને અત્યાચારોના ભોગ બોલો ફેટલાય નિદેશિ: પોતાના દેહ ગાળી રલા છે. અપંગ ભિક્ષુકો દુકડા રોટલા માટે રથે રથે બેઠકે છે. ધનુના એટલે તમારાં બાળકો બૂખથી મરે છે, ત્યારે તમે મોજશોખ માણો છો! આંખ ઉમાડી તમારું છવન તપાસો! દુખીને કાષ્ટ દિવસ તમે દિકાસો આપો નથી, બૂખ્યાને અન્ન આપ્યું નથી, કે નથી નિશ્ચારને આશ્રય આપો. આ તમારો કેવો ધર્મ! અમારા પૂર્વજોના પૈસાથી તમારા ભંડારો છલકાય છે, છતાંયે અમને લટતાં તમે અવકાશ નથી. તમે ધણુ છો; સત્તાના બળે મુશ્કેલ છે. હું એકલો છું, નિરાધાર છું. તમે ધારશો તે કરી શકશો, પણ પાપ એ પાપ જ છે અને તેનું અતિમ પરિણામ પતન અને પિનાશ જ છે એ રમે જૂલતા."

જોહનની આ 'નફરા'થી તેને એકાંત કારાઅહની દીવાલોમાં પૂડાવું પડ્યું; પણ જોહન એથી દનાશ ન બન્યો. આ આફતના સમયે તેનું આત્મજગ અનેકાણું વધી ગયું. છસસ પ્રતેની તેની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વધારે દંડ બન્યાં. એ સમજતો હતો કે સત્યના પૂજકને કશુંજ પોતાનું હોવું નથી. અંતરના અવાજને અવગણવામાં જ પાપ છે. એ દિવ્ય અવાજના પાવન ખાતર સોફેડીસે શું પોતાના દેહનું બલિદાન નહોતું આપ્યું? જનતાના કટ્યાણુ માટે પવિત્ર સિદ્ધાંતોના પ્રચાર કરવા જતાં ફેટલી ફેટલા વિભૂતિઓએ હસને મોટે પોતાનાં છવનનાં બલિદાન દીધાં છે! અંતરના અવાજનો દ્રોહ ન હોય. આવી આવી વિચારણા જોહનને આ વિપદના સમયે પ્રેત્સાદન પ્રેરતી હતી. કસોટીના સમયે જોહન નિર્બળ ન બન્યો.

જોહનના બંદીવાસના સમાચાર તેના માતાપિતાને પડોંચાડવામાં આવતાં તેની 'ભાવિક' માના ધર્મગુરૂ પાસે આવી. થયેલા ગુસ્સાના બદલામાં પોતાને હમ્બેટ તરફ પોતાની માતા તરફથી મળેલું ચાંદીનું લોકેટ ધર્મગુરૂને આપ્યું, અને પોતાના પુત્રની મુક્તિ મેળવી. ધર્મગુરૂએ જ્ઞાને આશિર્વાદ સાથે આદેશ આપ્યો કે તારા દીવાના પુત્રનું મગજ કેકાલે આવે એ માટે પ્રાર્થના કરજે.

જોહનના પિતા જોહનના વિચિત્ર પતનથી તેને દિવાનો જ ગણતા હતા. હવે ધર્મગુરૂનું પ્રમાણુપત્ર મળ્યું, પછી એ વિશે શંકા કેવી! ગરીબ વિચારો જોહન! તેના હૃદયમાં શી શી ગડમથક ચા રહી હતી! સત્ય શું હતું, અન્યાય અને અનીતિ કોણ આહરી રહ્યું હતું એ સમજવાની શક્તિ કોઈનામાં ન હતી અને જોનામાં એવી સમજણ હતી તેનામાં પ્રગટ રીતે પ્રચલિત સત્તાને પડકારવાની હિંમત ન હતી, પ્રચલિત પ્રણાલિકાના વિરોધી મંતવ્યો, બહે પછી તે સાચાં હોયતો પણ, તેને સત્કારવા લોક તૈયાર નથી હોતા, વર્ણભૂનાં પડળ સદંજમાં દૂર ચા રહતાં નથી.

છટરના તહેવારો આવ્યા. એક ત્રણ લગ્ન દેવળી ઉદ્ધારના કિવાનો એ પ્રસંગ હતો. આ સમયનો વૈભવ અસાધારણ હતો. ગરીબ લોકોની ઠંક પણ એટલી જ ગમી હતી. જોહન એક ખૂણે વિચારમગ્ન ઉભો હતો. એક બાજુ અસાધારણ ઉડાઉપણું અને બીજી બાજુ એ જ હૃત્સરમાં ભગ લેવા આવેલા સેકંડો દરિદ્રાના પશુઓ-એ મે ચિરોની એ ગુસ્સા કરી રહ્યો હતો. ધર્મગુરૂએની કર્તવ્ય-હીનતા અને દબાયેલી, કચરાયેલી જનતાના દુખોને વિચારતો જોહન ભારે દદં અનુભવી રહ્યો હતો અને તેની બેચેની વધતી જતી હતી.

ધર્મકિવાની પૂર્ણાહુતિ ચા અને મેદની વિખરાવા લાગી. અત્યારપર્યંત મુક અને શાંત ઉમેલા જોહનને એકાએક પ્રેરણા ચા આવી અને તેના યુખમણેની એકસરખી વાધારા શરૂ થઈ. વિખરાતા લોકો થંબી ગયા અને તેને એક ચિતે સાંભળવા લાગ્યા.

"છસસા! જે જો! તે' પ્રવૈયા સત્યના પંથમાં આ તારા અનુયાયીઓએ કેવા કંટકો બિઝાળ્યા છે! થેરાં જેવાં ગમર બાળકોને તું પ્રેમથી લાડ લડાવતો. તારાં એ નિર્દોષ બાળકો ઉપર જૂખમાં વરસોના કેવો લુપ્ત છે! તારા મૂળ ઉપદેશની તો અવગણના જ ચા રહી છે અને 'મારે તેની તલવાર'નો ન્યાય જ આચરવામાં આવે છે. તારા ઉપદેશકો દુઃખી અને અનાથ લોકોને વધારે અને વધારે કચડી રલા છે. જેમને તે' રક્ષક તરફ સ્થાપ્યા તે જ ભક્ષક ચા પડ્યા છે. તારાં પવિત્ર શ્ર-માનોની કૂર હાંસી ચા રહી છે. મંદિરોની સ્થાપના આવે તો કેવળ પોતાની મહત્તા માટે જ ચા રહી છે. તેના અજ્ઞતામાં સોના ચાંદી જવેરાત ખડકયામાં આવે છે. જે સમાજનાં નાણાંથી આ ભંડારો છલકાઈ રલા છે એ જ

સમાજમાં પાર વિનાના દરિનારાયણો કંગાલ દશામાં જીવન બચીત કરી રહ્યા છે, પણ તેની તેમને દયા નથી. તારા સાચા ભક્તોને આ તારા અનુયાયીઓ જુએ મરવા દે છે. પિધવાઓ અને અનુયાયીના નિસાસા તેમને સાંભળવા નથી. જીસસ! તું ફરીથી પૃથ્વી ઉપર આવ અને પવિત્ર સ્થળોમાં ચાક્રતી વેપારીવૃત્તિનો નાશ કર! આજે આ ધર્મસ્થળોમાં દંભ અને લુકાણાં પ્રવર્તી રહ્યાં છે.”

આ સમયે અધિકારીઓ વધારે અને વધારે નજીક આવવા લાગ્યા હતા, પણ તેમને અવગણીને જ્ઞાન વધારે અને વધારે નિર્બંધતાથી બોલવા લાગ્યો.

“જીસસ! એક વખત પાછો આવ અને ગરીબોને લૂંટનારો હિસાબ માગ, ન્યાય કર! તારા અનુયાયીઓ અંદર અંદર લડીને આત્મા સમાજને છિન્ન મિત્ર કરી રહ્યા છે. ધર્મના નામે ધર્મને દણી રહ્યા છે. દેવળમાં થતું તારું નામરમરણ માત્ર આડંબર જ છે અને તા! યશોગાન કરનાર દંભી, ભૂકા અને પાપીઓ છે.

“આપજી અધિકારીઓની લાલસાએ સતોપચા માટે ગરીબોને ‘ખેતરમાં લોહીતું’ પાણી કરતું’ પડે છે, છતાંયે આવશ્યક સાધનોના તેમને અભાવ છે. પછી પૃથ્વી ઉપર સુખ કે શાંતિ કેમ? તારાં દેવળોમાં મૂર્તિ પ્રાણીઓને પણ પુષ્કળ ખોરાક મળે છે ત્યારે સમાજના આજીવો પોપણના અભાવે માતાના દૂધથી પણ વંચિત રહે છે.

“અમીરો અન્યાયો અને અત્યાચારો કરી શકે છે, સ્ત્રીઓની ધન્યતા આખરે હણાય છે, લોકોના દેહ અને આત્માનાં લીલામ થાય છે, છતાંયે ફરિયાદના અલ્લામાં અમતે અને અમારા કુટુંબીઓને સૈનિકોના માર સાંપડે છે.

“જીસસ! અમારું રક્ષણ કરો આવા આવા અનેકવિધ

નાસમર્પે અમારું રક્ષણ કર અને અમારી મુક્તિ માટે કંપાણુકારી મરણ મોકલી આપ, જેથી તારી દિવ્ય છત્ર-છાયા નીચે અને શાંતિ અનુભવી શકીએ. અમારાં જીવન આજે તો અસહ્ય શુભામીથી અને ગરીબીથી અધિકારમય બની ગયાં છે. અમારા ઉપર થતા લુકમો અને અન્યાયોનો પાર નથી. તારજીવડાર! અમારું રક્ષણ કર! અમારો ઉદ્ધાર કર!”

જ્ઞાનના આ ભાષણના પ્રત્યાધાત લુદા લુદા હતા. કોઈએ તેની વાત સાચી માની, કોઈએ અવગણી, તો કોઈએ તેને માંડો ગણી કાઢ્યો. જ્ઞાનના આ કહેવાતા ગાંડપણ માટે ધર્મચુરોએ તેને પ્રાંતના ગવર્નર પાસે લઇ ગયા અને ગવર્નરના હુકમથી તેને કેદખાનાની કોલ્ડીમાં પૂરવામાં આવ્યો. સત્તા આગળ શાણપણ દાખવવાની ધૃષ્ટતાનું પરિણામ બીજું શું હોય! !

બીજે દિવસે જ્ઞાનના પિતાએ ગવર્નર પાસે આવી જ્ઞાન દીવાનો છે એવું નિવેદન કરી તેની મુક્તિ મેળવી. જ્ઞાનની ઘેસછાની વાત ચોતરફ પ્રસરી. લોકો કહેવા લાગ્યા કે આ ભક્ષા માણસમાં સમજણ અને દીવાના-પણું કેવું અદ્ભુત મિશ્રણ છે! હજારો આમાંય કોઈ ગૂંદ સંકેત હશે. લોકોને એથી વિશેષ સમજણ ન હતી. દુન્યવી સત્તા જેને નથી સ્પર્શતી એવા કોઈ પ્રદેશમાં બળદોને ચારતા જ્ઞાનના એ ચાદગાર શબ્દોના નાદ અને પડથા આજે પણ વાતાવરણને ભેદી રહ્યા છે.

“તમે ધણા છો. સત્તાના બળે મુરશિત છો. હું એકલો છું. તમે ધારશો તે કરી શકશો, પણ પાપ એ પાપ જ છે, અને તેનું અંતિમ પરિણામ પતન અને વિનાશ જ છે. એ રમે જૂલતા!”

અકારણુ

શ્રી શિવકુમાર જોષી

. (શ્રી નિરિહાનના ‘causeless’ નામના ગ્રંથ ઉપરથી)

કેમ કરી જાણું સ્નેહ-અંસરીડું જાણું
કેમ પ્રગયું? હા નાચ! તેમાં રૂન શે સમાણું?
ફક્ત સ્નેહ કરી જાણું; શાથી? કેમ? એ ન જાણું
સ્નેહ એજ જ્યાં સ્વભાવ! એમશાથી? ન પિણું!
મહારાં અશ્રુ ને હાસ્ય ભરી અંબલિએ, જપુ!
મહારાં નયનનિ નરિ ચરણ. તવ પખાણું;
સળગેન્દ્ર! પુલકોરી વેકડી બીજવું
સારુ જીવનદેવ, આજ ત્હારે ચરણે. હંકારું.

ચેલી ચેલી નત’તી, દિલ છાવરતી, મહાંલતી શું!
અકુલે વિસ્તાર લેતા સાગરને બાથ લે શું!
સરળ દેહે સરતી એ સરિતાની તંત્રસ ક્યાંથી?
ગીન માતી નહેતી એ ભાનમૂલી ‘જાણુતી’ શું?
જેમ ઉડે ના તરસી એ સરિતાની આરમ્ભ
ખુશખુશાલ ખેત્રતી એ ત્હોવ વિના જાણુ શું!
પ્રિય ત્હારે કાગળે અકારણુ તરંગ સાથ
મહારખે ગ્રીનડીના. સર તાલ દાંધ નાંચ!

સ્વર્લિંગ અને ડોલર

શ્રી હપિકેશ પાઠક

સ્વર્લિંગ અને ડોલર આજે જન્મતી આર્થિક સમસ્યાનું સત્તાત્મક સ્વરૂપ છે. આપણને ગમે કે ન ગમે યુદ્ધ અને આર્થિક ક્રોડાક્રી એ આપણી સમાજજીવનનાં અનિવાર્ય અંગ યથાપડયાં છે. આ બંને અંગો એકબેકથી સ્વતંત્ર નથી, બંને યુદ્ધ એ આર્થિક ક્રોડાક્રીનું પુરોવાબી સર્જક બળ છે. આજ સુધીનો ઇતિહાસ જોતાં છેલ્લાં સો વર્ષોમાં એક હકીકત ખાસ તરી આવે છે કે દરેક યુદ્ધ એના પહેલાંના યુદ્ધ કરતાં વધુ ભયંકર અને વ્યાપક બનતું ગયું છે, અને આ સત્યને અનુમોદન આપતી હોય તેમ યુદ્ધ પછીની આર્થિક ક્રોડાક્રી પણ એટલી જ વ્યાપક અને ભયંકર હોય છે. તેજ અને મંદીની આ ઘટમાળમાં યુદ્ધ શું ભાગ બજાવે છે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે; અને ખાસ કરીને સ્વર્લિંગ અને ડોલરની ક્રોડાક્રી સમજવા માટે તો એ પ્રશ્ન વિચારી જોવો ચોગ્ય લાગે છે. આપણા આજના મૂડીવાદી સમાજની એક ખાસિયત છે કે કામ કરી શકનાર બધા માણસોને એ શોજાગારી પૂરી પાડી શકતો નથી. સામાન્ય શાંતિના વર્ષોમાં મૂડીવાદી અર્થશ્રેત્રમાં મુશ્કેલી એવું બેકારીનું તત્વ હોય છે. મૂડીવાદી અર્થતંત્ર અત્યુક સમય પછી ક્રોડાક્રીમાં ફસાઈ પડે છે-સંખ્યાબંધ મનુષ્યો બેકાર બની જાય છે. યંત્રો, કારખાનાં નિષ્ક્રિય બની જાય છે અને એ દશામાંથી પગભર થતાં આખા સમાજને અત્યંત કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. આ દૃષ્ટિએ ખૂબ અપવાદનાં વર્ષો બાદ કરતાં મૂડીવાદી સમાજમાં અદ્ય કે ગંભીર એવું બેકારીનું તત્વ રહેલું હોય છે જ. મૂડીવાદનાં અપવાદનાં વર્ષો કયાં છે? અને એ પરિસ્થિતિ કાયમી બને એવો પ્રયત્ન શા માટે નથી થતો? આ સવાલનો જવાબ કદાચ અણુધાર્મી લાગે તેવો છે. કાંઈક નિયિત ચોગ્યને લીધે મૂડીવાદી સમાજનાં યુદ્ધના સમય દરમિયાન જ બધા લોકોને રોજી મળી રહે છે. ખૂબી શોજાગારીની (Full employment) ક્ષણે પહોંચવા માટે

આજના આપણા સમાજે યુદ્ધ જેવી અંમાતુષી પ્રતિ આદરવી પડે એ નરાઈ જવું કહેવાય, પણ એ સત્ય છે અને માટે જ એ કહ્યું છે.

યુદ્ધ એ આર્થિક રાજકીય કે સામાજિક દૃષ્ટિએ એક અસામાન્ય પરિસ્થિતિ છે. યુદ્ધની બેરિયાતો રાક્ષસી હોય છે, અને એ દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે. પરિણામે દેશનું અર્થકારણ પણ વિકાસ પામે છે. નવા ઉદ્યોગો, નવું કામકાજ શરૂ થાય છે અને બેકાર રહેલા માણસોને શોજાગારી મળે છે; પરંતુ યુદ્ધની અસામાન્ય પરિસ્થિતિ પૂરી થતાં આર્થિક પ્રગતિમાં આવેલો પુકાવો પાછો સંકોચાતો લાગે છે. કામ કરતા મનુષ્યો પાછા બેકારીમાં ધકેલાય છે અને કોઈ વાર તો આખો સમાજ બેકાર બની જાય છે. આપણી દુનિયા આજે કાંઈક આવા કપરા સમયમાંથી પસાર થઈ રહી છે યુદ્ધનો અંત આવ્યો છે પણ યુદ્ધ દરમિયાન વિકાસ પામેલા દેશ પરદેશનાં અર્થકારણો હજી યુદ્ધ પહેલાંની ક્ષણે પહોંચી શક્યાં નથી. જગતનાં અર્થકારણો સામે આવી પડેલા આ પ્રશ્નોમાં સ્વર્લિંગ-ડોલર એક પ્રકારનું માન છે.

આર્થિક દૃષ્ટિએ યુદ્ધ પછી દુનિયામાં ફેટલાંક મદતવા ફેરફાર થયા છે. પ્રચુન લેખના રિપયને લગતો ફેરફાર ઇંગ્લેન્ડના સ્થાન વિષે છે. યુદ્ધે રાજકીય તેમ જ આર્થિક ક્ષેત્રમાં ઇંગ્લેન્ડનું સ્થાન બદલી નાખ્યું છે. આ સ્થાને ઇંગ્લેન્ડના અર્થતંત્ર ઉપર એક દૃષ્ટિ દેવી જરૂરી જરૂર છે. એ ઉપરથી દુનિયાના બદલાયેલા આર્થિક નકશાની સમજ સંજોગ યથાપડશે. પ્રથમ તો ઇંગ્લેન્ડ એક એવો દેશ છે જેની આર્થિક પ્રગતિનું મુખ્ય અંગ આયાત નિંદાસ છે. બોરોકાની ચીજો માટે ઇંગ્લેન્ડ પરદેશની આયાત ઉપર આધાર રાખે છે. આ સમજી શકાય તેવું છે, કારણ કે ઇંગ્લેન્ડ જેવા ટાપુનો જમિન વિસ્તાર મર્યાદિત છે. પરંતુ ચિંતનના આંતરંગ જેટલું જ એવું ઉદ્યોગતંત્ર પણ આયાત ઉપર અવલંબે છે.

ઉદ્યોગોને જરૂરી માત્રામાં કાચું લોડું ૫૦ %, ઈન ૮૫ % લાકડાં ૯૦ % અને ૨ ૧૦૦ % જેટલું પરદેશી આયાત કરવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડની થતી કુલ આયાતની કીમત નીચેના આંકડા સચવશે.

આયાતીવાના પદાર્થો તથા તમાકુ ૪૫૭,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ
ઉદ્યોગો મરેનો સામાન ... ૩૯૮,૦૦૦,૦૦૦ ,,
બીજી વપરાયાની ચીજો ... ૧૭,૦૦૦,૦૦૦ ,,

કુલ ૮૭૨,૦૦૦,૦૦૦ ,,

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે ઇંગ્લેન્ડ એક આયાત-પ્રધાન દેશ છે, એટલે કે પ્રતિવર્ષ એને આયાતમરેની જામતું હેતું ખરપાઇ કરવાનો પ્રશ્ન ઉભો મૂકેલો ધરો. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ એ પ્રશ્ન ત્રણ રીતે ઉકેલતું. ચિટનની વહાણપટ્ટાની કંપનીઓ તથા વીમા અને રાષ્ટ્રી પેટીઓ ચિટનની આયાતના લગભગ ૧૫% જેટલું ખરપાઇ કરતી. આ ઉપરાંત ઇંગ્લેન્ડની પરદેશમાંની યાપણો અને મૂડીઓ આયાતના લગભગ ૨૫% જેટલું મેળવતી. ત્રીજું અને સૌથી જામરું દરિયાવાર નિકાસ, પરદેશમાં જામતોમાં પગપેસારા કરવા અને એ જામતો દક્ષીણ રાખવાં એ ચિટનનો મહાન વર્તણ પ્રશ્ન છે. આંકડાઓ પ્રમાણે (૧૯૩૬-૩૮ ની સરેરાશ)

નિકાસ ... ૪૬૬,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ
વહાણપટ્ટાની કંપનીઓની આવક ૧૦૫,૦૦૦,૦૦૦ ,,
મેંક અને વીમાની પેટીઓ ... ૪૪,૦૦૦,૦૦૦ ,,
પરદેશી યાપણો અને મૂડીમાંથી
થતી કમાણી ... ૨૦૩,૦૦૦,૦૦૦ ,,

કુલ ૮૪૮,૦૦૦,૦૦૦ ,,

દૂકમાં ચિટનના અર્થતંત્રનું કાચું આયાત નિકાસમાં સમાઇ જાય છે. જરા રાષ્ટ્રીય શબ્દપ્રયોગ કરીએ તો ચિટનના અર્થ તંત્રની સમગ્રતા પ્રાદેશિક વેપાર ઉપરજ નબે છે અથવા તો પ્રાદેશિક વેપારમાં જે કોઇ ફેરફાર થાય-કોઇ નવાં બજો જન્મે ને એ વેપારને અસર કરે-તો અર્થતંત્રની સમગ્રતા ડાંગમી જાય. બીજી રીતે કહીએ તો પોતાના અર્થતંત્રની સમગ્રતાને અસર કરનારાં બજો

ઉપર ચિટનનો સંધિ કે આડકતરો અંકુશ બહુ નહિ. કોષ્ટકજુ કારણે લીધે ચિટનના વેપારને હાનિ પહોંચે તો એની આર્થિક સમગ્રતાને હાનિ પહોંચે. આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક બજો ઉપર સંપૂર્ણ અવલંબન રાખતા આપા દેશ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર અનિવાર્ય ગણાય* આટલામાં ચિટનના આંતરરાષ્ટ્રીયવાતું તાત્પર્ય સમાઇ જાય છે.

બીજા મહાયુદ્ધની શરૂઆત સુધી તો ચિટન એની અત્યંત પરાવલંબી આર્થિક સમગ્રતાને જાળવી રાખ્યું. આનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક પરિસ્થિતિમાં એ એક સેલુલાર રાષ્ટ્ર હતું. એનાં બજારો સદર અને રિયર હતાં. હિંદ જેવા મોટા ભૂમિસ્થિતાર એના કબજામાં હતો. આ ઉપરાંત સામ્રાજ્યના બીજા દેશો સાથે પણ વ્યાપારી દોલતકારો વંજેરે અમલમાં મૂકી ચિટન એનું અર્થતંત્ર સમતોલ રાખી શકતું હતું; પરંતુ યુદ્ધે આ આખી પરિસ્થિતિ સમગ્ર રીતે બદલી નાખી છે. યુદ્ધની જગી જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા ચિટનને અમેરિકામાંની એના યાપણો વેચી દેવી પડી. આ સાથે લેન્ડ-લીઝની નવી યોજના અમલમાં આવી. ઉપરાંત હિંદ જેવા દેશ સાથેના ચિટનના સેલુલાર તરીકેના સંબંધો સાવ બદલાઇ ગયા. આના પરિણામરૂપ હિંદના નામે ચિટનમાં સ્પર્ધાત્મક જગ્યા થયા. હિંદનું ઐનિદાસિક હેતું આમ યુદ્ધના પ્રતાપે (!) ચૂકવાઇ ગયું અને હિંદ દેશવાર મરીને સેલુલાર રાષ્ટ્ર તરીકે યુદ્ધ પછી બહાર આવ્યું. બીજા બાણ બધી દૃષ્ટિએ ચિટન એક અત્યંત ક્ષીણ થઇ ગયેલી દેશમાં, નવા ભાગિની અકોસ કાંતું બહાર આવ્યું. ચિટનના ઇતિહાસમાં એની આ સંપૂર્ણ રીતે બદલાઇ ગયેલી સ્થિતિ એક ક્રાંતિકારી રીમાયિશ્ન ગણાયો. આ નવી પરિસ્થિતિ જ ધણે અંશે જગતની આર્થિક સમગ્રતાને અસર કરે છે. ૧૮૭૦ માં હુનિયાના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના ૨૩.૩% અમેરિકામાં, ૧૩.૨% જર્મનીમાં અને ૩૧.૮% ચિટનમાં થયા હતા. આ રીતે ત્રણ દેશોમાં હુનિયાના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના ૬૮% જેટલું પેદા થયું. વીસમી સદીમાં પાંચ આજ સુધી ચિટન-અમેરિકાનું આ વર્ચસ્વ લગભગ અચળાવિત રહ્યું.

* "A Country on the other hand whose productive equipment is mainly designed to meet the needs of its exports markets rather than its domestic market is indeed necessarily to a greater or less extent at the mercy of the policies adopted by their trading partners. To them, internationally concerned policies for the maintenance of a high level of employment, are indeed indispensable" ("Economic stability in the Post-war world" League of Nations 1945.)

૧૯૨૮-૨૯ ની સાલના દુનિયાના ઉત્પાદનના આંકને જો ૯૦ ગણીએ તો ૧૯૩૮ માં ઉત્પાદનનો આંક વધીને ૧૩૫ થયો. અને આના ૫૦% ચિટન-અમેરિકામાં પેદા થયા. આ

બનેમાં અમેરિકાનાં ઉત્પાદનના વધુ ટકા નિકાસમાં ન જતાં દેશમાં જ વપરાઈ જતા હતા, જ્યારે ચિટન એક જ એવો દેશ હતો જ્યાં નિકાસ એ અર્થ-તંત્રનો પ્રાણ હતો, અને જગતના બીજા દેશોને પણ આ આપમેળે વર્ષો જતાં ઉગી નીકળેલી યોજના ફાવતી હતી. ચિટનને આયાતની જરૂર હતી. દુનિયાના બીજા દેશો ચિટનને આયાતની જરૂરિયાતને પોલી શકે તેમ હતા. આમાંના ઘણા તે ચિટનના દેવાદાર હતા એટલે કાચો માલ ચિટનમાં મોકલવામાં જ એમનું શ્રેય હતું. બીજા બાજુ આ દેશોમાં ચિટન પોતાના સર્વોપરિપણને લીધે જંગી થાપણો અને મૂકીયું શેકાણું કરી શકતું હતું. પરદેશની આયાત અને ચિટનની નિકાસ તથા મૂકીયું શેકાણું આવા એકમેકનાં પૂરક બળાઈ જતીની આર્થિક સમતુલ્ય જળપાતી હતી. ચિટનના અર્થતંત્રની પિશિષ્ટતા એમાં ખૂબ ફાળો આપતી. પહેલા મહાયુદ્ધ પછી આ પરિસ્થિતિમાં ગળુનાપાત ફેરફાર થયો. ખાસ કરીને એ યુદ્ધના ગાળામાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું ચિત્ર જરા ખદલાયું. ઓગણીસમી સદીની જેમ હવે ચિટન દુનિયાના વેપારનું કેન્દ્ર નહોતું રહ્યું. ચિટન અને યુરોપના કેટલાક દેશો હવે અમેરિકાથી આયાત કરતા હતા. એશિયા આફ્રિકા સાથેના યુરોપનો વેપાર પૂર્વવત ચાલતો હતો. અમેરિકા પણ એશિયા આફ્રિકાથી કાચો માલ આયાન કરતું હતું; પરંતુ આ આયાતની મુકવણી એ દેશો સાથે સીધીથી જ ન કરતાં યુરોપ અને મુખ્યત્વે કરીને લંડન દ્વારા કરતું, કાચા યુરોપ એ રીતે જ અમેરિકાનું સેલું ચૂકવી શકે તેમ હતું. એશિયા અને આફ્રિકાનો અમેરિકા સાથેનો વેપાર મીધો હતો, પણ એ વેપારનો જવાબ લંડનદ્વારા મળતો. આ રીતે પહેલાંની મુદ્દિયુગી યોજનાની (ચિટન અને એશિયા કે આફ્રિકા) જગ્યાએ અમેરિકાના પ્રવેશથી એક ત્રિકોણાકાર યોજના જન્મી. લંડન પહેલાંની જેમ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું એક માત્ર કેન્દ્ર ન રહ્યું. આમ દોષા છતાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના પરિણામરૂપ સેલુંદેહની પતાવટ તો ચિટન દ્વારા જ

થતી. બીજી રીતે કહીએ તો આયાત નિકાસની પાછળનાં ત્રાણાકીય બળેનું તંત્ર લંડનના હાથમાં હતું. લંડન આ રીતે દુનિયાના સેલુંદેહનું Clearing Centre તો રહ્યું જ, એ

કે એનું સૂતકાળનું અદિતીય સ્થન એણે યુમાય્યું. આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક ચિત્રમાં અમેરિકાનો પ્રવેશ અને વધતી જતી પ્રગતિ એજ સ્ટર્ડિંગ ડોલની કોટ કહીતું બીજું છે. અમેરિકા આજે દુનિયામાં સર્વપ્રથમ કક્ષાએ પહોંચેલો દેશ છે. દુનિયાના બધા દેશોને અમેરિકાના માલની એક વા બીજી રીતે જરૂર છે. બીજા બાજુ અમેરિકામાં રાજગારીનું ધોરણ ટકા રહે તે માટે એનો માત્ર નિકાસ થાય તે એને માટે પણ અગત્ય છે. મુદ્દ દરમિયાન અમેરિકાના અર્થતંત્રે જે વિકાસ અનુભવે તેનું અસ્તિત્વ આજે પણ ચાલુ રહે એ માટે નિકાસ સિવાય બીજો ઉપાય નથી. આમ અમેરિકાનો રાજગારીની કક્ષા ટકાવવા નિકાસની અગત્ય ઘણી કહેવાય. મુદ્દ દરમિયાન રાજગારીનું ઉંચું ધોરણ જે જે દેશો મેળવી શક્યા છે તે બધાની આર્થિક નીતિ એ ધોરણને દક્ષી ચબવાની છે. જે મુદ્દમાં અનાવાસે પ્રાપ્ત થયું છે તેને ચિરંજીવ બનાવવાના બધા દેશો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પરંતુ જે દેશ અમેરિકાનો માલ આયાત કરે તે અમેરિકાનું દેહું મુકવવા કાંતો કાચો માલ કે પાકો માલ મેાપે અથવા તે અમેરિકાને એ દેહું કાઢી બીજા અર્થમાં ચૂકવી આપે. પ્રથમ આપણે અમેરિકામાંથી મોકલાયેલ નિકાસની વાત તપાસીએ. વધારે સમજ બને તે માટે આપણે પહેલાં સ્ટર્ડિંગ દ્વારા અમેરિકા સાથે વેપાર કરતા દેશો જોઈએ.

૧૯૪૮ની સાલમાં (લગભગ ડાહરામાં)

	આયાત	નિકાસ	+ કે -
ચિટન	... ૧૪૪૨૫૬	૨૭૪૧૫૧	-૩૬૮૧૦૩,
દિંદ	... ૨૯૮૦૯૩	૨૬૫૫૮૭	- ૩૨૪૦૬,
દક્ષિણ આફ્રિકા	૪૯૨૧૪૭	૧૩૫૧૭૨	-૩૫૬૯૭૫,

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરી તથા ફેબ્રુઆરી માસમાં

	આયાત	નિકાસ	+ કે -
ચિટન	... ૧૧૨૨૨૩	૪૫૧૮૩	-૧૭૩૪૦
દિંદ	... ૫૫૬૧૩	૪૫૪૧૦	-૧૦૪૫૩
દક્ષિણ આફ્રિકા	૩૬૯૫૩	૧૬૮૬૪	-૨૦૦૫૬

સ્ટર્ડિંગ ડોલના બીજા દેશોમાં એરુડિયાનો અમેરિકા સાથેનો ૧૯૪૮નો વેપાર યુરોપના જે હતો, જ્યારે ૧૯૪૬માં

એને પણ ૬૫૧૮૦૦૦ ડોલરની ખાધ આવી છે. ૧૯૪૮ તેમજ ૧૯૪૯ માં પુરાંતવાળા દેશ પાકિસ્તાન અને પૂર્વ આફ્રિકા છે. બ્રાઝીના ન્યુઝીલેન્ડ, મલાયા, સીશાન વગેરે વધતાઓના ખાધવાળાં છે. ૧૯૪૮ માં અમેરિકાએ આપાન

કેરલા માલની કીમત ૭૦,૩૫,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર હતી. આમાંથી સ્વર્કિંગ ક્ષેત્રના કુળો ૧૩,૫૬,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર હતો. આમાં મલાયા, હિંદ અને ચિટનના કુળો ૫૮.૮% હતો. ૧૯૩૮ની સાલના આંકડા તપાસીએ તો યુરોપની અમેરિકા સાથેના વેપારની ખાધ કરતાં આજે (૧૯૪૮) એ ત્રણ ગણી થઈ ગઈ છે. (૨,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરથી વર્ધીને લગભગ ૬,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર) ત્યારે અમેરિકાની પુરાંન ૧૯૩૮ કરતાં ૧૯૪૮માં ૭ ગણી થઈ ગઈ છે. એશિયાને ૧૯૪૮ માં ૭૬૬,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરની ખાધ રહી છે ત્યારે ૧૯૩૮ માં એશિયાને ૨૫,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરની પુરાંન હતી. આફ્રિકાની ખાધ ૧૯૩૮ માં ૬૨,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર હતી, તે વર્ધીને ૪૪૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર થઈ છે. આ બધા આંકડા એક જ હકીકત તરફ આજિગી ચીંધે છે, દુનિયાના લગભગ બધા દેશોને અમેરિકાનું દેવું મેલ્યા પ્રમાણમાં છે. વળી યુદ્ધ દરમિયાન લગભગ કસ નીકળી ગયો છે એવા ઉત્પાદન તંત્રને પરિણામે આ દેશો કાંઈ નહીં કરતાં બચિવ્યમાં અમેરિકાનું દેવું સાવ પતાવી દે તેવી ખાસ આશા નજીવી નથી. રશિયા સિવાયના નાના મોટા દેશો એક યા બીજી રીતે અમેરિકાને આધારે છે. અમેરિકા આ રીતે એક નવા આર્થિક કે નાણાકીય સામ્રાજ્યનું સર્જક થયું છે. દુકંમાં અમેરિકાની નિકાસ એની અપાન કરતાં અત્યંતથી વધુ હશે. પરિણામે બહારની દુનિયાને અમેરિકાથી લીધેલા માલને કંઈ રીતે ખરીદવો એ પ્રશ્ન કાલમ રહેશે. પ્રો. એડ્લીન હેન્સને આજ સત્ય એમના પુસ્તકમાં ૨૫૪ રીતે વ્યક્ત કર્યું છે:

"We are always selling to foreigners more than they are able to pay for. We are unwilling to purchase from foreigners enough to balance our trade. Hence the 'world shortage of dollars'..... We have, in fact, shipped to the outside world in the last quarter century billions of dollars for which we have gotten no adequate return."

ઉપરની ચર્ચામાંથી એ કલિત થાય છે કે ડોલરની તંગી એ ખરી રીતે દુનિયાના બધા દેશોનો પ્રશ્ન છે, માત્ર ચિટનના કિસ્સામાં જ એ વધુ અગત્ય પામ્યો છે. કારણ ચિટન હજી સ્વર્કિંગ ક્ષેત્રનું વડું મથક રહ્યું છે.

સ્વર્કિંગ ક્ષેત્રના (કામનવેલ્થના) બધા દેશો અમેરિકા સાથે હજી સીધા વેપાર નથી ખેંચતાં, યુદ્ધ પહેલાંનું તંત્ર હજી અસ્તિત્વમાં છે એટલે સ્વર્કિંગ દ્વારા ડોલર મેળવી શકાય છે. રૂપિયાના ડોલર ન મળતાં રૂપિયાના સ્વર્કિંગ અને સ્વર્કિંગના ડોલર એ પ્રમાણે વ્યવહાર ચાલે છે. આદિત્યે સ્વર્કિંગની કોટકડીમાં કામનવેલ્થના બીજા દેશોની કોટકડી સમાઈ ગયેલી અણુાય. નાણાકીય સંબંધોની ઉપર કડી એવી નિકાસાકાર યોજના અસ્તિત્વમાં ન હોત તો આ કોટકડી ભુલું સ્વરૂપ લેત એટલું જ, રૂપિયા અને ડોલર, છટપટીયન પાર્કેડ અને ડોલર કે ઓસ્ટ્રેલિયન પાર્કેડ અને ડોલર આમ બિન બિન સ્વરૂપે આ કોટકડી વ્યક્ત થઈ હોત. ચિટન પૂરી આ કોટકડીની અગત્ય વધારે એટલા માટે કે આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રાદેશિક વેપારનું અસ્તિત્વ અને પ્રગતિ એ ચિટનની જીવનહોરી છે. યુદ્ધ પછી ચિટન માટે નિકાસનો વધારો કરવો એ આર્થિક સમસ્યા સ્થિર કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. તદ્વત્સાર આજ સુધી ચિટને નિકાસ કરવા લાયક માલનું ઉત્પાદન ખૂબ ઝડપથી વધાયું. સર રોડ્સ ક્રીસ્ટન કહેવા પ્રમાણે ચિટનના આજના ઉત્પાદન નેટલું ઉત્પાદન એના ઇનિદાસમાં કેમ કાળે એ સિદ્ધ નહોતું કરી શક્યું; પરંતુ ચિટન નેટલો નિકાસ કરનારો એટલો જ આપાન કરનારો દેશ છે એ આપણે ક્યાં નથી જોયું? અને અમેરિકાની સરખામણીમાં તો ચિટન બીજા દેશોની જેમ ડોલરની તંગી અનુભવે છે. સર રોડ્સના લાલચમાં આ પ્રધાન સૂર છે. ચિટન પોતાની આપાતનો જવાબ આપી શકે એટલી નિકાસ એ અમેરિકા જેવા દેશને કરી શકે તેમ નથી. આનું એક કારણ એ છે કે ચિટનમાં પેદા થતા માલનું ઉત્પાદનખર્ચ અમેરિકાની સરખામણીમાં ઉંચું છે. આથી અમેરિકામાં એ માલ મેંધી પડે છે. આ ઉત્પાદનખર્ચ ઘટાડવા માટે આજ સુધી અજમાવાતો ઉપાય તો રાજીના દરમાં ઘટાડો કરવાનો છે; પરંતુ ચિટ-

નની મજૂર સરકાર આવી કોઈ મજૂરઅધિનનો ઉપાય ન સ્વીકારે એ દેખીતું જ છે. ક્રીપ્સ આ માટે ઉત્પાદનની કાર્યક્ષમતા વધારવાનું સૂચવે છે. પરિણામે ઉત્પાદન વધે પણ અર્થ એટલા જ પ્રમાણમાં ન વધે. આવા ઉપાયથી અંતે નિકાસ વધારી શકાય. કારણ એની કીમત પહેલાં કરતાં ઓછી જ હોય. આ બંને ઉત્પાદનના તંત્રને લગતી જ છે; બ્યારે ત્રીજો ઉપાય નાણાકીય છે. આને Devaluation કહે છે. આને પાઉંડ અને ડોલર વચ્ચે હુડિયામણનો જે દર ચાલુ છે એ બદલીને ક્ષિટન નવો દર જાહેર કરે. આવી નીતિને પરિણામે અમેરિકાને આજ સુધી એક ડોલરમાં જેટલો ક્ષિટિશ માલ મળતો હતો એનાથી વધારે મળી શકે-ડોલરની સરખામણીમાં પાઉંડ રદિંગ સોધો પડે. આની અસર એટલે સુધી કંપી શકાય કે અમેરિકાના લોકો પોતાના દેશમાં બંનેથી ઓછો ન લેતાં ક્ષિટનમાં બનાવેથી ઓછો લેનારણુ કે અમેરિકાના બાવ ક્ષિટનની સ ખામણીમાં વધારે ગણાય. બે મહત્વહ વચ્ચેનો આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય ક્ષતિકાસ આવાં એકમેકના ગળાં કાપનારાં Devaluation થી જરૂર છે. આવી કોઈ નીતિમંથી આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર ન જન્મે એ સ્પષ્ટ છે. ઉમટું એ વૈમનસ્પત્ બીજ બંને. બીજું આવી નીતિ કોઈ દેશ પોતાની નિકાસ વધારવા અમકમાં મૂકે તો સામેનો દેશ પણ એ નીતિ સ્વીકારે. પરિણામે બેમાથ કોષને ધારેલો કાયદો ન ચાય. અર્થશાસ્ત્રની સાત્તીય દષ્ટિએ દૃષ્ટિમ રીતે નાણાંની કીમત ઘટાડવાની આ નીતિને અત્યંત ગંભીર પરિસ્થિતિમાં જ સ્વીકારવામાં આવે છે. એ ન છૂટે સ્વીકારણેથી નીતિ હોઈ શકે. ખાસ કરીને જે દેશનું ઉત્પાદનનંત્ર અને અર્થ ખૂબ જડ હોય-જેમાં કોઈ જાતના ફેરફારો અનુકૂળતા પ્રમાણે ન ચઈ શકે-અને જે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં કાપમ આવાન નિકાસની સરખામણીમાં દેવાદાર રહેતું હોય તે Devaluation સ્વીકારી શકે. આવી કોઈ ગંભીર પરિસ્થિતિની સાકપના વિચારીને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ફંડમાં નાણાંની કીમત ફેરવવા વિશે અમુક છટછટ આપવામાં આવી છે. પરંતુ એ પરિસ્થિતિ આજે અસ્તિત્વમાં છે એવું માનવાને ખાસ કારણ નથી. હજુ આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક જગો સાવ બેકાશ નથી બની ગયાં. ટૂંકમાં આ ઘોઝડીની ઉત્પત્તિ જે અનિવાર્ય હતી, તો એમાંથી જન્મનારાં ગંભીર પરિણામો હજુ તો અનિવાર્ય નથી

બની ગયાં ઉપર ચર્ચેલી નાણાકીય નીતિની એક બીજ બાજુ પણ અત્રે જોઈ જવી યોગ્ય લાગે છે. કોઈ દેશ પોતાની નિકાસ વધારવા માટે Devaluation અપનાવે તો ખરી રીતે તો એ પોતાનો આર્થિક પ્રશ્ન બીજ દેશ ઉપર દોળી દેવા પ્રયત્ન કરે છે એવો અર્થ નીકળે. ધારો કે અમેરિકામાં પૂણું રાજગારીની કક્ષા મેળવવા માટે અમેરિકાની સરકાર નિકાસ શરૂ કરી. અને આ નિકાસ ઝાપથી વધે એ માટે ડોલરની કીમત બીજ દેશોના નાણાંની સરખામણીમાં ઘટાડી નવો હુડિયામણનો દર નક્કી કર્યો. પરિણામે અમેરિકાનો માલ બીજ દેશોને સોધો પડ્યો અમેરિકાની નિકાસ વધશે, રાજગારી વધશે, બેકારી ઘટશે, પરંતુ આમ કરવામાં બીજ દેશોને સહન કરવું પડશે, એમનું પોતાનું ઉત્પાદન નહિ વધે. કદાચ ત્યાં બેકારીનાં ચિન્હો દેખાવા લાગશે. આ નીતિનો અર્થ છેવટે તો એ જ થયો કે અમેરિકાએ પોતાની બેકારીની નિકાસ બીજ દેશોમાં નાણાકીય નીતિની મદદથી કરી. Devaluation આ દષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણાય અને એટલે જ સર ૧૯૪૬ એના અણુનમ વિરોધી રહ્યા છે.

રશિયા સિવાયના બીજ દેશોની આર્થિક સમતુષ્ટા અમેરિકા જેવા નિકાસપ્રધાન દેશના વર્ચસ્વથી અક્ષિર બનવા પામી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થકારણની દષ્ટિએ ૧૯ મી સદીનું ક્ષિટનનું વર્ચસ્વ અને આજનું અમેરિકાનું વર્ચસ્વ, આ બેમાં ધણો ફેર છે. ૧૯ મી સદીમાં ફિનિયાની આર્થિક સમતુષ્ટાનું નંત્ર ક્ષિટન દ્વારા ચાલતું, કારણ ક્ષિટન જેટલો નિકાસપ્રધાન એટલો જ આયાનપ્રધાન દેશ હતો. ફિનિયાના દેશોનું ક્ષિટનનું દેવું જંગી ક્ષાએ કોષક વાર જ પડેંગનું હતું. આવું કાંઈ બની શકે એવી જલુ શક્યતાઓ નહોતી, કારણ આમજ અત્યાચ પ્રમાણે ક્ષિટન દેવાદાર દેશોમાં જંગી મૂડીનું શેઠાણ કરવું હતું. ૧૯ મી સદીમાં રાજકીય કે આર્થિક રીતે પછાત રહેલા પૂર્વના દેશો આના બોગ બનેલા. મૂડીરાદના શરૂઆતના વર્ષોમાં આમ એકધારી પ્રગતિ સર્વત્ર દેખાઈ, પણ આજે ફિનિયાના અર્થકાણુમાં એક એવા દેશનું વર્ચસ્વ છે કે નિકાસપ્રધાન છે એટલો આયાનપ્રધાન નથી અમેરિકાના માલની ફિનિયાને જેટલી જરૂર છે એટલી જરૂર અમેરિકાને બીજ દેશોનાં ઉત્પાદનની નથી. અને જેટલે અંશે એ જરૂર છે, એમાં પણ બીજ દેશોના ઉપા યદી એકા

ઉત્પાદન ખર્ચને લીધે અમેરિકા એ માલ બહુ ખરીદે એવી શક્યતા નથી. આના નિરાકરણ માટે ધિતનની જેમ ત્રણ કે ચાર માસ અમેરિકામાંથી માલની ખરીદી બંધ કરવી એ ઉપાય બહુ જ ટૂંકા ગણાતો છે. જો કે ધિતનનો આખો આર્થિક ઇતિહાસ આવા ટૂંકા ગણાના ઉપાયોથી ભરપૂર છે. આજ દૃષ્ટિ લેતાં કેઇન્સ બેવાએ ૧૯૨૩ માં આર્થિક સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારી હતી. લાંબા ગાળાની કે ચિરંજીવ યોજનાને બદલે ટૂંકા ગાળાની નીતિ 'muddle through' ધિતન સ્વીકારે છે. ઇન્સ તો એમજ કહે છે કે In the long run all of us are dead. ધિતનના અર્થતંત્રને આવી ટૂંકા ગાળાની યોજનાઓ ખૂબ અનુકૂળ આવે છે; પરંતુ આજની પરિસ્થિતિમાં ટૂંકા ગાળાની આ નીતિ કે હાર તંબોનો પ્રશ્ન કાયમ માટે નહિ પતાવી શકે. ધિતન અને દુનિયાના દેશો માટે- battle of the gap-ફરી ફરી ઉભી થશે. જ્યતના ઇતિહાસમાં આજ સુધી ધિતનનું જે સ્થાન હતું તે એક ઐતિહાસિક અકસ્માત જ હતો. એના અર્થકારણની અમુક વિશિષ્ટતાને લીધે આજ સુધી આવેલી કોઠાકટી પ્રમાણમાં મેળી આવી, પણ અમેરિકાનાં અર્થતંત્રમાં ધિતનના અર્થતંત્રના બધા યુલો હોય જ એવું કંઈ નિર્માણ નથી; અને એટલે જ આપાત નિઘાસની અસમાનતા જ્યતની આર્થિક સમતુલ્યને અસ્થિર બનાવી મૂકે એવો ભય ઉભો થયો છે.

તો પછી અર્થશાસ્ત્ર પાસે આનો કોઇ ઉપાય જ નથી? શું જગતને, કુખતા માણસને જેમ લેકો જતો કરે છે એમ કૂબવા દેવું? આજસુધી તો અર્થશાસ્ત્રીઓ એમ કહેતા હતા કે કોઠાકટીનાં મૂળ અમે નથી સમજી શક્યા, એનો આદિ અંત ગહનઅને અજ્ઞય રહે છે; પરંતુ આજે અર્થશાસ્ત્રીઓ પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરી શકે તેમ છે અને રોગનિદાન પણ કરી શકે તેમ છે. એટલે કે બધા અર્થમાં આ કોઠાકટી નિવાર્ય હોવી જોઇએ. આપણે જુદા જુદા ઉપાયોની તુલનાત્મક ચર્ચા કરી જોઇએ.

પ્રથમ તો દુનિયાના દેશો અમેરિકાનું કંઈ ખરીદે નહિ, પોતાનું જીવનધોરણ ખૂબ નીચું લાવી મૂકે અને અમેરિકા પોતાનો બધો માલ પોતે જ વાપરે. પરિણામે અમેરિકાનું જીવનધોરણ છે એના કરતાં વધારે ઊંચું જશે. જ્યારે બાકીની દુનિયા લગભગ જીવનનિર્વાહ માત્ર કરી

શકે તેવી સ્થિતિ સ્વીકારે. આમ દુનિયામાં છે એનાથી વધુ આર્થિક અસમાનતાનું આપણે સર્જન કરીએ.

બીજું, દુનિયાના દેશો અમેરિકામાંથી જરૂરી ચીજો આપાત કરે અને બદલામાં અમેરિકાની મૂડી દેશમાં રોકવા દે. ટૂંકામાં ધિતન જેમ અમેરિકા પણ એક આર્થિક સામ્રાજ્ય સ્થાપે. આજના તાત્કાલ સ્વતંત્ર યથેચ્છા જાણત એશિયાના દેશો આ કેટલે અંશે સ્વીકારશે એ ચર્ચા-સ્પષ્ટ વિષય છે અને યુરોપના યુદ્ધશ્રમિત દેશો ક્યાં સુધી માથુંલ યોજનાનો સ્વીકાર કરશે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે.

ત્રીજું, આપણી દુનિયાએ એ સમજવાની જરૂર છે કે આપાત નિઘાસ ઉત્પાદન આ બધા પાછળ મૂળ હેતુ રાજભારીની કક્ષા જાળવી રાખવાનો છે. અમેરિકા નિઘાસ વગર એ જાળવી શકે તેમ નથી. ધિતનની પણ એ જ સ્થિતિ છે. શું એવો સમાજ ન હોય જ્યાં આપાત નિઘાસ પર આટલું અવલંબન દુનિયાએ ન રાખવું પડે? નિઘાસ કોઇ પણ ભોગે ચાલુ રાખીને 'ફેડુ' રાજભારી ટકાવી રાખતી એ મૂડીવાદી સમાજનાં આર્થિક સમતુલ્ય જાળવવા માટેનાં વલણો છે. એ ત્રણ વર્ષે પાછી સમતુલ્ય ડગી નય છે. આના કરતાં કડવો લાગે તે છતાં બીજો નિકટપ છે. દુનિયાના દેશો પૂરું રાજભારીની કક્ષાએ પહોંચવા ને ટકાવી રાખવા યોગ્ય છે અંશે આર્થિક આયોજન સ્વીકારે. સંપૂર્ણ અનિયંત્રણની જગ્યાએ નિયંત્રણ અને નિયમન સ્વીકારે, અને આ ઉપાય પણ મુખ્ય મુખ્ય દેશો સ્વીકારશે તો કોઇ અર્થ નથી સરવાનો. આનો સ્વીકાર સમસ્ત દુનિયાએ કરવો પડશે. આર્થિક આયોજન દુનિયાને વખતોવખત આવી પડતી કોઠાકટીમાંથી ઉગારી શકશે. પછી ન જોઇતા હોય એવા માલના ખડકના નહિ માથ બીજા દેશોને આપાત નહિ કરવો હોય એવો માલ બીજા ક્યાંય પેદા પણ નહિ થાય. ન ખોપેલા માલને લીધે મંદી ને બેકારીના પ્રશ્નો અચાનક ઉગી નહિ નીકળે. આજની ડોહરતી તંબી ઘણી સચક છે. આર્થિક નીતિનાં ક્ષેત્રમાં એ આયોજનની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ કરે છે, અને આયોજન એ સમાજવાદનો પર્વાય માત્ર છે, એ કહેવાની બાજેજ જરૂર છે. રાજકીય બળો નહિ, તો આર્થિક બળો આપણને સમાજવાદની સમક્ષ વહેલા લાવી મૂકે તો નવાઇ નહિ.

શ્રી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી

શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

અર્વાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રનો જનમહેનતથી અભ્યાસ કરી જંગલો અને ગાંધીઓ, પર્વતો અને ટેકરીઓમાં ધૂમ્રીને મહાગુજરાતને ચરણે વનસ્પતિશાસ્ત્રની અમૂલ્ય બેઠા ધરનાર આપણું અર્વાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીની ૧૦૦ મી જન્મતિથિ આગામી વિજ્યાદશમીના દિવસે આવે છે. જેની રીતે પડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ પુરાતત્ત્વ અને સંશોધનના વિષયમાં મૌલિક સંશોધનો કરીને ગુજરાતની કીર્તિ અને નૌરવમાં વૃદ્ધિ કરી હતી તેવી જ રીતે તેમના અમુક અંશે સમકાલીન શિષ્ય અને સહાધ્યાયી શ્રી. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીએ પણ અર્વાચીન વનસ્પતિવિદ્યામાં અમૂલ્ય સંશોધન કરીને ગુજરાતની કીર્તિ અને નૌરવ વધાર્યા હતા. વળી અંગ્રેજી ભાષાનું 'પૂર્વ પ્રાચીન ધર્મવત્તા હોવા છતાં પણ તેમને અમર બનાવનાર "વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર"નો અંધ તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં લખ્યો હતો. તે મહાપુરુષ પ્રત્યે મહાગુજરાત પોતાનું મણુ અર્પણ કરે અને વનસ્પતિવિદ્યાના અભ્યાસને સુનિરોધ પ્રોત્સાહન મળે તે હેતુથી સુબહના ગુજરાત સંશોધન મંડળે આગામી વિજ્યાદશમીના અરશમાં તેમની જન્મશતાબ્દિ ઉજવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ પ્રસંગના અનુસંધાનમાં જાણીતા સાહિત્યકેષક અને વિજ્ઞાન-વિશારદ શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ તરફથી મળેલ તેમના જીવનચરિત્રનું સંક્ષિપ્તમાં નિરૂપણ કરતો લેખ પ્રગટ કરતાં આમને આનંદ થાય છે. અહીં એ જાહેર કરવા હર્ષ થય છે કે સદમત જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીનું 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર' સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય શ્રી. બાપાલલ મોડાલાલ વૈદ્યના હાથે સંશોધિત થયેલું સરવું સહિત્ય મુદ્રણાલય તરફથી ચોદા વખતમાં પ્રગટ થવાનું છે. તમી.

વૈ. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી

પ્રત્યેક દેશમાં મહાપુરુષો યુગે યુગે જન્મે છે એ તો સાધારણ અનુભવની વાત છે. પરંતુ આવા પ્રતિભાશાળી પુરુષોની ઉત્પત્તિ કેાઇ નિયમને આધીન છે કે કેમ, અથવા તો તેઓ પોતાની પરિસ્થિતિનો સામનો કરીને-તેને જીવીને- પોતાનું પ્રબુદ્ધ દર્શાવે છે? રાજા કાલ્લસ કાલ્લમ્. એ પ્રાચીન ઉક્તિને હવે તો માન આપવાનો પ્રસંગ રહ્યો નથી. ઉલટું પ્રજા કાલ્લસ કાલ્લમ્. અને રાગના મુગદો અને મહેલો હવે તો પ્રગમત અને પ્રજાશક્તિને જ આધારે ટકી રહે છે એ તો મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર વલ્લભભાઈએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. મહાત્મા ગાંધી જેવા નિષ્વંદન મહાપુરુષો કેવળ કાળના બળે જ અથવા તો રૂપાંતર પામતી રાજકીય પરિસ્થિતિના અને પ્રગમતના પરિપાકનું પરિણામ છે એ વિચારને કોણ માન આપશે? કેવળ દુષ્કૃતિની સંખ્યા વધવાથી જ મહાપુરુષોના અવતારની સંભાવના શક્ય છે એવો અર્થ ગીતાકાના સંભવાને યુગે યુગે એ સ્વરમાંથી લઇ શકાય નહિ. મહાપુરુષો પોતાની જ પ્રતિ-

ભાષી, જનમહેનતથી અને અંગત શુભોને લીધે તેમજ પોતાની કાર્યદક્ષતાથી પોતાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ દેશની અને સમાજની પરિસ્થિતિને બદલવામાં સાધનભૂત થઇ પડે છે. કાર્ત્ત્વિજના 'વીરો અને વીરપૂર્વ'ના આખા પુસ્તકનો એક મહાપુરુષો સમય કરતાં જગવાન હોય છે તે સિદ્ધ કરવાનો છે. તેના મન પ્રમાણે સમાજનાં બળો અને રાજકીય સ્થિતિમાં રહેલ અસ્તત્ત્વે અન્યવરણથી નિપજનું નિમિર અને અંધકાર દૂર કરવાને અને પ્રકાશ તેમજ વ્યવસ્થાનાં સર્જન માટે જ વીરપુરુષો જન્મે છે, એ વાત ખરી હોય તો ખૂં સમયનાં બળો કરતાં પુરુષાર્થ' વધારે કાર્યક્રમ થાય છે કાર્ત્ત્વિજ રાજાઓ, પયગંબરો, કવિઓ અને પાદરીઓને એક વર્ગમાં મૂકે છે અને સરસ્વતીના ભક્તો અને લેખકોને જુદા વર્ગમાં મૂકે છે. સાહિત્યકારો, વૈજ્ઞાનિકો અને કેળવણીકારો દેશની વસ્તુસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવવા કરતાં પોતાની પ્રતિભાનો લાભ જનમહેનત અને આત્મવિદ્યાની

પોતાના દેશને અને સમાજને આપે છે, અને તેથી જ તેમનું મહત્વ ધણું જ વધારે છે.

આવી જ એક વિલક્ષણ વ્યક્તિ 'તે મહાન વનસ્પતિ-વેતા જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી. નવચલ્લાતના ઇનિહાસમાં અને 'યુગદર્શન'માં તેમનો શું ફાળો ?

શ્રી. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૬માં અને મૃત્યુ ૮૧ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૯૨૬માં થયું. તેમના જન્મ કચ્છના લખપત ગામમાં વૈષ્ણવ મંદિરના મુખ્યાલ ગીતારા બ્રાહ્મણ શ્રી. ઇન્દ્રજીને ત્યાં થયો હતો. તેમનું જીવન તો વિવિધ પ્રદેશોને સ્પર્શતું હતું, પણ તેમનો ધંધો-આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન-એ ગણી શકાય કે તેમણે સન ૧૮૮૬ થી ૧૯૦૪ સુધી પોર્બંદર રાજ્યના "ફોરેસ્ટર ઓફ ફોરેસ્ટ્રસ એન્ડ ગાર્ડન્સ"ની નોકરી એક્ટિવિટી કરી હતી. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૨૧ થી ૧૯૨૭ સુધી તેમણે કચ્છમાં રેડે બોટેનીસ્ટ અને રાજમહેન સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મરજાત કામ કર્યું. તેમની વિદ્વાતા અને તેમનું મુખ્ય સ્મારક રૂપ બરડાની વનસ્પતિનું "વનસ્પતિ ગ્રાન્ડ" (૧૯૧૦) અનેક વર્ષોના નિરીક્ષણ, અભ્યાસ અને સંશોધનનું પરિણામ છે. "કચ્છની જડીબુટ્ટી" (ઇ. સ. ૧૯૨૧) એ એમનું બીજું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે, તે ઉપરાંત નીચેનાં પુસ્તકો અપ્રસિદ્ધ હાસનમાં પડેલા છે.

૧. વનસ્પતિ શતક

૨. વનવિદ્યા (forestry)

૩. જનરનાં એસડિયાં

૪. Walks and talks among plants "છાંડ-વાઓ વચ્ચે સહેલગાહ અને વાતચીત"

૫. Sacred plants of India— "હિન્દુસ્તાનના પવિત્ર છોડો"

તે ઉપરાંત તેમણે Indian Forester અને Bombay Natural History Societyના માસિકમાં સંશોધન અને નિરીક્ષણપૂર્ણ લેખો લખ્યા હતા. તે ઉપરાંત એક સ્વનાત્મક કાર્યકર્તા તરીકે તેમણે કચ્છની મરજીમાં રક્ષારોપણનો અને સમુદ્ર કાંઠાના રેલીના દગલા (દ્વાઓ)ની થા નુકસાનથી બચવા માટે વનસ્પતિવિદ્યાનો લાભ દેવેને આપ્યો હતો.

વનસ્પતિ વિજ્ઞાનની શરૂઆત ઔષધ વાપનારા વૈદોને હાથે થઈ હતી; તેનું કારણ કે જે વૈદો વનસ્પતિને

ઔષધિ તરીકે વાપરતા હોય તેમને ઔષધિજ્ઞોના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કર્યા વિના ચાંદે જ નહિ. આજ કારણથી પ્રાચીન હિન્દુ સામયમાં વનસ્પતિવિદ્યાનો અભ્યાસ વૈદો તરફથી સારો થયો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ પહેલાંના સમયમાં રચાયેલી પ્રખ્યાત 'અરક્ષસંહિતા' માં ઔષધવિદ્યાનો ગાનમંદાર ધણું જિંચા પ્રકારનો છે. ચરક અને ચક્રપાણિના પુસ્તકોમાં કરવામાં આવેલું વનસ્પતિનું વર્ગીકરણ હજી પણ ઉપયોગી છે. "ફૂલ અને ફળ બંને ધારણ કરનાર" "ફૂલ વગર ફળ ધારણ કરનાર" "ફળ આપ્યા પછી મરી જાય તેવા છોડવાળાઓ" (ઔષધિ) "તણ-ધાસ" "લતા-વેદાઓ" "નિરંદ્ર" વગેરે જાતની વનસ્પતિનું વર્ણન તેમાં મળે છે. જયકૃષ્ણબાઈના અભ્યાસને માટે ચરક શુશ્રુના પુસ્તકો તો મોલુદ્દ હતાં જ; પરંતુ તેમનો ખરો અભ્યાસ તો અર્ચાત્રીન પદ્ધતિએ મુબઈમાં જ થયો. જયકૃષ્ણબાઈના મોટાભાઈ મુબઈમાં રહેતા હતા, તેમની પાસે તેમના પિતાના મૃત્યુ પછી તેમને લાવવામાં આવ્યા. તેમને પડેલી વિદ્યાભ્યાસની મુશ્કેલીઓ વિશે એમના પોતાના જ સંપ્રદાઈ મુને એ છે—

"મારા જીવનું કદ તો કોઈને જ પડતું હશે. મારી પાસે મહત્તિ આઠ આના શી આપવાના પશુ ન હોય. એ આઠ આના ક્યાંથી લાવવા એના વિચારમાં હું ધણી વખત રોતો. મહત્તિ મહત્તિ આપવી પડતી શીના પૈસા કેટલે બહો ભાડિયો બરી દેતો. કાળજી-પેન્ગીઝ માટે હું કચેરી આગળ જઈને બીપ માગતો. દવાણુ એરીસને મારી દયા આવતી એટલે તે બિચારા મને પેન્સીઝ કાળજી વગેરે આપતા. મારે આઠ આના શી આપવી પડતી; પશુ જ્યારે ફોર્મમાં આઠ અનાને બદલે એક રૂપિયો માસિક શી થઈ ત્યારે તે વધારાના આઠ આના કયારે લાવવા ? એ આઠ આના ભરવાની અશક્તિ માટે જ મારે ફોર્મમાંથી નિશાળ છોડવી પડી. એક ભણે-માસ્તર મારી આ સ્થિતિ બાંધતો હતો, એટલે તે છોડકાઓ પાસેથી ફાળો ઉધારીને મને પુસ્તકો આપાવતો. લાભચંદર ઉભિયાશંકરનું ગણિત ને એક ડીક્ષનરી મને એ લાલા માસ્તરે અપાવેલાં. હું ફોર્મમાં અભ્યાસ કરતો, ત્યાં એક ભણે પાસતી માસ્તર મારી રિયનિ બાંધતો થઈ ગયો. તે મને કહે કે "તું આગળ તો ભણી શકવાનો છું જ નહિ, કારણકે આગળ તો ખર્ચ વધારે આવશે, માટે અભ્યાસથી જ અંતેજી લખવું છોડી દેને-કેટલે ધંધે વળશે તો સારું." અને હું

ફાયર્મશી ઉદીગયો. અમારું તે વખતનું શિક્ષણ આગળના કરતાં ઘણું સંગીન હતું એમ મને લાગે છે. ડેવેઈડ વિલેન્ની "No more thy glassy brook reflects the day, Choked with sedges works its weedy way."

આ લીટીઓ તો મને હજીએ યાદ આવે છે.

"મારી પાસે દિવિ બાળવાના પૈસા પછી ન હતા. કોટમાં એક ઉંચા મકાનના ઓટલા ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસ નીચે હું વાંચવા બેસતો અને તેની સામેના એક સાંકડા ઓટલા ઉપર સૂઈ જતો. એ ઓટલો ઓટલો સાંકડો હતો કે જરા પાછું ફેરવતાં ધમ દળતે નીચે પડાય એમ હતું."

અંગ્રેજ યોયા ધોરણ સુધી પછી બાળવાનાં સાધન પિનાના આ મહાપુરુષને વનસ્પતિવિદ્યાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થયું? તેમનો ૧૪ વર્ષથી ૨૦ વર્ષની ઉંમરનો ખરો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો સમય વિચિત્ર રીતે પસાર થયો. મુંબઈમાં બેઠીની હુડીની દક્ષીણે ધધો તેમણે થોડો સમય કરેલો. વખતે વખતે ધર્મચંદ્ર વિદ્યાસાગરની પેઠે 'સ્કોલર' કામ પછી કરવું પડ્યું હતું ; પરંતુ તે સમયમાં પછી સંગીતનું, સંસ્કૃત અને ફારસી બાબા શિખવાનું કામ પછી માથે લીધું હતું. મધુરા યાત્રા કરવા ગયા ત્યાં પં. જ્યેષ્ઠરામ મુકુંદજીના સંપર્કને લીધે એક ભુજોદર-પુસ્તક પિકેટા-ની ફુકાન ઉઘાડી, ત્યાં પુસ્તક વેચવા કરતાં વાંચવાના કામમાં વધારે પ્રવૃત્તિ યદ અને તેથી હિંદી અને વ્રજ ભાષાઓ અને ઉત્તર હિંદી સંગીત પદ્ધતિને તેમને સારો અનુભવ મળ્યો. તે વખતે તેમનું વનસ્પતિનું જ્ઞાન ધણું ઓછું હતું, પરંતુ તેમની કુતુહલદષ્ટિ તીવ્ર હતી.

આ શિક્ષામાં તેમને પ્રગતિ કરવાનો પ્રસંગ પ્રખ્યાત પુરાતત્ત્વવેત્તા થી. ભગવાનલાલ છદ્દજીના સંસર્ગથી થયો હતો. ભગવાનલાલભાઈ પછી જૂનાગઢથી મુંબઈ આવીને રહેલા. અને ડા. બાઉદાહના સંસર્ગથી પુરાતત્ત્વ-વિદ્યા અને શિક્ષણવિદ્યામાં સંશોધનકાર્ય કરી રહ્યા હતા. તેમના મદદનીશ તરીકે જ્યેષ્ઠજીભાઈને રાખવામાં આવ્યા હતા. પહેલાં તો શિક્ષણેખની નકલો કરવામાં તેમને ઉપયોગ થયો; પરંતુ બનેલા વનસ્પતિવિદ્યા અને ઔષધવિદ્યાના શોખને લીધે અને જ્યેષ્ઠજીભાઈની વનસ્પતિ પારખવાની તીવ્ર શુદ્ધિને લીધે, અને ભગવાનલાલભાઈના ઓસડિયાં અને ઔષધાના શોખને લીધે આ 'એસડિયાં-

યુગલનું' વનસ્પતિ વિદ્યાનું જ્ઞાન સુદર રીતે આગળ વધ્યું. ૧૮૭૭ થી ૧૮૮૮ અગિયાર વર્ષ સુધી જ્યેષ્ઠજીભાઈએ આ પ્રમાણે ભગવાનલાલભાઈના શુરુપદ નીચે વનસ્પતિ-વિદ્યાનો અવસ્થિત અભ્યાસ કર્યો. તે સમયમાં મુંબઈમાં ડા. સખારામ અર્જુન મેડીકલ કોલેજમાં વનસ્પતિ-વિદ્યાના અધ્યાપક હતા. તેમની સાથે સંસર્ગ થવાથી અને ત્યારપછીના અધ્યાપક ડા. મેડીકોનકના Field Botanist તરીકે કામ કરવાથી અને રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મેડીકોન સાથેના સંપર્કને લીધે, તેમજ મુંબઈ ગેઝેટીઅરના સામાન્ય સંપર્કને જો. એમ. કેમ્પબેલ સાથેના દૈનિક અને લાંબા સમયના સંપર્કને લીધે, તેમજ પોતાની નૈસર્ગિક પ્રતિભાને લીધે, જ્યેષ્ઠજીભાઈનું વનસ્પતિવિદ્યાનું જ્ઞાન ધણું યોગ્ય અને નિષ્ણિત યદ થયું. તેમની અધ્યાગ મહેનત લેવાની ટેવ અને ભગવાન-લાલભાઈ સાથે અગિયાર વર્ષનાં પર્વડોના, સંશોધનો, લેખો અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાથી જ્યેષ્ઠજીભાઈની નૈસર્ગિક પ્રતિભા અને વનસ્પતિપ્રેમને સારો ઓપ મળ્યો હતો. વળી તે સમયમાં લેવ-વનસ્પતિ શાસ્ત્ર અને વનસ્પતિ વર્ગીકરણના વિષયોમાં અંગ્રેજ વિદ્વાનોને અનુભવ અને માહિતી ઓછી હોવાને લીધે જ્યેષ્ઠજીભાઈને ભેવડો લાભ મળ્યો હતો. તેમને અવર્યાપર્વકે લેવકાર્ય કરવાના અનુભવની પ્રાપ્તિ યદ હતી અને અંગ્રેજ વિદ્વાનોની તીવ્ર શુદ્ધિ વિશ્લેષણ શુદ્ધિ અને સંશોધનશક્તિને લાભ મળ્યો હતો આ કારણને લીધે ડૉ. ડા. નેને. ડા. ડીવક. ડા. પોરી, કર્નલ ક્રીટિકર વગેરેના પશ્ચિમ હિંદના વનસ્પતિના વર્ગીકરણનાં પુસ્તકોમાં જ્યેષ્ઠજીભાઈએ ઘણી માહિતી આપી હતી. આવી

રીતે કામ કરવાની પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થવા પછી તેમનાં બે પુસ્તકો 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર' અને 'કચ્છની જડી-બુટીઓ'માં વૈજ્ઞાનિક યોગદાન અને તીવ્રનિરીક્ષણશક્તિ ભેગાં આવે છે.

પંચાવન વર્ષ પૂરાં થયેથી તેઓ પોરબંદરથી ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં નિવૃત્ત થયા અને ત્યાર પછી જ તેમના વિજ્ઞાન અનુભવને પુસ્તકરૂપ આપવાની તેમને નવરાજ મળી એમનું વનસ્પતિશાસ્ત્રના ૭૧૭ પાનાના પુસ્તકનું અંગ્રેજી નામ Botany—A complete and comprehensive account of the Flora of Barda Mountain (Kathiawad) By: Thacker Jaykrishna Indrajī—Late Curator of Forests and Gardens (Porbunder State) તેમની વિકૃત્તાનું બાબ દર્શાવે છે.

વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઉપરનું પુસ્તક ઉત્તમ પ્રકારનું છે. પુસ્તકનો મુખ્ય ભાગ તો ૧૧૧ જાનની વનસ્પતિઓનાં વર્ણો કરવામાં જ રોકાયેલો છે. તે છતાં વનસ્પતિઓનું વૈજ્ઞાનિક વર્ણન અને શાસ્ત્રીય પરિભાષાનાં વિષયો ઉત્તમ રીતે લખવામાં આવ્યા છે. વનસ્પતિનાં વર્ણનમાં આપેલા દૃશ્યકાંઓ અને દુહાઓથી તેમની શૈલી ધણી જ રસાળ અને અર્થવાહી બની છે, અને તેમણે વાપરેલી પરિભાષા ચાલુ સમયમાં પણ વાપરી શકાય તેવી છે. શ્રી જ્યૈષ્ઠ્યભાઈનું જન્મ ફેબ્રુઆરી ૨૨ વર્ષ ઉપર જ થયું હતું અને તેથી તેમને અર્ધજીવન વનસ્પતિ વિજ્ઞાનનો સારો સંપર્ક હતો. ૧૮૮૪ થી ૧૮૯૪ સુધીનાં વર્ષોમાં તેમણે અનેક યુરોપિયન વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓને શુભરાત, કાઠિયાવાડ અને પશ્ચિમ હિંમતી વનસ્પતિઓ વિષે ધણી ઉપયોગી માહિતી આપી હતી. અને તે માહિતી ઉપરથી અનેક વિક્ષેપોએ વનસ્પતિઓનો સંગ્રહ કરીને આધારભૂત પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. એક વનસ્પતિનું વૈજ્ઞાનિક વર્ણન કરવું એટલે ફક્ત તેનું દેશી નામ શોધવું એટલું જ નહિ, પણ તેનું શાસ્ત્રીય નામ, વર્ગ, કુટુંબ અને જાતિ શોધવાં, તેનાં મૂળ, ડાંડી અને શાખાઓ, પાન, ફૂલ, પુષ્પનું બાવકોષ, પુષ્પનું અવ્યવસ્થિત કોષ, તેનાં પુકેસર, સ્ત્રીકેસર, ફળ, બીજ, શુભ્રદોષ, ઉપયોગ, ઉત્પત્તિ વગેરે સંબંધી ચોક્કસ માહિતી બેળી કરવી અને સરળ પણ શુદ્ધ શુભરાતી ભાષામાં રસ પડે તેવી રીતે લખવું. એ કાર્ય જ્યૈષ્ઠ્યભાઈની નૈસર્ગિક પ્રતિભા વિના થવું અસાધ્ય હતું. હજી પણ વનસ્પતિ-વિદ્યા સિખવનારા અધ્યાપકોને દેશની નવી નવી અને અજાણ વનસ્પતિ ઓળખવાનું અને તેનું વર્ણન કરવાનું કામ કઠિન લાગે છે અને તેમને જ્યૈષ્ઠ્યભાઈનો અનુભવ, તેમની તીવ્ર શક્તિ અને તેમનો જ્ઞાનસંગ્રહ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે.

૧૯૨૬ ની કચ્છની મુસાફરીનાં “સ્મરણો” લખતી વખતે ગાંધીજીએ લખેલું: “શ્રી જ્યૈષ્ઠ્ય ઇન્દ્રજી એ

શુભરાતનું બુદ્ધિ છે. શુભરાતમાં પોતાના વિષયમાં તન્મય થયેલી શેડી જ વ્યક્તિઓ છે, તેવી પ્રધાન વ્યક્તિઓમાં શ્રી જ્યૈષ્ઠ્ય ઇન્દ્રજી શોભે છે. અરણ્યનાં ઝાડ ઝાડ અને પાન પાન તેઓ જાણે છે. વૃક્ષારોપણ ઉપર તેમનો એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે તેઓ એ કાર્યને પ્રથમ સ્થાન આપે છે, અને તેથી અનેક પરિણામો આવી શકે એમ માને છે. એ વિષે એમનો ઉત્સાહ અને વિશ્વાસ એવો છે. મને તો એનો એવ ક્યારેનો ય લાગેલો છે. રાજા પ્રગ્મ બનને ધારે તો બનાં જુલોનું જ્ઞાન ધરાવનાર આવી વ્યક્તિ વસે ત્યાં તેઓ સંપૂર્ણ લાભ લઈને સુંદર વાર્ષિક બનાવી શકે”.

આ વૃક્ષારોપણ માટે તો શ્રી જ્યૈષ્ઠ્યભાઈએ પ્રવિનતા લીધી હતી, હંમેશા અમુક ઝાડ વાંચ્યા પછીથી જ ખાવાની પ્રાંતના લીલાંનું એમના પત્રોઉપરથી જાણી શકાય છે. માંડવીમાં દોષ ત્યાં સુધી પોતે ઝાડ પાવતા, બીજ પાસે વવરાવતા, એ ઝાડનો ઉછેર રાજા જેના અને ચાત પડે પોતે કરેતાં કાર્યનો સંતોષ અનુભવતા.

કુમારશ્રી માધુષા સાહેબે શ્રી જ્યૈષ્ઠ્યભાઈની નીચેના શબ્દોમાં તારીફ કરી હતી :

“આરિય, દેશપ્રેમ, રાજ્યમંદિત, સૌંદર્ય, ઉદારતા, જન-સેવાની સતત ધૂન આદિ ગુણો જેના છવનમન છે, એવી અસાધારણ બળ વ્યક્તિઓ દરેક કાળમાં, દરેક દેશમાં પ્રચંસા પામે છે અને આદરપાત્ર મને છે. જેમની ખાતર આજનો મહાન મેળાવડો ગોઠવવામાં આવ્યો છે તે પણ એવી જ અસાધારણ વ્યક્તિ છે અને એ વ્યક્તિ તે આપણા મી. જ્યૈષ્ઠ્ય ઇન્દ્રજી.

“ઉદ્ભવ પાંચ વર્ષની તેમની અતિ ઉત્તમ કારકુની વિશે મારો જનઅનુભવ છે અને મને કહેવા ઘો કે આટલી પક્ષ વયે પણ તેમણે પોતાના કામમાં ધુત્તાનને પણ ચરમવે એવો શ્રમ અને ઉત્સાહ દર્શાવ્યાં છે. આની સાથે એમનું નિરજિમાન તથા પોતાના કામમાં સામાને રસ કેમ ઉત્પન્ન થાય તે માટેની સતત કાળજી તો કેવળ દાખલારૂપ છે. “મારું જ્ઞાન જનસમાજને ઉપયોગી કેમ થાય એ જ એમનું જીવનસૂત્ર છે અને તે તાદૃશ્ય કરી બતાવતા તેમણે “કંઈ સંસ્થાનની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા” નામનું મોડું દળદાર સચિત્ત પુસ્તક તૈયાર કરી આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.”

પોરબંદર રાજ્યનાં જંગલો અને ઉદ્યોગોના નિયામક અમલદાર તરીકે, કંઈ રાજ્યના વનસ્પતિશાસ્ત્રી તરીકે

તેમણે રાન્ધ્યમેવા, દેશસેવા અને પ્રવૃત્તિમાં એ ત્રણે દિશામાં પ્રમાણિત મેળવી હતી. સમુદ્રકિનારે જતમેલા રેતીના ઢગલાને “દૂરા” કહેવાય છે; આ દૂરા સમુદ્રકિનારે ન હોય તો દરિયાનાં પાણી ટેકાય નહિ; પણ આ રેતીના કુંગરા ઉપર જોઈથી પવન ટુકાયત્યારે આ રેતી દુર-દુર સુધી ઉડે છે અને ચાલુચાલુનાં ખેતરા, ધરા, ગામો વગેરેને નુકસાન કરે છે. આ નુકસાનથી બચવા માટે ચોક્કસ પ્રકારની વનરાણિ ઉગાડીને જ્યારૂંજ્યુમાધ્યે કેટલાક દૂરાઓને કાચીમાં આપ્યા, અને રેતીને દયાથીને કિનારાની જમીનને લીધીઠમ બનાવી અને ખેતીને તેમજ મકાનોને નુકસાન થતાં અટકાવ્યાં. તેવી જ રીતે જણાવેપણમાં વનરાણિ, ઔષધિઓ, જંગલની પેદાશ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં તેમના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો. તેમનું શુદ્ધથી જીવન, તેમનું સ્વદેશાભિમાન, તેમની ઉદારતા, તેમની મેહમનગીરી, તેમનો વિદ્યાર્થી તરફનો અપાર પ્રેમ, તેમનું પ્રભુપરાયણ જીવન, તેમનો ભવનપ્રીતનો પ્રેમ એ સઘળું એમના જીવનની વિશિષ્ટતાઓ ગણાય.

તેમનાં પુસ્તકોનું મૂલ્ય તે વખતના પ્રમાણમાં વધારેહોવાથી તેમનું વનસ્પતિજ્ઞાન પ્રમાણજૂત હોવા છતાં તેમના મૈયા પુસ્તકની નકલો ખપી નહીં; પરંતુ તેની દિંદી

આવૃત્તિને માટે પડિત મદનમોહન માધવિયા તરફથી આગ્રહ કરવામાં આવેલો, અને હજુ પણ કિંદના જુદા જુદા પ્રતિભાષી તેની નકલ માટે માગણી થાય છે અને તેની બીજી આવૃત્તિ “સરપુ સાહિત્યવર્ધક મંડળ” પાસે તૈયાર થાય છે. તેમની તીવ્ર વૈજ્ઞાનિક જીદ અને શ્રદ્ધા તેમજ પુસ્તકોમાં ગળદળી રહી છે; તેની મહત્તા અર્વાચીન વિદ્યાર્થીઓએ ખાસ સમજવા જેવી છે. શિશુજીના સાધનેનો અભાવ છતાં પણ ખંત અને મહેનતથી અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારીને તેમણે ગુજરાતના વૈજ્ઞાનિકોની આત્મશ્રદ્ધા બતાડી છે. વર્ષો સુધી મહેનત કરવી પડે તો તેને માટે તત્પર થવા ધણી ઓછાં વિદ્યાર્થીઓ મળી આવે છે. તે સમયમાં જ્યારૂંજ્યુમાધના જીવનમાંથી આપણને ઘણું ઉપદેશ મળે છે. નવયુગની નવી પદ્ધતિ અને નવી પ્રગતી નક્કશિકા બીજાવવાને માટે આવરપક તરુસિયતિ આપણને એવા મહાપુરુષોના જીવનના અભ્યાસથી જ મળી શકે છે. નવ-ગુજરાતને જ્યારૂંજ્યુમાધ જેવા અનેક વૈજ્ઞાનિકો મળે અને તેઓ તેમના જીવનના આદર્શથી પ્રેરાઈને સંભાળેલા અને પિતાનસેવાના ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિ વાપરે એ જ પ્રાર્થના !

શ્રી અરવિન્દનાં કેટલાંક સૂકતો

શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન

અધા જ્ઞાનની પુરેજાણી છે અને નહિ કે જ્ઞાનની અનુભાવી. જે સત્યને વિશિષ્ટ રૂપે અનુસરજોત્યાર કયું નથી એ સત્યની જાંખી તેનું નામ શ્રદ્ધા છે.

લાગણીઓ ઉપરનું સ્વામિત્વ

સ્નેહ, વેદના, શિક્ષણી, નિરાશા, ઉન્માદક દર્દ-આવી લાગણીઓના અનુભવમાં શયનું અને તેના ઉપર જ વધારે પડતો ભાર દેવો એનું નામ લાગણીવેદ છે. ઉંડા સનેદનમાં રાગિત, નિયંત્રણ, પવિત્રતાને પ્રેરતો સંવમ અને પ્રમાણ-બદ્ધતા હોવાં ભેદમે. પોતાની શક્તિઓ અને લાગણીઓના મેલ જનનુ ન ભેદમે પણ ને ઉપર દર્શેમાં સ્વામિત્વ જમાવતું ભેદમે.

અનુશ્ચયભાવમાં રહેલા અર્થ

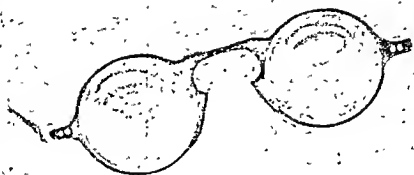
અભિમાન એ અર્થનો એક આકાર છે. અર્થના તો આવા બીજા દબરો આકારો છે—સારા તેમજ ખરાબ. નમતા નેમજ અભિમાન, સદ્યજે નેમજ દુઃખિ.

સંકોચશીલતા

સંકોચશીલતા એ પ્રકારની છે: એક સાથેને જીવન કરતી અથવા તો બીજા સમગ્ર ન શકે તેવી બાબતોમાં કય પ્રત્યે વફાદારી રાખવાની અવ પ્રેરિત શરમ અને બીજા કોઈ પ્રકારની મનની જાત મનમાં રાખવાપણું પોતાના શિર્વ્ય ઉંડા સનેદનો અન્ય સમય રાખ કરવાની અવિરજા, હાથ સાથેનો પોતાનો પ્રેમસંબધ અન્યથી અગળ રાખવાની-તેની પવિત્રતા ભવજવા-ઇચ્છા, એક પ્રકારની માનસિક લાગણી.

શરીરમન

સત્યને સ્પર્શરૂં ચિત્તનશીલ મન શરીર સાથે કરી પણ સંબધ ધરાવતું નથી. શરીરમન બ્યાપક મનનો એ અર્થ છે કે જે અગ્ર રૂપી પદાર્થો સાથે સંબધન છે. જે હિંદ્રમન ઉપર આધાર રાખે છે, મગ્ન બદારના પદાર્થો, કાર્યો નિયંત્રે બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનમાંથી વિચારો પેદા કરે છે, તેમાંથી અનુભવે વારે છે, અને જ્યાં સુધી ઉપરના પ્રકારનું અંદર નવ-વાજુ કયું ન હોય ત્યાં સુધી બીજા કેણ સત્યનું તેને જ ન હોય-નથી.

તેમણે રાજ્યભેદ, દેશભેદ અને પ્રજાભેદ એ ત્રણે દિશામાં ખ્યાલિત મેળવી હતી. સમુદ્રકિનારે જનમેલા રેતીના ઢગલાને “દૂધા” કહેવાય છે; આ દૂધા સમુદ્રકિનારે ન હોય તો દરિયાનાં પાણી શકાય નહિ; પણ આ રેતીના કુંચરા ઉપર બેસથી પવન કુંચાયત્યારે આ રેતી ફર-ફર સુધી ઉડે છે અને આલુમાલુનાં ખેતરા, ઘરા, ગામો વગેરેને નુકસાન કરે છે. આ નુકસાનથી બચવા માટે યોગ્ય પ્રકારની વનસ્પતિ ઉગાડીને વ્યવસ્થાપાછમે કુંચના-દૂધા-ઓને કાપીમાં આપ્યા, અને રેતીને દખાવીને કિનારાની જમીનને લીલીજમ બનાવી અને ખેતીને તેમજ મકાનેને નુકસાન થતાં અટકાવ્યાં. તેવી જ રીતે જસાર-પણમાં વનસ્પતિ, ઔષધિઓ, જંગલની પેદાશ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં તેમના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો. તેમનું ગૃહસ્તી જીવન, તેમનું સ્વદેશાભિમાન, તેમની ઉદારતા, તેમની મેમાનગીરી, નેમનો વિદ્યાર્થી તરફનો અખંડ પ્રેમ, તેમનું પ્રભુપરાયણ જીવન, તેમનો મજનવીરનનો પ્રેમ એ સઘળું એમના જીવનની વિશિષ્ટતાઓ ગણાય.

તેમનાં પુસ્તકોનું મૂલ્ય તે વખતના પ્રમાણમાં વધારે હોવાથી તેમનું વનસ્પતિજ્ઞાન પ્રમાણભૂત હોવા છતાં તેમના મોંઘા પુસ્તકની નકલ આપી નહીં; પરંતુ તેની દિગ્દી

આવૃત્તિને માટે પાંડિત મહેનમોહન માલગિયા તરફથી આશ્રય કરવામાં આવેલો, અને હજુ પણ દિંદના લુદા લુદા પ્રતિભાથી તેની નકલ માટે માગણી ચાલુ છે અને તેની બીજી આવૃત્તિ “સત્ય” સાહિત્યવર્ધક મંડળ” પાસે તૈયાર ચાલુ છે. તેમની તીવ્ર વૈજ્ઞાનિક જાદુ અને શ્રદ્ધા તેમજ પુસ્તકોમાં ગ્રાહ્યતા રહી છે; તેની મહત્તા અર્વાચીન વિદ્યાર્થીઓએ ખાસ સમજવા જેવી છે. શિક્ષણના સાધનોને અભાવ છતાં પણ ખંત અને મહેનતથી અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારી તેમણે ગુજરાતના વૈજ્ઞાનિકોની આત્મચક્રા જગાડી છે. વર્ષો સુધી મહેનત કરવી પડે તો તેને માટે તત્પર થતા ઘણાં એવાં વિદ્યાર્થીઓ મળી આવે છે. તે સમયમાં જ્યવજ્યુમાછતા જીવનમાંથી આપણને ઘણો ઉપદેશ મળે છે. નવયુગની નવી પદ્ધતિ અને નવી પ્રજાની નવજાગી ખીતરવાને માટે આવરવક વસ્તુસ્થિતિ આપણને એવા મહાપુરોના જીવનના અભ્યાસથી જ મળી શકે છે. નવ-ગુજરાતને જ્યવજ્યુમાછ જેવા અનેક વૈજ્ઞાનિકો મળે અને તેઓ તેમના જીવનના આદર્શથી પ્રેરણાને સંભાળેલા અને વિજ્ઞાનસેવાના ક્ષેત્રોમાં પોતાની શક્તિ પાસે એ જ પ્રાપ્ત થાય.

શ્રી ચારવિન્દનાં કેટલાંક સૂત્રો

શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન

શ્રદ્ધા જ્ઞાનની પુરોગામી છે અને નહિ કે જ્ઞાનની અનુગામી. જે સત્યને વિશિષ્ટ રૂપે અનુસરવોત્તર કહ્યું નથી એ સત્યની આંખી તેનું નામ શ્રદ્ધા છે.

લાગણીઓ ઉપરનું સ્વામિત્વ

રનેદ, વેદના, હિલમી, નિરાશ, ઉન્નતક દર્શ-આદી લાગણીઓના અનુભવમાં રાજ્ય અને તેના ઉપર જ વધારે પડતો ભાર હોય એવું નામ લાગણીવેદ છે. ઉંડા સંસ્કૃતમાં શાન્તિ, નિર્થત્વ, પવિત્રતાને પ્રેરતો સંયમ અને પ્રમાણ-બદલા હોવાં ભેદબે. પોતાની શક્તિઓ અને લાગણીઓના ભેદ બનવું ન ભેદબે પણ તે ઉપર દબેલાં સ્વામિત્વ જમાવવું ભેદબે.

અનુચિત્વભાવમાં રહેલ આદુ

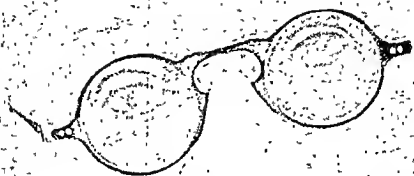
અભિમાન એ અવદનો એ આશર છે. અવદનો તો આજા બીજ દબરો આશરો છે—સારા તેમજ ખરાબ, નમ્રતા તેમજ અભિમાન, સદૃશ્યો તેમજ દુઃશ્યો.

સકેચરશીલતા

સકેચરશીલતા એ પ્રકારની છે: એક સત્યને જાણ કરવું અથવા તો બીજ લોકો સમજ ન શકે તેવી બાબતોમાં સાર પ્રત્યે વફાદારી દાખવવાની આદરેલિત સારમ અને બીજ ધોષ પ્રકારની મનની બાલ મનમાં સમાવવાપણું પોતાના દિલમાં ઉંડા સંસ્કૃતિઓ અન્ય સમજ રહુ કરવાની અવિચલ, ધર્મ, સામેલ પોતાનો પ્રેમસંબંધ અન્યથી અનાજ રાખવાની-તેની પવિત્રતા જાળવવા-ઉચ્ચ, એક પ્રકારની માનસિક લાગણી.

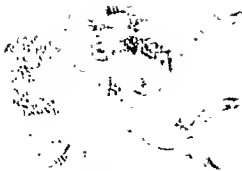
શરીરમન

સત્યને સ્પર્શનું ચિન્તનશીલ મન શરીર સાથે કરેા પણ સંબંધ ધરાવતું નથી. શરીરમન જ્યવજ્ય મનનો એ અંશ છે કે જે માત્ર રૂપી પદાર્થો સાથે સંબંધ છે. એ દિગ્દર્શન ઉપર આધાર રાખે છે, માત્ર બદલાના પદાર્થો, કાર્યો નિર્ણયે છે બાક પદાર્થોના જ્ઞાનમાંથી વિચારો પેદા કરે છે, તેમાંથી અનુભવ લારે છે, અને ન્યાં સુધી ઉપરના પ્રકારનું અંદર અનાજ મળુ ન હોય ત્યાં સુધી બીજ કોઈ સત્યનું તેને જ્ઞાન હોય નથી.

શિક્ષી શ્રીધર મહાપાત્ર

‘કુમાર’ના શિક્ષકવર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલા આ કલાકારની શિક્ષકવર્ગોના ફેરવાબ નમુનાઓ અદિ’ રેતુ કરતાં આનંદ થાય છે.

પાળેલું પંખી

અપ્સરા

શ્રીધર મહાપાત્રને અમદાવાદના નિવાસ દરમિયાન સર્જેલું આ એક અતુલ્ય કાલકૃતિ છે. આવ આઠ ને છપ્પના સાપ્તાહના ફેરવામાં એણે શિક્ષકવર્ગ સમુદાય’ છે. સેવનના સફેદ લાકડાને મીઠા નેટી મુદ્દના અર્ધી નખમિખ અવયવો, અલંકારો અને અન્યમરોડમાં ફેલ કેમણે યોગ્યતામાં કાંઈ ઘસારો કરવાવા દીધો નથી વાથની પૂરે જાણે બધી સપાટી સોસી અને મદ બની હોય એવી અજબ કારીગરી સાથે મનોહર શૈલ્યની જે બામક આપના પાત્ર ઉપર ફેલાઈ છે તે તે આ ફેરવામાં પાત્ર ઉતારની અસાધ્ય છે.

શાશ્વત ગાર

યમુનાતીરે સપ્થા

સિંદર્યાના સ્તોત્ર સમુદાયમાં ઉત્તરેલું આ એક જ મનોહર
ગિરિપાત્ર છે. એ શા વિચાર કરી દશે? એ તે
યમુનાજીમાં ચેતાનુ પ્રતિબિંબ નીરખે છે કે પાર્શ્વકિર્ણો?
પામેનાં પદપત્રો સાથે લીલા ખેલે છે કે પ્રિયનમ
શ્રી કૃષ્ણનું ચિત્ર એ કરે છે? ચિત્રવિષયમાં કરેલા
મનોહર આવસ્થાર ઉપરાંત તેની ગિરિપદિકા પણ અનુપમ છે.

હર-પાર્વતી નૃત્ય

નાગદમન

શ્રી મહાપાર્વતી આ એક અનેક રાસરસન છે. હોદ કે
મે લાયના લાટકાના દુકામા કલાપર્ણ નૃત્યચરણ ને
હરપાર્વતીનાં મુખપરિહાસી ભાવલીલા એતાં શ્રી મહા-
પાર્વતી પ્રથમ પરિવર્તી દુધિ હરે ક્ષેત્રુ આ ગિલ્લ છે,
અને કલકતાના કલાપદ્મનમાં એ મહિ તેમને મુવર્ણ્ય દ્રઢ
આપાયા છે તે સચોચિત લાગે છે.

અપલક્ષણ

- મધ્યમ વર્ગના છપન ઉપર પ્રકાશ
- પાટની એક સામાજિક નવલકથા

શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

(૧)

એસતા નેક મહિનાનો વાલળિયો તાપ હતો. મધ્યાહ્ન થઇ ગયો હતો. બની લૂ વાતી હતી. ખેડૂતો ખેતરમાંથી સાંતીમાં સાથે ઘર તરફ પાછા ફરતા હતા. બળદો તાપથી કુંદાડા મારતા ફેબ્રેજ થઇ ગયા હતા. કંઈક શોધવું ફેતરું પ્રાગ્ણ સંઘવીની હાટડીના ઓટલાને છેડે પગ વડે બોલ્યો ખોદવું હતું.

હરજીવન દપાલીએ દુધાને આવીને હાક મારી: “અરે સંઘવી, બોલો બોલો, આજ તો તમારો મનીઓડર લાગ્યો છું.”

સંઘવી ઘેર જમી આવીને શરીરે ટાકું પગેડું લપેટીને દુધાને જરા આડા પડખે ચલા દના એનામાં દપાલીની હાક સંભળીને ચડપ એકા થતાં બોલ્યા; “મનીઓડર છે? કેલે મોકલ્યો છે?”

હરજીવને મનીઓડર તું કારમ સંઘવીની સામે ધરતાં હાડીને કહ્યું: “પેતાના હોય તે મનીઓડર મોકલે. મારા જેવા અકમી ઉપર કોઇ થોડો જ મનીઓડર મોકલવાનું હતું! બુએને અમદાવાદથી આવ્યો છે; મોકલનારું નામ છે પ્રેમ...પ્રેમનો, હા હા, પ્રેમનો મનોબાઇ તો તમારા દીકરા ને?”

“હા, બરાબર.” કહેતા સંઘવીએ કારમ હાથમાં લઇ ઉપર-નીચે નેતું. પચાસ રૂપિયાનો મનીઓડર હતો. સંઘવીએ તુરંત સડી કરી આપી અને રૂપિયા ગણી લીધા.

હરજીવન બીંટીને નતો હતો, તેનો હાથ પડકીને સંઘવીએ તેને રોક્યો અને દાખડામાંથી સાકરિયા ચણાની

ખીંડી લરીને તેના બોખામાં ઠાવતાં કહ્યું: “જરા મોઠો ગળ્યું કરતો જા.”

હરજીવને રાજ થતાં થોડા સાકરિયાનો છુટકો મોઠામાં મારી. બહીના ગળવામાં ભરી ચાલવા માંડ્યું.

પ્રાગ્ણ સંઘવીની નિંદગીમાં ખરેખર આ એક એવો બનાવ હતો કે તે ઉમંગમાં આવી ગયા વિના રહે જ નહિ.

દશ-બાર વર્ષ પહેલાંની જ વાત. પ્રાગ્ણ સંઘવી બલદાણના મોટા વેપારી હતા. તે વખતના તેમના વૈભવની ન પૂછો વાત. સંઘવી રતો વેપાર કરતા અને સાથી રાખીને ઘરખેડ પણ કરતા હતા ગામનાં સુખી લેખાનાં વાણિયાનાં ઘરોમાં પહેલા નંબરનું ઘર તેમનું લેખાવું. ઘેર બે દુકાણી બેસે અને બે બેડા બળદ હતા. એક થોડો પણ ખરેડ; પરંતુ પછીનાં બે વરસમાં તેમનો બધો વૈભવ અટકાઇ ગયો. એક વર્ષ નખનું આવ્યું એટલે એક બાલુએ ધરખેડ માથે પડી. બીજે વર્ષે જમા માટેલી ચાપણા બપડી થઇ એટલે વેપાર એટલો ફરી નાંખવો પડ્યો. તે વખતે ધરખેડી જે ધન ગણું તે એ પછીનાં આઠ-દશ વરસમાં પણ પાછું ન આવ્યું.

એવા વખતમાં સંઘવી ધસાયા ખરા, પણ તેમણે ખજારદારીથી વતંચા માંડ્યું. પોતે રૂંસે ટકે ખાલી થઇ ગયા છે એ કેલમી જાણમાં ન આવે એવી રીતે તે બધો દેખાવ રાખવા લાગ્યા. ધરનો વૈભવ જરાએ એટલો થયા ન હોયો. “છોટરો હવે અંગ્રેજ ભણતો થયો એટલે ધરખેડ થોડો જ રાખવાનો છે?” એમ કહી તેમણે ધરખેડ કાઢી નાખી ને ખેતરી લાગતી ખેતરા આપ્યાં. વેપાર કરવા પૈસા જોઈએ તે પાસેના લીંબડી ગામમાંથી ખેતર કે ધરેણું

હાની રીતે ગૌરો મૂકીને લાવતા અને મોસમ વીણે પાછા આવી આવતા. પણ આવક કરતાં ખર્ચ વધતું અને ધરની સંપત્તિ ઘસાતી જતી હતી તે બીજાં બે વર્ષમાં સંઘવીના ખ્યાલમાં આવી ગયું.

એ જ વર્ષે મનોર મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થયો, અને તેને કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરવા માટે મુકવાનું થયું ત્યારે સંઘવી ગૂંચવાઇ ગયા. ધરનું ખર્ચ વેળાસર નોંધ સમજીને તેમણે ઘટાડ્યું હતું, ગર્ભશીમંતાઈનો દેખાવ કરવામાં સાર નથી એ તેમણે નોંધ લીધું હતું, પણ દીકરાને ભણાવવામાં કાંઈ કચકસર થોડી જ થાય? મનોરને ભાવનગરની કોલેજમાં ભણવા મોકલતાં સંઘવીએ ધરેણું વેચાંને તેને ગણે રૂપિયા બધાંબધા હતા. મનોર ભણવામાં હોશિયાર હતો, પરંતુ પિતાને વાગેલા ધા તેણે વેંડ્યા નહોતા કે કચકસર શિષે. બીજા બાપકમાઈવાળા સહાધ્યાયીઓની જેમ તે રહેતો અને તે પૈસા નોંધએ તેમ પિતા પાસેથી મગાવતો.

મનોરના ભણતરના ખર્ચને પોતાથી હવે પહેંબી વળાશે નહિ એમ પ્રાગજી સંઘવીને ધણીવાર લાગતું, પણ મનોરની બા કહેતી: “આજ મનોરના ભણતરમાં પૈસા ખર્ચશે તો કાલ દસગણા ઊગી નીકળશે અને તે આપણને જ પાછા મળશેને? માટે ગમે તેમ કરીને તેને આગળ ભણાવો. આલો હોશિયાર દીકરો છે એ જ આપણું કાંઈ જેવું તેવું બાક્ય છે?”

નાનો-મોટો વેપાર કરીને સંઘવી ઘરખર્ચ નેહું તો ફૂટી કાઢતા; પરંતુ વર્ષે હજી-આસણે રૂપિયાની નોંઘવાઈ દીકરાના ભણતર માટે કંપી એ તેમને બહુ વસતું લાગતું. તેમણે ધરેણું તો વેચ્યાં જ હતાં અને હવે એક પછી એક ખેતર વેચીને એ નોંઘવાઈ કરવી પડતી હતી.

મનોર બી. એ.ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પસાર થયો કે તુરંત પ્રેમિકા, વદરાણુ, લીંબડી જેવાં મોટાં ગામોના શૈદિયાઓની દીકરીઓ મારેનાં કહેણુ આવવા લાગ્યાં. ખરેખર, એવાં કહેણુથી ઉપજતું સુખ એક પિતાને માટે માણવા જેવું લેખાય, પણ બિચારા પ્રાગજી સંઘવી તે માણી શકતા નહોતા. ઘર ખાલી કરીને તેમણે દીકરાને ભણાવ્યો હતો. હવે તેવું સમપણુ કરીને તેને પરણાવવો કઈ મૂડીમણી? ત્યાં તો મુંબઈની

મનોરનો પત્ર આવ્યો કે “મારું સગપણુ હમણું કરશે નહિ. મારે હજી એમ. એ. ની ટર્મ્સ ભરવી છે.”

દીકરાને પરણાવવાના ખર્ચની ચિંતાને રચાને હવે દીકરાને બે વર્ષ આગળ ભણાવવાની ચિંતા સંઘવી ઉપર પડી. તેમણે દીકરાને પત્ર લખ્યો: “ભાઈ હવે તમે ભણાવવાનું ખર્ચ મારાથી ઉપડે તેમ નથી, તો નોકરી કરવાની સાથે સાથે ભણવાનું અને તો આગળ ભણુને, બાકી મારાથી તને રાતો પૈસો હવે મોકલી શકાય તેમ નથી.

જસ, એ પત્ર મનોરને પડેજ્યો ત્યાર પછી સામાન્યુ વર્ષે તેનો આ પહેલો મનીએડર આવ્યો હતો.

એ ગાળામાં મનોર મુંબઈમાં એમ. એ. થયો હતો. એક ધનિક વાણિયાની કન્યાને તે પરણ્યો હતો અને અમદાવાદની કોલેજમાં નોકરી મેળવી પ્રાધ્યાપક મનોદરલાલ પરગણાય સંઘવી તરીકે તે વિદ્યાર્થીઆલમમાં પ્રતિષ્ઠિત પણ થયો હતો. તે કોઈવાર પિતાને મળવા આવ્યો નહોતો કે પત્ર પણ લખતો નહોતો. લગ્ન પ્રસંગે પણ તેણે પિતાની હાજરીની જરૂર માની નહોતી. પછી તેણે પિતાને એક પૈસાચ મોકલ્યો શાનો હોય? પ્રાગજી સંઘવીએ દીકરાને ભણાવવામાં ખર્ચેલા પૈસા ખારા પાટમાં વાળ્યા હોવાઈ માની ગામમાં એક નાની સરખી કરિયાણું વેચવાની હાલ્ટી નાખી, બાર વરસનો દીકરો તથા દસ વરસની નાની દીકરીને ઉછેરના તે ગરીબાઈમાં દહાડા કાઢતા હતા. સાઠની ભરતીમાં આવી ગયા હોવાથી તે નિઃશ્વાસો નાંખતા હવે જીવનનો આરો શોધી રહ્યા હતા.

એ વખતે કરોડ કાગળ-પત્ર નહિ અને મનોર તરફથી એકએક પચાસ રૂપિયાનો મનીએડર પોતાપર આવ્યો હતો, એ થું સંઘવીને લાગવચકનો સવચ્છ ફેરો ન લાગે?

(૨)

બીજે દિવસે સંઘવીને પુત્રનો લગ્નેસો પત્ર મળ્યો:

“પૂજ્ય પિતાજી! ત્યાં સૌ કુશળ દશે. અહીં કુશળતા છે. આ પત્ર લખવાનું કારણુ એ છે કે ચાર દિવસ પછી એટલે કે આવતા રાત્રિનારે મેંકમાં નીકળા હું અને મારા એક પ્રાધ્યાપક મિત્ર વીરેન્દ્ર અમીન ત્યાં આવવાના છીએ. ખાસ કામ તો તેમનું છે અને હું તેમની સાથે માત્ર આવવાનો છું. વીરેન્દ્રમાઈ સુખી પાટીદાર કુટુંબનાં સજ્જન છે, અહીં કોલેજમાં મારી સાથે કોનોમિક્સના

પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે અને તે પી.એચ. ડી. ની ડીગ્રી મેળવવા માટે એક યીસીસ-નિબંધ-તૈયાર કરી રહ્યા અને તેને અગે તે બે દિવસ માટે આપણા મહેમાન થવાના છે. ત્યાંના મધ્યમ વર્ગના બ્રાહ્મણ, રાજપુત અને વણિક કુટુંબોની કુટુંબીક માહિતી તેમને પોતાના નિબંધ માટે જોઈએ છે, તે તો હું તેમની સાથે હોદ્દાએ એટલે જુદાં જુદાં કુટુંબો નમૂના તરીકે પસંદ કરીને મેળવી આપીશ. પરંતુ ત્યાં બે દિવસને માટે તે આપણા મહેમાન થાય તે વખતે તેમના જોગબ, નિવાસ, આતિથ્ય વગેરેમાં જરાયે ખામી ન આવે, આપણું હીજીન ન દેખાય, તેમની નજરમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા જરાયે ઊતરી ન જાય, આપણી શહેલીકરૂં અગે તેમના મન ઉપર જરાયે ઊતરતી છાપ ન પડે તેટલા માટે ખૂતી વ્યવસ્થા કરી રાખવાની છે.

આપણા ધર્ના પૂરતા હવા-ઉત્તર ચિનાના અને ગાંધી હીપેશા એ ગએમાં તેમને ઉતાદા આપી સકાય જ નહિ, એટલે આપણા ધર્ની બાલુએ મકન મેઠાંની મેડી છે તે તમે કોઇ પણ રીતે મેળવી લેજો અને તંને સાફ કરાવી, ધોળાવી, માથે છાપરું છે તો ચંદરવા બંધાવીને તૈયાર રાખજો. મકન મેઠાંની ડોમી કાચ લાકડું મંગે તો પણ તે મંગે તે આપજો. એ મેડીમાં એક ટેબલ, ખુરશી, પક્ક, ધોયેલી ચાટ નિજાવેલું માથું અને એક જગજમ એટલો સામાન ગમે ત્યાંથી મળી લાવીને પણ મુકાયજો. ત્યાંના ગીરાસિયા કુટુંબોમાંથી તે વસ્તુઓ મળી રહેશે. તેઓ પણ લાકડું મંગે તો આપજો, પણ કશી ખામી રહેવા દેશે નહિ.

અમીન સાહેબ ઉમંગથી જમે અને આપણી વાહ વાહ કરે એવું સરસ જોગબ પણ જોઈએ. મારી જાને તેડું કાંઈ તૈયાર કરતાં જ નહિ આવડે. લાપસી, ચૂલુ કે શ્રીશ એ જ્યાં જૂનવાણી જમણ છે, એટલે ફ્રિજ-ફ્રીજ-સાથ-સાથનાં-ચટણી-કાતરી-કચોરી-બટાયાવડાં ઇત્યાદિ કોની પામે તૈયાર કરાવડાં? મગન કાઠાની રંબા હમણાં હથેરે માટે મુંબઈથી ત્યાં આવી છે તેને જોલાવી લાવડો તો તે બધું તૈયાર કરી આપશે.

આ ઉપરાંત સવારે ચા, બપોરે કોરી અને સાંજે કોફી જોઈશે, તે બધું વડવાણુ કે લીબડીમાંથી મળશે. બપોરે નાસ્તામાં કૂટ જોઈશે તે પણ ચહેરમાંથી મળી રહેશે. ધ્યાનમાં રાખજો કે અમીન સાહેબને કોરી અને કોફી વિના નથી ચાલતું તે હું તેમના પરિચય ઉપરથી જાણું છું.

અમે અહીંથી નીકળીને વડવાણુ જંકશન ઉતરી ત્યાંથી મોટરમાં જ મીઠા બજારાણુ આવીશું એટલે વાહ-નને બટોમન કરવાની તકલીફ તમને નહિ પડે.

આ અગે ખચ્ચા માટે તમને મુશ્કેલી ન પડે તેટલા સારુ મેં તમારા પર રૂપિયા પચાસનો મનીઓર્ડર મોકલ્યો છે.

હીં આપનો પુત્ર મનોહરલાલ સંધવી

તા. ક. અમીન સાહેબ મે દિવસ ત્યાં રહે તેટલો વખત તમે તમારી હાટડી બંધ રાખજો અને ઘર બાગળ પહેલાં જોવી આપણી જૂની પેડી હતી તેવી સજાવટ કરીને મેસવાડું ત્યાં જ રાખજો. એ બે દિવસ પૂરતાં તમે તથા ઘરનાં બધાં જ જરા સાદાં કપડાં પહેરવાનું ધ્યાનમાં રાખજો."

દીકરોના પત્ર વાંચીને સંધવી અને તેમનાં પત્ની હેમકોરબાઈ વિચારમાં પડી ગયાં. મનીઓર્ડર આવ્યો ત્યારે તેમને લાગેલું કે દીકરામાં હવે ધર્યાં માખાપ અને નાનાં બાઈ-બહેન પ્રત્યે લાગણી મુકી અને તેથી તેમને આનંદ થયેશે; પરંતુ મનીઓર્ડર પાછળનો મમ જાણવા પછી તેમનો એ આનંદ ઉડી ગયો. મહેમાન આવે ત્યારે પોતાની ધરસપત જોગી મહેમાનગતિ કરવામાં સંધવી કુશળ હતા, પરંતુ દિકરાએ લખ્યું હતું તેવી પરાણાગન મુશ્કેલીભરેલી અને એ નાના મામમાં તો મુંઝવણુભરેલી થઇ પડે તેવી હતી. પૈસા તો તેણે મોકલ્યા હતા પણ તકલીફ કાંઈ જોઈતી હતી? કેવળ દેખાડો કરવાં માટે ઉજળી સજાવટ કરવાની બધી વિગત સંધવીને કડવી ઝેર જેવી લાગી. આ બધો ડોળ-ડમાડ શને ? દિકરા બધી-બધીને પ્રેક્ષકર થયો તે માટે ?

હેમકોરબાઈએ પતિને કહ્યું : " હશે હવે, ત્રણ-ચાર વર્ષ દીકરાનું મેં તો જોઈયું ! ઘેર આવશે તો બધું જોશે જાણુશે, અને તેને ઘરમાં માખાપ ઉપર લાગણીય થશે... તમે તમારે એણે લખ્યું છે એ બધું તૈયાર થાય તેમ કરો."

સંધવી હસીને બહાર ગયા.

(૩)

વીરેન્દ્ર ચાર વર્ષથી યીસીસ તૈયાર કરી રહ્યો હતો. જેમ જેમ તે લેખનમાં આગળ વધતો હતો તેમ તેમ તેને તેમાં વધુને વધુ વિગતો ઉમેરવાની સજ્જતી. એ ઉદ્યમી અને ઉત્સાહી જુવાન પોતાની યીસીસમાં જરાયે જાણપ રહેવા દે તેમ નહોતું. એકેએક વિગતની જાનમાહિતી

મેળવીને તે પોતાનો નિર્ણય બાંધેલો, તે અંગે જુદા જુદા ક્ષેત્રોના વિચારોની તારવણી કરતો અને પોતાના સદ-પ્રાર્થાપકો સાથે વિચારવિનિમય પણ કરતો. એવી રીતે સ્થિર થયેલું વિધાનજ તે પોતાની થીસીસમાં ઉતારતો. “મધ્યમ વર્ગની સામાજિક સ્થિતિ” એ એની થીસીસનો વિષય હતો. યુજ્જવાતનાં શહેરો તથા ગામડાંના પ્રતીક રૂપ નગરો અને ગામો નક્કી કરીને તેણે ત્યાંના મધ્યમવર્ગી અંગેની જાતબાહિતી મેળવી હતી કાઠિયાવાડમાં રાજકોટ, જૂનાગઢ અને બાવનગર જેવાં નગરોમાં જમ્મ આવીને તેણે જુદી વસ્તુ મેળવી હતી; પણ એકવાર વાતની વાતમાં મનોહરે કહ્યું: “પણ અમીન સાહેબ”, કાઠિયાવાડમાં ગામડાંના મધ્યમવર્ગને તમે શહેરોના મધ્યમવર્ગ ઉપરથી કદાચ લઈને ચલાવશો તે નહિ ચાલે હોં, એ માટે તમારે ગામડાંના નમૂનાનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.”

એ સૂચન વીરેન્દ્રને મુદ્દાસરતું લાગ્યું અને તે વિચારમાં પડી ગયો એટલે મનોહરે કહ્યું: “તમારી ઈચ્છા હોય તો હું તમને મારા વતનના ગામડાંમાં લઈ જઈ” અને ત્યાંના મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિની તપાસમાં મદદ કરું.”

વીરેન્દ્ર ઉત્સાહથી પૂછ્યું: “તમારું વતનનું આ મહું કેવું છે?”

“મધ્યમ કદનું.”

“તેને રહેવું સ્થળન છે?”

“હા, છે, પણ તે નામનું જ છે; રહેઠાણની ચાર-પાંચ માઈલ દૂર ગામ છે.”

“વાહ, વાહ, એજ બરાબર; ત્યારે આપણે એકવાર ત્યાં જઈએ; તમને તકલીફ તો પડશે, પણ...”

“એ આપ શું બોલ્યા, એમાં તકલીફ શાની? તમે જાણતા હશો કે અમે કાઠિયાવાડીઓ આનિશ્ચ કરવામાં વધારે કુશળ હોઈએ છીએ. અમને કોઈની મહેમાનપતિ કરતાં તકલીફ લાગતી જ નથી.”

“શેંક યુ, તો ક્યારે જઈશું?”

“ચાર-પાંચ દિવસ પછી નીકળાશું” તો પણ વેંકટન પૂરું થયા પહેલાં પાછા ફરી રાકીશું.”

વીરેન્દ્ર મનોહર કરતાં વયમાં દશેક વર્ષ મોટા હતા અને નોકરીમાં પાંચેક વર્ષ જેટલો સીનિયર હતા; પરંતુ

એકે એક જ કોલેજમાં પ્રાર્થાપકો હતા, એક જ બંગલાના જુદા જુદા ભાગોમાં વસતા હતા, અને પછી તો વિદ્યા-વ્યાસંગ કેને મિત્રો બનાવ્યા વિના રહે છે?

વડવાણ જંકશન પર રહેલે ટ્રેનમાંથી ઉતરીને તેઓ બાડની ટેક્સીમાં બસાણે પહોંચ્યા. યુવને અને મહેમાનને જોઈને પ્રાગજી સંઘવીની આંખો હસી ઊઠી. મનોહરે વીરેન્દ્રને પોતાના પિતાની ઓળખાણ કરાવી; વીરેન્દ્ર અને સંઘવીએ પરસ્પર નમસ્કાર કર્યા. સંઘવી આગળ ચાલ્યા અને વીરેન્દ્ર તથા મનોહર પાછળ દોરારાયા. મનોહરને એમ થઈ ગયું કે મકન મેરાઈની મેડીમાં ઉતારાની વ્યવસ્થા પિતાજી કરી શક્યા નથી. તેવું મ્હેં જાતરી ગયું, પણ ધરને એટલો યત્નતઃ રસોડામાંથી “મનોહરભાઈ આવ્યા કે?” એવી રંબાની બૂમ સાંભળીને તેને સતોષ થયો કે રસોડા તો સારી થશે. “હા, ચાલ્યો બહેન” કહેતાં તેણે તેથી ઉલ્લાસ અનુભવ્યો.

સંઘવીનું મકાન આમ તો વિશાળ હતું. સળંગ ઝોસરીએ ચાર મોટા ઝોરડા હતા. છેલ્લા ખંડમાં મહેમાનના ઉતારાની વ્યવસ્થા કરી હતી, ત્યાં જાજમ પાયરી ગાદી-તકિયો ગોઠવ્યાં હતાં, બાલુએ ઢોલિયો મિઝવી રાખ્યો હતો. પાણિયારી પર પાણી ભોટા-પવાણી વ્યવસ્થા કરી હતી; અને ટેબલ તો નહેતું, પણ બે ખુશીએ પડેશીને ત્યાંથી લાવીને મૂકી હતી.

વીરેન્દ્ર તથા મનોહરે અંદર જઈ કપડાં ઉતાર્યાં, હાથ મોં ધોઈ પાણી પીધું, ત્યાં સંઘવી આવ્યા: “નાહવાતું કેમ છે?”

વીરેન્દ્રે કહ્યું: “નહિ કાકા, અમે અંધું નિત્યકર્મ તો પતારીએ જ નીકળ્યા છીએ.”

“તો આ બનાવરાતું?”

“અરે એમાં પૂછવાતું શું, પિતાજી?” મનોહર જરા ચીડાઈને બોલ્યો.

વીરેન્દ્રે કહ્યું: “જવાહરને ચાની વાન. આપણે જંકશન પર તો પીધી છે.”

સંઘવી બોલ્યા: “તો રસોઈ તૈયાર છે.”

પાટલા નંખાયા અને એક મિત્રા જમવા બેઠા. મનોહરે બેસું કે સિખંડ બનાવ્યો નથી પણ દૂધપાક બનાવ્યો છે, એતો ઠીક, પણ ફરસાણમાં માત્ર દોઢકાં તે કાપી ફરીનાં જાળ્યાં જ; કચોરી-કાતરી-અઘાટાવડાં કશુંય નહિં રાક

ફક્ત એક જ અને રાવતું તો મિલકુલ નહિ. ચટ્ટણી બનાવેલી પણ આંખનીની. મનોહર નારીપાસ યદ્ય અથો.

અધુ પીરસાઇ ગયું એટલે વીરેન્દ્ર કહ્યું: “સંઘવી કાકા આવું જમણુ બનાવીને તમે કાઢિયાવડના ગામડાંના મારા પરિચયમાં એક હતી આણી. હું તો અગ્રીનું સાદું ભોજન કેવું હોય, તેનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો છું.”

સંઘવી રિમત કરીને બોલ્યા: “એ અભ્યાસ તો કોઇ વાર અચાનક આવી ચડે તો થાય.”

વીરેન્દ્ર બોલ્યો: “તો મનોહરબાઇ, ખરેખર આજે ભૂલ કરી. અગાઉથી ખબર ન આપી હોત તો જ સાફ હતું.”

મનોહર બોલ્યો: “આ ભોજન કાંઇ બહુ ‘રીચ’ નથી; દૂધપાક સિવાય બીજું બહુ સામાન્ય જ છે.”

સંઘવીના વડન પરથી રિમત ઊડી ગયું, તેમને પુત્રને કહેવાનું મન થયું કે, “આવું ભોજન તારો બાપ વર્ષમાં એક વાર-દિવાળીના તહેવારને દિવસે-પણ જમી શકતો નથી, તે શું તારે મન સામાન્ય જ?” પણ એ ઉભરાને સંઘવી ગળી ગયા.

જમતાં જમતાં અનેક અણુગમતી જાખનો મનોહરની નજરે અને સ્મરણે ચડવા લાગી.

તેણે ભેધું કે વીરેન્દ્રનું આતિથ્ય કરવામાં ડોસાએ જાગ્યાર કાળજી રાખી નથી. ઉતારો ઘરમાં આપ્યો, જમવાની વસ્તુઓમાં પૂરો માલ નહિ, હજી કોરી-કોકો-કુટની કાંઇ બચ્યા થઇ હશે કે નહિ તે બાબતની તેને ચિંતા ચલી હતી, અને મહેમાનને જમવા બેસાડવાના રથનું વાતાવરણ આવું ગામડિયું ને ગંદ હોય તે કેવું ખાખા કોઈને ત્યાંથી બેચાર જમનસિદ્ધરણ ખુમચા મંગાવવા જેટલી તેમની અકક્કલ કેમ ચાલી નહિ હોય કે જેથી કાંસાની તાંસળીમાં અને પિત્તળની કલાઇ પિનાની ચાળીમાં દૂધપાક-પૂરી પીરસવાં પડ્યાં? દૂધપાક ચમચાથી ખાવાનું વધારે ફાવે તે ચમચ તો હતા જ નહિ. જમતાં જમતાં રસોડાની અંદરનું દ્રવ્ય નજરે પડતું હતું તે કેવું ગંદ લાગતું હતું! બન્ને ઓસરીમાં જમવાનું રાખ્યું, પણ ત્યાં રંગોળી પૂરી હોત તો કેવું દીપી નીકળત! મનોહરને વધુ દુઃખ થતું હતું કે વસતી વચની માતી રસોડામંદી જાહેર આવી આતીને કાંઇ વસ્તુઓ મૂકી જતી હતી તેનાં કપડાં બેઠે. ગામડિયણુ છોકરીની જેમ તેણે દૂધી ધાધરી ને ફટકો

કળંગે પહેર્યા હતાં. એ પોતાની નાની અંદેન હતી અને રસોડામાં આપું ઓઢીને બેઠેલી પોતાની માતા હતી એવી ઓળખ પડતાં વીરેન્દ્ર પોતાના કુટુંબ માટે કેવો ઉતરતો અભિપ્રાય બાંધશે તેની ચિંતા મનોહરને થવા કરતી હતી.

જમી ઉડ્યા પછી સંઘવીએ પાન ધર્યાં નહિ અને માત્ર સુડી-સોપારી આગળ કર્યાં, એટલે મનોહર જાણી ચૂક્યો, કે આનિથ્યમાં પિતાજીએ ખૂબ જ ક્યાસ રાખી છે. વીરેન્દ્ર સોપારી ચાવતો ઢોલિયા પર આડે પડ્યો થયો તે વખતે બાલુદા ઓરડામાં જઈ તેણે પિતાને પૂછ્યું: “પિતાજી! તમે પાન પણ મંગાવી રાખ્યાં નથી?”

“હું તો લાવતો” તો, પણ રામજી બીડિવાળાએ કહ્યું કે તમે એ તરખડમાં પડશો નહિ, હું તમને બેઠેએ તેટલાં પાન-બીડાં બનાવી આપીશ, એટલે હું ન લાગ્યો. આજે હવે તેને ત્યાં પાન રહ્યાં નથી, એટલે પાન પિના ચલાવે જ છૂટકો.”

“પણ કોરી, કોકો, કુટું કું કયું છે?”

“દૂધી તૈયાર મળી નહિ, એટલે પાશીર હાંદલાણ લાગ્યો છું; કોકોનું તો લીંબડીમાં કોઇ વેપારીએ નામ જ સાંભળ્યું નથી; અને સ્ટ અગાઉથી લાવી રાખેનું બચડી બધ એટલે નકામું” એટલે ન લાગ્યો.”

મનોહર ખૂબ જ ચિડાઇ ગયો અને બોલ્યો: “તમે મારું નાક કપાવવા જેવું બધું કયું છે. એક-બે દિવસના મહેમાનની પણ પૂરી ખાતર-અરદાસ્ત ન કરી શકાય એનાથી વધારે શરમાવા જેવું બીજું શું?” એમ બોલતો મનોહર ઉડ્યાટમાં તે ઉડ્યાટમાં પિતા પાસેથી ખસી ગયો.

વીરેન્દ્ર સમીપે આવીને તેણે કહ્યું: “તારે વિરેન્દ્ર જાણ! તમે જરા આરામ કરો, હું આપણા કામ અંગેની તજવીજ કરવા જઈ છું; કે જેથી કેટલુંક કામ સરળ થઇ જાય.”

“ઓલ રાઇટ!” મનોહર ગયો અને ભારે ભોજન પછીની નિદ્રાથી ઘેરાતાં વીરેન્દ્રને વાર લાગી નહિ.

આગળ સંઘવીએ પુત્રની સૂચના મુજબ બે દિવસ દુકાન બંધ રાખવાનું જ કમલું હતું અને પાસેના ઓરડામાં પોતાની આગલી વેપારી પેઢીના દેખાવ કરી રાખ્યો હતો. ગાદીને સ્થાને એક ગોદડું પાચરી, સામે તકિયો મૂકી, બાલુએ જૂનો છકોતરો ગોડવી તે ઉપર

આધુનિક શિક્ષણ

મૂળ અધ્યેય : માન્યવર ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય.

અનુવાદક : પરમાનંદ

(કેટલીયે અગત્યની વસ્તુઓ દૈનિક છાપાઓમાં આજે પ્રગટ થાય છે અને આજની કાલે ખીનું છાપું મળતાં એ વસ્તુઓ નિસરણ નય છે. વળી આવી અગત્યની વસ્તુઓ ન્યારે મૂળ અધ્યેયમાં હોય ત્યારે દૈનિક છાપાઓમાં પ્રગટ થતા તેના અનુવાદો સાધારણ રીતે બહુ જ ઉપલબ્ધિયા અને અનેક લુચીથી બરેલા હોય છે. આવી વસ્તુઓને તારવી લેવી, એને સુવ્યવસ્થિત આધારમાં અને અર્થવિશદ ભાષામાં રજૂ કરવી, સંગ્રહિત કરવી એ યુગદર્શન જેવા માસિકોનું એક અગત્યનું વ્યંજ લેખાવું નોંધએ આ દૃષ્ટિએ તા. ૮-૮-૪૬ ના રોજ મુંબઈ ખાતે ભારતીય વિદ્યાભવનનું ઉદ્ઘાટન કરતાં હિંદના જનનર જનરલ થી, રાજગોપાલાચાર્યે આપેલા વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ અહીં પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. આ વ્યાખ્યાનમાં શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યે આજના શિક્ષણના કેટલાક મુદ્દાઓ અર્થમાં છે. આજના શિક્ષણમાં રહેલ વિરિષ્ટ વ્યક્તિત્વના ધડતરની ઉછાપ તરફ હિંદની પ્રજાનું ખાસ ધ્યાન એટલું છે અને પ્રાર્થામિક શિક્ષણ સંબંધી કેટલાક મૌલિક વિચારો પ્રગટ કર્યા છે જનનર-જનરલ જેવા અતિ મહત્વના આધિકાર ઉપર બેઠેલ આપણા પ્રતિનિધિ કેટલો છવત છે, નમ્રત છે તેનો આ વ્યાખ્યાન ઉપરથી આપણને સહેજે ખ્યાલ આવે છે. તાંમી)

આપણે કોઈ પણ યુવાન યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ પૂરું કરે તે પહેલાં સૌથી વધારે અગત્યની વસ્તુ એ છે કે તેણે વ્યક્તિત્વ ત્રાપત કર્યું હોવું નોંધએ. ભણતરની એટલી અગત્ય નથી જેટલી ચારિત્ર્યની છે. આજે જે ભાષાઓ અને બહેનો ઈન્ફ્લુએન્સ યદને બહાર પડે છે તે ખીજું બંધું શિખીને આવે છે, પણ ત્યાર બાદ તેનું વ્યક્તિત્વ તો તે ખીજે કોઈ કોઈ ગોઠવાય ત્યાર પછી જ ધડાવા પામે છે. ન્યારે જાહેર સેવાની જવાબદારીના મોજે આગલી પેઢીની કોઈ કડખનામાં પણ ન આવે તેટલો બધો વધી પડ્યો છે ત્યારે આ વસ્તુરિચિત અત્યંત અસતીયપ્રદબને છે.

હિંદુસ્તાનની કોલેજો વિદ્યાર્થીઓથી ઉત્તરાષ્ટ રહી છે. પ્રત્યેક શૈક્ષણિક વર્ષની શરૂઆતમાં કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે હોડાહોડી ચાલે છે અને મેટ્રીક થયેલા વિદ્યાર્થીઓ નાતજનત, સપ્રેધાય અને એવી અનેક બાજતો આગળ ધરીને કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવા આકાશપાતાળ એકાંક કરે છે. જો માત્ર કોલેજમાં ભણતવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાનો જ વિચાર કરીએ તો આપણી યુનિવર્સિટી સંપૂર્ણ રીતે સફળ થઈ છે એમ જાહેર કરવું પડે, પણ સાથે સાથે એ પણ કબૂલ કરવું નોંધએ કે આજની યુનિવર્સિટીઓ જે રીતે ચાલે છે તે નીત તદન નિષ્ફળ નિપડી છે એવી લગભગ સૌ કોષ્ટને પ્રતીતિ થઈ છે. અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ, આપણી ધારાસભાના

સભ્યો, જાહેર જનતા, મિત્ર સિત્ત પબ્લિક સર્વિસ કમીસનો—સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે કે યુનિવર્સિટીઓમાં તૈયાર થનો માત્ર કોઈ પણ સંજોગોમાં પૂરતો સારો હોતો નથી. જો કે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં કશી પણ કમીના હોતી નથી, પણ રાજ્યની જવાબદારીને પહેલી વળાવ નથી. શુલ્કવત્તાના ધોરણમાં તો બારે ખેદજનક ઉછાપ માણસ પડે છે. લોકશાસનની ગમે તેટલી વાતો કરવામાં આવે તો પણ કાર્યનિષ્ઠ નેતૃત્વ રાષ્ટ્રીય સાધનોનું એક મૌલિક અંગ છે અને તે તો આપણી યુનિવર્સિટીઓમાંથી જ નિષ્પન્ન થવું નોંધએ. એ કંઈ આપણને ખીજેથી મળી શકે નહિ. એક કાન્તિકારી નેતા કે કોઈ સંતપુરુષ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં અકસ્માતથી અવરનવાર પ્રગટ થાય અને પ્રજાના વ્યવહાર અને વર્તનને નવું ઘડતર આપે, પણ પ્રજાના ક્રમશઃ વિકાસ માટે જે દિનપરદિનના કાર્યની અપેક્ષા રહે છે તે કાર્ય તો આખા દેશમાં પ્રજાનો સર્વ વહીવટ સંભાળે અને જનતાના છવનનું નિયંત્રણ કરે એવા દેશનેતાઓની ચાલુ પુરવણી પર જ આધાર રાખે છે. આખા દેશના હજારો છટલા-ઝોમાં રોકાયેલા-એક નહિ પણ હજારો-ચારિત્ર્યશીલ માનવીઓની આપણને ખાસ અપેક્ષા છે. આજની જરૂરિયાતો અને આપણી યુનિવર્સિટીઓ તરફથી થતી પુરવણીની શુલ્કવત્તાએ એ વચ્ચે પાર પિનાવું અંતર છે એમ કબૂલ

કરનામાં જ્યાં પણ અનિયમતા થતી નથી. આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં ભણતાં બાહ્યદેશીઓના વ્યક્તિત્વના ઘટસ્પર્શો જે દોરવણીની આવશ્યકતા છે તે આજે સુરંભ નથી. કમનસીબે આપણી કોલેજોનું પાનાવરણ બૌદ્ધિક તેમ જ નૈતિક શંભુભેજાથી એટલું બહુ ડહોળાયેલું છે કે આવા કોષ પ્રચન મારે અવકાશ જ દેખાતો નથી. આપણા વિદ્યાર્થીઓની બૌદ્ધિક શક્તિ ધણુ ઉંચા પ્રકારની છે અને શિક્ષણ પણ ધણુ ઉચ્ચ પ્રકારનું આપવામાં આવે છે, પણ જરૂરી વસ્તુના અભાવ જ હોય છે. આ પરિસ્થિતિનો એવી રીતે ખુલાસો કરવામાં આવે છે કે આજની યુનિયામાં યોગ્ય આવે જ બૌદ્ધિક તેમ જ નૈતિક ગોઠણો પ્રયત્ન છે અને તેનું પ્રતિબિંબ આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં જોવામાં આવે છે, પણ આપણી યુનિવર્સિટીઓ બહારના ગોઠણોને ફરકવાને બદલે માત્ર પ્રતિબિંબિત કરે એ શું બરાબર છે? યુનિવર્સિટીઓનું ક્ષેત્ર ચાલુ સમાજનું યથાપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વ દાખવવાનું નહિ પણ તેને સુધારવાનું અને જ્યાં અવ્યવસ્થા છે ત્યાં બુદ્ધિશ્રુતિ વ્યવસ્થા તેમ જ નૈતિક મૂલ્યોની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થાય તેવું કંઈક કરવાનું હોયું જોઈએ.

હું ફરી વાર બાર દહને જગ્યાએ છું કે યુનિવર્સિટીઓએ આજના જટિલ સમયમાં રાજ્ય પર આવી પડેલી ફરજોને પહોંચી વળવા માટે, તેમ જ સમાજને પોતાના સાંસ્કૃતિક હવનના માર્ગે દોરવા માટે, જેની ખાસ જરૂર છે એવા સમાજ-નાયકો, શિક્ષકો તેમજ વહીવટ કર્તાઓ પ્રત્યે પૂરા પાડવા જોઈએ. બેવકુલીની જગ્યાએ બુદ્ધિશ્રુતિ વિચારણાની પ્રતિષ્ઠા થવી જોઈએ. લાગણીવેગની જગ્યાએ આત્મનિરીક્ષણની સ્થાપના થવી જોઈએ. જ્યાં પ્રપંચોનું સામ્રાજ્ય છે તેના સ્થાને આર્થ અને આનંદનો ગતિમાન થવાં જોઈએ. તત્કાલીનશ્રુતિ સ્થાન સિદ્ધિતોને મળ્યું જોઈએ. આ બધું કંઈ કોષ અણુધાર્થી જન્ય ચમત્કાર દ્વારા સિદ્ધ થવાનું નથી. યુનિવર્સિટીઓનો ધર્મ એવા લુવાન સ્વીપરેસ પેદા કરવાનો છે કે જેઓ પ્રત્યે આ ઉજ્જવળ ચઢાણને માર્ગે લાઇ જવામાં આનંદ અને કૃતાર્થતા અનુભવે. આજના યુવકો જેની અવિશ્વસનીયતાથી પોતે પણ અચ્છાત નથી એવી શક્ષણની સુદૃઢ સામગ્રીના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થઇ રહેલી અસ્તવ્યસ્ત અને સંબ્રમણક વિચારણાના ભોગ થઇ પડ્યા છે. પોતાની ભાવિ ઉન્નતિના માર્ગે હિંદ આજના યુવામાં જે મહાન

પ્રયોગ કરી રહેલ છે, તેમાં આપણી કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓની અદ્યતન પરિસ્થિતિ કરતાં વધારે કમનસીબ એવી બીજી કોષ આગત નથી. આજની યુનિવર્સિટીઓ ભૂતકાળમાં યોગ્યપેક્ષે હતી અને ધારણેલી હતી અને આપણા વખત સાથે તે બંધાયેલી ન આવે અને આઝાદીની ઝડપી સાધના દરમિયાન જે ક્રાંતિકારી વ્યુહરચના અખત્યાર કરવામાં આવી હતી તેથી આપણી યુનિવર્સિટીઓને ફાવવાને બદલે નુકસાન થયું હોય તો તેમાં યુનિવર્સિટીઓનો કશો દોષ નથી.

તત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ

આપણા જે તત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિએ ભૂતકાળમાં હિંદુનું રક્ષણ કર્યું હતું તે તત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ જે યથાસ્વરૂપે ટપી રહ્યા હોત તો આપણી યુનિવર્સિટીઓની મુશ્કેલીમાંથી નિષ્પન્ન થયેલું નુકસાન પ્રમાણમાં બહુ અમલ્યનું લેખાત નહિ. જે આપણી વેદાંતી સંસ્કૃતિ માત્ર પશ્ચિમમાં જ નહિ, પણ મતુષોના હૃદયમાં અને તેને લગતી જાડી સમજણમાં હવતી રહી હોત તો શાળા અથવા કોલેજનાં શિક્ષણમાં રહેલી ઉણપો ચિન્તાનો વિષય ન બનત, અથવા તો તેમથી કોષ મંબીર નુકસાન નિષ્પન્ન પામત નહિ. કમનસીબે આ આપણી પુરાણો વારસો પાછળના વખતમાં એકદમ લુપ્ત થતો ચાલ્યો અને મને ભય રહે છે કે આજે તેમાંનું ધણું ઓછું અવશિષ્ટ રહ્યું છે. એમ ન હોત તો આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારના હેતુઓ અને ઉદ્દેશો સિદ્ધ થવામાં જે એક મોટી આડ-ખીલીપ જની રહેલ છે તે સોભ અને સ્વાર્થપરાયણતાનું આવડું મોટું પ્રમાણ નજરે નિદાણવાનો વખત આવત નહિ. જે શિસ્ત, સંયમ અને નૈતિક મૂલ્યોના ખ્યાલો વેદાંતી સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલા છે તે સર્વ છેલ્લા પચાસ વર્ષ દરમિયાન અખત્યાર કરવામાં આવેલ વિવિધ પ્રકારની રૌદ્રાણિક યોગનાઓથી આપણે ગમેલ છે, અને જે પુણ્યો વારસો આજે આપણે યુમાવી એકા છીએ તેના સ્થાને આ રૌદ્રાણિક યોગનાઓએ કમનસીબે કર્યું પણ મહત્વનું તત્વ આપણને પૂરું પાડ્યું નથી. ચોક્કસ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ ધણું એ શિક્ષણનો હેતુ હોવો જોઈએ. એ હેતુ પાર ન પડે એવું શિક્ષણ સર્વાંશ અર્થ વિનાનું છે. બીજી બાજુએ યુનિવર્સિટીઓના હેતુ-ઓની આ બાજુ જે ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો દરેક

પ્રકારનું શિક્ષણ જરૂર સુદર પરિણામો નિપજાવે. જે ઔદિક શિક્ષણ સાથે વ્યક્તિત્વના પિદાસની સંભાળ લેવામાં આવશે તો શિક્ષણનો વિષય પછી વિજ્ઞાન હોય, ટેકનીકલ શિક્ષણ હોય, અર્થશાસ્ત્ર હોય, દત્તિહાસ હોય, કાયદો હોય, ગૃહવિજ્ઞાન હોય કે ગમે તે હોય-આ દરેક વિષયના શિક્ષણમાંથી દરેક વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિનીને સમાવળા નેતા બનવા માટે પુષ્કળ અવકાશ રહેશે.

નૈતિક શિક્ષણ

નૈતિક શિક્ષણના સંબંધમાં જે મુશ્કેલી આવે છે તેથી હું અગ્રણ્ય નથી. જે વ્યક્તિઓનું સમગ્ર જીવન તેમજ રીતભાત કરા પછી સૌથી મોઢ સિવાય અથવા તો ફરજિયાત રીત સિવાય વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણારૂપ બને એવી-યુનિવર્સિટીમાં એકત્ર થયેલા યુવકો વચ્ચે વસે અને વિચરે એવી કંઈક કક્ષાની વ્યક્તિઓ આપણને મળી શકતી નથી. બીજી બધી બાબતમાં અત્યંત કુશળ એવા શિક્ષકો મળે છે. વળી કોઈ પછી સંપ્રદાયને લગતા ધાર્મિક શિક્ષણ સાથે સંબંધ થતાવું હોય એવું કંઈ પછી શાળા કે કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવા સંબંધે સાધારણ રીતે બહુ તીવ્ર અણગમો દર્શાવવામાં આવે છે. આની પાછળ રહેલી વિચારવૈષમ્ય અને આશંકાઓ વાજબીપણ આપણે સમજી લેવું જોઈએ, પણ આ સંબંધમાં આપણે વધારે પડતા વહેમો યદ્ય એસીએ એવો પૂરો સંબંધ છે. આપણી આશંકાઓ વધારી મૂકવી અને નિષ્ક્રિય બનીને સતોષ ચિંતવવો, એ આપણને પરવડે નહીં. આજની કોટ્ટી અત્યંત વાર્તાવિત અને મંબીર છે. ઉપર જણાવી તેની આપણી મુશ્કેલીના કારણે કેવળ નકારાત્મક વળણ આપણે ધારણ કરવું એ ઉચિત નથી. મિત્ર સિલ ધર્મો અને તેમાં રહેલું તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા તથા શિખવા માટે અવકાશ મળે, વળી મીસ અને રોમની વિચારણાઓ જે પશ્ચિમી યુનિવર્સિટીઓમાં “ક્રિસ્ટીયન હુમેનીઝમ” ને નામે ઓળખવામાં આવે છે તેના પછી સમાવેશ કરવામાં આવે એવી એક સર્વોચ્ચ યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવે તો તેમણી એક એવું વાતાવરણ તેમજ પ્રેરણા પેદા થશે જેના પરિણામે આપણા વિદ્યાર્થીઓ સ્વયં પ્રહરણ કરવાને અને દેશની સંસ્કૃતિ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન

પચાવવાને સર્વ પ્રકારે સમર્થ થશે, અને એમ કરવા માટે કોઈ સીધા અસાધ્યો ધન કરવાની જરૂર નહિ પડે. જે સીધી રીતે અહણ કરવામાં નહિ આવે તો આકર્ષક રીતે સાધી શકાશે. આપણા વિદ્યાર્થીઓને ક્રિસ્ટીયન, યહૂદી ધર્મ તેમજ ઇસ્લામ અને મીસ તથા રોમના સાહિત્યમાં રસ લેવા થવા છો. પછી એમ થતાં કોઈએ તેમને કહેવું નહિ પડે પણ તેઓ પોતે જ વેદાંત તરફ આકર્ષી, કારણ કે હિંદમાં જેણે જન્મ લીધો છે અને પોતાના દેશ વિશે જે ગૌરવ અનુભવે છે, તેના કોઈ પણ મનુષ્ય માટે હજી પણ વેદાંત સુલભ અને આકર્ષક રહેવાનું જ છે.

હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે મારાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આપણે રાખીને મેં બનિયનનું “પિલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ” અને બ્રહ્મજ્ઞાના જૂના અને નવા કારના પ્રકરણો વાંચ્યાં હતાં, અને સોફીસ્ટ, માર્કસ એરોસિયસ અને સ્પર્ક લોરેન્સના વિચારોથી હું પરિચિત થયો હતો. આના પછીએ મેં જે આર્નલ અને બ્રિટિશ અનુભવો તે દારા, કોઈની પણ પ્રેરણા સિવાય, હું ઉપનિષદ, ગીતા અને મહાભારત તરફ આકર્ષિત હતા. આખરે બધી આધ્યાત્મિક ઉપાસનાઓ એક જ રસ્તે લઈ જાય છે અને જ્યારે પણ આવી ઉપાસના કરવામાં આવે છે, અને કોઈ પણ કરે છે ત્યારે તેના ઉપર બ્રહ્મજ્ઞા આશીર્વાદ ઉતરે છે. જે અ જે હું ગમે તેટલો અપણું છતાં ત્રણથી હિંદુ વેદાંતી હોઈ તો એ વરદિયતિ આપણા દર્શને આપણને જે આપી ગયા છે, તેને જેટલી આભારી છે, તેટલી જ બીજી પ્રજાના કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રોના પરિચયને આભારી છે. સર્વ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિચારણાઓ સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરીને નહિ, પણ સર્વ પ્રકારના આધ્યાત્મિક વિચારના પરિચય અને કદાચ આપણે સંરક્ષિત બનીશું અને આપણા જીવનને યોગ્ય રીતે પડી શકીશું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ

હવે પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિચાર કરીએ તો તે વ્યવિન હોય, લેખન હોય, ગણિત હોય, કામ દારા શિક્ષણ હોય કે આર્નલ દારા ફેબ્રુઆરી હોય, બાળકને આંકડા તથા અક્ષરના સૌક્યનિક ચિત્રોમાં જુલાવી દેવાના હોય અને આ રીતે જીવનના પ્રારંભકાળથી જ તેને કેવળ જડ બનાવવાનો

હોય, અથવા તો શિક્ષણનાં સાધનો સાથે પ્રારંભથી જ તેનો વ્યવહાર શરૂ કરવાનો હોય અને સમત અને કામ એ બે વચ્ચે જાણે કે કશો ભેદ જ ન હોય એવી રીતે તેણે રમવાનું અને કામ કરવાનું હોય અને બન્નેમાં તેણે આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય, આપણી આવી શિક્ષણપદ્ધતિને 'બ્રોન્કેટ' 'બોન્ટેસરી' પાયાની (Basic) અથવા તો આપણને ગમે એવું બીજું કોઈ પણ નામ આપીએ-આપણા બાળકોનું શિક્ષણ આપણા વર્તમાન મંત્રેગોને અનુરૂપ અને એ પ્રમાણે જ ચોલવવું જોઈએ, કારણ કે એ તો ૨૦૨૫ છે કે આપણા પૂર્વગ્રંથો સાથે બંધ બેંધ એવી રીતે આપણે આપણા સંલેગોમાં ફેરફાર કરી શકતા નથી. જો તમે શાંતિથી વિચારો અને તમારી ચોળનાઓ તથા તેનો અમલ કરવા માટે આખરે જરૂર પડે તેટલી રાષ્ટ્રની આવક-બંનેને સામાન્ય ગણિત લાગુ પડે તો મળુની કરતાં કરતાં જ તમારી ચોળનાઓ બાંગ્લોને બૂકેડો થઈ જવાની અને કેવળ નિરાશા અનુભવના શાદમજની માફક તમે તમારું માથું રેતીમાં ઢાંકી દેવાના અને તમારી સામે જે કંઈ છે તેનો ઇન્કાર કરવાની તમને ફરજ પડવાની. જો આપણું બાળકોને યોગ્ય રીતે અને સમજાવવાનાં ઉદ્દેશ્યમાં નહિ આવે તો આપણે કંઈ સંસ્કૃતિ કે સભ્યના જાળવવાના હતા? હિંદુસ્તાનમાં સમાજની અસ્થિ પંદરિસ્થિતિ, તરેડ તરેડના ધારાસભાના કાવદાઓ, લોકકથાઓ-સાધક હીરવાદો અને એવી સંસ્થાઓ દ્વારા ચાલી રહેલ પુનર્ધર્તાના અનેક ચક્રો ચોતરફ ગતિમાન હોવા છતાં જેના પર પ્રભાવ આપું છુંન અવલંબી રહું છે એવા પાયાના ઉદ્યોગના તંત્રો કુદરતે જાળવવાની પ્રણાલિને લીધે સફળાએ હલુ છવતા છે. ધણાં ખર્ચ બાળકો હજુ પણ પોતાના માતાપિતાના કામમાં મદદ કરે છે અને કોઈ પણ શાળા કે સંસ્થાના ટેકા સિવાય પોતાના કુટુંબનો ધંધો સિધે છે અને તેમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરે છે. ખેડૂત, સુતાર, મોચી, બંગી, લુહાર, વણકર, દુકાનદાર, માકી હાંકનારે-આવા લાખો પ્રાકૃત જનો, મોટા અને હલેલા લોકોની મહત્વાકાંક્ષાઓ તેમજ વિચારશ્રેણીઓથી તદ્દન અપરિચિત રહેતો, જાણે કે કશું જ બનવું ન હોય એમ પોતાનો વ્યવસાય-વ્યવહાર ચલાવે જાય છે, અને આમ આપણું જીવન વધું જાય છે. આપણે ધૃષ્ટતાપૂર્વક આકાશમાં કિરણોઓ બાંધે જઈએ છીએ અને બાંધી શકીએ છીએ, કારણ કે ત્યારે ધરતી ઉપર જ્યાં આપણું ખરું

વસનિસ્થાન છે તેની જગ્યાએ તો એ ભગ્નોળા પ્રાકૃત જનો કરી રહ્યા છે કે જેઓ અખણ છે, અને ઉચ્ચતમ કક્ષાના આપણા પ્રયત્નોનું જેમને બાન પડ્યું નથી. અલ્પ વયના છે, કપડું વણાય છે, ઘેરો ઉપરથી ઉન ઉતારાય છે, ગાયોને ચરાવાય છે, જોડાઓ શીવાય છે, ગ્રામ-નગરની સાફસૂરી ચાલ્યા કરે છે, ગાડાઓ અને હલો જમાવાય છે અને તેવું સમારકામ ચાલ્યા કરે છે, કારણ કે ઇશ્વરનો આજાર માનો કે આ પ્રત્યેક કામ કરનારનો કર્મ, શાંતિ કે સમૃદ્ધ આજે હલુ હયાત છે અને એનાં એ જ ધરો હલુ ઉભા છે અને એ ધંધાદારી ધરોમાં ચાલતી નિશાળો અને તે ચલાવનારા માતાપિતાઓ એના એ જ માતાપિતાઓ અને શિક્ષકો છે કે જેમની પાસે બીજી કશી પણ મહત્વાકાંક્ષાઓથી અસ્પૃશ્ય એવા બાળક સ્વાભાવિક રીતે બાપદાદાની ધંધાની તાલીમ પામ્યા કરે છે. આ પુરાતન કાળથી ચાલી આવતા સયોગો કે જેની એકરૂપતામાં પાયાનું માણ્યું સિવાય અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ દખલગીરી કરવાનું ઉચિત ન લેખે એવા સયોગો વચ્ચે જે પ્રાથમિક કક્ષાના આપણે રચાવી છે અને તથા જે જઈએ છીએ, તેમાં આપણે કંઈ ચોળનાથી કામ કંઈ જોઈએ? શું આપણે એ સર્વ બાળકો, જેની ઉપર આપણી હકુમત પહોંચી શકે તેમ હોય તે સર્વ બાળકોને પોતાપોતાના બાપદાદાના ધંધાથી વિરુદ્ધ કરીશું અને આપણે જેવી નિશાળો રચાવીએ તેવી નિશાળોમાં આ બાળકોને પોતાનો સર્વ સમય ગાળવાની ફરજ પાડીશું? અને આ નિશાળોને ગમે તેટલો પ્રયત્ન છતાં આપણે કેટલી વ્યવસ્થિત અને ગિસ્તબદ્ધ બનાવી શકીશું એ તો આપણે જાહેર સારી રીતે જાણીએ છીએ અને બીજું પોતાના બાપદાદાના ધંધા સિખવાનું તેમના માટે અશક્ય બનાવી મૂકીએ છીએ તેવું શું? કારણ કે પછી આજે ઉપર આ કામગીરી તેઓ સફળતાપૂર્વક સિખી શકતા જ નથી અને કાચપાકા નૈવાર ક્યેશ અને નિયંત્ર કરવામાં આવેલા શિક્ષક દ્વારા આપણી નિશાળોમાં એ ધંધાઉદ્યોગો સિખવવાની આપણે ઉમેદ રાખી શકીએ તેમ નથી. આ કક્ષના જ મને ચમકાવે છે, કારણ કે આવાં પગથાથી ચનારું તુકાન હું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકું છું. પણ કદાચિત વિનાશકારણ હું આટલો બધો લયબદ્ધ બની રહ્યો છું. કારણ કે મને ખાતરી છે કે આપણા ગમે એટલા પ્રયાસો છતાં સદ્બાએ સંખ્યાબંધ બાળકો આપણા આ

ભુલમમાંથી ઉગરી જાય છે અને કુટુંબ વચ્ચે વસતું અને વંશપરંપરાગત ધંધાકીલોગની ઉમેદવારી કરવી-તાલીમ લેવી. આ પ્રકારની યુગતન પ્રણાલિકા આપણા ગમે તેવા અન્ય દિશાના પ્રયત્નો છતાં ચાલ્યા જ કરે છે. કેળવણીને વ્યાપક બનાવવાનો આપણો સ્તુત્ય હેતુ અને આ કૌટુંબિક ઉમેદવારી તથા વંશપરંપરાના ઉલ્લેખો ચાલુ રાખવાની અસાધ્ય ભુલરૂઝ-આ બંને બાબતનો આપણે સી રીતે સમન્વય કરીશું? હું મધ્યમમૂર્તિ માણસ છું અને બધી બાબતોના સુખદ સમન્વય સાધવા તરફ મારું માનસ હમેશાં હલેલું રહે છે અને તેથી ફાંજવાના પ્રાથમિક શિક્ષણના પુરસ્કૃતિઓને સ્વયંચાલી હું હિંમત ધરું છું કે અઠવાડિયામાં આપણું બાળક ત્રણ દિવસ જ બહુવા આવે એવી આપણે સંતોષ ચિન્તની ન રાખીએ? એ ત્રણ દિવસો દરમિયાન તમારથી જે કાંઈ શિક્ષણ આપી શકાય તે બેલાયક આપો, પણ બાકીના ચાર દિવસો પોતાના બાપદાદા સાથે કામ કરવાની બાળકોને તક આપો, તેનું શુ પરિણામ આવે તે આપણે નોંધીએ. આમ કરવાથી આપણા હાથે થતી કોઈ પણ ભૂલ સામે એક પ્રકારનો પાકો વીમો ઉતરશે. પાવાને સુગંધિત રાખીને આપણને છાત્ર એવી પ્રગતિ રાખી શકીશું, જે બાળકોના બાપદાદાના ધંધાના માર્ગે જના માર્ગના નથી અથવા તો જેમને એવો કોઈ ધંધો ઉલ્લંઘન નથી, જેમનાં મા-બાપો પોતાનાં બાળકોને પગલવંબી અથવા તો સકારી ગોકરો બનાવવા છુટે છે, અથવા તો પોતાનાં બાળકોના ભાવી સાથે રમત કરવા માગે છે અથવા તો તેમને ફુનિયાની હલિકામાં હલેલેલવા છુટે છે તે બાળકો આ બાકીના ચાર દિવસોનો પોતાને

ગાઓ રે!

શ્રી. પ્રજારામ રાવળ

ગાઓ રે વસન્તનાં ગીતો:
વરજાગિયા, ગાઓ રે વસન્તનાં ગીતો.
આકુડી ઉમટે પ્રીતો
વરજાગિયા, ગાઓ રે વસન્તનાં ગીતો.
ઝેરી ઊડું રે અંગઅંગે અવનીનું ઉર
પ્રીતડી ઉવે ન રહે છાની;
ધુમરાયે વાયજે થેલો આનન્દમાં,
ઝાલે છે પ્રીતની પાની...વરજાગિયા
અંગતું આકાર, અંગે સૂરજ, દશદિશાઉરે
કાગળની લેરે ગાઈ લાગી,
એકલું રહેવાયે નહીં જગના ઉદાનમાં,
હેલું હેવાને રહે માગી...વરજાગિયા

હીક લાગે તેવો ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રાકૃત બાળકો તો આ ચા દિવસોનો પોતાના બાપીકા ધંધાની તાલીમ લેવા પાછળ ઉપયોગ કરશે જ અને બાકીના ત્રણ દિવસો બહુતર પાછળ ગાળશે ને હું ધારું છું કે આદ્યુ નેની શૈક્ષણિક જરૂરિયાત માટે પૂરતું છે. આના પરિણામે આપણી નિષ્ણતાની અને શિક્ષકોની તાકાત દિગ્વિસ્તર થશે; કારણ કે અઠવાડિયામાં બેઠકી સંખ્યાના વિચારથીએને તેઓ લગભગી શકશે અને વળી એક દિવસ તેમને આરામનો મળશે. આ બોડવણથી આર્થિક બોલોને પણ મળી હળવો થશે અને બાળકોના કુખર્ગાં મળજ ઉપર ગ્રેવું પ્રતીકા ધારણ કરવાનું, શબ્દ-ચળા સિખવાનું દબાણ પણ ઓછું થશે. ચાર દિવસની છુટી મળ્યાં શાળામાં તેઓ જે કાંઈ શિખે તે પચાવવા મટે-નેમજ મગજની તાઝગી મેળવવા તથા પોતાના બહુતરને ચાલુ જીવન ઉપર લાઇ પાડવા મટે-બાળકોને પૂરતો અવકાશ મળશે. મને લાગે છે કે આથી ખરેખર શિક્ષણી ભાતમાં તેમજ બહુતરનાં પાયાનમાં મળી સુધારો થશે. આના વિકાસમાં કોઈ એમ સંશય કે અઠવા દિવસ બાળક નિશાળે બહુ અને અઠવા દિવસ પોતાના બાપ સાથે કામ કરે તો એવી થોળના મને સંમત નથી. નિશાળને તેમજ કૌટુંબિક વ્યવસાયને સચારનો તેમજ બપોરનો પૂરો લાભ મળવો જ નોંધીએ. બેહૂનના બાળકે પણ આખો દિવસ નિશાળે જવું નોંધીએ. અને તેનો તેને પૂરો સાલ મળવો નોંધીએ. અને પોતાના માતાપિતા અને દોરડાંપર સાથે પચુ બેનરમાં તેમજ ઘરના કારખાનામાં પૂરો ચાર દિવસ તેણે ગાળવા જ નોંધીએ. નિશાળને કે કુટુંબને સચાર કે બપોરના લાભથી આપણે વચિત રાખી શકાય જ નહિ.

બંસી વાગે!

શ્રી. રંગનીકાન્ત દલાલ

બંસી વાગે! બંસી વાગે!
કેઇના ઉરની તમિ વાગે, ફર ફરથી બંસી વાગે!
મીકા સૂરમાં, મીકાં સપનાં
ભરતી-ભરતી બંસી વાગે,
કોઠ ભરી કેં ચાહની આગે,
ઉવટની હો આરમ્બ વાગે, બંસી વાગે!
મીકા સૂરમાં દુઃખની વાચા,
આશામાં તો હાથ નિશાસ:
અદનાં કુલ ખાર બનીને,
ગીતમાં જીવવા લાગે
તો બંસી વાગે, બંસી વાગે!
કેઇના ઉરની તમિ વાગે, ફર ફરથી બંસી વાગે!

ગુજરાતી ચિત્રકલા

છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં

શ્રી. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ

(ગતાંકથી ચાલુ)

[પ્રસ્તુત લેખકે ગ્રંથમાં ગુજરાતી ચિત્રકલાના ઇ. સ. ૧૮૫૦થી ૧૯૧૦ સુધીના વિકાસક્રમની તવારીખવાર એક ચાલી આપી હતી તે ગાળામાં મુંબઈના કેટલાક પાસ્ટી ચિત્રકારોનો ઉલ્લેખ કરવો સહી ગયો હતો. જે ૧૯૧૦ પછીની ચાલી રજૂ કરતા પહેલાં પુરવળીરૂપે અહિં પ્રારંભમાં આપવામાં આવે છે.]

ઇ. સ. ૧૮૭૫. મુંબઈના પ્રિન્સિપાલ મી. જ્યોર્જ શ્રીરીક્સે મુંબઈની મૂલ ઓફ આર્ટ્સના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અજન્તાનાં ચિત્રો ઉનારી લેવાના કામમાં લગાડ્યા હતા. તે કાર્ય ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં પૂરું થયું હતું, તેમાંના કેટલાક, સાઉથ કેન્સીયરનની આગમાં લાસીભૂત થયાં અને જે અગ્નિ તેમાંથી મી. શ્રીરીક્સે ૧૮૯૬ માં બે મોટા સુપ્રસિદ્ધ વોલ્યુમે પ્રકટ કર્યાં. મી. શ્રીરીક્સે અજન્તાનાં ચિત્રો પાછળ ધણાં વર્ષો પ્લાન આપ્યું હતું, તેથી

ઉત્તર ગુજરાતનું ૧૮ મી સદીનું કાપડરિકાપ શીલ્પજી

મુદ્રમ વાદક

તેમણે લખ્યું છે કે ઇસ્લામી શ્રેષ્ઠ ગણ્યતી કેટલીક કળાકૃતિઓની જોડમાં મૂકી શકાય એવાં કેટલાક ચિત્રો ત્યાં છે. આમ છતાં મુંબઈની ચિત્રશાળામાં તે શિશુલોકમાં ગણ્યાં નહોતાં.

ઇ. સ. ૧૮૮૮. જોમ્મે આર્ટ સોસાયટી સ્થપાઈ હતી.

ઇ. સ. ૧૮૯૦માં વડોદરા કળાભવન સ્થપાયું હતું. અજન્તાનાં ચિત્રો ઉનાનાર મંડળીમાં મહુમ પાસ્ટી ચિત્રકાર પેસ્ટનજી અમનજી હતા. તેમને આ લેખકે નજરે ગયેલાં તે લગભગ ૬૩ વર્ષ ઉપરાંત જીવ્યા હતા. તે અંગ્રજ તસ્વીરકાર હતા. વળી તેમણે હુરાપના ચિત્રકારોની પેઠે પોતાના જ ચહેરાની ઘણી તસ્વીરાં આપનામાં જોઈ દોરેલી. તેમણે પાસ્ટી ધર્મક્રિયાઓનાં કેટલાંક વારાનવચિત્રો કરેલાં, પણ તે આજે જાંબા પડી ગયેલાં છે. ખયગખર જરૂર્યસ્ત સાહેબનું તેમનું કવેરું ચિત્ર પાસ્ટી ધરોમાં બહુ પ્રત્ય બન્યું છે. અને ખરેખર તેમાં તેમણે પચગમ્બરી ધરાની સાંવિક ચહેરા બરોબર ઉપજાવ્યા છે. એમની

પછી મુંબઈમાં અબ્બલ ફરગળનું તસ્વીરકામ કરનાર મહુમ પીકાવાલા હતા. તે એકવાર ઇંગ્લેંડ જઈ આવેલા. તેમની પીંછી ઘણી ચોક્કસ અને ચોટદાર હતી. તેમના જ સમકાલીન ફ્રેન્ચમજી સીયેડિયા ઇંગ્લેંડની રાજ્ય એકેડેમીની પરીક્ષા આપી એકેડેમીના મેંબર (R. A.) થનાર પહેલવહેલા હિંદીજન હતા, પણ હિંદમાં તેમની કદર થઈ નહિ, તેથી નિરાશ થઈ તેઓ ઇંગ્લેંડ જતા રહ્યા અને ત્યાં જ બેઠકત પામ્યા. તેમનાં સુપુત્રી કુમી દાલાસ એક સારાં ચિત્રકાર નરિકે નામના પામ્યાં છે.

[ગ્રંથમાં ઇ. સ. ૧૯૧૦ સુધીની ચાલી પ્રકટ થયેલો. ત્યાર પછીની ૧૯૩૬ સુધીની ચાલી હવે નીચે આપવામાં આવે છે.]

ઇ. સ. ૧૯૧૮. મુંબઈની આર્ટ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ તરિકે ફ્રેન્ચ એડર્ટન ફાલોમન આવ્યા. તેમણે મુરલ ચિત્રો (મોટાં ભીંતચિત્રો)નો અભ્યાસવર્ગ શરૂ કર્યો તથા દિલીની સરકારી મહેલો માટે ચિત્રોની શરૂઆત કરી. તેમણે અજન્તાની ચિત્રશૈલીને હિંદી વિદ્યાર્થી માટે

આદર્શ કરાવી. ૨૫. શ્રી. કનૈયાલાલ વજીલ કળાવિષયક તરીકે અને રક્ત ઓફ આર્ટના સમર્થ પક્ષકાર તરીકે બહાર આવ્યા.

છ. સ. ૧૯૧૯. રિચર્ચ કર રાયળે અમદાવાદને જીવનકાર્યનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, બળવંત ભટ્ટ, જગમોહન મિસ્ત્રી વગેરે તરફોને તેમની પાસેથી કળાની ભૂમિકા મળી.

છ. સ. ૧૯૨૦ છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં યજ તે પ્રસંગે ૨. મ. રાયળે મોહવેલું કળાપ્રદર્શન શેઠ પુરોષોત્તમ ત્રિશ્રામ માવજીને હાથે પુસ્તક મૂકાવું. ગુરદા ટાંગોરનો ગુજરાતને પ્રથમ સંપર્ક થયો, કળા અને સંસ્કૃતિની નવી હલેરે આવી. ૫. ગાંધીજીના આશ્રમસાળામાં રંગમી આનંદ અને કાકા કલેત્રકરના પ્રયત્નોથી સંગીત અને ચિત્રકળાને આદર મળ્યો.

છ. સ. ૧૯૨૦. ૨. મ. રાયળે, આદિકાકાર ૨૫. રામરાવ અને શ્રી. મનુભાઈ બધેકાએ સૌરાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કર્યો એ પ્રાસાદિક કલાકાર રામરાવે પહેલી જ વાર સૌરાષ્ટ્રની ગોપનારીઓનાં મુંઝર ચિત્રો કર્યાં, તેની તેણે પ્રખ્યાત 'રૂપમ' કલાપત્રમાં સારી મેળાવેલી.

છ. સ. ૧૯૨૧. વીસમી સદીના તંત્રી શ્રી. હાજીમહમદ અલારખિયા શિવજીનું અવસાન થયું અને તે માસિક બંધ પડ્યું. હાજીનું કાર્ય સંભાળવા 'નવચેતન' અને 'ગુજરાત' શરૂ થયાં, પણ એના દૈનિક અને જમાવટનો કોષ પહેલેથી શક્ય નહિ. 'ગુજરાત'માં પશ્ચિમનાં ચિત્રો વેશાંતર પામી પ્રકટ થતાં. 'નવ-ચેતને' ગુજરાતના કલાકારોનાં રંગીન ચિત્રો છાપવાની પહેલ કરી.

છ. સ. ૧૯૨૨. ૨. મ. રાયળે 'હાજી રમારક યંચ' પ્રગટ કર્યો. તે વખતે તે ગુજરાતનું અર્ધવું પ્રકાશન ગણાયો. તેમાં પહેલીજ વાર ૨૫. કે. હ. ધ્રુવે પંદરમા સૈકાનાં વસંતવિલાસનાં પદો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તે મેષ નીચે તેનાં ચિત્રો વિશે લખતાં ૨. મ. રાયળે તેને ગુજરાતની તળપદી શૈલી તરીકે ઓળખાવ્યાં.

છ. સ. ૧૯૨૩. ૨. મ. રાયળે 'કુમાર' માસિક શરૂ કર્યું. અમદાવાદમાં ચિત્રોના જ્ઞાતક બનાવવાનું ખાલું પહોં પડ્યું. કુમારના સહકાર્યકર્તા શ્રી. બસુભાઈ રાયળે મુદ્રણકળાને અલગ રૂપમાં ખિલવી તેમાં નવા સંસ્કાર ઉતાર્યા. કુમાર હારા કળા અને સાહિત્યના વેશવની નવી પ્રતિષ્ઠા કરી.

કપિ શ્રી. નાનાલાલના પ્રમુખપણા નીચે "ગુજરાત કલાપ્રવર્તક મંડળ" સ્થપાયું અને અમદાવાદ હાઈબ્રાફની

વાડીમાં એક મોટું કળાપ્રદર્શન તે મંડળે કર્યું. તેમાં મોહનના સિંહપી શ્રી. દામોદર વ્યાસને સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

છ. સ. ૧૯૨૪. 'કુમાર'માં છાયાચિત્રના નમૂના ૨. મ. રા. થી શરૂ થયા. કનુ દેસાઈએ તે શૈલી અપનાવી લીધી. તેજ વર્ષમાં કનુ દેસાઈને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ચિત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે સ્થાન મળ્યું.

છ. સ. ૧૯૨૫. ગુજરાતના પ્રશંસક અને મિત્ર આદિકાકાર ૨૫. રામરાવનું અવસાન થયું. સૂત્રમાં શ્રી. કનૈયાલાલ વજીલ અને રાજેન્દ્રલાલ સુરકાયાના પ્રવાસથી મોટું કલાપ્રદર્શન થયું. તે વડોદરાના દિવાન શ્રી. મનુભાઈ મહેતાએ પુસ્તક મૂક્યું અને શ્રી. જગન્નાથ અહિવાસીને સુવર્ણચંદ્રક અપાયો.

છ. સ. ૧૯૨૫. Indian paintings in the 15th century નામનો શ્રી. નાનાલાલ મહેતાનો લેખ 'રૂપમ'ના ૨૨-૨૩ મા અંકમાં છપાયો.

છ. સ. ૧૯૨૬. શ્રી. નાનાલાલ મહેતાનું Studies in Indian Painting છપાયું. ૨. મ. રાયળે શ્રી ઔધનરેયાના આશ્રમે અજન્તામાં એક માસ રહી ચિત્રો ઉતાર્યાં અને પછીથી 'અજન્તા કલા મંડળો' પ્રકટ કર્યું.

છ. સ. ૧૯૨૬. ૨. મ. રા.ના સોળ ચિત્રોના સંપુટ બહાર પડ્યો. કનુ દેસાઈને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી જાનસંત્રિ મળતાં તેમણે શાનિનિકેતન જઈ ત્યાં કળાભવનમાં અજવાસ શરૂ કર્યો.

છ. સ. ૧૯૨૬. વડોદા કળાબુવનમાં બંગાળી કલાકાર શ્રી. પ્રમોદકુમાર એટરજીની નિમણૂક યજ કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ અને સોમાલાલ શાહ તેમના ખાસ વિદ્યાર્થીઓ બન્યા.

છ. સ. ૧૯૨૭. કનુ દેસાઈ 'શાંતિનિકેતનમાં બે વર્ષ' રહી આવી ફરી વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા.

છ. સ. ૧૯૨૮. રસિકલાલ પરીખનું 'માના હેત' નામનું પ્રથમ ચિત્ર કુમારમાં પ્રકટ થયું.

છ. સ. ૧૯૨૯. કનુ દેસાઈનું 'પહેલું' ચિત્ર સંપૂર્ણ-૧૭ છાયા ચિત્રો-પ્રકટ થયું. સોમાલાલ શાહનું પ્રથમ ચિત્ર 'પુલજાળ' કુમાર વર્ષના આરંભે રંગમાં પ્રગટ થયું.

છ. સ. ૧૯૩૧. રસિકલાલનાં ચોડાં વૃક્ષક ચિત્રો (કાષ્ટમુદ્રાઓ) પ્રગટ થયાં. કનુ દેસાઈનું 'ભારત માતા' ગાંધીજીની દાંડી-કૃતનાં ચિત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં. શ્રી. નાનાલાલ મહેતાએ લંડનમાં Indian Arts & Letters માં વસંત-વિલાસનાં ચિત્રોનો ગુજરાતની ૧૫મા સેકાની કળા તરીકે પરિચય કરાવ્યો.

છ. સ. ૧૯૩૩. એપ્રિલમાં રસિકલાલે મુંબઈ આદર-

રફલની ડીપ્લોમા પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પડેલો નંબર મેળવ્યો. તે જ વર્ષે બીજા ગુજરાતી કલાકારો શ્રી. ઇંદ્રવદન પારેખ, આલુભાઇ બટ, મીસ સીયોડીઆ (હાલ મીસીસ દલાસ) પટેલ (કલાકાન્ત) મીસ મહેશ ખરેલા વગેરેને ચિત્રની ડીપ્લોમા મળી.

ઇ. સ. ૧૯૩૪. શ્રી. જયભાઇ શાહ, શ્રી. યજ્ઞેશ્વર શુક્લ, શ્રી. યુસુફ મરચંદ, દુર્ગાશંકર (કલાક્રિષ્ણ), નરોત્તમ જોષી, હરિલાલ ત્રિવેદી વગેરે ચિત્રની ડીપ્લોમા પામ્યા.

શ્રી સારાભાઇ નવાભે ગણિકાવિકાસ આઠ દેવીઓનાં ચિત્રોનું સંપૂર્ણ બહાર પાડ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૩૫. મુંબઇની આટું સ્કૂલમાંથી શ્રી બાનુસ્માઈ, સ્વ. કંતુ સુભેદાર, મીસ મોતીલાલા, આલુ મુકાદમ, મી. સ્વામીદસ ચાવડા, વિનુ પંડ્યા, મોકડે બહુ, શ્રી. સંઘવી, અમૃતલાલુ વગેરે ડીપ્લોમા પામ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૩૬. ર. મ. રાયે જાપાનનો પ્રવાસ કરી ત્યાંના કળાકારો અને કળાપ્રવૃત્તિઓનું પ્રત્યક્ અવલોકન કર્યું અને તે વિષે લેખો લખ્યા. વળી એજ સાલમાં ભરાયેલ અમદાવાદ સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત કળા-

પ્રદર્શનમાં ૫ ગાંધીજીએ પ્રસુખસ્થાનેથી પ્રવચન કરતાં જણાવ્યું કે ઉદ્ભવ દશ વર્ષની કલાની પ્રગતિ જોઇ મારી છાતી કુદે છે, પણ આ કળાને મારાં ગામડાંમાં લઇ જઇ શું કરું? એ પછી ગામડાંની સ્થિતિ યાદ કરતાં તેઓ મળળળા બની ગયા હતા અને ગુજરાતના કળાકારોને દિશામુખ્ય કહ્યું હતું. તે પછી ર. મ. રાયે 'સંસાર ચિત્રાવલિ' નામની ચિત્રમાળા ગામડા માટે તૈયાર કરી અને આજ સુધી તેનો પ્રવાહ ચાલુ રાખ્યો છે.

શ્રી. સારાભાઇ નવાભે નૈનાચિત્ર ગુજરાતી કળા પર બહુ માહિતીપૂર્ણ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો અને ગુજરાતની ૧૩ મા સંક્રાંતી ૧૫ સૈકા સુધીની કળાના વિશ્લેષ નમુના સંઘરવાની શરૂઆત કરી. અમદાવાદમાં કંતુ દેસાઇ, જગનલાલ ગંધવ, રસિકલાલ પરીખ, જયંત ઝવેરી, સત્યેન્દ્ર ત્રિપાઠી, હીરાલાલ ખની વગેરે કલાકારો જાણીતા થયા.

૭ આ નોંધમાં રહેલી જાણતોની પ્રશ્નજી માટે જાણનાર વાચકો સુધારણધારા જણાવતા રહે એવી વિનંતી છે.

વિજ્ઞાન દર્શન

વિજ્ઞાનનું પ્રાથમિક શિક્ષણ

જૂના જમાનામાં વિજ્ઞાનનું સંશોધનકાર્ય કરનાર વ્યક્તિઓ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વિખેરાયેલી પડી હતી. મુસાફરીનાં સાધનો આજના જેટલાં વિપુલ અને સગવડ-ભર્યાં નહોતાં એટલે અસ્પષ્ટસંપર્ક પોતાના કાર્યની જાણ કરવા તથા અસ્પષ્ટસંપર્ક સંબંધ સાચવવા વિજ્ઞાનનાં પ્રકાશનો સાધનરૂપ હતાં: તેઓ એક બીજાના પરિણામો આ રીતે જાણી શકતા. સંશોધનમાં રસ લેનાર પોતાનું કાર્ય શરૂ કરતા પહેલાં અન્યન ચાલતા યા યથા ગણેલા કાર્યથી આ પ્રકારનો હાર માહિતગાર રહેતો અને પોતાના કાર્યની પ્રગતિ બીજાઓને જણાવી શકતો. વિજ્ઞાન-પ્રકાશનોનું મુખ્ય કાર્ય પ્રાપ્ત થયેલ નવીન જ્ઞાનને લગતી માહિતી સૌને પહોંચાડવાનું હતું અને હજી પણ છે. અમુક વિષયમાં કામ કરનારને પ્રગટ થયેલી બધી વિગતોને લગતી માહિતીની જરૂર પડે: બાકી તો મોટા ભાગના કામ કરનારાઓ માટે તેની રૂપરેખા જાણવી એટલું જ સંપૂર્ણ થાય. આ રીતે વિજ્ઞાનના પ્રકાશનોનું કાર્ય અત્યાર સુધી ચાલ્યું આવે છે. આજે

ડૉ. નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ
પમ. દસતી; વીરવ. જી.

લગભગ તેજીસ હબાર પ્રકાશનો હારા વિજ્ઞાનની બધી જાખાઓને લગતું સંશોધનકાર્ય પ્રગટ થાય છે. નિષ્ણાતો અને વિદ્વાનો સિવાય લાગ્યે જ કોઇ તેને હાથ લગાડે છે સંશોધનખાતાનાં પુસ્તકાલયો સિવાય આ પ્રકાશનો જનતામાંથી કોઇ પણ વાચક ભાગ્યે જ વાંચે છે. વિજ્ઞાનની લુદી લુદી જાખાઓ એટલી બધી ખેડાયા લાગી છે કે સંશોધનકાર્ય ખૂબ પ્રગતિ કરી શક્યું છે. પરિણામે સંશોધનનાં પ્રકાશનો એક અટપટો પ્રજા બની રહ્યો છે. દરેક શોધ અને તેને લગતું કાર્ય પ્રગટ થાય એટલું જ જસ નથી. અત્યારે જે પ્રકાશનો બહાર પડે છે તેમાં મૂળભૂત ફેલાદિ કરી વિજ્ઞાનની પુનરચના કરવાની જરૂર છે. આ પ્રજા બીજા છેડેથી ઉકેલ માગે છે. પ્રત્યેક વૈજ્ઞાનિકને પોતાના કાર્ય અંગે આવશ્યક પારિભાષિક માહિતી મળે એટલું જ જોવાનું નથી, પણ સામાન્ય જનતાના દરેક અંગેને વિજ્ઞાનની ઉપયોગી માહિતી જનતાને સુલભ લાવામાં મળવી રહે એવી ચોક્કસ કરવાની રહે છે. આ દૃષ્ટિએ વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશનોનો આખો પ્રજા ખૂબ વિચારણા માગે છે. દૂંકમાં વિજ્ઞાનના

પ્રૌઢશિક્ષણને એ પ્રશ્ન બની જાય છે.

આપારે પ્રગટ થતાં સંખ્યાબધ પ્રકાશનો તે તે રિપબ્લિક નિષ્ણુઓને ઉપયોગી નીવડે છે. વૈજ્ઞાનિકો અરસપરસ પોતપોતાના કાર્ય સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એ સંબંધી કાંઈ ખાસ કહેવાતું નથી. પરંતુ જો એ જ્ઞાન વૈજ્ઞાનિકોના પાઠા પૂરતું અધિવાર બની જાય તો તેનો લાભ જનતાને નિષિદ્ધ બની જાય છે. એટલે સાથેસાથ વિજ્ઞાનની સાચી સમજ આપણા જીવનનો અંશ બને એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તેમાં જ વિજ્ઞાનનું સાક્ષ્ય છે. વિજ્ઞાનનું અંધારું અને અવળું જ્ઞાન આપણી આજની જગત્વિશાલને લાવવા માટે જવાબદાર છે. કેળવણીની સુધારણા માટે વિજ્ઞાનની સાચી સમજ પાયારૂપ છે. વિજ્ઞાન આપણા જીવનને કેવી રીતે સ્પર્શે છે તે જ આજનું વિજ્ઞાન શું કરી રહ્યું છે એ સમજવું એ પણ એટલું જ અગત્યનું છે. આ કાર્ય જાપાંઓ, રેડિયો અને સિનેમા દ્વારા થઈ શકે. ઉપરાંત લોકભોજ્ય બાજામા લખેલાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો અને પ્રકાશનો વડે તેમજ વિજ્ઞાનનાં પ્રદર્શનો દ્વારા જનતાને આ વિજ્ઞાનમાં કેળવી શકાય દેહમાં, વિજ્ઞાનનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઉભો થાય છે. લોકવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી થાય એવાં પ્રકાશનો ખૂબ જૂજ છે. આપણી સંસ્થાઓએ આ પ્રશ્ન દેશના હિત ખાતર ઉપાડી લેવો જોઈએ. એ માટે સમય પાડી ગયો છે.

આપણી ખનીજ સંપત્તિ

ખનીજો દેશની જમીનમાં દરારેમી સંપત્તિ છે. આ સંપત્તિનો સદ્ઉપયોગ દેશના હિતની ખાતર આવશ્યક છે. ખનીજો આધુનિક ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના પાયારૂપ છે. આપણી સગવડ ખાતર તેજ દેશના હિત ખાતર આવશ્યક ધણા ખરા ઉદ્યોગોને કાચા પદાર્થોએ ખનીજો ચાલુ ઉપયોગી છે; પરંતુ આપણું આ રાષ્ટ્રીયધન ચાલુ વપરાશની સાથેસાથ એમણું થતું જાય છે. ખનીજોને બનાવી શકાતા નથી. એ તો કુદરતની બક્ષિસ છે. એટલે આપણી આ એસકંપામત ધરતી જાય છે. દાખલા તરીકે, કોલસો ભૂસ્તરીય યુગોની વનસ્પતિના દરારેવા અવશેષો છે. કોલસો ખાણમાંથી કાઢી લીધા પછી ત્યાં બીજા નવો કોલસો વેદા કરી શકાતો નથી.

એવીમાં જેમ એક દાણો વાવવાથી અનેક દાણા પાકે છે એમ ખનીજોની બાજતમાં થતું નથી. અમુક ખની-

જોનો જમીનો એકવાર જમીનમાંથી કાઢી લીધા એટલે ત્યાં બીજા જમીનો વેદા થતો નથી. એટલા પ્રમાણમાં તેનો પુરવઠો એમણે થયો. આ સળે કોઈ પણ આધુનિક રાષ્ટ્રના અર્થકારણમાં ખનીજનું સંકલ્પ તેમ જ તેનો શુકન ઉપયોગ કરવાની નીતિ તે દેશની સરકારને સ્વીકારવાની જરૂર રહે છે.

આપણા દેશમાં ધણાં વર્ષો થયાં ખનીજોને લગતું કામકાજ પ્રાંતના મહેસૂલી અધિકારીઓને સોંપવામાં આવેલું હતું. તેમને કોઈ નિષ્ણાતની મદદ પણ આપવામાં આવતી નહિ ખનીજને લગતા કલ્પવા આપવા, રોવર્ટી નક્કી કરવી, કયો પ્રદેશ ખનીજ કાઢવા માટે આપવો, પદ્ધતિ કેટલા વર્ષ માટે આપવો, આણું સાધારણ કામ એ અધિકારીઓને કરવું પડતું. પરિણામે ખનીજો સંબંધી પરિસ્થિતિ પ્રાંત પ્રાંતવાર જુદી પડતી. એક પ્રાંતમાં કામ કરનાર અધિકારી ખીજા પ્રાંતમાં એ જ ખનીજો સંબંધી ત્યાંની અધિકારી શું કરે છે તેથી અજાત રહેતો. પ્રાંતીય સ હવે બને બાણ આવેલા અમુક ખનીજના સંબંધમાં બને પ્રાંતિક સરકારોએ બે તદ્દન બિન્ન બિન્ન દેશની પદ્ધતિ તેમજ ખનીજ કાઢવાની રાતો રાખેલી જોવાનાં આવતી. કેટલીક જગ્યાએ અમુક ખનીજ સંબંધી પદ્ધતિ હક તથા રાતો ખૂબ ઉદાર રહેતી તો કેટલીક જગ્યાએ એવી ઉલટું બનતું. પરિણામે પ્રથમ દર્શાવેલ કિસ્સામાં ખનીજનો દુરુપયોગ થતો; તો બીજા કિસ્સામાં મોટા પાયા પર કામ કોવાની પ્રેરણાને ઉત્તેજન ન મળતું; બન્ને કામ આયોજન વિના થાઈતું. દેહમાં ૧૯૪૭ ની પૂર્વે આપણા દેશમાં ખનીજો સંબંધી કોઈ સામાન્ય રાષ્ટ્રીય નીતિ અસ્તિત્વમાં નહોતી.

સામાન્ય માન્યતા એવી પ્રવર્તે છે કે આપણા દેશમાં લગભગ બધાં ઉપયોગી ખનીજો કલ્પનાતીન જગ્યામાં જુગલમાં પડેલા છે. દેશમાં અદ્યતન ખનીજસંપત્તિ કાણું સોતું પાકે છે એવી સંપત્તિ-અદેલી છે. આ માન્યતા વાસ્તવિક નથી. એ જરાખર છે કે અમુક ખનીજની બાજતમાં દેહ તેની અત્યારની જગ્યાના પડેલા સ્વાવશ્યની ગણાય. બીજાં થોડાંક ખનીજોની બાજતમાં આપણો માલ હુનિયાની બાજતમાં જાય છે; પરંતુ કેટલાંક ઉપયોગી ખનીજો માટે આપણે બીજા દેશ પર આધાર રાખવો પડે છે. ખનીજો સંબંધી આપણી પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ

કરીએ તો નીચે આપેલ ચાર વિભાગો યથા થકે.

(૧) આપણી જરૂરિયાતોને પૂરી પાડીને વધારાનો જથ્થો આપણે પરદેશ ખાતે ચડાવી શકીએ છીએ: લોહાના ખનીજ, ટીટનિયમના ખનીજ, અને અલરખ.

(૨) આપણે ત્યાંની નિદ્રાસ થતાં ખનીજોને દુનિયાના દેશોમાં અગત્યનો અંશ અને છે: મેન્ગેનીઝના ખનીજ (પાછાત્યુસાઇટ), એલ્યુમિનિયમના ખનીજ (બોક્ષાઇટ), મેન્ગેનિયમના ખનીજ (મેનેસાઇટ), રીફ્રેક્ટરી ખનીજો, કુદરતી સખત પદાર્થો, સ્ફોટક, સીસીકા (રેતી), મોનાઝાઇટ રેતી, કોરન્ડમ અને સીમેન્ટની બનાવટમાં વપરાતા કાચા પદાર્થો.

(૩) આપણી અત્યારની જરૂરિયાતમંદી કેટલાંક ખનીજો મળી રહે છે: એલ્યુમિનિયમના ખનીજ, મોન્ટ, કોમખનીજ, કોક્સો, અધિકામત્ત પથ્થર, આરસપહોણ, સ્ફેટના પથ્થરો, માટી, ચુનાપથ્થર, ખનીજ-રંગ, સોડિયમ ક્ષારો અને આકશી.

(૪) કેટલાક ખનીજો માટે આપણે પરદેશ પર નમવું પડે છે: તાંબુ, રૂપું, નીકલ, સીંક, જસત, કલ્ક, ટંગસ્ટન, પ્લેટીનમ, પેટ્રોલિયમ, ગંધક, પાત્રો, ક્રેકાઇટ, ફ્લોરાઇડ ક્ષારો, એસ્કાઇટ અને પોટાશ.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હિંદની ભૂમિમાં દરેક પ્રકારના ખનીજો પડ્યા છે એ લોકમાન્યના યથાર્થ દર્શનો નથી: છતાં તેની ખનીજસંપત્તિમાં કેટલાંક ઉપ-યોગી ખનીજોનો સમાવેશ થાય છે.

ગાંધીય સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી ૧૯૪૭ માં ખનીજોને લગતી નીતિ નક્કી કરવા એક પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. એવું પશ્ચિમ સારું આવ્યું. આધુનિક વૈજ્ઞાનિક રીતે દેશનાં હિતોને લક્ષમાં રાખીને ખનીજઉદ્યોગનો ખીતવણી થાય એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. ખનીજ કાઢવામાં બગાડ ઓછો થાય અને ગમે તેવી રીતો વપાવ નહિ અને આધુનિક રીતો અખત્યાર કરવામાં આવે એ રીતે નવી નીતિ ઘડવી અને હઠપટ્ટા, રોયલ્ટી વગેરે બાબતો પ્રાંતિક સરકારો પાસેથી મંજૂર થઈ સરકાર હાથમાં લે એમ નક્કી થયું. આ મુદ્દાઓની બાબતમાં સૌ એકમત હતા. તેમાં વિશેષતઃ એક પશુ સર ન હતો.

આ નવી નીતિનો અમલ કરવા માટે નીચેનાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં છે:

(૧) હિંદની ઉપોયોગકર સર્વે-ભૂસ્તરીય માપણી-ખાતું-નિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું છે. પાંચ વર્ષની આ યોજના કરવામાં આવી છે. અત્યાર સુધી આ ખીતવણી ચાલુ જ છે. લગાઈ પહેલાં તેમાં માત્ર ૨૭ અમલદારો કામ કરતા હતા: તેની સંખ્યા ૧૩૦ સુધી પહોંચી છે. આમ આ ઉપોયોગી ખાતું વિસ્તારવામાં આવ્યું છે.

(૨) ખનીજોની ખીતવણીને લગતા બધા પ્રશ્નો પર હિંદી સરકારે વૈજ્ઞાનિક સલાહ આપવા હિંદી બ્યુરો ઓફ માઇન્સ સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

(૩) ૧૯૪૮ માં ખાણ અને ખનીજો (નિયમન અને ખીતવણી)નો કાયદો હિંદી ધાયસભાએ પસાર કર્યો. એ બધા ખનીજોને લાગુ પડે છે. પેટ્રોલિયમ તેજનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ ગયો છે. બધા પ્રાંતો, તથા હિંદી સંઘમાં બેઝાપેક્ષાં રાખી-એમ દેવાના બધા વિસ્તારોને આ કાયદો લાગુ પડે છે. ખનીજોની ખીતવણી માટે પટ્ટા આપવાની, તેને લગતી શરતો નક્કી કરવાની અને તે સંબંધી યોગ્ય નિયમો ઘડવાની સત્તા હિંદી સરકારને મળી છે. આને લગતું બધું કામકાજ 'વર્કસ, માઇન્સ અને પાવર-પ્રધાન ખાતું' કરે છે.

આ કાયદો હિંદના ઇતિહાસમાં એક શીમાચિહ્ન છે. દેશના દિનમાં ખનીજઉદ્યોગોની ખીતવણીની દૃષ્ટિ એમાં શુભેદી છે.

ભૂસ્તર વિદ્યાના નિયમમાં આપણે ત્યાં (ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં) કંઈક કાવું થતું નથી. આ નિયમ ઉપોયોગી છે, છતાં તેના શિક્ષણ અર્થે અત્યંત મૂલ્ય પ્રાપ્ત છે. અત્યંત દુર્ભવી વાત છે કે ગુજરાત-કાઠિયાવાડની શિક્ષણ-સંરચાઓમાં સામાન્ય ભૂસ્તરના અભ્યાસને પણ યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી. વિજ્ઞાનના અન્ય વિષયો જેટલો જ ભૂસ્તરનો અભ્યાસ અગત્યનો છે. ખનીજોને લગતું સંશોધન ખીતવણી ભૂસ્તરવિદ્યાનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. માત્ર વૈજ્ઞાનિક અર્થે ઉપરિચન કરી તેમાં રાચવા જ નહીં પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ, સાહસિક ગુજરાતીને ધૂળમંદી ધન પેદા કરવાનું સાધન ભૂસ્તરનો અભ્યાસ છે. ખનીજ-ઉદ્યોગની ખીતવણીમાં ગુજરાતનો યુવક પોતાનો કાળો આપી શકે એટલા માટે આપણી કોષ્ટોજોમાં ભૂસ્તરનો અભ્યાસ તથા તેને લગતું સંશોધનકાર્ય થઈ શકે એવી સગવડો મળે એ આપણા કેળવણીના આગેવાનોએ પહેલ કરવી જોઈએ.

સાહિત્ય સમીક્ષા

જીવનનું પરીઠ

[લેખક : શ્રી. પ્રભુદાસ કબનલાલ ગાંધી; પ્રકાશક :
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, આમદાવાદ; કીમત રૂ. ૮]

અવલોકનકાર : શ્રી સુલાખદાસ શ્રોત્ર

“જીવનનું પરીઠ” આપણા આત્મકથા સાહિત્ય

ત્યમાં, માત્ર નહિ પણ આપણા આખા સાહિત્યમાં એક મહત્વપૂર્ણ ઉમેરો કરે છે. તે પુસ્તકના લેખક શ્રી. પ્રભુદાસ કબનલાલ ગાંધીના જીવનના ચારથી વાર વધુ સુધીના ગાળાની કથા તેમજ આ પુસ્તકમાં આલેખી છે, અને એ કથા મોટા કદનાં હોય ને બીજી પાનામાં વિસ્તારથી લખાઈને ફેલાઈ ગઈ છે; એ છતાં ક્યારેય કશો થાક લાગતો નથી કે કંટાળો આવતો નથી. અહીં કોઈ મહાન નવલકથા અથવા રસપૂર્ણ ભરપૂર, પણ એ વાંચકની ઉમિરને ઉત્તર કરતી જતી અને હૃદયને શુદ્ધ કરતી જતી, તેના સમગ્ર ચિત્તને પોતાના પ્રજ્ઞા આકર્ષણ પોતામાં જ પરીણી રાખતી વંચાતી હોય, ને જેવો અનુભવ થાય એવો જ અનુભવ આ આત્મકથાના પુસ્તકને વાંચતાં થાય છે.

કાશસાહેબની “રમરજીવાત્રા” વાંચ્યા પછી આડી નાની ઉંમરનાં રમજીવને માણસે આલેખ્યાં હોય તેમાં રસ તે શી રીતે આવે એવો પ્રશ્ન તો કોઈને ન થે જોડે, પણ આટલી ઉંમરના ગાળકના જીવનની વાતોમાં ઉપર કહ્યો એવો અનુભવ શી રીતે થાય એ પ્રશ્ન તો સહેજે સડે કોઈના મનમાં ઉપસ્થિત થાય છે, પણ એ પ્રશ્નને ઉત્તર તો તદ્દન સરળ છે. લેખકની એ કાચી ઉંમરમાં ચતા એના જીવનના ઘડનારની સાથે સાથે એક બીજા માણસનું જીવન પણ કોઈ અનેથી અને આશ્ચર્યપૂર્ણ રીતે ઘડાતું જતું હતું, તેની કથા પણ આ લેખકના જીવનની કથા સાથે વલણ ગઈ છે અને તે કથા સામાન્ય આત્મકથાના પુસ્તક કરતાં આ પુસ્તકને એકદમ જીવ્ય કથાએ લઈ જાય છે. તે માણસ તે મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી અને તે વર્ષો તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમજ દિનિર્દેશ આશ્રમની સ્થાપના કરી. ત્યારથી જનરલ રમદસ અને તેની પુત્રાખી સરકારની સામે વારંવાર યુદ્ધ કરી છેવટે તેમાં જીવંત વિજય મેળવી, મિ. ગાંધી કે ગાંધીબાઈ કહેવાતા તેમણી ‘કર્મચંદ ગાંધી’નું માનવ્યું પદ મેળવી તેઓ

દિલ્હીમાં પાછા આવ્યા ત્યાં સુધીનાં વર્ષો. એ વર્ષોનો રસિક, રમણિક, તપઃપૂર્ણ ક્રિતિકાસ આ પુસ્તકને પાને પાને નીતરે છે. ગાંધીજીએ પોતે તથા અન્ય લેખકોએ એ વર્ષો વિશે ઘણું ‘જુદું’ જાણ્યું હોવા છતાં શ્રી. કાશસાહેબે આ પુસ્તકની પ્રમાણતામાં કશું છે તેમ, આ પુસ્તક વાંચતાં આપણને પણ થાય છે કે “ગાંધીજીના ક્રિતિકાસપ્રકાશમાં તેમ જ ગાંધીજીના અસ્મિત્વલેખકોમાં પ્રભુદાસે આ ચોપડી લખી કાપવું સ્થાન મેળવ્યું છે.”

ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસપણે એક પછી એક પ્રતિભાઓ લેતાં લેતાં અને નેમાં જરાયે છટકાવારી, રાખ્યા વિના અત્યંત ચીવટથી એ પ્રતિભાઓના અમલ કરતાં, મેરીટર તરીકેના આદર્શદીક્ષી રહેવામાંથી પહેરણ અને હાંથી પહેરી ડરબન કે બેઠાનિસબજા કે કેપટાઉનના લડાકડા તાપથી તપી શોધા રરનાઓ ઉપર ઉધારો પડે ચાલ્યા જતા અને સદાયે મુખ ઉપર મંગળસ્મિત કરતાવતા મહાત્માજીના જીવનનાં એ વર્ષોની કથા, તેમના જીવનના નાના નાના છતાં મહત્વપૂર્ણ પ્રસંગોને સંધરી લેતી અને એ જગ્યામાં પણ એમનું વિશાળ પ્રેમપૂર્ણ હૃદય વ્યક્ત કરતી કથા, આ પુસ્તકનું અત્યંત મહત્વનું અંગ છે. એક જાણકી આંખે જ એ પ્રસંગો તથા એ માનવી જોવાયેલા, અનુભવાયેલા હોવા છતાં, વર્ષો પછી પણ તેમની જે મહત્તા તેમના નાનામાં નાના કાર્યમાં તરી આવતી, એવી જ મહત્તા આટલાં જગ્યાં વર્ષો પહેલાંનાં એમના જીવનમાં નહીં આવે છે. એ તો મહાત્માજીના પોતાના જીવનની જ બહિષ્કારી છે, પણ એ જગ્યા દારા આ પુસ્તકના લેખકે એ વર્ષોના મહાત્મજીનું જીવન અને તેમનું ઘડાતું જીવન વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્ય આપણી નજર સમક્ષ ખડું કરી દીધું છે, એનો યશ તો લેખકની નિતાન્ત શુદ્ધ જીવનદૃષ્ટિ અને એટલી જ શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિ અને જાણની સમૃદ્ધિને જ છે.

પણ મહાત્માજીની એ વર્ષોનાં જીવનની કથા ગમે તેટલી આકર્ષક કે અદ્ભુત હોય, છતાં આ પુસ્તક તે મહાત્માજીની જીવનકથાનું નથી, પણ શ્રી. પ્રભુદાસ ગાંધીની બાળપણની આત્મકથાનું છે, એટલે એમાં તો એમનાં એ વર્ષોનાં જીવનની કથા જે રીતે પહોંચ અને આલેખાઈ હોય એના ઉપર જ પુનઃકની મૂલ્યવત્તા નિર્ભર રહે. એ દૃષ્ટિએ ભેતો પણ 'જીવનનું પરીક' અણખૂટ રસથી ભરેલું પુસ્તક છે. આટલી નાની બાળવયના આટલાં આટલાં રમરણો થી. પ્રભુદાસભાઈને દેવેથી એમની કલમમાં નીનરી આવ્યાં છે, તે એમની રમરણુશક્તિ માટે સ્પષ્ટ છે, અને છેક નાની વયમાં બનેલા બનાવોની તેમના માનસ ઉપર પડેલી છાપમાં એ બનાવોનું જે રીતનું પ્રયક્ષણ સચવેલું છે તે તો શ્રી. પ્રભુદાસભાઈ આપા પુસ્તક દરમિયાન જે એક વાત વારંવાર આપણને કહે છે કે "હું દોઢ છું, હું દોઢ છું," મને કશું આવડતું નથી, કશું હું કરી કે ઝીલી શકતો નથી." એ બધી વાતને સદંતર પાયા વગરની ઠરાવે છે, છતાં એમનામાં એ ભાવના શી રીતે જાગી એ વાત પણ આ પુસ્તકમાં આપેલા, એમની એ વયમાં એમના મુરખીઓ તન્દ્રી થયેલા અનુભવોનું આલેખન સમીકૃતિ કે કદી જાય છે, નેદરેકે-દરેક માળાપને, બાળક પ્રત્યે એ ગમે તેટલો પ્રેમ રાખનાં હોય છતાં, બાળકમાં પોતાનું વર્તન કેવા કેવા સંસ્કાર મૂકી જરી, એના એક સંયોદ અને સજગ પદાર્થપાઠ પૂરા પાડે છે.

આત્મકથાનું એક અર્નિવાર્ય લક્ષણ એ છે કે એમાં લેખક જે હકીકત કહે તે સાચેસાચી, જેવી બની હોય તેવી જ કહે. ન એને સુધારે, વધારે કે મંદારે, કે ન કશું છુપાવે-પછી એમ કરતાં કેટલે ખરાબ લાગી જવાનો સંભવ હોય તોયે ભલે. આ આત્મકથામાં અનિવાર્ય એવું એ લક્ષણ સંજોગોગ જળવાયું છે, અને લેખક અત્યંત સંયમપૂર્વક છતાં અત્યંત સ્વચ્છાથી એમના અંગતમાં અંગત ગણાય એવા મુરખીઓને લગતી વાતો લખી છે, ને એમાં ગેરસમજ યાતો અવકાશ હોય કે ન હોય પણ એમાં આવતાં કોઈ પણ પાત્રોને અન્યાય ચલાવેના સંભવ તો મિત્રકૂલ નથી જ. જીવનું શ્રી મગનલાલ ગાંધીનું પાત્ર તો એ બધા પ્રસંગોના ચિત્રણને અંગે સોજે કળાએ પિકસી ઊઠ્યું છે. પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં જેમ લોડું પણ સોડું થઈ જાય છે, તેમ એક સાચા માણસને પવિત્ર બાવનાનો સ્પર્શ થતાં તેનું આખું

જીવન કેવું પરિવર્તન પામે છે, તેનો અદ્ભુત કોષ પણ કેવો નાશ પામે છે તેનું સુંદર ઉદાહરણ શ્રી. મગનલાલ ગાંધીનું પાત્ર પૂરું પાડે છે.

એ ઉપરાંત આમાં પાત્રચરિત્ર તો કેટલી બધી નિષ્પિધ છે? બધાંયે પાત્રો કલમના કેટલા સામર્થ્યથી ચીતરાયાં છે? લેખકનાં બાલસાધર્મિઓ, તેમનાં તોફાનો, તેમની ચોરી અને ધીંગામસ્તી, તેમનાં નાનાં નાનાં મુખ અને દુઃખ બધુંયે આપણી નજર સામે તરી રહે એટલી સખળતાથી ચીતરાયું છે, અને મહાત્માજી કે પૂજ્ય બા કે લેખકના માનીતા દેવદાસકાકા કે શ્રી. મગનલાલ ગાંધીની મોડિને સી. એફ. એન્ડ્રુઝ કે મિ. પિયરસન કે મિસ સ્પેશિન જેવાં પાત્રો પણ એ જ કુશળતાથી આલેખાયાં છે. આખું પુસ્તક વાચતાં, ડિનિકસના આવા તપ અને સંયમમય વાતાવરણમાં પણ જરાતપ પ્રિયિકતા દાખવી લેવાની ક્યાંક નિર્બળતા બનાવતી, તો વળી ગમે એવી કારમી કસોટીમાંથી જે હસને ચહેરે ને જાણે કશું મહાન કામ કરતી જ ન હોય, પણ નિત્ય વ્યવહારમાં પ્રવાહવનિત જે બધાં કામો આપણે ક્યે જતાં હોઈએ છીએ એવી જ સાહજિકતાથી પસાર થતી જતી અનેક બંધિતઓ આપણી નજર સામે તરવરી રહે છે. આવી આખીયે પાત્રચરિત્રમાં લેખકનું પોતાનું પાત્ર પણ એવી જ સત્યમય નિષ્પક્ષતાથી તેઓ દોરી ઠકયા છે એ જેવી તેવી સિદ્ધિ ન ગણાય. તેમાંયે ક્યાંયે તેમણે દંભ સેષ્યો હોય, પોતાનો અવયણુ દ્યાવીને શુભનો પુરસ્કાર કરવાનો ક્યાંયે પ્રયત્ન કયો હોય કે નમ્રતાને પણ દંભની ક્રોડિએ લઈ જઈ શુભને દ્યાવી રાખી માત્ર પોતાના અવયણુ ગાવાનો જ સમગ્ર પ્રયત્ન કયો હોય એવી છાપ આખું પુસ્તક વાંચતાં ક્યાંયે પડતી નથી. બધું સરળતાથી અને નિરાધરથી આલેખાયું છે.

આડંબરનો અભાવ અને નિતાન સરળતા એ શ્રી. પ્રભુદાસ ગાંધીની શૈલીનાં સહેજે આગળ તરી આવતાં તત્ત્વો છે. એટલું જ જોડિ આંખે વળે એવું બીલું તરવ તેમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ છે. તેમનાં ઝાડપાન; ફળદ્રુપ, પર્વતીય, વાદળાં, નદીનાળાં, ઘોષ અને સમુદ્ર તોરેનાં વજીનોમાં, અને તે બધાં પ્રત્યેના પ્રીતિ-ભર્ષા ઉલ્લેખોમાં એ દૃષ્ટિનાં દર્શન વારંવાર થાય છે, અને એ બધાં વજીનો કે ઉલ્લેખો પુસ્તકના આવંતુક અંશો નથી બની રહેતા, પણ એ આપા પુસ્તકના વાતાવરણના એક અંગરૂપ જ બની રહે છે, એ એવું સાર્થક છે.

આપું પુત્રને પાંચીને પૂરું કરીએ તે દર્શનવાન ધણી બધી વસ્તુઓ એક પછી એક આપણું ધ્યાન ખેંચી રહે છે. લેખકનું માનસપ્રયત્નરહીત, તેમનું નિરીક્ષણ અને બનાવેલું નિર્ભયણ, તેમનું કવિત્વ અને સૌંદર્યદૃષ્ટિ, તેમની ભાવનાશીલતા અને પુત્ર્ય મહાભારત તરફની તેમની પરમ ભક્તિ, ખરું જ આપણામાં સમર્થ સાહિત્ય-કૃતિ વાંચતાં હોયએ એવો રસ પેદા કરે છે અને કાકાસાહેબની સાથે વાંચકના મનમાં પણ એવો ભાવ આ પુસ્તક મૂકતું જાય છે કે શ્રી. પ્રભુદાસ ગાંધી કોઇ નવલકથા લખવા બેસે તો તેમની આ બધી શક્તિઓને અગે કૈવી સુંદર નવલકથા આપણા સાહિત્યને મળે।

[ગોલ દર્શનના રેડિયોના સૈન્યથી]

ગુર્જરેશ્વર

[લેખક : શ્રી. સુનીલાલ વર્ધાન રાણ; પ્રકાશ : જાણીત સાહિત્ય મંદિર, સુરત. મુલ્ય રૂ ૪.]

અવલોકનકાર : અધ્યાપક ચંદ્રકાન્ત મહેતા.

શ્રી. સુનશક્તિ મધ્યાકાલીન ગુજરાતનું એમની નવલકથાઓમાં નિરૂપણ ક્યું ત્યાર પછી આપણા નવલકથા-લેખકોને, મધ્યાકાલીન ગુજરાતમાં વસ્તુની જાણ બાજુ જડી ગઇ છે. શ્રી. ધૃમકેતુ, શ્રી. મેઘાણી, શ્રી. સુનીલાલ રાહલ અને લેખકોએ ક્ષણભંગ એક જ સમયનું પોતપોતાની લાક્ષણિક રીતે નિરૂપણ ક્યું છે. ઉપર નિર્દેષ સર્વ લેખકોએ સમકાલીન ગુજરાતના જીવનમાંથી પણ વસ્તુ લઇને નિરૂપણ ક્યું છે, એટલે સમકાલીન ગુજરાતમાંથી ગોચર વસ્તુ ન જવાયથી તેઓ મધ્યકાળ પાસે ગયા એમ કહી શકાય નહિ ત્યારે એક સદજ પ્રશ્ન હોય છે કે આપણા લેખકો, એકના એક સમયને શ માટે નિરૂપતા હશે? એનું એક કારણ એ હોય શકે કે એ સમયનો દર્શનદાસ આપણી પાસે એટલો અરૂપ અને સંદિગ્ધ સ્વરૂપમાં છે કે એ સમયનું ચિત્ર દોરનાં ઔચિત્ય અનૌચિત્યના પ્રશ્નો લેખકને મૂંઝવે નહિ.

શ્રી. સુનીલાલ રાહલની આ નવલકથામાં સિદ્ધરાજના જીવનનો અંતિમ કાળ નિરૂપાયો છે. સિદ્ધરાજની ઘટતી જતી શોકપ્રિયતા, એની વિરૂદ્ધ કાવત્રાં, સિદ્ધરાજની ક્ષીણ થતી કાર્પશકિત, તે ખીણ બાજુ હેમચન્દ્રાચાર્યનું વર્ચસ્વ, કુમારપાળના જીવનચક્રના જૂદા જૂદા ફેરાઓ અને આખરે કુમારપાળની ચટતી-એમ એક રાગનો અસ્ત ને ખીળના હૃદયનો સંધિકાળ, સંધિકાળની સમર્પિત ને અચોક્કસ

રિયાત, એ શ્રી. સુનીલાલ રાહલે તાદૃશ રીતે નિરૂપ્યું છે.

એક દૃષ્ટિએ વિચારતાં, આ નવલકથાનું નામકથ્થુ ‘ગુર્જરેશ્વર’ એ નવલકથામાં ચર્ચેલું પાત્રોનું અને પ્રસંગનું નિરૂપણ જોતાં બંધબેસતું નથી. એક તો, કુમારપાળ અંતમાં ગુર્જરેશ્વર બને છે એ સાચું; પરંતુ, વ્યર્થનાં ચાર પ્રકરણો અને છેલ્લાં બે પ્રકરણો એટલામાં જ કુમારપાળ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એટલે કુમારપાળ મુખ્ય પાત્ર હોવા છતાં, એને જ કેન્દ્રીભૂત રાખીને પ્રસંગોની ચોળના થઇ નથી. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે આ નવલકથામાં જેના નામથી નવલકથા ઓળખાય એવું વિશિષ્ટ અને જેની સમક્ષ કતિએ આપણું લક્ષ કેન્દ્રિત ક્યું હોય એવું ક્યું પાત્ર છે? એના ઉત્તરમાં કહી શકાય કે સુભગા, સુભગા એક દૃષ્ટિએ કહીએ તો, નવલકથા સમય ક્રિયાની એ સંચાલિકા છે. નિયુત્તરપાળ મરણો તેનું રહસ્ય એ જે અજ્ઞપ રીતે તે મુસદ્દાની છટાથી શોધે છે, જે રીતે પાટલુને સિદ્ધરાજ વિરૂદ્ધ કાવત્રાં એ કારણભૂત બને છે, કચ્છદાન દાન મદવીને જે રીતે બનાવી, કુમારપાળને પોતાને સાસરેથી મધરાતે નસાડી મૂકે છે; જે રીતે એ ચાહકો બધારે એના જન્માગતની તપાસ લેવા આવે છે, ત્યારે તેને મહાત્ કરે છે, જે રીતે એ મહારાણીને છૂપે વેશે નસાડે છે, એ સમયનું જોતાં, એની બુદ્ધિપ્રતિભા, એનું કાર્યક્રમશક્તિ, એની વિકટ પ્રસંગોથી માર્ગ કાઢવાની ચત્ર, એ શુભો દરેકનું લક્ષ આદિથી તે અંત મુંઝી એની તરફ જ રોકે છે. એટલે આ નવલકથાનું નામ તો હોયું જોઈતું હતું સુભગા. સુભગા ન હોત તો કુમારપાળ રાત્રિયાગારી પર ન આવી શક્યો હોત, કારણકે સિદ્ધરાજે એને ખતમ કરી નાખ્યો હોત. આમ નવલકથાની ધરનાઓ જેના કાવત્રે પરિણમ્યે જ નિશ્ચિત આકાર લેતી હોય, નવલકથાના અંતિમ પરિણામ તરફ લઇ જવારે જે પાત્ર કારણભૂત હોય, કુમારપાળ કરતાં પણ જે આપણી વિશેષ પ્રત્યાસા મેળવી જતું હોય, એવા પાત્ર પાંચી નવલકથાનું નામકથ્થુ ન યોગનાં એ પાત્રને અન્યાય તો થયો છે જ.

સુભગાનું પાત્ર અનેક રીતે આપણને ચોપર્થનંદામ-બાળની ગુણગુંદરીની વાદ આપે છે. ગુણગુંદરીની જેમ જ એ સર્વગુણસંપન્ના છે. સાસરે જે અજવરચા હોય છે તેમાં સુખવરચા જન્માવીને બધાને પ્રિય બને છે. ગુણ-સુંદરી જેમ પોતાના સસરાને જીતી લે છે, તેવી જ રીતે સુભગા ઉદાને જીતી લે છે; એટલું જ નહિ પણ માનવગુરુ

જેવી રીતે પોતાના ઘરનાં માણસો ને યુજીસુંદરી જન્મે વચ્ચે મિખવાદ થતાં યુજીસુંદરીનો જ પક્ષ લે છે, તેવી જ રીતે ઉદો પણ ચાહડ અને સુભગાના વિખવાદમાં સુભગાનો જ પક્ષ લે છે. વિદ્યાચતુર જેન કાળેયો વગેરેના શોખીન છે તેવો જ સુભગાનો પતિ વાહડ છે. યુજીસુંદરી અને વિદ્યાચતુરના પ્રેમપ્રસંગોમાં ને આશાપમાં જે કૃત્રિમતા લાગે છે તેવી જ સુભગા ને વાહડના પ્રેમપ્રસંગોમાં પણ કૃત્રિમતા છે. યુજીસુંદરી જેન પ્રેમાવેગમાં આવી જતાં ગીતો ગાય છે, તેવી જ રીતે સુભગા પણ ગાય છે યુજીસુંદરીનું પાત્ર જે રીતે ક્યારેક આપણને અનિગ્રહી લાગે છે, તેવું જ સુભગાનું પણ થયું છે. એટલું જ નહિ પણ શ્રી. સુનીત્રાજ શાહની વાર્તાશૈલી પણ આપણને ગોવર્ધનરામભાઈની વાર્તાશૈલીનું સ્મરણ કરાવે છે. પ્રત્યેક પાત્રને પોતાની મેળે નિકસવા દેવા કરતાં પાત્રના કાર્યનું આપણી સમક્ષ તેઓ પૃથક્કરણ કરી બતાવે છે, એના આંતરહેતુઓ તપાસે છે, એને એ રીતે એમની રીતિ નાટ્યાત્મક ને વસ્તુના વેગવાળી નહિ પણ પૃથક્કરણાત્મક બને છે.

શ્રી. શાહની આ ન લક્યા અર્થે સુધી તો જન્મતી જ નથી. અદાર પ્રકરણ સુધી વસ્તુમાં વેગ આવતો નથી, અને પ્રસંગયોજનાની કચાશ આપણને દેખાઈ આવે છે. ત્યારબાદ નવલકથા વેગ પકડે છે, અને રસ પડે એવું આલેખન આવે છે. શરૂઆતનાં પ્રકલ્પોમાં જે શૈથિલ્ય છે, તેવું એક કારણ સંવાદની અસ્વાભાવિકતા અને બીજું, વર્ણનની અડધતા ને પ્રસંગોની સુગ્રિહૃતતાનો અભાવ છે; પરંતુ એમની આ ઉણપને ઉત્તરાર્ધમાં લગભગ સદંતર દૂર થયેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એમની શક્તિને યશ અપાવે એવો આ ઉત્તરાર્ધ પ્રસંગોની ઝડપી પરંપરા; પાત્રોનું તાદૃશ ચિત્રણ, પ્રસંગ યોજનાની કટક્તમક દૃષ્ટિ, કાર્યકારણ સંબંધની નાગરણી, ઔચિત્યદૃષ્ટિ વગેરેથી સમૃદ્ધ બન્યો છે. આમ એક જ કૃતિમાં એમની શક્તિનાં ને મર્યાદાઓનાં ગંગાજળનાં વહેણ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે.

શ્રી. સુનીત્રાજ શાહે અહીં હેમચન્દ્રાચાર્ય પાસે અસત્ય બોલાવ્યું છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય રાત્રિધિરાત્રીમાં મંજરીને જોઈને જ્યાંક માનસિક અસ્વસ્થતા અનુભવે છે, તેવું જ અહીં છે. એમના મનમાં સાચું કંઈક કે જૂઠું એની મંત્રપણ થાય છે, અને બધી દૃષ્ટિએ વિચારી અસત્ય બોલીને તેઓ કુમારપાળને બચાવે છે. આમ એમની રચનિ સુધિષ્ઠિર જેવી બની છે. અહીં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે હેમચન્દ્રાચાર્ય પાસે અસત્ય બોલાવ્યા વિના કુમાર-

પાળને બચાવી શકાત ખરો? હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા વિચક્ષુ પુરુષ ચાહડ ને ઉદવન આવે તે પહેલાં કુમારપાળને ત્યાંથી ખસેડવાનો બદોબસન સહેલાઈથી કરી શકે. માત્ર ત્યાર-પાંચ માણસોને લગ્ન આવેલા ચાહડ ખંભાતને ઘેર! ધાણી શકે એમ તો હતું નહિ એટલે ચાહડની ચૂમમાંથી કુમારપાળને બચાવવો એ કામ બહુ આસાન હતું. બીજું, મંજરીયો થયેલા ચાહડ હેમચન્દ્રના પચનમાં શ્રદ્ધા રાખી તપાસ ન કરાવે એ સંભવિત નથી લાગતું. આ રીતે હેમચન્દ્રને અસત્ય ઉચ્ચારણમાંથી બચાવી શકાયા હોત. બીજું, ઉદવનમંત્રી એમની મુન્સદીગીરી મટે જાણીતા હતા. આ નવલકથાના ઉત્તરાર્ધમાં પાટણમાં આવ્યા પછી આખી પંદરિશિતો એ જ રીતે કબજે લે છે તે જોતાં, ઉદવન મંત્રીની મુન્સદીગીરી મટે માન ઉપર છે; પરંતુ એ જ ઉદવનમંત્રી બ્યારે ચાહડ ખંભાત ગય છે, ત્યારે ચાહડના આગમનનું કાણુ એમને વાહડ સમજાવે ત્યારે એ સમજે અને તે છતાં, કુમારપાળને સંતાડવાનો કશો બદોબસન કરે નહિ, અને ભોગા માણસની જેમ સિદ્ધરાજ સામે બંડ કરવા એ તૈયાર થાય, ને વાહડ એને સમજાવે ત્યારે પોતાનું કૃત્ય એ બંડ કહેવાય એટલું એ સમજે, ત્યારે વાહડ પાસે મુન્સદીગીરીના પાઠ શીખના ઉદવનની આપણને દયા આવે છે. એ સમજતું એનું સમગ્ર વર્તન, પાછળથી ઉદવન જે રીતે વળે છે તે જોતાં, અપ્રતીતિકર છે. ચાહડ સુભગાનું વસ્ત્રાગાર જેવા માગે છે ત્યારે પહેલાં એને કશું ખોટું લાગતું નથી, પણ બ્યારે સુભગા ઉદવન જેવા ધર્મરત માણસને શીલની ના વાડોનું સ્મરણ કરાવે, એમાં પણ ઉદવનને ભોમે સુભગાના પાત્રને તેજસ્વી બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે એમ લાગે છે.

આ નવલકથામાં કેટલીક આધુનિકતા પ્રવેશી છે. તેમાંની એક તો લોકશાહીની ભાવના. દરેક જાતુ પાટણની પ્રજા પસંદ કરે તે રાજા થાય એમ કહે છે. ધર્મપાસ, ઉદો, બધાં આધુનિક લોકશાહીની ભાષામાં જ વાતો કરે છે. એ જ્ઞાનામાં આવી બ્યવસ્થિત લોકશાહીની ભાવના પ્રજામાં નહોતી. ધર્મપાળના મનની સાધ્યસાધનની ગમમયજ પણ ગોંધીયુગની અસર ગણી શકાય.

શ્રી. સુનીત્રાજે ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવ્યું છે; પરંતુ એમની આ નવલકથાથી એમની એ પ્રતિજ્ઞામાં વધારો કે ઘટાટા બેમાંથી કંઈ નહિ થાય, એટલું તો અવશ્ય આવે વિશે કહી શકાય.

શક્તિ એટલે શરીર અને મનનો સમતોલ વિકાસ એજ વ્યાયામનું ખેય હોવું જોઈએ.

આ વ્યાયામવિશારદ લિંગનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૭૬ ના નવેમ્બર માસની ૧૫ મી તારીખે થયો હતો. બાર વર્ષની ઉંમર પહેલાં તેમણે માતૃપિતા ગુમાવ્યાં હતાં. ૧૯ વર્ષની ઉંમરે તે ગ્રેન્યુએટ થયા. ત્યાર બાદ ચાર વર્ષ તેમણે યુરોપમાં પરિભ્રમણ કર્યું અને ફ્રેંચ, જર્મન તથા અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. પછીનાં ચાર વર્ષ તે ડે-માર્ક-કોપનહેગનમાં રહ્યા અને ડેનિસ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. અહીં જ તેમનું વ્યાયામ તરફનું વલણ શરૂ થયું તેમ જ સાહિત્યવિષયક જીવનનો. પછી અહિં જ પ્રારંભ થયો. આ સમય દરમિયાન તેમણે અનેક કાવિત્ત-કારક કાવ્યો તથા નાટકો લખ્યાં, ૧૫૫ લિન્ન લિન્ન પ્રકાશની વ્યાયામપદ્ધતિનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૦૪માં તેઓ લુડ ખાતે ફેન્સીંગ શિક્ષક થયા અને પછી ઉત્તર તર વ્યાયામના પ્રદેશમાં તેમનું સંશોધન વધતું ચાલ્યું અને નવી નવી પદ્ધતિઓની તેમણે શોધ કરવા માંડી. ૧૮૧૨ માં જ્યારે નેપોલિયને યુરોપના અન્ય વિભાગોને આક્રાંત કર્યું ત્યારે સ્વીડને નોર્વે અને શીનલેન્ડ સર કર્યાં. પરિણામે સ્વીડનમાં ખૂબ જાગૃતિ આવી અને વ્યાયામના પ્રદેશમાં લિંગની પ્રવૃત્તિઓ વધારે વ્યાપક બનવા લાગી. તેમણે લસ્કરી શિક્ષણના અંગમાં એક વ્યાયામયોજના તૈયાર કરી શિક્ષણપ્રાતાને સુપ્રત કરી. શિક્ષણપ્રાતાએ એ યોજના મંજૂર કરી. ૧૮૧૪ માં 'રોયલ સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ જીમનેસ્ટીક્સ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી. લિંગને આ સંસ્થાના પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા. ૧૮૧૮ માં તેમણે 'મેન્સુઅલ ઓફ જીમનેસ્ટીક્સ' તથા 'મેન્સુઅલ ઓફ બોયોલોજી ફેન્સીંગ' એ બે પુસ્તક પ્રગટ કર્યાં. આ કારણે તેમની પ્રતિષ્ઠા વધતી ચાલી, અને તેમની વ્યાયામયોજનાનો યુરોપના અન્ય દેશોમાં ખૂબ ફેલાવો થવા લાગ્યો. સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં પણ તેણે ઘણી સેવા કરી. પોતાના જીવન દરમિયાન ૨૫૦૦ પૃષ્ઠ જેટલું તેમનું કુલ લખાણ પ્રગટ થયું હતું, જેમાં ૩૦૦ થી ૩૫૦ પાનાં વ્યાયામ વિષયને લગતાં હતાં. આટલું બધું કામ કરવા છતાં પોતાના ધાર્મિક પ્રમાણે કામ કરી રહેતા નથી અને પરિણામ નીપજતી રહેલ નથી એવા અસંતોષ સાથે ૬૩ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૩૯ ના મે માસની ત્રીજી તારીખે તે પશ્ચિમવાસી બન્યા.

આવા એક વિશિષ્ટ પુરુષની ૧૯૩૬ માં સૌથી પહેલી જ્ઞાપ્તિ ઉજવવામાં આવી હતી. એ વર્ષ દરમિયાન જુલાઈની ૨૦ મી તારીખથી ઓગસ્ટની ચોથી તારીખ સુધી સૌથી પહેલાં લિંગિયાડ મહોત્સવ ઉજવાયો હતો, જેમાં ૩૭ રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, ૧૨ સંધેએ ભાગ લીધો હતો અને ૭૩૦૦ વ્યાયામપટ્ટએએ પોતાનું કોરાલ્ય દાખવ્યું હતું. બીજે લિંગિયાડ મહોત્સવ રાષ્ટ્રાત્મક જણાવ્યું ને મુજબ ચાલુ વર્ષના જુલાઈ માસની ૨૭ તારીખથી ઓગસ્ટ માસની ૧૩ મી તારીખ સુધી ઉજવાયો. આમાં ૫૪ રાષ્ટ્રના કુલ ૧૫૦૦૦ વ્યાયામ પટ્ટએએ ભાગ લીધો હતો. આ મહોત્સવમાં દિંદ તાફી અમરાવતીના થી હતુમાન વ્યાયામ પ્રચારક મંડળના ૨૫ સભાસદોની એક ટુકડી મોકલવામાં આવી હતી. આ મહોત્સવના અંતમાં જિમનેસ્ટિક મહોત્સવ, આનંદ રાષ્ટ્રીય શારીરિક શિક્ષણ પરિષદ, શારીરિક શિક્ષણ સિમિર, નેમ જ નાનાં બાળકો, સ્ત્રીઓ, મજૂરો, નોકરિયાત વર્ગ, અપંગ સમાજ વગેરેનાં વ્યાયામ તથા રમતગમતનાં પ્રદર્શનો યોજવામાં આવ્યાં હતાં. હિંદના પ્રતિનિધિઓ હજુ હિંદ ખાતે પાછા ફર્યા નથી. તેમના આવ્યા બાદ પ્રસ્તુત મહોત્સવ વિષે આપણને વધારે માહિતી મળશે.

નેતાજી સુભાષચંદ્ર જીવંત હોવાનું વૃત્ત

જ્યારે દેશનું રાજકારણ સત્તાલક્ષી અને છે, જે પણ સત્તાધીશ હોય તેને કોઈપણ રીતે સત્તાને વળગી રહેવાનો મોહ થાય છે, અને જે પક્ષે લઘુત્તીમાં હોય તે પક્ષેને કોઈપણ રીતે સત્તા ઉપર આપવાનો ભ્રમ વળે છે ત્યારે અન્ય પક્ષને પ્રજાજનોની નજરમાં હલકો બતાવવા મટે અને પોતાના પક્ષની પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ વધારવા માટે તે તે પક્ષના નાપકોમાં ગમે તે ઉપાયો લેવાની જતિ વધારે ને વધારે બજાવાન બનતી જાય છે અને પરિણામે દરેક પક્ષ સ્વતંત્ર વધારે ને વધારે દૂર જતો જાય છે. આજે આવી મનોદાઝા કેમિસ્ટ્રી સત્તાધીશોની ખિલ-કુલ નથી એમ કહી નહિ શકાય; પણ સમાજવાદ, સામ્યવાદ, હિંદુ મહાસભા અને એ ૧૧ અન્ય પક્ષોમાં આ પ્રકારનો નૈતિક ધ્રુવ વધારે વ્યાપક અને વેગવાન બનતો જતો નજરે પડે છે. નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ અઘાધિ પર્વંત જીવતા હોવાનું જે વૃત્ત યશાવતમાં આવે છે તે પાછળ આવી જ જતિ અને આવો જ ઉદ્દેશ

કામ કરી રહ્યો છે એમ કોઇને પણ વિચાર કરતાં માલુમ પડ્યા પિના રહે તેમ નથી. સૌથી પ્રથમ તો યુદ્ધવિરામના અરસામાં જ એરેષ્થેન ટાંગી પડતાં સુભાષ બોઝના પ્રાણની હાની થઇ એ અંગ્રેજ સરકારે હિંદને આપેલા તાર સમાચાર માનવાને કેટલાક લોકે, તેવાર નથી. અંગ્રેજ સરકાર વિજેતા હતી અને પોતાનો વિરોધ કરનાર દરેક રાજ્યને પકડીને તેને સખતમાં સખત શિક્ષા કરવી એવો આશય દરેક વિજેતાના હિંમમાં યુદ્ધવિરામની સજી સ્વાભાવિક રીતે રમતો હોય છે. દુરમન હાથમાં નહિ આવતાં આપઘાત કરે કે તેવું અન્ય પ્રકારે મૃત્યુ થાય એવી વિજેતાની વૈરરતિ અત્યંત રહી જાય છે અને તેથી તેવી ઘટના વિજેતાને કોઇ પણ રીતે ગમતી હોતી નથી. સુભાષચંદ્ર બોઝ જીવતા હોત તો અંગ્રેજ સરકાર તેમને પીછા પકડવા માટે આકાશ પાતાળ એક કરત અને પોતે વિજેતા હોઇને તેમને પકડી પાડવાનું અંગ્રેજ સરકારને મિલકુલ મુશ્કેલ ન પડત. આ રીતે વિચારતાં સુભાષચંદ્ર બોઝના અસ્તમાતના કારણે નીપજેલા મૃત્યુને અમાન્ય ગણવાનું કોઇ કાળજી કદવી શકતું નથી. આમ છતાં ધારી લઇએ કે અંગ્રેજ સરકારે આ કેવળ ગપ ચલાવી છે, તો પણ ત્યાર પછી તો હેરા આઝાદ થયો. આ વખતે સુભાષ બોઝ સહજપણે પ્રગટ થઇ શકતા હતા અને કોઇ પણ સત્તા તેમને વાકો વાળ કરે એવો સંભવ નહોતો. સુભાષ બોઝ માટે પ્રગટ થવાની એ ઉત્તમોત્તમ ધડી હતી. તેમની અસાધારણ શોકપ્રિયતા રાષ્ટ્રના નવનિર્માણના કાપમાં તેમને અત્યંતમ-સ્થાન આપત અને સંભવ છે કે હેરામાં પુનઃ સાતિ, સમભાવ અને સહીસહામતી રચાપાયા તેજો ધણે મહત્ત્વના લાભ ભગવી શક્યા હોત, પણ આવે વખતે પણ તેમનું નામનિશાન સાંભળવામાંજ ન આવ્યું એ હકીકત પણ તેમના પ.સોહગમનનું સંસ્મરણ સમર્થન કરે છે. આમ છતાં પણ ફેરવડે બ્લોકાડ કેટલાક આગેવાનો અને તેમના વડીલપૃષ્ઠ થી. શરતચંદ્ર બોઝ સુભાષ બાણુ જીવતા હોવાના બમને પોપચાને નજીકે વ્યવસ્થા લઇને બેઠા છે, અને આમ કરવાથી પોતાનું પોતાના પક્ષનું-ધસાણુ જતું પ્રસૂત જળવાઇ રહેશે એવી ભ્રમણા સેવતા લાગે છે. આ રીતે આ દિશાએ તેમના પ્રયત્નો હોવા છતાં આ બાબત કેટલાક વખતથી શાન્ત પડી ગઇ હતી અને સુભાષચંદ્ર બોઝને ફરી જોવાની હવે આશા નથી એ વસ્તુસ્થિતિને પ્રખ્યાત

મનથી સ્વીકારી લીધી હતી. તાજેતરમાં, યુરોપમાં ઠીક ઠીક સમય ગાળીને થી. શરતચંદ્ર બોઝ હિંદ ખાતે હમણાં પાછા ફર્યા છે અને તેમણે સુભાષ બોઝ જીવતા હોવાના બમને પળા પાછો જીવતો કર્યો છે. તેમણે અહીં પચ મૂકતાવેંત છાપાળેગી એક મુલાકાતમાં જણાવ્યું છે કે “સુભાષચંદ્રનું જે દિવસો દરમિયાન અવસાન થયું એમ કહેવામાં આવે છે તે દિવસો દરમિયાન જે ગાઇ જાપાનમાં હતી અને આજે સ્વીટઝર્લેન્ડમાં એક સાપ્તાહિક ચલાવે છે, તેવી એક મુશાખીઅન સ્ત્રીપત્રકારને તાજેતરમાં મને મળવાનું બન્યું હતું. તે ધણી માણસોને મળી હતી અને હવાઇ વીમાના કહેવાતા અકસ્માતની વિગતો મેળવવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તેને પણ ખાતી થઇ કે હવાઇ વિમાનનો અકસ્માત કેવળ જોડી કાઢેલી વાત છે.” આ નિવેદન અત્યંત આરપજ છે, અને સુભાષ બોઝના અસ્તિત્વ ઉપર કશો પ્રકાર પાડતું નથી. શ્રી. શરતચંદ્ર એક સ્ત્રીપત્રકારને સ્વીટઝર્લેન્ડમાં મળે છે; તે બાદ સુભાષના કહેવાતા અવસાન પ્રસંગે જાપાન હોવાનું કહે છે; તેણે આ વિષે ખૂબ તપાસ કરી હતી એમ જણાવે છે; અને એમ છતાં તેને સુભાષબાણુ જીવતા હોવાનો કશો પુરાવો મળ્યો હતો એમ તે જણાવતી નથી, અને આમ છતાં આ પુરાવા ઉપર શ્રી. શરતચંદ્ર બોઝ સુભાષબાણુ જીવતા હોવાની માન્યતા સ્વીકારવા આશય કરે છે. કમનગરીએ આ નિવેદન સુભાષબાણુના અસ્તિત્વને લગતો આગો વિવાદ જાગૃત કર્યો છે અને નજીકે પડિત જગાદરલાલ નહેરુ અને તેમના સાથીઓ આ વિષે જાણીએછે તપાસ કરતા નથી, કારણ કે સુભાષના પ્રત્યાગમનથી તેમનું સ્થાન જોષ્ઠમાઇ જાય એવો તેમને જાણે છે-આ પ્રકારનાં સીધાં કે આડકતરાં સૂચનો સુભાષબાણુ જીવતા હોવાની માન્યતા ધરાવનારો તરફથી કરવામાં આવે છે. આ સંબંધી કેટલાક સમય પહેલાં તેમજ હમણાં પણ પડિત જગાદરલાલ નહેરુએ સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે કે તેમની તપાસ મુજબ સુભાષ બોઝ જીવતા હોવાનું માનવાને કોઇ પણ કારણ નથી, તેઓ જીવતા હોય તો હિંદુ-સ્થાનમાં આવતા તેમને કોઇ રોકી શકે તેમ જ નહિ. તેમની સામે હિંદુસ્તાનમાં કોઇ પણ પ્રવેશવંધીનો હુકમ નથી અને વર્તમાન સમયોગમાં તેમના વિષે કોઇ પણ વધારે શોધોગમાં ઉતરવાની સરકારને જરૂર લાગતી નથી, પણ આ ખુલાસો જેને વૂત જ ચલાવ્યા

કરવું' છે તેમને ઓછા સંતોષ આપી શકે તેમ છે? છાપાંચળાઓને પણ આ ઠારા લોકોની માનસિક ઉત્તેજનાને જાગૃત કરવાની, વેગ આપવાની નીતિ મળે છે એટલે આ જ પ્રશ્નને જુદી જુદી રીતે રાજ્યચારીને તેઓ લોકો સમક્ષ રજૂ કરે છે અને લોકોની જમણા આ રીતે, સતત સિચીત થવા કરે છે. સુમાય બોલે પોતાના છેલ્લા બંધ પુરુષાર્થ વડે હિંદની પ્રજાના હિલમાં અમર સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે અને કેટલાય લોકો તેમનું ભક્તિભાવથી નિત્ય સ્મરણ કરે છે. આપી આદર્શીય વ્યક્તિને અને તેના પવિત્ર પુણ્યસ્મરણને તેમના નામનો આવો દુરુપયોગ કરીને વિનાશકારણ દુષિત કરવામાં આવે છે. આ જગત સાથેના જેના કુનંધી સંબંધનો સદાને માટે અત્યંત આભો છે, તેને વારે વારે આ દુનિયા ઉપર લાવવામાં નથી સુમાય બોલતી પ્રતિજ્ઞાને લાભ, કે નથી તેમના અનુયાયીઓને લાભ. વિદેહ મહાપુરુષની પ્રતિજ્ઞાનો આવો દુરુપયોગ માનવોચિત સમ્પત્તાનું અસ્વચ્છ ઉલ્લંઘન કરે છે. પોતપોતાના રાજકારણી પક્ષ માટે આ રીતે લાભ ઉઠાવવાની વૃત્તિ અતિ શોચનીય અને લુપ્તપ્રસા ઉપજાવે તેવી છે. આમ કરવાથી આપણા દેશની પ્રતિજ્ઞાને ભારે ધક્કો પહોંચે છે.

સ્વર્ગમાં સેવક બની રહવું તે કરતાં નર્કમાં સ્વામી શા માટે ન બનવું ?

પોઝા સમય પહેલાં ડૉ. સમિયદાનંદ સિંહાનો 'કોમીવાદી ઝીણા' એ મચાળા નીચે 'ભારત જ્યોતિ'માં બે હપ્તામાં એક લેખ પ્રગટ થયો હતો. આ લેખમાં હિંદના છેવટે ભાગલા પાડવાનું કથા સંજોગમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું, તે સંબંધમાં ૧૯૪૮ના ઓક્ટોબર માસમાં લંડનની રોયલ એમ્પાયર સોસાયટી રમણ હિંદના છેલ્લા અંગ્રેજ ગવર્નર-જનરલ લોડ માઉન્ટબેટને આપેલા લાપણમતિ અમુક ભગ ઉધૃત કરવામાં આવ્યો હતો. આ વિભાગ હિંદના ઇતિહાસમાં બનેલી આ એક અસાધારણ કમનસીબ ઘટના સંબંધમાં નવો પ્રકાર પાડતો હોઇને અહિં અનુવાદિત કરવામાં આવે છે. ઉપર જણાવેલ પ્રસંગે લોડ માઉન્ટબેટને જણાવ્યું હતું કે "પહેલેથી મી. ઝીણાએ સચોટપણે સ્પષ્ટ ક્યું હતું કે જ્યાં સુધી પોતે હયાત છે ત્યાં સુધી પોતે સંયુક્ત હિંદનો કોઇ કાળે સ્વીકાર નહિ કરે. એમણે પાકિસ્તાનની માગણી રજૂ કરી હતી અને તેને મંજૂરપણે વળગી

રહેવાનો તેમણે આશ્રય દાખવ્યો હતો. ખીજી બાજુએ કેન્સિસ હિંદના કોઇ પણ પ્રજાના ભાગલા કરવાની વિરુદ્ધ હતી અને હિંદને એક અને અવિભાજ્ય રાખવાની મંજૂરતા તરફેણ કરતી હતી અને વચગાળે હિંદની બહાર થોડો સમય જઇ આવ્યો ત્યાં સુધી બીજો કોઇ પણ વિકલ્પ કેન્સિસ વિચારવાને તૈયાર હોય એમ મને લાગતું નહોતું. પણ જ્યારે હું પંડિત નહેરુ, મહાત્મા ગાંધી અને અન્ય કેન્સિસી આગેવાનોને ફરીથી મળ્યો, અને આ પ્રશ્નની તેમની સાથે વિશેષ ચર્ચા કરી ત્યારે જે આનંદવિશિષ્ટ સિવાય સંયુક્ત હિંદ ટકાવી રાખવું રાજ્ય જ ન હોય-અને મને પૂરેપૂરી ખત્રી થઇ ચૂકી હતી કે મી. ઝીણાએ આખાત સાફ સાફ સ્પષ્ટ કરી હતી તે મુજબ મુસ્લિમ લીગ છેલ્લે સુધી આ પ્રશ્ન ઉપર લડવા જ કરવાની હતી-તો પછી હિંદના ભાગલા કબૂલ કરવાની અણધાર્યું તેમણે તત્પરતા દાખવી, પણ સાથે સાથે તેમણે જણાવ્યું કે એ પ્રકારના પાકિસ્તાનમાં કોઇ પણ મુસ્લિમ-છાત્ર પ્રજા વસતી હોય તેવા પ્રદેશોના સમાવેશ થવો ન જ જોઇએ. આનો સ્વાભાવિક અર્થ જ એ થયો કે પંજાબ અને બંગાળના ભાગલા કરવા જોઇએ, જ્યારે મેં મી. ઝીણાને જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનના બાજલાનો તેમણે અમુક સમજૂતી ઉપર સ્વીકાર કર્યો હતો ત્યારે તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ, પણ જ્યારે મેં તેમને જણાવ્યું કે આ સ્વીકારમાંથી સ્વાભાવિક રીતે એ નિષ્પન્ન થાય છે કે પંજાબ અને બંગાળના ભાગલા કરવા પડશે ત્યારે તે ડહાણ જ થયા. આ બે પ્રાંતના શા માટે ભાગલા પાડવા ન જોઇએ, તેમના સમર્થનમાં તેમણે અનેક બળવાન દલીલો રજૂ કરી. તેમણે કહ્યું કે તેઓ પોતપોતાના પ્રાંતમાં વસતી એક જ પ્રજા છે અને પ્રત્યેક પ્રજા સમઘણે એકસ પ્રજાની એકતા અને વિશિષ્ટતા ધારે છે અને આ પ્રાંતના ભાગલા પાડવા એ તો એક મહાન આક્રમ નોતરવા બરાબર નીવડશે. આ મેં કબૂલ ક્યું, પણ મેં તેમને કહ્યું કે તો તો પછી આખા હિંદના ભાગલા પાડવા સામે આજ વિચારણા લાગુ પડે છે એ હકિકત ઉલટી વધારે સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે, આ વાત ગમી નહિ, હિંદના ભાગલા શા માટે પાડવા જોઇએ તે વિચારનો તેમણે વધારે ને વધારે ખુલાસો કર માંડ્યો, અને કાં તો તેમણે એક અને અખંડ હિંદ રવી-

કારણ રહ્યું અથવા તે વિલાગિત પંખા અને બંગાળાનો સ્વીકાર કરવો રહ્યો એમ તેમને જ્યારે સ્પષ્ટ ભાન થયું ત્યાં સુધી એમો બને પારસ્પર વિરોધી દલીલાના ચક્રવાતમાં ધુન્નરહ્યો ખાના રહ્યા, અને છેવટે તેમણે વિલાગિત પંખા તથા બંગાળાનો સ્વીકાર કર્યો.” આ પ્રકરણ ઉપર અભ્યાસ કરતાં સમિત્યદાનંદ સિંહ જણાવે છે કે આ તો એની એ જ પુરાણી ધટના અને એવું એ જ પુરાણું માનસ છે કે જે સ્વર્ગમાં રહીને સેવા કરવી અને અન્ય સાથી સાથે સ્વર્ગમુખના ભાગીદાર બનવું એ કરતાં નર્કમાં વસવું અને નર્કનું સર્વસ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરવું એ વધારે પસંદ કરે છે. ઝીણા નેપા હતા તેવું જ આ બંન્નું અને એવી જ રીતે એમણે પોતાનું જીવન પૂરું કર્યું. ગુજરાત યુનિવર્સિટી કમિટીની ભલામણો.

૧૯૪૭ના એપ્રિલ માસની ૨૧ મી તારીખે માનવર ન્યાયમૂર્તિ એમ. સી. આગલાના પ્રમુખપણા નીચે બાર સભ્યોની ગુજરાત યુનિવર્સિટી કમિટીની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. ચર્યાચારથી જ ન્યાયમૂર્તિ આગલા આ કાષ્ટની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થયા હતા અને તેમની જગ્યાએ માનવર ગણેશ વાસુદેવ માવળંકરની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આ કમિટીએ પોતાનો રીપોર્ટ મુબંબ સરકાર સમક્ષ રજૂ કર્યો છે અને રીપોર્ટમાંની ભલામણોના આધારે ખુબ થોડા સમયમાં મુબંબ સરકાર તરફથી મુબંબની ધારાસભામાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી બીજી રજૂ થનાર છે. પ્રસ્તુત કમિટીએ ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું બંધારણ સુઝવવનું હતું અને યુનિવર્સિટીને લગતા આજના અનેક વિવાદાર્પક પ્રશ્નો વિશે પોતાનો નિર્ણય આપવાનો હતો. આ પ્રશ્નો નીચે મુજબના હતા:-

આંખી યુનિવર્સિટી કૉલેજ અને ત્યાર પછીનાં શિક્ષણ માટે જગ્યાભાર હોયને આ ધોરણમાં શિક્ષણનું આંખમ શું રાખવું? પ્રાદેશિક ભાષા, રાષ્ટ્રભાષા અને અંગ્રેજી ભાષા આ ત્રણ ભાષાનું શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન શું? આ યુનિવર્સિટીની ભૌગોલિક હકપ્રતીતી વિસ્તાર કેટલો રાખવો? એ વિસ્તાર બહાર વસતી ગુજરાતી ભાષા બોલતી પ્રજાના ઉચ્ચ શિક્ષણની જગ્યાદારી આ યુનિવર્સિટીએ લેવી કે નહિ? આ પ્રદેશની અંદર આવતી કૉલેજોનું આ યુનિવર્સિટી સાથેનું બેઝાલ મરજિયાત રાખવું કે ફર્કિયાત? ગુજરાતના શિક્ષણકેન્દ્રોને સ્વતંત્ર સ્થાનિક યુનિવર્સિટીમાં પરિવર્તિત થયા માટે સગવડ આપવી કે

નહિ? આ યુનિવર્સિટી માટે સુચરવામાં આવેલ બંધારણ પ્રણી બરી બાબતોમાં બીજી યુનિવર્સિટીને મળવું આવે છે. આ બંધારણમાં પણ સીન્ટે છે, સીન્ટીકિટ છે, એક્ટેચી-કાઉન્સિલ છે, ફેકલ્ટીઝ છે અને બોર્ડ ઓફ રીડીઝ પણ છે. ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નો સંબંધમાં આ કમિટીની મુખ્ય ભલામણો નીચે મુજબ છે:

(૧) ગુજરાત યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમાં આવે કે તુરત જ અને તેટલા વિષયો ગુજરાતી અને અથવા રાષ્ટ્રભાષામાં શિખવવાની બોર્ડરહુ કરવી જોઈએ જેના પરિણામે પાંચ વર્ષ બાદ ગ્રેજ્યુએટના ધોરણમાં કોઇ પણ વિષય, ખાસ કાન્યસર યુનિવર્સિટીએ રજા આપી હોય તેવા અપવાદો સિવાય, અંગ્રેજીમાં શિખવવાપણું ન જ રહેવા પામે.

(૨) ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો પૂર્વ પાઠ્યા માટે સરકારે એક ટૂંકા ગાળાની યોજના તુરતમાં જ હાથ ધરવી જોઈએ. શરૂઆતમાં જે પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂર હોય તે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે સરકારી પ્રતિનિધિઓ અને આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાને ઉત્સુક હોય એવી બ્યક્તિઓનું એક મંડળ (Board) ઉભું કરવું જોઈએ.

(૩) (ક) રકુમનાં બધાં ધોરણો તેમ જ ગ્રેજ્યુએટ થયા સુધીનાં કૉલેજનાં ધોરણોમાં રાષ્ટ્રભાષા ફર્ગિયાન વિષય હોવા જોઈએ.

(ખ) કૉલેજશિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી રાખવી કે રાષ્ટ્રભાષા રાખવી તે બાબત સંરચા ઉપર તેમજ અધ્યાપકો ઉપર છોડાવી.

(ગ) ગ્રેજ્યુએટની કક્ષા પછીના અભ્યાસક્રમમાં રાષ્ટ્રભાષા જ શિક્ષણનું માધ્યમ હોવું જોઈએ.

(૪) (ક) અને ત્યાં સુધી આત્મસંપૂર્ણ જગતમાં વપરાતા વિજ્ઞાનને લગતા પારિભાષિક શબ્દોનો એના એ સ્વરૂપે ઉપયોગ કરવો જોઈએ, પણ જ્યાં આવા શબ્દો મુદ્દમ ન હોય ત્યાં હિન્દી ભાષામાંથી શબ્દો વીણી કાઢવા તેમ જ સ્વીકારવા જોઈએ.

(ખ) મધ્યવર્તી સરકારે બધી બ્યક્તિનિક હિન્દી ભાષાઓ માટે વિજ્ઞાનને લગતા પારિભાષિક શબ્દોનો કોઈ તૈયાર કરવાને બ્યુરોક્રેશિયાર્દો, ભાષાશાસ્ત્રીઓ તેમ જ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિઓનું એક મંડળ

* આ બીજી તાલેવરમાં બહાર પડ્યું છે, અને તેમાં મુખ્ય મુખ્ય ભલામણોની સ્વીકાર કરવામાં આવ્યા છે. તંત્રી

તુરતમાં જ ઉભું કરવું જોઈએ. આ મંડળ રચાયી હોવું જોઈએ અને પ્રાંતિ અને યુનિવર્સિટીના એને સાથ હોવો જોઈએ. આ કામ પાંચ વર્ષની મુદતમાં પૂરું કરવું જોઈએ.

(ગ) વિજ્ઞાનના વિષયો ઉપર રાષ્ટ્રભાષામાં પાઠ્ય-પુસ્તકો તૈયાર કરવાની દિશાએ મધ્યવર્તી સરકારે પ્રાંતિક સરકારોને દોરવણી આપવી જોઈએ અને આ પુસ્તકો પ્રાંતોએ પોતપોતાની ભાષામાં ઉતારવાં જોઈએ. બીજા વિષય ઉપરનાં પાઠ્યપુસ્તકો યુનિવર્સિટીઓ, આંતર યુનિવર્સિટી બોર્ડ અથવા તે પ્રાંતિક સરકારોએ તૈયાર કરાવવાં જોઈએ.

(પ) અંગ્રેજીને એક ફરજિયાત બીજી ભાષા કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપવું ન જોઈએ અને યુજરાતી તેમજ રાષ્ટ્રભાષાના વિકાસને એવી રીતે વેગ આપવો જોઈએ કે આ સંક્રમણકાળ વધુ લંબાવા ન પામે.

(ક) (ક) વતમાન સંપોગોમાં આ યુનિવર્સિટી સાથે નિશ્ચિત પ્રદેશની બધી કોલેજોને જોડાઈ શકે એવું (affiliating) બંધારણ ધરાવું જોઈએ.

(ખ) આ સાથે અમદાવાદને એક શૈક્ષણિક કેન્દ્ર બનાવવું જોઈએ કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ એક સાથે વસી શકે અને રચાનિક ભિન્ન ભિન્ન કોલેજોને લાભ લઈ શકે.

(ગ) યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલાં કેન્દ્રો જોઈએ તે સ્વતંત્ર શૈક્ષણિક અને રચાનિક યુનિવર્સિટીમાં ફેરવાઈ શકે એવી તૈયારી કરવાની અને જ્યારે એ રીતે તૈયાર થાય ત્યારે તેમ કરવાની તેમને છૂટ હોવી જોઈએ.

(ઘ) બંધારણમાં આ મુજબની સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

(જ) યુનિવર્સિટી એકઠામાં આ બાબતમાં સ્પષ્ટ વિધાન હોવું જોઈએ કે પાંચ વર્ષ બાદ કોઈ પણ સમયે, અમદાવાદ સિવાયના કોઈ પણ કેન્દ્રને સરકારને અર્પણ કરવાની અને એક સ્વતંત્ર રચાનિક યુનિવર્સિટીની માગણી કરવાની અને ફરજિયાત જોડાણનાં બંધનમંથી મુક્ત થવાની છૂટ હોવી જોઈએ અને આ માગણીની ચોક્કસતા નિશ્ચય સરકારે કરવાનો રહેશે:

(૮) સદ્ભાષ્યે અમદાવાદના કેન્દ્ર માટે ત્યાંની કોલેજો એકમેકની સંખ્યામાં છે અને તેથી નુપર સ્પષ્ટતા સાથે અને સહકાર દ્વારા આવું કેન્દ્ર ઉભું કરવામાં મુશ્કેલી નહિ પડે.

(૯) આ યુનિવર્સિટીની ભૌગોલિક હકમતના પ્રદેશમાં અમદાવાદ, ખેડા, ભરૂચ, પંચમહાલ અને સુરત જીલ્લાઓના તેમજ મુંબઈ પ્રાંતમાં વિલીન થતાં જતાં યુજરાતી ભાષા બોલતાં રાજ્યો તથા વડોદરા, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થશે.

(૧૦) આ પ્રદેશની બહારની સંસ્થાઓને યુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડી શકાશે નહિ. આ પ્રદેશની અંદરની બધી કોલેજોને આ યુનિવર્સિટી સાથે ફરજિયાત જોડાવું પડશે.

(૧૧) પાયાના, પ્રાથમિક અને ત્યાર પછીના હાઇ સ્કૂલના શિક્ષણ માટે એક સ્વતંત્ર શૈક્ષણિક-સત્તાધીન તરીકે બધી સત્તા ધરાવતું મંજૂ-બોર્ડ-ઉભું કરી શકાય તેમ છે કે નહિ, તે બાબતનો સરકારે વિચાર કરવો.

(૧૨) અમદાવાદ આ યુનિવર્સિટીનું મુખ્ય મથક બનશે.

આ ઉપરાંત બીજી બલામણી યુનિવર્સિટીના બંધારણને લગતી છે. જેમાં સીનેટ, રીન્ડિક્ટ, એકેડેમીક કાઉન્સિલ, ફેકલ્ટીઝ અને બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝનો સમાવેશ થાય છે. આ બધી સંસ્થાઓની ચૂંટણી કેમ કરવી અને તેને લગતા મતદારમંજૂરો કયા કયા પ્રકારનાં હોય તેની ચોક્કસ રીપોર્ટમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. વળી આગળ ચાલતાં આ યુનિવર્સિટીની આર્થિક બાબતો પણ ચર્ચામાં આવેલ છે અને પ્રાથમિક અને ચાલુ ખર્ચના અવસ્થાઓ આપવામાં આવેલ છે.

ઉપરની બધી બલામણી સંબંધમાં કમિટીના સંસથો એકમત છે એમ નથી. આ યુનિવર્સિટીને નિયત ભૌગોલિક પ્રદેશમાં આવેલી કોલેજોને જોડાણ કરતી બનાવવી કે એક જ સ્થળમાં વિદ્યાર્થીઓને એકત્ર કરવી અને રચાનિક કોલેજોને દ્વારા શિક્ષણ આપતી સંસ્થા બનાવવી, એ પ્રશ્ન સંબંધી સૌથી મોટો મતભેદ આ રીપોર્ટ સાથે જોડાવામાં આવેલ વિરોધનોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. વળી શિક્ષણના માધ્યમ વિષે પણ કેટલાક મતભેદ જોવામાં આવે છે. શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ સૌથી મોટી વિરોધનોમાં નોંધાવી છે. તેમના મત પ્રમાણે મોત્ત રચાનિક શિક્ષણ આપતી યુનિવર્સિટી જ ઉભી કરવી પોષ્ય છે અને તે માટે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં

ઉભી કરવામાં આવેલી ગુંજાત વિદ્યાપીઠ જેની ગાંધીજીએ સ્થાપના કરી છે અને જે આજે પણ કેટલીક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહેલ છે તેના જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ, એવું તેમનું સ્પષ્ટ છે. વળી તેમના મત પ્રમાણે કોલેજનાં ધોરણો દરમિયાન માત્ર ગુજરાતી ભાષાને જ શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવું એ જ હિત છે. આમ બીજા સભ્યોના મતબેદો પણ વિચારણીય છે, પણ જગ્યાના અસાધ્ય અહિં દાંડી શક્ય તેમ નથી આમ છતાં પણ સમગ્ર રીતે જોતાં તેમ જ વિચારતાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી કમિટીની બચાવભર્યા આવકારણયક ધારો છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો કાયદેશ અને જગ્યાબંધારીઓ તેના મત ઉપર પટ્ટની વધી પડી છે. વળી તેના સ્વરૂપ અને નીતિમાં તત્કાળ કશા પણ મંદવરના ફેરફારને આવકાર નથી. સામાન્યતઃ શિક્ષણનું માધ્યમ જેમ અને તેમ જઈથી બદલાવવાની જરૂર છે, અને આ પરિવર્તન ગુજરાતી ભાષા બોલતા સર્વ પ્રદેશોમાં તત્કાળ થવાની જરૂર છે. આ માટે આ પ્રદેશોની કોલેજોને દોરવણી મળે અને તે સર્વતંત્ર નિષ્ક્રમ્ય કરે તેવી ગુજરાત યુનિવર્સિટી જેમ અને તેમ જઈથી ઉભી કરવાની જરૂર છે. વળી અમદાવાદ આજે સ્વાભાવિક રીતે શિક્ષણનું એક મોટું કેન્દ્ર બની ચૂક્યું છે. એક સ્વતંત્ર અને સ્થાનિક યુનિવર્સિટી ઉભી થઈ શકે એવી લગભગ સર્વ પ્રકારની કોલેજો અમદાવાદમાં અસ્તિત્વમાં આવી ચુકી છે, તેવી યુનિવર્સિટી શિક્ષણના એકમ ધ્યાતી કેન્દ્ર તરીકે અમદાવાદ આવે એ પણ એટલું જ હિત છે. આ બંને તત્ત્વોનું મિશ્રણ સચવાયેલી યુનિવર્સિટીમાં રહેલું છે.

બીજે મંદવરનો પ્રસ કોલેજના શિક્ષણ-માધ્યમનો છે. આ સંબંધમાં કમિટીએ કરેલા નિર્ણય બારે વ્યવહાર છે. આ નિર્ણય મુજબ ગુજરાતી ભાષા એ શિક્ષણનું મુખ્ય માધ્યમ બનશે અને સાથે સાથે રાષ્ટ્રભાષાના પણ શિક્ષણનાં માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરવાની છૂટ રહેશે. યુનિવર્સિટીના શિક્ષણને લોકોપાધી બનાવવાનો એક જ ઉપાય છે કે પ્રાદેશિક ભાષા દ્વારા સર્વ શિક્ષણનું સંચાલન કરવામાં આવે, અને આમ છતાં પણ રાષ્ટ્રભાષા તો પ્રારંભના ધોરણથી દરજિયાત શિષ્યપાઠમાં આવનાર હોવાથી વિનિત થયેલા વિદ્યાર્થી રાષ્ટ્રભાષામાં શિક્ષણ આપનારા અધ્યાપકને પણ બંધાવર સમજી શકશે તેમ જ રાષ્ટ્રભાષામાં રચાયેલા પાઠ્યપુસ્તકોનો પણ કદી અગવડ

સિવાય જરૂરી ઉપયોગ કરી શકશે જ. ટ્રેનિંગ્સ પદ્ધતીનાં ધોરણો તો રાષ્ટ્રભાષામાં જ ચલાવવાં એમ સ્પષ્ટવામાં આવ્યું છે અને તે ચોક્કસ છે. પણ કોલેજ શિક્ષણ સંબંધમાં જે મુખ્ય બાર ગુજરાતી ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે તે ભ્રમિત છે. વિદ્યાર્થી પરીક્ષાના ઉત્તરો ગુજરાતીમાં થા તો રાષ્ટ્રભાષામાં આપી શકે તેટલી તેને સગવડ અપાશે જ. પરિણામે પ્રાદેશિક ભાષાનો વિકાસ થશે જ રહેશે અને સાથે સાથે રાષ્ટ્રભાષાના વધના જતા ઉપયોગ સાથે આનંદ-પ્રાન્તીયતાની ભાવના યોગ્યતી જશે. કેટલાક વિચારકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે ‘ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સર્વત્ર એક જ ભાષા હોવી જોઈએ અને તે રાષ્ટ્રભાષા હોવી જોઈએ અને તો જ રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના યોગ્યતી અને અન્ય મળે’ જતાં પ્રાન્ત પ્રાન્તની સંકુચિત ભાવના આપણા દિલમાં રહેલા રાગદ્વેષને વધારશે અને આપણી પૃથ્વી નવી નવી અથાગભર્યા ઉભી કરશે.’ આ ઉપર ઉપરથી દેખાતું સુંદર મનન્ય વાસ્તવિકતાના ખ્યાલથી વચિત છે. પ્રાદેશિક ભાષા લોકજીવનમાં એટલી બધી રૂઢ મેલી છે તે કોઈ કાળે દાળી દળશે નહિ, ભૂંસી ભુંસારો નહિ. પ્રજાનું આત્મ ઇકતર એ આપા દ્વારા યત્ન આવ્યું છે અને સર્વ સંસ્કારોનું પાન પ્રજાએ કંઈ કાળથી એ દ્વારા કરેલું છે. ભાષાભેદ માનવીએ ઉભી કરેલી કોઈ કૃત્રિમ વસ્તુ નથી, પણ સ્વાભાવિક રીતે તેનો જન્મ થયો છે અને સ્વાભાવિક રીતે પ્રજાજીવનમાં જણાયેલો છે. આમ હોવાથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ અને અનેક રીતે સંવર્ધિત પ્રાદેશિક ભાષાના સ્થાને રાષ્ટ્રભાષાની સ્થાપના કરવાની કલ્પના મિથ્યા છે, અને સર્વગ્રંથ છે. રાષ્ટ્રભાષાનો વિકાસ પ્રાદેશિક ભાષાના અસ્તિત્વનો વિરોધી છે જ નહિ. પ્રાદેશિક ભાષાનું પ્રભુત્વ અનિવાર્ય છે. રાષ્ટ્રભાષાનો સાપ્તિક સ્વીકાર અખિલ હિન્દના વાણિજ્યપદાર્થની સચાવના માટે અર્થત આપર્યક છે. આમ હોવાથી પ્રાદેશિક શિક્ષણના માધ્યમ માટે સંયોગો મુજબ ઉલ્લખનો ઉપયોગ હિત છે, વ્યવહાર છે.

મોટા સપાલ અંગ્રેજી ભાષાનો છે. તેનું સ્થાન રાષ્ટ્રભાષાને તેમ જ પ્રાદેશિક ભાષાને શી રીતે આપવું અને કેટલી મુરતમાં આ હેતુ સિદ્ધ કરવો આ એક ભારે વિવાદસ્પદ પ્રશ્ન બન્યો છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષાનું રાષ્ટ્રભાષા કે પ્રાદેશિક ભાષા કોઈ કાળે સ્થાન લઈ શકશે જ નહિ અને તેનું સ્થાન યાપવા જતાં શિક્ષણની ગુણવત્તા એકદમ ઉતરતી કોટિની થઈ જવાની. આવી માન્યતાથી પ્રેરાઈને તેઓ ‘પાઠ્યપુસ્તકોને રાષ્ટ્ર-

ભાષામાં ઉતારવામાં રહેલી પાર વિનાની મુશ્કેલીઓ રજૂ કરે છે અને અંગ્રેજી ભાષાના ઉપયોગનું આધુન્ય બને તેટલું લઘુઆવાનાં સંચયો કરે છે. અંગ્રેજી ભાષાની ધનાઢ્યતા વિષે બે મત છે જ નહિ, પણ સમયાન્તરે આપણી ભાષા પણ એટલી જ ધનાઢ્ય બની શકે તેમ છે, બનવી જ જોઈએ આવી શ્રદ્ધાપૂર્વક આપણે આગળ વધવું જોઈએ. અંગ્રેજી હકુમત દૂર થઈ એ સાથે એ ભાષાના આધિપત્યથી આપણે મુક્ત થવું જ રહ્યું. એમ નહિ બને ત્યાં સુધી આઝાદી સાચા અર્થમાં આપણે કદિ અનુભવી નહિ શકીએ. અત્યુક બાબતમાં અંગ્રેજીથી આપણે આગળ જઈ જ નહિ શકીએ એવી લાધવ્યકથા આપણામાં સાચું સ્વતંત્ર ઉભું થવા નહિ દે. રાષ્ટ્રભાષા કે પ્રાદેશિક ભાષામાં શિક્ષણ આપવાનાં, પાઠ્યપુસ્તકો રચવાના આપણા શરૂઆતના પ્રયત્નો જરૂર પાંચળા હશે, એ આપણે સ્વીકારી લેવું જ રહ્યું, પણ એ પાંચળા પ્રયત્નોમાંથી જ પૂર્ણ સફળતાની કોઠિએ પહોંચાડનારા પ્રયત્નો જન્મ પામવાના છે. તેથી આપણી રાષ્ટ્રભાષા તેમજ પ્રમાણમાં આપણી પ્રાદેશિક ભાષાઓ પણ સર્વ વિચારો, પરિભાષાઓ, વાદો તેમજ હકપનાઓને યથાર્થ સ્વરૂપે વ્યક્ત કરી શકે તેવાં બજવાન વાહનો બનવાની છે એવી શ્રદ્ધા આપણમાં જન્મત કાલી પડે છે. કોઈ પણ ચોક્કસ પ્રકારની તેજસ્વીતા કે અર્થ-વાહિતા એ કોઈ એક ભાષાનો ઇન્દ્રો નથી. પ્રભાના હાતર, વિકાસ અને સ્વતંત્રી પાછળ તે તે પ્રવળની ભાષા ધડાતી, વિકાસ પામતી અને સામર્થ્યને ધારણ કરતી જાય છે. આપણી રાષ્ટ્રભાષાનું ભાષિ પણ એટલું જ ઉજ્જવળ છે, જેટલું આપણું પોતાનું ભાષિ. આ રીતે આપણે અંગ્રેજી ભાષાની હકુમતમાંથી જન્મ બને તેમ જરૂરથી મુક્તિ મેળવવી એ જ આજે આપણા એક મુખ્ય ધર્મ બને છે.

વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય

હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તાની સ્થાપના બાદ થોડા સમયમાં ત્રણ વિશ્વવિદ્યાલયો, કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આ રીતે મુંબઈનું વિશ્વવિદ્યાલય મુંબઈ ઇલાકાના ઉચ્ચ શિક્ષણનું કેન્દ્રભાવ વધેથી એક સરખું નિયમન કરેલું આવેલ છે. ત્યાર બાદ આજ સુધીના ગાળામાં કેટલીયે અવનવી ઘટનાઓ બની ગઈ; વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ચાલી; નવી નવી કોલેજો ઉભી

થવા લાગી; શિક્ષણના ખ્યાલોમાં ફેરફારો થવા લાગ્યા, સરકારી શિક્ષણ વિરૂધ્ધ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ રીતે આખા શિક્ષણનો પ્રશ્ન નવા જ દૃષ્ટિકોણથી વિચારવા લાગ્યો. આ નૂન દૃષ્ટિકોણના પશ્ચિમાશ્રય રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની પ્રેરણા નીચે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ૧૯૨૦ ની સ્થાપના સ્થાપના થઈ. આ વિદ્યાપીઠનાં મૂળ ઉંડા. જાય અને વ્યવસ્થિત અને ચિરંતન સ્વરૂપ ધારણ કરે તે પહેલાં દેશનું રાજકારણ વધારે ને વધારે ઉંમર સ્વરૂપ ધારણ કરતું ગયું; સ્થાપિત સરકાર સામે હાલતના મોરચા મંડાવા અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એ હાલતથી અજળી રહી શકી નહિ. રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાથી પ્રેરાયેલ અને એમાંથી જ ઉદ્ભવ પામેલ વિદ્યાપીઠ અલગ રહી શકે પણ કેમ? અને એ જ કારણે એ વિદ્યાપીઠની પ્રગતિ સ્થગિત થઈ ગઈ જે આજ સુધી એની એ જ દયામાં થોડું ઘણું કાર્ય કરતી રહી છે.

આજથી ૨૪-૨૫ વર્ષ પૂર્વે સદ્ગત ગાયકવાડ સવાજીરાવને વડોદરામાં એક વિશ્વવિદ્યાલય ઉભું કરવાનો મનો થ થયો, તે સંબંધમાં રીપોર્ટ કરવા માટે એક સમિતિ ચોળવામાં આવી, તે સમિતિએ રીપોર્ટ પણ કર્યો, પણ તે વિશ્વવિદ્યાલયને મૂત્ત સ્વરૂપ ધારણ કરવાની થડી આજ સુધી આવી નહોતી.

મુંબઈ સરકારે નવા પ્રાદેશિક વિશ્વવિદ્યાલયો ઉભાં કરવાના વિચારને સંમતિ આપી અને તે અનુસાર પૂના યુનિવર્સિટી ઉભી થઈ પણ યૂ. આજ ધોરણે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની પોળના તૈયાર કરવા માટે નિમાયલી સમિતિ પોતાનો હેવાલ તૈયાર કરવામાં રોકાયેલી હતી, એ દરમિયાન વડોદરા રાજ્યનું મુ. ડા. જીવરાજ મહેતાના હાથમાં ચોંપાયું અને એ રાજ્ય મુંબઈ પ્રાંતમાં અન્તર્ગત થાય તે પહેલાં તેમની કુશળ અને શક્તિશાળી કાર્યવાહીના પરિણામે પ્રચલિતની નાનીમોટી અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી, તેમાં સૌથી મહત્વનું અને યશોવાહી કાર્ય વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય ઉભું કરાવે લગતું છે. આ યુનિવર્સિટી ઉભી કરવામાં આવી છે એટલું જ નહિ. પણ તેને સ્થાયી અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ પણ આપવામાં આવ્યું છે. આ યુનિવર્સિટીનાં પ્રથમ વાઇસ-ચાન્સેલર તરીકે શ્રીમતી હંસાબહેનની નિમણૂક થઈ છે. આ વિશ્વવિદ્યાલય એક શૈક્ષિક કેન્દ્રનો આકાર ધારણ કરશે. નવાં લાગુના વિદ્યાર્થીઓ તથા બજાવતા અધ્યાપકો એક સાથે

પસવાટ કરશે. આ વિશ્વવિદ્યાલયની વિશેષતાઓ અર્થુપતાં થી. હંસાબદેન લગિની સમાજ પરિણામમાં જણાવે છે:

“વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયની વિશિષ્ટતાઓ અત્યારે તો ગૃહવિતાન પાઠશાળા, લલિતકળા પાઠશાળા અને સંગીત-પાઠશાળા મુખ્ય મથાણે. હિંદુસ્થાનના કોઇ પણ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગૃહવિતાન પાઠશાળાને સ્થાન અપાયું નથી, તેમજ લલિતકળાને પણ ખાસ સ્થાન નથી સંગીત-પાઠશાળા પણ એક લખનૌમાં છે એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ આ વિશ્વવિદ્યાલય ખીખા કરતાં જુદું પડશે

“ગૃહવિતાન પાઠશાળા તેમજ લલિત કળા પાઠશાળાની શરૂઆત આવતા જૂન માસથી કરવામાં આપશે. એને અગેના વ્યવસ્થાપકો તો નીમી પણ દીધા છે. ગૃહવિતાન પાઠશાળાને માટે અનુભવશાળા તરીકે એક બાલવાડી પણ શરૂ થઇ ગઇ છે. સંગીત પાઠશાળા વર્ગોથી વડોદરામાં ચાલે છે એને વિશ્વવિદ્યાલયને યોગ્ય કરવા પુરતી વ્યવસ્થા કરવી પડશે.

“દાકનરી તેમજ ઇંગ્લેન્ડેરી શિક્ષણની પાઠશાળાઓ આ યોગ્ય શરૂ થઇ ગઇ, ત્યારે સંસ્કૃતિક જ્ઞાન, વિજ્ઞાનની પાઠશાળા, વ્યાપારી શિક્ષણની અને માધ્યમિક શિક્ષકના શિક્ષણની પાઠશાળાઓ ધણી વર્ગોથી ચાલે છે આ રીતે સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયમાં કેન્દ્રિત થશે. આ જુદી જુદી પાઠશાળામાં લેખના વિદ્યાર્થીઓ એક જ સ્થળે રહી શકે એવા પ્રયત્ન પણ વિશ્વવિદ્યાલયે કરવાનો રહેશે. જુદા જુદા વિદ્યાર્થી-મંડળોને અલ્લે એક આપું વિશ્વવિદ્યાલય મંડળ રહેશે. એ રીતે ભિન્નભિન્ન વિષયના વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાના સંસર્ગમાં આવશે અને એથી એક બીજાને લાભ થશે. અત્યારે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ જેઓ દાકનરી કે ઇંગ્લેન્ડેરી શિક્ષણ લે છે, તેમને પોતાના વિષયના જ્ઞાનસિદ્ધાન્ત બીજું જ્ઞાન બહુ જોડ્યું હોય છે. વિજ્ઞાનમાં જનતાની પણ એ રીતે રીતે છે. સાહિત્ય, સંગીત, તત્ત્વજ્ઞાન કે ઇતિહાસ જેવા સંસ્કૃતિક વિષયોમાં તેમને બાળેજ રસ હોય છે. આવા લોકોનું જીવન એકધારે અને તેથી આખરે શુષ્ક બને છે. વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયમાં કળા તેમજ સંગીતને સ્થાન આપ્યું છે, અને એને અગે સમસ્ત વિદ્યાર્થી સમુદાયને ઉપયોગી એવાં વ્યાખ્યાનો પણ રખાશે. જેનો લાભ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ લઇ શકશે અને એ રીતે સંસ્કૃતિક શિક્ષણ મેળવી શકશે.

“આજે વિદ્યાર્થીઓ કેવળ પરીક્ષાની દ્રષ્ટિએ જ અભ્યાસ કરે છે. એને કારણે તો પરીક્ષાઓને જોઇએ તે કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પોષ્ટિકા જ્ઞાન સાથે પણ પરીક્ષા તો પાસ કરી શકાય છે. ખરું શિક્ષણ તો જીવનમાં જ્ઞાન કેટલું ઉતારાય છે, એ પરથી જ બાણી શકાય. આજે પરીક્ષાને પ્રશ્ન નિયારણ માગી લે છે. એને અગે પણ કંઈક ઉકેલ આણવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે.

“વિદ્યાર્થીનું કોય પુસ્તકો ગોખી પરીક્ષાઓ પાસ કરવી એ જ મોટે ભાગે હોય છે. વિદ્યાર્થીઓએ જનનાથી દૂર રહેવું એ પણ એક માન્યતા છે. વાસ્તવિક રીતે તો વિદ્યાર્થી અવસ્થામયે લોક્સંપર્કમાં આવી લોકોની વધારાગત સેવા કરવી, એ પણ એક પ્રકારનું શિક્ષણ છે. દાખલા તરીકે, ગૃહવિતાન પાઠશાળામાં ભણતી વિદ્યાર્થીનીઓએ તો આજનાં ગૃહ કેવાં હોય છે તેનો અભ્યાસ કરવા ખાતર પણ લોક્સંપર્કમાં આવવું પડશે અને એ સુધારવા જેવાં હેય તો કંઈ રીતે સુધારી શકાય એ કેવળ પાઠશાળાના પુસ્તકમયથી જ નહિ રીતે, પણ શ્રદ્ધાથી સાથે સંપર્ક રાખીને કરી શકશે, સમાજશાસ્ત્ર (social sciences)નો વિભાગ પણ દાખલ કરવાની ધાન્ય છે. એને અગે પણ વિદ્યાર્થીઓને લોકોના સંપર્કમાં આવવું પડશે, લોકપ્રશ્નોનો અભ્યાસ અને એના ઉકેલનો સમાવેશ આ શિક્ષણમાં થાય છે.” આવા શુભ ઉદ્દેશ અને ભાવનાઓપૂર્વક શરૂ કરવામાં આવેલ વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય સારી રીતે ફાલે ફૂલે અને સત્વરે કળા અને વિજ્ઞાનની અનેક શાખા ઉપશાખાઓ વડે સુસંપન્ન અને સમૃદ્ધ બને એથી શુભેશ્વર સાથે તે વિશ્વવિદ્યાલયના આદ્યપ્રેરણક ડૉ. જીરાજ મહેતાનું અને તેનાં પ્રથમ વાઇસ ચાન્સેલર થીમતી હંસાબદેનનું સમસ્ત ગુજરાત સહયોગ અભિનંદન કરે છે.

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યનું વ્યાખ્યાન અને પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રબંધ

મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન કરતાં હિંદના ગવર્નર જનરલ થી. રાજગોપાલાચાર્યે એક ઉદ્દેશીક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, જેનો સર્ગ અનુવાદ આ અંકમાં અન્યત્ર આપવામાં આવેલ છે. આ વ્યાખ્યાનમાં બે મુદ્દાઓ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એક તો ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણ

કેષ પણ રીતે અતર્ગત કરવું જોઈએ અને તે સાંપ્રદાયિક ધોષણ નહિ પણ સંસ્કૃતિક ધોષણ કે જેથી વિદ્યાર્થી કાષ્ટ પણ ઓછસ ધર્મનું નહિ, પણ સમગ્રણે ધર્મસંસ્થાઓ, ધાર્મિક મહાપુરોહતું તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ પામે. આ વિચાર જોઈએ આક્રમક છે તેમજ જ મુસ્લિમ આ પ્રકારના ધાર્મિક શિક્ષણની યોજના ઘડવાનું કાર્ય છે; કારણ કે આવી યોજનાને કાં તો સાંપ્રદાયિકતા તરફ દળવાનું જોખમ રહે છે અથવા તો આપણા લોકોનું સાંપ્રદાયિક આળાપણું અત્યંત સતેજ અને જાગૃત હોઈને એક મા બીજા બાજતમાં ધાર્મિક લાગણી દુલાવવાનું પણ આવી યોજનામાં એટલું જ જોખમ રહેલું છે. શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય માત્ર આપણા દેશના ધર્મોના જ નહિ, પણ દેશ બહારના ધર્મો, સંપ્રદાય અને ધાર્મિક વહિનો પરિચય આપવાનો આગ્રહ કરે છે, જેના પરિણામે વિદ્યાર્થીમાં સર્વધર્મસમભાવ પેદા થાય અને સાથે સાથે ધાર્મિકતાનું સિંચન થાય.

તેમનો બીજો પ્રાથમિક શિક્ષણની આજની યોજનાની સામે નવી યોજના રજૂ કરવાને લગતો છે. આજે શહેરમાં તેમજ ગામડામાં એકસરખું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે અને રવિવારની છુટી બાદ કરતાં બાકીના છબે દિવસ વિદ્યાર્થીને દિવસનો મેટો ભાગ નિરાળમાં ગાળવાનો હોય છે. આના સ્થાને શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય એવો પ્રબંધ સૂચવે છે કે અઠવાડિયાના ત્રણ દિવસ બાળવિદ્યાર્થી સળંગ પોતપોતાની નિરાળમાં બેસે અને બાકીના ચાર દિવસ પોતાના માળાપ સાથે રહે અને આપદાદાના ધંધાની કેળવણી પામે. આજે જ્યારે આખા દેશની આવડી મોટી પ્રજાની પ્રાથમિક શિક્ષણની જરૂરિયાતોને આર્થિક દષ્ટિએ તેમજ અન્ય રીતે કેમ પહોંચી વળવું એ એક મોટો સવાલ છે ત્યારે રાજગોપાલાચાર્યની આ યોજનાના બીજા શુલ્કદોષ ગમે તે હોય પણ તે યોજનાનું સીધું પરિણામ એ આવે કે આજની નિશાળો તેમજ શિક્ષકો વડે જોઈતું શિક્ષણ આપવું છે તેથી બમણું શિક્ષણ આપી શકાય અને આ બાજતનું આર્થિક દષ્ટિએ ધણું મોટું મહત્ત્વ છે. શ્રી રાજગોપાલાચાર્યની મોટી

ફરિયાદ એ છે કે આજની શિક્ષણપદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીને પોતાના માળાપ અને માળીકા ધંધાથી ઘણી કાંતી મુદત સુધી અળગો રાખવામાં આવે છે અને તે બળીમગીને પછો આવે છે ત્યારે પોતાની અને પોતાના માળાપ વચ્ચે મોટું માનસિક અંતર અનુભવે છે અને વંશપરંપરાના ધંધામાં કાંતી તેગોઠવાઈ શકતો નથી અથવા તો ગોઠવાતાં તેને બહુ જ મુશ્કેલી પડે છે. ઉપર સૂચવેલા નવા પ્રબંધ અનુસાર આ બંને ત્રુટિઓ દૂર થવા પામશે. શ્રી રાજગોપાલાચાર્યની આ યોજના ગામડામાં વસતી પ્રજા માટે અત્યંત આવકારદાયક લેખાવી જોઈએ, પણ શહેરના બાળકોને આ યોજના લાગુ પડી નહિ શકાય; કારણ કે શહેરી ધંધાઓનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે જેમાં બાળપણથી વિદ્યાર્થી જોડાઈ શકવાને નથી, અને જેમાં જોડાવા માટે અમુક પ્રાથમિક શૈક્ષિક તૈયારી અને તાલીમ આવશ્યક રહેવાની છે. આમ હોવાથી મોટાં શહેરો માટે તેમજ ગામડાંમાં માટે અલગ અલગ પ્રકારની શિક્ષણયોજનાઓ વિચારવાની રહેશે. આ દેશે અંશે વ્યવહાર છે તેનો નિર્ણય કરવાનું મમ શિક્ષણસાસ્ત્રીઓનું છે, પણ આજે જ્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના અંશકીયગોતો પાયામાંથી નવનિર્માણની દષ્ટિએ વિચાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યે પ્રાથમિક શિક્ષણને અંગે રજૂ કરેલો વિચાર બંબીર વિચારણા માટે છે એ વિગે એ મત હોવા સંભવ નથી.

આવા મહાપુરુષનું આતું સમર્થ વ્યાખ્યાન આપાયું તે પ્રસંગ ભારતીય વિદ્યાભવનના નવાં મકાનના ઉદ્ઘાટને લગ્યો હતો અને ભારતીય વિદ્યાભવનની મુખ્યતમ પ્રતિ પ્રત્યક્ષેટ થવા પછીના શિક્ષણપ્રદાનને લગતો છે, એમ છતાં પણ આ અતિ મહત્વના વિષય ઉપર આ વ્યાખ્યાનમાં નાનો સરખો પણ ઉલ્લેખ નજરે પડતો નથી એ આશ્ચર્ય પમાડે તેવું છે. આ ત્રુટિ બાદ કરતાં પણ તેમજે જે

કહ્યું છે તે એટલું બધું કામગીરી, અર્થગંભીર અને માર્ગદર્શક છે કે આ ઉણપ સહજપણે આપણા પાન ઉપર આવતી નથી.

“પ્રેમનું ગીત”

એક ગોપી છે,

એક મોહન છે,

વ્રજ નથી, ગોકુળ નથી, બંસી નથી, જ્યુનાનો પાટ નથી, છતાં એક ગોપી છે, એક મોહન છે: આજનાં આપણા સમાજનાં એક ધરમાં:

ગોપી વ્રજની ગોપી નથી; આજનાં આપણાં એક ધરમાં ઉછરેલી, શહેરી જીવનની છાંટ ભરી, નવા જમાનાનાં પવને રંગાયેલી, આધુનિક યુવતી છે; છતાં તેના હિંમમાં રાધાની મૂર્તિ છે. પ્રેમલક્ષણ લક્ષિતની ભાવના છે; પોતાના મોહનની એ અણમય જતી જ્યે તેમાં સમાજ જવાની તમજા છે.

આપણા મધ્યમ વર્ગનું એક ધર છે. એક વિધવા “મા” અને તેના દિકરા મોહન ત્યાં રહે છે: ધરની આભુજાણુ રૂપાળાં શ્વેત છે: આંજણમાં દરિયો છે: મુંબઈના એક પરાંતી આ કથા છે.

ધરની પાસે “બીજા આનાં જ પાડોશીઓ રહે છે. પોતાની વસ્તુમાં રૂપાપચ્યા, સતોષી, સુખી. આ પાડોશમાં એક ખીલુ ધર હતું, તેમાં રહેતી હતી “બિન્દુ” એક નાનકડી બાકીકા, હસતી, કૂતી, નાચતી, હરિણી સખી અને તેની “મા” અને તેનું કુટુંબ.

“મા”ને બધાં “માણ” કહેતા. શ્વેતને છાંયે એક મહુલી બાંધેલ રહેતા એક સદાસજ પજુ. મોહન “બોલો બોલો” લાગણીપટ્ટ, ઉતાવળીઓ છતાં સંસ્કારી છોકરો, માણ્યું સર્વસ્વ હતું. પાડોશમાં પજુ તે સર્વને પ્યારો હતો. ખાસ કરીને “સદાસજ” અને બિન્દુને.

મુંબઈનાં આ ભાગમાં દિવસો સુખમાં વિતતા હતા. મોહન અને “માણ” રોજ મગમગતા, દિકરા માનતો માને જૂના વિચારો છે, નવું કશું, સમજતી નથી. “મા” માનતી, દિકરા એટલો બધો બિનવ્યવહાર છે, તેનું જગતમાં શું થશે? રોજ કાંઈક ને કાંઈક, મા દિકરાનાં સંવાદો ઉપર બધાં હસતાં, આનંદ મેળવતાં. “બિન્દુ” રોજ “માણ” પાસે ડાહી કમરી ચઢે

પોતાને શોભે નહિં, તેવી વાતો કરતી. સુસ્વસજ ખીલી હલકે પ્રભુનાં ભજનો ગાતા. એક દિવસ એક માંડો પ્રસંગ બન્યો.

મોહન ઉતાવળથી કોલેજમાં જઈ રહ્યો હતો, પજુ પડતી કાળજી રાખતી મા દિકરાને મેરેથી ક્કી રહી હતી, “સાંજે જલદી આવી જજો મોહન, જો ક્યાંક સિનેમા જોવા માલ્યો જતો!”

બિન્દુ અને તેની મા-માણ પાસે ઉભા હતાં. મોહન “મા”ને જવાબ આપ્યા વિના ઉતાવળથી બહારે કરીને ચાલ્યો ગયો, : બધાં હસી પડ્યાં: ‘અરે વાત ન કશી આજકાલ મોહનને-સિનેમા જોવાનો એવો ચક્કો લાગ્યો છે કે ન પૂછો વાત. હજોમાં સિનેમા!’

“મારું માનો “માણ” એની જલદી શાદી કરો, લગ્ન કરી નખો. સાંધાં દોર થઈ જશે.” દોડાડી બિન્દુ વચ્ચે ટપ્પી પડી:

ઓહો, બધાં હસી પડ્યાં:

“વહુ ક્યાં? કન્યા મળવી જોઈએને” માને વાત સંભળવી ગઈ.

“તું મોટી થા, તારી સાથે લગ્ન કરીએ” મા જોરથી હસી પડી.

બસ “બિન્દુ” માની વાત સંભળી ગંભીર બની ગઈ અને તે દિવસથી “નાની વહુ” હોય તેમ ઓડાણી ઓડીને કરવા લાગી અને “માની” અને મોહનની સંભાળ રાખવા માંડી.

એક દિવસ માણને ત્યાં મહેમાન આવ્યા. બંગાળી માણ બહેન બિરેન અને ગોપી. રાયપુરમાં માણનાં પતિને નોકરી હતી ત્યારે ગોપીનાં પિતા પજુ ત્યાં નોકરી કરતા. પાસે રહેતા, બન્ને પાડોશી હતાં. મોહન અને ગોપી “નાના” છોકરાં સાથે રમતા, કુદતા, ધીંગામસ્તી કરતાં.

“માણ” જુદુ રાજ થયાં: ગોપી ઉપર માણને જુદુ ભાવ હતો. બધાં મલ્યાં: મોહન અને ગોપી પજુ મલ્યાં બન્ને બેટાં-દોડ્યાં: પરંતુ બન્ને અટકીને ઉભા,

બંને સમજ ગયાં. બંને મોઝાં યજ ગયાં છે; હવે બેઠી શકે તેમ નથી.

બીજે દિવસે બિરેન માછને કહી રહ્યો હતો. તે આફ્રિકા તોફરી કરવા જાય છે. જગતમાં તેવું કોઈ નથી એટલે ગોપીને પણ સાથે લઈ જાય છે.

“માછ” બિરેન કહી રહ્યો હતો તબિયત સારી નથી, મોહન હજુ એવોને એવો અણસમજ છે. મરી ગયા પછી તેવું થું.

“માછ” લગ્ન કરી નાખે. તમારી નાતમાં કંયાનો ક્યાં તો છે. બિરેન બહુ બદલાયેલું ન હતો. નક્કર સત્યમાં માનતો.

“નાત” તો હીક ગમે ત્યાંથી સારી છોકરી મળે એટલે બસ. માછને ગોપી ગમતી, નાની હતી ત્યારથી. ગોપી રૂપાળી ન હતી. જરાક એડાળ પણ હતી, લાંબી તાડ ગોપી, ઘાટધુર વગરની કોઈને આકર્ષી શકે તેમ ન હતી. છતાં માછ ગોપીનાં ચુલ્લુનચુલ્લાં તેના ધરમા ગોપી શોભે તેવી હતી. પોતાના દિકરા મટે ગોપી યોગ્ય વડુ હતી.

છેવટે “માછ”ને “બિરેન” સમજી ગયો. “માછ” એ ગોપીને મોહન સાથે પરજીવી દેવાની કલ્પના સેવી, બિરેન ગોપીને માછને ત્યાં મૂકીને આફ્રિકા જવાનું નક્કી કર્યું.

માછને હૃદયનો રોગ હતો. ઘણીવાર માછ બેમાન થઈ જતાં, એમ એક વખત માછ બેમાન થઈ ગયાં, ગોપીએ માછની સારવાર કરી, અને ધરની જવાબદારી ઉપાડી લીધી.

“માછ” બહુ જ પ્રસન્ન થયાં, ગોપી ખરેખર તેની વડુ બની ગઈ.

મોહનને ગોપી બહુ ગમી નહિં. ન ગમવાનું ખાસ કારણ ન હતું. છતાં તે વારંવાર માછને પૂછતો, ગોપી ક્યારે જશે. “માછ” પેલે બધું મનમાં સમજતાં. મોહનને કહ્યું કહેતાં નહિં.

એક દિવસ-બિરેનનો સામાન બધાવા માંગ્યો. મોહનને થયું, ગોપી જાય છે; બાલકાળનાં સાથી ઉપર તેની મમતા ઉભરાઈ આવી. તે ગોપી પાસે ગયો. ગોપી અમને વાદ કરશે ને સ્ત્રીમાં હોય છે એવી. સત્તમ સાથે

તેણે કહ્યું: “તારા લગ્નમાં તો બોલાવીશ ને”.

ગોપી હસી પડી. કાંઈ બોલી નહિં.

મોહન “યુપયુપ” સેન્ટની શીશી મૂકીને જતો હતો ત્યાં, માછએ “ધટ્ટેટ” કર્યો. “ગોપી તો રહે છે, માત્ર બિરેન જવાનો છે.”

મોહન એકદમ ચમકી હલકો. “કેમ રહે છે.” માને પકડીને તે બીજા ખંડમાં લઈ ગયો. તેનાં મનમાં વહેમ હતો માછની ગોપી તરફની વર્તણૂક તેને ચંકાવતી લાગતી હતી, એ “માછ” ગોપી ને તેની સાથે પરજીવી દેશે.

“માછ” એ મોહન પાસે ખાસ ખુલાસો કર્યો નહિ. અને બિરેન ચાલ્યો ગયો. ગોપી રહી.

“મોહન” વાર્તાઓ લખવાનો શોખીન હતો બહુ સિનેમાએ બોધેન હમણાં તેણે સિનેમાની વાર્તાઓ લખતી શરૂ કરી હતી. વાર્તાઓ લખીને તે એક સિનેમા સ્ટુડીઓમાં વેચવા ધક્કા પણ ખાતો હતો.

એક દિવસ મોહન દોઢતો, ગમગણેશી ધરમાં આબો. તેનાં હાથમાં એક ટાપું હતું.

“મા” બિરેનની રટીમર દૂધી ગઈ.

“હે” મા મલરાઈ ગયાં; હવે ગોપીનું થું, “માએ” દિકરાને કહ્યું, હમણાં ગોપીને કહીશ માં; ધીરે ધીરે કહેયું; અને હવે ગોપીનું બધું આપણે જ કરવું પડશે; તેવું હવે કોઈ રહ્યું નહિ.

મોહનને ગોપી તરફ લાગણી થવા માંડી. હવે તે ગોપી સાથે ખૂબ જ ભળતો, બહાર પણ જતો.

એક દિવસ તે ગોપીને લઈને બહાર ગયો હતો. ધરમાં જ મૂક્યો ત્યાં “ગિન્ડુ” સામે મળ્યો. તેના હાથમાં શેક કરવાની કાથળા હતી.

“થું થયું છે ગિન્ડુ” મોહન મચકોડી ને ગિન્ડુ ચાલી ગઈ.

“માછ”ને હવે રોગનો દુમચો થયો હતો. યકર મોહનને સામે મળ્યો. તેણે ચેતવણી આપી. માછનો

ધલાજ કરાવવાની જરૂર છે. રોગ બગડતો જાય છે. તું પૈસાની ગોઠવણ કર.

મોહન પરિસ્થિતિ સમજ્યો. પૈસા ક્યાંથી લાવે તેણે વાર્તાની ચોપડીકોપડી, સ્ટુડીઓનો ટ્રસ્ટો પકડ્યો.

સ્ટુડીઓમાં એક અકસ્માત બન્યો; કંપનીની અને સિનેમા જગતની એક પ્રખ્યાત અભિનેત્રી નિર્લાદેવીને મોહને-જોષ તે મુગ્ધ બની ગયો.

મોહનની વાર્તા તો ન ખપી, પરંતુ એક અકસ્માત બન્યો; મોહન કરીને એક માણસ હીરા થવા સ્ટુડીયોમાં આવ્યો હતો. ભૂકથા આ મોહનને જાહેર આપણા મોહનને નિર્લાદેવી પામે લઈ જવામાં આવ્યો, બધા બેરોજા મોહનને જોઈને નિર્લાદેવીને આશ્ચર્ય થયું, આવો ભણે-માણસ દુનિયામાં હોઈ શકે; તેની ઇચ્છા તેની સાથે કામ કરવાની થઈ.

અહિંથી કથા લુહો વળાંક લે છે. નિર્લાદેવીને મોહન ગમી જાય છે. તેને એક પ્રકારનો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. શીશ્મ કંપનીના અનુભવી દિગ્દર્શકની નજર આ વસ્તુ ઉપર પડે છે. તે ઝીણવટથી બધું લુવે છે.

“માણ” તો રોગ મટતો નથી, એક દિવસ ગોપી પાસેથી વચન લઈ વડવાની આજ્ઞા અને સુખદુઃખમાં સાથ આપે તેની મિલકત દાગીનાની પેટી ગોપીના હાથમાં મૂકીને માણ દુનિયા છોડી ચાલ્યાં જાય છે.

“મોહન” નિર્લાદેવીને વચન આપીને આવ્યો હતો કે તેની સાથે ભૂમિકા ભજવશે; પરંતુ માના મરી ગયા પછી છેક જ ભાનભણે બની જાય છે. ગોપી જિયારી ધણું કહે છે, છતાં માની જામી પાસે બેસી રહેલા મોહનને તે મનાવી શકતી નથી.

“નિર્લાદેવી”ના મનમાં મોહન માટે ઉમો થયેલો મોહ નષ્ટ થતો નથી. તે પ્રયત્ન કરીને મોહનને પાછો સ્ટુડીયોમાં લઈ જાય છે.

અહિં એક દિવસ મોહન એક ફાથરું ચૂકે છે. મોડી રાતે ઘેર આવે છે ત્યારે તે દારૂના નશામાં ચકચૂર

હોય છે. નિર્લાદેવી મોહનને પોતાનાંમય કરી દેવા માટે આ ઉપાય શરૂ કર્યો હતો.

ગોપી મોહનને આ સ્થિતિમાં લુવે છે. તેને સખ્ત આંચકા લાગે છે. મોહનને બધું પૂછે છે. મોહન બધું કહે છે. બીજા દિવસથી સ્ટુડીયોમાં ન જવાતું “ગોપી” મોહન પાસેથી વચન લે છે.

પરંતુ નિલા-વાસનાથી ધેરાયેલી સ્ત્રી-મોહનને કેમ છોડે; તે તેને ઘેર જાય છે, ગોપીને લુવે છે. મોહનને ગોપી જ રોકે છે એમ સમજાય છે, અને મોહનને ધેરા પોતાની બંધી કરામતો, ગંદી રમતો શરૂ કરે છે.

ફિલ્મ કંપનીનાં દિગ્દર્શક નિર્લાને ધણું સમજાવે છે; તેની બનાવટ નહિ થાશે તેમ પણ કહે છે. છતાં નિર્લા વિનાશને મર્ગે આગળ ને આગળ જાય છે.

મોહનનું મન ગોપી ઉપરથી ઉઠતું જાય છે. નિલાનો ભજકો-મોરો ડોળ તેને સામેા પ્રેમ લાગે છે અને પતંજની જેમ દિવાની જ્યોતમાં ઘેરાતો જાય છે.

છેવટે-છેવટે સાચા અને બનાવટી પ્રેમનાં વર્ણના ઉભા થાય છે. મોહનના જોશો મોહન બનાવટમાં લુદ્ધ બનતો જાય છે. આખરે એક દિવસ ભાન આવે છે. પરંતુ મોહન-મોહન જ્યારે ગોપી વિરહની ધેલછામાં દિવાની બનીને “મોહન” “મોહન” ની બૂમથી જગન ગમવતી હોય છે.

આવી કથા છે. સાદી, બચ્ચ નહિ, છતાં અચ્ચ: દિગ્દર્શક મહેતા કોલે આ કથાનાં તાણાવાણા ને ઉર્મિના રંગથી ભાવનાની ઝલકથી, કલાની કલગી ઉપર કવિની કલ્પનાથી મરામત કરી ગુચી છે. કચકડાંની પટ્ટી ઉપર પ્રેમનું મહાકાવ્ય ઉતાણું હોય તેવી એની મરામત કરી છે.

જાણીતી વિનયજી સંસ્થા પક્ષ પીકચર્સ લી. તરફથી મુખ્યમંત્રી જી. જિયારેરા રાયલ ઓપેરા હાઉસ, એક્સેલ-સીયર, રિવાઈ, પેલેસ, જય હિંદ અને પેરેડાઈઝમાં રજુ કરાયા છે. • •

★ વર્ષાની મધુર રીમઝીમ
★ કુદરતની હરિયાળી ચાદર
★ કલકલ વહેતા ઝરણાંઓ

કુંડીત હૃદયોમાં પથુ
કાળ્યની અનુપમ સ્ફુરણા જગવે છે

એવા સંગમસ્થાન લોણાવસામાં

ભારતીય લૉજ

લોણાવસા (છ. આઇ. પી.)

બારેય માસ આગાઉકાની સગવડોમાં સાથ પૂરે છે

દરોજ,

ખુજલી,

ખરજીયું

વિગેરે ચામડીના દર્દો

જર્મર્સ-કટર

વાપરવાથી
જરૂર જાય તરી
જાય છે

નકલી માલથી
સાચેત રહેા.

કપડા પર ઠાથ
પડતા નથી.

લોગીલાલ પ્રેમચંદ એન્ડ કું.,

કમીસલ અને ડ્રીસલ, રત્ન, પ્રિન્સેસ, રટ્ટીના મુખે ૧,
ફોન ૨૪૧૮૭

૩૭ અમુલ્ય વનસ્પતિનિર્મિત તત્વોમાંથી બનાવેલું
કામીનીઆ ઓઇલ (રજસ્ટર્ડ)

વાપરી તમારા વાળનું રક્ષણ કરે

સેંકડે નવાણું લોકો એવા
ખ્યાલ ધરાવતા હોય છે કે,
વાળ માટે એમ તે પ્રમાણુ તેવ
વાપરવાથી કામ સરી શકે છે
પણ એ માનવું શુભમરેલું છે
જે તેલ વાપરવામાં આવે તે
તેલમાં જે વાળને હજવાને મદદ
કરે તેવાં તથા વાળ ઉગાડનારાં
તત્વો હોય નહીં તેવાં તેવાં
બીજાંકેવ કાચકાસરે હોવાં નથી
પરંતુ એવા અનુભવા તેવાં
વાપરવાથી વાળને પેલણ

ન મળવાને કારણે વાળ ખરી નવા લાગે છે.
આ ભેદ ધણા થોડા સમયે છે, પણ હજી મોડું
થયું નથી. તમારા વાળના મુજ સાચુત હશે તે

કામીનીઆ ઓઇલ (રજસ્ટર્ડ)થી વાળને નવું જીવન પ્રાપ્ત થશે. કામીનીઆ ઓઇલમાં રહેલાં અમુલ્ય વનસ્પતિ-
નિર્મિત તત્વોને વાળના મુજમાં પહોંચાતાં જેમ કામીનીઆ માખણને ખોરાક મળતાં ફરિયાદી આને
છે તે ખોરાક નિર્જન થયેલા વાળના મુજ સજીવન બની પોતાની કીર્તિ શરૂ કરે છે. વાળ ખરી પડતા બંધ થાય છે અને
નીચબીત ઉપયોગથી મુંદર વાળથી ભરેલું માથું એ સીમળીની કીર્તિ છે તે ભેદ તમને પુરાણી ઉપજશે.

સેલ એન્ટ-—પી એન્ડે ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું., રત્ન, જુમ્મ મરહદ, મુંબઈ ૧.

સેન્ટો રાજ ઓટો દીલખહાર

(રજસ્ટર્ડ)

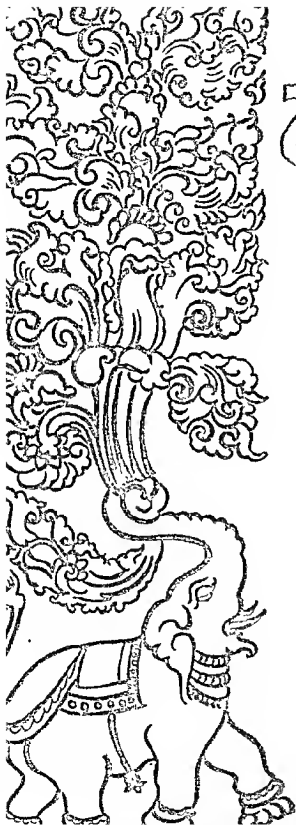
આ જગમગાદર સેન્ટો
કેવ મિ દીપો રમણ
અથવા કપડા ઉપર લગા-
ડવાથી મોઢાં મીઠી
ખુશમો કુપના દગના
માફક ફેલકે બધે છે
લાભ પ્રસંગે અમર
મોઢાંકે પ્રસંગે 'ઓટો-
દીલખહાર' વાપરી
જુઓ.

અજાકલ ઓટો નામની
નાલો નીચી પરી છે.
માટે ખરીદતી વખતે
ઓટો-દીલખહાર ને
કાચકા મુજબ રજસ્ટર્ડ

કરવેલ છે તે નામ વાંચી સીતમંથ ખાસી ખરીદશો.

અમુલ્ય વનસ્પતિ-
નિર્મિત તત્વોને વાળના મુજમાં પહોંચાતાં જેમ કામીનીઆ માખણને ખોરાક મળતાં ફરિયાદી આને
છે તે ખોરાક નિર્જન થયેલા વાળના મુજ સજીવન બની પોતાની કીર્તિ શરૂ કરે છે. વાળ ખરી પડતા બંધ થાય છે અને
નીચબીત ઉપયોગથી મુંદર વાળથી ભરેલું માથું એ સીમળીની કીર્તિ છે તે ભેદ તમને પુરાણી ઉપજશે.

પ્રાદર્શી

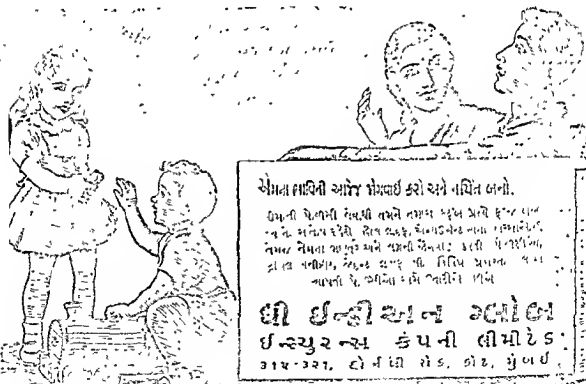
સંગી

પરમાનંદ કુવરજી કાપડિયા

આ જ ની સંજ્ઞા દિવારો

રાષ્ટ્રની બાવી પ્રગતિનો આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે.....કેમકે સક્રિય જરૂરિયાતને પહેંચી વળવાના આદેશનમાં તમે એક માહત્વની સાંકળ છો. આજની આશાને આપની કાસે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં બાળગોષ્ઠા પરતેની ફરજ અદા કરવી જ જોઈએ અને જોમતા બાવીની જોગવાઈ કરવી સી.

તમારો આગ્રહો હવનપ્રવેશ નિર્ધિનપાંત્ર છે તેની સંભાળ
રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

યુગદર્શન

દરેક અંગ્રેજી માસની ૧૫મી તારીખે
પ્રગટ થતું સંસ્કારપ્રચૂર સુંદર માસિક

લેખકોને

સમસ્ત ગુજરાતના વિદ્વાનો, કવિઓ, કળા-કારો, લોકસેવકો તેમજ જુદા જુદા વિષયના નિષ્ણાતોને યુગદર્શન માટે લેખ, વાર્તા, કાવ્ય, ચિત્ર, નિબંધ, નાટિકા, કટાક્ષલેખ, પ્રવાસવર્ણન વગેરે મોકલી આપવા હાર્દિક નિમંત્રણ છે.

અંશકારો અને પ્રકાશકોને તેમના પ્રકાશિત અથવા અવલોકનાર્થે મોકલી આપના વિનંતિ છે. અવલોકનાર્થે મળેલાં પુસ્તકોની વિશિષ્ટ વિવેચકો પાસે સમાલોચના કરાવવામાં આવે છે.

વાચકોને

યુગદર્શન પ્રતિમાસ વાચકોને ઉપયોગી અને પ્રેરણાદાયી વાચન પીરસે છે.

યુગદર્શનના પ્રત્યેક અંકમાં જાણીતા કળા-કારતું એક સુંદર રંગીન ચિત્ર આપવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત આર્ટ ગેલરીનાં ચાર પાનાં ઉપર સુંદર છત્રીઓ, કુદરતી દૃશ્યો તથા કળાકારોનાં હાફટોન ચિત્રો આપવામાં આવે છે.

એની સફાઈ, એમાં આવતાં મુશોભનો અને સ્વચ્છપાઈ યુગદર્શનને સર્વિશેષ આકર્ષક બનાવે છે.

યુગદર્શનને આપના ઘરમાં વસાવવા આજે જ આહુક બનો.

વાર્ષિક લગાજમ : હિંદમાં રૂપિયા ૮, પરદેશમાં રૂપિયા ૧૧, છટક નક્કલો રૂપિયા ૧.

જાહેરખબર અંગે

કોઈ પણ ધંધા કે ઉદ્યોગની જાહેરાત માટે યુગદર્શન એક અત્યુપમ સાધન છે.

જાહેરખબરના દર

છૂટક

આખું પાનું રૂા. ૬૦
અડધું પાનું રૂા. ૩૦	---
પા પાનું રૂા. ૧૮

કાન્ડાકંટ

આખું પાનું બાર માસ રૂા. ૬૫૦
અડધું પાનું બાર માસ રૂા. ૩૨૫
પા પાનું બાર માસ રૂા. ૧૮૦

લખો : વ્યવસ્થાપક, યુગદર્શન

જન્મભૂમિ ભવન : પો. જા. ૬૨, ઘોષા સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧.

યુગદર્શન

વિષયાનુક્રમ

લેખ

લેખક

પૃષ્ઠ

દાસાનુદાસ ગાંધીજી (અનુવાદ)	શ્રી. તાલજી ગોવિંદજી દેસાઇ	૧
કરુણામૃતિ ગાંધીજી (અનુવાદ)	શ્રી. દેવચંદ અમરચંદ શાહ	૨
સંક્રાન્તિકાળ (સંપાદિત)	શ્રી. જયનંદાલ ખારાઇ	૮
રવરાજ્ય-માર્ગદર્શક ટિપ્પણ	શ્રી. પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર	૯
વલ્લીપુર	શ્રી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૧૫
વાદળનાં અધારાં (કાવ્ય)	શ્રી. હસિન ધૂચ	૧૯
શરદ ઋતુ (કાવ્ય)	શ્રી. જયન્ત પાઠક	૧૯
રાજ્ય અને વ્યક્તિ	શ્રી. હરકાન્ત શુક્લ	૨૦
નૂતન વર્ષે (કાવ્ય)	શ્રી. 'અનામી'	૨૨
દિપક્ષી રાજકારણ	શ્રી. દેવચંદ નાનુભાઇ પાઠક	૨૩
હિંદુ કોઠ વિષે ખરડો	શ્રી. હંસાબહેન મહેતા	૨૬
વધુ ઉત્પાદન-પણ કયે માર્ગે !	શ્રી. દિલ્લિપુત્ર દિવાનજી	૨૮
દૂધમાં સાકર (કાવ્ય)	શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	૩૧
કરુણા (અનુવાદિત કાવ્ય)	શ્રી. બાલચન્દ્ર	૩૧
જીવન (કાવ્ય)	શ્રી. કે. જે. આચાર્ય	૩૧
ચન્દ્ર (કાવ્ય)	૩૧
'હું' લેખક છું.' (નાટિકા)	શ્રી કાન્તિ વડોદરીયા	૩૪
મને જાણ થો ! (કાવ્ય)	અરુણપક રમણ કોઠારી	૪
કોણ હરોળે ? (કાવ્ય)	શ્રી. બાલુભાઇ શાહ	૪૦
રવીન્દ્રનાથ અને રાષ્ટ્રવાદ	શ્રી. ચન્દ્રશંકર પ્રાણીશંકર શુક્લ	૪૧
ઔદિક શિક્ષણનો શાપ	પ્રિન્સિપાલ મનુભાઇ પ્રા. વૈદ્ય	૪૫
સાહિત્ય સમીક્ષા :				
,, મણિપુરી નર્તન	શ્રી. રામનાથયજ્ઞ વિશ્વનાથ પાઠક	૪૬
,, નિકોલાસ રોરીક	શ્રી. પરમાનંદ	૫૧
વિદ્યારસોકન	તંત્રીસ્થાનેથી	૫૫

ઋતુસંક્રાન્તિ : નૂતન વર્ષારંભન, ગાંધીજીની, રસિયોને પ્રાપ્ત થયેલી અણબાળની શોધ, દેશની રાજભાષા હિંદી અને રાષ્ટ્રલિપિ દેવનાગરી, ખાનગી શિક્ષકની પરિવ્રતા અને રાજસત્તા, વ્યક્તિરવાતંત્ર્ય અને રાજસત્તા, સરકારી વાચનમાળા અને શ્રી. રાવજીભાઈનો પરિપત્ન, આ વર્ષની ચિત્ર-સામગ્રી.

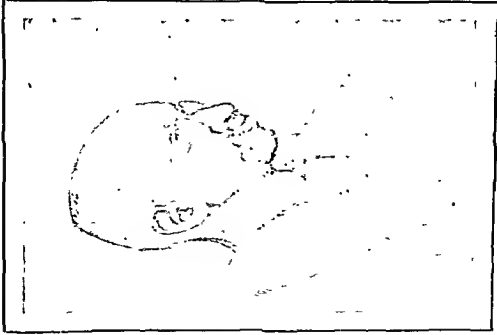
પાલી શ્રી દેવસુત્ર અને ૫૦ માણિક્યચંદ

સરસ્વતી

સરસ્વતીજનમનિવંશચરિત્ર

ગાંધીજી

વિચાર: શ્રી કૃ દેસાઈ

“માનવે ક્ષત્ય છે શ્રી, ક્ષત્યે નન્ય છે નમ્;”
 કંમલે કલ્પે સત્યે મૃદિ ત્વા આપ્યે નમ્!”

કે. જી. દાસ નીલકંઠ

યુગદર્શન

તંત્રી

૫૨માનંદ કુવરજી કાપડિયા

પુસ્તક ૧ : અંક ૩

૧૫ ઑક્ટોબર, ૧૯૪૯

દાસાનુદાસ ગાંધીજી

અનુવાદક :- શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ

“તમારા મંડળમાં જેને પ્રધાનપદ ભોગવવું હોય તે તમારો સેવક બને.” એમ ૧૦-૩૭

દાસ કહાવન કહિન હૈ મેં દાસનકો દાસ।

અમ તો એસા હો રહું કિ પાવ તલેથી ઘાસ ॥ કબીરે ત્રણસાર વિવસ પછી મારો તાર જાતર્યો, એટલે સાંજે ફરવા જ્યાં સાડુ તૈયાર થઈને બાપુ નિયમાનુસાર મારી ખખર કાઢવા આવ્યા, ત્યારે મેં રાતે બહાર સ્થાની રત્ન માગી તે મને મળી ગઈ.

પણ મેં જોયું તો બાપુ હજી જાગ્યા છે. મેં એમના સામું જોયું તો એ મને ખાટકા ઉપરથી ઊડવાની સાલ કરતા હતા. પોતે થું કહેવા છુટે છે એ મને કાંઈ સમજાવ નહિ. તો પણ આજા પાળવી જોઈએ એમ કરીને હું ધીરે ધીરે ખાટકા ઉપરથી ઉતરીને જામે થયો હું પોતે હવે સફેદાઈથી જામે રહી શકતો હતો, તો પણ બાપુએ મને ટેકો દીધો અને સાદી આગળ લઈ જઈને તે ઉપર મને ખેસાડ્યો, અને પોતે મારા ખાટકા આગળ જઈને મારી પયારી સંકેતવા મંડ્યા.

હું તો અત્યંત ગમરાઈ ગયો.

‘બાપુજી, એ ખુંડું હું કરી લઉં,’ મેં આગ્રહપૂર્વક કહ્યું; પણ બાપુએ મારું કાંઈ સાંભળ્યું નહિ, પયારી સંકેતીને મારી પાસે સાદી ઉપર મૂકી અને પછી મારો ખાટકો ઉપાડીને બાપુજી બહાર કાઢવા મંડ્યા. મને પશ્ચાત્તાપ થયો કે બહાર સ્થાની છુટા મેં કેવા કુમુદ્ધર્તમાં પ્રકટ કરી.

પણ મારા આશ્ચર્યનો પાર તો ત્યારે ન રહ્યો કે જ્યારે મેં બાપુજી કોર જોયું તો આથે જામાં જામાં મહાદેવભાઈ ને મીરાંબહેન

આ જોવા કરે છે, પણ બાપુના હાથમાંથી ખાટકો લઈ લેવા આવતાં નથી. બાપુની આ પ્રતિભા વચ્ચે પડવાનું બેમની કોઈએ સાહસ ન હતું.

જાણ્યા આગળનાં ત્રણસાર પચાસમાં ઉપરથી ખાટકો ઉતારીને લઈ જવો એ બાપુને સારું સોજકું નહોતું. એકતાર તો મને થયું કે બાપુ લયથી પડશે, પણ એમણે પડે સંભાળી લીધું ને ખાટકો તીવે ઉતરી ગયો તથા મહાદેવભાઈ ને મીરાંબહેન પોતપોતાને માર્ગે સાક્ષતાં થયાં.

આંગણમાં ખાટકો ઢાળીને બાપુ મારી પયારી લેવા આવ્યા તો મેં દીનતાપૂર્વક વિનંતિ કરી, ‘પયારી હું પાથરી લઉં, બાપુજી, આપ રહેવા ત્યાં.’ પણ બાપુએ મારું હવાલું અને સંકેતેલી પયારી ઉકેલી એક એક વસ્તુ નોખી નોખી લઈ જઈને એમણે મારી પયારી પાથરી. પહેલાં રોતરંજ બહાર લઈ ગયા, બે વાર જોરથી હવામાં ઝાપટી અને ખાટકા ઉપર એ પાથરી ને એમાં કચરથી

હલી તે હાથ ફેરવીને સમી કરી. પછી કામજો લઈ જઈને ઝાપટ્યો તથા બેઠકો કરીને પાથર્યો.

મારી ચાદર તથા ઓશીકાનો ગમેકે હીક હીક મેલાં થઈ ગયાં હતાં એટલે બાપુએ બેઠકો કરેલી મારી ચાદર એકવડી કરીને ઝાપટી અને પછી પાછી એવી રીતે બેઠકો કરી કે જ્યાં ઓણું મેલું પડ ઉપર આવ્યું અને ઓશીકા ઉપર એમણે ચાદર પાથરીને તેનો મેલ છૂપાવી દીધો.

પછી અંદર આવી મને ટેકો દઈને પચાસમાં ઉતરીને બાપુ મારી પયારી ઉપર તેડી ગયા.

કરુણામૂર્તિ ગાંધીજી

અનુવાદ : શ્રી. દેવચંદ અમરચંદ શાહ

[પુરેશાચી લેખના અનુસંધાનમાં શ્રી આનંદ દિગ્ગજશાસ્ત્રીએ પ્રગટ કરેલ બાપુકે આશીર્વાદ (રોજ કે વિચાર) ગ્રંથની હિંદી ભૂમિપ્રતે શ્રી. દેવચંદ અમરચંદ સાહે કરી આપેલ અનુવાદ પ્રગટ કરવો યોગ્ય ધારેલ છે. અહીંનું કોમળતાની મૂર્તિ હતા અને પોતાની સાથે એક ચા બીજી પ્રશ્નતિના કાલે બેઠાપેલ નાની સરખી વ્યક્તિના પાત્ર સુખ, સ્વાસ્થ્ય તેમજ ક્રેયની પ્રતિચિન્તા ધરાવતા હતા. આવા કરુણામૂર્તિ ગાંધીજીને અહીં આપણને આવન સુખન પશ્ચિય પ્રાપ્ત થાય છે. તંત્રી]

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનો મારે માટે આ પહેલો જ પ્રસંગ નથી. આ પહેલાં ધણીવાર ‘ગાંધી સીરીઝ’ના પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનો અવસર મને મળ્યો છે; પરંતુ આજની અને તે સમયની મનો-ભાવનામાં ફેરફાર ફેર છે! આજ મારામાં એ ઉત્સાહ નથી અને આનંદ પણ નથી. તેની જગ્યાએ હું મને હુઃખ અને શોકથી ઘેરાયેલો અનુભવ છું.

મારા બાપુ ક્યાં છે? મારા એ બાપુ કે જેમની પાસે કેવળ પુસ્તકોના વિષયોની સલાહ માટે જ નહિ, પરંતુ મારા જીવનની બધી મુશ્કેલીઓ અને શંકાઓના સમાધાન માટે હું દોડી જતો, બાપુ એ ખરેખર ‘બાપુ’ જ હતા. તેઓ જ મારા જીવનનું બળ અને આશ્રય હતા.

આ લખતી વખતે ફેટલાયે બનાવો યાદ આવે છે તે મન ભરાઇ જાય છે. જ્યારે માનસિક વેદનાઓથી પીડાતો હું બાપુની પાસે જઈને એમના ચરણકમળોના સ્પર્શ કરતો હતો ત્યારે તેઓ તેમની સ્વાભાવિક પ્રસન્નતાથી શુભેચ્છાના ચિહ્ન તરીકે મારી પીડા બેઠી થાળીને મને પૂછતા કે, “આનંદ, કેમ છે?” એ વખતે જાણે કે મારા મનનો અડધો ભોળો એકાએક એણે યદ્યપ ગમે હોય એવું લાગતું હતું. તેઓ જે અસાધ્ય પ્રેમથી મારામાં ઉત્સાહ અને પ્રેરણા રજા કરતા તેના સ્મરણાચ્છન્ન અને પૂરાવા રૂપે આ આખું પુસ્તક હું પ્રગટ કરું છું.

જે મોટામાં મોટા બનાવથી મારા હૃદયને ભારે આઘાત પહોંચ્યો હતો તે બનાવ હતો મારી પત્ની

વિદ્યાનું અકાળ મૃત્યુ. બાપુ સિવાય જે અન્ય કોઈ પાસેથી મને પ્રેરણા મળતી હતી તે તે વિદ્યા પાસેથી. તેને લીધે જ મારે પહેલાંપહેલાં સાબરમતી બાથમમાં બાપુ પાસે જવાનું થયું હતું. બાપુ તેને પોતાની દીકરી માનતા હતા, અને તેનું ધણું વખત સુધી આશ્રમમાં પોતાની પાસે રાખી હતી. ખરી વાત તો એ છે કે બાપુ અને વિદ્યા એ એને લીધે જ મારા જીવનમાં પરિવર્તન થયું હતું જે તેઓ ન હોત તો...હું આજ ક્યાં અને કઈ સ્થિતિમાં હોત તેની મને ખબર નથી.

૨૦મી જુલાઈ ૧૯૪૩ ના રોજ જ્યારે વિદ્યાએ આ સંસારમાંથી વિદાય લીધી ત્યારે મારા માટે આખો સંસાર સતો યદ્યપ ગમે હોય એમ મને લાગ્યું. એક બાપુ જ મારા દુઃખી દિલને આશ્વાસન આપી. શકે તેમ હતા. પરંતુ તે વખતે હું ન પડોચી યાત્રા તેવે ઠેકાણે-પર પૂનામાં આગાખાન મહેલમાં નેહ્યો હતો. જ્યારે બાપુ દેડી મેં ૧૯૪૪ના રોજ છૂટળા ત્યારે હું લખનૌમાં મારા મનની સારવાર કરાવી રહ્યો હતો. બાપુને મળવા માટે હું અંધીરો યદ્યપ ગમે. મેં તેમને એક તાર મુજબ કર્યો, જેમાં હું મારી જાતને ફેરફાર વિષયે પડી ગયેલો માની રહ્યો હતો તે મેં જણાવ્યું હતું. કાનની સારવાર અધૂરી થઈ મેં તેમની પાસે જવાની રજા માગી, જેના જવાબમાં બાપુએ આ પ્રમાણે તાર કર્યો :

“તમારે તમને એકલા સમજના ન જોઈએ. ઇશ્વરજ આપણું હૃદયના સાથી છે. કાનની સારવાર પૂરી કરાવીને તમે આવી શકો છો!”

આ તારથી મને કાંઈક ધીરજ મળી: પરંતુ મનની શાંતિ ન પામી શક્યો. એટલે આ બાબતમાં બાપુને મેં

એક પત્ર લખ્યો; જેના જવાબમાં બાપુએ બીજી જુન ૧૯૪૪ના રોજ આ પ્રમાણે લખ્યું:—

“તમારે હવે અકસોસ કરવાનું છોડી દેવું જોઈએ. જે કાંઈ તમે શીખ્યા છે અને પચાવી શક્યા છે. તેનો આશ્રય લો. જે સહવિચાર એકબીજાને મને લખી મોકલ્યો છે તે તમને મોકલ્યું છે. અને અંતરમાં ઉતારજો. વિદ્યા મરી નથી ગઈ. જે શરીરમાં તે અહીં નિવાસ કરતી હતી તે શરીરને ફક્ત તે છોડી ગઈ છે, અને પોતાને યોગ્ય એવું બીજું શરીર તેણે ધારણ કરી લીધું છે.”

પૂર્વ કસ્તુરબાના મૃત્યુ પછી એક પાશ્ચાત્ય બહેન શ્રીમતી ગ્લેન-ઈસ્નાઇડર (Glen E. Snider) ગ્રાઇમ્સ (અમેરિકા) થી બાપુ ઉપર એક અંગ્રેજીમાં લખેલો “સહવિચાર” આશ્વાસન આપવા માટે મોકલ્યો હતો. તે “સહવિચાર” બાપુએ તેમના પત્ર સાથે મને મોકલ્યો હતો:—

“એ યોગ્ય નથી, ન કડો. થયું છે મૃત્યુ એવું, અહીંથી દૂર થયું છે માત્ર પ્રભાણુ તેવું. પ્રસન્નતાપૂર્ણ સંસ્મરિત વસ્તે, સંકેત કરતી વિદાય માટે, જતી રહી તે અનજા દે.. નિવાસ કરવો તેને ગમ્યો જે સુંદર દેશ મહીં, કલ્પના તેની આપણે અહીં કરવી રહી. સમજો પ્રાપ્ત થયો પ્રેમ તેને તહીં, જેવો પ્રાપ્ત હતો. તેને અહીં. માનો, છે હજુ એવી જ એવી, મરી નહિ પણ આમે ગઈ હોય જેવી.”

ફરીવાર ૨૦ જૂન ૧૯૪૪ના રોજ એક પત્રમાં બાપુએ મને લખ્યું:—

“વિદ્યાના મૃત્યુ માટે તમારે સતત વિચાર કર્યો કરવો નહિ કે બાકીના પશુ થયું નહિ. જીવતાં તમને તે તમારા જીવનમાં જે પ્રેરણા આપતી હતી તેનાથી પણ વધારે પ્રેરણા તે પોતાના વિરામસ્થાને પહોંચી ગઈ છે ત્યાંથી તેની પાસેથી મળવી જોઈએ. હું તો એમ માનું છું કે આત્માઓના સાચા સંકલ્પનો આ જ અર્થ છે. તેવું ઉત્તમ ઉદાહરણ ધનુસું છે. અને વર્તમાનકાળમાં સમક્ષજી પરમહંસનું. મૃત્યુ પછી તેઓ વધુ પ્રભાવશાળી બન્યા. તેઓના આત્મા મર્યા નથી અને એ જ પ્રમાણે વિદ્યાનો આત્મા પણ મૃત્યુ પામ્યો નથી. તેથી તમારે શોક કરવાનું

છોડી દેવું જોઈએ, અને તમારા કર્તવ્યનો વિચાર કરવો જોઈએ.” ફરી ૧૬ જુલાઈ ૧૯૪૪ના રોજ એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું:

“વિદ્યા મહાન સાધ્વી હતી, તેવું હૃદય સોનેરી હતું, તેની ત્યાગશક્તિ મહાન હતી, તેનો પ્રેમ સાગરસરખો હતો. તમારે તેને લાચક બનવું જોઈએ.”

આ પ્રમાણે પત્રવ્યવહાર દ્વારા બાપુએ મને શાંતિના પાઠ શીખવવાનું ચાલુ રાખ્યું. ન્યારે થોડા દિવસ પછી તેમણે લખ્યું કે તેઓ ૩૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪ ના રોજ સેવાગ્રામ જઈ રહ્યા છે અને મારે જો તેમને મળવું હોય તો હું પણ ત્યાં જઈ શકું છું, ત્યારે હું મારી ભત્રીજે રાણી ન શક્યો અને તરત જ ત્યાં પહોંચી ગયો. બાપુની પાસે ગયા પછી પ્રથમ તો મેં મારું દુઃખ દર્શાવીને ખુશ રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમાં સફળ થઈ શક્યો નહિ. એટલે એક દિવસ સવારની પ્રાર્થના પછી હું બાપુ પાસે ગયો એ વખતે તેઓ મન્જરવાનીની અંદર સ્ના હતા. મેં મારું માથું તેમની છાતી ઉપર રાખીને બહુ રેન કર્યું. લગભગ એક કલાક સુધી હું એ પ્રમાણે મારું માથું નાખીને બેઠો રહ્યો અને તેમણે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક આશ્વાસનના મીઠા મીઠા શબ્દો મારા કાનમાં કહ્યા. અસ, તે દિવસથી રોજ સવારમાં બાપુ પાસે જઈને આવી રીતે મારા દુઃખી દિલને શાંત કરવું એ એક નિયમ બની રહ્યો.

સેવાગ્રામ આશ્રમમાં પૂર્ણ બે મહિના હું રહ્યો. જે અમૂલ્ય સમય મેં આ પ્રકારે વડાજી બાપુ સાથે વ્યતીત કર્યો અને જે પ્રેમ તેમણે મારા ઉપર વરસાવ્યો તેને હું કેમ વિસરી શકું? કેવી બાંધનાથી બાપુ મને પોતાના દીકરાની માફક સમજાવતા હતા. તેનો વિચાર કરતાં મને આજે પણ આંખમાં આંસુ આવે છે. બાપુ તે વખતે માત્ર દિક્ષોજી અને ધીજી જ આપીને અટકતા ન હતા, પણ હું મારા દુઃખમાં તેમનો ઉપદેશ કદાચ ભૂલી ન જઈ તેટલા માટે તેઓ કાગળ ઉપર મને કંઈક લખી આપતા અને તેવું આખો દિવસ મનન કરવાનું કહેતા. કુદરતી ઉપચાર માટે મને બીમારવર મોકલ્યો ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે ચાલ્યું.

હું માનું છું કે મારા દુઃખી આત્માને શાંતિ આપવા માટે બાપુએ એ દિવસોમાં જે કાંઈ લખ્યું તે સર્વને હૃદય આપી શકે તેવું છે. ખાસ કરીને ન્યારે તેમના સ્વૂળ

શરીર સાથે બાપુ આપણી પાસે નથી ત્યારે, પરંતુ એ બધું આ ભૂમિકામાં લખવું મુશ્કેલ છે. માત્ર અધુક દિવસોના વિચાર જ અહીં આપું છું.

“જે ઇશ્વરનો આશ્રય લે છે, તે પોતે જીવે કે મરે પણ માણસનો આશ્રય લેતા નથી. જે આશ્રય તમે પચાવી શકો તો તમે કોઈ દિવસ શોક નહિ કરો.” ૧૩-૧૦-૪૪.

“તમે ‘દ્રામ અગ્રેજન’ (દરીયા પ્રપન્ન કરો) વાળી કવિતા જાણો છો? દુઃખથી તમારે લાચાર ન થવું જોઈએ. ખીન્ના કોઈ ઉપર આધાર મળવો નહોતો. એક ઇશ્વર ઉપર જ વિશ્વાસ રાખો. વિદ્વાના જુલુધી એ જ બોધપાઠ મળે છે. તમારા પ્રેમની કસોટી થઈ રહી છે.” ૧૪-૧૦-૪૪.

“ઇશ્વરની કૃપા ઇશ્વરનું કામ કરવાથી મળે છે. તમારે ઇશ્વરનું કામ કરવાનું છે. કોઈ દિવસ રેડિયો યજ્ઞાલો છો? રેડિયો યજ્ઞાલો એ સૌથી મહાન વસ્તુ છે. રાતાં રાતાં પણ રેડિયો યજ્ઞાલો.” ૧૫-૧૦-૪૪.

“શાંતિમાં, સુખમાં તો સર્વ કંઈ થઈ શકે છે. રેડિયો દુખી-ઓનો અને ભૂખ્યાઓનો આશ્રય છે. દુઃખમાં તો તેનો ત્યાગ થવો જ ન જોઈએ” ૧૬-૧૦-૪૪.

“તમારે તમારી દિનચર્યા એવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ કે એક ક્ષણ પણ કુસદ ન મળે. એ જ ગત સ્વજનો પ્રત્યેનો સાચો પ્રેમ છે. અગ્રેજોને જીવો, તેઓ પણ પોતાના પ્રિયજનો સાથે સ્નેહ રાખે છે; પરંતુ જ્યારે તેઓ પ્રિય-જનોથી વિખૂટા પડે છે ત્યારે તેઓ પોતાની જાતને વધારે ને વધારે સવહારમાં પરાવી દે છે.” ૧૭-૧૦-૪૪.

“મરેલાઓ જીવતાને કંઈક ઓફે છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી; પરંતુ જીવતાઓ મરેલાઓને ઓફે છે, તે નિઃસંદેહ છે એટલા માટે આપણે તેઓની પાછળ કદી રેવું ન જોઈએ.”

“ઇશ્વરની કૃપા (grace) ઇશ્વરનું કામ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઇશ્વરનું કામ દુખીઓની મન, વચન અને ક્રિયાથી સેવા કરવાથી થાય છે.” ૧૮-૧૦-૪૪.

“એક વિચાર કરો કે ગરીબ માણસ તમારી રીક્ષામાં છું કે? તેની પત્ની મરી જાય તો તે જમણું કામ કરશે. તે પણ ઇશ્વરનો લકત છે. અંતરનો આનંદ ઇશ્વરનું કામ કરવાથી થાય છે. આપણે સર્વે આપણને પોતાને ગરીબ મનુષ્યની હાલતમાં ચૂપી દઈએ. બહેરાશ્રુતો ઇશ્વરની બહિસ સમજવી. એક ક્ષણ પણ કામ બગાડેલું એ ઇશ્વરની મોરી કરવા બરાબર છે. હું આ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ અંદર અથવા બહારના આનંદ માટે જાણતો નથી.”

“૨૦મી તારીખ પાળવાનો સૌથી મુંઝવે ઉપાય તમારા માટે એ છે કે તમે આખો દિવસ સ્તર કંઈ રાખો, અથવા તમારી રેષી પ્રમાણે આશ્રમના કોઈ પણ કામમાં મંડવા રહો, અને તેની સાથે ‘રામનામ’ બોલી શો.”

“ગરીબોને ખરાબનું મિલકત બિનજરૂરી છે. જેને ખરેખર જાહેર હોય એને તમે ખુશીથી કંઈ આપી શકો છો.” ૧૯-૧૦-૪૪.

“આજનો દિવસ તમારા માટે શુભ દિવસ છે. ત્રિદાને મેં ધણી રાજરાણી હતી. તે તમારી માથે શોષ પડતી હતી અને કહેતી હતી: ‘ભગવાન બતાવો.’ મેં એને કહ્યું: ‘રેડિયામાં ભગવાનના દર્શન થશે.’ આખરે એ સમજી ગઈ.”

“આપણે યંત્ર છીએ અને યંત્રી પણ છીએ. શરીર યંત્ર છે, આત્મા યંત્રી. આજ તમારે આ યંત્ર પાસેથી યંત્રની માફક કામ લેવાનું છે, અને મને દિસાસ આપવાનો છે.” ૨૦-૧૦-૪૪.

“મનુષ્ય જેવું ધ્યાન ધરે છે તે હારા તેને ઇશ્વરના દર્શન થાય છે. રેડિયો સૌથી

સારે પ્રતીક છે, અને એનું દસ્ય કળ પલ્લુ છે.”

“મનુષ્યને મનુષ્યતા સાથ જોડ્યો છે. એટલા માટે આશ્રમ વગેરે સંસ્થાઓ હોય છે. મનુષ્યતા સાથ સાંબંધિથી થાય છે એવું કાંઈ નથી. કોઈ ટપાલદારા, કોઈ માત્ર વિચારથી, કોઈ મરેણાઓના સહાયનોથી જેમ આપણે તુલસીદાસને મળીએ છીએ.” ૨૧-૧૦-૪૪.

“આશા અમર છે. એની આરાધના કદી નિષ્ફળ જતી નથી” ૨૨-૧૦-૪૪.

“મારી પાસે બેસવામાં કાંઈ નુકસાન નથી, પરંતુ એ વખતે-જેમ મહાદેવ અને કૃપણાણી કરતા હતા તેમ-તક્લી ચલાવવી, તો પછી ઇશ્વરના સમયની ચોરી નહિ થાય. તક્લી એ આપણો મૂળો મિત્ર છે. કંઈ અવાજ પલ્લુ કરતી નથી અને જગતને માટે જે સ્તર જોડ્યો તે કાઢે છે. તક્લી ચલાવતાં ચલાવતાં આપણે બધું જોઈ શકીએ છીએ અને સાંભળી શકીએ છીએ હું તો એટલે સુધી પલ્લુ જાઉં કે જે ઇશ્વરકૃપા હોય તો આ નતન કાંઈ પાછળ મંડવા રહ્યાથી કાન પલ્લુ ખૂંધી નવય; પરંતુ આવી રીતે બ્યારે કમયોગી બનશે! ત્યારે તમને કાનની દરકાર પલ્લુ યોછી રહેશે. વાન ચૂરે તો નશીબોઈને કાન બંધ કરે છે કારણ કે આસપાસનો અવાજ તેના માગેમાં નહ પરંપ થાય છે.” ૨૩-૧૦-૪૪.

“મારી શાંતિ અને મારા વિનોદનું રહસ્ય મારી ઇશ્વર ધાને કે સત્ય ઉપરની અચલ શ્રદ્ધા છે. હું જાણું છું કે હું કંઈ કરી શકતો નથી. મારામાં ઇશ્વર છે અને તે મારી પાસે બધું કરાવે છે તો હું દુઃખી કેવી રીતે થઈ શકું? એ પલ્લુ જાણું છું કે મારી પાસે જે કંઈ કરાવવામાં આવે છે તે મારા બલને માટે છે. આ જાનને લીધે પલ્લુ મારે આનંદમાં રહેવું જોઈએ.”

“બા”ને ઇશ્વરે લઈ લીધી એ “બા”ના બલને માટે. એટલા માટે ‘બા’નો વિયોગ મને દુઃખકર હોવો જોઈએ. એટલા માટે વિદ્યાના મૃત્યુથી તમે દુઃખી છો એમ માનો તો તે પાપ છે.” ૨૪-૧૦-૪૪.

“શારીરિક કામ વધારે કરો. લાલુવાનું અને લાલુ-વવાનું જરૂર કરો; પરંતુ તક્લી અને રેડિયા પર ખૂબ કામ કરો. શાકાહાર સમારો. આશ્રમનાં કામોમાં લાગ લો, અને બધાં કામમાં ઇશ્વરનાં દર્શન કરો કારણ કે ઇશ્વર સર્વમાં રહેલો છે.” ૨૫ ૧૦-૪૪.

“મારા લેખોમાંથી જે કંઈ નિષ્કર્ષ કાઢવો હોય તે કાઢો. એ કામ સારું છે; પરંતુ શારીરિક પરિશ્રમ ખૂબ કરવો જોઈએ. વિદ્યાનું સ્મરણ કરવું અને રાત્રીનું એ જાગૃત્વશાનકારક છે. જે સ્મરણ આત્માને ઉત્તત કરે અને જાગૃત કરે તે સારું છે. આત્માનું સ્વરૂપ સત્ (સત્ય) ચિત્ (હૃદયથી મેળવેલું) અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન અને આનંદ છે. આનંદમાં બંનેનો સમાવેશ થાય છે-એક અંતરનો આનંદ અને બીજો બહાર જોવામાં આવે છે તે.” ૨૮-૧૦-૪૪.

“સપ્તનું ઇશ્વર કરે છે અને તે જે કરે છે તે સારા માટે જ છે એમ સમજીને આનંદમાં રહો.” ૧૩-૧૧-૪૪.

“રાત્રી અને હસતું એ હૃદયમાંથી નીકળે છે. એક મનુષ્ય દુઃખ માનીને રહે છે તો બીજો મનુષ્ય એ જ દુઃખને સુખ માનીને હસે છે, એટલા માટે જ ‘રામનાથ’નો આશ્રય જોઈએ. સર્વ એને અર્પણ કરીએ તો આનંદ-આનંદ જ થઈ રહે” ૧૬-૧૧-૪૪.

આવી રીતે બાપુ મારા ચિંતાતુર મનની શાંતિને મળે અને દરરોજ ઉપદેશ આપતા હતા. તેઓ મારી તમિલવિ વિષે બરાબર ધ્યાન રાખતા હતા. છતાં તેઓ મને વારંવાર કહેતા કે મારે મારા બંડરાપણને “ઇશ્વરની બક્ષિસ” સમજવી જોઈએ. તો પલ્લુ હું ચિંતામસ્ત રહેતો હતો તેથી તેમણે મને કુદરતી ઉપચાર માટે બીમા-વરમ મોક્ષવવાનો નિર્ણય કર્યો. હું ૨૮ નવેમ્બરના રોજ ત્યાં જવનો હતો અને બાપુ પાસેથી વિદાય લેવાનો સમય જેમ જેમ નજીક આવતો હતો તેમ તેમ હું એક જાતની વ્યાકુળતા અનુભવી રહ્યો હતો. બાપુના મીઠા સંસર્ગ અને પ્રેરણાત્મક ઉપદેશથી હું એવો તો ટેવાઈ ગયો હતો કે તેમનાથી લુપ્ત પડવું મારે માટે ધણું કઠણ હતું. હું આ ચિંતામાં હતો એટલામાં મનમાં એક વિચાર આવ્યો. જે બાપુ મારા માટે દરરોજ કંઈને કંઈ લખતા રહે અને મને બીમાવરમટપાલ ઢાઝ મોકલતા રહે તો કેવું સારું!

બીજો દિવસે સવારે મેં ઘણાજ સંકેતોથી બાપુને આ વાત કહી. બાપુએ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક મારી વાત સાંભળી અને કહ્યું: “તમારી વાન સારી છે, એ વિષે જરૂર વિચાર કરીશ.”-એ ત્રણ દિવસમાં જ તો બાપુએ લખવાનું કૃત્તર કર્યું. મને ઘણાજ આનંદ થયો. મેં એક ‘આશ્ચર્ય’ બનાવીને તેમને આપી દીધું. ૨૨ ઓક્ટોબરને દિવસે બાપુએ પ્રસન્નતાથી કહ્યું: “આનંદ,

મેં તમારે માટે લખવાનું શરૂ કરી દીધું છે અને તે પણ તા. ૨૦ મીથી.” ત્યારે મારા આનંદ ઉમરાઈ ગયો અને એકાએક મારું મસ્તક કૂતરાવાળી તેઓને નખી પડ્યું. તેઓએ ૨૦ તારીખનો જે પાસ ઉલેખ કર્યો તેનું મદદર હું સારી રીતે સમજી ગયો; કારણ કે તે દિવસને હું ઘણો જ પવિત્ર માનતો હતો અને વિધવાની યાદમાં દર મહિને તે દિવસ પાળતો આવ્યો હતો. એ દિવસ (૨૦-૧૧-૪૪)થી પૂરાં બે વર્ષ સુધી બાપુ ચેન્ન મારે માટે વિધવાની યાદગીરીમાં એક ઉપદેશ લખ્યા કરતા હતા.

પૂનામાં બાપુને ફરીવાર મળવાનું જૂન ૧૯૪૬ માં થયું. ત્યાં એક દિવસ અચાનક મેં તેઓને પૂછ્યું કે તેઓ ‘રાજન્યા વિચાર’ લખે છે કે નહિ. બાપુએ પોતાની સ્વાભાવિક પ્રસન્નતાથી પોતાની સામે પડેલી નોટડક ખતાવી. તેના ઉપર તેઓના પવિત્ર હાથથી મારું નામ લખાયેલું હતું. તેમણે કહ્યું: “ભૂલ્યો આનંદ, મેં આના ઉપર તમારું નામ લખી રાખ્યું છે. તમારા અલ્પમના કામજો પૂરા થઈ જવાથી મેં આના ઉપર ‘વિચાર’ લખવાનું આદુ રાખ્યું છે.”

આ સાંભળીને હું ખૂબજ ખુશી થયો અને બાપુની પાસે એ ‘વિચાર’ હાથવવાની રજા માંગી ત્યારે તેમણે કહ્યું: “આમાં છે જ યું કે જે તમે હાથવવા મંગા છો? જો હાથવવા જ હાય તો મારા મૃત્યુ પછી હાથવજો. અત્યારે યું ઉતાવળ છે? કોને ખબર છે કે જે કંઈ હું આજે લખી રહ્યો છું તેને હું ઉતર સુધી વળગી રહીશ! અને જો વળગી રહી શકું તો તે હાથવવા થોડા છે. નહિ તો નહિ.”

“બાપુ, આપ તો ૧૨૫ વર્ષ જીવો, ત્યાં સુધી હું તો જીવતો નહિ રહું. તો પછી આ ‘વિચાર’ હું કેવી રીતે હાથવી શકીશ?” મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

બાપુ ગંભીર થઈને બોલ્યા: “હા, ૧૨૫ વર્ષ! જો હું અત્યારે કઈ છું તે પ્રમાણે ધમરતુ કામ કરતો રહું તો તો તમે મને જીવતો સમજાવો; પરંતુ આનાથી જરા પણ. એાહું કામ કરતો થયો તો તે દિવસથી તમારા બાપુને મરણ જ સમજાવા ખબર નથી કે કેટલો વખત આ પ્રકારે હું ધમરતુ કામ કરી શકીશ.”

બાપુને આટલા ગંભીર બોલ્યાં હું ગૂંચ થઈ ગયો અને એ વાતને ત્યાં જ છોડી દીધી.

પછી મારાં ૧૯૪૭ માં મને ‘લંગી-નિવાસ’ સિદ્ધીમાં બાપુની સાથે પંદર દિવસ રહેવાનો અવસર મળ્યો. ત્યાં મેં એક દિવસ બાપુને પૂછ્યું કે તેઓએ ‘રાજન્યા વિચાર’ લખવાનું કેમ બંધ કરી દીધું છે. બાપુએ જવાબ આપ્યો: “નનાખલીમાં હિન્દુ-મુસલમાનોની એકના માટે મેં બધું છોડી દીધું, જેથી હું એકાગ્રતાથી એ જગ્યાદારી પૂરેપૂરી રીતે અદા કરી શકું. અત્યમ છોડ્યો. ‘હરિજન’ માટે લખવાનું છોડ્યું ત્યારે એમ પણ વિચાર થયો કે આ ‘વિચાર’ લખવા પણ કેમ બંધ ન કરી દઉં? લખતું એ મને ભારતીય તો લાગતું જ હતું. રોજ રાત્રે કામ પૂરું થયા પછી મારા મનમાં વિચાર આવતો હતો કે હજી કંઈક કામ કરવાનું બાકી છે. હું કયાંય બેઠોને પણ લખી શકતો ન હતો અને સાથે સાથે મનમાં એમ પણ થતું હતું કે રહેને એકની એક વસ્તુ ખીજ વખત લખી ન જવાય એટલે લખવાનું બંધ જ કરી દીધું. હાલ તો હું જે રાજન્યાથી રાણું છું તે હું માફી ગયો હોઈ ત્યારે મન અથવા ખીજ કોઈને લખવાનું કરી દઉં છું; પરંતુ આ ‘વિચાર’ તો મારા હાથે જ લખવા પડતા હતા ને! અને હાથે પણ એ બોલાવવા લાગતું હતું, તો પણ જો હું લખું તેથી તમને આનંદ આવતો હોય હું તો ફરીથી લખવા માટે પણ તૈયાર છું.”

બાપુ મારા જેવા તુટેઝ મનુષ્ય માટે આટલો પરિશ્રમ લે એ વાત ભણા હું કેમ કહ્યું નહીં શકું? મેં કહ્યું: “બાપુ મને આનંદ તો જરૂર મળે છે પણ હું એમ નથી જાણતો કે આપને મારે માટે આટલું કંઈ વેઠવું પડે. હું જોઈ રહ્યો છું કે આજકાલ આપ કયા પ્રકારના કામમાં ગુલથેલા રહો છો. આપે પહેલાં જ મારા પર ખૂબ દુષ્કા કરી છે. હવે આશીર્વાદ આપો કે મારી ઇશ્વર પર અદા વધતી રહે અને હું મને પોતાના કુખી ન સમજું.”

થોડા દિવસો પછી મેં બાપુ પાસે ફરીથી ‘વિચાર’ હાથવવાની આજ્ઞા માંગી. આ વખતે બાપુએ પોતાની સંમતિ દર્શાવી અને કહ્યું, ‘પણ જો તમે એકવાર સુશીલા અથવા પ્યારેલાલ પાસે જતા સુધરાવીશો તો સારું. આ સુધરાવવાનો સમય હું તો શાગલ પાડી શકું તેમ નથી. સુશીલા પાસે કામ કરાવશો તો ઠીક પડશે. એ સારી રીતે સમજી શકશે, કમળુ કે અપારે આ ‘વિચાર’ લખવા હતા ત્યારે તે મારી સાથે હતી. મિત્રાનનાં પડી પડી

તે સુધારવાનો સમય મેળવી શકે તેમ છે કે નહિ તે વિષે તમે તપાસ કરો. (સુશીલાબહેન એ વખતે મુંઝવણમાં ધરખીનાલમાં હતો). એ વખતે તો આ 'વિચાર'ને સુશીલાબહેન પાસે સુધારવાનું ન બની શક્યું અને તે દુર્ઘિયાન તો એ મહાન નહારો બનાવ બન્યો કે જેના કાળે બાપુને તેમના બનની કુરબાની કરવી પડી. ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં બાપુનાં અસ્થિનાં દર્શન માટે હુ દિલ્હી ગયો હતો. એ વખતે સુશીલાબહેન આ 'વિચારો'ને વાંચીને તેમાં થોડા સુધારા કર્યા એ માટે હું તેમને આભારી છું, પરંતુ આ 'વિચારો'ના અસહ લખાણમાં ફેરફાર માટે બહુ થોડો અવકાશ હતો એમ કહું તો તે અનુચિત નહિ ગણાય. બાપુના વિચારોનું આ પુસ્તક તેમના મૃત્યુ બાદ છપાવતું એવી માણુરી ઇચ્છા પણ દેવયોગે પૂરી થઈ.

આ વિચારોમાં રહેલી સુવાસ હંમેશને મટે બાપુની વાદ તાજી રાખશે. આ 'વિચાર' એક એવી વ્યક્તિતા છે જેણે જીવનમાં બરોબર એ પ્રમાણે જ વર્તવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે બાપુના જીવનના ની અમર સાધના તેની પાછળ રહેલી છે. આન હીયે આ વિચારોનું મૂલ્ય આપણે આજી શકીએ તેવું નથી. મારી પોતાની ખામનમાં તો આ 'વિચાર' મને હૃદયગ્રેષ્ઠ સત્યે જાણ આપતા રહેશે. મારા જીવનમાં એ પ્રમાણે થોડે અંશે પણ 'વર્તી' શકાય તો હું મારી જાતને આગ્રહશાળી માનીશ. આ 'વિચાર'ને મારા માટે જ સાચવી રાખવા તે કૃપણતા ગણાય. મારા જેવા ખીન શૈક્ષણિક માણસને આ 'વિચાર'થી કંઈક સાન્નિવન મળી શકશે તો મને પરમ સંતોષ થશે.

પુસ્તકનું મથાણું પસંદ કરવાનું કાળુ સ્પષ્ટ છે બાપુના આ વિચારોને હું મારા માટે આશીર્વાદપૂર્ણ માલું છું. એ ખીનજેનિ પણ એવી રીતે આશીર્વાદપૂર્ણ થશે એ વિષે મને જરા પણ સંદેહ નથી.

[વિશેષ નોંધ: તા. ૧૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૮

મેં ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે બાપુએ આ 'વિચારો' લખવાનો ક્રમ લગભગ એ વર્ષ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. આ પ્રથમ વિભાગમાં ૨૦ નવેમ્બર ૧૯૪૪થી ૧૯ એપ્રિલ ૧૯૪૫ સુધી એટલે કે

પાંચ મહિનાના દૈનિક-વિચાર આપવામાં આવ્યા છે. આ રીતે બધા 'વિચાર' ચાર વિભાગમાં પૂરા થશે.

મારી આશ્ચર્યમય વિનંતિથી તેમણે કમૂલ ક્યું હતું તે પ્રમાણે તેઓ આ વિચારને અંગ્રેજીનું રૂપ ન આપી શક્યા તેથી મને ધણું દુઃખ થાય છે. આ વિચાર લખવાની શરૂઆત કરી તે પછી એ ત્રણ દિવસમાં જ મેં બાપુને વિનંતિ કરી હતી કે તેઓ એનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી આપે. કાચુ કે આમ કરવાથી આ વિચાર આખા જગત સમક્ષ આવી શકે. મેં કહ્યું હતું કે આનો અનુવાદ હું કરીને તમને બતાવીશ અને પછી તે સુધારોને આપના હાથે લખી આપો તો સારું. બાપુને પહેલાં તો જરા સંકેત થયો, કાચુકે એટલે સગવડ કેવી રીતે કાજલ પાડી શકશે તે વિષે તેમને ચિંતા થતી હતી. તો પણ તેમને મારી વાત સારી લાગી અને તેમણે મને અનુરાધનું કામ શરૂ કરવાનું કહ્યું.

હું બાપુને અનેક કામ છે તે જાણતો હોવાથી તેમના ઉપર બોલે ન નાખી શક્યો એટલે એ વાત હતી ત્યાં ત્યાં મેં રહેવા લાગી.

પરંતુ ગયા ફેબ્રુઆરી મહીનામાં જ્યારે હુ દિલ્હીમાં હતો ત્યારે મને એક એવી વાતની ખબર પડી કે જે જાણીને હું આશ્ચર્ય પામ્યો. બાપુ કોઇ પણ જવાબદારી એકવાર લઇને એને અદા કરવા માટે કેટલી કાળજી રાખતા હતા તેનો આ વાત એક દાખલો છે. એને હીયે આ જાણાવતું આવરક છે. રાજકુમારી અમૃતકુંવરબહેન મને કહ્યું હતું કે બાપુને પુરસદ મળી શકે તેમ ન હોવાથી તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે અંગ્રેજી અનુવાદ કરવાનું કામ તેમને (રાજકુમારી અમૃતકુંવરબહેનને) સોંપવામાં આવ્યું હતું. રાજકુમારીબહેન પણ પુષ્કળ કામમાં ગુંથાયેલાં છે,

છતાં તેમણે કહ્યું છે કે બાપુની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે જરૂર પ્રયત્ન કરીશ. એ માટે તેમણે મને અનુવાદનો એક મુસદ્દો તૈયાર કરવાનું કહ્યું છે. એ જાહેર કરતાં મને આનંદ થાય છે કે થોડા વખત પછી અંગ્રેજી વાંચકોના લાભાર્થે આ 'વિચાર'નું અંગ્રેજી ભાષાંતર પણ પ્રગટ કરવામાં આવશે અને એવી રીતે દેશની અન્ય ભાષાઓમાં પણ પ્રગટ કરવામાં આવશે.

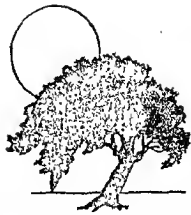
સંક્રાન્તિકાળ

સંપાદક: છગનલાલ બારાણ

(જમને પોતાના એક શુભ તરીકે લેળે છે એવા એક મહા-
નુસાજ તરફથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા પત્ર થી. છગનલાલ બારાણએ
પ્રકાશન અર્થે મોકલ્યો છે. જમાનો ઉપયોગી લાભ આપી પ્રગટ
કરવામાં આવે છે.—તપ્તી.)

જગતમાં શું કે જીવનમાં શું, સંક્રાન્તિકાળ એ તો
ભારે જ હોય. એમાં એક બાબુ દિગંતની પેલી પાર
જવાની, ઉડી પહોંચવાની, ત્યાં ઠરીકામ કરવાની
શ્રુતિ રહે. ત્યાં જ જીવનની કે હૃદયની લાવનાની
પાંખેનો ફફડાટ સનાકાળ થયા કરે, અને બીજી બાબુથી
તેથી દશામાં જવાનું ઊગતાં ને ને કાંઈ વળગેલું
રહ્યાં કરેલું હોય, તે નવાં નવાં અગત્યક સ્વરૂપે આવીને
આપણને ગળે વળગવા માટે. માયા જીવને પોતાની
પકડમાંથી છોડવા તો રાજી હોતી નથી. જીવ માથાનું
બુદ્ધ જ્યારે જ્યારે ખરેખર જાગૃત્ય અનુભવે છે, તે વેળા
ત્યાં કંઈક થ ને ટકવું તે વિરક્તા જીવનું કામ છે. એ જ
બુદ્ધને આમત્રીને એની સામે પણ જીવ જ્યારે મોરચા માટે છે,
ત્યારે ને જીવન-સંક્રામ એકાંત હોય છે એના મંગલ
કાંઈ ન્યાર જ હોય છે. મન એક દેહજીવી છે તો એનાં
પણ મજાણું હોય છે, અને બીજો દેહજીવી લાગવું હોય એટલે કે
જોડવું હોય તો એનાં પણ લક્ષણો હોય છે. આ રાત્રિ
(આધ્યાત્મિક માટે) અથવા જીવનરાત્રિ) વિગાનરાત્રિ
કરતેથી વંદ્યામાં વંદ્ય સ્પષ્ટતાવાળું ને જોડાઈ છે. એમાં
કંઈયે અસ્પષ્ટતા નથી. પરંતુ મનનું જ્યારે સર્વ સંક્રા-
મત રિચિતિમાંથી ચસકવાનું અને છે ત્યારે ત્યારે સંક્રાન્તિકાળ
જ-મેં જ છે. સંક્રાન્તિકાળમાં ઉડટ લાગણી, મનેવેદના,
અસ્પષ્ટતા, અનિશ્ચિનતા, અકળામણ, મુંઝારો, ને
ગભરામણ પણ થવાની જ.

સંક્રાન્તિકાળ એ જૂના અને નવા કાળ વચ્ચેનો ભારેમાં
ભારે મંથનકાળ છે. એમાં જેની આંખો, મન, હૃદય, ચિત્ત,
મતિ, પ્રાણ અને અકુમ્ સ્વકીય જીવનના નવસર્જન કાળમાં
દૃઢપણે સ્થિર થઈને રહેલાં છે, એવા પ્રકારના જીવના જ
સંક્રાન્તિકાળના બુદ્ધોને સમજી કરી શકવા સમર્થ બની
શકે છે. જીવનના નાસજનકાળનું તાદરૂપ જીવનું દૃશ્ય
અને એના ધ્યેયને આકાર પમાડવાની હૃદયની ભારેભાર
તાલાવેલીયુક્ત ભાવના જેના દિલમાં સંપૂર્ણપણે ઓગળીત
થયેલાં છે, અને જેનું મન નવસર્જનકાળના અખિનવ
નિર્માનને સતત એકાદરે મંથનું રહેલું છે, નવા
દિર્ઘાયુને પ્રાપ્ત કરવા જ નેએ દૃઢપણે ઉત્તરારત્રિ પગલાં
ભરવા માંગે છે, નવાં ભરવામાં આવતાં પગલાંમાં
નવસર્જનનાળની જન્મવેદના જેઓ અનુભવે છે, અને જૂનો

કાળ વિલીન થયો જેઓ પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે, તેવા જ
વિરલા જીવો નિઃ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવામાં સફળ થવાનું
તે નક્કી માનશે. આ રસ્તે જનારને ક્યાંથી વિહ્વળ થવાનું
કારણ હોવું નથી, ચકિત થવાનો કાચ પણ હોતો નથી.

સંક્રાન્તિકાળમાં સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચતપાયાન થયી જરૂરી
હોય છે. ઉચ્ચતપાયાન થયા પિના નવસર્જનને યોગ્ય વ્યવસ્થા
ઉભી થઈ શકતી નથી. ઉચ્ચતપાયાન સ્થૂળ રીતે યાં થશે
પરિશ્રમ વેઠવો જ પડે છે. એટલા કાળે ને જીવ પોતાની
ઉચ્ચતપાયાન જ્ઞાન અને લક્ષિતપદ સ્વીકારીને, સ્વીકારીને જ
નહિ પણ એવું મહત્વ, રહસ્ય ને એની ચોખ્ખતા, એની
જરૂરિયાત પૂરેપૂરી મન હૃદયથી સમજીને, એટલું જ
બસ નહિ પણ એથી થતી ઉચ્ચતપાયાનના યોગ્ય હેતુના
જ્ઞાનને સમજીને-એવી ઉચ્ચતપાયાન ને જીવ પોતાની મેળે જ
પોતાનામાં કરતો રહે છે તેવા જ જીવ સિતિજમ્યાંથી
પેલીપાર જઈ શકવાનો છે.

માતા નવા બાળકના જન્મ પહેલાં સંવેદન અનુભવે
છે જ. એ સંવેદનમાં સદગતતા, વારતવિક્રતા ને નેસ
મિકતા રહેલાં છે અને તેથી જ માતા એવા સંવેદનમાં
ટકી શકે છે. કુખમાં પણ સદમપણે સુખ રહેલું છે.
કુખમાં ને કોઈ અંતર્ગતપણે મ નવીને આશા નલા કરતી
ન હોત તો માનવી કોઈ કાળે કુખમાં ટકી શકતો ન હોત.

જીવનને ને ને પાર કરી જવા બળેલા છે, એવા
સર્વમાં એવા પ્રકારની મરત થુન જગેલી હોય છે. એવી
થુનને નરો કોઈ ચોર જ છે જગતમાં ને કાંઈ કોઈ
કરી ગયેલા છે, તે તે સર્વ થુની જ હતા કારણ કે એ થુની
પાછળ અંતરમાં જીવનધ્યેયને આકાર પમાડવાની વેગવાન
શ્રુતિ કામ કરી રહી હોય છે. એવી થુન ગમે તેવા ભારે
સંક્રાન્તિકાળમાં માનવીને ટકાવી રાખી, એમાંથી પસાર
કરાવીને, એના જીવનધ્યેયના શિખરે પહોંચાડે છે એવી થુન
તમને હૃદયમાં જ્યાંનામુખીની પેઠે પ્રગટે એ જ તમને-
તમારામાના સર્વ-તરપણે રચી રહેલા ચેતનને પ્રાર્થના છે।

સ્વરાજ્ય માર્ગદર્શક ટિળક

શ્રી. પ્રફુલ્લભ ગણેશ માવળંકર

હિંદુસ્તાનના રાજકીય, સામાજિક, ઔદિક, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં હોતોમાં મહત્વનો અને ચિરસ્મરણીય ક્ષેત્રો આપનાર તેમજ 'સ્વરાજ્ય' એ મારી જન્મસિદ્ધ હક છે અને તે. હું મેળવી જ એવો નિશ્ચય મને હિંદને આપનાર લોકમાન્ય બાળગંગાધર ટિળકનો જન્મ. રત્નાગિરિમાં શ્રી. સદોબા મોરે નામના ગૃહસ્થને ઘેર ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના જુલાઈ માસની ૨૩ મી તારીખે થયો.

લોકચતુર્ધારમાં એમનું નામ 'બાળ' કે 'બાળ' શરૂ થયા છતાં એમનું મૂળ નામ 'કેશવ' હતું. ઘરમાં આ એકનો એક પુત્ર; તેથી માતા એને વહાલથી 'બાળ' કહે, અને માતાનું એ લાડીલું સંબોધન જ છેવટ મુધી રહ્યું. જન્મ વખતે લોકમાન્ય ગૃહજ અશક્ત હતા અને હીક હીક સમય બેસી રહ્યાનાં પછી હતા.

લોકમાન્યના પિતાનું નામ ગંગાધરપંત ને માતાનું નામ પાર્વતીબાઈ. જન્મે ધાર્મિક, સ્વરિતક વ્રતિનાં હતાં. લોકમાન્યને આનાં પવિત્ર, સંસ્કારી માતાપિતાનો વારસો મળ્યો. પછી, દુર્ભાગ્યે નાનપણમાં જ પિતાની ઉંમરે ૧૦ મે

વર્ષે માતા ચાલી ગઈ પિતાથી પછી ૧૬ મે વર્ષે ઉપડી ગયા, પછી જન્મે જ્યો તેમની પાછળ એક અદ્વિતીય થાપણ મૂકી; અને એ થાપણ હતી ચારિત્ર્યની, માનવતાની.

મુખ્યત્વે એ કાચોને લીધે માણસ મહાન બને છે એક તો એને મળતા આનુવંશિક સંસ્કારો અને બીજું અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંજોગો. લોકમાન્યના ધરતરમાં આ જન્મે બાળપણનાં બહુ ધીમતી કાળો છે.

પિતા ગંગાધર પંત શરૂઆતમાં માત્ર માસિક પાંચ રૂપિયાના પગાર ઉપર શિક્ષક તરીકે કાર્ય કરતા હતા. ધીમે ધીમે એમાં વધારો થતો ગયો અને ચિપળૂણ ગયા પછી એમને દર રહિને પંદર રૂપિયાનો પગાર મળવા લાગ્યો. ગંગાધર પંતના પિતા ગુજરી ગયા હોવાથી આખા કુટુંબનો ભાર પંતને માથે આવી પડેલો. ઉપરાંત એમને ઘેર આશ્રિત વિદ્યાર્થીઓનો પરિવાર પછી સારો એવો હતો. છતાં, ગંગાધર પંત ધીરજથી મધો ભાર ઉપાડતા હતા. તે વખતના મહેલા દિસાઓ પરથી જાણાય છે કે ગંગાધર પંતને ઘેર, એક-દોઢ વર્ષમાં, બહારના હજારેક માણસો જમી ગયેલા. ગરીબાઈમાં

પણ નિત્યો ગૃહસ્થધર્મ તેઓ કદી ચૂકના નહિ. 'અતિથિરોએ જવ' નું પાલન એમને માટે સ્વભાવજન થઈ પડેલું. બ્રાહ્મણધર્મની એમની આસ્થા પણ એટલી જ ઉત્કટ. વિદ્યા-સંપાદનમાં ગરીબાઈની એમણે ફરિયાદ કદિ કરી નહોતી. ઘેર રહીને જ એમણે અને ગણિતનો અભ્યાસ કર્યો. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ તો એમણે એટલી હદ સુધી કર્યો કે ડૉ. ભાંડારકર જેવા સંસ્કૃત-પંડિત પણ એમને 'શાસ્ત્રી' તરીકે સંબોધવા લાગ્યા. આ કાંઈ જેવું તેવું ગૌરવ નહોતું. સંસાર યોગ્ય રીતે ચલાવીને અને શાળાનું કામ સંભાળીને ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસ પ્રાપ્ત કરવાની ગંગાધરપંતની શ્રુતિ સાથે જ અનુકરણીય કહેવાય. આવા તેજસ્વી, કૃતનિશ્ચયી, માનવન પિતાનો પુત્ર પણ એવો જ પરાક્રમી નીચડે એમાં શી નામ?

ધર્મી ધીમે બાળ મોટા થયા માંડ્યો. બોલતાં-ચાલતાં શીખ્યો એટલે ગંગાધરશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતના સહેલા સહેલા શ્લોકો એને શીખવવાનું શરૂ કર્યું. પુત્રની અદ્ભુત મહત્ત્વ-શક્તિ જોઈને પિતાના જ્ઞાનમાં પ્રગ્ભા થાય અને પોતે વધુ હોંલથી એને શીખવે, અને નવી નવી માહિતી એને આપે. શીખવવાની એમની પદ્ધતિયે વિશિષ્ટ હતી. માળ પાસેથી એમણે સુંદ. મરોઠદાર અક્ષરો ઘૂંટાવી લીધા, અને છતાંયે સ્લેટપેનનો ઉપયોગ એને કરવા ન દીધો. ગણિતના નાના મોટા દાખલાઓ મોટેથી જ ગણવાની રેવ પડાવી. બાળની પહોંશકિતને આ રીતે એમણે ખીસવી.

મરાઠી તેમ જ અંગ્રેજ શાળામાં શિક્ષક સાથે બાળનો કદી મેળ ખાતો જ નહિ. શિક્ષક સ્લેટ પર દાખલો ગણવાનું કહે ત્યારે બાળ મોટે જ ગણી કાઢે, અને ઉપરથી વળી કહે કે મોટે ગણવામાં બગડે છે સુંદ પાટિવા ઉપર દાખલો લખવાનું શિક્ષક ગણવે તો "ચાકળી હાથ કોણ બગાડે" એમ કહી બાળ મોટેથી જ ઝડઝડ ઉઠાહસ્યો ગણી કાઢે. એટલે સામાન્ય શિક્ષક તો એને 'દોહડાસ્યો' જ ગણી કાઢે. એકવાર શ્રુતલેખનમાં બાળે 'સંત' શબ્દ 'સંત', 'સન્ત', 'સન્ત' એમ લુહી લુહી ઋણ રીતે લખ્યો ને શિક્ષક હાહાકાર્યો. પેતાની વાત સાચી હોય તો પછી શા માટે એમ ન લખ્યું એવો બાળનો આગ્રહ. અધકેા હેડ-માસ્તર સુધી ગયો અને બાળની તરફેણમાં નિર્ણય થયો. એમાં એમની સત્યપ્રિયતાને ટેક ગણાય છે.

પિતાશ્રી ગુજરી ગયા તે જ અરસામાં ટિળક મૅટ્રિક થઈને પૂનાની ડેક્કન કૉલેજમાં ગણવા ને રહેવા ગયા.

એ પહેલાં એમનાં લગ્ન, પિતાની હયાતીમાં જ થયેલાં ૧૮૭૧ માં-૧૫ મે વર્ષે જ-તેઓ પરંપરા; છતાં લોકોએ તો એવી ટીકાઓ કરી જ કે 'મોટા ઘોડા થયો અને હમુ પરણ્યો નથી' ગંગાધર પંતે એક પત્રમાં આવી ફરિયાદ કરી છે. ટિળકનાં પત્નિનું નામ સત્યભામાબાઈ હતું.

કૉલેજમાં દાખલ થયા ત્યારે ટિળક શરીર બહુ જ નબળા હતા. એમના મિત્રો એમનું આયુ માપકંઠનું. શરીર જોઈને મક્કરી પણ કરે. સ્વમાન ધરાવનાર ટિળકને આ સમુ જનું નહોતું. શારીરિક નબળાઈ દૂર કરવાનું એમણે ઈરાદ્યું. 'શરીરમાર્ગ લલ તરંગાધન' એનું મહત્ત્વ તેઓ સમજ્યા. જેવું શરીર આરોગ્યપ્રદ, સુંદર બોધનું નથી તેના વિચારો કે લુસ્સામયિ સામર્થ્ય નથી હોતું એ સત્ય એમણે અનુભવ્યું. જનસેવા ને સત્કર્મો કરવાનેય શરીર તો સુંદર જોઈએ તે? એમણે નિશ્ચય કર્યો કે બધું છોડીને પ્રથમ શરીર સુધારવું. એમનું મનોબળ પ્રશંસનીય હતું. પેતાનો નિશ્ચય એમણે એક જ વર્ષમાં સફળ રીતે પૂરો કર્યો. શારીરમાર્ગ મેળવીને એમણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પણ અભ્યાસ એટલે પુસ્તકોનું જ્ઞાન એમ તેઓ નહોતા માનતા. વિદ્યાર્થીઅવસ્થા એ ભારિ છત્રની તૈયારી છે એમ તેઓ માનતા હતા. તેથી તેમના મનમાં અનેક મંથનો ચાલતાં. ખૂબ વિચારો ધસી આવતા. પેતાના સહાધ્યાથી શ્રી. આગરકર જોડે તેમણે દોસ્તી બાંધી. આ જોડી સારી જમી. દેશને માટે કાંઈક કરી છૂટવાની તમન્ના બન્નેમાં ઉત્કટ હતી. આગરકર તો ખેડવાદી, જીદમાન, પ્રમાણિક ને સ્વપરક્રતા વિદ્યાર્થી તરીકે પંકાયેલા હતા. ટિળક પણ ખેડવાદી તો હતા જ. બન્નેએ એક વસ્તુ નક્કી કરી કે કેઈ પણ હિસાબે સરકારી નોકરી તો ન જ કરવી. પણ શું કે વું? એનો ચોક્કસ ખ્યાલ બન્નેને નહોતો. ટિળકને વકીલ થવાનો વિચાર આવ્યો ને વકીલાત કરતાં કરતાં જેટલી દેશસેવા થઈ શકે તેટલી કરવી એમ લાગ્યું. પણ એ વિચાર તરંગ જ નીવડ્યા; કારણ કે ટિળકને જોઈતી તક મળી ગઈ. પેતાના તેજસ્વી નિમંદોથી મહારાષ્ટ્રમાં પ્રેમાર્ણવ સ્થાન પામેલા શ્રી. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિખળૂલ્કર સરકારી નોકરી છોડીને પૂનામાં એક સ્વતંત્ર અંગ્રેજ શાળા સ્થાપવાની તૈયારી કરતા હતા. આ નવી શાળામાં દાખલ થવાને ટિળક પ્રેરાયા.

ડેક્કન કૉલેજમાંથી ૪ સ. ૧૮૭૬ માં પ્રથમ વર્ષમાં બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરીને ટિળક મુંબઈ ગયા.

૧૮૭૬માં વકીલાતની પરીક્ષા આપી ઉતરીયું થયું. પછી તંત્ર જ તેઓ ચિપ્પળૂચરની શાળામાં લખાઈ થયા. દિગ્ગજનો સહકાર મળવાથી ચિપ્પળૂચરને પછો આનંદ થયો. ૧૮૮૦ના નવમ્બરમાની પહેલીએ પૂનામાં ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલની સ્થાપના થઈ. સ્થાવર બીજાની, કપો સાહમ કરીને; દેશકાવ્ય મારે પોતાનું આયુષ્ય સમર્પણ કરવું એ જાણના સાથે શાળા સ્થપાઈ. નિરુદ્ધાઈ દેશભાવી નવી દૃષ્ટિ એણે આપી. મહાત્મામાં પ્રયત્ન નમરૂપિ આવી. શિક્ષણ સાથે અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ આવી સ્વનંદ પ્રતિ દેખાવા લાગી.

શિસ્ત, સુચકતા ને પરીક્ષા ઉપરાંત નૈતિક, જગ કે ચારિત્ર્યજગ નામની જે એક વસ્તુ છે તેને વિદ્યસવિતે, વિદ્યાર્થીએને રાષ્ટ્રના બાવિ નગરિકો બનાવવા એ શિક્ષણને મુખ્ય હેતુ છે. દિગ્ગજ આ દૃષ્ટિથી જ શીખવતા. તેઓ કોઈ કંઈકારી શિક્ષક નહોતા. પાતંત્ર્ય હટાવવાનો એક હક્ક જ એ આપણ સાથે એમણે આ કાર્ય ઉપાડેલું. તેથી એમણે અમુક એક શિષ્યવર્તન કે પરીક્ષા મારે વિદ્યાર્થીએને તૈયાર નહિ કર્યા, પણ રાષ્ટ્રકાવ્યની તાલીમ જ એમણે આપી. કેટલાકને એમણે લાડુઈ રૂપિતે આપી.

પરંતુ, મહેજુ દિગ્ગજે આલેખી જ સતોત્ર ન મળ્યો. સોશિયલિસ્ટ પર એમણે બાર મુકયો. એના સાધન તરફ વર્તમાનપત્રની જરૂર તેમને સ્પષ્ટ ભાસી. એના પર મિત્રો સાથે ચર્ચા થઈ; અને દિગ્ગજ, આગરકર કોરેએ મળીને “કેસરી” અને “Maratha” પત્રો શરૂ કર્યાં. સોશિયલિસ્ટ કનારા પત્રો તો સોડોની જ બાપામાં ભેળવે; આમ છતાં ચે પ્રાંત બહારના સોડોને પણ પોતાના વિચારો જાણવાની તક મળવી ભેળવે. એ દિસાને ‘કેસરી’ મરાઠીમાં ને ‘મરાઠા’ અંગ્રેજીમાં બહાર પડવા લાગ્યા. ‘મરાઠા’ ત્રણ સાપ્તાહિક હતું. શરૂઆતમાં આ પત્રોમાં દેશી રાજ્યોમાં ચાલતા ચેરવહીવટ, અધેર વગેરેની કડક રીત આપવાલાગી દિગ્ગજે લખવાની ખાસ ટેવ નહોતી, પણ એમણે ધીમે ધીમે કલમ ઉપાડતા મંડી ને વખત જતાં તેઓ એક પ્રખ્યાત પત્રકાર બન્યા. આગરકર ‘કેસરી’ના સંપાદક બન્યા, દિગ્ગજ ‘મરાઠા’ના તન, મન અને જે થોડુંક થન હતું તેના વડે આ પ્રવાહ-સંપાદકોએ આ કામ ચલાવ્યું. દિગ્ગજની સાદા પ્રયત્નનીય હતી. ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલની સ્થાપનાને આગે દિવસે દિગ્ગજે પોતે આરંભી સાદું કૌશલને કામ કરતાં કરતાં સત,

થઈ એટલે ત્યાં જ પડ્યાં. ગોઠવીને, ખેસતું એમણે બનાવીને, લંબી લીધું હતું. એ જ રીતે આ વખતે દિગ્ગજે છાપખાનામાં સામાન બતે ઉઠાડ્યો. ‘કેસરી’નો પહેલો અંક ચેરવેર, પરીક્ષે પોતે વહેલી આપ્યા. આમ સંપાદક ને દેશિયો બન્યો. ત્રણ હજારથી વધુ ગ્રાહકો થયા ત્યાં સુધી આ ભાષણે બંધામાં સરનામાં હાથે જ લખતા. એ જ પાછળ સત ચાલવાની એમની આવી ધારા હતી.

આ રીતે કાર્ય થઈ રહ્યું હતું, દિન પ્રતિદિન દિગ્ગજમાં નવો નેમ આવતો હતો. આગરકર ને એમણે હવે ‘કેસરી’-‘મરાઠા’માં કોલકાતુર રાજ્યની વિરૂદ્ધ લખવા માંડ્યું. રાજ્યે એમના પર મુંબઈમાં ફિરિયાદ માંડી. પરિણામે આખાં મહારાષ્ટ્રમાં ખળખળાટ થયો. મુંબઈના સિંહ સર ફિરોજીસાહે મહેનાએ આરોપીઓ, તરફથી કામ ચલાવ્યું. સાના પડે એક અંગ્રેજ એરિસ્ટર હતો. દિગ્ગજ આગરકર હાથે. એમની પાસે પુરાવા તરીકે બચાવના જે કાગળો હતા તે એમણે પોતે જ બાળા નામેશ; એટલે પછી આ જ પરિણામ આવે ને? ૧૭મી જુલાઈ ૧૮૮૨ ને રાજ આ બને સંપાદકમાએમને ચાર ચાર મહિનાની સજા થઈ. જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ સોડોએ તેમનું બાદાહી સરકસ કાઢ્યું. અનેક બેટા એમને આપી. જનતાને મન તો તેઓ નિર્દોષ જ હતા. હવે દિગ્ગજે અપાટાળે સોકલુદ્ધમાં પ્રેમનું રચન પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું.

આ જેલવાના દિગ્ગજે નસામે હતું તો પહેલી જ હતી એમને અનેક કપો વેગાં પડ્યાં, પણ જેલની બહાર આવેને એમણે એ અંગે કશી જાણેરાત ન કરી. સોડોને ત્રસ થાય, એમના પર જુલમ ને દુઃખ આવી પડે તો દિગ્ગજ જણે કે મોટો ટોલ વગાડીને એની જાણેરાત કરતા; પણ પોતાનું દુઃખ કહેવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે જણે એમનું મોં સિવાઈ જતું. દિગ્ગજો આ એક ખાસ પ્રયત્નનીય રહ્યું હતો, જ્યાં જ્યાં અન્યાય દેખાય ત્યાં ત્યાં એનો પ્રતિકાર કર્યો. એ એમનો નિત્યવ્યસાય થઈ પડ્યો.

બીજી બાજુ, સોશિયલિસ્ટ કાર્યોમાં ધીમે ધીમે પ્રગતિ થતી હતી. ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ બંધાવેર સિવાય થઈ એટલે કુલ્લેસન કોલેજ સ્થપાઈ. આ શિક્ષણ સંસ્થાએને સ્થાવી સ્વરૂપ આપવાના, હેતુથી ડેક્કન એન્સાયક્લોપેડિયા પત્રીની સ્થાપના કરી. હજવે હજવે એની નાણામીય સિયતિ સારી બનવા લાગી. કમનાએ, એ જ વખતે

અંદર અંદર મતભેદો થતાં ઝઘડા પહોંચ્યા. દિગ્ગજ અને આગરકર એકબીજાની ગિરદાઈ થયા, પણ પોતાની વાત અન્ય ભાષ્યોના ગળે ઊતરી નથી એમ લાગવાથી દિગ્ગજે રાજીનામું આપીને છૂટા થવામાં જ હડાપણ માન્યું. ૩૨ કલમેનાશું રાજીનમું તૈયાર કરીને એમણે એ સાદર ક્યું. 'રાજામાંથી નિગતિ લીધી. સંરચા છોડતી વખતે એમને અત્યંત દુઃખ થયું. એમને શિક્ષક રહેવાનું ગમતું હતું. રાજકારણમાં બાકીનું સમગ્ર જીવન અધુરું હોવા છતાંયે અનેકવાર એમણે કહ્યું છે કે "રાજકારણમાં મારું મન રમતું નથી; મારો પ્રિય વિષય તો અધ્યાપન છે-અને તે પણ શાસ્ત્રીય-"'આ ઉપરથી એમના દુઃખનું રહસ્ય સમજશે.

દિગ્ગજની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ પણ અનેકવિધ હતી. ૧૯ મી સદીના છેલ્લા ભાગમાં દેશમાં ઠેકઠેકાણે ફિડુ મુસલમાન આપસઆપસમાં લડ્યા. ભાઈ-ભાઈ વચ્ચેના આ ઝઘડાથી દિગ્ગજ સ્વભાવિક જ અસ્વસ્થ થયા. એમણે પ્રથમ હિંદુઓનું સંગઠન કરવાનું નક્કી કર્યું. એને મઠે એમણે ધર્મના આદરે લીધા. શેકોની ધાર્મિક ભાવનાઓને સત્ત, ન્યાયી અને યોગ્ય રીતે ઉત્તેજી; અને એ રીતે એમનું સંગઠન બળવાન બનાવીને બધી બાબતોનો તેઓ સમતોલ દિયાર કરી શકે એવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો. મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિ પૂજન, ઘેરેઘેર યતું, પણ સાથુદાયિક ઉત્સવ. (ગણેશોત્સવ) છૂટક છૂટક રીતે ઉજવાતો. તેને એમણે બ્વસ્થિત સ્વરૂપ આપ્યું. આનંદી ઉત્સવને સાર્વજનિક કે જાહેર ઉત્સવમાં ફેરવ્યો. નાટક, ખેલનમાળા ને વિલાસી કાંપક્રમોને બદલે અબ્યાસયુક્ત પ્રગયનો, મોહપ્રદ સંવાદો, નાનાં બાળકોનો મેળો વગેરે કાંપક્રમો શરૂ કર્યા. ગણેશોત્સવ એ દશ દિવસનું એક તાન-સત્ર જ બની ગયું. દિગ્ગજે બીજાં પણ એક ઉત્સવ મહારાષ્ટ્રને આપ્યો. શિવાજીની બ્વર્તી મહારાષ્ટ્રમાં મોટા પાયા પર ઉજવવાનું શરૂ થયું. એ ધારા મહારાષ્ટ્રીઓમાં રૌપ્ય, નિર્ભયતા, સ્વાતંત્ર્યપિપાસા ને સ્વાર્પણની ભાવનાઓનું સિંચન કર્યું. શિવાજીને તેમણે એક 'મરાઠા' તંત્રિક નથી ઝોળાખાળ્યા; પણ 'શિવાજી એટલે જાગૃતિ, શિવાજી એટલે અન્યાયનો પ્રતિકાર, શિવાજી એટલે સ્વરાજ્ય.' એવો જ ભાવ એમણે સર્વત્ર નિર્માણ કર્યો. કેટલાક જાણે દિગ્ગજ ઉપર એવો આરોપ કર્યો છે કે 'આવા ઉત્સવોથી દિગ્ગજે કોમી ભાવનાને ઉત્તેજ, પણ એ બરાબર નથી. દિગ્ગજનો હેતુ શુદ્ધ નિર્દોષ ને નિષ્પક્ષી હતો. એમને ભગિવાદ નિર્માણ

કરવો નહોતો.' એમની દૃષ્ટિ આગળ આખો દેશ હતો તેથી જ. એમને તો શેકોનું સંગઠન જોઈતું હતું. પછળથી આ ઉત્સવોમાં કોમી તત્ત્વો ઘોડા દાખલ થયાં તેને સાદ દિગ્ગજને જવાબદાર તે ગણવા ન્યાય નથી. આ ઉત્સવોને લીધે મહાત્મજીમાં જે જાગૃતિ, ચેતન્ય, એકધ, સમભાવ, બન્ધુરતા શકિત વગેરે સ્વરૂપો ફેલાઈ એ કાંઈ જેવી તેવી સિદ્ધિ ન અશ્વય. શ્રૂતપ્રાપ્ત બનેલા રાષ્ટ્રમાં ફરી ચેતન્ય આજીવાને આવા રાષ્ટ્રીય મહેલસવો એક અગત્યનું સાધન બને છે.

આ ઉપરાંત પણ દિગ્ગજે ખીલુ ધણી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ દાખવ્યો. મુબંબતી ધારાસભામાં જઈ તેમણે નિંદર સેવા કરી. ૧૮૯૬ ની સાલમાં મહારાષ્ટ્ર ભયંકર દુકાળમાં સપડાયું. દિગ્ગજ શેકોનું દુઃખ જોઈને ધાન કેમ રહે? મહારાષ્ટ્રમાં ખૂલે ખૂલે એમણે સેવકો મોકલા ને શેકોની કોડી દાસતની બારીકાઈની બધી માહિતી બેગી કરાવી. 'કેસરી'માં. એ અગે લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું. ખેડૂનાં ભાષ્યોને સહ હસ્યનો આપ્યાં. તે જાણે 'કેસરી'નો લગભગ આખો અંક દુકાળની માહિતી, તે અગેના લેખો, તેના ઉપાયો વગેરેના બરેલો નિકળ્યો. ખીજે જ વર્ષે, ૧૮૯૭ની સાલમાં, હિંદુ પ્લેબનો પહેલો ફટકો અનુભવ્યો. પ્રથમ બંગાળમાં, પછી મુબંબતી અને ત્યાર બાદ પૂનામાં પ્લેબનો રોગચાળો ફેલાતો ગયો. દિગ્ગજે હેરિપટલ કાઢીને દરદીઓની વિશેષ બચત્તરચા કરી અને સરકારી જીલ્લોના કાક રાખેલાં નિષેધ બકત કર્યો. સ્વાભાવિક રીતે જ, આથી દિગ્ગજ 'શેકોમાં પ્રિય બન્યા અને સરકારની અપ્રિયતાનો ફરી એક વાર ભોગ વાપડ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૯૭ ના જૂનની ૧૫ મીએ પંહાર પોત્રા 'કેસરી'માં દિગ્ગજે 'શિવાજીના ઉદ્ધાર' નામની એક પ્રવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી. એમાં મેળગત રાજ્યના હોયો જાણે કે શિવાજીના રાજદેશમાં જણાવવા લગા, સજ્જ તે જસજસ અંગ્રેજ રાજ્યને લાડુ પડતા હતા. એ જ અંકમાં દિગ્ગજે શિવાજી-ઉત્સવ વખતનું પોતાનું ભાષણ આપ્યું હતું. એમાંથી સરકારે એક વાક્ય પકડી લીધું, અને દિગ્ગજને રાજદ્રોહી માન્યા. અત્યાર સુધીની દિગ્ગજની એકંદર પ્રવૃત્તિ જોઈને સરકાર તો આવી કોઈ તકની રાહ જ નોતી હતી. દિગ્ગજ પર રાજદ્રોહનો ખટલો ભરવામાં આવ્યો. કેસ સેશન્સમાં ચાલવાને વાર હતી, એટલે એમને જામીન પર છોડવાની અરજી કરવામાં આવી. ધણી દલીલો ને સ્વિચારણા બાદ ન્યાયમૂર્તિ બદલેલે તેવજીએ દિગ્ગજને

પચાસ હજાર રૂપિયાના ભૂમીન પર છોડ્યા. આ વખતે ભૂમીન મળેલા પુરુષેલ હતું. ટિપ્પણ માનવન ક્રમાવા હતા તો પણ લક્ષ્મીવનથી તેઓ વચિત હતા. છતાં, સત્યરૂપને સાથ આપવા જગત આપું એકપણે તેવાર હોય છે. ટિપ્પણને માટે ભૂમીન યનારા. થીમતો પણ મળી આવ્યા. એમનો કેસ ચલાવવા બંગાળી બાધ્યમિએ તો સ્વપ્ને પોતાના બંરિસરને મોકલ્યા. લોકોએ ઠેઠરે કળા ભેગા કરી. પૈસા આવ્યા તેમ જનનાની શુભેચ્છાઓ પણ ધોધમાર વરસાદની જેમ વરસવા માંડી. લોકોએ પ્રાર્થનાઓ, જપ, તપ, અભિષેક કર્યાં. સ્ત્રી-પુરુષ, યુવાન-વૃદ્ધ બધાએ પોતાના લાડીમા લોકમાન્યની સજ્જના માટે વિધિવિધ પ્રથનો આદર્યા. મુઆમમાં કેસ શરૂ થયો. સરકારે ખાસ ન્યાયાધીશની નિમણૂક કરી, ખાસ 'જ્યુરી' બોલાવી. 'જ્યુરી'માં ૭ યુરોપિયનો, બે પારસી અને એક પહાડી ('જૂર') એમ નવ સદસ્યરૂપે નીભાયા. કાયદાને ખૂબ બારીકાઈથી ચકાસવામાં આવ્યો. છેવટે જ્યુરીએ ૭ વિરદ મળુ મતે ટિપ્પણને અપરાધી જાહેર કર્યાં. ખાસ ન્યાયાધીશે, "તમારા જેવા કદિમાન માણસને સજા કરવાનો પ્રસંગ ખરાબ છે" એમ કહીને, દોઢ વર્ષની સખત મનુરીની સજા ફરમાવી. તરત જ ટિપ્પણને કોર્ટના પાછલા બાજુથી ડેમરીની તુરંગમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

આ સજા સાંજળાને આપ્યા મહારાષ્ટ્રે જ નહિ, પણ કમર હિંદુસ્તાને વેદના અનુભવી, વત્તાનપત્રાએ ટિપ્પણને અન્યાય થયોતું. પુસ્તકપુસ્તક જાહેર કર્યું. માત્ર અંગ્રેજો-ઈન્ડિયનોએ જ આનંદ માન્યો.

.. ૧૮૬૭ ની સાલમાં જેલ એટલે જમપુરી. ભડાં, મંદ્ર કપડાં, સ્નાદ વગરું અજ, અરવંત જગ્યા અને કાયદો તો "હમ કહે છો", એટલે અપીલ નહીં, એવી રિયતિ. ટિપ્પણનું વજન ખૂબ ઘટી ગયું. તેઓ જીવતા બહાર-આવશે કે કેમ તેની પણ તેમના આપતજનોને ચિંતા થઈ. છેવટે ઈંગ્લંડમાં (ખાસ કરીને મેક્સબલર જેવા વિદાને ધ્યાન આપ્યું ત્યારે એમના જૂટકારા માટે ઝુંબેશ થવાથી, લગભગ એક વર્ષ બાદ, હિંદી સરકારે એમને છોડી મૂક્યા. લોકોએ એમને પ્રેમથી નવરાખ્યા. "લોકમાન્ય ટિપ્પણ કો જ્ય 'ચી' વાંતાવરણ રહ્યું છેડ્યું. જેલમાંથી જૂટ્યા બાદ લોકમાન્ય વિખાતિ લેવા ખાતર બે મહિના સિંદગઢ પર રહેવા ગયા. યુમાવેલી શકિત મેળવી લીધી. તેઓ કહેતા કે, "સિંદગઢ પર-સ્વરાજ્યની તાજી હવા લઇને હું નીચે ઉતરું છું. એ અને ઘણી તાજળી ને શકિત આપે છે." ઇ. સ. ૧૮૬૮-૬૯ માં

તેમણે મદાસ, રામેશ્વર, સિસોન, અલદેશ વગેરે સ્થળોનો પ્રવાસ કર્યો. અલદેશનો પ્રવાસ તો એમણે માત્ર પ્રવાસના હેતુથી જ કર્યો. બાકીનો પ્રવાસ કામ અંગેનો હતો.

પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા બાદ ટિપ્પણ મહારાષ્ટ્રે 'કેસરી' પર પુનઃ વ્યવસ્થિત શરૂ કર્યું. વીસમી સદીની શરૂઆત પછી લોકમાન્યનું જીવન વધુ ને વધુ જાહેર બનતું ગયું. મહારાષ્ટ્રની બહારના છતર પ્રાંતોના લોકો પણ એમને આજ્ઞાપવા લાગ્યા એમના લેખો, એમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ, એમનો જાવલ ત્યાગ, જનસેવાની એમની વધુચંબી શક્તિ વગેરે જોઈને સૌ એમને ચાહવા મંડ્યા. એમના જીવનમાં હવે કયું ખાનગી બાકી રહ્યું નહિ. પોતાનું સમય જીવન એમણે પ્રવૃત્તિને ચરણે ધરી દીધું હતું, એટલે લોકમાન્યના હવે પછીનાં જીવનનો ચિતાર આપણે ટૂંકમાં જ જોઈશું.

ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં તાજ મહારાજના કેસમાં જૂડી જુમાની આપવાના મલીક આરોપ માટે લોકમાન્યને નીચલી કોર્ટ દોષિત કરાવવાને દેઢ વર્ષની સજા ફરમાવી. બીજી (ઉપલી) કોર્ટમાં એ પડીને ૭ મહિનાની થઈ અને ત્રીજી એટલે હાઈકોર્ટમાં લોકમાન્ય નિર્દોષ જાહેર થયા. આ મુકદ્દમા લોકમાન્યના જીવનમાં અત્યંત મહત્વનો હતો. આ પહેલાં રાજકોટની શિક્ષા થઈ હતી, પણ એમાં નૈતિક યુગનો સવાલ નહોતો. ટિપ્પણની નૈતિક બુદ્ધિ પર એમાં આરોપ નહોતો. અહીં એવો આરોપ હતો, ખોટી સાક્ષી આપી એવો આરોપ લોકમાન્ય પર કરીને સરકારને ટિપ્પણની નીતિઅજ્ઞતા જનતાને બતાવવી હતી. ખોટી રીતે યુગો ઠોકી બેતાડીને ટિપ્પણને લોકોની આંખમાં હલકા પાડવાની સરકારની મેલી રમત સિદ્ધ થવાની અણી ઉપર હતી; પણ મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં લોકમાન્યને એક વિદ્વાન, નિરૂદ્ધ અને ઉદાર હસિના ન્યાયાધીશ મળ્યા. એમને જજાયું કે ટિપ્પણ મહારાજ સખ્યપણે નિષ્કર્ષક છે. આમ, લોકમાન્ય એક અગિયપરીક્ષાર્થી-સક્ષિયમાત પાર ઉતર્યો.

૧૯૦૫ ની સાલમાં 'અંગભંગ'ની વિરૂદ્ધ થયેલાં પ્રજા-અહિંસાને પણ ટિપ્પણે ટેકો આપ્યો. સ્વદેશનો પુરસ્કાર, પરદેશી માલનો અહિંકાર ને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો અવલંબ એ વિવિધ વસ્તુઓના લોકમાન્યે પ્રચાર કર્યો. ૧૯૦૬ માં કલકત્તામાં શિવાજી ઉત્સવ પ્રસંગે આપણે કર્યાં. ૧૯૦૭ ની સુરત કોંગ્રેસ વખતના ઐતિહાસિક ભંગાયુ વેળાની લોકમાન્યની જાહેરાત હસિ તો સૌને સુવિદિત છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં એમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ચળવળને સક્રિય રીતે આપ્યો. 'કેસરી'માં એમણે "દેશનું ફૂલ" ને બીજા કક્ક લેખો લખ્યા.

દેશમાં 'મિંગ્વો'ના આગ્રહ એવું કહીને સરકાર જાહેર કર્યું. એમણે નિર્બંધપૂર્ણ જાહેર કર્યું. સરકારના હોષોને એમણે વિનાસકાંઠે ઉઘાડા પાડ્યા. સરકાર આ જુદું કેમ સહન કરી શકે? વળી; આવા હોષોથી તો લોક-માન્યનું વળન લોકોમાં વધતું જતું હતું. પદેથી કાપડના બહિષ્કારની ચળવળથી મોંચેસરનો વેપાર-બધમાં મુકાયો. આથી મુંબાઇના ગવર્નરે તે વખતના હિંદી સચિવ (Secretary of State for India) એલેક્સી. બ્રાઉન વિરુદ્ધ પોતાની હાથી જ લોકમાન્ય પર કેસ કર્યો. આઠ દિવસ સુધી મુંબાઇમાં કેસ ચાલ્યો. લોકોમાં-એ પોતાનો મત આપીને જ કહ્યો; મુંબાઇમાં કુલ ૨૧ કલાક ને ૧૦ મિનિટ એમનું બાબલ ચાલ્યું. નવાબીશ કેસ સમાપ્ત થયો. વખતે, લોકમાન્ય દોષિત હોવાની પોતાની ખાતરી જ્યુરીને લગભગ ૨૫૪ કદી સબબાવી. સાત મુદ્દાઓને અને બે પારસીઓની બનેલી જ્યુરીએ છેવટે સાત વિરુદ્ધ બે મતે લોકમાન્યને દોષિત ઠરાવ્યા. જ્યુરીનો નિર્ણય સાંભળીને ટિળક મહારાજે અગત્યથી જાહેર કર્યું કે:

"In spite of the verdict of the jury, I maintain that I am innocent. There are Higher Powers that rule the destiny of things; and it may be the will of Providence that the cause I represent will prosper more by my suffering than by my remaining free."

નવાબીશ નિર્ણય જાહેર કર્યો. લોકમાન્યને છ વર્ષની કારાવાસ છીની કદ અને એક હજાર રૂપિયા દંડની સજા થઇ. દેશની દબા બદલાઇ ગઇ. બધાએ અશ્વ સાધ્યાં; લોકમાન્યની ઉંઘર પર વર્ષની યજ્ઞ હતી; મહાસેલ (ડાયાબીટીસ)નો રોગ એમને લાગ્યું પડ્યો હતો એટલે; છ વર્ષ બાદ તેઓ પાછા ફરી ચક્રો એવી કેટલાકને આરા નહોતી. લોકમાન્યને રાતોરાત સાગરમતી જેલ (અ. દાવાદ)માં લઇ જવામાં આવ્યા. ત્યાં થોડા દિવસ રાખીને એમને નરત મણે લઇ ગયા. ત્યાં એમણે છ વર્ષ (૧૯૦૮ થી ૧૯૧૪) ગાળ્યા. ૧૯૧૦ ની સાલમાં 'ગીતા હસ્ય' ગ્રંથ લખવાની શરૂઆત કરી અને ૧૯૧૧ ના માર્ચ માસની ૩૦ મીએ (ચાર જ માસમાં) એ મહાન ગ્રંથ પૂરો કર્યો. ૧૯૧૨ ની સાલમાં એમનાં પત્ની સચ્ચામાયાઇનું દુઃખદ અવસાન થયું. આ અંગે લોકોમાં-એ લખેલાં હૃદયસ્પર્શક કાગળ એમની નિદ્રામ વેદનાંને સમજાવે આગળ આપે છે. એ મેં તેવો કંઈક હૃદયને માણસ પછી લખીને રડી પડે!

૧૯૧૪ માં લોકમાન્ય છૂટ્યા; ને પછી તોષ મહારાજ પ્રેર્યું. હોમરૂલ લીમિટેડ વર્ગે પ્રેરણાઓમાં એમનો સમાવેશ થયો. ૧૯૧૬ માં એમની એકસમી જન્મજયંતી નિમિત્તે લોકોએ એમના સર્વોપયોગી લલિતશાસ્ત્રી એક લાખ રૂપિયાની એ ધૂરી. એ જ પ્રખ્યાત સાલમાં લખનીની કેરિસ અને હિંદુ-મુસલમાનના એકબીની બાબતમાં લોક-માન્યે અવધૂનીય કામગીરી બજાવી. એ વખતની કેરિસ

એકેમાં હિંદુ-મુસલમાન બેળા મળ્યા, અને જ-નેએ મળીને સ્વરાજ્યની માગણી જોરદાર રીતે જાહેર કરી. "જહાજ" અને "મવાલ"નો સંગમ થયો. લખનેતી આ ઐતિહાસિક કેરિસ પછી લોકમાન્ય હિંદુસ્તાનના સર્વશ્રેષ્ઠ આગેવાન; ક્યાં. પછી હિંદીની કેરિસના અધ્યક્ષસ્થાન માટે એમની પસંદગી થયેલી; પરંતુ ઇંગ્લંડમાં એક કેસ ચલાવવા તેઓ ગયા. એથી કેરિસના પ્રમુખ બની ન શક્યા. આમ છતાં એના સ્વસ્ત્રાસનમાં તેમનો હાથ દબો જ.

ઇંગ્લંડમાં 'શિરિશ કેસ'માં લોકમાન્ય હાર્યા. ૧૯૧૯ ના સાલની આ વાત થઇ. ૧૭મી નવેમ્બર ૧૯૧૯ ને રોજ તેઓ વિલાયતથી હિંદમાં પાછા આવ્યા, અમીન સર, મુંબાઇ, પૂના ને બીજે ઘણે ઠેકાણે એમનું જાહેર સ્વાગત કરવામાં આવ્યું.

લોકમાન્યનો જીવનસંપર્ક હવે અન્યથાની અણીએ હતો. ધીમે ધીમે એમની તથિયન લઘુકાવા મોકી; તોષ-મહારાજ કેસને નિકાલ સાંજળવા પૂનાથી મુંબાઇ ગયેલા. હાઇકોર્ટ જ. દિવસે યુદ્ધો આધી તે જ દિવસે સંજી તેઓ ફરવા ગયા હતા ત્યારે સહેજ નાવ આવ્યો. ફરવા જતાં કારણ નિમિત્ત બન્યું. નાવ દિવસે દિવસે વધતો ગયો અને છેવટે તા. ૩૧મી જુલાઇને રોજ રાત્રે ૧૨:૧૫ વાગે લોકમાન્ય પોતાના મહાસ્વતંત્રને કામળને માટે છોડીને આશી ગયા.

બીજો દિવસે મુંબાઇમાં પ્રમુદ્ધ સ્મરણવાત્રા નીઘળી. લોકમાન્યની તપશ્ચર્યા, વિદતા, એમનું દેશભિમાન અને એમના અખંડ ઉલ્લેખને જાણે એવી જ એભ્ય સ્મરણવાત્રા હતી. આટલી યોદ્ધા સ્મરણવાત્રા મુંબાઇને પહેલી કદી નેષ નહોતી. હાજરો લોકો પોતાના વીર નેતાને હાથેલી બાપાજી અપવા ઉમટી પડ્યા હતા. ચોપાટી પર એમના દેહને અશિષ્ટકાર દેવાયો. દેશના આગેવાનો જાજર હતા. મહાત્મા ગાંધીજી પછી હતા એમણે ખાલીને દેશ પૂજ્ય આપેલો. એક બાલુ ગિરિયાળ કુદરતી મહાસાગર, તો બીજી બાલુ માનવસાગર ઉછળતો હતો. દરિયાનાં ગોળા ઉછળી ઉછળી પોતાનો શોક વ્યક્ત કરવાને જ બળે ધસી આવતાં હતાં લોકોનાં અંસુ પૂજ્ય વલ્લ્યથંયા વહે જતાં હતાં. લોકમાન્યના પાર્થિવ દેહ પૃથતત્વમાં વિલીન થતાં સાથે જ એમના અભ્ય જીવનની સુરાસ વાતાવરણમાં એમને પ્રસરતી હતી. ભારે હૃદયે મુંબાઇએ આ બંધુ નિદાહનું દેશ આગેા સ્તબ્ધ બની ગયો.

લોકમાન્યના અલૈકિક મુશળે અનુસરીને આપણે આપણું જીવન દેશને ચરણે ધરવાનો શક્ય એટલો પ્રયત્ન કરી છૂટીએ તો જ આપણે લોકમાન્યના સાચા વારસ કહેવડાવવાને લાવક થઇએ. ટિળક મહારાજે આપણને સ્વરાજ્યનો મંત્ર આપ્યો. 'સ્વરાજ્ય એ જન્મસિદ્ધ' હક્ક છે, એમ એમણે કહ્યું. સદ્માયે આને આપણે એ. હક્ક લોગીએ છીએ. આવે વખતે સ્વરાજ્યના એ મહાન લાગણીને આપણે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અર્જન આપીએ. હાજરો પ્રણામ લોકમાન્યને!!

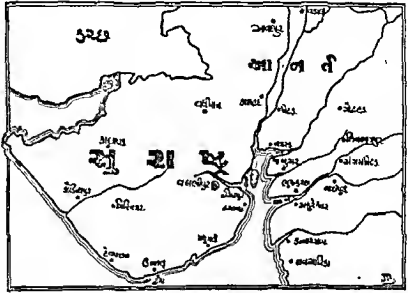
વલભી પુર

લેખક : શ્રી. હરિમસાદ શાસ્ત્રી, એમ. એ; પીએચ. ડી.

લગભગ દોઢ હજાર વર્ષ પરી વાત છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરિનગરના ગૌરવનો અસ્ત થયો ને વલભીપુરના લાગ્યો ઉદય થયો. ગિરિનગર એટલે જોડપત્તિ ગિરિની તળેટીમાં આવેલું નગર. આજે એ નગરને જૂનાગઢ કહે છે. તે નગરનું મૂળનામ 'ગિરિનગર' નથી 'ગિરનાર'માં રૂપાંતર પામી આજે એ નગરને બદલે તેની સમીપ આવેલા મન્નર્તને લાગુ પડ્યું છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને અશોકમૌર્યના સમયમાં એ સુરાષ્ટ્રના પાટનગર હતું. ઉત્તરના ક્ષત્રપવંશી રાજાઓના સમયમાં સુરાષ્ટ્ર અને આનંદનું એક એકમ ગણાતું ને તે સમયે એકમનું પાટનગર ગિરિનગર હતું. ગુપ્ત સમ્રાટોની સત્તાના સમયમાં પણ એ સુરાષ્ટ્રનું પાટનગર હતું. જૂનાગઢ-ગિરનારના માર્ગ પર રહેલા અડક પરના લેખોમાં ગિરિનગરની સાત સાત સદી જેટલી લાંબી કારકિર્દી નોંધવામાં આવી છે. પરંતુ સુરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં એક એવો યકવતી બનાવ બન્યો કે ગિરિનગરની આ લાંબી કારકિર્દી એકદમ અસ્ત પામવા લાગી.

ગિરિનગર સુરાષ્ટ્રનું પાટનગર હતું, પરંતુ સુરાષ્ટ્રનું સ્થાન તો મગધ કે માગધ જેવા બૃહદના સામ્રાજ્યના તાબાના પ્રાંત તરિક્તું હતું. ગિરિનગર પાટનગર હતું તે સુરાષ્ટ્રના સ્વાયત્ત શાસનતંત્રનું નહિ, પરંતુ બહારના સમ્રાટે નિમેશા પ્રાંતિક સ્થાનું. આ પરતંત્ર શાસનમાં સુરાષ્ટ્રનું સ્વમાન નહોતું, ગિરિનગરનું ગૌરવ નહોતું. સુરાષ્ટ્રની મૂળ સ્વતંત્ર શાસન સ્થાપવાની તક માટે તલસી રહી હતી. વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં સુરાષ્ટ્ર પર મગધ સામ્રાજ્યની સત્તા પ્રુનઃ પ્રવર્તી હતી. કુમારગુપ્તના સમયમાં મગધ સામ્રાજ્યના પાપા ડગભઆ હતા. રકેન્-

ગુપ્તના સમયમાં ગિરિનગરના સુદર્શનો સેતુબંધ તરી જતાં સુવા તરફથી તેના સમારકામનો પ્રબંધ તરત કરવામાં આવ્યો હતો. છતાં પરતંત્રતા તે પરતંત્રતા જ એ વાત ભૂલી ભૂલાવ તેવી નહોતી. રકેન્દ્રગુપ્ત જેવા સમર્થ સમ્રાટેને પણ સામ્રાજ્યના સંરક્ષણ માટે ભારે ચિંતા રહેતી. ઇ. સ. ૪૬૮ ના અરસામાં તેનું અવસાન થયું ને મગધ સામ્રાજ્યની સત્તા ઇન્દિય બની ગઈ. વાયબ્યનો મુલક હજોના હાથમાં ગયો. કોસલ, મેક્લ તે માલવ પર વાકા-ટક નરેરાની ચતા જામી. સૌરાષ્ટ્ર માટે પણ આ સેનિરી તક હતી. આ તકનો લાભ લેવા સેનાપતિ બટાકે કમર કસી ને તે સૌરાષ્ટ્રના સ્વતંત્ર શાસનનો ભાગ્યવિધાતા બન્યો. વિવિધ સેનાઓના પીઠબળની મદદથી આ પ્રતાપી સેનાપતિએ સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થાગીરીનો અંત આવ્યો ને સ્વતંત્ર શાસનતંત્રની સ્થાપના કરી. પરંતુ આ નવા શાસનતંત્રની સ્થાપના માટે સ્થાગીરીના મથક ગિરિનગરને તિલાંજલિ દેવામાં આવી ને તેની જગ્યાએ વલભીપુરની પ્રસંગી કરવામાં આવી. વલભીપુર એ સમયે પણ સૌરાષ્ટ્રનું પ્રાચીન નગર હતું. તેના નિર્દેશ પાણિનિસૂત્રના ગણપાઠમાં મળે છે.

વલભીપુર સુરાષ્ટ્રના પૂર્વ કિનારા પર આવેલું મહત્વનું નગર હતું. પશ્ચિમ સાગરના અખાતમાં એક બાજુ

જેનું સ્મરકંઠ હતું તેનું બીજું બાલું વલભીપુર હતું. સમુદ્ર માર્ગે અહીંથી સુરાષ્ટ્રના સમસ્ત તટની સહેલ કરવી સહેલી હતી. ખેટક (મધ્ય ગુજરાત) અને આનંદપુર (ઉત્તર ગુજરાત) ની સીમા અહીંથી બહુ દૂર નહોતી. અને ભરૂચ (દક્ષિણ ગુજરાત) તો સમુદ્ર માર્ગે સાવ નજીક હતું. વલભીપુરની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ એવી હતી કે કુરુદેશી દષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્રના પાટનગર તરીકે તેની પસંદગી તરત થાય. વલભીપુર હાલ ભાવનગર રેલ્વેના ધોળા જંકશનથી ૧૧ માઇલ દૂર છે. આજ સુધી તેને વળા કહેતા ને તે વળા સંસ્થાનનું ચક્ર મથક હતું. સંસ્કૃતમાં એને વલ્મી પ્રાકૃતમાં વલ્હિ અને અપભ્રંશમાં વલ્હે-વલ્હે-વલ્હે કહેતા. વલ્મી એટલે મહાનની ઉપલી છત, મેલૂત માંચ આવે છે ને કે તાં કલ્પાવિદ્યુત્તત્તલગ્ગો સ્વપરતલગ્ગાયાદ. કેટલાક 'વલભી' ની જગ્યાએ 'વલ્લભી' લખે છે તે સાવ ભૂલખરેણું છે. 'વલભી' ને 'વલ્લભ' સાથે કંઈ સંબંધ નથી; ને 'વલ્લભ'નું નારી ભૂતિનું રૂપ 'વલ્લભા' થાય છે, 'વલ્લભી' નહિ. શ્રેણી ચાર વર્ષ પૂર 'વળા' ને બદલે તેનું મૂળ નામ મૂકવામાં આવ્યું ત્યારે પણ 'વલભીપુર' ને બદલે 'વલ્લભીપુર' થઈ ગયું! સૌરાષ્ટ્ર સંસ્કાર આ નામને જરૂરી સુધારી લેશે એવી આશા રાખીએ.

આજનું વલભીપુર ઘરિયા કિનારા પર નથી રહિયે. અહીંથી ફક્તમાર માધ્યમ દૂર છે. પણ તેનું કારણ છે. વલભીપુર સુધી વહાણ આવી શકે તેવી ખાડી હતી, તે નદીના કાંપેથી દિવસે દિવસે પૂવતી ગઈ, ને હજાર દોઢ હજાર વર્ષના લાંબા ગાળામાં તે વલભીપુર થી આટલી દૂર ખસી ગઈ. એ ખાડીના બારમાં આવે ભાવનગરનું જંદર જોવામાં આવે છે. વલભીપુર પાસે વહેતી ધેસા નદી પણ હાલના કરતાં અગાઉ ઘણી મોટી હતી એમ લાગે છે. જમીનમાર્ગે તેમજ સમુદ્રમાર્ગે મહા દેન્દ્રજીવું પ્રાચીન વલભીપુર ક્યાં ને રેલ્વેમાર્ગેથી તેમજ સમુદ્રતટની દૂર રહેલું અર્ચાચીન વલભીપુર ક્યાં?

હાલના વલભીપુરનાં મકાનો નીચે તેમજ એ સહેલી આસપાસના વિસ્તારમાં એ પ્રાચીન નગરની મોટા કદની પછી ઘંટા ટેકેકાણે ગળી આવે છે ભૂજમાં રહેલી એ નગરની છત્તારતોને પ્રકાશમાં લાગવાનું કાવ દહાયામાં લેવા. આજનું નંદી પુરુષકોનાં મળના ઉલ્લેખોમાં એ નગરનાં વણનની વિગતો મળતી નથી. છતાં

એણું તો ગાણમ પડે છે કે એ નગરનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો ને તેને મોટા દરવાજાવાળો મજબૂત કોટ પણ હતો. છંટાજાંચાં મળેલા નાનામોટા અવશેષો પરથી વલભીપુરને લગતી કેટલીક હકીકત જાણવા મળે છે, ખાસ કરીને તામ્રપત્રો પરના લેખો પરથી. વલભીપુરમણી તેમજ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતનાં અન્ય સ્થળોએથી મળીને વલભી રાજ્યનાં એકસો જેટલાં તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે. તે પરથી વલભી રાજ્યના અનેકવિધ અનુદય વિશે ઘણી માહિતી જાણવામાં આવી છે.

ધ. સ. ૪૭૭ ના અરસામાં મેનાપતિ ભટ્ટકે રથાવેનું વલભી રાજ્ય ઉત્તરોત્તર અનુદય પામતું ગયું. રાજ્યકે મેત્રક વંશનું હતું ને મારોશ્વર ધર્મ પાળતું હતું. ભાગવત, શાકું આદિ અન્ય સંપ્રદાયોને પણ માન આપવામાં આવતું હતું. મેત્રક રાજાએ બૌદ્ધ સંધને ધણું ઉત્તેજન આપતા હતા. જેનું ધર્મને પણ વલભીપુરમાં સારો અસર મળ્યો હતો. મેત્રકોની સત્તા સુરાષ્ટ્ર ઉપરાંત આનંદ ને માલવ પર પ્રસરી. મુવસેન બીજાને તો સત્રાટ હર્ષના જમાઈ થવાનું માન મળ્યું. તેના પુત્ર ધર્મેન ચોથાએ વલભી રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી ચંદ્રવતીનું મેત્રક ધારણ કર્યું. વિષ્ણુ-સહ્ય અરેચના પ્રદેશમાં મેત્રક વંશની એક શાખા રથપાછ, પશ્ચિમ હિંદમાં વલભી રાજ્યનું સ્થાન ધણું મહત્વનું ગણાયું. વલભી રાજ્યની કારકિર્દી ત્રણ સદી સુધી ટકી રહી. આ ત્રણ સદી દરમિયાન એ મહાન રાજ્યના પાટનગર તરીકે વલભીપુરની કારકિર્દી પણ ચંદ્ર ને ચક્ર ઉજ્જવળ બનતી ગઈ.

બીની અમણ સુખ્યાન રથગિ (જેને પહેલાં હુએન સંગે કહેતા) હિંદના પ્રવાસ દરમિયાન વલભીપુરની મુલાકાત લીધી હતી. તેની પ્રવાસનોંધમાં તે જણાવે છે કે વલભીપુરમાં કસોડેધિપતિનાં સેંકડો ઘર હતાં ને વલભીપુરમાં દૂરદૂરના દેસાવરની ચિરલ ને અમૂલ્ય વસ્તુઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપાત થતી. દશકુમારકવિમાં વલભીપુરની રત્નવતીની વાર્તા આવે છે; તેમાં તેના પિતા ગુહ્યમને 'કુએન્ટુલ્ય વિભવપાળા નાંવિકપતિ' કહ્યા છે. રત્નવતીને પતિ બલભદ્ર મહુમતી (મહુધા)નો વતની હતો ને તેણે ખેટકપુર (ખેડા)માં વેપાર કરી ઘણી કમાણી કરી હતી. નવાસરતિમાદમાં વેપાર માટે દેસાવર ગયેલા વલભીનાં વણિકપુત્ર વસુદતની અને વેપાર માટે વલભી આવેલા

પાટલિપુત્રના વલ્લિપુત્ર દેવસેનની વાર્તા આવે છે. વલ્લભીનાં તાત્રપત્રોમાં અગ્નિત અને કષ્ટ નામે વલ્લિકાનાં ધર્મદાનની દહીકન આવે છે. વલ્લભીપુરના રંક કાન્તી વાર્તામાં પણ તેના અટળક દ્રવ્યની વાત આવે છે. આ બધા ઉલ્લેખો પરથી વલ્લભીપુરના વેપાર સેવજ્યાર વિષે તેમજ તેની વિપુલ સમૃદ્ધિ વિશે ઘણો ખ્યાલ આવે છે.

વલ્લભીપુર માત્ર તેની અર્થસંપત્તિ માટે મશહૂર નહોતું. વિદ્યાવિકાસના ક્ષેત્રમાં પણ તેણે તેવી નામના મેળવી હતી. યુઆન સ્વાંગ પછી ઘોડા તખ્તમાં દિંદના પ્રવલ્લે આવેલા ઇસ્તિંગ જણાવે છે કે ચીનનાં વિખ્યાત વિદ્યા-કેન્દ્રોની હરોળમાં જ્યાં રહે તેનાં મહાન વિદ્યાકેન્દ્રો દિંદમાં નાલન્દા અને વલ્લભી છે. યુઆન સ્વાંગે દિંદના મહાન વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે મગધ ને માલવ ગણાવ્યા છે, તેમાં મગધ નાલન્દા માટે ને માલવ વલ્લભી માટે કહેણે જણાવ્યું છે, કેમકે તેના જખતમાં માલવ ને વલ્લભી એક એકમ જેમાં એકમેક ગણાતાં હતાં. તે સમયે પ્રાથમિક કેળવણીમાં શબ્દવિદ્યા, શિષ્ટસ્થાનવિદ્યા, ચિકિત્સાવિદ્યા, હેતુવિદ્યા ને આખ્યાતમવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીઓ કાં તો નાલન્દામાં અને કાં તો વલ્લભીમાં જોડાઈ વર્ષ ગાળતા હતા. યુઆન સ્વાંગે તેવું છે કે વલ્લભી, માલવ ને આનન્દના લોકોની ભાષા સ્પષ્ટ અને સુંદર હતી ને તેમનું જ્ઞાન વિદ્યાળ અને અગ્રાધ હતું. કયાસતિલાગતમાં અંતર્વેદીના શ્રાદ્ધયુગે પુત્ર નિષ્કુલત વિદ્યાભ્યાસ માટે એટલે દૂરથી છેક વલ્લભીપુર આવે છે એવી વાર્તા આપી છે. વલ્લભીનાં દાનપત્રોનાં સંસ્કૃત ધાસનોની ઉચ્ચ શૈલી પરથી પણ તે સમયની સાહિત્યિક પ્રગતિની સારી છાપ પડે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના એક ઉત્તમ મહાકાવ્ય તરીકે વિખ્યાત થયેલું મહિમાય એ વલ્લભીપુરમાં રચાયેલી કૃતિઓનો ઉત્તમ નમૂનો છે. સદ્ભાગ્યે તેના ઉલ્લાસ સર્ગને અતે કવિએ જણાવ્યું કે કાવ્યભિદં વિહિન્ મયા જન્મ્યાત્. નહિ તો આ મહાકાવ્યની જન્મભૂમિ તરીકે વલ્લભીપુર નામ જણાવવા ન મળત. એક બાજુ રાજ્ય-વધની કથાનું વસ્તુ ને બીજી બાજુ સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમનાં ઉદાહરણ, એ બે ભિન્ન ભિન્ન તંત્રોએને કવિએ એવા તો આબાદ વણી દીધા છે કે ન પછે વાત. વલ્લભીનાં દાનપત્રોમાં પણ ને અપરા વિદ્યા, ત્રયી, પાણિનિત્ર, સંસ્કૃત, ધનુર્વેદ આદિ અનેક વિદ્યા અને કળાનો ઉલ્લેખ જોવામાં

આવે છે. વલ્લભીપુરમાં આવી વિદ્યાઓને લગતાં કંઈ પુસ્તક રચાયાં હશે; પરંતુ હજી તેનો ઉલ્લેખ મળી આવ્યો નથી.

બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મના સાહિત્યની પ્રગતિમાં પણ વલ્લભીએ ઘણો ફાતો આપ્યો હતો. આચાર્ય બિશુ સિધરમતિ અને ગુણમતિએ વલ્લભીપુરના મહાવિહારમાં રહીને તેમના વિખ્યાત ગ્રંથ રચ્યા હતા. સિધરમતિના ગ્રંથોમાં મહાજન માર્ગપ્રવેશિકા એ મહાપાન ધર્મનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ ગણાય છે. ગુણમતિની કૃતિ તરીકે જ્યગન્નુસારજ્યગન્નુસારીયું છે. ગુણમતિ એ આચાર્ય વસુઅંધુના ને સિધરમતિ એ વસુઅંધુના વડીલ બંધુ અસંગના શિષ્ય હતા, ને તે બંને નાલન્દાના વિહારમાં પણ રહ્યા હતા. જૈન આગમની પહેલી વાચના પાટલીપુત્રમાં તેવાર થયેલી ત્યાર પછી તેની બીજી વાચના સ્કન્દિશ્વરિયે મથુરામાં ને નાગાર્જુન સ્મૃતિએ વલ્લભીપુરમાં તેવાર કરી હતી. આ બે વાચના વચ્ચે જે પાઠાંતર રહી ગયેલાં તે તપાસીને જૈન આગમની આખરી વાચના દેવધિગણિયુરિયે તેવાર કરી તે પણ વલ્લભીપુરમાં. નાગાર્જુનની વાચનાનો સમય ઇ. સ. ૩૦૦ અને દેવધિગણિની વાચનાનો સમય ઇ. સ. ૪૫૩ ગણવામાં આવ્યો છે. આથી આ પ્રકૃતિ મૈત્રક વંશની સ્થાપના પહેલાંની ગણાય. વલ્લભીપુરના મસ્તના વાદ-વિજયની વાત જન પ્રગથોમાં ઘણી જણીતી છે. મસ્તના મામા ભરુકચ્છમાં બૌદ્ધ આચાર્ય શુદ્ધાનંદ સાથેના વાદવિવાદમાં પરાજય પામી વલ્લભીપુરમાં રહેવા આવ્યા હતા. મસ્ત ને તેના ભાષ્યો તેમની પાસે જૈન આગમનું અધ્યયન કરી તેમાં પારંગત થયા. પછી મસ્તે ભરુકચ્છ જઈ શુદ્ધાનંદ સાથે વાદવિવાદ કરી તેમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો ને ત્યારથી તે મસ્ત-વાદી તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. વલ્લભીપુરનો વિનાશ થતાં મસ્તવાદી પંચાસર ગયા ને પછી સ્તંભાનક તીર્થના સ્મૃતિપદે રહ્યા. મસ્તનો મવચ્છ ગ્રંથ જૈન આગમ સાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમના વડીલ બંધુ યક્ષે ભિષિજાદવોષિની નામે સહિતા રચી છે ને બીજા બંધુ ભિન્નપથસે સિદ્ધાન્તવિષાધરવર નામે વ્યાકરણ ગ્રંથ રચ્યો છે. આ જ અસરમાં ધનેશ્વરસુરિએ જનુજય-માહત્તય રચ્યું; પાછળથી તેમાં કુમારપાળના સમય સુધીના કેટલાક ઉમેરા દાખલ થયેલા માલમ પડે છે.

વલ્લભીપુરના નાગરિકો માત્ર વિદ્યાભ્યાસગ્રમાં લીન રહેતા નહોતા; ધર્મોપાસનાના ક્ષેત્રમાં પણ વલ્લભીપુરે ઘણી

સારી પ્રગતિ કરી હતી. વલ્લભીપુરના રાજાઓ અનેક સંપ્રદાયને ઉત્તેજન આપતા હતા ને બ્રાહ્મણો, દેવાલયો ને વિહારોને કાયમી આવક મળતી રહે તે હેતુથી ગામ, ખેતર, વાવ કે ફાવડું ભૂમિદાન આપતા રહેતા હતા. આથી આનંદપુર (વડનગર) ને દશપુર (મંત્રેશ્વર) જેવા દર દરના નગરથી બ્રાહ્મણો વલ્લભીપુર આવવા પ્રેરતા હતા. બ્રાહ્મણો વેતનું અધ્યયન કરીને પંચ મહાવિદ્યાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ નિયમિત કરતા હતા. વલ્લભીપુરનાં દેવાલયોમાં દેવપૂજન ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય એ પંચોપચાર પ્રમાણે થતી હતી ને તે પછી વાઘ, ગીત ને નૃત્યો પણ સમારંભ રાખવામાં આવતો. વલ્લભીના રાજાઓ મહેશ્વર હોવાથી વલ્લભીપુરમાં શિવનાં અનેક દેવાલયો હતાં. પ્રાચીન વલ્લભીપુરનાં ખરેખરનાં અનેક લઘુ શિવલિંગ અને નંદિની પ્રતિમાઓ મળી આવી છે. મહારાજા ધરપદ્મ પરમ આદિત્યલકત હતા તે પરથી જણાય છે કે વલ્લભીપુરમાં સ્થાપિત પણ દેવાલય હોયું જોઈએ. તેની રીતે મહારાજા કુવસેન પહેલા પરમ ભાગવત હતા. તે પરથી વલ્લભીપુરમાં વિષ્ણુનું પણ દેવાલય હોવાનું જણાય છે. તામ્રપત્રોમાં વિષ્ણુ ને વિષ્ણુના અવતારોને લગતા અનેક ઉલ્લેખ આવે છે.

વલ્લભી રાજ્યમાં બૌદ્ધ સંધને પણ ધણું ઉત્તેજન મળતું હતું. વલ્લભીપુરમાં બૌદ્ધ વિહારોનાં બે મહામંડળો હતાં-એક કિશ્તુઓના સંધ માટે ને બીજું બિશ્તુણ્ણીઓના સંધ માટે. બિશ્તુઓના વિહારમંડળને દુદ્ધાવિહારમંડલ કહેતા ને બિશ્તુણ્ણીઓના વિહારમંડળને યશસ્વિહારમંડલ કહેતા. દુદ્ધાવિહારમંડળનો દુદ્ધાવિહાર મહારાજા કુવસેન પહેલાની લાણી દુદ્ધાએ બંધાવ્યો હતો. દુદ્ધા બુદ્ધની પરમ ઉપાસિકા હતી. દુદ્ધાવિહારમંડળમાં આ ઉપરાંત આચાર્ય ભદ્ર-ત શુદ્ધાસ્મી વિહાર, રાણિજી કચ્છ મંદિરનો વિહાર, ગોદકનો વિહાર, આચાર્ય ભદ્ર-ત શિવમંત્રિએ બંધાવેલો બંધપપાદી વિહાર ને આચાર્ય બિશ્તુ નિમલચુપ્તનો વિહાર હતો. યશસ્વિહારમંડળમાં યશસ્વરનો વિહાર, સામન્તકુલની શુભબ્દનો વિહાર ને વણિક અગ્નિતનો વિહાર હતો. મહારાજા શીલાદિત્ય પહેલાએ પોતાના મહેલની બાલુમાં વિહાર બંધાવ્યો હતો. તેની હિષ્પકળા પાછળ શિષ્ટીઓએ પોતાની તમામ નિપુણતા અજમાવી હતી. તેમાં સાત શ્લોકી પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ રાજા દર વર્ષે મોક્ષ પરિપદ-જાતો ને તેમાં

અરે દિશાથી આવેલા બિશ્તુઓને અમુક્ય દ્રવ્યોનું દાન કરતો. આ રિવાજ વલ્લભીપુરમાં ધણાં વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. સમ્રાટ હર્ષવર્ધન પણ પ્રવચનમાં દર પાંચ વર્ષે આવી મોક્ષ પરિપદ ભરતો. તેવી છઠી મોક્ષ પરિપદ પ્રસંગે હાજર રહેલા રાજવીઓમાં સમ્રાટના જમાઈ તરીકે વલ્લભીપતિ મહારાજા કુવસેનનું સ્થાન મોખરે હતું.

જૈન ધર્મના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ વલ્લભીપુરમાં થઈ જણાય છે. બુદ્ધકથાકોશમાં તો આની સાથે વલ્લભીપુરની રાણી ચંદ્રલેખાનું નામ સાંકળવામાં આવ્યું છે. જૈન આચાર્યની વાલ્મીવાચના પરથી વલ્લભીપુરમાં જૈન ધર્મના અબુમુદ્દય વિશે વિશેષ પૂરાવા મળે છે. મધ્ય-વાદીના વાલ્મિવિવાદે જૈન ધર્મને યુનિવર્સલ ગણાવ્યો હતો. શતુંજય-માહાત્મ્યના લેખક ધનેશ્વરિએ વલ્લભીના મધ્ય-રાજા શીલાદિત્ય પાસે શતુંજય તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો કહેવાય છે. વલ્લભીના પિનારા ધરાનો ભવ જગ્યાનાં વલ્લભીપુરની જૈન પ્રતિમાઓ અન્ય સત્તામત રથજોએ લઈ જવામાં આવી હતી. તેમાં ચંદ્રપ્રભા ને અંબાળી પ્રતિમા દેવપદ્મ (સામનાથ પાટણ), મહાવીરની પ્રતિમા શ્રીમાલ (બીનમાળ), મધ્યકાલેની પ્રતિમા કારલદ્ધ (કાર્તીકી) પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હારિજ ને વલ્લભીનાથની પ્રતિમા શતુંજય લઈ જવામાં આવી હતી.

વલ્લભીપુરમાં મૈત્રક રાજાઓનાં અનેક દાનપત્રો મળ્યાં છે. તેના તામ્રપત્રોની યજ્ઞમુદ્રા પર શિવના નંદિની છાપ જોવામાં આવે છે. વલ્લભીપુરના સિકંકાની પાછલી બાજુ પર ત્રિશૂળની આકૃતિ હોય છે. વલ્લભીપુરની પ્રાચીન પ્રતિમાઓમાં સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાંનું વિશાળ લઘુ લિંગ ને તેને અનુરૂપ નંદિની પ્રતિમા ખાસ જોવાલાયક છે. પશ્ચિમની સપાટી પરનો લિંગનો દરજાગ દાઢ નેટલી જોયો છે ને જોડેલા નંદિની પ્રતિમા લગભગ ૮ ફૂટ નેટલી લાંબી છે. આ ઉપરાંત બુદ્ધેશ્વર મહાદેવ, પ્રગટનાથ મહાદેવ ને બીજાં જૈન મહાદેવની પ્રતિમા પણ પુરાતન નગરની છે. વલ્લભીપુરના સ્થાનિક સંપ્રદાયનામાં લગભગ ૪૪ પુરાતન અશોષેયોના સંપ્રદાય જોવામાં આવે છે. તેમાં મોટે ભાગે તામ્રપત્રો, ગરુડાઓ, શિંશાલો, બૌદ્ધ મુદ્રાઓ, પ્રતિમાઓ, નગ-છંદો ને નળિયાં વગેરેના સમાવેશ થાય છે. વલ્લભીપુરના બીજા કેટલાક અશોષો આવનાર, રાજકોટ ને મુંબઈનાં સંપ્રદાયોનાં છે. વલ્લભીપુરનાં ખરેખરનાં

ખોદકામનો એક નાનો પ્રયોગ ૧૯૩૦ માં યોદાદમન તળાવ પાસે કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મળેલા ધણી અવશેષો મુંબઈના ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના સંપ્રદ-રથાનમાં રાખવામાં આવ્યા છે. આ સંપ્રદમાં ઇંટી, નળિયાં, ભિખજ, બૌદ્ધ મુદ્રાઓ, માટીનાં વાસણો, સ્વપની હર્મિકાને કેટલીક પાયાણુ પ્રતિમાઓ જોવામાં આવે છે.

વલ્લભીપુરનાં સંસ્કૃતિમાં વલ્લભી સંવત મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. સુરાષ્ટ્રમાં ચુપ્ત રાજાઓના સમયમાં ચુપ્ત સંવતનો ઉપયોગ થયે થયો હતો. આ પદ્ધતિની જગ્યાએ સુરાષ્ટ્રમાં ચાલતી કાર્તિકાદિ જર્ણની પદ્ધતિ અપનાવી વલ્લભી રાજ્યે એ સંવતનો ઉપયોગ ચાલુ ગણ્યો. આ પદ્ધતિવાળા ચુપ્ત સંવતને 'વલ્લભી સંવત'નું નામ આપવામાં આવ્યું. વલ્લભી રાજ્યનાં તામ્રપત્રો આ સંવતના

વર્ષ ૧૮૩ થી ૪૪૭ સુધીનાં છે. વલ્લભી રાજ્યના વિનાશ પછી લગભગ પાંચસો વર્ષ સુધી વલ્લભી સંવત સુરાષ્ટ્રમાં વપરાતો હતો.

ચુગ્ગાત-સૌરાષ્ટ્રની કેટલીક સાનિત્યોની ઉત્પત્તિ સાથે વલ્લભીપુરનું નામ સંકળાયેલું છે. વાળાઓનું નામ વલ્લભીના અપભ્રંશ 'વળા'માંથી જનરી આવ્યું છે. કાવર્યોમાં વાલમ કાવર્યની શાખા છે, તેનો મૂળ પુરુષ વલ્લભીનો અમાત્ય કલાદિત્ય મનાય છે. વાલમ ક્લાવર્યો પણ પોતાનું મૂળ સ્થાન વલ્લભીપુર માને છે ને તેમની કુળદેવીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા તાજેતરમાં વલ્લભીપુરમાં જ કરવામાં આવી છે.

સૌરાષ્ટ્ર સરકાર આ પુરાતન નગરના અવશેષોનું ખોદકામ હાથમાં લે, તો તેનાં ખરેખરેથી તેનો ધણો ખર્ચનો હાથ લાગે તેમ છે.

વાદળનાં અંધારાં

શ્રી હસિત ખૂચ

વિદાય

વાદળનાં અંધારાં, ઉતર્યાં વાદળનાં અંધારાં;
પળમણી તો પથરાણાં, ગહરાં વાદળનાં અંધારાં.

અવનને લોચનિયે અંજન,
ચૈત્રપીઠાનું મનરંજન,

અભિસારે અગ્નિવાળાં; ગહરાં

કરકવતાં પહોં, ગિરિ પુલકે,
જગ જગે વીજલને ઠમકે,

છવનથી ઉભરાતાં; ઉતર્યાં

દિશદિશમાં પથરાણાં, ગહરાં વાદળનાં અંધારાં;
સ્થામ છતાં રહિયાળાં, ઉતર્યાં વાદળનાં અંધારાં.

શરદ ઋતુ

શ્રી જયન્ત પાઠક

શરદ ઋતુની રમ્ય રજની
અનિલતદરીઓ ધીમીધીમી

વહી આવે, લાવે સુરભિ ગિધડેલાં કુમુદની,
સરેલી શુક્રતાંગી ગગનસર જ્યોત્સ્ના પૂનમની.

રંગરંગ ચહે ઉત્સવવશે
દગ સમીપ મૃદ્ધિકલકશે

વહે સુકતાનદે અનિલ ઉરનાં સ્વચ્છ નીતર્યાં.
ચહેલાં વર્ષાનાં વિરલ જલપૂરેા દૂર સર્યાં,

પીળાં શાલિષેરો

સ્ફુરે શાં નદિરો

રેડી સ્પર્શી જાણે જલક જગને ચેતનતણી,
સુતેલી આત્માની સજગ થતી શુભોજ્યવલકણી.

હિંદમાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી દરેક માણસ આજે પોતાના અધિકારો અને હક્કો માટે જાગૃત થયો છે. પ્રજાશાહીનો જે રાજ્યપ્રકાર હિંદે અપનાવેલ છે તેમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે એટલે રાજ્ય અને વ્યક્તિ વચ્ચે કેવો સંબંધ રહે છે તે જાણવાની સહજ ઉત્કંઠા ઉદ્ભવે.

કુદરત : રાજ્ય વિશે કાંઈ પણ વિચાર કરીએ તે પહેલાં કુદરતનો વિચાર કરવો પડે. માણસ પોતે કુદરતનો જ એક વિભાગ છે, છતાં પણ સામાન્ય રીતે કુદરત અને તેના કાયદાઓને પારખી શકતો નથી. સ્વૃષ્ટજનનમાં જન્મ અને મૃત્યુ એ બે એવા પ્રસંગો છે કે જે માણસ કોઈ દિવસ અટકાવી શકે નહિ. વખતે યોગ્ય દિવસો મૃત્યુ અટકાવાય પણ જન્મતો હરખીજ નહિ. ક્યાં, ક્યારે અને શું તરીકે જન્મવું એ માણસના હાથ જહાજની વસ્તુ છે. જન્મ્યા પછી પણ આનુવંશિક સંસ્કૃતિ, ભૌગોલિક હવામાન, ધૌર્મિક પરિસ્થિતિ તથા સમાજની અસર માણસના ધડનર ઉપર અદૃશ્ય રીતે અસર કરે છે. કુદરત એક જન્મર યોજના છે જેનું સંચાલન નિયત નિયમો મુજબ જ થાય છે. આ નિયમોને માન આપીને જ વ્યક્તિ જીવી શકે. નાનું એવું જંતુ અને માણસ બન્નેએ સમાન રીતે આ કાયદાઓ સ્વીકારવા પડે છે. કુદરત સાથે સ્વાતંત્ર્યનો બળેથી પોષારવો એટલે સમેટ સળ માટે તૈયાર રહેવું. કુદરત લોકશાહીમાં માનતી નથી. કુદરતની સત્સુખ્યકારી કોઈ અન્ય છે.

સમાજ : કુદરત પછી બીજી સંસ્થા સમાજની છે. સમાજ એ માણસોની સંઘનિર્મિત પશિષ્ટામ છે. જેમ શરીરમાં અનેકવિધ કાર્યો લુદી રીતે થાય છે, છતાં

મૂળમન એકના અને સંવાદ જોવામાં આવે છે, તેમ પ્રચલિત સમાજમાં તેના સભ્યોની પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે એક જાતની મૂળભૂત એકતા જોવામાં આવે છે. સમાજ સ્વાતંત્ર્ય એટલે હીક પડે તેમ વર્તવાની છૂટ નહિ પણ એક જાતનું શિસ્તબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત જીવન. જો કે સમાજસભ્યોની પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યો વિવિધ હોય છે, છતાં તેની અંતર્ગત એકતાને કદાપિ વાંધો આપતો નથી. સમાજ એ માણસોની બનેલી એક એવી સંસ્થા છે કે જેમાં તેના સભ્યો પોતપોતાની જરૂરિયાત સંતોષવા સાથે મળીને રહે છે, સમાજનું બળ રૂઢી, પ્રથા, સમજૂતી અને સામાજિક અસહકારમાં સમાયેલ છે. આપણે ત્યાંના છે તે સામાજિક સંસ્થાનો એક વિભાગ છે. સમાજનું વધુ કાયદેસર અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ તે રાજ્ય છે.

રાજ્ય : રાજ્યનું મહત્ત્વનું કાર્ય રાજ્ય અને વ્યક્તિ તેમજ વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધો વ્યવસ્થિત કરવાનું છે, સૌથી સરસ રાજ્ય એકે જ્યાં તમામ માણસોને વધુમાં વધુ શુખ, સલામતી અને સગવડ મળી શકે. આ બધું આપવા માટે રાજ્યનો કાયદા કરવા પડે છે અને રાજ્યના સભ્યો પાસે આ કાયદાઓ પગારવા પડે છે અને આમ કરવામાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો સત્તાલ ઉભો થાય છે.

સ્વાતંત્ર્ય : વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય માટે કાંઈ પણ કહેવામાં આવે તે પહેલાં સ્વાતંત્ર્ય શું છે તે જાણવું જોઈએ. સ્વાતંત્ર્યના લુહા લુહા અર્થે થાય છે. કેવળ સ્વાતંત્ર્ય એટલે હીક પડે તેમ હુજીવું અને તે હુજી મુજબ હીક પડે તેમ વર્તન ચલાવવું, પણ દરેક વ્યક્તિ એક જ વસ્તુ માટે હુજી નાખે તો કોઈ પણ તેનો ઉપયોગ ન કરી શકે અને પશિષ્ટિને પ્રયોગ થાય, એટલે આનું નિર્ણય સ્વાતંત્ર્ય જે કેવળ સ્વચ્છંદતા કરી શકાય તે રાજ્યની મદદથી કે મદદ વિના મળી શકે નહિ. દરેક માણસને બીજા માણસોની સાથે રહેવાનું છે અને સ્વાતંત્ર્ય જ સાથે રહીને જ બોગવવાનું છે એટલે બીજાની સ્વાતંત્ર્ય મર્યાદા ઉપર આક્રમણ કર્યા વગર જેટલું સ્વાતંત્ર્ય

ભોગવાય તેણું જ ભોગવવાતું રહ્યું. હર્બર્ટ રૅપે-સરની સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. તે કહે છે કે “Every man is free to do that which he wills, provided he infringes not the equal freedom of another” “બીજાના સ્વાતંત્ર્ય અધિકારો ઉપર તરાપ માર્યા વગર દરેક માણસ દીક પડે તેમ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવી શકે છે.”

વ્યક્તિઓની અનેકતા અને તેની ઇચ્છાની ત્રિવિધતા ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્યને કાયદા કરવાના હોય છે. રાજ્ય હંમેશાં વ્યક્તિ કરતાં સમૂહ ઉપર વિશેષ ખ્યાલ રાખે છે. કાયદાઓ કરતાં રાજ્યે ખ્યાલ રાખવાનો કે વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યહક્કો અને રાજ્ય સત્તાના અંકુશ વચ્ચે એવી સમતુલ્ય જળવાઈ રહે કે દરેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવા અવકાશ રહે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ગમે તેટલા પ્રમાણમાં હોય, પણ જ્યાં સુધી દરેક વ્યક્તિને વ્યક્તિગત વિકાસ સાધવા સ્વાતંત્ર્ય અને સમાન તક ન મળે ત્યાં સુધી આપા સ્વાતંત્ર્યનો કાંઈ અર્થ રહેતો નથી. મોલમજૂરને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યમાં શે રસ મળશે? શકિન હોય છતાં બેકાર રહતા માણસને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના અધિકારો શા કામના? જૂએ મરતા માણસને મતાધિકારમાં ક્યો રસ જાણે? અદાન અને ગરીબોમાં સમગતી પ્રાપ્તને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર સ્થાયે પ્રભાવ નથી. રસ થાય એ દિલ મટે મહવનો પ્રશ્ન છે. સાચું પ્રભાવ જોઈતું હોય તો વ્યક્તિને સુધારતી પડશે. નીતિમત્તા અને તે પછી દેશ-વ્યાપક નીતિમત્તા હોય, દેશવ્યાપક શિસ્ત અને રહેઠાણ પ્રેમ હોય ત્યાં જ સાચી લોકશાહી વિકસે છે. આમ કરવામાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર થોડાક અંકુશો મૂકવા પડે છે, પણ સમાજના વધુ હિત મટે થોડુંક વ્યક્તિહિન જીવું કરવું પડે તો દરેક વ્યક્તિએ તૈયાર રહેવું જોઈએ.

રાજ્યધર્મ : રાજ્યનો મુખ્ય ધર્મ વધુમાં વધુ પ્રજા-જનોને વધુમાં વધુ સુખ, સલામતી અને સગવડ આપવાનો છે. રાજ્યને સમૂહગત સુખ તરફ વધુ ખ્યાલ આપવાનો રહે છે. આ સમૂહગત સુખ આપવાના સિદ્ધાંતમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના હક્કો ઉપર આક્રમણ આપવાનો ભય રહે છે.

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય : દરેક વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિચાર, વાણી અને વર્તનથી વ્યક્ત કરે છે. આ ક્રિયામાં

બીજા કોઈની મુક્તિ અંકુશ તેને રચતો નથી. દરેક વ્યક્તિને દીક પડે તે ધર્મ પાળવાના અધિકાર હોય છે. આ ઉપરાંત રાજ્યથી વ્યાખનમાં ભાગ લેવાનો, મતાધિકાર, વાણી, વિચાર અને ભોગ મળવાના પ્રાથમિક અધિકારો હોય છે તેમજ દીક પડે તે ધંધો કરી જીવનન્યવહાર ચલાવવાની છૂટ હોય છે. આ બધાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનાં મુખ્ય તત્ત્વો છે, પણ રાજ્ય એટલે ગાદ, ઘીય, દીક પડે તેમ જીવી નીકળતાં ઝાડોનું એક જંગલ નથી, પણ દરેક દરેક છાડ અને ઝાડને વ્યવસ્થિત રીતે રાખી તેની કાળજી-પૂરક જ્યાં સંભાળ રાખવામાં આવતી હોય તેવું સુંદર અને સુશોભિત એક જીવનઉદ્યાન છે.

અસાબરતાકાંદાઃ મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે કે પ્રથમ રાજ્ય જેવું કંઈ હતું જ નહિ દરેક દરેક માણસ પોતાના ધર્મો બરાબર પાળતો અને એકબીજા વચ્ચે એવો સુમેળ રહેતો કે રાજ્ય જેવી વસ્તુની જરૂર જ ન પડી, પણ સમય જતાં બહુ બળવાન માણસો નબળા ઉપર આધિપત્ય જમાવવા લાગ્યા અને આ પરિસ્થિતિને મત્સ્યન્યાય તરીકે વર્ણવેલ છે, જેનો અર્થ આજની દુનિયામાં ખૂબ જ સુવિદિત છે. યુરોપમાં પણ ગોડવીન, મુધી, ગ્રાઉમન, કોપેટજીન, ટાલ્સ્ટોય વગેરે ચિંતકોએ જણાવેલ છે કે રાજ્ય એ બિનજરૂરી અનિષ્ટ છે. ‘રાજ્ય છે, કારણ કે મુશ્કેલી છે’ અને મુશ્કેલી ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવતું રાજ્ય અનીતિમયી ઉદ્ભવે છે. રાજ્ય એ તો સાચું પૂછો તો જેના હાથમાં સત્તા આપી હોય છે તેના હાથ મળ્યૂત કરવાનું એક અનિષ્ટ સાધન છે. માણસની અંતર્ગત ભક્ષમનસાઈ અને માણસાઈ ઉપર અદા રાખવી જોઈએ. માણસના વ્યક્તિત્વના વિકાસ આડે આવતા બધા અંકુશો તેમને માન્ય નથી.

વ્યક્તિત્વ-યુરોપમાં ૧૯ મી સદી એ લોકશાહીની સદી ગણાય છે. આદમ સ્મીથ, મેન્થામ, રીકાર્ડો, જોહન સ્ટુઅર્ટ મીલ, જેમ્સ મીલ, હર્બર્ટ રૅપે-સર વગેરે લેખકોએ યુરોપના રાજ્યથી વિચારો ઉપર ન જૂરો શકાય તેવી છાપ પાડી છે. આ બધા વ્યક્તિવાદ અને સ્વાતંત્ર્ય દરીશાઈ ઉપર ભાર મૂકે છે. તેઓ માને છે કે ‘રાજ્ય એ બિનજરૂરી અનિષ્ટ નહિ, પણ જરૂરી અનિષ્ટ છે’ અને રાજ્યે વ્યક્તિગત વિકાસ આડે આવતાં તમામ આવરોહો દૂર કરવા મદદ કરવી જોઈએ. સ્વાતંત્ર્ય દરીશાઈ કરી ગમે તેટલું ધન મેળવી માણસ ગમે તે રીતે તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. વ્યક્તિવાદ ઉપર સ્થાયે મૂકીલાદી લોક-

શાહીમાંથી જ્યારે શાહીવાદ જન્મ્યો ત્યારે જન્મતા રાજકીયમાં નવો જ પક્ષો આવ્યો. ગત એ સુદના પરિણામે ૧૯૬૦ી સદીનો વ્યક્તિવાદ આજે કૂટી ગયેલ ફટાકણ જેવો થઇ ગયેલ છે. આજે સમાજવાદે જોર પકડ્યું છે, મુદ્દીતર માથુસો બીજાને ભોગે' આનંદ કરે અને મોટા ભાગ ગદ્યવૈતર' કરે તે આજે અસંભવ થઇ પડેલ છે. ડાહ્યાન અને સ્વેચ્છરના વાદો આજે ભોળીને ભૂછા થઇ ગયા છે આજે દરેક માણસ કહે છે કે ' મને જીવવાનો અધિકાર છે અને મને જીવાડવા માટે રાજ્યે પ્રબંધ કરવો જોઇએ. જાળક જન્મે ત્યાંથી મરે ત્યાં સુધી રાજ્યના કાયદાઓથી તેને આપરી લેવાયો હોય છે. આજના રાજ્યનું ક્ષેત્ર અને તેના ધર્મો અનેક રીતે વધી ગયા છે. આજે હાલે જન્મતામાં ગિરાશા દેખાય, પણ મનુષ્ય વ્યક્તિમાંથી સમષ્ટિ તરફ જ્યાં એક ડાહ્યું આગળ માંડી રહ્યો છે. આજે મુદ્દીનાદી લોકશાહીને વ્યક્તિવાદના ઝોલા હેઠળ જીવડું હશે તો વ્યક્તિવાદ જનકલ્યાણના માર્ગને પ્રેરનારો હશે તો જ તે ચાલી શકશે. માણસ કરતાં સમાજ મોટો છે. સમાજહિનમાં જ વ્યક્તિહિન સમાજેલું છે. આ બધું સમજવા હિન્દના પ્રભુજને યુરોપ તરફ મીટ માંડવાની નથી. હિન્દને કેવી લોકશાહી ફરશે, હિન્દનો રાજકીય આદર્શ શું હતો તે સમજવું હોય તો હિન્દના પ્રાચીન રાજ્યનીતિ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો પડશે.

હિન્દનો રાજકીય આદર્શ: વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદ વચ્ચે ઝોલાં ખાતું જન્મત આજે યુરોપીય

નેતાશ્રીરી નીચે અંધકારમાં ગોચાં ખાય છે. જડવાદી સંસ્કૃતિના મોહમાં અટકાયેલા રાજકીય જગનને ગાંધીજીના સિદ્ધિતિએ નવું જ માર્ગદર્શન કરાવ્યું. આજે પણ જગનને આચાર્ય કિરણ હિન્દમાંથી જ મળ્યું છે. હિન્દને આદર્શો મેળવવા બીજા પાસે યાચના કરવા જવાની જરૂર નથી માત્ર તે અંતર્યુષ્મણની શકે તો ધણું એવું અમૂલ્ય વિચારધન મળી શકે તેમ છે. ધર્મ એ આપણા જીવનની ભૂમિકા છે અને રાજ્યના પાયા પણ એના ઉપર જ અભ્યુથા છે. નીતિ, ધર્મપ્રેમ અને સત્યના સિદ્ધિતો પર, સ્વાયેશ રાજ્ય વ્યક્તિની પૂર્ણતા માટે નહિ, પણ સમષ્ટિની પૂર્ણતા માટે ફરજી બજાવે ત્યારે જ સાચું રાજ્ય બને. વ્યક્તિચિકાસ સાચો ત્યારે જ યથો ગણાય કે ન્યારે સમાજહિતની સાધના માટે તે સ્વાયેશીન બને. વ્યક્તિ અને રાજ્ય બન્નેના અવલંબનનું મૂલ્યાંકન તે ધર્મ અને જનકલ્યાણ માટે ફેરવી સેવા આપી શકે છે તે ઉપરથી જ થઇ શકે છે. આજે હિન્દને યુરોપીય વાદવિવાદના વમગર્ભાં ધસઢ જવું ન હોય પણ પોતાનું સાચું વ્યક્તિત્વ જાળવી માર્ગ એસિયાની નહિ, પણ યુરોપના રાજકીય વિચારોની નેનાશ્રીરી લેવી હોય તો આપણાં પ્રાચીન મૂલ્યાંકનોને નવી દૃષ્ટિએ તપાસી તેને જીવનમાં ઉતારવાં પડશે. જડવાદમાં મર્ગાં સુધી દૂબી એલ અમેરિકા અને યુરોપમાં આજે વ્યક્તિગત કે પ્રમુખન સાતિનો અભાવ છે. આ સાતિની ફેંચી હિન્દના આધ્યાત્મ વાદમાં છે અને એ ફેંચી જોતી તેને અજુખૂટ ભંડાર જન્મ પાસે રજૂ કરવા દરેક હિંદીએ અજવાન પ્રયત્ન કરવો પડે.

નૂતન વર્ષે

અનામી

(૧)

નિરાશાનાં આ શાં ધનતિમિર ભર્યાં જન્મતામાં,
અરે જેથી વિચે શ્રદ્ધા કરી આ હારણ દરમ!
શકે સેવી આશા, રાપત નવ હાર્યાં રાતવરમાં!
નરા વર્ષે સ્વપ્નાં કરે ગહન સત્યો જીવનમાં.

(૨)

નિશા વહે પ્રતિ પળે દિનની દિશામાં,
પ્રત્યેક ઝોટ ભરતી ગમ પન્થ પારે;
જે રુદ્ર તે શિવ, આનિહ શું છલવાસ?
શ્રદ્ધાભયું નવલ વર્ષે ભરી સુવાસ!

પામે મૃત્યુ બૃહત્ વર્ષે, જન્મારી નવ વર્ષને,
પામેો યોવન, શી ને ધી, આ નવા ભાતુદર્શને.

(૩)

જેવા વચ્ચે ગમન-આંગણ કોટિ તારા,
જેવાં હસે કુલ વને વહી ગદ્યધારા;
જેવાં હસે સ્મૃતિ-નતુ ભરી દિલકયારા,
તેવાં હસે નવલવર્ષે પ્રભાત તારાં!

(૪)

સાન્દર્ભના. ધીરજના વળી ભવ્યતાના,
આનંદના, અદમશક્તિ તણા અગમ્ય
સંદર્શ ન્યાં ભગી ઝીસે ઉર પ્રેતજ્વાલા
સંધ્યા, ઉષા, અસ્ત, સિન્ધુ, ગિરિ, વનેચી
પૃથ્વી, અનન્ત વળી માનવની કનેચી
ત્યાં સુધી જીવનનું યોવન, મૃત્યુ કેડું!

દ્વિપક્ષી રાજકારણ

શ્રી દેવમત નાનુભાઈ પાંડક

છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પછી દુનિયાના રાજકારણમાં જે મુખ્ય બળો કામ કરી રહ્યાં છે તેની આમૂલ સમાશોધના કરવાનો આ એક નવ્ર પ્રયાસ છે. રાજકારણ એ એક જ કલાય એવો વિષય છે કે જેમાં દરેક માણસને એકસ અને ખરો ખોટો પણ અભિપ્રાય હોય છે. તેને માટે તેને રાજકારણના ચોથાં ઉચ્ચારવામાં પડતાં નથી. ખોટો, એરિસ્ટોટલ કે ટોરિસ વગેરે પડતા નથી પણ આજે તો રાજકારણના અભ્યાસી તેમજ બિનઅભ્યાસી માટે એક વિષય પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે. સર્વ કેલ્કુલા મનમાં એક ભાતની મંજૂરણ છે, ઉદ્દેગ છે, દુનિયા કદ તરફ ધસાઈ રહી છે તેની ઉડે ઉડેની વિમાસણ છે. આ પરિસ્થિતિ મૂળ કારણ તો લાગુ પડના રોમાં સેવેલી આશાઓ, ધારણાઓ અને કલ્પનાઓ બર આવી થઈ નથી તે છે. વિશ્વવિરામને આજે ચાર વર્ષ ચિંતાં છે, છતાં જર્મની અને જાપાન સાથે સધિની યરતો થઈ નથી. ચીન, કોરિયા, જાપાન, ઇન્ડો-આફ્રિકા, ઇન્ડોનેશિયા, મલાયા, ખર્મા, પેલેસ્ટાઇન, ઓસ્ટ્રેલિયા આ બીજાં કારણે અશાન્તિના ભોગ બન્યાં છે. દરેક યુગ પોતાના સમયની મુશ્કેલીઓને અને યાતનાઓને હોય છે તેનાથી કંઈક વધુ મોટું સ્વરૂપ આપે છે તે સાચું છે, છતાં આજના યુગની સમસ્યાઓ અજૂત-પૂર્વ છે અને તેથી જ વધુ ગંભીર છે.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધના સંહાર પછી પણ યુદ્ધ છતેલાં રાષ્ટ્રોની રિયલિટી આજે છે તેટલી વિષમ નહોતી. એટલું જ નહિ, દુનિયામાં રહેને એથી પાંચ છ મોટાં રાજ્યો હતાં કે જેનું દુનિયામાં વજન પડતું. બ્રિટન, ફ્રાન્સ, જાપાન, અમેરિકા, ઇટાલી વગેરેની ગણતરી થતી. થોડા જ વખતમાં જર્મની, ઇટાલી અને રશિયાનો

આમાં ઉમેરો થયો. જર્મની અને ઇટાલી પગભર થયાં એટલું જ નહિ પણ દુનિયાની શાન્તિ એખમાની શકે તેટલાં બળાત્તર પણ બન્યાં. એ દિનસોતું રાજકારણ આજના કરતાં વધુ ઉદ્ભાત અને નીતિમયું હતું એમ કહેવાનો ધરાહો નથી, પણ એ વખતે એવું એક પણ રાજ્ય નહોતું કે જે પોતાના બળ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જ યુદ્ધ શરૂ કરી શકે અને તેને સશ્લિપાંગ પાર ઉતારી વિજય મેળવે. હા, એ સાચું છે કે છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધની જવાબદારી મુખ્યત્વે કરીને જર્મનીને શિદે છે, પણ જર્મનીએ યુદ્ધ શરૂ કર્યું ત્યારે ઇટાલી-જાપાનની મદદની તેને ખાતરી હતી. બ્રિટન રશિયા વચ્ચે સમભૂતી કરવાનો તેણે અથાગ પ્રયત્ન કરેલો અને છેવટે રશિયા સાથે થોડા વખત પૂરતા હાથ મિલાવ્યા. ફ્રાન્સમાં બ્રિટન, જાપાન, ઇટાલી, રશિયા વગેરે કદ તરફ ટળશે તેની ઉપર મુદ્દો મહાર બધાપેટો. યુરોપીય લગાઈમાં અમેરિકા તરફ રહેશે એમ જર્મનીનું માનવું હતું. આ પ્રત્યેક ગત્યની મિત્ર કે દુસ્મનાનદ મુદ્દતી લાગણીમાં કોઈક નિશ્ચિતમક પગલો લાવી શકે તેવી પરિસ્થિતિ હતી.

પણ આજની પરિસ્થિતિ જુદી છે. છેલ્લું વિશ્વયુદ્ધ એક અસામાન્ય યુદ્ધ હતું અને તેનાથી ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિ એટલી જ અસામાન્ય છે. આજે જર્મની અને જાપાન હારેલાં રાજ્યો છે. જર્મની તો પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ રશિયા અને અમેરિકાની વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું છે, સંગઠન અને રિયલિટી ક્યારે મેળવશે તે કહી શકાય તેમ નથી. જાપાનમાં છેલ્લાં ચાર વર્ષથી અમેરિકન સैन्य કબજે લાઇને બેઠું છે, ત્યાંનું રાજ્યજીવારણ અને પ્રમોસતાકવાદનો નવો પ્રયોગ કેટલે અંશે સફળ થશે એ જોવાનું રહે છે. આ દિગ્દિએ ઇટાલી કંઈક વધુ

નસીબદાર છે. એની સાથેની સંધિની શરતો—એના વિશેના ઉગ્ર મતભેદો હજી શમ્યા નથી—અમલમાં આવી છે અને દ'ગારપેરીના કુશળ રાજ્યવહીવટથી દેશમાં સ્થિરતા આવી છે, પણ આ તેા હારેલાં રાજ્યોની વાત થઈ. વિજયી રાજ્યોની દ્વારા આથી વધારે સારી નથી. ૧૯૪૪ ની મુદિત પછી આજ દિવસ સુધીમાં ક્રાન્સમાં નર સરકાર રચાઈ અને પડી ભાંગી છે. દ'ગોલની સરકાર સિવાય બીજી કોઈ સરકાર ત્રણ મહિનાથી વિશેષ સમય સત્તાઈ રહી શકી નથી. ક્રાન્સની આર્થિક પાયમાલી એટલી જ ગંભીર છે. ક્રાન્સનો જર્મની માટેના નિરંતરનો ભય, અંદર અંદરની પક્ષપક્ષી અને સામ્યવાદીઓ અને દ'ગોલ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી મનોવેદનાં ક્રાન્સને લગલગ નિઃશ્વાસ બનાવી મૂક્યું છે. કેન્સ સામ્રાજ્ય પણ લાગણના વર્ગો દરમિયાન ઊભાભિલ થઈ ગયું છે.

આ બધાં નમજાં રાજ્યોમાં ખ્રિસ્ત સૌથી વધુ પ્રાણુવાન અને સમગ્ર રહ્યું છે, પણ એ પહેલાં ખ્રિસ્ત રહ્યું નથી. લગાઈ પહેલાં સામ્ય' કે સત્તા એની પાસે નથી. સેલુદાર મટીને આને એ દેવદાર બન્યું છે. ખ્રિસ્તિયો કોંગ્રેસ જીવનધારણુ પહેલાં નેટહુ નિપુલ રહ્યું નથી. આર્થિક તંત્ર પણ ખે રચાઈ ગયું છે. અમેરિકાની ગંભીર અને ઔષ્ણતર ઔદ્યોગિક શક્તિ આગળ ખ્રિસ્ત આને ઝાંખું પડે છે. હિન્દ-અર્બિએ આને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે જ્યારે સિલ્લાન કોમીનિયન બન્યું છે. કોમનવેલ્થ પણ દુનિયા ઉપર એવી પ્રિલાગ રીતે પચાથેતું છે કે તે માત્ર લાંબે માળે જ મદદરૂપ થઈ શકે. ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં દક્ષિણ આફ્રિકાએ તેા ન છૂટકે જ ભાગ લીધેલા, જ્યારે આયર્લેન્ડે તદ્દર રહેતું પસંદ કરેલું. આને આયર્લેન્ડ કોમનવેલ્થનું સભ્ય રહ્યું નથી. કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુ ઝીલેન્ડે સક્રિય ભાગ લીધેલા, પણ હોંગકોંગ, શીંગાપેર અને જાપાન પતનથી દીવા જેવું રૂપ યથા થયું કે ખ્રિસ્ત પોતાના દૂર પચાથેલાં સામાજ્યનું રક્ષણ કરી શકવા અસમર્થ હતું. કોમનવેલ્થના એક સભ્ય હોવા છતાં કેનેડાનું ભાવિ અમેરિકા સાથે સંકળાયેતું છે. દક્ષિણ પાસિફિકમાં આવેલાં ઓસ્ટ્રેલિયા-ન્યુ ઝીલેન્ડ પણ પોતાના રક્ષણ માટે અમેરિકા તરફ જુએ છે. કોમનવેલ્થનાં બધાં જ સભ્યોમાં ઓસ્ટ્રેલિયા તેના કોમનવેલ્થના સભ્યપદને સૌથી વધુ અગત્ય આપે છે.

એટલી માણતી ખાડીને લઈને યુરોપથી દૂર હોવા છતાં ઇંગ્લેન્ડ યુરોપીય રાજકારણથી અરપટ રહી શક્યું નથી, યુરોપના ઇતિહાસમાં ઇંગ્લેન્ડે અગત્યનો

ભાગ ભજવ્યો છે. છતાં કોંગ્રેસીને વખતે ઇંગ્લેન્ડને મટે આ ખાડી એક આશીનોદરૂપ બની છે. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ વખતે પણ આ ખાડીને લીધે જ ખ્રિસ્ત જર્મની સામે અગ્રેય રહેલું. ઇલિઝાબેથના સમયની રેપેનિશ કાફલમી હોનોરેત તેા દરેક નિલાથી જાણુ છે. આમ ઇંગ્લેન્ડ યુરોપનું છે તેમજ યુરોપનું નથી. યુરોપના પત્તાતા રાજકારણમાં ઇંગ્લેન્ડ સાધારણ રીતે નિષ્પક્ષ રહેતું. માત્ર છેલ્લી લડીએ-કોંગ્રેસીની પળે જ-તેણે માથું માથું છે અને નમજાનો પક્ષ લઈ યુરોપીય રાજકારણને સમતોલ રાખ્યું છે. “બળતુલા” (balance of power) ના આ સિદ્ધાંતથી યુરોપની તેમજ દુનિયાની શાંતિ કેટલે અંશે જળવાઈ છે તે વિવાદાસ્પદ છે. યુરોપના ઇતિહાસના અને રાજકારણના અભ્યાસીઓનું માનવું છે કે એકંદરે ૧૯મી સદીમાં યુરોપમાં બીજી સદીઓ કરતાં ઝોળું યુદ્ધ થયું છે અને ખુબારી પણ ઝોળી થઈ છે. આના કારણેમાંનું મુખ્ય ઇંગ્લેન્ડની તુલનાત્મક નીચી હતી એમ આ અભ્યાસીઓનું માનવું છે. આ નીચી રીતે સારી પેઠે લખાયું છે, પણ આ નીતિ કાપક્ષમ નથી, રાજ્યોનાં બળનું ચોક્કસ અનુમાન કરતું રહેતું નથી અને તે ચોક્કસ થયું હોય તેા પણ પક્ષાત્યા સંયોગોમાં ભાગ્યે જ બહુ મદદરૂપ બને છે. એ ગમે તેમ હોય ઇંગ્લેન્ડ આ રીતે થોડા મહત્ત્વ અંશે પણ યુરોપીય રાજકારણનું નિર્માતા બની શક્યું, તેવું કારણ તેનું નૌકાગળ-હતું; તેની પાછળ સામાજ્યનું પડિગળ હતું. આને એ બન્નેમાં ઇંગ્લેન્ડ નમજું છે. યુરોપના રાજ્યોમાં તેને હજી પણ આગળ પડતું રચાન છે પણ તે યુરોપીય રાજ્યો પૂરતું જ મર્યાદિત છે.

સમગ્ર દિશ્વે એનાં યુરોપમાં આજ પહેલાંની ઘનિ રહી નથી. છેલ્લા બે વિશ્વયુદ્ધે તેને ઊભાભિલ કરી દીધું છે. છેલ્લું વિશ્વયુદ્ધ ભગે ઠેર ઠેર લગાડું હોય, તેની મુખ્ય અગ્રમિ તેા યુરોપ જ હતું ને! યુરોપે આજે પોતાનું આધિપત્ય ગુમાવ્યું છે, તેનાં કારણેમાંનું મુખ્ય તેા છેલ્લાં બે વિશ્વયુદ્ધો છે. બીજું છે એશિયાની નાજનિ. ખ્રિસ્તે દિંદ, જર્મી અને સિલ્લાનમાંથી વિહાય લીધી છે. ક્રાન્સને પણ ઇન્ડો-આઝનાના રાષ્ટ્રીય જુવાગને એક બા બીજી રીતે સ્વીકારવાની ફરજ પડી છે. ઇન્ડોનેશિયા અને મલાયાનાં આદિવાસીઓ ડચ અને ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યના પાયા હમમચાવી મૂક્યા છે. અર્ગેન્ટીન યુગથી માંડીને આજ દિવસ સુધી એશિયાનું ભાવિ યુરોપને હસ્તક રહ્યું છે. યુરોપની સમૃદ્ધિ,

યુરોપનું સામર્થ્ય અને યુરોપની સત્તા એશિયા ઉપરના એના અરબહિત આધિપત્ય ઉપર નિર્ભર હતો. એશિયા યુરોપનું દાસ્ય સ્વીકારવા હવે નૈવાર નથી. યુરોપીય રાજ્યોનું એક નિઃશ્વેત પ્લાટુ મટીને એશિયા આજે પોતાનું ભાગ્યવિધાતા બન્યું છે. નવી દિલ્હીમાં મળેલી એશિયાઈ પરિષદમાં નૂતન એશિયાની બાળિત મૃતિમંત થયેલા છે.

તદુપરાંત આજની દુનિયામાં પહેલાંની માફક વજુ-ખેડાયેલ પ્રદેશો રહ્યા નથી કે જ્યાં યુરોપીય રાજ્યો નવેસરથી પોતાનો પગદેડા જમાવી રાકે. અર્વાચીન યુગની રાજઆત પછી, અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ, આફ્રિકા અને એશિયા જ્યાંના દરિયાઈ મંજોની શોધ થઈ, અને નવી વસાહતો અને નવાં સંસ્થાનો યુરોપના કાળુ નીચે આજ્યાં. ભૌગોલિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધોને પરિણામે યુરોપમાં મૂડીવાદનાં પગરણ થયાં. મૂડીવાદ સ્વભાવથી જ વ્યાપક (expansive) છે. યુરોપના એ ખીલતા મૂડીવાદને એશિયામાંથી સોંધા મૂલે કાઢ્યા માલ મળ્યો અને એશિયાનાં જાનરો સુલભ જવા એશિયાની રાજકીય શુભાભી અને આર્થિક શોધણી અગમ રાજઆત થઈ. પણ આજે મૂડીવાદના દિ સો ભગઇ ચૂક્યા છે. મૂડીવાદનાં પોષક તત્ત્વો-વજુખેડાયેલ પ્રદેશો, સંસ્થાનો, વસાહતો અને બજારો- આજે પહેલાં જેટલાં સુલભ નથી. અમેરિકા સિવાય ખીલ કોઇ દેશમાં અનિવૃત્તિત મૂડીવાદને સ્થાન નથી, અને ત્યાં પણ તેનું ભાવિ પહેલાં જેટલું ઉજ્જવલ તો નથી જ.

યુરોપની શક્તિને આજે હાસ થયો છે. એક અમેરિકન લેખકના શબ્દોમાં યુરોપની આ શક્તિનું અમેરિકા અને એશિયામાં સ્થળાંતર (migration) થયું છે. વૉશિંગ્ટન અને મોસ્કો આ શક્તિનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યાં છે. ખીલ વિશ્વયુદ્ધનું કદાચ સાંથી મોટું પરિણામ તે આજનું દ્વિપક્ષી (bipolar) રાજકારણ છે. એક કેન્દ્ર લેખક કહે છે તેમ આ બે રાજ્યો જ આજે સાંચું સાર્વભૌમત્ય ભોગવી રહ્યાં છે. રશિયા અને અમેરિકાની પ્રચંડકાય શક્તિ આગળ ખીલ રાજ્યો વિસતારમાં નથી. પાસિફિકનું યુદ્ધ જેન મુખ્યત્વે અમેરિકાએ જીત્યું તેમ યુરોપના યુદ્ધમાં રશિયાનો કાળો સૌથી વધારે છે, જે કે ઇટાલી, ફ્રાન્સ, પોરેની મુક્તિમાં અમેરિકાએ અગત્યનો ભાગ બજાવ્યો છે. અમેરિકા અને રશિયાનાં વિજયી ફેબ્રુઆરી બેટા જન્મનીમાં થયો. આ જ પ્રમથાએ એક લશ્કરી સગવડ ખાતર મંચુ યા અને ઉત્તર કેરિયા (૩૮. અફઘાની ઉત્તરે) માં રશિયાએ જાપાનની ઘસણાવનિ સ્વીકારી, જ્યારે દક્ષિણ કેરિયામાં અને જાપાનમાં અમેરિકાએ સાથી રાજ્યો તરફથી લશ્કરી કબજે મેળવ્યો. લશ્કરી સગવડ ખાતર કરવામાં આવેલા આ નિણયી આજ દિવસ મુઠી કાયમ રહેશે એમ કહેણ ધાડું દશે ?

વર્તમાન દ્વિપક્ષી રાજકારણ વિશે એક બે જાણતો જાણી આવશ્યક છે. એક તો એ કે આ પરિસ્થિતિ

સ્વાભાવિક રીતે જ જોખમભરી છે. દુનિયાનું ભાવિ આજે આ બે જ રાજ્યોની નીતિ ઉપર અવલંબી રહ્યું છે. એમાંથી એકની સાધારણ ભૂત કે ગેરસમજણથી અશાન્તિ કે વિચ્છેદ પરિણામે એમ છે. વળી બે જ મહારાજ્યો હોવાને લઈને નાનાં રાજ્યો એક યા ખીલનું શરણ શોધવા આતુર બને છે અને એકની મૈત્રી ખીલની દુરમનાવડમાં પરિણામે છે.

સાધારણ રીતે તો ઇતર રાજ્યો પોતાની શાન્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય રક્ષવા બે મહારાજ્યોમાંથી કોઇ એકનું શરણ શોધે છે. ભૌગોલિક સ્થાન, આર્થિક પરિસ્થિતિ, લશ્કરી જરૂરિયાતો અને રાજકીય વિચારસમૂહો-એ સર્વ આમાં ભાગ બજવે છે. આવી જ રીતે પોતાની આક્રમક નીતિને સમજ બનાવવા નાનાં રાજ્યો ગ્રેસ બે સંબંધિત છે. આવા સંબંધોમાં દુનિયાને ખૂણખાંચરે થતું યુદ્ધ રહેજે વિશ્વયુદ્ધ બની રહેવા સંભવ છે અને આ યુદ્ધનો છેવટનો નિકાલ આ બે મહારાજ્યો વચ્ચેના પિચદટ્ટી જ આવે એ રાક્ય બને છે. દુનિયાના રાજ્યકારણનું આજે એવું એક પણ અંગ નથી કે જે દ્વિપક્ષી રાજકારણની સીધી કે આડકતરી અસર નીચે ન આવ્યું હોય. બલકે આજના રાજકારણની સર્વ સમસ્યાઓનું મધ્યમિંદુ આજનું દ્વિપક્ષી રાજકારણ છે. આજે સૌ કોઇ જાણે છે કે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ થશે તો તે અમેરિકા અને રશિયા વચ્ચે જ થશે. ખીલ વિશ્વયુદ્ધ પછી આટલા ઘોડા વખતમાં જ ભવિ-બનાં યુદ્ધની આટલી હદ સુધીની ખાતરી હોવી એ કેટલું બપંકર છે ? વળી આ બન્ને મહારાજ્યોનું વચસ્વ પોતાના દેશ પૂરું મર્યાદિત નથી. એમનો વિસ્તાર સમગ્ર દુનિયાને આવરી લે છે અને જ્યાં જ્યાં આ વિશેષી બળો અથ-કાયાં છે ત્યાં ત્યાં વાતાવરણ હોળાળેણું અને અશાંત બન્યું છે. આમાં સંધર્મસ્થાનોમાં યુરોપમાં જન્મની છે, મધ્યપૂર્વમાં ઇરાન ને ટર્કી, દક્ષિણયુરોપમાં ગ્રીસ અને દૂ પર્વમાં કોરિયા અને ચીન છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (U. N. O.) માં પણ આના પડઘા પડ્યા છે.

છેલ્લા વિશ્વવિચ્છેદ પછી આજે દુનિયાના બધા જ દેશો શાંતિ ઝંખે છે. લડાઇના સંહાર અને પિનાશમાંથી દુનિયાને ઉચી આજુવા સંખૂલ શાંતિની આજે પહેલાં કદિ નહોતી એટલી જરૂર છે, પણ એ શાંતિની સંખૂલ સ્થાપના સામે મોટામાં મોટું ભયસ્થાન તે આજનું દ્વિપક્ષી રાજકારણ છે. અમેરિકાં અને રશિયાના મુત્સદ્દી-ઓના હાથમાં આજે દુનિયાનું ભાવિ તોળાઇ રહ્યું છે.

હિંદુ કોડ વિષે ખરડો

શ્રી. હંસામહેન મહેતા

હિંદુ કોડ વિષેનો ખરડો મધ્યસ્થ ધારાસભા આગળ કેટલાંક વર્ષથી ચૂકાયો છે. કેટલીક દિશામાં એની સામે આજઠાલ નોંધારથી વિરોધ કરવામાં આવે છે. કેટલાંક સ્થાપિત હિંદો તરફથી આ વિરોધ કરવામાં આવે છે એવી માન્યતા પણ દૈન્ય થતી જાય છે. કમલાએ શ્રી. રાજેન્દ્ર બાપુએ, ધારાસભાના કેબિનેટ સભ્યોપર, આ ખરડો હાલની ધારાસભામાં ન લેવાવલો નોંધ્યો, એ મુદ્દાનો પત્ર લખ્યો, તેમાંથી આ વિરોધને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું છે. આગામી ચૂંટણીમાં કેબિનેટ પક્ષને તુક્યાન ન થાય એ ઉદ્દેશથી શ્રી. રાજેન્દ્રબાપુએ આમ ક્યું હશે; પણ એનો અર્થ વિરોધપક્ષ તરફથી કંઈ જુદો જ કરવામાં આવે છે. આ પ્રશ્ન પર વિવેકની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે.

હાલ સંબંધી, વારસાહક સંબંધી અને બીજા પ્રશ્નો સંબંધી હિંદુ કાયદો એક નથી. મિત્તાદાર અને દાયબાગ એ મુખ્ય વિભાગો ઉપરાંત કાયદાના બિન બિન પાઠાનતરો જોવામાં આવે છે. હિંદુ કાયદાનું એકાકી કરવાની આચર્યક્તા ધણી વખતથી ધારાસભાઓને તો લાગતી જ હતી. એટલે હિંદુ કાયદાનું એકાકી કરવાનો પ્રશ્ન જૂનો છે. પરંતુ આ આખા પ્રશ્નની રૂઝઆન એક રીતે સ્ત્રીઓની ચળવળને આભારી છે. હિંદુ કાયદામાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી નથી એની કોઈ ના પાડી શકે એમ નથી. હાલના કાયદાનું એકતરીપણું પણ રૂપરૂઝ જ છે. પુરૂષ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પાછો, જવારે સ્ત્રીને પતિ ગમે તેવો પ્રાપ્ત હોય, એનો ત્યાગ કર્યો હોય, એને મુછી ખીછતે પડ્યો હોય તોયે એને લગ્નગંધનમાંથી છૂટવાનો અધિકાર નહિ; તેજ પ્રમાણે વારસાહક સંબંધી હિંદુ સ્ત્રીને પિતાની મિલકતમાં મિલકત અધિકાર નહિ

અને પતિની મિલકતમાં સંપૂર્ણતઃ અધિકાર નહિ. જે જમાનાને મારે આ કાયદો ધડાવો હશે, તે જમાનાને તે જલે અનુકૂળ હોય; પરંતુ આજના સમાનાધિકારના જમાનામાં આના એકતરી કાયદાને સ્થાન નથી, એ પ્રતીતિ શિશિત સ્ત્રીઓને તો ચાહ જ હતી, અને કાયદાનું એકતરીપણું એમને સાંધતું હતું. આ વસ્તુસ્થિતિ દૂર કરવા અને કાયદામાં સુધારો કરવા એમણે ખાલીસે વર્ષથી ચળવળ શરૂ કરી હતી. આ ચળવળને પરિણામે કેટલાક ખરડા જેવા કે પતિની મિલકતમાં અધિકાર વગેરે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં લાવવામાં આવ્યા પણ હતા; પરંતુ કટકે કટકે કાયદો સુધારવા જતાં એમાં ધણી સ્થિતિઓ રહી જતી હતી. એ કાંચકી સમસ્ય હિંદુ કાયદાનું પુનર્નિર્માણ કરવાની માગણી પણ સ્ત્રીઓએ કરી હતી. એને પરિણામે સરકાર તરફથી શ્રી. બી. એન. રાવના પ્રમુખપદે એક સમિતિ નિમવામાં આવી હતી પ્રથમ તો આ સમિતિનું કર્તવ્ય મધ્યસ્થ ધારાસભામાં હિંદુ કાયદાની સુધારણા અર્થે જે ખરડાઓ આપ્યા હતા તેના પર જ વિચાર કરવાનું હતું. સ્ત્રીઓની માગણીથી આ સમિતિનું કાર્યક્ષેત્ર વધારવામાં આવ્યું અને સમસ્યા હિંદુ કાયદાઓનું એકાકીકરણ કરી જ્યાં સ્ત્રીઓને અનાય ચરો હોય તે દૂર કરવાનું હતું. રાવ-સમિતિએ જે હેવાસ આપ્યો તે પરથી એક ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો. એ ખરડો તે હિંદુ કોડ ખરડો. એ ખરડો એક વખત મધ્યસ્થ ધારાસભામાં ચૂકાયો પણ હતો; પરંતુ તે વખતના કાયદા પ્રધાન આવી કોઈ સુધારણાની વિરૂદ્ધ હોવાથી એ જોરબે પડ્યો હતો. એજ ખરડો ગયો વર્ગે રતનત્ર દિંદની ધારાસભામાં લેવાયો હતો અને એને સીલેક્ટ કમિટીમાં નોકરવાયો હતો એ સીલેક્ટ કમિટીનો હેવાસ મધ્યસ્થ ધારાસભાની ગણ સભામાં ચૂકાયો હતો અને એના પર લંબાજીવી વિવેચનો વિરૂદ્ધમાં તેમ જ તરફેણમાં થયાં હતાં. ખરડામાં

અનેક તુઝિઓ છે અને કેવળ એકીઓની દૃષ્ટિએ પણ એ સંપૂર્ણ તો નથી જ. છતાં યે આ તુઝિઓ સુધારી શકાય તેવી છે. એટલા ખાતર સમસ્ત ખરડાનો વિરોધ કરવો એ યોગ્ય નથી. બાકી જે વિરોધ કરવા ખાતર વિરોધ કરે છે તેને કંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી.

આવા વિરોધીઓના એ પ્રકાર છે. એક તો જેઓ ધર્મને નામે વિરોધ કરે છે તે, અને બીજો પ્રકાર જે રિચિત-સ્થાપકતામાં માનનારા છે અને સમાજમાં કાંઈપણ પરિવર્તન થાય તેની વિરુદ્ધ છે. જે ધર્મને નામે વિરોધ કરે છે અને માને છે કે હિંદુ કાયદામાં ફેરફાર કપાથી હિંદુ ધર્મ રસાનાજ વરો તેનો જવાબ તો એક જ છે અને તે એ જ કે આ ખરડામાં જે ફેરફારો સ્વયંમાં જે તેમાંના ધણી તો અત્યારે પણ ક્રેટેકે રચ્યે અમલમાં મુકાયેલાં છે, વૅટોદાર રાજ્યે હિંદુ કાયદાનું એકીકરણ વર્ગો પહેલાં કર્યું હતું. તેમજ પુત્રીને અને પત્નીને વારસાના હક આપ્યાં છે. લગ્ન-રિત્તેદોનો પણ વૅટોદારના કાયદામાં સ્વીકાર થયો છે. આમ છતાંયે વૅટોદારની પ્રભુ ધર્મશ્રદ્ધ યદ હોય એવું બન્યું નથી. લગ્ન-રિત્તેદોના કાયદો મુંબઈ છતાંકામાં છેલ્લાં એ વર્ષથી છે અને મરાઠામાં હમણાં પસાર કરવામાં આવ્યો છે. આથી ધર્મને શું નુકસાન થયું તે જાણવામાં આવ્યું નથી. ધર્મને નામે વિરોધ તો વિધવાના પુનર્વંનના કાયદા સામે પણ વર્ગો પહેલાં કરવામાં આવ્યો હતો. આજે સૌને એ કાયદો ન્યાયી લાગે છે, અને એથી હિંદુ સમાજની સુરક્ષિતતા થતી નથી. ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોને વળગી રહેવામાં ધર્મ સમાયો છે, નહિ કે ધર્મના બાહ્યાચારને બાકી મ્હેતામાં. હિંદુ ધર્મને જે નુકસાન થયું છે તે આ બાહ્યાચારને જ ધર્મ માની લેવાથી થયું છે.

વાસ્તવિક રીતે તો હિંદુ કોણ અને હિંદુ ધર્મ શું એની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આજે તો આપવી અપરી છે. એક લૈંગિક વ્યાખ્યા છે કે સિદ્ધ નદીથી સમુદ્ર પધંત આવેલા પ્રદેશમાં વસતી પ્રજા એ હિંદુ; પરંતુ એ વ્યાખ્યા આજે તો સ્વીકાર્ય નથી. હિંદુ દેશની પ્રજા પચરગી ગણાય છે. એમાં મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે અનેક કોમોનો સમાવેશ થાય છે તો હિંદુ કોણ? હિંદુ ધર્મમાં માને તે એ જવાબ સહજ અપાય છે, પણ હિંદુ ધર્મ એટલે શું? હિંદુ ધર્મ એટલે વર્ણશ્રમધર્મ એમ એક વખત મનાવું; પરંતુ આશ્રમ-ધર્મ તો આ દેશમાંથી ક્યારનો ચે છુપ્ત થઈ ગયો છે.

અત્યારે તો એક જ આશ્રમ પળાય છે, તે ગૃહરાશ્રમ. વાન-પ્રસ્થ જેવું કશું રહ્યું નથી; અને બાળક બાળકીઓને લગ્ન-ધુંસીમાં નાખવાને સમાજ બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ તો કાયદેથી જ સમજે? એટલે આશ્રમધર્મની બન્ય સંસ્થા આજે તો રહી નથી. વર્ણધર્મને હજી લોકો વળગી રહ્યા છે, પરંતુ મૂળ વર્ણધર્મનું એ કેવળ ગોપ્ય જ છે. મૂળ વર્ણધર્મ બુદ્ધ સિદ્ધાંત પર રચાયો હતો. મનુષ્યના કર્મ પરથી એનો વર્ણ ગણાતો. આજે તો જન્મના સિદ્ધાંત પર વર્ણ રચાયો છે. એટલે જ એને જમાનાની વિરુદ્ધ કરી શકાય. મનુષ્યની કિંમત એના જન્મ પરથી થતી નથી; પરંતુ એના કર્મ પરથી થાય છે. વર્ણધર્મનો પણ ધીમે ધીમે લોપ થવા માંડ્યો છે. તો હવે હિંદુ ધર્મ કોને કહી શકાય? અને હિંદુ કોને કહી શકાય? આ પ્રશ્ન વિચારણા માગી લે છે. સમાજના વિચારકોએ આની પર અજવાબ પાડવાની જરૂર છે. માત્ર એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે હિંદુ ધર્મની વિશાળ દૃષ્ટિ આપણે ખોણે છે. આજે હિંદુ ધર્મ એક મહાસાગર મટી સંકુચિત ખાંભીવિયું બન્યો છે. આપણે પુણી છાંનિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો આ વસ્તુ-રિચિત સુધારવી પડશે, અને તે ધર્મને નામે, અર્થમાં ચત્રાવીને નહિ, પરંતુ ધર્મનું ખરું તાત્પર્ય શોધીને.

રિચિતસ્થાપકનામાં માનનારા વિરોધીઓને તો આટલું કહી શકાય કે સારો સંસાર રચ્ય નથી. સંસ્કારિ ઈતિ સંસ્કાર. એટલે જે સતો રહે તે સંસાર. આ રિચિતમાં એમ માનવું કે સમાજમાં બિચકલ પરિવર્તન જ ન થયું નેહએ એ કાળક્રમની વિરુદ્ધ જવા જેવું છે. બધું જ બદલાય છે. માત્ર નથી બદલાતાં એ મૂળ તત્ત્વો જ. કોને તત્ત્વ કહેવાં અને કોને નહિ એમાં જ મનુષ્યનું સાચું જ્ઞાન સમાયું છે. હિંદુ સમાજમાં તેમ જ હિંદુ કાયદામાં જમાના અનુસાર ફેરફારો થયા જ કર્યા છે, એ તો જેને ઐતિહાસિક જ્ઞાન હતો તે કહી શકશે. કાળના પ્રચંડ યોધ સામે રિચિતસ્થાપકતા ટીકી શકે નહિ અને ટકશે પણ નહિ. સમય બદલાયો છે અને ઋષયથી બદલાતો જાય છે. જમાનાને ઝાળખીને ચાલવું એમાં જ ખરી ચિંતકશક્તિ છે. એટલે આજની દૃષ્ટિએ હિંદુ કાયદામાં ફેરફાર કરવાની જરૂર હોય તો એ કરવામાં જ સમાજનું હિત સમવાયું છે.

આ ફેરફારો કેવા પ્રકારના હોવા નેહએ, એ પ્રશ્ન પણ મહત્ત્વનો છે. કાળનું વહેણ અરબલિત છે.

અધિષ્ઠ વર્તમાન બને છે અને વર્તમાન બનુ બને છે એ તો દીવા જેવું સત્ય છે; પરંતુ બૃનકાળમાંથી વર્તમાન અને વર્તમાનમાંથી અધિષ્ઠ જન્મે છે, એ પણ એટલું જ સાચું છે. જીવનમાં પણ વ્યક્તિના, સમાજના કે રાષ્ટ્રના, આમ ત્રણે કાળ સંકળાયેલા છે. આ સાંકળ વૃત્તે છે ત્યારે એક નવું જ જીવન શરૂ થાય છે જૂની પ્રજાલિકામાંથી ને સારું છે તે ગંભી આકાશમાં પરિવર્તન આણી આગળ પધવું એ એક પ્રકાર છે. જ્યારે જૂની પ્રજાલિકાનો સમૂળનો ત્યાગ કરી, એટલે સમયની સાકળને તોડી એક લુદો જ ચીલો પાડવો એ બીજો પ્રકાર છે આ બીજો પ્રકાર એ ક્રાંતિનો છે, જ્યારે પહેલો પ્રકાર એ સંક્રાંતિનો છે. હિંદુ કાયદાને અંગે એક એવો વર્ગ છે કે જે એમ માને છે કે સમસ્ત રાષ્ટ્રને માટે એક સામાન્ય કાયદો હોવો જોઈએ, અને આ નવા કાયદાને કોઈ પણ કોમી કાયદાનો પાત્ર હોવો જોઈએ નહિ, જ્યારે બીજો વર્ગ એમ માને છે કે હજી એ સમય આવ્યો નથી. માટે જે છે તેમાં જ પરિવર્તન લાવી

એને સમયાવકુળ બનાવવાની જરૂર છે. હિંદુ કાયદાને સુધારવાનો આગ્રહ સંક્રાંતિમાં માનનારાઓનો છે. હિંદુ સમાજ આ માર્ગે ચલ્યું નહિ કરે તો સમય એવો આવીશે, અને તે પણ દૂરનાં ભવિષ્યમાં નહિ, કે જ્યારે હિંદુ કાયદાને સમૂળનો ઉણડી એટલે બદલે નવો કાયદો અમલમાં મુકાશે. એ કાયદાની અસર હિંદુ સમાજ પર કેવી થશે એ કહેવું મુશ્કેલ નથી. હિંદુ સમાજની પુરાણી વિશિષ્ટતાઓને બળવતી હોય અને એનાં સારાં તત્ત્વોને જીવાડવાં હોય તો હિંદુઓએ સંકુચિત ગ્રંથિ છોડી કાયદાની આજની વૃદ્ધિઓને દૂર કરી, એમાં સારું પરિવર્તન આણવાની જરૂર છે. ને હિંદુકાંડનો ખરડો આ ઉદ્દેશથી ઘડવામાં આવ્યો છે, તેનો વિરોધ કરવો એ સમજી માણસવું કાર્ય નથી.

આ ખરડા વિશે સમાજોચના આવતા લેખમાં કીકા જેથી એના પર વિચાર કરી ચોગ્ય સુધારા લાવી ને વૃદ્ધિઓ દેખાવ છે એ દૂર કરી શકાય.
(આણ)

વધુ ઉત્પાદન—પણ કયે માર્ગે!

શ્રી. દિલ્લુશ દિવાનજી

જ્યાં મુદ્દી આપણે સ્વતંત્ર યવા ન હતા ત્યાં મુદ્દી આપણું બધાંયે પ્રવાસોત્તું એકમાત્ર ધ્યેય આઝાદી પ્રાપ્તિ કેવાતું હતું. હવે આપણે સ્વતંત્ર યવા છીએ એટલે આપણી આગળ પ્રગતિ સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ કરવાના અનેક નાના મોટા પ્રશ્નો રજાલાવીક રીતે આવીને ઉભા રહે. હવે એ પ્રશ્નો રાહ જોઈ રહે એમ નથી, પ્રગતિ-વડતરના એ અત્યંત વ્યવહાર પ્રશ્નો છે. ગાંધીજીની સરકારી હેઠળ મહાસભાએ આઝાદી મેળવી અને હવે આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્વતંત્ર ભારતનું ધડતર કરવા માગે છે અને તેમાં ગાંધીજીના માર્ગને અનુસરવા હોંડા રાખે છે. પ્રગતિ-કલ્યાણનો આજ્ઞા બાપુએ સર્વોદયમાં પ્રગટ કર્યો છે અને

રાજ્યતંત્રની બાવામાં એને 'રામરાજ્ય' તરીકે ઓળખાવ્યું છે. આપણે આખરે તો આજની નાના મોટા પ્રશ્નોનો વ્યવહાર ઉકેલ એ રીતે જ લાપલે રલી જેથી સર્વોદયી સમગ્રજનતા પ્રાપ્તિના પ્રગતિમાર્ગે એ ઉકેલમાં મળે રહે; પરંતુ આજે તો દેશ સમગ્ર આવી પડેલા વિવિધ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાનાં જુદા જ પ્રવાહો કાંમ કરી રહ્યા છે. અંગ્રેજ સરકારે જે રાજ્યતંત્ર અને કાર્યપદ્ધતિ આપણને વારસામાં આપી છે એનાથી પ્રગતિ-કલ્યાણનાં કાર્યો પાર પાડવાં અત્યંત મુશ્કેલ છે. પ્રગતિ રીતપણ પર અંગ્રેજ સરકારની આખી

રાજ્યપદ્ધતિ યોજાયેલી હતી. અને એને મદદરૂપ થાય એવી જ રીતે સમાજનાં બધાં ચક્રો ગોઠવાયાં હતાં. કેળવણી, ઉદ્યોગ, રાજ્યવહીવટ, વાહનવ્યવસ્થા, રસ્તાઓ, ખેતી-વાડીના વિકાસ, બધામાં જ એકમાત્ર ચિંતા રાજવામાં આપત્તી-પ્રમત્તનું શોષણ વધારે કેમ થાય અને અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય વધારે સમૃદ્ધ અને ચિત્તચાતી કેમ નીવડે ! આપણે અંગ્રેજ સરકારની આ શોષણનીતિ સામે ધ્વજ વિરોધ ઉઠાવેલા અને રાષ્ટ્રીય જન-સુઆરીની સ્વાતંત્ર્યને પ્રતિમાની ભૂમિકામાં આપણે અંગ્રેજ સરકારે પ્રજાની કૌરવી લખકર પાવમાસીનું તહેામતનામું રીતસરનું નાકર કરેલું. એવી પ્રજાદોષી અંગ્રેજ સરકારે પ્રજાનેહના કાર્ય માટે પરિપૂર્ણ બનાવેલાં બધાં રાજ્યપદ્ધતિના નાસે આજાદ દિવસે મળેલા છે. આથી ખૂબ હોંશ છતાં આપણે આજે ગાંધીજીના સર્વોદયના માર્ગે કરતાં કંઈક અલગે માગે જઈ રહ્યા છીએ.

દેશના ઉત્પાદનનો પ્રજા આજે આપણે માટે સૌથી મોટો અને તાત્કાલિક ઉકેલ માગવાનો સવાલ છે. આનંદ-રાષ્ટ્રીય નાણાવિનિયમની અત્યંત કડંગી અને અટપટી આંદોલનો આપે ઉત્પાદનના પ્રશ્ને સાંજી દેશના આવે છે. એ આંદોલનો ન વિચારીએ તોને અનાજ અને વસ્ત્ર તેમજ નિરાસવ્યવસ્થાને લગતા પ્રશ્નો સ્વતંત્રરૂપે પણ આપણને પાર વિનાની મુશ્કેલી આપે છે. ખેતીપ્રધાન હિન્દુસ્તાન અનાજમાં સ્વાથયી નથી. એ જ ખાવા છે કે અંગ્રેજ સરકારની શોષણનીતિ આપણને વિનાશના દેવતા બનાવક માર્ગે હાથેથી રચી હતી. એ જ પ્રમાણે કાપડની સ્થિતિ છે. અનાજ અને કાપડઉત્પાદનનું એવું કદંબ, વિચિત્ર અને પ્રજાદોષી અર્થશાસ્ત્ર અંગ્રેજ સરકારે નિર્માણ કરેલું કે આજે આજલા વિચાળ દેશમાં વિપુલ સાધનસંપત્તિ છતાં આજાદ-હિન્દીલોકપ્રિય સરકાર પણ એ બંને પ્રશ્નોને યોગ્ય નિરાકરતામાં ગોળાં ખાઈ પડી છે. એવી કંઈ મૂંઝવણ પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉકેલમાં પડી છે કે આપણે હજી ક્ષતતા જ નથી ? અંગ્રેજ સરકારે સ્થાપેલી મોટી મોટી યુનિવર્સિટીના મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ આજે અનાજ અને કાપડ-ઉત્પાદનના અર્થશાસ્ત્રની મૂંઝવણ વચ્ચેનાં બધાં નિષ્ફળ નીચે છે ત્યાં જ ગાંધીજીના સર્વોદયની દ્રષ્ટિએ વિચારેલા માર્ગો એ વિકટ પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવામાં ભારે મદદરૂપ થઈ પડે એમ છે. ૪૦-૪૫ વર્ષ પહેલાં બાપુ સમજ

થયા હતા કે હિન્દી આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાના માર્ગો હિન્દી સંસ્કૃતિ અને પ્રજાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને જ અનુ-કૂળ ગણેલા જોડે. આથી એમણે વર્ષો પહેલાં રેશિયને વસ્ત્રઉત્પાદનના એક માત્ર સ્ત્રોત અને સર્વવ્યાપક સાધન તરફ સ્વીકારી લીધા હતા. હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને ખેડૂનો એમના કાળજ સમય માટે સહયોગી ઉદ્યોગની જરૂર રહે જ છે. અને હજારો વર્ષોના અનુભવે પણ રેશિયને જ એવા સહયોગ તરીકે નિર્માણ કર્યો છે. એ પ્રજા જનુ પણ બાપુએ મહારક્ષા વસ્ત્રવાન લંબનના માર્ગે સ્વીકારે તો આ દેશમાં કાપડઉત્પાદનનો પ્રથમ વિચક સ્ત્રોત થઈ જાય નેમ છે. રેશિયન વસ્ત્ર-સ્વાવલંબન કાપડ ઉદ્યોગનું અત્યંત વ્યાપક ઉદ્દેશીકરણ કરી દે છે, અને ઉત્પાદનની સાથે જ વહેંચણીના પ્રશ્નો પણ ઉકેલ આપી દે છે. કેન્દ્રીકરણ-ઉદ્યોગસ્થાનામાં જે ભારે આંદોલનો, મૂંઝવણ અને આર્થિક અસમાનતાના વિકટ પ્રશ્નો ઉભા થાય છે તેના સ્વાભાવિક અને સરળ નિકાલ રેશિયના સ્વાવલંબી કાપડ ઉદ્યોગમાં આવી જાય છે પહેલાની મુડી, પહેલાનાં વસ્ત્રો એ બંને સાથે મૂંઝવણ જનું આંતરરાષ્ટ્રીય ચમત્ક્રમ, સંપત્તિ, સત્તા અને સમા-લનનું મુશ્કેલીમય મુશ્કેલી અને સંકારી તંત્રના મુશ્કેલી અમલદારોમાં થતું કેન્દ્રીકરણ, વહેંચણી માટે બાપુની એ અને દશાંશની કડંગ નિવડતી જાળો, માલિકમુદ્રોના અત્યંત હેરાન કરતા વિચારો અને તેમથી નિર્માણ થતી હડતાળની પરંપરાઓ-આ બધી આપણને આજે ઉપાધિઓ આજના કેન્દ્રીકરણ મોટા ઉદ્યોગની સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલી ગઈ જ છે. અજના સંલોભમાં તો આ બધી જ ઉપાધિઓને પણ ટાપી જાય એવાં ક્ષપડનિયમન-કાળા બજાર અને મૂંઝવણ મોંઘવારીનાં બપોરે અનિયંત્રિત પરંપરાઓની જાળ કાપડ ઉત્પાદનના અને અનાજના પાકને મૂંઝવણ નાખે છે. સરકાર અને સમાજ આજે મોટા પર જ આધાર રાખી કાપડ ઉત્પાદન માટે અને તેની યોગ્ય વહેંચણી માટે જે વલણો મારી રહે છે તેમાં કાપડનું યોગ્ય ઉત્પાદન થતું નથી, તેની યોગ્ય વહેંચણી તો મૂંઝવણ જ રહે છે અને વધુ ઉત્પાદન પાછળ પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો જે હેતુ રહેલો છે તે તો બિલકુલ સિદ્ધ થતો નથી. કુખંડ અને બનાવક હડીકલ તો એ છે કે કાપડઉત્પાદનની આ કેન્દ્રીકરણ ઉદ્યોગવ્યવસ્થાને જોમ તેમ ટકાવી રાખવા

મટે સરકારને અદળત કાણું ખરી તેના સંસ્કૃત્ય મટે આખરે લશ્કર-પોલીસની વિકરાળ વ્યવસ્થા કરવી જ પડે છે.

જે અર્થવ્યવસ્થામાં સ્વભાવતઃજ કલહ કંકાસ અને કામોલ દરીકાષ, શોષણ સ્વાર્થ અને પરપીડનનાં ભયાનક અનિર્ણય ગ્રહેલા જ છે તે અર્થવ્યવસ્થા સરકારના દંડબળ પરજ આખરે આધાર રાખે છે. પરિણામ એ આવે છે કે આજની હિંસક લડતો અને તેને પોષનારા હિંસક રાજ્યવ્યવસ્થાને ટકાવનાર અને વધારનાર સાધન આ કેન્દ્રીભૂત યંત્રઉદ્યોગની રાક્ષસી જન્મજો બની ગય છે.

જે હકીકત આમ છે તેા એવી કંઈ વસ્તુ છે જેથી પ્રજા, સરકાર અને અર્થશાસ્ત્રીઓ ખાદીના સ્વાયંભૂત કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોની અવગણના જ કરે છે અને વિનાશકારી કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગોનું તાડવવૃદ્ધિમાં જ બાળીશક્તિને ફટી પડે છે? આજના કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગોનું અર્થશાસ્ત્ર અને તે દ્વારા ભીમા થતા માણના પ્રકાર અને તેના ઉપયોગની આખીયે રચનાનો જો આપણે બારીકાઈથી અભ્યાસ કરીશું તો યંત્રોદ્યોગની મોહભળની મોહક શક્તિઓ કંઈ રીતે અને ક્યાં કામ કરી રહી છે તેનો અ્યાસ આવશે. યંત્રઉદ્યોગ અને કેન્દ્રીભૂત અર્થવ્યવસ્થાના નિર્માણ યુરોપમાં થયાં હતાં અને એવું આખીયે શાસ્ત્ર ત્યાંજ સૌથી વધારે વિકાસ પામતું રહ્યું છે. ઝડપ, વસ્તુઓનું વૈવિધ્ય અને તે દ્વારા થતું વિપુલ ઉત્પાદન, એ બધામાથી નિર્માણ થતાં સુખસગવડ અને મોહક વૈભવનાં સુખસાધનો, એ બધાનો નિરાતિ ઉપયોગ કરનારા વર્ગને શરીરશ્રમ, મહેનત મજૂરી કે ઉત્પાદનક્રિયામાં રહેજ પણ ભાગ લેવાની ઉપાધિમાંથી સહંતર મળતી જતી મુક્તિ-આ છે કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગોની મોહક અને વિપયગામી શક્તિઓ. આ શક્તિઓ આજે આખી દુનિયામાં પોતાનું વિચિત્ર સાધાન્ય પાથરી રહી છે. આજસ એ બધી શક્તિઓનો પ્રાણ છે. એને એ પોષે છે અને એનાથી એ પોષાય છે. આથી જ કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગોનાં આકર્ષણ હકીકતો નીચે છે. ગાંધીજીની નિયારસરણીના આશ્રદ રાખનાર આપણી ગાંધીય સરકાર પણ એ આકર્ષણોને હકારી શકતી નથી. મિલઉદ્યોગ અને તેના જેવા જ બીજા યંત્રઉદ્યોગોના ઝડપી વિકાસમાં જ દેશના ઉત્પાદનનું ભાવિ ઉજ્જવલ છે એવા બ્રમે હજ આપણા લગભગ બધા જ અર્થશાસ્ત્રીઓ અને યંત્ર

સંચાલકો સેવી રહ્યા છે. આથી જ આજે ગ્રામઉદ્યોગ કે ખાદીના વિકાસને જોણુ સ્થાન મળે છે. મૂકીદારી ઉદ્યોગોને જ હજ ઘણી બધી સગવડ અપાતી રહે છે. ખાંડ, ચાહ, કાપડ, કાગળ, લોટ દળાવાની યંત્રધંડીઓ, તેજની ધારિક ધાણીઓ, વનસ્પતી ધી, રસાયણિક ખાતરો, મોટર, ટ્રાલીઓ, ટ્રેક્ટરો વગેરેના યંત્રઉદ્યોગો પર જ વધારે પડતું લક્ષ અપાય છે. આ બધા દ્વારા ઝડપી ઉત્પાદન બંધે થતું હોય; પરંતુ એ યંત્રઉદ્યોગોનો સ્વભાવ જ કેન્દ્રીકણનો છે. એવું વલણ જ ઉત્પાદન-ઉપભોગની વિદ્યાતક અસમાનતા પ્રગટાવવા તરફ છે. એનો આધાર જ શ્રીમંત-ગરીબ, માલિક-મજૂરના બંધક ભેખાવ પર રહેલો છે. કેન્દ્રીકણ-ઉદ્યોગો ગ્રામપ્રજાની સંપૂર્ણ અવગણના કરે છે; ગામડાંની સંપત્તિના ઝરણાને બંધ કરી મૂકે છે અને સ્વાયંભૂતની સ્વાધીનતા હણી નાખી ગામડાને સહેરાની સંપૂર્ણ શુભાભીમાં મૂકી દે છે. ઉત્પાદન થાય છે, પરંતુ તેની વહેંચણીમાં સ્વાર્થ, પરિગ્રહ અને નફાનાં તત્ત્વ ધૂળી ભવ છે. જેમને મટે ઉત્પાદન થાય છે તે કરોડો ગરીબો તેના ચોગ્ય ઉપભોગથી વંચિત રહે છે. ઉત્પાદનવૃદ્ધિને જે કંઈ લાભ મળે છે તે ઉદ્યોગપતિઓને મળે છે અથવા જે તે ઉત્પાદન-ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રીય સંકારના સંપૂર્ણ કબજામાં હોય છે તે તેનો દુરુપયોગ સંકારના કો-ટ્રેક્ટરો અને નાના મોટા અમલદારો વિના સકારે કરતા રહે છે. કેન્દ્રીભૂત વ્યવસ્થાનો એ જ મોટો શાપ છે કે-તેમાં મુદ્દાંબંધ છે અને લાણી રખડી પડે છે. હિન્દુસ્તાન ગામડાંમાં વસે છે અને એ ગામડાઓને તો કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગો પાપમાલ જ કરે છે. હિન્દી સંસ્કૃતિ, હિન્દી આર્થિક રચના અને હિન્દી પ્રજાની વિશાળ જનસંખ્યા-ત્રણે તત્ત્વે યંત્રોદ્યોગની વ્યવસ્થાને પ્રતિરૂઢ છે. આંધીજી આ વસ્તુ બરાબર સમજી ગયા હતા એટલે જ એમણે પોકારી પોકારીને પ્રજાને એના આર્થિક પ્રશ્નોના સંતોષજનક ઉકેલ મટે શ્રેણીવાને અને ગ્રામઉદ્યોગોના સંદેશો આપેલા. આપણે એમનો એ પ્રાણદાયક સંદેશો બુલી જઈ કેન્દ્રીભૂત યંત્રોદ્યોગોની ધમાકમાં હજ અટવાવા ફરીશું તો હિન્દનાં ગામડાઓની પાયમઃલી અપટાગંધ થતી જવાની છે. પશ્ચિમના દેશો જે બંધક અનિર્ણય વિનાશચક્રમાં ગોથાં ખાય છે તેવી જ ભૂરી દવા આપણી થવાની છે. આપણે એવીશું?

દૂધ માં સાકર

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

કરુણા

અનુવાદક : શ્રી. બાલચંદ્ર

(રેકસપિયરફેટ 'મરચન્ટ બોર્ડ' બેન્કિસ્ટ્રાન્ટ
પોલીસ'આઉ' કરુણા અગિયું પ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગધન)

કરુણાની ભાવના

તથા હોતી પરાણે દાખવેલી

નિર્જીવે છે એ તો

ધરિત્રી પર વર્ષાતી

'બ્યોમની સૌમ્ય વર્ષાસમી.

દ્વિધા તે ધન્ય છે :

જે અર્થે છે તેનેય તે ધન્ય કરે છે,

અને જે સ્વીકારે છે તેનેય તે.

'અલવત્તગોમાં બલવત્તમ છે તે...

શિંહાસન-આરક સમ્રાટને

રાજયુક્ત કરતાંય

વધારે શોભે છે તે.

રાજદંડ તેના દર્શાવે છે

રાજવીરોના બળ અને માસને મૂર્ત કરેતી,

પ્રભાવ તેમજ વર્ચસ્વના પ્રતીક સરિખી,

પાર્થિવ શક્તિની તેજસ્સા.

પરંતુ કરુણા તો છે

એ રાજદંડના શાસનથીયે ઊંચે અધિષ્ઠિત

રાજેન્દ્રોના હૃદયમાં

એ વિરાજમાન છે.

સ્વયં પ્રભુનો એ તો શુભ છે એક :

અને પાર્થિવ સત્તા સોઢે છે

વિધાતાની પરમ-મંગલ-વિભૂતિ સમી,

કરુણા ન્યાયને ન્યાયે

વિભૂષિત કરે છે.

સૌ પારસી પૂજક અસિના જે,
ઇરાન છોડે, નિજ ધર્મ કાળે,
સમુદ્ર ખેડી, શુબરાત આંગણે,
સંજાણુ આવી, નિજ ભૂમિ આ ગણે.

સંજાણુનો જેહ સુજાણુ રાણે

તેની કને ફૂલ વદંત રાણે,

'છીએ વિદેશી, વસવાટ આપે,

ધર્મા જનોત્, નૃપ, દુષ્મ કાપે!

રાણે વિચારે તમુ ભોંય છે ના,

વસી નવી કે વસતી રાકે ના,

કંઈ દઈ દૂધ ભરેલ પ્યાસે,

'કહેને' શુને અમલેદ આ લો!

ફૂલે જઈ પાન લીધું' હલોછલ

જોઈ વિમાસે શુ સાંત નિશ્ચલ.

ધડી પછી સાકર થોડી લીધી,

ભરી ભરી મૂડી, ઉમેરી લીધી.

ને પામ એ દૂધનું ફૂલ સાથે,

પહેંચ્યાડ્યું પાણું તહીં ભૂપ હાથે,

જોયું નૃપે આંગળીએથી ચાખી,

રે દૂધમાં સાકર છે શું નાખી?

'જા ફૂલ, તારા શુને કહેને,

'થશે તમારો વસવાટ રહેને.'

છે દૂધમાં સાકર આ સમાઈ,

એવા જ રહેને બની ભાઈ.

હો ગીર, હો પીર, ગભીર, વીર,

મા ભૂમિનું નીવડ્યો જ 'છી.'

વર્ષે હજારેક પછી વહી ગયાં,

છે પારસી શુદ્ધ-ગીર થી રહ્યા.

જીવન

કે. જી. આચાર્ય

ચંદ્ર

કદિ હસતું

કદિ રડતું

કદિ મૂંઝા સહન કરતું

વમળ આશા નિરાશાનું

જનું એથી જીવન આણું!

જોઈ દેહ ડાઘ

મને એમ થાય

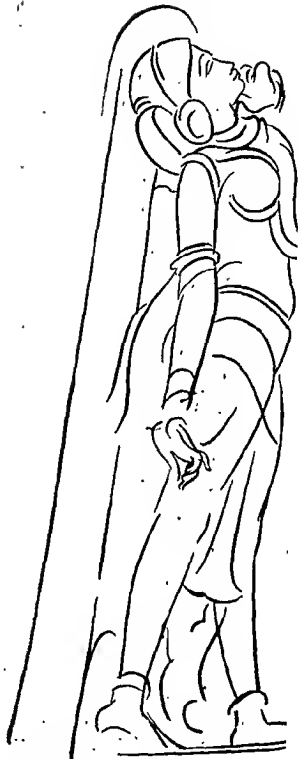
હે! સેત ચંદ્ર

તું શું પ્રતીક

જાખ્ખી થયેલા

કોઈ દિલ કેરું!

હું લેખક છું

(નાટિકા)

શ્રી. કાન્તિ વડોદરીઆ

પાત્રો : શેખર, કુમાર, ઇલા

પ્રવેશ પહેલો

શેખર : I look before and after and
pine for what is not,
Our sweetest songs are those
that tell of saddest thought.

આખરે મને શું જોઈએ છે? નથી જોઈતું એ છે, જે નથી એની ઝંખના છે, કારણ હું લેખક છું. કવિ છું, દૃષ્ટા છું. અરે, કાંઈક દઈ થાય છે, કશુંક કુખે છે. દઈ! આહ, શું શબ્દ છે! મારા ખારા શબ્દ! આખરે મને શું જોઈએ છે? અરે, હું શું છું? હું જે છું તે નથી, જે નથી તે છું. આહ! આહ! આ નાના માળખામાં આ શી ઉચકપાચક? આ વાંકડિયાં મૂંઝાં નીચે ચૂતરિવસ જગના નાનકડા મગજમાં આ શી અર્થી! આહ! આખરે મને શું જોઈએ છે? હુનિયા પણ જેવી છે તેવી મને જોઈતી નથી, જેવી નથી તેવી જોઈએ છે. આ માનવીના મેળો પણ છે તે જોઈતો નથી. મને જોઈએ છે શું? આહ! દઈ, અંદરૂં, વેદના! આહ, મારા ખારા શબ્દો, ભલે વ્યાખ્યા, વ્યાખ્યા હો તો મારી છાતી ઉપર રહે! હું લેખક છું, હું કવિ છું, દૃષ્ટા છું, જગનાં તણખડાં જેવાં માનવી સૂતાં હોય ત્યારે હું જાગું છું. હું લેખક છું! હું ને મારા માનસસંતાનેઃ ઘણું જીવો! કાંક હુનિયાને તમારી બહુ બહુ જ નજર છે. ઘણું જીવો! ગાંડપણ રાખો, કલમનો નશો રાખો, ખુમારી તમારી કરો.....

ઇલા : અરે, આ શું માંધું છે અધારે તમે?

શેખર : જીવો ને જીવતાં શીખવાડો, નવી શેઠાનીતી મસાલ હાથમાં રાખો, નવવિધાનનો ઝડો મસ્તક પર રાખો, આવતા યુગનું બ્યુગલ મુખમાં જ રાખો.....

ઇલા : અરે, પણ તમે સાંભળો છો કે નહિ? કોઇ મગવા આવ્યું છે તમને. આમ ગાંડાઇ માંડી છે તે!

શેખર : કોઇ આવ્યું હોય તો બહાર બેસાડ. મને કુરસદ નથી. નકામી વચ્ચે ડખક કરે છે તે! હં, બ્યુગલ

મુખમાં જ રાખો, ન હોય તો મારી ઠેકાનેય ગાંડપણને દેહ ફરતું લપેટી ઘો.....

ઇલા : અરે પણ તમને આ શું થયું છે? લવારી મૂકતા જ નથી તે!

શેખર : એ લવારી નથી, આવતા યુગની તાણી છે... ઇલા : કીક ચાલો, આવતા યુગને હજી વાર છે, આપણે જીવતાં છીએ ત્યાં સુધી તો એ આવવાનો નથી. અત્યારે તો જે આવ્યું છે તે સામે જીવો. જીવો, એમ ન ચાલે પછી, -ખરાબ લાગે.

શેખર : હું લેખક છું, કવિ છું, મારું સારા ખરાખરું ધોરણ એવું પાર્શિવ નથી. ચાલ બોધાવ, કોણ છે વગી? કોંક તંત્રી હશે ને કાં કોંક નવો ઉમ્મો લેખક થવાનો અભખરો સેવતો થેલો જીવાનિયો હશે. શું તાર ઉપગ્રી છે હુનિયામાં! ઠેકઠેકાણે, ગલીએ ગલીએ લેખક ભટકાય. Mass production, but no quality! Assembly line! એસેમ્બલી લાઇનમણી કારખાનામાં એક મોટર નીકળે ને આ જમાનામાં કવિ-લેખક નીકળે! મારા બેટા દિંગને ગાંગે ગાંધી થઇ પડ્યા પણ! અને છાપાં ચોપાનિયાનોય રાફડો જ મફડો, એથી છપાવવામાં તો મુરકેલી જ નહિ! આહ! એ ગયો યુગ સાચા કવિત્વનો, પાડિત્વનો, વિદ્વાનો યુગ આપશે જ નહિ?

ઇલા : હવે તમારું બાળક પૂરું થયું હોય તો એ બાળને મોકલું. બિચારો કરી ગયા હશે, ને આ સાંભળ્યું હશે એથી તો થીજ જ ગયા હશે. (ગપ છે)

શેખર : શું પત્ની મલી છે! અરે પણ આ હુનિયા જ જ્યાં જોઈએ એવી નથી ત્યાં પત્ની બિચારી કપાણી હોય? આખરે મને શું જોઈએ છે? નથી જોઈતું એ છે, જોઈએ છે એ નથી, અરે, હું જ જે છું તે નથી.

જે નથી તે છું. આહ, દર્દ, વેદના...આ એકના એક શબ્દો ક્યારે આવે છે? અરે...

કુમાર : નમસ્કાર, શેખરભાઈ.

શેખર : આહ, કાણુ છો તમે? એમાં નમસ્કારનો ટિપ્પાચાર ન કર્યો હોત તો? અગડી જાન. કાંઈ? બેસવું હોય તો બેસી જાઓ, હું બેસવાનું કહેવાનો નથી.

ધણ : અરે, તમે આ. શું કરો છો? કોઈ મળતા આવે એનો આવો સંકાર કરાય?

શેખર : તું જ હવે, એ હડાપણુ ને વ્યવહારબુદ્ધિ તને મુશ્કારા! બાકી તો અત્યારે મને દુનિયા આખી મળતા આવે છે. એમ વિનય ને શિણ્યાર ને દુનિયા-ધારીમાં ખોવાઈ જતું કેમ પલવે? ચલો, બોલો ભાઈ કાણુ છો તમે? શું કામ છે?

કુમાર : છ.....

શેખર : એ રિવેક મૂકી દો 'Come to the point. વાત કરી નાખો જે હોય તે સમય અચાએ નહિ મક્કતા... Yes, come on.

ધણ : પણ તમે એને બોલવાતે દેતા જ નથી તે પાછા ગરમ થઈ જા છે.

શેખર : તું હજી નથી ગઈ? જા નોંધ્યો, તારું કામ કર.

ધણ : જો જો ભાઈ, મારું લગાડ્યો નહિ, એમને એવી ટેવ છે. (જાય છે).

કુમાર : (હસીને) છ, કાંઈ હરકત નહિ, બહેન.

શેખર : હો, ચાલો ભાઈ, શું છે તમારું? quickly please!

કુમાર : છ, મારું નામ કુમાર.

શેખર : એ છ છ ને આપ આપમાં સમય કેટલો નાંદકનો વ્યય થાય છે? તે તમારું નામ કુ...મા...ર! હા, તે શું છે? કુ...મા...ર! નામ તો કચિ-લેખક-કલાકારને શોભે એવું છે હોં! હા! હા! હા! હા! જો તમે ઉગતા કચિ-લેખક હો તો આ નામ જ તમે શ્રુમ ચાંચાન કરી દીધી છે. તે આ નામ જ નમથી જ છે કે લેખક થતા મારે તમે ચાંચુ છે?

કુમાર : છ, નહિ જ નમથી જ છે. અને.....

(ત્યાં બાજુની ખોલીમાંથી આમોદાન રેડોડ સંભળાય છે : "હર ના મુદબ્બત કર લે")

શેખર : (બૂમ પાડે છે) અરે, ઇસા, ઇ...સા, આ રેડોડ બંધ કર નોંધ્યો. મુદબ્બત! મુદબ્બત! શી

મીજ છે આ મુદબ્બત! પ્રેમ! પ્રણય! હસ્ક! Love! જાહેરાતનાં આ યુગમાં વધુમાં વધુ જાહેરાત મુદબ્બતની થઈ છે. ચોરે ચોરે ધરે ધરે બસ એક જ વાત! મુદબ્બત! (બૂમ પાડે છે) અરે ઇસા, બંધ કર, સાંભળતી નથી?

કેવી મદાન વસ્તુ આજ કેટલી સોંધી થઈ પડી છે! હર ના, મુદબ્બત કર લે! બસ મુદબ્બત કરો, ખીલું કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. જાઓ, મુદબ્બત કરો તે મુદબ્બત કરતાં કરતાં જ, એનો મંત્ર જપતાં જપતાં જ ખપી જાય. આપણે ત્યાં તો પુનઃજન્મની યે સગવડ છે. આવતા બંધે વ મુદબ્બત માગો. હર ના, મુદબ્બત કર લે! ખીજમાં બંધે પછાત હોઈએ, પણ આ મુદબ્બતમાં આપણી પ્રગતેની ટોચ પણ કોઈ નોંધ રહે એમ નથી. આજ સાખીત કરો. આપે છે કે જાહેરાત એ શી વસ્તુ છે! એકધારી જાહેરાતથી ક્યારે પણ કચન બને છે, બંકડા ચિત્ર પણ ચક્રવર્તી ચિત્ર બને છે, કુખજ પણ કામિની બને છે, જોડણીના લખનારો પણ યુગકવિ બને છે, કુમાર પણ શેખર બની શકે છે; તે મુદબ્બત પણ લોકભોગ્ય બનીને શ્રુપાથી માંડિને મહાપ્રાસાદો સુધી, બટકારથી માંડિને શેરબખ્શરમાંના શેડીઆ સુધી, દશ વર્ષના બાળકથી માંડિને ૭૫ વર્ષનાં ખખડખજ સુધી પહોંચી શકે છે. આહા! હર ના, મુદબ્બત કર લે! આપણી પામે જગતને આપવા મારે કેવી મદાન, વિગટ વાજ છો? અરે પણ, બોલો તમે! જલદી કરો! કોઈ હસ્તલિખિત મારે વાર્તા લેવા આવ્યા છો? તો આગળથી જ કદી દઈ કે શેખર પચાસ રપિયા જોયા પછી જ વાત કરે છે કવિતાના રપ ને મુક્કતના ૧૦. આ મારા જોહામાં જોહા બાય છે. પણ બોલોને, એમ મ્હોં વકસીને બોલો છો શું?

કુમાર : છ, હું તો ઉગતો કવિ છું. આપવું...

શેખર : છ છ તુ ને આપવું પીંજી મૂકીને come to the point please.

કુમાર : મારાં કાંધે યોડાં છપાયાં છે તે...

શેખર : તે શું થઈ ગયું? આજ એની નવાઈ ક્યાં છે? હં ચાલો!

કુમાર : આપને બતાવવા ને આપવું...

શેખર : હ, સમજી ગયો, મને માખણ મારવા ને મારું માર્ગદર્શન લેવા આવ્યા છો ને? જો કે ખોટું નથી, આજે બધા નવીનો લખ્યપ્રતિષ્ઠ લેખકનો છેડો પકડી લંબે આ સાહિત્યનો સાગર તરી જાય છે, એટલે જ એ

સાગર મટીને નાની નદી જેવું બની ગયું છે ને! પછી પોતે લખ્યપ્રતિષ્ઠ બને ત્યારે... બને જ, બહેરાત વસ્તુ જ એવી છે ને બહેરાતનો તો આ યુગ છે... ને પોતે લખ્યપ્રતિષ્ઠ બને ત્યારે બીજા નવીનોને પકડવા માટે પોતાનો છેડો છૂટો જ રાખે છે. છતાં ઉધું બેસી નહિ હોં! એ વસ્તુ જ સાચી છે આ ધંધાની એ એક ચાવી છે. હસવાનું શું છે એમાં?

કુમાર : છ, માફ કરજો.

શેખર : કહું છું કે આ ચિનયધિવેક જવા ઘો મહેરબાની કરીને. કેટલો સમય બગડે છે? હં બોલો, કાબો યોડાકે છપાયાં છે એમ કહેતા હતા ને? ને બીજાં યોડાકે મારી પાંખમાં આવીને છપાયાં છે એમ જ ને?

કુમાર : છ, નહિ. હું કાબો છું. આખો ફૂરસદ મળે ત્યારે ..

શેખર : મને ફૂરસદ છે કે નહિ એની તમારે શું પંચાત છે? ફૂરસદ જ છે, બસ? તે મારે જેઠ જઠને માર્ગદર્શન આપવાનું એમ જ ને?

કુમાર : છ હા, અન... ..

શેખર : કાબ્યસંઘ બહાર પાડે છે તે પ્રસ્તાવના જેઠએ છે ને?

કુમાર : છ, આખો યોગ્ય લાગે તો, આપનો અનુકૂળ અભિપ્રાય હોય તો જ સંઘ બહાર પાડું.

શેખર : તે બહુ ઉતાવળ છે? પૈસા કેટલાક છે પાસે? એક હજાર જેટલી ગઠિ સગવડ હોય તો બહાર પાડો. મારી ના નથી ને એ હજાર ફેંકી દેવાના હોય તો જ. વળતર બળતરની આરા સખવાની નથી. યુજરાત ગાંડી છે, ખજર છે? તમે તો શું, પચુ આ શેખર! જનતાનો લાડલો શેખર! એનાં મૂલકાં ઉપર વેવલી છેડકરીઓ વારી જાય છે એ શેખર! આજ પં ર વર્ષથી પંકાયેલા કવિ શેખર! એના પ્રખ્યાત સંઘ 'કલ્પના'ની ખજર છે ને? એની આજ પાંચ વર્ષે એક હજાર નકલ ખપી નથી. આ યુજરાત છે એટલે ફેંકી દેવા માટે હજારેક રૂપિયા ગઠિ હોય તો બહે બહાર પાડો. એક સંઘ વધારે, એમાં શું? આજ કાબ્યસંઘની કયાં નવાહ છે? બચો નકલ કોમ્પીએન્ટરીમાં જશે ને સોએક નકલ ખપશે. બાકીની નકલનો ખડકો કરવા ધરે લુદી ખોલી રાખી મૂકજો.

કુમાર : છ, મારા પિતાં શ્રીમંત છે. પૈસાનો વાંધો નથી. ખાલી આપ ફૂરસદે કાબો લુઓ ને આપને અભિપ્રાય પડે તો જ સાહસ ખેડું. આપની પ્રતાવના હશે તો ઘણો ફરક પડશે.

શેખર : તો બહે ભાઈ, તમારે કૃત્રમાં પડ્યું જ હોય તો મને હરકત નથી. પ્રસ્તાવના લખી આપીય, પચુ... પચુ... તમને એક વાત કરી દઉં. શેખર પચુ એનાં નામ ઉપર જીવતો નથી. એને ય એની છલા છે ને ધર છે. પ્રયુ બે હોય ને એને કૃપા કરવાનું કામ આપણું હોય તો પ્રયુકૃપાયે બળજો તો નથી, પચુ તમે તો બળો છો. ફાખરે ય પેટ બરવાનું છે. તમે આવા રીધા ને ગરવા છો એટલે તો હા પાડું છું, પચુ વાર્તા, કવિતા કરનાં પ્રસ્તાવનામાં ઘણી વધુ મહેન- છે. હું ક્ષણે તો ૧૫૦-૨૦૦ માગી શકત પચુ તમે મારા ઉપર સંસ છાપ પાડી છે એટલે ૧૦૦ થી પતી જશે. બોલો, કંપ્યુસ છે?

કુમાર : પચુ છ શેખરભાઈ, આપ પહેલાં લુઓ ને આપ જેવાની પ્રસ્તાવનાને યોગ્ય લાગે તો જ...

શેખર : એ યોગ્ય જ હોય, ને ન હોય તો યોગ્ય બનાવવા શકાય. નવીનોને ઉત્તેજન આપવું જ જેઠએ ને? બોલો તમારે કંપ્યુસ છે? એમાં અમલખ ન બને. તમને એમ થતું હશે કે આ શેખર જેવો મહાન કવિ ને આમ પૈસા માટે આમ કહે છે? પચુ દુનિયા એવી જ છે આપણો હોય નથી, એટલે જ હું લગ્ય કરું છું ને મને જેઠએ છે તે નથી ને જેઠું નથી તે છે. હું જ જે હું તે નથી ને જે નથી તે છું, એટલે જનતાનો લાડલો શેખર ને છલા સાથે ધા માંડિને રહેતો શેખર, એ બે લુદી બકિતઓ છે. એકની સાંસ એની કલ્પના ને એનાં આર્થ- દ્યનની મેથી મૂડી છે ને બીજીને શેખર ધર ચક્ર વગા માટે જેઠપતી મૂડીની નિરંતર શોધ કરે છે. તમને થતું હશે કે એની કૃતિઓમાં પિરાટ દેખાતો શેખર આવી કાચી માગિતો, પૈસાનો ભૂખ્યો સેક્સમેન જ છે ને આખરે! પચુ...

કુમાર : છ નહિ, એવું શું થાય?

શેખર : એ વિવેક રહેવા ઘો થતું જ હશે. ન થતું હોય તો હું કહું છું કે તમારી બુદ્ધિએ દેખાણું કાઢ્યું હશે, તો તમે આજની દુનિયા માટે નાલાયક છો. પચુ થતું હોય તો છા:ચાપ, મને એમાં શરમ નથી એટલે

બોલો, મારી વાત મંજૂર છે? તો લાવો કાચો લાભ્યા હો તો.

કુમાર: છ, મને મંજૂર છે. આ કાચો આપ નિરતિ...

શેખર: લાવો ને અત્યારે જ ભેઈ. હવે ઉપરથી પણ જે અભિપ્રાય આપીય તે સાચો હશે ને એ આપણે ખેને જ સમજવાનો છે. કાલ્પસંપ્રદાને કે વાંચનારને એની સાથે કરી જ નિરખત છે નહિ એક કામ કરવું, પ્રગટ કરો એ અગાઉ જ્યાં advance publicity કરવું ને પ્રસ્તાવનાલેખક તરીકે માફ નામ જાહેર કરવું સમજ્યા!

કુમાર: છ.

શેખર: અરે, અક્ષર તો સરસ છે મોતીના દાણા જેવા, એટલે કવિ-લેખક થવાની બે લાચકાત તો છે તમારી પાસે: નામ ને અક્ષર. પણ ખીલું દહા ધણું બાકી છે. ચાલો, એની તમને ટીપ આપી દઉં. અરે ધંધા, જરા બે કપ કોરી મોકલાવો.

કુમાર: છ, એની તકલીફ...

શેખર: કહું છું કે વિનય વિવેકમાં નાહક સમય બગાડો નહિ. ત્યારે જુઓ, તમારો આ પહેરવેશ ફેરવી નાખો. આ પાટલુન ને મુશકાટમાં વિનિષ્ટ નથી, લેખક તરીકેની તો નહિ જ. કદની બંગાળી દબની તો હોવી જ જોઈએ. નીચે પાવખમો, મુરચાળ કે પછી છૂટી પાટલીની ધોતી-ગમે તે ચાલી શકે. સફેદ જ હોવાં જોઈએ, ખાદી હોય તો સૌથી સરસ, નહિ તો રેશમી કદની પણ સારી છે. એમાય રેશમી ખાદીની ત્રેયડ હોય તો ખૂબ જ ધ્વ વા ચોખ્ખ. ચક્ષમાં આવ્યાં હોય તો હીક, નહિ તો મજબની પહોળા કાળી ફ્રેમ અગર રીમલેસ પણ ચાહે. વાળ વધારો હજી, વાંકડિયાં મૂલકાં જેવું એકેય નહિ, અગર દાદી વધારો તોય સરસ, પગમાં એજડી હુન્નજાયોચ, વાળ ને મેઠાં જાણે બેદરકારીથી અગર ગાંડપણમાં રાખીએ એવાં રાખવાં. કપડાં કોઈ કોઈ વાર મેઠાં હોય તોય હરકત નહિ, ને નુખ ઉપર થોડું ગાંડપણ, ખુમારી ને આર્થ-દૃષ્ટિ મિશ્રણ ખાસ જરૂરી ગણાય. ટૂંકમાં આ બધી વિશિષ્ટતા વગર ન ચલે. Create a halo around you and you are established, સમજ્યા? કોઈની સાથે વાત કરો તોય થોડી તોછાણ, સ્પષ્ટવક્તવ્યનો દેખાવ, વાતે વાતે પ્રજ્ઞાસિકાભંગની ઘોષણા ને બોલો ત્યારે જ્યાં સંભળનારને આઘાત લાગે ને મેઠાં વકસી રહે એવા બોઅશ્વેષ વાપરો. આટલું જરૂર કરો, અને હા! બહાર નીકળો ત્યારે હાથમાં થેલી અગર તો કોઈ

અગ્રેજ-હિંદી-બંગાળી-ગુજરાતી સામયિક જરૂર રાખો. આટલું જરૂર કરો, સમજ્યા? ખુમારી ને ગાંડપણ જો ન હોય તો મારીતોડિતિય લઈ આવો, એમાં હસવાનું કંઈ નથી, સમજ્યા? દરેક ધંધાના નિયમ હોય છે તેમ આ ધંધાના પણ આ જરૂરી પ્રાથમિક નિયમ છે. બાકીનું આગળનું તો તમે ધીમે ધીમે શીખી જ જશો, અને હા! ખલીશ છુઆનું એકાદું પુરતક સાથે ફેરવું. ખાસ કરીને.

કુમાર: છ, એ તો ખરું, પણ એ તો બાલ દેખાવ ચયો, પણ સાચું ચિરંજીવ સાહિત્ય લખાય કેમ એના કાંઈક નિયમ પણ હશે જ ને? એ માર્ગદર્શન પણ આપ જ કરો.

શેખર: એ હવે પછી વાત. મુખ્ય જે હતું તે તમને કશું. એની રાજઆત આજથી જ કરો. અરે હ્યો આ કોરી આવી. પહેલાં એ પનાવી દબાવે, ચાલો. (કોરી બંને પીએ છે.) હં, હવે ઉપર ઉપરથી કાચો ભેઈએ. પછી નિરતે બરાબર જોઈ જઈશ. અરે બાઈ આ હંદ ખેમો છે, આમાં વળી હસવોઈવંની ભૂલો છે, જુઓ (પાનાં ફેંચે જાય છે) અહીં શબ્દો મારીમયડિતિ મૂક્યા છે. ખૂબ ક્યાચ છે, વિશિષ્ટતા નથી, મચાળાં અનાકર્ષક છે. હંદોર્વિધ્ય નથી, મિશ્ર જ વધુ છે, બાકી પૂરવી છે, ગેય ગીતો તો લાગતાં જ નથી, ખંડકાચ કે મહાકાચ છે જ નહિ, સોનેટ વધુ છે, વિવરમાં નવીનતા નથી, પ્રેમ, પ્રિયતા ને આરમ્બ ને દર્દ ને દિલ્લગી ને પિરહ ને સંવેદન ને શાયરી, stereotyped છે ભાઈ આ તો. મુકતકો ધણું છે પણ વિશિષ્ટતા દેખાતી નથી. અત્યારે તો પ્રથમ કક્ષાનાં આ એકાદ બે લાગે છે, છતાં નિરાશ થવાની જરૂર નથી. છતાંય હજી ધોરણ ઉંચું હોય તો વધુ હીક, નહિ તો પ્રસ્તાવનાનીય જ કીમત ન રહે. હવે આ કાચો અહીં મૂકના જાવ, બરાબર જોઈ જઈશ, હીક લાગશે તો મુધાચવધારા કરું તો હરકત નથીને?

કુમાર: છ, કાંઈ હરકત નથી. હીક ત્યારે, રત્ન લઈ? આજ બહુ તકલીફ આવી

શેખર: વળી એ વિવેક વાપરો? એ બૂલી જાવ. સમયનો નકમો બચ છે એ ને દંભ સવાય ખીલું કશું નથી.

કુમાર: છ, માફ કરજો.

શેખર: વળી પાછા? આ ટેવ કાઢી નખા, સમજ્યા? પાછા આવતા રહેજો.

કુમાર: છ. (જાય છે.)

શેખર : ચરે ઇલા, આવ જોઈએ. જરા બારણું ખંધ કરતી આવ.

ઇલા : શું છે ?

શેખર : તું અહીં આવ ને એક વાર, પછી કંઈ.

ઇલા : ના, હું અહીં સામે બેઠી છું. તમે સાવ બેશરમ છો. અત્યારે દિવસ છે. ધંધો છે કે નહિ બીજો ?

શેખર : અહીં આવ કહ્યું છું.

ઇલા : નહિ.

શેખર : ડોસી છો ડોસી.

ઇલા : બસે રહી

શેખર : હીક જો, આ મૂંખનાં આ જોડકાં કરડિયામાં મૂકી દે. સો રૂપિયાનું કરી નાંખ્યું, બીજું શું ? આવે એટલે મોદીને સ્થિતિ આપી દે. મારા હાથમાં આવશે તો ક્યાં ઉડી જશે આવો એક એક હેયાફૂટો આવતો હોય તો કેવું સરસ ?

ઇલા : તમે બાકી મનખ છો !

શેખર : હું લેખક છું એ જુલૈશ નહિ. જેવો તેવો નહિ, પણ genius !

ઇલા : પણ એની કવિતા વાંચતે તો ખરા. એમ કરડિયાને હવાલે કરાય ? રૂપિયા લખને કાંઈક તો ખદલામાં કરો !

શેખર : તે આ કૌણી પાછ, આટલી વાર વાત કરી. એને રાત્રેય સ્વપ્નાં આવશે ને બધેય ફગાકા મારશે કે શેખર જેવા સાથે આટલી વાતો કરી ને એને ત્યાં કૌણી પીધી. અમારો તો અંગત સંબંધ થઈ ગયો છે વગેરે.

ઇલા : તમે બાકી આ કરતાં વીમાના એજન્ટ થયા હોત તો...

શેખર : થયા હોત એની વાત નહિ. છે એની વાત કર. અહીં આવ જોઈએ, કેવી ડાહી છો છું ? કર નાં; મુલખત કર સે.

ઇલા : એક વાર કાંઈ ને કે અત્યારે નહિ.

અવેશ બીજો

ઇલા : તે હવે તમારે કાંઈ કરવું છે કે નહિ ?

શેખર : જ નહિ. ચોપડીઓની રેખાદી આવે છે ને ?

ઇલા : મહિને સરેરાશ ૫૦-૬૦ રૂપિયા આવે એમાં આપણું ને બે બાળકોનું પૂરું થઈ જશે ?

શેખર : ધારીએ તો થાય. પણ તારે ધારણું છે જ ક્યાં ?

ઇલા : પછી ? ધારું પણ એમાં મનુદતું ન પૂરું નથી થતું, ખબર છે ને ?

શેખર : તો પછી તારું એમ કહેવું છે કે આ શેખર, લખ્યપ્રતિષ્ઠ લેખક શેખર શું નોકરી કરવા જશે ?

જેને ત્યાં આજ સુધી કેટલાય તંત્રીઓ, પ્રકાશકો, લેખકો, વેતલી છોકરીઓ, પત્રકારોએ પણ ધર્યા છે એ શેખર ?

ઇલા : પણ જૂની માળા ક્યાં સુંની ફેરવવા કરશે ?

આજ તો કોષ આ બાળુ જેવું નથી

શેખર : એ બધા અદેખા છે એટલે. શેખર ને શિખર પાનાતુ ક્યું છે એ શિખર તેઓ જોઈ શક્યાં નથી.

ઇલા : એવું હોત તો તમારા આંજી બધાં આવતાં ન હોત ? એ કરતાં એમ કહો

કે આ તમારો દંભ ને તોછાકાષ ને વધુ પડતી બેપરવાહી એના મૂળમાં છે. જેવું હોય એવું અપમાન કરવું, એમાંય કાંઈક જાણીતો હોય એવું તો છાદાપૂર્વક,

તમારી મોટાઈ દેખાડવા ખાતર ખાસ અપમાન કરવું, કોઈ લખવાનું આમંત્રણ આપે તો બને તો ઉતારી પાડવો ને પછી આપણું જ નહિ ને આપણું તાંબ જૂના

જમાનાનું કાંઈક શોધીને કે પછી જેવું તેવું કાંઈક પસંદી ધરીને આપી દેવું, ને વૈસા મોટીને જે જાનની વાત તમે કરતા તેવી તો મને એવો બખડ માર્યસ

પણ કરે નહિ. મતેય સાંખીને શરમ આવતી. જાણે થોટ મારવા નીચળ્યા. તેવું આપે છે તોય. ન આપના હોય ને તમે તમારા હક્ક માટે માનસર ઉભા રહો એ

જુલું, પણ આ તો રીતજ જુલું.

શેખર : પણ એ ય સાલાઓ આપના ને ? ક્યાં નાંય ?

ઇલા : પણ આજે કાણુ બોલાવે છે તમને એ તો કહો ? બધા કંટાળી ગયા આખરે તમારા દંભથી ને તમારી

હલકી તોછાકાષી, અને એ બધું કરીને ય તમે આવતા શું ? કોઈ નવો નિશાળીઓ ય બિચારો બીજો માર્યો સારું

લખે. પણ તમને તો નામના મળી ચૂકી હતી ને ? પણ એ નામ ઉપર ક્યાં સુધી નબી ખતાય ? છેકાં

પાંચ વરસમાં તમારે લખે જ તમે કેટલું બમાયું છે ? શેખર : તે હું એમ કહે છે કે નવા નિશાળિયા

જેવુંય હું હવે લખતો નથી ? જરાક બોલતાં શીખ

ઇલા : ધારો તો હજી બે જૂના શેખર પાછા જીવતા થઈ રહે એમ છે. કેવી શક્તિ ને કેવો ચમકારો છે ?

દુનિયાતો કેટલો અનુભવ? તમે તો શું ન કરી ચક્રવા
હોત? બસે થીમ તાંબ ન મળી તોય હું એ શેખરની
પત્ની હોવા માટે અભિમાન લેતી હતી, પણ પછી તે
તમને નશો ચડી ગયો તે લખવાનું ઘેર ગયું, પણ દેકેકાણે,
વાર તહેવારે તમારી મોટાઇ ને તમારી શક્તિ એની બગાડ
હાંક્યા સિવાય બીજી ધંધો ન કર્યો. લખવાનું સહે
ક્યાંથી? ફરસદ જ ક્યાં મળતી એમાંથી તમને? વેવલી
છોકરીઓને તમારું માર્ગદર્શન આપવામાંથી ને તમારી બધા
ધમધમી સમય રહે ત્યારે ને? આજ એ તમારું ઝૂંકું
ક્યાં ખોવાઇ ગયાં છે? કેમ કોઇ બહેન એના ઉપર વારી
જવા આવતી નથી?

શેખર: તું મૂંઝવે છે, છલા. ગુજરાત માંડી છે,
મેકર છે, પણ એમાં મને નુકશાન નથી, એને છે. લેખક,
કવિ, કલાકાર વગેરે તો દેશની મૂડી જેવા છે

છલા: એ દશે, પણ તમારા હાથે કરીને તમે આ ક્યું
છે, નહિ તો તમારી કદર કોણ કહે છે કે નથી ચઇ?

શેખર: તને બધું બાન છે. ઇન્ડિયાન અમેરિકામાં
જે ત્યાં લેખક લાખો કમાતો હોય છે સોનો જ
દાખલો લે.

છલા: પણ હો તમારી જેમ ચડી ગયા નહોતા ને?
આજે આટલી ઉંમરેય એ લખે છે, તમારી જેમ ખોટા
આંદાકેશ ને બગાડ ને બહેનો...

શેખર: ચાલ, બંધ કર. મને મૂડી દીધી હોય તે
ખોટ મને શું છે?

છલા: પહેલી તમને જ છેને? આ પ - ૬૦ ની
આવકમાં શું હવા ઉપર રહેવાના છો? પાછી નોકરી
કરવી નથી. કલમ ઉપર જીવનું છે ને કલમને તો કાને
ચડાવીને બહુજાં ફૂંક્યાં છે! એ કુમાર પાય વળે પહેલાં
આવેલાં તે વાદ છેને? એની પાસે કેવી હલકાઇ કરી
હતી તમે? હોટ માગવોય સારો એ કરતાં તો. આજે
એ આગળ આવી ગયો છે ને સામુંય લુએ છે? ખૂબ
લાલ લીધા મિચારાનો, પછી કર શું? ને એણે જ
પછી તમારા ઉપરથી એક વાર્તા નહોતી લખી?

શેખર: એમ જ હોય એ બધા વેનિયા કહેવાય.

છલા: પણ આજ તો તમે એના જેવું લખી ચક્રતા
નથી. તમે બસે ના પાડો, આખી દુનિયા જાણે છે. કાંચુ
તમારા દંભ ને તોછડાઇ ને મોટાઇને તમે ધીમે ધીમે

એટલી હદ સુધી મોટાં બનાવી દીધાં કે એણે જ તમારી
કરતો ને તમારી શક્તિ કરતો ભરડો લઇ લીધો ને પછી
તો હવે તમને એના સિવાય બીજું કંઇ દેખાતું જ નથી.
હજી વિચાર કરો, કલમ પર જીવનું હોય તો કલમમાં
શક્તિ જોઇએ. એ કરતાં અત્યારે નોકરીએ લાગી જવ
બસા યશી. નહિ તો શું ચશે એની જ કલ્પના આવતી
નથી. પાછું કઇ ચીજ વગર ચાલે છે? કોણ જોઇએ,
પાન તમારું જોઇએ, હવે વળી સીગરેટ પણ શરૂ કરી
છે અને છલા તો જોઇએ જ જોઇએ.

શેખર: અરે, વાહ છલા! મારું પછડું સેવ્યું એની
અસર તારામાં આવી ખરી હોં! પણ ચોડો વખત ચક્રાવી
લઇએ. આ ફિલ્મ કંપનીમાં બે-ત્રણ વાર્તા આપી છે એ
લેવાય એટલે બસ. હજારો રૂપિયા મળશે ને પાછા એ
બધા મારાં આંગણાં ઘસશે તુ જોજે ને શેખર સ્વમાનથી
જીવવા જ જાગ્યો છે.

છલા: આ સ્વમાન છે? તમે કહેતા હો તો બસે.
જાણી ફિલ્મની વાર્તાની રાહ જોવા કરો નિરાતિ. એમાં
કંઇ મળવાનું નથી.

શેખર: અરે આ જ તો ગુજરાતી ફિલ્મોની બોલા
બાલા છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં તો લોક ગાંડા થયા છે.
તું જો તો ખરી એ ફિલ્મ કંપનીવાળા જવાના ક્યાં?
એમની ગરજે આપશે.

છલા: હવે હીક છે એ ફિલ્મો બધી! અને તમેય
એકના સંવાદ લખેશ તો શું ઉકાળુ હવું અને તમને
શું આપી દીધું હવું? એ વાન જવા છો મહેસ્યાની
કરીને. એ વળી નવું જૂત બતાવે ચૂં છે તમને. બસો
પાંચસો આપશે એમાં શું વળવાનું છે? ને એની રાહ
જોઇને નિરાતિ ખેડા છો. કંઈ ન કરવા માટે એ એક
નવું બહાણું જડ્યું છે.

શેખર: એ તું જમે તે કહે, પણ સો વાતની એક
વાત કરી દઉં. આ શેખર નોકરી કરવાનો નથી. મેકર
દુનિયા એને કદાચ જૂએ મારી શકશે, પણ એની
ખુમારી છીનવી ચકશે નહિ.

છલા: આ ખુમરી છે? સ્વમાન છે? કે નશો છે?
કે ગજ ગુજરી ઉપર નબી ખાવાની રૂતિ છે? કે દંભ
છે? કે વકરી ગયેલું અભિમાન છે? એ કરતાં નોકરી

સ્વીન્ડ્રનાથ અને રાષ્ટ્રવાદ

શ્રી. ચંદ્રશંકર માધુશંકર શુક્લ

કવિવરનો સ્વર્ગવાસ થવાને આજે આઠ વર્ષ થયાં. આજે કેવળ એમની સ્મૃતિ કરવાને બદલે આપણે એમનાં વિચારણ લખાણોમાંથી કોઈ એક અંગ કે વિષય લઈ તેનો વિચાર કરીએ એ વધારે યોગ્ય લાગે છે. તેથી મેં આજે એમના રાજકીય તથા રાષ્ટ્રવાદ વિશેના વિચારો પરંતુ થોડુંક ચિન્તન અહીં રજૂ કરવા ધાર્યું છે.

સ્વીન્ડ્રનાથને વિષે રાષ્ટ્રકૃષ્ણને કહ્યું છે: 'એમનામાં આપણે ભારતનો સનાતન પુરાણો છતાં નવીન એવો સાદાં ભેદ એ છીએ.' (In him we find the eternal voice of India, old and yet new.) કવિનાં લખાણો પાછળ ઉપનિષદોનું ચિન્તન ને તેની પ્રેરણા ટેરેરે દેખાઈ આવે છે. રામાયણે કહ્યું કે ધર્મ છોડીને સંસારમાં કશો લાભ મેળવવો યોગ્ય નથી. મહાભારતે કહ્યું: 'ન્યાં ધર્મ' છે ત્યાં કૃષ્ણ છે, ને ન્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જય છે.' (યો ધર્મત્તાઃ કૃણો યતઃ કૃષ્ણાસ્તો જયઃ.) એ જ વાન સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુરે કહી. તેમણે કહ્યું કે માણસ એ માત્ર શરીર નથી, તે આત્મા પણ છે; પરમાત્મા છે; તે 'સત્ય' શિવ' મુન્દરમ' છે. 'એ આત્મા સત્ય છે, અમરતા પ્રાપ્ત્યો આતમ છે, અમરતા મનનો અનંદ છે,' એ શાન્તિનિકેતનનો ધ્યાનમંત્ર છે. એ વચન ઉપનિષદમાંથી લીધેલું છે: સત્યામ માણસમ મનમનન્દ્ર. એ જ ભારતનો સદેશો છે. શરીર છોડી યાવ છતાં આત્મા છોડી શકો નથી, એ આ યુગમાં સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુરે અને ગાંધીજીએ બતાવ્યું. અને એ એમના છેલ્લા દિવસો મુખી વાણી ને લેખણ ચલાવ્યાં; છતાં એમાં કપાયે જ્વલંબુ દેખાણું નહોતું. પ્રાચીન મહર્ષિના જેવું જ શુદ્ધ ને પવિત્ર કવિ-વર્ણન છપન હતું. કલા અને ચારિત્ર એનો અતિસુભગ સંયોગ એમના છવનમાં થયેલો હતો.

કવિવરે રાજકીય જિંદગીનું ધરૂં પણ ઘણું લખ્યું છે. અંગલંગના યુગમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ પ્રત્યે એમને સહાનુભૂતિ હતી. 'જનગણુમન' તથા 'અધિ ભુવન-મનમોહિની' જેવાં એમનાં રાષ્ટ્રીય કાવ્યો એયુગમાં લખાયાં. પણ પછી એ દિલસાથ નેત્રે છૂપી ખુતામરડી લળી, જેને 'ત્રાસવાદ' અથવા 'ટેરરિઝમ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એના પ્રતિકારરૂપે સરકારે પ્રજા પર ઘણું ત્રાસ વર્તાવ્યો. આ દિલસાથનાં જે ખોટાં પરિણામ આવે છે

તે કવિએ જોયાં, અનુભવ્યાં. ઘણા માણસો પર સરકારની શંકાની નજર હોય, એટલે છૂપી પોલીસ તેમની પાછળ લાગેલી હોય; એના માણસોને જે સંધરે તેમને માથે પછુ સંકટ આવે. એટલે દરેક જાણુને આતંત્રિક માણસ—મિત્ર કે સગો હોય તોયે—તેને વિષે અંદેશો રહે કે એની પાછળ પોલીસ તો નહીં લાગેલી હોય? આને લીધે અંગાળમાં અતિધ્વની થતી પછુ સુકાઇ ગઇ, એ જોઇ કવિએ આ દિસાપ્રતિ સારી આતંત્રનાઇ કર્યો. સત્યાગ્રહ અને 'ટેરરિઝમ' વચ્ચે મોટો ભેદ જ આવે છે. સત્યાગ્રહમાં જે માણસોને શ્વેચ્છાએ કંઈ સહન કરવાં હોય તેમને જ કંઈ પડે છે; બાકીનાં માણસોને કંઈ થવું નથી. બીજી બાજુ, શુભતાવાળી દિસક પ્રગતિમાં, નિર્દોષ નિરપરાધી માણસોને પણ નામરજી છતાં ઘણું સહેવું પડે છે; અને તેથી છેવટે જનસમૂહને એવી પ્રવૃત્તિ વિશે અણુ-ગમે પેદ થાય છે. ગાંધીજી ૧૯૧૫ માં સ્વદેશ આલ્પા પછી તેમણે 'ટેરરિઝમ' ને એમ સમજવવાનો પ્રયાસ કર્યો કે 'ટેરરિઝમ' કરતાં સત્યાગ્રહમાં શરાતન બનાવવાની તક વધારે છે; અને એમ કરીને તેમણે એ પર્ગના કેટલાયે માણસોને અહિંસા ને સત્યાગ્રહ તરફ વાળ્યા.

એ જ સમય દરમિયાન શુદ્ધે જોયું કે દેશમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ ઘણી જરૂરી છે, અને તે રાજવાશ્ય ગિના પણ ચાલી શકે છે. 'સ્વદેશી સમાજ' નામના ગ્રન્થમાં તેમણે ભૂતકાળ પર નજર નાખી અસ્તેસ કરતાં કહ્યું કે અગાઉ આપણે ત્યાં સમાજને ઉપયોગી એવાં ઘણાં કામ સમાજ પોતે જ કરતો. ગામડાંનાં મહાજનો જળાશયો ખોદાવવાનું, ધર્મશાળાઓ બંધાવવાનું, રસ્તાઓ બનાવવાનું વગેરે અનેક કામો પોતે કરાવી લેતાં. ઘણું લાગે

તો એ કામો ખાનગી દાનનાં નાણાં વડે થતાં. એ જમાનામાં રાજસત્તા તો ક્યાં દૂર રાજધાનીમાં રહેતી, ને લોકોને તેની સીધી રીતે જાણુ બાહુ જ એછી થવા પામતી. ઘણી જગ્યાએ ગામડાંનું મહેસૂલ પણ ઉધરાવીને સામર્યું બારેબાર રાજધાનીમાં મોકલવામાં આવતું. આને લીધે રાજવંશી બદલાતા તોયે ગામડાંનું સામાજિક જીવન અસ્પષ્ટિત ચાલ્યાં કરતું, અને રાજવંશઢાની તેના પર કશી ખાસ અસર પડતી નહીં. યુરોપે એ જમાના જોડે આજની રીતિને સરખાવતાં કહ્યું કે આજે તો આપણે દરેક નાના કામ માટે પણ સરકાર તરફ નજર નાખીને બેસી રહેવાનું શીખ્યા છીએ. આને લીધે એક તરફ સરકારનાં કામ વધ્યાં છે, અને બીજી તરફ આપણે એટલે અંશે સ્વાયત્તની ટેવ યુમાની નિરાધાર બન્યા છીએ. ગ્રામીણ સમાજમાં પરસ્પર જે સહકાર હતો તે ધણી જ ઘટી ગયો છે. કવિનું આ નિરૂપણ કેટલું સાચું છે! આજે સમાજને ઉપયોગી એવું કંઈ પણ કામ કરાવવાનું હોય ત્યારે આપણે હાથ હલાવવાને બદલે બૂમાટ કરીએ છીએ. સરકાર કંઈ એવાં બધાં નાનાં મોટાં કામને પહોંચી શકતી નથી; પહોંચી શકે પણ શી રીતે? ફેલસાં કામ એવાં હોય છે જે લોકોના સંયુક્ત પ્રયાસથી જ્વેતજ્વેતમાં થઈ જાય. તે આપણા આ પ્રવાવર્ણબીપણીને લીધે પડ્યાં રહે છે.

ખીજું, અગાઉ જે કામ દાનથી થતાં તે હવે કર-વેરાથી થાય છે. સરકાર અગાઉ માત્ર બદોબસત રાખનારું 'પોલીસ સ્ટેટ' હતી; તેને બદલે હવે તેને લોકસેવાનાં અનેક કામો જ્વેત કરવાં પડે છે, એટલે તે 'સેવક રાજ્ય' (મિનિસ્ટરિયલ સ્ટેટ) બની છે. જેમ કામ વધે તેમ પૈસા વધારે જોઈએ; એટલે કર પણ વધારવા પડે જ. દાન એટલે, ને કર ફરજિયાત; એટલે કર અકારા લાગે. દાનની પાછળ જે ઉમંગો હતો, માનવજેમની જે લાવના હતી, તે આજની વ્યવસ્થામાં રહ્યાં નથી.

એટલે કવિવરે, સમાજમાં સ્વાવર્ણબન અને સહકાર ખીલવવા માટે, રચનાત્મક કામની જરૂર સ્વીકારી. તેમણે આગળ જનાં એ વિષે લખ્યું: 'મારી તો દૃઢ પ્રતીતિ હતી કે ભારતવર્ષને જે કોઈ વસ્તુની જરૂર સૌથી વધારે હોય તો તે તેની અંદરથી જ પેલ થવા રચનાત્મક કામની હતી...આપણને જે મોટા નેક્રમ છે તે જે આપણને એકદમ આપી દેવામાં આવે તો એથી નુકસાન જ થાય.

તેથી મેં મારા દેશબંધુઓને ફરીફરી કહ્યું છે કે તમે જૂથ બાંધો—પણ તે શિક્ષા માગવા સાડુ નહીં, પણ આપણી આપજોગની લાવનાને પ્રગટ થવાની તો શરૂ પેલા કરવાના કામ માટે.' (નૈશનાલિઝમ, પૃ. ૧૧૨-૩)

આજ વાત ગાંધીજીએ પણ 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ'માં કહી. 'રેડિયાથી સ્વરાજ મળે', એમ તેમણે કહ્યું, એની પાછળ ગર્ભિત અર્થ એ રહેલો હતો કે રેડિયા ને બાદરું કામ ચલાવતાં આપણમાં જે વિચારો સહકાર ને સંગઠન પેલ થાય તે સ્વરાજ મેળવવાની શક્તિ આપે—આ યુગસો તેમણે પોતે કહેલો. વિદેશી સરકાર જોડે અસહકાર એનો અર્થ પ્રજામાં દેશબંધાપી સહકાર છે, એજ પણ તેમણે અનેકવાર કહેલું.

આમ, રાષ્ટ્રીય જગતિ ને રાષ્ટ્રીય સંગઠનમાં નિચાર અને કાર્ય વડે મોટા ફાળો આપવા છતાં, આધુનિક રાષ્ટ્રવાદમાં જે નેખમ રહેલું છે તેના તરફ સ્વીકારનારું ફક્ત નહોતું. આધુનિક રાષ્ટ્રવાદ, અથવા કહો કે રાષ્ટ્ર-પૂર્ણધર્મ (નૈશનાલિઝમ), જે પશ્ચિમની ૧૮મી ને ૧૯મી સદીની પેલા છે. એના બૂરા પરિણામો તરફ ધ્યાન બેચી એતવણીના બુલંદ પોકાર કરવા માટે તેમણે, 'પશ્ચિમમાં રાષ્ટ્રવાદ', 'જપાનમાં રાષ્ટ્રવાદ' અને 'ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદ' એ નામનાં, ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તે અંગ્રેજીમાં 'નૈશનાલિઝમ' નામના એમના પુસ્તકમાં બેમાં છાપેલાં છે, ને વાંચી વિચાર કરના ની આંખ ઉઘાડે એવાં છે.

પશ્ચિમમાં ૧૯મી સદીમાં ડારવિને 'જીવનસંગ્રામ'નો સિદ્ધાંત ફેલાવ્યો. કુદરતમાં બધે પરસ્પર સંગ્રામ (struggle for existence), ચાલે છે, 'જીવો જીવ જીવન' એ જ કુદરતનો મહાનિયમ છે, અને એમાં જે પ્રાણી સૌથી વિશેષ લાયક હોય તે જ છેવટે જીવતાં રહે છે (survival of the fittest) એ ડારવિનની શોધનો સાર હતો. એમાંથી લોકોએ એમ કલિત થયું માન્યું કે સૌથી લાયક તે જ પ્રાણીઓ કે માણસો, જે ખીન જોડે લડીજીવડીને છેવટે જીવતાં રહે છે; એટલે કે જે સૌથી વધારે નિરાવર તે સૌથી વધારે લાયક. પછી તો સૌથી નિરાવર થવા માટે - હંસાટારી ચાલી. 'ધન છે નમ માણુઓને, કેમકે ધરતીનો વારસો છેવટે તેમને મળવાનો છે,' એ છત્ર ધ્રિસ્તરતું વચન પિસારે પડ્યું. આ અરસામાં જ રાષ્ટ્ર-રાજ્ય (નૈશના-સ્ટેટ)ની પ્રસાપનો

યહ. એવાં રાજ્યો વચ્ચે હરીફાઈ ને કબ્જો જમ્યાં. બધાં જ રાજ્યો સર્વસત્તાધીશ, એટલે એમને માહિમાહે લડતાં અટકાવે કોણ? આમ એમથી મહાપુલ્કો પેદા થયાં.

રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે આ 'નેશન-સ્ટેટ' તે નિર્જીવ યન્ત્ર છે. 'ધન અને સત્તાના લોભ' પર એની રચના થયેલી છે. નીતિ અને ધર્મની લગામ તો એના પર હતી નહીં. નીતિધર્મની જે કંઈ મર્યાદા બાકી હોય તે નાબૂદ કરે એવા પશુ સિદ્ધાન્તો નીકળ્યા. નીતિ કે ધર્મનાં બંધનોથી પર અને સત્તાના લોભુપ એવા નરોંછ (સુપરમેન)ની કલ્પના તો નીરૂંછેએ ચલાવી જ હતી. પછી એવો સિદ્ધાન્ત કંઠવામાં આવ્યો કે નીતિનાં બંધન માત્ર બંધિતઓને માટે છે; રાજ્યને માટે એવાં ક્યાં બંધન છે જ નહીં; રાજ્ય (સ્ટેટ) તો નીતિ અનુભૂતિથી પર છે. આ વિચારનું સવિસ્તર પ્રતિપાદન ટ્રીટકે નામના જર્મન લેખકે કર્યું. 'મારો દેશ સાચું જોઈ' જે કરે તે બધું જ સાચું,' My country right or wrong) એમ કહેનારો હાહોળો રાષ્ટ્રવાદ પ્રચલિત થયો. પોતાનો દેશ જોઈ' કરે છે એમ કહેવાની કોઈની હિંમત ચાલે નહીં એવું વાનાવરણ ધણા દેશોમાં પેદા કરવામાં આવ્યું. આવા રાષ્ટ્રવાદવાળા પશ્ચિમના દેશોએ સામ્રાજ્યો રચાયાં, અને એશિયા તથા આફ્રિકાની રાજ્યગણમાં પછાત એવી પ્રજાઓને તાબેદાર બનાવી ને ચૂસી. ગેરાઓ સરકારમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજા છે એવું શુમાન પેદા થયું. આ પ્રકારના રાષ્ટ્રવાદ સામે ચુરદેવે સખત વિરોધ જાહેર કર્યો. તેમણે કહ્યું કે અત્યારે તો પશ્ચિમનાં આધુનિક રાષ્ટ્રો ઇતર નિર્બળ પ્રજાઓનો શિકાર કરે છે; પણ આખી દુનિયા હોહવાં યહ તરો ને શિકાર કરવા જેવું કયું રહેશે નહીં ત્યારે અ. વડો આ માહિમાહે લડી એક્ટીવિઝમને કાઢી ખા ; કેમકે એમનો 'સુધારો' જ એવો નરભક્ષક છે. કવિની આ ભવિષ્યવાણી ગયાં એ વિશ્વપુલ્કોએ સાવ સાચી ઠરાવી છે.

આ પરથી એમ જોઈ શકાય છે કે રાષ્ટ્રચક્તિ ખોટી નથી, પણ રાષ્ટ્રવાદ ખોટો છે. અથવા કહો કે રાષ્ટ્રવાદ એ પ્રકારનો છે: સારો અને બૂરો. ગાંધીજીએ 'રહેણી'ની વ્યાખ્યા કરતાં કહેલું કે આપણે જે સ્થળમાં જન્મ્યા તે વસ્તુ તેની સેવા પ્રથમ લેવાદેવાનો જે ધર્મ તે રહેણી. કેન્દ્ર વિના વર્તુળ શક્ય નથી. જે માણસને જગતની સેવા કરવી

હોય તેને પણ કામ કરવા સારું જીભા રહેવા માટે કોઈ ને કોઈ એક કેન્દ્ર તો જોઈએ જ. એ કેન્દ્ર વિશેના પ્રેમ, તેને વિશેની ભક્તિ, તેની સેવા કરવાની ધણત્ર એ કંઈ ખોટી વસ્તુઓ નથી. જે માણસ પોતાના ગામ, પ્રાન્ત કે દેશની સેવા કર્યા વિના કેવળ 'વિશ્વસેવા'ની જ વાત કરે છે તેના માનવપ્રેમને, તેની humanitarianismને રવીન્દ્રનાથે 'રંગ વિનાની વિશ્વનિષ્ઠા' (colourless cosmopolitanism) કહી વખોડી છે. જે પડોશીની સેવા કરવાનો કદી વિચાર ન કરે તે જગતની શી સેવા કરવાનો હતો? આખા જગતની સેવા એકસાથે કરવાની શક્તિ ધૃત્વે અતિવિરલ માણસોને આપી હોય છે.

આ વસ્તુ રવીન્દ્રનાથે બહુ રૂપે રાષ્ટ્રોમાં સમજાવી છે. તેમણે કહ્યું છે કે વિશ્વભ્રમણ સાથે એકંદ્ર સાધવા માટે આપણે કામમાંથી સ્વાર્થદૃષ્ટિ કાઢી નાખી વિશ્વકર્મી (world-worker) થવું જોઈએ. એટલે કે 'આપણે સહુને માટે કામ કરવું જોઈએ. સહુને માટે એ રાષ્ટ્રો હું વાપડું છું' ત્યારે એનો અર્થ હું એ નથી કરતો કે અસંખ્ય બંધિતઓને માટે. જે કાર્ય સાર્થક છે તે બધું, ભણે વિસ્તારમાં ગમે તેટલું નાનું હોય તોયે, તેલું સ્વરૂપ વિશ્વબાપી છે—તે સમગ્ર વિશ્વની સેવા છે.' (ધ રિલિગિયન ઓફ મેન, પૃ. ૬૬.) રવીન્દ્રનાથનો આત્મ-રાષ્ટ્રીયવાદ સમજવામાં આ વચન ધણું ઉપયોગી છે. એ જ વસ્તુ લખમાં રાખીને ગાંધીજીએ કહ્યું કે 'મારો રાષ્ટ્રવાદ એ આત્મ-રાષ્ટ્રવાદનું તોત્રનમ રૂપ છે.' આ વિશાળ ભાષના ભારતવર્ષમાં પહેલેથી હતી, એટલે તેણે કોઈ પણ પરદેશ ઉપર કદી આક્રમણ કર્યું નથી.

આ વાત વિસ્તારીને કહીએ તો, હિંદી યવા માટે આપણે ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી, કે બંગાળી મઢી જવાની જરૂર નથી. એ વિષયમાં ગાંધીજી, તિલક મહારાજ અને ચુરદેવ રવીન્દ્રનાથનાં ઉદ્ગેશો દૃષ્ટાન્તો આપણી સમક્ષ મોજુદ છે. જી. કે. એસ્ટરને કહ્યું છે: 'જે ઇંગ્લેન્ડવાસી અંગ્રેજ નથી તે ફ્રેન્ચિયન નથી; જે ફ્રાન્સવાસી ફ્રેન્ચમેન નથી તે ઇંગ્લિશમાન નથી.' (An Englishman who is not English is not European; a Frenchman who is not fully French is not fully human.) અનેકામાં એકતા, બેદમાં અમેદ એ જીવનનો નિયમ છે. વિશ્વમાં અનેક રંગોની જે વિવિધ મેળવણી

છે તે કાઠીને એકરંગી એક સ્થાપતું રાખ્યું નથી, તેમ જુદા પણું નથી. એવું એકરંગીપણું હમરને પ્રિય નથી. નહીં તો એણે સંપ્રિતમાં અનેક રંગો કર્યા જ ત્યાં સાર હોત? અહીં બહાર જે લીધો રંગ છે તેમાંજ કેટલી બધી છાયાઓ છે તે બુદ્ધિએ તોથી જગતમાં એક જ બાપા, એક જ ધર્મ, એક જ રાજસત્તા ત્રેરે સ્થાપવાના કૃત્રિમ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીપડ્યા છે. અનેક ભવિષ્યોના મિલનમાંથી એકરાગ પેદા કરવાનું, તથા સદુષ્ટો હળીમળીને રહી જગતને તેનો પાઠ શીખવવાનું, આસ ક્રમ હમરે ભારતને સોંપ્યું છે, એમ રવીન્દ્રનાથે જ કહ્યું છે.

એ કાર્ય આપણે ભૂડ્યા એને લીધે એરી એમવાદ પેદા થયો. તે જ પ્રમણે પ્રાંતભક્ત એ સારી વસ્તુ હોવા છતાં, આપણે તેનો અને રાષ્ટ્રભક્તિનો મેળ બેસાડી ચક્રતા નથી; પ્રાંતભક્તિ એ રાષ્ટ્રભક્તિનું જ અંગ કે તેનો જ અંશ છે એ આપણે ધ્યાનમાં નથી રાખના; તેને લીધે પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે હંસાવરો પેદા થઈ તેમાંથી બૂરો પ્રાંતવાદ જન્મ્યો છે. બૂરો રાષ્ટ્રવાદ તેને કહેવાય જેમાં એક રાષ્ટ્ર બીજાની સેવા કરવાને બલે, બીજાને દબાવવા ને લૂંટવા માગે છે. તે જ રીતે બૂરો પ્રાંતવાદ તેને કહેવાય જેનાથી પ્રેમહત્તે એક પ્રાંત બીજા પ્રાંત પાસેથી બને એટલું ચૂંટવવાની ઇચ્છા રાખે છે. ખડું જોતાં તો દરેક પ્રાંતને પોતે પુષ્ટ થઈ બીજાની સેવા કરવાની, બીજાએને કાળે ધસાવાની તથા હોમાવાની, તમજા હોવી લેઈએ. એવી તમના સ્વરાજ મળ્યા પહેલાં આપણામાં હતી. ત્યારે પ્રતિ વચ્ચે રસાહારી સૌથી વધારે આપણેજ આપવાની બાબતમાં હતી. સ્વરાજ આપ્યા પછી એ વૃત્તિ અલોપ થઈ દેખાય છે; ને જાણે મોટો

ગગન મળી ગયો હોય એમ એમણે ચૂંટવવા મારે પડાપડી ચાલી રહી દેખાય છે આમ વૃત્તિ બદલાવાને લીધે, રૂઢી વસ્તુ દતી ને બૂંડી થઈ પડી છે. મુંબઈ, ડાંગ, માનબૂમ,

મદ્રાસ વિષેના ઝઘડા તો મનની અંદર પડેલા એનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ ચિહ્નરૂપ છે. મુખ્ય જરૂર તો વિચારપરિવર્તનની છે, માનસ પડકારવાની છે. મુંબઈ અને ડાંગની બાબતમાં અત્યંત મહારાષ્ટ્રીઓ ને ગુજરાતીઓ પંચના ફેસલા માનવાની ના પાડે, એને વાજબી કંઈ રીતે મણી શકાય? ચાંચ કાંઈ-રોકે ખડું કહ્યું છે કે 'આપણે જાતે પહેલાં આપણી પાયામાલી ન કરીએ, તો બીજું કાંઈ રાષ્ટ્ર આપણને પાયામાલી કરી શકતું નથી.' (No nation can ruin us, unless we first ruin ourselves.)

માને કે ગરાસમાંથી ભાગ મેળવવાનો સવાલ હોય, તોયે જે ભાગ ન્યાયથી, ધર્મથી ન મળ્યો હોય તે ત્યાજ્ય ગણવો જોઈએ. ધર્મ અને ન્યાય ચૂકીને મેળવેલી સર્વેય કંડી ટકતી જ નથી, એમ રવીન્દ્રનાથે એક જૂનો શ્લોક ફરીફરી ટાંકીને સારપૂરક બતાવ્યું છે.

વર્તવ્યમેળે નરતનો મદ્યો પવતિ ।

મૃતું પન્માપ્તોને કમ્પચ્છુ નિરવતિ ॥

(માણસ અધર્મથી કાંઈપણે છે, પણ તેની આબહી થાય છે, ને તેને પુષ્કળ ધન પણ મળે છે. પણ છેવટે તો તેને સમૂલે તારાજ થાય છે.)

આને, કહેવું હોય તો, ઇતિહાસનું આધ્યાત્મિક વિવરણ (spiritual interpretation of history) કહી શકાય. આજે તો આપણા કાન આગળ દિન-હાસના અનાદ્યમાલી, જગતી વિવરણ (material interpretation of history) નાં નગારાં બેરેલી વાણી રહ્યાં છે. આ બેમાંથી આપણે કયું પસંદ કરીએ

છાએ, ને કયો રસ્તો લઈએ છીએ, એ મહાપ્રશ્ન આપણી સામે પડેલો છે. એ પસંદગી કરવામાં આ પુષ્કળ મદ્યો રવીન્દ્રનાથનું માર્ગદર્શન આપણને સલાહકર નીવડે.

બૌદ્ધિક શિક્ષણનો શાષ

પ્રિન્સિપાલ મનુભાઈ પ્રા. વૈદ્ય
એમ.એ., એમ. એડ.

હિંદમાં તેમજ અન્ય કેળવણીની નવચલના કરવાની વાતો થાય છે, યોજનાઓ થકાય છે. સમેલનો યોજાય છે અને પ્રશ્નો તપાસી જવા પડે. નીમાય છે. શિક્ષણ ઉપયોગી હોયું નેહ્યે. હુન્નરઉદ્યોગના શિક્ષણને પ્રાધાન્ય આપવું નેહ્યે. શિક્ષણમાં કેન્દ્ર તરીકે કોષ્ટ દસ્ત-કામ સામયું નેહ્યે. આવી અનેક વાતો થાય છે. બૌદ્ધિક શિક્ષણ માટેનો આપણો પ્રેમ હતું એવો થયો નથી. કોષ્ટપણ પ્રાંતના આંકડા તપાસીયું તો જણાયું કે વિદ્યાર્થી-ઓની વિશેષ સંખ્યા બૌદ્ધિક શિક્ષણ લઈ રહી છે. કાષ્ટદેશો તથા કોલેજોમાં જનારી સંખ્યા વિશેષ હોય છે. આર્થિક અથવા અન્ય કારણને લીધે કોલેજમાં ન જઈ શકે તે અન્ય શિક્ષણ લે છે. કેળવણીનો હેતુ વ્યક્તિને જીવન માટે તૈયાર કરવાનો હોય છે. જીવનની નૈવાર્યનાં ચારિત્ર્યસ્થાપના અધરથાને છે તે ભૂલી જવાય છે. તો પ્રથમ એ ઉભો થાય છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણે માણસને ચારિત્ર્યવાન બનવામાં મદદ કરી છે કે નહિ. તપાસ કરીયું તો જણાયું કે ચારિત્ર્યને શિક્ષણ સાથે બંધુ જ એવો સંબંધ છે. બહુલા ચારિત્ર્યમાં શિષ્ય માહુમ પડ્યા છે તો અભણતું પણ તેમજ છે. શિક્ષણથી કેટલાક સુધાર્યા છે, તો અનેક બગડ્યા પાલ્ય છે. શિક્ષણને અંગે ખાસ સુધારો થયો હોય તેવું જણાવું નથી.

અમેરિકામાં થોડા સમય પહેલાં દા. હન્નર વ્યક્તિઓને કસોટીઓ આપવામાં આવી. આ કસોટીઓથી એવડું કામ થયું. એક તો વ્યક્તિઓના શિક્ષણ પ્રમાણે વિલામ પડ્યા અને પછી વ્યક્તિના અંશોની માપણી થઈ. કાષ્ટ-રહેલના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આ બાબતમાં ચડિયાતા ન હતા. માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં અનેક શોધો થઈ છે. પણ ચારિત્ર્યના પિકાસને શિક્ષણની કક્ષા સાથે સંબંધ છે તેવી કશી પ્રમાણિત શોધ હતી નથી, ઉચ્ચ શિક્ષણથી વાકપુટના આવતી હશે પણ તેવી નીતિ, પ્રેમ કે પ્રમાણિકતા પિકસનાં હોય તેવું માનસશાસ્ત્રની કસોટીઓથી જણાવું નથી. આ આપણા સામાન્ય અનુભવની વાત છે.

એ શિક્ષણથી નીતિ આવતી હોય તો ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનાર અમલદારો લાંચ-રસવતની ખટીથી મુક્ત હોત. બૌદ્ધિક પરીક્ષાઓ પસાર કરવાથી માણસતું સાચું મૂલ્યાંકન થતું નથી. વિદ્યાર્થી પોતાના મિત્રો સાથે કેવી રીતે વર્તે, અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓમાં કેવો લાગ લેતો-આ બધું તેવું સાચું મૂલ્યાંકન કરવા માટે જરૂરી છે. આ દ્રષ્ટિથી કેળવણીના ધ્યેય પરત્વે આપણા દેશ થઈ અષ્ટેકા વિચારો આપણે દેવના પડશે; માત્ર બૌદ્ધિક શિક્ષણ લેવાથી ચારિત્ર્ય પડતું નથી, માનવના પાંગરતી નથી, શિક્ષણ બોળ રૂપ બની જાય છે. વાસ્તવિકતા સાથે સંપર્ક નહિ રહેવાથી અનેક આશાભર્યા જીવન વેડફાઈ જાય છે. ગ્રામ્ય જીવનમાં કામ આવતું નથી. મહેનત બરબાદ થઈ હોય તેમ લાગે છે. મજબૂત કામ કરનારને જ્યારે શારીરિક કામ કરવાનું આવી પડે છે ત્યારે તે ગમરાઈ જાય છે. તેનો તેને મહાવરો નથી તે કારણ પોતાથી નહિ થઈ શકે તેમ તે માની બેસે છે. માત્ર બૌદ્ધિક અભ્યાસમાં અનેક વર્ષો સુધી તક્લીન રહેવાથી તેને શારીરિક કામની ટેવ છુટી ગઈ છે. શારીરિક કામમાં પણ ઝોરવ અને આનંદ છે. તે તેને સમજાવવું પડે છે.

એક વિદ્યાર્થી છે; કોલેજમાંથી રનાતક થઈ બહાર પડે છે. તેને હતું અભ્યાસ કરવો છે. સાહિત્ય કે પત્ર-કાલિમાં જાંડા જતું છે. તેના કુશળ વેપારી છે. તેઓ પોતાના પુત્રને વેપારમાં નાખશે આનુર છે. માતાને સરકારી કલેવરપત્રના શોખ છે. પોતાનો પુત્ર હતું વિશેષ વિદ્વાન થાય તેવી તેને હોય છે. પુત્ર કહે છે; “મારે પૈસા એકઠા કરવો નથી, મારે તો સાહિત્યની ઉપાસના કરવી છે, કંઈક લખવું છે, પ્રસિદ્ધ કરવું છે.” આવા બુવકની આપણે માનસશાસ્ત્રની રીતે તપાસ કરીયું તો મજબૂત પડશે કે તેની શિક્ષણશક્તિઓ સામાન્ય હતી. સાહિત્ય માટેની તેની શક્તિ ખાસ આદર-ણીય ન હતી. અર્થ કારણ તેનો અચોક્કસ, અનિશ્ચયમક સ્વભાવ હતો. વેપારમાં નેહ્યેતાં ઉત્સાહ, આવેશ અને

ચપળતા તેનામાં નહોતાં. આવી વ્યક્તિને નિરાશ કરવાની જરૂર નથી. સાહિત્યની તેની ઉપાસનામાં તેને જરૂર પ્રોત્સાહન આપવું. પણ વાસ્તવિક જીવનનો સાચો અનુભવ થાય તેટલા માટે તેને પ્રથમ તો નોકરી લઈ લેવા શિખામણ આપવી. છ મહિના તેવો અનુભવ લીધા પછી તેને સત્ય સમજશે અને લોકોનાં ખાનગી જીવન માટે ઘણું ઘણું જાણવાનું મળ્યું હશે. તેનામાં આત્મવિશ્વાસ જીવન થશે. જીવનમાં તેને રસ આપશે. ચોપડીઓમાંના લોકોને ખાસે તે સાચા, માંસ-શ્ધિરવાળા લોકોને ઝોળખતો થયો હશે.

પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિથી શું તુકચાન થયું છે તેની માનસશાસ્ત્રીઓએ જુદી જુદી રીતે તપાસ કરી છે. બહિર્મુખ (extrovert) ટેવો સંપાદન કરવામાં વ્યક્તિત્વનો વિકાસ રહેલો છે. માણસની શક્તિઓ સમાજને ઉપયોગી તેમજ પોતાને આનંદ આપે તેવી રીતે વપરાવી જોઈએ. તેમ કરવા માટે અમુક સારી ટેવોની આશર્યકતા છે. ‘સમાજને ઉપયોગી’ ટેવોને પ્રાધાન્ય આપવું પડશે. ‘પોતાને આનંદ આપે’ તેવી ટેવો પછી આવશે. દુનિયા બાળકને યરજો છે, તો બાળકે પોતાની શક્તિઓ દુનિયાને અર્પવી જોઈએ. શિક્ષણથી અનેક ટેવો પડે છે; સાંભળવાની, વાંચવાની અને અભ્યાસની ટેવો શિશુમાં મુખ્ય હોય છે. લાંબા વખતના સેવનથી આ ટેવો અનર્થમુખ બનાવે છે માણસ વધારે અને વધારે વાંચે છે, બહુશ્રુત બને છે, પણ કામ તો ઝોણું ને ઝોણું કરે છે. તે લગભગ કિયામત બની જાય છે. જીવન એક ખાલુ એક લે છે. તે એકપક્ષીય બની ગયું હોય છે, તે બૌદ્ધિક જીવન છે, પણ તેમાં સામાજિક કે અન્ય તત્વો ઉપજાયેલાં થતાં નથી, તેનું જ્ઞાન ક્રિયામાં પરિણમતું નથી. માનસશાસ્ત્ર વાંચવાથી મનુજ સ્વભાવની ખબર પડતી નથી; તે માટે તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની જરૂર છે કેળવણીનો એક ઉદ્દેશ માણસને ઉપયોગી જીવન માટે તૈયાર કરવાનો છે. તે પછી વારંવાર જીવનવહેણની બાળકોને લાંબા સમય માટે દૂર ગમવાં તે બતાવે છે; શાળામાં કરાતું કામ, તેના કારકો તથા તેની મોજમજા જીવનની નૈવારીના કરતાં જીવનમાંથી મજેદ છૂટી (Vacation) જેનાં વિશેષ લગે છે. વધારે સંખ્યાને શિક્ષણ આપી દેવાના આપણા ઉત્સાહમાં શિક્ષક પીરજ આપજો નીચું ધુવું છે. દુનિયાના દરેક દેશમાં શિક્ષક પીરજ

નીચું ધુવું છે. શિક્ષણમાંની સ્વતંત્રતાના નામે કે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિને નામે કે મોટી સંખ્યાને શાળામંદી બહાર કાઢવ માટે-ગમે તે કારણ હોય પણ શિક્ષણનું બૌદ્ધિક પીરજ પડેલ જોઈએ. જાંચું રજું નથી ખરા બુદ્ધિવાળી બાળકોને પાંચ મંદી બાળકો માટે ચોખ્ખું પડે છે. માર્ક-ગુણ આપવાનું પદ્ધતિ સામે વિરોધ થાલુ છે. સારા ગુણ બે રીતે મળે એક તો સાઈ કામ કરીને અને બીજું શિક્ષકને કેવળ પુણ કરી શકાય તે જાણીને. જીવનમાં પ્રગતિ પણ આમ જ સધાય છે: એક તો સારું કામ કરીને અને બીજું પોતાના ઉપરી અમલદારો, રોકો કે કાલકોને પુરા કરીને. પહેલામ હોશિયારી જોઈએ, બીજામાં વ્યવહારિક કલાપણ અને કુનેલ જોઈએ.

જીવનની એ કટુલતા છે કે શિક્ષણનાં અનેક જોઈ અભ્યાસ પછી માણસને પોતાના ધંધા કે વ્યવસાયને સાચો ખ્યાલ આવતો નથી. માણસને પોતાની સાચી શક્તિનો પરિચય થતો નથી. શક્તિઓ ભંડે કૂડ તી હોય પણ તેમને તો માણસે પોતાના ઉપયોગ માટે ધણી પડે છે. Talents are made rather than found. ‘આ શક્તિ મારામાં નથી,’ એમ કહીને જોડી જવાથી કાચું સિદ્ધ થતું નથી. કાર્યસિદ્ધિ માટે નિજીવસાધન તથા સીધા જોઈએ. માણસમાં જુદી જુદી શક્તિઓ હોય, તેમાંથી અમુકમાં તે ખાસ તરી આવતો હોવો જોઈએ, અને પોતામાં રહેલી આ વિશિષ્ટ શક્તિઓ પિઝાણીને નિકસાવવી જોઈએ. શાળાઓ કે કોલેજો આ કાર્ય કરતી નથી. તેઓ તો અમુક એક શક્તિને નિકસાવવાને બદલે બીજી શક્તિઓને એક સામાન્ય કક્ષાએ રાખી મૂકે છે. ન્યુયોર્કની શાળાઓમાં ૨૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થીનીઓનો દાવો માટે અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો. જાણીતા માનસશાસ્ત્રી ડૉ. મોર્ન ડાહકે તે કામ હાથમાં લીધેલ. ચીદ જાંચી ઉમરે આ બાળકોને અમુક અમુક કક્ષોની આપવામાં આવી. તેઓનું શાળાની અંદર પ્રગતિપત્ર તેમજ પછીનું નોકરી-ધંધા અંગેનું પત્રક બીજા દેશ વર્ષ સુધી સંભાળપૂર્વક સાચવવામાં આવ્યાં. બીજી તોય રાજામાં આવી. એ બધી નોંધોને બંધે એનું માલુમ પડ્યું કે અંતે હોક બાળક અંતિ બુદ્ધિવાળી બાળક કરતા માત્ર ચાર મહિના પૂર્તી ઓછી કેળવણી લેતા. બાળકોની શક્તિ અને વિષયના પરિમાણ (amount) વચ્ચે કોઈ જાનનો સંબંધ ન હતો. આ શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર વ્યક્તિત્વને

બહાર નહિ લાવે, બહાર નિકળે વ્યક્તિત્વ ઉત્પન્ન કરે. શિક્ષકોનું કાર્ય બંધાયેલી ધીમવવાનું બની રહે છે. વિદ્યાર્થીઓનાં આદર્શ ઉપર ઓછું લક્ષ્ય અપાય છે. શિક્ષકોને બાળકના વ્યક્તિત્વની આંકણી કરવાનું કહેવામાં આવે તો તેઓ વર્ગની ૩૬ પ્રત્યુત્પાદિકા સાથે બંધ બેસના બાળકને જ સારી પસંદગી આપશે. શિક્ષકને એટલભર્યો વિદ્યાર્થી હીક લાગતો નથી. શિક્ષકની પસંદગી બૌદ્ધિક ધોરણે થાય છે અને એ ધોરણે જ તેઓ વિદ્યાર્થીઓની આંકણી કરે છે.

કેળવણીનો એક દાયો એ છે કે તે ઉદાર માનસ તૈયાર કરે છે. કેળવણી વિચાર-ચાત્રાનંદ જન્માવે છે. ભૂતનારવિદ્યા કહેશે કે પૃથ્વી સાત દિવસમાં પેદા થઈ ન હતી. માણસ એક દિવસમાં દેખાયો ન હતો. જુદા જુદા ધર્મોની આખ્યાયિકાઓ કેટલી સાચી છે તે ઇનિડાસ કરાવશે. નીનિના નિયતો અચળ, સત્તાતન હોના નથી. પણ અમુક સ્થળ, સંસ્થાઓને આભારી હોય છે તેમ સમાજશાસ્ત્ર કહેશે. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે જે માન્યતાઓ કે પરિચયો માણસને અત્યારસુધી ઉત્સાદ, પ્રેરણા આપી રહ્યાં હતાં તે તો નિર્મેજ બૌદ્ધિક શિક્ષણથી આવ્યાં જશે. તેમનું ખાલી સ્થાન કોણ ભરીશે ? “જ્ઞાન જ્ઞાન મારે,” એ સૂત્ર જાણીતું છે. પણ આ સૂત્રથી મનુવૃત્તિને શાંતિ થઈ છે? શુષ્ક જ્ઞાનથી માણસને સાચી પ્રગતિ સાધી છે? જૂનકાળની સિદ્ધિઓ, ધાર્મિક ઉપમા, આપદાદાની સંસ્કૃતિના આધારે માણસનું જીવન અત્યાર સુધી સભ્ય બની રહેતું. તે અવશેષોને દૂર કરતાં અન્ય શું આવડ્યું છે? તેમનું સ્થાન કોણ ભરીશે? છે? માણસે બૌદ્ધિક શિક્ષણથી ધબ્બી શોધખોળ કરી ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું. પણ તેનામાં હૃદયની આદર્તા આવી? તેની માનવતા વિકસી? બૌદ્ધિક શિક્ષણે તેને જ્ઞાન અને સુખી બનાવ્યો? જૂના આદર્શો ગયા; નવા હજી સ્થપાયા નથી. પરિણામ? અત્યારના યુવક વર્ગમાં તે નીચે પ્રમાણે દેખાય છે:-

(૧) માત્રાપોતે ‘જૂનવાણી’ ગણવાની વૃત્તિ.

(૨) જવાબદારીનું ઓછું બોન અને હક્કી વિશેષ ધરણ.

(૩) માત્રાપોતે પૈસા છૂટે હાથે વાપરવાની વૃત્તિ.

(૪) ધાર્મિક તેમજ નૈતિક ધોરણોની અવગણના.

(૫) વગર અધ્યાસે અને વગર સમજણે, જર્મમાન શબ્દોના પસોની ટીકા.

(૬) આપદાદાના ધંધા તરફ ઉપજતો અજુગનો.

(૭) શરીરને શ્રમ પડે તો કામ તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ.

આ યથા યુવકવર્ગની વાત. મોટેરાઓનું શું છે? સન્ધ-અસત્યનાં પારખાં ઓછાં થઈ ગયાં છે. સહિષ્ણુતાના બદલે ખૂબ ગદગદોટિયા ચત્રારી લેવામાં આવે છે નીતિ, પ્રાગભિક્ષિતાનાં બંધન શિથિત થઈ ગયાં છે. આનું મૂળ કારણ શું? માણસના શિક્ષણમાં કયાંક ગંભીર ખામી રહી ગઈ છે. બૌદ્ધિક શિક્ષણે આત્માના નાદને ગણકાર્યો નથી, માત્રાપોતે વર્તન સંકારીક હોય ત્યારે તેની છાપ સંતાનો ઉપર કેવી પડે? Moral Indignation-સાંત્વિક શોષ-અત્યાર ક્યાં દેખાય છે? આપણે બહુ ચત્રારી લેવા (સહિષ્ણુતાના નામે) દેવાઈ ગયા છીએ. હુનિયાને અત્યાર સાદસરીની જરૂર છે. નૈતિક સહા દર કરવાનો છે. તેમાં બૌદ્ધિક શિક્ષણ સફળ નીપડે કે કેમ તે શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓએ તથા સમાજસુધારકોએ વિચારવાનું છે. જૂનું એટલું બહુ બોલું, અને નવું એટલું બહુ સારું-એ માન્યતા બોલી છે. એ પણ એક જાતની માનસિક યુગ્મી છે. એનું તો નથી થયું કે આપણી સમાજનીકા ખરોએ ચઢી ગઈ હોય? આપણે ધરમણથી શિક્ષણમાં ફેરફાર કરવા પડશે. નવાં મૂલ્યાંકન સ્થાપવાં પડશે. માનવતા સમજવી પડશે. પ્રગતિ એવે હૃદયની વિશેષ આદર્તા ને જાણવું પડશે. જીદિને ત્યાગ સાથે જોડવી પડશે, અને આવી બાવના માનવધર્મ સિવાય અન્યથા ક્યાં માલુમ પડશે? માનવધર્મ કોઈ સંકુચિત સંપ્રદાય કે પંથ નથી. ધર્મ સિવાય આવી બાવના માણસને ક્યાંથી લાધવાની છે?

જ્ઞાન એ જીદિજન્ય અનુભવ નથી. માણસનું મન જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલી શકતું નથી. તે મોટે મન નિમિત્ત પણ થતું નથી. જીદિ સાધન છે, સાધ્ય નથી. એ સાધ્યનથી માણસ સંજોગોને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરે છે. દાંત બીજી વસ્તુ આવવા મારે આવ્યા છે, પોતાને ચાવી જવા નહિ. તે પ્રમાણે મન બીજી વસ્તુએ તો વિચાર કરવા મારે છે, પોતાની હાથવેચ કરવા મારે નહિ. પશિમની સંસ્કૃતિએ મન તથા જીદિને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી દીધું છે. જીદિ સાધનને બદલે સાધ્ય બની ગઈ છે. આ જ ખામી આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં છે. તેમાં જીદિને જ ગૌરવ અપાયું છે. જીદિ જરૂરી છે તે સાચું, પણ મૂળભૂત

ભાવનાઓને હિસાબે નહિ. આતું બાન આજુબાજુ દુનિયાને કરાવ્યું છે. જીવિકાસથી દુનિયાને સુખ કે શાંતિ મળવાનાં નથી. માણસના સ્વભાવમાં રહેલ પાશવજાતને કાઢવા અન્ય તત્વની જરૂર રહે છે. પૂ. મહાત્માજીએ તો તે તત્વ દુનિયા સમક્ષ મૂક્યાં છે. દુનિયાને જી.તું હશે તો તે રસ્તે ગયા સિવાય છુટકો નથી.

જીવનના ગહન પ્રશ્નો વૈજ્ઞાનિક માન્યથી ઉકેલાતા નથી વિજ્ઞાન તો ઘણી વખતે ગુંચવાડો ઉત્પન્ન કરે છે. વિજ્ઞાનનો જીવન સાથે સમન્વય થવો જોઈએ. 'આ સમન્વય શ્રદ્ધામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે.' આ શ્રદ્ધા જીવનના મૂળભૂત ઝગજગમાંથી આવે છે. આપણને ઘણી વખતે એમ લાગે છે કે માણસને કશુંક શક્ય નહોતું બનતું નોંધ્યું. અજેયવાદ એક પ્રકારનો રોગ છે. કોઇમાં શ્રદ્ધા ન રાખી તેના કરતાં મૂર્ખાઇમરેલી માન્યતાઓમાં શ્રદ્ધા રાખી તે માણસને અનેકવાર શાંતિદાયક થઇ પડે છે. નેશ્વિવાશાયક બાબત તો એ છે કે સારા સારા ઉચ્ચ કક્ષાના વૈજ્ઞાનિકો પણ છેવટે ધર્મ તરફ વળ્યા છે, આધ્યાત્મિક શાંતિની

ખોજમાં તલ્લીન થયા છે. જીવિવાદના વધારે પડતા ડોઝે માણસને અનેક ધર્તીગોતા શિકાર બનાવ્યો છે. ધર્મના ધિક્કારે માણસને બીજા અનેક ધર્તીગોતા ગુલામ બનાવ્યો છે. રાજકીય શોરખોરે માણસની સ્વતંત્ર જીવિ હરી લીધી છે. સ્વતંત્રતા રહી છે જ ક્યાં? કોઇકના વિચારને આપણા બનાવીએ છીએ. કર્તવ્યનો માર્ગ મૂકીને માણસ ઘણી વખત સગવડ કે સ્વાર્થનો રસ્તો લે છે. ઇશ્વરમાંથી શ્રદ્ધા ઉઠી જવાથી માણસને પોતામાં શ્રદ્ધા રહેતી નથી. તેનામાં આત્મમજા રહેતું નથી. તે હારી બેસે છે. સિદ્ધાન્તની કોઇપણ નવરચનામાં આ પાત પાંદ રાખવી પડશે. માત્ર ભૌતિક કે માનવિક ગ્રાહ્યજીવી વ્યક્તિ કે જનસમાજનું કલ્યાણ થવાનું નથી. માનવધર્મના અચળ પાયા ઉપર તેની રચના થવી જોઈએ. જીવિવાદની ઉપાસનામાં ઇશ્વરને ન છોડીએ. Let us not become the fools of reason and the dupes of scientific truth. સત્ય જીવિથી ઘણીવાર અગમ્ય છે, 'નેતિ, નેતિ' એમ તત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે.

સા ભાર

પરિશીક્ષન :- સે. શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, કિં. રૂપયા ૪.

પ્રકાશક ગાંધિય સાહિત્ય મંદિર-સુરત.

ગુલામસિંહ :- એથી આવૃત્તિ લે. મણિલાલ નજુભાઇ દિવેદી, કિં. રૂપયા ૪. પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય

ગીતાંજલિ :- સ્વ. મણિલાલ રત્નજી ભટ્ટ, કિં. આના ૬.

પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય.

ત્રેમપથ :- સે. શ્રી વાલજી ગોવિંદજી દેસાઇ કિં. આના ૪.

પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

ગાંધીમાર્ગ :- સે. શ્રી પુરાતન હુય કિ. આના ૮.

પ્રકાશક બાલગોવિંદ કુમેરસાસ્ત્રી કોં.

સર્વાંગ સુદર જીવન :- તથા કાપંસિદ્ધિ આમ થાય લે. શ્રી. માવજી દામજી શાહ અનુક્રમે કિ. આના ૮ અને આના ૧.

સ્વીકાર

સામુદ્રિક શાસ્ત્ર :- સયોજક પં. સ્વામીકર બારડીવાળા કિં. રૂપિયા ૧૧

શ્રોમદ રાજથંદ્રની જીવનરેખા :- સે. રૂ. શ્રી મનસુખસાઇ કોરતથંદ મહેતા. કિ. રૂપિયા ૧૧ હિંદ પર્યટન :- સે. શ્રી. વીરજી ગંગાજી માહેપર કિં. રૂપિયા ૩

સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ :- નવજીવન પ્રકાશન મંદિર કિં. રૂપિયા ૧૨.

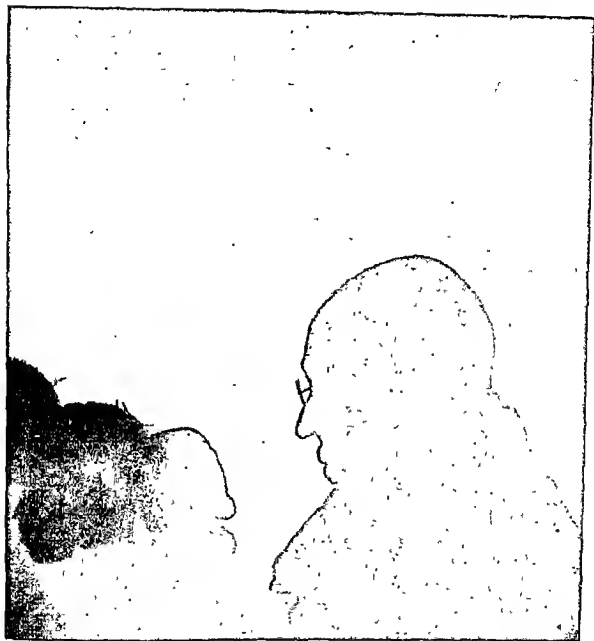
ગાંધી કથા ગીતા :- સે. શ્રી ચિમનલાલ પ્રા ભટ્ટ કિં. આના ૧૨.

Who shall lead us now? :- સે. શ્રી નિરુપમા જોશી કિં. આના ૯.

સ્વરાજ્યધર્મ (સામયિક) તંત્રી શ્રી. વલ્લુભાઇ શાહ.

ઉર્મિદૂત :- સંપાદકો : જ્ઞાનંત ત્રિવેદી, નાનીન મોદી.

ગાંધીજી

કેરો:-શ્રી. ર. વિ. પટેલ

શ્રદ્ધા મૃધા તણી લેને, જનેતાની સહિષ્ણુતા,
મૃત્યુની વીરતા લેને, લખ્યાન-તપની સ્વચ્છતા,
આમુલી શક્તિઓ કેરા, એવા વંદોળમાં તમે,
ઉભા યાજુ, ઉદે બપ જગ-માંગલ્યનાં રમે !

કરસનદાસ માલિક.

ભાવનાઓને હિસાબે નહિ. આતું ભાન આજુબાજુએ દુનિયાને કરાવ્યું છે. જુદિવિકાસથી દુનિયાને મુખ કે શાંતિ મળવાનાં નથી. માણસના રવભાવમાં રહેલ પાશવજાતિને કાઢવા અન્ય તત્ત્વની જરૂર રહે છે. પૂ. મહાત્માજીએ તો તે તત્ત્વ દુનિયા સમક્ષ મૂક્યાં છે. દુનિયાને છાતું હશે તો તે રસ્તે ગયા સિવાય છુટકો નથી.

જીવનના ગહન પ્રયો વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથી ઉઠેલાતા નથી વિજ્ઞાન તો ઘણી વખતે યુગવાડો ઉત્પન્ન કરે છે. વિજ્ઞાનનો જીવન સાથે સમન્વય થવો જોઈએ. આ સમન્વય શ્રદ્ધામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. આ શ્રદ્ધા જીવનના મૂળભૂત ઝરણામાંથી આવે છે. આપણને ઘણી વખતે એમ લાગે છે કે માણસને કશુંક શ્રદ્ધાવસંજન તો જોઈએ. અજ્ઞેયવાદ એક પ્રકારનો રોગ છે. કોઈમાં શ્રદ્ધા ન રાખવી તેના કરતાં મૂર્ખાઈમરેલી માન્યતાઓમાં શ્રદ્ધા રાખવી તે માણસને અનેકવાર શાંતિદાયક થઈ પડે છે. નોંધવાલાયક બાબત તો એ છે કે સારા સારા ઉચ્ચ કક્ષાના વૈજ્ઞાનિકો પણ છેવટે ધર્મ તરફ વળ્યા છે, આધ્યાત્મિક શાંતિની

ખોજમાં તલ્લીન થયા છે. જુદિવાદના વધારે પડતા ડોઝે માણસને અનેક ધર્મીગાનો શિકાર બનાવ્યો છે. ધર્મના ધિક્કારે માણસને ધીજી અનેક ધર્મીગાનો ગુલામ બનાવ્યો છે. રાજકીય શોરખકારે માણસની રવતંત્ર જુદિ હરી લીધી છે. રવતંત્રના રહી છેજ ક્યાં? કોઈકના નિયારને આપણા બનાવીએ છીએ. કર્તવ્યનો માર્ગ મૂકીને માણસ ઘણી વખત સગવડ કે સ્વાર્થનો રસ્તો લે છે. ધર્મરમાંથી શ્રદ્ધા ઉઠી જવાથી માણસને પોલામાં શ્રદ્ધા રહેતી નથી. તેનામાં આત્મજળ રહેતું નથી. તે હારી બેસે છે. શિક્ષણની કોઈપણ નવરચનામાં આ વાત યાદ રાખવી પડશે. માનવોદ્ધિક કે યાંત્રિક શિક્ષણથી વ્યક્તિ કે જનસમાજનું કલ્યાણ થવાનું નથી. માનવધર્મના અવળ પાયા ઉપર તેની રચના થવી જોઈએ. જુદિવાદની ઉપાસનામાં ધર્મને ન છોડીએ. Let us not become the fools of reason and the dupes of scientific truth. સત્ય જુદિથી ઘણીવાર અજાણ્ય છે, “નેતિ, નેતિ” એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે.

સા ભાર

પરિશીક્ષન :- સે. શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, કિં. રૂપયા ૪.

પ્રકાશક ગાંધિય સાહિત્ય મંદિર-સુરત.

બુદ્ધાભસિંહ :- એથી આવૃત્તિ લે. મણિશાસ્ત્ર નયુમાછ દિવેદી, કિં. રૂપયા ૪. પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય

ગીતાંજલિ :- સ્વ. મણિશંકર રત્નજી બટ્ટ, કિં. આના ૬.

પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય.

એમપથ :- સે. શ્રી વાલજી ગોપિંદજી દેસાઈ કિં. આના ૪.

પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

ગાંધીમાર્ગ :- સે. શ્રી પુરાનન જીય કિ. આના ૮.

પ્રકાશક બાલગોપિંદ કુબેરદાસની કું.

સર્વાંગ સુદર જીવન :- તથા કાપંસિદ્ધિ આમ શાય લે. શ્રી. માવજી દામજી શાહ અનુક્રમે કિ. આના ૮ અને આના ૬.

સ્વીકાર

સામુદ્રિક શાસ્ત્ર :- સયોજક પં. કેવાશંકર જ્યારડીવાળા કિં. રૂપિયા ૧૧

શ્રીમદ રાજથંદ્રની જીવનરેખા :- સે. સ્વ. શ્રી. મનસુખમાછ કોરતયંદ મહેતા. કિં. રૂપિયા ૧૧ હિંદે પર્થદન: લે. શ્રી. વીરજી ગંગાજીર માધેશ્વર કિં. રૂપિયા ૩

સાર્થ શુજરાતી જોડણીકોશ :- નવજીવન પ્રકાશન મંદિર કિં. રૂપિયા ૧૨.

ગાંધી કથા ગીતા :- સે. શ્રી ચિમનલાલ પ્રા બટ્ટ કિં. આના ૧૨.

Who shall lead us now? :- સે. શ્રી તિરુમદાસ બોદણી કિં. આના ૯.

સ્વરાજધર્મ (સામયિક) તંત્રી શ્રી. વલુમાછ શાહ.

ઉર્મિદૂત :- સંપાદકો: જ્ઞાવંત ત્રિવેદી, નાનીન મોદી.

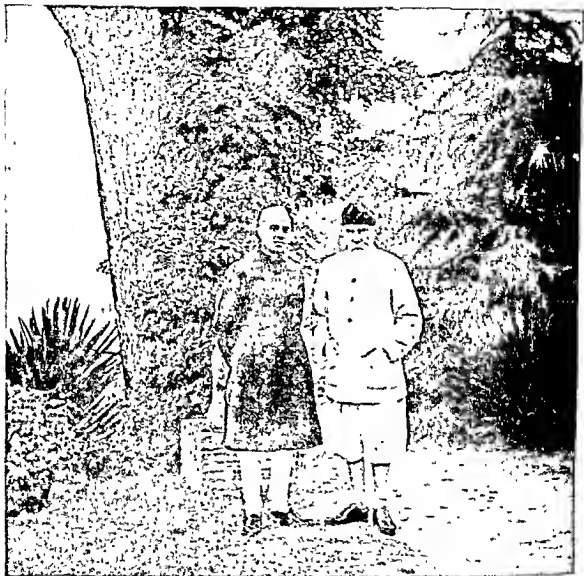
ગાંધીજી

કેદાર :- શ્રી. ર. જી. પંડિત

શ્રદ્ધા મૃત્યુ તણી લેને, જનેતાની સહિષ્ણુતા,
મૃત્યુની ધીરતા લેને, લઈ જ્ઞાનન્તાની સ્વસ્થતા,
આસુરી શક્તિઓ કેસ, એવા વંદોળમાં તમે,
હિમા ષાપ. ઉરે જાપ જગન્માંગલ્યનાં રમે !

પંડિત જવાહરલાલ અને નિકોલસ ડેરીક

“જ્યારે હું નીકોલાસ ડેરીકનો વિચાર કરું છું ત્યારે તેની પ્રશંસાઓ અને તેની સર્જનાત્મક શ્રદ્ધાની ચિન્તનતા અને વિદ્યુત્ત્વ લોહને હું આશ્ચર્યચકિત બની જાઉં છું. મહાન કળાકાર, મહાન પંડિત અને લેખક, પુરાતત્ત્વવેદ અને સંશોધક તેણે માનવીપ્રગતિની અનેક આભુઓને સ્પર્શ કર્યો અને અજવાળી.”

જવાહરલાલ

સાહિત્ય સમીક્ષા

મણિપુરીનર્તન

[કર્તા : શ્રી. ગોવર્ધન પંચાસ; મુખ્ય વિકેતા
એન. એમ. હક્કરની કાં., નાલંદા પબ્લીકેશન. "ધન-નૃસ"
સર પી. એમ. મહેતા રોડ, મુંબઈ; કિંમત રૂ. સાત]

અવલોકનકાર : શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાટક

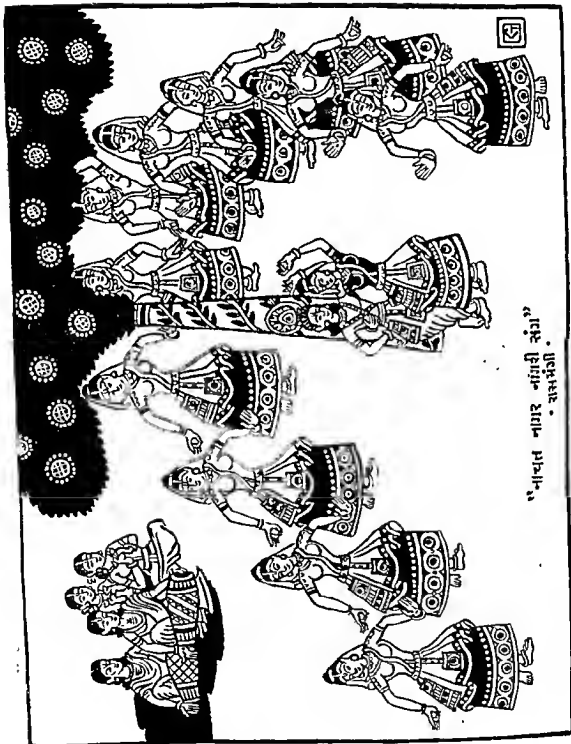

આ પુસ્તકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. મણિપુરીનર્તન ગુજરાતમાં પ્રવેશ પામ્યાને લગભગ પચીસ વરસ થયાં ગયાં. અસહકારનં. જુનાળે જીવનના અનેક પ્રદેશોને સમૃદ્ધ કર્યાં, વ્યક્તિમાં-સમાજમાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રગટ કર્યું તેની અસરમાં લોકોનું ધ્યન નર્તન તરફ ગયું. મણિપુરને અને ગુજરાતને કોઈ ખાસ ઐતિહાસિક સંબંધ નથી. એક પૌરણિક સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે જે આ પુસ્તકમાં નોંધે છે. પાર્વતીએ (મણિપુરના ગામ) ખાણમુરતી પુત્રી ઉપાને લાસ્ય શીખવ્યું, અને ઉપા અનિરુદ્ધને પરાણી દારિકા ગઈ ત્યારે તેણે ત્યાંની ગોપીઓને એ શીખવ્યું, ત્યાંથી તે સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓમાં પ્રસર્યું. પણ મણિપુરી નર્તન ગુજરાતમાં પ્રવેશ પામ્યાનું ખરું કારણ તો એ જણાય છે કે સૌથી પહેલાં આપણા ધનિકોએ એ કંઠાને આગમનનું આપ્યું, તેમના સ્ત્રીર્ગમ-ખાસ કરીને કન્યાવર્ગે એ કલાની પહેલાં પિલાયિનીઓ થઈ, અને શિક્ષકો આના જ મળી શક્યા. ક્યકત્રિ તે વખતે અસાત હતું, અને ક્યક નર્તકી (મણિકાઓ) સાથે સંકળાયેલું હોવાથી અગ્રાણ હતું. મણિપુરી નૃત્ય લાસ્ય પ્રકારનું સ્ત્રીઓ માટે વધારે લાયક હોવાથી એ ગુજરાતમાં સ્થાયી થયું જાય છે.

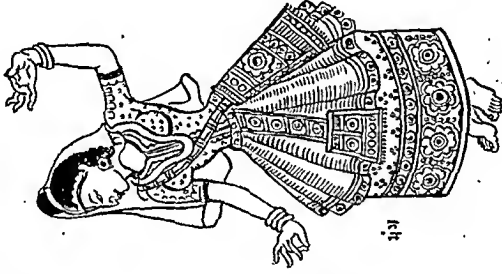
લેખકે નર્તન શબ્દ શોધ રીતે વાપર્યો છે અને સામાન્ય વ્યવહારમાં એ શબ્દ એ અર્થમાં રૂઢ કરવા જેવો છે. નર્તન ઉપરનાં પુસ્તકોમાં નૃત્ત, નૃત્ય અને નાટ્ય ત્રણેયના બિન્ન અર્થો છે. નૃત્ત એ માત્ર તાલ અને લય ઉપર જ આધાર રાખે છે, અને તેમાં કેળાવણી અને આકૃતિનું જ સૌંદર્ય હોય છે. નૃત્ય એ ઉપર આધાર રાખે છે, અને નાટ્ય જેને આપણે નાટક કહીએ છીએ તે એટલે સ્વાગ્રહ છે. નર્તન આ ત્રણેય મળેલો સામાન્ય શબ્દ છે. લેખકે શોધ્ય ખતાવેલું છે કે મણિપુરીનર્તન મુખ્યત્વે નૃત્ત છે. નૃત્તમાં

તાંડવ અને લાસ્ય એવા બે પ્રકારો છે, તેમાં તાંડવ વિષ્ટ ઉદ્ધત અને રુદ્ર છે, પુરુષોગ્ય છે. લાસ્ય મૃદુ સુકુમાર સ્ત્રીોગ્ય છે. મણિપુરીનર્તન લાસ્યપ્રધાન છે, અને ગુજરાતમાં નર્તન શીખનાર મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ હોવાથી તે વધારે લોકપ્રિય બન્યું છે.

આ પુસ્તકમાં મણિપુરી નર્તનનો સામાન્ય પરિચય સારી રીતે આપેલો છે. પ્રથમ, જે મણિપુરમાં એ રૂઢ થયું છે તેની જૂમિ, તેનો સમાજ અને એ સમાજમાં નર્તનનું સ્થાન એમણે ખતાવેલું છે. મણિપુરમાં, નર્તન જીવનમાં જોડે સુધી ગયેલું છે, અને એમના જીવનમાં અનેક પ્રસંગોએ નર્તનો થાય છે. એમના નર્તનનો મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ ધર્મ, અને તે પણ વૈષ્ણવ ધર્મ છે. એના કથાપ્રસંગો જાણીને કૃષ્ણના ખાલજીવનના, ગોપીઓ સાથેના પ્રસંગો છે. કૃષ્ણના જીવનમાં પરાક્રમો તો ઘણાં હતાં, પણ વૈષ્ણવ ધર્મે તેના ખાલજીવનનું જ મુખ્યત્વે માહાત્મ્ય કર્યું છે અને ગોપીને આદર્શ ભક્ત માનેલ છે. એટલે આ નર્તનો પણ માર્ગવ્યુક્ત સુકુમાર અર્થત ભાવાદ છે. રાધાકૃષ્ણનો પરસ્પર પ્રેમ તેનો પ્રિય વિષય છે. એ ભક્તિ, ભક્તિસંગ્રામ કહેવાય છે. નર્તનમાં, દેહમાં પ્રગટ થતા હાવભાવો દેહ મારફત જ વ્યક્ત કરવાના હોય છે, એ દૃષ્ટિએ નર્તન એ માનવદેહભાવો માટે જડ સ્થૂળ કળા કહેવાય. તેમ છતાં ભક્તિના ઉત્તરીકરણથી, અને લેખક કહે છે તેમ આપણું કુટુંબ માખાપ, લાખ-બહેન બધાં આ નર્તનોમાં એક સાથે ભાગ લેતાં હોવાથી મણિપુરી નર્તનમાં ખાવની સ્થૂળતા આવતી નથી. ગુજરાત નર્તનને સ્ત્રીકાર છે તે ભક્તિથી નહિ, માત્ર કલા તરીકે; એટલે એણે આ નર્તન સ્થૂળ ન બની જાય તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ, અને ગુજરાત બંધે કલા તરીકે તેને સ્ત્રીકર, તેમાં ધટના દેખાવો કરે, તોપણ મણિપુરીનું શુક

“નાચત નાચર નાંચી સંગ”
- રામમંગી.

શિષ્ટ નર્તન સ્વરૂપ અભિપ્રાય આપણા અભ્યાસમાં જિત-
રત્નું નોંધ્યું. એમ નહિ થાય તો જેમ હલકાં, લોકપ્રિયતા
અંખતાં ગીતોથી સંગીત હલકું પડ્યું છે, તેમ નર્તન પણ
હલકું પડ્યું, અને હલકું નર્તન સરકાર દષ્ટિએ
વધારે હાનિકારક છે.

લેખકે મણિપુરીનર્તનના બિન્ન બિન્ન યોગો, તેનાં
ગીતો, તેની કથાવસ્તુ વગેરે વિગતથી દર્શાવ્યાં છે. આ
ગીતોમાં કેટલાંક ગીતોની ભાષા બંગાળી છે. એક બંગાળી
જાણીના વિદ્વાન મિત્ર પાસેથી અમે જાણ્યું છે કે તેમાં
ક્યાંક ક્યાંક શબ્દના અર્થ કરવામાં ક્ષતિ રહી ગઈ છે.
“કોટિ ચંદ્રની શોભા” (પૃ. ૩૧) તો અર્થ લેખક “કોટિ
ચંદ્ર જેની જેની શોભા છે” એવો કરે છે પણ “છની”નો
અર્થ ત્યાં ચંદ્રની શોભાને “છતનારી” “હરાનારી”
એવો છે. ગીતોમાં એક બે જગાએ “નિ”નો અર્થ “રાધા”
આપેલો છે (પૃ. ૭૨) પણ બંગાળીમાં સાચો શબ્દ “ધનિ” છે
તેનો મૂળ અર્થ સ્ત્રી (સરખાવો શુભરાત્રી “ધનુ”) થાય છે. તે
સિવાય પણ ઘણી જગાએ ભાંગીની નોંધણીના દોષો છે,
તે તરફ માત્ર અંગ્રેજિનિર્દેશ કરીએ છીએ, પણ એક
વસ્તુ તરફ ખસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જણાય છે.
પૃ. ૩૬ ઉપર “ઉત્પલરાસ”નો નિર્દેશ છે અને ત્યાં
પરોક્ષાએ કૃષ્ણને ઉત્પલ (સામેલું) સાથે બાંધ્યાનો
ઉલ્લેખ છે. આ લાગતતો જ પ્રસંગ છે અને પુરાણ-
કથા અને લોકકથા બન્ને કૃષ્ણને ઉલ્લેખ જાળના
સાથે બાંધ્યાનું વર્ણવે છે “ઉલ્લલ” “જાળ”નો અર્થ
ખાંડિયો-મુખજમાં મરચા મસાલો. જેને જે લાકડાના
ખાંડિયાના ખંડાય છે એવો જંગમ ખાંડિયો-એવો
છે, અને તે અર્થ સર્વત્ર હશે એમ જણાય છે. હિંદીમાં
જલ્મને સર્વે હાલ મૂલ્યને જ્યો હરજા એવી પકિત સંલગ્ન
છે જ્યાં ઉલ્લલ ખાંડિયો અને મૂલ સંબંધિત છે. લેખકને
અનેક સાહિત્યકારોએ મદદ કરી છે, તેમની પાસે આ
આખો લેખ જોવડોયો હોત તો સારું.

પણ આવી ક્ષતિઓ છતાં, લેખકે આ નવો જ વિષય,
જેના અભ્યાસ પાછળ તેમણે વરસો ગાળ્યાં છે, તે
શુભરાત્રીમાં રજુ કર્યો તે માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.
તેમણે અનેક પુસ્તકોમાંથી અવગરણી આવી વિષયને વિશદ
કરેલો છે, અને પુસ્તકના લેખ જેટલું જ મહત્વ તેમાં
આપેલાં ચિત્રોનું છે. નર્તનનો વિષય ગમે તેટલો જાણમાં

નિરૂપીએ તોય તે દશ્ય જેટલો સ્પષ્ટ ન જ કરી શકાય,
અને શ્રી પંચાલ સારા ચિત્રકાર પણ છે. મુખપૃષ્ઠ તરીકે
તેમણે મણિપુરીનર્તનની અંગમંગી (Pose)માં બે
યુવતીઓનું ચિત્ર આપેલું છે તે સુંદર છે, તે ઉપરાંત
વેશભૂષણો ખ્યાત સુરેખ રીતે રજુ કરે છે. ખીમ્ પણ
અનેક ચિત્રો આપેલાં છે, તે બધાં સુરેખ અને સુંદર છે.
તેનાં ચિત્રો, મુદ્રાઓની દષ્ટિએ પણ પુસ્તક સંધરવા
જેવું છે, અને છતાં વધારે ચિત્રો હોય તેની ઇચ્છા રહે
એવો એ વિષય છે, પણ આટલા મૂલ્યમાં એ શક્ય ન
બને એ દેખીતું છે.

ખરું તો, હવે, મણિપુરમાં પણ જમાનાનાં સામાજિક
બળોને લીધે, આ નર્તનોનું ધાર્મિક મહાત્મ્ય ઘસારું
જયો એમ હું માનું છું. અને તેથી આવા ને આવા
નર્તનો બરાબર સચવાઈ રહે માટે તેને ચલચિત્રોમાં
ઉતારી લેવાં જોઈએ. આપણા સારા ગાયક ઉત્તારો
હેત્રા દસકામાં ગયા, તેમની લાંબી રેડો આપણે લીધી
નહિ અને એ કલા એટલી હુનત થઈ. સિનેમા પછવાડે
લાખો રૂપિયા ખરચાય છે, પણ આ શુદ્ધ કલાના ઉદ્ધાર
માટે કશું જ થતું નથી એ દેશ માટે શોચનીય છે.

અતે આ નર્તનોનો અંગીકાર કરતાં તેને લગતી એક
બે ખાખતો તરફ ધ્યાન દેવાનું રહે છે તેનો અહીં જ
ઉલ્લેખ કરું છું. આ મણિપુરીનર્તનો અને આપણાં
ખીમ્ દેશી નર્તનો ધણીખરાં સભામંડપની વચ્ચે
નાના થઈલ કે ચોક્કામાં કરવાનાં હોય છે. આપણાં હાલનાં
નાટ્યચર્યોમાં તખ્તા પર કામ થાય છે અને પ્રેક્ષકો તખ્તાની
એક જ બાજુ સામે બેઠેલા હોય છે. દેશી નર્તનોમાં
સભાજનો તખ્તાનાં બંને બાજુ પાસે બેઠેલા હોય છે.
તો અત્યારે પણ આવાં નર્તનો માટે ખાસ જુદી બંધ-
ણીનાં નાટ્યચર્યો ન જોઈએ? આપણા ગરબાને માટે
આજ વધારે અનુકૂળ છે. બીજી દષ્ટિએ આવાં નર્તનો
હાલનાં નાટ્યચર્યોમાં તખ્તા ઉપર કરવામાં આવે ત્યારે
મૂળ વસ્તુને અને લાગને હાનિ ન થાય એવા ફેરફારો ફરી
રીતે કરવા તે નિષ્કાળોએ નિષ્વાસું જોઈએ. આ નર્તન-
શ્તો પ્રશ્ન નથી. આખી રીતિ બદલાવવાનો પ્રશ્ન છે.

અને શુભરાત્રી પોતાના જીવનમાં નર્તનને અપનાવવા
મણિ છે તો એ આખો પ્રશ્ન વધારે વિશાળ દષ્ટિએ પણ જોવો
જોઈએ. અત્યાર સુધી તો આ અપનાવેલું નર્તન માત્ર

તખ્તાપ્રદર્શનના સ્વરૂપ-
તું જ રહ્યું છે. થોડા
નર્તન કરે, અને બાકી
તો બધાયે તે પૈસા ખર-
ચીને પ્રેક્ષકતરફ જોવાની
વસ્તુ છે. એવી ભૌગૈક-
વૃત્તિ પ્રજાના બળ અને
સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ શૈગિષ્ઠ
છે મહિપુરમાં છે તેમ એ
આખી પ્રજામાં આવવું
જોઈએ, અને તખ્તા-
પ્રદર્શન માત્ર અસાધારણ
કલાકારિદોષ માટે જ રહેવું
જોઈએ. ખીલું, અત્યાર
સુધી નર્તન માટે બહુ જ
ખરચાળ વેચાણ જોઈએ
એવી માન્યતા સામાન્ય
રીતે પ્રચલિત છે તે જીવી
જોઈએ. સાદી વેષભૂષાનાં
નર્તનો યોગ્યતા જોઈએ,
અને સમાજમાં પ્રસરવાં
જોઈએ. નર્તનને પહેર-
વેષ સાથે બહુ માર્મિક
સંબંધ છે. સામાન્ય
ગુજરાતી પહેરવેષને આ

નુંલો કેવી રીતે અનુકૂળ કરી શકાય તે કલાકારિદોષોએ
વિચારી જોવું જોઈએ.

અને જો આપણે નર્તનને જીવનગ્રાપી કરવું હોય
તો લાસ્થપ્રધાન મહિપુરીનર્તન સાથે પૌરુષવાળું, એજા
ખરચવાળું, અને વિવિધ ભાવોને નિરૂપત કથકવિ પછ
અપનાવવું જોઈએ. સૈલ, સુકુમાર અને ક્રોમળ ભાવો તરફ
સહેજમાં ઢળી પડતા આપણા લુવાનો ઉપર ઘણી
ટીકાઓ થઈ છે; મહિપુરીનર્તન એ અનિષ્ટ જાણવું બળ
ન અને એને માટે નર્તન શિક્ષકોએ અને પ્રજાના વિચા-
રકોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ગ્રાજાઓ, પુરતકાકાઓ અને નર્તનકલામાં રસ લેનારા
સર્વને અને આ પુરતક લેવાની બજામણ કરીએ છીએ. લેખકે

પોતે આ કલાનો અભ્યાસ
કર્યો છે, અને તેના
શિક્ષણનું કામ કરે છે,
તે ઉપરાંત તેઓ ચિત્ર-
કાર પણ છે અને એમની
સર્વ શક્તિઓનો એમણે
આ પુરતકમાં વિનિ-
યોગ કર્યો છે. ગુજરાતી-
માં આ જાતનું આ
પહેલું જ પુરતક છે.
લેખકને ગુજરાતીમાં
શુદ્ધ નર્તનનો પ્રચાર
કરવામાં સફળતા મળે
તેમ અને ઇષ્ટીએ
છીએ.

નિકલાસ શેરીક

સંપાદક :

આર. સી. મુખતા
પ્રકાશક : હુસુ આર્ટ એન્ડ
કલ્ચર સરકલ, ૧૭૨ પ્રીન્સેસ
સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.
અવલોકનકાર :
શ્રી. પરમાનંદ
“સૌન્દર્ય” દ્વારા આપણે
સૌ એકમેક સાથે સંકળા-

યકા છીએ; સૌન્દર્ય દ્વારા આપણે ઇશ્વરને ઉપાસીએ છીએ;
સૌન્દર્ય દ્વારા આપણી વચ્ચેના ભેદભાવોને તરી જઈએ
છીએ અને અનેકતામાંથી એકતા જન્માવીએ છીએ.”

નિકલાસ શેરીક

હિમાલયના કુલુ વિભાગમાં જન્મેલું વર્ષોથી વાસ કર્યો
હતો અને હિમાલયની અદ્ભુત ભવ્યતાને અનેક ચિત્ર-
નિર્માણ દ્વારા પ્રતિબિંબિત કરી હતી, તેવા જગતખ્યાત
ચિત્રકાર મહર્ષિ નિકલાસ શેરીક ૧૯૪૭ના ડિસેમ્બર
માસની ૧૩મી તારીખે પરલોકવાસી બન્યા. તેમના રમરણમાં
‘હુસુ આર્ટ એન્ડ કલ્ચર સેન્ટર’ તરફથી એક સુંદર
નાનો સરખો સ્મિત રમરણગ્રંથ બહાર પાડવામાં
આવ્યો છે. આ ગ્રંથ દ્વારા નિકલાસ શેરીકના બન્ધ

વ્યક્તિત્વની આપણને કાંઈક ઝાંખી થાય છે. પ્રારંભમાં ઉપર જણાવેલ સેન્ટરના આગેવાન કાયંકર શ્રી. આર. સી. ચુડાની ભાવભરી પ્રવેશક અંજલિ છે અને ત્યાર બાદ પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ, જાણીતા કળાવિવેચક, અધ્યાપક ઓ. સી. ગંડુવી, નિકોલાસ રેરીકના જ કળાકાર સુપુત્ર શ્રી. રવેન્ડ્રાલાલ રેરીક, શ્રી. ગુરુદાસ મલ્લીક, શ્રી. થીઓડોર હેલીન, શ્રીમતી સીના ફ્રાંસીક, શ્રી. લીઓનીડ એન્ડ્રેવ, થા. રીચાર્ડ ફ્રાંસીસ, શ્રી. પ્યારેટ કોલેન, થી. રવિશંકર રાવળ તેમજ અન્ય વિદ્વાનોના નિકોલાસ રેરીકના-વિપુલ સંસ્કાર સમૃદ્ધિથી અને વળી 'વૈવિધ્યથી ભરેલા-વ્યક્તિત્વનો પરિચય. આપતા લેખો, પ્રવચનો તથા સંસ્મરણો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. તેમના જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો તેમજ તેમની વિવિધ કૃતિઓની એક યાદી પણ આપવામાં આવી છે એ ઉપરાંત કવિવર ટગોર સાથેનો કેટલોક પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે, તેમજ છેવટના પાના ઉપર તેમનાં વિશિષ્ટ મંતવ્યો સાર રૂપે સંક્ષિપ્ત આકારમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ સ્મરણમંથમાં રેરીકની એક સાદી તથા એક રંગીન છબી તથા તેમનાં ચિત્રોમાંથી ત્રણ રંગીન અને આઠ સાદાં ચિત્રો પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે, જે જોઈને રેરીકની અત્યંત મતિભાવું આપણને આહું એવું દર્શન થાય છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂની નિકોલાસ રેરીકની સાથે પદ્મવેલી છબી આ સ્મરણમંથમાં સામેલ કરવામાં આવી છે. આ છબી લારે આકર્ષક છે, જેમાં એ બંને મહામાનવોનું સૌમ્ય સ્વરૂપ આપણને નિહાળવા મળે છે.

નિકોલાસ રેરીકનો જન્મ રશીઆમાં સેન્ટ પીટર્સ-બર્ગમાં ૧૮૭૪ માં થયો હતો. વિદ્યાર્થી તરીકે તેમણે કળા, ઇતિહાસ, ભાષાશાસ્ત્ર, કાયદો તથા પુરાતત્ત્વ સંશોધન-આવા અનેક વિષયોમાં પ્રાર્ણવ્ય મેળવ્યું હતું અને યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. આવી વિરાળ જ્ઞાનસમૃદ્ધિના પાવા ઉપર પોતાના વતનમાં તેમજ યુરોપના દેશોમાં કેટલોક સમય કામ કર્યા બાદ તેઓ અમેરિકા ગયા અને ત્યાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓદ્વારા તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મેળવી. તેમનાં ચિત્રોની અસાધારણ વિશિષ્ટતાએ કળાપ્રિય જનસમુદાયમાં આરે વિસ્મય પેદા

કયું. તેઓ જેવા સમર્થ ચિત્રકાર તેવા જ સમર્થ લેખક અને સંશોધનકાર હતા. વળી દુનિયામાં અવારનવાર ઉપસ્થિત થતાં નાનાં મોટાં યુદ્ધોથી અનેક કળા કૃતિઓ અને ભવ્ય શિલ્પનિર્માણોનો નાશ થઈ રહ્યો હતો, તે જોઈને તેમનો અત્યંત આત્મા અપાર વેદના અનુભવો હતા અને યુદ્ધોનાં ગાંડપણ વચ્ચે પણ આ સૌન્દર્યધારો મુરશિત રહે, એ શિલાઓ તેમણે ધણી મોટી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી. આ માટે એક તહનાયું તેમણે ધડી કાઢ્યું હતું જેને 'રેરીક પેક્ટ' તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો અને એ જ હેતુથી તેમણે એક શાન્તિધ્વજ (Banner of Peace) યોજ્યો હતો. આ તહનાયોને દુનિયાના ૨૧ દેશોએ સ્વીકાર્યો હતો અને એ ઉપરાંત ૨૭ દેશોએ આવકાર્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં તેઓ ૧૯૨૩ માં આવ્યા નતા અને હિમાલયના મધ્યમાં આવેલ કુલુ પ્રદેશમાં નગર નામના ગામ પાસે તેમણે ચિરંજીવી નિવાસ કર્યો હતો. અહીં રહીને હિમાલયની અખંડ આરાધનારૂપે તેમણે જે અનેક ચિત્રો પેદા કર્યા છે તે પર્વતીય દબોને નિરૂપતા ચિત્ર-સમુદાયમાં અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે. હિમાલય કરતાં પણ તેમનાં એ પ્રદેશને મૂળ કરતાં ચિત્રો હિમાલયની ભવ્યતાને વધારે વાસ્તવિક રૂપે પ્રગટ કરે છે, કારણકે રેરીક હિમાલયને સંપૂર્ણ શિ આત્મસાત્ કર્યો હતો અને તેનું જ્ઞાન તેઓ પાંચ છૂટ લાંબા અને ચાર પાંચ છૂટ પહેળા કે એવા કોઈ નાના મોટા કેનવાસ ઉપર આપણી આંખોમાં સમાય એ રીતે રજૂ કરે છે. ભવ્ય આકાશ અને તેજાવાની ન વળી શકાય તેવી તાજગીથી ભરેલી અપૂર્વ લીલા તેમનાં ચિત્રોમાં આપણને જોવા મળે છે અને વિરમિત બનાવે છે. તેમણે ૭૩ વર્ષના લાંબા આયુષ્યમાં લગભગ ૭૦૦૦ ચિત્રો કર્યાં હતાં અને તેમનાં લખાણો ૨૭ વિભાગોમાં પ્રગટ થયાં છે. તે સૌંદર્યના મહાન પૂજક હતા; સંસ્કૃતિના સમર્થ આરાધક હતા; અને શાન્તિના અનેક ઉપાસક હતા. તેઓ

પંડિત હતા; અગ્રગણ્ય કળારંગી હતા; વિરાળ જાતના એકશતિપદ પ્રદર્શક અને સંસ્કૃતિરક્ષક મહાન પ્રતિ હતા. આવા એક ભવ્ય આત્મનો પરિચય ઉપર જણાવેલ પુસ્તક દ્વારા કરાવવા માટે 'યુએસ આર્ટ' એન્ડ કલ્ચર સેન્ટરન ધન્યવાદ થતો છે.

વિહંગાવલોકન

ઋતુસંક્રાન્તિ : નૂતન વર્ષાભિનંદન

વર્ષાઋતુએ હવે વિદાય લીધી છે. જતાં જતાં પશુ સંપ્રેમ્પર માસની ૨૨ મી તારીખે મુંબઇ શહેરને વર્ષાએ પોતાના ૩૬ રત્નપત્રો જે અનુભવ કરાવ્યો તે ખરેખર અબૂતપૂર્વ હતો. ૩૧ કલાકમાં ૩૨ ઇંચ પાણી પડ્યું અને શહેરના નીચાણના ભાગોમાં હોડી ચૂલાવી શકાય એટલાં પાણી ઉંચે આવ્યાં. મુંબઇ અને તેની આસપાસનો સર્વ પ્રદેશ જળપ્રવાહાર બની ગયો. પવન પશુ પ્રચંડ વેગપૂર્વક ચાલે છે. ઉજળતા સમુદ્રની ભરતી ધરતી ઉપરથી આવતા વર્ષાપ્રવાહને પોતામાં સમાવવાની ના પાડતી હતી. માલમીકતકની પાસાગર ખુલ્લી થઈ; પ્રાણુદાનિ પશુ થઈ. ભોંયરાખિયામાં પાણી હસાઈ જાયવાં અને ઉભરાવાં અને અગામિયાં ટપકરા લાગી સૌ કોઇનાં દિલ ભારે વ્યથના અનુભવવા લાગ્યાં. પશુ કુદરતી તોફાન કાંઈ ઓછું જ ચિરંજીવ હંધા છે? બીજા દિવસે વરસાદ હળવો પડ્યો અને ત્રીજે દિવસે તદ્દન ઓસરી ગયો.

આજે તો જાણુ કે એ વર્ષાનાંડવ વિસરાઈ ગયું છે, અને શરદઋતુની નિર્મળતા, વિશદતા, ઉજ્જવળતા ચોતરફ-ઉપર આકાશમાં અને નીચે ધરતી ઉપર-અસન્નતાને પ્રસારી રહી છે. આકાશ સ્વચ્છ બન્યું છે. વાદળાંઓએ સ્વામ્યતા ત્વજીને શુક્તના ધારણુ કરી છે, અને વાદળ વાદળ વચ્ચેના ગાળામાં દેખાતું આકાશ વધારે શાદ નીલમયને કાંજી આંખેને ખૂબ આકર્ષી રહ્યું છે. પ્રાતઃકાળનો સર્વ પ્રસન્નતા-પૂર્વક હોય છે અને ઉજ્જવળ કિરણો વડે જળનને તેજપશ્વતિવત કરે છે. હળુ હમણુંજ અજાણિયું પૂરું થયું અને વાદળાં-ઓના ચાલુ આપરણીથી મુક્ત અને સ્વ-શરદ પૂણીમાં રમે

સોજે કળાએ ખીલેલો-ચંદ્રમા જોઈને, તેની શીનળ છુતિને સ્પર્શદેશમાંય સંવેદનાં છવનની ધન્યતા અનુભવી. ગીચ ખત્તીનાળા પ્રદેશની બહાર નીકળતાં અને કોષ્ટ પશુ દિશાએ નજર ફેલાવતાં, લીલી હરિયાળી જમીન અને રથને રથને નિર્મળ વહેતાં ઝરણાંઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વર્ષાના પૂરથી મદમસ્ત અને સ્ત્રી નદીઓ ધીરગંભીર અને પ્રશાન્ત બની છે અને તેના જળપ્રવાહે સ્વાભાવિક મર્પાદામાં વહેવાતું થઈ ક્યું છે, પર્વત ઉપરથી પડતા જળધોધ ફૂલકાય બન્યા છે; પાણી વટાવીને વહેતાં સરોવરો હવે નિવત મર્પાદને સ્વીકારીને સ્વરથ બન્યાં છે. સદ્ભાગ્યે ચોતરફ એકસરખો અને જરૂર મુજબનો વરસાદ પડેલો હોઈને ખેતરો સોળ આના પાકની આશા આપી રહ્યાં છે. ગયા વર્ષના દુઃખજની ચિન્તા આજે વિસારે પડી છે. હરિયાળી જમીન અને ઉદાસમાન પાકથી લગ્ની રહેલાં ખેતરો જોઈને જાતાના દિલમાં આલ્લાહ અને ઉલ્લાસ બાપી રહ્યાં છે.

આવા પ્રસન્ન અને મુમંગળ સંચોળ વચ્ચે આપણે નૂતન વર્ષમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ; શરદઋતુ પશુ હવે વિદાય લઈ રહી છે અને હેમન્ત સન્મુખ આવીને ઉભી છે. વિક્રમ સંવત ૨૦૦૬ ની શરૂઆત થાય છે. આગલાં વર્ષો કંઈ કંઈ આશ્ચર્યોપમાર્થી પસાર કર્યાં હવે પછીના સમય અનેક લથાનક શક્યતાઓથી ભરેલો લાસે છે. આમ છતાં પશુ માનવી માણે માણે આવતા આવા પર્વદિવસોમાં જૂત તેમ જ ભારિને જુદીને વર્તમાનની એ સુમત્ર ધરી ઉપર પોતાનું ચિત કેન્દ્રિત કરે છે; જૂતકાળના ભારથી મનને હળવું કરે છે; ભાવિની કલ્પનાઓ કરવાતું મેક્ર રાખે છે; આ એ ધરીના સુમત્ર, મંગળમય, કસબાણકારી વર્તમાનમાં માનવી પ્રાણપ્રદ પ્રકૃતિજ્ઞતા અનુભવે છે; આજ સુધીના પ્રવાસનો ચરેલો યાક ઉતારે છે; હવે પછી આવ-

નારા-ઉદ્દભવનારા-સમર્થિત સંગોગોના સામનો કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આપણા ચાલુ જીવનમાં વર્ષ વર્ષના ગણે આવતી દીવાળી અને નૂતન વર્ષપ્રારંભનું પર્વ આવી જ પ્રેરણાઓ અને પ્રાણુદાયિત્વથી ભરપૂર હોય છે. ગયા વર્ષના હિસાબ સૌ કોષ્ટ સરખા કરે છે; નવા વર્ષનો હિસાબ શરૂ કરે છે. ગયા વર્ષમાં ખોટા આપતાં હતાશ અનેલા માનવી આવા ચેતનાપ્રદ વાતાવરણમાં પાછો ઉભો થાય છે, નવું શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્ત કરે છે, અને નવા સાહસોની યોજના કરે છે. પરસ્પરના મનદુઃખને માનવી ભૂલી જાય છે, મિશ્રાનો પહેંચાય છે; દીવાલિ પ્રગટે છે અને સૌ કોષ્ટનાં દિલ એકમેક વિષે મીઠું સીદાઈ અનુભવે છે. આ રીતે આરંભાતું નૂતન વર્ષ સૌ કોષ્ટને સુખપ્રદ શ્રેયપ્રેરણા સાધક નીવડે, કલેશકંકાસથી, રાગદ્વેષથી, વિભાજિત અનેલી દુનિયાની ગિતશુદ્ધિ થાઓ અને નીજ વિશ્વશુદ્ધનો ભવ સદાને માટે વિલીન થાઓ એ જ પ્રાર્થના! ગાંધી જ્યન્તી

રેડીઆ બારસ એટલે કે તા. ૧૯-૯-૪૯ થી તા. ૨-૧૦-૪૯ સુધી આખા દેશે ગાંધીજીની જન્મજ્યન્તી ઉજવી આ દિવસો દરમિયાન સમૂહક્રાંતિયુના સમારંભો ગોઠવાયા, સમૂહપ્રાર્થનાઓ થે જવામાં આવી, સભાઓ ભરાઈ, સરપંચો નીકળ્યા અને કેટલેક કેઠણે ગાંધીજીના જીવનનું પારાયણ પજુ થયું. આ દુનિયામાં અનેક જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે, અને તેમના મરી જવા બાદ તેમનું સ્મરણ પણ બહુ અલ્પકાળમાં ભુસાઈ જાય છે, પણ જેણે જેણે જગતની એક યા બીજા પ્રકારે સેવા કરીને જગતના શ્રેયમાં અભિરુદ્ધિ કરી છે, માનવજનનને ઉન્નતિ તરફ વાળ્યું છે, અસત્યનો સામનો કરીને સચની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તેવા મહાપુરુષોને જગત જલદી ભૂલતું નથી. જ્યારે વર્ષના ગાળામાં તેમની મૃત્યુસંવત્સરી આવે છે ત્યારે લોકો તેમને સંભારે છે અને એક યા બીજા પ્રકારે એકઠા મળીને તેમના યુગુપાન કરે છે. સમયાન્તરે આ સંભારણું ધીમે ધીમે હળતું જનતું જાય છે અને કાળના પ્રવાહમાં તેમનાં નામઠામ પણ લુપ્ત થવા પામે છે. આમ છતાં પણ આ જગતમાં એવી પણ કોષ્ટ કોષ્ટ વ્યક્તિ પાકે છે કે જેના સ્મરણને ભુસવામાં કાળ પણ અસમર્થ નીવડે છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ઇશુ ખ્રીસ્ત, મહમદ-આવા પુરુષોના દેહનિર્ધાર થવાને સંક્રામો વીતી ગયા. એમ છતાં તેમનું નામસ્મરણ યુગ-

કીર્તન આજે પણ જીવતું જગતું હોય એમ આપણને લાગે છે. આવા પુરુષો ખરા અર્થમાં અમર થઈ ગયા છે એમ આપણે કહી શકીએ. અને તેથી તેમનો દેહલિપ્ત આપણે મન એક ગૌણ ઘટના અને છે, પણ જગત ઉપર તેમણે કરેલા અગણિત ઉપકારો પ્ધાનમાં લઇને, આ જગતમાં તેમણે જન્મ લીધો અને આ જગતને ધન્ય કયું, એવી ભાવનાપૂર્વક તેમના જન્મદિવસને પ્રાધ્યાન આપવામાં આવે છે અને એ દિવસે આનંદમંગળસૂચક ઉત્સવો ઉજવાય છે અને લોકજીવનમાં એ દિવસ આનંદ ઉત્સાસ અને ઉન્નતિની એક નવી મીનગારી મુક્તો મુક્તો વિદાય થાય છે. તે દિવસના વાતાવરણમાં કોષ્ટ શોક, ગમ-ગીનીકે અપ્રસન્નતાને રચાન હોતું નથી. ગાંધીજી ઉપર જણાવ્યા તેવા મહાન યુગપ્રવર્તક, જેને લોકકલ્પના ધ્રુવરના અવ-તારથી બીજી કોષ્ટ અન્ય રીતે ઓળખી શકતી નથી, એવા લોકોત્તર મહાપુરુષોની નામાવલિમાં વિશિષ્ટ રચાન ધરાવે છે, અને તેથી લોકો તેમની જન્મજ્યન્તી પૂરા ઉત્સાહ અને ઉત્સાસથી ઉજવે એ થે. ગય જ છે, પણ ગાંધીજી આપણી એટલી બધી સમીપ છે, તેમના જીવનનો નિઃકરણ એટલો બધો ત ને છે અને તેમનું કશું મૂલ આપણી આંખ સામે એટલું બધું જીવતું જગતું છે કે તેમની જન્મ જ્યન્તી આનંદોત્સવનું સ્વરૂપ ધારણ કરવાને બદલે શોકપ્રદાયક સમારંભમાં પલટાઈ જાય છે. તેમના અવસાન વિષે આપણું દિલ રોષ સમાધાન અનુભવી શકતું જ નથી. તેમના સુયોગના વિચાર માંથી આનંદ, ધન્યતા, જીવન સાચકતાની લાગણી પ્રગટી નીકળે. તેને બદલે તેમનો વિયોગ હળુ પથ એટલો જ દુઃસહ હોય એવી વેદના, ગમગીની, આપણે અનુભવીએ છીએ અને આજ ૧૯૪૯ પુરુષને આપણે આપણા હાથે જ આ જગતમાંથી વિદાય આપી, આપણે તેમને કોષ્ટ રીતે યોગ્ય પુરવાર ન થયા, અપણી વચ્ચે તેઓ આવ્યા અને અમૃતપૂર્વ જીવનલીલાનું દર્શન કરાવી નેત્રનેત્રતામાં વિદાય થયા, પણ આપણે તો કનિષ્ઠ કતા અને કનિષ્ઠતર બન્યા-આવી વ્યથા આપણે અનુભવીએ છીએ. ગાંધીજીના જન્મદિવસ પરવે આપણું માનસિક સંવેદન આવું કોષ્ટ વિલસણ પ્રકારનું છે.

ગાંધીજીના આજે પણ આપણે પાર વિનાનાં યુગુપાન કરીએ છીએ. એમ છતાં આજના આપણા જીવનની પારાશીરી નૈતિક, ધર્મિક કે આધ્યાત્મિક અનુમાપનમાં

જરા પણ ઉંચે ગઇ છે ખરી કે ઉલટી નીચે ઉતરી છે ? આ પ્રશ્ન આપણી સામે આવીને ઉભો રહે છે અને આપણે તેનો કોઇ સમાધાનકારક ઉત્તર આપી શકતા નથી. ગાંધીજીનું અનુપમ શીક્ષ, સત્યની ઉપાસના, સેવાની તાકાવેલી, સાદાઈની તરવરતી રહેણીકરણી-આનો અંશ પણ આપણે આપણા જીવનમાં દાખવી ન શકીએ તો ગાંધીજીનું નામ લેવાનો પણ આપણને શું અધિકાર છે ? રાજકારણમાં કુશળ, સત્યની ઉપેક્ષા ઉપર જ જેમના જીવનની આજ સુધીની કારકિર્દી સ્થાપલી છે, અને ને પગલે જેના આચરણમાં માયાધ્યાવાદ ભરેલા છે અને જેમણે ગાંધીજીના પ્રતીકરૂપ રૂઢિયા સામે કદિ જોયું સરખું પણ નથી, તેવા આગેવાનોને જાહેર સભાના મંચ ઉપરથી ગાંધીજીના ગુણગાન કરતા અને ગાંધીજીના નામે લોકોને સત્યનો, સેવાનો, સ્વાર્થહીન, રૂઢિયાનો ઉપદેશ કરતા આપણે ભયારે સાંભળીએ છીએ, ત્યારે આજનું વાતાવરણ કેટલું બવાસ્તવિકતા અને હાથી ભરેલું છે તેનું આપણને ખાન યાચ છે, અને દિલ કોઇ અવશ્યનીય ગ્લાનિ અનુભવે છે. આવા વિષમ વાતાવરણમાં આપણું શું કન્યા ? ને ગાંધીજી વિશે આપણા દિલમાં ખરેખર ભાવ અને ભક્તિ હોય તો આપણે બરોબર સમજી લઈએ કે ગાંધીનિષ્ઠા એટલે અનન્યતા અને સત્યાભિમુખતા. આપણે ગાંધીજીના સ્મરણપૂર્વક બહારની દુનિયા અને તેના દુઃખોનો વિચાર છોડીને, વધારે ને વધારે અનન્ય બનીએ, પોતાના ગુણદોષનું, સારીખરાબ વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરીએ, દોષને-અનિષ્ટ વૃત્તિઓને-દયાવીને ગુણને-દૃષ્ટ શ્રેયસ્કર વૃત્તિઓને-ઉત્તેજન આપીએ અને ખરેખરા સત્યનિષ્ઠ બની આપણી જાતનો ઉદ્ધાર કરીએ. વ્યક્તિ સુધારો તો સમષ્ટિ સુધારો એવી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વ્યક્તિસુધારણા-જાત સુધારણા-ઉપર આપણું આજુ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરીએ અને આપણે ધારીએ, આપણે ઉત્કટ પ્રયત્ન કરીએ તો આપણે પણ આપણા નાના ક્ષેત્રમાં, ટૂંકા સંયોગમાં, એક નાના સત્તા ગાંધી બની શકીએ છીએ એવી શ્રદ્ધા કેળવીએ.

રશિયાને પ્રાપ્ત થયેલી અણુબોમ્બની શોધ

થોડા જ દિવસો પહેલાં ભયાંથી અમેરિકાના પ્રમુખ ટ્રુમેને જાહેરાત કરી કે રશિયામાં કોઇ પણ રથે અણુબોમ્બો ધડાકો થયો છે અને અણુબોમ્બની રશિયા શોધ કરી ચૂકું હોય એમ માનવાને પરતું કારણ મળે છે ત્યારથી

દુનિયાની રાજકારણી પરિસ્થિતિમાં નવો પલટો આવ્યો છે. કારણ કે આજ સુધીની અમેરિકાની રાજનીતિ દુનિયામાં સુરેહશાન્તિ સ્થાપવાને પ્રતિજ્ઞા હતી એમ કહી ન શકાય, એમ છતાં પણ તેના પ્રતિપક્ષે ઉમેલા રશિયા સામે તેના અણુબોમ્બની ધમકી ઉમેરી જ હતી. અને રશિયા કદી અણુબોમ્બની શોધ કરી નહિ જ શકે એમ તો કોઇ માનતું જ નહોતું, પણ એ ગોઘ કરે તે પહેલાં જો રશીઆ બહુ ઉંચું નીચું થાય તો એક વખત તો કોઇ પણ તકનો લાભ લઈને અણુબોમ્બ લડે રશિયાને કચડી નાખતું-આવી મનોદશા અને ધમકી અમેરિકા અને તેના પ્રમુખ ટ્રુમેને સેવી રહ્યા હતા. આજે હવે એ મનોદશા અને ધમકીને સ્થાન રહેલું નથી અને અણુબોમ્બથી એક અન્યને ડરાવી શકે એમ રહ્યું નથી. આ એક દૃષ્ટાપતિ લેખાવી જોઈએ કારણ કે એક પક્ષે રહેલા અણુબોમ્બનાં સામર્થ્યથી કોઇ પણ વખતે વિશ્વયુદ્ધ ઉભું થવાનો ધણો વધારે સંભવ હતો. આજે શક્તિ અને સામર્થ્યની સમતુલા ઉભી થતાં કોઇ પણ પક્ષ સુકની પરિભ્રાવામાં ખોસતા કે બચવાર કરતાં દાગળો વિચાર કરશે. આ રીતે સમીપ દેખાતું વિશ્વયુદ્ધ ઠીક ઠીક દૂર દેખાતું લાગે છે, પણ એથી આ દુનિયામાં સુરેહશાન્તિની સ્થાપી સ્થાપનાનો સંભવ વધી છે એમ માનવાને ક્યું જ કારણ નથી. કેમકે જેની કેડ ઉપર તલવાર લટકે છે તેનો હાથ હાકતાં ચાલતાં તક્ષવાર ઉપર જ જાય છે, તે શાંતિ, સમભાવ અને મૈત્રીની વાતો કરી શકતો નથી અને એવી વાતો કરે છે તો તેનામાં કોઈને શ્રદ્ધા ખેસતી નથી. આ આખો આસુરી માર્ગ છે અને તેમાં શ્રેયપ્રાપ્તિની સંભાવના બહુ એછી છે.

રશિયાની અણુબોમ્બની ઈજલાસ ઉપર શું અસર ? અને આપણા દેશ ઉપર શું અસર ? આ બે પ્રશ્ન આપણી સામે સ્વાભાવિક રીતે આવીને ઉભા રહે છે. પોતાના દેશની સૌ કોઈને ચિન્તા હોય જ, અને દુનિયાના સર્વ દેશમાં હજી ઈજલાસ આપણી નજર સામે સૌથી વધારે છે આનંદરાષ્ટ્રીય સંબંધોને લગતી આપણી રાજનીતિ આજ સુધી તટસ્થતાની રહી છે અને આ નવા સંયોગમાં પણ એ જ નીતિને વળગી રહેવામાં હાથપણ અને શ્રેય રહેલું છે, એમ આપણી સામાન્ય સમજ કહે છે. આમ છતાં ભયારે દુનિયામાં અગ્રુધણો દાવાનગ સળગી ઉઠશે ત્યારે આપણે તટસ્થતા જાળવી શકીશું કે કેમ અને

એ તટસ્થતા આપણને લાભદાયી નીવડશે કે કેમ એ એકે પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નનો આજે કોઇ ઉકેલ શોધી શકે તેમ નથી.

ખીલુ, આ-તરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં તટસ્થતાનો આપણે દાવો હોવા છતાં આપણા સંબંધ અને વળણનો અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે વધારે એક છે એ અણીતું છે. આ-તરગત રાજકારણમાં પણ આપણી રાજનીતિ સામ્યવાદની અત્યંત વિરોધી છે તેથી યુદ્ધકારણ ઉભું થતાં આપણે પણ રશિયાના પ્રતિપક્ષે હોઇએ અથવા તો આપણને રશિયા પ્રતિપક્ષી જ લેખે એ વધારે સંભવિત છે, અને એ રીતે આપણે અણુબોમ્બના જોખમથી કદિ પણ બચી શકવાના નથી. આમ છતાં પણ આજે કોઇ પણ પક્ષમાં સક્રિયપણે નહિ જોડાવાની આપણી નીતિ યોગ્ય અને ડહાપણભરી છે, એમ કોઇને પણ કંપ્ત લ કર્યા વિના નહિ ચાલે.

ઇંગ્લાંડને ખીમ વિશ્વયુદ્ધે ખૂબ જોખમ કરી નાખ્યું છે અને આજે પ્રથમ કક્ષાનાં રાજ્યોમાં તેની ગણના થતી થી. તે અમેરિકાની દૃઢ ઉપર છાંવે છે અને રશિયાનું ઉત્કટ વિરોધી છે ઇંગ્લાંડ રશિયાની અત્યંત સમીપ હોઇને વિશ્વ-ભરતું રણશીથિ કુક્ષતા અણુબોમ્બનું સૌથી પહેલુ ભોગ બને એવા સંભવ છે અને આ જોખમથી દૂર બેઠેલું અમેરિકા તે બચાવી શકે એમ છે જ નહિ. સાથે સાથે એ પણ એટલું જ સંભવિત છે કે ઇંગ્લાંડ અણુબોમ્બનું દસ્ત ચારી રીતે જાણતું હોય અને સમય આવ્યો તે પણ અણુબોમ્બો ઉપયોગ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોય.

અણુબોમ્બ દુનિયાનાં મહાન રાજ્યોએ નિરંતર સેવેલી રાક્ષસી વૃત્તિનું પરિણામ છે અને જો એ વૃત્તિ પલટાય નહિ અને પરસ્પર રાગદેવ અને રવાઈ જ વધતી રહે તો એ રાક્ષસકુળોનો જ નહિ, પણ આસપાસનાં અનેક માનવકુળોનો નાશ કરીને જ એ અણુબોમ્બ પિરામ પામવાનો છે. સિવાય કે કોઇ બીજી ગાંધી પાકે અને જગતની સામે ડોકિયું કરી રહેલા આ પ્રલયમયી, દુનિયાની સાન ઠેકાણે લાવીને, જયતને બચાવે. પણ આ યે કેવળ મનગમતી એક મીઠી કલ્પના જ નથી શું? એક ઇસુ ખ્રિસ્ત આવ્યો અને ગયો; જગત હિંસાના માર્ગે જ ચાલતું રહ્યું. એક ગાંધી આવ્યો અને ગયો; જગત હિંસાના જ માર્ગે વધે વેગવાન બન્યું. તો પછી બીજી ગાંધી આવીને પણ આપણને શી રીતે બચાવવાનો હવો?

દેશની રાજભાષા હિંદી અને રાષ્ટ્રલિપિ દેવનાગરી હિંદી બંધારણ સભાએ તા. ૧૪-૯-૪૬ના રોજ હિંદી રાજભાષા તથા લિપિ સંબંધમાં જે મહત્વનો નિર્ણય લીધો છે તેના સંસ્મૃત મુદ્દાઓનીચે મુજબ છે:-

૧. સિદ્ધાન્ત તરીકે હિંદી રાજ્યસંઘની ભાષા હિંદી રહેશે, તેની વર્ણમાળા માટે લિપિ દેવનાગરી અને સંખ્યાંકો માટે આંકડાં આન્તરરાષ્ટ્રીય એટલે કે અંગ્રેજી રહેશે.

૨. આમ છતાં ચાલુ વ્યવહારમાં અત્યારે ચાલે છે તે મુજબ મંચરચ સરકારના વહીવટમાં તેમ જ વરિષ્ઠ અદાલતમાં પંદર વર્ષ સુધી અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ ચાલુ રાખી શકશે.

૩. (ક) આ પંદર વર્ષની દત દરમિયાન દર પાંચ પાંચ વર્ષે હિંદી ભાષાની વપરાશ હિંદી સંઘના સરકારી કામોને અંગ્રેજી કેટલી વધારવી તે અંગ્રેજ સરકારને કરવા માટે હિંદી સંઘના પ્રમુખ તરફથી એક પંચતી નિમણૂક કરવામાં આવશે. એ પંચ અ સામી, બંગાળી, કાનડી, ગુજરાતી, હિંદી, કાશ્મીરી, મલિયાળી, મરાઠી, ઉડિયા, પંજાબી, તામિલ, તેલુગુ, ઉર્દુ અને સંસ્કૃત-આદિ ભાષાઓના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હશે. આ પંચે હિંદી ભાષાની કઇ દિશાએ ફેવી અને કેટલી વપરાશ વધારવી એ મુખ્ય મુદ્દાનો નિર્ણય કરતાં હિંદી ઔદ્યોગિક, સંસ્કૃતિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ તથા બિન-હિંદી-વિસ્તારીના વાળખી ઘણાઓ તથા હિંદોને બાનમાં લેવાના રહેશે.

(ખ) પંચતી આ બળામણી ઉપર મંચરચ પ્રમુખના ૨૦ અને મંચરચ રાજસભાના ૧૦ એમ ૩૦ સભ્યોની બનેલી એક સમિતિ વિચારણા ચક્રાવશે અને એ ઉપરનું પોતાનું નિવેદન હિંદી સંઘના પ્રમુખ સમક્ષ રજૂ કરશે.

(ગ) હિંદીસંઘના પ્રમુખ એ નિવેદન ઉપર વિચાર કરીને પોતાને યોગ્ય લાગે તે કુક્રમે કાઢશે.

૪. પંદર વર્ષ બાદ હિંદીની વહી વારસબા સરકારી વહીવટના કોઇપણ વિભાગમાં અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ ચાલુ રાખવો કે નહિ અને અંગ્રેજી આંકડાઓને ઠેકાણે દેવનાગરી આંકડાઓનો ઉપયોગ શરૂ કરવો કે કેમ તે વિષે યોગ્ય નિર્ણય લેશે.

૫. હિંદી સંઘના અંગ્રહી રાજ્યો જેને 'પ્રોવીન્સ' અથવા તો 'સ્ટેટ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે

પોતાનો સરકારી તેમ જ વડી અદાલત (હાઇ કોર્ટ) નો વહીવટ સામાન્યતઃ અંગ્રેજમાં ચલાવશે પણુ :—

(ક) કોઇપણ ગળ્યને હિંદી અથવા બીજી કોઇ ભાષા કે ભાષાઓ પોતાના સરકારી કામકાજ માટે તેમ જ પરસ્પરની સંમિતિથી અન્ય રાજ્ય સાથેના વ્યવહાર માટે અંગ્રીકાર કરવાની છૂટ રહેશે.

(ખ) આપું પગલું લેવામાં આવતાં તે ગળ્યમાં બોલાતી કોઇ ભાષા તે રાજ્યે માન્ય રાખી નહિ હોય અને તે માન્ય કરાવવા જેવી છે એમ હિંદી સંબંધ સંધના પ્રમુખને લાગે તો તે સ્વીકારવાની સંધ-પ્રમુખ સહન કરી શકશે.

(ગ) જે કોઇ રાજ્ય પોતાના સરકારી કામકાજ માટે હિંદી અથવા બીજી ભાષા કે ભાષાઓ સ્વીકારે તે રાજ્યના કાનૂનો વગેરેના રાજ્યના ગવર્નરે પ્રમાણભૂત તરુણો પ્રસિદ્ધ કરવો પડશે.

(ઘ) સંધપ્રમુખની સંમિતિથી કોઇ પણ રાજ્ય પોતાની હાઇકોર્ટનું સુધારા, હુકમનામાં અને હુકમો સિવાયનું-સંધનું કામકાજ હિંદી અથવા તે અન્ય કોઇ ભાષામાં ચલાવી શકશે.

(ઙ) હિંદીએ જો પોતાનો પિત્રસ સાથે હશે તો તેણે કેશની અન્ય ભાષાઓનાં રૂપ, શેરી તથા સંદર્ભોએ, પોતાના મૂળ રૂપને પોષક હોય એ રીતે અંગ્રીકાર કર્યાં પડશે. એ જ પ્રમાણે હિંદીએ સંસ્કૃત તેમ જ અન્ય ભાષાઓમાંથી જરૂર મુજબ તેમ જ છાંટ જણાય ત્યારે, ચાંદો ઉઠરીને પોતાના રાજ્યભંગમાં વધારો કરવાનો રહેશે. હિંદીનો ચોતરફ પ્રચાર કરવાની અને ઉપર જણાવ્યું તે રીતે હિંદીને વિકસાવવાની હિંદી સંધની ફરજ રહેશે.

આ આખો નિર્ણય કેટલા વાદવિવાદ, ખેંચાણ અને લોનીખળગ બાદ એક પછી એક બંધોડાં પછી કરવામાં આવ્યો છે. તેની તે દિવસોનાં હાવાઓ ઉપરથી જોને માહિતી હશે તે આ નિર્ણયને અન્ત કંચુથી આવકાર્યો પિના નહિ ગ્રે. હિંદીને રાજભાષા સ્વીકાર્યા પછી અને દેવનાગરીને રાષ્ટ્રવિધિનું સ્થાન આપ્યા પછી પંદર વર્ષો સુધી અંગ્રેજ આંકડાઓ ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કોઇ પણ રીતે સુસંગત લાગતો નથી. એમ છતાં પણ આંકડાઓના પ્રશ્ન ઉપરથી જ આખા વિષય પરત્વે એટલી મોટી મડાગાંડ ઉભી થઇ હતી કે એ મડાગાંડના ઉકેલે માત્ર દેવનાગરી આંકડાઓનો જ ભોગ લીધો અને હિંદી અને દેવનાગરી કાયમ રહ્યાં એ જોડા સંતોષની તાત ન લેવાય. ભાષા સંબંધના

નિર્ણયને એક રીતે વિચારીએ તો અંગ્રેજ ભાષાને પંદર વર્ષની લાંબી મહેતમ મળે છે અને ત્યાર પછી પણ અંગ્રેજ ભાષા હજોળે માટે વિદાય બેસે જ એમ કહી શકાતું નથી. આ નથી મુશ્કેલ કે નથી સંતોષકારક. આમ છતાં પણ હિંદીના ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર કેમ વધારી શકાય એ માટે પંચ અને તપાસસમિતિની ચોખ્ખા સ્વીકારવામાં આવી છે એથી કંઈક સંતોષ થાય છે અને એ ચોખ્ખા મુજબ હિંદીનું સ્થાન દરતર થવું જાય તે પંદર વર્ષો પણ અંગ્રેજીની પકડમાંથી મુક્ત થવાની આશા બંધાય. પણ આ દિશાએ પ્રગતિ કે સ્થગિતતાનો આધાર હિંદી સંધના પ્રમુખ ઉપર મોટા ભાગે રહેવાનો છે. હિંદી સંધના આગામી પ્રમુખો હિંદી સંધે આમઠી હશે તો પંદર શું-દશ વર્ષના ગાળામાં અંગ્રેજીને આપણે વિગય આપી શકીએ તેમ છે. અંગ્રેજીને પંદર વર્ષની છત્રંદોરી આપવામાં બે તરુએ કામ ક્યું છે. એક તો આપણા રાષ્ટ્રના પ્રમુખ સંધધારા જેઓનાં દિલ અંગ્રેજ પિના આપણને કોઇ પણ કાળે ચાલી શકશે કે કેમ એ વિષે મદ્દ દમ્દપચુ-અત્યન્ત અગ્રહાણુ-છે. બીજો દક્ષિણ દિગ્દેશનાના પ્રતિનિધિઓનો આખો વિભાગ જેમણે અંગ્રેજ ભાષાના ચાલુપણને જાણે કે પોતાની છત્રાધિના પ્રશ્ન બનાવી દીધો હતો. જ્યાં સિન્ન સિન્ન વળણ અને હિંદો ધરાવતી વ્યક્તિઓ એકઠી થાય છે અને દરેક પ્રશ્નને સમગ્ર રાષ્ટ્રના બેયને કેન્દ્રમાં રાખીને જોવા વિચારવાતું હોડીને સ્વાર્સની ખેંચનાણુમાં પડે છે ત્યાં લેવામાં આવતા નિર્ણયો હજોળાં પાંગળા, પરસ્પરવિરોધી અને ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા વિષે મંદતા કામચલાસા હોય છે. રાજભાષાને લગતો ઉપરોક્ત નિર્ણય પણ આનો દીક્ષો અને મધ્યમમાર્ગો છે. આમ છતાં પણ આ નિર્ણયથી હિંદી કે હિંદુસ્તાનીના પ્રમાણે, દેવનાગરી કે ઉર્દૂની સ્પધાના, સદાને માટે અન્ત આવે છે, અંગ્રેજીની આવરદા પણ આખર બાંધી મુદતની અને છે અને પછીએ હિંદીને જ સૌ કોઇએ અપનાવવાની રહે છે. આ દરિએ રાજભાષાને લગતા બધારણુ સત્તાના નિર્ણયને સૌ કોઇએ આવકારવો થયે છે અને જેના દિલમાં હિંદી વિષે તમજા હોય તેણે હિંદી પ્રચારને લગતા રચનાત્મક કાર્યમાં અદા અને પ્રતિભાવૈક લાગી જવું થયે છે. કારણ કે હિંદી રાજભાષા તરિક્ક સ્વીકારાઇ તેથી જ આ રાષ્ટ્રભાષા બની શકવાની નથી. તે માટે તો હિંદી

આપાએ અનેક પ્રકારની કસોટીમાંથી પસાર થવાનું રહે છે. કેટલાયે પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરવા પડશે; અનેક વિષયોને લગતી પરિભાષા નવસરથી ધડવી પડશે; પ્રિન્ટીંગ, ટાઇપટાઇપીંગ, લાઇનેટાઇપ, ટેલી પ્રિન્ટરી-આ બધાં ક્ષેત્રોને ધ્યાનમાં રાખીને લિપિ સુધારણા કરવી પડશે; અનેક પ્રદેશોને સ્પર્શતું હિંદી સાહિત્યનિર્માણ કરવું પડશે; વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું રહેશે કે આ રાજભાષાને ભણે હિંદી નામ આપવામાં આવ્યું હોય, પણ એ પંડિતો કે મૌલવીઓની નહિ, પણ શેકોની હિંદી હોવી નોંધશે, એટલે કે એવી હિંદી કે જેને ગાંધીજી હિંદુસ્તાની કહેતા હતા, જેને કંઈ સંસ્કૃત શબ્દોથી દુર્ગમ બનાવવામાં આવી નહિ હોય અને જેને ચાલુ ઉર્દૂ શબ્દોથી વંચિત રાખવામાં આવી નહિ હોય, અને ગંગા-યમુનાના નીચે માફક જેમાં સંસ્કૃત તેમ ઉર્દૂ શબ્દો સરળપણે વર્ણા કરતા હશે. હિંદીનું આવું સ્વરૂપ પડ્યા માટે, આવું હિંદીકરણ કરવા માટે અનેક સમજાવી સાહિત્યકોની તપશ્ચર્યાની જરૂર રહેશે. સૌ કોઈના પ્રયત્ન અને સાહકાર વડે એ દિવસ જલજિંદી ઉગવાની આપણે આશા રાખીએ કે જ્યારે આજે સ્વીકારાયેલી રાજભાષા સારી રાજભાષાના પદને પામી હોય અને અંગ્રેજી વિના નહિ જ ચાલે એવી અસહાય છુદ્ધિ અને વૃત્તિમાંથી આપણો સદાને માટે ઉદ્ધાર થયો હોય।

ખાનગી મિલકતની પવિત્રતા અને રાજ્યસત્તા

ખાનગી મિલકતની પવિત્રતા કંઈ કાળથી સ્વીકારવામાં આવી છે અને તેને રક્ષણ આપવાની બાંહેધરી દરેક રાજ્યસત્તા આપતી આવી છે. આમ છતાં પણ જેમ જેમ રાજ્યસત્તાની જવાબદારીઓના પ્રદેશ વિસ્તરે તે ગમે છે તેમ તેમ તે જવાબદારીઓને પહોંચી વળવા માટે રાજ્યસત્તા એક યા બીજી રીતે ખાનગી મિલકત ઉપર આક્રમણ કરતી આવી છે અને એ છતાં પણ ખાનગી મિલકતને પૂરેપૂરું રક્ષણ આપવાના દાવાનો કોઈ પણ રાજ્યસત્તાએ કદી ધનકાર કર્યો નથી. એક વખત રાજ્યની જવાબદારી બહુ જ પરિમિત લેખાતી હતી. પ્રજાનું સામાન્ય રક્ષણ કરવું અને પ્રજાના ચાલુ વ્યવસાયમાં કોઈ અતરાય ન નાંખવો-આટલામાં જ રાજ્યધર્મની પર્યાપ્તિ લેખાતી. એટલેની આવકમાંથી થોડો ભાગ મળે; ગામ કે શહેરમાં આવતીમતી ચીજો ઉપર થોડું દાણ હોય. આથી વિશેષ કોઈ કર કે ભેાજ્ય પ્રજાને ઉપાડવો પડતો નહોતો. આજે રાજ્યના કર્તવ્યપ્રદેશ વિશેષ

ખ્યાલ એકદમ અદલાદલ થયા છે. બહારના દુરમનોથી તેમજ અંદરનાં સમાજવિરોધી તત્ત્વોથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એટલું જ નહિ પણ તેનું શિક્ષણ, આરોગ્ય, ઉદ્યોગોની ખીલવણી, વ્યાપારની વૃદ્ધિ, મજૂરીના સુખદુઃખની ચિન્તા, એટલેથી માંડીને પ્રજાજનોમાં કોઈ ભેદગ ન રહેવો નોંધ્યો, સૌન કામ મળવું નોંધ્યો અને રોડી, મજૂરી નોંધ્યો-આવી વ્યાપક વ્યવસ્થા પણ રાજ્યસત્તાની જવાબદારીઓને લગતી કદવનામાં સમાવેશ પામી છે. આવી જ રીતે રાજ્ય પણ આવી વિવિધ જવાબદારીઓને પહોંચી વળવા માટે પ્રજા ઉપર જાત-જાતના કર નાંખે છે અને જરૂરી દ્રવ્ય એકઠું કરે છે. જતી આવતી ચીજો ઉપર પાર વિનાના જકાતી દેવો, રોમ્પ શી, આવકવેરો, વારસાવેરો-આ બધું ઉપરની ની પરીસ્થિતિમાંથી જન્મી રહ્યું છે.

આ ઉપરાંત પ્રજાકલ્યાણ અર્થે રાજ્ય મોટી મોટી યોજનાઓ ધરે છે; અને તેને અમલમાં મૂકવા માટે તેને ધણી મોટી જમીનોનો, મિલકતોનો તેમજ વસ્તુઓનો કબજો લેવો પડે છે. વળી કેટલાક જોગણું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવે છે. આ માટે ખાનગી ઉદ્યોગો પણ રાજ્યને લઈ લેવાની ફરજ પડે છે. નાની સારખી મીલકત કબજે કરવાની જ્યારે રાજ્યને જરૂર પડતી ત્યારે એ મીલકતના માલિકનું દીક દીક બદલો આપીને મન મનાવી શકાતું. અને ન્યાય અન્યાયનો કોઈ પ્રશ્ન ઉપરિચત થતો નહોતો. પણ આજે જ્યારે જમી યોજનાઓ અને વિરાટ રાષ્ટ્રીયકરણના વિચારો ચાલી રહ્યા છે ત્યારે યોગ્ય ગદશો આપવાનો પ્રશ્ન અવનવ વિકટ બનેલો જાય છે. ખાનગી મિલકતની પવિત્રતા કંઈ હવે સુધી રક્ષણીય છે એ વિશેષ ખ્યાલો પણ બદલાતા જાય છે. એક માણસને વ્યાપારદારા, સદાકારા, બેઝલિસદારા કે વારસાદારા જે કાંઈ મળતું તે સર્વાંશે તેનું પોતાનું ગણવું અને તેની પાછળે પાછ ઉપર તેનો હક્ક લેખાતો. આજે આવો માલેખી હક્ક કોઈ સ્વીકારતું નથી. આ દિશાએ મોટામાં મોટું આક્રમણ આવકવેરાનું ચાલી રહ્યું છે, અને સમાજે તે સ્વીકાર્યું છે. ખતુ આદ વારસામાં આવતી મિલકતમાંથી સરકાર અમુક પ્રમાણ કાયદાથી મળે છે અને વારસદારોને તે આપવું પડે છે. મિલકતલેકની આવકમાંથી મજૂરી ભાગ મળે છે અને તે આપ્યો છુકો છે. વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી જમીનદારીના હક્કો માણસી બદલામાં નાબૂદ

ચક્ર રહ્યા છે. આવી સમાજની નવનિર્માણ પામતી પરિસ્થિતિને અનુસક્ષીને બધારણસભાએ તથા સંપૂર્ણ માસ દરમિયાન એક અતિ મહત્વની કસમ મંજૂર કરી છે એ કસમનો સાર આ મુજબ છે -

(૧) કાયદાની સત્તા સિવાય કોઇ પણ વ્યક્તિને તેની મિલકતથી વચિત કરવામાં નહિ આવે.

(૨) જ્યારે પણ રાજ્યને કોઇ પણ કાયદા નીચે કોઇ પણ સ્થાપક કે જંગમ મિલકત, અથવા તો કોઇ પણ વ્યાપાર કે ઉદ્યોગને લગતી કંપનીમાં રહેલું કોઇ પણ વ્યક્તિનું હિત પોતાને હરતક કરવાની જરૂર જણાશે ત્યારે તેવી રીતે કસમે કરાવવી મિલકત કે હિતના બદલામાં શું આપવું તેનું તે કાયદામાં સ્પષ્ટ વિધાન કરવામાં આવ્યું હશે અને તે બદલાવું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અથવા તો બદલો નક્કી થકે તેનું લેણું તથા નિયમો સ્વચરવામાં આવ્યા હશે. આવી વિગતોના કાયદા સિવાય કોઇની પણ મિલકત કે હિતને રાજ્ય કસમે કરી શકશે નહિ.

(૩) ઉપર જણાવેલ કાયદા સંધ-પ્રમુખની સંમતિ મળ્યા સિવાય કોઇ પણ પ્રદેગ માટે અમલી બની શકશે નહિ તથા બાદ ઉપરના ધોરણે જે કોઇ બદલો આપવો પડે તેના કરતાં, બિહાર અને મદ્રાસની ધારાસભાએ જમીનદારી નાબૂદ કરી છે અને યુ. પી. ની ધારાસભામાં જમીનદારી નાબૂદનું બીજા રજૂ કરવામાં આવ્યું છે પણ હજી પસાર થયું નથી-આ ત્રણે બીજા જમીનદારોને પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું વળતર આપે છે. આ બીજાને નવું બધારણ અમલમાં આવ્યા ત્યાં ત્રણ માસની અંદર સંધ-પ્રમુખની મંજૂરી મળનાં આ નવી કાનુની કસમથી એ બીજા અગ્રધિન રહેશે. જમીનનું બધારણ અમલમાં આવ્યા પહેલાં કોઇ પણ રાજ્ય કે પ્રાંતની ધારાસભામાં આવું જ કોઇ બીજા રજૂ થકે ચૂક્યું હશે તો તે બીજા તે ધારાસભામાં પસાર થયે અને સંધપ્રમુખની તેને સંમતિ મળે ઉપર જણાવેલી કાનુની કસમ તે બીજાને લાગુ નહિ પડે.

આ નવા કાનુન અંગે એક બે ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થયા હતા. એક તો આ કાનુન નીચે જાહેરા આપવો પડે તે રોકડમાં આપવો કે બીજી રીતે પણ આપી શકાય? આ બદલો રોકડમાં આપવાની ફરજ ન પડે તે હેતુથી બદલાવું ભરણું (payment of compensation) કેવું પડશે એ શબ્દો ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમાં હતા તેના સ્થાને બદલો (compensation) આપવો પડશે એ

શબ્દો યોજાયામાં આવ્યા છે, જેના પરિણામે રોકડને બદલે વળતરમાં સરકારી મોટા અથવા લેાન આપી શકાય અથવા તો બીજી રીતે પણ વળતર આપવાનો વિચાર થઈ શકે.

બીજા મુદ્દો બદલાના પ્રશ્ને બદલાકર્તાની હબગ્રામીયી મુકત બનાવવાને લગતો હતો. બદલાની રકમ કે બદલાવું ધોરણ કાયદો નક્કી કરે એમ આ કનૂનમાં જણાવીને બદલાના વાજબીપણાને પ્રશ્ન બદલાન આગળ કોઇ પણ પ્રસંગે ઉપસ્થિત ન થાય એવી વ્યવસ્થા ચિન્તાવામાં આવી છે. કારણ કે અદાલત ઉદાર થઈને વધારે બદલો આપે તો રાજ્યને ખોટા જાય. આમ છતાં પણ આ પ્રશ્ન કોઇ પણ સંયોગમાં કોઈ આગળ ઉભો થઈ શકે જ નહિ એવી એક કાનૂની દીવાલ પડિત જવાહરલાલ નહેરૂ અને પડિત ગોવિંદ વલ્લભ પંત તથા અન્ય આગેવાનો આ કસમમાં દાખલ કરવા હમ્મત હતા, પણ આ અભિપ્રાયને બધારણ સભાની બહુમતી સંમત થઈ ન શકી. પરિણામે બદલો અત્યંત નજીવો હોય અથવા તો બધારણનો જાણે કે દ્રોહ કરતો હોય એવા સ્વરૂપનો હોય ત્યારે અને તેના સંયોગમાં બદલાનો મુદ્દો બદલાત રામણ સદજળે ઉભો થઈ શકશે અને બદલાતને એવા મુદ્દાનો નિર્ણય આપ્યા સિવાય નહિ ચાલે, એટલું દાર બદલાકર્તા માટે આ કાનૂનમાં ખુશ્કું રહ્યું છે. એમ ધારાસભીઓનું માનવું છે.

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને રાજ્યસત્તા

હિંદની બધારણસભાએ સંપૂર્ણ માસ દરમિયાન વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને બહુ મોટા પ્રમાણમાં મશાહિત કરતી એક કસમ પસાર કરી છે. આ કસમ નીચે મુજબ છે.

“કાયદાએ સ્થાપિત કરેલી રીત રસમ પ્રમાણે હોય એ સિવાય (Except according to procedure established by law) કોઇ પણ વ્યક્તિને જનની કે અંગત સ્વાતંત્ર્યથી વચિત કરવામાં નહિ આવે.”

બધારણના મુજબ બરડામાં કાયદાનો વાજબી અમલ કરવામાં આવતો હોય એ સિવાય (without due process of law) એ વાક્ય હવું નેના સ્થાને કાયદાએ સ્થાપિત કરેલી રીત રસમ પ્રમાણે હોય એ સિવાય (except according to procedure established by law) એ વાક્ય મૂકીને આખી કસમમાં એક અતિ મહત્વનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ ફેરફાર સમજવા માટે આજની પરિસ્થિતિને યથાવસ્થે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. જ્યારે દેશ અમુક

પ્રકારની કોઈકટીમાંથી પસાર થતો હોય, જ્યારે દેશની શાન્તિ અવારનવાર નેખમાતી હોય અને તે શાન્તિ જળવવા માટે અને લોકોના જનમાલ નેખમાતા અટકાવવા માટે રાજ્ય કરતી સંસ્થાને અસાધારણ પગલાં ભરવાં પડતા હોય અને શાન્તિભંગને ઉત્તેજતાં તત્વોને એકાએક પરહેજ કરવાની ફરજ પડતી હોય અને જ્યારે સાધારણ કાયદાકાનૂની રાજ્ય અસાધારણ અવારનવાર અશક્ય બનતું હોય ત્યારે રાજ્ય કરતી સંસ્થા જરૂરી પગલાં ભરી શકે એ માટે જરૂરી સર્વા રાજ્ય-બંધારણે સરકારને સુપ્રત કરવી જોઈએ. આ સર્વ સ્વીકૃત માન્યતા છે. આપણા દેશની અદ્યતન સ્થિતિ આ પ્રકારની છે તે દિશ્વરે પહેંની વળવા માટે કાયદાનો વ્યાજબી અમલ કરવામાં આવતો હોય એ સિવાય (without due process of law) એ શબ્દો આપણા બંધારણનિર્માતાએને પૂરતા માણુમ ન પડ્યા કારણ કે એ મર્યાદા નીચે રહીને જે કોઈને પરહેજ કરવામાં આવેલ હોય તો એવી રીતે ફરમાવવામાં આવેલા કારાવાસ કાયદા મુજબ હતો કે નહિ અથવા તો જે રીતે અમુક વ્યક્તિની ધરપકડ અને કેદ કરવામાં આવી તે રીત બરોબર હતી કે નહિ એટલું જ વિચારવાનું ન્યાય-સત્તાને પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, પણ એ કાયદો પોતે બરોબર હતો કે નહિ અને તે કાયદાનો અમલ કરવા માટે યોગ્ય સથેગો હતા કે નહિ એવા પ્રશ્નો પણ ઉપરના વાક્યમાંથી ઉપસ્થિત થાય છે એમ ડૉ. અંબેડકર વર્ણવેલા અર્થ. અને આમ હોય તો જેને સત્તાધિકારીએ સુલેહ-શાન્તિની જળવણી માટે અટકમાં રાખવાનું અતિ આવશ્યક લેખના હોય તેને ન્યાયસત્તા છોડી મૂકવાની ફરજ પાડે-આવી વિષમ પરિસ્થિતિ ઉભી ન થાય એ હેતુથી બંધારણની મૂળ કલમને ઉપર મુજબ સુધારવામાં આવી છે. જેના પરિણામે જરૂર પ્રમાણે ઑર્ડીનન્સ કાઢવામાં અને તેનો અમલ કરવામાં ન્યાયસત્તા અંતરાય નાખી નહિ શકે એમ માનવામાં આવ્યું છે.

આવી અશ્વપિત સત્તા કેવળ અનિયતિત રીતે પ્રભુજનોના સ્વાતંત્ર્યને અવરોધ કરવામાં ન પરિણમે એ માટે એજ કલમના બીજા પેટા વિભાગે સત્તાધિકારી-ઓને ફરજ પાડે છે કે આવી રીતે અટકમાં લીધેલ વ્યક્તિને તેને શા માટે પકડવામાં આવેલ છે તેનાં કારણો તુરત જ જણાવવાં અને ૨૪ કલાકની અંદર તેને નજીકના

મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવો. હાઇકોર્ટના જજનો દરજ્જે ધરાવતી વ્યક્તિઓનું બનેલું એકવાકસરી બોર્ડ પ્રસ્તુત વ્યક્તિને હજુ ચાલુ અટકમાં રાખવાની જરૂર છે. એમ અટકમાં લીધાને '૩ માસ થયાં પહેલાં જણાવે નહિ તો તે વ્યક્તિને ત્રણ મહિનાથી વધારે કેદમાં રાખી શકાય નહિ એવી પણ મર્યાદા બંધારણમાં અંતર્ગત કરવામાં આવી છે.

સરકારી વાચનમાળા અને શ્રી. રાવજીભાઈના પરિપત્ર ગુજરાત રથાનિક સ્વરાજ્ય મધ્યસ્થ સમિતિના મંત્રી શ્રી. રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ તરફથી સર્વ ગુજરાતી સ્કૂલ બોર્ડોના મહાસભા પસના નેતાઓ જોગ આજ્ઞાથી ત્રણ માસ પહેલાં નીચે મુજબનો એક પરિપત્ર પાઠવવામાં આવ્યો છે:-

“કેટલાક માસ પહેલાં મુ મહ સરકારે બંધી મૂક-બોડોને એવી સૂચના આપી હતી કે પ્રાથમિક શાળાઓમાં મુંબઈ સરકાર તરફથી પ્રાસિદ્ધ થતાં પાઠ્યપુસ્તકો અસાધારણ, પણ હવે મુંબઈ સરકારે પોતાના એ કારણમાં ફેરફાર કર્યો છે કે દરેક સ્કૂલ બોર્ડને પોતાને પસંદ પડે તે પાઠ્યપુસ્તકો અસાધારણી છૂટ છે. ગુજરાત રથાનિક સ્વરાજ્ય મધ્યસ્થ સમિતિએ પ્રથમથી જ પોતાની એ નીતિ જાહેર કરી છે કે ગુજરાતની બંધી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી તૈયાર થતાં અને પ્રસિદ્ધ થતાં પાઠ્ય પુસ્તકો જ ગ્રાહ્યવાં. મને લાગે છે કે ગુજરાત યુનિસિપલ સ્કૂલ બોર્ડો કે જીલ્લા સ્કૂલ બોર્ડોને બધેય હવે ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં પુસ્તકો શરૂ કરવામાં હરકત આવવી ન જોઈએ, કારણ કે ગુજરાતની બંધી પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં એકસરખું ધોરણ રહે એ હિત્તવાચક છે.”

આ પરિપત્રનું હાલ સમજવા માટે વાંચનમાળાને લક્ષ્યે થોડો દત્તિહાસ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. ૧૯૨૪ સુધી મુંબઈ સરકાર તરફથી પ્રગટ થયેલી વાંચનમાળા સરકારી તથા સંકારની મદદ ગેળવતી બંધી શાળાઓમાં ફરજિયાત વપરાતી હતી. ત્યારબાદ મુંબઈ સરકારે પોતાની વાંચનમાળા પ્રગટ કરવાનું બંધ કર્યું અને કેળવણી આતાએ મંજૂર કરેલી કોઈ પણ વાંચનમાળા વાપરવાની સરકારે છૂટ આપી. ૧૯૩૭ માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠે એક વાંચનમાળા તૈયાર કરી અને તેનો ગુજરાતની મિલકત

ખોડો તેમજ મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં સારા ફેલાવા થવા પામ્યો. ૧૯૩૯ માં વળી પ્રાન્ત પ્રાન્તની કેએસ સરકારે રાજ્યનામાં આખ્યાં અને વિદ્યાપીઠની વાંચનમાળાને ધક્કો લાગવા માંડ્યો. ૧૯૪૫ માં મુંબઇ સરકારની હકુમત કેએસ પ્રધાનમંડળના હાથમાં આવી. આ પ્રધાનમંડળે મરાઠી, કાનડી અને ગુજરાતી વાંચનમાળાઓ તૈયાર કરવા માટે ત્રણ વગદાર સમિતિઓ નીચી. ગુજરાતમાં એ વખતે અનેક વાંચનમાળાઓ પ્રચલિત હતી અને તેમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની વાંચનમાળાને સંભવ છે કે અગ્રસ્થાન હોય. આમ છતાં પણ નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા તૈયાર કરવા માટે મુંબઇ સરકાર તરફથી એક સમિતિ નીમવામાં આવી એ સ્પષ્ટ સૂચને છે કે તે વખતની પ્રચલિત વાંચનમાળાઓ સરકારને પૂરી સતોષકારક લાગી નહિ હોય. આ વગદાર સમિતિએ બાળવેદી, પહેલી ચોપડી તથા બીજી ચોપડી તૈયાર કરી, તે મંજૂર કરવામાં આવી અને હજારોની સંખ્યામાં પ્રગટ કરવામાં આવી, અને બંધી સ્ટુડન્ટોએ તે આ વાંચનમાળા ફરજિયાત વાપરવાનો મુબઇ સરકારે આદેશ આપ્યો. આવી સરકારી વાંચનમાળા પ્રગટ કરવા પાછળ અને ફરજિયાત વાપરવાનો હુકમ કરવા પાછળ બે હેતુ હોય છે. એક તો પ્રાથમિક શિક્ષણનું ધોરણ એકરસું જળાવણ છે અને ઉચ્ચ કક્ષાની વાંચનમાળા પ્રમાણમાં બંધુ જોડા કિંમતે પ્રત્યે પૂરી પાડી શકાય અને ને પણ હાંબી મુલત સુધી વાકતી હોવાથી પાઠ્ય પુસ્તકોની અવારનવાર ફેરબદલીના કારણે ગરીબ કુટુંબોને જે વધારે પડતો ખર્ચ આવે છે તેમાં ઉગારો થાય. આની સામે પ્રાથમિક ધોરણમાં વાંચનમાળાના વેવિધ્યોના લાભ પ્રગ્ત ન્તો કરવો પડે પણ એ લાભ પ્રાથમિક ધોરણ પૂરતો જ હોઇને તેને મલ્લ મલ્લ આપતુ જરૂરી નથી. આવા અવાલોપત્તક મુંબઇ સરકારે પોતાની વાંચનમાળા તૈયાર કરાવી અને તેમાં પાંચ થી છ લાખ રૂપિયાનું રેકાલ કલ્પું અને પછી એકાએક, માત્ર ગુજરાતી વાંચનમાળા પૂરતી જ, કોઇ પણ સ્ટુડન્ટે ગમે તે વાંચનમાળા વાપરવાની મુંબઇ સરકાર છૂટ આપે આનું શુકારણ હોઇ શકે એ સમજ શકાતું નથી. આમ કરીને વિદ્યાપીઠની વાંચનમાળાના ઉપયોગને અને તે-લે અવકાશ આપવાની મુંબઇ સરકારની ઈચ્છા હતી તો પહેલેથી જ એ વાંચનમાળાને સરકારી વાંચનમાળા તરીકે લા માટે સ્વીકારવામાં ન આવી? અને પ્રગતનાં નાણાંનો સરકારે આદેશ બંધી દુર્બલ શા માટે કર્યો? વળી આવી છૂટ માત્ર ગુજરાતી વાંચનમાળા

અંગે જ કેમ આપવામાં આવી છે, અને કાનડી તેમ જ મરાઠી વાંચનમાળાનું ફરજિયાતપણું શા માટે ચાલુ રાખવામાં આવ્યું છે? વળી આ બાબતમાં મુંબઇ સરકારે શા માટે સીધી જાહેરાત કરી નહિ અને થી. રાજ્યભાષના પત્રદારા આડતરી રીતે આ જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી? આવા અનેક પ્રશ્નો આ પરિપત્ર ઉભા કરે છે, અને આ પાછળ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની વાંચનમાળાને પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરવાની કોઇ ખટપટ હોય અને એ ખટપટને મુંબઇ સરકારે નહતું આપ્યું હોય એવી આશંકાને ઉપર જણાવેલા સચેત્રો ઉપરથી મજબૂત રચાન મળે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની વાંચનમાળાના ગુણવત્તા વિષે અત્રે કશું પણ કહેવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ યોગ્ય બંધિત ઓની સમિતિ દ્વારા પોતે જ તૈયાર કરાવેલી, અને પોતે જ મંજૂર કરેલી વાંચનમાળા ખોલે પડે એવી મુંબઇ સરકારની જાહેરાત, જાણ કે મુંબઇ સરકાર પોતાના ખીસ્સામાં જ હોય એમ સરકાર બહારની એક જવાબદાર બંધિત તરફથી, બહાર પડે એમાં એ વાંચનમાળા મહા પરિશ્રમ અને જન લોગથી તૈયાર કરી આપનાર વિકાન બંધિતઓનું મોહું અપમાન છે; એટલું જ નહિ પણ મુંબઇ સરકારની પ્રતિબદ્ધને પણ બારે ગાંધીય લગાડે તેવી આ ઘટના છે. આ સંબંધમાં મુંબઇ સરકારે પોતાનો પુત્રાસો સત્વર પ્રગટ કરવાની જરૂર છે.

આ અંકની ચિત્રસામગ્રી

આ અંકના મુખપૃષ્ઠની બાલુના પાના ઉપર એક સાથે ત્રણ ચિત્રપટ્ટા આપવામાં આવી છે તેમાંનું મંચ ભાગનું ચિત્ર ૧૨ માં સેકાના અન્તભાગમાં તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા 'ઉપદેશમાળા' નામના સુપ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથની મૂળ પ્રતનું બીલું પાનું રજૂ કરે છે. આ પાનાની મધ્યમાં જૈનશાસ્ત્રકારોની કલ્પનાને મૂર્તિમત્ કલ્પ સરસ્વતીનું એક અતિ સુન્દર આલેખન છે. સરસ્વતી અને એના ઉપકરણો સંબંધમાં જૈન તેમજ બ્રાહ્મણ કલ્પનામાં કાંઈ ફરક નથી. જ્ઞાન અને કળાની અધિષ્ઠાત્રી, વૈશ્વકૃતિકાધારણી, મધુર કે હંસના પાહનવાળી-આવી રીતે ઉભય શાસ્ત્રોમાં સરસ્વતીનું એક સરસું ચતુર્ન કરવામાં આવેલ છે અને તે મુજબ તેને ચિતરવામાં આવે છે અથવા તો તેની મૂર્તિ નિર્માણ કરવામાં આવે છે, પણ સરસ્વતીવિષયક જૈન નિરૂપણની વિશેષતા એ છે કે જ્યારે અન્ય નિરૂપિત સરસ્વતી અત્યંત ગ્રીહ અને ગંભીર

હોય છે ત્યારે જૈન ગ્રંથોમાં આલેખાયેલી સરસ્વતી વિલક્ષણ ચેતના, ઉલ્કાસ અને પ્રસન્નતાથી લાંસી હોય છે. જ્ઞાન એટલે વૃદ્ધત્વ નહિ પશુ ચેતનાવન્તુ અશય યૌવન-આ લક્ષણ આ સરસ્વતીના ચિત્રમાં આપણને આમેદુમ પ્રતીત થાય છે. પ્રસ્તુત સરસ્વતીની આકૃતિમાં રૂપ છે, લાવણ્ય છે, તલ્લતા છે, કૌમારવસ્થાને શોભે તેવી પવિત્રતા છે, અને ત્રણ કળને વીધી રહ્યું હોય એવું ચેતન્ય છે. ઉપર નીચેના ખીન્ન બે ચિત્રો એ જ સમયની અને એ જ શૈલીની કળાકૃતિઓ છે, પણ વસ્તેનું ચિત્ર બ્યારે તાડપત્ર ઉપર આલેખાયું છે ત્યારે આ બે ચિત્રો, હસ્તલિખિત ગ્રંથોની ઉપર નીચે ગ્રંથની રક્ષા અર્થે એ જ કદની લાકડાની પાટલીઓ બનાવવામાં આવતી અને એ પાટલીઓ ઉપર પ્રસ્તુત ગ્રંથવિષય, ગ્રંથકર્તા તથા ગ્રંથસમયને લગતાં ચિત્રો ચિતરવામાં આવતાં-આવી બે પાટલીઓ ઉપરનાં ચિત્રામણુમંથી તારવેલા વિભાગો રજૂ કરે છે ઉપરના ચિત્રમાં જૈન સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના આચાર્યવાદી દંવસુરિ કાણ્વીક ઉપર બેઠા છે, સામે બેઠેલા પંડિત માણિક્યચંદ્ર કિર્ગંબર સંપ્રદાયના હોષ વાદી દેવસુરિ સાથે સાંપ્રતિક મતવેદો સંબંધી ચર્ચા કરના લાગે છે. તેમની પાછળ ત્રણ કિર્ગંબર આવકો ખીરાજમાન છે. નીચેની ચિત્રપટ્ટિકામાં એક નર્તક મંડળ નૃત્ય કરતું ચાલી રહ્યું છે. તે મંડળમાં બે મૃદંગવાદી નર્તકો છે અને બે નર્તકી છે. આ ચિત્ર એક લાખી ચિત્રપટ્ટિકા કે જેમાં સ્થયાનાનો વરઘોડો આલેખવામાં આવ્યો છે તેમાંના એક વિભાગનું છે.

આ ત્રણે ચિત્રો રંગ, રેખા, ઉકાવ અને આલેખનની દૃષ્ટિએ અદ્ભુત અને અત્યંત આદર્શ છે અને તે કાળની ચિત્રકળાના વિકાસનું એક ગૌ વપ્રદ સીમાચિહ્ન રજૂ કરે છે. આ ત્રણે ચિત્રપટ્ટીનું પ્રકાશન થી ભારતીય વિદ્યા ભવનના સૌજન્યને આભારી છે. એ જ પ્રમુખચિત્રની પાછળના પાના ઉપર કળાકાર શ્રી. કુન્દુ દેસાઈએ આલેખેલાં ગાંધીજીનાં બે સુન્દર રેખાંકનો છે. આ રેખાંકનો પ્રથમ વાર પ્રગટ થાય છે. ગાંધીજીને આલેખવામાં કુન્દુ દેસાઈ સદા સિદ્ધહસ્ત છે.

આ અંકના ૪૮ માં પાના બાદ ચાર આર્ટ પેપરનાં પાનાં છે. આ દરેક પાનાં ઉપર મોટા કદની એક મુદ્રણ છબી મુકવામાં આવી છે. પહેલા અને બીજા પાના ઉપર

શ્રી. આર. વી. પંડિતે જુદી જુદી પરિસ્થિતિ વચ્ચે લીધેલી ગાંધીજીની છબીઓ છે. એક છબીમાં જળદળના પશ્ચિમ આકાશની ભૂમિકા ઉપર ગાંધીજીનું હાવાચિત્ર નજરે પડે છે; બીજી છબીમાં ગાંધીજી રેડીયો કંનતા અને સાથે સાથે ચાલુ ચર્ચામાં ભાગ લેતા બેવામાં આવે છે. ત્રીજી છબીમાં સારનાયમાં ખોદકામ કરતાં નીકળેલી અને ભગવાન શુદ્ધની અનેક મૂર્તિઓમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતી ચાન્ત પ્રસન્ન ‘પ્રથમસ્થાનિમત્ત’ મૂર્તિનું આપણને દર્શન થાય છે. આ છબી લેનાર જાણીતા છબીકાર શ્રી. જગન્ન મહેતા છે. ચોથા પાના ઉપરની છબીમાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ અને મદયિર્ કળાકાર નિકાલીસ શેરીક એક મેકીનાબાજીએ ઉભેલા નજરે પડે છે. આ છબીનું પ્રકાશન યુએસ આર્ટ એન્ડ કલ્ચર સેન્ટરના સૌજન્યને આભારી છે.

આ અંકના પાના દર અને ૩૩ ઉપર શ્રી જગન્નાથ અદિવાસીએ અમદાવાદના સુવિખ્યાત શ્રી. હરીસિંગ કેશરી-સિંગના જૈન મંદિરમાંની પાવાણુ પુતળીઓ ઉપરથી દોરેલાં રેખાચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક પુતળામાં અદ્ભુત લાવણ્ય અને લાસ્ય રહેલું છે અને તેનું રેખાનિરૂપણ પણ એટલું જ મનોહર છે.

અંકના ૫૦ તથા ૫૧ માં પાના ઉપર મણિપુરી નર્તનના ચિત્ર ચિત્ર સ્વરૂપેનો ખ્યાલ આપતી બે મોટી પેકેટો આપવામાં આવી છે અને ૫૩ માં પાના ઉપર મણિપુરી નર્તનમાં જે બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેવા એક વયોદ્ધ મૃદંગવાદીનું રેખાંકન છે. આ ત્રણે ચિત્રો શ્રી. જગન્ન પંચાંગની કલમની પ્રસાદી છે અને નાલંદા પબ્લીકેશન તરફથી પ્રસિદ્ધ ધર્મેશ ‘મણિપુરી નર્તન’ કે જેનું અવલોકન આ અંકમાં અંતર્ગત કરવામાં આવ્યું છે તેમાંથી નમુના રૂપે આ ત્રણ પેકેટો અહિં પ્રગટ કરવામાં આવી છે અને તે માટે અમે નાલંદા પબ્લીકેશનના આભારી છીએ.

લિપિ સુધારણા

આપણી યુગ્મવાતી લિપિ સાધાળ્ય રીતે એટલી સ્પષ્ટ અને સુન્દર મરોડવાળી છે કે તેમાં કરી પણ સુધારણાને અવકાશ હોય એવી આપણને કલ્પના આવતી નથી. ઉચ્છ્રુત્ત્વ ઘણીવાર મનમાં એવી ધ્રુજ રહે છે કે હિંદવી બંધી લાપાઓ આપણી લિપિ સ્વીકારે તો કેટું સારું, અને ખાસ કરીને દેનાગરી પોતાની પાઘડી ઉતારીને કાનાને અન્તભાગમાં જરા મરોડવાળા બનાવે તો કેટું

સાર? સંભવ છે કે આપણી જિંદગી વિશેનો આ અપભ્રંશ મોઢ વધારે પડેલો હોય અને દરેક જિંદગીવાળાને પોતાપોતાની જિંદગી એટલી જ મનોહર લાગતી હોય. પણ આપણી દૃષ્ટિએ આપણી શુદ્ધતાની જિંદગી આટલી સર્વોત્કૃષ્ટ લાગતી હોવા છતાં પણ કેટલાક વર્તમાન સંયોગે ધ્યાનમાં લેનાં જિંદગી-સુધારણાની આવશ્યકતા સ્વીકાર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. આ સંયોગો નીચે મુજબના છે :-

(૧) આને અશરતતાનો પ્રચાર બહોળા પ્રમાણમાં થઈ રહ્યો છે. અને લીધે આ પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા તદ્દિ-દોના ધ્યાન ઉપર આવ્યું છે કે જનતામાં અશરતતાનું સરળ કરવા માટે આપણી જિંદગીમાં રહેલું કેટલુંક વૈચિત્ર્ય અને વૈષમ્ય દૂર કરવું જોઈએ.

(૨) મુનશુના દૃષ્ટિબિંદુએ પણ આ પ્રશ્ન ગંભીર વિચારણા મેળે છે. આપણું હાલકામ ત્રણ રીતે અથવા તો ત્રણ મળસાનું ગણાય છે. વચસા બાગમાં અક્ષરો આવે છે; અને સ્વરાત્તમયક કેટલાંક ચિદ્વેદો જેવાં કે હસાઈ, દીર્ઘાઈ, એક માત્ર, બે માત્ર, અનુભાર જેવે ઉપર આવે છે જ્યારે કેટલાંક ચિદ્વેદો જેવાં કે હસાઈ દીર્ઘાઈ જા, અર્ધાક્ષર સ્વરણું દક્ષિણ ચિદ્વેદ જેવે નીચે આવે છે. વળી હસન ઇ અશરતી પદેશાં આવે છે તેમ જ રોડે રેડ પડીના બ્લેન્ડ પદેશાં આવેલા જોઈએ તેને બદલે તેને માથે ચડી બેસે છે. આવી કેટલીક વિચિત્રતાને અંગે આપણા હાલકામમાં સમય વધારે જાય છે. મુજૂરી વધારે ખર્ચાય છે અને એમ છતાં પણ હાલતી વખતે ઘણી વખત ઉપરથી એના ચિદ્વેદો ખરી જતાં હાલકા કામગીરીમાં અશુદ્ધિઓ આવવાને બહુ સંભવ રહે છે. હાલક રાષ્ટ્રીય તથા લાખનીય હાલકની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન તરફથી વિચારણા મેળે છે.

(૩) 'અ' ની સ્વરખંડીમાં ઈ, ઇ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ વગેરે સ્વરન્ત્ર અક્ષરો છે તેના સ્થાને બ્લેન્ડની બારખંડી માફક જ ને એની પણ બારખંડી કરવામાં આવે તે લેખનની સરળતા વધે અને નવા શીખનારાને વધુ સરળતા રહે. આ પદ્ધતિ મહારાષ્ટ્રમાં બહોળા પ્રમાણમાં સ્વીકારાઈ ચડી છે, મુંબઈ સરકારે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચાર માટે આ રૂપો સ્વીકાર્યો છે અને દિલ્હીસાહિત્યસભેલન પણ આ પદ્ધતિને ટેકો આપે છે. અને આપણે આનું અનુકરણ કરવા જેવું છે.

(૪) આને દેવનાગરી રાષ્ટ્રીય જિંદગી તરફ સ્વીકારવામાં આવી છે. આજનું આપણું શુદ્ધતાની સાહિત્ય આપણા

પ્રાત્તમાં જ પૂરાઈ રહે એમ આપણે ધ્વજતા નથી. પણ અન્ય પ્રાત્તના લોકો પણ આપણા સાહિત્યનો ઉપભોગ કરે એવી સ્વાભાવિક રીતે આપણને ધ્વજા રહે છે. ઉપરના શ્રિષ્ટ વર્ગ વચ્ચે આવેલા વિનિમય ચાલી જ રહ્યો છે અને એક બાયાના મથો અન્ય લાયામાં અનુવાદિત કરવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે. પણ મૂળ વાંચના તરફ હજી અન્ય પ્રાત્તના લોકો આકર્ષાતા નથી. આનાં બે કારણ છે. એક તો બાયાની પૂરી સમજણનો અભાવ અને બીજું જિંદગી ઉકેલવાની મુશ્કેલી. ખરી રીતે દિલ્હી કેટલીક બાયાઓ વચ્ચે બહુ જ એકાગ્ર અંતર જોવામાં આવે છે, અને જિંદગીમાં અંતરગત ન હોય તો અન્ય બાયાનું સાહિત્ય સદૃશ મુગમ જનતા સંભવ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણા અશરત અને દેવનાગરી અશરત વચ્ચેનું અંતર જેમ બને તેમ એકાગ્ર થાય અને એમ છતાં પણ આપણી જિંદગી વ્યક્તિત્વ જળવાઈ રહે એ ધ્યાનમાં આપણા કેટલાક અશરતાના ઘાટમાં થોડા થોડા સુધારો કરીએ તો કેમ ?

આ બધી દૃષ્ટિએ આ વિષયના તદ્દિદેએ સુધારેની જિંદગી બે નમુનાઓ મુંબઈ સરકારે નીમેલી જિંદગી-સુધારણા સમિતિ કે જેના પ્રમુખ કાકાસાહેબ કાલેશ્વર છે તે સમિતિ તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલ એક પ્રશ્નાવલિમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ સમિતિને મરાઠી જિંદગીમાં પણ જરૂરી સુધારણા અવશ્યકતાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે અને તે અંગે અવશ્યકતા સુધારાંઓ આખરે દેવનાગરીને જ સ્પર્શે છે અને તેથી તે સુધારાંઓ દ્વારા તે સમય દિલ્હી દૃષ્ટિબિંદુએ વિચારવાના રહેશે. પણ શુદ્ધતાની જિંદગી પૂરેલા આ પ્રશ્ન આપણા માટે પ્રસ્તુત બને છે. ત્યારે દેવનાગરીને રાષ્ટ્રજિંદગી તરફ સ્વીકારવામાં આવી છે ત્યારે આપણી સામે જિંદગી પ્રશ્ન બે આકારમાં ઉપસ્થિત થાય છે. જેવી રીતે સંખ્યાંકો આપણે આનંતર-રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપના સ્વીકાર્યાં તેવી જ રીતે શુદ્ધતાની જિંદગી ત્યાગ કરીને આપણે આપણાં સર્વ પ્રકારના માટે આનંતરપ્રાંતીય એવી દેવનાગરી જિંદગી સ્વીકારીએ. અને આ વિચાર કેવળ અવ્યવહાર નથી. શુદ્ધતાની બાયામાં લખાયેલું જૈન સાહિત્ય કેટલુંયે દેવનાગરીમાં હાલકાનું છે અને આને પણ હાલક છે અને તે પાછળ શુદ્ધતા ન હોય એવા જૈનો આ સાહિત્ય સરળતાથી વાંચી શકે એ જ મુખ્ય આશય હોય છે. શરૂઆતના વખતમાં ક્ષતર શુદ્ધતાની સાહિત્ય

પણ દેવનાગરી અથવા બાળ-
ભેષ લિપિમાં જાણું હતું.
અને વળી આ દેવનાગરી
પણ આજે છે તેના સ્વરૂપની
રહનાની નથી. તેને પણ
આંતરઆંતીય સ્વરૂપ આપવા
માટે તેમ જ મુદ્રણ, ટાઇપ
શાષ્ટીંગ, લાઇનો ટાઇપ તથા
ટેલી પ્રીન્ટરીને યોગ્ય બના-
વવા માટે તેના વર્તમાન
સ્વરૂપમાં ધણા ફેરફાર કરવા
પડશે; ઉપરની શિશોરેખા
કાઢવી પડશે; કેટલાક અક્ષર-
રના ધાટ કે મરોડ ફેરવવા
પડશે; કેટલાયે નવા ચિહ્નો
ઉમેરવા પડશે. આ રીતે
સુધારેલી દેવનાગરી સ્વીકાર-
ના હોય તો બીજો વિકલ્પ
એ છે કે ઉપર જણાવ્યું તે
સુજળ આપણી ચાલુ ગુજ-
રાતી લિપિને જરૂરી હોય
એટલે નવો સંસ્કાર આપીએ.
આવો નવો સંસ્કાર કેવો
હોવો જોઈએ તે વિશે કોઈક
માર્ગદર્શન મળે તે હેતુથી
બાલુએ ચાર બ્લોક છાપવામાં
આવ્યા છે. તેમાં ઉપરના બે
બ્લોકમાં ગુજરાતી અક્ષરોની
સુધારેલી આકૃતિના બે નમુના
આપવામાં આવ્યા છે;
ત્રીજામાં 'અ'ની બારાબરી
અને ઇ, ઇ, ઉ, ઊ, એ,
ઐ, ઔ, ઓ વગેરેનાં નવાં
ચિહ્નો આપવામાં આવ્યાં છે;
સંખ્યાંકોના સુધારેલા ધાટ પણ
સંચયવામાં આવ્યા છે અને
ચોથા બ્લોકમાં અર્ધાક્ષરોનું
સ્વરૂપ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ
ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
ત	થ	દ	ધ	ન	ત	થ	દ	ધ	ન
પ	ફ	બ	ભ	મ	પ	ફ	બ	ભ	મ
ય	ર	લ	વ	ળ	ય	ર	લ	વ	ળ
શ	ષ	સ	હ		પ	ફ	બ	ભ	મ
ક્ષ	જ્ઞ	ઞ	શ્ર	પ્ર	ય	ર	લ	વ	ળ
૦	૧	૨	૩	૪					
૫	૬	૭	૮	૯					

નં. ૧ સુધારેલી ગુજરાતી લિપિ
નમુનો ૧

શ ષ સ હ

ક્ષ શ્ર ઞ

નં. ૨ સુધારેલી ગુજરાતી લિપિ
નમુનો ૨

અ	આ	આ	ઓ	વ	ઊ	ઊ	દ	ડ
ઝ	ઝ	ઝ	ઝ	ટ	ઠ	ઠ	ડ	ડ
અ'	અ'	ઓ	ઓ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
અ	અ	અ		૮	૯	૯	૯	૯
૧	૧	૧	૧	૮	૯	૯	૯	૯
૮	૯	૧	૧	૮	૯	૯	૯	૯
૦૧૨૩૪૫૬૭૮૯				૮	૯	૯	૯	૯

નં. ૩ 'અ'ની બારાબરી

નં. ૪ અર્ધાક્ષરો

પ્રાદર્શી

ત્રી
પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા
પ્રસ્તુત ૧
૧૪ તથાજા
૧૯૨૮

રાષ્ટ્રની ભાવી પ્રગતિનો આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે

.....કેમકે રાષ્ટ્રિય જરૂરિયાતને પસંદી વળવાના આદિવાસમાં તમે એક મહત્વની સંકેત છે. આજની આશાને આવતી કાલે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં બાળગ્રામીણ પરત્વેની ફરજ અદા કરવી જ લેઇએ અને એમના ભાવીની ભેગવાઇ કરવી રહી.

તમારાં બાળકો છવનપ્રવેશ નિશ્ચિતપણે કરે તેની સંભાળ રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

એમના ભાગીદારો આજે જોવાઈ કરો અને નશિત બનો

બીજાની પેઠાની પેઠાની તમને તમારા કુટુંબ પ્રત્યે ફરજ બાળ-
વ્યાપ્ત અને એક સ્વેચ્છે લેવા લખક, બિનકેમિન્ડ નાનાં બચાવિનાની
તેમને તેમના જાણતર અને લખકની જિજ્ઞાસા કરતી પેઠાનીઓ,
દોષલ બેનીનીડ, લાંબા લાંબા પી. વિવિધ પ્રકારના હાથે
આપતી પેઠાનીઓ અને હાથેની બાજે.

બી ઇન્ડીઅન ગ્લોબલ
ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ
૩૧૫-૩૨૧. હો ન બી રોડ, શેર, મુંબઈ.

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે

નાણાવટી એન્ડ કંપની લી.મી.ટેડ

સ્થાપના: (૧૯૨૧)

૧૬, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧

સામાગ્રી: અમરાપાદ, મસૂર, કાનપુર, કલકત્તા, મદ્રાસ અને દિલ્હી, કાઈંગ્ડમ્, પ્લીસ્ટીક, હેવી, કેમીકલ્સ, અને કોલ્ટાર કાઈઝના નિષ્કાશ, ઇમ્પોર્ટર્સ તેમજ કાપડ ઉદ્યોગને લગતા દરેક જાતના સ્ટાર્ચિઝ, સાઈકીંગ મશીનરીઅલ અને બીજા સ્ટોર્સના ભરોસાપાત્ર સ્ટેબીલાઇઝ.

કાપડના રંગો, એસીડ અને બીજા ઉદ્યોગ માટે ગંધક તેમજ

અનાજની ઉત્તમ ખેતી માટે ખાતર એમેનીયમ સલ્ફેટ.

આ ઉપરાંત બીજા ઉદ્યોગો જેવા કે, ખાંડ કાચ, લોખંડ, લેધર, દિવાસળી, સુન્દર, કાગળ અને સાબુમાં વપરાતા દરેક જાતના કેમીકલ્સ, ઉચી ક્વોલિટીના, નિર્દોષ અને એરીઅલવ પેકીંગ્સમાં અમારે ત્યાંથી મળશે.

અમારું તારતુ સંસ્થાન: 'મનીઆલા' મુંબઈ.

ટ્રાફિક નં: ૨૧૮૮૯ અને ૨૪૨૬૬

જયુ પીટર

રાષ્ટ્રની જ રીયાતો માટે રાષ્ટ્રીય સંસ્થા

હાંદગી, આગ, દરિયાઈ મોટર, લુટકાટ, હવાઈ ઉડયન, કામદારોનો બદલો, અંગ અકસ્માત, માંદગી લાઇવસ્ટોક, લિક્વિડ વિ.

જયુ પીટર જ ન રલ ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી. (૧૯૧૬ માં હિંદમાં સ્થાપાયેલી) હેડ ઓફીસ: બેંક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

ગેનેરલ ડાયરેક્ટર: લાલ શંકરલાલ ડાયરેક્ટર-ઇન-ચાર્જ: પી. એન. કોલ, ગાર્ગેટ-સી.

હિંદ, પાકિસ્તાન, ખર્મા, સીસોન, અને બ્રિટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકામાં સંયોગે પ્રતિનિધિઓ છે.

ફેલ અસહયામતા: રૂ. ૨,૫૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ દાવાઓ સુધ્ધા: રૂ. ૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

કામીનીઆ ઓઈલ (રજીસ્ટર્ડ)

સેન્ટો રાજ ઓટો હીલબહાર (રજીસ્ટર્ડ)

વાપરી તમારા વાળનું રક્ષણ કરે. રોકડે નબળાઈ લોકો એવા ખ્યાલ ધરાવતા હોય છે કે, વાળ માટે એમ તે પ્રાર્થનું તેવ વાપરવાથી કામ ચરી રહે છે, પણ એ માનવું શક્યમરેલું છે ને. તેક વાપરવામાં આવે તે તેલમાં બે વાળને જીવવાને મદદ કરે તેવાં તથા વાળ ઉગારનારા તત્ત્વો હોય નહીં તેવાં તેથી બીજાકેલ કુશળતાપરે લોકો ખુબી પરવડે. એવા વાળના તેલો વાપરવાથી વાળને જેવળું ન મળવાને છાંલે તાજાં અને નવાં જાય છે. આ બિંદુ ઘણા ઘોડા રામજી છે, પણ હજી મોકલ થઈ નથી. તમારા વાળના સુખ સાચુન હશે તે.

આ જગમગદાર સેન્ટો રાજ બે રીપો રમાન અથવા કપડા ઉપર લખા કપાળી મોહક મીઠી ખુશ્મી દુલના દગલા માફક ફેરીય નય છે. લગ્ન, પ્રસંગે અગર મનિહીક પ્રસંગે કોટો હીલબહાર વાપરી જુઓ. અંગ્રિકાલ ઓટો નામની નકલી નીચળી પરી છે. માટે ખરીદની વખતે ઓટો-હીલબહાર ને કાંઈદા મુળના રજીસ્ટર્ડ કરો.

કામીનીઆ ઓઈલ (રજીસ્ટર્ડ)થી વાળને તુલ્ય જીવન પ્રાપ્ત થશે. કામીનીઆ ઓઈલમાં રહેલાં અમુક વસ્તુત્ત્વો અમુક વસ્તુત્ત્વો વાળને માંડેલાં રંગોમાં રંગીનતા આપે છે. આમજીને ખોશ રંગોમાં ફરીઆરી આવે છે તે મીઠાક નિર્જન થયેલા વાળના સુખ સંપાદન બની પોતાની મેંયા રહે કરે છે વાળ ખરી પડત નથ યાચ છે અને નીચમીલ ઉપયોગથી સુંદર વાળથી બરેલું માથું ને કામીનીઆ ઓઈલ છે તે જીવનમાં ખુશી મેળવે.

સેલ એજન્ટ: પી. એ.એ. ઇન્ડિયન ફૂલ એન્ડ કેમીકલ કું. ૨૮૫, જુહાપુરા મરહદ, મુંબઈ ૫.

આપની—

કાગળ અને પુંઠા

સફેદ અને રંગીન છાપકામ, લુદાં
લુદાં લખાણો, ખતપત્રો, ખાતાવહી
કોટેડ પેપર્સ, પેકીંગ અને રેપીંગ
પેપર્સ, અખબારી કાગળ, બોક્સ
બોર્ડ્સ, આર્ટ કોર્ડ્સ, સફેદ અને
રંગીન પોસ્ટકાર્ડ વગેરે વગેરેની
જરૂરીયાત માટે

મળે

શ્રીમનલાલ પેપરકં

સર્વ શ્રેષ્ઠ લેખકામ કાગળ

અને

પુંઠાની આયાત કરનારાઓ

અને

શ્રી. ગોપાલ પેપર મિલ્સ લી.

(જગદેરી-પંજાબના)

મુખ્ય પ્રકાશ (યુનિટ અને કાલીવાલા સીવાય)

મહેના ડિસ્ટ્રીબ્યુટરો

બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ બિલ્ડીંગ,

હોર્નબી રોડ, કોલ, મુંબઈ

કોલ :

તાર :

૨૩૨૩૨

"SELECTION"

વ
ર
લ
ક
ર

૨૪૨૨૬ નં. ૬૫૬

* નક્કી માલથી સાવધ રહો.

* ખરીદતા વાળ અટકાવે છે.

* વાળ વધારે છે.

* મળતને ઠાક આપે છે.

* આંખોનું તેજ વધારે છે.

વર્ષોથી વપરાય છે.

અંધ મળે છે.

બ્રાહ્મી તેલ

જે. કે. વરલકર

જુની હનુમાન ગલી, મુંબઈ ૨

દરાજ,

ખુજલી,

ખરજી

વિગેરે ચામડીના દરો

જર્મ્સ-કટર

વાપરવાથી

જડ મૂલ્યથી મટી

વળ્ય છે

નક્કી માલથી

સાવધ રહો.

કપડા પર ડાઘ

પડતા નથી.

બોમ્બેલ પ્રેમચંદ એન્ડ કું.,

કમીશનર અને ટ્રીપલ, ૨૪, બ્રિજેસ, રાઈડ, મુંબઈ ૨,

ફોન : ૨૪૧૮૭

યુગદર્શન

વિષયાનુક્રમ

લેખ

લેખક

૧૪

વાર્ષિક લેખાનુક્રમ

લિંદમાં જ્યોતિષમાં લિંદ
ટપાલનો દર હોય ત્યાં રૂ. ૮,
અન્ય રૂ. ૧૧; છુટક નકલ
કિંમત રૂ. ૧.

લેખકોને

યુગદર્શન માટે મોકલાયેલા
લેખો અને કાવ્યો કાગળની
એક જ બાજુ સુવામ્ય અક્ષરોમાં
લખાયેલાં અને અન્ય પ્રગર
નહિ થયેલાં. હોવાં જોઈએ
સ્વીકૃત લેખો તથા કાવ્યો માટે
મોઝ પુસ્તકાર આપવામાં
આવશે. અસ્વીકૃત લેખો માટે
લખામાં આવશે અને લગતા
માની જેને અપાશે હોય
તેની પાસેથી મેળવી શકશે.

નિર્દેશપત્ર વિષે

આ માસિક માટે નક્કી કરે
લાં આવેલ, સિદ્ધ, થેર
સારની નિર્દેશપત્રનીચેના
ની લેવામાં આવશે.

છુટક

આખું પાનું ... રૂ. ૬૦
અડધું પાનું ... રૂ. ૩૦
પા પાનું ... રૂ. ૧૮

વાર્ષિક કોન્ડક્ટ

આખું પાનું ... રૂ. ૬૫૦
અડધું પાનું ... રૂ. ૩૨૫
પા પાનું ... રૂ. ૧૮૦

શાકક થવા માટે:

નિર્દેશપત્ર માટે:

લેખ:

વ્યવસ્થા પક: યુગદર્શન
નમસ્કારિ ભવન, ગો. ભો. ૬૨,
ચોથા સ્ટ્રીટ, સુવંદ ૧.

પ્રથમગ્રન અમૃત (કાવ્યાનુવાદ)

તેજનાત્રા (કાવ્યાનુવાદ)

ખ્રિસ્તીસાધ્વી તેજસાને આત્મભેદિ (કાવ્ય)

ધૂળ (કાવ્ય)

આપણું ગામકુ

મે યુક્તકો (કાવ્ય)

કક્કરગાપા

ચૈરાનિક દુષ્ટિ

કુચુલક (વાતી)

ચૂન-ચૂન-ચૂન (કાવ્ય)

લિંક કોડ રિપ ખરડો

મોનવીનાં દેવાં (કાવ્ય)

ગ્રામદર્શન, દેશદર્શન, યુગદર્શન

દેવને દગલે (કાવ્ય)

ઉતાવળ (કાવ્ય)

મારું બાળપણ (એક પ્રદક્ષન)

એક પ્રાચીન ગુમાપિત

અગ્રેસર ખરેંદણ વાડિયા

રશિયા અને અમેરિકા

વિદ્યાન દર્શન

તાજમહાલ (વાતી: અનુવાદ)

જ્યાદરનો જગતલે સદેવ (અનુવાદ)

યુનરાતી કળા છેટાં ૧૦૦ વર્ષમાં

સાવિત્ર સમીક્ષા:

પરિશીલન

કટાક્ષવિગ્ન

વિદ્ધ ગાંધીકાં

શ્રી. સુરેષ્ હ. જોષી

શ્રી. બાલચંદ્ર મેરીખ

શ્રી. જગન્નાથરાય કાકોર

શ્રી. કાલક

શ્રી. વિમલ-ચાહ

શ્રી. કૃષ્ણકાંત પરીખ

શ્રી. રસિકલાલ શુક્લ

શ્રી. ધીરલાલ કાકોર

શ્રી. જીવત વડોદરિયા

શ્રી. પ્રજ્ઞાન રાવળ

શ્રી. હોસાબદેન મહેતા

શ્રી. નાયાલાલ દવે

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

શ્રી. શેખાબેંમ આમુવાળા

શ્રી. હરીદ્ર દવે

શ્રી. ગગનવિહારી મહેતા

શ્રી. હરિવંશજી ભાયાણી

ડૉ. કાન્તિપ્રાસ જી. પંડ્યા

શ્રી. દેવવ્રત ન્હાનુભાઈ પાકે

ડૉ. નરસિંહ મુળજીભાઈ ચાહ

શ્રી. સુરેશ્ હ. જોષી

શ્રી. પરમાનંદ

શ્રી. રતિશ કર્ મે. ગ્રાવળ

અધ્યાપક: જ્ઞાનંદ દવે

શ્રી. ચકોર

તંત્રીશ્યામચી

(આ અંકની ચિત્રસામગ્રી, સરદાર વલ્લભભાઈની જન્મજયંતી, વધારે પેશા કરો, એક
અર્થે, અને સેવકભાઈને 'હૃદયે ન કરો', પરિત જ્યાદરલાલ નહેરવી જન્મજયંતી
રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક દળ અને કેમિકલ, સામાજિકવાદીઓ પણ શ્રી આ જ સ્તરે ૧, ગરીબ
ખીચીને ગરીબ કૃષીની વિદ્યાના આશિષઅનાનિત્ય વિષે તારિય નિવારણ, એ પ્રવાસો)

યુગદર્શન

તંત્રી

૫૨માનંદ કુવરજી ઠાપડિયા

પુરવક ૧ : અંક ૪

૧૫ નવેમ્બર, ૧૯૪૬

પ્રથમખંડ અમૃત

મૂલ : કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
અનુવાદક : શ્રી. મુરેશ ડ. ભેષી

પરિચાવા પૃથિવી સય આયમ
ઉપાતિષ્ઠે પ્રથમજામૃતસ્ય ।

—અથર્વવેદ.

સાધિકવિએ કહ્યું છે,
‘હું આકાશપૃથ્વી-અધુ’ ધૂમી વળેયે,
આખરે આવીને ઊભો
પ્રથમખંડ અમૃતની સમુખે.’

શું છે એ પ્રથમખંડ અમૃત ?
એને શાં નામે સંબોધું ?

એને જ કહું નવીન,
એ છે નિત્યકાલીન.

કેટલીય વાર જરા અને મૃત્યુ
ચારે બાજુએથી એને ઘેરી વળે,
એ ધુમ્મસને ભેટીને

એ વારે વારે બહાર પ્રકટ થાય;
પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળના પ્રકાશમાં.
‘ધ્વનિત થઇ ઊઠે એની વાણી,
‘એ જ હું’, પ્રથમખંડ અમૃત.”

દિવસ વીતતો જાય,
તત્ત્વ થઇ ઊઠે પવન.

આકાશ આવિત થઇ ઊઠે ધૂળે,
જદ્દ સંસારનો કંકર કોણાકર
આવર્તિત થઇ રહે દૂર દૂર સુધી.

આખરે દિવસ આવી પહોંચે
એની હેઠળી સીમાએ,
શમી જાય તાપ, ધૂળ હેઠી એસે.
શાન્ત થાય કંકર કંઠેના
પરિવામડીન કોણાકર,

પ્રકાશની જ્વલનિકા સરી જાય;
દિક્ષીમાના અન્તરાસે.

અન્તઃકીન નક્ષત્રોકે
મ્હાનિહીન અન્ધકારે,
જગી ઊઠે વાણી,
“એ જ હું”, પ્રથમખંડ અમૃત.”
શતાબ્દિ પછી શતાબ્દિએ,
એ પોતાને ઘોષિત કરે,
મનુષ્યની તપસ્યામાં.

એ તપસ્યા કલાન્ત થાય,
હોમાગ્નિ ઘોષવાળ જાય,
મન્વ થાય અર્થહીન,
જર્જર સાધનાનું શતભિદ્ર
મલિન આચ્છાદન,
ત્રિપ્રમાણ શનાહિને લંકી દે.

આખરે વળી ક્યારેક
શેષ સ્પર્ધાસ્થાના તોરણકારે
નિઃશબ્દચરણે આવે
સુગાન્ધની રાત્રિ,
અન્ધકારે જપ કરે શાન્તિમન્વ-
શવાસને સાધકની જેમ.

બહુ વર્ષ વ્યાપી પ્રહર વીતી જાય,
નવયુગનું પ્રજાત
હાથમાં શુભ શંખ તથા
ઉપરિચિત થાય ઉદયાચરના
સુવર્ણ શિખરે, ને દેખાય—
તિમિરધારામાં કાળ ધોઈ રહ્યું છે
ધૂણિયાથી શનાહિની આવર્તના;

વ્યાપી રૂઢી છે અપરિસીમ ક્ષમા
અન્તર્જિત અપરાધના
કલકે ચિહ્નનની ઉપર;
પાયરે છે શાન્ત જ્યોતિષનું આરાન
પ્રથમખંડ અમૃત.

ત્યારે તો હું બાળક હતો,
નવીનને ત્યારે ભેટો આનન્દિત નેત્રે
ધરણીની ઉરિયાળીમાં,
આકાશની નીતિમાં.

દિવસ વીત્યા
દોડવા લાગ્યો જીવનયાત્રાનો રથ
આ માર્ગે, પેલે માર્ગે.
સુગ્ર્થ અન્તરના દાહતેત નિઃસ્વાસે
સુકાયેલાં પાંદડાંને ઉડાવ્યાં દિગંતે
ચક્રના વેગે
પવન ધૂળથી ભરાઇ ગયો.

આકાશચારી કલ્પના
ઊડી ગઇ રોધને માર્ગે,
હુધાતુર કામના
મધ્યાહ્નના તાપે
ભમવા લાગી ધરાતલે
ફળની વાડીમાં, ધાન્યના ભેતરમાં,
તિમન્વણે, વિના નિમન્વણે.

આકાશમાં પૃથ્વીમાં
માતું આ જન્મનું પ્રમણ પૂરું થયું
પથે વિપથે.
આને આવીને ઊભો છું હું
પ્રથમખંડ અમૃતની સમુખે.

તેજયાત્રા

મૂળ: કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

અનુવાદક: શ્રી બાલચંદ

(અધિયાર થાયેસોશીકલ સોસાયટીને થી રવીન્દ્રનાથ આયેલા સંદેશનો ગ્રન્થાતી અનુવાદ.)

દીપક સંજ છે,
એને પ્રગટાવવા, બાન્ધવો!
હાથ આવો આત્મજ્યોતિ તમારો.

અન્ધાર ઓળંગી.

અરુણોદયને મંદિરે સંચરતા
તારકયાત્રાઓ સહ

સંયુક્ત થવા આહ્વાન અર્પતો,
દૂર-સુદૂરથી પુનઃ સ્વર આવે છે તમારા પ્રતિ.

એક દિન હતો,
ત્યારે તમારી પુલકિત તેજયાત્રાએ
તમે પરવર્ધા;

અને આશાનો કુવતારસો,
તમારા ધ્વજને આલિંગતો,
આકાશમાં ટમટમી રહ્યો.

પરતુ સંધ્યા જેમ જેમ ગાઢ બની,
તમે તેમ તેમ પાછળ પડ્યા,
તમારી યાત્રાકુચમાં;

ને છુઝાયેલા દીપકો સહ,
અતે નિદ્રાધીન થયા—ત્યારે તમારાં સ્વપ્ન,
નિશાપંખીઓના અમંગલ શોર શાં,
વિચંવાદી બન્યાં.

અત્યારે અગર જો અન્ધકાર છે,
અને અરણ્યમાં વાયુ,

પ્રેતના વિલાપ શો વાય છે,
છતાં પુરાતન કાળથી

કુચકુચને પ્રતિધોષ બીજાવતાં સંચરતી
આ પ્રાર્થનાનો નિઃશ્વાસ

શું નથી સ્પર્શી ચૂક્યો હજી તમારાં લલાટે!
“જીંડા અન્ધારેથી, પ્રભુ! પરમ, તેજે તું લઈ જા!
મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સ્ત્રીપે, નાથ! લઈ જા!”
ઊઠો, જો નિદ્રાધીનો!

અન્ધારમય પ્રલયની તમારી આ મહામૂર્છામાંથી;
ને પુનઃ એકવાર જાણી લ્યો,
તમે પ્રકાશનાં બાલ છો!

પિસ્તીસાંધી તેરેસાનો આત્મબોધ

શ્રી. બલપંતરાય ક. ઠાકોર

—દ્રતવિલગિન—

ન ક્યવા નય બહી તું કશાથકી
ક્ષણિક આ બધું છે નથી છે નથી.
નય તું રીઝ ન મોહ કશાથકી
પરતું એસરતું શું બધું નથી!
નિયતિ એક અનન્ય સુનિશ્ચલ
અમરતા અવિકારિ, પરાતપર:
ધિરજથી સમતાથિ બધું સારું,
નિયતિબિંદુ બની ભવ નિર્મલ,
નિયતિ માતબરે કિંકરું ભરે:
નિયતિ એક અલગ અસંધર.

ધૂળ

શ્રી. કાલક

તું ધૂળ તે રો જલકલ્પિ બીલી
પીતી, ધરાતી જગને પીવાડતી
ને ધાન્ય સારું અણુશોભ દેતી.
ને પૃથ્વી એ જલવૃદ્ધિ બીલી
ના ધાન્ય આપી શકતાં, સર્માન
દ્રવી દ્રવી અન્તર વેદનાથી—
એ અશુની નીતમ લીલ દે કરી.
શું ધૂળ? વા પૃથ્વી શું? જો આ
પ્રત્યેક હેતુ વળી હેતુ પાછું
બૂલી જતું ના ઉપકાર દેણ.
કિન્તુ જો માનવી એક એવો
હેતો બધું થે પળ દે ન પાછું—
ને દે કદિ તે નિર્જીવ તે બધું.

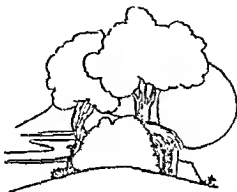
આપણું ગામડું

લેખક :
શ્રી. વિમલ શાહ એમ. એ.

[આ લેખના લેખક શ્રી. વિમલ શાહ અને તેમનાં પત્ની શ્રી. સરશબદેન માલ તરફથી પ્રગટ થયેલ 'મુલેશની તપાસ' નામના પુસ્તકે તે ઉભય દંપતીને ગામડાના પ્રશ્નો વિષે એક પ્રમાણભૂત નિર્દેશકની ખ્યાતિ આપી છે. તેમના તરફથી અગ્રેષ્ઠ આ લેખ પ્રગટ કરતાં અમને ખુબ આનંદ થાય છે અને તેઓ ઉભય મુખ્ય સુનિવર્તિનીના સ્નાતક હોવા છતાં રચાયેલી આપણી બંનેલ હોઇને તેમના અગ્રણ્યજ્ઞાનના પુરદર્શનના વાચકોને વારંવાર લાલ આપના રહેશે એવી અમે આપા સખીએ ઈએ. તંની]

હિંદની પાણી લાગ

ઉપરાંતની વસ્તી ગામડાંઓમાં વસે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને એમના પ્રશ્નોમાં રસ હોવા નોંધએ. આપણા બધા પુનર્વર્ધનના કાર્યક્રમોમાં પણ તેથી જ ગામડાની પ્રજાના ઉદ્યોગને અગ્રસ્થાન મળવું નોંધએ. હિંદી સરકાર તેમ જ

પ્રાંતિય સરકારએ ધડેના મોટી મોટી નહેરો બાંધવાના કાર્યક્રમો આ વસ્તુના જ સ્વચક છે. આપણી સરકારોએ આજે આપે છે તે કરતાં અનેકગણું વધારે ખ્યાન આમપ્રજાનાં હિત તરફ હલ્લુ આપવું નોંધશે. એનાં બે કારણો છે. એક તો આપણા છાત્રની સૌથી અગત્યની વસ્તુ-ખેડાણું ઉત્પાદન-એ આમપ્રજા કરે છે. ખેડાણી બાબતમાં આપણે ચિંતામુક્ત થવું હશે તો એ નક પેલા કરનાર ખેડૂતને એ ખાતરી કરી આપવી નોંધશે કે તેની સુખસગવડો તરફ પણ પ્રજાના ખીન વર્ગો નેટવું જ ખ્યાન આપશે. ઉપરાંત પુખ્ત મતાધિકાર પર રચાયેલું આપણું બંધારણ પણ સત્તાની હોરી એ આમપ્રજાના હાથમાં સોંપે છે એટલે એના હિત તરફ દુર્લક્ષ્ય મેળવું હવે પેલસાય તેવું નથી. હુંકમાં બધી જ હાથએ નિચારતાં આપણે સૌએ આપણી આમજનનાના પ્રશ્નોમાં વધુને વધુ રસ લેવા થવું નોંધએ.

આપણી આમજનનાના પ્રશ્નો આજ તો ખડુ અટપટા છે. જેમ જેમ ઉંડા ઉતરતા જઈએ તેમ તેમ આપણને વધુ તે વધુ એ લાગણી થવા કરે કે આ પ્રશ્નોના તો કોયે ઉકેલ આવે તેમ નથી, પણ એમ નામીપાસ થયે ચાલે એવું નથી. લાંબી ધીરજ અને સતત પ્રયત્નો વડે જ એના ઉપર છાત્ર મેળવવાની છે; પરંતુ એ માટે

પ્રથમ ગામડાના મુખ્ય મું પ્રશ્નો છે તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવી લેવાની જરૂર છે. અમુક રીતે હિંદનાં ગામડાં એક ખીન સાથે થયું મળતાપણું ધરાવે છે એટલે એક ગામડા સંપૂર્ણ પરિચય મેળવી લઈએ તો આમજનના મુખ્ય મું પ્રશ્નો છે તેનો આપણને મહદ્ અંશે

ખ્યાલ આવી શકશે. હિંદનાં ખીન અનેક ગામડાંઓ જેવું જ અમારું ગામડું (મુલેશ) છે એટલે બધીં અમારા ગામડાં પરિચય આપવાનો મયન કરીશ.

અમારા ગામડી નજીકમાં નજીકમાં રેલવે સ્ટેશન તથા શહેર જ માઇલ દૂર છે. બહારની અવરજવર માટે કે અમારા અર્થિક વ્યવહાર માટે અમારે એ શહેર પર આધાર રાખવાનો હોય છે. એ શહેર સાથે અમારા ગામડાંને જોડતો રસ્તો એટલો બધો રેતાળ અને સાંકડો નેળાએ-વાળો છે કે મોટર માટે તો એ ખડુ મુશ્કેલ બને છે, પરંતુ જગજને પણ ઘણી દેશનગરી બોગવડી પડે છે, સિવાજાના ચાર મહિના જ તેનો સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. દનાળામાં દડ વધી જતાથી તથા ગરમીના કાન્દો દિવસના અમુક કલાક એનો ઉપયોગ નથી થઈ શકતો. ચોમાસામાં તો એ રસ્તો અમારે માટે સાવ નિરપયોગી બની જાય છે બધે પાણી જરાઈ જતાથી અને એનો ઉપયોગ કરી શકના નથી, અને અમને બહારની દુનિયાથી ચોમાસાના ચાર મહિના સદંતર વિચુટા થઈ જવું પડે છે. ચોમાસા સિવાયના વખતમાં અવરજવર માટે રિસમાં એક વખત મોટર બસ દોડે છે, પણ તે પણ સાવ અનિયમિત તેમજ ખર્ચાળ રસ્તાને કારણે ખડુ કંટાળા-ભરી મુસાફરી બનાવતી. જેમ ઉપર અમારા રીનિક છાત્રનો

મોટા આધાર રહેલો છે તે રસ્તાની આ દષ્ટા છે. આને કારણે જ્યારે જ્યારે અધાર ગામ અદાર જવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે, ત્યારે અદાર જવાનો ઉમંગદો અમરા દિલમાં જાગતો નથી, પણ એક જાતનો ચક્રાર આવી જાય છે કે સાબરસમા ધર તો પાછા આવીશું ને! અમારા રસ્તાની સ્થિતિ છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી આવી છે. એને સુધારવા મોટે ન તો સરકારે કંઈ કયું છે કે ન લોકોએ. શાન બે શાન પારાવાર મુશ્કેલીઓ સંકુચા જતાં એ રસ્તાને સુધારવાનો પ્રયત્ન એકે બાલુથી થયો નથી. રસ્તાની આટલી પિગતે ચર્ચા કરવાનો હેતુ એટલો જ છે કે ગામડાના છાત્રનાં રસ્તાઓ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. હું તો એ મંતવ્ય ધરાવતો થયો છું કે ગામડાની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયોમાં સૌથી મહત્વનો ઉપાય તેના રસ્તાઓ સુધારવાનો છે. થોડોક વખત પણ શહેરમાં રહેલ બ્યક્તિને ગામડે રહેવું અધાર્જ યદ્યપે છે, તેવું મુખ્ય કારણ અસમ રસ્તાઓ જ છે. આપણી ગ્રામપ્રજાની આર્થિક, સામાજિક કે શિક્ષણવિષયક ઉન્નતિ આપણે સાધવી હોય તો સૌથી પહેલી જરૂર ગામડાને શહેર સાથે જોડતા અને ગામને બીજા ગામ સાથે જોડતા રસ્તાઓ સુધારવાની છે.

અમારા ગામની ૮૦ ટકા ધરતી ખેતીકામમાં રોકાયેલી છે. બાકીનો વર્ગ ગ્રામપંચનાત જરૂરી ઉભોજો જેવા કે માટીકામ, સુધારીકામ, લુહારીકામ વગેરેમાં રોકાયેલો છે. અમારા ગામના દરેક ખેડૂતને લાગે સરેરાશ ૧૦ વીંચા જમીન આવે છે. પાંચ માણસના કુટુંબનાં છત્રચત્રાન ચલાવવા મટે ઓછામાં ઓછી ૨૫ વીંચા જમીન જોઈએ એવું પ્રમાણ શોધાયું છે એ દિસાએ અમારા ગામનાં ખેડૂતો પાંચે હોવી જોઈએ તેથી ત્રીજા ભાગ જેટલી જમીન છે. ૧૦ વીંચા જમીન પણ બધી એક સ્થળે ન હોતાં નાના નાના ટુકડાઓમાં ભુલે ભુલે સ્થળે આવેલી હોય છે. તેથી ખેડૂતને એક સ્થળે જ ધ્યાન ન આપતાં ચારે બાજુ ધ્યાન આપતા રહેવું પડે છે, અને દોડદોડ કરવી પડે છે. એકજગથે જમીન હોય તો કામ કરવાની બહુ સગવડ પડે એવું સમજવા જતાં અમારાં ગામના ખેડૂતો પોતાની જમીન એકજગથે કરવાની જગથે છાંછા રાખતા હોય એવું દેખાતું નથી.

અમારા ગામના ખેડૂતોને ખેતી કરવાની રીતમાં નવીન દેશદેશ થાય છે એ અંગે કંઈ માહિતી નથી.

સારાં બી વાપરે કે ખોળ, હાડકાનો ભુલો વગેરે જાતના ખાતરો વાપરે તો પાકના ઉત્પન્નમાં વધારો થાય એવી એમને કંઈ ખબર નથી. કોઈકને ખબર હોય તો એ ક્યારેય મેળવતું એની કાંઈ ખબર નથી. રાત્ર્ય એક મેલું ખેતીવાડી ખતું, ખેડૂતોને મદદરૂપ થવા નિભાવે છે. એની અમારા ખેડૂતોમાંના બહુ થોડાને ખબર છે. બે ચાર વર્ષ ક્યારેક એકાદું ગાકું નવાં ઓળંગે, સારાં બી વગેરેના પ્રચારણે શીલો બનાવવા આવે છે ત્યારે સૌ કુટુંબ જીતીથી એકઠાં તો થાય છે, પરંતુ તે દિવસ પુરતા, બીજે દિવસે એમના મન પર એની કશી અસર રહેતી નથી અમારા ગામના ખેડૂતો તો એ જ પુરાણી રહે ખેતી કરે જાય છે. ખાતર પણ ગમે ત્યાં ખાડાઓમાં ગમે તેમ એકઠું કરે છે. એને બરાબર કાઢવા દે તો સારું ખાતર તૈયાર થાય એવી કંઈ એમને સમજ નથી. માત્ર જાણીયા ખાતર પર જ આધાર રાખના હોવાથી, અને જમીન ટુંકી હોવાને કારણે વધુ ટોર પાત્રવર્ગ પેસાતાં ન હોવાથી ખાતરની બહુ તળી પડે છે, પણ એવું થાય શું? મળતૂરનો ખાતર તરીકે સારામાં સારો ઉપયોગ થાય એવું અમારા ગામના ખેડૂતો તમણે છે, પણ એવું ગંદુ કામ કંઈ એમનાથી થાય? એટલે એને તો ઉપયોગ તેઓ નથી કરતા. આમ અમારા ગામની જમીન સારા બી વિના કે પૂરતા ખાતર વિના પછી દર વર્ષે ફરેલા યાક આપ્યાં કરે? અને અમારા ગામના ખેડૂતોની મુશ્કેલીઓનો અડી જ અત નથી આવતો. હજી તો વરસાવનું ટેકાણું ન હોય એ બધામાંથી પાર ઉતરી પાક તૈયાર થાય ત્યારે ક્યાંકથી છાત્રાત પડે અથવા તો અમાર, ગામના રખારીઓએ છુટી ચરવા મૂકી દીધેલી ગાયોએ કે જમણી રાત્રે પાકનો નાશ કરી હોય. આવી અનેક સંક્રોમાંથી પાર ઉતરી પાક ઘેર આવે ત્યારે સાચો ખેતીવાડી ફાગ પર રીધે પદર મથુ બાજરી ઉતરે છે, જ્યારે અમારા ગામનાં સરેરાશ પાંચ મણ બજરી ઉતરે છે એમાં પછી શું નવાઈ?

પાણીની સગવડ હોવાથી અમારા ગામના ખેડૂતો એમાંસા ઉપરાંત બીજો એક પાક લાઇ શકે છે, તેથી તેમને બાકીના સમયમાં નવરા એટી રહેવું પડતું નથી એ એક સદ્બોધની વાત છે પણ પાણીના મોંઘા દર અપરા પડના હોવાથી અને મોલું ખાતર ખરીદવું પડતું હોવાથી તેમ જ અનાજના સારા ભાગ ઉપચલના ન

હોવાથી અમારા ગામના ખેડૂનો પીન પાક તરીકે અનાજ પકવવાને બદલે મુખ્યત્વે તપાક પકવે છે. આ પાક પકવવાનું જ છે તો તેમને તેમનું ખર્ચજતું પણ મળી રહેતું નથી.

ઉપર 'ન્યાય' તેમ જમીન હુંધી હોવાને કારણે આટલો ટોર પાકવવાં અમારા ગામના ખેડૂનો પોસાતું નથી. જે ટોર પાકવે છે તેની દ્રષ્ટિ પણ દયાળુત્વ હોય છે. ધાસચાયાની કે ટોરના જમીન ખોદકની સગવડ ન કરી શકવાને કારણે અમારા ગામની બેંસો કેટલકાર્મ પરની બેંસો કરતાં ત્રીજા ભાગનું દૂધ આપે છે. ટોરને ચરવા માટે અમારા ગામમાં પણ ગાયર છે, પરંતુ તે ચરવા સિવાયના જીવ કોષ્ટ પણ ઉપયોગમાં આવી શકે તેવું છે. આવજ અને છત્રી કંઠાયેલા અમારા ગાયરમાં ધસતે ઉગવા માટે બહુ ઓછી જગ્યા રહેતી હોય છે.

આમ એક આલુથી અમારા ગામના ખેડૂનો પાસે હુંધી જમીન છે, જમીનની પેદાશ થયું ઓછી છે, ટોરની પેદાશ પણ ઘણી ઓછી છે, ત્યારે બીજા આલુથી એમના ખર્ચ જરૂરો ઓછા થયા નથી. અમારા ગામના કટકાયે માલુમેને દારૂ વિના ચાલતું નથી, ભક્ષેને પછી યેર હાંકનાં કુસ્તી કરતાં હોય! અને સરકારે પણ તેમની જરૂરિયાત જોઈ ધર્યાંજી જે તેમને સગવડ કરી આપી છે અને ગામમાં પીકું જોડી આપ્યું છે. આ પીવાની ગાયતમાં તો અમારા ગામના માલુમે હરી કાષ્ટમાં ઉતરવા જેટલી શક્તિ ધરાવે છે. ગમે તેટલા કષ્ટ આના પીવાયા હોય, પણ નવી તક મળતાં ખચકાયા વિના ગટગટવી જવાની શક્તિ અમારા ગામમાં નાના મોટા સૌનો છે. જગત કે મજબૂત પ્રસંગોએ વધુમાં વધુ ખર્ચ કેમ થાય એની પૂરેપૂરી તકેદારી અમારા ગામનાં જ્ઞાનિપત્રો રાખતા હોય છે. એવી-સથી વધુ માલુસ જમાણવ નહિ એવો સરકારી પ્રતિજ્ઞ હોવા છતાં બેઠેથી જાણુએ માલુમેની અમારા ગામમાં થયેલી ન્યાતો ગણીમાંડી નથી. અમારા ગામનાં જ્ઞાનિપત્રો સરકારના કોષ્ટ પણ કાપવાને ઘોષ પીનાની તાકાત ધરાવતાં હોય છે. ગયે જ વખતે તેમણે અમારા ગામના એક ભાષીને આગ્રહન કરવાની ફરજ પાડી હતી. આવાં જ્ઞાનિપત્રો સામે થતાની અમારાં ગામમાં તો કોંઈની દેન નથી.

અમારા ગામમાં કુલ ૨૦૦ ફુટો છે. તેમથી ૨૫ ટકાની આર્થિક સ્થિતિ કંઈક સારી છે. આધિપતિ તેમને સુખી મણી શકાય. આકીના ૭૫ ટકાની સ્થિતિ નબળી છે. તેમાં ૪૦ ટકા તો કાચમના દેવાદાર છે. ઉપર દર્શાવેલી તેમની આવકનવકની સ્થિતિ બદલા પછી આ આંકડાઓ વચાર્થ નથી લાગતા?

નબળી આર્થિક સ્થિતિની સીધી અસર એમના છવનધોગ્ય પર પડે છે. અમારા ગામનાં મોટા ભાગનાં ફુટોમાં શાકભાજી કે ઘીનુંદૂધનો વપરાશ નહિવત્ હોય છે. ચાને માટે જરૂરી દૂધ જેટલો જ દૂધનો વપરાશ મણી શકાય. અનાજમાં પણ સવાર સાંજ આજરોનો વપરાશ હોય છે. સવારે આજરોના શેટલા અને સાંજે આજરોનું ભાકું. નાના નાના આળેશ કે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓનો પણ આ જ ખોરાક. ઓઠામાં ઓછું તેમને તો ઘોડું કે દૂધ મળતું જ નોંધ્યે એવી નવી માન્ય નઓ અમારા ગામમાં હજી પ્રવેશી નથી. જે ઘોડુ ઘણું દૂધ બેસ આપતી હોય તેમાંથી ચા જેટલું દૂધ રાખી આપીનું સંચે ભરી આવવનું. દૂધનો એ સિવાય બીજો ઉપયોગ કરવાનું અમારા ગામના ખેડૂનોને યોગ્ય નથી લાગતું. ખવ પૂરતી શાકભાજી પોતપોતાના ખેતરમાં ઉગાડવનું પણ એમને હજી કોષ્ટ મે શીખ્યું નથી, એટલે શાકભાજી વિના જ ચકાવે છે, શાકભાજી વિના કંઈ ખાવનું રહે ઓછું અટકી રહે છે?

ખોરાક પછી આર્થિક સ્થિતિની બીજી અસર પહેરવેશ પર પડે છે. ગંઠાં કાટલા તુટલાં કપડાં એ નાનાં મોટાં સ્ત્રી-પુરૂષ સૌનો સામાન્ય પોશાક હોય છે. અડવાડિયે એકાદ દિવસ પણ સાણ નાખીને કપડાં ધોષ્યે તો મેજ ઓઝે થાય એવું તેઓ જાણે છે ખરા, 'પણ ફરી પાજાં એ મેજાં થતાં જ છે ને. ત્યારે નાહકની મહેનત શું કામ કરવી? અને સાણનો ખોટો ખર્ચ શું કરવા કરેવા? આવી અમારા ગામની સામાન્ય માન્યતા છે.

અમારા ગામનાં ઘરો પણ જતે ભુમેશ્વરે હવા અજવાળું અંદર પેટી ન જાય એની પૂરી તકેદારી રાખે એની રીતે જાણેલાં હોય છે. એક જ ઓઠામાં ઝોડું, કોઠાર, દિવાનખાતું, ચૂરાતું બધું જ. અમારા ગામનાં રસ્તાઓ પણ થરાણે આડું પસાર થાય એટલા પટોળા છે. તેમાં બે આલુ ટોર જાણેલાં હોય, એમાં સામાન્ય

તો ચારે બાજુ કદબ જ નગરે પડે. નાનાં નાનાં છેકર-
ઓને મળમૂલ માટે પહુ રસ્તામાં જ બેસાડવાનાં. રસ્તેજતા.
જેની કોઇ વસ્તુ છે એવું આપણને સંપૂર્ણપણે વિસ્મરણ
કરાવે એવું અમારા ગામનું એકંદર વાતાવરણ છે.

આ બધાની અમારા ગામના સોફાની તંદુરસ્તી પર
શી અસ. પડી છે તે જણાવું? હમણાં જ અમારા ગામના
બધા માણસોની દાકનરી તપાસ થયેલી. તેમાં જાણવા
મળ્યું કે સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત કડી શરૂએ એવા અમારા
ગામની કુલ વસ્તીના માત્ર ૧૪ ટકા હતા. બાકીના ૮૬
ટકા કાં તો કોઇ રોગથી પીડાતા હતા અથવા તો નબળા
બાધાના જણાયા હતા.

અમારા ગામમાં પ્રાથમિક ચાર ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ
આપતી એક શાળા છે; પરંતુ તેમાં બાળકોને ઉપયોગી
નીવડે એવું બહુ ઓછું શિક્ષણ મળે છે. અમારી નિશા-
ળના માસ્તરોને શિક્ષણકાર્યમાં જોડેલો રસ છે
એના કરતાં એમને બીજા આડધંધાઓમાં વધુ રસ
છે. અમારા ગામનાં બાળકોને ચાર ધોરણથી આગળ
અભ્યાસ કરવો હોય તો તોય આજુબાજુમાં એવી કોઇ
સગવડ નથી કે જેથી તે આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખી
શકે. છ માધ્યમ દૂર આવેલા શહેરનાં તે સગવડ મળી
શકે, પણ ત્યાં જવા આવવાની તકલીફનું તો શરૂઆત-
માં જ વર્ણન કરું, જેને લીધે એ સગવડનો લાભ લેવાનું
શક્ય નથી હોતું.

અમારા ગામની વસ્તી ૧૦૦૦ માણસની છે; પરંતુ
તે એકબીજાને ઉચ્ચનીચ ગણવા એવા વીસેક વર્ગેમાં
વહેંચાયેલી છે. લેકડા પાટીદાર કડવા પાટીદારને નીચા
ગણે, કડવા પાટીદાર રબરવાને નીચા ગણે, રબરવા વળી
સુથાર-લુહારને નીચા ગણે. એમ છેક આગ્રહ
ચાલતું ટેક લંગેને નીચા ગણે ત્યાં સુધી આ
વર્ગીકરણ પહોંચ્યું છે. દરેક વર્ગે પોતાપોતાના
નાના નાના વાઘમાં જ પોતાનો બધો વ્યવહાર
કરવાનો. ગરબા જેવા સામુદાયિક આનંદના

પ્રસંગે પણ ગંધી નાતની બહેનો એકઠી થવાને બદલે
પોતાપોતાની નાતનો જુદો ગરબો બન વે છે. આવા
સંકુચિત વ્યવહારને કારણે સમગ્ર ગામનું કંઈ કામ
હાથમાં લેવું હોય તો બહુ મુશ્કેલ બની જાય છે. આખા
ગામની દૈનિક્યે વિચાર કરવાનો ખ્યાલ અમારા ગામમાં
બહુ જૂનું માણસોને છે.

અમારા ગામને એક પંચાયત મળેલી છે. તેના અધ્યક્ષ
અમારા ગામના મુખી હોય છે. આમ મુખી અને અધ્યક્ષ
બેક હોદ્દાઓ હાથમાં આવવાથી તો અમારા ગામના મુખીનું
સ્થાન કીર્ટિદર કરતાં પણ વધી ગયું છે. ગમે તેવું નાનું કામ
હોય તો પ મુખીને શિરપાંચ આપ્યા વિના ન થઈ શકે.
જન-મરજની નોંધણી માંડીને તે જમીનના મેળદલાના
કાવં મટે મુખીને રાજ કરવા પડે. અમારા ગામના
મુખી ધારે એને હેરાન કરી શકે. તેવું એમની સામા
પડવાની બહુ ઓછા હિંમત કરે. આદવી બધી સત્તા
ભોગવવાની મળતી હોવાથી જ્યારે મુખીપણું બદલાય
ત્યારે અમારા ગામમાં બહુ મોટી સાકમારીઓ અને
પક્ષપક્ષીઓ થાય છે. જે જે હાનર ફીચાતું પાશુ
મુખીપણું મેળવવા માટે થતું હોય છે. અમારા ગામના
તલ્લી પહુ અમારા મુખીને બનતો સાથ આપીને શમ્ય
તેલેલા લાગ પડવાનાં ચૂકના નથી. આ ઉપરાંત પહુ
અંદર અંદર સોફાને લગાવી ખારનારા ચોદશીઆઓની
અમારા ગામમાં ખેદ નથી.

આ છે અમારા ગામના ચિત્રની મુખ્ય મુખ્ય
રેખાઓ. એમાં બીજા અનેક અવનવા રંગો પૂરી શકાય
એમ છે; પરંતુ ગામમાંની સ્થિતિને ખ્યાલ આપવા મટે
આટલું પૂરતું છે અને આ સ્થિતિ માત્ર અમારા ગામની
નથી. આ સ્થિતિ હિંદમાં અનેક ગામમાંની છે.
અર્ધનગરી સ્થિતિમાં થોડા પતોદેશકાર હશે એટ-
લું જ પરંતુ સામાન્યપણે તો બધે જ આ સ્થિતિ
છે. અને વ.દ રાખીએ કે ૧૯૪૬ની સાલમાં
હિંદુસ્તાનનાં ગામમાંની આ સ્થિતિ છે.

કાબ્યદીવડી

શ્રી. કૃષ્ણકાન્ત પરીખ

અંજન

અકેલો, અકેલો, બૂલો, અધારી અદવી મહી,
અન્યાયો ચાતના ઘેરી, ભૂતાવળો ભયાવડી,
દિશાશૂન્ય નિશા મધ્યે, કાબ્યોની હરી દીવડી,
અદૈવ રનેલ સીચીને શોધું હું મારી જુપડી.

એકાંતે એકલો હંમે આશાંતિ—આગથી બળી,
ધેરના દાંડણે ઝીંકી ઉઠેલી માંડીથી ધૂળી,
ઉખારી લે થૂંટી એને સુગંધી રુનેલ ભેગવી,
બનાવી ગેશ મેં મોંઘી આંજવા અન્ય આંખડી.

ઠક્કરબાપા

શ્રી. રસિકલાલ શુક્લ

તરફથી કરવામાં આવેલી ગોઠવણને અંગે પૂ. ઠક્કરબાપાના સંબંધિયામાં કીક કીક સમય રહેવાનો લાભ મળ્યો છે. અને એ કારણે તેમની પાસે ઠક્કરબાપાની વિસ્તૃત પરિચયનોંધ પડેલી છે, જે આગળ ઉપર મુદ્રણમાં હમણાં પ્રગટ કરવાની અમે આશા રાખીએ છીએ. તમે

(આગળથી ૧૬ મી તારીખે દેશબરમાં પૂજ્ય ઠક્કરબાપાની જન્મજયંતી ઉજવવામાં આવનાર છે. તે પ્રસંગે ઠક્કરબાપાનો ઘોડો શરણે પરિચય આપતો આ લેખ પ્રગટ કરતાં આમને આનંદ થાય છે. આગળથી રસિકલ શુક્લને જન્મજયંતિ સંસ્મરણ)

ગાંધીયુગના પરિવર્તન

કાળના ઇતિહાસની ગાંધી કરતાં મહાત્માજીના ઓળસ પાસે ઘણી વખત બીજી કશું જોવા નેહું નથી કે શું એવી ભાવિ થાય છે, પણ આપુની રમ્ય મૂર્તિ એક વખત આંખને ગોઠી ગઈ કે પછી એમની સાથે બિરાજતા એમના સહકારકેશો જ્વાન બેઝે છે. એમાંના કોષ્ટ્રો આપુના અંગત આદર્શ તરીકે રથાન મેળવ્યું, તો કોષ્ટ્રો આપુના શિષ્ય તરીકે: શિષ્યો તો બધાને કહી શકાય, પણ કોષ્ટ્રો આપુના સિદ્ધાંતોને અવનવી રીતે ઓળખાવવાનો, તો કોષ્ટ્રો એમના સિદ્ધાંતો દુનિયા પાસે રજૂ કરવાનો કાર્યભાર ઉઠાવ્યો. મહાદેવભાઈ અંગત મંત્રીના પથે પળ્યા: તો વિનોબા બાવે જેવા એમના શિષ્યપદે રથપાયા. કિશોરલાલ મયરુવાળાએ આપુના વિચારોને “પ્રેરણા” કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું.

મહાકવિ નાનાલાલે ધર્મોપદેશકોને “જ્ઞાનમહેશ્વરી જુદી જુદી બારીમાંથી” જ્ઞાનદર્શન કરનારાઓ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. મહાકવિની ભાષામાં કહીએ તો ગાંધી-વિચારના મહેલમાં આપુના સહકારકોએ જુદી જુદી બારીઓમાંથી જોયું. કોષ્ટ્રો સાદાંબી સાદાંકાર ક્યો, તો કોષ્ટ્રો માત્ર અહિંસાને મહામંત્ર માન્યો.

કોષ્ટ્ર વળી આપુના અનન્યથી અંગતને અનન્યના જ પૂજક જન્વા, ત્યારે કોષ્ટ્રો કોમી એકતાને જીંદગીનું જીવ બનાવ્યું. આમાં આપણે દરેક પ્રકારના દાખસા ટાંચી શકીએ એમ છીએ. ખરી રીતે તો, આ લખતી વખતે જ આંખની સામે પૂ. આપુની સાથે રહેલા અનેક કાર્યકેશો ખગ્ગ થાય છે, એ બધા આજે આપુના ગયા પછી ગાળને વિધિવિધ રીતે જનતા સમક્ષ રજૂ કરી રહ્યા

છે. આચાર્ય વિનાશ બાબે બાપુના સિદ્ધાંતની મીમાંસા કરી રહ્યા છે. શ્રી. દિગ્ગજરાવ મહારાજા અને તેમનું મંડળ પૂ. બાપુનું 'હરિજન' મૂળ સ્વરૂપે ભગવાની રાખવા મંથી રહ્યા છે. પ્રાધ્યાપક ભણસાળીજી ઉપવાસ-મીમાંસા સમજાવી રહેલા છે અને દેશમાં ગામડે ગામડે રહેલા કોંગ્રેસી પોતા-પોતાની રીતે બાપુનું કાર્ય પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરી રહ્યા છે.

બાપુના યુગનું મુખ્ય અંગ એ યુગની સમજાવટ નથી. યુગપુરુષના યુગનું ચિત્ર તો હજી આવતી પેઢી સાચી રીતે માંડ સમજી શકશે. આજે તો આપણે સર્વની ખૂબ નજ-દીક છીએ. એના તેજી અંતર્યા છીએ. સાચાં મૂલ્યાંકન તો હજી દાયકાઓ પિરે થઈ શકશે. આજે એ યુગ પર ઇતિહાસવેત્તા બની અભિપ્રાય માંડવા સહેલા નથી. આજે તો આટલું જ થઈ શકે: યુગના પ્રવર્તકનું કાર્ય આજે કંઈ રીતે ચાલે છે તેનું અવલોકન.

ગાંધીયુગનું સૌથી પ્રથમ નજરે ચડતું લક્ષણ તે સેવાત્વ. જીવનમાં જેને ફરીકામ બેસા લેખવામાં આવે એવા માણસો પોતાના માર્ગની દિશા બદલે, અને સમાજસેવાનો ભેખ લઈ પોતાના સગાસંબંધીઓમાં ધૂતી ફેરે એવા પ્રસંગો આ યુગમાં સૌથી વિશેષ જોવા મળશે. અંધાધેલી માન્યતાઓને કોઈ વિગટ કહીતો દેખાવ કે આડંબર કર્યા વિના, એક પછી એક બાણ પર મૂકતાં જતી અને નવું અપનાવતા જતું એ આ યુગની આસિયત છે.

કેટલાક સમાજસેવકોએ પોતાનાં કાર્યક્ષેત્ર સમાજના ચોક્કસ થરોની સેવામાં રચાયાં. આ રીતે સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં જેમણે આજીવન ભેખ લીધો એવા ભેખધારીઓમાં પૂ. ઠક્કરબાપાનું નામ મોખરે આવે છે. પછાત વર્ગની ઉત્તરિ માટે રચનાત્મક મોત્સે રચનાત્તી પ્રેરણા જે ગાંધીયુગમાંથી જન્મી, તો સચે એટલું કહેવું પડશે કે એ પ્રેરણાને મૂળસ્વરૂપ આપનાર સૌથી પહેલા તે ઠક્કરબાપા.

એક વખત બાપા સાથે વાતચિતમાં મેં એક પ્રશ્ન પૂછ્યો: "બાપા, તમે બીજી કોઈ દિશામાં કામકાજ શરૂ ન કર્યું અને આ પછાત વર્ગોની સાથે કેમ થયા?" એમણે જવાબ આપ્યો: "હું જે વખતે આ જાતનાં કામમાં પ્રવેશી ત્યારે સ્થિતિ એવી હતી કે માણસ ગમે તે દિશામાં જાય—કામના તો ઢગલા પડ્યા હતા. પરદેશી ગુસ્તાખીની કુંસરીમાં આપણે આખો સમાજ અડવંત નીચે ઉતરી ગયો છે. આજે પણ કામ તો ઢગલાઅંધ પડ્યું છે, પણ

એ તો આપણા આટઆટલા માણસોએ આટઆટલું કામ કર્યું તે પછી, તો બચારે મેં: કામ શરૂ કર્યું" ત્યારે તો બધી બાબતોએ એકઠા મંડાતા હતા. રાજકીય દિવસાક તરફ તો આકર્ષણથીયે માણસો જતા. મને એતા ચોખ નહિ. મનમાં થયું કે સેવા જ કરવી છે તો એવાની કરવી જેને સૌથી વિશેષ જરૂર, એટલું કહી બાપા અટકી ગયા.

"સેવા કરવી તો એવાની કરવી જેને સૌથી વિશેષ જરૂર"—બાપાનું એ વાક્ય સમાજસેવા શાસ્ત્રની કોઈ ગીતાનું સુવર્ણવાક્ય સમાન રહ્યું છે, એ તો આપણા દેશનો ઇતિહાસ બતાવી આપશે. મહાત્માજીએ એ મંત્ર જીવનમાં વણી લીધો. ઠક્કર બાપાએ તો એ મંત્ર પરથી જ પોતાના કાર્યની મર્યાદાઓ આંકી લીધી.

"પણ બાપા, રાજકારણના આટઆટલા અંતરાતમાં કુંસરી દેવાનું તો સડબ ન ગણાય?" બાપાને પ્રશ્ન પૂછ્યો. જવાબ મળ્યો: "તારા મનમાં એમ હોય કે પછાત વર્ગોમાં કામ કરવું તે કોઈ દુઃકમુદિત્યું કે અર્ધ-સમયનું કામ છે તો આવીને પ્રયોગ કરી જો. આ કામ તો પૂરા સમયનું છે. એને છોડીને જઈ તો શકાય. હરિજનો કે બીજા ક્યાં ફરિયાદ કરવાના હતા? પણ એક વખત કામ છોડ્યું એટલે એ વખત સુધી કહેવું કારણે" પણ બસે, અધાર્યાં થરને જેમ જાગ્યાં બાકી ભવ્ય એમ પડવા રહેવાં કામ ઉપર પણ જાગ્યાં બાજે, એટલે. ને કામ ઉપાડ્યું તે પાર પોડ્યું હોય તો એને બરાબર ચિટ્ટી રહેવું, નિષ્ક્રમ."

'હરિજનો કે બીજા ક્યાં ફરિયાદ કરવા જવાનાં હતાં' એ કહેતાં બાપાની નજર સામે જતો પછાત વર્ગો માણતા આપણા ખાંડોએનો આખો સમાજ ખડો થયો હતો. એમનું કોણ સ્થાન? હજારો ફરિયાદો. જેમને કુદ જરૂરિયાતો દેવામાં આવ્યા હોય, જેમની પાસે માત્ર ચાકરી જ કાપવામાં આવતી હોય, જેમની સાથે માનવતાભરી કોઈ સંબંધ ન નિભાવવામાં આવતો હોય એવા માણસે કાંતે કહે? એનું કોણ સાંભળે? એમની પૂરેપૂરે કામ કરવામાં કોઈ પ્રસિદ્ધિની રાજીની નથી હોતી, કોઈ ચિરપાવ નથી મળતો. તાના તાના પ્રક્રમે નિમગ્ન કરવો, એમની હાલતમાં બની શકે એટલો સુધારો કરવો, ગદીઓમાં પડ્યાં હોય તેને એમની હાલતમાં, બીજા જુઓના ભુલમંદિરો અંધારા—અ કામ શબ્દોમાં દેખાય છે એવું તરવરાટનું નથી. એ ખૂબ પીરી ગતિએ થયું કંઈ કામ છે. એ ચાર દલાડામાં તો શું, એ ચાર

વર્ષોમાં પણ એવો અંત નથી. હજારો વર્ષોના જન્મેલ સડો કાઢતાં નહિ નહિ તોયે દાખરો જશે. એક કામ અધુરું મૂકી બીજા તરફ વળવાથી શું કામદો? જન્માનાજન્મો સડો કાઢવા મથતું, તેમાં જો અલ્લો મળે તો હોય તો તે એક જન્મનની શાંતિ.

હિંદી શહેરથી થોડાએક મહાલ દૂર હરિજન સેવક સંઘની કચેરી આવેલી છે. દેશમાં દૂર દૂર ફેલાયેલા કામ કરી રહેલા હરિજનસેવકોનું એ વહું કાર્યાલય આખાં એ કાર્યાના હલ સમાન છે. એ કાર્યાલયમાં ખેડેલા સંઘના જુજાગં મંત્રી દેશભરમાં ચાલી રહેલા કાર્યક્રમો નૈસર કરે છે, અને અમલમાં મૂકે છે. એમની પાસે સંઘની નીનિયા પ્રત્યેથી માંડીને બાવનગર કે સગકોટલા હરિજનવાસમાં કે આસામની પહાડીઓમાંના કોઇ દંગામાં બનેલા નાના નાના કોપડાઓ પણ આવે છે. રોજ રોજ એ મદામંત્રી એ કોપડાઓને ઉઠેલ લાવે છે.

એમની કચેરીમાં પેસતાં જ વાતાવરણ ધનધનનું દેખાય છે. અંદર દાખલ થતાં જ જાણે કે કચેરી બોલી ઉઠે છે: “જોને હો, કોઇનો સમય બોલી રીતે બગાડતા નહિ. અહિં તો સમાજના એક મહત્વના અંગની સફાઈ કામ ચાલે છે.” જમણા હાથ પરના ખંડમાં કક્કરઆપા બેઠા છે. અમુનલાલ વિ. કક્કર-જેમણે દાખરો પૂરે પોતાનો ધધો રોજગાર છોડ્યો, અને મૂક સેવાને અપનાવી એ અમૃતલાલ-હરિજનો, પગતવજો અને એ વર્ગોના સેવકો જેમને કક્કરઆપાના નામથી જાળવે છે એ કક્કરઆપા બેઠા છે. સાદું ટેબલ, એવી જ સાદી ખુશીઓ તે એટલું જ કાર્યાલય વાતાવરણ મોટી વેવારી કચેરીના ત્યાં શોરજકાર નથી કે સરકારી કચેરીના દોરદમામ નથી; પરંતુ જાહેર સંસ્થાની સામાન્ય કચેરીની લેશમાત્ર અવ્યવસ્થા નથી. ઝડપે ઉઠેલાનું જનું કામ કચેરીમાં પેસતાં જ અનુભવી શકાય છે, અને આખા સંસ્થાનના કેન્દ્રમાં એ વૃદ્ધ પુરુષ બેઠા છે. કંઠાકોના કંઠાકો સુધી રિસામંર કામ ચાલે છે. નિયમિતતા તો બાપાને મન એક રાજ છે, માત્ર ઝુલુ નહિ. “તમારું ગમે તે કામ હોય, નિયમિત રીતે કરો તે જ પૂરું ધાય, નહિ તો કામના ગંજ ખડકાય.” બાપાની કચેરીમાં અને એમના કામમાં આ નિયમ સંપૂર્ણ રીતે પળતો આવ્યો છે.

સંઘનું કાર્યાલય રચનાત્મક સંસ્થાઓને માટે નમૂનારૂપ છે. કાર્યાલયનું મકાન, કાર્યકરોને રહેણા મળેતાં સાદાં પરંતુ જરૂરી તમામ સગવડોવાળાં મકાનો, નાનકડું ફીડિંગલ,

મેંદેની સુવ્યવસ્થિત, યોગ્યનાજદ વાડો, પ્રાથ્વનાસ્થાન, શાળાનું મકાન-ઉવોખરૂડ-આ બધાં અંગો પરસ્પર સંકળાયેલાં પડ્યાં છે. એવું અને હિંદુઓની એવી બીજી સંસ્થાઓનાં બૌદ્ધિક કેન્દ્ર તરીકે કામ કરતું કાર્યાલય પ્રવેશ કરતાં નવે આવેલું છે. કાર્યાલયની પડખાળમાં ઉભાં રહી આસપાસ નજર કરતાં સુવ્યવસ્થાની સુંદર ડાપ મન પર ઉડી આવે છે.

એનાં મકાનો તો હોમાં ધણે સ્થળે હશે, એવી વ્યવસ્થા પણ બીજે સ્થળે નજરે ચડે. એથી અતેકાણી વધારે સુંદર અને રીણાપામણી જગ્યાઓ જોવા મળશે, પણ જે વાતાવરણ, સેવાતનના છનિદાસની જે બાજુ પશ્ચાદ્યુમિકા પૂ. કક્કરઆપાના સેવક સંઘની સાથે સંકળાયેલ જોવા મળે છે, એ તો દેશમાં ક્યાંયે જોવા નહિ મળે. દુનિયાના પદ ઉપર કેંકે થોડાઓ યાદ મળ્યા. એમની સરખા-મણીએ સેવાતનના ભેખતારીઓની સંખ્યા અલ્પ છે, એ અલ્પ સંખ્યામાંથી પણ હિંદને ફાળે સારી ગેંથ છે. હિંદ સેવાતનના એક ઉદાહરણો દુનિયા પાસે રહી ક્યાં છે. તિલક મહારાજ, રવ. ગોખલે, બાપુ, પૂ. કક્કરઆપા, આવા પ્રચંડ સેવાતનધારીઓ એક જ સદીમાં દેશને સાંપડે એ પણ એક બુદ્ધનની ખી છે.

જનનકથાનાં અસંખ્યમાં આપણી પાસે હલ્લતા લાવે વ્યક્ત કરવા માટે માત્ર એક જ સાધન છે અને તે લેખનમાં મુખપેલા શબ્દો. શબ્દોમાં અસીમ તાકાન મરી છે તે સાચું. પણ બાપાને પણ કેટલીક મર્યાદાઓ છે- મર્યાદાઓને કારણે શબ્દ કેટલીક ઉડી લાગણીઓને વ્યક્ત કરી શકતા નથી- કલ્પ મહાપુરુષોનાં જનનમત્તિા અનેક કસોતી લખાય છે તેનું એ જ કારણ હશે. જુદી જુદી દષ્ટિએ જુદી જુદી બાપામાં પ્રવલ્ન કરીએ તો જ એ વ્યક્તિ પિયરોના સાચો પરિચય થઈ શકે. મહાકાલ સુધી બાપુ આપણી વચ્ચે હતા. એમના પરિચયમાં આવનાર સડું કોઈને કહેતા સાંભળ્યા છે: “બાપુનાં ઇસ્તકા કે બાપુના વિચારોને સમજવનારાં બાપો કોઈ રીતે સતોષ આપી શકનાં નથી. બાપુ તે બાપુ જ હતા.” કદાચ એવી જ રીતે પૂ. કક્કર બાપાનો પરિચય આપવા ચાહતો કોઈ પણ પ્રવલ્ન જોયો કક્કર બાપાને જાને જાણે છે તેમને શીકો જ લાગતાં. તેઓ તો એમ જ કહેવાતા કે “કક્કર બાપા વિશે તમે મને તેટલું લખો. તમે શબ્દો દ્વારા કહિ પણ કક્કરબાપાને વધારવધે રહી શકી નહિ. કક્કર બાપાને જાળવવા કક્કરબાપો તો તેમને જાને જ મળતું રહ્યું.”

વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ

શ્રી. ખીરલાઇ ઠાકોર એમ. એ.

“આને આપણા દેશ સમક્ષ ઉપરિચિત અનેક મહાપ્રશ્નોમાં સૌથી વિશેષ મહત્વનો પ્રશ્ન વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અને તે મટે ઉપયોગમાં લેવાતી વૈજ્ઞાનિક રીતના વિદ્યાસનો છે. બીજા-સર્વ કાર્યોનો આ પાપો છે આજે વિજ્ઞાનને માત્ર મોટીથી માન આપનારાં ઘણા જાડી આવે છે, અને તેઓ તેનો સાચો વા ખોટો ઉપયોગ પણ કરે છે; પરંતુ છવનના અનેકવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે વિજ્ઞાન અને તેની રીતો અખાવાર કરનાર જૂજ નીકળે છે. આ રીતનો વિસ્તૃત ઉપયોગ થોડા રીતે યોગ્યમેલ શિક્ષણવદ્ધિ તેમજ સંશોધનની વિજ્ઞાન-સંસ્થાઓ દ્વારાજ થયે છે. સંસ્કારી હોવાનો દાવો કરતો ભાગેજ કોઈ દેશ દરે, જે વિજ્ઞાનની આત્મતામાં આપણા હિંદુસ્તાન જેટલો પછત હોય.”

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ

મનુષ્ય પૃથ્વી પર ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી તેનું કુટુંબ બે વસ્તુઓ પરત્વે ઉત્તરોત્તર વધતું રહ્યું છે. એક તેની આસપાસનું જગત અને બીજું તેનું પોતાનું સ્વરૂપ. ઘણીવાર તે જગતના બાહ્ય પદાર્થોનું તટસ્થ અવલોકન કરીને તેમના સ્વરૂપ તેમજ કાર્યકારણ પરત્વે વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, તો ઘણીવાર તે ધર્મશ્રદ્ધા આનંદની લીલા કહેવાતી સૃષ્ટિ સાથે પોતાનાં આત્માનો મેળ ખેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમાં પહેલા પ્રકારનું દૈર્ઘ્યમિત્ર વસ્તુલક્ષી (objective) કહેવાય છે અને બીજા પ્રકારનું આત્મલક્ષી (subjective) કહેવાય છે. ઉભય અનુક્રમે સૃષ્ટિના બાહ્ય અને આંતરસ્વરૂપના નિર્ણયના પ્રયત્નરૂપ હોય છે. આત્મલક્ષી દૈર્ઘ્યમિત્ર વસ્તુનું મનોમય સ્વરૂપ (mental aspect) પ્રતીત થાય છે, ત્યારે વસ્તુલક્ષી દૈર્ઘ્યમિત્ર દ્વારા તેના યથાર્થ બાહ્ય સ્વરૂપનું (objective aspect) દર્શન થાય છે. આત્મલક્ષી દૈર્ઘ્યમિત્ર કવિનો છે; વસ્તુલક્ષી વિજ્ઞાનીનો છે. કવિનો હેતુ કોમલ સવેદનશીલ હૃદયનાં વડે સૃષ્ટિના દરકાષ અંગ જેને તાદાત્મ્ય સાધીને તેનું મનોમય સ્વરૂપ પ્રગટાવવાનો-તેનું બિંધીકરણ કરવાનો-હોય છે; વિજ્ઞાનીનો ઉદ્દેશ વિશ્વની બાહ્ય ઘટનાઓનું યથાર્થ અવલોકન કરીને તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનાં કાર્યકારણ સમજવા-અસમજવા-નો હોય છે. કળાકાર જગતની બીતરમાં સૂક્ષ્મ, ઇદ્રિયાતીત સ્વરૂપે છુપાઈ રહેલ સત્યને સુંદર સ્વરૂપે પ્રકટ કરવા મથે છે, ત્યારે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ-

માન સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ થતાં સત્યનું ભૌતિક સ્વરૂપ મનના મથે છે. વસ્તુના મનોમય સ્વરૂપમાંથી બાહ્ય માનુષ ભાવના ફક્ત કરવાનું કામ કલાકારનું છે, ત્યારે તેના ભૌતિક સ્વરૂપમાંથી સત્યતાધન કરવાનું કામ વૈજ્ઞાનિકનું છે. કળાકારની સજ્જતાનો આધાર જેમ જાગે એવન કરી જતાવવાની તેની સક્ષિત પર છે, તેમ વિજ્ઞાનીની સજ્જતા સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મને શોધી કાઢવાના સામર્થ્ય પર અવલમ્બે છે. કવિનો બાહ્ય પ્રધાનપણે હૃદયનો હોષ સંચોળનો છે; વિજ્ઞાનીનો મુખ્યત્વે હૃદયનો હોષ પૃથક્કરણનો છે. માદિતી, હકીકતો, પુરાવા, અવલોકન પ્રયોગો, અનુમાન, તુલના, પરીક્ષા-એ બધાં સાધનોથી સર્જી થઈને નિતાન્ત સત્યનું દર્શન કરવા કરાવવા સદા પ્રવૃત્ત દષ્ટિ તે વૈજ્ઞાનિક દૈર્ઘ્ય.

જેવી દષ્ટિ તેનું દર્શન. જે દષ્ટિનું તેમ કોઈ પરી ગ્યું હોય, તેને પક્ષ આળ્યા હોય, અને અન્ય કોઈ કારણે તેની ભક્ષિત પરિમિત થઈ ગઈ હોય, તો એ બહુ કામ આપી શકશે નહિ. તેથી બિચક જે એ સર્વથા વિમુક્ત અને તેજસ્વી હોય, તો તેનું ફલક વિશાળ બનશે એટલું જ નહિ, પણ તેનું દર્શન પણ સ્પષ્ટ, સુરેખ અને સંપૂર્ણ હશે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિનો હેતુ સત્યની પારખ કરવાનો હોય છે, પણ સત્યનું મુખ તો, ઉપનિષદમાં કહ્યું-છે તેમ, માવાના મુખમાં પાતળી દંકમેલું હોય છે. સર્વ સત્યાવેશીઓની માંક વૈજ્ઞાનિકને ખરો પુરુષાર્થ આ સુવર્ણપાત્રને અગ્રેકામાં જ

નહિ, પણ સર્વથા ઉઠાવી લેવામાં રહેશે છે. સામાન્ય મનુષ્યને છાત્રનમાં શાનદૃષ્ટિ કેળવતાં સ્વાર્થી, અહંતા ક્રોધ, રાગ, દ્વેષ, આળસ, જડતા અને નિષ્કૃષ્ટતાનાં આવરણો આવે છે. એ આત્મને વશ થઈને માયામાં સંયત્ન આરોપણ કરીને ખુદ માયાને જ સત્ય તરીકે ઉપાસવા લાગે છે. તેવી જ બ્રમભળ જીગતા વૈજ્ઞાનિકના કાર્યપથમાં વિસ્તરેલી હોય છે. પોને નક્કી કરેલ શોધને માગે જતાં તેને બુદ્ધિયાપ દે, અન્યને માગે સજ્જીવે, ખોટા નિર્ણયો તારવવા પ્રેરે અને મિથ્યા તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવા લક્ષ્યાવે એવી અનેક નાની મોટી વિષમતાઓ તેને સામનો કરવાનો હોય છે.

બ્રાહ્મણનાં જીવનમાંથી આગં કરવા સારુ અવલોકન-દૃષ્ટિને શુદ્ધ કરવી તે વૈજ્ઞાનિકનું પહેલું કર્તવ્ય. સૌથી પ્રથમ તેણે પોતાનું ધ્યેય સ્પષ્ટપણે સમજવું જોઈએ. એટલું જ નહિ, એ શક્તિને સત્ત્વ દૃષ્ટિમાં રાખવું જોઈએ. બાહ્યવર્ણી પોતાના નિશાનને તારી રહે એમ ઉત્કટ સત્ક્રિયાસા હોય તો જ છટ ધ્યેય પર ચિત્ત ચોટ. આનો અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તેજમાં જ્યોત્સ્નાનો, સ્વપ્નાસત્યનો, સ્વપ્ન સૂક્ષ્મતા વિવેક જાગે છે. વિવેકનો ઉદય થતાં દૃષ્ટિમાં વિષયનું યથાર્થ દર્શન કરવા જેટલી સ્થિતિ અને તીક્ષ્ણતાની પ્રતીતિ કાવતું તેજ આવે છે.

એ તેજના પ્રકાશે વિજ્ઞાની આગળ વધે છે. પછી તો તેજ કાર્યમાં એને ઝોર રસ આવે છે અને એક ક્રાંતિ તો ઉત્તરોત્તર એટલી વધતી જાય છે કે એમાંથી સક્રિયતા જન્મી રહીને સઘળું નિષ્કામ, પારમાર્થિક ભાવે કરવાની તમજા જાગે છે. આ તમજા તે ઉચ્છુલ્લ વિવેકને પુષ્ટ કરનાર વિરાગનું સાધન ઉચ્ચ મનોવિશ્લેષ વગર આવે. વિરાગ કેળાવેલા અશક્ય. બ્રહ્માણ્ય મનુષ્યની ઇદ્રિયોને અદ્વિતીય બનાવી છે. સ્પષ્ટિ-વિવિધ વિષયો રાતિ હોડના અ ઇદ્રિયાઓને મનઃપ્રગ્લ વડે અંતર ભણી વળવામાં ન આવે તો કદી કશો પ્રશ્નાર્થ થઈ શકે નહિ. અનેક વ્યવહારકર્મો વડે વિક્ષિપ્ત થયેલું ચિત્ત કદી એકધારી સંગીન વિજ્ઞાનપ્રવૃત્તિ ચલાવી શકે નહિ. એટલે, એને પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિ લેખીને, નિષ્કામભાવે થતી છોટાપાસનાની માફક, તેની ઉપાસના કરવાનો મહાવરો પાડવો આવશ્યક છે. આ કાર્ય અતિ દુર્ધટ છે. પરિણામે,

તપ અને સ્વાધ્યાય વડે છટ વિજ્ઞાનસંશોધનમાં સર્વથા મત્તવા મહેનારા ભેખધારીઓ ગણ્યામાંગ્યા જ નેવા મળે છે.

સાચી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ આપા તપસ્વીઓ કેળવી શક્યા છે. એકાકી, વ્યવસ્થા, સ્પષ્ટતા, સંગીનતા, સૂક્ષ્મતા, સત્યનિષ્ઠા, તિતિયા, શંકા, સાવધાનતા, મતાંતરક્ષમા, ધર્મ, ખંત, ત્યાગ ઇત્યાદિ અનેક ઉચ્ચ ગુણો એનામાં ઉત્ક્રાંત થઈને વિજ્ઞાનીને ઝગપિતી પાવતા બને છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન એ સાચા વિજ્ઞાનીને મન અખંડ સત્યોપાસના છે. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનનો અહમ્ બોળીને જીવે તેનામાં નમ્રતા આવે છે. સત્ય અને ઝઠતા ઉપાસકની માફક એ 'વિજ્ઞાનમ વિજ્ઞાનમવિજ્ઞાતં ચ વિજ્ઞાનનામ્' એ ઉપનિષદ્સૂત્રને અનુસરીને, છાત્રનભરનાં પુરુષાર્થને અતે સત્યસંજ્ઞા એકાદ અંશ પણ પ્રાપ્ત થાય તો કૃતકૃપા અનુભવે છે. એટલું જ નહિ, જેણે જેણે એવું સત્યસ્થન કહ્યું હોય તેવા પ્રત્યેક અધિકારીના મંતવ્યને એ શિરોધાર્ય મળે છે. પણ એનો મહાભાગ વ્યક્તિ પર કદી હોતો નથી, કેવળ સત્ય-નિર્ણયે જ સત્ય-પર હોય છે. એટલે, અન્યના મંતવ્યને અપનાવતાં પહેલાં એ પોતાની તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મ નિષ્કાપકી પર તેને કમી જુએ છે અને તેમાં રહેજ પગ અશુદ્ધિ માણુમ પડતાં એને ફેફડ દે છે-પછી તે મને તેવી મહાન વ્યક્તિત્વ હોય બીજા બાળુ, નાનામાં નાની વ્યક્તિ પાસેથી આવતા પ્રમાણુભૂત સત્યને એ વિનાસકોચે સ્વીકારે પણ છે. તેમ કરતાં પોતાના નિર્ણયોને ફેરવવા પડે તો જાહેરમાં તેમ કરીને એ ઉચ્ચ મતાંતરક્ષમા દાખવે છે. આ ઉપરથી સમજશે કે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ એટલે કે પોતાના જ મંતવ્યને સર્વથા સત્ય ને પ્રમાણુભૂત દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરતી અદ્વિતીયસિત સક્રિય દૃષ્ટિ નહિ, પરંતુ સત્ય જેટલું અને જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાંથી તેણું કરીને સ્વીકારનાર, શુદ્ધ અને કડક તત્ત્વજ્ઞેષી, પણ ઉદાર અને સર્વપ્રાણી સત્યપ્રિય દૃષ્ટિ. તત્ત્વજ્ઞની જેમ તત્ત્વાભિવિવેકને પોતાનો પરમ ઉદ્દેશ ગણે છે, કળાકાર જેમ સોન્દર્યનિષ્પણ્યને પોતાનો પ્રિય ઉદ્દેશ ગણે છે, તેમ વિજ્ઞાની આ સ્પષ્ટિથી, કૃષ્ણરતી લીલાના વિશિષ્ટ-અર્થાત્ કાર્યકારણ સહિત સર્વાંગ સંપૂર્ણ-જ્ઞાનને પોતાનો પરમ ઉદ્દેશ માને છે. તત્ત્વજ્ઞને અદ્વિતીયભાવથી અને કળાકારને સમર્પનથી જેવા આનંદ થાય છે તેવા આનંદ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટાને પ્રકૃતિના પદતરે મિલાજેલા સત્યવરણ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારથી

યાગ છે. કારણ, અતે તો કળા કહો કે વિજ્ઞાન કહો કે નર્તનચાર્યા કહો, સૌ એક જ ઉદ્દેશને પહોંચવાના પ્રિય વિધાનો છે તે? વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ એ પરમ ચેતનવાતાનું એક તેજસ્વી સાધન છે.

મનુષ્યના ધર-પૃથ્વી-ને અદ્ભુત આનંદ-સાધનોથી ભરી દઈને તેને સ્વર્ગસમ બનાવવાના કોડને પૂરા કરવાનો વિજ્ઞાનના ચમત્કારી સાધને સમર્થ પ્રયાસ કર્યો છે. છેલ્લાં બે સદી હજાર વરસથી અનેક ભૌતિક અને માનસિક વ્યતિકરો પરત્વે વિજ્ઞાને મનુષ્યના અજ્ઞાનનું છેદન કર્યું છે. આમ છતાં, આ ચમત્કારિક શરતો મનુષ્યે કૌટુંબી ગેરવિપયેગ કર્યો છે તે પણ જગત બચ્ચું છે. મનુષ્યજાતિના નિર્મળ વહેતા જીવનપ્રવાહને ઝાંઘળી નાખવામાં, ધર્મીય ચલાવી દેવામાં કે તેને ઉન્માર્ગે વાળવામાં વિજ્ઞાન નિમિત્ત બન્યું છે એ એક હકીકત છે. જો કે એમાં વાંકે વિજ્ઞાનનો અનિષ્ટ હેતુ અર્થે વિનિયોગ કરનાર મનુષ્યનો છે. તેમ છતાં આજીં એક ગંભીર પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કે વિજ્ઞાનની મુખ્ય સિદ્ધિ શોમાં રહેલી છે? મનુષ્યજાતિને મુખસાધનોની સગવડ વધારી આપવામાં વિજ્ઞાનની કાર્યસિદ્ધિ ગણાશે નહિ. એની મુખ્ય સિદ્ધિ મનુષ્યને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવામાં ગણાશે પ્રમાણુજ્ઞાન અને

ઉત્સાહ કંસંગેશા વિજ્ઞાનીના સ્વસ્થ સત્યમાપનના અંતિમ મિનુડ જેવા આસુ ઝુલો છે. જે પરમ ચેતના વિશ્વશરમાં વિકસી રહી છે તેનો જ પોતે અંશ છે એવી આત્મશ્રદ્ધા સાથે, કાર્યારંભ કરનાર મનુષ્યને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ, પ્રવૃત્તિનાં ભગ્ન વિશાળ અને સમર્થ તત્ત્વો સમક્ષ તેની પામવાના જ્ઞાન કરાવે, અને કાર્યારંભે તેના હૃદયમાં ઊભેલી સત્તર પરની શ્રદ્ધા તેના પરિણામ પર્યન્ત ટકી રહે એટલે પ્રશ્ન આપે તો જ વિજ્ઞાનના દુરપયોગથી યોગ વિનાશ અટકવાને સંભવ છે. આજની હુનિયાના શ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિકો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ભણી વળી રહ્યા છે તે એક રીતે અદ્ભુત અથવા વિનાશકારી ઉપયોગ સામે ચેતવણીરૂપ છે તો બીજી રીતે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિના પૂણું વિકાસની આગાહીરૂપ છે. એ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો ઉત્તમ પરિપાક તો જગતને ત્યારે જ મળ્યો ગણાશે કે જ્યારે ધર્મ અને વિજ્ઞાનના પ્રયત્ન અવિરોધની સામિતી તરીકે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મનુષ્ય જાતિના શુદ્ધ, નિરામય ઉત્કર્ષ-કેવળ ઉત્કર્ષ-અર્થે જ થયે, અને કવિ જ્ઞાનાસામની માફક, આપણે પણ, અશળા જુદા સદર્શમાં રહી રાષ્ટ્રીયું કે

શું સ્થૂળમાં ન ઊભરાય અદરશ સૂર્યમાં?

કંઠુ વહુ

શ્રી. જૂષત વડોદરિયા

લગભગ સાંજ પડી ગઈ હતી એટલે લક્ષ્મી રોક લી નિયમ મુજબ તો આવી પહોંચ્યાં જોઈએ. છતાં આજે એમણે કરેલો નિયમ-અંગ સકારણ હતો કડવી ડોશી એટલે જ શેઠાણીની વિશેષ રાહ નહીં જોતાં, એમના પૌત્ર નાનકાને લઈ શેઠાણીને ત્યાં જવા ચાલી નીકળ્યાં ગામડા ગામમાં બે છેડા વચ્ચેનું અંતર પણ ઝાઝું હોતું નથી એટલે પહોંચતાં તે શી વાર લાગે? કડવી ડોશીએ આજ ખોરા પછી ફેલાયેલી અકાં પર ફરી માનસિક દૃષ્ટિપાત કર્યો. લક્ષ્મી શેઠાણીના એકના એક પુત્ર બન્યુંની વહુ-કન્યુવહુ-એ બળી મરવાનો પ્રયત્ન, આજે બોલે કર્યો... આ જાનતી અકાં હતી. કોઈનું કહેતું એમ હતું કે ખડકી બંધ કરીને કમુ વહુએ બળવાનો પ્રયત્ન

કર્યો, જ્યારે એક પણ એમ પણ માનનારો હતા કે ખડકી તદ્દન ખુલ્લી હતી... અને એટલે કે બળી મરવાનો પ્રયત્ન કર્યો જ નહોતો માત્ર અકરમાતર્યા પામવ સળગી...

“હમણાં ખજાર પડી...” ડોશી બગડ્યાં, તે શેઠાણીની ખડકીમાં પ્રવેશ્યાં. નાનકો ખડકી બહાર જતા રહીને અંદર આપશે તેમ કહી, ફરે પડ્યો.

“આવો...” લક્ષ્મી શેઠાણીએ એમની બંધેનપણી-ઉંમરમાં જતા મોડી-કડવી ડોશીને કહ્યું. કડવી ડોશીએ પણ કોથળા પર આસન લીધું. ચાકળા પર લક્ષ્મી શેઠાણી રિયનપ્રત્યના, રિયનપ્રત્ય તો નહીં પણ ગમે તેવું અપદીત બન્યું હોય પણ પોતાનું તો કમું જે ખગડાનું જ નહીં, એવી બેદકારી મુખમાવ પડે રહીપતાં બેઠાં દનાં એમની

વય એમના રૂપને, કદાચ રંગને તથા રૂપના ગર્વને ઓછો કરી ચક્રુ નહોતું.

“શું કંઈ છો કમુ વહી?” સાસુ અને વહુ બન્ને પડમાં કોઈને ખોટું ન લગાડતું તેવી કડવી ડોશીની નીતિ હતી.

જતાં આજી રિમત સિવાય કમુ વહુએ તો પોતાના કામને જરૂરી રાખ્યું. કમુ વહુ લગભગ પંદર સોળ વર્ષની હતી. બે વર્ષ પૂર્વે પરણીને આવી હતી. વાને સ્વામળી, જતાં શરીરે તંદુરસ્ત અને દેખાવડી હતી. સ્વામળી મિલનસાર, ભોળા-મૂર્ખતાની હદે નહીં-અને જગા લાગણી પ્રધન હતી, તેજ નહીં નાખેશા હુસા કેશને સમારતી કમુ, કડવી ડોશીને નાનકા માટે લખિયમાં વહુ સોપવા મારેલા મુંદર નજીસ લાગી.

“તો આજ...” કડવી ડોશી મૂળ વાન પર આવતાં બોલ્યાં, અને અધૂરે વાકે લખમી શેઠાણી તરફ આવતાથી નેહ રહ્યાં.

“આ, વહી બપોરે ચા કરતાંતાં. વહી કે” છે કે ચૂસા ઉપરના દાંઘામયી કપડાં લેવા જતાં ચૂસામાં પાત્રવ પડ્યો...ખ્યાલ નો” રિથો. દાઝી જન, પચુ વહુ ધાંધા ધિયાં, ને હું દોડી... ઇ તો સાફ છે, નીકર દુનિયા તો એમજ કે” ને કે સાસુએ વહીને ડાબલી બાળી મેલી! દુનિયામાં બેઢવા જેવું નો” રે. આ બો ડાની લાખ રૂપિયાની આગક મયો...” સહેજ પિરમી જાળી લખમી શેઠાણીએ વળી શરૂ કર્યું. “મને તો ઇ ચાવછે કે આ ઘરમાં એવું કમુ દુઃખ પડે છે...”

“પણ બા, હું ક્યાં” કમુએ રદનમિશ્રિત મોટા અવાજે કહ્યું.

આજે સવાળો રિપસ જ એવો ઉગ્યો હતો. એમાં ચે આ છેલ્લા પ્રસંગે તો કમુ ત્રાકિમાત્ર પોકારી ઉઠી. ખૂદ પોતાની સાસુ પણ પડું સમજ્યા વગર, જાણે માનવી હતી કે કમુ વહીને બાળી મરતું હતું! જે માત્ર એક અક્ષરમાત્ર હતો, એમાં સાસુએ તો ખરેખર બાળી મરવાનો આશય નેયો. કમુ આ અનિશ્ચાસ શી રીતે સહન કરે!

સવારમાં જ કમુ જરા સ્વચ્છતા-સુધકારમાં માનવી હોષ માથાબોળ નાહી, ત્યારે પણ લક્ષ્મી શેઠાણી ટીકા કર્યા વગર ન રહી ચક્ર્યાં. કારણ કે એમનું માનવું એવું હતું કે મહિને એક વારની વિશેષ ‘અંતરની જ્વાળા’ માથાબોળ નહાવાનું કેવું? પ્રત્યક્ષમાં કમુએ તો એવું

કમું કમું નહોતું જતાં, “પણી તો મારે સાસુ પડે છે?” એવે લક્ષ્મી શેઠાણીએ ફરિયાદ કરી હતી.

ખોટી બાબતમાં જ્યારે કોઈ કમું પણ કહેતું ત્યારે કમુને હાડોહાડ લાગી આવતું, કોઈ કોઈ વાર તો એમ લાગે કે જાણે કમુને વાતવાતમાં રાતું આવે છે. કડવી ડોશી અને લક્ષ્મી શેઠાણી મૌન રહ્યાં. લક્ષ્મી શેઠાણીની પોતાની વીસ વર્ષ વહુ તરીકેની ઉજ્જવળ કારકિર્દી તથા સાસુ પ્રત્યેની આગકિતતા, એમને જ મેંએ પ્રસંસા પામેલી. સાસુ તરીકેના એમનો અતુલ્ય પણ હા, હણ કમુ વહુ આજવાને બેજ વર્ષ થયાં છે, અનુભવ એ મોટો શિક્ષક છે એ પણ સાચું, જતાં જેમ શિક્ષક કરતાં સિખ આગમાં નીજો છે તેમ લક્ષ્મી શેઠાણીએ દૂંકા અનુભવમાં પણ સાસુ તરીકેનો સાથ એવો અનુભવ-સંચય કર્યો હતો. કમુવહુ ભોળી છે, સાચકની છે, એ બધું માનવા જતાંયે કમુવહીને બાળી મરવાનો તો ધરદી જ હતો, એટલી વાત તો લક્ષ્મી શેઠાણી સંપૂર્ણ સત્ય સમજતાં હતાં. કમુની વાનનો એટલો એમને અનિશ્ચાસ તો હતો જ!

લક્ષ્મી શેઠાણી અને કડવી ડોશીએ વર્ષોની વાતોને ઉબળી, વહુનાં સુખદુઃખો, સહનશીલતાનું વિવેચન કમું. કેટલી ઢૂંચે પડીને મરી ગઈ, કેટલી બળી મરી એ પણ એક અંગે અરલોક્તકારની અદાથી વર્ણવ્યું. આ વાને દસ વગાડવા અને કદાચ હણ વિશેષ વખત જનન; પરંતુ સેરીમાંથી રમીને બેએક કલાક પૂર્વે પાછા ફરવા, બોળામાં મરેલા નાનિવાએ પિરોધ દર્શાવ્યો. “મા, આવી વાત ક્યે મા...ને મને બીક લાગે છે!” ત્યારે બન્ને બહેનપણી-ઓએ અંતરને દૂંકાવ્યો, ને સહેજ છોળીયાં પડી છૂટાં પડ્યાં.

કમુ-કમળાએ જાણે પથારીમાં પડતાં છૂટકારો અતુ-ભવ્યો. આજના અખામી દિવસ પર વિચારી રહી. કેની સામાન્ય વાનમયી સાસુમાંએ કેવું રળતું ગળ કમું! કમુનું હૃદય લાચક આવ્યું. એણે પડખાં ઘસ્યાં..મન “એમના”-પતિનાં-વિચારે ચડ્યું. કમુને પતિ-લક્ષ્મીશેઠાણીનો બચુ-પિતાનો પલીવટ પિનાના અવસાન પછી સંભાળતો થયો હતો. ગામડાંઓમાં રખણ પડતું...સહેતું પડતું...ઉંમર તો કાચી કહેવાય સેજું રોક હતું, જતાં વડીવટ પ્રમાણમાં મોટો હતો. બચુ એકજ વારસ હતો. ‘શિયાળાની રાત છે...આ ઠંડીમાં

ત્યાં ત્યાં રહેવું... પાગરજીનાં ધાધિયાં... કમુને મોઝાં મોઝાં પણ ઉંધવું કારણ થયું.

ખીછ રાત : બનુ ચાક્રો-પાક્રો ઘેર આવેલો : પણ લક્ષ્મી શેઠાણીએ પેલી વાત તુરત કહી સંભળાવી, અને એ વાત કેવા વિકૃત સ્વરૂપે રજૂ થઈ. બનુ સંજા માટે અંદર આવ્યો. એના મોં પર ચરસો હતો. તેમ ન હોત-આવું ન બન્યું હોત-તો કદાચ કમુએ આખાથે દેહને નિહાળી “કેના લેવાઈ ગયા હો?” કહ્યું હોત અને પગ ચાંપવા ભેડી હોત... પણ—“તે તને એવું તે ક્યું દુઃખ દે છે—” બનુનો અવાજ ધીમે પણ ગુસ્સાભર્યો હતો.

“પણ હું ક્યાં તમે ચાલું” કમુએ છેલ્લા શબ્દો લાડમાં, વેદનામાં ઉચ્ચાર્યાં. એની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. પોતાના ‘ધરવું માણસ’ પોતાને કેટલું ગતિત સમજે છે! એને પણ પત્ની પર અધિભાસ છે! ક્યાં દામી, શું થયું, એ મંદિતો એક પ્રેમભર્યો શબ્દ નથી, ઉચ્છ્વસુ દમદમીને બદલે કમુના આ રૂઝને બનુએ ‘અક્ષી-ચરિતર’થી કાંઈ રિંગેય માન્યું હોય તેમ કું માનતો નથી. કારણ કે બનુ લક્ષ્મી શેઠાણીનો જ પુત્ર હતો, મિત્રો પાસેથી જ્ઞાન પામેલો માણસ હતો કે આપણા પગ ભરીનામાં ફક્ત ચાર દિ’ જ ઘેર રહેતો હોય ત્યારે બાપકી ઉપર કાબૂ ન હોય તો તો—

દલે માતા અને પુત્ર બન્ને કમુને મેલું-રોજીમાં મારવાનો એકપણ પ્રસંગ જન્મે કરતાં નથી. કમુનું અંતર ધણું એ બળીને રાખ થઈ જાય છે. પણ શું યાચ? લક્ષ્મી શેઠાણી તો જાણે વહુના ગુનાને સરસર પકડી પાડવાનો છુપે આનંદ અને ગર્વ અનુભવી રહ્યાં હતાં અને બનુને મન તો કમુને આણું ‘અણું સંભળાવવામાં એર આનંદ આવતો હતો જાણે!

ગુલામી સવાર હતી. બનુએ જૂની છતાં નિલનવીન વાત ઉપાડી : “બા, એને બળી મરવું તું, પણ પછી આપણું”
“હા, હી...હી...હી, હેં...હં” વગેરે એમ કે પાણું હું જમણ તો આ ભોતી માણિકના બેરડે બીજું તોજણ

નઈ બેંધાં—” લક્ષ્મી શેઠાણી બોલ્યાં અર્થાત બનુને એકસો એકવીસ રૂપા મળી શકત!.

આમ કમુને રોજ આ સંભળવું પડે છે. એનું સરીર ધસાઈ રહ્યું છે. એનું અંતઃકરણ જાણે દલે વધારે સ્ત્રી એકે તેમ લાગતું નથી. એને વાતે-વાતે રૂદન આવે છે.

અને કમુના પિતા તો નહોતા, કમુને એક કાકા હતા, જેમની આંખમાં કમુનું સારું સ્થાન હતું, એમની એ ‘કાકી દીકરી’ ગણાતી હતી. એ કાકા ગહેવારના કામ પ્રસંગે જ્યારે અહીં આવ્યા ત્યારે લક્ષ્મી શેઠાણી કમુનો પેલો પ્રસંગ કલા વગર રહી શકી નહિ. સમીસાંજ હતી, મુ સ્ત્રીકામાં હતી. સંભળતી હતી પણ...પણ તે શી રીતે જીવડો કરે? શી રીતે દરકે ઉચ્ચારી શકે?

ચન્દ્રકાંચનાં હાપાએ પણ જેમ પ્રાસંગિક સાદિખનું એકાદ પાતું રાખે છે, તેમ બનુના આ એકધારા બાઈ છાનમાં પણ એક રસ-રોષ-હતો. ક્યારેક માથેસોન-વાણું સંભળવાનો એટલે એ લણુમાની બેઠકે ગયા હો. જે કામ પ્રસંગે એક કન્યા જોવા કાકા આવ્યા હતા તે પ્રસંગે લક્ષ્મી શેઠાણી નેતું કોઠ પીઠ માણસ પણ નેહ્યે એટલે તેઓ ઉડ્યા.

આંખમાં હેતના આંસુ છુટતી કમુએ ખાડીના કમાડ વારવાનો અવાજ સંભળ્યો. જાણે ધીમે ધીમે મુ શુદ્ધિ યુમાવી રહી હતી, એનાથી મેળાં રોજાં વિરેલ સંભળી શકાય તેમ નહોતું...જાણે કમુએ દિરેદીરીઆમાં ચરીતું સમરોલપણ યુમાવ્યું, પાસે બડબા મુલે બજે છે...

તેજ-હાવાની એક બુનાવળ કમુની આસપાસ મસ લઈ રહી છે. છતાં એણે નેતું કે એના વરને અનિ સ્પર્શી રહ્યો છે, પણ કોણ જાણે કેમ, એ નિમસ-નિમિષ રહી. એણે કપેતા નીચસ’ હોઠ ને દાંત બીરે...અને.

“કમુ વડે બળી મરી...હા” સૌ કોઈ સદેહ-વાલ બની ગયાં.

ગુન ગુન ગુન

મી. પ્રજારામ રાવળ

ગુન ગુન ગુન અલિ ડોલે

મુદલ મુદ કમલ મધુર મધુ બોલે.

અધખૂંટી પાંખડિયા પલ પલ

અચરુ દલદલ ખેલે:

શ્યામમુદર મધુરસિંધા કાંઠુ

લેવાતો વણ મોલે!

ગુન ગુન ગુન

પલમાં દિન વીતે, દિનમાં પલ;

ફૂલ કમલદલ ફોળે,

રવિ દગતાં દગલેથી સમાના

શ્યામ શ્યામના મોલે!

ગુન ગુન ગુન

હિંદુ કોડ વિષે ખરડો

શ્રી. હંસાબહેન મહેતા
(ગતાંકથી ચાલુ)

રાજ સમિતિએ તૈયાર કરેલો ખરડો એ વર્ષ ૧૯૪૭ ના એપ્રિલમાં ધારાસભા આગળ મૂકાયો હતો; પરંતુ તે વખતના કાયદાપ્રધાન શ્રી. જોગેન્દ્રનાથ મંડળની અનિચ્છાને પરિણામે એ ખોરબે પડ્યો હતો. એ જ ખરડો હિંદની રત્નત્રય સરકારે ૧૯૪૮ માં ફરીને ધારાસભા આગળ મૂક્યો હતો અને એને સીલેક્ટ સમિતિ પર મે કમિટીમાં આપ્યો હતો. આ સમિતિએ ગયા વર્ષની ૧૨ મી ઓગસ્ટે એનો હેવાલ પૂરો કર્યો; અને એ હેવાલ ધારાસભા આગળ ચર્ચાય છે. સીલેક્ટ સમિતિએ આ ખરડામાં કેટલાક મહત્વના ફેરફારો કર્યા છે. આ સમરત ખરડાનો વિચાર આપણે વિભાગ પ્રમાણે કરીશું.

પહેલો વિભાગ પ્રસ્તાવના રૂપે છે. એમાં ખરડાનું નામ એ ક્યાં ક્યાં લાગુ પડશે તે વિશે અને ક્યારથી અમલમાં મૂકાશે એ વિશે પહેલી કલમમાં આપ્યું છે; બીજી કલમમાં કાયદો કેને કેને લાગુ પડશે તે વિશે જણાવ્યું છે; ત્રીજી કલમમાં ખરડામાં વધારતા કેટલાક શબ્દોની વ્યાખ્યા આપી છે; અને ચોથી કલમમાં જણાવ્યું છે કે આ ખરડો અમલમાં આવનાં બીજા કોઈ પણ હિંદુ એને લગતા કાયદા અથવા અપવાદ રૂપે દર્શાવ્યા સિવાયના રીતરિવાજો, અમલમાં રહી શકશે નહિ આમાં વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. માત્ર એક વસ્તુ વિચારવા જેવી છે. ચોથી કલમ પ્રમાણે જો આ ખરડો અમલમાં આવતાં બીજા પ્રચલિત કાયદા કે રીતરિવાજ રહી શકે નહિ તો પ્રશ્ન હોતો થાય છે કે જ્યાં આ ખરડા કરતાં વિશેષ પ્રગતિમય કાયદાઓ હોય તેવું શું? એથી અપણે આગળ જવાને બદલે પાછળ પડવાનું થાય. તો આપણે પાછાં પડવાનું ના થાય એ બાબત તકેદારી રાખવી પડશે. દાખલા તરીકે વડોદરા તેમજ મૈસુરમાં હિંદુ કાયદામાં સ્પષ્ટ સુધારણા થઈ છે. તો એ કાયદામાં જોઈશું

આપ્યું છે તેનાથી આપણું તો આ નવા કાયદામાં આપી શકાય નહિ. એથી તો આપણે પાણું પગલું લીધું ગણીએ.

બીજા વિભાગમાં પહેલા પ્રકરણમાં લગ્ન વિશે; બીજા પ્રકરણમાં લગ્નવિચ્છેદ વિશે; અને ત્રીજામાં લગ્નથી મોજેશા સહવાસ અધિકાર—restitution of conjugal rights—વિશે છે. પહેલા પ્રકરણમાં લગ્નના બે પ્રકાર સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, એક વિધિ પ્રમાણેના લગ્ન અને બીજો પ્રકાર એ સિવિલ લગ્ન, એટલે સરકારને દર્શતર નોંધણીકામદાર આગળ સોગંદવિધિ અથવા લગ્ન. આ બન્ને પ્રકારનાં લગ્નમાં અમુક લગ્નની શરતો તો સરખી જ છે; એટલું જ નહિ પણ આ શરતો આવકાર-દાયક છે. એકપત્નીપ્રત અને એક પતિવ્રતની શરતો આવજા જમાવાને અવરૂઢ છે. પુરુષ એક સ્ત્રીની હયાતિમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરે એ કોઈ પણ સંસ્કારી પ્રજા સાંખી શકે નહિ. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ આ છૂટ અમુક કારણસર જ અપાતી. દાખલા તરીકે સંતાન ન હોય વગેરે. પરંતુ જેમ જેમ આપણું નૈતિક પતન થતું ગયું તેમ તેમ આ છૂટનો દુરુપયોગ થવા માંડ્યો. બીજી શરત છે વધતી મર્યાદા આમાં થોડો ફેરફાર કરવાની હવે જરૂર રહેશે. શ્રી. દાકોરદાસ ભાર્ગવના બાળકલ્પ પ્રતિપષ્ઠક કવચની સુધારણા અંગેનો કાયદો મેં વર્ષ ૧૯૨૨માં જણાવ્યો. તેમાં લગ્નની વય સ્ત્રી માટે પંદર વર્ષની, અને પુરુષ માટે એકવીસ વર્ષની રાખી છે. તે પ્રમાણે આ ખરડામાં સુધારણા કરવી પડશે એટલે ચોદને ખરડે પંદર અને અઢારને બમ્મે એકવીસ

આ પ્રકરણ અંગે જૂતા વિચારના પાંચને વાંધો એ છે કે હિન્દુ લગ્નના કાયદામાં સિવિલ લગ્નને શા માટે સ્થાન આપ્યું? હિન્દુ લગ્ન એટલે સરકારવિધિથી કરેલાં લગ્ન તો એમાં નોંધણીનું પરકાય તત્વ શા માટે દાખલ કર્યું? એનો જવાબ એક જ છે. આજે પણ સિવિલ એક્ટ એક્ટ પ્રમાણે હિન્દુ હિન્દુઓમાં લગ્ન થાય છે. એ બધા જ હિન્દુઓને એક કાયદાના અમલ નીચે લાવવાં હોય તો આ લગ્નપ્રકારનો સમાવેશ પણ હિન્દુ કાય-

દામાં યથા જોઈએ. બીજું આ પ્રકારને દાખલ કરવાથી જેને વિધિ પ્રમાણે લગ્ન કરવાં હશે તેને કોઈ જાનના આધ આરથે નહિ. પુરાણા હિંદુ સમાજમાં તો લગ્નના અનેક પ્રકાર હતા. બ્રાહ્મણ લગ્ન, આર્ય લગ્ન, દેવ લગ્ન, ગાંધર્વ લગ્ન, પૈશાચ લગ્ન, રાક્ષસ લગ્ન વગેરે. લગ્નના પ્રકાર વિશેષ હોય તેમાં સમાવળે નુસ્તાન નથી. જે મહત્વની વસ્તુ છે એ તો લગ્નની શરતો છે.

એક લગ્ન અને વય મર્યાદા ઉપરાંત બીજી શરત એ છે કે વર કે વધૂ બેમાંથી એકને કોઈ જાનની માનસિક ખામી હશે વખતે હોવી જોઈએ નહિ. એટલે બન્ને માંથી એકે ગાંડું અથવા યેઠું અપદ્ધ (idiot) ન હોયું જોઈએ. ત્રીજી શરત એ છે કે અમુક સપ્તપણી અંદર લગ્ન થઈ શકે નહિ. એમાં કાકા કાકાના અથવા માસી માસીના છોકરાંમાં લગ્ન કરી શકશે નહિ. મામા-કાકાના માટે છૂટ મુકી છે કારણ કે એ રિવાજ મસિહુમાં પ્રચલિત છે. વિધિ પ્રમાણે લગ્નમાં સંપત્તિ એટલે બીજી પાંચમી પેરી લગી લગ્ન થઈ શકે નહિ. એ શરત પણ છે.

એક બીજી અગત્યનો મુદ્દો એકપક્ષી કક્ષમમાં આવ્યો છે તેમાં લગ્ન સંસ્કારવિધિથી થાય તો પણ એ લગ્નની નોંધ સરકારના દફતરમાં થવી જોઈએ એ છે. આની આવશ્યકતા પણી છે. બાળકોના પ્રતિબંધનો કાયદો આપણે ત્યાં વર્ગોથી છે પરંતુ એ સ્પષ્ટ થયો નથી, એનું એક કારણ તો એ છે કે બાળકોના થાય છે તેની જાણ સરકારને પડતી નથી. જ્યારે અર્ધ જ લગ્નની નોંધ સરકારને રાખવાની હોય તો લગ્નરથ ઉપર અંકુશ રાખી શકાય, એટલે યજ્ઞીવાર આ મુદ્દા સામે વિરોધ કરવામાં આવે છે તે સમત્ત્યા વિનાનો જ હોય છે. અહીં લગ્નની નોંધણી કરવી એટલે જેમ જાન તેમજ મરજીની નોંધણી કરવામાં આવે છે એ પ્રકારની નોંધણી છે.

બીજા પ્રકરણમાં લગ્નવિચ્છેદની કક્ષા આવે છે. ૨૮ મી કક્ષમમાં તો ક્યા લગ્ન ક્યાય તે વિશે ઉલ્લેખ છે એટલે જે લગ્નની શરતો આપી છે તેમાંથી જેનો પતિ અથવા પત્ની દલપત હોય તે લગ્ન કરે તો એ લગ્ન ક્યા ગણાય; સપ્તપણી મર્યાદા બદલ લગ્ન કરે તો તે લગ્ન ક્યા ગણાય; અને વિધિવત્ લગ્નમાં સંપત્તિ

લગ્ન ક્યા ગણાય. લગ્ન ક્યા ગણાય નો અર્થ એ લગ્ન લગ્ન જ નથી એમ ગણાય.

૨૯ મી કક્ષમમાં ક્યાં લગ્ન ક્યા કરવી શકાય એ બાબતો ઉલ્લેખ છે. એમાં એક મુદ્દો એ છે કે આ કાયદો અમલમાં આવે તે પહેલાં અથવા તે પછી યજ્ઞમાં લગ્ન, લગ્નવિચ્છેદને અંગે જે કારણો કક્ષમ ૩૦માં દર્શાવ્યા છે તે કારણોને લઈને ક્યા કરવી શકાય. એ કારણો આ પ્રમાણે છે:- (૧) લગ્ન વખતે વર કે વધૂમાંથી કોઈ પણ નપુંસક હોય અને કોર્ટમાં હોય માંગ્યો ત્યાં લગ્ન નપુંસક હોય તો; (૨) પુરુષ કોઈ પાશ્વ સ્ત્રીને રાખે હોય, અથવા સ્ત્રી કોઈ બીજાની રખાત તરીકે રહેતી હોય, કે વેચાણના માગની હોય; (૩) બેમાંથી એકે ધર્મનિર ક્યું હોય અને હિંદુ મંડી જાય; (૪) બેમાંથી એકને અસાધ્ય ચિત્તભ્રમ હોય અને કોર્ટમાં અરજ કરી તે પહેલાં બોલામાં બોલા પાંચ વર્ષથી એને માટે ઉપચાર થયા હોય; અને (૫) બેમાંથી એકને અસાધ્ય રક્તપિત્તો રોગ હોય મૂળ ખરડામાં સાત કારણો આપવામાં આવ્યાં હતાં. એ વધારાના એ કારણો આ છે:- (૧) કંઈ પણ ખર્ચ કારણ વિના અરજદારને અરજ કરી તે પહેલાં બોલામાં બોલા પાંચ વર્ષ પહેલાં ત્યાગ કર્યો હોય; અને (૨) અરજદાર સામે ખૂબજ નિર્દય વર્તણૂક ચલાવી હોય, જેથી અરજદારને એના પતિ કે પત્ની સાથે રહેવું મન હોય નહિ. તે ઉપરાંત મૂળ ખરડામાં નપુંસક વિંડુ કારણ નથી એને બદલે માંદાના કારણો ઉલ્લેખ છે. સિમેન્ટ સમિતિએ આ વધારાના એ કારણો ક્યા વિચ્છેદને અંગે નહિ; પરંતુ judicial separation નામના બોલા પાંચ વર્ષમાં છે. એમાં બોલામાં બોલા પાંચ વર્ષ ત્યાગ કર્યો હોય તો તે ત્યાગ વિષયનો-મૂળ ખરડાનો-નાવો માંડી શકે. જુદાં થયા પછી બે વર્ષ લગી જે પાછાં સદાસ ન કરી શકે તો પછી લગ્ન ક્યા કરવા મટેની માગણી કરી શકે નિર્દેશના કારણે ત્યાગ વિષયનો-નાવો થયો માટે અને બીજાં બે વર્ષ પછી જે સદાસ ન કરી શકે તો લગ્નવિચ્છેદ માંગી શકે એ વ્યવસ્થા સામે કંઈ વાંધો આવે નહિ, પરંતુ ત્યાં ત્યાગ જ ક્યા હોય ત્યાં ત્યાગ વિષયનો-જુદા પડાનો-નાવો થયો કરવો એનો કંઈ અર્થ નથી. એક તો સ્ત્રી વારંવાર

કોર્ટમાં જવાનું કાવે નહિ. તેમાં આપ વિધતન માટે અને પછી લગનવિચ્છેદ માટે એમ જે વાર હતું પહે એ છાંડે નથી. એટલે ત્યાગ એ લગનવિચ્છેદનું કારણ ગણાય એ વધારે અનુકૂળ પડે. પાંચ વર્ષની મર્યાદા એ પણ વધારે પડતી છે. મુગધના તેમજ વડોદરાના કાયદામાં ત્યાગને લગનવિચ્છેદનું કારણ ગણ્યું છે; પણ ત્યાં સમયની મર્યાદા અનુક્રમે ચાર અને ત્રણ છે, એટલે ત્રણ વર્ષ થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. મુગધ અને વડોદરાના કાયદામાં નિર્દેશતાને પણ લગનવિચ્છેદનું કારણ ગણ્યું છે; પરંતુ એ કારણને અંગે પહેલું ન્યાય-વિધતન થાય અને પછી બે વર્ષ જે સહવાસ ન થય શકે તો લગનવિચ્છેદ થાય એ ખરોખર છે.

ન્યાયવિધતન માટે ત્યાગ અને નિર્દેશતા ઉપરાંત બીજા કારણો આપ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે: (૧) અરજ દાખલ કરે તે પહેલાં અસાધ્ય ચાંદીના રોગથી પીડિત હોય; (૨) રક્તપિત્તથી પ્રસૂત હોય; (૩) લગ્ન થયા પછી મિત્રમિત્રી પીડિત હોય; અથવા (૪) લગ્ન દરમિયાન કોઈ સાથે વ્યભિચાર કર્યો હોય. આ બધાં કારણોને અંગે જુદા પડ્યા પછી જો બે વર્ષની અંદર પાછાં સહવાસ ભોગવી ના શકે તો એ લગનવિચ્છેદ પણ માગી શકે.

લગનવિચ્છેદના નામે જૂના મતના કોડો લગ્ન છોડે છે. લગનવિચ્છેદનો વિચાર એ પરદેશી છે અને આ પરકીય તત્ત્વ દાખલ કરવાથી આર્થ સંસ્કૃતિને લાંબા લાગશે એવી એમની દલીલ છે. પ્રથમ તો આ વિચાર હિંદુ સમાજમાં તદ્દન અજ્ઞાતો નથી. હિંદુઓની મોટા ભાગની પ્રજામાં જૂઠાછોડાનો રિવાજ આજે પણ પ્રચલિત છે. આપણી સ્મૃતિઓ લખે તો નારદસ્મૃતિ તેમજ અન્ય સ્મૃતિઓમાં અમુક સંજોગોમાં સ્ત્રી અન્વ પતિને પરણી શકે એ છૂટ આપી છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચાયા છે અને અમુક સંજોગોમાં સ્ત્રી બીજા લગ્નની છૂટ અપાઈ છે. એટલે હિંદુ સમાજમાં આ પરકીય તત્ત્વ દાખલ કરવામાં આવે છે એ દલીલ સાચી નથી. વડોદરા અને જુદાં જુદાં પંથમાં પણ આને અંગે કાયદાઓ થયા છે અને છેલ્લાં બે વર્ષમાં મુગધ તેમજ મદ્રાસ છંદાસમાં પણ લગનવિચ્છેદના કાયદાઓ થયા છે. આને પરિણામે આર્થ સંસ્કૃતિને કંઈ નુકસાન થયું હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. ઉલટું, આ

કાયદો ન હોય તો હિંદુ લગ્નસંસ્કાર લયમાં મૂકાય એવાં ચિદ્વેતો સ્પષ્ટ જણાય છે. બીજું તો જેમ લગ્ન ફરજિયાત નથી તેમ લગનવિચ્છેદ પણ ફરજિયાત તો નથી જ; એટલે જેની ઇચ્છા આ કાયદાનું શરણ લેવાની હશે તે જ એનો ઉપયોગ કરશે. પોતાને નેહનું ના હોય તે બીજાને પણ ના નેહાએ એ મનોવૃત્તિ કોઈ રીતે છુટ નથી.

નીમ વિભાગમાં પહેલા પ્રકરણમાં દત્તક લેવા વિશે સમાન્ય કલમો છે. બીજા પ્રકરણમાં એમાંથી ઉપવૃત્તતા મુદ્દાઓ અને નીમ પ્રકરણમાં દત્તકની નોંધણી વિશે છે.

પહેલા પ્રકરણમાં કોણ દત્તક લઈ શકે, કોણ દત્તક આપી શકે અને કેને દત્તક લઈ શકાય, એ વિશેની કલમો ખાસ અગત્યની છે. આ ખરડા પ્રમાણે અદાર વર્ષ કે એથી ઉપરના નિરાગી માનસવાળા કોઈ પણ પુરૂષને દત્તક લેવાનો અધિકાર રહેશે. એ ને પરણેલા હોય તો એની સ્ત્રીની રજા લેવી પડશે. એક કરતાં વધારે સ્ત્રી હોય તો સૌમાંથી એકની તો રજા નેહી જ; પરંતુ સ્ત્રી અદાર વર્ષની અંદરની હોય અથવા નિરાગી માનસની ન હોય તો એને રજા આપવાનો અધિકાર રહેશે નહિ. અદાર વર્ષ અથવા તેની ઉપરની, ઉંમરની કોઈપણ નિરાગી માનસવાળા વિધવા સ્ત્રીને દત્તક લેવાનો અધિકાર રહેશે; પરંતુ જો એ સ્ત્રીના પતિએ ખાસ મના કરી હોય અથવા એનો હક્ક બીજા રીતે રદ થતો હોય તો દત્તક લેવાનો અધિકાર એને રહેશે નહિ. જે પુરૂષને દત્તક લેવાનો અધિકાર હોય તે પોતાની સ્ત્રીને એ અધિકાર આપી શકે અથવા એ લઈ શકે. જો એકથી વધારે સ્ત્રીઓ હોય તો એ અધિકાર કોઈને પણ આપી શકે અથવા એ તેની પાસેથી લઈ શકે. જો એક જ સ્ત્રી અધિકાર આપેલા હોય તો એનો અર્થ એ થાય કે બીજા સ્ત્રીઓને એ આપેલા નથી.

વિધવાનો દત્તક લેવાનો હક રદ થવાનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:-(૧) એ ફરીથી લગ્ન કરે; (૨) એના પતિને હિંદુ પુત્ર એની પાછળ હિંદુ પુત્ર, વિધવા અથવા પુત્રની વિધવા મૂકીને મરી ગયા હોય; અથવા (૩) એ પોતે હિંદુ મરી ન્યા. વિધવાનો હક એક વખત રદ થયા પછી એ ફરીથી ભોગવી શકે નહિ.

પિતા અથવા માતા સિવાય કોઈને પુત્રને દત્તક આપવાનો અધિકાર નથી. પિતા હયાત હોય તો એ હક એને જ

રહેશે. એ હયાત ના હોય તો માતાને પિતા, માતા, આદાર વર્ણની નીચે અને નિરાશી માનસવાળાના હોય તો આ આધિકાર રહેશે નહિ.

હવે કોને દત્તક લઈ શકાય એની કસોટી નોંધો. કોઈ પણ સ્ત્રીને કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરૂષ દત્તક લઈ શકશે નહિ. પુરૂષને દત્તક લેવાની આખતમાં અમુક શરતો લાગુ પડશે:-(૧) એ હિંદુ હોવો (નોંધઓ); (૨) એ વચ્ચે પર-છેલો હોવો (નોંધઓ); (૩) એને ખીજા કોઈએ દત્તક લીધો ના હોય; અને (૪) એણે પંદર વર્ષ પૂરાં કર્યાં ન હોવાં (નોંધઓ). એક મહત્વની કસોટી તો એ છે કે અત્યારે લગણુ જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથવા એકના એક પુત્રને અથવા તો પુત્રીના પુત્રને, બહેનના પુત્રને, માસીના પુત્રને અથવા તો પાસેના સગા હોય તો કોઈ પારકા પુત્રને દત્તક લેવાની મનાઈ હતી તે મનાઈ દૂર કરવામાં આવે છે. દત્તક લેવાને અગે ખીજા મર્યાદાઓ આ પ્રમાણે છે:-(૧) દત્તક લેનાર પિતાને કોઈ હિંદુ પુત્ર, પૌત્ર કે પ્રપૌત્ર નાથેસર જન્મેશે કો પહેલાં દત્તક લીધેલો) હોવો (નોંધઓ); (૨) એક જ પુરૂષને એકથી વધારેને ત્યાં દત્તક ઇ શકાય નહિ; અને દત્તક લેનાર એકથી વધારે પુત્રને તક લઈ શકે નહિ; અને (૩) દત્તક લેનાર તથા આપ-દારની રાજપુત્રીથી જ દત્તક લેવાય. જો દત્તક માટેની રજા ને જીવનકાળથી અથવા બૂલથી અપાઈ હોય તો કોટ મા દાવો કરીને એ દત્તકવિધાન ખોટું ગણાવી શકાશે, પરંતુ આ દાવો, રજા જીવન વગેરેથી લેવાઈ હતી એ જાણવા પછી એ વર્ણની અંદર કરવો (નોંધઓ). તે જ પ્રમાણે આ જાણવા છતાં દત્તક લેનાર દત્તકવિધાન કચૂર રાખે અને એથી કોઈના હક કુચિતા ના હોય તો કેટલું એ દાવો કાઢી પણ નાખે.

આ વિભાગમાં સીધેસ્ટ સમિતિએ કેટલાક મહત્વના ફેરફારો કર્યા છે. ન્યાતમનતાના આધારે દત્તક લઈ શકાય તેમજ પુત્રીના પુત્રને અથવા તો બહેન કે માસીના પુત્રને દત્તક લઈ શકાય એ વસ્તુ મહત્વની છે. પરંતુ આ આખા પ્રશ્નમાં કંઈ દૃષ્ટિ રાખી છે એ સ્પષ્ટ નથી. હિંદુ સમાજમાં દત્તકવિધાનને કેમ મહત્વ અપાયું છે અને પુત્રીને દત્તક કેમ ન લઈ શકાય એ ભાવના પાછળ અમુક રહસ્ય છે. પુત્ર વિના નરકે જવું પડે માટે પુત્ર (નોંધઓ) અને પુત્રના હોય

તો દત્તક લેવો એ માન્યતા આ આખા રિવાજ પાછળ રહી છે. એ જ કારણથી પુત્રી હોય તો પણ પુત્રને દત્તક લેવાનો રિવાજ પડ્યો છે એટલે અમુક પ્રકારની ધાર્મિક ભાવના આ સંસ્થા પાછળ છે. એ જ કારણથી પુત્રીને દત્તક લેવાનો રિવાજ હિંદુ સમાજમાં નથી. આખા હિંદુ સમાજ પુત્ર ન હોય તો નરકે જવો એ માન્યતા ધરાવે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. જૂના વિચારના હાથે ફરતી ધરાવતા હશે પરંતુ મોટા ભાગના તો આ માન્યતા કચૂર રાખે. એમ નથી. એ નવા વિચારના સ્ત્રી પુરૂષોને બાળક ના હોય તો બાળકોને દહાવો લેવા ખાતર વાતસ્ય ભારથી પ્રેરાઈ દત્તક લેવાની ઇચ્છા થાય, તેમને પુત્ર જ દત્તક લેવો એવો આશય થા માટે હોય? પુત્રીની ઇચ્છા રાખનાર પુત્રીને થા માટે દત્તક ના લઈ શકે? કેવળ ધાર્મિક ઉદ્દેશથી આ વિભાગ રખાયો હોય તો એમાં જે ફેરફારો કર્યા છે તે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નથી કર્યા. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો જે સ્ત્રીને દત્તક લેનાર પરણી ન રહે તે સ્ત્રીના પુત્રને એ દત્તક લઈ શકે નહિ. છતાં જે આ ખરદમાં તો એ દૃષ્ટિ આપી છે એટલે ન્યાતમનતા બેદ રાખ્યા વિના કોઈને પણ દત્તક લેવાય એટલું જ નહિ પરંતુ પુત્રીના પુત્ર, બહેન કે માસીના પુત્રને પણ દત્તક લઈ શકાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો દત્તકની સંસ્થા રાખવી હોય અને આ વિભાગ રાખવો હોય તો જેમ લગના એ પ્રકાર-ગણા છે તેમ આમાં ધાર્મિક સિવાયના દત્તકવિધાન માટે છૂટ હોવી (નોંધ ન); અને જે જાળક ખાતર દત્તક લેવા ઇચ્છે છે તેમને પુત્રીને દત્તક લેવી હોય તો એ અધિકાર મળવો (નોંધઓ). પુત્રીને દત્તક લેવા સામે દલીલ એ છે કે એથી એ છૂટો ગેરલાલ લેનારા નીકળશે અને દત્તક લેવાને બદલે સ્ત્રીનો બાપાર કરશે. આ બીકે જો પૂરતા અંકુશ રાખ્યા ના હોય તો કદાચ સાચી ફેર, પણ જે અંકુશ રાખ્યા હોય તો બહુ પાયાદાર મણાય નહિ. ઇચ્છાના કાયદામાં કોઈ પણ કુવારો પુરૂષને પુત્રી દત્તક લેવાનો અધિકાર નથી, જો કે એમાં અપવાદ રાખ્યા છે. રાખવા તરીકે, પોતાના ભાઈ કે બહેનની દીકરી હોય તો એને દત્તક લઈ શકે. તે ઉપરાંત ત્યાં દત્તક લેનારની ઉંમર એકવીસ અથવા ઉપરની હોવી (નોંધઓ) પુત્ર અથવા પુત્રી દત્તક લેવાનાં હોય. તેની ઉંમર એકવીસથી નીચે હોવી (નોંધઓ); પરંતુ સાથે એ પણ નિયમ છે કે દત્તક

લેનાર અને જેને દાક લેવા હોય તે બંનેની ઉમર વચ્ચે એકવીસ વર્ષનું અંતર હોવું જોઈએ આ ખરડામાં દાક લેનારની ઉમર અઠાર વર્ષની રાખી છે, અને જેને દાક લેવાનો છે તેની ઉમર પંદર વર્ષની રાખી છે એટલે અઠાર વર્ષનો પુત્ર અથવા અઠાર વર્ષની વિધવા મોઢ વર્ષના બાળકને દાક લઈ શકે. આટલું થોડું અંતર પિતા પુત્ર વચ્ચે કે માતા પુત્ર વચ્ચે હોય તો એનો સંબંધ વાતસ્ય-મય તો ન જ હોઈ શકે, એટલે આજની દૃષ્ટિએ આ વિભાગમાં ત્રણ ફેરફાર સચવી શકાય. એક તો પુત્રીને પણ દાક લેવાની છૂટ હોવી જોઈએ; પરંતુ ઉપર કહ્યા તે અંકુશ સાથે; બીજું અપરિણિત સ્ત્રીને દાક લેવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ; અને ત્રીજું દાક લેનાર અને દાક લેવાના બાળક વચ્ચે એછામાં એછું સોળ વર્ષનું અંતર હોવું જોઈએ. તે ઉપરાંત જેને પુત્રી હોય પણ ધર્મિક દૃષ્ટિએ પુત્રને દાક લેવા વિચારતો હોય તો પિતાની મિલકતમાં પુત્રીને દાક પુત્ર જેટલો જ બલ્કે વધારે હિસ્સો આપવો જોઈએ. એનાથી એછો તો નહિજ; અને માતાની મિલકતમાં એ દાક પુત્રનો બીસકુલ અધિકાર હોવો જોઈએ નહિ અથવા પ્રમાણમાં ઘણું એછો.

ત્રીજા પ્રકરણમાં દાકવિધાનની પણ સરકારે નોંધણી કરવાની આવશ્યકતા બતાવી છે. આ જરૂરી છે. એથી એક તો દાક લેનાર આ સંસ્થાનો દુરપયોગ નહિ કરી શકે અને બીજું પાછળથી મિલકત બાબત જે તકરાવો થાય છે તે તકરાવો થવાનો સંભવ એછો ગહે.

બોધા વિભાગમાં સગીર બાળકો અને એમનું વાર્તા કોણ ગણાય એ વિશે નિયમો છે. આમાં એક મહત્વનો ફેરફાર થયો છે. આજે સગીર બાળકોનો વાર્તા પિતા ગણાય અને પિતા પછી માતા; પરંતુ અત્યારે એવી રીતિ છે કે પિતા મેતાનો આ હક છીનવી શકે અને માતાને પડતી મૂકી દોષ બીજાને વાર્તા નીમી શકે. આ ખરડા પ્રમાણે પિતાને એ અધિકાર રહેતો નથી. અને પિતા પછી સગીર બાળકોનો વાર્તા માતા જ થાય છે. માતા ના હોય તો આ અધિકાર કોને આપવો એનો નિર્ણય પિતા વીસ દ્વારા દર્શાવી શકે.

એક બીજી અગત્યની વાત એ છે કે જે વાર્તા તરીકે નીમાય તે સગીર બાળકની મિલકત વેચી ના શકે કે એનો બીજો દોષ ઉપયોગ કરી ન શકે.

અપૂર્ણ

માનવીનાં હૈયાં

શ્રી નાથલાલ દવે

હૈયાં કેરી બલિહારી, હો માનવીનાં,
હૈયાં કેરી બલિહારી.
ધરતીનો બોલો ખૂટે હો દિનરાત,
કોટિ કોટિ નરનારી,
હેયે હેયે વસી જુદેરી કામના,
દિલે દિલે દુનિયા આરી-હો માનવીનાં
હેયામાં જાગે સોનેરી સોણકાં,
જેનાં મહેરામણનાં મોતી.
નવલખ તારલા જાંબા પડે એવા,
અળહ્યે એનાં જ્યોતિ-હો માનવીનાં
માનવીનાં હૈયાં મીણુ શાં મુલાયમ ને,
ફૂલથીય ફૂણાં ફૂણાં
નાની શી કુંપડીમાં બર્બો બરાય અને,
મહેલોમાં રહે બીણાં બીણાં-હો માનવીનાં.

હુકમથી હેવાતી ભોગળ ના ભાગે,
ને કંચનની કાવે નહિ કરી.
સોહન અમીભાં હળવા સાદે,
અંતરની બીધે બારી-હો માનવીનાં
પ્રીતિવિહોણાં મન ચૂરે ચૂરે ને,
ઉજ્જડ વેરાન બની ગય.
બહાનના મેધ બપારે વરસે સોહાગી,
બતી નંદનન લહેરાય-હો માનવીનાં
સોહની સંપત જેને ના સોંપડી,
મનનાં એ તો કિબારી.
ઉજળાં જીવતર એનાં સતો !
જેણે બહાનની મૂડી વધારી-હો માનવીનાં

ગામદર્શન, દેશદર્શન, યુગદર્શન

ડૉ. સુમન્ટ મહેતા

આજથી વિશેષ વર્ષ પહેલાં ગ્રેટબ્રિટનમાં એસ્ટન નામના પ્રખ્યાત લેખક હતા. એમણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમનામાં ઉંડા તત્ત્વચિંતનની શક્તિ હતી. એમની ખસિયત એ હતી કે સમાજમાં રૂઢ થયેલી માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, ટેવો, રીતિનીતિમાં જે કાંઈ ખામી કે નબળાઈ હોય તેની મશ્કરીઓ કરીને તેવી રૂઢ માન્યતાઓ બદલવા વિશે નવું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતા. નિમંધો, કુટુંબી વાતચિત્તો અને કુટુંબ કાંચોદારો એ પોતાના વિચારો જણાવતા. “સુમદત્તન”ને વિશે વિચાર કરતાં મને એમની એક વાત સાંભરી આવે છે. યુરોપ અને રિકાના પ્રજાજનો હિંદી પ્રજાની જેમ વારંવાર વારં-તહેવારોની રમતો ભોગવી શકતા નથી બાર મહિનામાં તેમને જૂજ રજાઓ મળે છે, પણ એ દેશોમાં એક રિવાજ પડી ગયો છે કે દરેક મનુષ્ય ઉર્જાના દિવસોમાં બે-ચાર અઠવાડિયાં દરિયાકિનારે ગામડે કે કોઈ પહાડપરના રમણીય સ્થળે જાય છે. જ્યારે લેખકો આવી મુસાફરીઓ નીકળી પડે છે, પછી તે મુસાફરી પોતાના જ દેશમાં હોય કે પરદેશમાં હોય, ત્યારે તેમને લોકોની નવા-પ્રકારની રહેણીકરંણી, રીતરિવાજો જોવા મળે છે, અને તે લાવિષ્ણનાં લખાણો માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ વાતની અંદર એમણે પરદેશની મુસાફરી માટે તૈયાર થતા એક લેખકનાં અનુભવો વર્ણવ્યાં છે. બંધ કરવાના પોતાના ઘરનો સામાન દીકરાંક ગોઠવી-દેવો, સાથે લેવાનાં કપડાં, પુસ્તકો, દરેકજાના વપરાશની બંધી સાધનસામગ્રીઓ, કવચિત જરૂર પડે તેવી ઔષધોઓ, દુરમીન અને ટોચ-લાઈટ જેવી વસ્તુઓ વગેરે વગેરેનાં મોટાં દંખો કયાં પછી તેને એક પેટીમાં કેવી રીતે ગોઠવવો-આપું જઈ મહાભારત કામ એમસા. માથાપર આવી પડે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં મજૂર ધણા મેંધા હોય છે એટલે મોટે

ભાગે દરેક મનુષ્ય પોતાના સામાન પોતે જ ઉંચી લે છે. સામાન પેટીમાં માતો નથી તેથી પેટી પર ભેસી કદીને પટા બાંધવાના પ્રયત્નોમાં તેનો દમ નીકળી જાય છે. થોડો સામાન એણે કરે છે પડે છે. એણે શું કરવું એ મોટો સવાલ ખડો થાય છે. સામાન ગોઠવીને યાકો પાકો એ ટીકીટ લેવા જાય છે. કયાં કયાં જવું તે નક્કી કરી શકે નથી મંદા ચિંતામાં ફૂપી જાય છે. ટીકીટ મળશે કે નહીં; જગ્યા રિઝર્વ થશે કે નહીં એવી એવી નવી ચિંતાઓ ઉભી થાય છે. આ બધું પતાવીને ઘેર જઈને ટેકસી માટે ફોન કરવા પહેલાં એ આરામખુરશીમાં વિસામો લેતો હોય ત્યાર એને વિચાર આવ્યો કે ઘર છેડીને બંદારગામ જવાની એટલે કામદાર (એજન્ટ) કરવાની બધી મજા, બધી ચિંતાઓ, બધી તકલીફ, બંધા અનુભવો તો મને મળી ચૂક્યા છે. ગામ છોડવાની જે ઉમંગ થાય છે તે પણ ભોગ્યો. હવે મુસાફરી કરીશ તો માત્ર એની એ આંખો જોવાનું છે. પરદેશમાં બધું નવું જણાશે એ વાત, સાચી, પણ આ મારા પોતાના દેશમાં જ અને મારા ગામમાં જે જોવાનું છે તે મને કયાં બારીકાઈથી જોવું? શા માટે મારે મારા પોતાના જ દેશનું બારીક નિરીક્ષણ ન કરવું? એટલે એણે પરદેશ જવાનું માંડી વાલ્યું, ટીકીટ પાછી આપી અને નવી દૃષ્ટિથી, અને તાજાં (એટલે જાનૂન) મનથી પોતાની આસપાસના વાતાવરણનું અવલોકન તથા અભ્યાસ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

છતી આંખે આંધળા

સાચી અને ખરી હકીકત તો એ છે કે આંધળામાંથી ધણા આંખ અને કાન બંધ રાખી રહે છે. આંધળામાં જન્મવાની જિજ્ઞાસા કદી થઈ જાય છે. જિજ્ઞાસા સિવાય માનસિક થઈ શકતી નથી. હું દરેકજા સામે દોષ બે

માધ્યમ યાલીને એક મેત્રાનમાં ખાંડા પર બેસું છું. ચાલતો હોઈ છું ત્યારે શહેરમાં મજૂરીએ જઈ આવેલા કઠિયાવાડી ટેડ (વજુદર કુટુંબ પશુ વજુદરી નહીં) પશુ મજૂરી કરતાં) સ્ત્રીઓ, પુરોષ અને હાથગાંઠીઓ પોતાને ઝૂંપડે પાછાં જતાં મળે છે. તેમની વાતો, તેમનાં ગીતોમાંથી મને કંઈ કંઈ નવું જાણવા મળે છે. મોટે ભાગે એ વાતો સામાજિક જીવન વિશે હોય છે. નાતમાં ફેજાઆત યથા પડેલા ખર્ચોનું દમાણુ, હડેલુદેણુ, રીતરિવાજની ચર્ચાઓ સંભળાય છે. ડું મારી દાકતરી આંખે તેમનાં દરેક તપાસું છું. જ સાત માધ્યમની આવળ તથા આંદેક કસાકતી મજૂરી કરીને વજાતાં આ માણસો એટલી ઝડપથી ચાલે છે કે જે મારે એમની વાતો કે ગીત સાંભળવાં હોય તો તેટલી જ ઝડપથી ચાલવું પડે અને છેવટે ડું હારી જાઉં છું. મધ્યમ વર્ગનાં વરવડની વાતો પશુ મારે કાને પડે છે. કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓને ગરીબીના કારણે શું શું મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે છે તે મારા જવાબમાં આવે છે. આજ નવજુવાનો પોતાની ન્યાતની અંદર પ્રચલિત કુરિવાજો પર પ્રવચો કરતા હોય છે તે મારે કાને પડે છે, અને કોઈ વખત તો ડું હિંમન કરીને વિશેષ હકીકત માટે માંગણી કરું છું. ધોધા સમય સુધી મેં આવી વાતો અને વાક્યો અને ગીતોની નોંધ પશુ રાખી છે. મોદરનસમાં અને અગાડીમાં થયેલા અનુભવો પરથી નો મેં અનેક લેખો લખ્યા છે. મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે આપણી આખોના જોખવા (સોફ્ટ)માં ‘હથર’ આંખો મૂકી છે કે વાલનઃ લીલવા ?

પણ ઘણી ઘણી બાબતો એવી હોય છે કે જે જોઈ કે જાણીને ત્યાર પછી તે વિશે પુષ્ટક જિંતન મનન કરવું પડે છે. એક બહુ જ સાડું સાડું દર્પાંત આપું. સરારે વાંચના લખવા માટે ડું મારા વરની આગળના ઓટલા પર બેસું છું. લગભગ સાડાસાત વાગ્યા હશે, એટલે સહેને વહેંચું કહેવાય એવા વખતે, મેં એક સતેક વરસના હાકરાને પોતાનું દરતર લઈને હસતે ચડેરે, ઉમંગથી નિયાજે જતાં જોયા. એ હાકરા દરેક જ ઉત્સાહથી નિયાજે જાય છે, એટલે હોય છે તે જાનાં એ રમજનો નથી. પણ કીક કીક ઝડપથી ચાલે છે. મને શેક્સપિયરમાં વર્ણવેલા વિદ્યાર્થી (મનુષ્યજીવનની સાત દશાઓમાં વર્ણવેલા) સાંભરી આવે છે. શેક્સપિયરના યુગમાં એ રિથિત સર્વસામાન્ય હશે તેવી જ

એણે જાનું કયું છે કે હાકરા “જ્યારે પગે, ક મને, નિયાજે જતો દનો.” આ યુવદર્પનનો વિવચ થયો. આને ઘટેરોમાં આગળેને કેળવણી એવા પ્રકારની અપાય છે કે હાકરાઓને યાજામાં જવું મળે છે. હાકરાની કેળવણી બહુ ખટાખ એટલે અપોગ્ય છે એવી ખૂબસાણુ તો ફરીએ છીએ. આજે જ આપણાં લાખે ગામડાંઓમાં આંક ગોખાગ્યા ઉપરોંત થોડું વાંચન અને હિસાબ શીખવીને તથા કવિતાના બેસ્ટા રાગડા તજાવીને અને ચપાડીઆની થોડી કાંઈ પ્રસાદી વહેંચીને અખ્યાસક્રમ ખતમ થઈ ગય છે. પણ શહેરમાં હવે સ્ત્રીશિક્ષણો અને ઘણુ મારતર કીક સાડું શીખવે છે; અને શહેરમાં આજમદિરામાં તો છે.કરાંઓને બહુ ગમી ગય એવું વાતાવરણ હોય છે. હાકરાઓને ઉત્તમ કેળવણી મળે, તેમનું રતમાન ખીકે, અને તેમનામાં રવાથવની ભાવના ખીકે તો જ એ હાકરાઓનો અધિ વિદ્યાસ થઈ શકે. જે વિદ્યાર્થીઓને યાજામાં લજવામાં આનંદ આવતો હોય તો આ જાવન નાનીસરી નથી એક મામુસી દુખમાંથી મારે આખા કેળવણીના પ્રમ પર વિચારો કરવા પડ્યા, પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ કેળવણી તથા ફીક બાંધીને એની વિદ્યેય લાખકાત હોય તેવા વિવચના લખાની કેળવણી. સંકેડો અને હાકરા માણુમે હાકરાંઓને રક્ષકમાં જતા લુએ છે પણ તેમને જાન થાય છે ખરું કે મુગ પકટાયો છે ?

એક લુસ જ પ્રકારનો બહુ સુંદર અનુભવ કડું. ડું મુંબઈ ગયો હતો અને ત્યાં એક મિત્રે મને જનવા જોડાઓ. એ મિત્ર દના વેપારી, ભાવનાશીલ અને કીક સંરકારી. આમ લણું છું તેનું કારણ એ છે કે તેમણે મને આદરપૂર્વક જમાડ્યો અને જેને કે ડું સાધુ કે બાંધણુ નથી તો પણ જમાડીને મને એક પાછોટ આપ્યું અને કહ્યું કે સોકકથાણુના કોઈ પણ કામમાં આ રકમ વાપરજો, અને વધારે જોઈતું હોય તો જન્માવજો એમના એક મિત્ર થોડા જ દિવસ પહેલાં પારીસમાં પંદર વીસ વર્ષો સનવા ગાળીને સ્વદેશ આવેલા તે પણ મારી સાથે જન્મવામાં ‘દના.’ મેં એમને પૂછ્યું કે તમને ‘મુંબઈના હિંદીએ અથવા ગુજરાતી સમાજમાં કાંઈ પરિવર્તન થયેલું લાગે છે ? એમણે તરત ઉત્તર આપ્યો કે ડું તો આપણી ગુજરાતી હાકરાઓ અને સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન છુટથી હરની ફરતી, જાળોમાં ખરીડી કરતી, નોકરીઓ કરતી જોઈને

માની જ શકતો નથી કે માત્ર ૧૫' વર્ષની 'એર આં' બહેનોના વર્તનમાં આટલો બધો ફેર પડી જશે. વાત ખરી હતી. એમણે જે જોયું તે થોડા થોડા પ્રમાણમાં બદલાવું આપણે પણ જોયું હતું, પણ જે પક્ષે અથવા પરિવર્તન થયું તે જોઈને આપણી આંખ ટેવાઈ જતી હતી, તેથી લાખા વખતને આંતરે જે કુદ ફેરફાર થયો તે વખતે સામાન્ય મનુષ્યો માખી ન શકે. આ પરદેશથી આવતા લોકોએ નવી દૃષ્ટિથી, તાત્કાલિક કૃત્રિમથી સાચી દૃષ્ટિએ જોઈ લીધી. માણસોને આવી રીતે દેશદર્શન થઈ શકે છે.

આજનો યુગ વીજળીનો છે, વીજળીવેગનો છે, એરોપ્લેનનો છે. જરૂર પડે તો એક દિવસમાં અહીંથી લંડન પહોંચી શકાય. હું દાકતરી વિદ્યાભ્યાસ માટે ઈંગ્લંડ ગયો ત્યારે એ મુસાફરી માટે ત્રણ મહિના તો નહીં (આફ્રિકાની ફશિયુ પ્રદેશો કરીને) પણ ત્રણ અઠવારિયાં થયાં હતાં. આજે ફેરિયા પર હું સારામાં સારું સંગીત (ફેરિયાખાન) મારા ઘરમાં ખેસાડે સાંભળી શકું છું. મને આખા જગતના સમાચાર મળે છે. નહેરૂ, વલ્લભભાઈ, રાધાકૃષ્ણન, મારી સમક્ષ આવેલે લાપણો કરી જાય છે: એટલે આપણા સમાજના વિચારો પણ થોડા ધણા બદલાય છે. આપણી લાખામાં નવા નવા શબ્દોનો ઉમેરો થતો જાય છે, ધણાખરા સારા, વધારે ચોખ્ખા, વધારે બંધનસત્તા, કેટલાક થોડા ખરાબ રાખેડો પણ ધુકી જાય છે. એક દિવસ એક રજાવારિને મેં જુઓ કે ત્હારો છોડો કાલે મારી સાથે વાતો કરતો હતો તે ક્યાં ગયો? અને જવાબ મળ્યો કે "એ પેલા રોડ પર ખેસાડે વાતો કરે છે." મેં તો આખી જીંદગીમાં યુજરાતી વાતચિતમાં રેતાને રોડ કહ્યો નથી. એક રાત્રીપરજ ખુદાને મેં જુઓ કે તેને તાવ આવતો હતો તે હવે કેમ છે? ત્યારે એણે કહ્યું કે 'સાહેબ હવે તો 'વેન' ચાલ્યા.' પણ આ 'રોડ' અને 'વેન' ધણા ધણા લોકો વાપરે છે તે તરફ મારું લક્ષ દોરશું નહોતું.

સમાજસુધારે, સંસારસુધારે અને એકતેય

આજથી ૪૦-૫૦-૫૫ વર્ષ પહેલાં આપણા યુજરાતમાં સંસારસુધારાની વાતો ઠીક ઠીક સંભળાતી હતી અને સંસારસુધારકોની વગીવણી પણ પુરબ થતી હતી. આજે આપણે સંસારસુધારાના પ્રયોગો ઉકેલ લુટી રીતે

આજવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણે ત્યાં બાળકોના યત્નાં હતાં તે વિશે ધણા ધણા પ્રચાર થયો, પણ તેની અસર બહુ ન થઈ. વડોદરા રાજ્યે બાળકમનપ્રતિબંધક કાયદો કર્યો તેને છપ વર્ષ થયાં, 'લગન કરનારાં માખીઓને' હંડ ફટકાયાં, પણ તેનું પરિણામ સારું આવ્યું એમ કહેવું હું તૈયાર નથી. 'બિટીરા' ગ્રન્થાલ જેડે, સરખામણીમાં વડોદરાની પ્રજાની પ્રગતિ નહીં, જેવી હતી. આર્થિક દષ્ટિએ લીધે અને ખીજાં અનેક કારણોને લીધે જરૂર થોડો ફેરફાર થયો છે. હવે તો આખા હિંદમાં આવો કાયદો લાગુ પડ્યો છે, અને સગા વધારે કાક ચણ છે તે છતાં કાયદાથી વસ્તુરિયતે બહુ સુધરી નથી. મજૂર પરણનાં જમણાં પાછળ જે આંધળો અર્થ થતો હતો, થતો નહોતો. પણ કરવો જ પડતો હતો તે કાયદાથી એણે થતો નથી. આજે દેશમાં ખોરાક એણે છે, દેવ બંધુઓના હિતને માટે તેના સંસારપૂર્વક વાપર કરવો જોઈએ, રક થી વધારે મનુષ્યોને જોખનાર મનુષ્યોને સખત હંડ થાય છે, તેમાં સડોચાયકા લોકોની ફતેહ થાય છે, તે છતાં આવાં જમણાં જાનાંમાનાં, લાંબજીવન કે આંખમિયામણાંથી ચાલ્યાં જ રહે છે.

સંસારસુધારામાં ખરાબ ફાટિલો વિશે ખુબ ઉલ્લાસ થયો હતો. આ તો એક દિવ નર્મદના દિવસોની વાત છે. લાકમાં મારા થોડા મિત્રોનાં કુટુંબો ભરજીવાળાં અંગાણનાં દર્શન થયાં હતાં. એક પ્રોફેસર કુરોપનાં કેળવણી લીધેલી. એક તો સમાજસાહકના અભ્યાસકે કેળવણી લીધેલી. એક તો સમાજસાહકના અભ્યાસકે હતા. એમના લાડકા છોકરાને નજર લાગે માટે તે છોકરી જેવો દેખાય તેટલા લાંબા વાળ રાખેલા, અને વાળ અંગાણના દર્શન કરાવતે જ કપાવી શકાય. આજ તો હનરો, વખતે લાખો યુજરાતી હશે. ભણેલા અભણ સંકે સરખા. એક દાકતર મિત્રને છોકરાં થતાં નહોતાં, તેથી બહુ ચરાણ માતાના ફરોને મયા. મેં કહ્યું કે અરે લક્ષા માણુ! હું ત્હારી પોતાની અને ત્હારી સ્ત્રીની બધી રીતે તપાસ કરવ, તમારા બેમાંથી એકમાં (કે બન્નેમાં) કાંઈ નાનો (સાંભળેલો) રોગ હશે કે બીજી કાંઈ ઉજીપ હશે તેના કષ્ટાન કર. ને અસાધ્ય રોગ કે ઉજીપ હશે તો બિયારી બહુચરા માતા શું કરશે? એણે મને સ્વસ્થ ચિતે કહ્યું કે એ તો ચક્રાંતો વિષય છે. થોડા જ દિવસ પહેલાં એક યુનિવર્સિટીમાં જઈ આવેલી ભેરીટરની છાત્રી મળી. વાત

વાતમાં જવડું' કે બુધવારે મુસાફરી કરાય નહીં. શ્રાદ્ધ પક્ષના દિવસોમાં સ્થળાંતર કરાય નહીં. એક એન્જ્યુએટ શિક્ષક અને દેશસેવક જોણે જોલો ભોગવી છે તે મને કહે કે ઉત્તર દિશામાં માથું ગળીને સુઈએ તો (ઉત્તર ધ્રુવ) પોલર આઈસલેન્ડે લીધે તુસ્કાન થતું કહે તેની તમે શી રીતે ના પાડી શકો? મેં કહ્યું કે ભાઈ પણ કહેડો બિનબંદૂકો ઉત્તરમાં માથું રાખીને સૂતા હશે તેનું અકસ્માત્તુ થયેલું સાંભળ્યું નથી. એજ ભાઈ મને કહેતા હતા કે જોતોમને લીધે વીનજીની શકિતનો સચ્ચર શરીરમાં થાય છે, અને એમની એવી માન્યતા હતી કે જ્યારે સરે કે ચંદ્રનું ઝાંઘણ થાય છે ત્યારે તેવી (સ્થિતિમાં જંતુઓ વધારે પાકે છે, માટે ઘરમાં જે અનાજ (ચીંચું) હોય તે દેંડી દેવું જોઈએ. મેં પૂછ્યું કે જરા ગરમી હોય તો જંતુ વધારે પાકે છે, ગરમી ઓછી થય તો જંતુ ઓછા પાકે છે એવું જંતુશાસ્ત્રીઓ કહે છે. ત્યારે એમણે કહ્યું કે જંતુશાસ્ત્રીઓ તો સાચ અજ્ઞાન હોય છે.

હવે આપણે આ પ્રશ્ન પડતો મૂકીએ. સંસારસુધારાની પછી અથવા તેની સાથે સાથે સમાજસુધારાનો પ્રશ્ન આવ્યો. ઘણો નિર્ણય નહીં થાય તો સ્પષ્ટ શી રીતે સુધરશે? આપણા સમાજમાં ત્રણ-ચાર ક્ષેત્ર માણ્યો અછૂત ગણાય છે તેમનો ઉદ્ધાર થવો જોઈએ. લગ્ન જેવા પ્રસંગે “રામજી” (ધણેખરું વેશ્યાઓ)ને નાચવા બોલાવવી એ રિવાજ કાઢી નાખવો જોઈએ. પચાસથી વધારે વર્ષો પહેલાં મેં આવી નાંચવાનીઓના અસભ્ય ચાળા અને નખરાં જોયાં છે. સંસારસુધારો એ મોટેભાગે ન્યાનના નિયમોને સુધારવા વિશે હતો; સમાજસુધારો એ મોટેભાગે તે સિવાયનાં સુધારાઓને લાગુ પડતો હતો. પછી આવ્યા “સમાજસેવા”ના વિચારો. મજૂરીની સ્થિતિ, સુધારતી, અર્ધાં મનુષ્યને કાયદાની દૃષ્ટિએ (એટલે ચાખૂની નહર) સમાન દેહો હોવા જોઈએ. આપણા કિંદુ સમાજમાં વર્ણવ્યવસ્થા છે તેના મૂળમાં અસમાનતા છે એવી દલીલ સાંભળવામાં આવી. થોડાં વર્ષો પછી સાખી દલીલ થઈ કે વર્ણવ્યવસ્થામાં ઉચ્ચનીચની ભાવના નથી, અર્ધા વર્ણો સરખા છે, પણ ઉચ્ચનીચની ભાવના અમુક અધોમનિના મુંગમાં ખેલી ગઈ છે. આમાં કંઈ દલીલ સાચી અને કંઈ ખોટી? ત્યારે દેશદર્શન, શેષદર્શન કરવા માટે તો આવ-હજાર વિષયો છે. ખરો

પ્રશ્ન તો એ છે કે આવા પ્રયોગો અન્યાય કરનારા યુગ્ત્વાતીઓ છે ખરા? જો એવા વિદ્વાનો છે તો તેમને આ પ્રકારનું સંશોધન કરવાની કુરસ છે ખરી? જો તેમને તેવી શક્તિ ને કુરસ છે તો તેમને માસિકોમાં લખવાની કુરસ છે ખરી? ઘણા સાચા સાચા વિદ્વાનો લગભગ કંઈજ લખવા નથી, કેરલાક લખે છે તે યુગ્ત્વાતી ભાષામાં લખતા નથી, અને આન વપાન જેવા દેશોમાં પણ લેખકોને જે કુરસદાર મળે છે તેટલો બદલો કિંદમાં કે યુગ્ત્વાનમાં મળે છે ખરા? ચીન વપાનમાં કેરલાક મનુષ્યો લેખનનું કામ લખાઈતી રીતે કરી શકે છે.

મેં ‘સંસારસુધારા વિશે જન્મ્યું’ છે તેમાં એક મદદની આજન બીડી ઉમેરે છું. સંસાર સુધારાની અસર સમાજના કેરક ભાગ પર થઈ? આપણી ૮૦ ટકા વસતિ તો ગામડામાં રહે છે. ત્યાં તો બાજરમો થાય છે, ત્યાં અકિંગવળી નદિ જોતી છે, સ્ત્રીઓ ભણી દોષ તો તેમને વાંચવાને પુસ્તકો મળતાં નથી. જો પુસ્તકો મળી શકે તો સામુ તેને વાંચવાની કુરસદ આપતી નથી. આ દશકામાં અતિથેયોક્તિ નથી. ગામડાંની સ્ત્રીઓ રસ્તામાં કૂતી કૂતીને છતી ફેરે છે, જૂઠું જૂઠું રહે છે, જાનિયરને બાળને પાછા વળતા પૂછીને પોક સાંભળીને તેમનાં જુડાણાં માટે દયા આજુવી કે નિરુદ્ધાર આજુવી તે સમજતું નથી. બધાં લગ્નો શાકે માંકય વળગાડવા જતાં દોષ છે. ૬૭ સ્ત્રીઓ મજાને પામે છે, મજાને એ શબ્દનો તો સારો અર્થ પણ થાય અને રોંગી મજાને પણ દોષ શકે. આપણે “કહેવાનો” સુઠારો થોડાં શહેરોમાં આવ્યો છે. તે પણ અમુક ઉચી કુટુંબની એટલે બજેશી ન્યાનોમાં જોડું કુડું કે આપણા દેશની વસતિના એક ટકા જેટલા ભાગને પણ એ સુધારો અસર કરી શકે નથી તો તે ખોટું નથી. ૧ ટકા એટલે ૩૫-૩૬ લાખ મનુષ્યો થાય જો કે એટલાં માણસો જોમમુખ થતાં નથી. થોડી થોડી અસર થતા મનુષ્યો પર થઈ છે. મનુષ્યોના વિચાર બદલાયા છે પણ તેમનામાં રીનિરિચાને શક્તિ બદલાવાની કિંમત નથી.

આજના સંવત્ર દિવસ યુગમાં કંઈ કંઈ ફેરારો થઈ રહ્યા છે. વૈજ્ઞાનિકો યુનિવર્સિટી નીકળી, મહાસાગરમાં નીકળી છે એટલે વખતે ખીજ યુનિવર્સિટી અમદાવાદમાં

નીકળશે. ચરોતર, સૌરાષ્ટ્ર અને સુરત કહે છે કે “હમ બી ડીય”, અને શા માટે નહીં ?

આપણા દેશમાં લોકતાંત્રિકાની પ્રથા પ્રસરતી જાય છે, નૃત્યકળા પણ રમખંડીતે ખીસતી જાય છે, આવી અનેક પ્રકારની પ્રગતિ થતી હશે, થઈ રહી છે, પણ આખી કેળવણીના મુખ્ય પાત્રો પ્રાથમિક શિક્ષણનો છે. એ વાત ભૂલાઈ ગઈ હોય એવું મને લાગે છે. ને કોઈ માણસ દેતીના પાયા પર ધર બાધે તો તેને આપણે ગાડા કે મૂરખ કહીએ. અને તે છતાં આખા દિલ્હીમાં આપણે દેતીના પાયા પર જ મુનિવર્સિટીઓની ભવ્ય (?) છબરતો બાંધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. આપણા શિક્ષકોને ગોચ તાલીમ આપાઈ નથી, એમને ગોચ પગાર આપવાની આપણે આનાકાની કરીએ છીએ, આપણે જ્ઞાન્યાસક્રમ સારો નથી, કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ સારી નથી, શિક્ષણ માટે જરૂરી એવા સાધનો આપણે પૂરાં પાડતાં નથી. અને આપણે જેમણે છીએ કે ગામડાંઓમાં છોકરાં એક મે વર્ષમાં બહુ જ ઓછી કેળવણી પામે છે. મેં અનેક શાળાઓ જોઈ છે કે જે તમેલા કરતાં વધારે અજાન

હોય છે. મેં એવી શાળાઓ જોઈ છે કે જેમાં અજવાળું ધણું ઓછું હોય છે. એવી શાળાઓ જોઈ છે કે જેમાં એક શિક્ષક ત્રણ-ચાર વર્ગો ચલાવતો હોય છે. ઘણા શિક્ષકો શિક્ષણની સાથે સાથે બીજા કંઈકાં કરે છે. ને ગ્રામશિક્ષણ સુધરશે નહીં તો ખેતીમાં સુધારા શી રીતે થશે, તો આમજ્યાપતો શી રીતે સારી ચાલશે, તો દરેક પુખ્ત વયના મનુષ્યને મતાધિકાર મળે, તેનો અર્થ શા રહેશે? મને ખાતરી છે કે હું લખું છું તેની સાથે સૌ કોઈ સંમત થશે, અને ત્યારપછી સૌ કોઈ તદ્દન ઉદ્દાસીન રહીને કાંઈ જ કરશે નહીં. કોઈને કાંઈ પડી જ નથી. સરકાર એવાન વિચિત્રમાં છે, અને પ્રજા પેનમાં છે જે થોડા બિચારા જનશ્રુત છે તે અરબપક્કત જેવા પોદ્ધાર ક્યેં જાય છે. આજે તો તેમનો પોદ્ધાર સંભળાતો નથી, આશા રહે છે કે કોઈ દિવસ આમજ્યાં તેને સાંભળશે.

સમાજપક્ષકારાં, સમાજની પ્રગતિનાં સારાં ચિત્રો-શબ્દિક અને પીછીનાં-સમાજનાં પરિવર્તનનાં વર્ણનો આ માસિકમાં આવ્યા કરશે એવી આશા રાખવાની છે.

હળવે હળવે

શ્રી. શેખાબ આલુવાલા

હળવે હળવે સુક્ત ગગનમાં,
હંસો ગાશે જાય !

દૂર કિતિજની પાર નિહાળી,
રહેતી એની આંખો.

એકધાર વલુથોભ ધ્યનથી,
ફર ફર કરતી જાંઓ;

ધગધગતી જ્યાં ધૂપ મળે ત્યાં,
મળતી રીતજાં છાંય ! ગગનમાં...

ક્યાંક શિથિત તો ક્યાંક સખજ,
થઈ જતાં એનાં અંગો.

ક્યાંક નિરાશાં, ક્યાંક ઉદયમાં,
જાગે લાખ હમ-ચોડા

દિમ્બતભર હોઠે, જલભર નયને,
ગીત પ્રેર્યતાં ગાય ! ગગનમાં...

ઉતાવળ

શ્રી. હંરીન્દ્ર દવે

આવડી આજ ઉતાવળ શાની
કેમ રે આટલા કંપ,
કેમ કિતિજમાં મીટ માંડી બેઠો
કેમ ના હોય જપ ?

આજ નહિ તો આવતી કાલે
આવશે હો મંજિલ,
આજ તો બે પત્ર સુન્દરતાની
શતધારાઓ ઝીલ.

ખાલી હાથે એવે જે નીકળ્યો
દૂર હજી હજી ધામ,
નાનકા આ સુસાદાખાને
આતે શી દોહધામ.

એસ નયીત થઈ પડી ને જરા
ભિજવા કે મે પ્રભાત,
આજ આ માજમશતને ટાલે
હોય ના આ ઉતપાત.

મારું બાળપણ

શ્રી. બગતવિહારી મહેતા

[એલ હંદિયા-રેડિયોના સોનલ્ય પત્ર આ વાણવાનોવાપ પ્રગટ કર્યામાં આવે છે, કારણ કે એ વાર્તાવાપ વાણ પર કે પૃથ્વી પર થયો જ નથી. “મારું બાળપણ”ની વાર્તાવાપની માળામાં મારા મિત્ર શ્રી. અમૃત્યધન નિરાડભરીને બોલવાનું પણ કહ્યું ન હતું એ ખેડકાક જીવને માટે કોણ જવાબદાર છે એ ખબર નથી; પરંતુ એમને બોલવાનું નિમંત્રણ આપશે એ આશાએ તૈયાર કરેલો એમને વાર્તાવાપ એમની રત્ન વગર રમ્મ કરીએ છીએ.

શ્રી. અમૃત્યધન મૂળ ગુજરાતના પતની મદારાષ્ટ્રમાં જન્મે વસેલા. એમનું બાળપણ બંગાળમાં ગયેલું, અસ્વાસ્થ્ય ગિહાદમાં કરેલો અને નોકરી સંસ્કૃત પ્રાંતમાં કરેલો તે પણ એમણે વેપાર મુંબઈમાં કરેલો. એવામાં—સાચા કામ માટે—મદારાષ્ટ્રમાં ગયેલાં હાલ કોઇ રેશી રાખ્યાના યુનિવર્સનમાં કે મધ્ય પ્રાંતમાં પ્રધાન કે પાર્ટિસિપેટરી સેક્રેટરી થવાની આશા રાખે છે. એમની ઉમર એ વર્ષ પછી ૫૫ થશે એમ તેઓ કહે છે; પરંતુ સરકારી નોકરીની અરજીઓમાં પથારી લખાવેલો છે અને જરૂર પડે તો હજી જોઈ કરવા તૈયાર છે. એમનાં પત્ની ક્યાંના છે એ કહેને ખબર પડ્યા દેવા નથી, પરંતુ કુટુંબ પરિવાર મોટો છે એમ એમના વાર્તાવાપ ઉપરથી જણાય છે એ તો એમને હવેમાં જાણવાવાળા “હન્ડુમાર”ના પૂમકેટ પેઢે એક જ ઉશા બેયા છે.]

મારો જન્મ ફાલ્ગુનના શુક્લપક્ષની પૂર્ણિમાએ થયે હતો એમ કહેવાય છે. ધણા મદારાષ્ટ્રના જન્મ પૂર્ણિમાના દિવસે થયેલ છે એ સુવિદિત છે. મારા જન્મપ્રસંગનું મને ખરાબ સ્મરણ નથી. આ મારા માતામાં એવી વાચક છે કે મારે મોં જોયા પછી મારા પિતા ત્રણ મહિના સુધી હસી રહ્યા ન હતા. મારે જન્મ સંસ્કાર થયેલા હોવાથી પોતાને સંતોષે મદ નડે છે એવી ખાતરી મારાં માતાને થઈ ગઈ હતી. મારું નામ પાડવા માટે મારાં દોહાએ મદારાષ્ટ્રના મંચ અને મારાં કાજીએ પુરાણનાં પુસ્તકોની સાગ્ય લીધી હતી. મરી રહે એક વાર નજર કરીને જ મારાં દાદીએ ભાગવતનું પારાયણ બેસાડ્યું હતું. આવા ધર્મિક સંલોગમાં મારો જન્મ થયો એ મારું અહોભાગ્ય ગણ્યું છું. તમે પણ એમ જ ગણજો એવી આશા છે.

છતાં પણ ધર્મ પર મને અધ્યક્ષ નથી. ધણાં વર્ષો સુધી તો હું નાર્સિક પલ્લુ હતો; પરંતુ સામાન્ય માણસો માટે ધર્મ આવશ્યક છે એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. આથી જ ગોંડિયાની સામુદાયિક પ્રાર્થનાની હું વિરુદ્ધ ન હતો અને એમાં કોઈકવાર જતાં પણ ખરા; પરંતુ એ તો કેવળ કેટલકંઈ-કેટલા દોળીઓ એમાં આવ્યા છે તે જોના માટે તેમ જ લોકસભા પર એવી શી અસર થાય છે તે

નવાસવા માટે મારે મારે રોજ આવી પ્રાર્થના થાય તો સામાન્ય લોકોને એવી લાભ થાય એમ હું માનું છું.

પુત્રનાં સપ્તમ પારણામાંથી વર્તાય એવી કહેવત છે. (હાલ તરત તો અસખત, પારણાં મેળવવાં અને મળે તો ઘરમાં રાખવાની પણ મુશ્કેલી છે) હું પારણામાં (કે ધોડિયામાં) રમતો કે રમતો ત્યાં મને આ કહેવતની ખબર ન હતી. છતાં મારાં લણ્ણો તે વખતથી જ જણાવતાં હતાં. એટલે મોટેથી હું રમતો કે ભવિષ્યમાં લોકનેતા થઈને સાબોની લોકસભા મંત્રીશ્રી એવી આગાહી મારા પિતાના એક વજીલ મિત્રે કરી હતી. આ ભવિષ્યવાણી આજે ખરી પડી છે એમ કહેતાં સતોષ થાય છે. સાબોની નહિ તો સેક્રેટરી અને હવે પંદર વીસની સમાજો પણ મે ગત્તરી છે. નદીઓના સુકાઈ એલા પટમાં બરાબે મેલીમાં હાજરી આપતાં પણ હું ગયો નથી. મારાં ભાવણો હું ખીન આગળ પાછાં છું એમ મારા દુરમતો કહે છે, અને તે પણ જીવ જીવ માણસો પાસે જીવે જીવે વખતે આ વાત તદ્દન જોડી છે, એટલું જ નહિ પણ અસ્થાને છે. પ્રાંતિક મહાસમાના પ્રમુખે પણ આ જાતનાં તપાસ કરી છે, અને એનો રિપોર્ટ હાલ તરત ડો. પદાબી સીનારામીયા પાસે છે, એમાં પણ આ આશંકાના કારણ ક્યાં છે.

કેવળ મહારા વિજયથી ઇર્ષ્યા પામીને મારા અનેક ઘનુઓ નેઓ પહેલાં મારા મિત્રો, હતા, તેઓ આવી મારી વિરોધની વાતોનું ચલાવે છે. મારાં લાગણીનાં વિચારો અને શૈલીનાં વખાણુ ડો. રાધાકૃષ્ણે, શ્રી. દેનેવાલાહ મુનશીએ અને શ્રી. શરદ્ મોએ પણ કર્યા છે, પરંતુ આ વાતને મારા બાળપણ સાથે સંબંધ નથી એટલે એને પડતી મૂકીયા.

મારું બાળપણ મને યાદ છે એના કરતાં મારી માતાને અને મને સાચવનારી ઘરડી ગોકરબાધીને વધારે યાદ છે. હું જન્મી હતો એથી પછીથી દહનિક્ષી થયો; તોફાની હતો એથી બહાદુર થયો; પુષ્કળ પ્રશ્નો પૂછનાર એથી મારા જ્ઞાનની તૃષા હજી છીપતી નથી; અને ત્યારે નાસી જતો એથી સ્થામની થયે; બધાની સામે બોલતો એટલે બંધોર થયો. આજે પણ હું બીડી પીવા નેટલો પ્રગાંતશીલ છું. કારણ મારી નાતમા કોઈ બીડીનું નામ નથી હેતા, અને સામ્યવાદ (વશ નેશનલેર ચર્ચા કરે એટલો બળવાબોર (revolutionary) છું. આમ પારણામાંથી મારાં લક્ષણ જણાતાં.

હું નાનો હતો ત્યારે મને રોગિની બાલામતની બહેરબખરા બાળક નેવો બનાવવાની મારાં માને હોયો હતી એટલે મને પુષ્કળ ખવડાવતાં, પરંતુ પછીથી હું વારંવાર ખાતો અને ખાવાનું માગ્યા કરતો એથી મારાં માતાને કારણે પડેલા કે મારા બોરાકને લીધે દેશમાં તો શું પણ સારી દુનિયામાં કલ્પ્ય અનાજની બજાર પડશે; એટલે જ એમણે દર મંગલવારે અપવાસ શરૂ કરેલા. એ બહુ ધાર્મિક ઇતિનાં હતાં એટલે સાચા હિંસા મોતીનાં ઘરેણાં જ પહેરતાં.

મારા કરતાં મોટા લોકો બહુ ઉંચા હોય છે એ મને બાળકપણમાં લાગતું. પછીથી હું સમજ્યો કે એ ઉંચાઈ કેવળ દંદની જ છે. આટલા ઉંચા માણસો ચાલી શી રીતે શક્તા હશે એનો મને વિચાર થતો હતો અને તેઓ ચલાંદ ખાઈ નીચે પડશે તો શું થશે એમ બહીકે લાગતી હતી! તેઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા એ હું સમજતો ન હતો; પરંતુ ઘણીવાર મારે વિશે અને મારી વિરોધ બેસે છે એમ મને લેખ પડતો. કાચના પ્યાલો એક વાર મારાથી પુટી ગયો ત્યારે જે રીતે બધાંએ મારી સામું એણું ત્યારથી મને લાગ્યું કે મારી બુદ્ધિ કે શક્તિ વિશે એમને સંશય હતો. મછીની જ મને લાગ્યું કે બધાં

બાળકો પ્રત્યેની એમની આવી વર્તણૂક હતી, અને મોટી ઉંમરે જ સમજ્યો કે આપણા મહાન ગણતા ઘણા નેતાઓ પણ ખાંલરા જ છે! મને મૂકીને બધાં બહાર ફરવા જતાં હતાં કે મજા કરવા જતાં હતાં એથી 'મારાં સગાંઓ પ્રત્યે મને ઉંડો અણગમો આવતો હતો. આજે એ સહજ ગણી રહી ગયો છે. સગાંસંબંધીઓ પ્રત્યે મને લગભગ તિરસ્કાર છે; માત્ર માનવજાતિને જ હું આહું છું તેમાં પણ માનવજાતિના જે લાગ આગળ મોટરો હોય અને સારા બગલા હોય એમના પ્રત્યે મને વધારે પક્ષપાત છે.

મારા પિતા અને બાળપણમાં વારંવાર કપડો આપત અને ધમકી આપતા એ હજી પણ મને યાદ છે. કોઈક વાર પોલીસની તો દાહવાર રાક્ષસની તેમજ ભૂતની, અંધારી જ્યોત્સના પૂરી દેવાની તેમજ ગોરા અંગ્રેજીની બહીકે દેખાડતા. આથી મોટી ઉંમરે પણ હું પોલીસથી, સોલ્ડીયરથી અને અંગ્રેજીથી થોડું ધણું ડરતો હોય અંધાર તો હજી પણ મને 'નથી ગમતું'. રાક્ષસો અને ભૂત જોતાં છે એ તો મારી બાળકબુદ્ધિ પણ તીસણું હોવાથી એ તે વખતે સમજેલો. હવે હું મારી પત્નીથી, કોમ્યુનીસ્ટથી અને 'એમ્ બોમ્'થી પણ ડર છું; પરંતુ હું નાનો હતો ત્યારે એ સૌ કર્યા હતાં મને કચિત્ માર પણ પડતો હતો. તે દિવસોમાં મોટેસોરી બાળમંદિરો, સહશિક્ષણ ન હતાં!

બાળકપણથી જ મારી બુદ્ધિ તીવ્ર હતી એમ કહું તો અનિયત ન ગણતા. સમ્યકે ખાતર નક્કા પણ મારે તજવી પડે છે. એક વર્ષનો હું હતો ત્યારે "કબજ" બોલતો હતો એમ અમારા જૂના નોકરનો છોકો કહે છે. એ વર્ષનો હતો ત્યારે ચાપનમાં તાલ દેતો હતો એમ પણ કહેવાય છે. "પણ વર્ષનો હતો ત્યારે "અંકડો ભુર કેમ છે?" એવો પ્રશ્ન મેં કરેલો. "આટલી વિચારણુતાવા કુટૂમ્બીઓ અને પાડોશીઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતાં અને કેટલાક તો મને જોવા બીજા ગામથી આવતા.

નિસાળમાં પણ મારો અજબાસ બહુ સાદો હતો. ચર્ચા કરવાની મારી શક્તિથી તેમજ મારી યાદશક્તિથી શિક્ષકો મહાત્ થઈ જતા અને વિદ્યાર્થીઓ અભાથી બળી જતા. એક વાર, શિક્ષકે મને 'પ્રશ્ન' કે 'મે અને બે કેટલા?' તે વખતે હું દસ વર્ષનો જ હતો; મેં કહ્યું કે "ત્રણ!" શિક્ષક આથી બહુ નામુશ થઈ

ગયા. પણ મેં કહ્યું કે “આ તો કેવળ ગણિતશાસ્ત્રીની કડપના છે. ગણિત જોડે શોધ્યું એણે તે મેં અને એ ત્રણ નક્કી કર્યા હોત તો આપણે શું કરત?” આ દલીલનો સતોપકારક ઉત્તર આપવાને બદલે શિક્ષકે મને સોરીની સંજ્ઞા કરી. બીજા વાર સંસ્કૃતના વર્ગમાં “માં કલ્પે કલાવત”નો અર્થ પૂછ્યો ત્યારે આંગળી ઉઠાવી કરીને ઉત્સાહમાં આવી જઈને મેં કહ્યું કે “શ્રી કૃષ્ણભગવાને કળ આવાંતી મનાઈ કરવા માટે આ કહ્યું હતું, આથી આપણે મિષ્ટાન્ન જ ખાવાં જોઈએ” ત્યારે મને ઇનામ આપવાને બદલે બીત તરફ જોઈને એક કલાક સુધી ઉભા રહેવાની સજ્ઞા કરેલી. વિવક્ષામાં પણ હું પ્રવિણ હતો. એકવાર ગાયત્રી મંત્ર મેં દોર્યું એ ઉલ્લસુ છ એમ ધારીને મને વીસમાંથી વીસ માર્ક આપેલા.

બાળકપણથી જ મને સ્વતંત્રતા બહુ શોખ હતો. કક્ષાકો સુધી કેળવણીની પદ્ધતિ વિશે, શિક્ષકોના દેશો વિશે, વડીલોની ભૂલો વિશે અને ચર્ચા કરતા. આજે પણ અનેક મહાન વિષયોની ચર્ચા કરવા માટે મારે ત્યાં અફે જામે છે, જ્યાં સે.એન.આઈ.આઈ.આઈ. વિશે અને રાષ્ટ્રીય સરકારની બહો વિશે પુષ્કળ ચર્ચા થય છે. આજે પણ આવી ચર્ચા કરવા માટે હું ગામ પરગામ ફરું છું, અનેક લોકો મારા યાન અને અનુભવનો લાભ લે છે અને મારા સેવાભાવમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે. ગામડાંમાં સેવા કરવાની પણ એટલી જ ધમણ બાળપણથી મને હતી, એટલે આજે પણ અનેક યુવક-યુવતીઓને ગામડાંમાં જવાની અને ત્યાં દયાઈજવાની હું હંમેશ સલાહ આપું છું.

હું નાનો હતો ત્યારે -મારા વડીલો, શિક્ષકો તેમજ મહાનુભવ લોકો પૂછતા કે “મેટ્રા થઈતું શું થઈય?” ત્યારે હું હંમેશ કહેતા કે “નેતા.” કોઈ જિજ્ઞાસુ વળી પૂછતા કે “સા માટે?” તો હું જવાબ દેતા કે, “નેતાને બહુ માન મળે એ મને બહુ ગમે છે. સ્વયં પર અનેક લોકો સેવા આપે, હારતોરા પહેરાવે, આપણું સરખસ નીકળે અને જાપામાં જીવીએ આવે એ કેવું સરસ!” આ મહત્વાકાંક્ષાથી મારા કુટુંબીજનો સિમ્પલ થઈ જતા અને બીજા સૌ અવાજ બની જતા. હિતિહાસમાંથી પણ હું એજ શીખવાનો પ્રયાસ કરતો કે નેતા કમ થાય; મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર એટલા જ માટે વાંચતો કે નેતા

થેરા માટે. કર્યા ઉપાય સેવા; જાપામાંનાં નેતાઓનાં નિવેદનો અને ભાષણોનો અભ્યાસ પણ કરતો. એ બીરીય પ્રયાસનું પરિણામ આજે તમે જોઈ શકો છો. બાળકપણથી જ હું મેટ્રા માણસ થઈ એવી મને ખાતરી હતી; મારાથી નાનાં લાઇ બહેનો પણ એમજ માનનાં. આજે “સે મારા થયો” અને “અદેખા માણસો એ સ્વીકારવા ના પાડે; પરંતુ મારી પત્ની, મારા પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ, પુત્રીઓ અને જમાઈઓ, પોત્રો અને પૌત્રીઓ, તેમજ મારા પાંચ નિરવધારી મિત્રો તો એ વાત સ્વીકારે છેજ. જેમ કેટલાક પુરુષો પોતાની પત્નીને બહાર પાડવાનો સતત પ્રયાસ કરે છે, તેમ મારી પત્ની મને મહાત્મા ઠરાવવા નિરંતર મથે છે. અમારાં બે વંદ્યો બહાર થવાની હરીફાઈ નથી આજે મારી તુલનામાં આવે એવા રાષ્ટ્રનેતાઓ એવા છે, એ વાત અમારાં મંડળમાં સૌ કોઈ વિવાસકાંચે કમ્પ્લેક્ષ કરે છે. ‘મેં શું કયું’ છે એ સવાલને આતી સાથે સંબંધ નથી, તેમજ મારા બાળકપણના વર્ણનમાંતે અસ્થાને છે; પરંતુ આજે પ્રસંગ છે એટલે કહું છું કે સ્વ. શ્રીનિવાસ આયંશર, રવે. ભુક્ષાભદ્રદેસાઈ તેમજ સ્વ. સિકંદર હવાતખાન મારે માટે અત્યંત માન ધરાવતા હતા. હુલોએ તમે કે હું એમને આ વિશે પૂછી શકીએ એમ નથી; પરંતુ એ તથા બીજા અસ્સાન પામેલા નેતાઓ આજે જીવતા હોત તો અધ્યત્થ સરકારમાં હું પ્રધાન હોત અથવા તો પુરદેશમાં એકથી તો જરૂર હોત.

પ્રિય બાળકો, બાળકપણનાં મેં સંસ્મરણો આજે કર્યા છે તે એટલા માટે કે તમને એ સમયનો કંઈક ખ્યાલ આવે; તેમજ બીજાના જીવનમાંથી તમે કંઈક ભોંધ મેળવો. ગાંધીજીનું નામ હવે દરેક આખ્યાનમાં કે વાર્તાકાવ્યમાં કે લેખમાં લાવવાની રીત છે, એટલે કહું છું કે ગાંધીજીના પંથે તમે ચાલતા તો જ સુખી થો. અને તમને જન્મ સફળ થયો. એમના સિદ્ધાંતો હું પ્રેરણા નથી પાળી શક્યો, પણ એથી એ સિદ્ધાંતો તમારે માટે યોગ્ય નથી એમ ન જ કહી શકાય. બધા નેતાઓ એ સિદ્ધાંતો બીજાને આચરવાનું કહે છે એ જ દેખાડે છે કે એ સિદ્ધાંતો અને સત્રો સર્વગ્રાહ્ય છે. મારા માનમાં આજે તમારી નિશાળમાં રજા અપાવી શકું એમ નથી, છતાં આ વાર્તાકાવ્ય સાંભળ્યો તે બદલ બની થકે તો કાંઈ નિશાળમાં ગેરહાજર રહેવું હોય તો રહેજો.

એક 'પ્રાચીન' સુભાષિત

શ્રી. હરિવંશજી ભાયાળી

કૃત્વીન્દ્રવચનસમુચ્ચય, સુભાષિતાવલિ, પદ્યામૃત-
તરંગિણી, સુભાષિતરત્નભાવગાર વગેરે અનેક સુભાષિત-
સંગ્રહો પરથી સંસ્કૃતના અતિ વિપુલ સુભાષિત સાહિત્યનો
આપણને ખ્યાલ આવે છે. ગાદાસત્તસ્ર અને વચ્ચનલગ્ન
જેવા પ્રાકૃત સંસ્કૃતસંગ્રહો પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. ભાષાસાહિત્યે
બીજાં ક્ષેત્રોની જેમ આ વિષયમાં પણ સંસ્કૃતપ્રાકૃતનો
સારો લાભ ઉઠાવ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં જે
આપણું મધ્યકાલીન સાહિત્ય ધર્મપ્રાણિત અને બોધપ્રચુર
હોવાથી ઉપદેશવચનો ને સંસ્કૃતમાં તેમાં છૂટ્ટી વપરાયાં
હોવાનું સમજી શકાય તેમ છે, પણ આ દૃષ્ટિએ હજી કંઈ
વ્યવસ્થિત તપાસ થઈ નથી. આપણા ૧૮ મી-૧૯ મી-
સદીના સાહિત્યમાં બહુવિધ એક સુભાષિત મૂળે પ્રાકૃત
અપભ્રંશમાંથી જીનરી આવ્યું છે એ બતાવવાનો પ્રયત્ન
દેં કે નોંધનો આશય છે.

ગિરધર (૧૯ મી સદી) કૃત રામાયણમાં એક સુભાષિત
એ રચ્યો આવે છે:

ન્યમ કૃપણ-ધન, ભોરિંગ-મણિ,
સિંહ-મૂઝ-કેરા વાળ,
તે છવતાં ૪૨ નવ થંદે,
એમ જાણજે કપિ-માજ.

—સરતા સાહિત્યવાળી આવૃત્તિ, મુદ્રકાંડ, અધ્યાય ૪, પા. ૩૧૫.

ન્યમ સિંહ-મૂઝ, ભોરિંગ-મણિ,
વળી કૃપણ-ધન, સતી નાર,

તે છવતાં ૪૨ હાથ થંદે નહિ,
એમ એ યત-તોમાર.

—ઉત્તરકાંડ, અ. ૭૫, પા. ૧૫૮.

શામળ (૧૮ મી સદી)ની નંદનવીરશીમાં આ જ
સુભાષિત મૂળે છે:

સિંહ-મૂઝ, ભોરિંગ-મણિ, કેરપી-ધન, સતી નાર,
છવતાં ૪૨-૪૨ જાથ નહિ, ૫૪ પાસા પોમાર.

—પ્રોફ અને પ્રોફેસી આવૃત્તિ, પા. ૪૦, પંક્તિ ૭૩૩-૩૪
થી ભોળીધાત્ર સરિસરાએ બતાવ્યું છે (દત્તિદાસની
કેડી, પા. ૧૬૪) કે શામળે આ સુભાષિત નરપતિકૃત
નંદનવીરશીમાંથી લીધું છે. નરપતિ (૧૪૮૯)નું સુભાષિત
આ પ્રમાણે છે:

કેસરી-કેરા, કિણુદ-મણિ, શરણાગત સોદાંઠ,
સતી-પંચોણર કૃપણ-ધન, એ લીનજ મૂયાંઠ.

જૂની ગુજરાતી છાંડી આગળ વધનાં આ સુભાષિત
પગેર અપભ્રંશમાં નીકળે છે. મહાકવિ પુષ્પદંત (૧૦ મી
સદીના, ઉત્તરાર્ધ)ના મહાપુરાણમાં નીચેની રૂઢિત આવે છે:

કેસરિ-કેસર, વર-સર્ધ-ચલુચકુ
મુજલુ સરણુ મજલુ ધરણીયકુ
એ હરણુ છિવણુ સો કેહકુ,
કિં કથનુ કાંસાણુ જેહકુ.

—મહાપુરાણ, ૧૧-૧૬-૩૪

કેસરી સિંહની કેસયોળી; ઉત્તમ સતીના સ્તનપ્રદેશ
સુમરના અધિકારી નીચેની ભૂમિ-એને હાથથી સ્પર્શી
થકે તે કેવો દોષ? કૃતાન્ત' કે પ્રેમયાગિનિ જેવો?

છેએ, પ્રાકૃતમાં પણ આ સુભાષિત મળી આવે છે.
૧૧ મી સદીના એક અસંકરચંદમાં અવતરણરૂપે તે
મળતું હોવાથી તેનો નિશ્ચિત સંમય કહી શકાય તેમ
નથી. તે આ પ્રમાણે છે:

કિવણાણું ધણું, જુઆણું કલુમણી, કેસરાઈ સીહાણું,
કુલનાલિઆણું ત્યલુઆ કુત્તો છિપનિ અમુઆણું

—મગધ કૃત કાવ્યપ્રકાશ, રીસ અવકાશ ઉદાહરણ
છવતાં હોય ત્યારથી કૃપણોનાં ધનનો, નાગોના
કલુમણિનો, સિંહોની કેસવાળોનો, (અને) કુળના અગ્રણી
સ્ત્રીનો સ્પર્શ ક્યાંથી થઈ શકે?

સંસ્કૃતના સમૃદ્ધ સુભાષિત ભંડારમાંથી પણ આ અર્થનું
સુભાષિત ક્યાંક મળી આવે તો જરા પણ નવાઈ નહીં.

અરદેશર ખરસેદજી વાડીઆ

ડૉ. કાન્તિલાલ છબનલાલ પંડ્યા

(આ લેખમાં ડૉ. કાન્તિલાલ છબનલાલ પંડ્યાએ રૌપણ સોસાયટીના પહેલા હિંદી અને ગુજરાતી સભ્ય તેમજ એફ. આર. એસ સંસ્થાના અરદેશર ખરસેદજી વાડીઆના જીવનની રૂપરેખા આપી છે. આની એક વિશિષ્ટ બ્યંગિને આપણામાં બહુ જ એકા નહિ છે. તેથી આ ચરિત્રકથા વલ્લકેને રસપ્રદ તેમજ ગુજરાતી તરીકે આસ્વપ્રદ લાગશે એવી આશા છે. -ત.ની.)

રૌપણ સોસાયટી એ લંડનની એક વિજ્ઞાનસંસ્થા છે. કેવળ ઈંગ્લેન્ડ તથા સ્વિટ્ઝરલેન્ડ 'કોમનવેલ્થ'ની જ નહિ પણ આખી દુનિયાની તે એક મહોદ્દામાં મહોદ્દી વિજ્ઞાનસંસ્થા છે. તેના હિન્દી સભ્યોની ઉપરનો એક અંગ્રેજી લેખ 'મે' 'સેન્ટ જોન્સ કોલેજ મેગેઝિન'માં (ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ તથા માર્ચ ૧૯૪૪ ના એ

અંકમાં) પ્રગટ કરેલા. તે લેખોની એક નકલ પ્રોફેસર દિલ્લે રિહ્લી મોકલી હતી. પ્રોફેસર એ. વી. હિલ, એક વિખ્યાત અંગ્રેજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હોવા ઉપરાંત, રૌપણ સોસાયટીના ફેલો (સભ્ય) તેમ જ એક મંત્રી પણ હતા અને યુદ્ધ સંબંધી વૈજ્ઞાનિક કામને માટે તે વખતે તેઓ હિન્દ આખ્યા હતા. મહારા લેખની, પહેલાં સ્વીકારતાં એમણે મને ખબર આપ્યા કે શામાનુજની ય પહેલાં, આજથી શો વર્ષ પહેલાં 'અરદેશર ખરસેદજી' કરીને કોઇ હિન્દી સૌથી પહેલાં હિન્દી એફ. આર. એસ. થયેલ. (સન ૧૯૪૩ ડિસેમ્બર ૧૦ નો પત્ર.) એ હિન્દી કોણ હતા તેની વધુ માહિતી પ્રોફેસર દિલ્લે ન હતી. "ધણું" કરીને તે એક ક્ષત્રેનેર હતા." એ અરદેશર પાસી હતા એ તો એમના નામ ઉપરથી રપષ્ટ હતું. મુંબઈના હોવા જોઈએ એમ પણ ખ્યાલ આવ્યો. તેઓ છેક ૧૮૪૧માં ચૂંટયા હતા. શામાનુજન તો ૧૯૧૮ માં ચૂંટાયા.

પછીથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીના માણ વાઇસ-ચેન્સેલર સર આર. પી. મસાણીએ અરદેશરના સંબંધી માહિતી મેળવીને પ્રોફેસર દિલ્લે મોકલી અને તે ડૉક્ટર મેથનાદ સાહના "સાયન્સ એન્ડ કલ્ચર" (સન ૧૯૪૪ ફેબ્રુઆરી, ૩૩૮)માં પ્રગટ થયું. તે ઉપરથી ખબર પડી કે અરદેશર મુંબઈના વડાજી બાંધનાર ક્ષત્રેનેર હતા.

પ્રોફેસર બીરબલ સહનીએ (હાલ સદ્ગત) મને (સન ૧૯૪૪ એપ્રિલ, ૧૯ મીના પત્રમાં) લખ્યું કે "શો વા" પહેલાં એક હિન્દી એન્જિનિયર રૌપણ સોસાયટીના સભ્ય તરીકે ચૂંટવા જોઈશે. પ્રતીજ્ઞા ને સિદ્ધિ હતો એ તો બહુ જ સરસ ખબર છે. હિન્દીઓ યજ્ઞના વિધવામાં સ્થાવ નાલાયક છે એવાં આજ આપણી

ઉપર ધણુએએ યજ્ઞાયાં છે. તેઓનાં મહોં બધ થશે."

તે પછી હાથમાં જ "સાયન્સ એન્ડ કલ્ચર"ના, સન ૧૯૪૬ જાન્યુઆરી, ૨૬૮ ના) અંકમાં, આર. એ. વાડીઆનો લખેલો એક લખો ને ધણી માહિતીનો લેખ તથા અરદેશરની એક તસ્વીર પ્રગટ થયાં છે. તેમાંથી અરદેશરની ધણી માહિતી મળી આવે છે.

અરદેશર ખરસેદજી વાડીઆ એ પૂરું નામ હવે મને છે. વાડીઆ કુટુંબની ખ્યાતિ મથહર છે: પહેલાં હિન્દી એફ. આર. એસ. પણ એ જ કુટુંબનો હતો, એ વાત કેવળ એ કુટુંબને જ નહિ, પણ પારસી કામને માટે, મુંબઈ રહેરને તથા આખા મુંબઈમાં તે માટે અભિનંદન તેમજ અભિમાની એક હસીકત છે.

અરદેશરની મુખ્ય વાત આવી છે. તેઓ એક અસાધારણ બુદ્ધિનાં તથા વિશિષ્ટ રુક્તિવાળા માણસ હતા. રૌપણ સોસાયટીએ જરૂર સૌજન્ય, ઉદાર દિન તથા નિશાળ સુદિ પ્રગટ કર્યાં, પણ તે માત્ર લાગવગથી કે પોતાનું ધોરણ નીચું કરીને નહિ. રૌપણ સોસાયટીના તે વખતના મંત્રીએ એમનું આગમણ કરાવતાં (સન ૧૮૪૧ ના માર્ચની ૧૭મીએ) નીચેનાં વચનો વાપર્યાં હતાં:-

"મુંબઈના વડાજી બાંધનાર અરદેશર ખરસેદજી યોગે વખત ઈંગ્લેન્ડમાં રવાં હતા. પોતાને ખરે એમણે

અહીં લગીની મુસાફરી કરી. એમનો હેતુ એ હતો કે વહાણને જે વરાળનું 'એન્જિન' લગાડાય છે તેનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવવું અને યુરોપની કળાઓથી ત્યાં નવી બનાવટોથી વાકેફ થવું: જેને પરિણામે પોતાના દેશને તથા દેશલાઇઓને સુધારી શકાય. વહાણ બાંધવાના શિલ્પ-સિદ્ધાંતો તથા વહાણની વ્યવહારિક બાંધણીના કામમાં આ ગૃહસ્થ બહુ પ્રવીણ છે. વિજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓને એમને શોખ છે. મુંબઈમાં 'ગેસ'ની રોશની એમણે જ પહેલી વાર કરી ને એક ન્હાતું 'જેસ-ધર' એમણે બનાવ્યું. આ બહુ કેવળ દેશી કારીગરોની મદદથી જ. વળી એમણે પોતાને પૈસે ૬૦૦૦નું એક વહાણ બનાવ્યું, અને તેની અંદર, અહીંથી મોકલાયતું એક વરાળનું 'એન્જિન' પોતે જ બજારે ગોઠવ્યું. તેને લગતી બીજી સામગ્રીના એકેએક ભાગ પોતે જ મુંબઈમાં બનાવી અંબેસેલો કરીને ગોઠવ્યો. પછીથી એ 'સ્ટીમર'ને દેશી કામગીરી તથા એન્જિન' ચલાવનારાઓની જ મદદથી દરિયાની ઉપર ચલાવી. આ સપ્તાહ કારીગરોને એમણે પોતે જ તાલીમ આપી કેળવી તૈયાર કરેલા તે ઇજ્જતમાં હતા ને પ્રમિયાન 'ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની'ના અધાં એન્જિનોના તે મુખ્ય ઇન્સ્પેક્ટર હતા...

એમના નામની દરખાસ્ત મૂકનાર જેસ વોકર હતા: તેઓ 'એન્જિનિયર' એસોસિએશનના પ્રમુખ હતા.

અરદેશર વાડીઆની જૂઠ વયની તરવીરમાં એમનું મ્હોં રૂપાળું 'ગૌરવલયુ' છે, માન ઉપજાવે એવી સફેદ લાંબી ઘડી છે, દુરદર્શી, ચિન્તન કરતી આંખો છે. લલાઇ ને મ્હોટાઇ મુખ ઉપર તરવરે છે.

કેટલીક પેઠીઓથી એમનું કુટુંબ વહાણ બાંધવાનું કામ કરતું. લવજી વાડીઆ ૧૭૭૬માં એક વહાણ બાંધનાર તરીકે સરતથી મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈની ગોદી એમણે બાંધી. છેક ૧૮૮૫ લગી, એટલે આસરે દોઢસો વર્ષ લગી એમના વંશજો વહાણ બાંધનાર તરીકે રહ્યા. સને ૧૮૦૮ના એપ્રિલના ૬ તારીખે અરદેશરને જન્મ થયો હતો. એમના બાપ અરસેજી રસ્તમજી વાડીઆ (૧૭૮૮-૧૮૬૩) પોતે ગોદીની ઉપર મુખ્ય વહાણ બાંધનાર (Mastership Builder) તરીકે પંદરેક વર્ષ (૧૮૪૪-૧૮૫૮) રહ્યા.

૧૮૨૨માં ચૌદ વર્ષની વયે, અરદેશર એક ઉમેદવાર (એપ્રેન્ટિસ) તરીકે, ગોદીમાં દાખલ થયા. આઠ વર્ષ

વ્યવહારિક બાંધકામ કર્યું, પછી વાંચનાર રસ થયો. ૧૮૩૦ થી 'વરાળખંતના સિદ્ધાંત તથા વ્યવહારિક ઉપયોગ'ના અભ્યાસની તરફ તે વળ્યા, અને દરિયાઇ ઇજનેરનું શાસ્ત્ર (Marine Engineering) ખાસ વખત કાઢીને શીખવા માંડ્યું. તે વખતે મુંબઈની ટંક-શાળમાં િ. ગિલ્વેરી કરીને મુખ્ય ઇજનેર હતા. સરકારની રમ્મ મેળવીને અરદેશર એમની યામે કામ શીખવા રહ્યાં અને થોડા ચલાવવા તથા બનાવવામાં પ્રવીણ થયા. અરદેશર પોતે જ કહ્યું છે કે "કોઈની મદદ વિના મ્હોં મ્હારા હાથે જ એક ન્હાનકડું 'વરાળનું એન્જિન' બનાવ્યું. તે માત્ર એક જ 'હેસ્ટપાવર'નું હતું. વળી ઘણું ખર્ચ કરીને એક દરિયાઇ વરાળ-એન્જિન મ્હોં ઇજ્જતમાં બનાવરાવ્યું, અને મ્હોં પોતે જ બાંધેલા વહાણમાં એક દેશી લુહારને જ મદદથી તે ગોઠવ્યું."

આ સ્ટીમરનું નામ 'ઇ-ડસ્ટ' (સિન્ધુ નદી) રાખવામાં આવ્યું. ૧૮૩૩ ના 'ઓગસ્ટ'ની ૧૬ તારીખે તેને જળમાં ઉતારી, મુંબઈમાં જ ખાનગી રીતે બનેલી આ પહેલી સ્ટીમર હતી. અરદેશર તે વખતે ૨૫ વર્ષના હતા. આ સ્ટીમરને ચલાવવા, સાચવવા વગેરેને માટે અરદેશરે પૈસા દેશી લુહારને જ રાખ્યા હતા. કોઇ પણ યુરોપીઅનની મદદ વગર આ વહાણ કામેલ લુહારે આ સ્ટીમર, અકસ્માત કે કળ વગર, પાંચ વર્ષ લગી બજારે ચલાવે રાખી. પછી તે મુંબઈ સરકારે તેને ખરીદી લીધી.

૧૮૩૪ ના માર્ચની ૧૦ થી તારીખે અરદેશરે પોતાના મજાસાનના બંગલા તથા વાડીને 'ગેસ'ના દીવાની રોશનીથી રાજીગાર્યાં. આ નવાઈના પ્રયોગ જ્ઞેવાને મુંબાઈના ગવર્નર, અર્ચ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, ખાસ આવ્યા. આખું મુંબઈ શહેર પણ ત્યાં ઉભરાયું હતું ને બીડમાંથી ગવર્નરની માડીને પણ પસાર થતું. ભારે પડ્યું. 'મુંબાઈના ગેઝેટ'ના વર્ણન મુજબ બંગલાની અંદર જ ૨૮ ગેસના દીવાઓ હતા. વાડી, 'કમ્પાઉન્ડ' વગેરેમાં હતા તે જુલુ. ગવર્નરે અરદેશરને ખાસ પોષાક આપ્યો.

ગેસના દીવાની રોશની મૂક્યા પછી એક અહિંતાની અંદર વરાળથી કામ કરતો એક 'પરખ' અરદેશર મુંબઈમાં પહેલીવાર દાખલ કર્યો. પોતાના બાચના કુવામાંથી તે વડે પાણી ખેંચાને એક ન્હાનો કુવાનો પણ ઉરાડ્યો. 'મુંબાઈના ગેઝેટ' (૧૮૩૪, એપ્રિલ ૧૪) અરદેશરની પ્રશંસા કરી કે બગીચાને પાણી પાવાનું; ખેતરોને પાણી

આપવાનું વગેરે અગત્યનાં કામો કેવી સહેલાઈથી થઈ શકે છે તે એમણે ઠીક બતાવ્યું.

સંચાક્રમના ન્હાના ન્હાના ભાગો બનાવવાને 'ફાઉન્ડરી' જેવું હિંદમાં કશું ન હતું. અરદેશરે, તેથી, પોતાના મકાનમાં એક ન્હાની 'ફાઉન્ડરી', લેઈને આજવા તથા ઢાળવાને માટે બનાવી, એવું કામ એવું સરસ હતું કે એમાં બનાવેલ ચંદ્રના ટૂંકડાઓ વડે અરદેશરનાં ચંદ્રો, જાણે આખાં ઇંગ્લેન્ડમાં બનાવ્યાં હોય તેવાં, બધેએનાં ને સરસ દેખાતાં. પાંચ હજાર ગેલન પાણી માઈ શકે એવી મોટી લોઢાની ટાંકાઓ પણ એમાં ઢાળી હતી.

તેવામાં મુંબઈમાં 'એશીન્ટન ઈન્સ્ટિટ્યુશન' શરૂ થયું : એમાંથી પછીથી એ જ નામે મનુહર હાઈસ્કૂલ તથા કેલેન્ડર થયાં જુદી જુદી વિદ્યાઓ શીખવવાને માટે ઇંગ્લેન્ડથી ખાસ અધ્યાપકો આણવામાં આવ્યા હતા. તેઓમાં આર્થર કરીન એક ગણિતનો અધ્યાપક હતો. એમને અરદેશરની ઝોળખણ થતાં તથા એમનું ચંદ્રવિદ્યાનું વ્યવહારિક જ્ઞાન બહુ સરસ છે એ જોતાં એ અધ્યાપકે મુંબઈ સરકારને અરજ કરી કે વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં મદદ કરવાને માટે, અને ખાસ કરીને ચંદ્રશાસ્ત્ર તથા રસાયણવિદ્યા શીખવવાને માટે તેઓ અરદેશરને રજા આપે આ મંજૂરી તુરત મળી અને અરદેશરની નિમણૂક થઈ.

ઈંગ્લિશ વરાળના એન્જિનોમાં વઢાણ ચલાવવાનું કામ આખી દુનિયામાં ખૂબ વધી ગયું હતું. સાથે સાથે વધતી જતી રીકેટરોનું સમારકામ પણ વધી પડ્યું હતું. યુરોપીય ઇન્જનેરીને હિન્દની હવા બહુ ગમતી નહિ, તેમ તેઓ બીજી હરકતો પણ જીવી કરતા. અરદેશરના ચપળ મગજે જોઈ લીધું કે આ વિશાળને વધુ અભ્યાસ કરવામાં લાલ છે તેથી વરાળશક્તિના તથા વરાળચત્રોના વધુ અભ્યાસને માટે ઇંગ્લેન્ડ જવાનું અરદેશરે નક્કી કર્યું. તે માટેની રજા મળતાં દીલ થઈ તેમાં તે હવાઈરને માટે થોડા વખત ચીન જઈ આવ્યા. રજા મંજૂર થતાં ૧૮૩૯ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨ મીએ, એક્ટ્રીસ વર્ગની ઉંચેરે "બ્રિસ" નામનાં વઢાણ ઉપર અરદેશર ચઢ્યા.

પોતાના આ પ્રવાસનાં બે પુસ્તકો અરદેશરે લખ્યાં; "મુંબઈથી ઇંગ્લેન્ડ લગીની સફર" અને "ઇંગ્લેન્ડમાં એક વર્ષ."

એ જ વર્ષમાં, (૧૮૩૯) રાજકુમારી વિદ્યોત્તિયા ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોનાં રાણી થયાં. જિલ્લના દક્ષિણમાં

આ એક મઠવનું વર્ષ હતું. બીજી પાસથી હિન્દવાસીને આવા પ્રવાસો બહુ વિરલ હતા. વળી તે વખતે પારસી કામ, કાંઈક નાગર આદ્યોની કામની માફક જૂના રીવાજોમાં ચૂલન હતી; ખાસ કરીને જમવા ખાવાની વાજોમાં. પારસીઓ પારસી સિવાયના બીજા કોઈના હાથનું જમતા નહિ. બીજાઓ, ખિનપાર-ગીની સાથે એક ટેબલની ઉપર પણ જમતા નહિ. આ બધું પાળીને ઇંગ્લેન્ડ જવું તથા ત્યાં રહેવું એ બહુ ખર્ચાળ તેમ જ વારંવાર અગવડમયું થઈ પડતું. ઘણી વ્યવહારિક મુશ્કેલીઓ જીભ થઈ. સાથે એક પારસી રસોઈઓ તો લઈ જ જતાં. નેથી નોકરીનું ખર્ચું વધતું; ઉના-રની જગ્યા, જુદું રસોડું વગેરે ગોઠવણો દરેક વખત સહેલી નહોતી થતી. પણ અરદેશર એ સર્વને માટે તંદાર હતા.

ઝમી આંકોટખરે તેઓ મુએઝ્મી નહેર પહોંચ્યા. પછીથી ક્રોઢે, મિસરની રાજધાનીમાં ગયા. ત્યાંની અધ્યકામ પાસાની મોટી વારીનું વર્ણન કરતાં અરદેશર લખે છે: "બધી જાતનાં અગ્રેજ ફળે ને લાકો ત્યાં બહુ થતાં સરસ પસંદગીનાં હિન્દુસ્તાની ફળે ખબરૂ થતાં હતાં." એ જામો મુખ્ય જામવાન અગ્રેજ હતા : એ હિન્દુ આવીને કેટલાક રોપાઓ લઈ ગયો હતો.

એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં રહેવાની મુશ્કેલી પડી, પણ ફ્રેન્ચ કોન્સલે પોતાના એક ફ્રેન્ચ વઢાણ ઉપરના પારસીની પાસે ખાવાનું કરાવરાવી માયાણુપણે તે અરદેશરને પહોં-ચાડ્યું. ત્યાંની ગોદીએ, 'વડરોપ', વઢાણ તથા મિસરનો દરિયાઈ કાફી નેપાં.

૨૩મી ઓક્ટોબરે માસ્ટા ટાપુ ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાં વીસ દિવસ 'કેપ્ટેન-ટાપ્સ'માં રહેવું પડ્યું. ૧૪મી નવેમ્બરે ત્યાંથી છૂટી ૨૦મીએ નિસાલ્ટર પહોંચ્યા અને ૨૪ ડિસેમ્બરે એમણે અગ્રેજ કિનારા દેખ્યો. આ સફરે આશરે અઢી મહિના લીધા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડાયરેક્ટરોની કોર્ટની રમખી પ્રેસર્ડ સીવડ્ઝની સંભાળ તમે અરદેશર રહ્યા. મુંબઈમાં એમનો જે પગાર હતો તે એમને અહીં પણ મળતો. તે ઉપરાંત રૂ. ૩૦૦૦નું માસિક ખાસ બચતું ડાયરેક્ટરોએ એમને બાંધી આપ્યું. અરદેશરે જુદાં જુદાં કારખાન્યાં જોયાં, તેઓમાં કામ કર્યું, જુદા જુદા 'ડોકયાર્ડ'ની મુલાકાત લીધી, અને જેમની પારસી કામ શીખવાનું હતું તેઓની પ્રશંસા ગેજતી.

ઇન્જેરીને લગતી બીજી સંસ્થાઓમાં સંસ્થા પણ એમણે કેળવવા માંડ્યા. ઇંગ્લેન્ડ જીતવા પછી એક અગ્ર-

વાડીઆમાં તે “પ્રાથિરેકનિકલ ઇન્ફરીટ્યુટ”માં જવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં એ સંસ્થાના ‘ફ્રી મેમ્બર્સ’માં એમનું નામ મુકાયું. “સિવિલ એન્જિનીયર્સ એસોસિએશન”ના એ ‘એસોસિએટેડ મેમ્બર’ ચૂંટાયા. એ સંસ્થાની સભાઓમાં તે નિયમસર જતા અને એના પ્રમુખ જેમ્સ વોકરને એમણે સાથે મત મેળવ્યો. રોયલ સોસાયટીની એક ‘soiree’ (હળતમળતની રહાંજની સભા) એના પ્રમુખ માકિવર્સ ઑવ ગોથેમ્ટને ત્યાં હતી. જેમ્સ વોકરે એમને માટે પણ એક આમંત્રણ મેળવ્યું. ૧૮૪૦ ના એપ્રિલની ૧૧ મીએ આ પ્રસંગે યજમાન અમીર (શ. સો. ના પ્રમુખ)ને જ નહિ, પણ કેટલાક મહોદય રાજપુત્રો (સર રોમટ) પીસ, ડ્યુક ઓવ આર્મ્-ઇસ વગેરે) તેમ જ રોયલ સોસાયટીના ઘણા સભ્યોને પણ મળ્યા.

૧૮૩૭ માં (ઈંગ્લેન્ડ જતા પહેલાં) તે “રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી”ના બહાર-વસતા સભ્ય થયા હતા. ૧૮૪૦ માં “સોસાયટી ઑવ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ”ના સભાસદ ચૂંટાયા; પછીથી “બ્રિટિશ એસોસિએશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઑવ સાયન્સ”ના યંત્રવિજ્ઞાનના સભ્ય થયા.

હિન્દમાં નોકરી કરીને નિવૃત્ત થયેલા એવા ધણુ અંગ્રેજ અધિકારીઓને પણ અરદેશર મળ્યા: તેઓમાં અડી નામ આપવા જેવા, મુંબઈના માછ ગવર્નર્સ માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલિફન્ટન તથા લૉડ ક્લેર હતા. એ ઉપરાંત પ્રિન્સ આલ્બર્ટ (રાણી વિક્ટોરિયાના પતિ), ડ્યુક ઑવ કેમ્બ્રિજ, ડ્યુક ઑવ વેલિંગ્ટન, સર જૉન હોબ-હાઉસ વગેરેનું પણ એમણે ઓળખાણ કયું.

ઘણી હળતમળત છતાં પારસી સિવાય ખીજ કોઈના હાથે રખિત ખોરાક એમણે કદી ખાધો ન હોય. જ્યાં જમવાનું હોય તેવે કેટલેક રથો પોતાના સ્વોર્ગવાને તે આગળથી મોકલી જુદી રસોઇ કરાવી જમતા; જ્યાં આવું બની શકતું નહિ ત્યાં જમવાની ના પાડતા.

૧૮૪૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં રાણી વિક્ટોરિયાનું પ્રિન્સ આલ્બર્ટની સાથે લગ્ન થયું. તે પ્રસંગે પોતે દેવળમાં હતા. લગ્નના માનમાં લંડનનાં સાર્વજનિક મકાનોએ જે સરસ શોભાની કરી હતી તેના દેખાવ એમને બહુ ગમ્યો હતો. વળી પાલાંગેન્ડ જોવા ય ગયા હતા. અમીર-સલામાં નવા અમીરના પ્રવેશની સોગનવિધિ એમણે દીડી અને

આમની સજામાં એડરટન, લૉડ જૉન. રસલ વગેરેની, તે અમીર સજામાં લૉડ મેન્સેલર લૉડ બ્રાહમનું આખ્યાન સાંભળ્યું. રાજદરબારની મજલિસમાં, ‘લેવી’માં, એમને રાણી વિક્ટોરિયા પાસે પણ લંબ જવામાં આવ્યા હતા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનાં મુંબઈનાં વરાળખત્રના કારખાનને માટે મુખ્ય ઇન્જનેરની તથા એન્જિનીઓના ઇન્ચે-કટરીની ભેગી એવી એક જગ્યાને મટે ૧૮૪૦ ના જુલાઈમાં એક જાહેરખબર નીકળી. ધણુ અંગ્રેજ ઉમેદવારો હતા; અરદેશરે પણ આજ કરી અને એમને એ જગ્યા મળી એટલે ૧૮૪૧ ના આરંભમાં તેઓ હિન્દ પાછા ફર્યા, અને ૧લી એપ્રિલે આ નોકરીમાં જોડાયા. દ મિયાન માર્ચની રહાંજીએ તેઓ રોયલ સોસાયટીના સભ્ય પણ ચૂંટાડ ગયા.

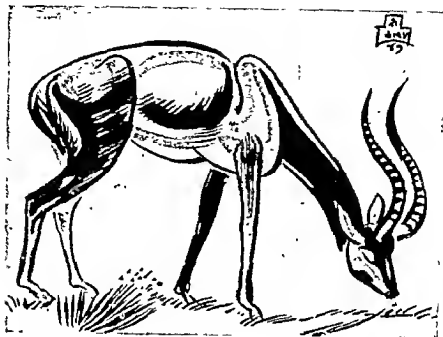
૧૮૪૩ માં તે પહેલા ‘ફ્રીમેસન લોઝ’ માં જોડાયા. ૧૮૪૦ માં મુંબઈના ‘મિકિનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’ના તે ઉપપ્રમુખ ચૂંટાયા. ૧૮૫૧ ના ફેબ્રુઆરીમાં, એમના પુત્ર ફ્રેન્કમણે બધિલી ‘લવજી ફ્રીમ્લી’ નામની નવી આગમોરનું એમણે જલાવતરણ કયું. આ આગમોટ ૮૦ ટનની હતી અને એની બધી સામગ્રી અરદેશરની ‘ફાક્ટરી’ માં તૈયાર થઈ હતી.

૧૮૫૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં હવાફેરને મટે તે બીજી વાર ઇંગ્લેન્ડ ગયા. નવા નવા યાંત્રિક તથા વૈજ્ઞાનિક સુધારાઓ જોવા તે વળી નવાં નવાં નગરોમાં ફરી આવ્યા. અમેરિકા પણ જઈ આવ્યા. મહેનત બચાવતી તથા સુખસગવડ વધારતી નવીનવી મીએનો અભ્યાસ કરવો અને પોતાના દેશમાં આણવી એ એમની એક મોટી ધૂન હતી. આમ શીવવાનો સંચો, ફોટોગ્રાફી તથા ‘ઇલેક્ટ્રો-મેકેનિક’ એમણે મુંબઈમાં દાખલ કર્યા. ૧૮૫૨ માં એ હિન્દ પાછા ફર્યા.

૧૮૫૪ માં તે ‘એ. પી.’ થયા. ૧૮૫૭ માં લગભગ પચાસ વર્ષની ઉંમરે તે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. નીલસંચયના મુખ્ય અધિકારી (કમાન્ડર-ઇન-ચીફ) એ તેમ જ ઇસ્ટ ઇન્ડિયાના ગવર્નમેન્ટના એમની મુદ્રાકે જાહેર પ્રગાસા કરી. રૂ. ૪૦૦૦ નું ખાસ પેન્શન એમને મટે બાધી આપ્યું. ૧૮૫૬ માં તે ત્રીજી વાર ઇંગ્લેન્ડ ગયા. ૧૮૬૧ માં કરોળીની “ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એક્સપોઝિશન” એ એમને પોતાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એન્જિનીયર નીમ્યા. બે વર્ષ પછી ત્યાંથી છૂટા થઈ, ૧૮૬૩ માં તે ફરીથી ઇંગ્લેન્ડ ગયા તે રિચમન્ડમાં રહ્યા. ત્યાં જ ૧૮૭૭ માં, ૬૬ વર્ષની ઉંમરે, એમનું અવસાન થયું.*

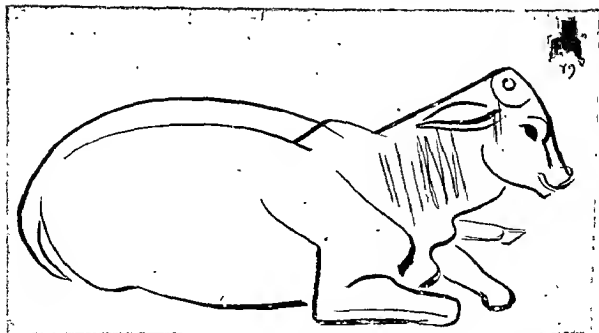
* ‘લેખકના’ વિજ્ઞાનમંદિર નામે પ્રજા થતા પુસ્તકમંચી.

ਫੇਰਲੂ

ਚਿੱਤਰਕਾਰ: ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਪਾਲ ਸਾਖਰੀ

ਗਾਥ

ਚਿੱਤਰਕਾਰ: ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਪਾਲ ਸਾਖਰੀ

રશિયા અને અમેરિકા

(ઐતિહાસિક પાશ્વર્યમિત્ર)
શ્રી. દેવવલ નંદાનુબાઈ પાઠક.

આજથી લગભગ સોએક વર્ષ પહેલાં Democracy in America નામના પોતાના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં રશિયા અને અમેરિકા વિશે લખનાં ગ્રાણીના ફ્રેન્ચ લેખક એલેક્સી દ તોલ્સ્ટોયે લખ્યું છે: " Their starting point is different, and their courses are not the same; yet each of them seems marked out by will of heaven to sway the destinies of half the globe."

'તેમનાં ઉદ્ભવસ્થાન ભુદાં છે અને તેમના રાહ પણ એક નથી, છતાં જાણે પ્રત્યેક (દેશ) દેવી ઇશ્વરનુસાર અડધો અડધ હુનંપા ઉપર શાસન કરવા નિમિષિકાં છે."

આ વર્ષ પહેલાં અમેરિકા અને રશિયાની સુપ્રુત શક્તિને આટલી સચોટ રીતે પારખવાર આ મહાન લેખક વિશે માન થવા વિના રહેતું નથી.

૧૯૩૯ માં જ્યારે બીલુ' વિશ્વયુદ્ધ યર થઈ ત્યારે પ્રયંકાચ રશિયા અને શક્તિશાળી અમેરિકા બને આજની બૃમિકા ઉપર આવશે એમ કેણે ધારું હશે? ૧૮ મી સદીના અંતે અમેરિકા અને રશિયા જ્યારે એક બીજાને જાણતાં થયાં ત્યારે અમેરિકાએ તો તાલું જ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું હતું, અને રશિયા તો જાગીરદારી અને બુદ્ધી શાસન નીચે રીખાતું હતું. દુનિયાના રાજકારણમાં તે વખતે રશિયા કે અમેરિકાની ગણતરી નહોતી.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતાં અમેરિકા અને રશિયા વચ્ચેના છેલ્લા બસો વર્ષના સંબંધો એકંદરે મૈત્રિમયી રહ્યા છે. આતું સુખ્ય કારણ તો કદાચ એકબીજા વચ્ચેનું વિશાળ અંતર હશે એમ લાગે છે. બને વચ્ચે ભાષે જ લગાઈ થઈ છે. અલખત, એવા ધણાથે પ્રસંગો બન્યા છે

જ્યારે બને દેશોમાં એકબીજા માટે અવિશ્વાસની લાગણી જન્મી છે, પણ આ લાગણી ઝાઝો વખત ટકી નથી. અને બને વચ્ચેના સુમેળ ફરીથી સ્થાપિત થયો છે, અને હતાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી અમેરિકાએ ૧૭૮૧ માં જ્યારે પોતાના પ્રથમ એલેક્સી-કાન્સિસ કાનાને સેન્ટ પીટર્સબર્ગ

કેથેડ્રલ રાણીના દરબારમાં મોકલ્યો ત્યારે તેનો અસહકાર થયો. ૧૭૮૩માં ઇંગ્લાંડને કાન્સિસ પાછો ફર્યો. રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચેનો સંબંધ જ્યવહાર યર થનાં બીજાં ૨૬ વર્ષ નીકળી ગયાં. એ વખતના અમેરિકાના બગવાબાર અને ઉદામવાદી વિચારો માટે રશિયાને લેશમાત્ર સહિષ્ણુતા નડેતી. આજે એ જ અમેરિકાની રશિયાની દ્રષ્ટિએ નહિ, પણ દુનિયાની દ્રષ્ટિએ એક કલિયુગ દેશ તરીકે ગણના થાય છે. ૧૯૧૭ ના બોલ્શેવિક બગવા પછી રશિયામાં સોવિયેટ રાજ્યની સ્થાપના થઈ. થોડી વાર તો લગભગ દરેક રાજ્ય રશિયાની સામે શંકાથી જોવા લાગ્યું. પણ ધીમે ધીમે યુરોપનાં બધાં રાજ્યોએ રશિયા સાથે રાજકીય સંબંધો બાંધ્યા. માત્ર અમેરિકા જ અડગ રહ્યું; અને ૧૯૩૩ માં જ્યારે ફ્રેન્કલીન રૂઝવેલ્ટ પ્રમુખ થયો ત્યારે જ રશિયા સાથેના સંબંધો યર થયા.

૧૯ મી સદીની યરઆતમાં રશિયા અને અમેરિકાએ નેપોલિયનની યુરોપના દરિયાઈ હારોની રૂંધન-નીતિનો સખત સામનો કર્યો, કારણ કે બને દેશો ધણો વખત સુધી આ મહાન વિચક દરમિયાન તટસ્થ રહેલાં અને તેમના દરિયાઈ વ્યાપાર અને વહાણવટાને નેપોલિયનની નીતિથી ખૂબ ધોકા પહોંચ્યો. ઝિટન આ દરિયાન નેપોલિયન સાથે વિચકમાં સડોવાયેતું હતું, અને તેણે પણ અમેરિકાના એક તટસ્થ રાજ્ય તરીકેના હકકો ઉપર તરખ મારી. એક તટસ્થ રાજ્ય તરીકેના પોતાના હકકોના સંરક્ષણાર્થે અમેરિકા ઝિટન સાથે યુધ્ધે

આનગી મોલકતના બદલામાં તેમને પૂરતા પ્રમાણમાં બદલો આપશે; (૨) કેન્દ્રે-રફી સરકારના વખતવું દેવું ભર-પાઇ કરવા કબૂલશે અને (૩) અમેરિકાની આંતરિક વ્યવસ્થામાં કોઇ ભતતી કબજગીરી ન કરવાની બાંહેધરી આપશે. સોવિયેટ સરકારે આ માગણીઓ કબૂલ રાખી. પણ અમેરિકાના સેક્રેટરી-આર્થર સ્ટેટસ હાઉસે જણાવ્યું કે, “હાલમાં મંત્રણાઓ કરવા માટે અવકાશ નથી.” તેના પછીના સેક્રેટરી કેલેગ અને સ્ટીમસને પણ આજનીતિ અપભાર કરી. જો કે આ દરમિયાન છતીવામાં મલેવી નિઃશસ્ત્રીકરણની પરિવહમાં રશિયા અને અમેરિકાએ હાજરી આપી અને ૧૯૨૮ના કેલેગ-આયન કરારો ઉપર પણ ગણિયાએ સહી કરી. ૧૯૨૯માં ચીન-રશિયા વચ્ચે સર-હદનો ઝગડો થયો, અને બંને દેશોએ સામસામા હુમલા કર્યા. આ તકનો લાભ લઇ સેક્રેટરી સ્ટીમસને, રશિયાએ કેલેગ-આયન કરારોનો ભંગ કર્યો છે એમ સોવિયેટ સરકારને જણાવ્યું કરી. રશિયાના પરદેશમંત્રી લીટવીનોવે આ હોવારોપણનો સજ્જસજ્જનો જાપાન વાળતાં કહ્યું કે જે દેશ રશિયા સાથે સંબંધ બાંધવા તૈયાર નથી તેને આ રીતે સજ્જ આપવાનો અધિકાર નથી.

રશિયા સામેનો અમેરિકાનો કદામદ યુદ્ધ સમય ટકી શકે તેમ નહોતો. દુનિયાના લગભગ બધા જ દેશોએ રશિયા સાથે સંબંધો બાંધ્યા હતા. સોવિયેટ સરકાર પણ રશિયામાં પગમર થઇ હતી. ૧૯૨૯-૩૦ના મંદીનાં મોજાં પછી અમેરિકાના વ્યાપારી વર્તુળો રશિયા જેવા વિશાળ દેશ સાથે વેપાર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા સેવી રહ્યાં હતાં. અમેરિકન પ્રજાજનોમાં પણ એકંદરે રશિયા સાથેની આબસાધારણ પરિસ્થિતિનો અંત લાવવાની ઉત્સુકતા હતી. બીજા બાજુ રશિયાએ પણ અમેરિકા સાથે આર્થિક અને રાજકીય વ્યવહાર શરૂ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. પણ રશિયા-અમેરિકાને નજીક લાવવામાં સૌથી વધુ કારણબુતો આંતર-રાષ્ટ્રીય રાજકારણની ૧૯૩૦ પછીની પડતાતી પરિસ્થિતિ હતી. ઇટાલિમાં મુસોલિની સર્વસત્તાધીશ બન્યો હતો અને જર્મનીમાં હિટલર બનતો જતો હતો. ફર પૂર્વમાં જાપાને ૧૯૩૧માં એક નજીવા કારણનો લાભ લઇ ચીન ઉપર હુમલો કર્યો અને ચીનને થોડીવારમાં જ પગલ કહ્યું. રશિયા કે અમેરિકા લીગ ઓફ નેશન્સનાં સભ્યો નહોતા, અને બંને દેશો પાસિરીકના આજુબાજુનાં પરદેશમાં કાયમી શાંતિ ઇચ્છતા હતા. અમેરિકાના સેક્રેટરી આર્થર સ્ટેટસ

સ્ટીમસને જાપાનના આક્રમણને વખોડી કાઢ્યું. અને લીગ ઓફ નેશન્સને આ વિશે તાકાદે પગલાં ભરવા વિનંતી કરી, પણ જાપાન ઉપર આની કાંઈ ખાસ અસર થઇ નહિ.

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની આ કથગતી પરિસ્થિતિમાં ૧૯૩૩માં ફ્રેન્કલિન રૂઝવેલ્ટ પ્રમુખપદે ચૂંટાયા તે જ વર્ષે રશિયાના પ્રમુખ કાલિનીન ઉપર એક પત્ર પાઠવી રૂઝવેલ્ટે બંને દેશો વચ્ચે પુનઃ વ્યવહાર સ્થાપિત કરવાનું કહેલું મોકલ્યું. આ આમંત્રણનો સત્વર સ્વીકાર કરીને રશિયાએ વિદેશમંત્રી લીટવીનોવેને વોશિંગ્ટન મોકલ્યા. અઢવાડિયાની મંત્રણાઓ પછી રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે સંપૂર્ણતઃ રાજકીય અને આર્થિક વ્યવહાર શરૂ કરવાનો મહત્વનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. આ નિર્ણયમાં મુખ્ય પાંચ મુદ્દાઓ હતા. (૧) રશિયામાં વસતા અમેરિકનોને તેમના ધાર્મિક વ્યવસાયોમાં સંપૂર્ણ છૂટ મળી. (૨) કાયદા-કાનૂની દૃષ્ટિએ પણ તેમને ઘટલી સગવડ આપવામાં આવી (૩) બંને દેશોના પરસ્પરના લેણદેણના પ્રશ્નો લવિષ્ય ઉપર મુક્તવતી રાખવામાં આવ્યા. (૪) અમેરિકાની સાહિબિયામાંની પ્રજાતિઓને અગે ઉભા થયેલા દેવાને રશિયાએ જમું કર્યું અને (૫) અમેરિકાના આંતરિક વીતવટમાં મોવિયેટ સરકાર તરફથી સામ્યવાદી પ્રચારકાર્ય ન કરવાની બાંહેધરી મળી. અમેરિકા તરફથી વલિયમ જ્વિલ્ટ અને રશિયા તરફથી એલેક્ઝાન્ડર ગ્રેયાનોસ્કીની એકબી તરીકે નિમણૂક થઇ. રશિયા અને અમેરિકાનો સંપર્ક વધવાથી પરસ્પરનો વ્યાપાર વધ્યો. જો કે રાજકીય દૃષ્ટિએ બહુ દરેક પડ્યો નહિ.

દરમિયાન ફાર્સીવાદ અને નાઝીવાદ યુરોપના રાજ્ય-કારણમાં જ રો પડ્યો લાવી રહ્યા હતા. છત્તિ, જર્મની અને જાપાનના સંકુચિત અને આક્રમક રાષ્ટ્રવાદ સામે પશ્ચિમનાં રાજ્યો અને અમેરિકાએ કોઇ કડક પગલાં લીધાં નહિ. ૧૯૩૪માં રશિયા લીગ ઓફ નેશન્સમાં ઘખત થયું અને રશિયન પ્રતિનિધિ લીટવીનોવે વલુંસતી પરિસ્થિતિને કાબૂ નીચે આજુવા અન્ય રાજ્યોને વિનંતિ કરી. ૧૯૩૩ થી ૧૯૩૯ સુધીના લગભગ પહેલાંના વર્ષો ઉપર આજે દૃષ્ટિ નાખીએ છીએ તો રહેજે લાગે છે કે એ દિવસોના પ્રશ્નો ઉપર રશિયાની એ વખતની નીતિ જોડલી સાચી અને પ્રગનિશીત હતી તેટલી જ

વાસ્તવિક હતી. “અવિનાશ્ય શાન્તિ”નો મત લીટી-નોંદે જ કરી ફરીને ઉત્તરાર્થો. રૂપેનના આંતરવિગ્રહમાં પણ રશિયા ક્રાંતિ સામે ખડું રહ્યું. દરમિયાન એખી-સિનિયા ઉપરના ધાતકી હુમલાનો વિરોધ રશિયાએ ઉત્તરાર્થો, તેવો ખીન કોઇ રાજ્યે ઉત્તરાર્થો નહિ. એક આક્રમણખેર રાજ્ય તરીકે ઇટલિનો અહિકાર કરવાની રશિયાની દરખાસ્તને કોઇએ ટેકા આપ્યો નહિ. ૧૯૩૬માં હિટલરે રૂઝાઇલેન્ડનો કબજો લીધો ત્યારે બ્રિટન, ફ્રાંસ અને અમેરિકાએ તેની સામે આખમીયામણુ કર્યાં. જાપાને ઓન ઉપર હુમલો કર્યો (૧૯૩૭) ત્યારે એશિયાની શાંતિ અર્થે જાપાન સામે અસરકારક ખલાસ લેવાની રશિયાએ હિમાયત કરી. આ સંજોગોમાં હિટલરે સહેજાથી મ્યુનિચની પરિણામો પશિમન રાજ્યકર્તાઓને આપ આપી અને સુડેનલેન્ડમાં પગપેસારો કર્યો. જર્મનીએ એકાન્તેશોવાકિયા ઉપર ચઢાઇ કરી ત્યારે માત્ર રશિયાએ જ એ નાના ફેશની પડખે રહી માર્ગ કરવાની નેતારી બતાવી. છતાં અમેરિકાને રશિયાની નીતિમાં વિશ્વાસ કે શ્રદ્ધા નહોતાં. રશિયા સમય ફુનિયામ સામ્યવાદનો

ફેલાવો કરી રહ્યું છે અને એ માન્યતાનું અમેરિકાના રાજ્યદારી વર્તુળમાં ખૂબ પ્રાપ્ત્ય હતું. સામ્યવાદી પ્રતિષ્ઠિ દેશદેશની પ્રગતિના જમા ઉધારના પાસાંની મોરકામાં અત્યારવાર વિચારણા ચલી, જેથી અમેરિકામાં રશિયા મટે વહેમી વાતાવરણુ ઉભું થાય એમાં નવાઇ નહોતી. ૧૯૩૮-૩૯ના કહોળાયેલા વાતાવરણમાં રશિયા અને જર્મની સામગ્રામાં યુદ્ધ ચડી એક ખીનનો વહેલી નકે અત લાવે એવી મનોકામના અમેરિકાના કેટલાક સમુદાયો સેવી રહ્યા હતા. ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટમાં રશિયાએ જર્મની સાથે સમજૂતી કરી અને ખીન વિષયયુદ્ધની શરૂઆતમાં રશિયાને જરૂરે પશિમનનાં રાજ્યો સામે જર્મનીના સમ્રાટની મર્યાદાત ધઇ.

૧૯૪૧ના જુનની ૨૨ મીએ જર્મનીએ રશિયા ઉપર હુમલો કર્યો. એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરની ૮મીએ જાપાને અમેરિકાના તામાના પસિરીક સમુદ્રના મધ્યમાં આવેલા પર્લ હાર્બર ઉપર ચઢામણુ કર્યું. રશિયા અને અમેરિકા આમ ધરી રાજ્યો સાથે યુદ્ધમાં સંડોવાયાં અને સાથી રાજ્યો બન્યાં.

દૉ. નરસિંહ મૂળાઇલાઇ શાહ,
પ્ર. રવલી, પીપ્લ. જી.

વિજ્ઞાનદર્શન

વિજ્ઞાનનું બ્રિટીશ એસોસિયેશન

ઇંગ્લેન્ડમાં પાંત્રીસ વર્ષોથી દર વર્ષે જનન્યુઆરીના પ્રથમ અઠવાડિયામાં આપણી યુનિવર્સિટીઓના કેન્દ્ર શહેરોમાં કિંદ વિજ્ઞાન પરિવહનું અધિવેશન બરામ છે અરસપરસ કાર્યકરોનો સમાગમ વધે તો સંશોધનના કાર્યને વેગ મળે એટલું જ નહીં પણ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની અમત્ય અને સમજૂતી સામાન્ય પ્રગમમાં પણ ફેલાવી શકાય. આ વિચારને અમલમાં મૂકવા કિંદ વિજ્ઞાન પરિવહની રચાપના કરવામાં આવી હતી. આવી સમાનધર્મી સંસ્થાઓ વિજ્ઞાનમાં આગળ વધેલા દેશોમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અમેરિકાની સંસ્થા ‘અમેરિકન એસોસિયેશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઓફ સાયન્સ’ અને બ્રિટાનીકી સંસ્થા ‘બ્રિટીશ એસોસિયેશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઓફ સાયન્સ’

તરીકે સુવિખ્યાત છે. વિજ્ઞાન-જગતમાં બ્રિટીશ એસોસિયેશનનું સ્થાન વિશિષ્ટ મકતાપૂર્ણ છે. આ સંસ્થા એમણીસમી સહીની શરૂઆતથી કાર્ય કરતી આવી છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તન વિજ્ઞાનમાં ખૂબ રસ પેદા કર્યો હતો. સંયોગોએ માણુસની જગ્યા

લેવા મંડી હતી, અને રોજન જીવનમાં વિજ્ઞાન વિશેષ જાગ જાગ્યેથી એમ સામાન્ય જનતાને મન પસી ગયું હતું. વિજ્ઞાનીઓ અને જનતાને સાંકળી વિજ્ઞાનના સેવમાં થતું કાર્ય સામાન્ય માણુસને સમજાવે એવી સંસ્થાની જરૂર સૌને લાગી હતી. પરિણામે બ્રિટીશ એસોસિયેશનની રચાપના ૧૮૩૧ માં, ઓગસ્ટ ૧૧૮ વર્ષ પહેલું થઇ હતી. બ્રિટીશ એસોસિયેશન પૂજ્ય જૂની વિજ્ઞાનસંસ્થા છે. તેની આ વર્ષની મેઠક ન્યૂકેસલ ખાને સંપ્રેમરના પ્રથમ અધ્યક્ષિયામાં ગણી હતી.

બ્રિટીશ એસોસિયેશન વિજ્ઞાનની લુદી લુદી શાખાઓને લગતા કાર્ય પૂરતું તેર વિભાગોમાં વહેંચાઇ જાય

• ૧૯૫૦ ની મેઠક પૂના યુનિવર્સિટીના આમત્રણથી પ્રતામાં બરનાની છે.

છે. આ વિભાગોનું કામકાજ હિંદ વિજ્ઞાન પરિષદમાં જે રીતે ચાલે છે તે રીતે જ ચાલે છે. વિભાગીય પ્રમુખ તેનું કામ નિયમિત કરે છે. વિભાગીય મંત્રી અને ફેકલ્ટી પ્રમુખને મદદ કરે છે. સંયુક્ત ચર્ચા માટે જુદા જુદા વિભાગોની બેઠક સાથે મળે છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં રસ ધરાવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ યા સંસ્થા અમુક શી આવીને એમેરિકાએ જાનના સખ યદ્ય શકે છે. આપણી પરિષદમાં પણ એવી જ પદ્ધતિ છે. ક્ષિત્રીય વિજ્ઞાનીઓની પ્રતિનિધિવધારી આ સંસ્થાના વાર્ષિક અધિવેશનના પ્રમુખનું ભાવજી અગ્નિ મહત્વના ચાતુ પ્રશ્નો પર વેગાનિક દૃષ્ટિએ વેધક પ્રકારા નાખનારું હોય છે, અમર તો વિજ્ઞાનની પ્રગતિનું તત્ત્વચર્ચા અવલોકન તેમાં હોય છે. બેઠકના પ્રમુખ ઇંગ્લેન્ડના આગ્રણ્ય વેગાનિકામણી યુનિટાય છે એટલે તેમનું ભાવજી ખૂબ વિચાર-સામગ્રી પૂરી પાડે છે. સામાન્યતઃ શુદ્ધ યા વ્યવહારિક વિજ્ઞાનને લગતી આગતો તેમાં ચર્ચાય છે વિજ્ઞાનને યા દેશને ઉપયોગી પ્રયોગો જીજ્ઞાસુ તેમાં કરવામાં આવે છે. ૧૮૯૬ માં સર જેમ્સ કુકે માનવજનનો પૂર્વ ઇતિહાસ ચર્ચાને ડારવીનના સિદ્ધાંતને ટેકા આપ્યો હતો. ૧૮૭૨ માં શેડ' કેલીને પૂર્વ પર જીવનની ઉત્પત્તિ સંબંધી ચર્ચા કરી હતી. ૧૮૯૮ માં સર વિલિયમ કુકે આપણી હજી વિષયક ધોરાકની પરિસ્થિતિની અદ્યપિ સત્તાવાર લેખાવી સમીક્ષા કરી ઉપાયો સૂચવ્યા હતા પ્રમુખના ભાવજી ઉપરાંત બીજા કેટલીય મહત્વની શોધોની તાંદીરાત વિભાગોની બેઠકમાં વિભાગના પ્રમુખ કરે છે.

૧૮૫૬ માં હેનરી બેરીમર અવલેનની બનાવટ માટે કોનિકારી ગણ્યતી તેમની રીતને ક્રગતાં સંશોધન પર બોધ્યા હતા. ૧૮૯૪ માં સર એલિયર લોન્ડે ચાપરલેસ સમાને સૌ પ્રથમ બનાવ્યું હતું અને ૧૮૯૯ માં સર જ. જે. ચેમ્સને ઇલેક્ટ્રોનની શોધ જાહેર કરી હતી આ વખતની બેઠકના પ્રમુખ 'સેધમસ્ટે એમીડેયરન સિસય' રેગનના નિયામક સર જોન રસેલ ગુવિખ્યાત જર્મીન-વિષયજ્ઞેતા છે. પ્રમુખ તરીકે તેમના ભાવજીનો વિષય "હુનિયાની વસતિ અને હુનિયાના ધોરાકને પ્રવેશો" હતો. આ વિષય આપણને ખૂબ હવતો છે. અનાજની તંગી આપણા દેશમાં મહા પ્રશ્ન બની ગયો છે.

હુનિયાની વસતિ અને ધોરાક

ધોરાકની વપરાશમાં ફેક્ટી નગર, કુદરતી ખનીજો અને અન્ય સાધનોનો બેરકારીભર્યો ઉપયોગ, ખેતીની

અરચણ રીતો અને ખાસ કરીને એશિયાના પ્રદેશોમાં થઇ રહેલી અમર્યાદિત વસતિવૃદ્ધિ-આ બધા પ્રશ્નો સર્વત્ર વિજ્ઞાનીઓનું અને ચળનતિજોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે.

વિજ્ઞાને માનવીને માટે સર્જેલી સાધનસમગ્રી છંદ-ગીની મર્યાદા વધારવામાં મદદભૂત થઇ છે: માનવીની છંદગીની મર્યાદા વધી છે: મરજીપ્રમાણુ ધરાયું છે. પરિણામે હુનિયાની વસતિમાં ખૂબ વધારો થયો છે. આજે હુનિયાની વસતિ ૨૩૦૦૦ લાખ ઉપર ગણાય છે અને દર 'વર્ષ' તેમાં લગભગ ૨૦૦ લાખો ઉમેશ થાય છે. 'આટલી ગંભીર વસતિને માટે' પરતા પ્રમાણમાં ધોરાક પૂરો પાડવાનો તાત્કાલિક પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઉભો છે. આ પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવા સર જોન રસેલે પોતાના ભાવજીમાં ૨૫૪ ઉપાયો સૂચવ્યા છે. ધોરાકની પેદાશ 'કેવી રીતે નિયંત્રિત કરવી અને પેટપૂરવું' ખાવાનું' ન મળવું' હોય એવા દેશોમાં અનાજની પેદાશ કેવી રીતે વધારવી? અનાજની ખેતીમાં વિસ્તાર વધારવો, પાક વિશેષ ઉત્તર અને બગાડ ન થાય એવા ઉપાયો લેવા, જમીનનાં ધોવાણ પર કાળ વચેરે ઉપાયો પર તેમજે ચર્ચા કરી છે. આ બધી જાગો પર પુષ્કળ સાહિત્ય પ્રાપ્ય છે, પરંતુ અનાજના પ્રશ્ન મોટા લાગતો મદાર હુનિયાની વસતિ અને તેની અમર્યાદિત વૃદ્ધિ પર રહેલો છે. માત્ર પેદાશ વધારવાથી કંઈ વળવાનું નથી એ તો તાત્કાલિક ટુંકા સમય પૂરો ઉકેલ છે. વસતિના વધવા સાથે એ પ્રશ્ન પાડો થોડા વખત પછી એ જ ચાલે. સર રસેલે અરામર નિર્દેશ કર્યો છે કે પશ્ચિમ જીવન ધોરાજી પૂર્વ-દેશોમાં રાખવું હોય તો પશ્ચિમના અંદોજ અપનાવ્યા વિના યા વાપર્યો વિન. એ નહિ બને. કુદ્બંધન મર્યાદા બાંધવાનું એમાં ૨૫૪ સૂચન છે. હિંદમાં જીવન ધોરાજી હુણ લાવવા અને તેના શહેરીઓને વધારે તા આપવાનું વારંવાર જાહેર થાય છે. આની સિદ્ધિ માટે કુદ્બંધન મર્યાદા અતિ આવશ્યક છે. દેશને ધોરાકની આજનમાં સ્વાવલંબી બનાવવા અને સોને પેટપૂરવું ખાવાનું મળે એવી પરિસ્થિતિ લાવવાની ચારી 'સિંચે બાબતમાં સંધ્યમ' છે. માત્ર વસ્તિ પુરતો જ સંધ્યમ નહિ, પણ આપણા આદારમાં, આપણા જીવનમાં તેમજ રીતરિવાજોમાં સંધ્યમ, ખેતીમાં પાકને લગતો સંધ્યમ-એવ પ્રજા સહકારપૂર્વક સંધ્યમ રાખે તો ધોરાકનો પ્રશ્ન સહેલાઈથી ઉકેલી જાય.

ખિતનતી એક વૈજ્ઞાનિક સંસ્થા જે કહે તે આ દેશને લાગુ ન પાડી શકાય એવી દલીલ ઉઠવાનો સભવ છે; પરંતુ આપણી વિજ્ઞાન પરિવહના પ્રમુખે પણ આવા જ ઉપાય બેંઝોલિનની એક વખતે સંચયવા દતા. આપણે એવી દુનિયામાં રહીએ છીએ, જેમાં સ્વયં અંતરનો નશ થઈ ગયો છે. દુનિયાના બધા દેશો પાંડોશીએ થઈ ગયા છે. એકતું દુઃખ કે સુખ બીજાને અસર કરે છે. આજે કોઈ પણ માનવી પોતાની જાત પૂરતો જ અલગ રહી શકે એમ નથી. કટલાક પ્રશ્નો દુનિયા આખીને સામાન્ય છે, એટલે તેમનો ઉકેલ સૌના પ્રયત્ન માં છે.

સર્પેન્ડીના ઉકેલ ચિકિત્સા

ચિકિત્સાના હોડ હિંદુસ્તાનમાં ઠંઠા હિમાલયથી માંડીને ત્રાવણકોર સુધી મળી આવે છે. ખાસ કરીને બેન્ગલોર અને સૂકા પ્રદેશમાં તે પુષ્કળ થાય છે. મદારાષ્ટ્રના દખ્ખણ ઘાટોથી ત્રાવણકોર સુધી ચિકિત્સાના હોડ સારી રીતે જડી આવે છે. ચિકિત્સા શાસ્ત્રીય નામ રાઉવોલ્ફીઆ સર્પેન્ડીના (Rauwolfia Serpentina Benth) છે અને તેનો વર્ગ કુટામ્બ-એવેસાઇનરી છે. ચિકિત્સાના મૂળમાં, પાંદડાં તેમ જ તેનો રસ ઔષધમાં વપરાય છે. મગજની નબળાઈના રોગોમાં, ગાંડપણ મટાડવા માટે ચિકિત્સાના ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તાવ ઉતારવા, શક્તિદાયી અને શાંતિદાયી ઔષધ તરીકે કોલેરામાં ચિકિત્સા ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે સર્પેન્ડીના ચિકિત્સા વપરાય છે પણ તે સંબંધી આધારભૂત પુરાવો મળતો નથી; પરંતુ તેનું અગ્રિય નામ સર્પેન્ડીના છે, એ ઉપરથી કદાચ આ અત્યુમાન કરવામાં આવ્યું હોય. જ્વરાતના લોકો ચિકિત્સાનાં મૂળમાંથી બૂકા પેટમાં હોં મટાડવાના ઉપાય તરીકે વાપરે છે.

ચિકિત્સાના સૂકા મૂળનું રસાયણિક અન્વેષણ મહુમ દેશભક્ત હકીમ અબ્દુલમલ્કાને દાહીમાં રસાયણીય આયુર્વેદ અને તીબ્બી કોલેજનું પ્રયોગશાળામાં હાય ધરવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી રસાયણિક પદાર્થો કુદ રૂપે જુદા પાડી તેના આયુર્ધીય ગુણો તપાસવામાં આવ્યા હતા; પરિણામો દુઃકમાં નીચે પ્રમાણે આવ્યા છે:

ચિકિત્સાના સૂકા મૂળમાંથી કુલ અડધો ટકા આલ્કે-લોહક જનના પદાર્થો નીકળે છે. આલ્કેલોઇડનાં ત્રિ-અ-લુમાંથી પાંચ આલ્કેલોઇડો જુદાં પાડવામાં આવ્યાં છે. અને એ બધાંનાં ગુણો તપાસવા દેહમાં પર તેના પ્રયોગો અજમાવવામાં આવ્યા હતા.

૧. અબ્દુલમલ્કા આલ્કેલોઇડ શ્રેણી: આ નામ સંસ્થાના સ્થાપક અબ્દુલમલ્કાના માનમાં રાખવામાં આવ્યું છે. આ શ્રેણીમાં ત્રણ સદેહ આલ્કેલોઇડ છે: અબ્દુલમલ્કા, અબ્દુલમલીના અને અબ્દુલમલીસાઇન. આ બધાં હૃદય, શ્વાસોશ્વાસ અને તાનતંત્રોમાં ક્રિયા-એને મંદ કરી નાખે છે. ૨. સર્પેન્ડીના શ્રેણી: આમાં બે પીળા રંગના આલ્કેલોઇડો છે: સર્પેન્ડીના અને સર્પેન્ડીનાઇન. અબ્દુલમલ્કા શ્રેણીના આલ્કેલોઇડો કરતાં આ બંનેમાં આલ્કેલીના ગુણો વધારે પ્રબળ છે. આ બંને શ્વાસોશ્વાસને સ્તબ્ધ કરે છે: તાનતંત્રોમાં ક્રિયાએને મંદ પાડે છે, પણ હૃદયની ક્રિયાએને ઉત્તેજિત કરે છે. અધીએક ડ્રામનો ડોઝ આપવાથી દેહનું મરી જાય છે, ઉંચ ન આવે-ઇસોમિનવા તેમ જ ગાંડપણના આવેલ આવતા હોય એવા દર્દીઓને આ આલ્કેલોઇડ ખૂબ ઉપયોગી થાય છે એમ તપાસમાં માલૂમ પડ્યું છે.

આપણી ઔષધીય વનસ્પતિઓનું આધુનિક રસાયણની મદદ ને અન્વેષણ થાય એ વિષે ખૂબ કહેવામાં આવે છે. પદ્ધતિસરના આવા પ્રયાસો ખૂબ આવકારવાય છે.

વૈદ્યો વિ. ડોક્ટરો

(યોગ્ય મહિના પહેલાં મુંબઈમાં મેળેલા યુગશત-અધ-ક્રિયાવાદ વૈદ્ય-સંમેલનના પ્રમુખ વૈદ્યશાસ્ત્રી બાપાસાહે આપણે ભાષણમાંથી મહત્વનો ભાગ અટકી આપવામાં આવ્યો છે તેમાં આપણા દેશમાં ચાલુ બે પ્રધાન ચિકિત્સાપદ્ધતિ સંબંધી વિશદ થયાં છે. યુગશત-નના વાયકોને એ વિચારણીય બનશે તેમજ સ્વપ્રદ ભાષન પૂરું પાડશે.)

“ચિકિત્સાપદ્ધતિ અને તેની શાસ્ત્રીય ભલે હોય; પરંતુ ભ્યાં સુધી તે સમાજનાં યોગ્યતા થઈ શકી ન હોય ત્યાં સુધી તે શાસ્ત્રીયતા યુ કામની? એથી ઉલટું આમ લોકોની જરૂરિયાત સાથે જેનો મેળ ખાતો હોય તે પદ્ધતિ ખરી રીતે સાચી વૈજ્ઞાનિક છે. વિજ્ઞાન સમાજનેપયોગી ન બની શકે તો તેના અપ શો? આજે પશ્ચિમના ચિકિત્સા વિજ્ઞાનનો આમ લોકોની જરૂરિયાતો સાથે મુદ્દા મેળ ખાતો નથી એટલે અંશે તેને વૈજ્ઞાનિક ન ગણી શકાય. આયુર્વેદ આ દૃષ્ટિએ વધુ સામાજિક અને તેથી વૈજ્ઞાનિક છે એમ કહેવું જોઈએ. દેશના અદ્યતનમાં અદ્યતન લોકોને વૈદ્યોની સેવાનો લાભ મળી શકે છે.

આપણે મોટી મોટી ચોજનાઓ ‘કરીએ છીએ. ઘણા તરીકે ભાર કમિટીના રિપોર્ટ. પરંતુ હિંદના સમાજને તે કેટલે અંશે બંધબેસતી યશે એ ભવિષ્ય

કારણે. 'યુરોપ-અમેરિકામાં આટલા ડોક્ટરો છે, આટલી નર્સો છે, માથાદીક આટલું' ખર્ચ આવે છે. હિંદમાં આટલું આવે છે. હિંદ ધણું પછાત છે.' આ જવાબે હું વાંચું છું ત્યારે મને એમાં પશ્ચિમના અધ અનુકરણ સિવાય બીજું કંઈ જ નજીવું નથી. દરેક દેશનું સામાજિક બંધારણ એકસરખું નથી હોતું. પશ્ચિમમાં ગંભીર હૉસ્પીટલો બને ઉભી થઈ હોય, કારણ કે ત્યાંના સમાજમાં આપણા જેવા કુટુંબ સંબંધ-વ્યવહાર-નથી. ત્યાં માણસ માંદું પડે છે તુરત જ હૉસ્પીટલમાં ધકેલવામાં આવે છે. આપણે અહીં મોટા શહેરોમાં પણ દરદી દવાણુ થાય તો જ હૉસ્પીટલમાં જાય છે. ધણું ખર્ચ એની સારવાર કુટુંબીઓ અને અન્ય રેનેલીસ બંધીઓ જ કરે છે. આ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં ગંભીર હૉસ્પીટલો ઉભી કરવી બેજગી છે ?

પશ્ચિમનું અર્થતંત્ર ભુલું જ છે. બધું યંત્રવત (mechanical) કંચું હોય તો બસે કુદે એમાં પછી પ્રાણ રહેવાનો નથી. આજે નર્સો લુઓ, ડોક્ટરો લુઓ. ક્યાંય જૂતક્યાનાં સ્થાન થાય છે ? એક વિશાળ યંત્રનાં આ બધાં હોટા યંત્રો જ છે ને ? સુખ યંત્રમય થવા શરૂ થયું છે. હિંદુસ્તાનની વિશ્વાઓ યંત્રવત બની શકે એમ નથી જ. એ સામાજિક અને ઉપોગી થઈ શકે છે. હિંદની વિશ્વાઓ વૈજ્ઞાનિક અને અદ્યતન થઈ શકશે કે કેમ અને યશો તો પોતાની સામાજિકતા ટકાવી શકશે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. આ મારો નક્કર મત છે. અમેરિકા જેવા યંત્રસદૃશ થઈ ગયેલા, પ્રત્યેક કાર્યને ખંડોમાં વહેંચી કાર્ય કરવાર અને અતિશય ઉલોગવાદી દેશમાં એવો કલીનીક જેવી અધૂર સાધનસામગ્રીથી સુસજ્જ થયેલી એક જખરજસ્ત મહાન સંસ્થા એક મહાન યંત્ર જેવી બની ગઈ છે. એનાં રિસ્ક ધત્રોના પાટા ઉપર દરદી એકાદ વખત ચડ્યો કે તરત જ તેના નેખવામાંથી, ઉંચાઈ માપવામાંથી, રક્ત પરિણામ, એક્સ-રે ફોટોગ્રાફ, ઇલેક્ટ્રો-કાર્ડિઓગ્રાફ, વ્લડ પ્રેશર દર્શાવવાથી પસાર થયું પડે છે. આ સંસ્થામાંથી બહાર આવનાર દરદીના વ્યાધિનું જે જ્ઞાન હતું, તેમાં કિંચિત્ વૃદ્ધિ થઈ હોય છે, પરંતુ વ્યાધિનું ખર્ચ કંઈય તો અધારમાં જ રહી ગયું નજીવું છે. વિવિધ તપાસનું સમીકરણ, માપ વગરના કોશ અને ચાર્ટ્સ, એનેલીસીસના રિપોર્ટ-બોરેરા ક્ષારામાંથી ભજમલા નિષ્કૃત્તો કાઢી નાંખી કરી શકના નથી. દરદીને દરેક નિષ્કૃત્તે એવા અસંખ્ય કક્ષા રૂપે જેઓ હોય છે કે ફરી તેને એક

અખંડ દરદી તરીકે જોઈ શકતો જ નથી. દરદી હવે વ્યક્તિ નથી રહ્યો; પરંતુ વૈજ્ઞાનિક મહિતિનો ખીચડો (jumble of scientific data) બની ગયો છે. આમાં વિજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ થતી હશે, રિપોર્ટો મોટા મોટા પ્રતિદર્શક લખતા હશે, દરદી બિચારો હોતો ત્યાં ત્યાં જ રહે છે. વિજ્ઞાન આગળ વધે છે. જ્ઞાનતા એટલી જ દુખી બસે વધુ દુઃખી થતી જાય છે. એક તરફ દરદીને સમગ્રરૂપે (patient as a whole) જોવા માટે આગ્રહ થઈ રહ્યો છે. બીજી બાજુ આ દર્શકનું છે-દેખીતો વ્યવહાર છે આથી જ ચિકિત્સાપદ્ધતિ જગત્ર જેવી ન થઈ જાય તે આપણે જોવાનું છે. સકલ જ્ઞાનના પરિપાકથી એક જગત્રની ખાસ છદ્ધિપ્રાપ્ત થતી નેત્રજી, જે સહેલાઈથી વ્યાધિને પારખીને સહેલાઈથી ચિકિત્સા કરી શકે, આયુર્વેદ કે એનોપથી-જેનામાં આ આગ્રહ હશે તે સમાજ હિતકારક થશે; લોકોમાંય હોષ લોકોમાં પ્રાપ્ત થશે.

આજે દવાઓનો જે અવિચારી મહિ-વીર્યવાન દવાઓનો ગદાતિથાર (આ રાખ્દ ચરક ચિ. ૨૬/૭૭ સદૃશ નિમ્બનમાં આવેલો છે) ચાલી રહ્યો છે, તે બેજગત્ર છે. જે માત્ર દવાઓ માટે આધુનિક વિજ્ઞાન ગર્વ લઈ રહ્યું છે તે વીર્યવાન દવાઓનો ગદાતિથાર માનવ શરીરના ભુક્ષા કાદી નાખશે એમ મને તો લાગે છે. સકલ ઔષધોનું એર સમાજચારીમાં ફીક ફીક ગયું છે. હવે આપણું છે પેનસિસીન. ડોક્ટરો કહે છે કે આ તદ્દન નિર્દોષ દવા છે; પરંતુ આજે તેનો હુરપ્રેમ મોટા પ્રમાણમાં સર્જત થઈ રહ્યો છે. એનોપથીકનું મોટામાં મોટું દૃષ્ય તેનું અતિશય દવાપણું-overdruugging-છે. શરીરમાં મન કે આત્મા હોય જ નથી એમ આત્મી દવાઓ ઝીકે રાખવામાં આવે છે. ઇન્જેક્શનો, પેરેંટ દવાઓ, ડોઝો-આ બધું આજે પુરુષોમાં ચાલી રહ્યું છે. આજે દરદીને ગમે તે ભોગે એક વખત તો બેઠો ફી દેવાની ડોક્ટર દેવોમાં અનુભૂતી ઉનાયળ જોવામાં આવે છે. પરિણામ એ આપણું છે કે એ એકમાંથી બીજી બાજુ વ્યાધિનો ભોગ બને છે અને જલદી લાગી જાય છે. નિવેકનમરનું અનુકરણ આત્મવિષાદક બને છે. વ્યાધિનું નિચાર નિષેક માગે છે. Pain has a purpose in life. વ્યાધિમાં ધિયં અને શાંતિ નેત્રજી. ઉપરાજીવી ઘટકારને તેમાં, દવાઓ ઉપર દવાઓ આ બધું વિવેકનીનતાનું સંચક છે."

તાજમહાલ

અનુવાદક : શ્રી. મુરેશ હ. ભેખી
(શ્રી બલાહરદે મુખ્યપાધ્યાય સચિત જનશૃંગારી ઉદ્ધૃત અને અનુવદિત)

પહેલી વાર જ્યારે હું આપ્રા ગયો
ત્યારે તાજમહાલ જેવાજ ખાસ ગયો હતો.
પ્રથમ દર્શનથી થયેલું નિરમય હતું પણ
રંમરંજુમા છે. ટ્રેન આપ્રા રેલ્વેને હતું
પહેલેની નો'તી. ત્યાં એક સદયાત્રી બેઠી
ઊઠ્યો, "જુઓ, પેસો તાજમહાલ દેખવ."
મેં એકદમ ખારી બેઠીને મોડું બહાર કાઢ્યું.

'આ જ કે-'

દૂરથી દિવસના પ્રકાશમાં તાજમહાલને
જોઈને નિરાશ થયો. ચૂનાથી 'ધોલેલી કોઇ
સામાન્ય અસ્થિતિના જેવો-આ જ તાજમહાલ. છતાં વ
નિર્નિમ્ય જોઈ જ રહ્યો. ગમે તે હોય છતાં આખરે
તો તાજમહાલ ને! શાહજહાનની તાજમહાલ... ઇચ્છની
નક્કી સંખ્યાએ કેદી શાહજહાન આપ્રાના કિલ્લાની
અટારીએ બેસીને આ જ તાજમહાલ લાણી જોઈ રહેતા.
મુખતાઝની-કામનાનું પ્રતિમંત રવરંધ તાજમહાલ...
આકાશગીર નિર્મમ નો'તો. પિનાની છુછા ઝેણે અધૂરી
રાખી નહિ... મહા સમયોડે જુગુસ નીકળ્યું છે-સમ્રાટ
શાહજહાન પ્રેયશીની પાસે જવા નીકળ્યા છે...વધુ
વિશેષ સહી થકાથો નહીં...કાઠડીને ધીમે ધીમે નીચે
ઉતારે છે...જમીનના ઊંડાણમાં...આ તાજમહાલમાં જ
મુખતાઝની અત્યંત નિકટ એની શેષ રાખ્યા મિલાવવામાં
આવી. બીજી પણ એક કબર હતી...કશય હતુંય છે...
એ પણ તાજમહાલની જ પાસે...દારા સિકાહની...

ચૂનાથી ધોલેલી સામાન્ય અસ્થિતિના જેવો તાજ
મહાલ જોતજોતામાં દષ્ટિસ્થિતિની બહાર સરી ગયો.

પૂણેમાં પછીતો દિવસ. હતું ચંદ્ર ઊગ્યો નથી;
જ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ પૂર્વ દિશામાં દેખાય છે. તે દિવસે
સન્ધ્યા પછીના તાજમહાલને બીજી વાર જોવા ગયો હતો.
એ વખતની અનુભૂતિ હતી પણ મનમાં રચક છે.
દરવાજો વટાવીને અંદર દાખલ થતાં જ અચ્છટ મર્મરંધન
કાને પડ્યો. સુગંધી વીથિકામાંથી નહિ-મનમાં થયું કે
જાણે સુરના અતીતમાંથી મર્મરંધન નહિ-જાણે

કુચિલું કંદન. રહેજ પ્રકાશિત અન્ધકારમાં
પુંજીત તમિસાના જેવો રંગીકૃત આજ
શું તાજમહાલ? ધીરે ધીરે આગળ વધતો
ગયો. મિનારા અને શુભાગ્ને ધીમે ધીમે!
રચક થયા લાગ્યા. શુભ આભાસ પણ
અન્ધકારને બેઠીને બહાર આવવા લાગ્યો.
ત્યાર પછી એકાએક અજવાળું અજવાળું
થઈ ગયું-એકાએક વિશિષ્ટ ચેતનાના પટ
ઉપર બધું મૂલં થઈ ઊઠ્યું ચંદ્ર ઊગ્યો.
જ્યોત્સ્નાની શ્વેત ઓટણી ઓઠીને રાજ

રાજેશ્વરી શાહજહાનની રાણી મુખતાઝનું સ્વપ્ન પોતે જ
જાણે આપ્રાનું સ્વાગત કરી રહ્યું. મુખ દષ્ટિએ નિર્વાક
બનીને હું જોઈ જ રહ્યો.

ત્યાર પછી તો ધણી દિવસો વીતી ગયા છે.

કયો કોન્ડાકર તાજમહાલમાંથી કેટલા પૈસા કમાયો,
કયો હોટલવાળો તાજમહાલની દોસ્તથી રાજ બની ગયો,
ફરીયાવાળો ખોટા પધ્ધતમાંથી નાની નાની તાજમહાલની
અનુકૃતિઓ અને હુકાના જેવી પાષ્પ વેપારી દિવસને
છેરે કેટલો રાજ મેળવે છે, બોળા આગનુકોને કમીને
રાંવાવાળાઓ કેટલું બહું ભાડું પડતી ભે છે-એ બધી
વસ્તુઓ પણ મારે માટે પુરાણી થઈ ચૂકી છે. અન્ધ-
કારમાં, ચાંદનીના પ્રકાશમાં, સન્ધ્યાકાળે, પ્રભાતે,
શિયાળામાં, ઉનાળામાં, વર્ષામાં, ઘરમાં બહાર બહુ
રૂપે ત્યાર પછી તો તાજમહાલને જોયો છે. એટલી બધી
વાર જોયો છે કે હવે તો એ તરફ આંખ ખેંચાતી જ
નથી, એ જાણે નજરે પડતો જ નથી. આજ કાલ
તાજમહાલની પાસે થઈને મારે ઘણું ખર્ચ આવવા
જવાનું થાય છે. આપ્રાની પાસે જ એક ધર્માદ દરિય-
તાલમાં હું ડાકટર થઈને આવ્યો છું. તાજમહાલનો
મોઢ હવે રહ્યો નથી, પણ એક દિવસ-તો તમે પહેલેથી જ
વાત સાંભળ્યો.

તે દિવસે 'આકિરડાર' પતાવીને એટલાના પશિયાં
ઉતાર્યો હતો ત્યાં એક વૃદ્ધ મુસલમાન દરવાજામાંથી

દાખલ થયો. એની પીઠ પર એક મોટી ઝોળી લાદેલી હતી. ઝોળીના લારથી એ બિચારાની ફાડ પાંચ વાંકી વળા ગઇ હતી. મને થયું કે કોઇક મેલાવાળો હશે. એણે ઉતારતાં જ મેં જોયું તો ઝોળીની અંદર મેલા નહીં પણ પુરખો પહેરેલી સ્ત્રી બેઠેલી દેખાઇ. જુદોતો ચહેરા ધણેપરો બાઉડને મળતો આવતો હતો. એણે લાંબો ને ટીકો ઝંખો પહેર્યો હતો. ને એની દાદી ધોળા ધોળા હતી આગળ આવીને મને સલામ કરીને એણે શુદ્ધ ઉર્દૂમાં કહ્યું: “મારી બેગમને તમને બતાવવા માટે પીઠ પર અહીં લઇ આવ્યો છું. હું બહુ ગરીબ છું. તમને ઘરે બોલાવીને શ્રી આપવાનું મારું ચલુ નથી. ને આપ મહેરબાની કરીને—”

પાસે જતાં જ કશીક દુર્ગંધ આવવા માંડી. દરિપતાલમાં જઈને પુરખો અળખો કરતાં જ (એમ કરવામાં એણે ઠીક ઠીક વાંધો ઉઠાવ્યો) આખી વ દ મને સમાનજ ગઇ. કેન્કમ ઓરિસા! અહુ” મોડું સડી ગયું છે. જમણી બાલુનો ગાલ તો રહ્યો જ નથી. દાત લુણ્ણાગ્નક રીતે અંદાર નીકળી આવ્યા છે દુર્ગંધ એટલી બધી કે પાસે દૂર ઠાકવ નહીં. ફરથી દોજ પીઠ પર અહીં લાવે ને પાછો જાય એ રીતે તો એ રોગીની સારવાર થાય નહીં. મારા ‘ઇનડોર’માં પણ ત્યારે જગા નોતી. તેથી બાપરે મેં એને દરિપતાલના વરંડામાં રહેવાને કહ્યું, પણ વરંડામાંય આખરે એને રાંખી રાક્યો નહીં. બપોરે દુર્ગંધ! બીજા દર્દીઓ વાંધો ઉઠાવવા લાગ્યા. કંપાઉન્ડર, ડ્રેસર, એટલું જ નહીં, બગી સુદાં એની પાસે જવા રાજ નહીં. પણ જુદને તો જાણે કશું થયું જ નથી દિવસરાત સેવા કરતો જાય છે બધાને જ વિરોધ. આથી વરંડામાંથી પણ મારે એને કાઢવો પડ્યો. દરિપતાલની પાસે એક વડતું ઝાડ હતું એની તાજે મેં એને રહેવાને કહ્યું. એ તે પ્રમાણે રહેવા લાગ્યો. દરિપ-તાલમાંથી રોજ દવા લઇ જાય હું કદિક કદિક જઈને ઇન્ફેક્શન આપી આવું. આ પ્રમાણે થોડા દિવસ સુધી ચાલ્યા ક્યું.

એક દિવસ મુશળધાર વરસાદ વટી પડ્યો. હું કારખાનેથી પછો ફરતો હતો. એકાએક મેં જોયું તો ખુદો જોતો. જોતો બીજાનું છે. એક ચાદરના બે છેડા ઝાડની ડાબે બાંધ્યા છે ને બીજા બે છેડા પોતાના હાથમાં

પકડીને એ ઉભો રહ્યો છે. ચાદરની નીચે છે બેગમ સાદિયા. જાણે કશું જ બન્યું નહીં હોય એમ ઉભો રહીને એ બીંજોતો જાય છે. મેં મોટર એ તરફ વાળી. સામાન્ય ચાદરનાં આચ્છાદનથી મુશળધાર વરસાદથી બચી શકાય નહિ. બેગમસાદિયા પગથી તે-માથા સુધી બીજાઇ ગયાં હતાં, ને થરથર કંપતાં હતાં. અર્ધા મુખ ઉપર બીજાસ હાસ્ય હતું. તાવથી શરીર ધગધગી ઊડતું હતું.

મેં કહ્યું: ‘દરિપતાલના વરંડામાં જ લઇ આવો. એને જુદે અણુધાર્યો જ પ્રેમ પૂછ્યો: ‘એના બચતાની થોડી ઘણી આશા છે પરી હજુર?’

મારે સાચી વાત જ કહેવી પડી: ‘ના’.

ખુદો કશું બોલ્યો નહીં જોતો જ રહી ગયો. હું ચાલ્યો આ યો.

બીજો દિવસે આવીને જોઈ હું તો વડની નીચે કાઢ નથી.

બીજા થોડાક દિવસ વીતી ગયાં. તે દિવસ પણ કારખાનેથી પાછો ફરતો હતો-એક ખેતરમાં થઈને આવતાં ખુદો નજરે પડ્યો. મોઠો મોઠો કશુંક કરી રહ્યો હતો. બપોરના તાપ પ્રેમર હતો. ત્યાં એ ખુદો કશું છે શું? ખેતર વચ્ચે મર્યા પડેલી બેગમને લઈને ખૂંચાઇ રહ્યો છે કે શું? હું એની તરફ ગયો. કેટલીક ભગીલી ઇંટ અને કાદવથી એ જાણે કાંઈક અણી રહ્યો હતો.

‘અહીં શું કરી રહ્યા છો; મીયાં સાહેબ?’

જુદે હાંજાકાંઈના જોતા થઇ જઈને ખુદોને મને સલામ કરી.

‘બેગમની કબર ચાલું છું, હજુર.’

‘કબર?’

‘જી હજુર.’

‘હું ક્યું બોલી રાક્યો નહીં. થોડીક વાર સુધી અવરચ જનાવી ખુદોની નીરવતા બાપી રહી, પછી મેં પૂછ્યું: ‘તમે અહીં રહો છો ક્યાં?’

‘આમાની આંસપાસમાં બીજા માંગતાં ફરતો છું છું, મરીમપરવર.’

‘મેં તો તમને કહી જોયા નથી. શું નામ તમારું?’

‘ફરીર શાહજહાન.’

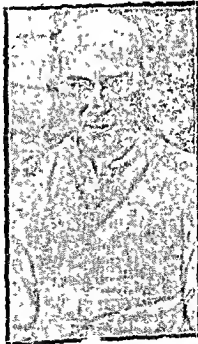
હું નિર્વાક બનીને ત્યાં જ જોતો રહી ગયો.

જવાહરનો જગતને સંદેશ

અમેરિકાના પ્રવાસ દરમિયાન હિંદના મહાઅધ્યાત્મ પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ અનેક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં અને છાપાખાખાને અનેક મુલાકાતો આપી તે સર્વમાં કેન્દ્રબિંદુ યુનિવર્સિટી તરફથી એ યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ જનરલ વાઈટ ડી. ઇન્ટરવ્યુ કરવા હોય તે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુને 'રોકર ઓફ લોન્ગ'ની પદવી આપવામાં આવી તેને લગતા તા. ૧૮-૧૦-૧૯૬૧ના રોજ યેલ્ડવમાં આલેખ 'કેન્દ્રીપ્રદાનસમારંભ' પ્રસંગે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ આપેલું વ્યાખ્યાન સૌથી ઉત્કૃષ્ટ હતું. આ વ્યાખ્યાનમાં રાજકારણી પુરુષો અને સુધીપાસક સન્નો વચ્ચેના ભેદ, નૈતિક મૂલ્યોનું મહત્વ, સાધ્યની રૂપરૂત, સાધનની શુદ્ધિ, આંધીછના ઉપરેશની નિશિષ્ટતા, હિંદની આગ્રહીની લડતનું સ્વરૂપ, સત્યાગ્રહજાતી આગવશ્યતા, કાયમીકિતનું મહત્વ, હિંદની આત્મરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ, દુનિયાની વર્તમાન હાલના કાગળો, એશિયાની ભરૂતિ, વિશ્વશાન્તિને સ્થાયી પાયા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવાની આત્યંતિક જરૂર - એવા અનેક વિષયો પરને પંડિતજીએ ચોત્તના વિચારો રજૂ કર્યા છે. વ્યાખ્યાનના પહે પહે આજની દુનિયાની વિનશીનુપ પરીસ્થિતિને કારણે અત્યંત ચિન્તાવ્યાકુળ રહેતા એક કલ્પ આત્માનું 'મર્દિપર' સંવેદન અનુભવેલે થયે છે. પંડિતજી પાછળ જાયે કે આંધીછ બોલતા હોય એવા આપણને લાગુ થાય છે અને એમ છતાં આખા વ્યાખ્યાનમાં પંડિત જવાહરલાલનું પ્રવેશ વ્યક્તિત્વ એટલું જ તરી આવે છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ આંધીછના ચારસદાર છે, ન કેવળ હિંદના પ્રતિનિધિ છે, એ તો સં આજની દુનિયાનાં સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી સતત વ્યગ્ર છતાં સદા-કાળ આશાવાહી, આ સંતોષ જગતના એક મહાન ન્યોનિષ્ઠ આત્મા તેમની અદ્યુત પ્રતિભાનું આ વ્યાખ્યાનમાં આપણને દર્શન થાય છે અને તેથી એ આખું વ્યાખ્યાન રાજકારણ-અનુપ્રાપ્ત કરીને બહી પ્રગટ કરવું યોગ્ય લાગે છે. એની અંદર જગતના સર્વ રાજકારણી આગેવાનોને-નોખના સમાર્પિતીએ-આ વિશ્વની ત્રિકલ સમસ્યાનો કોલ રીધવાનું, માથે અનુભૂતા સ્વયમ્ભરી વિષયકુદના કલ્પની જગતની જગતને મુકત કરવાનું, સ્થાયી શાન્તિની સ્થાપના કરવાના માર્ગે સહકાર આપવાનું આદેશ છે. પંડિત જવાહરલાલની જગતજાતી પ્રસંગે ધુમ્પરેશના લાગેલો તેમનું આ કલ્પ પ્રવચન એક ધરનાં અમેરિકાનાં અનુભવીએ લખે.

માનવજ પ્રમુખ સાહેબ,

આજે મને બહી આદરણીય આમ' પ્રમુખ આપીને અને 'રોકર ઓફ લોન્ગ'ની પદવી અર્પણ કરીને મારું બહુમાન કરવા બદલ આપનો અને આપની આ મહાન યુનિવર્સિટીનો હું અત્યંત આભારી થયો છું. આ યુનિવર્સિટી સાથે અને આ યુનિવર્સિટીની અનેક બહુશ્રત અને સંયોજક વ્યક્તિઓ સાથે આ રીતે સંલગ્ન થવું એ હું એક ધણ મોટું માન લેખુ છું. આ માનને મારા જીવનની એક સુભાગ ઘટના તરીકે હમેશાં હું સંભારતો રહીશ. જે વ્યક્તિએ યુદ્ધ દરમિયાન તેમ જ ત્વર પછીના સુવેદસ્થાપનાના કાળ દરમિયાન અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તેવી સુવિખ્યાત વ્યક્તિનાં હાથે આવું વિશિષ્ટ માન મળવું એ સ્વિરોધ ગૌરવક છે.

રાજકારણ અને મૂળભૂત સત્યો હું આજે તમારી સમક્ષ એક મહાન રાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે અચળા-તો, એક રાજકારણી પુરુષ તરીકે

નહિ પણ એક એકી વ્યક્તિ તરીકે ઉપરિચિત થયો છું, કે જેણે ચોતાના ગોઠસ આદર્શો અને ભાવનાઓ સાથે આચરણનો-હમેશા સફળતાપૂર્વક નહિ એવો-મેળ મેળવવાનો માર્ગ શોધવા માટે સતત પ્રયત્ન લેયો છે. એ માર્ગની ઉપાસના હમેશા મુશ્કેલ રહી છે. પણ આજની કલકલકાસ અને દેષ મતસરથી ભરેલી દુનિયામાં એ વિરોધત: મુશ્કેલ બની છે. રાજકારણી પુરુષોને દિનપરદિન ઉભા થતા પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવવાનો હોય છે અને તત્કાળ પરિણામ મેળવવાની તેઓ હજી ધરાવે છે. તરવચી-સત્યોપાસકો-અતિમ સત્યોત્-પાયાનાં તરવોનું-સદા ચિન્તન કરતા હોય છે અને ચાલુ દુનિયા અને તેની સમયે સમયે ઉભી થતી સમસ્યાઓ સાથેના તેમનો સમર્થ વડી જવાની સંભાવના રહે છે. આજની પ્રશ્નો પરને જનતામાંથી કાઢીને પણ અલિયમ એકાન્તપણે વ્યક્તિ લાગેતો નથી. પોષ્ટોની-પાક આ બંને પ્રશ્નો

રના અભિગમનું એકત્રીકરણ અને તદ્દલવ આચરણ શક્ય છે ખરું? આપે સાહેબ, એક મહાન કમ્પીર તરીકે ઘણા અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે અને આ યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ હોદ્દાને એક તરવરેલા તો રોગચાળા પણ આપે પ્રાપ્ત કરી છે અને તેથી આ પ્રશ્નનો આપ ગોચર ઉત્તર આપી શકો તેમ છા.

જ્યાં સતત પ્રવૃત્તિનાં ચક્રો ભારે વેગપૂર્વક ચાલી રહ્યાં છે એવી આ હુનિયામાં માણુઓને વિચારવાની-અને એથી પણ ઓછી મુગ્ધતા ધોષ અને આદર્શોનો વિચાર કરવાની-અડધ ઓછી દુરસદ છે, પણ જ્યાં સુધી આપણે કવી દિશાએ જઈ રહ્યા છીએ અને આપણે શું સાધવા માગીએ છીએ એ બાબતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હોય ત્યાં સુધી આજના સમયમાં પણ આપણે શું કરવાના છીએ અને કેવી રીતે વર્તવાના છીએ? એ સમસ્યાઓ યોગ્ય રીતે ચર્ચાય એ તો આવી યુનિવર્સિટીના શાન્તિ ભર્યા વાતાવરણમાં જ શક્ય છે.

આજની પેઢીનું કર્તવ્ય

આજનાં જે ભુવાન રત્નો-પુરોષો આવી યુનિવર્સિટીનાં ચિન્હણ લાઇ રહ્યાં છે અને જેમની ઉપર આવતી કાલે જીવનના પ્રશ્નો હલ કરવાનો ભોળો આવી પડવાનો છે તેઓ જ્યારે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશોનું અને સાચાં મૂલ્યધોરણનું ચિન્હણ પામશે ત્યારે જ આજની પેઢી વિશે આપણે કંઈક આશા બાંધી શકીશું. જાં પેઢીએ જરૂર કેટલાક મોટા માણુઓ પેદા કર્યાં છે, પણ એક પેઢી તરીકે તે હુનિયાને વારંવાર મુદ્દ તરફ ધસડી ગયેલ છે. એ પેઢીમાં સાણુપણ અને હડાપણનો જે અભાવ હતો તેની કિંમત આપણને જે વિશ્વયુદ્ધના આકારમાં ચુકવવી પડી છે. આપણે આની ભારે કિંમત ચુકવી એમ જતાં પણ આપણી કરણ જનક કમનસીબી એવી છે કે એ કિંમત ચુકવવા જતાં પણ આપણે સાતી શાન્તિ કે કલક-કંકાસનું સ્થાપી પર્વતસાન દાંત્રક કરી શક્યા નથી, અને એથી પણ મોટી કમનસીબી એ છે કે માણુસમન પોતાને મળવા અનુભવમાંથી કશો પંજુ લાભ ઉઠાવતી નથી અને જે રત્નો આજસુધી અકૃતની ભોગ થતી આવી છે તે જ રસ્તે તે ચાલ્યા કરે છે.

વિજય એટલે શું?

આપણે લાગણી લાગ્યા અને છતાં પણ ખરા એમ જતાં પણ એ જીત. એટલે શું અને તેનું સામ્ય

માપ કઈ રીતે કાઢવું? સાધારણ રીતે લાગણ અમુક હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે લગાય છે. કોઈ પણ લાગણ શરૂ કરવા પાછળ મૂળમાં દુશ્મનનો પરાજય સ્વતઃ કાંઈ હેતુ નથી હોતો, નિરાધારિત પણ પોતાના રાષ્ટ્રને લાભપ્રદ એવા યોદ્ધસ હેતુઓ સિદ્ધ કરવામાં આવતા અનંતરાયને દૂર કરવા એ દરેક લાગણનો પ્રારંભમાં હેતુ હોય છે. જો એ હેતુ સિદ્ધ ન થાય તો દુશ્મન ઉપરની જીત એક પ્રકારનો બ્રામક-નકાચત્મક-સતોષ આપે છે અને એ કાંઈ ખરી જીત નથી હોતી. આપણે સાથે સાથે એ પણ જોવું છે કે લાગણ શરૂ થવા બાદ દુશ્મનને કેમ હરાવવો એ જ એક આખા યુદ્ધનો એકાન્ત હેતુ બની જાય છે અને ખીલ સાચા ઉદાત્ત હેતુઓ ઘણી વાર ભૂલી જવાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે દુશ્મનને હરાવીને જે વિજય મેળવવામાં આવે છે તે ઘણા અધુરો હોય છે અને તેમાંથી ખરા પ્રશ્નો કોઈ નિકાલ આવ્યો હોતો નથી, અથવા તો તત્કાળના કોઈ પ્રશ્નો એ મુદ્દ હારા કદિ નિકાલ આવ્યો હોય છે તો પણ તે સાથે ખીલ ઘણા વધારે અનિષ્ટ સ્વરૂપના પ્રશ્નો ઉભા થવા હોય છે. આ ઉપરથી મુદ્દકાળ રોક કે મુલેકશાન્તિનો કાળ હો, ખરા ઉદ્દેશો અને હેતુઓ વિશે આપણા મનમાં પૂરપૂરી સ્પષ્ટતા હોવી અને તે હેતુઓ સિદ્ધ કરવા પાછળ જ આપણું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત હોવું એ આવશ્યક અને છે.

સાધ્યસાધન સંબંધ

હું એમ પણ ધારું છું કે જે સાધ્ય ઉદ્દિષ્ટ હોય અને તે સિદ્ધ કરવા માટે જે સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તે ઉભય વચ્ચે હંમેશા ઘણો ગાંઠ અને અંતરંગનો સંબંધ રહેલો છે. સાધ્ય સાધ્ય હોય પછી જે સાધનો ખેડાં હોય તો પરિણામે તે સાધ્યને જ દુષિત કરશે અથવા તો તે સાધ્યને ખોટું વળણુ આપશે. સાધન અને સાધ્ય આ રીતે અત્યંત ગાંઠપણે જોડાયેલાં છે અને અન્યોન્યથી કોઈ પણ રીતે છુટાં પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ. ભૂતકાળમાં અનેક મહાપુરોષો આ પાઠ આપણને શીખવ્યો છે અને એમ જતાં પણ કમનસીબે તે ભાગ્યે જ શાંત રાખવામાં આવે છે.

નૈતિક મૂલ્યોનો આમહલ

આ વિષયને લગતા કેટલાક ખ્યાલો હું તમારી સમક્ષ રજૂ કરવાનું સાહેસ કરું છું અને તે એટલા માટે નહિ કે આ ખ્યાલો તદ્દન નવા અથવા મૂલિક

છે, પણ એટલા માટે કે મારી આજ સુધીની જીંદગી કે જે સતત પ્રવૃત્તિ, અધ્યયન અને ફરજિયાત નવરાજના નાના મોટા ગાળાઓમાં વહેંચાયેલી છે તે જીંદગી દરમિયાન એ ખ્યાલોની મારા મન ઉપર બહુ ઉઠી ઊપ પડી છે. મારા દેશના મહાન નેતા મહાત્મા ગાંધી જેમની પ્રેરણા અને જીવનશાયા નીચે હું મોટા થયો છું. તેઓ હંમેશા નૈતિક મૂલ્યો ઉપર ખૂબ ભાર મૂકતા હતા, અને સાધ્યની આપેક્ષાએ સાધ્યને કદિ પણ ગોણું નહિ લેખવા તેઓ સતત એવનણી આપ્યા કરતા હતા. અમે તેમની મહત્તાને પાત્ર નથી, એમ છતાં અમારાથી અને તેઓ તેમને અનુસરવાનો અમે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. મર્યાદિત રીતે પણ અમે તેમના શિક્ષણને જેટલું અનુસરી શક્યા હતા તેમંથી પણ અમે સુદૂર પરિણામો હાંસલ કરી શક્યા હતા. એક મહાન અને સમર્થ પ્રજા સાથે એક પેઢીના તીવ થયાં પણ બાદ અમે રક્ષણ બન્યા અને આ સફળતા કે જેનો યશ બન્ને પક્ષના ફાળે બળ્ય છે તેનો કદાચ સૌથી અગત્યનો ભાગ તો અમે એ સફળતા ફરી રીતે મેળવી તેમાં રહેલો છે. આવા મોટા સંઘર્ષ અને અધ્યયનથી મુલેકશાન્તિપૂર્વક સમાધાન આવે અને એ પક્ષો વચ્ચે પરસ્પરને સહકાર આપતા મૈત્રીમય સંબંધો સ્થપાય-આની નીકળે બીજો કોઈ દાખલો આજ સુધીના ઇતિહાસમાંથી લાગે જ શોધ્યો સાંપડે તેમ છે. એ પ્રજા વચ્ચેની કડવાઈ અને ઝેરવેર કેટલાં જગદીયો અદ્યય થયાં અને તેના રચાને એકમેકને સહકાર અને સાથ આપવાની શક્તિ પેદા થઈ એ ભરે આશ્ચર્યજનક છે. અમે એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરફ રવેજાપૂર્વક આ સહકારભર્યો સંબંધ અહીં રાષ્ટ્રનાં નિરંકાર કર્યો છે. બીજી વધારે અનુસર્થી પ્રગમોને કે ઇ પણ પ્રકારે સત્તાહ આપવાની હું કૃત્તા કરવા નથી માગતો, પણ આપની વિચારણા માટે હું સચવી રાકું કે હિંદની સુવેદ્યાનિભરી ઉત્કાન્તિમાં એવા એક બોધપાઠ રહેલો છે જે આજની દુનિયાના વધારે મોટા અને વ્યાપક પ્રશ્નોને પણ લાગુ પાડી શકાય. આ ઉત્કાન્તિ આપણા માટે એ તરફને પુરવાર કરે છે કે માનવજાતના ભાગ્યનું નિર્માણ કરવા માટે પશુબળનું અવલંબન અનિવાર્ય છે એવું કહ્યું જ નથી, અને કોઈ પણ સુદ્ધ કરતાં પણ તે સુદ્ધનું સંમાચન કરવાની પદ્ધતિ અતિ તે સુદ્ધનો કેવો અંત આવે છે તે

અને મહત્વની બાબત છે. માનવી જીવનના ધડનમાં પશુબળે જન્મેલો ઉપોગી ભાગ જીવજાળના ઇતિહાસમાંથી આપણે તારવી શકીએ છીએ, પણ સાથે સાથે એમણી એ પણ આપણને બાળવા મળે છે કે આપણું કોઈ પણ બળ આખરે દુનિયાનાં નૈતિક બળોની ઉપેક્ષા કરી શકતું નથી, અને જ્યારે પણ એવી ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનાં માઠાં પરિણામો ઉપેક્ષા કરનાર જનસમુદાયને ભોગવવાં જ પડે છે. આજે આ સમસ્યા આપણી સામે અત્યંત ઉત્કટપણે આવીને ઉભી રહી છે, કાચુ કે આજે જે શસ્ત્રો પશુબળ પહે પેદા થયાં છે તેના વિચાર કરતાં પણ કંપારી છૂટે તેમ છે.

રાજકુટુંબી પુરોહીની કર્તવ્યમર્યાદા

મને માલુમ છે કે રાષ્ટ્રવકીવરી પુરુષ અથવા તો જેના માથે ભૂદેર ખાતાંઓની જગ્યાવધરીઓ રહેલી છે તેવો તંત્રનિષાઘક કેવળ તાત્વિક સત્યને અનુસરીને ચાલી શકે નથી, એ તાત્વિક સત્યને સાથેના પ્રગમનો કેટલા અંશમાં મદદ કરે છે તે પ્રમાણમાં તેની પ્રવૃત્તિ અને આચરણ સમાવૃત્તિ રહી શકે છે. એમ છતાં પણ પાશ્વનું સત્ય એ જ સત્ય નરકિ રહે છે અને તેને જ હંમેશાં લક્ષ્યમાં રાખવું પડે છે અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિ અને કામકાજ તેને અનુલક્ષીને જ આપણે નિર્માણ કરવા ભોધએ. એમ ન કરીએ તો આપણે અસત્યના દૂષિત વર્તુળમાં ફસાઈ પડીએ અને એક જોડા કાર્યમાંથી બીજું જોડું કાર્ય એમ જોડા કાર્યની પરંપરા જનમ પામે.

હિંદનો રાષ્ટ્રકુટુંબમાં પ્રવેશ

હિંદ પુરાણો દેશ છે અને તેનો જીવજાળ ભાર ભન્ય છે. આમ છતાં પણ હિંદ સદા નિત્યવતન છે અને તેનામાં પણ નવાં પ્રેરણામયો અને નવી કામનાઓ પેદા થઈ છે. ૧૯૪૭ના ઑગસ્ટ પછી હિંદ પોતાની પરદેશો સાથેની નીતિ સ્વતંત્રણે નક્કી કરવાની રિયલિમાં આવ્યું છે. ન ઉપેક્ષા કરી શકાય કે ન ટાળી શકાય એવી કેટલીક તત્કાલીન વાસ્તવિકતાઓ તેને ઘેરી વળી હતી અને એ રીતે તેની કાર્યશક્તિ મર્યાદિત અને, રૂઢાવડી હતી. એમ છતાં પણ તેના મહાન પિતાએ આપેલ બોધપાઠ તે બહી શકે એમ નહોતું. સિદ્ધાન્તને બની શકે તેટલો વ્યવહારમાં ઉતારવાનો તેણે અશ્વરૂપો પણ

પ્રયત્ન કર્યો છે. રાષ્ટ્રોના કુટુંબમાં તેણે પહેલી જ વાર પ્રવેશ કર્યો છે અને યુગ્મજાતમાં તેમના ઉપર હજુ હિંદ પડતું, પ્રભુત્વ જમાવી શક્યું નથી. તો પણ હિંદના પક્ષે ચોક્કસ લાભ અને અનુકૂળતા પણ છે. વળી તેની પાસે અપ્રગટ એવી પુષ્કળ સાધનસામગ્રી અને શક્તિઓ ભરેલી છે જેના વડે આ રાષ્ટ્રસંસ્થા ઉપર હિંદનું વર્થસ્ અને પ્રભુત્વ ઉત્તરોત્તર વધતું રહેવાનું છે.

હિંદની આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો -

હિંદને મોટા લાભ એ હતો કે તે નૂતન આગતુક હોઇને તેને ભૂતકાળનું કોઇ બંધન નહોતું, જૂની દુશ્મનાવટ કે જૂની સંબંધગાંઠો અથવા તો ઐતિહાસિક ઘાવાઓ અને પરંપરાગત હરીફાઇઓની તેને કોઇ પૂર્વભૂમિકા નહોતી. તેના પહેલાના શાસકો પ્રત્યે પણ તેના દિલમાં કોઇ કડવાશનો અંશ આજે વિદ્યમાન નથી. આમ હોવાથી હિંદે કશા પણ પૂર્વગ્રહો કે પરાપૂર્વની દુશ્મનાવટની મંથી સિવાય કોઇ કોઇ સ્વાગત કરવા માટે અને તે કોઇ તરફનું સ્વાગત અનુસરવાની આજ્ઞા સાથે આ યુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો છે. પોતાની આંતર-રાષ્ટ્રીય નીતિ વિશાળ દૃષ્ટિથી પ્રેરિત એવા સ્વાયંચાલુના આદર્શનું, નક્કી કરવાનું હિંદ માટે અનિવાર્ય ઢાવા છતાં સાથે સાથે આ નીતિને પોતાના વિશાળ માદ્ય અને ઉદ્યત વિચારસરણીના રંગે તેણે રંગી છે. આ રીતે તેણે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થો સાથે મહાન આદર્શ અને આત્મતાનો મેળ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પરદેશી નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે: કાંઈ પણ મુખ્ય રાષ્ટ્ર અથવા તો રાષ્ટ્રના મંડળ સાથે જોડાયેલું નહિ, પણ સમયે સમયે ઉપરિચિત થતા દરેક તક-સારી અથવા તો વિવાદાર્પક મુદ્દાના ચુલ્હોમો સ્વતંત્ર પૂર્ણ વિચાર કરવા અને તે મુજબ વળણ અપત્તાર કરવું. - આ ધોરણ ઉપર વિશ્વશાંતિની સતત ઉપાસના, પરાધીન પ્રજાઓની મુક્તિ, રાષ્ટ્રીય તેમ જ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા, નિયતિત બેદખાવનું ઉન્મૂલન અને આજે દુનિયાના મોટા ભાગને પીડી રહેલ છે તે તંગી, બાધિ અને અજાનતું નિવારણ.

હિંદની આંતરરાષ્ટ્રીય તટસ્થતા એટલે શું?
હિંદ કોઇ પણ એક રાષ્ટ્ર અથવા તો રાષ્ટ્રોના એક ચોક્કસ મંડળ સાથે શા માટે જોડાયું નથી, એ પ્રશ્ન મને વારંવાર પૂછવામાં આવે છે અને મને એમ કહેવામાં

આવે છે કે અમે એમ નથી કરતા એનો અર્થ એ છે કે અમે તટસ્થતાના અર્થગા નીચે સુરક્ષિત રહીને કોઇને પુત્ર કે નાછુલ કરવા માગતા નથી. આ પ્રશ્ન અને આ ટીકા સદા સમર્પણ-તેવી છે, કારણ કે શ્રોત્રીના સંપર્ષે જોએ એમાં સડોવાયલા હોવા છે તેઓ અન્ય રાજ્ય સ્વીકારેલી શાંતિપૂર્ણ તટસ્થતાને અહિકીન, સાંકડી દૃષ્ટિ, નકારાત્મક, અવાસ્તવિક અર્થમાં તો પૈશ્વિકિહોણી શેખવા પ્રેય એ અસ્વાભાવિક નથી, પણ મારે એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે હિંદે જે રાજનીતિ અપત્તાર કરી છે તે કેવળ નકારાત્મક કે તટસ્થ રાજનીતિ નથી, પણ વિધેય-ત્મક અને પ્રાણવાન, રાજનીતિ છે અને એ રાજનીતિનું સ્વરૂપ અમારી આઝાદીની લડતમાંથી અને મક્કામાં ગાંધીજીના શિક્ષણમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યું છે.

સુલેહશાંતિનું સાતત્ય પ્રગતિ અને વિકાસના માર્ગે આગળ વધવા માગતા અમારા હિંદ માટે તો અત્યંત આવશ્યક છે જ, પણ સાથે સાથે આજની દુનિયાને પણ તેની અસાધારણ અગત્ય છે. એ સુલેહ શાંતિની શી રીતે રક્ષા થાય? આક્રમણકારને વગે પડવાથી નહિ, અસત્ય કે અપાય સાથે માંડવાળ કરવાથી નહિ, પણ લડાઈની વાતો કરવાથી અને નૈવારી કરવાથી પણ નહિ જ. કોઇ પણ અયોગ્ય આક્રમણનો સામનો તો કરવો જ રહી, કારણ કે આવું આક્રમણ સુલેહશાંતિને જોખમાવે છે. સાથે સાથે ગયા વિશ્વયુદ્ધમાંથી મળેલા બોધપદ પણ આપણે યાદ રાખવો જ જોઈએ, અને એ બોધપદ આપણી સામૂહીક હતાં આપણે એ જ માર્ગ ચાલી જતા છીએ એ ભારે આશ્ચર્યજનક છે.

દુનિયાની એ દુશ્મનઝાવણીઓમાં વહેંચણી
આજની દુનિયાને એ દુશ્મન ઝાવણીઓમાં વહેંચી દેવાની જે હીલચાલ ચાલી રહી છે તે હીલચાલ જ જે અયમ્મણથી દૂર રહેવાનું ઇચ્છામાં આવે છે તે અય-ગમળને નજીક લાવી રહેલ છે. તેમાંથી એક ભયંકર ભય-આક્રમણ મનોદશા પેદા થઈ રહી છે. એ ભયાન્કર મનોદશા માનવીના ચિત્તને અધકારથી આવરી લે છે અને તેમને અરણે માર્ગે જેવી જાય છે. આપણા ઇચ્છનમાં ભય જેવું કશું ભૂલું અને છડું નથી. મુનાઈદ સ્ટેડના મહાન પ્રમુખે, કહ્યું હતું તેમ આ “દુનિયામાં ખરી રીતે ભય સિવાય બીજા કશાથી બીજા જેવું છે જ નહિ” આમ હોવાથી આ અવન દુશ્મનો

બનાવશે અને આખરે નાબૂદ કરશે એ જ આજની આપણી મોટી સમસ્યા છે. તે આખી દુનિયા એક જ બીજા પક્ષમાં વહેંચાઈ જાય અને લાક્ષણિકતા વાળાં કરવા લાગે તો આ બંધન યુદ્ધ નથી. એમ કરવાથી તો યુદ્ધ જ લગભગ નિશ્ચિત રૂપેને ધારણ કરે છે. અમે રાષ્ટ્રસંઘના સભ્યો છીએ અને એ સભ્યતાની જવાબદારીઓ અને ફરજોથી જરા પણ દૂર રહેવા અમે ઇચ્છતા નથી. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના સભ્ય તરીકેની જવાબદારી અમે સંપૂર્ણપણે સ્વીકારી છે અને તેને અમે વફાદારીપૂર્વક વળગી રહેવા માગીએ છીએ. સર્વોચ્ચની સાધનામાં અમે અમારો પૂરો ફાળો આપવા માગીએ છીએ અને અમારી સેવા પણ પૂરા પ્રમાણમાં રજૂ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. પણ તે અમે અમારી જ રીતે અને અમારા પસંદ કરેલા માર્ગે જ કરી શકીએ.

અમે સોડાસ્ટનની પદ્ધતિમાં ઉત્કૃષ્ટપણે માનીએ છીએ અને રાજકારણી તેમજ અર્થિક ઉદ્યમ પ્રદેશ ઉપર સોડાસ્ટનની હકૂમત વિસ્તારવા માગીએ છીએ. કારણ કે તંગી, ગરીબી અને અસમાનતાની વચ્ચે કોઈ પણ લોકશાસિત તંત્ર લાંબી વખત ટકી શકે જ નહિ. સોડાસ્ટન જીવનધરણી ઉપર આવે અને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં સુધારણા થાય એ અમારી તત્કાલીન જરૂરિયાત છે. આમાં જેટલા પ્રમાણમાં અમે સફળ થઈએ તેટલા પ્રમાણમાં દુનિયામાં શાંતિ ફેલાવવાના કાર્યમાં અમે મદદરૂપ થઈ શકીશું. અમારી નબળાઈ અને નુકસાનમાં અમને ખૂબ લાન છે, અને અમારામાં વધારે ઉચ્ચ કોટિના ગુણો હોવાનો અમારે કોઈ દવે નથી. પણ અમારા અગ્રણ નિરાળાપણાને લીધે અમને જે લાભ મળે છે તે અમે ગુમાવવા ઇચ્છતા નથી અને અમે માનીએ છીએ કે એ પ્રકરેના નિરાળાપણાની ભગવણી માત્ર અમારા જ લાભમાં છે એટલું જ નહિ, પણ દુનિયાની સુલેકગાંઠ અને આઝાદીના પણ લાભમાં છે. એ નિરાળાપણું એટલે એકલવાયાપણું કે ઉલ્લસિત નથી. તેમ જ સ્વાતંત્ર્યની શાંતિ જ્યારે નોખમમાં આવે ત્યારે પણ તટસ્થ રહેવાની તેની ધાજળ કોઈ જાતે નથી. જ્યારે માનવજાતિ સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિ નોખમમાં હશે ત્યારે અમે તટસ્થ રહી શકીશું નહિ અને રહેશું પણ નહિ. એવા વખતે તટસ્થ રહેવું તે જેને મોટે અંશે લાડા છીએ અને જેના પક્ષે અમે ઉભા છીએ તેના જ દોષ કરવા બેસીએ છીએ.

નબળી પ્રજા ઉપરનો શાસનમોહ

જો સુવેદ્યતાની આપણે રક્ષા કરવા માગતા હોઈએ તો યુદ્ધનાં મૂળ કારણોનો. અને નહિ કે તેનાં ઉપરથી દેખાતાં ચિહ્નોનો સામનો કરવો જોઈએ. આધુનિક દુનિયામાં યુદ્ધનાં મૂળ કારણો શું છે? એક દેશનું બીજા દેશ ઉપર શાસન અથવા તો શાસન કરવાનો પ્રયત્ન આ એક પાયાનું કારણ છે. એશિયાના કેટલાય વિશાળ વિભાગો ઉપર આજ સુધી પંડેરી ને ખાસ કરીને યુરોપની સત્તાઓનું રાજ્ય ચાલતું હતું. પાકિસ્તાન, મલેશિયા તેમ જ બર્મા માફક અને પણ ચિટ્ટી શહેનશાહતના એક ભાગરૂપ હતા. ફ્રાન્સ, રોલેન્ડ અને પોર્ચુગલ આને પણ એવા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશો કબજે છે કે જેમના ઉપર તેમના વાગ્યો ફરે છે. પણ રાષ્ટ્રતાદની ચમતી જતી બરતીએ અને આઝાદીની તખલાએ એશિયામાં અસ્તિત્વમાં આવેલી પશ્ચિમની શહેનશાહતોનો મોટે ભાગે નાશ કર્યો છે. ઇન્ડોનેશિયામાં, હું આશા રાખું છું કે જલદીથી એક સ્વાતંત્ર્ય અને સર્વસત્તાધીશ રાજ્યની સ્થાપના થશે. અમે એ પણ આશા રાખીએ છીએ કે ફ્રેન્ચ ઇન્ડો-ચાઇના પોતાની જ પસંદગીના સ્વાતંત્ર્ય નીચે બહુ ટુંક સમયમાં સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરશે. આફ્રિકાનો ઘણો મોટો ભાગ આજે પણ પંડેરી સત્તાઓને અધીન છે, જેમાંની કેટલીક સત્તાઓ હજી પણ પોતાની હકૂમતોને એ ખડમાં વધારેને વધારે ફેલાવે કરી રહેલ છે. એ કપાલ છે કે સામ્રાજ્યવાદી અને વસાહતગ્રાહીના બાકી રહેલા અવશેષો બહુ થોડા સમયમાં તદ્દન અદ્યત્ત થઈ જશે.

જાતિકેય

યુદ્ધનું બીજું કારણ જાતીયત સંબંધોની સમસ્યા છે. અમુક જાતિઓએ જાતમાં કે અંશેધનમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે અથવા તો લાક્ષણિકતા અને સુવેદનાં સંકળના પ્રાપ્ત કરી છે તે ઉપરથી તેઓ એમ માની રહી છે કે તે એક જાતિ તરીકે બીજા જાતિઓ કરતાં ખૂબ ચરિયાતી છે અને તેને લીધે બીજા પ્રજાઓ સાથે નિરાશરયુક્ત વર્તન કરવાને પ્રેરણ છે. બાલ્ટિકમાં મોટે ભાગે સફળતાપૂર્વક નિકેટન કારવાના લખાતક પ્રયત્નમંથી આવડ્યો એ બાબતનો પુરાવો જેવા મુળો. એશિયા તેમજ આફ્રિકામાં અસ્થિત્વકાર જોડેર રીતે અને બારે કુખ્યાત પૂર્વક વ્યવસ્થા થઈ રહી છે, માનવજાતના ભયંજક સર્વ

મહાન ધર્મો પૂર્વનાંથી ઉદય પામ્યા હતા. અને યુરોપ અને અમેરિકાને દુનિયાના ધર્મહાસમાં જ્યારે કોઈ જાણતું પણ નહોતું ત્યારે ખીજી બાજુએ મારે જન્મ અને વિદ્યમયજનક સમ્પત્તાઓનાં નિર્માણ થયાં હતાં. પશ્ચિમે ઘણી વખત એશિયા અને આફ્રિકાવાસીઓને તિરસ્કાર કર્યો છે અને આજે પણ ઘણે ઠેકાણે માનવહક્કની સમાનતા સ્વીકારવાનો જ માત્ર નહિ, પણ સર્વસામાન્ય માનવતા તેમ જ માનવોચિત સહભાવનો પણ તે ઈકાર કરી રહેલ છે. આધુનિક દુનિયામાં આ એક ધણું મોટું બંધસ્થાન છે, અને જ્યારે એશિયા અને આફ્રિકા લાંબા વખતની નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને જાગૃત બની રહેલ છે ત્યારે આ અનર્થમાંથી એક એવા હતાશન પ્રગટ થવાનો સંભવ રહે છે, કે જેનાં પરિણામો કે પ્રત્યાઘાતોની કોઈ કલ્પના કરી શકે તેમ નથી. આપના જ એક મોટા માણસે કહ્યું હતું કે આ દેશ અડધો ગુલામ અને અડધો આઝાદ એ જ્ઞામાં કોઈ કાળે ટકી શકે નહિ. દુનિયા પણ જે તેના અડધા ભાગ ગુલામીમાં સમગ્રતો હોય અને તિરસ્કાર વડે સદા અપમાનિત થયા કરતો હોય તો લાંબો વખત ટકી શકે જ નહિ.

સર્વવ્યાપી તંત્રી અને સંકટપરેપરા

યુદ્ધ અને વિપ્લવનું ત્રીજું કારણ અનેક દેશોમાં અને ખાસ કરીને એશિયા અને આફ્રિકામાં લાખો માણસો જે વસ્તુમાત્રની તંત્રી અનુભવી રહ્યા છે અને પાર વિનાની હાડમારીઓ તથા સંકટો ભોગવી રહ્યા છે તે છે. પશ્ચિમમાં એ કે યુદ્ધને લીધે લોકોને સંકટ અને અનેક મુશ્કેલીઓના ભોગ બનવું પડ્યું છે, એમ છતાં પણ સામાન્ય માણસ સાધારણ રીતે અમુક પ્રમાણમાં સુખસગવડો ભોગવતો હોય છે. જે છવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતોની જ ચોતરફ તંગી વર્તતી હોય, તો તેમાંથી નિરાશા, નિષ્પુરતા અને વિપ્લવવાદીની વિનાશકારક શાસ્ત્રવાળી જ પેદા થાયની.

સમુદાયે અન્ય દેશોને તાપ્તા નીચે ચાખવાની વૃત્તિ, ઐતિહ્ય, આર્થિક અસમાનતા અને સંકટ-પ્રચુરતા-આ મુખ્ય અનર્થો છે. આપણે જે સુદૈર્ઘ્યાન્તિના રથાચિત્તને ચાલતા હોઈએ તો આ સર્વ અનર્થોનું નિવારણ કરવું જોઈએ. જે આનો આપણે કોઈ ઉપાય વિચારી કે ચોક્કસ શક્ય તેમ ન હોઈએ તો અન્ય પ્રકારના પોકારો અને લોકસેવા જનતાનાં. ચિત્તને સ્પર્શ્યાં પિતા રહેશે નહિ.

એશિયાની જાગૃતિ: હિંદના સદેશ

એશિયાના ઘણાખરા દેશો સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના સંઘમાં જોડાયા છે અને બીજા પણ, અગ્રો આશા રાખીએ છીએ કે, આ સંઘમાં જરૂર જોડાશે. આફ્રિકાના દેશો માટે પણ અમે એવો જ આશા સેવીએ છીએ. આ સંયુક્ત જોડાણની હિતચાત્ર વેગપૂર્વક ચાલવી જોઈએ અને અમેરિકા તેમ જ યુરોપે આ દિશાએ અને તેટલી સગવડ કરી આપવી જોઈએ. આજે આપણે રાજકારણી કે આર્થિક ક્ષેત્રોમાં જ માત્ર નહિ પણ માણસ જનતાના માનસમાં ફેરફાર થઈ રહેલા નગર સામે જોઈએ છીએ. એશિયા ફરીથી જાગૃત થઈ રહ્યું છે. પોતામાં અદ્ભુત શક્તિસભર અનુભવી રહ્યું છે, અને પ્રગતિના માર્ગે આગળ વધવાને અને તેના વિરાટ જનસમુદાયનું આર્થિક ધોરણ ઉચે લાવવાને ઉત્કટ આતુરતા દેખવી રહ્યું છે આ વિરાટ કાય ખંડની જાગૃતિ માનવજાતના લાંબતી દાંધળે અત્યંત મહત્વની છે અને બહુ ઉંચી કક્ષાના દરજ્જા રાજકારણી કૌશલ્યની અપેક્ષા કરાવે છે. આ જાગૃતિના પ્રયોનો, તેની સામે માત્ર બંધપૂર્વક જોવા કરવાથી કે એકલવાયોપણનાં વૃત્તિ દાખવવાથી, ઉકેલ લાવી નહિ શકાય. તે માટે મૈત્રીભર્યા અને પરસ્પર સંકાનુભૂતિપૂર્વક સમજવાની વૃત્તિપૂર્વકતા અભિગમની, આપણે કંઈ દિશાએ જવું છે તેને હકતા ક્ષેત્ર અને ઉદ્દેશોની સ્પષ્ટતાની અને તેને અમલમાં લાવવા પરસ્પર સહયોગી પ્રયત્નની જરૂર છે. આજે રાજસામગ્રી વસાવવા, પાછળ અનર્ગળ શક્તિ અને સાધનસામગ્રીની વ્યય કરવામાં આવે છે. અનેક રાષ્ટ્રોના અદાજવર્ષોમાં આ જ બંધ બેંધ મુખ્ય રચના ભોગવે છે, પણ એ શક્તિ અને દ્રવ્યના ગંભીર વ્યય દ્વારા દુનિયાની શાન્તિના પ્રયત્નો કોઈ ઉકેલ આપવાનો નથી. સંભવ છે કે એમાંથી અમુક અંશ પણ ખીજી રીતે અને બીજા હેતુઓ પાછળ ખર્ચવામાં આવે તો તેમાંથી શાન્તિ અને સુખનો વધારે વ્યાધાર રાખવા લાયક રચાઈ ઉપાય જડી આવે આ હિંદને અભિપ્રાય છે. માન્યતા છે, સંદેહ છે અને તે સર્વ વિચારવંત નરનારીઓ સમક્ષ, સદ્ ભાવપૂર્વિત માનવીઓ સમક્ષ માનવતાના શુભ નામ ઉપર સપ્રથ મૈત્રીભાવનાથી પ્રેરાઈને રમૂ કરવામાં આવે છે. આ અભિપ્રાય અથવા માન્યતા કેવળ કાર્ત્તવ્યિક ન્યાયના તરફથી ઉપર ચલાયેલ નથી, પણ જે સમસ્યાઓ આજે આપણ સર્વને પડી રહી છે તેના ઉંડા ચિન્તનમાંથી પેદા થયેલ છે, અને એની ગુણવિશેષતાની પ્રતીતિપૂર્વક આ પ્રજા સમક્ષ તે રમૂ કરવાની હું હિંમત કરું છું.

ગુજરાતી કળા છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં

શ્રી. રવિશંકર મહારાજે રાવળ
(સપ્ટેમ્બરના અંકથી અનુસંધાન)

(મસ્તક સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં ગુજરાતી કળાના ૧૯૧૮ થી ૧૯૩૬ સુધીના વિકાસક્રમની તારીખવાર યાદી આપી હતી તેમાં આપની સહી મળેલા અને પાઠ્યથી લેઈ ઉપર આવેલા કેટલાક વિગતો પુરવણીરૂપે અહીં નીચે આપવામાં આવે છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૭ અમદાવાદમાં ભારત કલા મંડળની સંસ્થાપન. તેનું પહેલું મંગળ પ્રત્યેન કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ, કલાપત્ર, 'રૂપમંતા' તંત્રી થી. ઉદ્વેગંદકુમાર ગાંધીજીએ કયું હતું. ત્યારપછી આ મંડળ દ્વારા અમદાવાદમાં અનેક કળા પ્રવૃત્તિઓ થઈ હતી અને તે ફળુ ચાલુ છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૯ થી નાનાકાસ ચમનલાલ મહેતા I. C. S એમણે ભારત કલા મંડળ સમક્ષ ભાષણ કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૩૦ થી. રવિશંકર મહારાજે રાવળને રચનિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૩૬ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૧૨મીમાં પહેલી વાર કળાને એક વિભાગ થયો અને તેના પ્રમુખ તરીકે કાકાસાહેબ કાલેકરે 'કળા, એક જીવન દર્શન' એ વિષય પર મનનીય નિબંધ આપ્યો.

હવે ૧૯૩૬ પછીથી ૧૯૪૬ સુધીની તારીખવાર પાછી રજુ કરેલા લેખ યાદ કરવામાં આવે છે. ૨. મ. રા.)

ઇ. સ. ૧૯૩૮ બેરી કાકા અંકાદવાળાએ Renaissance in India (ભારતીય સમુદાય) પર તા. ૨૭-૮-૩૮ ના રોજ ભારત કલા મંડળના વાર્ષિક સમારંભમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું. ૨૦-૧૦-૩૮ ના રોજ ભારત કલા મંડળ તરફથી ઇંગ્લિંધી છબીઓની કળા શીખી આવેલા શ્રી. મહેશ્વર મુક્તને નગેરે સત્કાર થયો.

ઇ. સ. ૧૯૩૮ ડિસેમ્બરમાં કરોમ્પી સાહિત્ય પરિષદના કળા વિભાગના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. રવિશંકર રાવળની વરણી થઈ. તે વખતે તેમણે 'ચિત્રસૃષ્ટિ' નામનો નિબંધ વાંચ્યો. શ્રી. કનુ દેસ હને રચનિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૩૯ દિમાકવની કુટુંબીકુમાં નમરગામે, ચોવીસ વર્ષથી વસવાટ કરી રહેલા પ્રખ્યાત રચિત્રક કળાકાર અને મહાન ચિત્રક મહર્ષિ નિકોલાસ રોરીકનાં ગ્રજાચિત્રોનું પહેલવહેલું નગેરે પ્રદર્શન અમદાવાદમાં થયું.

ઇ. સ. ૧૯૩૯ ફેબ્રુઆરીક ચિત્રોની કળા વિસ્થાવનાર કુમાર કેમેરા મંડળ પત્રકારને 'નિહારિકા' કેમેરા

કથમ નામથી મોટું સ્વરૂપ પામ્યું. ત્યાર પછી આગળ સુધીમાં એ મંડળ તરફથી ઘણાં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનો થયાં છે અને તેના સભ્યો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોમાં ચાંદ અને પદવી પામ્યા છે. એ જ વર્ષમાં તેમણે પહેલવહેલું અખિત્ર ભાગન ફોટો ચિત્રોનું પ્રદર્શન બન્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૪૦ મુંબઈ સાહિત્યપરિષદના કળા વિભાગના પ્રમુખ તરીકે જોનીક પત્રના સુપ્રસિદ્ધ કળાવિવેચક ડૉ. ધરમરાઈ જી વ્યાસની વરણી થઈ તેમણે ગુજરાતી કળાકારોને ઉત્તેજન આપવા ઉદ્દેશોવન કર્યું.

ઇ. સ. ૧૯૪૧ રાનિનિકેતનના વાર્ષિક મહોત્સવના પ્રમુખ મહેમાન તરીકે શ્રી. રવિશંકર રાવળને આમંત્રણ મળ્યું. ત્યાંથી તેમણે કલકત્તા, પટણા, લખનૌ, નાલંદા, બનારસ વગેરે સ્થળોના કલાસભેદો અને કલાકારોના પરિચય કરવા સંસ્કારવાળા કરી. એ જ વર્ષમાં લાકીથી કુમાર મંગલસિંહજીએ "રાગ મંજુષા" પ્રગટ કર્યું.

ઇ. સ. ૧૯૪૨ મુંબઈમાં પહેલી ધસાકા કલાકાર પરિષદ થી. ૨. મ. રાવળના પ્રમુખપણા નીચે મળી આવી પરિષદ આખા દિંદમાં પ્રથમવારની હતી. ચિત્રકાર શ્રી. રસિકલાલ પરીખને રચનિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૪૩ ગુજરાત કલા સંઘ ચિત્રકાળાને વડોદરા રોડે મુખીઅમમાં મહાશય પ્રનાપસિંહનવા જગતી દિને પ્રદર્શન કરવાનું નિમંત્રણ મળ્યું. ના. ૮ જાનેવારી ૧૯૪૬ ના દિને શ્રીમત મહારામને હાથે તે પુસ્તક મળ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૪૩ જૂનમાં વડોદરા કોલેજના શ્રી. મંજુલાલ મેનમુલને Cultural Background of Gujarat Art especially Miniatures ગુજરાતની કળાની સંસ્કૃતિક ભૂમિકા-ખાસ કરી લઘુ ચિત્રોના મહા નિબંધ માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી ડોક્ટરની પદવી મળી. એ સિવાય એમને હાથે ગુજરાતના કળા ક્ષેત્ર ઉપર વિવિધ ઇલેમિન્ટરી અનેક નિબંધો લખ્યા છે.

ઇ. સ. ૧૯૪૩ ડિસેમ્બરમાં વડોદરામાં સાહિત્ય પરિષદના કળા વિભાગમાં શ્રી કનુ દેસાઈ પ્રમુખ થવા તે પ્રસંગે તેમણે 'કળાકારનાં મંથનો' નામનો મહુ રચિત પરત્વે મનનીય નિબંધ આપ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૪૩ રવિશંકર રાવળ મુંબઈની આર્ટ સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયાના તે વર્ષે માટે પ્રમુખ ચૂંટાયા.

ઇ. સ. ૧૯૪૬ દિલ્હીમાં ઓફ ઇન્ડિયા આર્ટસ એન્ડ ક્રફ્ટસ સોસાયટીના આમંત્રણથી દિંદના પચાસ

જેટલા અમગણ્ય કલાકારો અને કલાવિદોની પરિષદ યજ્ઞ-મંદાસ ગવર્નમેન્ટ આર્ટસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ દેવીપ્રસાદ રાય ચૌધરી પ્રમુખ હતા; પરંતુ આ પરિષદના પ્રતિનિધિઓ માત્ર વ્યક્તિગત જવાબદારી ધરાવતા હોય આ પરિષદ સમરત ભારતની પ્રતિનિધિરૂપ સંસ્થા સ્થાપી ન શકી. છતાં દિલ્હીની 'આર્ટ સોસાયટી'એ એવા જ આશયથી પોતાનું બંધારણ અનુકૂળ કરવા, નવા ફેરફારો કરવા માથે લીધું. આ પરિષદમાં ૨૯ મનુ હકકર અને રવિશંકર રાવજી સક્રિય ભાગ લીધો હતો.

ખ. સ. ૧૯૪૬ સાહિત્ય પરિષદ રાજકોટમાં મળી તે વખતે પ્રદર્શન વિભાગના અને કળા વિભાગના સ્વાગતાધ્યક્ષ લાહીના કુમાર શ્રી મંગળસિંહજીએ પ્રેરણાત્મક બંધુ આપ્યું અને પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન શ્રી. નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા i.c.s. ના હાથે થયું.

છ. સ. ૧૯૪૭ દિલ્હીમાં બીજી કળાકાર પરિષદ મળી તે વખતે મુંબઈના પ્રતિનિધિઓ કીકે સંખ્યામાં હાજર હતા, શ્રી. મુકુન્દરાજ આનંદ, શ્રી. અમ્બેદકર, શ્રી. રવિશંકર રાવજી, શ્રી. કેકે ગોંપી, શ્રી દીનેશ વ્હોરા અને શ્રી. મનુ હકકર વગેરેએ પરિષદને સાચા પ્રતિનિધિત્વવાળી બનાવવા અગાઉના પ્રસ્તાવોના વિરોધ કર્યો અને ડો. મુકુન્દરાજશ્રીના પ્રમુખપણા નીચે ઠરાવ કરી પરિષદનો વલિવટ કરનારી એક સ્વતંત્ર સમિતિ પદર સભ્યોની સ્થાપી. શ્રી. મનુ હકકરે તે વખતે જીએસની આગેવાની લીધી હતી.

છ. સ. ૧૯૪૭ 'કલાચિંતન' નામથી ર. મ. રાવજીના કલા પરના લેખોના સંગ્રહ ભારતી સાહિત્ય સંઘ તરફથી પ્રકટ થયો. (સચિત્ર) તે જ વર્ષમાં "કલાકારની સંસ્કરવાના" ર. મ. રાવજીના કલાપરિષદોનો સંગ્રહ કુમાર કાપ્યંત્રયમાંથી બહાર પડ્યો.

છ. સ. ૧૯૪૮ દિલ્હીના ઠરાવને અન્યથે ફરેલી પરિષદની મધ્યસ્થ સભાએ મુંબઈમાં બંધારણપૂર્વક ત્રીજી કલાકાર પરિષદ મેળવવા ઠરાવ્યું. જુનની ૧૯મીએ ટાઉન હોલમાં મોટા સમુદાય વચ્ચે ત્રીજી પરિષદ યજ્ઞ. મુંબઈના વડા પ્રધાન શ્રી. બળાસાહેબ ખેરે તેનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. શ્રી. શાંતિલાલ ધરમશી ખટાઉએ સ્વાગતપ્રમુખ તરીકે આખ્યાન આપ્યું. શ્રી. કાલે ખંડાળાવાળાએ સભાના પ્રમુખ હતા. મુંબઈ સરકાર વતી શ્રી. ખેરે ૩. ૨૧ લાખ પ્રાંતમાં કળા કેળવણી પાછળ ખર્ચવાનું બહેર ક્યું.

આ પરિષદમાં નવી "એલ ઇ-ડીઆ એસોસિએશન એન્ડ કાઉન આર્ટસ" સ્થપાઈ. તેનું બંધારણ સર્નાનગરે પસાર થયું બધા પ્રાંતના કલાકારો અને કલા સંસ્થાઓની એક પ્રતિનિધિ સંસ્થા તરીકે તેને સ્વીકાર કરાવવા મધ્યસ્થ સરકાર પાસે ઉપુદ્યેશન મોકલવાનું ઠરાવ્યું. પ્રત્યેક પ્રાંતમાં વિભાગીય સંસ્થાઓ નિમોણ કરવાનું નક્કી થયું. આ નવી બંધારણીય સંસ્થાના પહેલા પેઢા ચક્રવર્તી થી. રાજગોપાલાચારી થયા. પ્રમુખ શ્રી. વેકટા-યત્રમ અને ઉપપ્રમુખો શ્રી નંદલાલ જોશ, શ્રી. રવિશંકર રાવજી, પ્રો. રેટલા ફેમરીશ, કાલે જે. ખંડેલાવાળા, સ્પેશિસ્ટાવ ફેરીક અને શ્રી. દેવીપ્રસાદરાય ચૌધરી કર્ણ. એ જ વર્ષમાં મુંબઈની આર્ટ સોસાયટીની મોઠન જીયુનીલી ઉજવવામાં આવી.

છ. સ. ૧૯૪૮ જુનાગઢમાં સાહિત્ય પરિષદના કળા વિભાગના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. જયભાઈ અહિવાસીની વરણી થઈ. તેમણે યુગરાતની કળાને પિરતાર સમજાવ્યો.

છ. સ. ૧૯૪૮ જાન્યુઆરી ૨૯-૩૦ તારીખોએ કલકત્તા ખાતે મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી ફેળવણી પ્રધાન મોસાના આગ્રહના, પ્રમુખપણા નીચે હિંદની તમામ પ્રાંતના અધ્યગણ્ય કલાકારો, કલાચિંતકો અને કલા સંસ્થાના પ્રિન્સિપાલો મળી સીતેર જેટલા પ્રતિનિધિઓની પરિષદ મળી. તેમાં હિંદ સરકારને કળા વિષયક સલાહ અને સચન આપવાને એક સલાહકાર મંડળ સ્થાપાને ઠરાવ થયો જેમાં બહુમતિ કલાકારોની રહેશે તેમ જ હિંદની કલાસંપત્તિનું રક્ષણ કરવા બહાર મથેલી સંપત્તિ પાછી મેળવવા તેમ જ મ્યુઝીયમો પ્રદર્શનો અને પ્રચારકાર્યો તેમજ શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપવાનાં યત્નો તથા ઠરાવો થયા. કલાકારોને સર્વોચ્ચ શિક્ષણ અને તાલીમ આપનાર એક કેન્દ્ર કરવાનો નિશ્ચય થયો. કેન્દ્રકાચની બીજી સંસ્થાઓએ આ પ્રસંગે સંપર્ક સાધવા પ્રદર્શનો અને મેળાવાઓ કર્યા હતા. આખી પરિષદનું અને પ્રતિનિધિઓના પનાસ વગેરેનું ખર્ચ મધ્યસ્થ સરકારે ઉઠાવી લીધું હતું. યુગરાતમાંથી ર. મ. રાવજી આમંત્રિત પ્રતિનિધિ તરીકે આ પરિષદમાં હાજરી આપી હતી અને પદેસ મથેલી કળાસંપત્તિ પાછી મેળવવા આખરો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. શ્રી. નાનાલાલ મહેતા કળાવિવેચક તરીકે હાજર હતા અને તેમણે દિલ્હીમાં હિંદી ચિત્રકળાનું ચિત્રાલય સ્થાપા બાબત સચાઈ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ભારતીય કળાના ઇતિહાસમાં ખ્યા પરિષદ મદદગારી પ્રસંગ ગણી સકાય.

(આ ચાદીમાં રહી મથેલી બાબતો મારે બંધુકારે પાવણી આપશે એવી વિનંતિ છે.) [સમાપ્ત]

સાહિત્ય સમીક્ષા

પરિશીલન

સમન્વયસક્ષી વિવેચન

અવલોકનકાર: પ્રો. જયનંદ દવે, એમ. એ.

[પરિશીલન: લેખક શ્રી. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી; ગ્રંથ: સાહિત્ય મંદિર, સુરત; ઇ. સ. ૧૯૪૬; કિંમત રૂ. ૪-૦-૦]

નૃવસરામ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, ઠાકોર આદિ પંડીતી વિવેચનની આપણી બીજી પેઢીમાં પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીનું સ્થાન ધણું ઉત્કૃષ્ટ છે. સતત અને સચ્ચ અભ્યાસ, કૌશલ્યના ઉચ્ચ વર્ગોમાં દીર્ઘકાળનું અધ્યાપન અને સ્વક્રમી કઠી શકાય તેવું સૂક્ષ્મ સંવેદનપુરુષ-આ અને આવાં બીજાં અનેક કારણોને લીધે એ સ્થાનની ઉત્કૃષ્ટતા મિનિમલિમિત વધતી જાય છે. 'વિવેચના' '૧૯૩૬ ના લક્ષિત વાર્ષિકની સમીક્ષા' અને 'મું'મળ વિદ્યાપીઠ તરફથી 'અભ્યાસીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય' એ નામે અપાયેલાં કૃત્ય વચ્ચેનું માધ્યમજી વ્યાખ્યાનો વગેરેએ એમને એક ઉચ્ચ કોટિના અને જના સહાનુભાવી વિવેચકનું પદ ક્યારનુંયે આપી દીધું છે; પરંતુ 'પરિશીલન'નું પ્રકાશન એ સર્વમાં જાણે કોઈ જુદીજ ભાત પાડે છે. વિશ્વપ્રસાદની પરિપક્વતા, નિષ્પણ્ણની પ્રવાહિતા, શાસ્ત્રીય વિષયોની પકડ, ચર્ચાર્થદ મુદ્દાઓની રજુઆતમાં વ્યક્ત થયું અદ્ભુત કૌશલ્ય અને સ્પષ્ટવક્તૃત્વ-આ સર્વ આખનમાં 'પરિશીલન'ને સારા પ્રમાણમાં સિદ્ધિ વરી છે, એમ અનુકિતને ભય બેઠાંથી વિના કપી શકાય.

પણ આપણે સમગ્ર પુસ્તક વિશે કશો અતિમ અભિપ્રાય બાંધીએ, તે પહેલાં તેમાંના લેખોને વ્યાક્રમગત રીતે ભેદ બદલે: આખા પુસ્તકનું વિષયની દૃષ્ટિએ વિભાગીકરણ કરીએ તો સર્વ લેખોને ત્રણ મોટા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય: (૧) શાસ્ત્રીય કથાનાં વિવેચનો, (૨) મંથવિવેચનો અને (૩) વ્યક્તિ-અનુકરણી લેખો; આ ત્રણમાંથી કોઈ પણ વિભાગમાં ન સમાઈ શકે તેજો પણ એક લેખ છે: 'સાહિત્ય પરિષદનું ચૌદમું સંમેલન'.

(૧) શાસ્ત્રીય કથાનાં વિવેચનોમાં 'વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા' રજુનિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રના અપૂર્ણ પ્રસંગે આપેલું વ્યાખ્યાન છે. એમાં વિવેચનની શાસ્ત્ર તરીકે,

એક કક્ષા તરીકે પ્રતિષ્ઠા નક્કી કરવાનો સમય અને સફળ પ્રયત્ન છે. વિવેચનનાં સાચાં લક્ષણો અને કન્યાઓ પશુ આલેખન કરવામાં આવ્યું છે; અને એ આલેખનના કારીગરીભર્યા વણાટમાં બંદ, ભાષા, અક્ષરકાર, શબ્દ, રસ, પદ્ય, કલા છત્યાદિ આનુગમિક વિષયો પરનાં એમનાં સ્વતંત્ર વિધાનો પણ વણાટ ગયાં છે. એકંદરે આખા વ્યાખ્યાનમાં આપણને જોઈ તલાવગાઢી ચિંતન, વિવેચનનાં સૂક્ષ્મ સ્વક્રમની સાચી સૂઝ, તદ્વિષયક સામગ્રીનું નિષ્કાલણું પરિશીલન વગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. 'દ્વિજોત્તમ કવિતાત્મક' માં લેખકનો આશય મુખ્યત્વે એક કવિતાનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો જણાય છે. પ્રો. ઠાકોરની વિચાર-પ્રધાન કવિતાની સૂચિએ અનુકરણીને જ જાણે એ લખાયો હોય એમ લાગે છે. તેમને મતે 'વિચાર' નહિ પણ 'ચિંતન' શબ્દ યોગ્ય છે, અને અતે તેઓ કવિતામાં દ્વિજોત્તમ ગણવા લાયક કૃતિ તેને કહે છે, જે "વિચારપ્રધાન નહિ, ચિંતન-પ્રધાન નહિ, પણ આનંદપર્વવસાધી" હોવા ઉપરાંત દર્શનપર્વવસાધી હોય, અને જેમાં સત્ત્વની જોખી કે પ્રતીતિ થતી હોય". 'રસના સિદ્ધાન્તમાં સાપેક્ષતા' એ લેખ આપણા પ્રાચીન રસશાસ્ત્રના પરિશીલન વિના સમજાવો મુશ્કેલ છે. લેખકે સાપેક્ષતાના બે મુદ્દા તારવ્યા છે: સંસ્કૃત નાટકોમાં 'દેહેડી' (tongue) નો અભાવ, અને રસાભાસ. આ બંને મુદ્દાઓની ચર્ચા કરતાં તેઓ સાપેક્ષતાની પરિસ્થિતિ માટે ધર્મ, નીતિ અને આચારની આપણી પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓને કારણજીત માને છે. એ તો તદ્દન સાચી જ વાત છે કે આ સાપેક્ષતાને કારણે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં એક પ્રકારની એકવિધતા (monotony) આવી ગઈ છે અને બીજે પક્ષે વિષયો સ્ત્ર વધુ મર્યાદિત બની ગયું છે. 'સાધારણી-

કરજી' માં આ લેખક આપણા પ્રાચીન રસવિવેચક બદ-
નાયકે રસનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયામાં કહેલા સાધારણીકરણના
વ્યાપારની વ્યવહાર સમજૂતી આપે છે, સાધારણીકરણ
વિશેનાં પ્રો. ઠાકોર અને પ્રો. રામનારાયણ પાઠકનાં
મતવ્યો દર્શાવે, તેમનાં એ મતવ્યોમાં રહેલાં રીતિ
અને રચનાના મહત્વની ચર્ચા કરે છે, અને પછી કહે
છે: "લેખકનો અનુભવ વાચક પોતાનો કરે તે કલ્પના-
વ્યાપારને સાધારણીકરણ નામ આપવું હોય તો આપી
શકાય, પણ તે બીનજરૂરી છે, કેમકે વસ્તુતાએ એ
કલ્પનાવ્યાપાર જ છે. કલ્પનાવ્યાપાર શબ્દ સ્પષ્ટ છે,
સાધારણીકરણ બ્રામક છે." અંગ્રેજ અને ગુજરાતી
કવિતામાંથી ઉદાહરણો આપીને તેઓશ્રી અંતમ
નિર્ણય પર આવે છે: "હું તો સાહિત્યના રસારાગ અને
છવનના બનાવમાં તદ્દરચતાના આસ્વાદમાં સિત્તતા
જોતો નથી." આ ચર્ચા વાંચીને એમ લાગે છે કે
આપણા રસશાસ્ત્રના આવા કેટલાક મહત્વનાં સિદ્ધાંતોનાં
આરાં મૌલિક વિવરણોની, ખરેખર, ઘણી જરૂર છે.
"અનુભવાયના" જુનાગઢમાં ભરાયેલા છેલ્લા સાહિત્ય
મેળનના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખપદથી અપાયેલું
યાખ્યાન છે. કલા કે કવિતાના સંસર્ગમાં આવતાં
માવકનાં ચિત્તમાં પ્રગટતી સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલતાની
પ્રક્રિયાને લેખકે એમા સ્પષ્ટ કરી છે. એ લાગણી
ખનંદની તો હોય જ, કારણ કે કલા માત્રનો
પ્રપાન હેતુ વિગદિતવેદાન્તર આનંદ આપવાનો છે, પણ
તે આનંદ કોઇ વિસિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે. આ વિસિષ્ટ
આનંદની અનુભૂતિને લેખક પ્રાચીન પરિભાષાને વળગી
રહીને મળનાશક્તિ અથવા અનુભાવનાની રાગિન કહે છે.
આ સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ કરવા તેઓશ્રી સિત્ત સિત્ત
કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી અવતરણો આપે છે વિચારના
વાહન તરીકે ભાષાની અનન્યતા સાબિત કરે છે. અને
ફક્ત મહાભારત લખાવે એવા છેલ્લાં સો વર્ષનો ભારતનો
ખતેહાસ હોવા છતાં એકેય મહાકાવ્ય નથી લખાયું એ
વિશે વિચારતાં તેઓશ્રી વિવેચક તરીકેનું સ્વાભાવિક
તાદર્ય ગ્રામણે છે, અને જોમિંદ્રવ્યના અસહ્ય ઉજ્જાટ
સાથે પ્રશ્ન પૂછે છે: "એક કૈંયયુગલના વધ નિમિત્તે
રામાયણ પ્રગટ્યું; લાખ લાખ કુટુંબ દગી રહ્યા છે
તે કોઇ મહાકવિનો કંઈ નહિ ખૂલે?" "કાવ્યસ્પર્શ"માં
લેખકે કાવ્યવિષયના ઔચિત્યનો એક બેડું નાલુક: પ્રશ્ન

અર્થો છે. અનેક કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી અવતરણો
આપીને તેઓશ્રી નિર્ણય આપે છે કે: "કુદરત અને
છવનમાં જે સર્વદા સુંદર અને ભવ્ય છે, તે જ કવિતાનું
અમર અધિષ્ઠાન." આ અભિપ્રાયમાં તેઓશ્રી સ્વ. નરસિંહ-
રાવળ અનુયાયી હોય એમ લાગે છે. આ વિભાગનો છેલ્લો
લેખ કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રિય પ્રશ્નોનું અવલોકન
૧૪મા સાહિત્યસંમેલનમાં ભાષાશાસ્ત્ર વિભાગના અધ્યક્ષ
તરીકે આપેલું ભાષણ છે. એમાં એમણે આપણા ભાષા-
શાસ્ત્રની પરિસ્થિતિ, એનાં ભીમ અને વિકાસ નિર્ધાર
છે; અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, મધ્યકાલીન ગુજરાતી અને
આધુનિક ગુજરાતીનો કાલનિર્ણય આપ્યો છે. એકંદરે
આપણું ભાષણ શાસ્ત્રીય છે અને તે વિષયના તેમજ
લિંગ અને વંશાધિક અભ્યાસનું, 'પાશ્ચાત્ય અને આપણી
પ્રાચીન ભાષાઓનાં વ્યવનાત્મક અભ્યાસનું' ઘોતક છે.

(૨) મન્યાવલોકનના બીજા વિભાગમાં "તીર્થ-
સલિસ" 'આચાર્ય આનંદશંકર મુવનાં સંસ્મરણ' એ
શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદીના લેખ ઉપરનો અવલોકનનિબંધ
છે. અવલોકન કરતાં, કરતાં પણ લેખક આચાર્યશ્રી
વિશેનાં પોતાનાં સ્વતંત્ર મતવ્યો રજૂ કરે છે:
'આનંદશંકર લોકનેતા નાહ, પણ તદ્દરચાણન મણીને
દ્રષ્ટો હતા'; 'તેમનો છવનમ્રમ તો જાણે સ્વપ્નચર-
નામ્યાં ન પ્રગટિતવન' વગેરે. એકંદરે આપણે લેખ ઉપર
કક્ષાના સમભાવી અવલોકન ઉપરાંત એક સ્વતંત્ર
સ્વાધ્યાયલેખ જોવો બની રહે છે. લેખનું શીર્ષક
પણ તેની વધાર્થતાથી સુંદર રીતે સ્પષ્ટ બની રહે
છે. "કવિતામાં ચંદ્રશંકર" એ લેખમાં દેશવેશ,ક,
ગદ્યલેખક અને કવિ એ ત્રણ પાસાંમાંથી ચંદ્ર-
શંકરનું કવિ તરીકે મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. ચંદ્ર-
શંકરનાં કાવ્યોનાં વ્યવર્તક લક્ષણો આટલાં: સંસ્થિતતા,
જાણુતા, સંમાર્જિતતા, ભાવની સમ્યાદ અને આલેખની
સાદાઈ. ચંદ્રશંકરના પારદર્શક વ્યક્તિત્વને અંજલિ આપતા
લેખક કહે છે: "કાવ્યોનાં વાચનમાં ચંદ્રશંકરના આત્મનો
નિકરનો પરિચય સઘાય છે.....તેમના સ્વભાવનો
લાક્ષણિક રંગ જોવાય છે, તેમના અવાજનો વૈષ્ણિક
રજકાર સંભળાય છે". ભૂજાઇ ગયેલા કે ભૂજાઇ જતા
સાહિત્યકારોમાંના ચંદ્રશંકર એક છે; એમાં કાવ્યેલું
આ સ્વદર્શન આવા સાહિત્યકારોને સમજાવટમાં જડી
રાખવામાં બહુ ઉપયોગી નીવડશે. "મહાકાવ્ય" એ

શ્રી. ગોવિંદભાઈ પટેલનાં કાવ્યની પ્રતિભાવના રૂપે છે. માકેરૂપ-પુરાણ અને પ્રેમાનન્દના એ નામનાં આખ્યાન ઉપરથી નવીન રમતું એક “બોધપ્રધાન સંવાદકાવ્ય” લેખકે લખ્યું છે. મહાત્મસાની વાર્તા કતાં તેના ઉપદેશથી કવિ આકર્ષાયા હોવાથી લેખક સાચું જ કહે છે કે “તેમાં જોયા સસિદિને અવકાશ નથી.” “સમાજશા આખ્યાન” પ્રો. મગસયા દેસાઈ કૃત દસ કાવ્યના સંશોધનસ પાઠનું અવલોકન છે. ‘એ બોલ’માંનાં કિંમતી વિવેચનને અને ઉપોદ્ધાનની ઘોતક સમાજોચ્ચનો યોગ્ય અંજલિ અપાઈ છે. “પ્રભાતનર્મદા”નું અવલોકન કરતાં લેખક શ્રી. પતીમને “મણિલાલ, ગાંધીજીને ને કલાપીનો વારસો લઈને આવનાર, ભૂલાયેલા પ્રત્યક્ષો ચાલુ રાખનાર મસ્તીપ્રિય કવિ” કહે છે તે યોગ્ય જ છે. આ પ્રકારની કવિતાની તાજગી, સાદસરીલતા, મસ્તીપ્રવાદિ શુભો શુભાખ્યા પછી દોષરૂપે ગજોની દુર્બોધતા; વધુ પડતા કારસી શબ્દોનો ઉપયોગ, એકાધનાનો અભાવ વગેરેની નોંધ લેવાનું પછી તેઓ ચૂના નથી “આતિશય”માં લેખકને ‘જગન્નીતુ’ અભિનય લાવવ્ય કે ‘નિશ્ચય’નો પ્રભાવ નથી જણાવતાં. શ્રી. ઉમાશંકરની ઉચ્ચ કલાકૃતિન સ્વાભાવિક રીતે તેમનાં લર્ભાં ચિંતનરીત કાવ્યોમા દેખાય છે. ‘આતિશય’માં ‘વિરાટપ્રજ્વલનું’ ધૈર્ય ચિંતન કે ‘વિશ્વશાંતિ’માં પદે પદે પ્રગટ થતું કવ્યનાસૌંદર્ય નથી. છતાં વિશાળ અર્થમાં હૃદયની ઉદારતા છે. “ચાર ચોપડીઓ”માં કવિશી નાનાસાલનું “બુબ્બમની મહેલ-તસય”, શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધીનું “ગોરગી”, શ્રી સંતોષરાવડું “વાલેલાઓનું ગુજરાત” અને પ્રો. કાપડિયાનું “પતંગ પુરાણ” એ ચાર પુસ્તકોની સંક્ષિપ્ત છતાં સુંદર સમીક્ષા છે. ૧૯૨૦માં સાહિત્યપરિષદના દતિદાસ વિલાસના અધ્યક્ષ તરીકેનાં પ્રો. ઠંકરનાં આખ્યાન પુસ્તક “ઠંતિહાસ દિગંદર્શન”ને અવલોકતા લેખક આપણી આર્થિક, રાજકીય અને ઔત્કાસિક દૃષ્ટિ અને પરિશિષ્ટિને સ્પર્શી રહે છે, અને પછી પ્રો. ઠાકરની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને દેશભક્તિની નોંધ લે છે. પ્રો. રામનારાયણ પાંદરાનાં ‘અવાચિન કાવ્યસાહિત્યના બેઝો’ને લેખક “સ્વસ્થ વિવેચન અને કાવ્ય જેનું ગદ્ય” કહે છે, તેમાં ભાગ્યે જ કોઈને અનુક્રિત જણાયો. ગુજરાતનું એક સમર્થ વિવેચકના વિવેચનપુસ્તકની આમાં આપણને એવા જ ખીખ સમર્થ વિવેચકને હાથે યોગ્ય સમીક્ષા

મળી રહે છે. નિગડંબર, ખેતરિહી, સૌમ્યના મંત્રવાદિ તત્ત્વોની હાજરીથી એ સમીક્ષા સવિશેષ ખીખીજી છે.

(૩) બ્રહ્મિન્યોને અનુદરશને લખેલો વિવેચન-લેખોના ત્રીજા વિભાગમાં આનંદચંદ્ર ઉપરના લેખો વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ લખમાં ‘આપણો ધર્મ’-માંથી છૂટે હાથે અવતરેલા આપીને લેખકે શ્રી આનંદચંદ્રને હિંદુ ધર્મના નવન ભાવ્યકર સાબિત કર્યા છે. બીજા લેખમાં ‘કવનરત વિચાર’, ‘સાહિત્ય વિચાર’ અને ‘ઈન્ડિયન’માંના એમનાં જીવન અને સાહિત્ય વિષયક લેખોની વિવેચનરીતની વિવિધતા સમજાવવામાં આવી છે. આચાર્યશ્રી હરેન્દ્રકરને લેખક “સંસ્કૃતિના પરિચરક” કહે છે એ સર્વથા સમુચિત છે. ‘જીવનનો આનંદ’ અને ‘જીવન-સંસ્કૃતિમાંથી ઉદાહરણો અને અવતરણો આપીને થી કાકા-સાહેબનાં પ્રશસ્ત જીવનકાર્યને સદાનુભાવી અને સદૃશ્ય અંજલિ અપવામાં આવી છે. એમની રસિક હૃદિ અને પ્રવક્તૃશીખથી મુગ્ધ બનીને લેખક એમને ‘સરસ અર્થ’માં ‘intellectual vagabond’, અથવા ‘vagabond asthete’ કહેતા લક્ષ્યાય છે. “નરસિંહરાવ ભાષા-શાસ્ત્રી”માં ગુજરાતમાં ભાષાશાસ્ત્રનાં ઉત્પત્તિ અને વિકાસ એમાં શ્રી. નરસિંહરાવનું વિચિત્ર સ્થાન, પૌરુષ અને પાશ્ચાત્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓના કાર્ય સાથે તેમન કાર્યની તુલના અને છેવટે શ્રી. નરસિંહરાવનાં કેટલાંક ભાષાશાસ્ત્રીય પ્રસ્થાનોનું આલેખન છે. શ્રી. નરસિંહરાવના સર્વમ પાંડિત્યને અંજલિ આપતાં લેખક યોગ્ય જ કહે છે: “એમનું અવેશજી ભાષાશાસ્ત્રના અગ્રગણ્ય પંથમાં અર્પણ દીપક જેમ જગે છે.

ઉપરના ત્રણ વિભાગોમાંથી એકમાં ન બેમાં શરૂ તેના લેખ “સાહિત્ય-પરિવર્તન” ચોક્કસ સંમેલન”ના પ્રારંભમાં જ લેખક સ્પષ્ટ કરી દે છે કે: “સંમેલન સંમેલન તરીકે, સાહિત્યરચકોના મેળા તરીકે સફળ, પણ વિદ્વાનોની પરિષદ તરીકે નિષ્ફળ નિષ્કર્ષ.” સંમેલનના બે સફળ અઠમાં એક થી રાધાકૃષ્ણનું દેશગર્વીયવ્યયક ‘જંગમવાદ’ જેનું આપણ અને બીજું શ્રી. રમિકલાવ પરીખનું તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરફનું અભ્યાસજૂલું મનનીય આખ્યાન.

“પરિશિષ્ટન”ને હાથે આપણે સમગ્રપણે અવલોકીએ: સૌ પ્રથમ તરી આપણું એવું લક્ષણ છે લેખકનું અરબુન બુદ્ધિન્યવ આપણી પ્રાચીન ભાષાઓ અને તેના સાહિત્ય ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની વિવેકશક્તિ અવગણ્ય તેમનાં

વિવેચનમાં સફળતા અને સર્વશ્રદ્ધિતા, વિજ્ઞાનતા અને તુલનાત્મકતા આજે છે. નિરૂપતા અને રાષ્ટ્રવક્તૃત્વ એ 'પરિશીલન'નું બીજું પ્રધાન લક્ષણ છે: પ્રાચીન રસ-વિવેચનનો ક્રોધ મુઠો હોય, નાનાલાલની વ્યાખ્યાનશૈલીની વાત હોય, પ્રો. ઠાકરની અર્થઘન કાવ્યપદ્ધતિની ચર્ચા હોય, ગંગાસંપ્રદાયની ઉપયોગિતા વિશે કાંઈ કહેતા હોય કે વડજ-વર્ધની કવિતામાં માનવભાવ વિશેની પ્રચલિત માન્યતા હોય, એમાંથી કોઈના પણ દોષ દર્શાવનાં લેખક જરાય અચકતા નથી. 'પરિશીલન'નું ત્રીજું લક્ષણ છે એની રચય, ચંબીર અને જતાં પ્રવાહી અને રસલક્ષી શૈલી. ગંભીર ચર્ચાને વિરૂદ્ધ કરતા માટે લેખક દૃઢચક્ષુ આશ્ચર્ય લે છે, વક્તવ્યની સચોટતા માટે ઉચિત ઉપમાઓ અને ઉદાહરણો યોગ્ય છે અને લાંબા વાક્યોની વચ્ચે વચ્ચે દૂંકાં વાક્યોની ક્ષણપૂર્ણ અને આકર્ષક કૂલચુંચણી કરે છે. બીજી એક વાત ધ્યાન ખેંચે તેવી એ છે કે કાંઈ પણ વિવેચન કે અવલોકનની શરૂઆત કરતા પહેલાં તેઓથી તેને માટે યોગ્ય પૂર્વભૂમિકા જાળી કરે છે, અને ત્યાર પછી તેના ઉપર યોગાના વિવેચનનું ચક્ષુર કરે છે. આ ઉપરાંત, વિધાનો અને મનુષ્યોની મૌલિકતા, વિચારોની આગરી સ્વતંત્રતા અને જૂના સિદ્ધાન્તોનાં નવાં અને યુગાનુરૂપ વિવરણો (Interpretations) કરવાની અદ્ભુત હિતિ ધ્યાનિ યોગ્ય. 'પરિશીલન'ની વિવેચન સમૃદ્ધિને જનવત્તર બતાવે છે.

'પરિશીલન' વાંચતાં એક બીજી વિશિષ્ટતા નજરે મટે છે, તે એ છે કે સકલ કે વિવેચનના કોઈ ગંભીર વિષય પર સખાત કે મોક્ષતાં તેમનું ચિંતન જેનું અને જેટલું મગે છે (દા. ત. 'સાધારણીકરણ' 'મનુષ્યાના', 'વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા' આનન્દસંકરે ઉપરના લેખો વગેરે), તેનું કે તેટલું કોઈ વ્યક્તિગત અથ-સંમીક્ષામાં નથી પોસવું. 'પરિશીલન'માં વ્યાખ્યાનો છે, ભાષણો છે. સ્વતંત્ર સ્વાધ્યાયલેખો છે, અધ્યાયલોકનો છે અને વ્યક્તિ લક્ષી મનનપૂર્ણ લેખો છે. આ જોતાં, તેમના આગ્રહ

સા ભાર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનાં ભાષણો: સંપાદક: શ્રી. નરહરી દાસભાઈ પરીખ અને શ્રી. જમમયદ દીપ્તદેવ યાદ: ડિ. રૂપિયા પાંચ; પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, આંધીજી સાથે ગોળગોળમાં: લેખક: શ્રી ધનરામભાઈ ભિક્ષા ડિ. રૂપિયા એક; પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, આપુની આંધી: લેખક: કાકાસાહેબ કાલેલકર ડિ. રૂપિયા એક; પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, સામનામ: લેખક: ગંધીજી ડિ. આતા દસ; પ્રકાશક:

વિવેચનપુરતક 'વિવેચના' કરતાં અહીં 'પરિશીલન'માં વિષય વૈવિધ્ય, અખણસંતુ ઊંડાણ, વિષયનિરૂપણની હથોટી મનાઈ સાકલ્યયુગોએ મારી પ્રગતિ કરી છે એમ કહી શકાય.

'પરિશીલન'માં આપણને શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટના પ્રવાહી અને શ્રવણમધુર ગદ્યનાં દર્શન, નથી થતાં, તે સાથે સાથે તેમાં શ્રી વિજયપરાય, વૈદ્યાના ગદ્યનાં સંસ્કૃત-પ્રાચુર્ય, ક્લિષ્ટતા વગેરે પણ ગેરહાજર છે. 'અઢમહમિક', 'પ્રાક્તન', 'ધર્માત્મન', 'વાવદાય', 'મનુકોલોત્તવાદી' જેવા એવા, વપરાતા સંસ્કૃત તત્ત્વ શબ્દોની સાથે 'ધક્ષાપદી', 'પદ્મલ', 'હંસાગ્રણી', 'સંભારિયાં', 'નકશા', 'વરવે' વગેરે તળપદા કે તદ્ભવ શબ્દોનો ઉપયોગ; 'એન્દ્રિય સન્ન', 'કુંવારી દંષ્ટિ', 'પચ્ચરેડી સંગા' જેવા મૌલિક અને અમિનન શબ્દપ્રયોગો વગેરે ધ્યાન ખેંચે છે. 'વિદ્યાભવનનો મહાલય'માં 'મહાલય' શબ્દનો પ્રકલિત તરિક્તો પ્રયોગ, કેટલાક વાક્યોની સ્થિતિ, રચના અને આવાશ્ય ઉપરના લેખોમાં આચાર્યશ્રી ડાહરરાય મહેતાના નામોદ્દેશનો સદાતર અભાવ થોડો સુચિચિંતન કરે છે.

આપણે ત્યાં વિવેચનની બે પ્રણાલિકાઓ પ્રવર્તમાન જણાય છે: પ્રાચીન પોરૂચ વિવેચન સિદ્ધાંતોને અનુસરતી અને પાશ્ચાત્ય વિવેચનસરણીને અપનાવતી. સમગ્રપણે જોતાં એમ લાગે છે કે પ્રો. વિશ્વુરસદે એ અને પ્રણાલિકાઓની સફળ સમન્વય સાધ્યો છે શ્રી આનન્દસંકર જે કુશળતાથી પેલો અને એરિસ્ટોટલની પરસ્પર વિરોધી વિચારસરણીનું તાત્પર્ય ઘટણ કરીને કાવ્ય માટે યોગ્ય સિદ્ધાંત રચે છે, તેમ જ 'પરિશીલન'માં પણ આપણને પ્રખર સમન્વયલક્ષી વિવેચનનાં દર્શન મળે છે. આ આખતમાં એમણે શ્રી. આનન્દસંકર મટે યોગ્ય એક વાક્ય અક્ષરશઃ એમને પણ લાગુ પડે છે એમ કહીને, અને એનું અવતરણ આપીને આ અવલોકન સમાપ્ત કરીએ: "કવ્ય માનવતા વડે સિત્ત સિત્ત દર્શનો સમન્વય કરી જતાઓ." (પૃ. ૮૨)

સ્વીકાર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

અશી જરથુસ્ત્રમની ગાથા: ક્ષાંતયા પ્રકાશક શ્રી. એસ્થ જીવદીર વાસપેરવાળા. ડિ. રૂપિયા ત્રણ.

સૈદ્ધાંતિક દાદ્યસંગ્રહ: સંપાદક શ્રી. શાપરજી ગોવિંદ લાલસાદ; ડિ. રૂપિયા છ; પ્રકાશક: ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટી મહાદેવભાઈની હાથરી: પુસ્તક નીજી: સંપાદક: શ્રી. નરહરી દાસભાઈ પરીખ; ડિ. રૂપિયા પાંચ; પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

સરદારે શાળામાં પ્રેમ અને કુનેડથી વરા કર્યા.

એમના એવા પ્રતાપમાંથી સામ્યવાદીઓ પણ ડરથી નહિ રહે.

અને આમ થશે ત્યારે રીસાધેસા સમાજવાદીઓ પણ આપમેળે જાણી મળશે.

વિ. હંગાવલોકન

આ અંકની ચિત્રસામગ્રી

યુગદર્શનના પ્રારંભથી પ્રત્યેક અંકના પ્રમુખ ચિત્ર તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવતાં ચિત્રો કમરમાં ચિત્રકળાની ભિન્ન ભિન્ન શૈલીઓ, રંગુ કરી રહેતે છે. પરંતુ ચિત્ર ચિત્રકાર શ્રી. શામાલાલ શાહજી 'મંગલ પ્રવાસ'નું હતું. તેથી જુદી શૈલી થી. કે. કે. હેમરના 'કન્યાકુમારી' ચિત્રમાં આપણને જોવા મળી હતી. તીવ્ર અંકમાં થયેલ વિવિધવર્ણી ચિત્રપટ્ટીઓ હતી, જે શૈલીમાં ચિત્રો જન હસ્તક્ષિપ્ત કથામાં મોટા ભાગે જોવામાં આવતા હોવાથી આપણે તેમને જન ચિત્રકળાના નમૂના તરીકે ઓળખી શકીએ. આ અંકનું પ્રમુખ ચિત્ર જેને પદાદી શૈલી (કાંઠા વેલી રુકુ) કહેવામાં આવે છે તેનો એક વિશિષ્ટ પ્રેરિતો નમૂનો છે. આ ચિત્રશૈલીનું નિર્માણ અને વિકાસ ૧૮મી સદીમાં થયું. રાજ્યોત અને ગોમત શૈલી પછી લાંબા ગાળે આ પદાદી શૈલી ઉદ્ભવ પામી ગુપ્તકાળ બાદ આ શૈલીકારા ભારતીય ચિત્રકળાએ ભારે પ્રગતિ સાધી, અને એક નવું શાકવર્તી શીમાચિદ્ર પ્રાપ્ત કર્યું. એવો કોઈ પંજી વિષય નથી કે જેનું રમણીય ચિત્રણ આ શૈલીના ઉપાસક કલાકારોએ કર્યું ન હોય. એ શૈલીનાં ચિત્રોમાં ભાવુકતા અને સમૃદ્ધતા ભરતો ભરેલી હોય છે, તેમ જ સ્વાભાવિકતા સાથે કલ્પનાને મુક્ત સમન્વય સાધવામાં આવેલો હોય છે. આ તરફ વિશિષ્ટ ગુણ આ અંકના પ્રમુખ ચિત્ર 'રાધાકૃષ્ણ'માં કથાના સમન્વય દાર સૌ કાંઈને પ્રતીત થયા વિના નહિ રહે. આ એક એવું ચિત્ર છે કે જેના મનોહારિત્વને કોઈ ગીત નથી. રાધા અને કૃષ્ણની આથી વધારે ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના અને આથી વધારે મુન્દર આકૃતિનિર્માણ શક્ય જ નથી

એમ આપણને લાગે. પ્રત્યેકની મુદતમાં આપાર પ્રેમ-મુગ્ધતા નજરે પડે છે, જ્યાં સારી સારી બાબતો અંગ-ઉપચિત્રમાં આવી પર્વતોમાંથી-નિર્જાતાની-અનુકરણ પાર આવી રહેલી અનુગમન છે. બનેલી આંખોમાં નિર્જાતા પ્રેમ ભરેલો જોવામાં આવે છે. રૂપ, લાંબા, સોદર્ભનાભેમાંથી હોય જોવામાં આવે છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પુણ્ય અને પ્રકૃતિ, ભગવાન અને ભક્ત, જાત અને માતા આમાં દેહોને આ ચિત્ર દ્વારા મુક્ત સ્વરૂપ આપવાનો જાણે કે ચિત્રકારનો પ્રયત્ન ન હોય-સાચું અને સંજ્ઞાનું અદિત જાણે કે આપણી આંખ સાથે ચિત્રકારે ઉત્તર કરવા માગતો ન હોય-એવું આ અપ્રતિષ્ઠિત કોટિનું મિત્ર છે. ચિત્રનું રચનાનિર્માણ જેવું મનોહર તે હોય જ મનોહર તેવી રંગીનતાનું છે. આ ચિત્ર કાશીની ભારત-કળાબળના નામની અનેક કળાપ્રશસિતોનું સંગ્રહાલય હતી સંસ્થાના વિદ્યુત સંપાદકોની ઉદ્ભુત કરવામાં આવ્યું છે. એ ચિત્રના ચિત્રકારનું નામનિશાન નથી. પ્રસ્તુત ચિત્ર શૈલી પ્રમાણે સંસ્થાના મુખ્યપત્ર 'કળાનિર્મા' નામના વિશ્વસિદ્ધ પ્રમાણ અંકમાં પ્રગટ થયું હતું. એ સંસ્થાના સંચાલક તરફથી એ ચિત્રના બહુમુલ્ય યુગદર્શનના ઉપયોગ માટે મળ્યા છે, જે માટે તેમની આભાર માનવામાં આવે છે. ઉપર જતાંને 'કળાનિર્મા' વિશ્વસિદ્ધ માત્ર કળાનિર્મા પ્રમાણ હોવાથી માર કરવામાં આવ્યું છે અને ચિત્ર તેમ જ સેખસામગ્રીની શાકૃદિની દૃષ્ટિએ આ વિશ્વસિદ્ધ ખાસ કરીને વિદ્યો આપમાં અર્જન છે તેનું વાર્ષિક લાભાનુકૂળ ૨૧ છે અને ભારત કળાબળ, બનાવસ, એ સંસ્થાને લાભાળી આ વિશ્વસિદ્ધ ચિત્રની સક્રમ તેમ છે.

આ અંકમાં બાર ચિત્રોમાંથી પીતલ અને તીવ્ર ચિત્રપટ્ટ ઉપર માર ચિત્રપટ્ટીઓ આપવામાં આવી છે.

રતી હોય નેવી સંસ્થાના સમ્યક્ બીનમુદ્રાથી કોરિસમાં
આગ્રહા હોઇ ન શકે એવું કોરિસનું મોરુ સુવિદિત છે.
આર. એસ. એસ. ની સંસ્થા જે માદા રાજકારણી રજે
રંગાવતી હતી અને લાંગ્રાંડની નીતિને વરતી હતી, તે
સંસ્થાનો આગેવાન નવારે એમ. કહે કે અમારી સંસ્થાના
હવે એ હેતુ કે એવું મધ સ્વરૂપ નથી નવારે કોરિસ
ધારે તો તેના સમ્યક્. મારે પોતાનું કાર ખોલી શકે છે.
પણ અહીં પ્રશ્ન તો એ છે કે જે સંસ્થાનો આવો
પૂર્વ ઇનિશિયલ છે, જેણે પોતાના સર્વ કાર્યક્રમમાં હિંસાને
અશર્યાન આપ્યું છે અને હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ રાજ્યની
લાગનાને આજ સુધી નિરહાર સિંચના આપ્યું છે, જેના
સમ્યક્ દેશકરમાં હનરા નહિ પણ લાખોની સંખ્યામાં
પથારમાં પડ્યા છે, જે સંસ્થા આજ સુધી કોરિસની અને
કોરિસી રાજ્યતંત્રની કદર વિરાધી રહી છે તે સંસ્થા
કેવળ બંધારણના ઉપસાધના ફેરફારથી શું વિચસતીય
મતી શકે છે મારી જે નવી નીતિ તે સંસ્થાએ અપવાર
કરી છે એમ કહેવામાં આવે છે નેતો વાસ્તવિક અમલ
કેવા કરે છે તે તો હલુ. આપણું કોઇના અનુભવોના
વિષય અનેક નથી. એવામાં તેના કહેવાતા પરિવર્તન
ઉપર જ આધાર રાખીને જાણે હવે તો તે કેવળ એક
નિર્દોષ અને નિરપદવી સંસ્થા બની મધ હોય એવી રીતે
મેની સાથે સંબંધ નવારે શરૂ કરી શકાય ખરા ?
માખીવા સ્વયંસેવક દળના આગેવાનોમાં ખરેખર કોઇ
હંસપંક્તો થયા છે એમ માનવાને પોતાના બંધારણના
ઉપસાધના ફેરફાર સિવાય બીજું કોઇ પણ કારણ છે જે
નહિ. ત્યારે જુ કોરિસના પીઠા અને અનુભવી આગેવાનો
આ નિમમ કે વળ ભોળા ન રહ્યા છે અને આર. એસ.
એસ. માળાએ નવારે આટલો ફેરફાર કર્યો છે ત્યારે
તેમને તો કહે જુ કોમ ન આપવી એમ સરળ ભાવે
વિચારી શકાય છે કે જેના આગેવાન કદાચ માજ
કોરિસી પક્ષમાં એકાએક મિતિના સ્વીકાર થઇ રહ્યો
છે કે સાંભો પક્ષ માગે તેવી કમુસાતો આપવી અને
એ રીતે એ સંસ્થામાં દાખલ થયું અને એ સંસ્થાને
અદરથી ઓગળી જતી નાખતી એ સર્વજન જાણીતું છે
ત્યારે આર. એસ. એસ. આથી કોઇ અન્ય પ્રકારની
સંસ્થા છે અને તે આવા કોઇ દુષિત પાતાવરણથી કે વિકૃત
મીતિમત્તાથી ચુકતું છે અને તે તો જે જણાવે તે મુજબ
વંતરી એમ માની લેવાને કોઇ પણ કારણ છે ખરા ?

વસ્તુતઃ આર. એસ. એસ. માં કોઇ પણ હંસ
પંક્તો આગેવાન છે એમ માની લેવાને ક્યું જ કારણ
નથી? મેવી જ રીતે કોરિસની કારોવારીના સમ્યક્ પણ
એટલા બાકા ભોળા છે એમ માની લેવાને પણ ક્યું જ
કારણ નથી. કમતરિમિ આગેવાન રાજકારણ વિકૃત રંગે
રંગતું મળ્ય છે. જેમાં સંતા ઉપર આદર થયેલા છે, તેમને
મોતાની સત્તા કાયમ કરવાની જ્ઞતિ થાય તો તે અસ્વાભાવિક
નથી. ૧૯૫૧માં આખા દેશમાં બધી ધારસભાઓની પુનઃ
વંચના બતાધિકારના ધોરણે ચૂંટણી થવાની છે. એ ચૂંટણીને
સમ્યક્માં રાખીને ભિન્ન ભિન્ન પક્ષો પોતપોતાનું વળજ અને
નીતિ ધરી રહ્યા હોય એમ લાગે છે. આમના પાત્રતા
માતવનુભમાં અને ઘટ્ટી જતી દેશ પ્રિયતાના કારણે
કોરિસના આગેવાન ચૂંટણી વિશે નિયંત્રિત બનો શકે તેમ તો
છે જ નહિ. આ કારણે કોરિસે પણ પોતાના પક્ષને બંધ
તેલેલા સમ્યક્ માનવવા રહ્યો. આ રીતે વિચારમાં
સકળપણે એવો તર્ક થયું છે કે આર. એસ. એસ. તે
અપનાવવા પાછળ કોરિસનો પણ આવા હેતુ તો નહિ હોય ને?
આર. એસ. એસ. નો કોરિસ પ્રવેશ સરળ અનાવવા પાછળ
આથી બીજો કોઇ હેતુની સંભાવના થઇ શકતી નથી અને એ એ
અનુમાન કાય કોય તો આજે આપણું કોરિસી રાજકારણ
પણ કેટલું અનન્ય થયું છે, જે નેહને જેણે અમલ
સુધી કોરિસી એકાએકથી લેવા અમલ તો ઉપાસના
કરી છે અને જેણે કોરિસના ઉચ્ચ આદેશોની કમલ કરી છે
તેને આર કુપ થાય, આપ ત લાગે તે સ્વાભાવિક છે. ખરેખર
જુ કોરિસ, એક સત્તાભીની સંસ્થા બની રહી છે?
સત્તાને કોઇ પણ રીતે કાયમ રાખવી એ કદિ પણ જુ
કોરિસનું ધ્યેય હતું ખરા? અને એ સત્તા આર. એસ. એસ.
જેવા ઝરેલે સંક્રાંતીને કોરિસ કાયમ રાખી શકશે ખરી?
અને એવી રીતે જે કોરિસની સત્તા કાયમ થશે તો એ
સત્તાનું સ્વરૂપ, એ સત્તાને અંમલ કેવા હશે? આના અર્થને
પ્રશ્નો આપણી સામે આવીને ઉભા રહે છે. કોરિસની કારોવારી
વિશે અમે તેમજ માન અને આદર હોવા છતાં તેના નિર્ણયને
કોઇ પણ રીતે આપણું દિશ સંમતિ આપી શકતું નથી.
આ નિર્ણય સામે ધમકા દિશાએથી વિરોધ ઉઠી રહ્યો છે.
આપણે આજ રાખીએ કે કોરિસની કારોવારી આ
આગેવાનો દ્વારાથી વિચાર કરાવેને કોરિસને આર. એસ.
એસ. ના એ સંપર્કથી દુષિત થતી અટકાવે.

સંભાવના હોયો પણ જુ આજ રસ્તે ?
નવારે આ આખા અ જે સંભાવનાથી પડના આગેવાનો
કોરિસની સમ્યક્ રીધા કરી રહ્યા છે અને આદામાં ચૂં

છીમાં કેમીયાદમાંથી લાભ ઉઠાવવાની વૃત્તિને કેએસ ઉપર આક્ષેપ કરી રહેલ છે ત્યારે તે જ પદના આગેવાન શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણે બીજી-ખાતુએ તા. ૯-૧૦-૪૬ ના રોજ બોલાવેલી પ્રેસ કોન્ફરન્સમાં જણાવ્યું છે કે "હિંદના ૯૯ ટકા મુસલમાનો કેએસની નિષેધ છે એ ખાતતની મને પૂરેપૂરી ખાતરી છે. દેશની મુસલમાન વસતિને દુખારી દેવામાં આવી છે અને તે એટલી નીચે ઊતરી ગઈ છે કે પોતાના અન્તરના અવાજ મુજબ વર્તવાની તેણે તાકાત ગુમાવી દીધી છે. તેમને લયના માર્ગે કેએસ પક્ષે મન આપવાની ફરજ પડે છે. કેએસના ધારાસભાના સભ્યો અને સરકારી અધિકારીઓ તેમના ઉપર દબાવુ લાવી રહ્યા છે" (શ્રી પ્રેસ કોન્ફરન્સ તા. ૧૦-૧૦-૪૬). આ કથન પાછળ મુસલમાનોને કેએસ વિરૂદ્ધ ઉદ્દેશવા અને ગોતા પક્ષ તરફ વાળવા સિવાય બીજો શું હેતુ હોઈ શકે? સત્તાશક્તી રાખકારણ ભારે ભયંકર વસ્તુ છે તેવું સ્પષ્ટ જ એવું છે કે રાષ્ટ્રમાં સમગ્ર દિનના ભોગે ગોતાના પાને આગળ કેમ લાવવા અને તે માટે ગમે તે સાધનોનો ઉપયોગ કરવો એ વૃત્તિ તરફ જ સૌ કોઈ ધસડાય છે શું પાકિસ્તાનનો ઉદ્ભવ એ ઝોઝો કડવો અનુભવ છે? મુસલમાનોની કેમી ભાવનાને પોતાના પક્ષ માટે લાભ ઉઠાવવા માટે ઉદ્દેશવી અને સ્વેચ્છા સાધને આ રીતે જગાડવો એના જેવું બીજું કોઈ દેશપ્રધાનક કાર્ય હોઈ ન શકે. સત્તા ઉપર આવવા માટે આપણે બીજું ગમે તે કરીએ, પણ હિંદને હિંદુ નામે અને મુસલમાનોને મુસલમાનના નામે સંબોધવાનો, આકર્ષવાનો રીતે પણ વિચાર ન કરીએ. એ દિશાએ જેવું એ દેશના સર્વનાશને તોતરવા બગાળ છે.

ગાંધીજીના ખુનીઓને ચચેલી ફાંસીની શિક્ષાના ઔચિત્ય-અનૌચિત્ય વિષે તાત્વિક વિચારણા

(આ નીચેની નોંધનાં પ્રક્રમ તપાસવા માટે આગળ તે જ દિવસે હિંદના ગવર્નર જનરલે આ બંને ખુનીઓની દવાની અગ્રજી નામલુંર કપાંની અને તેમને યજુ નવેશ માસની ૧૫ મી તારીખે ફાંસી દેવાના સરકારી નિર્ણયના સમયસર ડાખમાં પાંચ્યા. તેથી સભવ છે કે આ અક વાંચકોના હાથમાં આવનાં પહેલાં નો આ ખુનીઓ આ દુનિયામાંથી વિદાય થઈ ચુક્યા હોય. આ સયોગોમાં આ નોંધની વ્યવહાર ઉપયોગિતા તો કરી રહેતી જ નથી. આમ છતાં પણ આ શિક્ષાના ઔચિત્ય-અનૌચિત્યનો પ્રશ્ન અનેક માનવીઓના દિલમાં ખટકવા તો કર જ છે. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પ્રસ્તુત પ્રશ્નો આ નોંધમાં કરવામાં આવેલી તાત્વિક ચર્ચાનો સત્તાવેપરખુની દિગ્દિશે અમુક ઉપયોગ છે એમ સમજીને આ નોંધ જેની છે તેવી પ્રગટ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. સંખ્યાન છે કે ફાંસી અ પાની મુતમાં વધારો થાય અને તે દરમિયાન વ્યક્ત થઈ રહેશે બળવાન લોકમત આ બંને ખુનીઓને

ફાંસી શિક્ષામાંથી મુક્તિ મેળવવામાં નિમિત્તભૂત થાય.) દેહાન્તદંડની શિક્ષા પાછળ છપ સામે છપ લેવાની સામાન્ય વૃત્તિનું સામાજિક સમર્થન રહેલું છે અને એ વૃત્તિનું ઔચિત્ય સ્વીકારીને રાજકીય આવા પુરવાર થયેલા ખુનીને એક વા બીજી રીતે દેહમુક્ત કરે છે. આની પાછળ બીજો પણ એક વિચાર રહેલો છે કે ખુન જેવો ભયંકર અપ કોઈ ગુનો નથી અને મૃત્યુ જેવો બીહમણો બીજો કોઈ ભય નથી અને તેથી મૃત્યુ-ભયથી આવા ગુનાઓ થતા અટકવ નો ધણું સંભવ છે, અને તેથી જ મૃત્યુદંડ કરતાં બીજો કોઈ ગણ દંડ કે શિક્ષા આવા ગુનાને માટે પૂરતી ગણાતી નથી. આની સામે બીજી એક વિચારસરણી રહેલી છે કે જેમાં કોઈ પણ સંયોગોમાં દેહાન્ત દંડની શિક્ષાના ઔચિત્યને સ્વીકારતા નથી. તેમના મતે ખુન સામે ખુન કરવાથી ખુની વૃત્તિ અટકતી નથી. ખુનીને પણ સુધરવાની તક આપવી પડે છે. ખુન કરનાર અમુક વૃત્તિના અવેગને વશ થઈને ખુન કર્યું, તેથી તેને હંમેશાં માટે ધણાપાવ ગણવો એ માનવ-સ્વભાવમાં રહેલી અધિધરતા અને અનુકૂળ સંયોગોમાં સુધરવાની શક્યતાને ઈનકાર કરવા બેરબર છે. તે રીતે આણુ ભયંકર કામ કરવા ન પામે તે માટે તેને છાંદી સુધી ભણે પરહેજ રાખવામાં આવે, પણ તેના પ્રાણુ-નિષ્કેટ્ટી સમાજને કશો પણ લાભ થયો નથી, અને એક વા બીજી આકારમાં એકમેકનો છપ લેવાની વૃત્તિ જ પોપાતી રહેવાની છે. આવી વિચારસરણી - સ્વીકારીને કોઈ કોઈ રાજ્યે દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરમાવવાનો આશ્રય પ્રતિષ્ઠા કર્યો છે.

આ છાંદી આ વિચારણાને પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પરત્વે બહુ સ્થાન નથી. કારણ કે એક્સસરયોગોમાં દેહાન્ત દંડની શિક્ષાના ઔચિત્યને આપણી રાજ્યસત્તા હજુ સ્વીકારતી આવી છે અને એ મુજબ અમલ કરતી આવી ડ. આ કિસ્સામાં દવાનો પણ કોઈ પ્રશ્ન ઉપરિધત થતો નથી, કારણ કે આ ખુનીઓએ અણુધાર્માં આવેલાને વશ થઈને આ કામ કર્યું નથી, પણ એક્સસ લાભો વિચાર કરીને યોગનાપૂર્વક અને જાણે કે આ કાચ દારૂ હિંદુ ધર્મની અને રાષ્ટ્રની તેઓ કોઈ મોટી મેચા કરી રહ્યા હોય એવા આમક ખ્યાલોપૂર્વક તેમણે આ દુષ્ટ કાચ કર્યું છે. આને પણ તે ઉભવના દિલમાં કોઈ પશ્ચાતાપનો અંશ દિગ્દિશવર થતો નથી. અનેક ખુનીઓ દેશમાં ફાંસીએ ચડે છે; તેમાંના કોઈ કોઈ પ્રત્યે એક્સસ સંયોગો ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્યના મુખી કદિ કદિ રહેમંદગીથી બતાવે છે. ખુનીઓ પૂરતો પ્રસ્તુત કિસ્સામાં આવી કરી રહેમંદગીને અવકાશ જ નથી.

આમ છતાં પણ આ બે ખુનીઓના દેહાન્ત દંડનો આપણે આટલી ગંભીરતાથી શા માટે વિચાર કરવા પ્રેરાઈએ છીએ? આનું કારણ છે કે આ બે ખુનીઓનો વિચાર કરતાં ગાંધીજી આપણી આંખ સામે આવીને ઉભા રહે છે અને "મારા ખુનીનો છપ ન લેશો" એમ જાણે કે આપણને કહેતા

સંભળાય છે. આવા ખુનીઓ સાથે શુ વ્યવહાર કરવો તેનો આ રીતે વિચાર કરતાં રીતસરમ કે કાયદાની કડિના ખ્યાલો ગોણુ બની જાય છે અને ગાંધીજીના વિચારો, ભાવનાઓ અને આદર્શ આપણા મિત્રને આવરી લે છે અને આ ખુનીઓને આપણે ફાંસીએ ચઢાવીશું તો ગાંધીજીને નહિ ગમે એવો કોઈ અનતનો આવાજ આપણને સંભળાય છે. ગાંધીજી તો કોઈને પણ દેહાન્ત દંડની શિક્ષા આપવાની જ વિરૂધ્ધ હતા. આ શિક્ષા પાછળ, અચુક કોટિની વિકૃતિએ પહેલેણી આદમી કોઈ કાળે સુધરી શકે જ નહિ, તેનો આ દુનિયામાંથી જોડો વહેલો નિકાલ લાવીએ એટલું વધારે સાફ, એવી આપણામાં ધર કરી એટલી નિરાશા રહેલી છે. ગાંધીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સમાજ વિષે કદિ નિરાશાવાદી હતા જ નહિ. આવા ગાંધીજીની આખી વિચારસરણી આપણે સળોપાંચ સ્વીકારી કે અમલમા મૂકી ન શકીએ, તો પણ તેમના પોતાના ખુનીઓ સંબંધમાં આદર્શો સરખો અપવાદ કાં ન કરીએ?

અને આવો અપવાદ કરવાથી ખોટો દાખલો બેસશે કે આવા સત્ત મહત્ત્વાઓના ખૂન કરવાને જે તે વ્યક્તિ પ્રેરણા-આપી વિચારણા વધારે પડતી કદબંધનો બનાવવા લાગે છે. ગાંધીજી જેવા સત્તો જવલ્યે જ પાકે; તેવાનું ખૂન થાય એ તો એથી પણ વધારે વિશ્લ ઘટના ગણાય. તેથી આ ખુનીઓને માત્ર ગાંધીજી ચઢાવવા બેઠા આપણા વિશિષ્ટ ખ્યાલોને વશ બનીને દેહાન્તદંડના બચાવીએ કંપી જતિ આપણા સર્વના દિલમાં રમી રહી છે. આજે એ ખૂન અંગેનો શોષ સૌ કોઈમાં દિલમાંથી નીતાન્ત ગમી ગયો છે. ફારી આપવામાં આવશે તો દેશ આખામાં ક્રોશ પણ હોલ થયો નથી; ફારી નહિ આવવામાં આવે તો કોઈ પણ વર્ગમાં લેશમાત્ર અસતોષ પેદ થવાનો નથી. આ ખુનીઓને ફારીએ ચઢાવવા કે રાજ્યશાસનની પૂન છે; આપણા દિલમાં ઉકુ દંડ હોવા છતાં એમને હમા આપવી એ ગાંધીપૂજ છે. એ જ ગોડસે અને એ જ આપે આજે કેવળ નિષ્કરકર્મી દેખાય છે, એમ છતાં તેમને છત્રતા રાખવામાં આવે તો તેમનામાં સમયાન્તરે ક્રોશ પણ પડતી ન જાય. એમ માની લેવું વધારે પડતું છે, અને તેમનામાં કદાચ એવો પકટો થવા પામે તો એ ગાંધીવાદનો એક અપૂર્વ વિવેચ લેખારો. આમ વિશિષ્ટ રીતે આ આખો પ્રશ્ન વિચારતા ગાંધીજીના ખુનીઓને કોઈ ફાંસીની શિક્ષાને આપણાં મન અને હૃદય કોઈ પણ રીતે સંમત કરતાં નથી એમ આપણે જણાવવું જ રહ્યું. એક ખુલાસો

યુગદર્શનના સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં વિદ્યારાજેકન-વિભાગમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી કમીટીની લગ્નમણી ઉપરની નોંધમાં મી. મગનભાઈ દેસાઈની વિરોધનોંધનો ઉલ્લેખ કરતા મેં જણાવ્યું હતું કે “તેમના મત પ્રમાણે રચાનિક શિક્ષણ આપતી યુનિવર્સિટી જ યોગ્ય છે અને

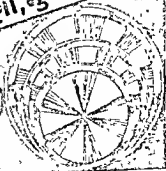
તે માટે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં ઉભી કરવામાં આવેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, જેની ગાંધીજીએ સ્થાપના કરેલ છે અને જે આજે પણ કેટલીક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહેલ છે તેનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ એવું તેમનું સ્થન છે.” કેટલાક દિવસ પહેલાં શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈને મળવાનું બન્યું અને ઉપર જણાવેલું મારું વિધાન તદ્દન ખોટું છે એમ તેમણે જણાવ્યું. આમ થવાથી મારા મન ઉપર આવી છાપ કેમ પડી તેનું પૃથક્કરણ કરવાના હેતુથી મી. મગનભાઈ દેસાઈની લાંબી વિરોધનોંધ હું ફરીવાર નોંધ્યો. એટલું ખરું કે એ નોંધની છેલ્લીની લગ્નમણીમાં વિદ્યાપીઠ વિષે તેમણે આવી કોઈ સીધી લગ્નમણી કરી નથી. પણ તેમાં એક પ્રકારે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપર આવવામાં આવ્યું છે. તે રીવાજોના પાત્ર ૧૦૬ ઉપર શ્રી. મગનભાઈ જણાવે છે કે “પરદેશી હકમતનો સદાને માટે અસ્ત થવાથી અસહકારનો કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી, અને રીવાજોમાં જણાવ્યું છે તેમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રવાહ અને પ્રચલિત યુનિવર્સિટીના પ્રવાહ-એમ બંને પ્રવાહોને પહેલી જ વાર એકત્ર કરવાની તક આપણી સામે આવીને ઉભી છે. ગુજરાતના લોકો હજી છે કે વિદ્યાપીઠના પ્રયોગની પરંપરા ચાલુ રહેવી જોઈએ અને તે એટલે સુધી કે વિદ્યાપીઠ-ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફ ક્રમ કરી શકે તેવું વિદ્યાપીઠનું બંધારણ શા માટે ન હોય એમ પૂછનારા સાક્ષીઓ પણ અમારી સમક્ષ ઉપરિચિત થયા હતા.” ત્યાર પછી આગળ વધતાં વિદ્યાપીઠ એકદશીય સંસ્થા છે કારણ કે તેમાં ખીન કેટલાયે વિષયો શીખવવામાં આવતા નથી, પણ સાર્વજનિક એવ સાથે સમય ધરાવતા અમુક વિષયોનું જ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે-આવી દીકાને ઉત્તર આપતાં શ્રી મગનભાઈ જણાવે છે કે વિદ્યાપીઠને ‘યોડાસં સંજોગોમાં’ નવી લાંબા રનાતકો પેદા કરવાની જરૂર હતી અને એ કારણે તે વખતના સંજોગોને આધીન થઈને શિક્ષણની રચના તત્સદૃષ્ટ રાખવામાં આવી હતી અને “મને લાગે છે કે આજે પણ જ્યારે નવા સંયુક્ત હિંદુનું આપણે નિર્માણ કરી રહ્યા છીએ ત્યારે તેની આગેવાની લે એવા નવી ભાતના યુનિવર્સિટી ટ્રેન્યુએશોની આપણને ખૂબ જ જરૂર છે. નવી યુનિવર્સિટીનું આ જ મુખ્ય લક્ષણ હોવું જોઈએ મારી સંક્ષિપ્ત આલોચના ઉપરથી માલુમ પડશે કે વિદ્યાપીઠ પ્રારંભથી જ આ ઢબના ટ્રેન્યુએશો પેદા કરવાનું કમ કરી રહી હતી. અને આજના સંજોગોમાં પણ એ જ કાર્ય ચાલુ રાખવાની આકાંક્ષા સેવે છે.” આ પ્રકરનાં તેમનાં વિધાનોમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠને નવી ઉભી કરવામાં આવનાર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં યકદા વાનું સ્થન રહેલું છે, એમ મને લાગ્યું. પણ ત્યાં શ્રી મગનભાઈ હશે છે કે એ વસ્તુ તેમના મનમાં નહોતી ત્યારે તેમનું કથન મારે સ્વીકારવું રહ્યું અને આટલી અનુમાનસ્થિતિ વિષે મારે તેમની હમા માગવી પડી

એલ્યુમિનિયમ પિત્ત
 હસ્તનિલ્પર રૂઝિદારી
 વિશેષ ગણના વીધવાઈ એક અને
 અન્ય વિચારવાઈ

માલની ઉપયોગિતા, દીર્ઘ આયુષ,
 જાત અને વ્યાજબી કિંમતનો સુમેળ
 એટલે ખરીદીનો પૂર્ણ સંતોષ.
 આહકોનો પૂર્ણ સંતોષ એજ
 હમારી સફળતા છે.

P. BOX 2100

ડી ડન એલ્યુમિનિયમ ફેક્ટરી, તારદેવ.
 માલિક લાલુભાઈ અમીચંદ લી.
 પપર, કંસારા ચાલ, પાથધુણી, મુંબઈ.

PHONE : 22220
 GRAMS : CYCLEBRAND

ને પેપરુ ન.

એચ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ

(સ્થાપના-૧૯૩૦)

આમજનતાની લોકપ્રિય કંપની

-મુદતિ

લોકપ્રિયતાના પૂરાંવા છે

આલુ કામ ...રૂ. ૪,૦૦,૦૦,૦૦૦
કુલ અસ્થ્યામત.રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦
લાઇક ફંડ ..રૂ. ૬૫,૦૦,૦૦૦

વિદ્યમાન. બરમા અને આફ્રિકાનાં તુલા બદા વિભાગમાં બેલ્ટુન પોતાના ૧૦-૦૦ થી વધુ પાટીની પાટાઓ વધારે છે.

આ લીમીટેડ પાટાના કામોને આજ મુખીમાં કંપનીએ રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ રકમ લાવવાની જે સુધી સુધુપેટ છે.

કંપનીએ હાલની આંતર્રાષ્ટ્રીય નેતા બનાવી બાળકા વતરે 'કેરેલુ' છે. ઉદાર આતેથી અજબનીયો આપવામાં આવે છે.

હંદી, મુખા, વેલર અને

નિરુભાતના વિભાગ કામ સિવારવામાં આવે છે.

વિગત માટે જાણો:-

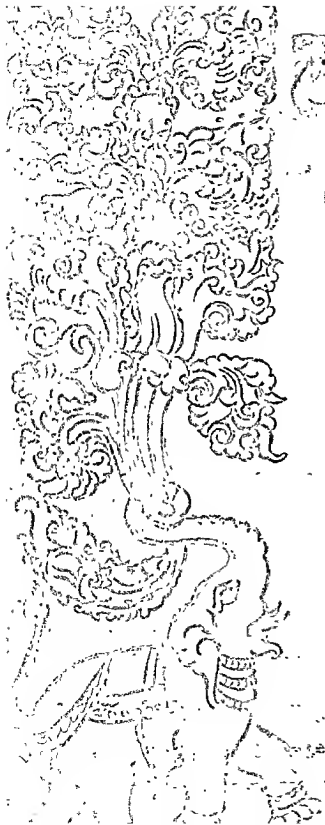
ધી નેપરુન એચ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ

નેપરુન બિલ્ડીંગ, હોર્નબીલેડ, ડોક મુંબઈ

આગે અને મુખ્ય એજન્સી આર્મિંગ-

અમદાવાદ, ભાવનગર, નાગપુર, પુના, કલ્કત્તા, આગ્રા, કાનપુર, ભુસારક.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

રાષ્ટ્રની ભાતી પ્રગતિનો આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે

.....કેમકે રાષ્ટ્ર જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના આદેશનમાં તમે એક મહત્વની સાંકળ છો. આજની આશાને આવતી કાલે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારા બાળગોપાળ પરત્વેની ફરજ અદા કરવી જ નોંધએ અને એમના ભાતીની નોંધવાઈ કરવી રહી.

તમારા બાળકો જીવનપ્રવેશ નિશ્ચિંતપણે કરે તેની સંભાળ રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

બાળકો પોતાના જીવનમાં
તેમની જાણપૂર્વક તમારા
પરત્વેની જવાબદારી
સાફ સંભાળવો

એમના ભાતી આજે જોવાઈ કરે અને નચિંત બનો.

વીમાની પોલાણી લેવાથી તમને તમારા કુટુંબ પ્રત્યે ફરજ બાંધે
ન્યાય સંતોષ રહેશે. હોલ લાઇફ, એન્ડમેન્ટ નાનાં બપોળાં
તેમજ તેમના બાજુર અને લાંબી નોંધવાઈ કરતી પોલાણીઓ,
ટ્રીપલ એન્ડમેન્ટ, એન્ડ લાઇફ વી. નિશ્ચિ પ્રકારના લાભો
આપતી પોલાણીઓ અને ઉતારીએ છીએ

ધી ઇન્ડીઅન ગ્લોબ
ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ
૩૧૪-૩૨૧, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

૨૨૭ ૬૦૧

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે

આપની

કાગળ અને પુંઠા

સફેદ અને રંગીન કાગળ, પુંઠા
લખાણ, અત્રંગ, ખાતાવહી
કોટે પેપર, પેકીંગ અને રેપીંગ
પેપર, આખારી કાગળ, બોલ
બોર્ડ, આર્ટ કાર્ડ. સફેદ અને
રંગીન પોસ્ટકાર્ડ વગેરે વગેરેની
જરૂરિયાત મટે

મળે

ચીમનલાલ પેપર ડ

સર્વથેષ્ઠ ગતના કાગળ

અને

પુંઠાની આયાત કરનારગ્રા

અને

શ્રી ગોપાલ પેપર મિલ્સ લી.

(જગદી-પંજાબના)

મુખ્ય છલાકા (ગુજરાત અને ત્રીયાવાડ સીવાય)

મદિના સિન્ડ્રીબુરગે

બોમ્બે મ્યુચુઅલ ટ્રિડીંગ,

હોર્નબી રોડ, કોટ, મુમ્બઇ

ફોન :

૨૩૨૩૨

તાર :

"SELECTION"

વરલકર

૨૭૨૨૬ નં. ૬૫૬

૧ નક્લી મલેથી આવધ રહે.

૨ ખરી પડતાં વાળ આપાને.

૩ વાળ વધારે છે.

૪ મગજને ઠંડક આપે છે.

૫ આંખોનું તેજ વધારે છે.

૬ વર્ણથી વધતી છે.

બધું મળે છે.

ખાલી લેલ.

નં. ૬. વરલકર

જુની નમુના મળી. મુખ્ય ૨

દરાજ,

પુજલી,

ખરજી

વિગે આમીના દો

જમ્મી-કટર

જા પ ર વા થી

જ ડ મુળ થી મલી

અથ છે

નક્લી માલ થી

સા પમેન રહે.

કપડા પર લખ

પડતા નથી.

ભોગીલાલ પ્રેમચંદ એન્ડ કું.,

કમીસ અને કુમીસ, ૨૪, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુમ્બઇ ૨.

ફોન : ૨૪૬૮૭

યુગદર્શન

વિધ્યાનુક્રમ

વાર્ષિક લવાલમ

કિંદમાં આને જવાબ દેએ
દખાવે ૬૨ હોય ત્યાં ૩૧, ૮,
અન્ય ૩૧, ૧૧, છુટક નક્કર
કિંમત ૩૧, ૧

લેખકોને

યુગદર્શન માટે મોકલાયલા
લેખો અને કાવ્યો કાચળરી
એક જગ્યાએ સુવાચી અક્ષરોમાં
લખાયલા અને અન્યત્ર પ્રકટ
નહિ થયેલાં હોવાં નોંધ
સ્વીકૃત લેખો તથા કાવ્યો માટે
થોડા પુરસ્કાર આપવામાં
આવે. અસ્વીકૃત લેખો પાછા
નેહાવામાં આવશે અને લગતા
નિયમોની નેતે અપેક્ષા લેવા
ને તની પાસેથી મેળવી શકશે.
જાહેરખબર પ્રિયે

આ માસિક માટે નક્કી કરે-
વામાં આવેલ શિષ્ટ ધોરણ
અનુસારની જાહેરખબર નીચેના
દરથી લેવામાં આવશે.

છુટક

આથુ પાતું ... રૂ. ૧૦
અડધું પાતું ... રૂ. ૩૦
પા પાતું ... રૂ. ૧૮

વાર્ષિક કોન્ટ્રાક્ટ

આથુ પાતું ... રૂ. ૬૫૦
અડધું પાતું ... રૂ. ૩૨૫
પા પાતું ... રૂ. ૧૮૦

જાહેર થવા માટે

જાહેરખબર માટે

લેખો :-

અન્યથા પક: યુગદર્શન
અનુક્રમિ લખન, પો. બો. ૧૨
થોધા ફરીટ, સુપ્રધ ૧.

લેખ

લેખક

પૃ

શુક વપથા (કાવ્ય)	શ્રી નંચંત અ. મહેતા ...	૧
પ્રતિજ્ઞા (કાવ્ય)	શ્રી. જવાબદાર દેવે ...	૨
પિરમ દર્શન. (કાવ્ય)	શ્રી. મોક્ષિતીચંદ્ર ...	૨
જીવનની મૂંઝણી (કાવ્ય)	શ્રી નટવરલાલ મ. ખેમ ...	૨
હા હો મુવાન! (કાવ્ય)	શ્રી. શિવકુમાર ભેળી ...	૨
ધર્મશોધનની એક દિશા	શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ...	૩
કલિદાસનું શિક્ષણ	શ્રી. રસિકલાલ છાટાલાલ પરીખ ...	૭
પ્રભુ પરમાત્મા મારા (કાવ્ય)	શ્રી. પૂજાલાલ ...	૧૧
સ્વીન્ડનાયની કેળવણી	શ્રી. નગીનલાલ પારેખ ...	૧૨
બીક ક સ્વાચ્છાત્વ અપ્રાંતજ્ઞા ?	શ્રી. દરબાઈ ત્રિવેદી ...	૧૧
ચુંડો (વાર્તા)	શ્રી. લલિત પરીખ ...	૧૮
કાળાં બગર,	શ્રી. મુનકુમાર મો. જાદ ...	૨૩
શ્રીયાની કેળવણી	શ્રી. અંકુશ કર શુક્લ ...	૨૫
અખિલ ભારતીય પ્રાચીન ભાષા પરિષદ	શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી ...	૩૧
લેણકેયુ (વાર્તા)	શ્રી. અપર્ણા મહેન ત્રિવેદી ...	૩૧
કટાક્ષ ચિત્રો	શ્રી. ચક્રેશ્વર ...	૪૦
દિલ્લે કોડ જાગની આલોચના	શ્રી હંસાબહેન મહેતા ...	૪૨
પિતાન દર્શન	શ્રી. નરસિંહ મુળાજી શાહ ...	૪૬
દિલ્લે નવું જમાણું	શ્રી. ચીમનલાલ ચક્રભાઈ શાહ ...	૫૧
સાહિત્ય સમીક્ષા: મહાદેવભાઈની ડાયરી	શ્રી ચન્દ્રકાન્ત મહેતા ...	૫૪
વિદ્યારવલોકન	શ્રી ત્રીશીરશાનેશી ...	૫૬

(અન્યથા પક: સંસ્કૃતપ્રસાદ, પૂજ્ય કચરખાપા, દેશની અધ્યતન વાર્ષિક પરિષદ
કિંદન નવું બધાંથી, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ગુજરાત યુનિવર્સિટી સંસ્કૃતમાધ્યમ
સામ્યસત્તાના વિચાર કેન્દ્રીકરણમાં વ્યક્તિગત અથવા સ્થાન શું? આ અંગેની વિવચનાઓ)

યુગદર્શન

તંત્રી

પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા

પ્રસ્તક ૧ : અંક ૫

૧૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૯

શુદ્ધવ્યથા

શ્રી જયન્ત અ. મહેતા

‘હતો અહિંથી ફર હું’—સ્મરણ એ મધુર યત્નાં
સુમાગી મમ સુહૃદો તણી પરપરા ઉડતીઃ
અહા, નીલધરા મહી તરુવરોય હિલ્લોળતા,
અરણ્ય પશુપંથીના ગીત મધુર કિલ્લોળતા,
સમીર મૃદુ વીજલે, વનસુવાસને ઢાળતા
સરે, અરિત, નિર્જરે, સલિલ-ઝાંઝરા બોલતા.
મહે અરત કુંજરો અહિં તહિં ધ્રુમે ડાલતા,
સ્નાંકિત મધુકરો કુસુમપાંખ દઢાળતા,
લયે કુસુમગ્રમણાં સુરલિ રમ્ય રેલાવતા,
શુકો, રમણી સારિકા, રમણકેલિમાં મહાલતાં.

કદી રંગની અંચડો તિમિરનો વને ઢાળતી,
કદી ધવલ જ્યોત્સ્નિકા વસન સ્વચ્છ આચ્છાદતી,
લીલાં પરણ, અંકુરો, કુસુમ, મંજરી, માલતી
દ્રવંત રસધારથી સકલ અંગ આહલાદતી.
સુસ્વચ્છ સરમાં સરે તરલ હોડી શી અંદ્રિકા
અમેય દ્રવતાં રસે—ઉભય : હું—પ્રિયાસારિકા.
અહિં કવણ લાવિયું ! મનુજ રે મને પીડવા ?

મને મનુજ પિંજરે મુકી પઢાવતાં... શબ્દ કે
કહો ક્યમ રચે મને લલિત સુર રેલાવવા ?
યદા મન ભમે ધૂને ફરની કુંજ કુન્જે, વળી
રમરે વહન નિર્મળ રમણીનું ઉડે કે. ખૂલે.

મને ન ગમતી રસે સભર ચારુ દવાહે ભરી
ફળોની રસ ભિજતા, નહીં ગમે કંઈ ગાન લાં,
તમારી રસ સૃષ્ટિમાં ન ગમતું મને મહાલયું,
વૃથા મનુજની કિડા નિરખી ચિત્તને બાળયું.
કદીક જન કો’ કહે : ‘ ન વલખાં જવાં મારવાં
નિનુજ, સરિતા, ગિરિ, જલધિ, કે ઉચે ઉડવાં,
વૃથા ઉપવને જઈ શકરી-બાજ-શિકારીની
ચડી નજરમાં, જયું શરણ મૃત્યુને; ક્યાં ભલા !
અરે, અહિં સુખે પડો, વિહગરાજ ખેલો-ફરો.’

પરંતુ રુચનાં નહીં મનુજના મીઠાં બોલ આ,
ન કાંઈ પરવા મને, ધરીક સ્રોત કિલ્લોળમાં
રસાદ્રં કરી ચિત્તને પછી ભલે પડું કો સુખે.
પરંતુ અહિં પિંજરે મનુજનાં પડી, મૃત્યુને
સ્વીકારી, અભડાવયું જીવન શુદ્ધ આ સૃષ્ટિમાં ?
નહીં કદી નહીં—

ઘડાય સુજ મૃત્યુ છો વિહગ-વન્યની દંખમાં,
શિકારી થકિયે ભલે—વનમહિં રૂડી સૃષ્ટિમાં.
ગણીશ સુજ મૃત્યુ એ અધિક રમ્ય આર્થીય તે.

હજીય અહિં પિંજરે તડપતું રહે ઉર આ :
‘કદીક પણ આવશે, ઉડી જશું, જશું ફર હા !’

પ્રતીક્ષા

પ્રાપ્તિપદ : શ્રી જયનાંદ દવે
(તોટક)

નયને નહિ તેજ : પ્રભો ! નિરખું
કયમ તેજભરી તુજ દેહ-છવિ ?
તુજ તેજસ-ધોધ પડ્યે, ચળને
નિજ દર્શનશકિત પડે તજવી !

નહિ કંઠ વિશે કરી કોમળતા ;
હૃદયેથી ન, પ્રેમભા ભાવ અર્ચા ;
વચ્ચને નહિ વાણીપ્રભાવભર્યા ;
સ્તુતિ-આશ કહો, પુરવી કયમ ત્યાં ?

પણ તે અગવ્યા ગણ ભકતતણા-
નહિ તેજ, ન કંઠ, ન ભાવ, કરો
ન પ્રભાવ, નહિ કશું, પામર શા,
ઉર ધારી પુરા નિજના જ ગવ્યા !

બસ, આ સ્મૃતિ : એ પર નિર્ભર હું
તુજ દર્શન કાજ પ્રતીક્ષી રહું !

જીવનની ગૂંથણી

શ્રી નરવરલાલ, મ. પટેલ

મારા જીવનની ગૂંથણીમાં

આજે કોના તાર વણાય ?

કહો આ કોના તાર વણાય ?

તાણામાં વાણા પૂટે તે

આજ ગૂંથાયા આવી જાય ;

કોના નાજુક સ્પર્શે આજે

પાછાં ચક્રો ચાલુ થાય ?

મારી જીવન શાળા ઉપરથી

આજે કેવું વચ્ચ વણાય ?

જેના રેશમ તારો વચ્ચે

કેવા સોનાના ધાગા સોઢાય ?

મારા જીવન પટની ઉપર

આજે કેવી ભાત રચાય ?

અંતર કેરા તારે તારે

આજે કેવો ગોદ ગૂંથાય ?

મારા જીવનની ગૂંથણીમાં

આજે કોના તાર વણાય ?

કહો આ કોના તાર વણાય ?

વિરલ દર્શન

શ્રી ગોહિનીગન્ધ

સૂર્યનાં રચમીને કોણ, ચેરી રહે,
સાન્ધ્યની સુરખીમાં જઈ શમાવા ?

સાન્ધ્યના વણુંને કોણ, ચેરી જતું
રાતની ખીણમાં હુત થાવા ?

રચનીનાં રજકણો, કોણ, ચોમાળતું,
ધવલ ઉપાતણા મધુર તેજ ?

આ તણે સમયની સુમંગ લીલાતણું,
અક કો ચલવતું આંહી કૂળે ?

એમ મમ પ્રાણનાં શુદ્ધતમ કિરણને,
કોણ રંગી રહે જીવનસાંધ્યે ?

સાંધ્યના પુષ્પને કોણ આરંગહતું
મૃત્યુરૂપ રચનીની શ્યામ છાયે ?

છાય એ લોપીને સરલ શિશુપ્રાતની
કોણ પાતું મને તેજધારા ?

ધન વિણું તાહરી અતુર અતુરશર્નાં
વિરલ દર્શન કહું આંહી ન્યારાં !

ઉઠ હો યુવાન !

શ્રી. શિવકુંભાર ભેખી

ઉઠ હો યુવાન ! ઉઠ હો યુવાન ! !

ધનધાન્ય-વિપુલશ્રી ધરણી આ સુકાય આજ

અંતરે શી યંત્રણા અંગે પ્રવજે આગર ઝળ ?

આર્તનાદ ભારતીનો દિગદિગત આપી બચ

તહાય ના શું કાળજી “સુલાચમી” તવ કૃપીનય ?

ઉઠ હો યુવાન !

રચ-નગર-ગ્રામ-જીવન-સ્વપ્ન બધું પ્રલીસાત !

જંગલ જીતી અંગ અંગ નર્તન કાં શાતે થાત !

કાં નિરાશ ! ભેદ પાશ, જડતાવન આસપાસ

ઉન્મૂલય, જાળ; કાપ; નવકાનન રોળ પાપ —

ઉઠ હો યુવાન !

માદરેવતનની સુકિતઅર્થ દીધું જીવનદાન,

કિંતુ નૂતન પ્રાણ ના યશાય તો કરી સ્મરણ !

ઉત્તરશીરે, વચ્ચકાય, ભવ્યપ્રાણ, નિર્ભીત યદ

નવજીવન સર્જનાર ! ઉચ્ચચોમ વામ યાળ —

ઉઠ હો યુવાન !

ગંધનની આડીઓની યાતનાની પેલોપાર

એક એક માતવીના કંઠનું જ્યાં સુકાગાન,

વિચરે નમાંતરાલ “સેટા-સુકિત” નું પ્રમાણ

એજ લક્ષ્ય દિનરાત હોય તહારે હો યુવાન —

ઉઠ હો યુવાન !

ધર્મશોધનની એક દિશા

શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

દસ વર્ષ પહેલાં મને ગુરુકુલ જેવી સંસ્થાઓમાં શ્રદ્ધા હતી તે કરતાં આજે કંઈક વધારે છે. ગુરુકુલો મુધર્ષા છે, સમૃદ્ધ થયાં છે, નવીનથી જરૂરિયાતોને અનુરૂપ થયાં છે એવું એવું કારણ નથી મારી વય જરા પાછી થઈ, જ્ઞતિઓ ઈન્ડિયનિમુખ થઈ, કે ૧૯૪૬ થી એકાએક કમિયુગ શરૂ થયો, એવું કોઈ કારણ હોય એમ પણ મનાતું નથી. ખાસી, અંદરની વૃત્તિઓના—લોહીમાંના જીવનરસ ઓછા થાય અને સંસાર વિશે શંકા કે નિરાશાની હિટ્ટ રહે એના—નિર્ણય તો કોણ કરી શકે ? પણ ચારે કોરથી સમતપ્ય છે કે માનવ કોઈ વિરાટ ને રૂઢ કાંનિના મુખમાં લગાવિ ધસડાનો તપ્ય છે અને એ ધસડાટ અટકાવવાનો પ્રયત્ન તુલ્યત્વ છે. જંગી મોરચાઓ સામસાધા મંડાય છે અને આપણી વાત ડાહીની પૂણીઓના ભેખામાં પણ નથી. આપણે આદ્યા રાખીએ, ઈશ્વર જેવા નિયામક ને વ્યાપક તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા હોય તો એવી આશા સકારણ છે. કે નહક નહક આવતા દાવાનગમાંથી પણ માનવ એગરી જશે. એ દાવાનગમાંથી ઉગારનાર મોટા પર પર પાયરેસી ચોગનાઓ જ દશે, 'યુનો' અને 'યુનેસ્કો' જ દશે, એમ કોઈ નથી. ધરઆંગણાનું નીનિમતાનું જરૂણ મલનર થઈ જગતને શાંતિ આપી શકે. ગીતમયુધિ જનનાગમાં કયું તેમ આ યુગમાં ગાંધીજીએ ઘોડું કરી જતાયું. આસપાસના સંયોગો વચ્ચે રહી, પ્રવાદપ્રાપ્ત ધર્મો રવીકારતાં રવીકારતાં ગાંધીજીએ સ્વચાર્ધ અને પ્રેમનાં—શુદ્ધ સામાજિક જીવનનાં—રસ ઉછેર્યાં. આપણે તુલ્યત્વ હોઈએ તો પણ વિશ્વયોગ્યતામાં આપણું રવાન છે. એ શ્રદ્ધાએ આપણા સત્તનો. સ્વ તો, સ્વધર્મનો વિચાર કરવો જોઈએ.

હમણાં એક અગ્રેજ પુસ્તક "India, Pakistan, and the West" નું અવલોકન લેયું. ગ્રંથકાર પર્સિવસ રીપર માને છે કે નવા યુગમાં હિન્દુએ જગત સાથે ચાલતાં કાં તો હિન્દુધર્મો એવું પડશે, કાં તો પૂરા હિન્દુ થવા વર્તમાન વલયમાંથી પાંજા હાંતું પડશે, એણે જે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વ પોતાનામાં વળ્યું છે તેનું વિસર્જન કરતું પડશે. મળમાંની તકેબિ

લેણા વિના ટીકા કરવાનું સાદસ કરીએ તો રીપેર પ્રત્ન પૂછી શકાય: નવા યુગની સાથે રહીને જૂની જગતો શિવતી જેવો દતો તેવો આજે રહ્યો છે ? કેટલીક માનવાઓ સંબંધી જગતો લે હિન્દુધર્મમાં નેતામાં આવે છે તો બીજા ધર્મોમાં પણ તેની જાણ છે. એક અરપૂરપતાના ખ્યાસ અને આંધાર સિવાય કોઈ બીજા બાબતમાં હિન્દુધર્મ ખાસ જગતા દાખવી નથી, અને આ જગતા પણ ગાંધીજીના પુરુષાર્થથી હવે જગતમાં એમણી ગઈ છે. મરજોતર જીવનની કુખનામાં, મોહવિમારમાં, ઈશ્વરતત્ત્વની મમજમાં, ઉપાસનાપદ્ધતિમાં, સમય જાતની મુક્તિ સંજોએ એ સિદ્ધાંતથી તકને મળતા પૂરા અને ઉમિત અવકાશમાં, કોઈની માધ્યમથીના અરવીકારમાં હિન્દુધર્મ, શિસ્તીધર્મ તથા ઈસ્લામ કરતાં વિશેષ ઉદાર છે, અને ઉદાર છે તેથી નવા યુગને અનુરૂપ થવાની તેનામાં વિશેષ યોગ્યતા છે. રાજકારણની કોઈ વિચારસરણી અંધ, સામહિક હિંસકતાની અપેક્ષા રાખે તો તેને અનુરૂપ હિન્દુધર્મ ન થાય, સિવાય કે તેને ગમે પ્રાણ આપ્યા હોય. હિન્દુઓ ધર્માનર કમરવાની પ્રવૃત્તિમાં ખડ પડ્યા નથી, તેમને તેમાં ખડ શ્રદ્ધા નથી; એમ જનાં પ્રાણીમાત્ર તરફ સમભાવની હિટ્ટ એમનામાં છે તેરથી બીજા ધર્માનુયાયીઓમાં નથી. જગતની યધી પ્રત્નઓ સમાન છે એ ભાવના કેળવવાને એને આધાર કરવાનો નથી, આનાકમકના એના લોહીમાં છે, તેથી સમરત વિશ્વની ડાગડપણ શાન્તિ માટે એને સ્વભાર તો સ્વેથી વિશેષ અનુરૂપ ગણાય અને તેથી કદાચ બીજાઓ કરતાં તે કાર્યમાં એ વધુ કાળો પણ આપી શકે. એટલે ખરું લેનાં, પોતાનાં ધાર્મિક

લક્ષણોને એ પૂરાં ચેતનશીલ અને વેગી બનાવે તો નવા યુગને અનુરૂપ થવામાં, જગતની ન્યાયી રચના કરવામાં તે ટકાવવામાં, હિંદુ એ વધારે સાચો હિંદુ જ બનશે. એને હિંદુપણું જોવાનું નથી, ખિસવવાનું છે.

ભારતની સરકાર તો વ્યાવહારિક અને બિનસાંપ્રદાયિક છે અને રહેશે. એ એવી રહે એ જ સમસ્ત દેશના હિતમાં છે. પણ આનું એક અવાન્તર ને અણધાર્યું પરિણામ એ આવે કે હિંદુ પ્રજાના ધર્મવિવેક સંસ્કાર આજા થતા જાય. સરકારની તટસ્થતા અને આજની હિંદુઓની વાસ્તવિક વધુમતી તેમની ધર્મના વિવેકમાં આપતુદ્ધિ, મિથ્યા નિયંત્રણ અને શિથિલતામાં પણ પરિણમે. બીજા ધર્મો આ યુગના ક્ષેત્રમાં આપવડા અને આક્રમક થાય. હિંદુ ધર્મમાંની ઈશ્વરતત્ત્વની કલ્પના, કર્મનો સિધ્ધાન્ત, પુનર્જન્મ આદિ મરણોત્તર સ્થિતિ વિશેનો ખ્યાલ, અવતારમાન્યતા, ઉપાસનાવિધિ, વિશ્વ પ્રત્યે સર્વાત્મભાવની દૃષ્ટિ, વ્યવહારમાં સર્વાત્મભાવ કેમ ઊતરે અને કર્મ કરતાં છતાં કર્મફળમાંથી કેમ ઉગરાય એનો આચારધર્મ, આ બધાના સંસ્કાર સરકારી કેળવણીતંત્ર દ્વારા હિંદુ બાળક ઉપર પડે એનો હવે સંભવ ઓછો છે. મુંબઈ સરકારે તૈયાર કરાવેલી નવી શુજરાતી વાચનમાળા આ ધારણાને રોકો આપે છે. એમાં વ્યાવહારિક નીતિયોગ્ય અને નાગરિકધર્મ માટે સારી સામગ્રી છે, પણ શુદ્ધ ધાર્મિક વિચારથી તે અત્યંત અળગી રહી છે. સોમનાથના જીર્ણોદ્ધારના પ્રશ્નમાં જનમંડળનો અમુક વર્ગ લાગણીની વિકૃતિ દાખવે છે અને હિંદુ પાસેથી ધર્મ વિવેકમાં ઉદાસીનતાની અપેક્ષા રાખે છે એ વાતનું સ્મરણ કરાવવાની ભાજે જ જરૂર હોય. હું મૂર્તિપૂજક ન હોઉં, શિવભક્ત ન હોઉં તો એ આ બાબતમાં હિંદુની લાગણીની કદર કરી શકું; પણ આ એક લાઠીબુક પરિસ્થિતિ છે અને આપણે કેવા સમયપ્રવાહમાં છીએ તેની ઘોરક છે. આપણા બુદ્ધિમાનોનો મધ્યમ વર્ગ જે ધર્મમાં શિક્ષિત છતાં ધર્મવિમુખ નથી અને પરંપરાનો, કિયાકાંડનો, ચાલતું હોય તે ચાલવા દેવાની મતિનો દાસ છે, તેણે ધર્મચાર અને ધર્મચિંતનની બે બાબતમાં તો ત્વરાથી જાગૃત થવું જોઈએ. એક તો ઉપાસનામાં તે શાની ઉપાસના કરે છે તેનો એને ખ્યાલ રહેવો જોઈએ. આપણે મૂર્તિઓ પૂજીએ છીએ પણ મૂર્તિઓને કેવળ પ્રતીક તરીકે પૂજતા નથી. એ અમુક વિચાર, કલ્પના કે ભાવનાનાં પ્રતીક છે. એ

ભાવના, કલ્પના આદિ એવાં સૂક્ષ્મ છે કે ઇન્દ્રિયગોચર થઈ શકતાં નથી અને તેથી ઇન્દ્રિયદ્વારા એમનું ચિંતનન આજુ રાખવા આપણે એમનાં પ્રતીક રચીએ છીએ. મૂળ ભાવનાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ રહે એ મૂર્તિપૂજનમાં મર્યાદા અને વ્યવસ્થા આજુવા સાડુ બંદુ જરૂરી છે. હમણું દાખલા તરીકે, શુજરાતમાં ગણેશોત્સવ વધવા લાગ્યો છે, ખાસ તો દેખાદેખીથી. પણ "ગણપતિ" પાછળના વિચારનો બોધ ધણાને હોતો નથી. મહાદેવ અને પાર્વતીના પુત્ર તરીકે પૂજીએ એમાં ધર્મતત્ત્વની પ્રેરણા લાગતી નથી. ગણપતિ એ પ્રકૃતિના ભંધ અને સુંદર તત્ત્વનો બાળક છે, ભંધ અને સુંદરતાની શક્તિઓમાંથી પ્રગટેલું કિરણ છે, કવિઓનો કવિ છે, દૃષ્ટ છે, પ્રજાસમૂહના ભાગ્યવિધાતા છે—એવી કાંઈક કલ્પના જાગૃત રાખીએ તો તો ગણેશપૂજન અને ગણેશ ઉત્સવ-લેખે લાગે. હવેમાનનું મંદિર ધારીને પીરની દરગા આગળ મારા સ્વજનને એક બહેન લઈ ગયાં હતાં. ત્યાં ગયાં ત્યારે જ સમજણું કે અંદર તો કબર છે. બહારના શણગાર તો મંદિર જેવા જ હતા. પીરની દરગાનો આદર થાય એમાં બાધ નેતો નથી, પણ એ મૂર્તિ નથી, પણ કબર છે એનું જ્ઞાન તો રહેવું જોઈએ. એથી કબરની મૂર્તિ જેમ પૂજનઅર્થા થાય એ ખુદ સુસજ્જમાનને ન ગમે; ન ગમતું જોઈએ. અમારી કોલેજ પાસે એક દરગા છે ત્યાં ફક્ત બીમપોર આદિથી આવતાં લોક ભક્તિભાવથી ફૂલ પાંદડી મૂકે છે, પણ એ કયા ઓસિયાની દરગા છે તેની એ ભોળા લોકને કરી ખબર નથી. સર્પદેવમહાભાવ, સર્પસ્થાનક-મમતાવાનો હિન્દુને કામિયો હીક હાથ લાગ્યો છે! પણ ભક્તિ તો જ્ઞાનપૂત હોય તો જ શોભે. આદરની શક્તિ બસ નથી, તેને સંસ્કારથી જોઈએ, તેને સાચી દિશાએ વાળવી જોઈએ.

મૂર્તિપૂજન વિશે ત્રણ દૃષ્ટિબિંદુઓ મુખ્ય જણાય છે. એક, પ્રાર્થનાસમાજ અને આર્પણમાજ જેવાનું, જેમાં મૂર્તિમાત્રનો ત્યાગ ઇષ્ટ છે. ભણેલામાનો એક વર્ગ સમાજ ન હોવા છતાં મૂર્તિનો અંતરથી વિરોધ કરે છે, પણ વ્યવહારમાં ફરિને અનુસરે છે. બીજો એક વર્ગ, કાંઈક વધારે આતુર, નિશ્ચયી, જાગૃત, શુદ્ધ-માંથી ઇષ્ટ શુરને તેમ દેવોમાંથી ઇષ્ટ દેવને પોતાનો કરી, તેની જ ઉપાસના કરે છે. ધણા દેવોનો આ

વર્ગના છે. નવા વિચારકોમાં શ્રી. મહારાજા ઉપાસના વિષયમાં આવી માન્યતા ધરાવે છે. મૂર્તિપૂજનામાં આ એક વ્યવસ્થા લાવનારું વલણ છે. ઈશ્વરની જે ભાવના કૃષ્ણરૂપ, વિષ્ણુરૂપ, અંબારૂપ, શિવરૂપ-લગત હિંવા ઉચ્ચતર ધાર્મિક જીવનના અભિપ્રાયના હૃદયને વિશેષ સ્પર્શતી હોય કે તેની જીર્ણિતે વધુ સ્વીકાર્ય હોય— તેને જ એ વળગી રહે છે અને પોતાની ધર્મશક્તિને એકાગ્ર, પકવ અને બળવાન બનાવે છે. ત્રીજે વર્ગ બહેળા ધર્મસમૂહનો છે, ધર્માતુર નહિ પણ ધર્મરસિક, ઉત્સવપ્રિય ને કાર્મિક બાળક જેવો. તેને ધર્મના સંસ્કાર જોઈએ છે, પણ એના ચોક્કસ આકાર મારે આશય નથી. થોડાંધણા વ્રતઉપવાસ કરે, સન્ધ્યા કરે, પૂજાપાઠ થતાહવન કરે કરાવે, કથા બેસાડે, માતા-મહાદેવ જાપ, શનિવારે હનુમાનને તેલ ચઢાવે, નવરાત્રમાં ગરબા ગાય ને અંબાની ઉપાસના કરે, રામ-નવમી, કૃષ્ણજન્મતી, શિવરાત્રિ ઉજવે, સવારે સૂર્યને નમસ્કાર કરે, શરદના અન્દરને દીવો ધરે, ટુલસી ને પીપળાની પૂજા કરે, નદી, સરોવર, સમુદ્રને વંદે, નાનીમોટી યાત્રા કરે. આ વર્ગ અદ્ભુત છે અને આપણાં પ્રેમનો અધિકારી છે. એમાં આપણે અવ-લોકીએ છીએ માનવસમૂહ, માનવોદયિ, સામાજિક જીવન જીવતા, આસપાસની સૃષ્ટિ સાથે અનાયાસે અને અબોધપૂર્વક એકાકાર થતા. આ વર્ગે જ ધાંધલ પિના ધર્મોની વાડો તોડી છે ને સત્ અને મહત્ સાથે રહીને અને ઝોલિયાને સત્કાર્યા છે અને આજ વર્ગે પોતાના જીવનક્રમમાં રાજકીય બનાવોને ઉત્સવનું સ્થાન આપ્યું છે ને ગાંધીજી જેવાને અવતારી પુરુષ ગણ્યા છે.

તથાપિ અહીં જ ધર્મવિષયક વિકૃતિઓનો, કહેળા-મજૂનો, અજ્ઞાનનો, અંધ માન્યતા અને જડ કર્મકાંડનો, વહેમ ટોંગ અને પાખંડનો સૌથી વિશેષ સંભવ છે. અમૃતનું ઝેર થવાનો, ઝેરને અમૃત માનવાનો અહીં જ મોટો ભય છે. ધર્મશક્તિને, જીવનધર્મોમાં અલોકિક સહાયતાની જાંબનાને, કંધ્યાજીની વાસનાને યોગ્ય માર્ગે વાળવાની જરૂર અહીં જ મોટી છે. લોકહિતચિન્તકો મારે આ એક ધર્મક્ષેત્ર છે. આરથાને સત્ય ઉપર રચાયવામાં મૂર્તિપૂજનાં વ્યવસ્થા સદાયક ચર્ચા શકે. મૂર્તિની રચનામાં, મંદિરના આયોજનમાં, પૂજનના વિધિમાં સત્ય દૃષ્ટિ, ભાવનાનુરૂપતા સુરુચિ શાન્તતા અને

સમ્મતિને આપણે વિશેષ, અત્યારના કરતાં 'ધણું' વિશેષ, ખ્યાન આપવું જોઈએ. જૂનાં મોટાં મંદિરોમાં મળતા આયોજકોના સગવડ અને સૌન્દર્યના ખ્યાલ આપણે ભૂલી નાખ્યા છે, અને આ તો મોટું મંદિર છે કે ફેશનજનર કે ગાંધીહાટ છે. તેની સંકા કરાવે છે. કંઠારના મુંદર મંદિરની પ્રક્રિયા કરતાં ખોટા ઘી અને મગજની વાસ આવે છે, અને મકાનો અને. દુકાનોની બીડમાં સમગ્ર મંદિર કોઈ કોણથી જરાબર જોઈ શકાતું નથી. દમણનાં નવાં બંધાતા મંદિરોમાં પણ સુરુચિ શુચિત્વ કલાદૃષ્ટિ કરતાં સમૃદ્ધિનું આગ્ય પ્રદર્શન વિશેષ જણાય છે. સમૃદ્ધપૂજના મંદિરમાં કે કંઠારના દેવધરમાં મૂર્તિના આકાર પરત્વે સંભાળની બહુ જરૂર છે. મૂર્તિ તો વિચાર કંપના કે ભાવનાનું પ્રતીક છે. અને એ સૂર્ય વરગુનું સૂચન કાર્મિક ચતુ' હોય તો જ મૂર્તિની સાર્થકતા. શિવરાત્રિ જેવા અનાકાર કહેવાય એવા પદાર્થની વાત ના કરીએ; પરંતુ આકાર બધાં છંદ છે ત્યાં ભાવનાને અનુરૂપ હોય તો જ તે યોગ્ય. આપણા પ્રાચીન મૂર્તિવિધાયકોએ એવા ધ્વનિપૂર્ણ સંકેતો ઉપજાવ્યા છે, એવી કવિવપૂર્ણ આયોજનાઓ કરી છે, કે પરદેશી કરાવિદો, મૂર્તિપૂજકો અને અમૂર્તિપૂજકો પણ આશ્ચર્યચકિત થયા છે. નરરાજ, ઉમા, ત્રિમૂર્તિ, વિષ્ણુ, શુદ્ધ આદિની મૂર્તિઓ અચેતન છે છતાં જાણે ચેતન્યમય હોય એમ હૃદયમાં મધુરતા થકા લક્ષિભાવ બાલભાવ પ્રેરે છે. પ્રકૃતિની પ્રલક્ષ લીલાઓ અદ્ભુતનો ભાવ જીવનમાં બરે છે તેવો ભાવ મૂર્તિ ઉદ્દેશી શકતી હોય તો મૂર્તિપૂજને જીવનયાત્રામાં જરૂર રચાન છે. વિષયમાં વ્યાપક પ્રકાશમય સલરૂપ વિષ્ણુ; નિર્ગુણાક્તરૂપ, તેની નિરન્તર લીલારૂપ, કંધ્યાજીમય શિવ; માતૃત્વની બચ્ચક સર્જક અને પાલકશક્તિતા પ્રતીકરૂપ અંબા; કુદરતની શૈદ લીલા સાથે. સૃષ્ટિવિધાયકે સાંકળેલી સૌન્દર્ય અને વાતસલ્યની નિર્ઝરિણી પાર્વતી; પ્રેમ અને ધર્મની મૂર્તિ શ્રી રામ; પરાક્રમ અને અચલ કમયોગના-દેવ શ્રીકૃષ્ણ; જનસાધારણ તો શું, પ્રાણી-માત્ર પ્રત્યે કરુણા અને મૈત્રી વરસાવતા ભગવાન શુદ્ધ; —એમનું આપણે સ્મરણ કરીએ, એમની ઉપાસના કરીએ, સ્મરણ કરી કરી આપણા અંતરને પ્રકૃતિ-દત્ત દોષોમાંથી વારી લઈ લેતાતર જીવન તરફ વાળીએ અને અન્તે અન્તરનું સ્વરૂપ જ બદલી નાખીએ, એમાં

કાંઈ જ ખોટું નથી. એ તો મહામોટા યુરુપાર્થ છે. હૃદય કેળવવાનો એ સુદ્ધિપૂત માર્ગ છે. એ જ આપણો મહાયાન છે. આ ધ્યેય અને આ યાત્રાનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રહે તો મૂર્તિપૂજના સ્વરૂપમાં વ્યવસ્થાની અનિવાર્યતા અને કયે ધોરણે તે આવી શકે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

જનમંડળમાં વધારે સંસ્કારી હોવાનો જેમનો દાવો છે તેમણે બીજા એક પ્રદેશમાં વધારે પ્રામાણિક અને આગ્રહી થવાની જરૂર છે. હિન્દુધર્મ ઉદાર છે એટલે એ નિર્માદય છે એવી છાપ વિદેશી કે પરધર્મી ઉપર ન પડવી જોઈએ. એને સર્વધર્મસમન્વય ઇષ્ટ છે, સર્વધર્મસમભાવ માન્ય છે, એનો અર્થ એ નથી કે ભિખારીપ્રતિ ધારણ કરી શુભાશુભ સર્વ સંધરનું, એનો અર્થ એ નથી કે સર્વધર્મસમન્વય કે સર્વધર્મસમભાવ જેમને માન્ય નથી તેની દૃષ્ટિ પણ સાચી છે. એમ તો આપણે માન્યતાઓના ચક્રાવામાં ફર્ક કરવાના અને ક્યાં ચે સુપ્રતિષ્ઠે થવાના નહીં. આપણી જે શ્રદ્ધા હોય, નિષ્ઠા કે સમજ હોય તે પ્રસંગ પડે ત્યારે જ ન ઉચ્ચારવામાં વિવેક નથી, દુર્બળતા, કાવરતા કે ગાસભાવ છે. એક દાખરો આપુ. કેટલાંક વર્ષોથી આપણે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના પરિચયમાં આવીએ છીએ. તેમની વિનમ્રતા રહેણીકરણીની નાજરતા સમુકાર્થ માયાળુપણું સેવાતુરતા આપણાં હૃદયને આર્દ્ર કરે છે ને જીતી લે છે. નડિયાદ, આણંદ, બેારસદ, સુરત વગેરે સ્થળોએ મિશનરી દાકતરોએ જનતાનો પ્રેમ જીત્યો છે તેટલો આટલા બધા હિન્દી દાકતરોમાંથી બે ચારે જીત્યો હોય તો ગુજરાતનું સુભાગ્ય. વસ્તુતઃ આ જ મિશનરીઓ ધર્મના ધ્યેયયોગીઓ ને પ્રચારકો છે. એ બધી સેવા મમતા ને સહકાર્થ તો સાધન છે. તેમનો હેતુ તો ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્વીકાર માટે અનુકૂલ આદરપાત્ર વાતાવરણ રચી બીજા ધર્મોના પાયા હલાવી નાખવાનું છે. આ પ્રવૃત્તિ આક્રિકા અને એસિયામાં સર્વત્ર ચાલી રહી છે. જપાનના પતન પછી ત્યાં પણ એ પ્રવૃત્તિએ વિશેષ જોર કરવા માંડ્યું છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જ સાચી સંસ્કારિતા રહેલી છે એવી માન્યતા પ્રસરવા માંડી છે. પ્રવૃત્તિઓનાં આધ્યાત્મિક અને નૈતિક પરિણામો વિદ્યોદ્ધાને જે તેમની શુભાશુભતાનો નિર્ણય કરાય. આ ધ્યેયયોગીઓ-મિશનરીઓ-સાથે

તમે ધર્મની ચર્ચા ઉપાડો કે તરત સંમળનો કે તેઓ ખ્રિસ્તી શિક્ષાપત્રી અને ઉપાસનાતંત્રને કેવા વંદ્યા છે. આપણે માની ન શકીએ એટલી મતાંધતા આ મીઠાશ અને સેવા પાછળ હોય છે. એમનો દોષ નથી. એમની શ્રદ્ધાને વળગી કર્મયુક્ત તેઓ રહે છે. વિચાર આપણે કરવાનો છે. અભિપ્રાયના ઉચ્ચારની દિમત આપણે દાખવવાની છે. ધર્મને અમે પૂનર્દેશ ગણીએ છીએ અને માનવીને શ્રેયસ્ને માર્ગે ચલાવનાર એક નરવીર તરીકે જ નહિ, અવતારી યુરુપ તરીકે પણ સ્વીકારીએ. પણ મોક્ષનો માર્ગ એમના સ્વીકારથી જ, એમની મંથરથી વટે જ ખુસે એમ કેમ કરી માનીએ? રાંનિ ના રનિને આરામવાર ગણવે કેમ કે સરજનદારે તે દિવસે રુષ્ટિ સળ્યા પછી વિશ્રાન્તિ લીધેલી, આપણે જન્મ પાપમય છે કેમકે આદમ અને દવા નિર્દોષ જીવનમાંથી પડેલાં એનું એનું ધણું અમને અસ્વીકાર્ય જ હોય. અમારા પોતાના ધર્મમાં પણ જે ક્રિપત છે, રૂપકરૂપ છે, આકસ્મિક છે, જે ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપ જોડે નિસંજત નથી ધરાવતું તેને સમજી લેવા વાતજી દેવા અમે આતુર છીએ. અમે અમારા ધર્મના શોધન માટે તમારી પાસેથી કસોટી લઈશું; તેને સમર્થ કરવા તમારામાંનું શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વ કે સદાચારભાવના અમે અપનાવીશું; કેમકે સતત મંથન અને સતત સમન્વય વડે હિંદુ ધર્મ કિંવા હરેકોઈ ધર્મ જીવે, એ દાશ હિંદીપણું પણ જીવે અને ટકે. એ કેવળ મમતાજન્ય દવાઈ અમાથ નથી. હિંદુ હિંદુ રહી હિંદુપણાની વિવેકા ઉદારતા કેળવતો રહે તો જ હિંદીપણામાં ઉદારતાનું લક્ષણ ટકે. બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્યવ્યવસ્થા માટે સાચા સમર્થ અને સળજ હિંદુપણાની આવશ્યકતા છે. વારતે જ કંઈ છું કે અતિવિવેકથી નિર્માલ્ય યાદ કે 'ઉપકાર સંમૂહ ચેતસ' યદ્યપ્પણે હોહ બંધ ન રાખીએ. જ્યાં પ્રસંગ ઉદભવે, જ્યાં ગેરસમજ ટાળવાની જરૂર હોય, જ્યાં ગેરસમજ ફેલાઈ હોય ત્યાં આપણી સુધિપૂત માન્યતા ઉચ્ચારીએ અને પ્રસારીએ-અનાકમક રીતે, સૌજન્યપૂર્વક, પણ દૃઢતાથી.

આ દિશામાં શુરૂ ફલ જેવી સંસ્થા દ્વારા ગૌરવચાલી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે એવી શ્રદ્ધા હું સેતું છું. ૨.

ઈતિહાસનું શિક્ષણ

શ્રી. રશિકલાલ ડોટાલાલ પરીખ

(ઈતિહાસના સ્વરૂપ ઉપરથી)

શિક્ષણક્રમમાં કોઈ પણ વિષયનો વિચાર કરવાનો હોય છે ત્યારે તે વિષય વિદ્યાર્થીને શું શીખવે છે, શી માહિતી આપે છે અને તે કયા મનોવ્યાપારમાં કેળવે છે તે બે બાબતને લક્ષ્ય કરવાની હોય છે. તેમાં એ શુ શીખવે છે, તેના કરતા કયા મનોવ્યાપારને કેળવે છે તે વધારે મહત્વનું છે. શિક્ષણશાસ્ત્રના આ સિદ્ધાંતને સ્વીકારી ઇતિહાસને તે સાચુ પાડીએ. ઇતિહાસમાં શીખવાનું શું અને તેમાં કયો મનોવ્યાપાર કેળવાય?

છેક બાળપણથી વિદ્યાર્થીએ વાતો સાંભળેલી હોય છે. તેના દિગ્ગજકામમાં પણ વાતો વાંચવાની અને સાંભળવાની હોય છે. આ વાતો સાંભળનાં અગર વાચતાં તેના વસ્તુ વિશે આ એમ જ છે એવી તેને સમજ હોય છે. તેના અનુભવવર્તુલને આધાર પહેલેથી એવી બીના આવે ત્યારે તે વિચારમાં પડી જાય, પણ એ વાર્તાની પરી તેને ખુદ કહે એવી હોય તો પછી ગમે તેવા વિકટ અને દુર્ગમ કિલ્લામાં તે પરાધ હોય તો પણ તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં તેને વાંધા આવતો નથી. અર્થાત્ લાગણીની અનુકૂળતા સમવાય ત્યાં સુધી મનને વિન આપતું નથી; વાસ્તવિકતાની અપેક્ષા જીભી થતી નથી. સાદિત્ય અને કલાઓનું શિક્ષણ આ મનોવૃત્તિને કેળવતું જાય છે.

આ રીતે ટેવાયેલા વિદ્યાર્થીને ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપવા વાર્તાપદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે. આ પદ્ધતિ બરાબર છે? આથી વિષય મનોરંજક રીતે રજૂ કરી શકાય—ઈતિહાસપદ્ધતિઓની ઝોળીઓ સહેલાણી ગણાવી શકાય, પણ જો આટલું જ થાય તો ઇતિહાસની કેળવણી આવી કહેવાય? કોઈ કહે કે ન કહેવાય કે ગણિતના દેવાડાઓને ભારકરાચાઈ લીલાપતીમાં સુંદર મ્લેકોમાં રજૂ

કરેછે તેથી શું ગણિતની તાલીમ ન મળે? તેનો કોઈ એમ જ જવાબ આપે કે તે મ્લેકોની હરિણાદીઓ કે વરાનનાઓથી લલચાઈ વિદ્યાર્થીએ કોયકામાં કેસાય ખરો. પણ એમાંથી નીકળવા તો એણે ગણિતની કવાયત કરવી જ પડે અને એ રીતે ગણનાનો મનોવ્યાપાર કેળવાય; પણ ઇતિહાસ વાતારી શીખવવાથી 'એતિહાસ બુદ્ધિ' કેળવાય; વાર્તાથી ટેવાયેલી બુદ્ધિને 'આ વાર્તા નથી પણ ઇતિહાસ છે' એટલું કહેવાથી તે કેળવાય? શિક્ષક એમ કહે કે 'આ તો અનેલી બીના છે. આ કંઈ ગપ્પું નથી. આ કંઈ મુનશી કે ધૂમકેટુની કલ્પના નથી,' તો ત્યારે બીનાનું 'અનેલાપણું' અને 'હલિપતપણું' જુદું પાડી આપવાની તેની પામે કોઈ ચારી છે? હલિપત વાર્તા અને ઇતિહાસ રજૂ કરતી વાર્તા-આ પદાર્થને ઐતિહાસિક વાર્તાથી જુદો સમજવાનો છે-નું આજ રૂપ એટલું સરખું હોય છે (નાટી સંવાદો પણ ઇતિહાસની વાર્તાઓમાં રજૂ કરવામાં આવે છે) કે એટલાંથી કામ સરતું નથી. એ સમજતા એટલી બધી છે કે વાર્તારૂપ-સંવાદો સાથે ઇતિહાસ શીખવવા જતાં તો એવું પરિણામ આવવાનો ભય છે કે બાલવિદ્યાર્થી તેને રચતી કલ્પિત વાર્તાને પણ હકીકત રૂપે સમજે છે.

ઈતિહાસના શિક્ષણનો આ મોટો કોયડો છે. પરંપરાથી સાદિત્યના મંડળમાં ઇતિહાસ અનુચર હોવાથી આ મુશ્કેલી વધેલી છે. આ ચર્ચા કરતાં કોઈ કોઈ શિક્ષકોનો એવો અભિપ્રાય પણ સાંભળ્યો છે કે એટલા બધા ઓખલિયાવેડા ઘાના રાખો છો? ઇતિહાસની કહેવાતી અનેલી બીનાઓમાં પણ ક્યાં નિશ્ચિતતા હોય છે? એમાં ક્યાં કલ્પનનો વ્યાપાર નથી હોતો? તો પછી, અમે વિદ્યાર્થીઓને શેયક કરવા અમારી ઇતિહાસની

વાર્તામાં -સિદ્ધરાજ અને-મીનાદેવીને વાર્તાલાપ મુદ્દાએ તો તેમાં શું-નંદય છે? એના જવાબમાં એટલું કહેવાય કે તેમાં 'ઈતિહાસ' જાય છે.' એ સાચું છે કે ઇતિહાસરૂપે રજૂ થતી બીનાઓમાં અનિશ્ચિતતા હોય છે, તેમાં ઇતિહાસકારની કલ્પના પણ હોય છે, જ્યાં ઇતિહાસ અને કલ્પિત સાહિત્ય-ઐતિહાસિક વાર્તા સુઝા-બને લુકાં છે; કારણ કે તે બંને જુદા જુદા મનોવ્યાપારનાં પરિણામો છે. (સાહિત્ય સર્જનો મનોવ્યાપાર અને ઇતિહાસને શોધતો મનોવ્યાપાર અલગ છે-તે એક જ એતનાની પ્રતિજ્ઞા છે, તેથી મૂલમાં અને પરિણામે એક છે એ ફિલ્સોફીનું વિધાન સાચું જતાં અત્ર અપ્રસ્તુત છે.)

અર્થાત્ ઇતિહાસ કયા મનોવ્યાપારનું પરિણામ છે તે સમજવાથી જ (વધાર્યામાં એ મનોવ્યાપાર કેળવવાનો માર્ગ સહેલું. ટુંકમાં ઇતિહાસ એ શો પદાર્થ છે તેનો બને તેટલો ખ્યાલ શિક્ષકને હોવો જોઈએ અને તે એક બાજુએ સાહિત્ય આદિ પદાર્થોથી કયા જુદો છે અને શેમાં સમાન છે અને બીજી બાજુએ ગણિત, ભૌતિક વિજ્ઞાન આદિ પદાર્થોથી કયા જુદો પડે છે અને વિજ્ઞાનો સાથે તેની કેટલી સમાનતા છે તેનો પણ તેને ખ્યાલ હોવો જોઈએ.

એટલે એક વિધાર્થી તરીકે ઇતિહાસનો કંઈક ખ્યાલ તમ શિક્ષકો સમક્ષ હું રજૂ કરું છું.

સંસ્કૃત પરંપરા પ્રમાણે ઇતિહાસ અને પુરાણ એ પ્રાચીન વિદ્યાઓ છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય વેદના ભાગ ગણાતા બ્રાહ્મણપ્રચોમાં છે. વેદને બરાબર સમજવા માટે તેમની જરૂર સ્વીકારાઈ છે. પણ અહીં જે પ્રસ્તુત છે તે મનોવ્યાપારની ચર્ચા છે. એ દૃષ્ટિએ 'ઐતિહ્ય' ને પ્રમાણમાં ગણવાની આપણી પરંપરા છે: અને પ્રમાણ=પ્રમાણું કરણ એટલે કે વચાર્થગાનનું સાધન. અર્થાત્ ઐતિહ્ય એ વચાર્થ ગાનનો સાધનપ્રકાર છે. અર્થાત્ એ તોંધવું જોઈએ કે અષ્ટપ્રમાણવાદીઓ જ 'ઐતિહ્ય'ને જુદું પ્રમાણ માને છે. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે બીજા તેને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. નૈયાયિકો વગેરે-તેનો કાં તો શબ્દ પ્રમાણમાં-આવિષ્કારમાં અગર, અનુમાનમાં-સમોવેશ કરે છે. પણ એ બાબતમાં મતભેદ નથી કે 'ઐતિહ્ય' એ પ્રમાણચર્ચાનો વિષય છે, એ એક વચાર્થ ગાનનો સાધન પ્રકાર છે.

પણ હાલ આપણે જ્યારે ઇતિહાસ શબ્દ વાપરીએ છીએ ત્યારે 'History' ના પર્વાય તરીકે વાપરીએ છીએ. તેથી History એટલે શું એ રીતે પણ વિચાર કરવો જોઈએ. અંગ્રેજ કેશમાં આ શબ્દ નેંગ્રો 'તે જાણ્યો કે 'History' ગ્રીક શબ્દ 'Historia' નો તદ્દભવ છે. તેનો અર્થ 'Inquiry' (તપાસ, શોધ) આપેલો છે, 'research, exploration, or information' એવા પર્વાયો પણ અપાયા છે.* પછી સ્વાભાવિક ક્રમમાં શોધખોળની પ્રવૃત્તિના પરિણામો માટે આ શબ્દનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. એ બાજુના જેવું છે કે historia' શબ્દમાં ધાતુ id=to know છે; જે સંસ્કૃત વિદ્નું રમરણ કરાવે છે. ધણીપરી ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં આ શબ્દ છે. આનાથી જુદો એવો જર્મન શબ્દ Geschichte છે, જે geschehen=to take place, to happen (થવું-બનવું) એ ધાતુમાંથી આવેલો છે. (સરખાવે શ્લોક દ મત્ત) એંગ્લોસાક્ષી સદીમાં Geschiechte શબ્દ collection of human facts & their evolution-મનુષ્યની શોધી હકીકતોનો સંગ્રહ અને તેનો વિકાસ-એ અર્થમાં વપરાતો. હિસ્ટરી અને ગેસ્ટ્રી એ બંને શબ્દો સમાન અર્થમાં વપરાતા જતાં બનેલા ઓકમાં ફેર છે. (હિસ્ટરીનો ભાર 'મન ને' ઉપજાવે' (evoke કરે તે) એના ઉપર છે, જ્યારે ગેસ્ટ્રીનો ભાર 'ઘટના' (event) ઉપર છે. x આમ થોડાક અર્થ-ભેદ હોવા છતાં એટલું સ્પષ્ટ છે કે પશ્ચિમની પરંપરાના ગેસ્ટ્રી અને હિસ્ટરી શબ્દો હકીકત કે તેની શોધ માટે છે, અર્થાત્ 'પ્રમાણવ્યાપાર' સ્થાયે છે, કલ્પનાવ્યાપાર નહિ. વચાર્થતા નક્કી કરવા તકનો ઉપયોગ કરતાં કલ્પના વાપરવી પડે છે જ્યાં પણ-ખરી રીતે સાહિત્યાદિ કલામાં પ્રવર્તમાન કલ્પનાનું લક્ષ્ય અને વિજ્ઞાનમાં-પ્રમાણવ્યાપારમાં-પ્રવર્તમાન કલ્પનાનું લક્ષ્ય તદ્દન ભિન્ન છે એટલે એક શબ્દનો ઉપયોગ ભ્રમક બને છે. આટલો વિચારધારીએ ફક્ત યાચ છે કે લાગણીને સતોવવા અગ્રત થવા કલ્પનાવ્યાપારના પરિણામ ત્રપ સાહિત્ય કરતાં પ્રમાણરિતે સતોવવા પ્રવર્તતો શોધખોળના

* જુઓ Henri Berr અને Lucien Febvre નો લેખ (E.S.S. vii p. 357)

x. [E. S. S. vii=p. 357].

પરિણામરૂપ ઇતિહાસ જુદો છે. એક પ્રમાણાપાર છે, બીજો કલ્પનાવ્યાપાર છે એકનો ઉદ્દેશ હરીકન જાણવી એ છે, બીજાનો ઉદ્દેશ નિરપેક્ષ રીતે રસરૂપિ સંતોષવાનો છે. અર્થાત્ ઇતિહાસ એ વિજ્ઞાનપ્રવૃત્તિ છે, અને એટલે અશ્વે પ્રમાણરૂપિને સંતોષી શકે છે તેટલે અશ્વે તે વિજ્ઞાન છે.

ઇતિહાસ શીખવામાં આ વિષેક-પૃથક્કલ્પ-એ ન ફેળવાય તો ઇતિહાસ શીખવાનું મુખ્ય પ્રયોજન માર્યું જાય.

આ સરળીએ ઇતિહાસને વિજ્ઞાન પદમાં મૂકતાં બીજાં વિજ્ઞાનો સહિતની તેની ઉદ્દેશસમાનતા સમજાય છે. પણ બીજા વિજ્ઞાનોના અંશોધાનવિષયમાં અને ઇતિહાસના વિષયમાં મોટો તફાવત છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધક પદાર્થને પ્રત્યક્ષ જુએ છે; તેના ઉપર પ્રયોગો કરે છે અને અનેક તત્વોને અને તત્વસંબંધોને શોધી કાઢે છે તેને જાણવાનો વિષય તેની સમક્ષ છે. પરંતુ ઇતિહાસકાર જે વિષય જાણવા માગે છે તે તેની આગળ હાજર નથી, તેની સમક્ષ નથી. તે તેનું નિરીક્ષણ કે પૃથક્કલ્પ કરી શકે છે નથી. ઇતિહાસશોધકનો પદાર્થ વાક્ય છે, સ્થલમાં વર્તમાન નથી, અને છતાં તેને સ્થલકાલ વિશિષ્ટ પદાર્થનું, પદાર્થ જ્ઞાન મેળવવાનું છે. તેની આગળ સ્થલમાં તો ફક્ત અવશેષો છે; અથવા એમ કહો કે અમુક પદાર્થનું છેલ્લું કાલરૂપ વર્તમાનમાં તેની સમક્ષ છે. આ અંતિમ કાલરૂપ ઉપરથી તેનાં ભૂત સ્થાનકાલના વિશિષ્ટ રૂપોનું તેને અનુમાન કરવાનું હોય છે આમ ઇતિહાસનો 'પદાર્થ' પરીક્ષ છે અને તે અનુમાનથી ક્ષિપ્ત કરવાનો છે.

અંતરગત લાગે છતાં ક્રિસ્ચીમાં હુબર્ટ મરી, અહીં એ જાણવવાનું મન યાય છે કે, જેઓ કેવળ કૃતરચય અથવા કેવળ પરિણમન માને છે, તેમને માટે ઇતિહાસ શક્ય નથી. યાદગાર્ય જેને વિપરિણમન કહે તે-વિપરિણમને કલ્પપ્રચ્ચમાનરૂપ તત્વાદ વિકાર (આવેદ) તત્વમાંથી પ્રત્યુત ન થવાનો વિચાર (અ. ૧ ખ. ૨) કહે છે. તે માનનાર માટે જ ઇતિહાસ યાદગારિક હોઈ શકે. આ રીતે કેવળ કૃતરચયને માનતા વેદાન્ત પ્રકાર અને કેવળ ક્ષણિકરૂપને માનતા બૌદ્ધ પ્રકારને ઇતિહાસ વિજ્ઞાનનો વિષય સંભવતો નથી.* પ્રકૃતિને

* પણ અને પાછા વ્યવહાર માટે પરિવર્તન અને નિયત સ્વીકારવા હોવાથી ઇતિહાસને 'વ્યાવહારિક સત્ય' તરીકે અવગણ આપી શકે.

પરિણામી માનેનાર સાંખ્યને પ્રકૃતિનો ઇતિહાસ-આલ્પ અને આંતર પ્રકૃતિનો- સંભવે છે, પણ કૃતરચય પુરુષનો ઇતિહાસ સંભવતો નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષ અગર છત્ર અને અછત્ર અંગ્રેમાં પરિણમન માનનાર જૈનને છત્ર અને જડ જ્યોત્ જ્યોતો ઇતિહાસ સંભવે છે. આ રીતે ઇતિહાસ વસ્તુ સંભવે કે નહિ તેના વિચારમાં અમુક નત્વ દષ્ટિ પાડી અભિપ્રેત છે. +

અપ્રત્યુતમાંથી પ્રવૃત્ત ઉપર આપું. ઇતિહાસનો પદાર્થ અનુમાનથી ક્ષિપ્ત કરવાનો છે એટલે ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનની પ્રથમ ક્રિયા વર્તમાન પદાર્થસ્થિતિ ઉપરથી તેના પુરાકરણને શોધવાની છે. આ દષ્ટિએ ભૂતતરવિદ્યા આદિ ઇતિહાસના પ્રકાર છે. પણ અહીં આપણે અનુભવી નીપજેતા પદાર્થો પૂરી ઇતિહાસસંજ્ઞાને મર્યાદિત કરીએ છીએ.* એટલે વર્તમાન પદાર્થોનું અવશેષો ગણી તેમને ભૂતકાળના પદાર્થોના ચિહ્નો ત્રિગો બનાવવાની વૈજ્ઞાનિક કુશળતા ઇતિહાસસંજ્ઞાને પ્રથમ ફેળવવાની હોય છે. Berr અને Febvre કહે છે તે પ્રમાણે 'of past facts there remain only traces, vestiges, monuments, documents. These monuments, which appropiate the historian, these documents which instruct him, are of all kinds; the sources of history, as has been said, are infinitely varied. (E. S. S. VII. P. 338 C. 2)

અર્થાત વિવિધ પ્રકારના અવશેષો ઉપરથી ઇતિહાસકારનું પ્રથમ કાર્ય હરીકન 'Fact' નક્કી કરવાનું હોય છે. અમુક પદાર્થ વર્તમાન હરીકનની જેમ દેશકાલથી અનિચ્છિત થતા, વિશિષ્ટતા પામતાં, ઇતિહાસની હરીકન બને છે. આવી હરીકનોના સમુદાય સિદ્ધ થયા પછી તે

+ નિષેધનું પણ વિચારવા જેડું છે.

"If everything in the realm of the real were subject to immutable laws, there would be no history. But neither would there be a possibility of history if everything in the realm of the real were universally and perpetually changing, if there were but chaos and anarchy. It will thus be noted that history is related to something which changes as opposed to or in connection with something which remains constant or repeats itself. E. S. S. VII p. 338

* ... in the broadest sense history comprises nature as well as humanity ... in its narrow acceptance ... history is the study of change in humanity.

કાલક્રમની શું ખજાનાં મુકાવ છે. કાલક્રમની શું ખજાનાં (અથવા વધારે સારા શબ્દ) કાલક્રમવાદમાં મુકાવેલી હકીકતોમાં અન્ય સિદ્ધ થયા પછી તે ઉપરથી જિજ્ઞાસાની અપેક્ષાએ બીજા નિયમોનું અનુમાન કરાય છે. આવાં અનુમાનોમાંથી અમુક અમુક તરત્તદર્ષિ હસિન થય છે. આ ઇતિહાસે આપેલી તરત્તદર્ષિ કહેવાય. આવી તરત્તદર્ષિ આવતાં universal history-વિશ્વ ઇતિહાસ-ની અપેક્ષા ઉભી થાય. પણ આ વિશ્વદર્ષિ વિશ્વાનસિદ્ધ અને એ પહેલાં પ્રાદેશિક ઇતિહાસો-ભૂગોળના પ્રદેશો-કાલના વિભાગો-વસ્તુઓનાં અશોના-ઇતિહાસો નિશ્ચિત થવા જોઇએ. આ મુસ્કેલીથી કેટલાક ઇતિહાસ-સંશોધકો ઇતિહાસની મર્યાદા ભૂતકાળના પ્રવાહમાં વિગતો નિર્ણય કરી આપવાના કામ આગળ જ મૂકે છે.

આટલાથી જ ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનની અનુમાન પ્રક્રિયા બીજા વિજ્ઞાનોની પ્રક્રિયાથી કેવી રીતે ભુદી પડે છે તેનો બહુ ખ્યાલ નહિ આવે. પણ કાલ પ્રવાહમાં વસ્તુના પરિવર્તનોને, યથાર્થ રૂપે જોવાનો એ મનોવ્યાપાર છે એટલું તો સમજાશે, અને એ રીતે ભૂમિતિના પ્રમેયોમાં જે અનુમાન પ્રક્રિયા કેળવાય, કે ભૌતિક વિજ્ઞાનોના ગણિતમય કાર્યકારણાદિ સંબંધોના મહત્ત્વમાં અનુમાન પ્રક્રિયા કેળવાય તેના કરતાં ભુદી ભતની અનુમાન પ્રક્રિયા ઇતિહાસની વિગતો નક્કી કરવામાં, તેને પ્રવાહમય કરવામાં-તેના ઉપરથી પ્રજ્ઞાઓની, સંસ્થાઓની, વ્યક્તિઓની લાક્ષણિકતાઓનું અનુમાન કરવામાં કેળવાય છે.

ઇતિહાસનો વિષય શીખવતાં આવે મનોવ્યાપાર કેળવાય એ તેની વિગતોની માહિતી કરતાં વધારે મહત્ત્વની બાબત છે. આવી કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થી જાગૃતને સમજવાની વસ્તુતત્ત્વ જાણવાની એક સમર્થ દષ્ટિ કેળવાય છે. વસ્તુતત્ત્વ જોતે અનેક પાસાં છે-અથવા અનેક 'અન' છે-તેને ધર્માર્થ રીતે સમજવા માટે ધર્માર્થતાના લક્ષ્યવાળી અનેક દષ્ટિઓ જરૂરની છે. ઇતિહાસદષ્ટિ એ એક એવી દષ્ટિ છે. અને પ્રગતિને ધ્યેય માનનાર પ્રજા માટે એની કેળવણીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

અહીં ઇતિહાસ શીખવવાનો ઉદ્દેશ યાત્રિક કેળવવાનો છે, રાષ્ટ્રીય અભિમાન બીજવવાનો છે એવે પ્રત્યેકની ચર્ચા કરી નથી. સત્ય સમજવાથી અથવા સમજ-

વાની ઇચ્છાથી પ્રેરિત મનોવ્યાપારની કેળવણીથી જે યાત્રિક કેળવાય અથવા જે રાષ્ટ્રાભિમાન બીજે તે એમાં કશરૂપે આવી જાય. એનાથી અસંગત રીતે યાત્રિક વિચારે નહિ અને મિથ્યાભિમાન બીજે. કોઇ પણ શિક્ષક આવું દખલે નહિ.

Langlois અને Seignobos તેમની ઇતિહાસ-સત્ત્વ 'પ્રવેશિકામાં' ઇતિહાસ શીખવવાનો, શીખવવાનો અને શોધવાનો મુખ્ય કાલ નીચેનાં શબ્દોમાં વર્ણવે છે:

"But the chief merit of history is that of being an instrument of intellectual culture; it is so in several ways. Firstly, the practice of the historical method of investigation, of which the principles have been sketched in the present volume, is very hygienic for the mind, which it cures of credulity. Secondly, history, by exhibiting to us a great number of differing societies, prepares us to understand and tolerate a variety of usages; by showing us that societies have often been transformed, it familiarises us, with variation in social forms, and cures us of a morbid dread of change. Lastly the contemplation of past evolutions which enables us to understand how the transformations of humanity are brought about by changes of habits and the renewal of generations, saves us from the temptation of applying biological analogies (selection, struggle for existence, inherited habits, and so on) to the explanation of social evolution, which is not produced by the operation of the same causes as animal evolution (pp. 320-1. Introduction to the Study of History by C. H. V. Langlois and Seignobos).

[ઇતિહાસનો મુખ્ય મુલ્ય એ છે કે તે જીવિતા સંસ્કારનું એક સાધન થઇ શકે છે, અને તે ભિન્ન ભિન્ન રીતે. પહેલું તો એ કે 'સંશોધનની ઇતિહાસ માટેની પદ્ધતિ' અભ્યાસ-મહાવરો, એ ચિંતને આરોગ્ય આપનાર છે, ચિત્તમયી credulity-ગમે તે માની લેવાની જીતને-કાદી નાખીને. બીજું એ કે એક બીજીથી ભુલ-પદ્ધતિ અનેક સમાજોનું દર્શન કરાવી વિવિધ પ્રજા-રની રૂઢિઓને સમજવાના અને નીભાવવાના કાર્યો માટે આપણને તૈયાર કરે છે, અને સમાજો અનેકવાર પરિવર્તનો

† Introduction to the Study of History-આ ગ્રંથને પ્રો. ડો. સ્ટેબિન તેમના Logica ગ્રંથમાં-been short account of historical methodology available to the English reader' કહે છે. (પૃ. ૩૮૪ ૪. નો. ૧)

પાખ્યા છે એ બતાવીને તે આપણને સામાજિક રીતેના પરિવર્તનથી પરિચિત રાખે છે અને ફેરફારની બહીષ્કૃતો ધ્રુમદા દૂર કરે છે. અને છેવટે ટેવાના ફેરફારથી અને પ્રત્યક્ષમાં નવીન પ્રાણસંચારથી મનુષ્યજાતિમાં કેવી રીતે પરિવર્તન થાય છે, તે સમગ્રવર્તમાં ભૂતકાળના વિકાસોનું ચિંતન પ્રાણીશાસ્ત્રમાં પ્રવર્તતા નિયમોને મનુષ્ય જાતિના સામાજિક વિકાસ માટે પાપરયાના પ્રયોજનમાંથી અચાલે છે. અને એ બતાવે છે કે જે તરવો પ્રાણીઓમાં વિકાસમાં કારણ છે તે મનુષ્ય જાતિના સામાજિક વિકાસમાં કારણો તથી.]

મનને આ જાતનો સંસ્કાર આપી શકે તે ધતિહાસનું શિક્ષણ !

પ્રભુ પરમાત્મા મારા

શ્રી પૂજાસાલ

જુગ જુગનો ખોયેલ મળ્યો તું, હવે જવા દઉં કેમ ?
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
વારી જવા તુજ પર સપાળું તપસ છે મુજ પ્રેમ,
ભાવના ભાગ્ય-સિતારા !

તારા વણનું સનું મારું
મંદિર બન્યું હતું ગોઝાડ,
મળી ગયો તું અંતે મારો દેવોનો યે દેવ,
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
ભક્તિ હવે ભગવંત ! એક તવ અખંડ કરશે સેવ,
ધોતી ચરણો તારા.

વિરહિત તુજથી અહરહ રોયો,
પ્રેમગંગાજળથી મળ ધોયો;
આવરણો ઓગળતાં ઉરનો સ્વચ્છ અરીસો થાય,
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
પ્રતિબિંબિત ત્યાં પ્રતિમા તારી કિમતસુન્દર સોહાય,
વરદાનો દેનારા !

જડ માટીમાં જડાયેલો,
મનની મંદીએ છાયેલો,

ભૂચુન્નપિ અયર્થવેદમાં કહે છે :

કાલો અથો વદતિ સત્પરિમ:

સદ્માલો બજરો મુરિરેતા: ।

તમાગોહાન્તિ કવયો વિપશ્ચિત:

તસ્ય ચક્રા મુવનાનિ વિદ્યા ॥

કાલ અથ સત્પરિમવાળા ચાલ્યો જાય છે-સદ્-માલ-અજર-ભૂરિરેતસ-તેના ઉપર વિપશ્ચિત કવિઓ આદોહણ કરે છે; સર્વ વિદ્યો તેના ચક્ર છે.

ચતુર્થ કરતાં કાલ અથ ઉપર ચઢવાને વિપશ્ચિત-કવિ થતું પડે છે ધતિહાસનું જ્ઞાન એ મુશળના આપે છે.

વિરાટ ! તારે વજ્ર હથોડે બેડી તૂટી જાય,
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
મુક્ત ગગનનાં શુભતારકી શિર પર છત્ર ધરાય;
વિભુ વિભવોના વારા !

હસ્થા હતા તિમિરોમાં તણક,
લેટ્યાં ત્યાં ભૂતો નરભણક;
અમી અરંતી એક નજર તવ, એર જીતરી જાય,
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
મંગલ તારું નામ સુણી સો ભૂતો ભાગી જાય
રક્ષણના કરનારા !

દૂર થયાં દુરિતો દર્શનથી,
પાખ્યો સુધા-સુખો સ્પર્શનથી;
અક્રિત તુજને અવ આત્મામાં ગાઢ સુગાઢ ધરીશ,
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
‘હું’ મુજ તુજમાં લીન કરીને ‘તું’ હિ તું હિ’ ગાન કરીશ,
પરમાર્પન આરા !

નાચવા મંડી જતા. વસંત અને હોળીનાં ધણું ગીતો હું તેમની પાસે શીખ્યો હતો. તેમની આસપાસ ગીત અને સૂર વેરાયા કરતા.

જરા મોટા થતાં જ મને જ્યોતિદાદાએ હાથમાં લીધા. તેઓ મારા કરતાં બાર વરસે મોટા હતા, તેમ છતાં તેમણે કદી નાનો કરીને મારી ઉપેક્ષા કરી નથી. પિયાનો ઉપર બેસીને તેઓ સતત નવાં નવાં સૂરો રચે જતા, અને મારે તે માટે શબ્દો પૂરા પાડવા પડતા. તેમના તરફથી ઉત્તેજન ન મળ્યું હોત તો ગીત રચવાની શક્તિ મારી ખીલી હોત કે કેમ, કોણ કહી શકે? તેઓ મારા મનની જે ધારા ખોલી ગયા છે તે જલ્દી પર્વત મારી ઇયનસાથી બનીને રહેશે.

તે જમાનામાં અમારા ઘરમાં નવાં નવાં નાટકો રચાતાં અને અનુવાદિત થતાં. વડીલોના શોખને ખાતર નાટક બજવવાની ગાયનવાદનની મજાથીસ સદા ચાલુ રહેતી. સ્ત્રીઓને પણ ગ્રંથપાની પાછળથી તેનો રસ મળતો. પણ અમે ત્યારે નાના હતા, અમને તેમાં પ્રવેશ મળતો નહોતો. દરથી જ તેની સહેજાજ શુગંધ મળતી. અમારા ઘરમાંથી જ ચાલુ જમાનાની સ્ત્રીઓની સાડી પહેરવાની સભ્ય રીત રાજ થઈ હતી.

સાહિત્ય, સંગીત, અભિનય, કળા વિદ્યા—બધું જ શીખવાની સામગ્રી અમારા ઘરમાં હતી. અમારી દિનચર્યાની વાત સાંભળશે એટલે સમજશે કે અમારા દિવસો કેમ જતા હતા.

અંધારે અંધારે જ અમારે બિછાવું છોડીને કુરતીના અખાડામાં જતું પડ્યું. કોકારઘરની પાસે જ માટીમાં તેજ રેડીને તે અખાડો તૈયાર કરેલો હતો. કુરતી કરીને માટીવાળે શરીરે જેમ તેમ એક પહેરણ પધારીને, શરીરવિદ્યાર્થી શિક્ષણ લેવા ચાલ્યા આવતું પડ્યું. સાત વાગતાં મારેતર નીલકમલ બસ આવતા. તેમના આવવામાં એક મિનિટનું પણ આધું પાધું થતું નહિ. ત્યાર પછી કોઈ કોઈ દિવસ સીતાનાથ દત્ત વિશ્વ શીખર્યા. ત્યાર પછી પંડિત હેરઅનાય તર્ક-રત્ન મુનિએષ આકરણ આવતું.

લોકો પહેરેકે રહેતાં એટલે નાહી ખાઈને ઘરમાં બેસી શરીરમાં બેસીને અમે નિશાળે જતાં. સાપ્તયાર અને પાઠ આપીને તરત કસરત. સાંજ પડતાં જ

તેલના દીવાના અજવાળામાં અધોર માસતર પાસે અંગ્રેજી શીખવાનું. આખા દિવસની કસરતને પરિણામે વાંચવા બેસતાં જ બિધ આવતી. એકાં ઉપરા ઉપરી આવે—એટલે રજા મળે અને ત્યાર પછી વારતા—“હાથમાં ખાંડું લઈને રાજપુત તોખંતરના મેદાનમાં ચર્ધને ચાલ્યો નાય છે” — સાંભળતાં સાંભળતાં બાંધી જઈએ.

એ રૂપકથા (વારતા) સાથે જ રૂપકથા હોય છે, એટલે કે શબ્દોના રંગ વડે નાનાવિધ અપરૂપ હળી આંકવામાં આવે છે. મનની આગળ એક પછી એક હળી રચાઈ રચાઈને આગળ ચાલી નાય છે. એનું સર્જન અપૂર્વ હોય છે, એની ગતિ પણ અપૂર્વ હોય છે. એ બધાં રૂપો રચનારી સ્ત્રીઓ આજે ક્યાં છે? પાઠ્યપુસ્તકો અને નોટો ગોખી ગોખીને તેઓ આજે સુકાઈને મરી પરવારી છે. વારતા કહેવાની આવે તો તેઓ આજે ચોપડીમાં બેઈને વારતા કહે છે, એનાં કરતાં નિરસ બીજું શું હોય? ખરું જોતાં તો આ આસવાતોના કારીગરો જ અમારા વખતમાં બાળકોનાં મનને તૈયાર કરતા. તેઓ જ સાચા ગુરુ હતા. અમારા ઘરમાં એ કળાકારોની કદર હતી. થોડા સમય પછી જ મેં નિશાળમાંથી વિદાય લીધી. આ બધા ગુરુઓએ જ અમને ધણા હતા.

મારો એક બીજો ગુરુ હતો, તે અમારા ઘરની અમાશી અને આકાશ. નિશાળ નહિ. બગેરી વખતે દરથી દર દરના ફેરીવાળાઓની જાતજાતની બૂમ અને વાસણવાળાઓના ટપ ટપ અવાજ સાંભળાતા. તીક્ષ્ણ સ્વરથી આકાશને વીધતી સમડી ઉડતી, અમાશીએ અમારીએ સ્ત્રીઓ વડી મૂકતી, આમરાવ સફવતી—એ બધું હું સાંભળતો અને જોતો. અને જોતો ચારે કોરનાં આડ પાન. બીજામાંથી કેવી રીતે અંકેર ફરે તે બેચ માટે મારી આતુરતાના કોઈ પાર નહોતો.

નિશાળ છોડી પંડિત જ્ઞાનચંદ્ર બદાચાર્ય મને કાલિદાસ અને શેફસપિયરનાં નાટકો બંગાળીમાં કહી જતા, અને મારે તે પદ્યમાં લખવાં પડતાં. સમજું ન સમજું તો. એ સંસ્કૃતના હંદ્યો માડું મન નાચી બેઠું.

બીક કે સામાજિક અપ્રતિષ્ઠા

શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી

★

જે શાળાઓમાંથી લયનું વાતાવરણ દૂર કરવામાં આવ્યું હોય છે તે શાળાઓમાં કામ લેવા સારું શિક્ષકોને સારો એવો શ્રમ લેવો પડતો હોય છે. આવા એક નિર્ભયતામાં માનનારા શિક્ષક ભાઈ પોતાના પત્રમાં લખે છે, 'આજના ભયભયાં વાતાવરણવાળા સમાજમાં આપણા કિશોરો અને કુમારો ઉછેર પામતાં હોય છે એટલે તેઓ જ્યારે શાળાઓમાં ભણવા આવે છે ત્યારે ભયભીત મૈનોદશા લઈને આવતા હોય છે. જ્યાં ભય રાખવાનું કશું જ કારણ નથી હોતું ત્યાં પણ તેઓ બીએ છે. કેટલાંક કામો ભયની તલવાર લટકતી ન હોય તો કરે જ નહીં એવી તેમનામાં કુટુંબ હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ જાનિના વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ લેતી વખતે મારે કૃત્રિમ ઉત્થતા ધારણ કરવી પડે છે એવી ઉત્થતાની એના ઉપર અસર પણ થતી હોય એમ હું જોઉં છું. પરંતુ મને આ વસ્તુ ગમતી નથી. વારંવાર મનમાં ડંખ્યા કરે છે કે કોઈપણ વિદ્યાર્થી મારાથી ડરે એમાં હું મારી નિષ્ફળતા જોઉં. તમે પણ આ પ્રકારના પ્રયોગો કરો છો એટલે આ દિશામાં તમારા અનુભવો ઉપરથી કંઈ માર્ગદર્શન કરાવી સકતા હો તો કરાવશો. આવતી-ગતની પેઢીને આપણે નિર્ભય બનાવવી છે તે ચોક્કસ. એવી નિર્ભયતાની કેળવણીનું વાતાવરણ સર્જવામાં શાળા બહારનો સમાજ આપણા માટે ભારે આડખીલી રૂપ છે. તમારો પણ આજે જ અનુભવ હશે તેમ માનું છું. આવા સંયોગોમાં આપણું શું કર્તવ્ય હોઈ શકે તે પણ લખશો તમારું માર્ગદર્શન મળે છે ત્યારે કામ કરવામાં મને એક પ્રકારનો ઉત્સાહ રહે છે."

આ શિક્ષક ભાઈનો અનુભવ સર્વ કોઈ શિક્ષકોને અનુભવ હોય છે. નવી દૃષ્ટિએ શિક્ષણનું કામ કરતી વખતે નિર્ભયતાની તાત્રીમ આપવા માટે જે પ્રયત્નો નવી દૃષ્ટિવાળો શિક્ષક કરે છે તે પ્રયત્નોમાં શાળા બહારનું વાતાવરણ એના માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે છે. એવી મુશ્કેલીઓ નિવારતી વખતે શિક્ષક ધણી કાળજી રાખવી પડે, તે દેખીતું છે. ભયના જ ત્રાસ વરણમાં ઉછરેલ અને ભયથી જ કામ કરવાને રવાણે પિદ્યાર્થીઓ ભયનો અભાવ દેખે ત્યારે યોગ્ય શિષ્ય અને એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એવી શિષ્યતાથી કોઈ શિક્ષક ગભરાવાની જરૂર નથી. શિક્ષકનું સાચું કર્તવ્ય તો ભયનો અભાવ છે. તે વાતાવરણમાં નિર્ભયતાનું અસ્તિત્વ છે એવું જાન વિદ્યાર્થીઓને કરાવવાનું છે. તેનું જાન શિક્ષક પોતે પોતાના ખુદ વર્તનથી કરાવી શકે. વિદ્યાર્થીના ચિંતામાં એવો વિશ્વાસ પેદા થાય કે ઘરત જ વિદ્યાર્થીની શિષ્યતા ધીમે ધીમે ઓસરવા લાગે છે. કિશોરવયના કાળ એવો છે ખરો કે જ્યારે કિશોરોને વારંવાર પોતાના કર્તવ્યની યાદ આપવી પડે. ઘણી વખત ઉત્થતાથી યાદ આપવી પડે. પત્ર લખનાર શિક્ષક ભાઈ કહે છે તેમ એ ઉત્થતા કૃત્રિમ હોવાને કોઈ કારણ નથી. આપણે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે ઉત્તર-ધર્મ એ તેની પાછળ આપણા હૃદયનું દુઃખ હોતું જોઈએ. આવી ઉત્થતાને નવી પરિભાષામાં પુણ્યપ્રકોપ કહી શકાય. એવો પુણ્યપ્રકોપ વિદ્યાર્થી તરફના પ્રેમ અને આદરમાંથી જન્મી શકે છે. એક વખત પુણ્યપ્રકોપનું વાતાવરણ ઉત્તર ધર્મ નય તો વિદ્યાર્થીની શિષ્યતા ઉપર એની અસર થયા વિના રહેતી નથી. પુણ્યપ્રકોપ કરવાનો અધિકાર શિક્ષકે મેળવવો ધરે એ વાત આપણે બુદ્ધી જોઈએ નહીં.

પુણ્યપ્રકાશની વિદ્યાર્થી ઉપર જે અસર થાય છે અને શિક્ષકના લયની વિદ્યાર્થી ઉપર જે અસર થાય છે એનાં બાહ્ય ચિન્હો સરખાં લાગે છે. આમ હોવા છતાં બંનેની આંતરિક અસરો જુદા જુદા પ્રકારની છે. એકની પાછળ લયની પ્રેરણા છે, જ્યારે બીજાની પાછળ નિર્ભયતાનું ગૌરવ રહેલું છે. લયપ્રેરિત ક્રિયા જીવન-ધડતરમાં કંઈ લાલ કરી શકતી નથી. નિર્ભયતા પ્રેરિત ક્રિયા નાની હોય કે અડધ હોય તે પણ ચોક્કસ પ્રકારનો લાલ કરી નય છે. આ બંને પ્રકારની અસરો વચ્ચે વિવેકની મર્યાદાક્ષી દોરવાનું કામ આકર્ષ છે ખરું, પરંતુ નિર્ભયતા પ્રેરનાર પ્રેમાળ શિક્ષક એવી મર્યાદાને સહેલાઈથી તારવી શકે છે.

જે યુગમાં લયને ઝોછો કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે યુગમાં લયને સ્થાને સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના તત્ત્વને દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. તે કાળે તે તત્ત્વ લયનું પ્રતીક હતું અને તેથી તેના લાલો શિક્ષણદ્વારા બેઠકએ તેટલા મેળવી શક્યા નહિ. પ્રથમ પંક્તિના શિક્ષણ-કાર્યએ અને સર્વકાળના માનસશાસ્ત્રીઓએ પણ આ સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના તત્ત્વને વ્યવહારમાં મૂકવાના પ્રયોગો કર્યા ત્યારે એમાંથી સૂક્ષ્મરૂપે લય પેદા થતો ગયો અને પરિણામે વિદ્યાર્થીને લયમુક્ત બનાવવાનું કામ તે અપૂર્ણ જ રહ્યું. વિદ્યાર્થી પોતાની જાતને “સુધારવા” માટે સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના સાધનને મુંગે મોંએ સહી લેતો જાણ્યો. તે કાળના કોઈ શિક્ષકના અનુભવો આપણને જાણવા મળે તો એમાંથી એવું પ્રતીત થયા વિના રહે નહિ, કે સામાજિક પ્રતિષ્ઠાના લયને નિવારવા માટે કેટલી શારીરિક સજનો સ્વીકાર કરવાનું વિદ્યાર્થી વધારે પસંદ કરતો હોય. મનોવિશ્લેષણએ પણ આવા પ્રયત્નમાં થોડી ઘણી સહાય કરી અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ એમ મનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે વ્યક્તિએ આખરે તે સમાજના અંગ તરીકે જીવવાનું હોવાથી સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની દરકાર-એણે રાખવી જ જોઈએ અને તેથી પોતાની વર્તણૂકની ભીતરમાં ક્યાંય પણ દૃષ્ટિ ન રહી જાય એટલા માટે-સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના પ્રયોગને સ્વીકારવો પણ જોઈએ. આવા બંધા પ્રયોગોનું પરિણામ એ આવ્યું કે વિદ્યાર્થી લયભીત મર્યાદા નહિ. શિક્ષક ખાસે

લયને સ્થાને સમજ કર્યા વગરનું પણ એક નવીન સાધન આવી ગયું, કેળવણીના સંસ્કારોમાં આ સાધનનો ફેટલો અધો દુરપયોગ થયો છે તેનાથી આજનો શિક્ષક અન્યથા નહિ હોય.

પરંતુ લયસ્થાને આવી એટલે સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના તત્ત્વને બીજી દૃષ્ટિએ પણ વિચારી શકાય તેમ છે. જેમ કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના જીવન-વ્યવહારમાં સંયમ દાખલ કરવા માટે ચોક્કસ પ્રકારનાં નિયમનો સ્વીકારે છે અને તેવાં નિયમનો માટે એને કોઈએ બહારથી વૃક્ષ કર્યો હોતો નથી અથવા તો એવું નિયમન ઉપરથી લદાયું હોતું નથી. તેમ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની કાળજી રાખવાનું કર્તવ્ય વિદ્યાર્થી પોતે જાતે જ સમજતો થઈ જાય તો સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલ લયનું બદલાયેલું સ્વરૂપ મટી જઈને વ્યક્તિ માટે સ્વીકારાયેલું સંયમનું સ્વરૂપ બની જાય. દરેક વ્યક્તિ સામાજિક એક અનિવાર્ય અંગ છે. પોતાની વૃત્તિઓને અને આવેશોને સંતોષ મળે તેમ ઈચ્છવા છતાં સમાજમાં પોતાનું સ્થાન પ્રતિષ્ઠાભર્યું રાખવા માટે વ્યક્તિને એવી વૃત્તિઓ અને એવા આવેશો ઉપર સ્વેચ્છાએ પણ સંયમ રાખવો જરૂરી બને છે. મોટી ઉંમરનાં ધણાં માણસોનાં તે એવા અનુભવ પણ છે કે સમાજને સંગતિ વાળો અને વિવેકી રાખવા માટે સમાજથી અનિરિક્ત એકાદી જીવન-કાળ દરમિયાન પણ વ્યક્તિ સંયમ ઉપર સામાજિક જીવન જીવવાનો પ્રયોગ કરતો હોય છે. આવા પ્રયોગોને આપણે આદરથી જોતાં હોઈએ છીએ. મોટી ઉંમરના માણસો જે પ્રયોગ સરળતાથી કરી શકે તે જ પ્રયોગ નાની ઉંમરના બાળક કે કિશોરોને કરવાનું કામ થોડું વિકટ છે ખરું, પરંતુ તેની શરૂઆત તે ઉપરથી થઈ શકે છે. સામાજિક પ્રતિષ્ઠાવાળું જીવન જીવવાની તૈયારી કરવા માટે ભૂમિકા બાંધવાનું કામ તે અવ્યાસકાળ દરમિયાન જ થઈ શકે. આ માન્યતાને ખોટી રીતે સમજનાર વડીલો આવશ્યક સંયમને પરાણે ઉઠા કરવા માટે ઉપરથી લાદવામાં આવતા દમનનો ઉપયોગ ઘણી વાર કરતાં દેખાય છે. પરંતુ તેનાં પરિણામો શુભ નથી આવ્યાં. જીવનમાં વિવેક અને સંયમને અગત્યનું સ્થાન છે તેવું જોડે જોડે પણ વિદ્યાર્થીને ભાન હોય છે. એવા વિવેક અને સંયમ માટે વિદ્યાર્થી પોતે જ પ્રયત્નશીલ રહે અને શિક્ષક તેને મદદકર્તા બની રહે તેમ થવું જોઈએ.

આજની શિક્ષણની દુનિયામાં વિદ્યાર્થીના જીવન-
ઘડતરને માટે અનેક પ્રકારના પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. એ
બધા પ્રયત્નો દ્વારા વિવેક અને સંયમ લાવવા માટે પણ
શિક્ષક અને વડીલો આગ્રહ હોય છે. આપણે જૂલી જમીને
છીએ, કે વિદ્યાર્થી પુસ્તકમાંથી કે શિક્ષકના શિક્ષણમાંથી
જે શીખે છે તેનાં કરતાં તો અનેકગણું શિક્ષકના કે
વડીલના સાક્ષાત જીવનમાંથી અને પોતાની આસપાસના
વાતાવરણમાંથી શીખતો હોય છે. વિદ્યાર્થી સમાજનું
એક વિવેકલયું અંગ બની રહે એમ આપણે ઇચ્છતાં
હોઈએ તો એ વસ્તુ શિક્ષકના જીવનમાંથી પ્રતિબિંબિત
થવી જોઈએ અને વાતાવરણ એ તત્વથી લરપુર બનેલું
હોતું જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારના અવિવેકી વર્તન માટે કે
અસંયમી વ્યવહાર માટે વિદ્યાર્થી પોતાને જ મનમાં
હોલ થાય અને જે સમાજમાં પોતે જીવી રહ્યો છે તે
સમાજમાં પોતાની અપ્રતિષ્ઠા થશે તેવું એને લાન થાય
તે પ્રકારનું શિક્ષણસંસ્થાનું વાતાવરણ હોતું જોઈએ.
સામાજિક પ્રતિષ્ઠા સાથે વડીલો તરફથી નકારાત્મક પ્રયત્નો

થતા હતા ત્યારે તો વિદ્યાર્થીને અપ્રતિષ્ઠાનો ભય પોતાના
વર્તનની પ્રેરણારૂપ બનતો. અપ્રતિષ્ઠાનો ભયને બદલે
પ્રતિષ્ઠા માટેનો આદર વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ઉભો કરી
શકાય તો આખી પરિસ્થિતિ જ બદલાઈ જાય. આદર-
માંથી ભય જન્મતો જ નથી. નૂતનશિક્ષણ કેળવણીની
જે નવી વાતો કરે છે તે પણ આ દૃષ્ટિએ જ,
અપ્રતિષ્ઠાનો હંમેશા ભય સેવવાને બદલે વિદ્યાર્થી
પ્રતિષ્ઠા માટેનો આદર સેવતો યથ જાય તો વાતાવરણમાં
એક પ્રકારની નવીન શુદ્ધિ આવે. આમ કરવા માટે
આપણું વાતાવરણ નવેસરથી રચાવું જોઈશે. શિક્ષકે
પણ પોતાના જીવનમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરી નાખવો
જોઈશે. પોતે અપ્રતિષ્ઠાનો ભય ન સેવે, ન વિદ્યાર્થીઓ
પાસે સેવરાવે. પોતે પ્રતિષ્ઠાનો આદર કેળવે અને
વિદ્યાર્થીઓ પાસે કેળવાવે. આમ કર્યું હારે ભય
પણ જશે, પ્રતિષ્ઠાવાળા સામાજિક જીવનનું વાતાવરણ
પણ પેદા થશે અને એ રીતે આપણે ઇચ્છીએ છીએ
તેવા શિક્ષણમાં ફેરફાર સહેલાઈથી કરી શકીશો.

ગુંડો :

લેખક :

શ્રી લલિત પરીખ

જ્યારે એના માથાપે એનું નામ લાલચંદ
પાડ્યું દરી ત્યારે એમને એવો તો સ્વપ્નેય
ખ્યાલ નાંહ હોય કે એમનો આ લીકરો મોટો
થતાં આખા ગામમાં નામચીન બની જશે.
અને વહાણમાં એ લીકરો જ્યારે તેને લાડુ કહેતા
ત્યારે પણ એમને એવી કયાં ખબર હતી કે
લાડુમાંથી આ ઊંકરો 'લડ્ડુ ડાંડ' અને આગળ
જતાં પકડે શુદો બનશે ? પણ જે વસ્તુનો આપણને
સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હોય અને જે વાત આપણે કલ્પનામાં
ન ધારી હોય એવું પણ આ દુનિયામાં કયાં ઓછું
બને છે ?

નાનો હતો ત્યારથી જ લાડુ ભેગડાંથી હતો. હજી
માત્ર ત્રણવાર વર્ષનો હતો ત્યારે એણે ગમજી મદિરના
ઓટલે બેઠા બેઠા પ્રસાદનો પેડો ખાતા કોઈ રોકના
પાંચેક વર્ષનાં ઊંકરાને પકડે મારી પછાડ્યો હતો,

નિશાળે બહુવા મૂક્યો ત્યારે પહેલે જ દિવસે
એણે કોઈ ઊંકરાની પાટી ફેડી અને
બીજો દિવસે જ્યારે શિક્ષકે પેના ઊંકરાની
ફરિયાદ સાંભળી લાડુને માર્યો ત્યારે એણે
પોતાની પાટી પણ નિશાળ છૂટતાં પેના
ઊંકરાના માથામાં મારીને ફેડી નાંખી.

આ તો એની સાવ શરૂઆતની કારકિર્દી. બાકી
જેમ જેમ એ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એનાં તેજાં
વધતાં જ ગયાં. એટલે સુધી કે ખુદ માસ્તર પણ
કંટાળી ગયા. સ્વભાવે લાડુ ડીખળી હોવાથી માસ્તરને
પણ બનાવી જતો. અને આવા ડાંડ ઊંકરાને—સૌથી
પહેલાં લાડુ માટે 'ડાંડ' નું વિશેષણ આ માસ્તરે જ
પાપડું હતું—માસ્તરની એમને ખાસ ઇચ્છા ભાગ્યેજ
થતી. અને એક વાર જ્યારે પાંદિયા પૂરે ઉંકે વિચિત્ર

મિત્ર ચીતરી નીચે માસ્તરનું નામ લખવા બદલ એને યુનેલ્યાર દરખાસ એમણે બે ચાર રૂપિય મારી, ત્યારે લાલુએ લીધેલું એવું વેર એવું તો હતું કે એ પછી એમણે લાગેજ લાલુ સાથે બંધે સદે વાત પણ કરી હશે!

અને લાલુએ લીધેલું વેર હતું પણ એવું જ. સૌથી પહેલાં તો એણે બીજેજ દિવસે, પેલી પ્રાણશંકર પંડિતની વાતોમાં આવે છે એમ માસ્તરની ખુરશી પર હીરાકરીની બૂટા વેરી દીધેલી. એની અસરથી માસ્તરને એવી તો ખંજવાળ ઉપડેલી કે ન પૂછે વાત. પછી બજારની રીસેસમાં લાલુએ બીજું વરદાન કર્યું. માસ્તરના ટેબલ પર હોંકણી લાવીને એવી તો સીકતથી વેરી દીધી, કે તરત તો બજાર પણ ન પડે. ઘંટ વાગતાં માસ્તર આવીને ખુરશી પર બેઠા ન બેઠા ત્યાં તો હોંકની તકમાર બોલાઈ, હોંકણીની આદત નહિ એટલે એની અસર પણ એટલી બધી ભપકા થઈ, કે એ અસરના પરિણામ રૂપે માત્ર આંખોમાંથી જ નહિ પણ નાકમાંથીયે પાણી નીકળવા માંડ્યું. અને એમ બે બેવા બેસીએ તો એમનાં શરીરનાં છિદ્રે છિદ્રમાંથી પાણી નીકળવા લાગ્યું. કપડાં તો તેમનાં પરસેવાથી ફેળાઈ ગયાં થઈ ગયેલાં.

અને સૌથી છેલ્લું લીધેલું વેર તો વળી એથીયે વિચિત્ર હતું. માસ્તર એમની આદત મુજબ પહેલા પહેલા નદીએ નંદાવા ગયા હશે. પાછળથી લાલુએ જાઈ નંદાવામાં મશયુર એવા માસ્તરનું પ્યાન ચૂકવી, બન્ને ચાલકથી એમનાં કપડાં ઉપાડીને ક્યાંક છુપાવી દીધેલાં. આવા ત્રણ ત્રણ અનુભવ પછી ફરી આવેા ડાઈઅનુભવ કરવાની માસ્તરમાં ઈચ્છા રહેજ ક્યાંથી? અને લાલુ અત્યારે હતો તો ત્રીજામાંજ, પણ વારંવાર નાપાસ થતો હોવાથી હંમરમાં સૌથી મોટા હતો. વળી ઉમરમાં તેર ચૌદ વર્ષનો માંડ હતો તોય એવું બેવડાં પીં શરીર એને પહેલવાન દરખાસ એમ હતું.

લણવા અને ગોળવા કરતાં, કુરતી, વ્યાયામ અને ખીજ મર્દાની બાબતોમાં એને વધુ રસ હતો. ગમે તે બાળકને—પછી ભલેને મોટી દલેલીમાં રહેનાર શેઠનો દીકરો ન હોય—ધડ દધને એ લપચક લગાવી દેતો થા ટાંગ મારી બળાવી દેતો. ગમે તેની બકરી

પકડી તેને દોહી લેતી એ તો એના માટે રમત વાન હતી. સહેજ મોટા થયો ત્યારે તો એણે વળી એથીયે વધારે હિંમત કરવા માટેલી. એક વાર કોઈ શેઠના સિંગરામનો થોડો છોડી એના પર એકાદ બે માર્કસ એ જરાય ઠપાં પિતા રખડી આવેલો. પાછો આવ્યો ત્યારે સિંગરામ ગમાનવારે બે ચાર ગાજ શંભળાવી અને જરાય મેથીપાક પણ જમાવો. પરંતુ એ મેથીપાકના બદલામાં જે પાક આ લાલુએ જમાવેલો એ એવો તો સ્વાદિષ્ટ નીકળ્યો કે એ પછી પેલામાં શેઠને ફરિયાદ કરવાની હિંમત જ ન રહી.

લાલુ આમ બધી વાતે શુદ્ધ બનતો જતો હતો. હાલતાં ને આલતાં તકરાર કરી જેને ને તેને મારવા એ તો એના માટે સાવ સામાન્ય બની ગયેલું. ગણો બોલવામાંય જે દરીદ્રાઈ ગાંધી હોય તો ગામના લાન-લાજ ગાજ બોલનારાઓ કરતાં એ ચડી જળ એમ હતો. સામાન્ય વાતોમાંય ગણો બોલવાનું તો એ લાગેજ ચૂકતો. અને એમાંય જ્યારે એક દિવસે એ તાડી પીને વેર આવ્યો ત્યારે તો એનાં માન-બાપને ખાતી થઈ ગઈ કે એમનો લાલચમંદ હાથથી ગયો છે.

વળી “ગમે તેટલી વાર પરીક્ષામાં બેસવા છતાંય એ ચોરું થોરણ પાસ કરી રોકે તેમ નથી” એવી માસ્તરની વાન સાંભળી એમણે છોકરાને નિશાળમાંથી ઉઠાડી પણ લીધો. આમ થતાં માસ્તરનેય નિરાંત થઈ. લાલુચંદને તો આમાં ન મનવા જેવું હતું જ શું? દોડતું હતું ને રાજ મળ્યો: ખીનું શું?

પણ આમ થતાં એની શુંગમીરી વધતી ગઈ ખાત્રાનુ મન થાય ત્યારે એ ગમે તે કંટોઈતી ડુકાને ચડી જતો અને પેલો પણ બિચારો એને તેજ સ્વભાવ સમજ કેક ને કેક મીઠાં આપવામાંજ પેલાની સજામતી સમજતો.

એક વાર ખુબધથી માણેકલાલ શેઠનો મનમુખ આવ્યો. સહેજ ગાંધીવાદી જેવો હોવાથી એને આ લાલુને સીધે રસ્તે ચણવવાનું મન થયું: અને તેથી એ એના સંસ્પર્શમાં આવવા લાગ્યો. એક વખત વાનમાં ને વાનમાં લાલુથી કહેવાય ગયું. ‘સા...લી ગણો બોલવાની તો આદત જ પડી ગઈ છે!’

આ સાંભળી શેઠનો મનસુખ ખોલ્યો, 'હં, પણ એ દે અભિમાન લેવા જેવી આદત થોડીજ છે ?'

પણ આ સાંભળી કેને ખબર કેમ લાગુ નો પિત્તો એટલો બધો ખરી ગયો કે હાથમાં પકડી હતી એ સિગરેટનો ધા કરી એણે પાંચ પંદર ગાંજા સંભળાવી નાંખી. અને એટલેથીયે સંતોષ ન થયો તે ઉઘાળીને બે-પાંચ લપડાક પણ મારી દીધી.

આ પછી મનસુખમાં, આવતાં જતાં લાગુ સામે ભટકાઈ જાય તો સામે જોવા જેટલીયે હિંમત નહોતી રહી.

હવે લાગુ ધીમે ધીમે પાછળથી 'લાલિયા' તરીકેજ ઓળખાતો હતો. કેઈકેઈકે તો એને 'લલુ ડાંડ' પણ કહેવું. ત્યારે કેટલાક વળી : 'એ તો સાલો ગુડે છે ગુડે' એમ પણ કહેતા.

અને વાત પણ ખોટી ન હતી. એને ગુડે ન માનવાનું કઈજ કારણ ન હતું. હવે તો એ બાવીસ ત્રેવીસ વરસનો થવા આવેલો અને એના માન્યાપ પણ, છોકરો આવો થવા બદલ પસ્તાવો કરતાં કરતાં મરી પરવાર્થી હતાં, તે છતાં એ ધંધા શેઠગારની ચિંતા નહોતી કરતો—ને વળી એવી નકામી ચિંતા કરવાની જરૂર પણ શું ? ધોજ દિવસે એણે એક મુનીમ પાસેથી એંસી રૂપિયા પડાવેલા. સાતમના મેળા વખતે એ ચારસો પાંચસોનો લચકા ઉપાડી આવેલો. ગામમાં એક વાર એક સોનીની દુકાન પણ લટકેલી. અને એની પાછળ પોલીસનાં લશ્કર ચાલેલાં તે છતાં એણે એ બધાંમાં મોં ભરી એ વાતો દાડી દીધેલી. આજુબાજુના ગામોમાં પણ ચોરીઓ વધતી જતી હતી. એ બધામાં લાગુ સંકળાયેલો હતો એવી બધાની છુપી માન્યતા હતી. અને એમાં સંકળાયેલો હતો છતાં એ પકડતો કેમ નહિ, એ પણ લોકોને મન એક કોયડો હતો.

એમને લાગુની ગુંડગીરી બહુ સાલતી કારણે કે એ વસે એજે અંશે બધાને ત્રાસરૂપ થઈ પડતો. પણ બધાનું ઊંડે ઊંડે તો એવુંજ માનવું હતું કે 'વીસનેરી' વળેજતાં આ લાઈસાંબ બધી ગુંડગીરી ને દાદગીરીને જૂલી જરો. પરંતુ આના જેવા 'લપટ' ને પોતાની દીકરી આપનાર કોઈ નીકળશે કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન હતો.

પણ એ પ્રશ્ન આપોઆપ જ ઉડેલી ગયો. બીજાં મેળામાંથી એ બહુ અંદાજીરીપૂર્વક એક સોની પત્ની તરીકે ઉપાડી આવ્યો. એનું નામ લક્ષ્મી હતું. એ બાળવિધવા

હતી. અને મેળામાં ફરતી હતી ત્યાં એના રૂમથી આકર્ષણ એક શેઠ પોતે મેળામાં છે એ પંજુ જૂલી ગયા. અને પાછા ફરતી વખતે એ આકર્ષણનાં બંદુમાં એની પાછળ પાછળ પણ ચાલવા મંડ્યા. 'લક્ષ્મી ધીમે ધીમે ચાલતી હતી એટલે લગભગ એકલી પડી ગયેલી. અને શેઠ પંજુ મોઢાં બેઠાં એને પંકડી પોડી પોતાની 'પ્રણયલાવના' વ્યક્ત કરવા મંડ્યા. અને જ્યારે લક્ષ્મીએ બુઝાબુઝ કરી તિરસ્કાર દર્શાવ્યો ત્યારે નિરૂપાય થઈ એનું મોં બંધ કરી શેઠને 'સામ, દામ બેદ દંડ' વાળી વાર્તાનો છંદો પ્રકાર અજમાવવો પડ્યો.

પંજુ લક્ષ્મીનાં નસીબે લાગુ એક ઝાડની નીચે બેઠો બેઠો જુગારમાં મેળવણ રૂપિયાની નોટિનાં થોડકાં મેળવતો હતો. લક્ષ્મીની તીણી છતાં મીઠી યોસેથી એનું 'ધ્યાન' એ તરફ ખેંચાયું, ત્યાં નજર પડતાં એક ફાણમાં જ એ આખોય માંમેલો સમઠું ગયો અને આખના પલકારામાં તો ત્યાં પહેાંચી જઈ એણે શેઠને આડી ને ઉભી એવી તો લપડાકો મારી, કે શેઠનું 'પાછા પાછને ફીક ફીક વિસ્તાર પામેલું' બોળમરોળ શરીર સમતાલપંજુ ને બળળી શકતાં ગેંઝડી પડ્યું.

એ પછી લક્ષ્મી અને લાગુ વચ્ચે શી વાતો થઈ એ તો એ લોકોજ જાણે. પંજુ લાગુની એ બહાદુરીથી આકર્ષાઈ જરાય આનોકાની ક્યાં વિના લક્ષ્મી લાગુ સાથે ચાલી નીકળી અને લાગુનું ઘરે પણ માંડ્યું. આમ લાગુનો પત્ની મેળવવાનો પ્રેમ તો આપમેળે જ પતી ગયો.

આ બનાવ પછી કેાંજ જાણે કેમ, લાગુની ગુંડગીરી ઓછી થતી ગઈ અને થોડાક વખતમાં તો એનો સાવ સ્વંત આવી ગયો. આનું કારણ લક્ષ્મીનો થયેલો સંસર્ગ હતો, કે લાગુને થયેલું આત્મસાત્ હતું એ તો એજ જાણે. ગમે તેમ પણ આમ થવાથી ગામનાં લોકોને રૂકત આશ્ચર્ય જ નહિ આનંદ પણ થયો. અને જ્યારે પાનૂની દુકાન ખોલી લાગુ કેકે હરીદામ રૂંચે ત્યારે તો ગામનાં બધાં જ લોક ખુશ થયાં. અને સોથી વધારે ખુશ થઈ એની પત્ની લક્ષ્મી ! લાગુ અને લક્ષ્મીની (ગાંમં લોકો લક્ષ્મીને લખી તરીકેજ ઓળખતા) આ બેડી એવી તો સારી બની ગઈ કે ગામનાં મોટા મોટા ઘરનાં લોકો પણ આ લેખી ના બેઠાની વાતો કરતાં અને લક્ષ્મીનાં સારા સ્વભાવનાં વખાણ કરતાં.

“પછી ત્યાં હું થયું એ તો રાત જાગે. પણ ઈ પછી થયું વખતે તારી વહ એક દિ’ અંધ આવી. તારી સાબી હારે રાતાં રાતાં કુને ખખર હું ય વાળું કરીને યઇ ગઇ. અને તો પછી જ ઈ બધી વાતની ખખર પડી. શું કહી લાલુ ? કેવામાં માલે કંઈ નથી. ઇ શેઠ આસા હાથી જેવો નીકળશે ઇમ તો મેંય નોતું ધાડું. દેખાડવાના દાંત જુદા ને આવવાના દાંત જુદા હશે ઇ હું ખખર પડે ! તારી વહ પર ઇ મુએ મોહાણા અને લજીમીને નેરજખરીથી પોતાની કરી લીધી. લજીમી તો તે દિ’ એને મહિના ચક્રતાતા ઇ વાત કરવા આવેલી. બીજો દિ’ ઈ પાછી આવી તમે’ એ શરમ છોડીને મોખું કહી દીધું કે ! ‘જૂડી... લાડુનો વચારેય ન આવ્યો ? ને ઇ રોટનીયે સાકાળી... મારાથી એક બે જાળ હોત બોસાઇ ગઇતી.’

“પણ તે દિ’તો લજીમીએ જે વાત કરી એથી તો મારે’ મન હાલ ચકડોળે ચડી ગયું. શેઠ એને મહિના ચક્રતા નેઇ, ‘સાલી આ વળી કોતું’ પાપ લઇ આવી ? કહી કાઢી મૂકી. મેં કહ્યું “તું એક વાર હજી એની કને જઇ આવ પછી જો ઇમ કે’ તો એનેય બેરાને ખતાવી દઉં !

‘પછી તો શું કહી લાલુ ? લજીમીને એણે કાંક એતું કીધું કે લજીમીને જાળ યઇ ગઇ. કાછને ખખરે તો પડ્યા દીધી ને આ નહી માતાના આસરે યઇ ગઇ.

‘પછી તો મેં શેઠને ત્યાં જઇ ઇમતો ખુબ ઉપડે લીધા. પણ ઈતો માણ બેસા કે’ ! ‘અરે, તમેય શું મારા ભાઇ ! ઇ રાંડ તો એમ કૈને લગમવે એવી છે ! એવી આડી ને તેડી વાતો કરશે કે સાતી જ લાગે... !’ અને એવું એવું બોલી એણે પોતાનો તો ગતો જ ન હોય ઇમ વાતો કરી અને પછી તો આ તારા ઘરની જગ્યાએ મોટું મેડીયંધ મકાન પણ એણેજ બાંધ્યું ને ઇ એના કોઇ સમજાને રેખાય આપ્યું છે. પણ તારી લજીમી...”

પેલાની આટલી લાંબી વાત સાંભળ્યા પછી જેલમાંથી ચાલ્યા આવતા લાલુનું મગજ એટલું તો ધૂંધવાઇ ગયું, કે જે એ ધડીએ મનમુખ શેઠ હાજર હોત

તો જરૂર એમને આ દુનિયા છોડી ખીજ દુનિયામાં પહેંચ્યા જવાનું સદ્ભાગ્ય મળત.

અને એણે પૂછ્યું ‘ય ખરે’ ! “અગાણે શેઠ દારૂ ડિમે હશે કાં ?”

“નારે ના. ઇતો દમશ્યા... મોટી મોટી સભાઓ ચાલે છે તી એમાં વરના બાપ બનીને બેસા છે ને મેંયાં મોંયાં બાપણો ઇપકારે રાખે છે. સાકા... અંદરથી જુએ તો કેળા વાઘરીથીયે એદ ને બહારથી જુએ તો માળા મોટી મોટી ગાંધીજીની વાતું કરે !”

સભા ક્યાં છે એ જાણી લઇ લાલુ સોષા એ તરફ ચાલ્યો. ત્યાં જઇને જુએ તો કેટલાયે માણસો બેસા થયા છે, કોઇ મોટી સભા હોય એમ લાગ્યું. આજુ-બાજુનાં ગામનાં લોકો પણ આવ્યાં હતા. લાલુએ ફરથી જોયું તો રોજ પર શેઠ ભાભા ભાભા કંઈક બોલતા હતા. એને એટલો કોપ વચ્ચે કે કોષમાં ને કોષમાં બીડ ચીરતો છેક રોજ પાસે એ આવી ગયો. શેઠ શું બોલતા હતા એ હવે સાંભળાતું હતું.

“...મારા ભાંઇઓ-બાપુજી એ જ કહે છે. આપણાં માં એકય હોયું’ નેઇએ. દિન્ડુ અને મુસિલમ સો બાઈ બાઇ જ છીએ. કોઇ તરફ આપણને તિરસ્કાર તો હોતો જ ન જોઇએ. પછી એ બલે વિધવા હોય કે પાપી હોય... આ જ મદામાજી હંમેશા કહેતા આવ્યા છે. વિધવાઓ તો પવિત્રતાની મદાન મર્તિઓ છે. બાપુજી હંમેશાં આ જ કહે છે. અને...”

પણ ત્યાં તો લાલુએ વ્યાસપીઠ પર ચડીને શેઠની ચરદન પર પોતાનો મગજુત પંજો એવો તો નેરપૂર્વક દબાવ્યો, કે જે બીજા લોકોએ આવીને શેઠને જગ્યાના ન હોત તો વચર દધિયારે પણ લાલુ આ ‘મદામાજી ને બાપુજીનું તલુકું’ હાંકનારને ખીજ દુનિયામાં પહેંચાડી દેત.

પણ આમ શેઠ જેવા ગાંધીવાદી માણસ પર બી સભામાં દુમતો કરવા બદલ અને એમનું ખૂન કરવાના પ્રયત્ન બદલ એને એ જ ધડીએ પકડી જવામાં આવ્યો.

“હાથકડી પહેરાવી પોલીસો એને લઈ જતા હતા ત્યારે ગામજોડાના આશ્રયનો પાર ન રહ્યો. બધા પોતે પોતાની રીતે કદપનાં કરી વાતો કરી રહ્યા હતા.

‘આ લાલિયો! આપણને લાગતું તું કે છતો કાંક સુધર્યો છે પણ ઈમ તે કંઈ કોઈ ને સુધરતા ભાળ્યા છે?’

‘હા, લાઈ હા. આપ ગોતરે પણ છતો નોં સુધરે. પેટું કે છે તે કે ‘કૂતરાની પૂંછડી તો વાંકી ને વાંકી જ રેખાની.’ બીજાએ એની આંત્ર સુજબ કહેવત પણ કહી નાખી.

‘.....તે કોઈ નહ ને આપણા મનસુખ શેક પર જ છંદોળાની નગર મંડાણી! છતો સારું થયું કે આજા બધા વચમાં પડ્યા નહિતર તો સામે મારી જ નાખતને!શુકો કલો એટલે થઈ રયું!’

‘હા લાઈ હા, શુકો એટલે શુકો. શુંક તે વળી કોઈ દિ’ સુધરતા હશે?’

પરંતુ આ વાતની પાછળનું પૂરેપૂરું કારણ જાણનાર

પેલા પાકોરીએ આ વાત સાંભળી ત્યારે એ ચૂપ જ રહ્યો.

અને જો કે લાલુના પગ તો જેમ તરફ ચામતા હતા પણ એનું મગજ તો મનસુખ શેકની હવેલી તરફ જ દોડતું હતું. ‘સામે, એક વાર મોકા મળી જાય તો તો એ ગધેડીનાને પૂરોજ કરું! એ જ એ વિચારતો હતો.

પણ જ્યારે એને સાત વર્ષની બીજા કોઈ ગામની કેદની સગા ફરમાવવામાં આવી ત્યારે એ સાત નિરાશ થઈ ગયો. તે છતાં એ જરાયે ક્યાં વગર બધાની વચમાં જ બોલ્યો ‘છ શેકને વહેમો મોકાઈ દું મારી નોં નાખું તે લાલુ નહિ.....’

આ સાંભળ્યા પછી ગામલોકને એના શુંકાપણ વિશે જરાયે શંકા ન રહી. પણ એમને ક્યાં ખબર હતી કે..... !

કાળાં બજાર

લેખક : શ્રી સુનિલકુમાર મ. ભટ્ટ

આજકાલ કાળાં બજાર શબ્દ કેરોર ઘણો પ્રચલિત થયો જણાય છે. જ્યારે લાત-નિયમન અને અંકુશો હતા ત્યારે તે શબ્દ આથીયે વધારે પ્રચલિત હતો અને હવે જ્યારે તે ઘણા ખરા ચાલ્યા ગયા છે ત્યારે પણ સાપ ચાલ્યો જાય અને ચિસોટા રહી જાય તેમ, મોંઘવારી ચાલી જાય અને માત્ર હાથપર રહી જાય તેમ, બહાભોજનમાં મજેલી દક્ષિણ ચાલી જાય અને અછણું-રહી જાય તેમ આપણા શબ્દકોશમાં એ પ્રયોગ રહી ગયો છે તેમજ રૂઢ બની ગયો છે.

બજારને ઘણી ભતનાં છે. ઝવેરી બજાર, બંગડી બજાર, લોટાં બજાર, ગોળ બજાર, મરચાં બજાર, મોપારી બજાર, દાણા બજાર, કાપડ બજાર વગેરે. બજારો એકથી વધારે શહેરમાં જોવા મળે છે. અને જે જે વસ્તુને નામે બજાર હોય તે તે વસ્તુ પણ ત્યાં મળી શકે છે, એથી ઉપરું કેટલાંક બજારો એવાં પણ

છે કે જેમાં તે પ્રમાણેની વસ્તુ મળતી નથી. અમદાવાદમાં મરકતી બજાર છે તેને નથી નિરખત દાડમ સાથે, કે નથી નિરખત મરકત સાથે. લાવનગરમાં એક દાડ બજાર છે, ત્યાં દાડ બનતી પણ નથી, વેચાતી પણ નથી. અગાઉ દનિદાસમાં કોઈ વાર ત્યાં દાડ બન્યાના કે વેચાયાના દાખલા નોંધાયા નથી. કોઈ કહેશે કે તે દાળ બજાર છે તો ત્યાં અત્યારે દાળ પણ નથી અને અગાઉ ત્યાં દાળ જોયેમો હોય તેવાં માણસો હયાન નથી. બેએક શહેરોમાં બોરા બજાર કે વ્હોરા બજાર છે, ત્યાં ખાંડની શુણ્ણ પણ વેચાતી નથી તેમજ અવટ કે જેને પેદરાઓનો તો પ્રશ્ન જ (વજબરૂર)નો કાપડો પસાર થયા પછી જોવા થતો નથી.

પેલા પ્રકારનાં બજારોની ખાસિયત એ હોય છે કે તે તે બજારોમાં જે વસ્તુનું બજાર હોય તે વસ્તુ વેચાણ માટે દેખાય તેમ ખુલ્લી રાખવામાં આવી હોય

છે. એક બાણીતી વાત આ વસ્તુની સૂચક છે. એક ગામડીઓ મુંબઈ ગયા અને ત્યાંનાં વિધવિધ બળશમાં ફરવા લાગ્યા. ફરતાં ફરતાં એક જગ્યાએ તાર ઓક્સ આપી ત્યાં માત્ર ખૂદાં ટેબલો ઉપર તાર કરવાના સંઘ્યા પડ્યા હતા. અને એક માણસ ત્યાં લાજર હતો. ગામડીઓને કુલહલ થયું તેથી તેણે પૂછ્યું કે 'આ જગ્યાએ શું વેચાય છે?' તાર માતર જરા દુરસદમાં હતા એટલે, અને આ ગામડીઆના જ્ઞાન કે અજ્ઞાન ઉપર તેમને ચીદ ચીદ હોય એટલે પણ, તેમણે જવળ આપી કે 'અહીં અનાડીઓ વેચાય છે.'

ગામડીઓએ ફરી સવાલ કર્યો:-

‘તમે જોકલાંજ વેચાવા બાકી રહ્યા છો?’

પ્રસ્તુત ગામડીઆની ભૂલ થયાનું કારણ એટલુંજ હોઈ શકે કે પ્રત્યેક બજારમાં જ નહીં કિન્તુ પ્રત્યેક દુકાનમાં સુઝાં પિક્ચર માટેના માલ દરિગોચર હોવાને જોઈએ તેવી પ્રણાલિકા છે. પણ કાળા બજારમાં તો વેચવાનો માલ દરિગોચર તો નથી થતો એટલુંજ નહીં, પણ ઉત્ક્રાંતે તે દરિગોચર ન થાય તે માટે ખાસ પગલાં લેવામાં આવે છે. પરિણામ એ થયું છે કે જેમ ધિર સર્વવ્યાપક છે છતાં તેને કોઈ જોઈ શકતા નથી તેમ જ કાળા બજારનો માલ પણ સર્વવ્યાપક હોવા છતાં કોઈ તેને જોઈ શકતા નથી. એમ તો પવન પણ જોઈ શકાતો નથી છતાં તેને અડકી શકાય છે. તે જ પ્રમાણે કાળા બજારના માલને પ્રથમ તો જોઈ શકાતો નથી, પણ પ્રાપ્ત થયા પછી તેને અડકી શકાય છે. તો પણ એ માલ જે કાળા બજારમાંથી આવ્યો હોય તે કાળા બજાર ક્યાં આવ્યું તે કોઈ કહી શકતું નથી.

કાળા બજાર પ્રયોગમાં બે શબ્દો છે. એક ‘કાળા’ અને બીજો ‘બજાર’. તેમનાં બજારની વિશેષતા આગળ નાં નામથી સૂચિત થાય છે. પરંતુ અહીં તો તેમ પણ નથી. કોઈ કાળા રંગની ચીજનો કે કાળા રંગ વેચવાના બજારને કાળા બજાર કહેવામાં આવતું નથી. બે. તેમ હોત તો ઘણાં ખરાં બજારો તેની વસ્તુના રંગ ઉપરથી ઓળખાત એ કે તેમાં પણ સુરેકી આવત કેમકે તો પછી ત્રાંબાકાંટાને ચું કહેતું તે પ્રથમ થઈ પડત. ઘણાની આમડીને તાંબાચું કહેવાય છે. કુકડાને તાંબચું કહેવાય છે. આમ ત્રાંબું તો ઉપમિય બને છે, તેથી તરૂં વિશેષણ સુરેક બને. વેશાભિકો કહે છે કે રંગ તે ‘ખરેખર કોઈ રંગ નથી પણ પ્રકાશનાં કિરણોના વક્રીભવનથી બીજા થતો એક આભાસ માત્ર છે. અને કાળાશબ્દે પ્રકાશનો અભાવ સૂચિત કરે

છે માટે કાળા રંગની જોને કહેવામાં આવે છે તે વસ્તુ કોઈ રંગને સૂચિત કરતી નથી. કિન્તુ ખરેખર તે રંગના અભાવને સૂચિત કરે છે એમ લેખાનું જોઈએ. આપણે બેંસને કાળા રંગની કહીએ છીએ પણ વાસ્તવિક રીતે તેને રંગોપાદક પ્રકાશવિહીન પ્રાણી કહેવું જોઈએ.

આ દૃષ્ટિએ જોઈશું તો એમ માલમ પડશે કે ખીના બજાર અને કાળા બજારમાં મુલગત સ્વરૂપભેદ છે. એના બજારમાં એનાનું, ચાંદી બજારમાં ચાંદીનું અસ્તિત્વ છે પણ કાળા બજારમાં રહેલું ‘કાળા’ વિશેષણ તો અભાવવાચક હોઈ અભાવ સૂચવે છે. અને એ માન્યતાને કાળા બજારને કોઈ ભૌગોલિક સ્થિતિ નથી તે વાતથી ટેકા મળે છે. તે ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા વિના જુલો નથી કે કાળા બજાર એ વસ્તુતઃ સર્વ બજારનાં નાસ્તિત્વને જ સૂચિત કરે છે. મતલબ કે કાળા બજાર એવી કોઈ ચીજ છે જ નહીં.

છતાં કાળા બજાર શબ્દ તો છે જ અને અતિ પ્રચલિત પણ બન્યો છે. તેના સંભવનું કારણ શું? કહેવાય છે કે જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ. ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે રવિ કિરણોના વક્રીભવનમાંથી રંગો પેદા થયા છે અને રવિ કિરણો જ્યાં નથી ત્યાં રંગ નથી. વળી એ પણ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં રવિ નથી ત્યાં રવિ કિરણો નથી. રવિ વિનાની જગ્યા તે અન્યકાર અથવા સ્વામિકા અથવા કાળાશ. કવિએ બધા અન્યકારના શોખીનો હોય છે તે વિધાન તેમને માટે માનપદ પ્રણાલિ કે કેમ તે જોડો સવાલ છે, પણ કહેવતમાં તેમને માટે તેનું નિષ્પણ થયું છે. એટલે કાળા બજાર તે કવિઓનું બજાર એવા અથ કદાચ વિવશિત દરો. એ અનુમાનને પુષ્ટિ એ વાતથી પણ મળે છે કે કવિઓ સ્વૈરવિદારી હોય છે અને કાવે ત્યાં જ ને કરે છે. તેમ જ એક જ જગ્યાએ કવિઓ ભાગ્યે જ એકત્ર થઈ શકે એવી તેમની પ્રાચીન મતિજા છે અને એકત્ર થાય તો ‘ભવત્પાદાઃ’ થી શરૂ થયેલ સંવાદ ‘બો બો રાસલ’ સુધી પહોંચી લત્તા પ્રદારમાં પરિણમે છે એવા શાસ્ત્રીય મત છે. એટલા માટે જ કાળા બજારને કોઈ એક ભૌગોલિક સ્થિતિ નથી.

આજના જમાનામાં રંગનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. કદાચ તેટલાજ કારણસર મુંબઈની સરકારે પેટ્રોમ, તેમજ તેને એજેન્ડા કુપેનોને રંગીન બનાવવાનું ગોચર વિચાર્યું હતું. વેણેબલ ધીને સ્વેત મટારી રંગીન બનાવે તેવી માગણી ડેરડેરથી થઈ રહી છે. જમમી પકન-ગિમ્પાધરા ન હોય નેથી બહેનો સિપરિટક ફારા રંગનો ઉપયોગ કરે છે. હથિવારના ધારા અન્યથે જે પરવાના લેવા પડે છે તેમાં પણ શસ્ત્રવેદિય પ્રમાણે જુદાજુદા રંગનાં પરવાના હોય છે. એટલુંજ નહીં રંગીલી પ્રાંત, રાજાની સ્વભાવ, કાળાં કાં ગરેડે વિશેષણોમાં પણ આપણે રંગને મહત્ત્વ આપ્યું છે.

રશિયાની કેળવણી

શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

રશિયાની કેળવણીને લગતી કેટલીક વીજસો તો તમે કદાચ જાણતા પણ હશે — દાખલા તરીકે તેની ભણતર પદ્ધતિ, વિષયોની પસંદગી, ક્યાપત, વનવિહાર વગેરેને વિશે. પણ કેળવણી એટલે માત્ર ભણાવવાની પદ્ધતિ કે અભ્યાસક્રમમાં સમાતા વિષયો જ નથી. દરેક દેશની પ્રાયમિકથી માંડીને ઉચ્ચતમ કક્ષા સુધીની કેળવણીમાં, તે દેશ યા પ્રજાના પરંપરાગત સંસ્કાર, તેના આદર્શો, ભાવિ વિષેની તેની આકાંક્ષાઓ, તેનું વર્તમાન રાજકીય ને સામાજિક વાતાવરણ, એ બધી વસ્તુઓ ધણે ભાગ ભળે છે. નિરાળમાં શિક્ષક પાસે આવનાર બાળક સ્વતંત્ર સામગ્રી લઈને જ આવે છે. તે ઘણી શીમી (Vacuum) નથી હોતું, તેમ કોરી પાટી પણ નથી હોતું તે જ પ્રમાણે, શિક્ષક જે કેળવણી આપે છે તે પણ

(કાળા બબર, અનુસંધાન પાનું ૨૮).

દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગને અથવા રંગબેદને આધીષે વધારે મહત્વ આપવામાં આવ્યું જણાય છે. અને છાત્રાઓ કહે છે કે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં પણ માણસને રંગબેદની સૂઝ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે જ્યારે એક જ રંગના માણસોને એકસાથે રાખવા અને બીજા રંગના માણસો વચ્ચે તેઓ ભળી ગયા હોય તો કાંદી મૂકવાનો ધારો કર્યો ત્યારે હિંદુસ્તાને આફ્રિકા માત્ર એકજવા બંધ કર્યો. આનું એક પરિણામ એ થયું કે ત્યાં ચણતાં મકાનો રંગવા તેમને રંગે મળી ન શક્યો અને તે માટે હિન્દી સરકારને જવાબદાર મળી તેમણે યોગદાર કર્યો. પણ ખરું જોતાં તો તે ઇંગ્લેન્ડની જ લીલા હતી. કેમ કે રંગબેદમાંથી જ કસ્ટમ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ પરમેશ્વરને લાગ્યું એટલે તેણે રંગનો અભાવ ઉત્પન્ન કર્યો. તેને કાળા બબર કહેવાય કે નહીં તે હું જાણતો નથી. પણ આફ્રિકા કે દક્ષીણિયાની પ્રજાના વળુસાદસ્થને ખ્યાનમાં લઈ તેમ કહેવામાં આવે તો તે અત્યાદિક કહેવાય નહીં.

ગોપીએ કૃષ્ણવેલી હતી, અને કૃષ્ણ સ્વામવળું હતા તેમ કહેવાય છે. એક ગોપીએ કહેલું છે કે “સ્વામવળું સમીપે ન જવું મારે” એ કથનમાં કૃષ્ણ

એજા આપણી જેવી રંગવિહીન નથી હોતી. તે શિક્ષકને વ્યક્તિત્વ, વિચારો વગેરેથી રંગાયેલી હોય છે. વળી માણસ જેમ જગતનો નાગરિક છે, તેમ પોતાના દેશનો પ્રજાજન પણ છે. તેથી તેને આ બંને ભાગ ભળવવા લાયક બનાવવા મારે, તેની કેળવણી અમુક અંશે સર્વદેશી, અને અમુક — બન્ને ધણે — અંગે સર્વદેશી હોય છે. ને હાવી નેધએ. આ અર્થમાં દરેક દેશને પોતાની ‘રાષ્ટ્રીય કેળવણી’ સ્વતંત્ર હોય છે. કુનિયામાં એમ જ આવતું આવ્યું છે. મદાની રપાટાની કેળવણી જુદી, ને સંસ્કાર-અંબી આથેન્સની જુદી. સાત્રજ્યવાદી પ્રિંસ્ટનની જુદી. ને લક્ષ્મણવાદી જર્મનીની જુદી, કેળવણીની મારફતે જેવા માણસ ધરાવાની સુદાહ રખાય છે, એ સ્વતંત્રતાને સ્વપાલ છે. દુકામાં, કોઈ પણ દેશની કેળવણી, અને તે દેશમાં વસતી પ્રજાનું જીવનદર્શન (view of life) તથા તેનું આજનું રાજકીય, સામાજિક ને સાંસ્કારિક વાતાવરણ, એની નમ્યે અચિન્ત્ય સંબંધ છે. એટલે, આ

પાસે ન જવું એટલું જ નહીં પણ એટલી શ્યામવળું વસ્તુઓ હોય તેની પાસે ન જવું એવો અર્થ દરવામાં આવ્યો છે. પણ તે ખરું નથી. શ્યામવળું રાજમાં ઉપર ઈન્ચાર્જ તેમ વડતો વ્યાધાત છે. વળુના અભાવ તે જ શ્યામ. અને અભાવ પાસે ન જવું એમ બે વડારથી તે ગોપીએ એક દુકાર સ્વીકારવાનું કૌશલ્ય અજમાવ્યું દિગે છે, અને તેનો અર્થ પણ ‘કૃષ્ણ પાસે જવું’ એવો થયો નેધએ.

આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ જગતમાં બનસ છે પણ તેમાં કોઈ ખાસ રંગ નથી. તેના વિધિ-વિધ રંગો હોય છે પણ તેમાં કાળું બબર નથી. કાળું બબર જે હોય તો તેને કાળા રંગનું ન કહી શકાય પણ રંગના અભાવનું બબર કહી શકાય. એ ઉપરથી અભાવ એ જ જેનું લક્ષણ છે તેવું બબર તે કાળું બબર એવું તારતમ્ય નીકળે. દરે બબર તો ભાવ ઉપર નિભરે હોવાથી અભાવનું બબર એ વસ્તુનું બબર જ નથી એમ હરે. જે તેવું બબર ન હોય તો તેની છિંટાનિષ્ટતાનો પણ સ્વાત્ત રહેતો નથી. તે જ પ્રમાણે કાળાબબરના પણ નથી. તેમ કાળા બબરનામાં પાસે પણ નથી.

જે કોઈ છે તે માત્ર માયા છે !

ખીન વિપથો પરત્વે રશિયાને લગતી કેટલીક વીજતો આપીને તમારા જ્ઞાનમાં માત્ર સહેજ પૂર્તિ કરવાનો મારો વિચાર છે.

રશિયા વિષે સારી સારી વાતો લખનાર લેખકોનાં પુસ્તકો મેં સમભાષપૂર્વક ઘણાં વરસ સુધી વાંચ્યાં—ટ્રાટરસ્કી, મોરિસ હિંડસ, સિડની એન્ડ બિયેટ્રિસ વેબ, પેટ રસોન, સીમા રાઇલિન એસન, લુઈ કિશર, જોન રૂઝવેલી વગેરેનાં. પછી 'નેયુ' કે રશિયાની નરેન્દ્રબેનો એક પક્ષી પ્રચાર ઘણો ધાય છે. પરદેશી લેખકો રશિયાનું સારું લખે ત્યાં સુધી તો નીક છે; પણ તેમાના કોઈએ રશિયામાં આત્મી કાઈ પરતુઓ વિષે રીકા કરી કે એ લેખકને રશિયામાં લખત ધવાની બંધી કરમાવાય છે એટલેકાંડ વર્ષ, ચોટ્ટર ટુકેન્ડી, લુઈ કિશર, એડવર્ડ ફ્રંક્સો ગરેરે નામાંકિત પત્રકારોના આ પ્રકારના લખાણ બન્યાં છે. થોડા જ મદિના પર, વિદેશી પત્રકારોને કોઈ પણ દેશમાં જન્મ જાતમાદિની મેળવવાની જુદ અપાવાને લગતી ચર્ચા એક આન્તરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં થઈ હતી. રશિયા ને તેના મળાનિયા સિપાયના બધા દેશોએ આ જુદ અપવાની ખુશી દર્શાવી. એને લગતા ફરખતો વિરોધ રશિયાએ જ કર્યો. એનું શું કારણ હોઈ શકે? આટલી બધી ચૂંતવા શાં મદરે? અમુક આપદયક ગયાંદાઓ સાચવીને કોઈ પણ પરદેશી કરે તેમાં બગડી શુ જાય? રશિયામાં 'સ્વર્ગ' રચાવાની જ જાહેરતો જોરશોરથી કરવામાં આવે છે તે જો સાચી હોય, તો તે જતો જોનાશ પરદેશી-ઓના જાતપુરાયથી પૂરેપૂરી જાનરીકાયક અણુય, ને દુનિયાને એના પર વિશ્વાસ મેમે. આજે તો આ ગુતના જ એની જાહરાતોની સન્માર્ધિ વિષે તરતજ વિચારણીક માણુઓનાં મનમાં અદેશો ઉત્પલ કરે છે.

અને પારત્વિક રીતે બને છે પણ એમ કે રશિયામાં 'અનતા' કેટલાયે બનાવોની ખબરો ત્યાંની સરકાર તરફથી રાખી દેવામાં આવે છે. સત્ય ઘણું છુપાવાય છે. દાખલા તરીકે, રશિયા બહારના ઘણા જ થોડા લોકોને એવી ખબર છે કે ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં રશિયાનાં આશરે બે કરોડ માણુય મરી ગયાં; લેનિનગ્રાડના પેરા દરમિયાન એ સહેરનાં છ લાખ માંહણો બંધે ટળાંવળીને મરી ગયાં; અને જેમ જર્મનોએ રશિયા પરની ચડાઈમાં અત્યાચારો ને દંતક એસુમારે કર્યાં, તેમ રશિયન પ્રત્યક્ષે, ૧૯૪૫ માં જર્મનોમાં પ્રવેશ

કર્ષાં પછી લૂંટ, આગ, રંજડ અને અત્યાચારોમાં જર્મનોની જરોજરી કરવામાં કરી મણા રાખી નહીં.

લોકશાસનવાળા દેશોમાં જેવાં સ્વતંત્ર અખબારો હોય છે તેમાં રશિયામાં નથી. ત્યાં જાણ સરકારની માહિતીમાં છે ને સરકાર તરફથી આવે છે. એટલે સરકારને અગવડભરેલી કે પ્રતિદૂષ હોય એવી ખબરો એમાં આવે નહીં. સરકારની રીકો પણ ન જ આવે. પરદેશી પત્રકારોના સમાચારો પર સરકારની કોન્સન્સિયસ આપ રશિયા વિષેની ખરી પરિસ્થિતિ બહારના દેશોની જાણમાં પૂરેપૂરી આવતી નથી. તેથી કહેવાય છે કે રશિયા ને તેના મળાનિયા તાબેગર દેશો પર 'લોખંડી પડો' પડેલો છે. પણ કેટલાક પરદેશી પત્રકારો તેમજ, જેપેલી સાથી દક્ષીકતા ને રશિયામાંથી મોકલી શક્યા નહોતા, તે તેમજ રશિયા છેલ્લા પછી બહાર પાડી. એમાંના કેટલાયે, જે રશિયાના પ્રસાસક હતા, તે પણ ૧૯૩૬ અને ૧૯૩૮ માં ત્યાં આવેલા શરજદારીસુકદમાઓ તથા બીજાં દુમનો જેમ ત્રાસી મયા, ને રશિયન શંકયતન્ત્રના ખરા સ્વરૂપ વિષેનો તેમનો અમ .ભાંજો. કેટલીક ખબરી દક્ષીકતા; તેમનાં લખાણો મારફતે બહારની દુનિયાને જાણવા મળી, તે ઉપરાંત રશિયાથી નાગરિકો દેશીકા રશિયનો, ને સ્વદેશમાં અમત્રદારો હતા, પણ ત્યાંની હવાથી ત્રાસી ગયેલા, તે પૂર્ણ રીતે નાસી, જુટ્યા; અને તેમજ જાતઅનુભવની વાતોથી 'હરેશાં પુસ્તકો લખ્યાં. તેજે મારી પડે અકમાર, જંગમી. વિરંટર કારજેન્કાનું 'આઇ ઓન ફ્રીડમ' આંધર યુએન્કાનું 'ધી આર્મન કંદન', મિખેલ કેરિયાકોવેનું 'આઇલ નેપર ગો બેક' વગેરે પુસ્તકો આ બીજાં કારિનાં છે. એ પરથી કાઢની બીજા જાણુ વિષે આપણને માહિતી મળે છે.

દાખલા તરીકે, કેળવણીની વાંત 'ગો. કેળવણીમાં ગાળક કે વિદ્યાર્થીના બંધિતત્વ વિષે આદર, બંધે પુજ્યભાવ 'એ યુખ્ય વસ્તુ' છે. સારો, શિક્ષક પોતાના વિચારો ને પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિદ્યાર્થીઓ પર પડાણે લાદતો નથી. તે વિદ્યાર્થીના બંધિતત્વનો વિકાસ થયા દે છે; તેને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની જુદ જ નહીં પણ તેમ કરવાનું ઉત્તેજન આપે છે. પણ રશિયામાં તો વિચાર અને વાણીની સ્વતંત્રતા જ નહીં—આખાં સમાજમાં નથી. ત્યાં સરકારની રીકા કરી શકાતી નથી. નહિકુ દુમને

અને એટલીને પોતાના સ્થાન પર કાયમ રહેવા માટે લોકોના મન મેળવવા પડે છે; તેથી તેમને પોતાનાં કમોના ખુલાસા લોકો આગળ કરવા પડે છે; ને તેમની સામે હોરોસ્કોપ દીકા કરી શકાય છે. પણ સ્ટાલિનને લોકોના મતની જરૂર પડતી નથી. તેને એના સ્થાન પરથી ખસેડી ન શકાય. અપાયક દેરલ્ડ શરપી, જે રશિયા અને કોમ્યુનિઝમ પ્રત્યે સમભાવ ધરાવનારા છે, તેમણે ૧૯૪૩માં લખાયેલા તેમના, 'રિક્તેક્સ-સ ઓન ધી રેવોલ્યુશન ઓફ અવર ટાઈમ' નામના પુસ્તકમાં આ વિશે લખ્યું છે.

'ઉપર કહ્યું તેવું કેવી રીતે અને છે તે બેનું હોય, તે લેનિનના વખતનું કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી વાતાવરણ, અને સ્ટાલિનની આગેવાની નીચે આસત પડતું વાતાવરણ, બેની સરખામણી કરી લેવી. લેનિન વિરોધને સહેલે સાંખી લેતા નહીં, પણ એમનાં હવનકાલદરમિયાન એમના વિચારોની ઝીણવટથી ચર્ચા થતી; અને તેમને વિરોધ કરવા માટે માણસોને દેશવટાની કે કાંમીની સજા થતી નહીં, પણ સ્ટાલિને તેમના દરિદ્રી પક્ષેથી સત્તા ઝૂંટવી લીધી તે પછી એ પક્ષની આખી દવા જ બદલાઈ ગઈ. સ્ટાલિનના મતથી બુદ્ધિ પડતું એ વસ્તુ જ ક્રાંતિવિરોધી મતના પ્રદર્શનરૂપ મળવા લાગી, પક્ષમાંથી સામુદાયિક બેરતરથી, સામુદાયિક દેશવટા, ને સામુદાયિક દેહાન્ત-દંડનાં સજો આપ્યાં, ૧૯૩૬ના ઝાલ્યજીવારણમાં કેટલાંક વચનો અપાયેલાં; તે છતાં, સ્ટાલિનના અનુયાયીઓ સિવાય ખીલ કોહને માટે વાણીતું સ્વાર્થ નથી.

જાપાની સ્વતંત્રતા નથી તેમ સભાઓ ભરવાની પણ સ્વતંત્રતા નથી. દરેક જગ્યા જાણે છે કે ચૂંટણીઓ ફારસરૂપ હોય છે; જે માણસો પક્ષના ધોરણને અનુસરતા નથી તેમને ચૂંટણીના ઉમેદવાર ચૂંટી શકાય નથી; અને જે મતપત્રો મતદારોને અપાય છે તે પણ જાણે સ્ટાલિનનાં રાજીતિજ્ઞાન જેવાં હોય છે. અવરજવરની સ્વતંત્રતા પર ધણી ભારે પ્રતિબંધો મુકાયેલા છે, પર-દેશીઓ સાથેના સંસર્ગ પ્રત્યે શંકાની નજરે જેવામાં આવે છે, 'મનરૂપી પછે' ધરપકડ થાય છે; મુકદ્દમા ચલાવ્યા વિના માણસોને લાંબા કારાવાસમાં રખાય છે, ને દેહાન્તદંડ પણ થાય છે, અમલદારી મંજૂરી વિના વિદેશી સાહિત્ય-ખાસ કરીને સમાચારપત્રો-મેળવવાનું મુશ્કેલ છે, સોવિયેટ યુનિયનમાં વિદેશી પત્રકારો પર

૬૬૬ સેન્સરશિપ છે... નાગરિકો સરકારની પરવાનગી વિના પરદેશ મુસાફરી કરી શકતા નથી..... ધણી ખરા રાજકીય યુનાયો-ને એમનું સેવ ધણું. વિસ્તારી શકાય એમ છે-મરેના મુકદ્દમા છૂપી રીતે ચલાવાય છે; તેમજ મુકદ્દમામાં સાક્ષી, અચાનક વગેરેના સામાન્ય નિયમો ધણાવા નથી..... છૂપી પોલીસની સત્તાએ કેટલી વિશાળ ને કેવી લયાનંક છે, તે ૧૯૩૮ માં યાગોડાના મુકદ્દમા વખતે દેખાઈ આવ્યું. યાગોડા તેની ધરપકડ ઘડીયાં સુધી, છૂપી પોલીસને ઉપરી હતો. જાનની પદતિને પણ પ્રયોગ થાય છે; અને પ્રમાણમાં નાની ઉમરનાં યાગોડાને તેમનાં માળાપત્ની ચાડી ખાઈ તેમને પકડાવવા માટે, ઉત્તેજન આપાયું છે, ને તેમની વાદવા કરવામાં આવી છે.

રશિયામાં પાઝમિસ્ટ નથી જ્યાં માણસો નિર્ભયપણે સરકારની રીકા કરી શકે તેના પાસેથી મદદી માંગી શકે, આ વિશે, એવર્ડ ટ્રેકોલોએ લખ્યું છે.

'દલે, લોકસભા (કન્સ્ટીટ્યુશનલ એસેમ્બલી) ની પહેલી બેઠક પછી, બીજે જ દિવસે (મન્યુઆરી. ૧૯૨૮ માં) તેણે (લેનિને) એ સભાને વિખેરી નાખી; અને, આ કાર્ય દ્વારા, તેમણે રશિયામાં પાઝમિસ્ટવાળી રાજ્યપદ્ધતિનો અન્ત આપ્યો. આ કામ કરવામાં તેમણે જે નિયમ અને ત્વરા બતાવ્યાં, તે બેઠકને આગે પણ વાદવાલ કંરત. હુમા તે પક્ષેવાળા સરકાર ચલાવવાનો પહેલો રશિયન પ્રયાસ હતો; એ સભા કારની ઇચ્છા સુજળ કામ નહીં કરે એમ બેઠકે આર નિકાલમોતેને લગભગ નાપૂર કરી. (૧૯૨૮ ની) લોકપ્રતિનિધિ સભા એ આ પ્રકારનો ખીન્ને પ્રયાસ હતો; અને તેનાથી નરા યુગનો આરંભ થવાનો હતો. પણ એ સભાએ લેનિનની ઇચ્છા અનુસાર ધર્મવાની ના પાડી, એટલે લેનિને તેને પૂરેપૂરી નાપૂર કરી ત્યારપછી આ પ્રકારનો એક પ્રયાસ થયો નથી-એવર્ડ ટ્રેકોલો: 'રશિયા એન્ડ રશિયન' (૧૯૪૮), પૃ. ૧૨૭-૮.

ટ્રેકોલોએ રશિયાની છેલ્લી કુલાકાન છેક ૧૯૨૬ માં સીધી, જે પુસ્તકમાંથી ઉપરોક્ત ઉતારો આપ્યો છે તેમાં તેમણે રશિયન પ્રજાનું માનુસ સહાયતાથી સમભવવા જણાવેલ નીચે છે, પણ એમને મુદ્દા અખતું પડ્યું.

પ્રામાણિક એ રીતનો તો હતો જ નહિ. (વિદેશીઓના સંપર્કથી કે ગમે તે અન્ય કારણે દેશની વિદ્યાઓનો વિકાસ મુસતમાન શાસનકાળમાં પણ અવરૂપ થયો હતો, એ આપણે વ્યાકરણ, કાવ્યશાસ્ત્ર અને નૃત્ય ન્યાયનો મોગસ ઝળમાં જે અસામાન્ય વિકાસ થયો હતો એનાથી જાણીએ છીએ. એક રીતે કહીએ તો ભારતીય વિદ્યાઓનો અનેકાંગી વિકાસ મોગસ સત્તાકાળમાં થયો, એમાં યુરોપીય પ્રભુ આવી. હિંદમાં રહેલી નિશિષ્ટતાનો એ પ્રભુએ — પ્રભુના ઉત્સાહી ઉદારચિત્ત (વદ્ધાનોએ) — અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને એની કિંમત આંધી પ્રચુતી આપી ૧૯ મી સદી જર્મન અને અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાઓના ગ્રંથો ઉકેલવા પાછળ ગાળી, પ્રાચીન ઇતિહાસના પોષક અનેક શિલારેખો, તામ્રપત્રો, શાસ્ત્રઓ અને છટાના ટુકડાઓમાંથી ઉકેલી આપી દેશના સમૃદ્ધ સાહિત્ય અને ઇતિહાસને પુનર્જીવન જ નહિ — ખરું કહીએ તો નવજીવન જ આપ્યું. ૧૯ મી સદીની લગભગ ત્રણ પચીસીઓ તો એ યુરોપીય વિદ્વાનોની જ મુખ્ય સેવામાં ગઈ. બેશક, ભાઉદાજી, ભગવાનસાહ જી, ભાંડારકર જેવા (વરલસન એ પ્રાચ્યવિદ્યા વિચાર-ની સરણી ઉપર અઘ બૃમિકામાં આપ્યાં અને યુરોપીય વિદ્વાનોની સંશોધન પરંપરાને અપનાવી દેશમાં ખીલ અનેક સંશોધકોમાં પ્રાણ પૂરવાને સંકિતમાન થયાં. વીસમી સદીનો આરંભ થયો અને હિંદના સંશોધક વિદ્વાનોની સંખ્યા વધતી જ ચાલી અને સને ૧૯૧૮ માં પૂના ખાતે “ભાંડારકર ટ્રસ્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુટ” ની સ્થાપના થઈ. મુનિથી જિન્યાયન્યજી જેવા વિરક્ત જૈનાચાર્યે ખીડું ઝડપી ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટને પગલર-કરી આપ્યું, અને તરતજ બીજે વર્ષે ૧૯૧૯માં પૂના ખાતે અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદની ૧ લી બેઠક સ્વઃ ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરને પ્રમુખપદે મળી. અહીંથી ભારતીય વિદ્વાનોને નવો પ્રકાશ સાંપડ્યો અને યુરોપીય પદ્ધતિએ દેશની વિવિધ વિદ્યાઓનાં સંશોધન ઝડપથી વિકાસ સાધી રંગમંચ ઉપર જૂત થવા લાગ્યાં. મુંબઈમાં નવેરબરની તા. ૫, ૬, ૭ જાનિ-રવિ સોમ એ ત્રણ દિવસોમાં ૧૫ મી બેઠક મળી. આ ૩૦૦૦ વર્ષોના ગાળામાં વચ્ચે ખીજી ૧૩ બેઠક હિંદનાં વિવિધ શહેરોમાં થઈ. ૧ થી ૧૪ બેઠક સુધીના પરિષદ ના અહેવાલગ્રંથ જેતાં ભારતીય વિદ્યાઓના વિપુલ

સંશોધનનો સાદાતકાર જરૂર થાય છે. એમાં ૭૫૫૯૩૫ પ્રમુખ પ્રમુખોનાં અને વિભાગી પ્રમુખોનાં લાખોનો ઓતાઓને સંપૂર્ણ લાભ મળ્યો છે, બ્યારે અભ્યાસ નિષ્-ધોમાંના ઘણા ખર્ચને પણ એ રીતે સંભળવાનો લાભ મળ્યો જ છે. શિક્ષણ સ્થાપત્ય અને ખીજી લક્ષિત કળાઓનો પરિચય તો પ્રત્યક્ષ થાય એમ પ્રદર્શનોના રૂપમાં તેમજ પેટા ઉપર પણ દર્શાવવામાં આવ્યાની પ્રમા રચીકારવામાં આવી છે. આમ પરિષદની આખી બેઠકા ભારતીય વિદ્યાઓને સાદાતકાર દર્શાવવાનું એક પ્રબળ સાધન બની ચૂકી છે.

પરિષદનો પ્રધાન હેતુ સાહિત્ય અને સાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોના વિકાસનો ખ્યાલ આપવા પૂરતો છે તેથી એકી સાથે અનેક વિષય તંત્રવાર દિવસમાં રજુ થવા હોય છે. આમાંના મહત્વના વિષયોને રજુ કરવાની સરળતા થાય તે માટે પછીથી તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન એ વિષયોની સ્વતંત્ર પરિષદો અલગ પણ સ્થાપ-યેલી છે, ને તે તે દેશભાષામાં વિકાસ પામતા સાહિત્યને ઉદ્દેશી પ્રાંતીય તે તે સાહિત્ય પરિષદો પણ આપુ થઈ છે, બેશક કેટલીક પરિષદો તો પ્રાચ્ય વિદ્યા પરિષદના જન્મ પહેલાંની જ છેઃ યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ૧ લી બેઠક સને ૧૯૦૫ માં જ થઈ હતી.

મુંબઈની પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદની બેઠકમાં ૧૮ બેઠકા પેટાવિભાગ રચીકારવામાં આપ્યા હતા. વેદિક, ઇરાની, સંસ્કૃત સાહિત્ય, ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ, અરબી-ફારસી, પાર્સિ-ઐઠ્ઠધર્મ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, ભારતીય ભાષાશાસ્ત્ર, દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન-ધર્મ, વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓ-લક્ષિત-કળા, મરાઠી, યુજરાતી, હિંદી, કન્નડ, અને ઉર્દુ એ અલગે ભાષાઓને આવરી લેતા નિષ્ધોની સંખ્યા પણ કાંઈ નાની નહોતી. બેઠક માટે રચીકારાયેલા નિષ્ધોનો રૂંદો સાર સાચવતી પુરિતકા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે તે જોતાં અરેખરે આશ્ચર્ય થાય એમ છે. વિષયવાર જોતાં (૧) વેદિક ૨૭, (૨) ઇરાની ૯, (૩) સંસ્કૃત સાહિત્ય ૬૩, (૪) ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ૨, (૫) અરબી-ફારસી ૭, (૬) પાર્સિ-ઐઠ્ઠધર્મ ૪, (૭) પ્રાકૃત જૈન ધર્મ ૯, (૮) ઇતિહાસ ૩૨, (૯) પુરાતત્ત્વ ૬૪, (૧૦) ભારતીય ભાષાશાસ્ત્ર ૧૦, (૧૧) દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ ૩, (૧૨) તત્ત્વજ્ઞાન-ધર્મ ૨૭, (૧૩) વૈજ્ઞાનિક વિદ્યા-લક્ષિતકળા ૧૩, (૧૪) યુજરાતી ૮, (૧૫) હિંદી ૨, (૧૬) કન્નડ ૯, (૧૭) મરાઠી ૭.

(૧૮) ઉર્દૂ ૧—આમ ૨૪૭ નિબંધોના તો સાર માત્ર છંપાયો છે. આ ઉપરાંત પણ વધુ નિબંધ આવ્યા હતા, કેમકે શુજરાતીના વિષયમાં ૮ નિબંધ નોંધાયેલા હતા છતાં બેઠક વખતે ૧૦ નિબંધ હતા. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વિભાગ જોવામાં આવે તો ૧૦-૧૫ થી વધુ નિબંધ જરૂર મળે. આટલી વિપુલ સંખ્યા હિંદમાં અભ્યાસપ્રેમ કેટલો વધેલો છે—સંશોધનના ક્ષેત્રમાં—એવો માત્ર આજો જ ખ્યાલ આપી શકે. સંશોધનના વિષયનાં અનેક સામયિકો—માસિક, દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક, ચતુર્માસિક, પાંચમાસિક, વાર્ષિક વગેરે બહાર પડે જ છે—એઓમાં વિપુલ સંશોધન પ્રસિદ્ધ થાય છે, એ બધાનો વિચાર કરવામાં આવે તો આ ક્ષેત્રમાં થતી પ્રવૃત્તિ હિંદના વિદ્વાનોને એકંદરે ગૌરવ અપાવે એવી છે.

નવેમ્બરની ૫ મી તારીખે બપોરે બે વાગતાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કોન્વેકશન હોલમાં મુખર્જીના ના. જવનર રાજ માહારાજસિંગજીને હરતે પરિવહની પંદરમી બેઠકનું ઉદ્ઘાટન થયું હતું. એમણે પરિવહનું બહુમાન કરતાં પૂર્વની બેઠકાની વિશેષતાનો પણ ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, એમણે ખાસ ધ્યાન તો એ દર્શ્યું હતું, કે પ્રાચ્યવિદ્યાના વિષયોની એટલી વિપુલતા છે કે હજી કેટલુંએક ક્ષેત્ર અગ્રાપિ અજ્ઞાપિગ્રાપિ છે. એમણે યુરોપિયન સમર્થ પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ વિદ્વાનો મોંપ, ગ્રિમ, મેક્સમુલર વેળર, બોસ્લિંક રોસ, સેનાર્ટ, લેવી, ડોયસન, વિન્ટર્નિઝ, ક્રાઇન્ટી રોવાઓની યાદ આપી પરિવદ સમૂહ જે કાર્ય કરતું છે તેનો વ્યાખ્યાનતો ખ્યાલ આપ્યો હતો કે :

(૧) પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં થતી પ્રગતિની આનુક્રમિક યાદી અને પૌરસ્તવ સાહિત્યના વર્તમાન પ્રવૃત્તિઓ ચર્ચા કરતું સામયિક પ્રસિદ્ધ કરવું. જોઈએ;

(૨) હિંદનો નવેસરથી ઇતિહાસ લખવો જોઈએ; અને—

(૩) સજી—સપ્રમાણ્ય ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતો ઉપર રચી શકાય તેવા સંસ્કૃત ભાષામાં કેસ તૈયાર કરાવવો જોઈએ.

પરિવદના કાર્યક્રમમાં આ વસ્તુઓને અવગત રચ્યાં છે જ. ઉપરાંત પુરાતત્ત્વવિષયક સંશોધન તેમજ પડોશના દેશોના સાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, —કેમકે હિંદના ઇતિહાસ ઉપર એની અસર અવગત છે.—પૌરસ્તવ

ભાષાઓ અને સાહિત્યનો જોડો અભ્યાસ, સંસ્કૃતિદિ ભાષાઓના હરતરિખિત ગ્રંથો અને એવા તેમજ બીજી ભાષાઓના રૂઢિત ગ્રંથોનું સંગ્રહીકરણ, અને કાવ્યમાધ્યા જેવી ગ્રંથમાળાઓનું પ્રકાશન—એ વગેરે તરફ પણ એમણે ધ્યાન દોર્યું હતું.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક-આસેસર મ. મ. ડો. પી. વી. કાણેએ મેળોનાનું સ્વાગત કર્યું હતું, અને પોતાના વ્યાખ્યાનમાં મુખર્જીના મુદ્રપ્રસિદ્ધ ધર્મિક અને વિદ્વાન શહેરીઓની સારસ્વત-શારદ ઉપાસનાનો આજો ખ્યાલ આપ્યો હતો.

પરિવદની આ બેઠકને માટે વરાયેલા પ્રમુખ-હિંદના સમર્થ પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ કાલ્યાણસુભર્મણ ડો. મુશીક-કુમાર દે એમના પિતાજીની ગંભીર માંદગીને કારણે હજાર રૂઢી શક્યા નહોતા. એમણે પોતાનું ભાષણ મોકલી આપ્યું હતું તે ઉપપ્રમુખ-એવાજ સમર્થ પ્રાચ્ય-વિદ્યાવિશારદ * પ્રો. કે. એ. નીલકંઠસાસ્ત્રીએ વાંચી મંજૂરાવ્યું હતું, વકતવ્ય અત્યાર સુધીની હિંદની પ્રાચ્ય-વિદ્યા સંશોધનની સંક્ષેપમાં સચોટ મીમાંસા આપતું હોઈ, ખૂબ પ્રેરણાદાયક હતું. પરિવદની પ્રણાલિને અનુસરી પ્રયુએ પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના અભ્યાસની પ્રગતિની સમા-લોચના કરવાનું તેમજ નવીન સૂત્રોનો આપવાનું કાર્ય મુખ્યત્વે કરવાનું હોઈ, આ પ્રયુએ પણ એ ધર્મ બજાવ્યો હતો. ૧૯૪૯ માં પૂના ખાતે ૨૫. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરને પ્રમુખરથાને મળેલી પહેલી બેઠક નવેમ્બરની ૫-૬-૭ એ ત્રણ તારીખોએ મળી હતી, આને પણ એ જ તારીખોએ બેઠક મળે છે, એ સામ્ય તરફ ધ્યાન દોરી પ્રાંત બેઠકમાં વિદ્વાનો ઉત્તરોત્તર વધુ અને વધુ સહકાર આપતા થયા-વધુ સમાદર કરતાં થયા અને એ રીતે હિંદમાં આવી પરિવદનું બહુમાન થયું એનો દ્રઢકમાં ખ્યાલ પણ આપ્યો હતો. પ્રયુએ વળી એ તરફ પણ ધ્યાન દોર્યું હતું કે પરિવદના આસ્તિત્વની પૂર્વે માત્ર યુરોપના દેશો જ પૌરસ્તવ વિદ્યાના અભ્યાસ અને સંશોધનનાં ધામ હતાં; પણ છેલ્લાં ૩૦ વર્ષોએ એ વિધાનને પલટી નાખ્યું છે અને યુરોપને બદલે આને હિંદુસ્તાન ધામ બની ચૂક્યું છે; બેશક, સંપૂર્ણપણે તો નહિ જ. આપણે જોઈએ છીએ કે યુરોપમાં પૌરસ્તવ વિદ્યાઓ તરફનો રસ ઓસડતો આવ્યો છે, ત્યારે હિંદની વિદ્યાપણિએ અને બીજી વિદ્વત્સ-ભાગ્યોએ એ રસને ઉત્તરોત્તર કેળવ્યો છે અને હમ્મરોની

* પરિવદપ્રમુખના વ્યાખ્યાનનો ઉપયોગી ભાગ યુગરચનાના આવનાર માસના અંકમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે.

સંશોધનમાં હિંદુ વિદ્વાન અને ઉત્સાહી સંશોધકોનાં દર્શનનો લાભ લીધો છે.

સંશોધનનું કાર્ય ખત અને ધીરજ તો માગી જ લે છે, પણ દ્રવ્યનો મોટો ખર્ચ પણ માગી લે છે. આ કાર્ય માત્ર સરકારની મંદદત્તી જ સાધી શકાય. પૂર્વે બ્રિટિશ સરકારે આ દિશામાં કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો અને આપણી આજની સ્વતંત્ર ભારત સરકારને કરોડો નહીં પણ અબજોનો ખર્ચ કરવો જ પડશે. દેશ ઉપરોષર સ્થિતતા પામતો જશે તેમ તેમ આ દિશામાં બહુમૂલ્ય કાર્ય કરવાની સુવિધા મળતીજ નશે. કેળવણેલા સંશોધક ઉપરોષર વધશે જ-સ્વતંત્ર દેશમાં એ આવશ્યક જ છે; અને તેથી પૌરસ્ત્ય વિદ્યાઓમાં-એટલુંજ અભિનવ વિદ્યાનની દિશામાં પણ હિંદુ દુનિયાને મોખરે આવી રહેશે જ.

કાશીની એકને પ્રમુખસ્થાને ડૉ. બેન્ડોપાદ્યયે ખ્યાલ દેવું હતું કે આપણે આપણા કાર્યની ગુણવત્તા અને ક્ષમતાનું પોરણ જાળવી રાખવું જ નેહ્યું. ધોરણ બે હજાર પડશે તો કાર્ય પણ જીતરતી કેટલેએ જઈ પડશે. દેશના સંશોધકોએ આ સ્વપ્નને લક્ષ્ય બદલ જવા દેવું કદી નહીં પાલવે.

એક ઉપયોગી વાત તરફ પ્રમુખના વક્તવ્યમાં જે ધારણા હતો એ બુદ્ધિવા જોવા નથી. એક રીતે જોતાં આપણે હાં સંશોધનના ક્ષેત્રમાં સાચા સ્વરૂપમાં તો મધીગણેશાયનમઃ જ છે યુરોપના વિદ્વાનોએ જે પ્રૌદિ અને ગૌરવથી સંશોધનનું કાર્ય ગઈસદીમાં કર્યું છે, તે જ પ્રૌદિ અને તે જ ગૌરવ આપણે અજાપિત રીતે જાળવવાનું છે. એમને મજેલી પૂર્ણતા આપણે નહીં જોળવિયે તો કયું કારવ્યું દીપશે નહીં. એઓનાથી સવાયો બુદ્ધિ-શક્તિનો ઉપયોગ આપણે કરવાનો છે. એઓના કરતાં આપણી પાસે તો સરળતા વધુ છે. આપણોજ દેશ દોષ આપણને પ્રત્યેક વસ્તુ સરળતાથી હસ્તગત થઈ શકે એમ છે. જ્યાં જ્યાં એ લોકોને મુશ્કેલી પડી છે ત્યાં ત્યાં આપણે સરળતાથી માર્ગ કાઢી શકવાની સ્થિતિમાં છિયે.

જે પ્રૌદિ અને ગાંભીર્યથી પ્રમુખનું વક્તવ્ય રજૂ થયું છે તેનો તો ખ્યાલ પણ આપી શકાય એમ નથી. લેણ પણ સંકોચ વિના એમણે પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદો સામે લાંબમતી ધરી છે, અને સદા સાવધાન. યદ્ય પોતાનાં સંશોધન આજળ ધપાવવા પ્રેરણા આપી છે.

૪

વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણ વિદ્યાર્થી ભરેલા હતાં, એટલુંજ નહીં પણ પોતપોતાના વિષયમાં અત્યાર સુધી થયેલી પ્રગતિનો ખ્યાલ આપી નવી દિશા-કાર્યપદ્ધતિનો-પણ રાહ બતાવનારાં હતાં. બધાં જ ભાષણોમાં હાજરી આપી શકાય એવું હતુંજ નહીં; અને ભાષણ છપાયેલાં નહોતાં, એટલે એકાદ બે વિભાગનો જ લાભ લઈ શકાતો હતો. વૈદિક વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. વિશ્વબંધુ સાસ્ત્રી (દેશવિદ્યાપુરવાળા) નું વક્તવ્ય આખું સાંભળવાનો લાભ મળ્યો હતો. વિદ્વાન વક્તાએ સંહિતાના મંત્રોના પાઠ નક્કી કરવાની દિશાનો ખ્યાલ લગભગ નવીન રીતે જ આપ્યો હતો એમ કહિયે તો ખોટું નથી. એકના એક મંત્રો કે ત્રતીકા એકથી વધુ કેટલે, તેની તે મંત્રસંહિતામાં કે બીજા પેદ કે વેદોની મંત્રસંહિતામાં આવે છે; એ બધા સ્થાનોનો પથક પથક રીતે તેમજ સમગ્ર રીતે અભ્યાસ કર્યા પછી જ સાચો પાઠ સાધી શકાય. સંહિતાઓનો અર્થ નક્કી કરવા માટે આ પદ્ધતિનો સ્વીકાર અનિવાર્ય છે એમાં શંકા નથી જ. એમણે સંખ્યાબંધ ઉદાહરણ આપી પોતાના આ નવવિધાનની ઉપયોગિતા સમજાવી હતી.

પ્રાકૃત અને જૈનધર્મ-વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી આપણા ભારતખ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ મુનિ શ્રી જિનવિનયજીએ આપેલું બ્યાખ્યાન, મોડેમોડે પણ ૨૦મી સદીના આરંભમાં જર્મન વિદ્વાનો-પાદોષી, લોપમેન, શુશ્રિષ વગેરેએ કેવી રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓનાં સંશોધન ની આંકણી કરી અને કાપોં શરૂ કર્યાં, એને ભાત-માહિતીનો ખ્યાલ આપનારું હતું. પૌરસ્ત્ય વિદ્યાઓમાં અનેક દ્રષ્ટિએ મધ્ય. પ્રાકૃતભાષાઓનાં વિપુલ સાહિત્યનો અભ્યાસ જરૂરી છે. એ પ્રાકૃતો પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યવિક્રિની કડીરૂપ છે. ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ લો, કે તત્ત્વજ્ઞાનનો, સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ લો, કે ધર્મનો-એ બધાના અભ્યાસ માટે એ વચલી કડીનો ઉકેલ અત્યંત જરૂરી છે. એનાં જ્ઞાન અને સંશોધન વિના ભારતીય સંસ્કૃતિની સાચી અને પ્રામાણિક પરંપરા હસ્તગત થઈ શકે એમ નથી.

ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસ-વિષે ખ્યાન દોરતાં મુનિજીએ જણાવ્યું હતું, કે વચ્ચેના યુગમાં હજારો દેશી સંજોનો થયેલો ઉપયોગ-આજ સુધી-જાળવાઈ રહેલો છે તે-

પ્રાકૃતોમાં જ સવિશેષ થયો છે. દ્રવિડ ભાષાના લગભગ ૪૦ ટકા જેટલા શબ્દ આ પ્રાકૃત ભાષાનાં સૂત્ર નિયુક્તિ ભાગ્ય ચૂર્ણી તેમ જ કથાસાહિત્યમાં સમવાયેલા છે. પ્રમુખથીએ સપ્રમાણ બતાવ્યું હતું કે પ્રાકૃત ભાષાના સર્વાંગીણ કોશ વિના સંસ્કૃત ભાષાનો કોશ પણ અપૂર્ણ રહેવાનો; વર્તમાન દેશભાષાઓના કોશોની પૂર્ણતા તો પ્રાકૃત ભાષાના સર્વાંગીણ કોશ વિના આકાશ-કુંસુમવત જ છે.

૫

નિર્ગધોનું વાચન એ અંગ ગુદા ગુદા વિભાગોમાં એકંદર સારી રીતે થયું હતું. નિર્ગધોનો સાર, પુરિતકા રૂપે પ્રસિદ્ધ યદ્ય ચુક્યો છે એ ઉપર બતાવ્યું જ છે. ૧૮ પ્રધાન વિભાગોમાં અનેક પેટા વિભાગો ઉપર નિર્ગધો જખાયેલા જે મળ્યા છે, તેમાં સંખ્યાબંધ નિર્ગધ તે તે નિર્ગધના લેખકોના મુખ દ્વારા રજૂ થયા હતા. બધા વિભાગોમાં હાજરી આપવી અશક્ય જ હતી. ગુજરાતી વિભાગમાં દશ નિર્ગધો આવેલા હતા, તેમાંથી ૭ નિર્ગધોનું વાંચન થયું હતું. પ્રમુખ શ્રીમાન કનૈયાલાલ મા. મુનશીનું ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને પ્રાચીન સાહિત્યને લગતું મુદ્રિત પણ થયું છે, જેથી સમગ્ર ખ્યાત આવી શકે છે. નિર્ગધોમાંના જે સાંજગતમાં આવ્યા તેનો જ ખ્યાલ આવી શક્યો છે. ગુજરાત પાસે પણ સંશોધનની ત્રીણવટ છે એનો ખ્યાલ આ નિર્ગધોથી અવશ્ય આવી શકે એમ છે. ગુજરાત પાસે માત્ર ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના જ અભ્યાસીઓ છે એટલું જ નથી, પણ ઇતર વિષયોમાં પણ સંશોધન કરનારા છે જ. જેઓ ઉણપ જેવા પ્રધાન ક્ષેત્રે તેઓ બીજા ભાનુપ્રાંતો તરફ પૃથક્ પૃથક્ રીતે ન જોતાં સમગ્ર-રીતે જુએ છે; તેથી જ અહીં એમને ઉણપ લાગે છે. ગુજરાતનાં યુવાન સંશોધકો તરફ સમાજ કે સરકાર ઉભયતી નજર ઓછામાં ઓછી છે, અને તેથી જ નજીકે અણ સ્વરૂપ કામ થાય છે એમ લાગે છે. વસ્તુનિયતિ જુદી જ છે. આ યુવાન સંશોધકો પાસે ભુદિ છે, શક્તિ છે, શ્વેત પણ છે; એઓને નેહાએ છે માત્ર પીડાબળ, એ હવે મળશે જ; કેમકે ભારત દેશ આજે સ્વતંત્ર થયો છે અને સરકાર જેમ જેમ સ્થિર થતી જશે તેમ તેમ આ દિશા તરફ પણ વલ્લ આપશે જ. આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે ગુજરાત વિદ્યાસભા જેવી એક આખી સદી વટાવી ચૂકેલી સંસ્થાના અગળ પ્રયત્નોને ફો

ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં દર્શનનો લાભ દેવે ગુજરાતને મળશે; ત્યારે આ યુવાન સંશોધકોના કાળેને વેગ મળવાનો જ છે. આપણે જાણીએ જ છીએ કે દિંદમાં અનેક યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ અને તે તે દ્વારા શિક્ષણ પામી નવી દિશા પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થયેલા વિદ્વાનોમાંના ઘણા. સંશોધન-ક્ષેત્રમાં પડી માનુષમિના ગૌરવમાં જદિ કરવા સમર્થ થયા છે-એ ભાગ્ય હવે સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાતને પણ મળે છે. ત્યારે ગુજરાત પણ પોતાના પુત્રો દ્વારા દેશના સંશોધન-ક્ષેત્રમાં પણ સફળ કાળો આપશે જ. ગુજરાત પાસે. રત્નો છે.—પાકમાં છે, પાકે છે અને પાકશે. (૧૫. લગવાનસાત ઇંદણ, ૨૫. જયપૂષ્પ ઇંદણ, ૨૫. આનંદશંકર દુવ, ૨૫. ચિમનસાત દલાસ અને ભારતની સ્વનંત્રતાના અર્પક મહાત્મા ગાંધી ને આર્થ સંસ્કૃતિના પોષક દયાનંદ ને રાયચંદ ગુજરાતને આંગણે જ ઊઠરી દેશસ્વાધી બન્યા હતા. મહાત્માજી તો માત્ર દેશસ્વાધી નદિ જગત્સ્વાધી બન્યા છે. અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આજે સમગ્ર દિંદુસ્તાનના સાચા સ્વાતંત્ર્યપાલક ધર્મજગતને આશ્ચર્યમાં નાખી ગયા છે.) ગુજરાતી વિદ્વાનોએ મનમાંથી લઘુમંથી કાઢી નાખી ઇતર પ્રાંતના વિદ્વાનો સાથે ખમેખમો મિત્રાત્વી કામ કરતા થયાની જરૂર બીજી યદ્ય છે.

૬
ગુજરાત યુનિવર્સિટી આવે છે, આવતી બેઠક લખતોમાં થશે; પણ પછીની બેઠક ગુજરાતમાં જ થશે, એ લગભગ નિશ્ચિત કહી શકાય. એ વખતે ગુજરાતી વિદ્વાનો અંગે વિષયોમાં કરેલાં સંશોધનોનો લાભ આપશે જ.

આવી પરિપેદા પ્રગ્નમાં પ્રાણ પૂરનારી હોય છે, મહાન સત્તાનાં અધિપતેશનોનું ફળ ભારતની પ્રગ્નએ બનુભવ્યું છે, અને આજે એના જ પ્રતાપે ભારત સ્વતંત્ર દેશ થયો છે.

૭

૬ હી તારીખ આખી અને ૭ મી તારીખનો અર્થો દિવસ સમગ્ર કામકાજ ધોળીતળાણ ઉપર સેન્ટ્રેલ એશિયન કોલેજમાં થયું હતું, ત્યારે ઉપસંહારનું કાર્ય ચોપારી ઉપર ભારતીય વિદ્યાભવનમાં થયું હતું. ઉપસંહાર પેળાએ પ્રમુખસ્થાનેથી એક મંદત્વનો દર્શન રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ભારતવર્ષને એના એક સ્વર્ણમ્મ પ્રાચ્યવિદ્યા-વિદ્યાભવની અન્યંત આપસકકા દોષ, ભારત સરકારને દાણે એની સ્થાપના કરવી એને એમાં પૌરસ્ત્ર વિદ્યાઓના અભ્યાસની સુવિધા થાય એ માટે દેશમાં પ્રાપ્ત થના હસ્તાક્ષિપિત મંથોનું એકતીકરણ. એ જ પ્રમાણે સંશોધન અને પ્રકાશન કર્યાં.

દહિયુદાણ

શ્રી અપર્ણાબહેન ત્રિવેદી.

પાંચ પાંચ દીકરા પછી એક દીકરીનો જન્મ થયો. બાળાચે 'સાઝી એનું' નામ પાડ્યું—નરૂપમા. આ ઘરમાં અવાર મુઠ્ઠી આવું નવીન નામ કોઈ દિવસ સંભળ્યું ન હતું. સાધારણ રીતે દેવ દેવીઓનાં નામ જ રખાનાં જેમકે—ગણેશ, કાર્તિક, પાર્વતી વગેરે

ઉંમર લાયક થતાં નરૂપમાના લગ્નની વાતચીત શરૂ થઈ. ઘણી શોધખોળ કર્યા છતાં પિતા રમજન્દર મિત્રને કોઈ પણ છોકરા પસંદ ન આવતો. છેવટે મહામહેનતે એક નાવખડાદુરનો એકનો એક છોકરો શોધી કાઢ્યો. આ નાવખડાદુરની પૈતૃક ધનદોલનમાં તો ખાસ કંઈ હતું નહીં પણ તે છતાંય મોડું ઘર તો ખરું ને !

વરપક્ષ નરૂપમા દસ હજાર રૂપિયા પહેરાણી અને તે ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી ચીજ વસ્તુઓની માંગ આવી. રામજન્દર જરા પણ વિચાર કર્યા વગર સમ્મત થયા. કદરણ કે આવો છોકરો હાથમાંથી જવા દેતાંય એમ ન હતું.

અનુસંધાન પાન ૩૫ તું ગણુ

આ દરારની ઉપયોગિતાના વિષયમાં એ મત છે જ નહિ. જ્યારે ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર થયું છે ત્યારે એને એનું આ પ્રકારનું સ્વતંત્ર વિદ્યાલય હોય એ જરૂરી જ છે. વિદ્યાના નિપયો શીખવનારાં વિદ્યાલયો છે—તેઓ કિલ્લ મિત્ર હોતોમાં અનેક સંશોધનો કરે જ છે; એ રીતે ઇતિહાસ, રસાયણ આદિક વિષયોનાં પણ છૂટાં છવાયાં અનેક સંસ્થાઓ અને હનિવર્સિટીઓ દ્વારા સંશોધન થયાં છે. આ બધાં એક જ દેશમાં વ્યવસ્થિત થાય એવી અધ્યયન સંસ્થા હોય તો એ દેશને પરમ ઉપકારક નીવડશે એમાં શંકા નથી જ. આ વાત ભવિષ્ય ઉપર જ આપણે મુઠ્ઠી દેવી નોંધએ.

આવાં જ્ઞાનસત્ર અનેક વિષયોનાં અનેક યોગ્ય અને ભારતવર્ષ અનેક રીતે સમૃદ્ધ અને !

કોઈ પણ રીતે રૂપિયા ભેગા કરી રાકતા ન્દોના. કંઈ ચીંટા મૂક્યું, કંઈ વેચ્યું, એમ ફેટલા પ્રયત્નો કર્યા છતાંય છ સાત હજાર તો બાકી જ રહ્યા. આ તમ્મ લગ્નનો દિવસ નજીક આગવા લાગ્યો.

છેવટે લગ્નનો દિવસ આવી પણ પહેલિયો. ઘણા જ મોટા બાળ સાથે એક જાણીતા રૂપિયા ઉઝીના આપવાની હા પાડી હતી. પણ તે ય વખતસર આગ્યો નહીં. લગ્ન મંડપમાં તો શોર મચી ગયો. રામજન્દર આપણા રાવખડાદુરને પગે પડીને કહેવા લાગ્યા, “લગ્ન થઈ જવા દો કું નહીં રૂપિયા વસુલ કરી આપીશ.” “રૂપિયા કાશમાં આવ્યા વગર વરને મંડપમાં લાવવામાં નહીં આવે” રાવખડાદુર બોલ્યા.

આ કુદરતનાથી અંતઃપૂરમાં તો રાકડકળ થઈ ગઈ. આ મોટી આફતનું જે મૂળ તે તો પાનેતર, યુદ્ધ વગેરે પહેરીને છાનીમાની બેઠી હતી. ભાગિ સસરાછને માટે એના હૃદયમાં કેરોસી લકિતભાવ અને પ્રેમનો ઉદય થતો હતો તે કહી ન શકાય !

એટલામાં એક ઉકેલ આગ્યો. વર અચાનક પિતાની આજ્ઞાનું ઉદ્દેશન કરી બોલી ઊઠ્યો.—“આ બધી કહેણે દેણ, કિમ્મત કરવી એ વળી શું ? કું તો લગ્ન કરવા આવ્યો છું તે લગ્ન કરીને જ જાઉં.”

જાપ તો દીકરીની આવી વર્તુણુંકથી જોને તેને કહેવા લાગ્યા—“જોયું, આ બાળકાલના છોકરાઓની રિતભાત.” “શાસ્ત્રશિક્ષણ, નીતિશિક્ષણ કંઈ નહિ એનું ફળ.” એકાદ એ મોટી ઉમરના માણસો બોલી ઉઠ્યા.

અહુનિક શિક્ષણની ખગમ અવર પોતાના સંતાનમાં જોઈને રાવખડાદુર નિરાશ થઈ ખેરી રહ્યા. તદ્દન આનંદ, ઉત્સાહ વગર જેમ તેમ લગ્ન થઈ ગયાં.

સાસરે જતી દીકરીને છાતી સરસી આંખતાં બાપની આંખોએ વેગ મુઠ્ઠી દીધો. “આ લોકો શું મને દવે કોઈ દિવસ પછી નહીં આવવા દે બાપુ ?” નિરૂપે પ્રશ્ન

ક્યો. "શું કામ નહીં આવવા દે મેદાં ! હું જાણું તને લાઇ આવી." રામસુન્દર બોલ્યા.

રામસુન્દર ઘણી વખત દીકરીને મળવા જતા. પણ વેવાખો ઘેં જાણે એમનું જગા પણ માન ન હતું. તોફાન પણ એમની તરફ નીચી નજરે જોતા. જ્યારેના એરેકાનાં કોઇ દિ સ પાંચ મિનિટ માટે દીકરીનું મોઢું જોડ મળતું તો કોઇ દિ સ એ પણ ન મળતું.

વેવાખના પત્નું આ અપમાન કેમ સહન થયું? રામસુન્દરે નક્કી કર્યું, કે ગમે તેમ કરી હવે પૂરા રૂપિયા આપી દે-ા. પણ જે દેવું હતું એનો જ ભાર ઉપડતો નહોતો. ધરખર્ચમાં ખૂબજ તાણ પડતી, હલેજાવરની નજર ચૂકવવા હમેશા કંઈકને કંઈક યુક્તિઓ શોધતી પડતી.

આ તરફ સાસરે નિરૂપમાને ઉઠનાં બેસનાં મહેણાં સાંજળા પડનાં. પિયરની નિંદ્રા સાંખી જારણાં જાંધ કરી રહ્યું એ તો એનો રોજીદો કાર્યક્રમ ચલ ગયો હતો.

સાસુજનો રોજ કેમે ક્યોં કંડા પડતો ન હતો. જો કોઇ કહે "વાહ શું રૂપ છે વજનું, મોઢું જોડે આંખો ય રૂર." "હા જોયું મોઢું રૂપ. જેવા ધરની ઊંડરી એવું એવું રૂપ" સામુજી ગઈ છે.

એટલે સુધી કે વડુ શું ખાવ છે, કે શું પહેરે છે એની પણ કંઈકે હસકાર ન હતી. જો કોઇ દયાળુ પડેજાણ આવી કંઈ બેદ-કારીની વાત કરે તો સામુજી જવાબ આપે "ના કરીએ છીએ તે કંઈ એણું નથી." એટલે કે ખાપે જો પૂરી કિમ્મત આપી હોય તો દીકરીને પૂરો રોડ મળત. અધાપની વર્તણૂકથી એવુંજ લાગે કે જાણે આ ધરમાં વહુનો કાર્ય હક્ક જ નથી. ત્યજે ગમે તે રીતે ધરમાં પેઠી ન ગઈ હોય II.

કદાચ દીકરીના આ અનાદર અને અપમાનની વાત જાણને કાને પહોંચી હશે એટલે રામસુન્દર પોતાના મહેવાના મકાનને વેચવાની તત્ત્વજી કરવા ગયા.

દીકરીઓ ધરખાર વચરતા ચઈ જશે એ વાત રામસુન્દરે એમનાથી છુપી રાખી, વિચાર કર્યા હશે મકાન વેચી એ છાડે રાખી એમાં નહેવું, અને એવી રીતે રહેવું કે જેથી દીકરાઓને જાણના મુશ્કેલી જા વાતની ખબર પડે.

પણ ઊંડરાઓને વાતની ખબર પડી ગઈ. જ્યાં આવી રહ્યા લાગ્યા, એમાંય મોટા ત્રણ તો પરજોયા

અને કોઈક તો સંતાનવાળા એટલે એમનો વધી મોટા કોનો ધર વેચાણું મોટી વાજું પડ્યું. હવે રામસુન્દરે જાદી જુદી જગ્યાઓથી મોટા મોટા જ્વાળ સાથે યોગ યોગ રૂપિયા ઉઠીના લેવા માંડ્યા. આથી તો ધરખર્ચ ચકાસુ ય મુશ્કેલ થઈ પડ્યું.

નિરૂપિતાનું મોઢું જોઈ જઈ સમજતી. જુદા સદે વાગ, શુક્ર સુખ અને સદા સંકેચિત હાંવખાંવથી, દૈન્ય અને દુઃખિના છૂપી ન રહતાં. દીકરીની પાસે જાપ જ્યારે દેવિત હોય ત્યારે એ મુન્દળિ પશ્ચાતાપ કાંઈ છુપો નહે. રામસુન્દર જ્યારે વેવાખના ધરનાની સમન્વિથી દીકરીને યોડીવાર મળતા ત્યારે જાપના હેવામાં કેટલું દુઃખ સમાયું છે તે એમના હાસ્ય ઉપરથી જ જાણાઈ આવતું.

પિતાના એ વ્યથાગુર હેવાને સાંવન આપવા ખાતર યોગ દિવસ પિયર જતા માટે નિરૂને યુગ જ અધીરાઈ આવી. પિતાનું મ્હાન મુખ જોઈ એનાથી હવે દૂર નેતાનું ન હતું. એક દિવસ રામસુન્દરે કહ્યું— "જાણ મને એકવાર ઘેર લઈ આવ". "સારું" રામસુન્દરે કહ્યું.

પણ એમનું કાંઈ જોર ન થાય—પોતાની દીકરી ઉપર પિતાનો જે રજાભરિક હક્ક હોય તે તો એમણે રૂપિયાને બાંધે ગીરી મૂક્યો હતો. એટલે સુધી, કે દીકરીનું મોઢું જેવાને પણ એમને સકારાણી ભીખ માંગતી પડતી. એમાંય કેટલીક વખત તો બીજી વાર કાંઈ જોગાવ નહી.

પણ દીકરી જ્યારે પોતે જ ઘેર આવવા મારે ત્યારે એને લાગ્યા વગર કેમ રહેવાય ! એટલે વેવાખની પાસે એ વાત રજૂ કરતાં પહેલાં રામસુન્દરે કેટલી હીનતા, કેટલું અપમાન અને કેટલું તુક્કાન સહન કરીને જે ત્રણ હખર રૂપિયા બેગા કર્યા હતા...પણ એનો ફતિવાસ થયેત રડે ને જ ઠીક.

મેદર કામચલાં વીડી ખેસને છેડે બાંધી રામસુન્દર વેગાળની પાસે જઈને બેઠા. પહેલાં હસનાં હસતા પાડા-પાડોળીની વાતો કાઢી. હરેકજુને ઘેર મોટી મોટી ચઈ ચઈ એવું જાણુ વિવરણ કર્યું. ગવિનમાધવ અને ગદામાધવ બે લાઇઓની સરખામણી કરી. વિદ્યા, ભુદિ અને રવજાવ સંબંધે રાધામાધવનાં વર્ણાણ અને

નયનમાધવની નિન્દા કરી. શહેરમાં નવો રાજ ચાલ્યો છે તે વિશે ઘણી આદી આવળી પત્નો કરી, છેલ્લે હોડાં મૂકી નાન વાનમાં બેસ્યા "હા હા વેપાઇ, પેલા રૂપયા બાકી છે ખરું ! રાજ નિયંત્ર આવે કે ખંડી હાથે જઈ છે ત્યારે કાંઈ લાભ નહીં. પણ પાછો બૂલી જઈ, હવે ઘડપણ આવ્યું તે બાબત અવી એક મોટી પ્રસ્તાવનાપૂર્વક છાતીની ત્રણ પાંચળીઓ જેવી ત્રણ નોટ બહુ જ સરળતાથી બહાર કાઢી. ફક્ત ત્રણ હાંપર રૂપયાની તોરો બેઠા રાખહાદુર ધૂણાથી હસી ઉઠ્યા, બોલ્યા- "રૂપા દો વેપાઇ, એની મારે બહાર નથી." એક સાધારણ ખંગાળી કહેવનની વાન કરી બોલ્યા કે "આવી ન જેવી બાળન મઠે એમને હાથ બગાડવા નથી.

આ બાળન પછી ફરીતે ઘેર લાવવાની વાત કોઇનાથી બોધી શકાય જ નહીં. છતાં ય રામસુન્દરે નિયંત્ર કર્યો કે "આ બધા સમાસખંડીઓનો સંકેય મને ન શોભે" દુઃખ ભંડા દેશે થોડી વાર મુગા રહી છેવટે એમણે થીમેથી નાન કાઢી. રાખહાદુર કોઇ પણ કાણુનો ઉલ્લેખ કર્યો વગર જ બોલ્યા "હા બાં નરિ." આટલું બોલી કામના બહારો રચનાતરે ગયા.

રામસુન્દર દીકરીને મેલું બતાવ્યા વગર તોરો એસને છેડે આધી ઘેર પાછા કર્યો. મનમાં તે મનમાં નિશ્ચય કર્યો, કે જ્યાં મુઠી, બહુ લેણું ચૂકવી દીકરી ઉપર પોતાનો દક્ક ન, ખમતી શકાય ત્યાં મુઠી વેચાને ઘેર જવું નહીં.

ધણ દિવસ યજ-ગયા, નિઝમા રાજ પિતાને બોલાવવા મોકલે પણ બાપ મગાસ ન આવે. છેવટે મનમાં એણે આણી એણે બોલાવવા મોકલવાનું બધું કર્યું રામસુન્દરને આથી બહુ જ આધાન થયો છતાં ય મગસા ગયા નહીં.

આસો મંદનો આવ્યો. રામસુન્દરે કહ્યું- "આ વખતે તો નવરાત્રીમાં દુર્ગાપૂજન વખતે દીકરીને જઈને ઘેર લાવીશ, નહિતરે હું- મનમાં બહુજ કંઈ અને મોટી પ્રતિજ્ઞા લીધી. પાંચમકે જઈને દિવસે કરી પછી એસને છેડે થોડીક તોરો બાંધી રામસુન્દરે જવાની તૈયારી કરી. ત્યાં પહેલ વરને એક પૌત્ર આવી બોલ્યો "દાદા, આરા માટે માઠી લેવા જાવ છો ?" કેટલાય વખતથી એને એક નાની કેળુગારીનો શોખ થયો હતો પણ એ પૂરો થાય

ક્યાંથી ? જ વરની એક પૌત્રી આવી રૂપા લાગી કે પૂજના દિવસોમાં પહેરવા માટે એને એક પણ સાડું કંપડું ન હતું. રામસુન્દરે આ બહુ મેલ્યું હતા અને એ બાળાનો એમણે ઉડો નિયંત્ર પણ કર્યો હતો. રામસુન્દરને ઘેરથી પૂજાનું આમંત્રણ આવશે ત્યારે દોઢાની વહુએને પુજાનું સાધારણ કંપડું-દાગીયામાં મરીપતી માફક જવું પડશે, એ વિચારથી એમણે ધણાય નિસારા નાંખ્યા પણ એથી એમના કપાળની વાંધકવની રેખાઓ ઉડી ઉતરી સિરાય બીણ કાંઈ પશ્ચિમ મે આવ્યું.

ફેવરથી પિતાતાં ઘરની શકલિતો અવાજ કાનમાં લાગે રહે વેતાછના ધરમાં પ્રવેશ કર્યો, આજે એમનામાં જરા પણ સકોચ ન હતો. હારશક અને નોકરીના તરફની શરમતી હાંધે ક્યાં જતી રહી. આજે જાણે રામસુન્દર પોતાના જ ઘરમાં પ્રવેશ કરવા હોય એવું જ લાગ્યું. સાંભાળ્યું કે રાખહાદુર ઘરમાં નથી થોડીવાર શક જોવી પડશે ત્યારે મનના આવેશને રજા ન શકવાથી રામસુન્દર દીકરીને મળવા, આંખમાંથી આનંદાશુ વહેવા લાગ્યા, બાપ રહે અને દીકરી પણ રહે, કોઇ એક શબ્દ પણ બેલી ન શક્યાં. આ પ્રમાણે ફટલીક હાલો વિનાબા બાદ રામસુન્દરે બોલ્યા "મેટા હવે તને લાઇ જઈશ. હવે કાંઈ મુશ્કેલી નથી."

એટલામાં રામસુન્દરને જાણે પુત્ર હરમોહન પોતાના બે નાના બાળકો સાથે અધ્યાત્મ ધરમાં આવ્યો. અને પિતાને કહેવા લાગ્યો. "બાપુ, હવે અમને તો રસ્તામાં જ બેસાડ્યો તો."

રામસુન્દરે એકએક અગ્નિમુર્તિ ધારણ કરી બોલ્યા "શું તમારે માટે મારે નકંમાં વાસ કરવો ? મને મારે વચન પણ પાળવા નહીં હો." રામસુન્દરે મક્કન વેળી દીધું હતું. છોકરાએને એની ખગર ન પડે એ માટે પ્રણી સાવચેતી રાખી હતી, છતાં ય એમને ખગર પડી એ બાળી રામસુન્દરે એ લોકોના ઉપર અવ્યત રજ અને ગુસ્સે થ.

એમનો પૌત્ર એમના બે વગેરે બાળને બોલ્યા "દાદા ! મને માડી ન અપાવીને !" દાદા પાસેથી કાંઈ જવાબ ન મળવાથી ને નિરૂતી પડે જઈને બોલ્યા "દાદા, ને એક આડી લાગી આપશે ?".

નિરૂપમા બહુ સમગ્ર ગઈ અને બોલી “આપુ તમે જો હવે તો એક પૈસા પણ માંગ સસગને આપા તો તમને માંગ સમ છે. પછી મારું મોઢું લેવા નથી પામે”.

“અરર ગાંડી આવું બોલાય ?” રામસુન્દર બોલ્યા, “અને આ રૂપિયા જે હું ન આપી શકું તો એમાં મારું અપમાન કહેવાય અને સાથે સાથે તારું પણ ખરું.”

“રૂપિયા આપવા એ જ અપમાન છે.” નિરૂ બોલી ‘તમારી દીકરીની શું કોઈ જાતની કિંમત જ નથી? હું શું એક રૂપિયાની કોથળી છું કે જ્યાં સુધી રૂપિયા હોય ત્યાં સુધી જ મારી કિંમત? બાપુ આ રૂપિયા આપી તમે મારું અપમાન ન કરોશો. વળી મારા પતિને તો આ રૂપિયા મિલતા પ નથી”.

‘પણ તો એ કોઠા તને આપણે ઘેર નહિ આવવા દે બેઠા’ રામસુન્દરે કહ્યું.

“નહિ આવવા દે તો કોઈ નહિ તમે પણ દરે લઇ જવાનું કહેતા નહિ.” નિરૂપમાએ જવાબ આપ્યો.

કુળતા હાથે નોટા ફરીથી ખેસને છોડે બાંધી રામસુન્દર એની માથે બધાની નજર સુઘવી ઘેર ગયા.

પણ રામસુન્દર રૂપિયા લાગ્યા હતા અને દીકરીની મનાઈને લીધે આપ્યા વગર જતા રહ્યા એ વાત છત્તી ન રહી. કોઈ એક કૌતુહલ સ્વભાવથી દારીએ બહારથી બહુ મર્મિણી નિરૂની સાસુને સમાચાર આપ્યા. આ સાંભળ્યા પછી તો એમના શરસાને પાર ન રહ્યો.

નિરૂપમાને સાસુની વર્તણૂક તો જાણે ચરચ્યા જેવી લાગવા માંડી. આ તરફ એના પતિ લગ્ન પછી થોડા દિવસમાં જ ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ યહ પરદેશ આવ્યા ગયા. એણે કદાચ ખરાબ સંજ્ઞાથી નીચવા શીખી જય એ બહાને સાસરિયાએ નિરૂપમાને પિયરના કોઈ પણ સમાને મળવાનું બંધ કરાવ્યું.

એટલામાં નિરૂ બહુ માંડી પડી. જો કે એને માટે એની સાસુ સંપૂર્ણ રીતે દોષિત ન ગણાય. પોતાના શરીર તરફ નિરૂ ખુબજ બેદરકાર રહેતી. કાતંક મહિનાની

વખત ઠંડીમાં આખી રાત માથા ઉપરનું બારણું ખુલ્લું રાખે, વળી બરોબર એટિ-બેંદરે પણ નહિ. જમવાનોય કંઈ નિયમ નહિ. દારીએ જો કોઈ દિવસ

જમવાનું લાવતાં જુદી જગ્યા તો એ પોતે વાદ ફરી મંચાવે નહિ. એ તો જાણે પારકે ઘેર શેઠ મેકાળી અને દાસ દામોઆની ઉપરજ છત્ર ન હોય એ રીતે જ વર્તે. પણ આ વર્તણૂકે સાસુથી સહન નહોતી થતી. જે બોજાલ તરફ જુદી બેદરકારી જેનાં તો બાલકાં “નવાખની દીકરી અરીને, એણે ગરીબના ઘરનું અન્ન એને કમથી રૂચે” કોઈ વાર વળી કહે “જુઓને દિવસે દિવસે દારીની જ્યાં ચાલે છે, જાણે બજેલું લાવડું.”

રોગ વધારે ખુબજ કદમ્બ યહ પડ્યો ત્યારે સામગ્રી બેઠ્યાં, “આ બધા ચાળા છે.” છેવટે એક દિવસ નિરૂએ બહુજ નમ્રતાપૂર્વકે કહ્યું “મારા બાપુ અને માથાએ એક વાર મળવું છે આ”.

“આ બધા પિયર જવા માટે જ ચાળા છે હું કોઈ સમજતી નથી” સાસુએ બેઠ્યાં. કોઈ કહે તો માનવામાં ન આવે—પણ જે દિવસે સાંજે નિરૂને પાસ ઉપડ્યો તે જ દિવસે પહેલી અને છેલ્લી વખત ગ્રેડરે એને તપાસી

x x x

ઘરની મોટી વડુ મરી ગઈ. બહુજ ધામધુમથી એની કિંવા યહ. ફર્માણ પડી પ્રિમારિસનની ધામ-ધુમ મારે આખાર છત્રમાં જેમ રાયચૌધરીની ખ્યાતિ હતી, મોટી વડુની કિંવા માટે રાયચૌધરીની પણ એ જાતની ખ્યાતિ પડી ગઈ—આખી મુખડવા લાકડની ચિતા આખાપ ગાખમાં કોઈએ જોઈ નહોતી. વળી આટલી ધામધુમથી શ્રાદ્ધ ફક્ત રાયચૌધરીને ઘેર જ ધાય, અને કહેવાય છે કે એ માટે એમને ચોક્કસ ‘દેવું’ પણ હતું ‘પરેવું’.

રામસુન્દરને સાંવળ આપતી વખત એમની દીકરીનું ‘દેવું’ ધામધુમથી મૃત્યુ થયું એવું જ બધા વર્ણન કરતા લાગ્યા.

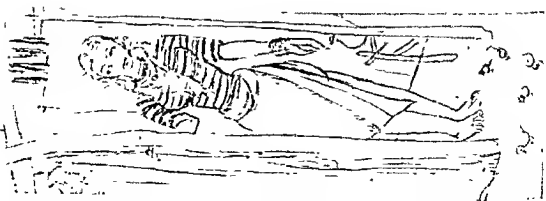
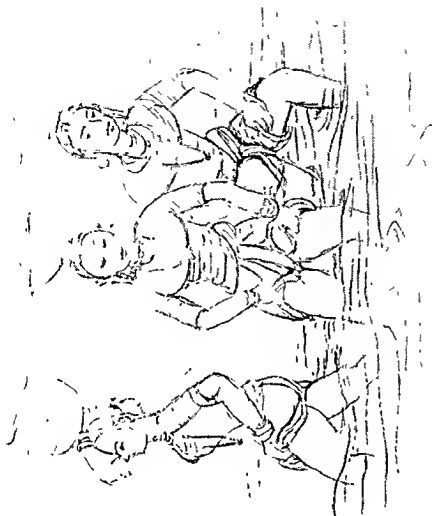
આ તરફ ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટનો પત્ર આવ્યો “મેં અહીં બધી વ્યવસ્થા કરી છે માટે જેમ અને તેમ જવડી મારી પત્નિ અહીં મોકલી આપો.” રાયચૌધરીનાં ઝંદબજાએ જવાબ આપ્યો, “બેજા, તારે માટે બીજા એક કોઠાની વાટી કરી છે એટલે જેમ અને તેમ જવડી રાત લઇ ઘેર આવે.”

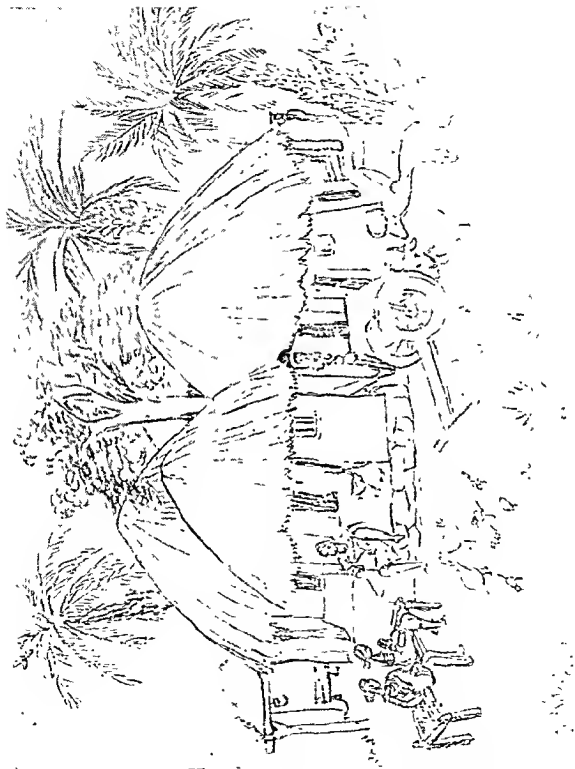
આ વખત તો વીસ દવસ રૂપિયાની પહેરામણી અને તે હાથમાં આવ્યા પડી જ લગ્ન!

સ્વ

ઉત્તર ગુજરાતની ૧૮ મી સદીની
કાષ્ઠ પુતળી

હિંદુ કોડ ખરડાની

આલોચના

શ્રી. હંસાખદેન મહેતા

(ગતિકર્મી ચલ)

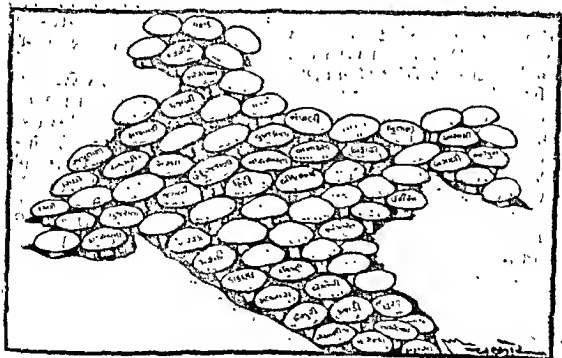
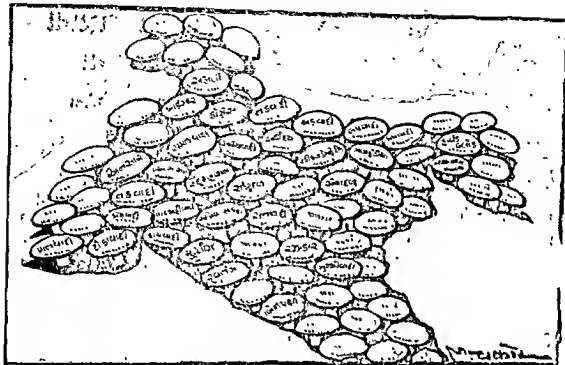
પાંચમો વિભાગ અવિલકત કુટુંબની મિલકતનો છે. આ વિભાગ સામે ખૂબ વિરોધ છે કારણ એનો ઉદ્દેશ આપણે ત્યાં પ્રચલિત મિતાશરા પદ્ધતિને બદલે અંગ્રાજીની દાયલાગ પદ્ધતિ પ્રમાણે મિલકતની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. મિતાશરામાં અવિલકત કુટુંબમાં પુરુષ બાળક જન્મે ત્યારથી જ, એને અમુક હિસ્સાનો હક મળે છે. એ હક કદાચ ૮૬ માં લખેલામાં આવ્યો છે. મિતાશરા પ્રમાણે અવિલકત કુટુંબ એટલે મુખ્ય પુરુષ, એના પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો. એક પુરુષને ૭ પુત્ર હોય, એ દરેક પુત્રને ૭ પુત્ર હોય અને એ પૌત્રોને દરેકને ૭ પુત્ર હોય, તો આ અવિલકત કુટુંબ કેવડું મોટું થાય, અને એ આજના જગાવાને માટે કેટલું લગે એનો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. એક પુરુષની બાપદાદાની મિલકતમાં આ દરેક જણનો હિસ્સો ગણાય, અને એ દરેકની સંમતિથી જ એ મિલકતમાં હેરફેર કરી શકાય અથવા વેચી શકાય. વાસ્તવિક રીતે તો આવા અવિલકત કુટુંબનો કોઈ પણ પુરુષ કમાણી કરે તે ફાંજે અવિલકત કુટુંબની ગણાય એ મૂળ કાયદો હતો. પણ કાયદો તો વર્ષો પહેલાં બદલાવામાં આવ્યો હતો એટલે અવિલકત કુટુંબની મૂળ ભાવના તો હવે રહી જ નથી. એટલે આજે તો આ પ્રકારનું અવિલકત કુટુંબ એ નામનું જ છે, અને એક legal fiction-કાયદાની બનાવટ-તરીકે ઓળખાય છે. આમાં બીજી અગત્યની વસ્તુ તો એ છે કે અવિલકત કુટુંબનો કોઈ પુરુષ મરી જાય તો એનો હિસ્સો બીજા પાછળ રહેનાર પુરોમાં વહેંચાઈ જાય. એનો અર્થ એ થાય કે એની સ્ત્રી અથવા પુત્રને કશું મળે નહિ. માત્ર ભણપોષણનો હક રહે. એટલે મિતાશરા અવિલકત કુટુંબની સંસ્થાથી સ્ત્રીએ તો ગેરલાભ જ છે.

૮૧ મી કલમ પ્રમાણે દાયલાગ પદ્ધતિ લખ્ય કરવામાં આવેલ છે. એ પ્રમાણે બાપદાદાની મિલકત પુરુષ વારસો સામાન્ય માલિકી તરીકે ભેગવે, અને એકનું મૃત્યુ થતાં એ મિલકતના ભાગ પડ્યા હોય તો એનો હિસ્સો એના હકદાર વારસોને મળે; પરંતુ આમાં પુરુષની વિધવા અથવા પુત્રીને જે મિલકત મળે તેના પર તેનો પૂર્ણ અધિકાર તો ન જ હોય-એના મેજ પછી એ મિલકત કુટુંબના પુરુષ વારસો લઈ મંચ-આનો ભાવાર્થ એટલો કે સંયુક્ત કુટુંબની મિલકત સ્ત્રીને મળે પણ એના પર તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર નહિ. જનનપર્યંત એનો ઉપયોગ કરી શકે; પણ કોઈને આપી શકે નહિ. મિતાશરા કરતાં આ રીતે આ ભાગમાં સ્ત્રીને વિશેષ અધિકાર છે; પરંતુ એકંદરે સ્ત્રીને સંપૂર્ણતઃ અધિકાર નથી.

૭૯૧ વિભાગમાં સ્ત્રીની મિલકત વિશે છે. ૮૧ મી કલમમાં ૨૫૪ કહ્યું છે કે આ કાયદો પસાર થયા પછી સ્ત્રીને મળેલી મિલકત પર એનો સંપૂર્ણ અધિકાર રહેશે. એમાં અપવાદ એક તો ઉપર જણાવ્યો તે સંયુક્ત કુટુંબની મિલકતનો. બીજો મિલકત અમુક શરતે ભેટ તરીકે અથવા વસિયતનામાથી મળી હોય તો એમાં એ શરત પ્રમાણે જ એનો ઉપયોગ કરી શકશે; પરંતુ આવી કાંઈ પણ શરત સ્ત્રી, સ્ત્રી છે માટે થઈ શકશે નહિ.

૮૨ મી કલમમાં સ્ત્રીની મિલકત એના મૃત્યુ પછી કોને મળે તે વિશે ઉલ્લેખ છે. ૮૩ મી કલમમાં સ્ત્રી દાયલાગમાં (Dowry) મળેલી મિલકત એની પોતાની ગણાય એવો નિર્ણય આવ્યો છે, એ દાયકાને સ્ત્રી સરખો હોય ને ને કોઈ બીજાને આપવામાં આવ્યા હોય તો સ્ત્રી માટે દુરદશમાં રાખી શકે અને અશક વર્તની થતાં સ્ત્રીને આપી દેવો જોઈએ એ પ્રમાણે આદેશ છે.

સાતમો વિભાગ વારસા-અધિકાર સંબંધી છે. પહેલા પ્રકરણમાં સામાન્ય નિયમો છે, એટલે કે આ

હિંદુ કોડ ખરડાની આલોચના

શ્રી. હંસાખ્દેન મહેતા

(ગતાંકથી ચલુ)

પાંચમો વિભાગ અવિલકત કુટુંબની મિલકતનો છે. આ વિભાગ સામે ખૂબ વિરોધ છે કારણ એનો ઉદ્દેશ આપણે ત્યાં પ્રચલિત મિતાક્ષરા પદ્ધતિને બદલે અંગ્રાજીની દાયલાગ પદ્ધતિ પ્રમાણે મિલકતની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. મિતાક્ષરામાં અવિલકત કુટુંબમાં પુરુષ બાળક જન્મે ત્યારથી જ, એને અમુક હિસ્સાનો હક મળે છે, એ હક કદમ ૮૬ માં લઈ સેવામાં આવ્યો છે. મિતાક્ષરા પ્રમાણે અવિલકત કુટુંબ એટલે મુખ્ય પુરુષ, એના પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો. એક પુરુષને ૭ પુત્ર હોય, એ દરેક પુત્રને ૭ પુત્ર હોય અને એ પૌત્રોને દરેકને ૭ પુત્ર હોય, તો આ અવિલકત કુટુંબ કેવડું મોટું થાય, અને એ આજના જમાનાને માટે કેવું લાગે એનો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. એક પુરુષની બ.પદાદની મિલકતમાં આ દરેક જાણે દિરસો મળાય, અને એ દરેકની સંમતિથી જ એ મિલકતમાં હેરફેર કરી શકાય અથવા વેચી શકાય. વારસાગીરી રીતે તો આવા અવિલકત કુટુંબનો કોઈ પણ પુરુષ કમાણી કરે તે પણ અવિલકત કુટુંબની ગણાય એ મૂળ કાયદો હતો. પણ કાયદો તો વર્ષો પહેલાં બદલવામાં આવ્યો હતો એટલે અવિલકત કુટુંબની મૂળ ભાવના તો હવે રહી જ નથી. એટલે આજે તો આ પ્રકારનું અવિલકત કુટુંબ એ નામનું જ છે, અને એક legal fiction-કાયદાની બનાવટ-તરીકે જાણવું જોઈએ. આમાં બીજી અગત્યની વસ્તુ તો એ છે કે અવિલકત કુટુંબનો કોઈ પુરુષ મરી જાય તો એનો દિરસો બીજા પાછળ રહેનાર પુરોમાં વહેંચાઈ જાય. એનો અર્થ એ થાય કે એની સ્ત્રી અથવા પુત્રને કશું મળે નહિ. માત્ર ભરણપોષણનો હક્ક રહે. એટલે મિતાક્ષરા અવિલકત કુટુંબની સંસ્થાથી સીએને તો ગેરવામ જ છે.

૮૧ મી કલમ પ્રમાણે દાયલાગ પદ્ધતિ દાયકા કરવામાં આવેલ છે. એ પ્રમાણે આપણાની મિલકત પુરુષ વારસો સામાન્ય માલિકી તરીકે જોગવે, અને એકનું મૃત્યુ થતાં એ મિલકતના ભાગ પડ્યા હોય તેમ એનો દિરસો એના હકદાર વારસોને મળે; પરંતુ આમાં પુરુષની વિધવા અથવા પુત્રીને જે મિલકત મળે તેના પર તેનો પણ અધિકાર તો ન જ હોય. એના મૃત્યુ પછી એ મિલકત કુટુંબના પુરુષ વારસો લઈ જાય. આનો લાવાયો એટલે કે સંયુક્ત કુટુંબની મિલકત સ્ત્રીને મળે પણ એના પર તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર નહિ. જીવનપર્યંત એનો ઉપયોગ કરી શકે; પણ કોઈની આપી શકે નહિ. મિતાક્ષરા કરતાં આ રીતે આ ભાગમાં સ્ત્રીને વિશેષ અધિકાર છે; પરંતુ એકંદરે સ્ત્રીને સંપૂર્ણ અધિકાર નથી.

૮૭મા વિભાગમાં સ્ત્રીની મિલકત વિશે છે. ૮૧ મી કલમમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આ કાયદો પસાર થયા પછી સ્ત્રીને મળેલી મિલકત પર એનો સંપૂર્ણ અધિકાર રહેશે. એમાં અપવાદ એક તો ઉપર જણાવ્યો તે સંયુક્ત કુટુંબની મિલકતનો. બીજો મિલકત અમુક ચરતે એક તરીકે અથવા વસિયતનામાથી મળી હોય તો એમાં એ ચરત પ્રમાણે જ એનો ઉપયોગ કરી શકશે; પરંતુ આની કાંઈ પણ ચરત સ્ત્રી, સ્ત્રી છે માટે યદ્ય શકશે નહિ.

૮૨ મી કલમમાં સ્ત્રીની મિલકત એના મૃત્યુ પછી કોને મળે તે વિશે ઉલ્લેખ છે. ૮૩ મી કલમમાં સ્ત્રી દાયવધમાં (Dowry) મળેલી મિલકત એની પોતાની ગણાય એવો નિર્ણય આવ્યો છે, એ દાયગતે સ્ત્રી સંપૂર્ણ હોય ને ને કોઈ બીજાને આપવામાં આવ્યો હોય તો સ્ત્રી માટે દરદારમાં રાખી શકે અને અરંદ વર્ધની યાં સ્ત્રીને આપી દેવા જોઈએ એ પ્રમાણે આદેશ છે.

સાતમો વિભાગ વારસા-અધિકાર સંબંધી છે. પહેલા પ્રકરણમાં સામાન્ય નિયમો છે, એટલે કે આ

વિભાગ કોને લાગુ પડે એ વિશે સ્પષ્ટ છે. અર્થમાં બે પ્રકારની મિત્રકનને આક્રમ રાખવામાં આવી છે : (૧) મનરના પ્રાનોમાં એનીની જન્મી; અને (૨) જે મિત્રકન એક જ વારસને રિવાજ પ્રમાણે મને અપસ એવી કોઈ શરતને પરિણામે મળે.

૯૬મી કક્ષમ પ્રમાણે વિષયક પુત્ર કે અપવક્ય પુત્ર અથવા તો પરણેલી કે વગર પરણેલી પુત્રી અનન્દ તો વિધવા કે સપસા પુત્રી વચ્ચે ભે : ન હોય તેમજ એવા નિર્દેશ છે.

બીજા પ્રકરણમાં પુત્રપત્ની મિત્રકનના ૧૦૨ કો.એ એ વિશે નિયમો છે.

૯૮ મી કક્ષમ પ્રમાણે મિત્રકનની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે થાય :-

(૧) પહેલી પસંદગી ૭માં પરિશિષ્ટમાં પહેલા વર્ગમાં જન્માળ્યા પ્રમાણે વારસોને અધિકાર મળે;

(૨) પહેલા વર્ગમાં કોઈ વારસ ના હોય તો એજ પરિશિષ્ટમાં જન્માળ્યા પ્રમાણે બીજા નરના વારસોને મળે;

(૩) આ બંને વર્ગોમાં કોઈ વારસ ન હોય તો ૧૦૨ મી કક્ષમમાં બનાવ્યા પ્રમાણે વિચાર્યો મળે;

(૪) કોઈ પિત્રાઈ પણ ન હોય તો ૧૦૩ મી કક્ષમમાં બનાવેલા અધિકારોને મળે.

સાતમાં પરિશિષ્ટમાં નીચે પ્રમાણે વર્ગો પાડ્યા છે :

વર્ગ પહેલો : પુત્ર; વિધવા સ્ત્રી; પુત્રી; પહેલાં મૃત પામેલા પુત્રનો પુત્ર; પહેલાં મૃત પામેલા પુત્રની વિધવા; પહેલાં મૃત પામેલા પુત્રના પહેલાં મૃત પામેલા પુત્ર; પહેલાં મૃત પામેલા પુત્રના પહેલાં મૃત પામેલા પુત્રની વિધવા.

બીજો વર્ગ :- (૧) પિતા; માતા.

(૨) (અ) પુત્રની પુત્રી; (બ) પુત્રીનો પુત્ર; (૩) પુત્રીની પુત્રી.

(૩) (અ) પુત્રની પુત્રીનો પુત્ર; (બ) પુત્રના પુત્રની પુત્રી; (૬) પુત્રની પુત્રીની પુત્રી; (૬) પુત્રીના પુત્રનો પુત્ર; (અ) પુત્રીના પુત્રની પુત્રી; (બ) પુત્રીની પુત્રીનો પુત્ર; (અ) પુત્રીની પુત્રીની પુત્રી.

(૪) ભાઈ બહેન;

(૫) (અ) ભાઈનો પુત્ર; (બ) બહેનનો પુત્ર; (૬) ભાઈની પુત્રી; અને (૬) બહેનની પુત્રી.

(૬) પિતાના પિતા; પિતાની માતા.

(૭) પિતાની વિધવા; ભાઈની વિધવા.

(૮) પિતાનો ભાઈ; પિતાની બહેન.

(૯) માતાનો પિતા; માતાની માતા.

(૧૦) માતાનો ભાઈ; માતાની બહેન.

પહેલા વર્ગમાં આવેલા અથા સાથે વારસ, ગણપુત્રો, બીજા વર્ગમાં પહેલા પેરાધર્મવાળાને પસંદગી આપવામાં આવશે, એ ન હોય તો બીજાને એમ અનુક્રમે પસંદગી આપવામાં આવશે.

૧૦૦ મી કક્ષમ પ્રમાણે વિધવાનો હિસ્સો, પુત્રના હિસ્સા જેટલો જ રહેશે અને પુત્રીનો હિસ્સો દરેક પુત્ર જેટલો રહેશે. પહેલાં મૃત પામેલા પુત્ર પાછળ પુત્ર મૃતને અપરણ પામેલા હોય તો એ મૃત પામેલા પુત્રનો હિસ્સો છત્રત પુત્ર જેટલો જ ગણાશે; પરંતુ એની પાછળ પુત્ર ન મૃત પામેલ; પરંતુ વિધવા અથવા એના પુત્રની વિધવા હોય તો એનો હિસ્સો છત્રત પુત્ર કરતાં અર્ધો ગણાશે.

આ પ્રકરણ પ્રમાણે વિધવા તેમજ પુત્રની પુત્રના જેટલો જ હિસ્સો મળે છે. તે ઉપરાંત, પુત્રની વિધવા અથવા પૌત્રની વિધવાને પણ અર્ધો હિસ્સો મળે છે. જ્યાં પ્રથમે એક એક કરતાં વધારે વિધવાઓ હોય તો એ બધી વિધવાઓને એક વિધવા હોય તે જેટલો હિસ્સો મળે તે સરખે ભાગે વહેંચી આપવામાં આવે.

૧૦૧ મી કક્ષમ પ્રમાણે બીજા વર્ગના વારસોમાં પહેલી પસંદગી પહેલા પેટા વર્ગને; એ ન હોય તો બીજાને; એ રીતે અનુક્રમે મળે; પરંતુ એ પેટા વર્ગમાં દરેકમાં વારસો સરખે ભાગે મિત્રકત થે.

૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪ અને ૧૦૫ ની કક્ષમોમાં પત્રાઈ તેમજ અધિકારોમાં કેવી રીતે ગિયકતની વહેંચણી કરવી તે વિશે છે.

૧૦૬ મી કક્ષમમાં શિક્ષક સ્ત્રીની મિત્રકતના ભાગ કેવી રીતે પડે તે બતાવ્યું છે.

એ મિત્રકનની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે જન્યુલી છે :-

(૧) પતિ અને બાળકો, બાળકોમાં પહેલાં મૃત પામેલા બાળકનાં બાળકો પણ આવે અને

(૨) પહેલામાં કોઈ વારસ હોય તો કક્ષમ ૧૦૬ માં જન્માળ્યા પ્રમાણે :-

૧૦૭ મી કક્ષમ પ્રમાણે પતિ અને બાળકો સરખે ભાગે મિત્રકત થે. પતિ ન હોય તે બાળકો જ હોય તો

બધાં બાળકો સરખે ભાગે : લે અને કાંઈ બાળક ચાતાના પહેલાં બાળક મૂકીને મનથી પાચું હોય તો એ પાછળ રહેનાર બાળક કે બાળકોને એ મૂત જાળ ક્ષેત્ર દિસે મળે.

૧૦૮ મી કલમ પ્રમાણે સ્ત્રીને બાળક અથવા બાળકનાં બાળક ન હોય તો બધી મિલકત પતિને મળે.

૧૦૯ મી કલમ પ્રમાણે જે સ્ત્રી પતિ અથવા બાળક ન હોય તો એની મિલકતની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે થાય :-

- (૧) માતા, પિતા;
- (૨) પતિના વારસોને
- (૩) માતાના વારસોને
- (૪) પિતાની વારસોને

અમુક સ્થિતિમાં વારસોને હક લઈ લેવામાં આવે છે તેના નિર્દેશ કલમે ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯ અને ૧૨૦ મીમાં કરવામાં આવ્યા છે. આમાં ૧૧૭ અને ૧૧૮ મી કલમો ખાસ સ્ત્રીઓને લાગુ પડે છે. ૧૧૭ માં સ્ત્રી જે બંધિયારી હોય તો એને હક ના મળે, પરંતુ એ હોય તો પતિએ એના કુળનાં ગણો ના હોય તો એના હક છે છે. ૧૧૮ મી કલમમાં મૂત પુત્રની વિધવા અથવા મૂત પુત્રના મૂત પુત્રની વિધવા ફરીને લઈ કરે તો એને વારસોના હક રહેતો નથી.

આ સ્ત્રીઓ વિભાગ જલતનો છે. અત્યાર સુધી સ્ત્રીને વારસ તરીકે એકાદ અપવાદ સિવાય જગતમાં આવી નહોતી. આ વિભાગમાં એ હક સ્ત્રીને આપવામાં આવે છે. આ વિભાગની સામે મુખ્ય વિરોધ તો પુત્રને પિતાની મિલકતમાં દિસે મળે તેની સામે છે. પુત્રને પિતા અને પતિ વચ્ચે બેવડું મળે એ ફરિયાદ છે; પરંતુ ઉપર કહેયું તેમ પુત્રને પણ પિતા તેમજ પત્ની વચ્ચે મળશે. ૧૦૯ મી કલમ પ્રમાણે પતિને પત્નીની મિલકતમાં બાંજરો નેટો જ દિસે મળશે. તે ઉપરાંત જન્મેને સ્ત્રી તેમજ પુત્રને માતાની મિલકતમાંથી પણ દિસે મળશે. પિતા તેમજ માતાની મિલકતમાં પુત્ર તેમજ સ્ત્રીને સરખો દિસે આપવામાં આવ્યો છે. ન્યાયની દૃષ્ટિએ આ યોગ્ય છે. પિતાની મિલકતમાં પુત્રને દિસે મળે એના વિરોધીઓની દલીલ છે કે પુત્ર એ પાંચ ધન છે. એ લગન કરીને પાંચ વેર મા

તો આપતો ધધો હોય અથવા ધર હોય તો એમાં શા મળે માથ માગે? પરંતુ ૧૧૫ મી કલમ પ્રમાણે ૧૮૬૩ નો પાર્લીમેન્ટ એક્ટ લાગુ પડીને ધરના અથવા ધધના દિસના બદલામાં રોકડ પૈસા લઈ પોતાનો ભાગ લેવી શકે, અને એકસામી રકમ આપવાની જોવાય ૧ હોય તેમ રકમ કડકે કડકે પણ આપી શકે. પુત્રને પાંચ ધન ગણીને સમાજે એને પુણ્ય અન્યાય કર્યો છે અને એ માનવાને લવિ એવું રચાત કુટુંબ તેમજ સમાજમાં હનુકું થયું છે. જે પુત્રને લગન કર્યા ન હોય તેવું શું? એને પિતાની મિલકતમાં સરખો અધિકાર ખરા? આ બાબત વિરોધીઓ ચૂપ છે. ને કે ફને કેટલાક તૈવાર થયા છે કે અપરિણીત પુત્રને સરખો ભાગ આપવો. આ આખા પ્રશ્નમાં ચારતરિક રીતે વધારે બોલતો ચવાલ નથી. પુત્રને એક વાર વારસ ગણી તો પછી એને બોલો લાગ આપવો એમાં ન્યાય નથી. મુખ્ય પ્રશ્ન તો પુત્રને વારસ ગણવી જોઈએ કે નહિ એ છે, અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ તો એ ગણાવવી જ નિષ્ણે.

આ વિભાગના ત્રીજા પ્રકરણમાં વસિયતનામાં સંજોગો છે. સ્ત્રી કે પુત્ર પોતાની મિલકતનું વસિયતનામું કરી શકે. માત્ર એમાં કેટલીક મર્યાદા મુકાઈ છે. એ મિલકતનાં માંથી કાંઈને બંધુઓપણને અધિકાર હોય તો તેમણી એને બાતલ કરી શકે નહિ; અને જેને મોટે કાવલામાં સમા આપી ના હોય એવી વ્યવસ્થા મિલકત અંગે કરી શકે નહિ.

આઠમા વિભાગમાં ભરણપોષણ વિશે નિયમો છે. ૧૨૫ મી કલમમાં ભરણપોષણની વ્યાખ્યા છે. એમાં (૧) અન્ન, વસ્ત્ર, રથાન, શિક્ષણ અને લેવકીય મદદને સમાવેશ, તેમજ (૨) અપરિણીત પુત્રોના લગના ચારતરિક ખર્ચોના સમાવેશ થાય છે. ચારતરિકમાં આ નિયમો અવિભક્ત કુટુંબની મિલકતને લાગુ પડે છે; કસ્ટોડે એમાં સ્ત્રીને કરી દિસે મળતો નથી.

૧૨૬ મી કલમમાં પતિ પરિણીત સ્ત્રીનું પાલન કરે અને પતિના મરણ પછી પતિના પિતા પાલન કરે એ અધિકાર આપ્યો છે. પરંતુ આ અધિકાર સ્ત્રી પતિ સાથે રહેલી હોય તો મળે અમુક સંજોગોમાં એ છૂટી રહેલી પણ આ અધિકાર બોગવી શકે. એ સંજોગો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) પતિને કાંઈ ખરાબ રોગ હોય; (૨) પરમા કાંઈ રચાત રાખતો હોય; (૩) એ નિર્ધનતાથી પીડિતો

પુત્રીને જો મરનર મૃત્યુવચ ક્યો વિનાં મરી જાય અને જે દિકરા મોતેનાથી અદર્શ કરતાં વધારે હોઈ શકે નહિ.

૧૩૭મી કવમ પ્રમાણે જે દ્રાષ્ટ મિલકત બીજાને આપે તો આશિર્વાદ ભણુપોષણની જ્ઞાત્યદારી જેને મિલકત મળે તેના પર મુદ્રો

આ અપો વિભાગ જે દ્રાષ્ટ વસિયતનાથ કરી પોતાની સિવકત અમુકને આપે તો તેની મરનારના આશિર્વાદ પ્રત્યે ભણુપોષણની જ્ઞાત્યદારી રહે છે તેને વિરોધ છે. આથી આશિર્વાદનાં ભણુપોષણના હકકેનું રક્ષણ થાય છે.

આ સમજન ખરડા પ્શનમાં લઈ જે કેટલીક મુદ્દાઓ છે, તે આગળ જનારી છે. એમાંથી જોને ન્યાય તેમજ

રક્ષણ મળે છે એ નિશ્ચય છે એટલે જોઆ જે એક વિરોધ કરે તો એ અણુસમજ કરે છે એમ કહી પણ ચાલતું નથી.

વારસોના અનુક્રમ વિશે પણ પેણુને મતભેદ છે. પરંતુ એ વિરોધ ખાસ તાત્વિક તો નું કહી શકાય. એટલા માટે આખા ખંડકોનો વિરોધ કરવો એ પણ યોગ્ય નથી.

આ ખરડામાં એવું શું છે કે જેથી સમાજ જેનું લિનન થઈ જાય? મિતાશરને ખદલે દાયલાગ પદ્ધતિ લખાય કરવી એ એક મહત્વનો ફરકાર છે; અને બીજો જોને વાગસાને હકક આપો. એ. પરંતુ એ જાને ફેરફારની અગત્ય જણાતી જ હતી. ન્યાયની દૃષ્ટિએ પણ એ અયોગ્ય નથી કિંતુ આવશ્યક છે.

વિજ્ઞાનદર્શન

મહાગુજરાતનું પ્રતિવિજ્ઞાન

ઈ. સ. ૧૯૪૬ ના રજીસ્ટ્રારમ

મુખ્યચંદ્રક ગુજરાત સાહિત્ય સમાજ તરફથી શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યને અર્પણ કરવાનો સમારંભ ગયા આશીર્વાદમાં થયો હતો. ગુજરાતના કલા-વિજ્ઞાન-સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારને સન્માનવા આ ચંદ્રક આપવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી કલા અને

સાહિત્યના ઉપાગ્રહોને આ માન મળતું. શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય જેના ગુજરાતના અગ્રગણ્ય પ્રતિષ્ઠિતે આ ચંદ્રક આપવાનો નિર્ણય કરીને ગુ. સા. સભાએ પ્રતિવિજ્ઞાનનો સહકાર કર્યો છે, એટલું જ નહીં પરંતુ સમાજના સગવડ અને સંસ્કૃતિના પોષક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રતિવિજ્ઞાનને પણ સ્થાન છે એ ઉદ્દેશ્યથી કરી છે.

પ્રતિવિજ્ઞાન મારેના પ્રેમ અને ઉત્સાહે શ્રી. આચાર્યની પાસે ગુજરાત મટે. એક અતિ મહત્વનું કાર્ય કરાવ્યું છે. ૧૯૩૮ માં તેમણે પ્રતિવિજ્ઞાનના રસ લેના અજાગ્યોને અને વિજ્ઞાને પ્રેરી પ્રેરિને 'ગુજરાત પ્રતિ મંડળ' રચાવ્યું. તે એ સંસ્થા તરફથી 'પ્રતિ' નામનું નૈમાસિક છપ્પું. તેના તરી તરીકે એમણે અજાગ્યસરૂર અને વિદ્વાન્ય લેખો, નોંધો અને સંપાદન વડે ગુજરાતના નામને દિશ્વરમાં કોટણું કર્યું.

જે. નરસિંહ મૂળજી શાહ

જન્મ. ૧૯૦૮; પોરબ. જી.

છે એના લાભ લઈને ગુજરાત એ પ્રતિષ્ઠિતે અસ્થાયી કરશે તો ભાવિ પ્રજાને માટે એ એક મોયો અને ગૌરવમયો વારસો બની રહેશે.

ચંદ્રક અર્પણ કરવાના સમારંભ વખતે શ્રી આચાર્ય આપેલ અતિ મહત્વાપૂર્ણ અને માર્ગદર્શક ભાષણમાંથી થોડાક રસથાળ ગુગલદર્શનના વાચકો સરજી રજૂ કરતાં અનંદ થાય છે.

આ બાંધણમાં તેમણે પ્રતિવિજ્ઞાન-ખાસ કરીને મહાગુજરાતના-અંગે અનેક મુદ્દાઓ રૂપમાં લેના. આખું ભાષણ સ્વચ્છ સંકોચને લીધે આપણું શક્ય નથી; પરંતુ તેમાંથી મહાગુજરાતમાં પ્રતિવિજ્ઞાન અંગે જે સરો-ધન કાર્ય થયું છે તે સાથે સંબંધ ધરાવતો વિભાગ આપણે સતોળ ચિતવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ૧૯૪૬ જણાઈ આવે છે કે આપણે ત્યાં પ્રતિવિજ્ઞાનના અજાગ્ય સ્વચ્છતાન મટે વ્યૂષ અવકાશ છે-વિશાળ ક્ષેત્ર સુશુભ પણ છે. આ કાર્ય માટે નથી મોટી પ્રયોગશાળાની જરૂર, કે નથી કિમ્બી સાધનોની આવશ્યકતા. થી આચાર્ય આ લેખ તપાસી ગયા છે તે માટે તેમના આભાર માનવાની અહીં તક લઈ છું એટલે ગુજરાતના પ્રતિવિજ્ઞાનના આ અહેવાલ પ્રમાણૂકન અને છે.

તેમના વ્યાખ્યાનનો પ્રવૃત્ત વિભાગ નીચે મુજબ છે :-
"૬" શાળા કે વિદ્યાલયમાં પ્રતિવિજ્ઞાનનું પ્રિયું

માથે નથી. પ્રકૃતિ અસૌક્યના અવરોધને કારણે જીવનમાં પ્રવેશ થયો છે એ કેવળ અકસ્માત રૂપે ૧૮૧૬ ના ઈસ્ટિન્ડિયામાં એક વિપ્લવ ક્રમાર કાર્યાલયમાં ભાષ થી બચુશાહ રાવેતે દર્શાવેલ રેડ રેડેજ મેગેઝીનનો નાતાલનો ખાસ અંક મારા હાથમાં મુક્યો. અવગણીને એ એના પાનાં ફેરવતા માગ્યું. એમાં 'ભારતવાર્ષિક દિવાસ પત્રિકા' એ વિષયનો એક લેખ માન જોવામાં આવ્યો. એના લેખક મુળદની નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના ક્યુરેટર શ્રી એસ. એચ. પ્રેટ હતા. પત્રિકામાંની વર્ણનાઓની પ્રતિબિંબ આપતું એક સુંદર ચિત્ર લેખને અત્યંત આકર્ષકરતું હતું. એ ચિત્રથી આલેખક હું એ લેખ વાંચવા લાગ્યો. એ વાંચી રહ્યો ત્યારે એ ૧૮ શબ્દો એ વિષયનું જ્ઞાન મેળવવાની પ્રમણ ઉત્કર્ષ મારા મનમાં જન્ય થઈ.

અંગ્રેજ સાહિત્યના વાચન દ્વારા પત્રિકામાં સંબંધી અંગ્રેજી નીતિની રસરસિયતા હું પરિચિત થયો; પરંતુ આપણા દેશમાં આવાં કૃષાળાં પત્રિકા શ્રવણે એનું જ્ઞાન તો મને ત્યારે થયું. એ લેખકે પ્રમાણરૂપ અભિવ્યક્તિ એ વિષયનો એન-સ પ્રકૃતિ ભારતવાર્ષિક પત્રિકામાં પરિચયવિધિ મંચ મેં વેચાતો લીધો. પ્રકૃતિ અસૌક્યનાં ક્ષેત્રમાં એ મારું પ્રથમ પદાપેક્ષ અને પ્રકૃતિ વિષયના મારા અંતરંગ પ્રકરણ એ પ્રથમ અંચ

એ ૧૮૧૭માં અમદાવાદની સેશન્સ કોર્ટમાં એક વખત મારે જ્યુરીમાં હાજરી આપવાની હતી. જ્યુરીના પ્રતિનિધિ તરીકે મારે કેસ દરમિયાન દરરોજ વખત પ્રજા પૂજ્યા પહેલા; એટલા પછી કેસ ચલાવનાર અંગ્રેજ જજ મારા પ્રત્યે સહજ આકર્ષાયા. એમણી અમોશ પરિચય વધ્યો. એ પોતે કચામી અને પક્ષીઓના ભારે અભ્યાસી હતા. એમણે મને પક્ષીઓમાં રસ લેતો કહ્યો. એ વખતે મારું સમગ્ર ધ્યાન કોટક સંસ્થાના અભ્યાસ-અવલોકનમાં સ્થિર થયું હતું. પરંતુ એ સંજ્ઞાના સંબંધના યોગે હું પક્ષીપાલનમાં ખૂબ રસ લેતો થયો.

એ વાતને વીસ વર્ષ થઈ ગયાં. આરંભની પતંજિયાની સંસ્થા પરિચયમાંથી અન્ય કોટક ગણિતો પરિચય, પક્ષીપાલનમાંથી પક્ષી સમાજનો પરિચય કરતાં હું મીષ્ટો. પક્ષી સર્પ; યો આદિ સરીસૃપો, મીઠા જળની, માછલી, કૌશિકિયા-એમ ઉત્તરોત્તર મારી જીતાસ વધતાં હું

પ્રકૃતિનાં અગાધ અંગોના પરિચય, અવલોકન અને અભ્યાસમાં પોતાવો.

“પ્રાણીજનની કાર્મિક ઉત્કર્ષિતાનાં પ્રજ્ઞાના વિચાર અંગે મારે ભૂવિદ્યાનો, સવિશેષ પ્રાચીન જીવવિદ્યાના અંગ સજા. ઉપાન અસ્મીભૂત અવશેષોનો અભ્યાસ વધુ કર્યો પડ્યો છે. વનસ્પતિને હું જુલો નથી. જો કે એમને સંબંધ કરવાની મારી પ્રકૃતિ સાધનોના અભાવે વેચતી થઈ રહી નથી. આ તો મારી અગત્ય વાત થઈ. એમાં આપને રસ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ આ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ જુદો છે. પ્રકૃતિવિજ્ઞાનના મારા અભ્યાસ-અવલોકન પ્રસંગે આપણે ત્યાં એ વિષયને જે અંદર અસિદ્ધિ જોવામાં આવ્યું છે એ નક્કી આપને પાડ્યું આ નિરાશના આપણા અત્યંતથી ભારે વિચાર થશે.

સમગ્ર પ્રાણીજનને પ્રતિવિદ્યોએ પ્રાણીઓની શરીરચર્યામાં આધારે જે બૃહદ સમુદાયોમાં વહેંચી નાખ્યું છે. એમાંનાં કૌશિકિયોનાં પ્રાણીઓના સમુદાયના પાંચ વિભાગ કર્યા છે: સસ્તન પ્રાણી વિભાગ, પક્ષીઓનો વિભાગ, સાપ-યો આદિ સરીસૃપોનો વિભાગ, દેડકાં આદિના વિભાગ અને મર્દુઓનો વિભાગ. આપણા પ્રદેશના આ પ્રત્યેક વિભાગનાં પ્રાણીઓ અંગે જે અન્વેષણ થયું છે એનો કંઈક ખ્યાલ હું આપને આપું.

સસ્તન પ્રાણીઓ

ભારતવર્ષનાં સસ્તન પ્રાણીઓ વિષયનું પ્રથમ પ્રકાશન એ. જે. સ્કોટના અંચ 'ભારતનાં સસ્તન પ્રાણીઓ' (સને ૧૮૬૭). એ જ વિષયનું બીજું પ્રકાશન ડૉ. બ્લેન્ડેના 'જ્ઞાના આંક શિટીલ દર્શના' અંચાલિતો 'સસ્તનો' અંચ (૧૮૮૮). એ બંનેમાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છનાં સસ્તન પ્રાણીઓનો પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ છે. આપણાં સસ્તન પ્રાણીઓનું પ્રથમ સાંસ્કૃતિક અવલોકન, સંશોધન કરવાનો મગા મુળદની નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીને બેટ છે. ભારતવાર્ષિકનાં સસ્તન પ્રાણીઓના અન્વેષણની યોજનાને અંગે એ મંડળે પોતાનો સી. એ. કમ્પ નામનો અન્વેષક ૧૮૧૦-૧૧ માં ગુજરાતમાં મોકલ્યો હતો. તેણે ઉત્તર ગુજરાતમાં પાકણપર, દાંતા અને આગ્રા શિરિમોરી, કાઠિયાવાડના જુનાગઢ અને રાજકોટ વગેરે સ્થળોએ અને કચ્છમાંથી સસ્તન પ્રાણીઓનો સંગ્રહ કર્યો

હતો. આ સંગ્રહ કેટલો અપૂર્ણ છે એનો ખ્યાલ આવે એ મારે એક જ દાખલો પૂરતો છે. કંપને શેળો એવી શેળો નથી એટલે એણે લખેલું કે ગુજરાતમાં શેળો થતો જ નથી। સુનિદિન છે કે ગુજરાતમાં રથો રથો શેળો વતિ સામાન્ય પ્રાણી છે. આપણા પ્રાંતના સરનન પ્રાણીઓ વિષયનું આ પ્રથમ અને અવધર્મિત અંતિમ સંશોધન મહાનુભવ. છતાં એ ક્ષેત્રમાં હજી ઘણું જાણવાનું બાકી છે એક ઉદાહરણ આપું. જાંદરાની જાતિમાં એક લાંબી પૂંછડીવાળો વિશિષ્ટ જાતિનો પ્રજેસ્ટ જાંદર થાય છે. આજ સુધી આ જાંદરને પાંચ જ ભેદો થાય છે એવું નોંધાયું છે; પરંતુ અમદાવાદથી ચારેક માઇલ દૂરે એક આંખામાંથી આ જાંદરનો એક માલો મળી આવ્યો હતો, જેમાં જાંદરી અને જ ભેદમાં હતાં। આપણું જ્ઞાન ફરહું અધૂરું છે એ આ ઉપરથી સમજાય છે.

અ વિષયમાં નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના સર્વાંગી સંશોધન ઉપરાંત છૂટાછટાયા જે પ્રકાશનો, ચૂપાં છે, તેમાં જીલ્લા સિંહનો કેડકનેર લેખ અને ગુજરાતના દીપક વિષયનો મોંસનો લેખ મહત્વના છે. આ દિસામે આ ક્ષેત્ર હજી ખેડવાનું બાકી છે એ, આપને સ્પષ્ટ થશે.

આ વિષયમાં આપને એક જાણુના જેવી વાત કરું. મુંબઇ નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીનાં પુસ્તકોનાં કબાટ ફેદતાં એક પ્રસંગે ચાર જુદી નોંધોપોથીયો મને મળી આવી. એ હતી 'અમદાવાદ ટેન્ડ કસ્ટમની નિનિદ' બુકો. આ કસ્ટમનો હેશ ભાગ ૧૩ બૂકનો શિકાર કરવાનો હતો, અને એ કસ્ટમનાં સંમેલનોનો ૧૮૫૮ થી ૧૯૨૪ પર્વતનો સળંગ ઇતિહાસ નોંધપૂરે એ ગ્રંથોમાં અપેક્ષા હતો. જાસડ જાસડ ૫૪ પર્વત એકધારી પ્રવૃત્તિ ચલાવનાર અને એની નિષ્ક્રિય નોંધ રાખનાર આ અંગ્રેજોની કસ્ટમની પ્રકૃતિભાવનાનો આપ સહેજે ખ્યાલ કરી શકશો. આવી એકતાતા અજબાં આપણાં કેટલાં બંધો ધરાવે છે પંક્ષીઓનો વિભાગ

'સંપ્રેમ ભારતવર્ષમાં આ વિભાગનાં પ્રાણીઓનું વિશાળ પાયા પર સંશોધન થયું છે અને નેરોગેન હયુમ, લેગ, મોટસ, રુઝવેલ્ટ, બેકર, હર્સલર, હાઇસર્સ, અને સાલિમઅલીના પુરુષાર્થથી આપણાં પક્ષીઓ બીજા પક્ષીઓ સાથે સંસાધ કરી શકે એમ છે.

આપણા પ્રાંતનાં પક્ષીઓના અંગે હેલોથ નેરોગેન પ્રણીન 'ભારતવર્ષનાં પક્ષીઓમાં' (સને ૧૮૮૨) છે. પરંતુ

એ વિષયનું પ્રથમ સંસ્કૃત પ્રકાશન તો 'કેપ્ટન બેકરનો સિન્ધ, કેપ્, કાઠિયાવાડ, જી. ગુજરાત' અને 'આણ: પર્વતનાં પક્ષીઓનો સુચિપત્ર' (૧૮૭૬) છે, આ ઉપરાંત 'લુખનાં સ્ટ્રેફિયલ' 'સામવિક્રમાં આવેલા કોષો આ દિગ્ગામાં' વ્યવસ્થિત 'સંશોધનનો ઉમેરો' કરે છે. ગુજરાતનાં પક્ષીઓનો ધીમે ધીમે પ્રથમ હેરન્ટ બાન્સનો મુંબઇ પ્રાંતનાં પક્ષીઓનો બાકર ગ્રંથ છે (સને ૧૮૮૫) પરંતુ ગુજરાતને કરતાં કેપ્ વધુ સફળી છે. ત્યાંનાં પક્ષીઓનો પ્રથમ ગ્રંથ કેપ્ટન લેસ્ટે હેઝ પ્રણીત ૧૮૮૮માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. 'એન્ડ્રીયો પેરિન સંશોધિત બારિત' ૧૯૦૩ માં મુદિત થયું. આનંદનો ચીત્ત છે કે આ ગ્રંથને ગ્રંથોથી મહિલાઓ જાણાવ્યો અને શી રજીસ્ટ્રાર કલેક્ટરના બે 'ગુજરાતી દિવાનીની પ્રેરણાથી લખાયું હતું. કેપ્ટનનાં પક્ષીઓનું ત્રીજું પ્રકાશન થી સાલિમઅલીને ગ્રંથ (૧૯૦૫) એ જ વિકાસે ગુજરાત સંશોધન મંડળ મુંબઇ અને વડોદરા સરકારના આર્થિક સહકારથી ગુજરાત કાઠિયાવાડના અમુક પ્રદેશનાં પક્ષીઓનું સંશોધન કાંચું છે અને એમાંથી અનેક નવાં પક્ષીઓ નોંધાવાની પૂરી શક્યતા છે. ભારતવર્ષનાં પક્ષીઓનાં જુદાં જુદાં મેકર પ્રણીત મુંબઇ ભારત ગ્રંથમાં ગુજરાતનાં પક્ષીઓ સંબંધી રથો રથો ઉલેખ એમાંથી આવે છે.

ગુજરાતીઓનાં પેતાનાં પ્રવૃત્તિનાં વિચાર કરતાં ભાવભારના સ્વ. શ્રી. કે.અનંદરાય ગિરજીશંકર દેસાઈ પ્રંપમ ફર્મરજી ચરે છે. 'પક્ષીઓનાં પ્રેમથી તરણોમાં' અને 'એમના પરિપાલનમાં વાત્સલ્યનું મેન રહેનાર' એ સમયે પક્ષી નિહરે કેવળ કદો એથી મે હતી; પરંતુ એમની પ્રેરણા ઓતનારાઓમાં એમનાં સુપુત્ર શ્રી. પંદરગત દેસાઈ છે. પક્ષીવિદ્યાનાં અન્ય ઉપાસકોમાં રાણપુત્રના અધ્યક્ષકનશી લાઇ. નિરંજન ચર્મા અને અંબમલ્લ-પરમાર, ચેર-અંદરનાં લાઇ વિજયશંકર વાસી, ભોલેનરેનો. હરિભાઈ ચૌહાણ અને ચુડાના ધી. દિનકરરાય પેલે મહાપુત્ર શર્મા. આજ સુધી જે સંશોધન થયું છે એમાં જાઓ નાં ગુજરાતી પક્ષીઓ ન હોયી સંક્રાપ; પરંતુ પક્ષીઓનાં જીવનની અનેક સમસ્યાઓ અણઉકેલી પડી છે. આ વિષયમાં ગુજરાતી પ્રકૃતિવિદો, મારે ખૂબ વિશાળ ક્ષેત્ર ઓકળું પડ્યું છે.

સંસ્કૃતમાં, દેહાં, મેલથે, 'સંસાર' વો 'મોહિની' વિષયમાં આપણે ત્યાં એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ લખાયા મળી કેપ્ટન સરીસો નિર

સૌશ્લિકક્રમ એ એકી કરેલી માહિતી છટ્ટા લેખો કેપે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ગુજરાતના અને કાઠિયાવાડમાં લેખો હમુ કુંવોરાં છે. આ દિશામાં કામ કરનાર ગુજરાતી-ઓમાં ગુજરાત કે લેખનાં આ. અસાધ્ય અને શી. રતિ લાલ ખરાદીને ગણવી શકાય. શ્રી. ખરાદા ગુજરાતના સાપોના સમર્થ જાણુકાર છે અને એમના પ્રવચ્ચથી એક વખત ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળના સગ્રહમાં છતાં સાપો પાળવામાં આવતા હતા. પેલેગના સાધ્. જનિક દવાખાનાના અધ્યક્ષ દાકતર શ્રી રણુજીરાય ભટ્ટેની ઉલ્લેખ આ પ્રસંગે કરવો જોઈએ. નિરસ્તવાદપ અને નપાણિયાં લાલ પ્રદેશમાં વસ્તોથી વસતદ કરી રહેલા દાકતર ભટ્ટ છપતા સાપોના સંગ્રહના અને પરિપાલનના ભારે રસિયા છે. પ્રત્યેક ક્ષણ જનસેવામાં માગવા છતાં આરામની જે થોડી ક્ષણો એમને મળે છે, એમાં એ સાપોના સંગ્રહ કરે છે. નાગ, કાળોતરો આદિ ભયંકર સાપોને એમણે જનનપૂર્વક પાળ્યા છે. એમના એ માનના લાભથી અનેક સર્પદંડુ મનુષ્યોના છવ એમણે મથાભ્યા છે.

ગુજરાતનાં દેડકાં સંજધી એકધાર સંશોધન તો થયું નથી. પરંતુ જે અપેસાઓ છૂટાંજવાયાં આ વિષયમાં આપણને મળે છે એમાં કચ્છ માટે રેકોલિક્રમ અને ઉત્તર ગુજરાત માટે શ્રી. મેડકનનાં નામ મશુલી શકાય. થોડાક પરિશ્રમે આથી સફળતા મળે એવું આ ક્ષેત્ર હજી અજુખેક્યું જ છે.

છેલ્લે આવે મત્સ્યો. સુપ્રસિદ્ધ મત્સ્યવિદ્યા વિશ્વારદ ડૉ. મેડિક્રિના સંગ્રહાલન હેઠળ વડોદરા રાજ્યનાં મત્સ્ય વ્યવસાય ખાતાએ કરેલો વડોદરા રાજ્યનાં સમુદ્ર અને સરિસ્તોવરવાસિની માછલીઓનો અમૂલ્ય સંગ્રહ એ આ વિષયનો આપણે ત્યાં પ્રથમ પ્રવચન છે. અખંદાવાદની મીઠા જળની માછલીઓની પ્રથમ પાઠી મેં છપાવેલી એમાં પચીસ જાતોનો ઉલ્લેખ હતો. મુખ્ય સરકારની પાઠીમાં મીઠા જળની અમદાવાદ આસપાસની ૪૫ જાતોની માછલીઓનો સમાવેષ થાય છે. આ દિશામાં હજી પુષ્કળ સંશોધનને અવકાશ છે.

કૌંડરજન્ય વિનાંનાં પ્રાણીઓ

‘દર્બે કૌંડરજન્ય રહિત પ્રાણીઓનાં સમુદાય લખ્યો. આ વિષયમાં આપણે ત્યાં થોડાં છટાંજવાયાં પ્રવચન વિનાં

ક્યું સંશોધન થયું નથી. ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં પતંગિયાનો ઉલ્લેખ લે. કનૈલ મેસે કયોં હતો. ખેડ છટ્ટાના પતંગિયાનો સંગ્રહ નડિયાદના ડા. આંદ્રીએ કર્યો, જે આજે ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળના સંગ્રહમાં છે. આ ઉપરાંત કશોગિયાનો એક સંગ્રહ મારી પાસે છે. ક્રીટકોની વિશાળ સંખ્યામાંથી છટ્ટા હર્નર જેટલાં ક્રીટકોનો એક સંગ્રહ કીસામાંથી કેપ્ટન નસ ગોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. પોક્કને કુંકયાંન કરનાર ક્રીટકોના વિષયમાં સરકારી ખેતીવાંડી ખોતાના કર્મચારીઓના પ્રવચનોને બાદ રાખતાં ક્રીટકાનું આખું ક્ષેત્ર હજી અજુખેક્યું છે.”

હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદ

પીસમી સદીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ઉચ્ચ કેળવણી આપતી આપણું દેશની સરકાર સ્થાપિત વિદ્યાપીઠો જૂની ધરેડે શિક્ષણ આપે જતી. એ સ્થિતિમાં સુધારણા કરવાની મરેર એ સમયની સરકારને લાગી. સુધારણા કઈ માનની અને કેવી હોવી જોઈએ. એ પરતે વિચાર કરીને સરકારને ભલામણ કરવા તે સમયના હિંદના વાહસરાય થોડાં કર્મને એક સમિતિ નીમી. આ કર્મન સમિતિની ભલામણોના પરિણામે એવા કાયદા કરવામાં આવ્યા કે વિદ્યાપીઠોમાં શિક્ષણનું ધોરણ ઉચ્ચ લાવવા અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવો. અન્યારે સામાન્ય રીતે યોગજાતો ‘ઓનસ’ નો અભ્યાસક્રમ આમ શરૂ થયો.

એ જમાનાની વિદ્યાપીઠો માત્ર પરીણા સેનારી સંસ્થાઓ હતી. શિક્ષણનું કામ વિદ્યાપીઠોએ માન્ય રાખેલ મહાવિદ્યાલયો કરતાં. ઓનસનો અભ્યાસક્રમ દાખલ થયો એટલે પ્રત્યેક વિષયમાં શિક્ષકોની સંખ્યા વધારવી પડી. વિજ્ઞાનના વિષયોમાં પશુ આ સુધારાની અસર થઈ, કર્મન સમિતિની ભલામણોમાં શોષખેળના કાળને વિદ્યાપીઠો ઉત્તેજન આપે એવો પ્રવંધ કરવા સૂચના કરવામાં આવી હતી. આનો અર્થ એવો નથી કે હિંદમાં શોષખેળ અસ્તિત્વમાં નહોતી. મોટે ભાગે સશોધનનું કામ સરકારી ખાતાઓ કરતાં. વિદ્યાપીઠોમાં સશોધનને લગતું કામ નહિવત્ હતું. કોઈ પશુ વૈજ્ઞાનિક મંડળ અસ્તિત્વમાં નહોતાં, એટલું જ નહીં પશુ વિદ્યાપીઠોમાં વૈજ્ઞાનિક વાર્તાવચ્ચનો અભાવ હતો. સશોધકો અને અધ્યાપકો અસપ્તસ સપ્તમાં આવે, સશોધનને લગતી ચર્ચો કરે એવી કોઈ પશુ સંસ્થા નહોતી. આંશર

ચાલીસ વર્ષ પહેલાં (૧૮૧૦-૧૧) વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને લગતી આ રિયલિટિ હિંદમાં પ્રવર્તતી હતી.

કેટલાક વિજ્ઞાનના અધ્યાપકોને લાગ્યું કે અરસપરસ કાર્યકરોનો સમાગમ વધે તો સંશોધનને વેગ મળે એટલું જ નહીં; વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની અગત્ય સામાન્ય જનતાને પણ સમજાવી શકાય એવું થયું નેહએ. આ વિચારને અમલમાં મૂકતા જરૂરી પગલાં લેતા પ્રેડેસર સાઇમન્સન અને મેકમેરને દિવસવા આરંભી છેવટે કલકત્તાની એસિયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગાલના મકાનમાં ૧૯૧૨ ના નવેમ્બરના પ્રથમ અઠવાડિયામાં (તા. ૨-૧૧-૧૯૧૨) વૈજ્ઞાનિકાનું એક નાનકડું મંડળ મળ્યું. મહંમ સર હેનરી હેબગન પ્રમુખ હતા. અગત્યનો ફરાવ એ હતો કે “દર વર્ષે બરતોની વિજ્ઞાન પરિષદની વ્યવસ્થાનું કામ માથે લેતા એસિયાટિક સોસાયટીને વિનંતિ કરવામાં આવે છે.” પણ કાર્ય દીલમાં પડ્યું. છેવટે ૧૯૧૪ ના જાન્યુઆરી માસમાં કલકત્તામાં મહંમ સર આયુરોય મુકરજીના પ્રમુખપણા નીચે પ્રથમ બેઠક મળી. ત્રણ દિ સની એ બેઠક હતી અને કુલે ૩૧ સંશોધન નિબંધો ચર્ચા માટે આવ્યા હતા. હિંદ વિજ્ઞાન પરિષદનો આરંભ આ રીતે થયો.

છ, સ. ૧૯૫૦ ના જાન્યુઆરીના પ્રથમ અઠવાડિયામાં વિજ્ઞાન પરિષદની સ્ક્રીનીસમી બેઠક પૂનામાં મળે છે. આ પ્રસંગ મહારાષ્ટ્રને માટે ખાસ મહત્વનો છે. મુંબઈ શહેરને બાદ રાખતાં, મુંબઈ ઇલાકામાં અત્યાર સુધી બીજો કોઇ રમણે પરિષદ મળી નથી. વડોદરાએ ૧૯૪૨ માં આ માન મેળવ્યું હતું, પરંતુ સંજોગો તે વખતે જુદા જ હતા પૂના યુનિવર્સિટીની સ્થાપના અજે આ બેઠકની મદદથી વધે છે અને રાષ્ટ્રીય કેમીકલ લેબોરેટરીની પૂનામાં થયેલી સ્થાપના આ પ્રસંગને વિશેષ દીપાવશે ૧૯૪૬ નાં નોબેલ પારિતોષિકે.

આ વર્ષનાં નોબેલ પારિતોષિકો એનાયત થઇ ગયાની જાહેરાત થઇ ચૂકી છે. આ પારિતોષિકો સ્વીડનના એક રાસાયણિક જ્ઞાત્રેરે એ. નોબેલે સ્થાપેલાં છે. નાઇટ્રો-ગ્લીસીરીન જેવા મહાફોટક પદાર્થને સફીસલામત સાચવી શકાય અને દારૂની માફક તોપ છંદાદિમાં વાપરી શકાય એવી સફળ યોજના કરવા માટે તેમને અદ્યત્ન ફોલત પ્રાપ્ત થયેલી. એનો સદૃશ્ય કાચ માટે તેમણે

એક મોટી રકમ જુદી કાઢી. તેમાંથી સાદિત્ય અને વિજ્ઞાનમાં ખાસ નોંધણાયાક મહત્તાપૂર્ણ શોધબોળ કરનારને દર વર્ષે મોટું પારિતોષિક-નોબેલ પ્રાઇઝ આપવામાં આવે છે. આપણા કવિવર સ્વીડનનાય ટાગોરને ૧૯૧૩ માં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ‘ગીતાગોવિંદ’ની શ્રેષ્ઠ કૃતિ માટે અને સર ચંદ્રશેખર રામનને ૧૯૩૦ માં ભૌતિકશાસ્ત્રમાં ‘રામનકિરણ’ની શોધ માટે આ પારિતોષિક મેળવવાનું બહુવાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

૧૯૪૮ ની સાતનાં નોબેલ પારિતોષિકો વિજ્ઞાનના જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં નીચે મુજબ જાહેર થયાં છે:

ભૌતિક શાસ્ત્ર માટે-પ્રેડેસર લીડા યુકાવા, પ્રેડેસર યુકાવા યુધ્ધ દરમિયાન ટોકિયો યુનિવર્સિટીમાં પ્રેડેસર હતા. લાઇમાં કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીમાં સંધ્યાતિક ભૌતિક વિજ્ઞાનના મુલાકાતી પ્રેડેસર તરીકે કામ કરે છે. યુકાવાને આ મહામાન અણુકેન્દ્ર શકિતવાર સ્થાપક મુકાતી તેમની શોધો માટે આપવામાં આવ્યું છે. જાપાનમાં આવું માન મેળવનાર પ્રેડેસર યુકાવા શીખી પ્રથમ છે. તેમની વય માત્ર ૪૨ વર્ષ છે.

રસાયણ માટે ક્લોરિનિયાના પ્રેડેસર વિલ્હલ્મ ક્રાન્ઝીસ કવન્કે. શરીર વિજ્ઞાન માટે-ડો. રૂડોલ્ફ હેસ અને પ્રો. એન્ટોનિયો એગસ્ટ મોનિઝ (સંયુક્ત). ડો. રૂડોલ્ફ હેસ આખ અને મગજના રોસિયાલીટ છે. ૧૯૪૭ની સુરીય યુનિવર્સિટીની શરીર-વિજ્ઞાનની સંસ્થામાં નિયામક તરીકે છે. તેમની વય ૬૮ વર્ષ છે. તેમની સાથે આ માન પામનાર પ્રો. મોનિઝ લીટ્ઝન યુનિવર્સિટીના એમેરિટસ પ્રેડેસર છે. તેમની વય ૭૫ વર્ષની છે. તેઓ સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનતંત્ર વિચારક છે. ૧૯૩૫ માં તેમણે મગજનું દર્દ મગજના સફળ ઓપરેશન કયું હતું. આવું ઓપરેશન કરનાર તેઓ પ્રથમ છે. તેઓ પોલોનીશ પરદેશ ખાતાના પ્રધાન હતા.

શાંતિયુલેકડું નોબેલ પારિતોષિક લેડાં બોઇઝ ઓરને મળે છે. તેઓ યુનોની બોરાંક અને બેની સંસ્થાના મુખ્ય નિયામક હતા. તેમની વય ૬૬ વર્ષ છે.

કેવિંચ પક્ષની બેઠકમાં વિના સંકોચ અને કોઈપણ પ્રકારના દબાણ વિના દરેક મુદ્દાની આલોચના થઈ છે. બંધારણમાં શું છે?

બંધારણમાં મુખ્યત્વે બે ભાગનો છે. એક, આ બંધારણ મુજબ રાજ્ય કરીને કેવી સમાજરચના કરવી છે તેનો નિર્દેશ આ ન બીજું, રાજ્ય કેવી રીતે કરવું છે તે તંત્રની રચના, આ બંધારણ ધરાયેલાં કેવી ભાવનાઓ એવે છે અને કેવી આર્થિક અને સામાજિક રચના કરવા પ્રયત્ન છે તેનો ખ્યાલ, બંધારણના આપખ (preamble) માં અને મુળભૂત હકો (fundamental rights) અને રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો (directive principles of state policy) ના બે પ્રશ્નોમાં આપવામાં આવ્યો છે.

આમુખમાં કહ્યું છે કે "હિન્દને સાવંભૂમિ યોગશાલી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બનાવવા, આન તેના સર્વ પ્રજાજનોને

- (૧) ન્યાય-સમાજીક આર્થિક અને રાજકીય,
- (૨) સ્વતંત્રતા-પૂર્ણ, પ્રદા, માન્યતા, વાણી અને વિચારની,

(૩) સમાનતા-તક અને ફરજની સમાનતા, પ્રાપ્ત થાય તથા તેમની વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ વધે જેથી બંધિતનું મૈત્રિ થાય અને પ્રજાની એકતા વધે તે માટે, આ બંધારણ હિન્દની પ્રજા ધટે છે."

કેટલાક મુજબત હકો સર્વ પ્રજાજનોને આપ્યા છે કે જેના કાટ મારફત અમલ થઈ શકે અને જેની વિરૂદ્ધ કોઈ કાયદો થઈ શકે નહિ. આ હકો છે સમાનતાના, બંધિતન અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના-સંસ્કૃતિ અને કેળવણીના અને મિત્રતાના પ્રત્યેક પ્રજાજન કાયદાની દૃષ્ટિએ સમાન છે અને દરેકને કાયદાના રક્ષણને સમાન હક છે. ધર્મ, યાત્રિ, બાતિ, સ્ત્રી પુરુષના બેદ કે જન્મસ્થાનના કારણે કોઈમા બેદલાવ થય નહિ, અને દરેકને બહાર રૂચો, કૃત્યાઓ, રસ્તાઓ, રાજ્યની યોગી કોરેમાં સમાન હક રહે છે. અસ્પૃશ્યતા કોઈ પ્રકારની રહેતી નથી અને અસ્પૃશ્યતાનું વર્નન શુન્દો ગણાયો. કોઈને ઇલાજો આપવામાં આવશે નહિ. બંધિતસ્થાતંત્ર તથા ધાર્મિકસ્થાતંત્રના પણ તેના જ હકો છે, અને તેના અમલ કરવા કોર્ટને સત્તા આપવામાં આવી છે.

એક પીળ પ્રકારમાં રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા છે, તેનો અમલ કાટ મારફત

થઈ ન શકે, પણ કાયદાઓ ધરાવામાં તે સિદ્ધાંતો લક્ષમાં રાખવાની રાજ્યની ફરજ છે. આ સિદ્ધાંતોમાં કેટલાક આ પ્રમાણે છે: દરેક સ્ત્રી-પુરુષને આઝાદિકાનાં પૂરતાં સાધનો મળે, દેહની કુદરતી લક્ષ્મીની માનિષ્ટા અને તેના ઉપરનો કાળ એવી રીતે વહેંચાયમાં રહે કે જેમાં સમસ્ત પ્રજાનું કલ્યાણ થાય, આર્થિક તંત્ર એવું હોય કે લક્ષ્મી અને ઉપાદાનનાં સાધનો જનતાનાં હિત વિરૂદ્ધ થોડી બંધિત-ઓના હાથમા એકઠાં ન થાય, સ્ત્રી-પુરુષને સમાન કામ માટે સમાન મહેનતાણું મળે, કામદારાનું શોષણ ન થાય, તેમની તંદુરસ્તી જળવાય જીવો બ.જોડાં અને યુવાનોને નૈતિક, અને ભૌતિક દ્વાસ ન થાય, ગ્રામ પંચાયતો સ્ત્રી સ્થાનિક, સ્વરચ્છનો પાયો મુજબત બને, દરેકને કામ મળે, કેળવણી મળે અને ભેદારી, વૃદ્ધવર્યા, માંગી અને અપંગ તથા બીજા નિરાધારીની દશામાં જુકર મદદ મળે, જીવનધારણ ઉચ્ચ થાય અને સાંક્રારિક વિદ્યાસ મટે દરેકને અવકાશ મળે, દસ વર્ષમાં મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધી દરેક બાળકોને મળે, પ્રજાની તંદુરસ્તી વધે, જગતની પ્રજાઓ વચ્ચે શાન્તિ વધે અને મૌરુમય વ્યવહાર સ્થાપ્ય અને પ્રજા પ્રમ વચ્ચેના મતભેદો લવાદીયાં બને, આવી ક્ષિપામા રાજ્યની નીતિ રહેશે.

રાજ્યતંત્ર

રાજ્યતંત્રનું બંધારણ જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા પ્રકારનું છે. અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, નીચા કોરે દેશોએ મોતાની પ્રજાની પ્રકૃતિ અને બૈલકાંસિક પૂરપરાને અનુકૂળ બંધારણો રચ્યાં છે, આપણે આપણી દૃષ્ટિએ પસંદગી કરવાની હતી. તેનાં આપણે ઇંગ્લેન્ડની પ્રાલોમિટરી ડેમોક્રાસી અને ફ્રાન્સની સર્વિસમ સ્ટીકી છે. આ પસંદગી ઇરાદાપૂર્વક કરી છે. રાજ્યપંચ રણ લોકશાહી (democratic) હોય, નેહિએ એ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે, પણ સાચી લોકશાહી કોને રહેવી અને તેને અમલમાં કેમ મૂકવી એનો સાચો ઉકેલ હજી મળ્યો નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં એક જુદા સદીઓથી ચાલે છે. તેની પ્રજાને તે અનુકૂળ છે. પણ પુખ્તવય મતધિકાર આપવાથી સાચી લોકશાહી આવે જ છે તેનું નથી. હિન્દુસ્તાન મટે આ નથી પ્રયોગ છે, અને તેનાં પરિણામો જોઈ રહે છે. મતજીવતરીથી જ પુખ્તમતનું સાચું માપ અચૂક મળતું નથી. પણ પુખ્ત વય મતધિકાર મહાન

પ્રયોગ છે, અને પ્રત્યક્ષવશી મારે મળતી સધન સમાન છે.

હિન્દી સંધના પ્રમુખને સારી પેઢે સના આધારમાં આવી છે, પણ એકંદરે પ્રમુખ ઇંગ્લેન્ડના રાજા પેઢે બધારણીય વડા તરીકે જ રહેશે અને બંધી સના પ્રધાન-મંત્રીની જ રહેશે. અમેરિકામાં પ્રમુખને સ્વતંત્ર સત્તાઓ છે તેવું આ બંધારણમાં નથી. પ્રાન્તીય અને સ્થાનિક ધારાસભાઓ, સ્વતંત્ર ન્યાયની વ્યવસ્થા, સરકારી તોફારીમાં યોગ્યતા પ્રમાણે નિમણૂક કરવા માટે સ્વતંત્ર 'પબ્લીક સર્વિસ કમિશન' ચૂંટણીઓ ધોરણર અને રાજ્ય કે કોઈ પક્ષની દબલગીરી કે દાબી વગર થાય તે માટે સ્વતંત્ર 'ચૂંટણી કમીશન' પાત્રન કોમિટીનું સ્થાપન અને ઉન્નિત માર્ગે ખાસ વ્યવસ્થા પહેરે આ બંધારણના પીઠાં અંગો છે.

આ બંધારણ નથી સર્વથા સમવાધી (federal) કે નથી સર્વથા એકતંત્રી (unitary) સમવાયનંત્રના કેન્દ્રનું નિશ્ચિત અને મર્યાદિત સત્તાઓ હોય છે અને બીજી બંધી સત્તા વિભાજિતે હોય છે. આ બંધારણમાં કેન્દ્રને ધુણી સત્તાઓ મળી છે, અને વખત આવે સર્વસત્તા ભોગવી શકે એવા પ્રમુખ છે. હકીકતમાં આ બંધારણ ધરાવતી ચર્યાબાન થઈ ત્યારે કેન્દ્રને મુસલમાનો અને ગાંધીના વિરોધને કારણે યોજામાં યોજી સત્તા આપવી, અને પ્રાન્તોને વધુમાં વધુ સત્તા આપવી એવું વાતાવરણ હતું. હિંદના ભાગલા થયા પછી તેથી ઉઘટી દિશામાં જ પ્રવલ્લ ચર થયો અને કેન્દ્રને વધુમાં વધુ સત્તા આપવી, અને પ્રાન્તોને યોજામાં યોજી આપવી એવું માનસ પેદા થયું. પરિણામે બંધારણના ખરડામાં ખૂબ ફેરફાર થયો અને તેની અસર ડગલે પડેલે બંધારણમાં દેખાય છે. સર્વથા એકતંત્રી બંધારણ કરવાનો સમય નહોતો, પણ પ્રાન્તોની સત્તા અને તેટલી એ જી કચી અને કેન્દ્રને કાબૂ અને દેખરેખ અને નેટલી વધારવી એવું વજણ સ્વીકારણ, છતાં સમવાયતંત્રનાં લક્ષણો તો રહી ગયા, એટલે કે કેન્દ્ર અને પ્રાન્તો વચ્ચે સત્તાની એકકસ વહેંચણી તો છે જ.

આ બંધારણ હિંદની પ્રજાની પ્રકૃતિ અને માનસને તેમજ તેની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ નથી એવી દીકા કથામાં આવી છે. એક રીતે તે સાચી છે. કારણ કે આજ પકારની પાર્લામેન્ટરી ડેમોક્રસી અને માંજલતરી કિંદે મળી નથી, એ કે એટલાં યાદીસ વર્ષોમાં તેનાથી આપણે ટેવાતા

અવા છીએ. ધાણ કોકોતો એવો મત છે કે હિંદુ સમસ્ત બંધારણ ગ્રામપંચાયતો ઉપર વસાવું નેહણું હતું અને ઉપરની મંદ્ય એન્ડેક મધ્યસ્થ ધાર સમાધાની-indirect election ઉપર વસાવી નેહણી હતી. Direct adult franchise સજી થતા વિષે ધણું ને શકા છે. છતાં રોજનજીયે કહ્યું તેમ ગ્રામવાસીઓ એટલાં અજાન નથી અને તેમની સમાન્ય સમજણ સુદદ છે.

કેન્દ્રાટી ચોવી દીકા છે કે આ બંધારણમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને સ્થાન મળ્યું નથી. ગાંધીજીની જીવનદષ્ટિ જુલ પ્રગટની હતી. એવદષ્ટિએ આ બંધારણ ગમણું નથી તેમ ગાંધીજીની કલ્પનાતું ગ્રામજન્ય કે સમાજજન્યના આ બંધારણમાં નથી એ સચું છે. તેમના સ્વનામક કાયકમના કેટલાક ભાગોને જે બંધારણમાં સ્થાન મળ્યું છે: દા.ત. અસ્પૃશ્યના નિવારણ, ગ્રામપંચાયતો વગેરે પણ સમસ્ત બંધારણમાં ગાંધીજીની જીવનદષ્ટિના પડવે નહીં, કારણ કે તે જીવનદષ્ટિ પ્રજાના મોટા ભાગે સ્વીકારી નથી, અથવા તેનો અમલ કરવા તૈયાર નથી. તેમના મગત્તક કાયકમનાં કેટલાંક ભાગોને અપન વગા-માંથી જ આપણે તેમની જીવનદષ્ટિ અને તેમની કલ્પનાની સમાજસ્વરૂપના સ્વીકારી છે તેમ આપણે કહી શકતા નથી. અર્થાત્ સમાજની તેની કલ્પના પ્રજાએ સર્વથા સ્વીકારી નથી તે આ બંધારણમાં એ કયથી આવે?

આ બંધારણની બીજી અનેક દીકાઓ થઈ છે, પણ તેની સિદ્ધિએ પણ યોગી નથી. ઇતિહાસમાં કોષ સમયે હિંદો આટલો મોટો ભાગ એક રાજ્યતંત્ર તીએ નહોતો. આજે આ બંધારણની હિંદ નેહણું એક, અવિશ્વાસ્ય અને સંજોદિત અને છે તેટલું કોષ કળે-અશોકના સમયથી જિંદીય રાજ્ય સુધી-ન હતું. હિંદને એક મધ્યન પ્રજા થવાની આજે તક મળી છે. અસ્પૃશ્યતાને સર્વથા નાબૂદ કરી સામાજિક સમનતાનો પાયો સ્થાપ્યો છે. કોમી મતાધિધારને નિલાંબરિ આપી ૪૦ વર્ષનાં ઝેરને કાઢવું છે.

આ બંધારણ નથી સમવાધી, નથી એકતંત્રી, નથી સમાજવાદી, નથી ગાંધીવાદી, કે નથી મુદીવાદી. ને અર્થ છે અને કહ્યું નથી. તેને વિષે ટુકામાં કહેવું હોય તો એમ કહેવું કે અવસ્તી પેટીના માનસનું તેમાં પ્રતિબિંબ છે. કોષ મળ્યું બંધારણમાં તેમ જ હોય. કેવિસતું અત્યાગનું જે માનસ છે તેનો તેમાં પડયો છે. તેમાં ખાનગી મિલકતનો

સાહિત્ય સમીક્ષા

મહાદેવભાઈની ડાયરી : પુસ્તક ત્રીજું;

અવગાનકાર : શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

સંપાદક : શ્રી. નરહરિ હા. પરીખ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, કાળુપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય : રૂપિયા ૫.

આપણા સાહિત્યમાં નોંધપોથીનો પ્રકાર જુદુ ખેડાયો નથી. સામાન્ય રીતે આપણા જાણીતા પુરુષો નોંધપોથી તો રાખતા હશે, પરંતુ એ નોંધપોથી ગ્રંથ કરવાનો સ્વાભાવિક સંકેત થાયજ, કારણ કે એમાં એવું થઈ જાય છે કે જે જીવંતમાં ન મૂળી શકાય એમાં ઘણી વ્યક્તિએ વિશેષ અંગત ઉલ્લેખો હોય, ઘણી ટીકાઓ હોય, તેથી લખનારની જોડે જેમનો ઉલ્લેખ આવે તેમની સ્થિતિ પણ કદાચી થાય.

આપણે ત્યાં થોડા વર્ષો પૂર્વે શ્રી. ગુપ્તાએ નોંધપોથી લખવા માટેની; પરંતુ એ નોંધપોથીની વિશેષતા એ હતી કે એ અંગત ઉપયોગ માટે નહિ, પરંતુ પ્રકાશનાર્થે જ લખવામાં આવતી હતી. બીજું, રોજબરોજ બનના બનાવોમાંથી એકદમ બનાવું અવલંબન લઈ તેમાંથી હાસ્ય નિબંધ કરવામાં આવતું હતું એટલે ઘણીવાર એ નોંધપોથી નિબંધિકા જેવી બની જતી

શ્રી નરસિંહરાવનાં મૃત્યુ પછી, શ્રી. ધનસુખરાવ મહેતાએ જીવંતેલી એમની નોંધપોથી ગણનાપાત્ર છે. એમાં નોંધપોથીનાં જ્યાં લક્ષણો, ગેતાના વિચારો, અમુક બનાવોએ એમના હૃદયમાં ઉપજાવેલા અદાહનો યા પ્રવાધાનો ખંડુ, સ્પષ્ટ, નિરાદ અને સુરેખ રીતે આસેખાયું છે.

હિન્દીમાં શ્રી. ધનસુખરાવના બિરલાની ડાયરી 'કુછતે' સુંદર, લાક્ષણિક, નોંધપોથી છે. એ નોંધપોથી એમણે એમના જીવંતમાં ગ્રંથ કરેલી છે. એમાં શ્રી. બિરલાની કંલાશક્તિનો અદ્ભુત પરિચય થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી. મહાદેવભાઈની ડાયરી અનંક રીતે વિશિષ્ટ રચન ધરાવે છે. એમાં જગનના મહાપુત્રના મંત્રી હતા એ વિશિષ્ટતાનું મોટામાં મોટું કારણ. મહાદેવભાઈ સાહિત્યકાર હતા એ બીજું; ત્રીજું મહાદેવભાઈ અભ્યાસી હતા. મહાદેવભાઈની નોંધપોથી, આપણા રોજબરોજના જીવન વિશે-આપણાં

જીવનનાં વિધિવિધ પાસાઓને નિકટનમ, દષ્ટિકાણથી જોવાની મહાદેવભાઈને સુવર્ણ તક સોંપાથી-આપણને જરૂર માલિતી આપે છે. આપણું જીવન તે મહાદેવભાઈની લેખિત, એટલે એ તો સોનામાં સુગંધ મળવા જેવો સુપોષ થયો છે.

મહાદેવભાઈની ડાયરીના આ ત્રીજા અંકમાં આપણી હરિજન પ્રગતિ અને તેને અંગે આપણા જે ઉપવાસો સુધીનો સમય આવે છે. આઠ મહિનાનો એ સમય, ગાંધીજીએ જેલમાં રહી હિન્દુધર્મને અસ્પૃશ્યતાના કલંકમાંથી મુક્ત કરવા સતત પ્રયત્નોમાં ગાળ્યો. ગાંધીજીએ જેલમાં રહ્યાં રહ્યાં હરિજન કાષ્ઠ આરંભ્યું ત્યારે ધણુના મનમાં કેદલીક 'ગેરસમજૂતી' ફેલાઈ હતી. ધણુનો અલ્પેષ હતો કે ગાંધીજીએ લાતને પછીતમાં નાંખી દીધી છે, તે બધાને ગાંધીજીનો જવાબ હતો, કે "હું અહીં ખેંડો છું તેનો અર્થ એ જ છે, કે હું કેરિસતું કામ સેએ શો દકા કરું છું ને વધારામાં આ અસ્પૃશ્યતાનું કામ કરું છું." (૫. ૧૧). બીજા અંકમાં કામ છોડીને આ કામ કરવા જેવું છે એમ હું કહીશ નથી." એ રીતે 'ગેરસમજૂતી' તેમ જ સામાજિક બંને કામો એક સાથે બાપુ કરતા હતા.

બાપુ વિશે એમ કહેવાતું કે બાપુ બધાકાર નથી, હંમેશાં આદર્શની ભાષામાં જ વાત કરે છે અને સામાન્ય જન પાસે ઘણી ઉંચી અપેક્ષા રાખે છે; પરંતુ મહાદેવની આ ડાયરી આપણી દષ્ટિ કેટલી બધાકાર હતી તે દર્શાવે છે. હરિજન આગળે રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવે, પણ મેટ્રીકની પરીક્ષા માટે તેવાર થવા માગે તેવું શું કરવું એના જવાબમાં બાપુ કહે છે : "આપણે એને સમજાવવા પડી જ નહીંએ. જ્યાં કેળવણીનો છાંયો નથી, જ્યાં તેઓને આધારમાંથી પ્રકાશમાં આજીવાના છે ત્યાં આદર્શની વાત કરીને શું કરીએ? એની આગળ એને જેની જૂંપ છે તે જ વસ્તુ મૂકવી નેહએ." એક વાર લખનારની સંદેશી કાઉન્સિલ પેન આવેલી. એ વાપડતાં આપણે કોઈ મુશ્કેલી નહીં. મહાદેવભાઈ કહે કે એમને થોડો એવી જ પેન છે તે મંગાવી લે. તેના જવાબમાં બાપુ કહે : "શાં સાઈ? એવું થોડા જ આદર્શ છે કે આ પેન વધારાને તે પડેલી ને વધારાએ એ પેના પણ આપણે જ

ખનાવી જ રાહતું નોંધએ, એવું શા સારું? બધી વસ્તુએ એવી છે કે આપણે ન ખનાવી શકીએ, તે ભક્ષેને પરદેશ ખનાવે ને તેમાંથી ક્યાય? આપણે આગ્રહ તો નો વસ્તુ અહીં આપણે ત્યા પાકે છે, તે ખહારથી ન મંગાવનાતા છે.” (પૃ. ૭૯) એક બહેનને બાપુ પત્રમાં લખે છે: “તે બહેનની બહાયથ એ ઉત્તમ વસ્તુ છે. બ્યભિચાર એ દુષ્ટ વસ્તુ છે એ બેની વચ્ચે લગ્ન છે. માણસ કામને ન ત્યાગી શકે તો મર્્યાદામાં રહેવા પરણે.” (પૃ. ૧૫૩) આ દૃષ્ટાન્તો પરથી ગાંધીજીની દૃષ્ટિ કેટલી વ્યવહારૂ હતી, એ દેરકની પાસે કેવી સામાન્ય વસ્તુની અપેક્ષા રાખતા હતા, એએ કેટલા સામાન્ય દૃષ્ટિબિન્દુને સમજવા પ્રયત્ન કરતા હતા, એમની વલણ કેટલી હદ સુધીની પરલક્ષી હતી તેનો પૂરા ખ્યાલ આવે છે. એમને આદર્શ વહાલો હતો, પણ આદર્શને જ કાઢવે બધાને તોળવાના એ ગાંધી નહોતા. ગાંધીજી પોતાની નહિ પણ સામાની દૃષ્ટિએ વિચારતા.

ગાંધીજીના ને ભારેભાર વિનમ્રતા હતી, પોતાની જાતને અહુ કસક ધોરણે તપાસવાની આદત હતી, તેમાં પણ દૃષ્ટાન્ત અહીં મળે છે. બાપુને એક જણે લખેલું, કે જેને ત્યાં તમારો સુક્રમ હોય તેને તમારે દુષ્ટત્વમાંથી રોકવો નોંધએ. એના જવાબમાં બાપુએએ લખ્યું: “એના દુષ્ટત્વનો કંઈ પણ પુરાવો આપો તો લખવા તૈયાર છું. બાપી મારા ઉતારાનું તો શું પૂછ્યું? હું મને એવો ભાર સન્નિધાન માનતો નથી કે જેથી શેકો જેને દુર્જન ગણવા હોય તેને ત્યાં ઉતરું જ નહિ. પહેલો દુર્જન. તે હું જ છું કે એને ત્યાં ઉતારો કરીને રહી છું. પછી બીજોનો કાળ થયા બાદ એ મને કેમ શોભે?” (પૃ. ૨૯). આ રીતે પોતાની જાતને એએ બપુ જ દરતાથી જોતા પોતાના ઉપવાસવખતે એમણેદેદાસને કહેલું: “તમારા જખા અચણુ મટેડું જવાબદાર છું, ચણુ માટે ધરને વચ દેવો મો.” કેટલી નિરભિમાનીના, કેટલી પોતાને માથે કુચંણુ લઈ લેવાની તૈયારી. એમણે ને ઉપદેશ આપ્યો છે કે “આત્મશુદ્ધિનું પહેલું પગથિયું એ છે કે પોતાની અશુદ્ધિને એકદર કરવો.” એ સ્વર એમણે પોતાના જીવનમાં અદ્વંશ: પાળેલું. “શુદ્ધિનો પોતાના ખનગી ત્રાસ માટે ઉપયોગ કરે તે કંઈ કામનો નથી.” એમ મહાત્માજી કહે છે, ત્યારે એ કંઈ પોથીમાંનાં રીંગણાં નથી, પણ જીવન-સર પોતાની સમગ્ર શુદ્ધિનો ઉપયોગ પાડનાં માટે જ

એવી છે એવા કમયોગીનાં એ વચનો છે. અને તેથી જ એ સામાની ઉપર સમીક્ર અસર કરે છે.

મહાત્માજી પોતાની જાતનું પૃથક્કરણ પણ કરતા. અને પોતે પોતાના જીવનનું ઘડતર શી રીતે કર્યું તે પણ સ્પષ્ટતાથી જણાવતા. એમણે પોતાના વિશે કહ્યું છે: “જે શણે મને ખજાર પડે છે કે અમુક વસ્તુ મારે માટે નુકસાનકારક છે, તે જ શણે એ મને ખચી બંધ થઈ છે.” (પૃ. ૪૦) ગાંધીજીના જીવનમાં ને શ્રેય અને શ્રેયનો અભેદ હતો, તેનું આ દૃષ્ટાન્ત છે. ગાંધીજીની મહત્તાનું એ જ કારણ હતું કે શ્રેય આ શ્રેય વચ્ચે એમના જીવનમાં કદિ હંદ જાતનું નહોતું. જેવ ને શ્રેય એક બીજા જોડે માદ રીતે સંકળાયેલાં છે. એક બીજે સ્થળે ગાંધીજીની આશ્ચર્યજનક શક્તિનો આપણને પુરાવો મળે છે. એમને એકવાર જેસર પૂડે છે: “તમને તો વિચાર કરવાનો વખત નહિ મળતો હોય.” એના જવાબમાં બાપુ કહે: “સ ચું, પણ મારી આખી જાંઠળી એમ જ ગઈ છે. મેં કામ કરતા કરતાં જ વિચાર કાઢ્યા છે, વિચાર કરવાને માટે મે સમય લીધો છે એવું બન્યું નથી.” (પૃ. ૧૬૬) કેવી શક્તિ! શરીર શરીરનું કામ કરે, ને સાથે સાથે મગજ માનવનું. અને એટલાયે કામ કરતાં જન્ય એ જ ગાંધીજીની અપૂર્વતા હતી.

ગાંધીજીની ચોક્કસાઈ, એમની કઠાદૃષ્ટિ કેવી હતી. તેનું એક સુંદર દૃષ્ટાન્ત અહીં મળે છે. એકવાર બાપુ મહાદેવભાઈને પૂડે: “લો છુલાળી પરિવચ્ચ બહુવં પરિવેલો” એ આખા શ્લોકનું અર્થે શું છે?” મહાદેવભાઈએ ના પાડી. એટલે બાપુએ એમને ભાષાંતર કરવાનું કહ્યું: મહાદેવભાઈએ અર્થે શબ્દને વગળી રહી certainties અને uncertainties ગળેડો મુકી ભાષાંતર કર્યું. બાપુ કહે એ ન ચાલે પછી પોને કહે A bird in hand is worth two in the bush ચાલે. કેટલું સુંદર! પણ પછી બાપુ એને સુધારીને કહે: “He who leaves the substance and runs after the shadow looses both.” પેલા કરતાં આ વધારે સુંદર અને ખૂબ ભાવને વચાત્થ સમજાવે છે. પણ બાપુમાં રહેલા સાચા સાહિત્યકારને, એમનામાં રહેલા કળાકારને, એમનામાં રહેલા સર્વવ્યપ્રેમીને આટલાથી પણ સંતોષ ન થયો, એટલે એમણે ચોડીતરમાં કહ્યું: “અસ હવે સરસ વાક્ય બન્યું. “Much wants more and looses all” સંસ્કૃતની મે પકિતનો

ભાવાર્થ માત્ર છે અક્ષરમાં એમણે ક્યો. મૂળના નેટલીન સુંદરતાથી. આપુમાં જે વિચારદષ્ટિ હતી, સાચાં સૌંદર્યની પરખ હતી તેનું આ ઉદાહરણ છે. એમ તો ગમે તેવી ગંભીર ચર્ચા ચાલવી હોય તો તેની વચમાં સ્વાસ્થ્ય રતન સુંદર દૃશ્ય જોઇ, બાપુ પોતે તો એ દૃશ્ય જોતા પછી બંધાતું લક્ષ નંચ્યાંમંદી એ સુંદરતા તરફ ખેંચતા. (પૃ. ૧૩; ૧૮૦) આંદોનું દૃશ્ય જોઇને તેઓ ચિતામાં હોય તેવો પ્રયત્નિત બની ઉઠે છે (પૃ. ૧૧૧) ને આકાશના તારાઓનાં દર્શન બરાબર કરવા જેમમાં દુષ્ટીન મગાવે છે.

બાપુ એક બાજુ જેમ ઉદાર હતાં તેમ બીજી બાજુ રૂઢ વતાર ને ઉચ્ચ પથ્રુ બની જતા. એક બાજુ કુસમ જેવા પ્રદ્, તો બીજી બાજુ વજ્ર જેવા કઠોર પથ્રુ તેઓ બની ચકના. ગાંધીજીના બીજી ઉપવાસ માર્ગે આશમમાં આવેલી એક અજેશ બાઇ નીલાનાગિણિનું સ્વેચ્છાચારી છાત્ર કેટલેક અંશે કારણભૂત હતું એને જોતાની પાસે બેસાવી ગાંધીજી એની જે દૂર રીતે તપાસણી કરતા હતા જેને મહાદેવભાઈ 'છવતી ચી-વાની' ક્રિયા કહે છે તે પરથી એ સ્થિતિનો સચોટ ખ્યાલ આવે છે. અને સાચે જ બાપુ એને છવતી ચીરતા હતા. બીજી બાજુ, મહાદેવભાઈએ એક વાર મહાત્માજીની એક મુશ્કાકાશનો સાર લખેલો, તે બાપુને બરાબર ન લાગ્યો એટલે બાપુ ખૂબ ઉત્કળા એમ મહાદેવભાઈ ગણે છે, અને પછી માઃ બાપુને શાંત કર્યા એમ મહાદેવભાઈ કહે છે (પૃ. ૧૩૬). આશમની એક બહેનને બાપુ પત્રમાં લખે છે: "તારી રીસ બતાવે છે કે તું સારી પેઠે નાછન છે. મારું કાંઈ કહેતું તું ન સાંભળે તો બીજાનું તો સાંભળે પછી શાંતી? મારી ઉપર તું જે હાથ પાડે તેને સારું ઉપકાર માનવો તો રહી, પછી ઉલટી કાંઈ કરે છો... અહીં તો તારું ભણતર અને ડંડાપણુ પાણીમાં ગવાં જણાય છે. તારી રીસની પાછળ તારું મહા અભિમાન રહ્યું છે, એ પછી તું જોઇ નથી શકતી. આ સ્વાતંત્ર્ય નથી' પછી સ્વેચ્છાચાર છે એમ જરૂર માનજે..." (પૃ. ૫૮.). અહીં, 'બાપુના દિવસ કેટલેટલાં લાગે એક સંમત દૃષ્ટિએ પડે છે, પ્રેમ, કેમ, ઉકળાટ, શીખામણ, કેટલેટલાં અહીં બન્યું છે!

બાપુ ને પ્રશ્ન 'ઉપાંશના' એ પ્રશ્નો દરેક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરતા. હરિજનપ્રવૃત્તિ એમણે 'ઉપાડી એટલે

એમણે બપોં હિંદુ શાંતિનો જાણ અભ્યાસ કર્યો, તે એટલે સુધી કે રાજા રાજા આવતાં સંસ્કૃતનાં પુરુષર પંડિતો જોડે કડાકો સુધી ગાંધીવાદ કરતા, અને પોતાની વાત સામાની પાસે કબૂલ કરાવતા. દરેકને પ્રશ્નો પૂછી મૂંઝવના, ને અપ્રસ્થતા એ શાસ્ત્રોક્ત નથી એ સાબીત કરતા. આ દૃષ્ટિએ બાપુ કેવા સરસ વકીલ હતાં તે દર્શાવે છે. એમની દલીલ કરવાની રીતિ, સામા પક્ષની ઉચ્ચતપાલક તપાસ, સામા પક્ષને મૂંઝવવાની એમની રીતિ, એમની વકીલ શક્તિનું સારું ઉદાહરણ છે. બાપુનાં ઉપવાસ વખતે ખૂબ ચીદાંબલા દેવદાસે 'સાચું કહ્યું હતું કે "તમને દલીલમાં કોઈ પહોંચી શકતું નથી."

બાપુનાં હૃદયની મુલાબમના, બાપુની લાગણીવિષયતા પછી અહીં સારા પ્રમાણમાં જણાય છે. નીલાનાગિણી બાપુનાં કહેવાથી બંધાતો ત્યાગ કરી, માથાના વાળ પહું કઢાવી, બાપુને મળવા આવવા તૈયાર થઈ, ત્યારે બાપુ મહાદેવભાઈને કહે: "એ બાઈએ એકેએકાં મન", પાણ્ય છે અને, અત્યાર સુધી બંધી રીતે સંરખી ઉતરી છે. એને મળતું આજે દોહણું થઇ પડ્યાનું છે." પોલીસવાર આવી ત્યારે જુરી વાન હતી. આજે તો બધું મેં કરાવ્યું છે એ બાન છે એટલે મારાથી મળગળા થવા સિંચાય મળાશે કે કેમ એ ન કહી શકાય. એ તો કોઈ બાપુને પોતાની રંદાઈને આવેલી છોકરીને મળતાં ને લાગણી થાય એ જ લાગણી ચાતની છે મીરાંની વાત જુદી હતી. અણે તો બધું મારી સચનાથી 'કેરું છે એટલે મને : દુઃખ થાય છે." (પૃ. ૨૩૭). બાપુના આ ચિંતાને મહાદેવ ભાઈ જોને 'છવતી ચીરવાની ક્રિયા' કહે છે, તેની જોડે સરખાવતાં બાપુના છાત્રનાં કહ્યું તેમ જ કેમજળ અને તેજોની જાણ થાય છે.

બાપુનાં 'જીવનદર્શન' ઉપરાંત 'બીજાં કેટલાંક શબ્દ-ચિત્રો ને રેખાચિત્રો' પણ બહુ સ્પષ્ટ રીતે મહાદેવભાઈએ કળાકારની અદાથી આલેખ્યાં છે. જેમ કે સરદાંની લાક્ષણિક મનઃકાં પથ્રુ અહીં શાસ્ત્રચર્ચાની ગંભીરતામાં હાથપતું તત્ત્વ પૂર્ણ પાડે છે. બાપુને એક તરફ સનાતનશ્રી ને બીજી તરફ અંગિકર બંને ખૂબ પરિચાન કરતા હતા. એટલે મહાદેવભાઈ કહે: "બાપુ આં તો સનાતનશ્રીના અને અંગિકરવાદીઓનાં બે ઘંટીયાં પડિયામાં આવેને પોસાઈ જવાનું રહ્યું." ત્યારે વલ્લભભાઈ કહે: "પણ પડતી

વચ્ચે પડીએ તો ના! હું તો કહું છું કે પડમાં પડો જ ના. ખાંસે બેમી રહીએ ને બાને પડને એકઠીયને સાથે ધસાના દબ્બે.” સરદારની ચાલુક્યનીતિ અડી દબ્બેએ પડે છે. અહીં હસતાં હસતાં, અહિંસક બાપુજીને એમણે હિંસોનો રસ્તો બનાવ્યો છે. એ જ અશુભતા નેના, અમુક બાંધકરી આપીને જેલની બહાર નીકળ્યા, તેની અહાદુરીનાં અમુક બાપુઓએ વખાણ કર્યાં, એમણે નક્કરજાણે કહે: “હવે તો બહાદુર શયુધ હોય તો મારી.” મારીને બહાર નીકળે. અહીં અંદર પડ્યા રહેશે તો આપણા શયુધ ‘જશી’ સરદારની કલ્પલક્ષિ અને મારી માગનારાઓ તરફનો ઉપાલંબ કેટલો સચેત ને વેધક છે! બાપુએ ૧૯૩૨ માં પાંચ વર્ષની જેલ મટે તૈયારી કરેલી. ‘હાંપમાં અબ્બુ’, કે ગાંધીજીને જોશમાં જોઈને ત્રણ વર્ષ જેલની જેલમાં રાખવાના છે એટલે બાપુ કહે: “લુઓ. હું તો પાંચ કહેનો દનોના। આ તો બે જોઈને થયાં.” અહીં પોતાના વિરોધાત્મક બજારોથી બાપુના પ્રત્યાધાતો નક્કર મળે છે. એના બંધાવમાં વંદનભાષા કહે: “તમે તો પેલા નાનાનાં જેલ કરો છો. એને કેહો: ‘કહું કે અસ્થ તારે પૂટે બાવળો છો, તો કહે ભલે મારે હાંપડો થયો.” બાપુ જોડે આવી છટ સરદાર લઈ ‘સકતા’, એ નાણીને આશ્રય ઉદ્ભવે એ સ્વભાવિક છે.

સરદારની જેમ, ‘દેવદાસ’ પણ અહીં નવા જ સ્વરૂપમાં દબ્બેએ પડે છે. બાપુના ઉપવાસની ખબર સાંભળી પિતૃપ્રેમી પુત્ર; બાપુની આગળ આવી બાપુને મળે એમ સંભળાવે છે. જાણે એ જ ગાંધીજીના વડીલ નં હોય એમ રીસાયલા બાળકની જેમ તેઓ વળે છે. એમણે બાપુને ઉપવાસનું કારણ પૂછ્યું. બાપુએ એને સમજાવ્યું: “પણ પિતૃપ્રેમી પુત્રને મળે એ શી રીતે ઉતરે? એણે તો બાપુને ખૂબ ઝાડ્યા, બાપુ એ બધા વિદ્યાર્થી સાંભળી ખડખડ હસ્યે જતા હતા, એટલે દેવદાસ કહે: “એમ હસી-શું કાઢો છો? તમે મને નથી સમજાવી શકતા તો બીજાને શું સમજાવવાના છો?” વળી પાછા બાપુ એને સમજાવે છે. ત્યારે દેવદાસ બાપુને કહે: “તમે ‘આપું’ ‘આપું’ બોલીને જે બચાવ ન થઈ શકે એવી વસ્તુ છે તેના બચાવ ન કરો. આ તો શુદ્ધ શૂન્યજાહેલી વસ્તુ છે.” વળી પાછા ‘દેવદાસ બાપુને કહે: “આંધ્રમો શો વાંક કાઢો છો? તમે અનેક વસ્તુને બેળી કરી આ વસ્તુ બંગાડી મૂકો છો.” બાપુ વાંજ

સમજાવે ત્યારે પાછા ત્યાં દેવદાસ ચીંધાઈને કહે: “આશ્ર અને લડતમાં પણ હોમવું છે, હરિજન કામમાં પણ હોમવું છે, એવી બધી ભેવડી વાતો શું કરો છો?... તમે દુષ્કામથી પોતા કાઢો છો.” આ ડાયરી વાંચીએ ત્યારે જ આપણને ખબર પડે છે કે બાપુની જોડે દેવદાસ આ રીતે વર્તતા હશે! દેવદાસ બાપુ પર આમ ચીંધાતા હશે, ને, બાપુને આ રીતે વડતા હશે, જો કે એ મીઠ, એ કાષ પ્રેમજન્ય છે.

પરંતુ એ બંધામાં આપણને મહાદેવભાઈના અકિત-ત્વની નેપિછાન થાય છે તે વિરોધ બાપ મૂકી નાખ એવી છે. મહાદેવભાઈ બાપુનાં શરીરને માલીસ કરતાં એમની જોડે મુશ્કાત લેનારાઓની તોંધ લેના, બાપુની ટપાલ સંભાળતા, બાપુનું શરીર દબાવી આપતા: ઉપરાંત, સતત વાંચતા. આપણને સ્વાભાવિક રીતે થાય કે મહાદેવભાઈ ૨૪ કલાકમાં તે કેટલેક કામ કરતા, કે જેની કલ્પના કરતાં પણ આપણને કામમાં આવે? મહાદેવભાઈ આટલા આટલા કામની વચ્ચે ‘મુન બોન ધી નાઇટ’ જેવી શિવન નવસકથા, સંસ્કૃત નાગાનંદ નાટક, ચીનમાં સામવાદ વિષેનું રાજકારણનું પુસ્તક, “Coming Struggle for Power.” “Seen and Heard in Punjab Village” જેવી કૃતિઓ, ગોર ફૂલ શુદ્ધ, એમ ભાતભાતનાં પુસ્તકો વાંચતા તે બધાં એકસરખા રસથી વાંચતા, એની પર વિચારતા અને બાપુની જોડે એની પર ચર્ચા પણ કરતા, ને આવી વિગતોથી ડાયરી રખતા. ડાયરીનાં પાને પાને બાપુ મોટેની અનન્ય શક્તિ, બાપુના વિચારોની રચનાત, મહાદેવભાઈની વિવિધ શક્તિ, તેમની પાંદેલી દૃષ્ટિ. એમની લેખનનીની મોહકતા, એ બધાની વિજ્ઞાન થાય છે. મહાદેવભાઈ, સાહિત્યકાર, રાજકીય પ્રયત્ન, સંસ્કૃત મંત્રી, વિદ્વાન, અખબારી પ્રતિનિધિ, સેવક, કલાશક્તિ, મિત્ર, ચિંતક ને બાપુના બાબદાર એમ અનેક સ્વરૂપે દબ્બેએ પડે છે. મહાદેવભાઈ આ ગ્રંથ દ્વારા જેટલા આપણને બાપુનાં દિલની સીતરમાં લઈ નાખ છે. તેટલાં એમની પોતાની નિકટ પણ લઈ નાખ છે.

વિહંગાંવલોકન

અનંતરાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ

માણુ ડીસેમ્બર માસની ત્રીજી તારીખે માણુ રાજેન્દ્ર-પ્રસાદે ૧૫ વર્ષ પૂરા કરીને ૬૬ માં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રસંગે દેશભરમાંથી તેમની ઉપર શુભેચ્છાઓનો વરસાદ વરસ્યો. તેમને અંગલિ આપતાં રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. મદ્રાબિ નંતારામચ્યા જણાવે છે કે “મોટા મણાતા માણુસો ઉચ્ચ જ હોય છે એમ બનતું નથી, તેમ જ ઉચ્ચ માણુસો મોટા સેખાના હોય છે એમ પણ બનતું નથી. ઉચ્ચતા ઠારા ધણી વખત મ્હાનવી મહત્તને પ્રાપ્ત કરે છે અને ઉચ્ચ માણુસ મંદિરે જ મોટો માણુસ એમ પણ બને છે. ભણે અને સારો સેખાનો માણુસ કેટલીક વાર નમળો અથવા તો ચોતાની ફરજ બાજવવામાં કડક અને દંઢનિશ્ચયી બનવાને અસમર્થ” કે અનુસુક જોવામાં આવે છે, પણ આ કાંઈ સારાપણુ કે શ્રેષ્ઠતા ન હોવાય જેવી રીતે કાંઈ જુની વ્યક્તિને મહાન કહી ન શકાય તેવી જ રીતે નમળા માણુસને ઉચ્ચ માનવીની કક્ષામાં મૂકી ન શકાય. ઉચ્ચતાને અન્તઃશક્તિ સાથે સંબંધ છે; સાચી મહત્તાને અન્તઃકર્ણ, બુદ્ધિ તથા કર્મ-કુશળતા. સાથે સંબંધ છે. જ્યાં કર્મ, બુદ્ધિ અને હૃદય સાથે મળીને કામ કરતાં હોય, જેને બુદ્ધિ આદેશ કરે તેના આચારમાં કંઈ દનકાર કરવામાં આવતો ન હોય, અને હૃદયમાંના જે ધ્યન સ્થરે તે ઉપર બુદ્ધિ પૂરેપૂરું લક્ષ્ય આપતી હોય-આવી વ્યક્તિમાં શ્રેષ્ઠતા બને મહત્તા ઉભરતો સુયોગ અનુસંગોચર થાય છે. માણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદના વ્યક્તિત્વમાં આપણે આ ત્રણે તત્ત્વો પૂર્ણ વિકસિત થયેલ જોઈએ છીએ. તેઓ જેટલા ઉચ્ચ છે તેટલા જ મહાન છે.” આ કથનમાં રાજેન્દ્રમાણુના અનુપમ વ્યક્તિત્વનું વચાર્થ, નિરપણુ કરવામાં આવ્યું છે. જીવનના પ્રારંભથી જ તેઓ રાજકારણ સાથે જોડાયતા

હોવા છતાં તેમનામાં એટલા ઉંચા પ્રકારનું સૌમ્ય, શ્રેયનિષ્ઠા અને સત્યની ઉપાસના છે કે આજના અનેક રાજકારણી મહાપુરુષોમાં તેમનું સ્થાન અનોખું છે, અને ‘અનંતરાણુ’ એ નિરોપણુ માત્ર તેમને જ લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. આવા વિશિષ્ટ પુરુષ હજુ ધણું વયો જીવે અને દેશને અનેકવિધ સેવાઓનાં લાભ આપતા રહે એમ આપણે પ્રાર્થના કરીએ

પૂજ્ય ઠક્કરબાપા

પૂજ્ય ઠક્કરબાપાએ તા. ૨૬-૧૨-૪૯ના રોજ ૮૦ વર્ષ પૂરાં કરીને ૮૧ માં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમના આ જન્મદિવસને પ્રમુખે ઠેર ઠેર ભારે સદ્ભાવપૂર્વક ઉજવ્યો. ૧૯૯૬માં પણ નગના મારે એક બંધ સમરૂંલ મહત્વમાં આવ્યો અને આ પ્રસંગે અનુલક્ષીને તૈયાર કરવામાં આવેલ એક ગ્રંથ તેમને ભેટ આપવામાં આવ્યો, હિંદના અનેક સમાજસેવકોમાં ઠક્કરબાપાનું અમતમ સ્થાન છે. તેમનો જન્મ ઇ. ૧૮૬૯માં થયો; એલ. સી. ઇ.ની પરીક્ષા પસાર કરી કાઠિયાવાડ રત્નવે બાંધકામમાં તેમણે નોકરી સર કરી, એવા જ કામ માટે તેઓ આફ્રિકા ગયા. ૧૯૦૪માં મુંબઈની મુનિસિપાલિટીમાં જોડયા, ઇ. ૧૯૧૪માં ૪૫ વર્ષની ઉંમરે એ નોકરી છોડીને સદગન ગો.ભગેની સરવસ્વ આદિ હિંદી સે સે વડીમાં જોડાય. ૧૯૨૧માં આજ સુધી નેમનું મેવ ક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર વિકસતું અને વિસ્તરતું ગયું છે. આવી અપૂર્વ સેવાયોગીની ૩૫ વર્ષની એકધારી કારકિર્દી એ લાંબા ઉમારુંકર જણાવે છે તેમ “એક એકથી ચરિયાતાં એવાં ઠક્કર સેવાકોની ગાથા છે” આજે તેમના શરીર ઉપર જ્વાલરયા ખૂબ પ્રમાણમાં આકમણુ કરી રહી છે; એમ છતાં પણ એમને આત્મા આ ૧ પણ એટલી જ મુલાન છે, એટલે જ સેવાજૂઓ છે. ઠક્કરબાપા ભારતવાંની એક અખોડ આત્મ-

વિશ્રુતિ છે. તેમને આ પ્રસંગે આપણે સંપૂર્ણ કાર્યક્ષમ આદેશ્ય છુટ્ટાએ કે જે વડે તેમના તરફથી હજુ પણ પ્રતીતે અનેક સેવાઓનો લાભ મળતો રહે!

દેશની અઘડતન આર્થિક પરિસ્થિતિ

આજની આર્થિક પરિસ્થિતિ અમુક અંશે અનોખી છે. ઉંચા અને વધતા જતા ભાવ, કચરાતું ઉત્પાદન, મૂડીના રોકાણોના તદ્દન અભાવ, આપણું પરાવર્તી બાહ્યતંત્ર અને આ બધા ઉપરાંત આર્થિક કોરકડીનાં ઝુલ્મતાં વાલણોએ લીધે વાતાવરણ ધીમે ધીમે મંદીમાં ફેરવાતું જતું લાગે છે. આજની આર્થિક પરિસ્થિતિ સમજવા માટે બે ત્રણ ચાવીરૂપ ઘટનાઓ સમજવી ઘટે છે. પ્રથમ તો અર્થતંત્રમાં 'પ્રાથમિક' પેસી ગયેલું જંગી નાણાંમંડળ એટલે કે ડ્રગાચો. આઝાદીના આઝ-મન પછી આર્થિક નીતિમાં જે અગત્યનુક્રમ (Priority) જળગરો હોત તો ડ્રગાચાના પ્રતિકારને પ્રથમ રચાત મળત; પરંતુ સરકારની ડ્રગાચા-વિરોધી નીતિનું હજુ સુધી કશું પરિણામ નથી આવ્યું એમ કહીએ તો ચલે. ડ્રગાચા વિરોધી નીતિ જાહેર થયાને આજે એક વર્ષ પૂરું થઈ ગયું છે (એ ક્યોબર, ૪૮), જ્યારે ભારતીયો આંક ૧૯૩૯ની સરખામણીમાં આજે ૩૬૦ ની આસપાસ છે. આમાં ધાનનો આંક ૪૦૦ લગભગ છે અને ઉલોઓના કાચા માલનો આંક ૪૭૦ છે. ભાવનું આવું ઉંચું ધોરણ ઉઘીગા અને દેશના અર્થતંત્રના બધાં ક્ષેત્રોને બેઝરૂં છે. રૂપિયાની કિંમત આથી ખૂબજ ઘટી ગઈ હતી. પરંતુ અઢારની ઘૂનવા પૂરતો તો રૂપયો પહેલાં જેટલો જ હતો. રૂપિયાનો જે દરખાડો (Devaluation) સરકારે જાહેર કર્યો તે આ દૃષ્ટિએ બાજબી જ હતો. રૂપિયાના આંતરિક અને બાહ્ય મૂલ્યમાં જે માંગે રહી ગયા હતાં એની અસર દેશના વેપાર ઉપર પડતી હતી. આપણી આયાત ચાલુ રહતી હતી-પ્રધતી જતી હતી; પરંતુ આપણા ઉંચા ભાવોને લીધે આપણી નિકાસ આયાતને સમાનર નહોતી રહી શકતી. પરિણામે હિંદને પ્રાદેશિક વેપારમાં ખાધ રહેતી. આવા વાતાવરણમાં દર-ઘટાડો કરીને નિકાસ વધારવાનો નહિ, તો આયાત ઘટાડવાનો પ્રયાસ આર્થિક નીતિની દૃષ્ટિએ આવકદારાયક ગણાય. પરંતુ દરઘટાડાને પૂરો ફાયદો આપણને મળી શકશે? આ પ્રથમ આપણને અર્થતંત્રના બીજા મુદ્દા તરફ લઈ જાય છે.

કાંઈ પણ ચીજ નિકાસ કર્યા પહેલાં એને પેઠા કરવી પડે, અને જે નિકાસ વધારવી હોય તો ઉત્પાદન વધારવું જોઈએ. શું નિકાસના ઉત્પાદનમાં વધારો થઈ શકે તેમ છે? આપણી નિકાસમાં મુખ્ય સ્થાન શણ અને કંતાનનું જાય છે. શણનો કાચો માલ આપણે પાકિસ્તાન પાસેથી મેળવીએ છીએ; પરંતુ પાકિસ્તાને દરઘટાડો નથી કર્યો. આથી અમુક અંશે પાકિસ્તાન પણ હાર્ડકરેન્સી (hard currency area) થયો કહેવાય. પાકિસ્તાનનું આ અપરાદરૂપ પગલું એના પુરાતત્ત્વના વેપારમાંથી જન્મ્યું છે; પરંતુ એમાં બહુ લાંબી દૃષ્ટિ નથી લાગતી. કાચું કાચું શણ અને રૂ બંનેની ખરીદી આપણા દેશે લગભગ બંધ કરી છે. પરિણામે એ બંને ચીજોના ભાવ પાકિસ્તાનમાં નીચા બેસવા માંડ્યા છે. દરઘટાડો પહેલાં હિંદની કાચા શણની આયાત ૪૦ લાખ ગાંસડી અને કાચા રૂની આયાત ૪ થી ૪ ૧/૨ લાખ ગાંસડી હતી. આ બંનેમાં ઘટાડો થયો. પરિણામે પાકિસ્તાનમાં એ બે ચીજોના ભાવ ઘટ્યો, અને જે પાકિસ્તાનની સરકાર દર-ઘટાડો નહિ કરી શકે તો એ મલકા ભાવ ઘટયા જ કરશે. (એવી સ્થિતિનું અનુમાન થઈ શકે છે કે જેમાં જેટલો પાકિસ્તાનના રૂપિયાનો ભાવ આપણા રૂપિયા કરતાં ઉંચો છે એટલો જ ત્યાંની નિકાસ કરવા યોગ્ય ચીજોનો ભાવ ઘટે જેથી પરિસ્થિતિ પહેલાં જેવી જ બની જાય.) પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય કે પ્રાંતિક વેપારના ફાયદા ગેર-ફાયદા ટિપ્પણી હોય છે. જે આપણે પાકિસ્તાન પાસેથી નહિ ખરીદીએ તો તેટલું એ પણ આપણી પાસેથી નહિ ખરીદે. આપણી કાપડની નિકાસ ઘટે અને પોલાદની નિકાસ ઉપરની જકાતને લીધે એ પણ ઘટે. એકંદરે આ બે પાકેશી દેશોના વેપાર જે ૧૯૪૮-૪૯ માં લગભગ ૧૮૦ કરોડ રૂપિયા જેટલો હતો તે સારો એવો ઘટે એવી શક્યતાઓ છે.

દરઘટાડાને લીધે ડ્રગાચાનો પ્રશ્ન ફરી પાછો આરોગ્યી પ્રવેશ કરે છે. પહેલાં કહ્યું તેમ ભાવનું ધોરણ લગભગ ૩૬૦ની આસપાસ રહ્યું છે. નિકાસ (કાલર ક્ષેત્ર અને પાકિસ્તાન જેવા દેશોમાંથી) ઘટવાથી દેશના ઉત્પાદનના ભાર હજુ ઉંચા જશે. ડ્રગાચાનું વિવચક સરકાર ધારે છે તેટલી સહેલી રીત તોડી નથી શકતું. આપણે એ સમજી લેવું જરૂરી છે કે અમુક હદથી વધી પડેલા ડ્રગાચાને ભાવનિયમન કે ભાવકાપ નથી વચ કરી

ચકતા. વંધી પહેલા પૈસા એક વા બીજી રીતે પોતાનો માર્ગ શોધી લે છે, ભાવનિયમનોની ઉપરવટ, જમને કાર્ગામનર સજે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અનાજ અને કાપડના ભાવમાં ૧૦ ટકા ઘટાડો કરવાની સરકારની આવકારદાયક યોજનાથી બહુ લાભ નહિ થાય. આમ જો સામાન્ય ભાવનો આંક ઉચ્ચ જ રહેતો હોય તો ઢાલની બીજી બાજુ કાંઈ ઉજળી નથી. મૂંઝાણ, રોકાણમાં નરમાય રહી છે. કુળાવાની સમગ્ર અસર નીચે નથી મૂંઝાણ રોકાણ લગભગ અચકપ બની ગયું છે. કાંઈક આવ્યા જ અર્થમાં આપણા તત્વજ્ઞાનીઓએ પૈસાને માયા કહી હતો? દુકામાં આર્થિક ભવિષ્ય ઉજળી નથી, કારણ એવાથી શ્રદ્ધા ડગી ગઈ છે.

વંધી પહેલા નાણામંડળ સામે રહી રહીને સરકાર અર્થમાં કાપકૂપ કરી છે, ફરજિયાત પગારઘટાડા અને ફરજિયાત બચત કરવાના રાષ્ટ્રવાપી કાર્યક્રમની રૂપરેખા બહાર મૂકી છે. પરિણમે પુનઃચનાની યોજનાઓ લગભગ અભરાઈ ઉપર મૂકાઈ જશે. આમાં સરકારનો આચર્ય સ્તુત્ય છે; પરંતુ પગાર ખાનારા વર્ગ કરતાં બીજા વર્ગ પાસે રહેલા ફાળસ નાણાં વિશેની સરકારની નીતિ મોટી છે. આપણે છપ્પીએ કે વડા પ્રધાન અને સરદારની નૈતિક અપાલ એ પ્રકારની છેલ્લી જ અપીલ હોય હિંદુનું નડું બંધારણ.

હિંદી વિધાન સભાએ તા ૨૧-૧૧-૪૬ ના રાજ ઝીજ વાચનમાંથી પસાર થયેલ બંધારણને સમગ્રપણે, - મોહાના હઝરત મોહાનીના અપવાદ સિવાય-સર્વાનુમતે પસાર કર્યું, અને સભાપ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે તે ઉપર પોતાની સહી મૂકીને તેને કાયદેસરનું સ્વરૂપ આપ્યું. આ બંધારણમાં રહેલા અગ્રવના મુદ્દાઓનું શ્રી. ચીમન-લાલ ચક્રપાઈ ઠાકે આ અંકમાં પ્રગટ થયેલ પોતાના લેખમાં સુંદર અને સંક્ષિપ્ત વિવેચન કર્યું છે. આ આપું બંધારણ ઘડવામાં અને કલમવાર પસાર કરાવવામાં રૂઢી વધારે મદદનો ફાળો કાયદા-પ્રધાન ડૉ. અખિલેશ્વરે છે. એ એક કુદરતની વિચિત્ર ઘટના છે કે એક વખતના, ગોંધી વિરોધી, કોંગ્રેસ વિરોધી અને એ રીતે આઝાદી વિરોધી ડૉ. અખિલેશ્વરે દેશને આઝાદી પ્રાપ્ત થતાં નવા પ્રધાનમંડળમાં કાયદાપ્રધાનનું સ્થાન પામે અને જે હારા આખા દેશનો ભાગિ રાજ્યવહીવટ નિર્માણ થવાનો છે તેના મુખ્ય પ્રજેતા પણ ડૉ.

અખિલેશ્વર જ બુને. ડૉ. અખિલેશ્વરે પોતાને સુપ્રત થયેલા કાર્યમાં જે અસાધારણ ચિહ્નતા, કુશળતા, પીરજ, ક્રેક અને કાયદેશતા દાખવેલ છે તે મટે સમસ્ત રાષ્ટ્રના તેમને મનપાદ ઘટે છે. આ બંધારણનો સમગ્રપણે અમલ ૧૯૫૦ ના જનસુઆરીની ૨૬ મીં તારીખથી (૧૯૩૦ની સાલથી. આજ સુધી જે સ્વાતંત્ર્ય લિ તરીકે એળખાતો અને મનાતો આવ્યો છે તે દિવસથી) થઈ થશે અને તેના અનુસંધાનમાં પુખ્ત થય મત વિચાર મુજબ દેશ કદી નહિ બેચેરી અને જુલોની તેવી વિરાટ ચૂંટણીના દેવગ્યાપી આયોજનનો પ્રારંભ પલ્લુત્વારથી થશે.

આ બંધારણની કેટલીક રચૂળ વિગતો તેષ કરવા જેવી છે. વિધાન સભાને આ બંધારણ પૂરું પસાર કરતાં બનાબર ૩ વર્ષ થયાં, જેમાં પહેલું વર્ષ રાજ્યો અને મુસલમાનોના અસહકારને લાંધે વ્યર્થ ગયું. બંધારણના ઘડતર પાછળ (તા. ૨૨-૧૧-૪૬ સુધીમાં) રા. ૧૩,૯૬,૫૨૬નો ખર્ચ થયો. વિધાન સભાનાં કુલ ૧૧ અધિવેશનો થયાં; જેમાં કુલ ૧૧૫ દિવસ બેઠકો મળી અને જેમાંથી ૧૧૪ દિવસો બંધારણનો ખર્ચ થયેલા અને પસાર કરવામાં બ્વતીત થયા. વિધાન સભાનાં ૧૧ અધિવેશનોમાં પહેલાં છ અધિવેશો તો માત્ર ધ્યેયનિર્દેશ કરતો પ્રસ્તાવ નક્કી કરવામાં અને જુદી જુદી કમીટીઓના રિપોર્ટોની ચર્ચાઓનું પસાર થયાં. ૧૯૪૭નાં ઓગસ્ટની ૨૯મી તારીખે નીમવામાં આવેલી, બંધારણનો ખર્ચો ઘડનારી સમિતિને પોતાનું કામ પૂરું કરતાં ૧૪૧ દિવસ લાગ્યા. છેવટે નક્કી કરવામાં આવેલ બંધારણમાં ૩૬૫ કલમો છે અને ૮ પરિશિષ્ટો છે.

આ રીતે નિર્ણીત થયેલું આપું બંધારણ છેવટની મંજૂરી મટે રજૂ કરતાં ડૉ. અખિલેશ્વરે નીચેનાં ત્રણ મુદ્દાઓ બહુ ભારપૂર્વક રજૂ કર્યા હતા.

(૧) જો આપણે પ્રાપ્ત થયેલ સોદાસિત રાજ્યબંધારણને સુરક્ષિત મનાવવું હોય તો. સામાજિક તેમજ આર્થિક ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા મટે કેવળ બંધારણપુરસ્કરના માર્ગોને જ મજબૂત રીતે વળગીને ચાલવાનો નિરધાર કરવો જોઈએ. હિંસાત્મક ક્રાંતિનો માર્ગ કે સવિનય બંધ, અસહકાર કે સત્યાગ્રહના માર્ગોને લંબેશાને મટે તિરાજલિ અપવી જોઈએ.

(૨) આંધ્રી વીરપૂજારી આપણે દર રહેડું જોઈએ, અને ગમે તેવા મોટા માણસને પણ સ્વસત્યથી

અનાવવાના પ્રયોજનથી હમણાં મેનતા રહેતું જોઈએ.

(૩) આમ રાજકીય, લોકશાસન પ્રાપ્ત કરીને સતીય ચિન્તવનો ઘટના નથી. સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ લોકશાસનની અને સમાનતાવાળી રચાવના થવી જોઈએ. ઉંચા તીથાને ભેદ જ્યાં જ જોઈએ; થોડા શ્રીમંત અને અદળક દરિદ્ર-આવી અસમાનતાનો નાશ થવો જોઈએ.

બધારણના ખરડા ઉપર ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે સહી કરતાં એક ભવ્ય પ્રયત્ન કર્યું હતું અને બધારણની મર્યાદાથી સમલોચના કરી હતી. આવી રીતે અમલમાં આવતું બધારણ રાષ્ટ્રની આબાદી અને સુખ્યેનમાં વધારો કરે અને રાષ્ટ્રનાં શ્રેયપ્રેરનાં સાધનામાં બધી રીતે મદદરૂપ થાય એવી પ્રાર્થના પૂર્વક આ નવા બધારણને આપણે આવકારીએ.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી

ગયા ઓક્ટોબર માસ દરમિયાન મુંબઈની ધારાસભાએ ગુજરાત યુનિવર્સિટી બીજા પસાર કર્યું છે. જેના પરિણામે બહુ યોગ્ય સમયમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવામાં આવશે એમ પાકે પાપે આશા બંધાય છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી વિશે માવળંકર સમિતિએ જે રીપોર્ટ અને બજામણો કરી હતી, તેની વિસ્તૃત સમીક્ષામના યુગદ્યંતના સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં કરવામાં આવી હતી. તે બજામણોને પ્રકુર ખરો લાગે છે તે પસાર કરવામાં આવેલા બીજામાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ફેરફારોના મુખ્ય મુદ્દો આ છે. મૂળ રીપોર્ટમાં શિક્ષણ અને પરીણાના આશ્રમ તરીકે અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ પાંચ વર્ષ સુધી મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો હતો, જે લંબાવીને દસ વર્ષનો કરવામાં આવ્યો છે.

આ યુનિવર્સિટીનું સામાન્ય સ્વરૂપ પોતાની હકૂમનની અંદર આવેલી કોલેજોને માન્યતા આપનાર (affiliating body) સંસ્થાનું રહેશે. આ ઉપરાંત તુરતમાં નહિ, પણ ત્રણ વર્ષ બાદ અમદાવાદ પોતે વસવાટની સગવડગણું અને શિક્ષણનું કામ કરતું યુનિવર્સિટીકેન્દ્ર બની શકશે. આ યુનિવર્સિટી માટે નક્કી કરેલા પ્રદેશોમાં આવેલી કોઈ પણ કોલેજ કે શિક્ષણસંસ્થા, સરકારની રજા, વગર કાયદેસર રચાયેલી બીજી કોઈ યુનિવર્સિટી સથે કોઈ પણ જ્ઞાનના સંબંધ રાખશે નહિ, અથવાતો તેના કોઈ પણ અધિકાર

મેળવવા પ્રયત્ન કરશે નહિ. આવી જ રીતે મુંબઈ પ્રાંતમાં આ યુનિવર્સિટીના પ્રદેશની બહાર આવેલી કોઈ પણ કોલેજ કે શિક્ષણસંસ્થા અથવા પ્રાંત બહારના કોઈ પણ બીજા પ્રદેશમાં આવેલી કોઈ કોલેજ કે શિક્ષણસંસ્થા, યુનિવર્સિટી અને પ્રાંતિક સરકારને કીક લાગે તે શરતે અને મર્યાદાએ સહિત આ યુનિવર્સિટી સથે જોડાઈ શકશે હાલ તુરત મટે મુંબઈના ચર્ચર્સ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ (ચાન્સેલર) યશો. નિયામક-સભા (સેનેટ) ની બેઠકમાં હાજર સભ્યોની બહુમતીએ બજામણ કરવા ચાર માઉસ માંથી એકની કુલપતિ કુલનાયક (વાઈસ ચાન્સેલર) તરીકે નિમણૂક કરશે. આ કુલનાયક બીજામારદાર અધિકારી રહેશે, પણ નિયામક-સભા ધારાધોળી દ્વારા કુલનાયકની જગ્યા આખા વખતની અને પગારદાર બનાવી શકશે. તેની નીચે કુલપતિ (રેક્ટર) અને તેની નીચે મહામાત્ર (ચેન્સેલર) આખો વખત કામ કરનાર પગારદાર અધિકારી રહેશે. હાલ તુરત પ્રાંતિક સરકાર જે વર્ષથી વધુ નહિ એવી મુદત માટે એક કુલનાયક (વાઈસ ચાન્સેલર)ની નિમણૂક કરશે અને ત્રણ વર્ષથી વધુ નહિ એવી મુદત માટે એક મહામાત્ર (ચેન્સેલર)ની નિમણૂક કરશે જ્યાં અગાળાના સમય માટે પ્રાંતિક સરકાર નીમેલી પદ્ધતી વધુ નહિ એવા સભ્યોની બનેલી એક સલાહકાર સમિતિની મદદથી કુલનાયક યુનિવર્સિટીનું બહુ પ્રારંભિક કાર્ય કરશે. છ માસની મુદતમાં (કે ત્રણમાં વધુ એક વર્ષના ગાળામાં) આ સમિતિની મદદથી કુલનાયક સેનેટ, મી-ડીકેટ, એકેડેમીક કાઉન્સિલ અને એવી બીજી સંસ્થાઓ સમિતિનું બંધારણ અને રચના નક્કી કરશે અને એ બધી સંસ્થાઓ અને સમિતિઓ પ્રાંતિક સરકાર ઠરાવે ત્યાંથી સત્તા ઉપર આવશે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ તાત્કાલિકમાં જ સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હંસિદ્ધલાલ દિવેદીઆને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલનાયક (વાઈસચાન્સેલર) તરીકે મુંબઈ સરકાર તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યા છે આ સ્થાન માટે શ્રી હંસિદ્ધલાલની યોગ્યતા માટે બે મત છે જ નહિ અને તેથી તેમની આ નિમણૂક માટે તેમને ગુજરાતનાં અલિનન્દન ધોરે છે. આમ હોવા છતાં પણ અહીં એ જણાવતું અસ્થાને નહિ ગણાય કે ગુજરાત યુનિવર્સિટી ઉભી કરવામાં તેમજ તે માટે નાણાં

મેળવવામાં આવે સુધી જેમણે પાર પિનાતી નહેમત ઉઠાવી છે, અને આ રીતે ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું બીજા આઠથી જણદીથી પસાર થવાનો યશ પણ જેમના ફાળે જાય છે, જે આજસુધી આખી પ્રજાતનઃ પ્રાણરૂપ છે તેવા દાદાસાહેબ મારજીકરની આ નિશિષ્ટ સ્થાન માટે સંશોધ યોગ્યતા હતી, અને તેમની જ આ સ્થાન માટે વરણી કરવામાં આવશે એમ ચોતરફથી આશા મવવાનાં આવતી હતી. તેમ જન્યુ' હોત તો ગુજરાત માટે એ વધુ શેભારૂપ લેખાત, પણ સરકારી કૃપાનો કળશ થી હરસિદ્ધભાઈ ઉપર ઉતર્યો અને મુનિવર્સિટીનો તેઓ પણ બહુ લાભો અનુભવ ધરાવે છે, તો આપણે આશા રાખીએ કે તેઓ કુશળતાપૂર્વક ગુજરાત યુનિવર્સિટીના નાવને બહુ જલદીથી તરતું કરે અને લાંબા વખતથી જેતું આપણે સૌ તીવ્ર ઝંખનાપૂર્વક રવેતું મેવતા હતા તેને મૂતરવરૂપ આપવામાં તેમને પૂરી સફળતા મળે

ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણમાધ્યમ

યુનિવર્સિટીના નવા કાયદા મુજબ શિક્ષણના તેમ જ પરીણાના માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી અથવા રાષ્ટ્રભાષા (એટલે કે દેવનાગરી લિપિ વાળી હિંદી) ઉલ્લખમાયી મળે તેનો ઉપયોગ થઈ શકશે અને જ્યાં વર્ષ સુધી અંગ્રેજીનો પણ ઉપયોગ ચાલુ રાખી શકાશે આ રીતે શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે હિંદીને વિદ્યે જે અવકાશ આપવામાં આવ્યો છે તે સાથે ગુજરાતના કેટલાક વિદ્વાન વિચારકો અને શિક્ષણપ્રાણીઓનો વિરોધ જોવામાં આવે છે, અને અંગ્રેજીને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ચાલુ રાખવામાં જે વાંધાઓ રજૂ કરવામાં આવતા હતા તે જ વાંધાઓ તેઓ હિંદી સામે રજૂ કરી રહ્યા છે. અંગ્રેજી અને હિંદીને આમ એક કક્ષા ઉપર મૂકીને આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવે છે ને ઉચિત નથી. અંગ્રેજી કેવળ પહેલી ભાષા છે, અને જામેલી ભાષા છે. અને તેનું ન્યાં સુધી પ્રચુર ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી પ્રાદેશિક ભાષા કોઈ મળે ઉચે આવે તેમ છે જ નહિ. તેથી શિક્ષણના માધ્યમનું ક્ષેત્રમાંથી જેટલી બની શકે તેટલી જલદીથી અંગ્રેજીને વિદાય આપવામાં આવે તે અત્યંત આવશ્યક છે. પણ હિંદી તો ગુજરાતીને બહુ નજીકની ભાષા છે; તેણે પણ હજી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પોતાની જમનાટ કરવાની છે. હિંદી નવા રાજ્યપંચાલયમાં તેને

રાજભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે; નવી યુનિવર્સિટીને સંખ્યાબંધ નવા અધ્યાપકોની ગરજ પડવાની છે જે ગુજરાત પૂરા પાડી શકે તેમ છે જ નહિ. હિંદીના અભ્યાસ કર્યા સિવાય પણ ગુજરાતની સમગ્ર જનતાને હિંદી સમજવામાં જરા પણ મુશ્કેલી લાગતી નથી, અને હિંદીભાષી અનેક સાધુસતોના સતત સમાજમાંથી આમજનતાના શિક્ષણના, અને ખાસ કરીને ધાર્મિક શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે તો હિંદીનો કંઈ કાળથી સ્વીકાર થયેલો જ છે. આપણે આજનો વિદ્યાર્થી અભ્યાસના પ્રારંભકળથી હિંદી શીખવાનો જ છે. વળી આખા રાષ્ટ્રને અનુસંધાને અનેક પાઠ્યપુસ્તકો હિંદીમાં રચાવાનાં છે. તેથી કોલેજના વર્ગોમાં જો કે પ્રાધાન્ય તો ગુજરાતીને જ રહેવું જોઈએ-અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં આથી અન્યથા બને એ શક્ય જ નથી-આમ છતાં પણ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પિકલે હિંદીનો સ્વીકાર કરવામાં આવે એમાં કશું પણ અનુચિત થતું હોય, કે પ્રાદેશિક ભાષાના વિકાસને જગા પણ બાધ આપવાનો સંભવ હોય એમ લાગતું નથી. કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના અનુસંધાનમાં જ્યારે શિક્ષણનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે કેવળ પોતાના પ્રાન્ત પ્રતી જ એ વિચારણાને મર્યાદિત કરવી ધટતી નથી. તે વિચારણામાં આખા રાષ્ટ્રને ધ્યાનમાં લેવું ઘટે છે. આજે આપણે બે તેટલી વાતો કરીએ પણ ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રદેશોમાંથી અને ખાસ કરીને અત્યંત કારણોમાંથી અંગ્રેજી ભાષાને દૂર કરવાનું કામ કાંઈ નાનું સૂતું નથી. અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં પાર વિનાનાં પાઠ્યપુસ્તકો અને તત્સંલક્ષ સાહિત્યના સ્થાને આપણે કેટલાં ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકો અને તે સાથે જોડાયેલ સાહિત્ય-અને તે પણ ઉચ્ચ શિક્ષણને લગતું-પેદા કરી શકીશું એ પ્રશ્ન બ્યવહાર રીતે આપણે વિચારવું ઘટે છે. વળી દરેક પ્રાંતની યુનિવર્સિટીને આ પ્રશ્ન મૂકવવાનો છે. હિંદી ઉત્તરેતર આખા દેશમાં સર્વસામાન્ય ભાષા બનવાની જ છે. એ હકીકત ધ્યાનમાં લઈને શિક્ષણને લગતું બધું જ સાહિત્ય પોતપોતાની ભાષામાં ઉતારવાનું કોલ ઉપર સંયમ રાખીને (કાનુજ કે એ કોલની સિદ્ધિ દુરતતા બંનેમાં) તો જરા પણ શક્ય જ નથી) હિંદીમાં ઉતારવામાં આવેલું સાહિત્ય જરૂરમુજબ અપણા ઉપયોગમાં લેવાની વ્યવસ્થા સ્વીકારવામાં આવે, અને એ જ રીતે આનંદપ્રાંતીય ખ્યાનિવાળા હિંદીમાંથી અધ્યાપકોની સેવાનો કાલ લેવાનો પણ આપણને ચાલુ અવકાશ રહે

એમાં ખોલું શું છે? અવકાશ દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ જ સાચો માર્ગ છે, અને તેથી શિશુજીના વિકલ્પ માધ્યમ તરીકે હિંદી સામેના વિરોધમાં વળતું કરતાં રહેને ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસને ધક્કો લાગશે, એવી ભડક વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. છતાં પણ દરેક કુદૈર્ગ્યને આ સંબંધમાં માત્ર ગુજરાતીને શિશુજીના માધ્યમ તરીકે રાખવાની પૂરી છૂટ આપવામાં આવી છે. વળી હિંદીને તો વિકલ્પે રચન છે, એવી ગુજરાતીની ઉપેક્ષા યોગ્ય એમ વિચારવું; એ ગુજરાતી ભાષા વિશેની આપણી નિષ્ઠાને ઠાકરપદ બનાવવા બરાબર છે. આપણી યુનિવર્સિટી, આપણે કર્તાદર્તા અને આપણે ગુજરાતીને જરૂરી પ્રાધાન્ય નહિ આપીએ એ કેમ અને? તેથી આ કારણે હિંદી સામે જે વિરોધ કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી.

રાજ્યસત્તાના વિરુદ્ધ કેન્દ્રીકરણમાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યનું સ્થાન શું ?

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ પોતાના અમેરિકાના પ્રવાસ દરમિયાન કેમ્બ્રિજનીંયા યુનિવર્સિટી સમક્ષ એક નિશિષ્ટ પ્રવચન કયું હતું. જેમાં ખીલ કેટલાએક મુદ્દાઓ ચર્ચાતાં આજની રાજ્યસત્તાના કેન્દ્રીકરણ ઉપર રચાણી સંસ્કૃતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં વ્યક્તિનું સ્થાન શું, અને તેના સ્વાતંત્ર્યનો કાંઈ અર્થ. ખરે કે નહિ એ વિષય ઉપર મોક્ષતાં જણવું હતું કે:—

“અધુનિક સરકારોના વિકાસ તેની અનેકવિધ ભગ્ય સિદ્ધિઓ સાથે ગાળવલિદિષ્ટ અને સત્તાના કેન્દ્રીકરણ તરફ જતીને કલેશોત્તર ઘસડી રહેલો છે અને વ્યક્તિત્વ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર વધારે ને વધારે આક્રમણ થઈ રહ્યું છે. હાલ્ય કેટલાક અધી આ અનિવાર્ય છે, કારણ કે આજની દુનિયા વિપુલ કેન્દ્રીકરણ ચિંતાથી ચાલી રહે તેમ છે જ નહિ. આમ છતાં પણ આ કેન્દ્રીકરણનું નિર્માણ એટલી હદ સુધી જવું દેખાય છે કે, વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય કેવળ લાપ્રાપ્ય બની રહ્યું છે. દરેક બાબતમાં રાજ્ય સત્તાધિતરી બની ગયું છે અથવા તો અમુક વ્યક્તિઓની મંડળના હાથમાં એટલી બધી સત્તા આવી પૂરી છે, કે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય માટે કોઈ અવકાશ જ દેખાતો નથી. આ ઉપરાંત જિલ્લા જિલ્લા એટલીક વખત પરસ્પર વિરોધી વિચારપણો પેતપોતાનું ક્ષેત્ર સિદ્ધ કરવાના હેતુથી જ આપા સત્તાગત કેન્દ્રીકરણને, પ્રારંભાત આપે છે. આનું પરિણામ આખરે માણસમત્તા અનુપમા જ આવે, એટલું જ નહિ, પણ સમીકરણો ને મનવત્તાના વિકાસ માટે અર્થત આવશ્યક છે તેને પણ વદન પર્યાજી બનાવવામાં

પરિણમે. ગાળ્યની કેન્દ્રીકૃત સત્તા અને દરેક વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય ભજનાય અને સરખી વધે તેને પ્રાપ્ત થાય એવી પાસા પાયાની સમાભરણના, આ એ વચ્ચે કોઈ મધ્યમ માર્ગ આપણે શોધવો જ પડશે. આપણે આપણા સમાજની આપણી કલ્પના મુજબ રચના કરીએ તે પડેલાં આ અને આવા પ્રશ્નોને આપણા હિલમાં ઉકેલ શોધવો પડશે.

આ યુનિવર્સિટી કે ન્યાં જગતી પેઠીએ ભવિષ્યનો જીવન-વ્યાપાર કેમ જિતવો અને તેને લઈતી જવાપરકીઓનું કેમ બાંધ કરવું એ બાબતની કેળવણી અને તાલીમ આપવામાં આવે છે, તેવી યુનિવર્સિટી કરતાં વધારે સુચિત્ય રચણ આવા પ્રશ્નોની ચિંતાણ કરવા માટે બીજું કંઈ હોઈ શકે? આને ન્યારે હું કદરતી સાહત્ય અને સાહિત્યી આત્યત્ત મનોહર લાગતા અને માણસની સમીક પ્રજાનું દર્શન કરાવતા આ યુનિવર્સિટીના બચ મંડાણ વચ્ચે ઉભો છું ત્યારે દુનિયાની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓ જે ધરી ભૂલ નહોતું છું. જૂતકાળ, એશિયાનો, યુરોપનો, અને અમેરિકાનો જૂતકાળ મારી કલ્પનાને ચોતાઈથી ધેરી નવો છે, અને વતમાનની અસ્થિધારા ઉપર ઉભો ઉભો હું બનિયમાં ડોડિયું કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. આ જૂતકાળમાં પ્રતિજ્ઞ સચિતો વચ્ચે અને પાર નિનાની મુરકેલીઓ સામે માનવીને કઈ કાળથી લડતો ઝંખડતો હું જોઉં છું. એ માનવીને કેટલાયે વાર પોતાની ભલતુ સંધિદાન આપતો અને કે સઉપર લડતો હું નિહાળુ છું અને સાથે સાથે એ જ માનવીના આત્મનો પુનઃ પુનઃ જન્મ પામેનો, અને દરેક વિદ્યણુ સામે વિજયને પ્રાપ્ત કરતો નિરખું છું. ઇતિહાસનો આવો સપ્રમાણ ખ્યાલ આપણે ક્યાનમાં લઈએ, તેમાંથી શાણપણ અને ધૈર્યને શોધી કાઢીએ અને જૂત કે વતમાનનો વધારે પડતો વિચાર કરીને અમળીની-ગાળિના ભોજન ન બનીએ. વિદ્યાય થયેલા એ અધ્યત્ય પેઠીઓના આપણે વાસ્તવર જીએ-અને આ મહાન વિજયના કાળમાં લાજ ભજવવા માટે આપણે જન્મ ધારણ કર્યાં છે. આ એક મોટો લડાવો અને જવાબદારી છે અને એ આપણે ભય કે આરા મા વિના સ્વીકારી લેવી જોઈએ. સ્વાતંત્ર્ય માટે લડતા માનવીની અનેક કથાઓ ઇતિહાસ વણ્યે છે. એ માત્ર રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની ઉપાસના નહોતી, એ તો પોતાની ભલતને અપ્રાપ્ય કરે એવા સ્વાતંત્ર્યની ઉપાસના પણ હતી. આને પણ કેવળ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રનું સ્વાતંત્ર્ય કે નના પશિણામે પ્રત પ્રત વચ્ચે ખુલ્લો થયાં છે, એવા સ્વાતંત્ર્યની વિચારણા છેડીને દુનિયાની આઝાદી અને વ્યવસ્થાને અનુરૂપ એવી રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રની આપ્રાદીમાં વ્યક્તિનું સુરક્ષિત સ્વાતંત્ર્ય-આવા સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના-ઉપાસના-આપણે ચિન્તવવાની છે.”

આમ નૃસંકિતસ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્ને પંડિત જવાહરલાલ આપણી વિચારણા માટે જાહ સમર્થ રીતે આગળ ધરે છે. આમ છતાં પણ આ વિકટ પ્રશ્નોના યોગ્ય ઉકેલ હજી કોઈ પણ રાજ્યપુરને જડતો નથી અનુ કારણ એ છે કે

સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ અને વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય એ ખરેખર વિરોધી તત્ત્વો છે. બંન્નાં સુધી કેન્દ્રીકરણની પકડમાંથી મુક્ત થઈને રાજ્ય વ્યવસ્થા સચે વિદેશિત સત્તાને આપણે કોઈ મેળ નહિ શોધીએ ત્યાં સુધી વ્યક્તિની કિંમત એ રાજ્યસત્તાના એક પાશર પાંદડાથી કદિ પણ વધારે અંકુશવાની નથી.

આ અંકુશની ચિત્રસામગ્રી

આ અંકુશ રંગીન મુખચિત્ર 'તુલસી પૂજન' એ હગતા ચિત્રકાર શ્રી. રતુ શાસ્ત્રી છે. તેઓ પેટકાના પતની છે. તેમણે ચિત્રકળાનું શિક્ષણ મુંબઈની સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં સંપાદન કર્યું; ટ્રાઈબ-પેલ્ડીંગની દીકરામાં પરીક્ષા પડેલા વર્ગમાં પહેલો નંબર પ્રાપ્ત કરી હતીયું કરી. ૧૯૪૭/૪૮માં પેલ્ડીંગ સેક્શનમાં અને તેઓ ફેલો નીમાયા; ૧૯૪૭માં ખોસ ડેલી છુટકો છુટકાઈમાં શ્રી. ૬૦૦ તુ પહેલું ધનામ મેળવ્યું ત્યાર બાદ તેમણે વેસ્ટીંગમ પ્રાઇમ અને મેયો ગ્રેડ ૧૯૪૮માં પ્રાપ્ત કર્યો. આ ચિત્રમાં આર્ટ એક ગૃહિણી તુલસીના કપારાને પાણી પાતી નજરે પડે છે. આ ચિત્રના મુખ્ય પાત્રની આકૃતિ અત્યંત સૌમ્ય અને ગૌરવમયી છે. ચત્રમાં વાપરવામાં આવેલા રંગો હળવા અને આંખને ઠંડક આપે તેના છે; અને વિષયનિરૂપણ સાદું જતાં ભારે મુશ્કિલ અને વિશદ છે. ચિત્ર જોતાં આપણી આંખો તેમજ ચિત્ર મીઠી પ્રસન્નતા અનુભવે છે. અ. ચિત્રકારનું આ સુદર સર્જન

બાવિ ઉચ્છ્વાસ કાર્ટુનિંગની આશા આપે છે.

આર્ટ ગેલેરીના ચાર પાનાંમાંથી પહેલા પાના ઉપર નવગૃહીતા શિક્ષી શ્રી કરમારકરના એક અદ્ભુત યશ-નિર્માણ-મત્સ્યકર્માની હળી આપવામાં આવી છે. આ કન્યાની આકૃતિના અંગ-ઉપહિતમાં નિર્દોષતા, સૌમ્યતા અને સરખતા આરપાર તરવરતી દેખાય છે. આ ચિત્રપટ તુલસીનું નવનવપ્રાપ્તિના સૌખ્યમને દર્શક કરવા બેસે છે. આ હળીમાં બેઠક આપવા માટે જોઈએ એક સોસ પટીના અમે આભારી છીએ.

ખીર્જાની નીચ પાના ઉપર નવગૃહીતા ચિત્રકાર શ્રી બા. રમાઈની રચિત-પ્રક્રમણી તારરી કાદેશ જણે દેખાડેને આપવામાં આવ્યાં છે આ રમાઈને આદ્યવંશીયોનું અને તર્જના સ્વાભાવિક છબીનું મનાઈને દર્શાવે છે.

ચોથા પાના ઉપર શ્રી. નંદલાલ દેસાઈની ગીરનારની અંજાજતા રસ્તે જતાં પાડેલી હળી આપવામાં આવે છે. આ હળી ભારે લાંબાં છે. બાણુએ ગીરનાર ભવ્ય જન માંદો નજરે પડે છે અને તેથી આગળ ભાગમાં નીચેની તમેટી, હાથોદર કુંડ વગેરે ગાંજા મોંખે દેખાય છે; આ રીતે આ દોડોઆકૃત રૂપ ધણી રિજાળ પ્રદેશને પોતામાં સમાવી રહેલ છે. ગીરનાર એક બળ પર્વત છે. તેની બમનાની એક બાણુ આ દખમાં જુદુ સુદર રીતે રજૂ થઈ રહી છે.

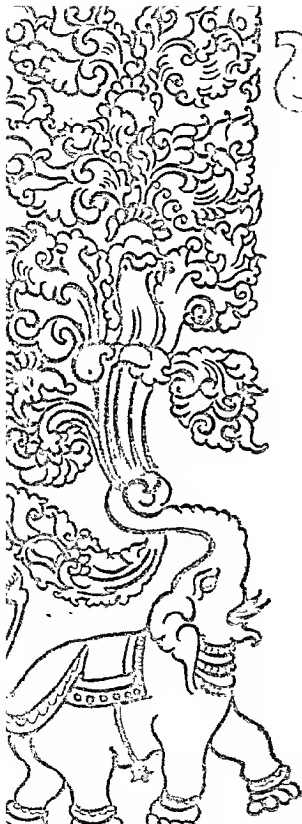
[હિંદુ નવું બંધારણ : પર્વમાં પાંતરથી ચાલું]

નવો નથી, તેમ તેના સર્જક સ્ત્રીકાર પણ નથી. તેમાં ન્યાય, સમાનતા અને બ્રાહ્મણવતી માન્યતા છે, જતાં તેની આસપાસ જે અર્થોદ્યોગ મૂકી છે તે કેટલાકને ખૂબી તેથી છે. હવે પછીની પેઢીને આ બંધારણ અને તેના કેટલાક ભાગો સ્ત્રીકાર નહિ હોય તે તેમાં ફેરફાર કરવાને ખૂબી અવકાશ છે. અને એવા ફેરફાર બહુ મુશ્કિલ વિના થઈ શકે છે તેમાં પ્રયત્ન છે. કેટલેક દરજ્જે આ બંધારણ બહુ લાભ અને બીજાનું જોઈ વિગતોથી લરપૂર થઈ પડ્યું. ૨. પણ તેમાં અત્યારના પ્રમુખમાનસને પડે છે. જે વિધવિધ હિંતો વચ્ચે થઈ હવે તે જોતાં ઘણી હજાકો, જે સામાન્યપણે બંધારણમાં છોડી દેવાય તેવી આમાં આવી છે-મુકતી પડી છે. કાંઈક અવિજ્ઞાની પેઢીને અને હવે પછીની પારાધર્મીઓને અણવિધાસ છે કે જેથી જે વસ્તુઓ હવે પછીની પાલોમેન્ટ ઉપર છોડી જોઈની હતી-અને

સરજતાથી છોડી શકાત-તેના આ બંધારણમાં ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે કેન્દ્રની આર્થિક સત્તા મધ્ય પછી વિગતથી સુધારામાં આવી છે.

આ બંધારણને અસાધારણ પરિસ્થિતિમાંથી કિંદ પસાર થઈ રહ્યું છે તેમ પ્રતિનિધિ છે. હિંદની અસ્થાની આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોની પહેલી વળાય તેથી હિંદીથી પ્રેરાઈને સ્વાભાવિક રીતે બંધારણ પડ્યું છે. જતાં તેનાં સ્થાવી નવો વિજ્ઞાન કોષકર્ષણની બ વતીએ સ્થાવી છે. તેમાં પગલે પગલે બાંધકોઠાની વૃત્તિ નજરે પડે છે, દેકે કિંગ્ડમ સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ જતાં પણ તેના એક નિશ્ચિતપણે ગરબો તરફ, હિંત વર્ષો તરફ અને દેશના નવજા અને પછાત લાખો માનવીઓ તરફ રહેલો છે. આ બંધારણના અખંડી દેશના કલિલસત્ત્વ અદ્યતન સીમાચિહ્નરૂપે એક નવા યુગનો પ્રારંભ થાય છે.

ਪ੍ਰਾਇਵੇਟ

ਪ੍ਰਾ.
ਪ੍ਰਾਇਵੇਟ ਲਿਮਿਟਿਡ

ਪੰਨਾ 1
ਅੰਕ 1

ਪੰਨਾ 1
ਅੰਕ 1

૧૯૮૧ની ભાવી પ્રગતિનો આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે

.....કેમકે રાષ્ટ્રિય જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના આદેશનમાં તમે એક મહત્વની સાંકળ
જા. આજની આશાને આવતી કાલે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં બાળગોષાળ
પરતેની ફરજ અદા કરવી જ જોઈએ અને એમના ભાવીની જોગવાઈ કરવી રહી.

તમારાં બાળકો જીવનપ્રવેશ નિશ્ચિંતપણે કરે તેની સંભાળ
રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

બાળકો મોટી રીતે પ્રગતિ
કરે તે માટે તમારો પ્રયત્ન
પરતેની જવાબદારી રાખો
અને વધારાની જાણ

એમના ભાવિની આજે જોગવાઈ કરો અને નિશ્ચિંત બનો.

વીમાની પેલાસી લેવાથી તમને તમારા કુટુંબ પ્રત્યે ફરજ બાળ-
વ્યક્તિ સંતોષ રહેશે. હોલ લાઇફ, એન્ડામેન્ટ નાનાં બચ્ચાંબિની
તેમજ તેમના બાલુતર અને લગ્નની જોગવાઈ કરતી પેલાસીઓ,
ટ્રોપિકલ મેનીરીય, એન્ડામેન્ટ લાઇફ વી. વિરિય પ્રદાતા લાભો
આપતી પેલાસીઓ અમે ઉતારીએ છીએ.

ધી ઈન્ડીઅન ગ્લોબ
ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ
૩૧૪-૩૨૧, દો ન બી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન
વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે

આપની—

કાગળ અને પુંઠા

સફેદ અને રંગીન છાપકામ, બુદ્ધિ
બુદ્ધિ લખાણો, ખાતપત્રો, ખાતાવહી
કોટેડ પેપર્સ, પેકીંગ અને રેપીંગ
પેપર્સ, અખબારી કાગળ, બોક્ષ
બોર્ડીંગ, આર્ટ કાર્ડસ, સફેદ અને
રંગીન પોસ્ટકાર્ડ વગેરે વગેરેની
જરૂરીયાત માટે
મળે.

ચીમનલાલ પેપર કં

સર્વશ્રેષ્ઠ જાતના કાગળ
અને
પુંઠાની આયાત કરનારાઓ
અને

શ્રી ગોપાલ પેપર મિલ્સ લી.

(જગદીરી-પંજાબના)

મુખ્ય ઓફીસ (યુનિયન અને કાલીવાડ સીવાય.)
માદિના હિસ્તીબુદ્ધિ

બેંગ્લોર મ્યુનિસિપલ બિલ્ડીંગ,
હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ

ફોન :

તાર :

૨૩૨૩૨

"SELECTION"

વરલકર

રજીસ્ટર્ડ નં. ૬૫૬.

- * નક્કી માલથી સાવધ રહો.
- * ખરી પડતાં વાળ અટકાવે છે.
- * વાળ વધારે છે.
- * મગજને કંટક આપે છે.
- * આંખોનું તેજ વધારે છે.
- વર્ણોથી વધારા છે.
- બધે મળે છે.

આલી તેલ

જે. કે. વરલકર

જુની હુમાન મલ્ટી, મુંબઈ ૨

દરાજ,
ખુજલી,
ખરજી
વિગેરે આમીના હો.

જમ્સ-કંટર

વાપરવાથી
જડ થી થી મટી
મળે છે
નક્કી માલથી
સાવચેત રહો.
કપડા પર ઘણું
પડના નથી.

ભોગીલાલ પ્રેમચંદ એન્ડ કું.,
કમીસર અને કુબીસર, ૨૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.
ફોન : ૨૪૬૮૭

યુગદર્શન

વિષયાનુક્રમ

વાર્ષિક લવાજમ

હિંદમાં અને બાહ્ય દેશોમાં
રૂપાલો ૬૨ હોય ત્યાં રૂ. ૮,
અન્ય ૩૧, છુટક નકલ
ફ્રિમલ રૂ. ૧

લેખકોને

યુગદર્શન માટે મોકલાયેલા
લેખો અને કાવ્યો કાગળની
એક જ બાજુ સુવાચ્ય અક્ષરોમાં
લખાયેલા અને અન્યત્ર પ્રકટ
નહિ થયેલાં હોવાં જોઈએ.
સ્વીકૃત લેખો તથા કાવ્યો માટે
ચોક્કસ પુરસ્કાર આપવામાં
આવશે. અસ્વીકૃત લેખો પાછા
મોકલવામાં આવશે. આને લગતા
નિયમોની જોડે અપેક્ષા હોય
તે તરી પાસેથી મેળવી શકશે.
જાહેરખબર વિષે

આ માસિક માટે નક્કી કરે-
વામાં આવેલ રિજીસ્ટ્રારના
અનુસારની જાહેરખબર નોંધેલી
દરથી લેવામાં આવશે.

છુટક

આખું પાનું ... રૂ. ૧૦
અડધું પાનું ... રૂ. ૨૦
પા પાનું ... રૂ. ૧૮

વાર્ષિક કોન્ટ્રાક્ટ

આખું પાનું ... રૂ. ૬૫૦
અડધું પાનું ... રૂ. ૩૨૫
પા પાનું ... રૂ. ૧૮૦

શ્રાવક થવા માટે:

જાહેરખબર માટે:

લેખો:—

વ્યવસ્થાપક: યુગદર્શન
જન-મૂલ્યો લખન, પો. બો. ૬૨
ચોધા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૧.

લેખ

લેખક

પૃષ્ઠ

ગિરાઈની પાતળા (કવ્ય)	...	શ્રી. આલચંદ્ર પરીખ	...	૧
બીજું વિશ્વયુદ્ધ	...	શ્રી. દેવવ્રત નાનુભાઈ પાંડક	...	૪
વાતંત્ર્ય પછીનો આપણો નિકાસ વ્યાપાર	...	શ્રી. ભરતસિંહ કુ. ગોહિલ	...	૧
રાણી ચંદાની નોંધપોષિતાઈ	...	શ્રી. મણિલાલ અલગારી	...	૧૭
જૂર્યોક્તી ધર્મ	...	શ્રી. એચ. જહાંગીર તારાપોરવાળા	...	૨૦
લાવણીની વાંચકા (વાર્તા)	...	શ્રી. દરીશ નાયક	...	૨૪
કલાકાર શ્રી. જગન્નાથ ભટ્ટ	...	શ્રી. શિવકુમાર જોષી	...	૨૮
જનત ખાલો (કાવ્ય)	...	શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	...	૩૧
મજૂર સંગ્રહ	...	શ્રી. નગીનભાઈ શાહ	...	૩૨
બીરજી સહની	...	શ્રી. કાન્તલાલ જી. પંડ્યા	...	૩૬
શ્રી સલાવ (વાર્તા)	...	શ્રી. પુટલ જયકર	...	૪૦
સાથ મજૂરની જોડણીઓ (અનુવાદ)	...	શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	...	૪૬
પંડિત જવાહરલાલ: એ રેખાચિત્રો (અનુવાદ)	...	શ્રી. પરમાનંદ...	...	૫૩
કુટુંબ દેસાઈની કલાકૃતિઓ (અનુવાદ)	...	શ્રી. રવિશંકર મ. ત્રાપણ	...	૬૦
હિંદી વિજ્ઞાન પરિવટ: ડૉ. અધિવેશન	...	ડૉ. નરસિંહ મ. શાહ	...	૬૪
વિદ્યાર્થવૈદ્યન	...	શ્રી. તંત્રીચાતેથી	...	૬૬

સંપાદક: શ્રી. કાન્તલાલ પરિવટ, પાછોત્તરનાં સાથે ધુણી સંભવિત, મોર્બી
વિષે અધ્યાપક આદ્યજીવન, સંસ્કૃતિ જોડે છૂટી, સ્વધર્મ જોડે સાપેક્ષ ધર્મ,
વહિવટી નોંધરી વિષે આપણા વિદ્યાર્થીઓની ઉદારોત્તતા.

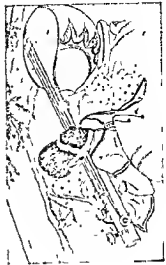
(२) द्वितीय गान

(६) उमादेव नृत्य

श्री कृष्ण देव प्रसाद

श्री कृष्ण देव प्रसाद

યુગદર્શન

તંત્રી

પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા

પુસ્તક ૧ : અંક ૬

૧૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦

સુવર્ણ ને નીલ વચ્ચે

રૂપેરી અવકાશમાં

સંચિત કથા છે મ્હેં મહારાં સ્વપ્ન....

ને તરલનાથી એમને વીંટી લઈ,

રહેલા દીધાં છે ત્યાં જ

દિન્ય તવ વિભૂતિ કેરાં

મુજ રત્નજ્વલિત સ્વપ્ન.....

લાવના સેવી હતી મ્હેં

એક સેતુ રચવાની,

એમ અને પૃથ્વીને

સંલગ્ન કરતા

મેઘધનુષ્યરૂપી એક સેતુ રચવાની :

અને નતનંતી આ..ધરિત્રી કેરા

પુલકિત હાર્દમાં

વેરવા અનંતનાં સ્વરૂપો.

હતાં કિંતુ અતિ ઉર્જાસ્વલં

અમારાં સ્વર્ગ,

હતાં એ અતિ દૂર-સુદૂર.....

અતિચંચળ હતું એમનું

અપાર્થિવ સ્વરૂપ :

ચિરસ્થિત રહી શક્યાં નહિ

અમારાં લેખપુનઃ,

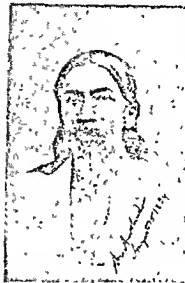
અતિપ્રભોજનવલ, અતિનિર્વ્યાજ :

નહોતાં ગણીર એમનાં મૂળ

દિગ્દર્શિતારનાં આ ધરાતલ પર

સ્વપ્ન સેવનાર માનવીએ

અવતરવું પડશે માટીની મૃતિરૂપે ;

સહેવો પડશે ભૌતિક

પ્રકૃતિ કેરો જોજ અતિ,

સંચરવું પડશે વ્યથાના

અદ્યપથપર અનંત.....

કચરીને-દળાવીને મુજ દેવલ,

અવતર્યો છું હું આ પૃથ્વીપર

—અન્ધ, મલીન

માનવતા માટ જલતી

જન્મ અને મૃત્યુનાં

ગર્ભદ્વારની વચ્ચે.

ગંદકી અને કાદવથી

ખદબદતી આ ધરામાં.

ખોવા ક્યું છે સતત મ્હેં

ભક્તિગ ઊડે'ઊડે,

વિરાટની ચાતના

મૂળ અંગ્રેજી : મહુર્ષિ અરવિન્દ.

અનુવાદક : શ્રી 'બાલચંદ્ર પરીખ.

★

સોનેરી સંસ્થાનાં.

વહેતાં ગાન આટે,

ચિરંતન વેદીતણા

પ્રબળવલિત અશિકુંડ માટે.

ભૌતિકતાની નિશામાં

સતત હું મચ્યો છું

સહી સહીને પ્રગટાવવા મનુષ્યમાં

પ્રેમજ્વળાંત અનંત.....

કિંતુ સંસ્થિત આદિકાળથી

વજ્રતરમાં ભારી ભેદ,

કેવળ નર્કનાં કુટુંબ વિષ,

ધોર માતૃપી દ્રવ.

માનવીનું ચિત્ર

એના પાશની સ્વરૂપનું

કેવળ એક છે રમકડું ;

જાડલાવવા એના વિષયો

સેવે છે એ નિજ અંતરમાં

પાપ અને પાપનાં

જોગાથી અતિમુઘ

એક વિકાળ પ્રેત.....

અરથર છે એ પ્રેત અધોર

સ્વર્ગના દિન્ય પ્રકાશથી

વિમલતા અને આનંદ પ્રગટાવતા

પ્રત્યેક પદાર્થથી.

ગોપનાગની વિસ્તરેલી
વાસુકી કૃષ્ણપર ન્યાં,
રક્ષી રહ્યો હતો એક મહિષાસુર
રહસ્યનાં વિધ્વીની.

નિહાંત્રિ આપી મેં ચિત્તના
બાહ્ય સપટી પરના દેવાને,
ને કાશી દીધાં મેં જીવંતીનાં
આત્મ જલધિજલ;
નિમજ્જન અંતે લીધું મેં
દેહની આ તિમિરાંધ
ગતી શુચીઓમાં થઈ, ભેદવા
અધોલોકનાં રહસ્ય.

એકે ગયે છું હું ડારતા
ઉરમાં મૂક ધરિયોના,
નેં સુણ્યો છે એની આરાતીનો મેં
ધાર થઈનાંદ;

વહે છે એનાં દહું જ્યાંથી,
નિહાળ્યું છે મેં એ પ્રભવસ્થાન,
નિહાળ્યું છે તેમ નકંતું
અંતરંગ નિમિત્ત.

મહારી ઉપર શુંજે છે
શેષનાં કન્દન,
મહારી ચોપાસ વહે છે
ગ્રંથનાં વિલાપ;
ભેદી ચૂક્યો છું હું એ
અવકાશ અગમ્ય,
જ્યાંથી આવિર્ભૂત પ્રથમ
થયો વિચાર;
અને માપી ચૂક્યો છું
એ જ રીતે
વિચરીને, પાતાળ તણાં
ગંડાણ અગાધ.

અહા! એ અતરનાક
નિસરણી પરથી
અંચાર્ય છે મહારા પાદ,
સુમજજ નિરવધિ શાન્તિ વતી..

પ્રગટાવતા માનવી
ગતોના ઉરમાં,
વિભુની દિવ્ય પ્રભાતણી
મેં ગલ જ્યોતિ અવિનાશ.

જે સુરુષ હું છું અરેખર
મહારી સાથ તે અત્યારવાગી હતા,
એક પછી એક આવજો હવે
અદૃશ્ય થતાં બંધ છે;
સુણ્યો છે એને સાદ રહ,
વહ્યો છે એને નિર્ધાર મેં,
સ્થિતપ્રત્ન સુજ બાલ પર,
પ્રસન્ન-વિરાટ.

આકાશ અને પાતાળ બંને
અંકલિત થયાં છે રેતુથી,
ને ઇન્દ્રધનુથી ઓપતાં

શનિવર્ણી અદ્રિશુંગ પરથી,
વહે છે મહાધોધ નીચે
સુવર્ણ ગંગાનાં નીરનો,
પ્રસરે છે બાજવસ્થમાન
તટે તટ આસરી રહી.

વસુંધાના ઉરમાં આજે
પ્રગટ્યો છે સ્વર્ગનો હુતાશ,
ને જડી રહ્યા છે ભારકરો
અવિનાશી, અસંખ્ય;
જન્મલોકની સીમાઓ વીંધી
જગતી રહેલા વિરમયથી
ધનગને છે ઉલ્લસિત
દ્વિગત્તાઓ, આગની જેમ,
આનંદ અને સત્યની
અમર સૃષ્ટિઓ પામવા.

હેમરકત-પ્રભાંકિત
ઓપાન પરથી ધસમસતા
કૃષ કરે છે શિશુઓ
દિવ્યલોકના ચોજાવી,
તિમિરકેદા અંતનો
ગળવતા ભરનાદ.....

ઘડી લે ઘડી, અને કૃપેરી
પ્રભામાંથી સરબશે
નવજીવનનાં પ્રવેશદાર;
દેહીધ્માન આચ્છાદન એનાં,
ચિત્ર-સુશોભિત ભૂમિતલ,
વિશાલ-ઉર્જાસ્વલ સૃષ્ટિપરે
અનુ અને પ્રશાન્ત.

કૃપેરી એમની આભામાં
વહાવી દમ્પશિ સુન્દરૂપમ હું;
સુવર્ણ ને નીલ કેરાં
અગારમાં બાજવસ્થમાન.
વિચરશે હવે આ પૃથ્વીપર
મોહક તથા મુર્તિમાન.
જીવનસત્ય તડાટ.....

બીજું વિશ્વયુદ્ધ

શ્રી. દેવવ્રત નાનુભાઈ પાંડે

બીજું વિશ્વયુદ્ધ જગતના આજ સુધીના ઇતિહાસમાં કદાચ સૌથી ભયંકર યુદ્ધ હતું. એ બેટલુ' ભયંકર હતું એટલું જ વ્યાપક હતું. પ્રોફેસર લાર્કીએ સાચું જ કહ્યું છે કે 'આજનું' મહાન યુદ્ધ માનવઇતિહાસમાં એક ક્રાન્તિકારી ઘટના છે.' વિનાશ અને સંહારનો એ તાંડવ અનંક નવાં બજાને વહેતાં મૂકે છે અને અસાધારણ ફેરફારોને જન્મ આપે છે. આર્થિક કે રાજકીય, વૈજ્ઞાનિક કે લૅક્કરી, આધ્યાત્મિક કે તાત્વિક—શબ્દના પ્રત્યેક શ્વેતમાં તેની ઊંડી અસર જણાય છે. બીજું વિશ્વયુદ્ધ એક એવું યુદ્ધ હતું. સમગ્ર એશિયાની ભૂગર્ભિત, તેનું સંગ્રહન અને નવવિધાન, યુરોપ અને ઇન્ડોનેશીયાની આસરતી સક્રિય, અને રશિયા અને અમેરિકાનું યુદ્ધોત્તર ઉત્થાન અને વધતું જતું વર્ચસ્વ—આ સર્વે છેલ્લા વિશ્વવિધાનને જ આભારી છે. આ અને બીજાં યુદ્ધજનિત પરિણામો આપણા હ્રદયના શબ્દોને આજે પણ સ્પર્શી રહ્યાં છે, અને આટલું કથા છતાં માનવઇતિહાસના નિરંધિત પ્રવાહમાં બીજું વિશ્વયુદ્ધ એક બનાવ માત્ર છે. ઇતિહાસના અનેક અકોઝા-માનો એ એક અકોઝો છે, ધણી પ્રકરણોમાંનું એક પ્રકરણ છે. તેનું સર્વગ્રાંથી અવલોકન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ ચતુ' બેઠેલ છે.

પહેલા અને બીજા વિશ્વયુદ્ધના વચગાળાનાં વર્ષોને એક લેખક* કરોડકરીનાં વીસ વર્ષો (Twenty Years' Crisis) તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. પહેલા વિશ્વયુદ્ધનાં ભયંકર પરિણામો અને ચાલતાઓ પૂરી થાય તે પહેલાં જ બીજા યુદ્ધના ભણકારા વાગવા શરૂ થઈ ગયા હતા. ફાસીવાદ અને નાઝીવાદનાં બીજા ૧૯૧૬ની વર્સાઇલની સંધિમાં જ નંખાયેલાં, એ પછીનાં વીસ વર્ષમાં વર્સાઇલની સંધિની એક યા બીજી રીતે ઉત્તરોત્તર અવગણના થઈ અને યુરોપ યુદ્ધ તરફ ધસતું ચાલ્યું.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછીના યુરોપમાં સોવિયેટ રશિયા એની નવી વિચારસરણી અને નૂતન સમાજરચનાને કારણે એક નવો પ્રયોગ હતો. સામ્યવાદનો આ નવો પ્રયોગ યુરોપીય તેજસ્વ હુનિયાના બીજા દેશો માટે એક પડકારરૂપ હતો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં આ નવી

ક્રાન્તિની સરખામણી ૧૭૮૯ના ફ્રાન્સના વિપ્લવ સાથે જ કરી શકાય, અને આ સરખામણી આટલેથી જ અટકતી નથી. બીજા દેશોએ ફ્રાન્સના આ વિપ્લવને જે બીલિ અને અજઘાની દૃષ્ટિએ જોયો તેવી જ દૃષ્ટિએ યુરોપે અને અમેરિકાએ રશિયાની આ ક્રાન્તિને નિરખી. તરવત: 'આ બંને ક્રાન્તિકારી બનાવોએ એકસરખા જ પ્રત્યાઘાતી (reactionary) વળાણને જન્મ આપ્યો.

યુરોપીય રાજકારણમાં આનું પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે જર્મની અને ઇટલી જેવાં વર્સાઇલની સંધિની શરતોથી અસંતુષ્ટ રહેલાં રાષ્ટ્રોએ યુરોપની સામ્યવાદની બીકનો પૂરપૂરો ઉપયોગ કર્યો. બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં કારણોમાંનું સૌથી મુખ્ય તે તો ફાસીવાદ અને નાઝીવાદની આક્રમક નીતિ હતું. પણ આ ફાસીવાદ, અને નાઝીવાદે થોડાજ વખતમાં જે સક્રિયતા સંચય કર્યો તેનાં મૂળમાં આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે એ કારણો હતાં. એક તો બજાબંધીથી ફોજી બેસાડવામાં આવેલી વર્સાઇલની શરતો અને તેની સામેનો જર્મની અને ઇટલીનો રોષ; અને બીજું યુરોપનો-સારીયે હુનિયાનો,—રશિયાના સામ્યવાદ વિષેનો ભય. આ બંને કારણે જ પશ્ચિમના દેશોએ—ફ્રાન્સ, ઇન્ડોનેશીયા, અને અમેરિકાએ—યુરોપના ઉગતા ફાસીવાદની સામે આંખંખી-આમણું કર્યું. તેને આવકાઓ અને પોષાં. પશ્ચિમનાં રાજ્યો આ નીતિ અખત્યાર કરવા આકાંષામાં તેનું કારણ તેમની રશિયા પ્રત્યેની મ્રમ. રશિયાના સામ્યવાદ અને નૂતન આર્થિક સમાજરચના, કરતાં જર્મની-ઇટલીનો ફાસીવાદ તેમને વધુ માન્ય હતો.

દરમિયાન દૂર પૂર્વમાં ચીનની નગજાહતો અને યુરોપીય રાજ્યકારણની આંરીધૂરીનો લાભ લઈ જાપાન પોતાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવવા સજ્જ થઈ રહ્યું હતું. દેખીતી રીતે જ સમાનરીય જર્મની, ઇટલિ અને જાપાન વધુ તે વધુ નજીક આવતાં ગયાં અને ૧૯૩૬માં Anti Comintern Pact ના નામે એ ત્રિપુટિએ રશિયા અને એશિયો માંડ્યો. જાપાનની મંચુરિયા ઉપરની ચડાઈ, ઇટલીનો એથિસિનીયા સાથેનો વિગ્રહ, સિટસરનો રૂદાસન

ઓસ્ટ્રિયા અને મુડેનનેન્ડોને કબજે વગેરે બનાવેા વિશ્વ-યુદ્ધને નજદીક લાવી રહ્યા હતા. ખરું કહીએ તો ૧૯૩૧ ના જાપાનના મંચુરિયા ઉપરના આક્રમણથી જ બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. આ ત્રણ રાષ્ટ્રોની (જર્મની, ઇટલિ અને જાપાન) વ્યક્તિગત નીતિ સામે રશિયાએ લીગ ઓફ નેશન્સમાં તેમજ અન્ય રીતે વિરોધ તોંધાવ્યો અને દુનિયાની શાન્તિ જાળવવા પશ્ચિમનાં રાજ્યોના સહકારની માગણી કરી. પશ્ચિમનાં રાજ્યો શાન્તિ ઝંખતાં હતાં; પણ તેને માટે રશિયાની મદદ લેવાની તેમની ઈચ્છા નહોતી.

આમ જ્યારે એક તરફ રશિયા યુરોપના ધુંધવાતા રાજકારણમાં રથાથી શાન્તિની રથાપના માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યું હતું, ત્યારે અમેરિકા પોતાના આંતરિક રાજકારણમાં નિમગ્ન રહી દુનિયાથી બને એટલું અરપટ રહેવા માગતું હતું. ૧૯૧૯માં રથપાલેસી લીગ ઓફ નેશન્સથી તે પહેલાંથી જ વિમુખ રહેતું. અને લીગની નિષ્ફળતામાં અમેરિકાની આ નીતિ ધણે અંશે જવાબદાર છે. લીગ ઓફ નેશન્સના બંધારણ વગેરેમાં અનેક ત્રુટિઓ હતી તે સાચું છે. છતાં આજે જેમ અનેક મુશ્કેલીઓની સામે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા (U.N.O.) દુનિયાની શાન્તિ માટે એક માત્ર તંત્ર છે, તેમ લીગ પણ એ વચગાળાના સમયમાં એવી સંસ્થા હતી. દેશની શાન્તિ માટેની તમત્રા કે આક્રમણખેાર હતિ તેની લીગ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ કે તિરસ્કાર ઉપરથી રહેજે સમજી શકાતી. અમેરિકા તો પહેલેથી જ લીગમાં જોડાયું નહોતું, જ્યારે રશિયાને તેમાંથી બાકાત રાખવામાં આવેલું. જર્મની અને ઇટલિને પછીથી દાખલ કરવામાં આવ્યાં. જાપાન તો શરૂઆતથી જ એક વિજયી રાષ્ટ્ર તરીકે તેનું સભ્ય હતું. પણ વખત જતાં જર્મની અને ઇટલિએ લીગમાંથી પોતાના સભ્યપદનું રાજીનામું આપ્યું અને જાપાને તેનો અવારનવાર તિરસ્કાર કર્યો. આથી ઉત્પન્ન રશિયા ૧૯૩૪માં લીગમાં જોડાયું અને તેને સફળ બનાવવા પ્રયત્નરહી રહ્યું. ૧૯૩૩માં રૂઝવેલ્ટ સત્તા ઉપર આવ્યા પછી રશિયા સાથે સહકારી સંબંધો બંધાયા, પણ અમેરિકાની પરદેશનીતિ માં કોઇ ખાસ ફેરફાર થયો નહિ. અમેરિકાની કોંગ્રેસ એથિસિનિયા ઉપરના ઇટલિના આક્રમણ વખતે અને રપેનના આંતરવિગ્રહ દરમિયાન તટસ્થ રહેવાના કાયદા (Neutrality Acts) પસાર કર્યા. બીજા વિશ્વયુદ્ધની

શરૂઆતમાં રૂઝવેલ્ટ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી ઇંગ્લેન્ડને સારી એવી મદદ કરી, પણ પર્લ હાર્બરનો હુમલો થયા પછી જ અમેરિકા યુદ્ધમાં જોડાયું.

આટલા આસુખ પછી વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના શેતરંજપટ ઉપરની પરિસ્થિતિ રહેજે સમજી શકાશે. આજે જગત જેમ રશિયા અને અમેરિકા એમ દ્વિધા વહેંચાઇ રહ્યું છે તેમ વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆતમાં ત્રિધા વહેંચાઇ ગયું હતું. એક તો આક્રમણ માટે તૈયાર બની રહેલાં ધરી રાજ્યો-જર્મની, ઇટલિ અને જાપાન;-બીજું સોવિયેટ રશિયા; અને છેલ્લે પશ્ચિમનાં અન્ય રાજ્યો જેમાં અમેરિકાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ધરી રાજ્યોની નીતિ તો સુવિદિત છે. રશિયાએ આ ધરી રાજ્યો સામે પશ્ચિમના રાજ્યો સાથે મળી સાર્વત્રિક સલામતી (collective security) રથાપવા હામ બીડી. સામ્યવાદના નવા પ્રયોગની સફળતા માટે રશિયાને શાન્તિની જરૂર હતી. એ શાન્તિ એ પોતે એકલે હાથે જાળવી શકે એમ નહોતું.

પશ્ચિમના રાજ્યોની નીતિ આથી ઘણે અંશે જૂઠી હતી. તેઓ ધરી રાજ્યોને કોઇ પણ દિસાએ સંતોષ આપીને શાન્તિ જાળવવા ઈચ્છતાં હતાં. પણ સામ્રાજ્ય-ભૂખ્યાં ધરી રાજ્યોને ક્યાં સુધી સંતોષી શકાય? પશ્ચિમનાં રાજ્યોની આ નીતિને ધરી રાજ્યોએ બની શકે એટલો લાલ ઉઘાડ્યો. ૧૯૩૬ ની મ્યુનિચ પરિષદમાં ઝંકારોવાકિયાને જર્મનીને આશરે છેાડ્યા પછી પશ્ચિમનાં રાજ્યોનો છેડો મદાર જર્મની અને રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધ ઉપર મંડાયો. હિટલરે તેના પુસ્તકમાં (Mein Kampf) ચોક્કસ નિર્દેશ કરેલો કે ભવિષ્યના યુદ્ધમાં તે ક્રાન્સ ઉપર જ પહેલો હુમલો કરશે. આ બૂલીને પશ્ચિમનાં રાજ્યો જર્મનીનું પ્રયત્ન લશ્કરી બળ રશિયા સાથે આયડવામાં જ પૂરું થાય અને એ રીતે જર્મની અને રશિયા બન્નેનું એક સાથે જ કાસળ નીકળી. જય એવી આશા સેવી રહ્યાં હતાં. પશ્ચિમના રાજ્યોની આ નેમથી રશિયા બીનવાકેફ નહોતું. 'આમ' વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થાય તે પહેલાં એક બાજુ મોસ્કો અને બીજી બાજુ લંડન-પારિસ બર્લિનને પોતાના પક્ષમાં લેવાની રમત રમી રહ્યાં હતાં.

૧૯૩૯ના માર્ચમાં રશિયન વિદેશમંત્રી લીટ્વિનેફ ચિટન, ક્રાન્સ, પોમોરે-૩, રશિયા, રુમાનિયા અને-લુઈના

પ્રતિનિધિઓની એક સંયુક્ત બેઠક બોલાવવાની દરખાસ્ત મૂકી. પશ્ચિમમાં રાજ્યોએ તે નકારી. નિરાશ ન થતાં લીટ્વીનોફે સ્વિટન, ક્રાન્સ, પોર્તેન્ડ અને સોવિયેટ રશિયા વચ્ચેની પરિષદ બોલાવવા સૂચવ્યું. આ સૂચનાને પણ વિરોધ કરવામાં આવ્યો. લંડન મેરકેટની વિનંતિને અવગણીને પોલાન્ડ સાથે મંત્રણાઓ શરૂ કરી. માર્ચની ૩૧ મીએ પાલમિરમાં બોલાતાં સ્વિટનના વડાપ્રધાન ચેમ્બરલેઇને જણાવ્યું કે પોલાન્ડ ઉપર હુકો થશે તો સ્વિટન પોલાન્ડને મદદ કરવા બંધાયેલું છે અને આ બાહિષ્કારી આપવામાં ક્રાન્સ સંમત છે. વળતાં જાણ આપતાં ઇટલિએ એપ્રિલમાં આદેશનિયા ઉપર ચડાઈ કરી અને તેને છોટી લીધું. ચેમ્બરલેઇને એક ડગલ આગળ જઈ ઝીસ અને રમાનિયાને પણ મદદ આપવા, વચન આપ્યું, પણ ઝીસ કે રમાનિયા તરફથી કોઈ મોકકસ પ્રત્યુત્તર ન મળતાં આ બાહિષ્કારી એકતરફી જ રહી. તુર્કીની સાથે પણ ચેમ્બરલેઇને આ જ ભતતની સમજૂતી કરી. સ્વિટન આ રીતે પોલન્ડ, ઝીસ, રુમાનિયા અને તુર્કીને મદદ કરવા બંધાયું, પણ તેમાં સોવિયેટ રશિયાનો નામ નેહંપ પણ કરવામાં આવ્યો નહિ. સ્વિટનના અનુભવી રાજનીતિજ્ઞ લોઈડ જોયોર્જે આ નીતિને 'નર્થ ગાંડપણ' રીકે વર્ણવી. મેની ૨૨મીએ સીયાનો અને રિએન્ટ્રોપે પશ્ચિમમાં જમની અને ઇટલિના લશ્કરી મદદના કારણે ઉપર સહી કરી. લોઈડ જોયોર્જે ફરીને એ જ સત્ય ઉચ્ચાર્યું, 'સોવિયેટ રશિયાની મદદ સિવાય આપણે આગળ વધીશું તો આપણે ફસાવાના છીએ.' ચર્ચીલ જેવા રશિયાના કટ્ટર વિરોધીએ પણ રશિયાની મદદને 'જીવન અને મરણના પ્રશ્ન' તરીકે ગણાવી. મેની ૩૭ તારીખે લીટ્વીનોફે પોતાના હેલ્ડાન રાજીનામું આપ્યું અને તેની જગ્યાએ મોલોટોવની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ ફેરફાર સ્વયંક હતો. અન્ય દેશો સાથે સંપર્ક અને સહકાર સાધવાની લીટ્વીનોફની નીતિનો હવે અંત આવ્યો. રશિયા સાથેની મંત્રણાઓમાં અન્ય દેશોને હવે મોલોટોવ જેવા અડગ અને હુબેહ માણસ સાથે કામ લેવાનું આવ્યું. પાંચ દિવસ પછી સ્વિટન તરફથી મંત્રણાનું કહેણ મોકલવામાં આવ્યું. સ્વિટને કલાવ્યું કે સ્વિટન અને ક્રાન્સ જગ્યાએ પોલાન્ડ અને રુમાનિયાની મદદ શુદ્ધ થશે ત્યારે રશિયાએ તેમને મદદ કરવી. મોલોટોવે આનો સ્વીકાર કરતાં સામેથી જણાવ્યું કે રશિયા જગ્યાએ બારિટક ઉપર આવેલાં

રાજ્યોનું રક્ષણ કરવા શુદ્ધ થશે ત્યારે સ્વિટને રશિયાને મદદ કરવી. ચેમ્બરલેઇન અને હુબેહ ફોર્સને આ માન્ય નહોતું. પતિણામે મંત્રણાઓ પડી લાંગી, જીનમાં ચેમ્બરલેઇને વિજિયમ રેન્ડોએ મેરકેટ મોકકસો. રશિયા ઉપર ભય આવી પડે ત્યારે તેને સીધી અને તરતું મદદ કરવાને જલ્દ સ્વિટન અને રશિયા એક બીજા સાથે વાટાપાટો (consultations) કરશે તેમ રેન્ડો માર્ચેટ કહેવગ્ર વચમાં આવ્યું. રશિયા પોતાની પંહેલાંની ગાગણીને વળગી રહ્યું અને આ મંત્રણાઓનું ખાસ કોઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. લંડન, પારિસ અને મેરકેટ એક બીજા સામે જલ્દેમ અને સંકોળી નજરે જોતાં હોવાથી તેઓ બધાંન સામે સંયુક્ત મેરચો રચવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યાં.

જુલાઈની તા. ૨૪ મીએ ચેમ્બરલેઇને ઇંગ્લન્ડ અને જાપાન વચ્ચે સમજૂતી થવાની જાહેરાત કરી. ઇંગ્લેન્ડે જાપાનની ચીનમાંની નીતિને સ્વીકારી અને જાપાન ચીનમાં જે કોઈ કરી રહ્યું હતું, તે તેના સ્વરાજ્ય અર્થે જ કરી રહ્યું હતું એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું. મેરકેટ માટે આ પૂરતું હતું. ઓગસ્ટની તા. ૧૯ મીએ રશિયા અને જર્મનીએ વ્યાપારી કારણે ઉપર સહી કરી અને એન્ટરપ્રીઝની તા. ૨૩ મીએ બુને રાજ્યોએ દસ વર્ષ માટે તટસ્થ અને અનાક્રમણ (Neutrality & Non-aggression Pact) ના કારણે કર્યાં, આ સમજૂતીએ પશ્ચિમના દેશોમાં જ નહિ, પણ સારીધે દુનિયામાં અજાણનાટ મચાવ્યો. ચેમ્બરલેઇને આ સમજૂતીને બોમ્બના ધડાકા સાથે સરખાવી. આ કારણે માટે રશિયાની સખત ટીકા કરવામાં આવી છે. પણ તેની ચર્ચા કરવી અહીં પ્રસ્તુત નથી. છતાં એટલું સ્પષ્ટ છે કે સ્વિટન-ક્રાન્સ સાથેની વાટાપાટો પડી લાંગી પછી, અને તે દેશો સાથે સમજૂતી કરવામાં સંપૂર્ણ નિરાશા સાંપડ્યા પછી જ રશિયાએ આ રસ્તો લીધો. આ કારણે લીધે સ્વિટન અને ક્રાન્સ સાથેની વાટાપાટો પડી લાંગી એમ કહેવા માટે કોઈ પુરાવા નથી. જર્મની સાથે આ સમજૂતી કર્યાં પછી પણ જર્મની સાથે ભવિષ્યમાં યુદ્ધ થવાનું છે તેની રશિયાને ખાતરી હતી. રશિયા માટે આ સમજૂતીનો એક જ અર્થ હતો. લડાઈની પૂર્વતેયારી માટે એ કારણથી તેને સુવેચ્યુંતક મળી.

સપ્ટેમ્બરની તા. ૧ લીને શુક્રવારે વહેલી સવારના જર્મનીએ પોલન્ડ ઉપર ચડાઈ કરી. અને બીજી વિગત

યુદ્ધ શરૂ થયું. સપ્ટેમ્બરની તા. ૩ જીએ ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સે જર્મની સાથે યુદ્ધની જાહેરાત કરી સપ્ટેમ્બરની ૨૭ મીએ પોલન્ડની રાજધાની વૉસો પડ્યું. દરમિયાન સપ્ટેમ્બરની ૧૭ મીથી રશિયાન સૈન્ય પોલન્ડમાં આગળ વધ્યું અને ૧૯૧૯ ની “ કર્ઝન લાઈન ” સુધીના ભાગનો રશિયાએ કબ્જો લીધો. વૉસોના પતનના દિવસે જ રિબેન્ટ્રોપ મોસ્કો ગયો અને રશિયાએ અને જર્મનીએ પોલન્ડના ભાગલા પાછા. લંડન-પારિસે રશિયાના આ પગલાને ધુતકારી કાઢ્યું, “પણ ઈંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સના રશિયા સાથેના રાજકીય (diplomatic) સંબંધો આસુ રજા. લૉઈઝ-લ્યોન્ને કહ્યું કે, “ જર્મની અને રશિયાની આગેફૂરને એક જ તાલવે તોળતી તે ચૂપાઈ છે. ” ચર્ચાએ પણ રશિયાની નીતિને ટેકા આપતાં કહ્યું કે “ રશિયાનું આ પગલું રશિયાના રક્ષણ માટે જરૂરી છે. ” ભવિષ્યના બનાવોએ રશિયાની આ નીતિને સંપૂર્ણ રીતે વ્યાજબી દર્શાવી છે.

પોલન્ડમાં “ કર્ઝન લાઈન ” સુધીનો કબ્જો મેળવ્યા પછી રશિયાએ બાલ્ટિક પ્રદેશમાં દૃષ્ટિ કેંદ્રી. ૧૯૧૯ પછી સ્વતંત્ર બનેલાં આ રાજ્યો—ઈરોનિયા, લેટવિયા અને લિથુઆનિયાનો—મૂળ તો રશિયામાં જ સમાવેશ થતો હતો. સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબરમાં રશિયાએ આ પ્રબળ રાજ્યો સાથે પરસ્પર મદદના કરારો કર્યા. લશ્કરી દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશો હવે રશિયાના આધિપત્ય નીચે આવ્યા. બાલ્ટિક પછી બાલ્કન્સ તરફ તજર દોડ્યા પહેલાં રશિયાએ તુર્કીની સાથે મૈત્રી અને મદદના કરારો, હથેળી મોકલ્યું. તુર્કી, ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ સાથે વાટાઘાટો ચલાવી રહ્યું હતું, એટલે રશિયાની માગણી સ્વીકારી શકે તે પહેલાં જ તેણે તે બન્ને રાજ્યો સાથે પરસ્પર મદદના કરારો કર્યા. જર્મનીના ભવિષ્યના સલાતો સફળતાથી સામનો કરવા રશિયાએ હવે શીન્લેન્ડની મદદની માગણી કરી. શીન્લેન્ડ સાથેની મંત્રણાએ એકાદ મદિનો આવી, અને પડી લાંગી. શીન્લેન્ડ લગ્ના સિવાય શરૂએ આવશે નહિ એમ માનીને રશિયા યુદ્ધ ચડ્યું, પણ શીન્ડી લોકોએ લાલચકરતો બહાદુરીથી સામનો કર્યો. રાજકીય તેમજ લશ્કરી દૃષ્ટિએ રશિયાના મેવડીઓએ શીન્લેન્ડ ઉપર હુમલો કરવામાં ગંભીર ભૂલ કરી હતી. લગાઈ લાંબી ચાલી. દરમિયાન પશ્ચિમના દેશોએ શીન્લેન્ડની બંદાદુરીની પ્રશંસા

કરી. અને તેને બનતી મદદ કરવા વચનો આપ્યા. શીન્લેન્ડની તા. ૧૪ મી એ લીગ ઓફ નેશન્સની કાઉન્સિલની બેઠકમાં રશિયાને લીગમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યું. ૧૯૪૦ ના માર્ચની તા. ૧૨ મી એ શીન્લેન્ડે શરૂઆતી સ્વીકારી. સંધિની શરૂઆત પ્રમાણે રશિયાએ કોરેલિયન સંગોગીભૂમિ, વીઓર્ગ વગેરે ટાપુઓ અને પેટસામેના દ્વિપકપનો કબ્જો લીધો. રશિયાના લશ્કરને શીન્લેન્ડમાંથી પસાર થવા દેવાની શીન્લેન્ડે મંજૂરી આપી.

પોલન્ડને હરાવ્યા પછી દિલ્લરે ૧૯૪૦ માં રેન્માર્ક અને નોર્વેને મહાત કર્યા. નોર્વેના પતનના ખખર મેળ્યા પછી ઈંગ્લેન્ડની એમ્બ્રલેઈનની સરકાર વધુ સમય સત્તા ઉપર રહી શકી નહિ. મેની તા. ૧૧ મીએ ચર્ચાલ ઈંગ્લેન્ડનો વડોપ્રધાન બન્યો અને “ સેબન ” અને “ લિબરલ ” પક્ષના આગેવાનોની મદદથી સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ રચવામાં આવ્યું. મેની તા. ૧૦ મી એ જર્મન સૈન્ય હોલાન્ડ, બેલજીયમ અને લક્સમબર્ગ તરફ આગળ વધ્યું. આ ત્રણ રાજ્યોની દારૂ પછી દિલ્લર માં ફ્રાન્સ ઉપર ચર્ચા કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. જુનની તા. ૫મી એ (૧૯૪૦) ફ્રાન્સ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો. પાંચ દિવસ પછી ઇટલિએ પણ ફ્રાન્સ ઉપર લગાઈ જાહેર કરી. જુનની તા. ૨૫ મીએ ફ્રાન્સ પડ્યું. ફ્રાન્સના પતનથી બાલકન્સનાં નાનાં રાજ્યો અને રશિયા, રબેન, પોટુગલ ખાદ કરતાં સમગ્ર યુરોપ દિલ્લરના લશ્કરી કબજા નીચે આવ્યું. ઈંગ્લેન્ડ હવે એકલું પડ્યું અને દિલ્લરનું સર્વ બળ હવે તેને મહાત કરવા તરફ વળ્યું.

ફ્રાન્સની શરૂઆતિને બીજે જ દિવસે રશિયાએ રમાનિયાના પૂર્વ તરફના બે પ્રાન્તો—બેસારબિયા અને ઉત્તર બુકોવિનાનો—રમાનિયા પામેથી કબ્જો મેળવ્યો; પણ રશિયા આથી આગળ વધી શક્યું નહિ. ઓક્ટોબરમાં જર્મનીએ સમગ્ર રમાનિયા પોતાને તાબે કર્યું અને એક પછી એક બાલકન્સનાં રાજ્યોને જર્મની સાથે સંધિ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી. રમાનિયા, હંગેરી, બલ્ગેરિયા, યુગોસ્લોવિયા અને ગ્રીસ ૧૯૪૦-૪૧ માં સર્વસત્તાધીશ જર્મનીને તાબે થયાં. બાલ્કન્સ માંના વિસ્તારી વાતાવરણમાંથી જ પહેલું વિશ્વવૃદ્ધ કાટી નીકળેલું. આ વખતે પણ જર્મની અને રશિયાની વિરોધી નીતિને કારણે તે બન્ને વચ્ચેના યુદ્ધની શક્યતાઓ

વધી. આ શક્યતાને પહેંચી વળવા રશિયાએ જાને તેટલી પૂર્વતેજાથી કરી અને ૧૯૪૧ ના એપ્રિલની ૧૩ મી તારીખે જાપાન સાથે તાટસ્થતા કરાશે કર્યાં. આથી જાપાનનો હાથ કંઈક અંશે છૂટો થયો, પણ રશિયાનેય કાયદો થયો. એપ્રિલ સાથે જર્મની અને જાપાન સાથે યુદ્ધ થવાની દહેશત આથી મોળી થઈ અને રશિયા પોતાનું સમગ્ર બળ જર્મનીનો સામનો કરવા તરફ વાળી શક્યું.

યુરોપીય રાજકારણના આ કટોકટીના સમયમાં અમેરિકાની નીતિ શું હતી તે વિશે આપણે હવે વિચાર કરીએ. આ વખતના વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકાનું માનસ પહેલા વિશ્વયુદ્ધ કરતાં જુદું હતું. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જર્મની કે ઈંગ્લેન્ડમાંથી કેની સાથે યુદ્ધ કરતું તે અમેરિકા ધણી વખત સુધી નક્કી કરી શક્યું નહોતું. એક સમય એવો પણ હતો કે કદાચ અમેરિકા જર્મનીને પક્ષે ઈંગ્લેન્ડની સામે યુદ્ધ ચડ્યું હોત, પણ ઈંગ્લેન્ડની બાજુ રાજ્યનીતિએ એ દિવસ આવવા દીધો નહિ. જા વિશ્વયુદ્ધની જવાબદારી જર્મની અને ઇટલિને રે હતી એ વિશે અમેરિકાની સરકાર કે લોકોમાં બે મત નહિ. ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ માટે અમેરિકાને હેલાંથી જ સહાનુભૂતિ હતી. પરંતુ આ સહાનુભૂતિ ને લાગણી ખાતર અમેરિકા યુદ્ધ ચડવા તૈયાર નહોતું. મેરીકાની પરદેશનીતિ વિશે સાધારણ માહિતી ધરાવનાર અમેરિકાનું આ માનસ સહેલાઈથી સમજી શકે છે.

અન્ય દેશોની માફક અમેરિકાની પરદેશનીતિ પણ એરિકાના ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક સંયોગો પ્રમાણે ઝાઈ છે. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ આજે પણ અમેરિકા નવી દુનિયા” કહેવાય છે. “જૂની દુનિયા” ના મિકે જૂલેમથી કંટાળીને નવી દુનિયામાં વસવાટ કરવા નારાના મનમાં જૂની દુનિયાથી ખતી શકે એટલા અખિપ્ત રહેવાની ઈચ્છા સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલી. વૉશિંગ્ટન અને જેકરસન જેવા અમેરિકાના આદ્ય પ્રણેતાઓએ પણ ઉગતા રાષ્ટ્રને “આ જ સંદેશો આપેલા. પ્રથમ પ્રમુખ તરીકેના પોતાના હોદ્દા ઉપરથી નિવૃત્તિ લેતાં વૉશિંગ્ટન દેશને ઉદ્દેશીને યુરોપીય રાજકારણથી દૂર રહેવાની સલાહ આપેલી. વૉશિંગ્ટનના આ પ્રેરક સંદેશો અમેરિકાના ઇતિહાસમાં મહત્વનો ભાગ

ભજવ્યો છે. પાસિફિક અને આટલાન્ટિક સમુદ્રથી રક્ષાયેલું હોવાથી અમેરિકા કદી સીધા આક્રમણનું ભય જન્યું નથી. પરંતુ યુરોપીય કે દુનિયાનાં રાજકારણથી અમેરિકા અસ્પૃશ્ય રહી શક્યું નથી. છેલ્લાં બંને વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકા એક યા ખીછ રીતે સંડોવાયું છે અને આજે તો તે દુનિયાના રાજકારણમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવી રહ્યું છે. વૉશિંગ્ટનના સંદેશો આજે અમેરિકા અનુસરી શકે તેમ નથી.

ખીજા વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થતાં અમેરિકાએ પોતાનું તાટસ્થ જાહેર કર્યું. સપ્ટેમ્બરની તા. ૩ થી ના પોતાના વાયુસેનામાં પણ રૂઝવેટ અમેરિકા યુદ્ધમાં જોડાશે નહિ એમ જાહેર કર્યું. આ જાહેરાત પછીની લગાઈ દરમિયાનની અમેરિકાની નીતિને રજૂ કરે છે. પિલાગમાં પ્રહેંચી શકાય—ફ્રાન્સના પતન પહેલાંની નીતિ અને તે પછીની. પહેલા વિશ્વયુદ્ધની માફક આ વખતે ફ્રાન્સની અભેદ ગણાતી “મેઇન્ટેન લાઈન” દુરમનોને રોકશે એમ અમેરિકા માનતું હતું. પણ આ માન્યતાએ વધારે સમય ટકી શકી નહિ. પોલન્ડના પતન અને ભાગલા પછી જ્યારે રશિયાએ ફ્રી-સેન્ડ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે અમેરિકાએ રશિયાના આ કૃત્યને વખોટી કાઢ્યું અને લગાઈમાં કામ લાગે એવો માત્ર રશિયાને મોકલ્યો. બંધ કર્યો. અમેરિકાની ફ્રી-સેન્ડ ફ્રી-સેન્ડને મદદ કરવા માટે જોઈતાં નાણાં મંજૂર કર્યાં, પણ આ મદદ સમયસરની કે પૂરતી નિવડી નહિ.

સપ્ટેમ્બરની તા. ૨૧ મી એ (૧૯૩૯) કોયિસ સમક્ષ આવીને રૂઝવેટ જૂના તાટસ્થતા કાયદાઓ (Neutrality Acts) માં સુધારા વધારા કરવાનું સૂચનું. અમેરિકા હવે લગાઈમાં રોકાયેલા દેશોને સશસ્ત્ર સમ્પત્તિ મોકલવા માંડ્યું, એ કે અમુક ભાગમાં જોખમ ખેડીને અમેરિકાની બોટોએ જરૂં નહિ તેમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. ઓક્ટોબરમાં કેનેડા સિવાયનાં અમેરિકાનાં (ઉપર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા) સર્વ રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ પનામા ખાતે મળી આ પરિષદે અમેરિકાના કિનારાથી ૩૦૦ થી ૧૦૦૦ માઇલ સુધીનાં વિસ્તારને સલામતીના વિસ્તાર (Safety Belt) તરીકે જાહેર કર્યો. આ વિસ્તારમાં લગાઈમાં રોકાયેલાં રાજ્યોના વહાણો ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં

આન્થો. સમગ્ર અમેરિકાનો કિનારો (કેનેડા બાદ કરતો) આ રીતે એક પ્રાદેશિક એકમ બન્યો. શ્વિટન અને જર્મનીએ સામસામા "ઈન્ફેડિડ" જાહેર કર્યા અને તરતજ અમેરિકાના વહાણવટા ઉપર અંતરાષ્ટ્રે નાખવામાં આવ્યા. અમેરિકાના રેલ્વે હીપાર્કમેન્ટે આની સામે વિરોધ નોંધાવ્યો, પણ તે તો માત્ર શિષ્ટાચાર જ હતો. આ વિરોધ ધણું ખર્ચ તો શ્વિટનની સામે જ કરવો પડતો અને લગ્નમાં શ્વિટન વિનય મેળવે તેમ તો અમેરિકા ઈચ્છતું જ હતું.

કાન્સના પતન પછી અમેરિકાની નીતિ કંબોજ દદતર બની. થોડા જ વખતમાં અમેરિકાની કાન્સેસે દ્વાવ પસાર કર્યો કે નાઝી જર્મનીના હાથ નીચે આવેલાં યુરોપીય રાજ્યોનાં અમેરિકા ખંડમાં આવેલાં સંસ્થાનો; કે વસા-હતો ખીન્ન કાર્થ રાજ્યને તખે કરવામાં આવશે નહિ. નિઃશસ્ત્ર સ્વભાવિક રીતે જ આ ફરાવનો અટવીકાર કર્યો. સમસ્ત અમેરિકાની દવાના ખાતે મજેલી પરિપદે આ સંસ્થાનો લગ્નમાં સમય પૂરતાં અમેરિકાને દસ્તક રહે તેમ ફરાવ્યું. આ નિર્ણય પછી રૂઝવેડે અને કેનેડાના પ્રધાનમંત્રી એકેન્ઝી ફિંગે મળીને કેનેડા અને અમેરિકાના રક્ષણ માટે એક સંધિયાં મંડળ રચ્યું. અમેરિકામાં લરકરી ભરતી શરૂ કરવામાં આવી અને યુરોપના છતા-યલા રાજ્યોનાં નાણાં સ્થગિત કરવામાં આવ્યાં. આથી આગળ નીકળીને અમેરિકાની સરકારે એરોપ્લેન અને "આર્મર્સ". ઈન્ડોનેડને મોકલવા માંડ્યાં. ૧૯૪૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં રૂઝવેડે ઈન્ડોનેડને પચાસ અમેરિકન "ડીસ્ટ્રોયર્સ" મોકલવાનો મહત્વનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. બદલામાં ઈન્ડોનેડે ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા વચ્ચેના પ્રેરિયન-સમુદ્રમાંનાં પોતાનાં સંસ્થાનો-અર્થુગ્ર, બહામાઝ, શ્વિટિશ ગિયાના અને ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ-અમેરિકાને નવાણું વર્ષ માટે સુપ્રત કર્યાં. અમેરિકાનું તાટસ્થ્ય હવે એક નામનું જ તાટસ્થ્ય રહ્યું. ૧૯૪૧ ના માર્ચની ૧૧ મી-એ રૂઝવેડે લેન્ડ-લીઝ એક્ટ ઉપર પોતાની સહી કરી. અમેરિકા માટે જ નહિ પણ લગ્નમાં રાક્ષયેલાં સર્વ રાષ્ટ્રો માટે આ કાયદાની ખૂબજા અગત્ય હતી. અમેરિકાની અખૂટ યાંત્રિક શક્તિ અને અદ્યત્ન દ્રવ્ય હવે લગ્નમાં ઉપયોગી શરૂ કરવાનું પેદા કરવામાં રાક્ષયો અને આ માણ ઈન્ડોનેડ અને બીજાં યુદ્ધસ્ત રાજ્યો તરફ મોકલી આપવામાં આવ્યો. રૂઝવેડેનાં નેતૃત્વ નીચે અમેરિકા

પોતાના તાટસ્થ્યનો ઝડપથી ત્યાગ કરી રહ્યું હતું. લેન્ડ-લીઝ નો કાયદો પસાર કરીને અમેરિકાએ એક દૃષ્ટિએ ધરી-રાજ્યો ઉપર યુદ્ધ જાહેર કર્યું હતું. અમેરિકા માટે બે જ દસ્તા ખુલ્લા હતા: કાં તો ઈન્ડોનેડ જર્મનીને હાથ પડવા દેવું અને પછી જર્મની સામે એકલે હાથે ઝૂઝવું અગર તો ઈન્ડોનેડને મદદ કરી લગ્નમાં બેખમ ખેડવું. અમેરિકાએ બીજો માર્ગ રીકાર્યો. બીજા વિશ્વયુદ્ધના ઇતિહાસમાં લેન્ડ-લીઝનો કાયદો એક જયંતંત પ્રકરણ છે. અમેરિકા તેને માટે દમોનાં ગૌરવ લેશે.

એપ્રિલમાં ડેન્માર્ક સાથેની છૂપી વાટાઘાટો પછી અમેરિકાએ મીનવેન્ડો કબજો મેળવ્યો. આ વ્યવસ્થા લગ્ન પૂરતી જ હતી. ઉનાળામાં રૂઝવેડે ધરી-રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવતાં સર્વ રાજ્યોનાં નાણાં સ્થગિત કર્યાં. જર્મનીની "કાન્સુમેટ" બંધ કરવામાં આવી. આની સામે જર્મની અને ઇટલિએ પણ અમેરિકન "કાન્સુમેટ" બંધ કરી. ઉત્તરોત્તર અમેરિકા અને ધરી રાજ્યોના સંબંધો કથગતા આગ્યા.

જૂનની ૨૨ મીએ વોરની સવારમાં જર્મનીએ રશિયા ઉપર ચડાઈ કરી. જર્મનીની સાથે ઇટલિ, રોમાનિયા, રમાનિયા, શીન્ડો, હંગરી અને ડેન્માર્ક પણ રશિયા ઉપર ચડાઈ કરી. રશિયા ઉપરનો આ અચાનક દુમતો કાન્સના પતન બેટલોજ આઘાતકર બનાવ હતો. યુદ્ધને રંગ હવે બદલાયો. સામ્યવાદ સામેની પોતાની દુરમનાવટ બુઝીને ચર્ચાવે તુરતજ સહકારનો હાથ લંબાવ્યો. જુલાઈની તા. ૧૨ મીએ સર રેલ્ફે ક્રીસ અને મોરોડોવે પરસ્પર મદદ કરવાના કરાર ઉપર સહી કરી, જર્મની સાથે જૂદી સંધી કે વાટાઘાટો ન કરવાનું પણ ફરાવવામાં આવ્યું. રૂઝવેડે પણ કાનિષ્ઠ બતાવી રશિયાને બનતી મદદ કરવા વચન આપ્યું. રશિયા અને તેના હાથ નીચે આવેલાં રાજ્યો (ઇસ્ટોનિયા, લેટવિયા, લીથુઆનિયા વગેરે) નાં સ્થગિત કરાયેલાં નાણાં હવે છૂટાં કરવામાં આવ્યાં. લેન્ડ-લીઝની મદદ પણ રશિયા તરફ મોકલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. લેન્ડ-લીઝમાં મોકલવાતા માલના રક્ષણાર્થે રૂઝવેડે હવે ડીસ્ટ્રોયર્સ મોકલવી શરૂ કરી. અમેરિકાનાં માઝ લઈ જતાં વહાણો ઉપર તોળો મડવામાં આવી અને ધરી રાજ્યોનાં વહાણો ઉપર પ્રથમ હરોડ કરવાની તેમને છોટ આપવામાં આવી. શાન્તિના સમયમાં તેમજ લગ્નમાં સમયમાં અમેરિકા ત્રાપ્તિક સ્વાતંત્ર્ય (freedom of

the seats) 'તું' હિમાચલી રજી છે. જર્મની અને ધરી રાજ્યોના દરિયાઈ અંકુશોને ગણકારી સિવાય અમેરિકન જહાજોને હવે કેર કેર લેન્ડલીઅનો માંડ પહોંચાડવા માંડ્યા.

ઑકટોબરમાં લંડન અને મોસ્કોએ ઇરાન ઉપર નાઝી મળતિયાઓને હાંકી કાઢવાનું કહેલું મોકલ્યું. ઇરાન તરફથી આ મિનતિનો અસ્વીકાર થતાં બ્રિટન અને રશિયાના લશ્કરોએ ઇરાનનો કબજો મેળવ્યો, નાઝી મળતિયાઓને દૂર કરવામાં આવ્યા, ઇરાનની પ્રાદેશિક સરહદો અને સ્વાતંત્ર્યની બાંહેધારી આપવામાં આવી અને 'ઇરાન જર્મનીનું' મટીને સાથી રાજ્યોનું બન્યું. રશિયાને લેન્ડલીઅન દ્વારા અને અન્ય રીતે મળતી મદદ હવે ઇરાન મારફત મોકલવી શકે થઈ. તટસ્થ રહેલા ટુર્કીને પણ આક્રમણ થતાં મદદ કરવાનું વચન લંડન-મોસ્કો તરફથી આપવામાં આવ્યું. રશિયા માટે મધ્યપૂર્વનું દારૂ 'પુલ્કુ' થયું અને જર્મનીની બીતિ ઓછી થઈ.

આટલાંટિક અને પાસિફિકથી લીંટળાયેલું અમેરિકા દરપૂર્વના રાજકારણ તરફ ટુલકા રાખી રોકે એમ નહોતું. એકંદરે જોતાં અમેરિકાની દરપૂર્વની નીતિનું મધ્યબિન્દુ ચીન રજી છે. પણ અમેરિકાની નીતિ અમેરિકાના સ્વાર્થને અનુસરતીને ધંકાઈ છે. વળી તે એકધારી રહી શકી નથી. યુરોપીય રાજકારણથી અસ્પૃશ્ય રહેવા છતાં અમેરિકા દરપૂર્વમાં પણ વંધારે પડતું સંઘાતવા માગતું નહોતું. અમેરિકાની આ દ્વિમુખી નીતિએ સામ્રાજ્યાકાંક્ષી જાપાનને જોઈતી તક આપી. ૧૯૩૧માં જાપાને મંચુરિયા ઉપર ચમ્પાઈ ફેરી અને ૧૯૩૭માં ચીન સાથે યુદ્ધ આદ્યું. ૧૯૩૯ 'મુધીમાં' જાપાને રીન્સીન, પીપીંગ, ચાંબાઈ, નાન્કીંગ, હેન્કાઇ અને કેન્ડોન કબજે કરી લીધાં હતાં. યુરોપની કામાટોળ પરિસ્થિતિનો જાપાને પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવ્યો અને ચીનના અનેક પ્રદેશો છતી લીધાં. એપ્રિલ નીંતી ૧૫મીએ (૧૯૩૯) અમેરિકાએ પોતાનો નૌક-કાલો આંટલાંટિકમાંથી પાસિફિકમાં આંબેલો અને બુલ્ગાઇની ૨૬ મી એ જાપાન સાથેના આર્થિક કંઠારો બંધ કરવાને લખતી ૬ માસની જોઈતી ટોડીસ મોકલી.

જર્મનીના યુરોપના વિજયોથી ઉન્મત્ત બનીને જાપાને રશિયનું નંદર પ્રયાણ કરવું 'ચર કયું'. જાપાનના લશ્કરી પ્રધાનો 'જાપાનના પ્રગળતોને સંબોધીને' ઉચ્ચાર્યું કે 'વર્તમાન આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ જાપાનને સર્વ રીતે અનુકૂળ છે. આપણે આ તક ગ્રામીણી તો લાવેબની

પ્રેમ આપણને દોષિત ગણશે.' જર્મનીના વિજયો સૈન્યો જ્યારે ક્રાન્સમાં ધરી રહ્યાં હતાં ત્યારે જાપાને 'ઈન્ડોન્સ પાસે જર્મી રાંડ બંધ કરવાની માંગણી કરી. ચીનને બહારથી મળતી મદદ સુખ્યત્વે કરીને જર્મી રાંડ અને હૉન્ગકોન્ગ મારફત આપતી. 'આ મદદ મળવી હવે બંધ થઈ. ક્રાન્સની વિધી સરકાર પાસે પણ જાપાન 'ઈન્ડોન્સાધનામાંથી પોતાના સૈન્યોને પસાર થવા દેવાની માંગણી કરી જેનો ક્રાન્સને સ્વીકાર કરવો પડ્યો. જાપાનની 'ઈન્ડોન્સાધના ઉપરની વધતી જતી બીંસો વિરોધ'કરતાં અમેરિકાના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ હલે જાણ્યું કે અમેરિકા બજાજીવીથી ટોણા 'મેસાડામાં' આવેલી 'યોજનાઓને માન્ય રાખશે નહિ. નિઃસહાય ચીનને અમેરિકાએ સારી એવી રકમ લેન તરીકે મોકલી આપી અને જાપાનને જોખંડ મોકલ્યું બંધ કયું.' જાપાનની લશ્કરી તૈયારી ઉપર આનો જખખર કેટલો પડ્યો.

૧૯૩૯-૪૦ દરમિયાન જાપાન અને ધરી રાજ્યોના સંબંધો વધુને વધુ ગાઢ બનતા ગયા. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બર ની રજીએ 'એ ત્રણ રાજ્યોએ દસ વર્ષને માટે પરસ્પર લશ્કરી, આર્થિક અને અન્ય મદદ કરવાના કરારો કર્યાં. જાપાને યુરોપમાં જર્મની-ઈટલિનું મુશ્કેલ સંબંધ' અને તેજ પ્રમાણે જર્મની-ઈટલિએ જાપાનને જોઈતી છૂટછાડ આપી. આ કરારોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો અમેરિકાને જર્મની કે જાપાન સાથે યુદ્ધમાં ઉતરતાં શંકાઓને હલો. 'પણ' પરિણામ તદ્દન જૂઠું જ આવ્યું. દરપૂર્વની ગંભીર પરિસ્થિતિએ અમેરિકાને તેની જવાબદારીનું ભાન કરાડ્યું. દરપૂર્વમાં ચીન અને યુરોપમાં 'ઈન્ડોન્સ' અમેરિકાની આચારના સંભલે જન્યાં અને તે બંને દેશોને-અમેરિકાએ બનતી સલાહ મોકલી. ચર્ચાએ હવે 'જર્મી રાંડ' પુલકે મુક્યો અને ચીનની છવનદોરીસમા એ રસ્તા દ્વારા ચીનને અંશુલ્ય મદદ મળવી શકે થઈ ગઈ. 'ઈન્ડોન્સ' અને અમેરિકાએ જાપાનના નાણાં સ્થગિત કર્યાં અને જાપાન સાથેના વ્યાપાર સંપર્કો ત: બંધ થયા. આ સર્વ બંધાવોનો પડયો જાપાનના આંતરિક રાજકારણમાં પડ્યો. હોનોલેની સરકાર પડી અને તેની જગાએ ટોન્ગ પંતપ્રધાન બન્યો. જાપાનની સરકાર હવે કઈ નીતિ અનુસરશે તે વિષે બહુ શંકા રહી નહિ.

ડીસેમ્બરની ૭મી એ જાપાને પાસિફિકમાં આવેલા પર્લ-હાર્બર ટાપુ ઉપર આણંવિતરો હાથે કર્યો. હૉન્ગ-

કોંગ્રેસ, રીલીયીયન્સ, યાઇએન્ડ અને મક્કાયા ઉપર આવાજ દર્શાવે છે. આવાજોમાં આવાજો. બીજા દિવસે - જાપાને - ઈન્ડોનેઝ અને અમેરિકા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. જર્મની અને ઈટલિએ પણ અમેરિકા ઉપર યુદ્ધ જાહેર કર્યું. જાપાનના આ પગલાંનો કાર્ગી રીતે બચાવ થઈ શકે તેમ નથી લગતું જાહેર કર્યા પછી જ લગતી શરૂ કરેલી તે તો એક સિદ્ધાંત છે જેનું હમેશાં પાલન થયું નથી. પણ જાપાનનો ખરો દોષ તો એ છે કે તેણે અમેરિકા સાથે આત્મી વાટાઘાટો પૂરી થાય તે પહેલાંજ પક્ષ હાથેર ઉપર અચાનક હુમલો કર્યો. જાપાનના બચાવમાં એક દલીલ થઈ શકે તેમ છે જે આજના રાજકારણનો એક વિશાળ પ્રશ્ન છે. અમેરિકાએ હાથેર પ્રત્યેક નદિ પણ અન્ય પરદેશીઓ પ્રત્યે પણ નતિપેદ અને રંગબેરંગી વર્તણૂક રાખે છે. મેક્સિકોનો, ઈટલિયનો, જપૂ, ચીનાઓ અને જાપાનીઓ - સર્વે આ નીતિનો ભોગ બન્યા છે. પશ્ચિમના દેશોનું સફળ અનુકરણ કરીને જાપાને થોડાજ વખતમાં સર્વ-દેશી પ્રગતિ સાધી હતી. એક અભિમાની પ્રજા તરીકે તેમની પ્રત્યે અમેરિકામાં થતો ગેરવર્તણૂક તેમને માટે સહન કરવો મુશ્કેલ હતો. જાપાનના પર્વદાખર ઉપરના દલ્લાનું એક સમજા કારણ તે જાપાનીઓ પ્રત્યેની આ અનિમેદની નીતિ હતી જેમ અનુમાન કરી શકાય.

પક્ષ ૧૯૨૧ના હુમલા પછી ૧૯૪૨ માં જાપાને ગોમ અને મેક ટાપુઓ, હોન્કોન્ગ, ઈન્ડોચીના, યાઇએન્ડ, મક્કાયા, ખર્મ, સીંગાપોર, ઈન્ડોનેશિયા, અને ફીલીપીન્સ કબજે કર્યાં. પણ જાપાન આથી આગળ વધી શકે તેમ નહોતું. કારણ કે અમેરિકાના નૌકાદળોએ દક્ષિણ પાસિફિક તરફથી જાપાનના તાજાના મુલકો ઉપર હુમલો કરવા શરૂ કર્યાં. મીડવે ટાપુ, સોલોમન ટાપુઓ અને ગુલાવ-કેનાલ ઉપરના દલ્લા નિશ્ચયાત્મક નિવજ્યા અને જાપાનને પાછા દલ્લાની ક્ષેત્ર પડી. ૧૯૪૩-૪૪ દરમિયાન અમેરિકાએ એડ્વિસિયન, ગીલબર્ટસ, માર્શલ, સોલોમન ટાપુઓ અને ન્યુગીની છતી લીધાં અને ફીલીપીન્સ ઉપર ઉતાર અને દક્ષિણ તરફથી દલ્લો કર્યો. ૧૯૪૨ અને ૧૯૪૩ માં લશ્કરી દૃષ્ટિએ સાથી રાજ્યોની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ હતી. આ નિઃસહાય પરિસ્થિતિ ૧૯૪૩-૪૪ માં પદપાદ અને કેટલાક અપ-વાદો બાદ કરીએ તો સાર્વત્રિક વિનય તરફ વળી. પાસિફિકમાં જુઓ કે ખર્મમાં, યુરોપમાં કે ઉત્તર આફ્રિકા-

માં, આટલાન્ટિકમાં કે વાટિકા ને ઉત્તર સમુદ્રમાં - યુદ્ધની પ્રત્યેક રણભૂમિ ઉપર મિત્ર રાજ્યોએ સફળ રીતે પ્રતિઆક્રમણ શરૂ કર્યું. રશિયાના લાલ લશ્કરે ઉત્તર-માં લેનિનગ્રેડ અને દક્ષિણમાં સ્ટેલિનગ્રેડ આગળ અપૂર્વ શૌર્ય દાખવી જર્મનીનાં ક્ષેત્રોનો સામનો કર્યો. તેમને પાછાં દલાવ્યાં. અને બર્લિન સુધી તેમનો પીછો પકડ્યો. આ રણતંત્ર દાખવી રશિયાના લાલ લશ્કરે દુનિયાની લશ્કરી તવારીખમાં એક નવવંત પ્રકરણનો ઉમેરો કર્યો છે. અરસેપરસતો અણુવિસ્ફોટ, મતમતાંતર અને વિરોધી નીતિઓ, આદિત્તમક સંયોગો અને દુરમન પક્ષની અનેક લાલચો છતાં ક્રિટન, રશિયા અને અમેરિકાએ તેમનો સંયુક્ત મોરચો શિથિલ થવા દીધો નહિ અને ધરીરાજ્યોને સંપૂર્ણ હાર આપી. ત્રણેય મિત્રરાજ્યોના સમુદાયને - અમેરિકાની સાધનસંપત્તિએ, ઈન્ડોનેઝના અગ્ર નિશ્ચયને અને રશિયાના રીયે - તેમને વિજય આપ્યો.

૧૯૪૪ ના જુનની ૪ થીએ ઈટલિનું પાટનગર રોમ પડ્યું. બે દિવસ પછી ક્રિટિશ, અમેરિકન અને કેનેડિયન સૈન્યોએ નાર્મન્ડીના કિનારે 'બીજો મોરચો' (Second Front) શરૂ કર્યો. ઑગસ્ટ સપ્ટેમ્બરમાં ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ અને લક્સમ્બર્ગને આ સૈન્યોએ મુક્તિ અપાવી. દરમિયાન લાલ સૈન્ય પણ પૂર્વ યુરોપમાં જર્મની તરફ ધસી રહ્યું હતું. બન્ને તરફનાં સૈન્યોએ જર્મનીમાં હાથ મીલાવ્યા. ૧૯૪૫ ના મે ની ૮ મીએ જર્મનીએ મિત્રરાજ્યોની શરણાગતિ સ્વીકારી.

જર્મનીનાં પતન પછી મિત્રરાજ્યોએ તેમનું સર્વ બળ જાપાન સામે કેન્દ્રિત કર્યું. જુલાઈની ૨૬ મીએ જર્મનીમાં પોર્સગમ ખાતે મજેલી પરિગ્રહમાં હુમલો, ચર્ચાલ અને યોગ કાઢી શકે જાપાનને સંપૂર્ણ શરણાગતિ સ્વીકારવાનો આદેશ કર્યો. જાપાનની સરકારે આ મામણીની અવગણના કરી. છટ્ટી ઑગસ્ટે હીરાશિમા ઉપર અણુબોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો. આઠમીએ રશિયાએ જાપાન સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને મે સુરિયા ઉપર દલ્લો કર્યો. ઑગસ્ટની નવમીએ નાગાસાકી ઉપર બીજો બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો. જાપાન પાસે શરણાગતિ સ્વીકારવાં સિવાય બીજો કંઈ રસ્તો રહ્યો નહિ. 'સપ્ટેમ્બર ૨' જીએ યોકોહામા અખાતમાં જાહાજ મચ્છરી ઉપર મિત્રરાજ્યોના વતી જનરલ મેક્આર્થરે જાપાનની શરણાગતિ સ્વીકારી અને આ રીતે દુનિયાના ઇતિહાસના સૌથી ભયંકર યુદ્ધનો અંત આવ્યો.

સ્વાતંત્ર્ય પછીના આપણા

નિકાસ વ્યાપાર.

શ્રી ભારતચિંતક કુ. ગાહિલ

★

અર્થશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે આયાન અગર નિકાસ લાંબા સમય સુધી એકબીજાથી વધારે પ્રમાણમાં રાખી શકાય નહિ. (Export must pay for Import) ગમે તે દેશ, આયાત કરતાં નિકાસ ખૂબ વધારે થતી હોય તેવી સ્થિતિમાં લાંબો વખત વ્યાપાર ટકાવી ન શકે. એ જ રીતે નિકાસ કરતાં આયાત વધારે થતી હોય એવી સ્થિતિ પણ લાંબો વખત ટકી ન શકે. આ કારણે આયાત અને નિકાસમાં મદસ્તના ફેરફારો લક્ષ્ય રાખવા રહે છે. સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી આપણા નિકાસવ્યાપારમાં મદસ્તના ક્યા ફેરફારો થયા તે જોવા માટે આપણે પહેલાં, યુદ્ધ ને યુદ્ધ પછીની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન આપણા દેશને આપણી મરજી વિરૂદ્ધ યુદ્ધમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો હતો. મિત્ર-રાજ્યોને યુદ્ધ છતાંયેમાં મદદ કરવી એ જ આપણી નિકાસનીતિનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. મિત્રરાજ્યો મોટા પાયા ઉપર આપણો દરેક જાતનો માસ ખરીદતાં. જેમ જેમ યુદ્ધ વધુ વિસ્તારમાં ફેલાતું ગયું અને તેની ઉચ્ચતા વધતી ગઈ, તેમ તેમ અનેક કારણોને લીધે, કાંચો માસ નિકાસ કરવાનું કામ કઠિન બનતું ગયું. શરૂઆતથી જ બ્રિટિશ સરકારની નીતિ હિંદુસ્તાનને કાંચો માસ પૂરો પાડનાર તરીકે જ સમજાતી હતી. એટલે આપણા ઉદ્યોગોને કદિ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું જ નહિ. યુદ્ધ દરમિયાન લગ્ન જીવન માટે આ નીતિમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. આ કારણોને લીધે કારખાનાઓમાં નૈયાર થયેલો માસ વધુ ને વધુ નિકાસ થવા લાગ્યો. કાંચો માસ આપણા ઉદ્યોગોમાં વધારે પ્રમાણમાં વપરાતા લાગ્યો. આમ હિંદુસ્તાન કાંચો માસને બદલે નૈયાર માસ વેચનાર દેશમાં પડીતા લાગ્યું. યુદ્ધને અંગે લગ્નમાં ઉપયોગી હોય તેવા માસની જ મુખ્યત્વે

નિકાસ થવા દેવામાં આવતી એટલે વિનિમયમાં આવતી વસ્તુઓ પણ બદલાઈ હતી. વ્યાપારની દિશા પણ બદલાઈ હતી. દુરમન રાજ્યો સાથેનો વ્યાપાર સંબંધ બંધ કરી દેવામાં આવ્યો. મુખ્યત્વે બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમુદાય સાથે જ આપણો વ્યાપાર ચાલતો. મધ્યપૂર્વના દેશો (ઇરાન, ઇરાક, ઇજીપ્ત, અરબસ્તાન વિ.) ને પણ આપણે જ થોડો માસ પૂરો પાડતા. લગ્નને લીધે બીજા દેશોની દરીયાઈનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઘટી ગયું હતું. સાથે વ્યાપારમાં એક અગત્યનો ફેરફાર એ થયો કે આયાત કરતાં નિકાસનું પ્રમાણ વધવા માંડ્યું. આપણો દેશ દેવાદાર મરી લેણાર બનતો હતો, બ્રિટિશ સરકાર પાસે આપણી રેલ્વે જ પૂરાંતો પધતી જતી હતી.

લગ્ન પૂરી થયા પછી પણ આપણી પાસે એ જ બળવો રહ્યો, પરંતુ લગ્ન દરમિયાન જે દરીયાઈનો અભાવ હતો તે બીજા દેશોની દરીયાઈ લગ્ન પછી વધવા લાગી. દરેક દેશને, પોતાના ઇષ્ટમિત્ર થયેલા ઉદ્યોગો ફરીથી ઉભા કરવા માટે તેમના માસનું બળવર કળવું કરવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે હોય જ. એટલે મધ્યપૂર્વના દેશોમાં અને બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમુદાયના દેશોમાં પણ આપણા માસ સામે દરીયાઈ વધવા લાગી. આપણા દેશના ઉદ્યોગોમાં માસનું ઉત્પાદનખર્ચ બીજા દેશોના પ્રમાણમાં વધુ આવતું હોવાથી આપણા માસના ભાવ ઉંચા રહેતા એટલે આપણો માસ મોંઘો પડતો. લાખલા નંરિક આપણી ખાંડ કરતાં જવાની ખાંડ વધુ સસ્તી હોવાથી આપણી ખાંડ મારેનું પરદેશી બાબત જવાનાં લાભમાં સરી જતા લાગ્યું. એ જ રીતે મુનરાઉ કાપડ અને બીજા નૈયાર માસની બાબતમાં પણ દરીયાઈને કારણે આપણા બળવરે આપણે મુશ્કેલી ગાળ્યા. જવાન જેવો દરેક દેશ દૂર થયો હોવા છતાં આપણો માસ બીજાની દરીયાઈમાં ટકી શકતો નહિ.

લગાઈ દેરમિયાન પરદેશો સાથેના વ્યાપાર ઉપર-
આયાત તથા નિકાસ બંને ઉપર-સખત નિયમન હતું.
આને લીધે આપણો નિકાસ-વ્યાપાર પણ અમુક દિશા
તરફ જ વળી શક્યો હતો. જેને નિકાસના પરવાના મળે તે,
અને કેવળ બજૂર થયેલી વસ્તુઓ જ નિકાસ કરી શકતા.
રિઝર્વ એકને પરદેશી વૃદ્ધિમાંથી નિયમન માટે ખૂબ
સત્તાઓ આ વખતે જ આપવામાં આવી હતી.

આ બધા ફેરફારો ઉપરાંત જ્યારે આપણો દેશ
સ્વતંત્ર થયો ત્યારે દેશના લાગણી પડવાને કારણે
આપણા નિકાસ-વ્યાપારમાં જરૂર પડતો આવ્યો.
અત્યાર સુધી આપણી પાસે જે મીન્ટેની નિકાસની
'મેનેનોપોલી' જેવું હતું તે મીન્ટેનો ધણો લાભ લાગતા
પછી પાકીસ્તાનને ફાળે માગ્યો ગયો. આવી મીન્ટેમાં
નીચે પ્રમાણે ઘટાડો થયો.

શણ ૧૫ ટકા.	આમણ ૧૫ ટકા.
ઉન ૬૦ ટકા	ચો ૧૦ ટકા.
૩ ૨૦ ટકા.	

આમાંની કેટલીક વસ્તુઓ આપણે નિકાસ કરવાને
બદલે આયાત કરવી પડે તેવી સ્થિતિ ઉભી થઈ. વળી
યુદ્ધોત્તર યોજનાઓ માટે યંત્રો તથા બીજાં તૈયાર માલ
ખૂબ આયાત કરવો પડતો હોવાથી નિકાસ કરતાં
આયાતનું પ્રમાણ વધી ગયું. લગાઈનાં વર્ષો કરતાં
કુલ વ્યાપાર વધ્યો, પણ પ્રમાણમાં નિકાસ ઓછી થઈ.
અત્યારે આપણે મુખ્યત્વે ચા, તમાકુ, લાખ, અજરખ,
મેંજેનીઝ, રૂ, ઉન, શણ, શણનો તૈયાર માલ, ખાદ્ય
તેલો, તેલી બિયાં, આમણ, શેતરંજ તથા સાદીઓ,
આમણની બનાવટો તથા સુતરાઉ કાપડ નિકાસ કરીએ
છીએ. ઉપર દેખાડેલ પદાર્થો જેતાં તૈયાર માલ
કરતાં કાચા માલનું પ્રમાણ ખૂબ વધી ગયું દેખાય છે.
વસ્તુસ્થિતિ આટલેથી જ ન અટકતાં આ કાચા માલમાં
પણ આપણી સામે દરીદ્રાઈ શરૂ થવા લાગી છે. આપણી
ચા સામે સીચોન અને પાકીસ્તાનની દરીદ્રાઈ છે. લાખમાં
મીઆમ આપણું દરીદ્ર છે. માલ હક્કો હોવાથી તથા
આપણું લાખનું ઉત્પાદન ઘટતું હોવાથી સીઆમ
દરીદ્રાઈમાં ફાવે પણ છે. શણ અને અજરખની ખાત-
માં બ્રાઝીલ દરીદ્રાઈમાં ઉત્પન્ન છે, જેકે - શણની
નિકાસ, આપણે પહેલાં કરતાં ખૂબ ઓછી કરી

શકીએ છીએ અને તૈયાર શણના માલમાં પણ આપણને
ખુદ કાયદો રહેતો નથી, કારણ કે આપણી મીસો માટે શણ
પાકીસ્તાનમાંથી લાવતું પડતું હોવાથી દર એક રૂપિયે
અગિયાર આના પાકીસ્તાનને આપવા પડે છે. મેંજેનીઝ
ઉપર નિકાસ-જકાત વધુ હોવાથી તેની નિકાસ પણ ઓછી
થઈ શકે છે. ઉપરાંત રશિયાની સાથે, દરીદ્રાઈમાં આપણે
નથી ટકતા. પરદેશમાં આપણી ખાંડ બનાવી સરતી
ખાંડ સામે દરીદ્રાઈમાં ટકી શકતી નથી. આપણાં લગભગ
દરેક પ્રકારના માલનું ઉત્પાદન-ખર્ચ વિશેષ હોવાથી
આપણા માલનો ઉપાડ પરદેશમાં થતો નથી. શણની
દરિદ્રાઈ પણ આપણો માલ હક્કો પ્રકારનો હોય છે, તેથી
પરદેશી બજારમાં આપણું રચાઈ બીજા દેશો એકંદમ
મેળવી લે છે. અત્યારે પણ બ્રિટિશ દરીદ્રાઈ જ નહિ, પણ
બીજા ધણો દેશોની દરીદ્રાઈ વધતી જાય છે. તાજેતરમાં જ
પ્રસિદ્ધ થયેલ સમાચારો મુજબ તો જાપાન પણ પાછું
દરીદ્રાઈ માટે તૈયાર થઈ ગયું છે, એટલું જ નહિ પણ
આપણા પોતાના આંતરિક બજારમાં પણ જાપાની બના-
વટો ખૂબ સરતો માલ આપણાં માલને ખસેડવા લાગી
ગયો છે. જાપાને રોમર મૂડીથી પોતાના ઉદ્યોગોને ફરીથી
જીવતા કર્યા છે અને દિંમતમાં એવો સરતો માલ બનાવે
છે કે પશ્ચિમના દેશો પણ દરીદ્રાઈ કરી ન શકે. પોતાના
માલ માટે બજાર મેળવવા જાપાને કંઈક વિશેષ ઓછા
ભાવે માલનો દગલો કરવાનું - પણ શરૂ કરી દીધું છે.
એટલે આપણા સુતરાઉ કાપડની નિકાસ થતે એટલું જ
નહિ પણ હિંદનું બજાર પણ જાપાન કબજે લઈ લે
તેવો ભય ઉભો થયો છે.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોના આંકડા તપાસતાં આપણને માલુમ
પડશે કે આપણી નિકાસ વધી છે, પણ આયાત તેના કરતાં
વધુ ઝડપે વધી છે એટલે વ્યાપારનું પાણું આપણી
નિરૂદ્ધમાં જ રહે છે.

લાખ રૂપિયામાં કુલ વ્યાપાર નીચે મુજબ છે.		
૧૯૩૮-૩૯	૧૯૪૦-૪૧	૧૯૪૮-૪૯
આયાત નિકાસ	આયાત નિકાસ	આયાત નિકાસ
૧૪૫,૫૧-૧૬૬,૮૩	૪૪૫,૮૧-૪૦૮,૨૪	૫૧૮,૦૦-૪૨૨,૮૨

ઉપરના આંકડા તપાસતાં આપણી નિકાસનું પ્રમાણ
દુરત માલમ પડી આવશે. અત્યારે આપણા નિકાસ-વ્યા-
પારની દિશા તપાસતાં તેમાં પણ ધણો ફેરફાર દેખાશે.

વિભાગ (Area)	૧૯૩૮-૩૯		૧૯૪૭-૪૮		૧૯૪૮-૪૯		ડિમાઈ
	આયાત	નિકાસ	આયાત	નિકાસ	આયાત	નિકાસ	
ક સુલભ અથવા							
(૧) સુલભ ચલણવાળા દેશો (Soft Currency)	૫૮	૫૩	૪૨	૪૮	૪૪	૪૨	૮૩૧
" "	૮૯,૯૫	૮૯,૩૯	૧૮૭,૨૮	૧૮૫,૮૧	૨૩૦,૪૦	૧૭૭,૩૩	(લાખ રૂપિયામાં)
(૨) બીજા સુલભ ચલણવાળા દેશો	૧૯૯૬	૩૦,૧૨	૭૬,૭૩	૭૮,૬૫	૧૧૧,૧૦	૭૩,૨૯	"
(૩) મધ્યમ ચલણવાળા દેશો	૨,૯૮	૬૦	૧૨,૫૬	૪,૦૬	૧૪,૭૦	૩૩૩	"
(૪) ડોલર અથવા દુર્લભ ચલણવાળા દેશો (Hard Currency)	૭	૧૨	૩૬	૨૭	૨૩	૨૫	૮૩૧
	૪૨,૬૨	૪૯,૭૨	૧૧૮,૦૭	૧૨૭,૨૯	૧૩૯,૪૬	૧૨૨,૬૭	(લાખ રૂપિયામાં)

ક હેતુના ચલણની કિંમતમાં ઘટાડા પછી પાણીરતાન જુદું પડ્યું છે.

નોંધ:- (૧) સુલભ ચલણવાળા દેશો: (Soft Currency Areas), બ્રિટન, ઓસ્ટ્રેલીયા તથા કેનેડા સિવાયના બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો તથા (૨) ઇજિપ્ત, ઇરાન ક્રાસ, ઇટાલી, ચીન મેક્સિકો-૩ વગેરે દેશો. (૩) મધ્યમ ચલણવાળા દેશો. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ તથા સ્વીડન, (૪) દુર્લભ ચલણવાળા દેશો: (Hard Currency Areas) અમેરિકા તથા તેને લગતા દેશો, કેનેડા, જાપાન વગેરે.

(૫) અશુદ્ધ મેગેનીઝ (ore)	૧૪૫
(૬) ચામડા	૯૨
(૭) " (કમાવેલા)	૧૫
(૮) શણ (કાચું)	૧૧
(૯) કપાસ	૩૮
(૧૦) કપાસ (waste)	૧૨૫
(૧૧) બીજા માલ	૩૦
(૧૨) બીજા માલ	૩૮૧
(૧૩) ચાં અમેરિકા	૨૨૦
" કેનેડા	૧૩૮

સુલભ ચલણવાળા દેશોમાં આપણે વધુ નિકાસ કરીએ છીએ, પણ દુર્લભ ચલણવાળા દેશોમાં આપણે નિકાસ કરતા પ્રમાણમાં વધારી શકતા નથી. યંત્રો તથા ટેક્નિકલ મદદ તથા બીજા ચીજોની આપાતને માટે આપણને ડોલરની ઘણી જરૂર રહે છે. આનાજ પણ આપણે દુર્લભ ચલણવાળા દેશોમાંથી ઘણું આયાત કરવું પડે છે. ઓછી નિકાસને અંગે ડોલરની એવ વરતાવાથી ત્યાંની આયાતો ઉપર કડક નિયમન ચૂકવું પડ્યું છે. આ તરફના એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર માસ સુધીમાં આપણે નીચે પ્રમાણે ડોલર મેળવી શક્યા છીએ. સુગમતા માટે ડોલરની કિંમત રૂપિયામાં જણાવી છે.

(૧) શણનો તૈયાર માલ	૧૭૬૫ (લાખ રૂપિયામાં)
(૨)	૧૬૬
(૩) અંબરજી	૧૨૬
(૪) લાખ	૧૧૦

નેહરોએ તેટલા પ્રમાણમાં દુર્લભ ચલણવાળા પ્રદેશોમાં આપણે નિકાસ વધારી શકતા નથી: તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આપણી નિકાસની વસ્તુઓ જ એવા પ્રકારની છે. ચલણની કિંમતમાં ઘટાડો થવા જતાં આપણે નિકાસ વધારી શકતા નથી: નિકાસ ન વધવાનાં બીજાં કારણો આપણે પાછળથી જોઈશું.

હવે શું માટે આયાત વધારે હોવા કે નિકાસ વધારે હોવ એવી સ્થિતિ વ્યાપારમાં બંધુ કાયદાકારક નથી એ નિયમ સરખાતમાં જ આપણે જોયા છે. આયાત કરવા માલનું નાણું ચૂકવવા એટલી કિંમતની નિકાસ થવી જ જોઈએ જો ન થાય તો દેશની અંદર રહેલ નાણાંનો સેનાનો-જથ્થો જોડો થવા લાગે, અને એ દેશના દિતમાં ન કહેવાય. આવારે આપણા દેશમાં આપણા વડા પ્રધાનશ્રી માંડી સામાન્ય વ્યાપારી સુધી સડુ કહે છે કે આપણી નિકાસ વધવી જોઈએ. આ માટે તાત્કાલિકમાં જ નિકાસ

કરવાના “ઓપન જનરલ લાઈસન્સ નં. ૪” માં ધણી વધુ વસ્તુઓની નિકાસ માટે છૂટ મૂકવામાં પણ આવી છે. આવા પ્રયત્નો કરવા છતાં શા માટે આપણે નિકાસ વધારી શકતા નથી? શા માટે લગભગ દરમિયાન મેળવેલા જાનરો આપણે શુભાવતા જઈએ છીએ? જનપાનની ચર ચતી દરીકાઈ સામે શા માટે આપણે ટકી શકતા નથી? આની પાછળનાં કારણો એ છે કે આપણા માત્ર દરજ્જા છે અને કિંમતમાં મોથો છે. આપણા માલની મંદિરાત નોંધએ તેટલી થતી નથી. અમેરિકા જેવા દેશો તરફ આપણે નોંધએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નથી, પરિણમે આ વર્ષે ઓસ્ટ્રેલિયા, પાકિસ્તાન, ઈજિપ્ત, ઈટાલી, નેધરલેન્ડ, આર્જેન્ટીન, જપાન અને જર્મની સિવાયના બધા દેશોમાં આપણે ઓછી નિકાસ કરી શક્યા છીએ.

ડોક્ષરની ખેંચ હોવાથી હાલ પણ વ્યાપાર ઉપર નિયમન રહેલું જ છે. આપણ તથા નિકાસના પરવાનાઓ આપવામાં આવે છે. ડોક્ષર વિસ્તારમાંથી બહુ અગત્યની હોય તેથી વસ્તુજ આયાત કરવા દેવામાં આવે છે. નિકાસના પરવાનામાં ઘણી છૂટછાટો મૂકવામાં આવી છે.

ઘણા એમ માને છે કે તાજેતરમાં, બ્રિટિશ પાઉન્ડની સાથે રૂપિયાની કિંમતમાં કરવામાં આવેલ ઘટાડાથી આપણી નિકાસ ખૂબ વધશે. વસ્તુના આપણે એવી ધારણા કરી શકીએ કે તેવું નથી. આપણે એવી વસ્તુએ નિકાસ કરીએ છીએ કે જેની માંગ-કિંમતમાં ફેરફાર થાય છતાં-વધારી ખૂબ મુશ્કેલ છે. હજી આપણે તેવા માત્ર બેંડ જ ઓછા નિકાસ કરીએ છીએ. અને કાચે માત્ર પણ પૂરતા પ્રમાણમાં શુદ્ધ કરેલા નથી હોતા. આપણે કાચે માત્ર અર્ધ શુદ્ધ કરી આપણું જ કારખાનાંઓમાં વાપરી, તેવા માત્ર પરદેશ મોકલતા હોઈએ તો ઘણા કાયદે થાય. વળી ચલણની કિંમતમાં લગભગ ૩૦ ટકાનો ઘટાડો થયો છે, એટલે જો આપણે વધુ ડોલર મેળવવા હોય તો આપણી નિકાસ ૩૦ ટકા કરતાં વધારીએ તો જ વધુ ડોલર મળી શકે. અમેરિકા તરફની નિકાસમાં ૩૦ ટકાથી વધારે વધારો થવાનો સંભવ બહુ જ ઓછો છે. એક જ. જાખો લઈએ. મેં જેનીકની ખાંચમાં અમેરિકાએ આપ્યું વર્ષ ચાલે તેટલો જથ્થો મેળવી લીધો છે. તેમાંથી મોટે ભાગે રસિયાનો જ માલ છે. આફ્રીકા, હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ

આફ્રિકાનો હિસ્સો ઘણો ઓછો છે. હવે વધુ મેં જેનીકનો જથ્થો અમેરિકાને નથી ભેંધતો. આજે કારણેની લીધે ડોલર વધુ નથી મળતા.

રૂઢીચૂં જૂથના દેશોમાં ચંદ્રણની કિંમતમાં થયેલા ઘટાડાને લીધે આપણા માલની કિંમતમાં ખાસ ફેરફાર થતો નથી. એટલે પ્રયત્ન કર્યા સિવાય આપણું નિકાસ વધારી શકાય નહિ. જો નિકાસ વધારવી હોય તો આપણા માત્ર સરતો અને તેવા પ્રયત્ન કરવા નોંધએ. અને તેટલી યાંત્રિક સામગ્રી સુગ્રહ ચલણવાળા દેશોમાંથી લાવવી નોંધએ, જેથી તે આપણને સમ્મતી પડે. ચલણની કિંમત ઘટવાથી મોંઘવારી વધશે અને ઉત્પાદન-ખર્ચ પણ વધવાનો સંભવ છે. અને તેને લીધે માલ પણ સરતો થવાને બદલે મોથો થશે. તેની સામે, પણ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. વળી અમેરિકા પણ પોતાની નિકાસ ઘટવા ન દેવા માટે પોતાના મલિકા લાવતી સંધારી નીચે લાવશે એટલે લાંબા સમયે કિંમત-ઘટાડાની અસર ઘણી ઓછી થઈ જશે.

આપણા દેશનો માલ સરતો અને સાશ નહિ, પણ મોથો અને ખરાબ હોય છે. એટલે બીજા દેશોની દરીકાઈમાં ઉભો રહી શકતા નથી, એટલું જ નહિ પણ આપણા દેશના વેપારીઓનાં પ્રમાણિકપણામાં પણ બીજા દેશોને બહુ એટલો વિશ્વાસ છે. આપણી નાની કે મોટી અનેક પેટીઓ ઉપર એવા આશંકા યાંત્ર છે કે નમુના પ્રમાણેનો માલ તેઓ મોકલતા નથી. આપણા વેપારીઓ વધુ પેસો કમાતાં માટે કેટલીક દગલખાંડ જરૂર રમે છે, અને માલમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભેળસેળ કરે છે અથવા દલકો માલ મોકલે છે. આવી છેતરપીંડીના અનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા છે. એટલે દુનિયાનાં બજારમાં હિંદી વેપારીઓની સાખ બહુ જ યોડી છે. આપણા પરદેશમાં રહેલા એલચીઓની રૂબરૂ માંત્ર ખુલ્લી કરતાં દલકો માલ નીકળવાના દાખલા પણ અખખાશમાં આવેલા છે. આને માટે મધ્યસ્થ સરકારે પરદેશ ચડતા માલની તપાસરખનાર અમલદારો નિમંત્રવાની જરૂર છે,

* તા રવ-૧૯૪૬ ના ડાંખામાં સમાચાર છે કે અમેરિકાની અનેક પેટીઓ તરફથી ફિરિયાદ મળ્યા છે. અમેરિકાએ આયાત કરેલા રૂબરૂ, મેં જેનીક, અખરખ, અને કાંટામાં પુષ્કળ ભેળ રેખાયે છે. હિંદુસ્તાનના માલમાં અમેરિકન પેટીઓને રસ નથી.

પણ ક્યારે મને જૂરી મળશે? ક્યારે બધા કહેશે, 'હવે અમારે તમારી પાસેથી કંઈ નથી નેહરુ'. હવે તમને રત્ન?' મારા એકલા માટે હોત તો કંઈ ચિંતા નહોતી પણ સૌને માટે કરવું પડે છે. આ વળી એક પુસ્તક લખું છું કદાચ તેમાં થોડા રૂપિયા મળશે. રૂપિયા...રૂપિયા...રૂપિયા...તેની ત ગી કેમેય પૂરાતી નથી. માસ પોતાના છુપનમાં તો એની કંઈ જરૂર પડી નહોતી. પૈસા અંબધી મેં કદિ વિચાર સરખો પણ કર્યો નથી."

અંબાર

"એ સાંભળ, આ સંસારમાં ક્યાંકથી થોડી આવક પેદા કરવાની દરેકે દરેક સ્ત્રીને જરૂર છે એમ મને લાગે છે. તેથી શોખ તરીકે નહિ પણ ધંધા તરીકે કોઈ વ્યવસાય ઉદ્યોગ શોખો લેવો નેહરુએ. ઉદ્યોગ જ શું હામ? ગમે તે કંઈ જેથી આત્મનિર્ભર રહી શકાય. સ્ત્રીઓ માટે પોતાના જ અળ ઉપર નિર્ભર રહેવાની શક્તિની બહુ જ જરૂર છે. જેમ તરતાં આવડતુ હોય તો પાણીના પૂરમાં પણ તરીને પાર હતરી શકાય અને પાણીના ડર લાગતો નથી. આ વાત બરોબર સમજ લેતે."

૧૩મી જુલાઈ, ૧૯૩૪

ગાંધીજી કલકત્તા આવે છે એમ બહુ શુદ્ધે તેમને શાંતિનિકેતન આવવા માટે તાર કર્યો સાંજે તેમને ગુપ્તચાર બેઠકા ગયા. પાસે જતાં બોધ્યા :

"ગાંધીજીએ તાર કર્યો છે કે આ વખતનું મારું આમંત્રણ તેઓ નહિ રજીકારે. તે માટે તેઓ ઈન્કીરી છે. કલકત્તાના કામ માટે બધાવ દિવસો Booked થઈ ગયા છે-રોકાઈ ગયા છે."

"જરાબ અવકાશ નથી. શું કરવું? ગાંધીજી કલકત્તા આવે છે છતાં મળાશે નહિ. બાર મંજૂરણ થાય છે. તેઓ મારે ત્યાં ન આવે એટલે હું પણ તેમને મળવા ન જઈ એ તદ્દન છોડકરમત લાગશે. કલકત્તે જઈને પણ મારે તેમને એકવાર મળવું જ જોઈએ. પણ ત્યાં જતાં અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં સંડોવાયું પડે છે. અહીં ભાવણ, ત્યાં સભા અને ક્યાંક વળી રવાગત એ બધું કરવું જ પડશે, ગાંધીજીને મળવું પણ પડશે અને બધાની વતી કામકામ બોલવું પણ પડશે."

૧૪મી જુલાઈ, ૧૯૩૪

આજકાલ આસતાં આસતાં અનેકવાર શુદ્ધેના પગ ત્રધડી જાય છે, પણ તાકડીને ટેકે આસવાનું તેમને પસંદ

નથી. કોઈ પકડી રાખે તે પણ પસંદ નથી કરતા; પરંતુ બે ચાર પગલાં આસતાં તેમને જે કષ્ટ પડે છે તે જોયું જતું નથી, તેમ કંઈ કરી પણ શકતી નથી. જ્યારે અમે પાસે હોઈએ ત્યારે પાસેના મકાનોમાં આવ જ કરે છે. ક્યારેક ક્યારેક શરીરની સમતોલતા ન જાળવી શકે તે તદ્દન લાચાર થઈ જાય ત્યારે જે પાસે હોય તેને ખસે લાયક થઈ છે. આજે સાંજે તેઓ ટેલતા દતા. કોઈના ટેકા લઈને ફરવામાં તેમના મનને શાંતિ નથી થતી. તેઓ બોધ્યા :

"ને! કોઈની ઉપર આધાર રાખવો પડે એ બહુ ખરાબ ગણાય. કોઈની ઉપર આધાર રાખવાનું મેં કદી ઇચ્છ્યું નથી, કદી રાખ્યો પણ નથી. કોઈ દિવસ આધાર રાખવો પડશે એનો વિચાર પણ કદી આવ્યો નથી, પણ અત્યારે જોઈ છું તો ક્યારે ને પગમેં પીળની ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પણ લાચાર છું. એટલી શક્તિ હવે નથી રહી. આ મારા સ્વભાવથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. આવી દશાથી મને બહુ દુઃખ થાય છે."

૨૫મી જુલાઈ, ૧૯૩૪

નેતરની પુરશીમાં શુદ્ધેવ બેઠા છે. સામે પડેલા ટેબલ પર લખવા માટે બે નોટ, જેમાં કવિતા લખે છે તે, નાની ડાયરી અને કલમ રાખવા માટે રૂપાના વાળે મરેલી નાની ને લાંબી કલમદારની પડી છે. લીંબુના રંગ જેવો પીળો અળો પહેર્યો છે અને માથાના ને દાદીના સફેદ રેશમ જેવા વાળ અગમગે છે. તેમની મુઠ્ઠા દૃષ્ટિ મુદ્દર લાણી દતી. લખતા લખતા પ્રવૃત્તિની શોભા જેવામાં કવારતા તન્મય થઈ ગયા હતા. હું સ્થિર થઈને તેમને જોતી દતી. તેઓ જોતા દતા મુદ્દરને. એમ ઘણી વેળા વીતી ગઈ. અચાનક તેમણે મારી તરફ જોયું. મને જોઈ નિમગ્ન રીતે દરો ઉઘાસે તેને ધીમે ધીમે બોધ્યા :

"સંસારની કંઈ ચિંતા ન હોત તો કેવું સારું? કેવો મુંઝવે મેંહાં બર થયો છે! જોકે એના પ્રમાણમાં વરસાદ વરસતો નથી; ફક્ત ટપટપ થોડા ઝાંડા પડે છે ને થોડો પવન.....!"

બોલતાં બોલતાં તેમના મુખ પરથી દિનમ્બ ભાવ ઓસરી ગયો. થાકથી નિસાસો નાખી બોલી ઉઠ્યા :

"આવા દિવસે બેઠા બેઠા ક્યારે જરા આરામ કરીશ? ક્યારે મૂંગા મૂંગા બેસીને આ બધું જોઈશ? પણ ના, સંસારની મેંકડો ચિંતાઓ એ મને નહિ કરવા દે. પાટકાની પંચાનમાં એવો મુંઝવાળ ગયો છું. પણ

વિધાતા જ્યારે દોરી ખેંચી લેશે ત્યારે બધું જ એકસામટું પતી જશે. આ પારનાં મોળાંમાં અથડાઈસ કુટાઈસ ને ગળકાં-ડૂબકાં ખાઈસ ત્યારે જ એ બહાર કાઢશે.”

અપોર

આજ સવારથી ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસે છે અપોરે પણ ચાલુ છે. માડું મન બેચેન હતું. ધીમેધીમે ગુરૂદેવ પાસે ગઈ. નાના ટેબલ ઉપર ખૂટીને કંઈક લખતા હતા. તેમના પગ પાસે બેસી કે માથે હાથ પાડાજો. માથે હાથ ફેરવવાથી એમને માત્રમ પડ્યું કે હું વરસાદમાં પડતળતી આવી હતી. માડું માધું હાંમેલી બોધ્યા :

“વાળ આટલા બીના કેમ તારા માથામાં ખાડી જગ્યા પૂરતી છે, પણ આ રસથી (વરસાદના પાણીથી) એ ખાડી જગ્યા પૂરવાથી કંઈ સાગં પરિણામ નહિ આવે.”

મારા માથાની ખાડી જગ્યા માટે તેમનું ઈચ્છિત મારે માટે જરાય સુખદાયી નહોતું. રીસ કરવા ગઈ, પણ તેમની દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ મળતાં ફી હી કરતી દસી પડી.

ત્યારપછી જૂના જમાનાની સ્ત્રીઓના કેશવિન્યાસ વિશે ઘણી વાતો થઈ. તેઓ વાળ સુકવવાની ઘણીય રીતો જાણતી. તેઓ બોધ્યા :

“જૂના જમાનામાં સ્ત્રીઓ તડકામાં વાળ સુકવતી. અત્યારે એમ કેઈકેમ નથી કરતું? તેમ કરવાથી વાળ મુગંધદાર થતા અને વાળમાં રોગનાં કેઈ જંતુ હોય નો તેય મરી જતાં.”

૨૬મી જુલાઈ, ૧૯૩૪

સાંજ પડ્યા પહેલાં ઘોડીવારે લખવાનું બંધ કરી ધીમે ધીમે ચાંડીને કોણાઈની પશ્ચિમ બાજુના નાના બગીચામાં આવ્યા. લગભગ રોજ કરતા કરતા આ તરફ આવ્યા આવે છે. આટલે આવતાંય તેમને કંઈ પડે છે, એટલે મેં ખુરશી લંગાવી. તેઓ એકદમ તેમાં બેસી ગયા. જરા શ્વાસ ખાઈબોધ્યા :

“આજકાલ આટલું ચાલતાંય હાંશી જઈ છે. આ દેહથી હવે દરકર નથી કરી શકાતી”

શુક્રમુખે પાસે ઉભી છું. એમને મુખે આવી વાત સાંભળી એથા થતી હતી. તેઓ પણ મારી સ્થિતિ સમજી ગયા. વાત ફેરવવા હસીને બોધ્યા :

“અરે, મારેય એક દિવસ તારા જેવો ભર્યો ભર્યો દેહ, મુરોળ ઘાટીલા હાથપગ વગેરે બધું જ હતું. ત્યારે શું એવો ખ્યાલ પણ હતો કે આ દેહ એવો પાંચજો થઈ

જશે! ન કરો, ન કરો ઉગતી જુવાનીનો અલંકાર ન કરો! એ બધું નથી ટકતી. પણ મારી વય એટલી ખરાબ નથી લાગતી. એકંદર એ ચત્રાથી લેવાય એવી ગણાય, પણ તમારું લો એ અવસ્થાએ કંઈ મેડું થઈ જાય છે! એટલે જ માફ આટલું સન્માન ને પ્રશંસા થઈ રહ્યાં છે. તમને એ ગમે પણ છે. શું કંઈ એટલે જ મારે આટલું બેઠી બેઠીને બોલવું પડે છે. તમે તેમાં અધ્યા રાખી ગઈ પણ અનુભવો હો.”

સાંજે ગુરૂદેવ પાસે ગઈ. બહારના વરનામાં મુકત આકાશ નીચે બેસી હતા. ઉંઘતા હોય એમ લાગ્યું. પાસે જમને જોયું. ઉંઘતા નહોતા-તન્મય થઈ કંઈ વિચારતા હતા. તેઓ બોધ્યા :

“આજકાલ એમ લાગે છે કે હું કંઈક શોધી રહી છું પણ હાથ આવતું નથી. શું શોધું છું એ નથી જાણતો. ને શા માટે શોધું છું એનીય ખબર નથી. પણ કંઈક શોધું છું એટલું જાણું છું. આ કંઈક અંશે માછલાં પકડવા જેવું છે. માછલાં પકડું છું, પણ કંઈ માછલી કાંટામાં પકડાશે એની જાણ નથી.”

શું શોધ ને શું માછલી-કંઈ ન સમજાયું. મૂંગી મૂંગી પગ પાસે બેસી રહી.

સાહાર સ્ત્રીકાર

આઝાદીની દૃષ્ટિ કથાઓ: લેખક-સંપાદક શ્રી હર્ષદ પટેલ; ડિ. રૂપિયોદોહ; પ્રકાશક અમર-ખાસ પ્રકાશન મંદિર.

Ancient Gurjaradesa and its literature : by K. M Munshi; As. 8 Bharatiya Vidyabhavan.

Aesthetics: Published by youths' Art and culture centre.

ગુરુવંશ આચાર્ય શ્રી (વજય વલ્લભમરજી : ભા ગ્લે: પ્રયોજક શ્રી પૂલકદેવ દરિયદ દોશી (મહુવાકર): ડિ. રૂપિયા અટી; પ્રકાશક મંત્રીઓ, આદમાનંદ જન સભા.

[વજયનાંદ જયવંતી પ્રકાશન : પ્રકાશક આત્માનંદ જન સભા.

અમણ : દિંદી માસિક; સંપાદક શ્રી ઇન્દ્રચંદ્ર શાસ્ત્રી, એમ. એ. પ્રકાશક: જૈનાશ્રમ, હિંદુ યુનિવર્સિટી; બનારસ.

ગાંધીજીની સંક્ષિપ્ત આત્મકથા : સંક્ષિપ્તકાર મથુરાનાસ ત્રિકમજી; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર ડિ. રૂપિયા એક.

એકું ધાન અને ઘીજી વાતો : લેખક શ્રી. બોદગમદ મંડક; કિંમત રૂપિયા બે.

પણ ક્યારે મને જુદી મળશે? ક્યારે બધા કહેશે, ‘હવે આમારે તમારી ખાસેથી કંઈ નથી બેઠું. હવે તમને રજા?’ મારા એકમા માટે હોત તો કંઈ ચિંતા નહોતી પણ જોને માટે કરતું પડે છે. આ વળી એક પુસ્તક લખું છું. કદાચ તેમાં થોડા રૂપિયા મળશે. રૂપિયા...રૂપિયા...રૂપિયા...તેની તંગી કેમયે પૂરાતી નથી. મારા પોતાના છપનમાં તો એની કંઈ જરૂર પડી નહોતી. પૈસા નથી મેં કદિ વિચાર સરખો પણ કર્યો નથી.”

અપાર

“જો સાંભળ, આ સંસારમાં ક્યાંકથી થોડી આવક મેલા કરવાની દરેક દરેક આંતરે જરૂર છે એમ મને લાગે છે. તેથી કોઈ તરીકે નહિ પણ ધંધા તરીકે કોઈ કાર્યાલય-ઉદ્યોગ શીખી લેવો જોઈએ. ઉદ્યોગ જ થું કામ? ગમે તે કંઈ જેથી આત્મનિર્ભર રહી શકાય. એવો માટે પોતાના જ બળ ઉપર નિર્ભર રહેવાની શક્તિની બહુ જ જરૂર છે, જેમ તરતાં આવડતુ હોય તો પાણીના પૂરમાં પણ તરીને પાર ઉતરી શકાય અને પાણીના ડર લાગતો નથી. આ વાત બરાબર સમજ લેજો.”

૪મી બુલાઈ, ૧૯૩૪

ગાંધીજી કલકત્તા આવે છે એમ બાણી મુઝેવે તેમને શાંતિનિકેતન આવવા માટે તાર કર્યો. સાંજે તેમને ચૂપચાપ બેઠા જોયા. પાસે જતાં બોધ્યા :

“ગાંધીજીએ તાર કર્યો છે કે આ વખતનું મારું આમંત્રણ તેઓ નહિ સ્વીકારે. તે માટે તેઓ દિલ્હી ગઈ છે. કલકત્તાના કામ માટે બધાય દિલ્હી Booked થઈ ગયા છે-રેલકાર્ગ ગયા છે.”

“જરૂર અવકાશ નથી. મું કરનું? ગાંધીજી કલકત્તા આવે છે જતાં મળાશે નહિ. બારે મંજૂર થાય છે. તેઓ મારે ત્યાં ન આવે એટલે હું પણ તેમને મળવા ન જાઉં એ તદ્દન હેતુકરમ લાગશે. કલકત્તે જઈને પણ મારે તેમને એકવાર મળવું જ જોઈએ. પણ ત્યાં જતાં અનેક પ્રતિજ્ઞાઓમાં સંજોવાનું પડે છે. અહીં લાપણ, ત્યાં સજા. અને ક્યાંક વળી સ્વાગત એ બધું કરવું જ પડશે, ગાંધીજીને મળવું પણ પડશે અને બધાની વતી કાંઈક બોલવું પણ પડશે.”

૪મી બુલાઈ, ૧૯૩૪

આજકાલ માણતાં આણતાં અનેકવાર યુરોપના પગ ત્રથડી વળે છે, પણ સાકડીને ટેકે આમવાનું તેમને પસંદ

નથી. કોઈ પકડી રાખે તે પણ પસંદ નથી કરતા; પરંતુ એ મારૂ પગમાં આણતાં તેમને જે કષ્ટ પડે છે તે બોધું જતું નથી, તેમ કંઈ કરી પણ શકતી નથી. જ્યારે અમે પાસે હોઈએ ત્યારે પાસેના મકાનોમાં આવ જ કરે છે. ક્યારેક ક્યારેક શરીરની સમતોલતા ન જાળવી શકે તે તદ્દન લાચાર થઈ જાય ત્યારે જે પાસે હોય તેને ખબે હાથ મૂકે છે. આજે સાંજે તેઓ રેલવા દતા. કાંઈના દેશ લઈને ફરવામાં તેમના મનને શાંતિ નથી થતી. તેઓ બોધ્યા :

“જો! કાંઈની ઉપર આધાર રાખવો પડે એ બહુ ખરાબ ગણાય. કાંઈની ઉપર આધાર રાખવાનું મેં કદી ઇચ્છ્યું નથી, કદી રાખ્યો પણ નથી. કોઈ દિવસ આધાર રાખવો પડશે એના વિચાર પણ કદી આવ્યો નથી. પણ અત્યારે જોઈ છું” તો ડગલે ને પગમે બીજાની ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પણ લાચાર છું. એટલી શક્તિ હવે નથી રહી. આ મારા સ્વભાવથી તદ્દન નિરૂદ્ધ છે. આવી દશાથી મને બહુ કુઝાય થાય છે.”

૨૫મી બુલાઈ, ૧૯૩૪

નેતરની પુરશીમાં મુશ્કેલ બેઠા છે. સામે પડેલા દેખાડ પર લખવા માટે બે નોટ, જેમાં કવિતા લખે છે તે, નાની ઘપરી અને કલમ રાખવા માટે રૂપાના વાળે મટેલી નાની ને લાંબી કલમદાની પડી છે. લીંબુના રંગ જેવો પીત્તો જખો પહેર્યો છે અને માથાના ને દારીના સફેદ રેશમ જેવા વાળ ઝગમગે છે. તેમની મુઝ ઘણી મુઝર લાણી હતી. લખતા લખતા પ્રતિતિની શોભા જેવામાં ક્યારના તન્મય થઈ ગયા હતા. હું સ્થિર થઈને તેમને જોતી હતી. તેઓ જોતા હતાં મુઝરને. એમ ઘણી વેળા પીતી મદ. અચાનક તેમણે મારી તરફ જોયું. મને જોઈ નિઃશ્વરીતે રડી ઉઠાસે તેજે ધીમે ધીમે બોધ્યા :

“સંસારની કંઈ ચિંતા ન હોત તો કેવું સારું? કેવો મુંદર મેઘાંબર થયો છે! જોકે એના પ્રમાણમાં વરસાદ વરસતો નથી; ફક્ત ટપટપ થોડા છાંટા પડે છે ને થોડો પવન.....!”

બોણતાં બોણતાં તેમના મુખ પરથી નિઃશ્વર ભાવ ઝાસરી ગયો. શાકથી નિસાસો નાખી બોલી ઉઠ્યા :

“આવા દિવસે બેઠા બેઠા ક્યારે જરા આરામ કરીશ! ક્યારે મૂંગા મૂંગા ભેરતીને આ બધું બેઠું? પણ ના, સંસારની એકંદર ચિંતાઓ એ મને નહિ કરવા દે. પારકાની પંચાલમાં એવો મુંચવાઈ ગયો છું. પણ

પિધાતા જ્યારે દોરી જેવી લેશે ત્યારે બહુ ઓછામાં ઓછા પતી જશે. આ પાઠનાં મોતનાં અધ્યાયો કુદાઈને ને ગળાં-પુચાં ખાઈને ત્યારે જ એ બહાર કાઢશે.”

બપોર

આજ સવારથી ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસે છે. બપોરે પણ આમ છે. મારું મન બેચેન હતું. ધીમેધીમે શરદેવ પાસે ગઈ. નાના ટેબલ ઉપર પૂકીને કંઈક લખતા હતા. તેમના પગ પાસે બેઠી કે માથે હાથ પંખાઓ. માથે હાથ ફેરવવાથી એમને માત્રમ પાંચું કે હું વરસાદમાં પલગતી આવી હતી. મારું માથું હસેલી બોધ્યા :

“વાળ આટલા બીના કેયે તારા માથામાં ખાલી જગ્યા પૂરતી છે, પણ આ રસથી (વરસાદના પાણીથી) એ ખાલી જગ્યા પૂરવાથી કંઈ સાચું પરિણામ નહિ આવે.”

મારા માથાની ખાલી જગ્યા માટે તેમનું ઇંગિત મારે માટે જરાય મુખદાપી નહોતું. રીસ કરવા મર્ધ, પણ તેમની દષ્ટિ સાથે દષ્ટિ મળતાં હી હી કરતી હતી પડી.

ત્યારપછી જૂના જમાનાની સ્ત્રીઓ કેશવિન્યાસ વિષે ઘણી વાતો થઈ. તેઓ વાળ સફરવાની ઘણીય રીતો જાણતી, તેઓ બોધ્યા :

“જૂના જમાનામાં સ્ત્રીઓ તડકામાં વાળ સાવતી. અત્યારે એમ કોઈકેમ નથી કરતું! તેમ કરવાથી વાળ સુગંધદાર થતા અને વાળમાં રેખાનાં કોઈ જાંતુ હોય તો તેય મરી જતાં.”

૨૧મી જુલાઈ, ૧૯૩૪

સાંજ પડ્યા પહેલાં ઘોડીયારે લખવાનું બંધ કરી ધીમે ધીમે આંત્રીને કોણાઈની પાંચમ ખાળુના નાના બગીચામાં આગ્યા લગભગ રેત્ર કરતા કરતા આ તરફ આવ્યા આવે છે. આટલે આવતાંયે તેમને કંઈ પડે છે, એટલે મેં ખુરશી લખાવી. તેઓ એકદમ તેમાં બેસી ગયા, જરા શ્વાસ ખાઈ બોધ્યા :

“આજકાલ આટલું માલતાંય હાંસી જાઉં છું. આ દેહથી હવે હરફર નથી કરી શકાતી.”

શુક્રમુખે પાસે ઉભી છું. એમને મુખે આવી વાત સાંભળી વ્યથા થતી હતી. તેઓ પણ મારી સ્થિતિ સમજી ગયા. વાત ફેરવવા હસીને બોધ્યા :

“અરે, મારેય એક દિવસ તારા જેવો ભયો ભયો દેહ, મુકોળા ઘાટીલા હાથપગ વગેરે બહુય હતું. ત્યારે શું એવી ખ્યામ પણ હતો કે આ દેહ એ વાળો થઈ

જશે ન કશે, ન કશે ઉભતી જુવાનીનો અહંકાર ન કશે! એ બધું નથી શકતી. પણ મારી વય એટલી ખરાબ નથી લાગતી. એકંદર એ સલામી લેવાય એવી ગણાય, પણ તમારું તો એ અવરથાએ કંઈ મોઢું થઈ ગય છે! એટલે જ માંડ આટલું સન્માન ને પ્રશંસા થઈ રહ્યાં છે. તમને એ ગમે પણ છે. શું કંઈ એટલે જ મારે આટલું જોડી જોડીને બોલવું પડે છે. તમે તેમાં શ્રદ્ધા રાખી મરું પણ અનુભવો છો.”

સાંજે મુઠેવ પાસે મર્ધ, બહારના વરસામાં સુત્ર આકાશ નીચે થેડા હતા. ઉપતા હોય એમ લાગ્યું. પાસે જઈને બેસું. ઉંઘના નહોતા-તન્મય થઈ કંઈ વિચારતા હતા. તેઓ બોધ્યા :

“આજકાલ એમ લાગે છે કે હું કંઈક શોધી રહ્યો છું પણ હાથ આવતું નથી. શું શોધું છું એ નથી જાણતો. ને શા માટે શોધું છું એનીય ખબર નથી. પણ કંઈક શોધું છું એટલું જાણું છું. આ કંઈક અંશે માહકાં પડ્યા જેવું છે. માહકાં પડકું છું, પણ કંઈ માહકાં શરૂમાં પડકારી એની જાણ નથી.”

શું શોધે ને શું માહકાં-કંઈ ન સમજાઉં, મૂંઝી મૂંઝી પગ પાસે બેસી રહી.

સામાર સ્વીકાર

આઝાદીની દૂધ કથાઓ: લેખક: સંપાદક શ્રી હર્ષદ પટેલ; કિ. રૂપિયા ૧૦; પ્રકાશક અમર-ખાલ પ્રકાશન મંદિર.

Ancient Garjaradesa and its literature: by K. M. Munshi. As. 8 Bharatiya Vidyabhavan.

Aesthetics: Published by youths' Art and culture centre.

યુગવીર આચાર્ય શ્રી (વિજય વલ્લભમરજી: ભા રત્ને: પ્રયોજક શ્રી પુષ્પવંદ હરિચંદ દોરી (મડુવાકર): કિ. રૂપિયા ૫૦; પ્રકાશક મંડીઓ, આત્માનંદ જૈન સભા.

(વિજયવાનંદ જયન્તી પ્રકાશન: પ્રકાશકે આત્માનંદ જૈન સભા.

ચમત્કાર: હિંદી માસિક; સંપાદક અ. ઇન્દુચંદ શાસ્ત્રી, એમ. એ. પ્રકાશક જ્ઞાનાચમ, હિંદુ યુનિવર્સિટી; ખનારસ. ગાંધીજીની સંપ્રદાય આત્મકથા: સંપ્રદાયકાર મધુવાલસ ત્રિકમજી: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર કિ. રૂપિયા ૨૦.

એકું ધાન અને બીજી વાતો: લેખક શ્રી મોદમ્મદ મોકે: કિ. મત રૂપિયા ૫૦.

જરથોસ્તી ધર્મ

શ્રી. એરચ્ જહાંગીર તારાપોરવાળા

આજે પૃથ્વી પર હયાત રહેલા ધર્મોમાં સૌથી પુરાનન જરથોસ્તી ધર્મ છે. મહર્ષિ જરથુસ્ત્ર વેદના ઋષિઓના સમકાલીન હતા. એમના 'ગાથા' (ગાયનો) ની ભાષા તથા શૈલી વેદમંત્રોના જેવી જ છે.

મનુષ્યજન જ્યારથી પૃથ્વી પર અવતરી ત્યારથી જ 'ધર્મ' ની દસ્તી છે. પુરાનન ધર્મો હવે બધા વિસરાઈ ગયા છે. પણ બધા ધર્મોનાં મૂળ (શકણો) તો એક સરખાં જ માણસ પડે છે. કારણ કે બધા ધર્મો ઇશ્વરના સનાતન સત્ય પર રચાયેલા છે.

જરથુસ્ત્રે પોતાનો સંદેશ ઇરાન દેશમાં હળરો વર્ષ પૂર્વે આપ્યો હતો. પણ એમનો સંદેશ સમસ્ત મનુષ્યજાતિ માટે છે. ઇશ્વરના સનાતન ધર્મો સદાકાળ એક સરખા જ રહે, એનું ઉત્ક્રાંધન કોઈ કરી શકે નહિ. જરથુસ્ત્રના જન્મની આગળ પણ ઇરાનમાં કોઈ પ્રકારનો મંત્ર પગાતો હતો. પણ તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બૂઝાઈ ગયું હતું. નેક વહેમી કુરિયાન્ને નેમાં દાખલ થઈ ગયા હતા. થી તે ધર્મ ફૂલી રહ્યો હતો. ને પ્રગ્નનાં મન વિહ્વળ નવાં હતાં. એવે સમયે 'ધરતી માતાનો અત્મા' ગોડપે ઇશ્વરના દરખાસ્તમાં જઈને પોકાર કરે છે.

ધરતી ગાય રૂપે જઈ તમ પાસે રહી :

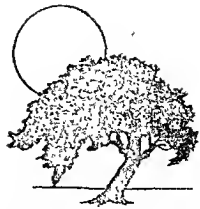
“સરજી મને શા કાજ ? કેણું ઘડી મુજને ?

” કામ ક્રોધ ને બૂઝમ મને ઘેરે ચારે તરફ,
લૂંટકાટ ને ખરાબી મને પીસી દલાં;

“તમ સિંધાવ કોઇ નથી આસરો મુજને,
જેરેમંદ કોઈ તારનાર દેખાડો મને.”

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં પણ આ જ પ્રમાણે ધરતી માતા 'ગોડપે' બ્રહ્મા પાસે જઈ આશ્રય માંગે છે. તેના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણે જન્મ લીધો. તે જ રીતે ઇરાનમાં જરથુસ્ત્ર જન્મ્યા. આવી જ અવસ્થા આજે આપણા દેશની છે, બધા દેશોની છે. આજે પણ (આપણા આજના વૈજ્ઞાનિક કહેવાતા સુધરેલા જમાનામાં પણ) જરથુસ્ત્રને સંદેશ માનવીને કાંઈક શીખવી શકશે. ઇશ્વરે વચન દીધું છે જે

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મિવતિ મારત ।
અમ્યુખાનમયમસ્ય તદાત્માનં સુજામ્યહન્ ॥

એ ઇશ્વર વચનાનુસાર અવતારી મહર્ષિ જરથુસ્ત્ર પૃથ્વી પર જન્મ્યા હતા.

જરથુસ્ત્રની પહેલાં જે ધર્મ ઇરાનમાં પ્રચલિત હતો. ને જે પવિત્ર મંત્રો ત્યાં ગવાતા તેમાં એક મંત્ર 'અદુન-વધર્ષ' નામે સુચિખ્યાત હતો. એ મંત્ર માટે એવી માન્યતા હતી કે ઇશ્વરે આ વિશ્વનું સર્જન કર્યા પહેલા એ મંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો. સારાંશ એ જ કે એ મંત્રમાં ઇશ્વરની ઇચ્છા અને આ સૃષ્ટિના સર્જનના મૂળ નિયમોની કાંઈક ઝાંખી થઈ શકે છે. આજે પણ આ મંત્ર પરમ પવિત્ર લેખાય છે. સ્વર્ગે સંચરેલા આત્માની શાન્તિને અર્થે ધણાં 'અસહી' મત ધરાવનારા જરથોસ્તીઓ આ મંત્રનો એક લાખવાર જપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે.

જરથુસ્ત્રે પણ આ મંત્રનું માહાત્મ્ય સ્વીકાર્યું. એમના પાંચ 'ગાથા'માંના પહેલા ગાથા 'અદુનવધર્ષિ' ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ નામ સ્પષ્ટ રૂપે આ ગાથાનો મૂળ આધાર 'અદુન-વધર્ષ' નો મંત્ર છે એમ પૂરવાર કરે છે. એક રીતે કહીએ તો 'અદુનવધર્ષિ' ગાથા જાણે 'અદુન-વધર્ષ' મંત્ર પરની રીકા ગણાય. આ 'ગાથા' પાંચ ગાથામાંના પહેલા છે ને એમાં જ જરથોસ્તી ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો સમાઈ જાય છે.

આજે બધા શિક્ષિત અને વિચારપ્રત મનુષ્યો એક મહાશક્તિને સ્વીકારે છે. જેમાંથી આપણું વિશ્વ ઉદ્ભવ્યું. એને ઇશ્વર, અલ્લાહ, ગોડ યા બીજા કોઈ નામે તેઓ સંબોધે છે. આ શક્તિ બધોથી પર છે. એમાંથી જ સૃષ્ટિ જન્મે છે. એનાથી જ બધાંનું ચોપણ થાય છે અને છેવટે એમાં જ બધા સમાઈ જાય છે. એનાં ભુલું ભુલું સ્વરૂપો—સૂર્ય, અગ્નિ, સમુદ્ર ઇત્યાદિ—મનુષ્યો સદા પૂજતા આવ્યા છે. વેદના ઋષિઓએ પણ સાદે રાષ્ટ્રોમાં કહ્યું છે કે દુર્લભ સદ્ વિજ્ઞાન વહુવા વદન્તિ । (સત્ય એક જ

છે, જાનિએા તેને વિધવિધ નામે ઓળખે છે). સમય જતાં આ પરમ સત્ય વિસરાર્થિ ગયું અને તેનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્વરૂપોની જ આરાધના થતી ગઈ. પરિણામે પરસ્પર વિરોધી તર્કાં પક્ષાં અને ધર્મને નામે દંટા થવા માંડ્યા.

જરથુસ્ત્રે આ મૂળ શક્તિની જ આરાધના કરવી એ પાત પર ખાસ ભાર દીધો. એ મૂળ શક્તિનું નામ અદુરા-મજ્દા. આ નામ બેવડું છે 'અદુરા' એટલે 'હૃદયનો સાહેબ' અને 'મજ્દા' એટલે 'સૃષ્ટિનો સરજનાર.' આ પ્રકારે આ બેવડા નામથી જરથુસ્ત્રે મૂળ સત્ય શીખવ્યું. આ મૂળ શક્તિમાંથી જ આત્મા તેમજ સ્થૂળ સૃષ્ટિ બને ઉદ્ભવે છે. હિંદુ યોગદર્શનના શબ્દો લખએ તો ઈશ્વરમાંથી 'પુરુષ' અને 'પ્રકૃતિ' બંને નીકળે છે. આ પરમ ઈશ્વર તે જ અદુરા-મજ્દા છે. આ જરથુસ્ત્રનું પહેલું શિક્ષણ.

જે આખી સૃષ્ટિથી પર છે, જેને આદાર કે રૂપ નથી, જે કોઇ પણ પ્રકારે વર્ણવી શકાય નહિ એવા અદુરા-મજ્દાની આરાધના સાધારણ માનવી કેવે પ્રકારે કરી શકે? આ કારણે જરથુસ્ત્રે આ પરમ શક્તિનાં ત્રણ મુખ્ય સ્વરૂપો 'અદુન-વર્ધિય' મંત્રમાં નામ દઇને વર્ણવેલાં છે. જરથુસ્ત્રે આ ત્રણે સ્વરૂપો સ્વીકાર્યાં. એ બધા ઈશ્વરનાં 'પિતા સ્વરૂપો' છે. એ સાથે જરથુસ્ત્રે ઈશ્વરનાં ત્રણ 'માતા સ્વરૂપો' પણ લેખ્યાં. અને એ છને સાથે લઇને તેમને 'અમેશા-સ્પેન્ટા' (પવિત્ર અમર સ્વરૂપો) એનું નામ આપ્યું. એ જ સાથે અદુરા-મજ્દાને ગણતાં એક પરમ સત્ત્વ બને છે. અને એ સાતે મનુષ્યજીવનમાં કેમ વર્ણાઈ ગય છે તે જરથુસ્ત્રના ગાથામાં સમજાવેલું છે. જેમ મૂર્ધના ઉજ્જવળ પ્રકાશનું પૃથકકરણ સાત રંગનાં કિરણોમાં કરી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે મૂળ શક્તિની અનંત રાશની આ સાત કિરણો રૂપે આપણા સંસારમાં પ્રગટે છે.

પહેલા ત્રણ 'અમેશા-સ્પેન્ટા' નાં નામેા અનુક્રમે અશ, વોદુ-મનો તથા કાય છે. એ ત્રણ ઈશ્વરનાં પિતા-સ્વરૂપો છે અને બીજાં ત્રણ ઈશ્વરનાં માતા-સ્વરૂપો છે તેમનાં નામેા અનુક્રમે આર્મધંતિ, હઉર્વેતાત્ અને અમેરેતાત્ છે. આ છેલ્લાં ત્રણ નામેા બ્રીક્ષીંગ છે.

'અશ' ની દૃઢી વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે. જરથોસ્ત્રી ધર્મપુસ્તકોમાં 'અશ' ને માટે કહેલું

છે કે 'અશ' ને જ અપર્વબીને ઇશ્વરની સઘળી શક્તિએા પોતપોતાને સ્થાને રહે છે અને પોતપોતાનું કાર્ય સાધે છે. એટલે જ 'અશ' તે ઇશ્વરનો અચળ અટળ નિયમ, એને અનુસાર આખી સૃષ્ટિ પોતાને માર્ગે આગળ ને આગળ ધપી રહી છે. 'અશ' ની સહુથી સુંદર વ્યાખ્યા અંગ્રેજી કવિ લોર્ડ ટેનિસને પોતાના મહાકાવ્ય In Memorium ની છેવટની ચાર લીટીઓમાં આપી છે.

That God which always lives and loves
One God, one law, one element,
And one far off divine event,
To which the whole creation moves.

તે માત્રિક પ્રેમભર્યો, તે શક્તિ અમર

એક ઇશ્વર, એક કાયદો, જે વિશ્વનું મૂળ

જે છેટેનું શાંતિનુંધામ પવિત્ર

ધરે જે તરફ છવો જગતના કુશ

(૨૫. કવિ 'નાયૂક' નો અપ્રગટ અનુવાદ થોડા ફેરફાર સાથે)

પરમેશ્વર અદુરા-મજ્દાની આ સૃષ્ટિ પેદા કરવાની મૂળ નેમ તે જ 'અશ'. આ જ તેનું પરમ અનંત સત્ય. તે જ જાણે પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ. ઉપનિષદમાં એક વાક્ય છે 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' (સત્ય જ્ઞાન જે અનંત છે તે જ બ્રહ્મ છે). એ સત્ય, એ ઇશ્વરનો અચળ કાયદો તે જ 'અશ' - તે પરમેશ્વર અદુરા-મજ્દા નું જ સ્વરૂપ, તેનું પહેલું 'કિરણ'. એ પરમ સત્યની સાધના કરવાથી માનવી ઇશ્વરને સમજી શકે છે અને તેની પાસે પહોંચી શકે છે. અવસ્તામાં એક સુંદર અર્થસૂચક વાક્ય જરૂર છે. 'સર્વોત્તમ 'અશ' વડે, સર્વશ્રેષ્ઠ 'અશ' વડે અમેા (મનુષ્યો) તારાં (અદુરાનાં) દર્શન પામીએ, તારી પાસે પહોંચીએ! તારી સંગાથ સાધીએ!' આ સત્યનું જ્ઞાન પરમ પવિત્ર જ્ઞાન છે, એ જ સાચું જ્ઞાન છે. એ સિવાય બીજું બધું જ્ઞાન 'અજ્ઞાન' જ કહેવાય. જરથોસ્ત્રી ધર્મપુસ્તકોમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેલું છે કે 'એક માત્ર માર્ગ છે' તે 'અશ' નો. બીજા બધા ખોટા માર્ગો છે. આ રીતે અજ્ઞાની સાધના-સત્યની સાધના-તે જરથોસ્ત્રી ધર્મનો જ્ઞાનમાર્ગ.

અદુરાનું બીજું કિરણ 'વાદુ-મનો' છે. આ નામનો મૂળ અર્થ 'પ્રેમ ભર્યું મન' છે. પ્રેમ તો પરમેશ્વરનું જ

સ્વરૂપ છે. સત્યનું જ્ઞાન ગમે એવું અગાધ કાં ન હોય. તો પણ પ્રેમ વિના માનવી જીવનની રાએ પહોંચી શકે નહિ. ગાથામાં જરૂરથી કહે છે.

મળવા અદુરા-મનુદાને હું આપુર છું

એ મુરદ વોદુ-મનોની મ્હેરથી ફળને.

પ્રેમની (વોદુ-મનોની) કૃપાથી અદુરાને મળી શકાય છે. ગાથામાં (તેમ જ અન્નાવધર્પ મળ મંત્રમાં) અશનું સ્થાન પહેલું છે, છતાં ય આખા ગાથા વાંચવાથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે વોદુ-મનો (પ્રેમ) નું માલત્ય વધારે છે. ઇશ્વર સાક્ષાત્ પ્રેમમૂર્તિ છે, તેથી જ વોદુ-મનોનો પ્રજાપ કેર કેર ગાથામાં વ્યક્ત થાય છે. પારમી મહિતાના ત્રીસ દિવસોમાં દરેકને દિવ્ય શક્તિઓનાં નામ આપેલાં છે. પહેલું નામ અસત્યત્ત અદુરા-મનુદાનું જ હોય. અને બીજું નામ વોદુ-મનોનું (બદ્ધમન) મિરાતો છે. વોદુ-મનોનો પ્રેમ માત્ર મનુષ્યો પૂરતો જ મર્યાદિત રહેલો નથી. પશુ-પક્ષીઓ (બધાં જીવો) ના પરમ રક્ષક વોદુ-મનો છે. એમના નામના દિવસે—પ્રત્યેક માસના બીજે દિવસે—જરથેસ્તરીઓ માંસાહાર કરતા નથી.

પ્રેમનું નિષ્પ્રપ્રેમનું-પહેલું પગથિયું સ્ત્રી-પુરુષનું વિવાહિત જોડણ છે. મનુષ્ય (સ્ત્રી કે પુરુષ) સ્વાર્થ જોડી બીજાને વિચાર કરતાં શીખે છે. જરૂરથી ગાથામાં બદ્ધ મુન્દર શબ્દોમાં કહ્યું છે:— “આ શબ્દો હું પરજીતી કન્યાઓ અને તેમના જીવાન સ્ત્રીઓ માટે બોલું છું. એ સદા ખ્યાનમાં રાખી તમારા જીવનના ઉડાણમાં ઉતારને! તમારી રોજંદી કુન્યરી જંદગીમાં પ્રેમને (વોદુ-મનોને) ઉતારને! તમે જોડામાંનાં પ્રત્યેક ઇશ્વરના નિયમ મુજબ વર્તવામાં, સત્યમાં, વોદુ-મનોનો પ્રેમ પ્રગટાવવામાં એક બીજા સાથે આવું દરીશર્ષ કરતા રહેવું. આથી તમને જાનેને બદ્ધ કિમતી અશિસ મળશે.” માનવ-જીવનમાં ગૃહસ્થાશ્રમ પરમ પવિત્ર મનાય છે કારણ આમાં ‘જેના એક’ બનવાનો કીમિયો મીળાય છે. સંપતિનો પ્રેમ ધીરે ધીરે પુત્રોમાં પરિભ્રમે છે. પછી ધીરે ધીરે એ પ્રેમ વધતાં વધતાં આખા વિશ્વને પોતામાં સમાવી દઈ શકે છે.

અસત જરથેસ્તરી ધર્મમાં દિવસમાં (૨૪ કલાકમાં) પાંચ વાર પૂજા કરવી આવશ્યક ગણાતી. દિવસના પાંચ વિભાગ કરેલા દતા. દરેક વિભાગનાં ખાસ નામ

હતા. અને દરેક ઉપર ખાસ અધિકારી રિત્ય શક્તિઓ કહી છે. તે શક્તિઓનાં નામ બદ્ધ જ અર્થસૂચક છે. તે અનુક્રમે ૧ ઘરનો પતિ, ૨. ગામનો પતિ, ૩. પ્રાંતનો પતિ, ૪. દેશનો પતિ, ૫. જરથુસ્ત્ર (પરમ વિદ્વાનો પતિ). આ મુજબ એક પછી એક ચડતા ને ચડતા અધિકારીઓ છે. તેમનાં કર્તવ્ય અને પ્રેમનાં વર્તુલો વધતાં જ નય છે અને છેવટે આખા વિશ્વને પોતામાં સમાવી દઈ શકે છે.

ગાથામાં સ્પષ્ટ રૂપે ભાસે છે કે વોદુ-મનોનું સ્થાન અસત્ય કરતાંય ઉચું છે. બધા ગાથામાં જાણે વોદુ-મનોનું જ કીર્તન જરૂર છે. પ્રેમ તો ઇશ્વરનું સર્વોત્તમ સ્વરૂપ છે.

નિરાકાર સર્વવ્યાપી ઇશ્વર પર પ્રેમ હાસ્યવેા સાધારણ મનુષ્યને અશક્ય લાગે. કેટલાક એવા ભક્તો હોય છે બરા જેઓ આમ કરી સંસાર તરી ગયા છે. પણ નિરાકાર ઇશ્વર પર પ્રેમ ન હાસવી શકાય તો સામાન્ય આપણા માનવબંધુ-મત્તે તો આપણે પ્રેમ દેખાડી શકીએ. કારણ કે માનવીમાં જે ઇશ્વરનો અંસ છે તે પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવતાં તે ઇશ્વરને જ પહોંચી શકે છે.

આ પ્રકારે સત્ય અને પ્રેમની બેવડી સાધના કયાં છતાં ય મનુષ્ય સંપૂર્ણ ગણાતો નથી. મનુષ્યે તો આ પૃથ્વી પર જીવવું છે. સત્ય અને પ્રેમનું ચિંતન કરવા માટે કેાઈ નિર્જન યુક્ષમાં જીવન વિતાવવાની જરૂર નથી. મનુષ્ય મનુષ્ય છે તેથી જ તેણે પોતાના જેવા બીજા મનુષ્યનાં દુઃખો ઝોઝાં કરવાં એ જ તેના જીવનની સાચી સાધના લેખાય. એમ કરવામાં જ તેને ઇશ્વરની ક્રિયાશક્તિને અનુભવ થાય છે. પોતાના માનવ ભાઈ-બહેનોની મેવા તે જ ઇશ્વરની સેવા છે, તેથી વધારે ઉઠી ક્રિયા બીજા ન હોય. આ સાચો ‘કર્મયોગ’ છે. આ ‘સેવા’ કરવામાં ઇશ્વરનું ત્રીજું કિરણ-શશ્વ-માનસીને સમન્વય છે. ઇશ્વરના સાચા મૃષ્ટિસાધમાં આ સાધવાની આણસ પણ એક પ્રકારે સમાવગી બને છે. અને આ ‘સેવા’ કરવાથી મનુષ્યને મોટું ‘મનિમ’ મળે છે?—તે અદુરા-મનુદાનો ‘શશ્વ’. બીજા શબ્દોમાં તેથી વધારે સેવા કરવાની શક્તિ માનવી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ જણે સત્ય, પ્રેમ અને મેવા એકસાથે સાધવાથી જ મનુષ્યજીવન સફળ બને છે અને સંપૂર્ણ વિજય

મેળવે છે. મનુષ્યજીવન તો સત્યની લક્ષ્મી મારેનું 'ધર્મક્ષેત્ર' છે. અને તેમાં જુરથોરનીઓ મારે એ આશા રખાય કે તેઓ સત્યના પદમાં લડે.

આ 'ત્રણ કિરણો' ઉપરાંત બીજા ત્રણ પણ ગણાવ્યાં છે. આ બીજા ત્રણ સ્વરૂપો આપણા રજી જીવન સાથે સંકળાયેલાં છે. એ ત્રણનાં નામ સ્ત્રીલીંગમાં છે. પહેલી આર્મધિનિ (શુદ્ધ મતિ) દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં આર્મધિતિ વસે છે. અને જ્યારે 'મન સંયમમાં રહે ત્યારે' તે માનવીની પડખે રહેતી તેને સત્ય માર્ગ દેખાડે છે. આર્મધિતિ જાણે આપણી બધાંની માના છે. જન્મથી મરણ પર્વત તે આપણને સંભાળે છે. એના અવાજ આપણા અંતરાત્માનો અવાજ છે. પણ દુર્ભાગે સંસારનાં માયાવી ગાયનો સાંભળતાં આપણા કાન બહેરા બન્યા છે અને આ રણે આર્મધિતિનો અવાજ સાંભળી શકતા નથી.

આ પછી બીજા બે સ્વરૂપો ઈન્દ્રિયોનાં વર્ણવેલાં છે.—દર્શિતાત્ સંપૂર્ણતા તથા અમેરિતાત્ (અશ્રુતાતા) આ બે જાણે જોડિયાં છે. કારણ કે એક હોય તો બીજાની હાજરી પણ હોય જ. મનુષ્ય સંપૂર્ણ અને તો જ તે અમર અને અને મૃત્યુને જીતી શકે. એક રથાનો આ બંનેને પ્રેમની (વોડુ-મનોની) બેઠ તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

આ રીતે આ છ કિરણો અથવા સ્વરૂપોના શિક્ષણ પડે જુરથુરને અદુરા-મજ્જા ને તેના સાચા રૂપે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ જુરથુરનું બીજું મૂળ શિક્ષણ. જુરથુરના ગાયમાં જે ત્રીજી શિક્ષણ મળે છે તે એ, કે ભગવાં તેમ જ પૂજાર્થ બંનેનો સરજનાર અદુરા-મજ્જા એકદો જ છે. ભગવાં તેમજ પૂજાર્થ પરમેશ્વર-માર્થી જ ઉદ્ભવે છે. એ જ પ્રકાર તેમ જ અધિકારનો પેદા કરનાર છે. મજ્જાએ પહેલાં બે દૈવી શક્તિઓ સરજ અને પછી—જ્યારે આ જગતી શરૂઆત થતાર હતી, ત્યારે આ બે મીનો એક બીજાની સામે ઉભા—પેદા જીવન એકે કુર્ચ—બીજાએ અ-જીવન આથી યોજના દાદારની નહીં થાય સર્જન,—જે અસત્ય ધરે, વસે તેનામાં અધિકાર, સત્ય રીતીકર જે તેનામાં રોશની જગે.

જીવન અને અજીવન-શાસ્ત્ર અને દાયિક—એ જ ભગવાં પૂજાર્થનાં અસત્ય સ્વરૂપો છે. મનુષ્યમાત્ર સુખને માટે વલખાં મારે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તે 'જીવન' ને ઊડીને સંસારના માયાવી સુખ પાછળ દોડે છે ત્યાં સુધી તેને સાચું સુખ ન જ મળે. સાચું સુખ તો શાસ્ત્ર હોય અને તે 'જીવન' તરફ વળવાથી જ પ્રાપ્ત થાય. આ જુરથુરના ધર્મનો ત્રીજો સિદ્ધાંત.

જુરથુરનું ચોથું શિક્ષણ ખરે જ દિવ્ય છે : સંપૂર્ણ મોહ સત્ય કહું : સુણને પ્યાનથી, મન રોશનથી કરને એનું તોજ તમે; તમને હું દેખાડીશ મારગ બે જગના. એ તે શાહ લેવા સ્વતંત્ર તમે છો દરેક.

માનવીને અદુરા-મજ્જાએ અનેક બક્ષિયો આપી છે. શરીર અને પ્રાણ આપ્યાં. અને એ તેની સર્વોત્તમ બક્ષિસ તે મન, સાર—અસાર વિચારવાની શક્તિ. એ રોશન મન વડે માનવી પોતાના જીવનનો માર્ગ પસંદ કરે. તેને જે માર્ગ દુષ્ટે તે લેવા તેને સંપૂર્ણ છૂટ આપી છે. જુરથુર માત્ર એટલું જ કહે છે કે જીવનના બે માર્ગો એ દેખાડશે. પછી એ બેમાંથી જે પોતાને હાવે તે માર્ગ પ્રત્યેક મનુષ્ય લઈ શકે છે. પણ એક વાર અમુક માર્ગ પોતાની આંખો ઉઘાડીને તેણે પસંદ કર્યો તો પછી પોતાના પ્રત્યેક વિચાર, વચન તથા કાર્ય માટે તે પૂરેપૂરી જવાબદાર છે. તેને પોતાના પ્રત્યેક વિચાર, વચન તથા કાર્યનો બદલો અવશ્ય મળે છે. દરેક મનુષ્યનો પૂરેપૂરો હિસાબ અદુરા-મજ્જાની વડીમાં નોંધાય છે. અને તે હિસાબ સંપૂર્ણ ચૂકતે કર્યો જ પૂરકો થાય. કોઈ પણ અદુરા-મજ્જાને છેનરી શકે નહિ.

આ પ્રકારે કર્મનો નિયમ (જેનું વાવો તેનું લણો) સચોટ અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જુરથુરને સમજાવ્યો છે. આ શિક્ષણમાં મનુષ્ય પોતે જ પોતાને બાંધી શકે છે અથવા મુક્ત કરી શકે છે. જેઓમાં જાનનો પ્રકાશ ઓછો છે તેઓ 'અસત્યના' (માયાના) ધામમાં પાછા ફરશે એમ એક રથાને કહેલું છે. પણ સાથે બીજા એક રથાને કહેલું છે, કે જે માણસમાં દહતા હોય, અને ખરા મનથી કાર્ય કરે તો તે ભગવશાળી આત્મા માત્ર આ એક જ જન્મ દરમિયાન સંપૂર્ણતાને પહોંચી શકે છે, અમરતાને પહોંચી શકે છે.

મન, વચન તથા કાર્ય એ ત્રણેમાં સત્ય, પ્રેમ તથા સેવા વણાઈ જવાં જોઈએ. 'માનવીનું' ખ્યેય સદા જીવન તરફ જ રહેવું જોઈએ, પણ એ સત્ય માર્ગે ચાલવાનું માત્ર ગરબા ગાંડ્યાં આત્માઓ જ પસંદ કરે છે. માનવીનો મોટો ભાગ 'અ-જીવન' તરફ દોરવાય છે. સંસારની માયાભળમાં એ સપડાય જાય છે. 'મારું' 'મારું' કરીને જ એ સુખની શોધમાં ભટકે છે. તે સુખ ન મળે તો તેના મનમાં દ્રેષ અને વેર પ્રગટે છે. તેથી આપું માનવજીવન ગંદું બની જાય છે. કાઈ વાર આ આડે માર્ગે ઉતરેલાઓને ક્ષણિક વિજય મળે છે, ને તેઓ માને છે કે 'સંસારમાં તેમને વિજય મળ્યો' અને તેથી જાણે મનપ્રાપ્ત કરી શકશે પરંતુ આ વિજયમાં જ તેમના

અંતિમ પરાજયનાં બીજ સંતાપનાં હોય છે. તેમની બધી આશાઓ અને ઉમેદો ધૂળમાં મળે છે. ત્યારે જ 'વૌદુ-મનો' દ્વારા તેમની આંખો ખુલશે. અને તેઓ અસત્યને સત્યના હાથમાં સોંપી આપશે. આ પ્રમાણે પાપીમાં પાપી મનુષ્યના જીવનમાં પલટો ચાલે છે. તેનો માર્ગ હવે જીવન તરફ વળે છે. અંધકારને બદલે તે પ્રકાશ તરફ વળે છે અને છેવટે તે વૌદુ-મનો ના સર્વોત્તમ ધામમાં પહોંચે છે. જે અદ્વૈતાના પ્રગતિકાર્યમાં દરકન કરે છે તેઓને પણ અદુરા જોઈ રહેલ છે. છેવટે તેઓ પણ અદ્વૈતને શરણે જશે. તે જ માનવીનું સાચું સ્વર્ગ છે, તેમાં જ તેની મુક્તિ છે. અદ્વૈતાની પરમ ઇચ્છા એ જ કે બધા માનવ-આત્માઓ આ સ્વર્ગમાં આવે અને સ્વયં પ્રેમ-સેવા સાધીને તે પરમ જ્યોતિ સાથે સદા ભળી જાય!

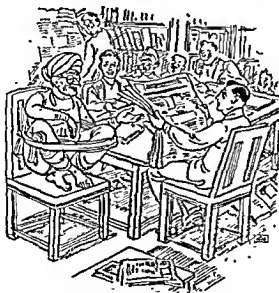
લાયબ્રેરીના વાંચકો

શ્રી હરીશ નાયક

લાયબ્રેરી એ એક એવા પ્રકારની પાંજરાયોજ કે જ્યાં એક ખાસ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ એમની મેળે જ રહ્યા આવે છે. ફેરલાક તો લાયબ્રેરી ઉધાડતા પહેલાં પાંખ બગીચાનાં બાંકડા પર અડી લગાવે છે અને સાકા બધે થવાના વખત પછી પણ બહાર જવાની યોગ્યતા ના પાડે છે.

ચાલો, આપણે અંદર જઈ એ પાંજરાયોજની મુલાકાત લઈએ. એમાં અન્ય નારાં પ્રાણીઓ કંઈ લુલ્લા લંગડા કે બહેરા - બોબડા નથી હોતા. પણ તેમનાં બેગમાં કોઈક જાતની બોડ અવસ્થા હોય છે.

રોજ સવારના પહેરમાં નવ વાગે લાયબ્રેરીમાં જવાનો મારો નિયમ છે. અને સાથે જ મારા પાંડોળી રામુકાકાનો પણ એ જ નિયમ છે કે મારા ગયા પછી બરાબર વીસ મિનિટ તેઓ આવી જ પડે એ છે.

હા, તો આજે હું નવ વાગે જઈને પેપર વાંચી રહ્યો હતો. જરા આમ તેમ પત્તાં ઉઘસાળ્યાં. મોટા અક્ષરના ટાઇટલ વાંચ્યા, રીનેમાની જાહેરાત વાંચી, ત્યાં જ રામુકાકા આવી પહોંચ્યા. એમની બેસવાની બાજુ પણ કંડિયાવાડન. બાપુ જેવી છે. આવનાની સાથે જ યગમર્થી જેઠા કાંદશે અને પગ હિંચા લાઇ ખુકામાં ઉકડા મુકડા બેસાડ.

“કેમ શું ચાલે છે?” તેમણે આપતની સાથે જ પૂછ્યું.

“પેપર વાંચું છું” મેં જવાબ આપ્યો, અને પછી વિચાર કરવા લાગ્યો, કે કાકા હમણાં પૂછ્યો “શું તાજ સમાચાર છે આજે?” પણ મારા વિચાર કરતાં પહેલાં જ એમણે પૂછી નાંખ્યું “શું તાજ સમાચાર છે આજે?” મેં કહ્યું “કાકા, દુધ મેં ખેર્યું” વાંચ્યું નહીં.

“કંઈ વાંચી નાંદ, નેટું” વાંચ્યું હોય તેટલું જ કહે?”

હવે કાકાને મારે શું કહેવું? જ્યાં મુજબી, એમને તોણો જરાય તો અપાય નહિ, છતાં હજીય કહ્યું “કાકા! આજે કંઈ જ નવાજૂની નથી” “અરે તારાં એવું ને કંઈ હોતું હશે? આખું પેપર ફાડી-મકાડીથી ભરેલું દેખાય છે ને!” તેણે હસી પડી.

“એ તો બધી જાહેરાત છે, કાકા!”

“જાહેરાત જ વાંચી જ રીકરાઈ” એ સમસાચી બીજી વાર આવવાનું હતું તે અઘ્ય કે નહિ, અને હા, કાચે તેજ વાંચ્યું હતું તે કે જાપાન મેદાન લેટમાથી અહું બોલ્યો જોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે, તે જાપાન તો અમેરિકામાં આવ્યું ને? પછી એને લુદો અહ્ય બોમ્બ શોષવાની શી જરૂર?” હવે કહે, મેજબ-કાગ આવાને કેટલીયાર રહી? હવે જો હું એમને એમ કહું કે જાપાન અમેરિકામાં નથી તો તરત જ પૂછશે “ત્યારે ક્યાં છે?”

હું કહીશ કે “મેદાન લેટમાથી અહ્ય બોમ્બ નથી ‘મનને’” તો કહેશે “ત્યારે શેમાંથી બને છે?” હવે મારે જોશળ શિખવાડવી પડશે, ચિતાન શિખવાડવું પડશે, બને એ બધું એમના પચાસ વર્ષના કદામેજા બેભામાં ઘુસાડવા માટે બીજાં પચાસ વર્ષ જોઈએ, જે મારી પામે નથી.

“હમણાં આવ્યો કાકા” એક ખાસ લેખ વાંચવો છે આજે તો.” એમ કહી એ લખ દેળી હું ત્યાંથી ઉઠીને જરા બીજાં બેઠો. કાકાને તો કોઈ બીજાં ગેરો મળી જ ગયો.

હું બીજો જઈને જ્યાં બેઠો ત્યાં એક બિગદર જોર-જોરથી વાંચતા હતા. જોર જોંથી વાંચવામાં બે પ્રકારનો કાવતો છે. એક તો લોકોનું વાંચક તરફ ધ્યાન દોરવા છે, ને બીજું એ શું વાંચી રહ્યો છે તેનું પ્રચ્છન પણ થાય છે. ખાસ કરીને જોરથી વાંચનારા “હરિજન બધું” ને “અખંડ આનંદ” વાંચનારા જ હોય છે. હું એમની સચે બેઠીને વાંચી ચક્રો નહિ, મારા વાંચનમાં બંધેલ પાંખી હતી હું ઉઠીને બીજા ટેબલ ઉપર બેઠો.

હવે મારે જે પેપર બેઠવું હતું તે એક મિસ્ટરના હાથમાં હતું. તે મિસ્ટર એક તો પેપુના શોખીન હતા, કે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી એમને વાંચ્યા-વચરે આવતું નહિ, શું વાંચે છે એ તો એમને જોતને ખ્યાલમાં

નહિ આવતું હોય અને જગ મણુમણુના વાંચના એમને શોખ વચ્ચે લખેલું હોય, ‘અનુસંધાન પાર પાને’ એની સાથે તેમને કંઈ જ નિરસ્પત નહિ. એ નાનો છોકરો જેમ પાઠ વાંચે તેમ વાંચી જ જ નમુનો આ નહો.

“જગનાતમાં મૌથી વધારે ફેલાવો ધરાવનાર દૈનિક.

કિંમત બે આના ..આજનાં પનાં આઈ...સદેશ . જે સથે અવધવાદ સપાચાર બેઠી દેનામાં આવ્યું છે. વર્ષ પચીસમું, એક એકાવનમે...તર્જી શ્રી નંદલા બેઠીમળાસદનંત્રી પ્રદસાદ અલ્પદ.... અમેરિકામાં થોડું પડિનજીવું બલ્ય સ્વાગત.....જ્યાં આજ અરે દિલી વચ્ચેથી કંટીઅર? મેલ ફરતર અ રહ્યો દનો ત્યારે કર્ટ કલાસના એક કમામાં એ અહેનને રીચેજગ ખનાથી એક ગુડા બે હમરની માલ મળા...ચોવીસ કલાકમાં જીવાન બનો...વજ્રલખા પોરનું રેડિયો ઉપર પ્રવચન...પાંચીસ લાખને ખરે તૈવાર થોડું કાનગર પીકચર ચંદ્રેષા....રોલીનન છોકરીનો અન્ય પ્રજુવ કોરોસો...અનુસંધાન પાંચમે પાને ...સાંજ વર્તમાન બંધ પડે છે...પીયુષ અપલીદ... ..હિન્દ સાવકલ...હવે પૂતા પ્રમાણમાં ખાં મળશે...રોપ પ્રેસ...તર્જી મુદ્રક અતે પ્રકાશક થં નંદલાલ મુ...લાલ બેઠીમળાએ સરસ્વતી પ્રિન્ડીગ પ્રેસ, થી કંદામાં પોતાને માટે જાખું અને ત્યાંથી જ પ્રગટ કર્યું”

અને આમ એક વાર વાંચી ગયા પછી ચાર વાર ફેવી જીએ, ક્યાંક કંઈ રહી તો નથી શું ને? ખબાર નીતમીને તમે પૂછો ‘આજે મેન્ટલમાં કંઈ રીલમ આવે છે?’

એ મહાશય કહેશે “અરે, એ તો મેં વાંચ્યું જ નથી” એમના લાયવાંચી પેપરની આઠા છોકી હું બીજું એક માર્સિક લખતે બેઠો, કે તરત જ એક રાખસ મારી પાછળ આવીને ઉભા રહ્યા. કોણી જરા ખુરશી પર ટકરી અને એમનો ડાબો કાન મારા જમણા કાનને અડકે એમ બ્લોબ્લ મોહું લાવી મારા માર્સિકમાં માથું મારવા લાગ્યા. મને આ વસ્તુ બિજકુલ પસંદ નહી, હું વાંચતો હોઉં અને કોઈ અંદર માથું મારતું આવે એની મને ખૂબ જ ચીક છે. આટલાં બધા માર્સિકો પડ્યાં છે

ને એ મિસ્ટર બીજા વાંચતા હોય છે ત્યાં જ માથો શા માટે મારતા હશે? હું એ માત્રિક એમના હાથમાં સોંપી બીજા રેગ્મન પર ગયો અને બીજું કાષ્ટક વાચવા લાગ્યો. થોડી વારે એ મિસ્ટર પણ પાછા ત્યાં આવી પંદરમ્વા અને એમની એ જ દબે મારું મારવા લાગ્યા-પણી ત્રીજી ખુસી અને પછી એ જ મુશીબત.

મેં એમને સંભળાવી દીધું "તમે મારી પાછળ પાછળ શા માટે આગો છો?" એમણે નાટકના રેજ પરથી જાણે જવાબ આપ્યો "તમે નથી કરજી, કે હું નથી રાકારી, કદા તમારી પાછળ શા માટે આવું? મારે નો ફક્ત આ મસિક જોવું હતું."

હું તરત જ એ સામયિક રેગ્મન પર પડી બીજો જઈને બોલો, ત્યાં પછી બીજું કદાચ જોઈું હતું. એકા એપડીના મજનુ વાંચનાં વાચતા પોતાના ઉત્તમ ભાવો પ્રગટિત કરતો હતો, અને જાણે કોઈ નાટકમાં જ્ઞાનકા લાગવી હતી હોય એમ યાજ્ઞા પણ કરતો હતો. "વાહ વાહ! મું ગજબનુ લખી તાખ્યું છે! મજાદર પીસ! મુખ એ સ્વાચ્છંતું પાછું છે અને કોરી એ બલિહાનની પ્રતિમા! વાહ માથા દિશરા, વાહ! શી તારી શીમકીરી! હું તે કોણ જાણે કંઈ ચક્રાંગિ આપે બદને લખવા બેસતો હશે? શી તારી વા ત ની વસ્તુ, શી તારી ખીજવવાની કળા, શી તારી ઉપાક કરવાની રીત અને વાહ! કેવો ગજબનો અંત! મારી આખ આગળ તો જાણે રાત્રિમાનો પાકો ખેડો થઈ ગયો છે."

એ મજનુને એમ જ મનિમા જેતો મૂકી ત્યાંથી કંટાળી હું છેક ખુલામાં જઈને બેઠો. એક જીલું સમયિક હાથમાં હતું, હવે મને નિર્દાંત હતી કે ખુલામાં કોઈ જ નહિ આવે. ત્યાં જ જોયું કે એક અપકુટર (ખસાર રેગ્મન પરના બપોં છાપાં ફેદી નાખી, કોઈ જરા હાથમાં લઈ, કોઈનું ટાઈટલ વાંચી, કોની જાણે વાંચી મદદો ઉકરડો પાંખે એમ રેગ્મને વાંચી નાખી, અને જોઈને એકદમ મારી પાસે બાવી પહોંચ્યા.

"મળી ગયું" એમણે કહ્યું.

"શું?" મેં પૂછ્યું.

"માફ કરતો મિસ્ટર, પણ આ 'યુગદર્શન' તમારે મને આપવું પડશે."

"પણ હું વાંચ્યું છું તે?"

"તમે પછી વાંચ્યો"

"કાનુ?"

"કાનુ કે કાનુનો એક લેખ આપે રહી ગયો છે"

"તો પછી 'રો' કરી લેતો"

"મારે કેલેન્ડર જરાવું મોકું થાય હું"

"મારે પણ મોટીસ જવાવું મોકું થાય હું" મેં પણ જરજાતોડ ફક્ત કરી. પણ પછી આવાદ કુદિ એમણે અજાણી. મારા હાથમાંથી 'યુગદર્શન' મૂંટી જ લઈને એ દૂર દૂર જતા ગયા.

મેં "એ...હ એ...હ" કહ્યું તો બધા મારી સામે જોવા લાગ્યા, હું બેઠો પડી ગયો.

કેટલાક વાંચકોની કાવચેત્રીમાં મીટ રીઝર્વ હોય છે. તેઓ કદાચ અમુક જ ખુસી પર બેઠાને વાંચે છે, બીજી નહિ.

હું બોલું હતો ત્યાં એક ખાદીધારી મદારાવ બંધીને મને કહે "હાથ વાચ"

મેં કહ્યું "કેમ તમે લાવ્યોરંધન છો?"

"છ નહિ, હું 'દિવ્ય છું'. મંડ' નામ રતનજાલ મિસ્ટર."

"એલે રાધ્યા મને હાડી મૂક છે?"

"નહિ, વાત એમ છે, કે આ મારી રોગની જગા છે"

"તમે :છરેગન કાનુ છો?"

"છ નહિ, પણ મારા સિવાય અતી કોઈ બેસવું જ નથી"

"પણ આજે તો હું બેઠો છું ને?"

"પણ તમે નવું છો."

"એકાદ એપડી હમણાં લઈશ."

"લઈ આવો ત્યર" એમ કહી એ ત્યાં જ હલકા રહ્યા. હું જોયો એક એપડી લેવા ઉઠ્યો કે એ મારી જગા પર બેસી ગયા. મેં કહ્યું "મિસ્ટર આ કંઈ તમારી રીત છે? તમારી સજ્જતા..."

આજ સવારનો જવાબ આપ્યા વગર એ દિવ્ય મહારાવ "તારાં આંસુઓની આરતી ઉતાર" ધીરે ધીરે ચપલ ઠોકતા ગાવા લાગ્યા.

હું એ દિવ્યમહારાવ જોડે વાત, વધાર્યા વગર કોઈ બીજી જગા... શોધી, એક જગે તેમું સામયિક ઉપાડી વાંચવા લાગ્યો. થોડીવારે વાંચવામાં ખૂબ જ ચિત્ત ચોંટી

ગયું, ખૂબ મજા પડી. એ એક વારતા હતી જરા કાળી હતી-પરંતુ પતાં વાંચ્યાં ત્યાં અચ્ચુ “અનુવાદન ને એ પાને” મેં તેરમા પાના માટે આખા માસિકનાં અર્ધા પાનાં ફેરવ્યાં પણ તેમું પૂર્ણ જ ન હતું; કોઈ મહત્ત્વપૂર્ણ ચોદમા પાનાનો લેખ મળ્યો હતો ને ફાડી અથા દબા. સાથે સાથે તેમું પાનું પણ ચલ્યું ગયું હતું. ‘દત્તારીની’ એમ કહેતો ત્યાં હું ઉભો થયા ત્યારે હું ત્યાં જ મારી નજર એક કોલેક્શનનું લેખ જણાતા પુસ્તક પર પડી. ને મિસ્તર એક વાપડીનાં બે-ચાર પાના ફાડી નેલા હતા.

“શું કરો છો?” મેં એમની પાસે જઈ પૂછ્યું; તે મિસ્તર ત્રણે ખૂબ ધ્યનથી વાંચતા હોય એમ મારી તરફ ધ્યાન જ ન આપ્યું. હું એમની પાસે ગોઠાં થયો અને ધીરે ધીરે પૂછ્યું “પતાં આ મટે કાગળા હતા?” પછાંચેથી ચોર બકનાં ન કારે તે શું કરે? “વાત એમ છે ને... જરા વાન જેવી છે ને... કે આ વાતનાં ઘણી જ સરસ છે” તેમણે કહ્યું.

“એટલે તમારે ફાડી લેવાની?” મેં કહ્યું.

“જી. મારે એ વારતાનું ખાસ કામ છે.”

“શું?”

“એ વારતાનો મારે અનુવાદ કરવો છે.”

“તે અડી બેઠા જ કરી નાખો ને?”

“બહુ વાર લાગે અને અથા માયા મારે.”

“એટલે પતા ફાડી લેવાના? કુન્સની વખતે આવીને લખી જા.”

“પતા ફાડેવામાં એક ખાસ કાયદો છે” એમણે ધમધમી કરતા હું જ સાંજથી શરૂ એન હું મારી છતે જતી વધી ગઈ “તે વળી શો?” મેં પૂછ્યું. “એક તો એ, કે આ હિન્દી માસિક છે તે આ લાયઝેરી સિત્તવ બીજો કયાંય આવતું જ નથી, એટલે આ વારતાને હું ફાડી જઈને તો માન સિવાય બીજો કેમ વાંચી ના રહે?”

“પણ એમાં તમને શો કાયદો?”

“કાયદો એ જ, કે અત્યારે લેખકો કતાં અનુવાદો વધી ગયા છે એટલે આ વારતાનો મારા સિવાય કોઈ બીજો અનુવાદ જ ના કરી શકે. અને હું એ વારતા

મિસ્તર હુગોની છે. કોઈએ અંગ્રેજીમાંથી હિન્દીમાં અનુવાદિ કરી છે. હું અંગ્રાતીમાં અનુવાદ કરી લખીશ, “અંગ્રેજી ઉપરથી.”

હું ખૂબ જોરથી દબી પડ્યો “શામારો બહુદુર! તારામાં!”

ઉઠતાં ઉઠતાં મેં પૂર્યું “નવા લેખક કાગળા છો?” એમણે શરૂ કહ્યો ‘હા’ પાડી.

વધારે વાતચીત કરી વગર એ મિસ્તર કાગળામાં જઈ જતાં મૂકી ત્યાં જી ગઈ હતી.

હું બીજા મેગેઝીનોની તપાસમાં હતો ને તરત જ મને યાદ અચ્ચું ‘આજે’ નો સાનમાં થઈ. નવચેતન, અખંડ આનંદ વગેરે આવી અર્ધા હશે’ પણ થોડામાં જોયું તો હજી જતાં જ હતાં, મેં કારકુને જતાં પૂછ્યું “હજી નવચેતન નથી અચ્ચું? સાતમી થઈને?”

“જી નહિ.”

“પણ એ માસિક તો બહુ નિયમિત છે. ફરેલીએ અથા રંગેલ પર પણ મૂકાઈ ગય છે.”

“ટપાલમાં મોકું થયું હતો.”

“આરણું વધું મોકું?”

“જી હા.”

“અને અખંડ આનંદ?”

“તે પણ નથી અચ્ચું.”

“તે પણ ટપાલમાં મોકું થયું હતો?” મેં પૂછ્યું. એણે એવી કતંગતી આંખે મારી તરફ જોયું, કે ત્રણે દસથા મારી બેઠ્યો, બહાર નીકળી મેં પટાવળાને આ વિશે પૂછ્યું તો તેણે જવાબ આપ્યો કે “માસિક તો અર્ધા પહેલેથી આવી ગય છે, પણ પહેલાં લાયઝેરિયન વાંચે, પછી કારકુન વાંચે, પછી વળી અમે પણ વાંચીએ અને પછી મૂકીએ લાયઝેરીમાં” હું તો છડ જ થઈ ગયો. આવી ખાસ? પચવીસ લાયઝેરીમાં આવું અંધેર?

તરન જ ઘડિયાળમાં ‘ટનટન’ દેવાના રહ્યા પડ્યા. હું બેરજવા નીડ્યો. દત્તામાં મેં વિચાર કર્યો “શું વાંચું?”

‘મનમાંથી જવાબ મળ્યો’ “વાંચું” કંઈ નહિ, પણ એક લેખ તો મળી ગયો” ‘લાયઝેરીના વાંચકો’

કલાકાર

શ્રી ઇગ્નલાલ મદવ

તેમની કલાનો પરિચય

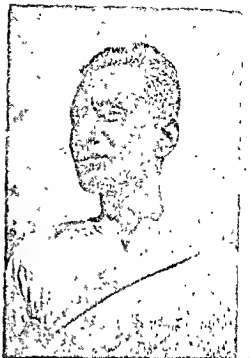
શ્રી શિવકુમાર જોષી.

(આ લેખમાં અવિષ્કૃત્યો પછુ શ્રી શિવકુમાર જોષીએ મૂળ વિષય ઉપરથી પાઠ્યને મોકલ્યો છે.—તંત્રી)

ચિત્રકળામાં પ્રકૃતિચિત્રનું—landscape painting—અનોખું સ્થાન છે. ચિત્રકળાનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે પ્રકૃતિચિત્રોની શરૂઆત ચીની ચિત્રકારોએ કરેલી; એકાદું જુદાં કે તેની સૂઝની ઝળી. થોડી ધરતી, ખળખળ પહેલુ ઝરણું અને દૂર સુધી દેખાતા એકસરી જતા કિતિજને જુદી જુદી રીતે ગાણીને એ પ્રકૃતિચિત્રો તૈયાર થતાં, મોટે ભાગે તે decorative art નું અંગ બનતાં. તપાનીક કલાકારોએ આ પ્રતિભે આગળ વધારી અને તેમાં લુગા લુગા દૃષ્ટિકોણ થોણું રંગવૈવિધ્ય રેલાવીને પ્રકૃતિચિત્રમાં નવી લાત પૂરી. ત્યાર પછી યુરોપીય કલાકારોએ પ્રકૃતિના તાદરૂપપણાને ઝડપીને નાનીમોટી બધી જ વેગતે વધારીતે ફક્ત ઉપર મૂકવા માંડી. હાલ પ્રકાશની જુદીજુદી સંયોજના અજમાવીને તેમણે સુદૂર પ્રકૃતિ-ચિત્રો ઉપજાવ્યાં અને તેની હાલ રચનામંડળ દિંદી ચિત્રકારો ઉપર પણ પડી.

ભારતને ખુલું ખુલું પ્રકૃતિસૌંદર્ય પાથર્યું પડ્યું છે. પણ એ સૌંદર્યને રંગ અને પીંછીથી બંધુ એવા ભારતીય કલાકારોએ આઢાદક રીતે રજૂ કર્યું છે. જેવી હોય તેવી જ પ્રકૃતિની કુખડ અનુકૃતિ ફક્ત ઉપર રજૂ કરવી તે એક વાત છે, અને સામે પડેલી અઢાત સૌંદર્યસામગ્રીમાંથી ચિત્રકારના હૃદયને સ્પર્શતાં એવી થોડીક બાબતો ઉચકાને તેને થોડા પીંછીએના લસરકાથી ફક્ત ઉપર પ્રગટાવવી તે જુદી વાત છે. શ્રી ઇગ્નલાલ મદવ એ બીજી રીતના એક સહૃદય, પ્રકૃતિસૌંદર્યપૂજક અને સિદ્ધદંત landscape artist છે.

૪૦ વર્ષ પહેલાં અમદાવાદ પાસે આવેલા નવા વાડજ ગામમાં એક તફત સામાન્ય શિથિતના વસુકર કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો. સાધનો અને સંયોગોના અભાવે ગુજરાતી પાંચ એપરી સુધી જ તેઓ અભ્યાસ કરી શક્યા. તેમની ચૌદ વર્ષની ઉંમરે પિતાનું મૃત્યુ થતાં કુટુંબની

કલાકાર શ્રી ઇગ્નલાલ મદવ

ભરણપોષણની જવાબદારી પણ એમને શિરે આવી, અને અમદાવાદની એક મિલમાં સ્પીનર તરીકે કામ શરૂ કર્યું. આ રીતે ૧૦ વર્ષ સુધી નવાં ભરણપોષણની દૃષ્ટિએ સામાન્ય જીવન જીવવાથી વિશેષ તેઓ કાંઈ જ કરી શક્યા નોત્તા. ચિત્રકલામાં આટલા વિશિષ્ટ શુભ ધન્યતાને વ્યક્તિને હજી કલાતા દેખીતા સંસ્કાર જ પડ્યા નોત્તા. સાળાના વર્ગોમાં એ બાળનું વક્ષણ હતું પણ દેખાઈ આવે એવી રીતનું કશું જ એ પ્રગટ કરી શકે તેવી તક કે સંયોગો એમને મળ્યાં નોત્તા.

સ્પીનર તરીકે આહુતિકા મારેનો પ્રયત્ન આજુહતોજ, તેવામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ચાલતાં રાત્રિશાળામાં વડું અભ્યાસ મોટે ભાગે, અને તે વખતે શ્રી કનુ દેસાઈના હાથા ચિત્રોએ એમને આકર્ષ્યા; કથાકથી માંગી આણેલી પીંછી અને બે પૈસાનો રંગ લઈ આવીને એમણે એ ઉંમરે ચિત્રકામની શરૂઆત કરી, અને ત્યારે ચિત્રકળાના મૂળ પાઠોની પણ એમને સમજ ન હતી. પેન્સીલ વડે દેખાઓતું માળખું ઉભું કરતું જરૂરી છે એવો પણ એમને ખ્યાલ ન હતો. પેન્સીલની આળપ પાળ સિવાય એમણે રાંધી પીંછી અને રંગની મદદથી ચિત્રકામની શરૂઆત કરી. વિદ્યાર્થીની રાત્રિશાળાના શિક્ષક અમરનાથભાઈ

નાણાવટી તથા શ્રી સ્વામીનાથ ભગવતી, અને ત્યાર પછી શ્રી કનુ દેસાઈના પરિચયમાં આવ્યા બાદ વ્યવસ્થિત રીતે તેમણે ચિત્રકળાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ચિત્રકળા શીખવા માટે પૂરતો વખત કાળજી પાડવા માટે મિલની નોકરી છોડીને વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયના પટાવાળાની નોકરી સ્વીકારી.

૧૯૨૬ના જુનની ૨૦ મી તારીખે કલાના વિદ્યાર્થી તરીકે વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા અને કનુ દેસાઈના હાથ નીચે ચિત્રકળાની નાણીમ નેવા શરૂ કરી. અને આવી ૧૯૩૦ ની ઐતિહાસિક ત્રણ વ. પૂ. આપણની ટાકીટવની “અરુણોદય” અને ખીજી ટુકડીઓમાં જોડાઈને તેઓ દાડી ગયા. ત્યાં સારવાર મારેતી ટુકડીમાં કામ કરનાં જોડમાં ગયા.

ત્યારબાદ ૧૯૩૨માં શ્રી કનુ દેસાઈ તથા શ્રી રવિશંકર રાવળ પાસે ચિત્રકળાના અભ્યાસની નૃત્યી કડીઓ સાંધવા માંડી હરિજન સેવક સંઘની સિદ્ધિપ્રતિ લઈને લખતેની કલાશાળામાં શ્રી અસિતકુમાર હલદર અને શ્રી ખી. મેનના હાથ નીચે રંગનું ગાન-રંગની technique અને સાચું રંગ દર્શન-પાઠ્યા. ચિત્રકારની ભાવનાને સળંગ સ્વરૂપ આપવામાં રંગ એ જ મહત્વની વસ્તુ છે એ દર્શન એમને ત્યાં મળ્યું.

ત્યાંથી પાછા ફરીને ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળામાં અભ્યાસ અને શિક્ષણ ચાલુ રાખ્યાં અને સાથે સાથે પોતાનું ‘શીખેલું’ દાન કરવાની ઈચ્છાથી, કલાના સાચા આદર્શને સામે રાખી ખીજા પ્રયોજનો જતાં કરી સામાન્ય વેતન લઈને અમદાવાદના ન્યાયિ-સંઘમાં કલાના વર્ગો ચલાવ્યા.

આજે એમણે નોકરી છોડી છે અને પોતાની ખીજીના આશરે જીવન જીવી લેવાની ભાવના સાથે ચિત્રસાધનામાં ઓતપ્રોત રહેવા માંડ્યું છે.

હિમાલય-કુલુવેલી

કુલુવેલી-હિમાલય

નવાધરાજ હિમાલય

બીજ કન્યા

એમનાં પ્રકૃતિ-ચિત્રોની ભારિભાર પ્રશંસા ભારતીય મિત્ર યુરોપીય કલાકૃતિશિલ્પીઓ કરી છે. દરમિયાન જડપવાની એમની શક્તિ અજબ છે. કારમીદ અને કુલુવેલીના નવાસ દરમિયાન નગાધિરાજનાં જડપથી પલટાતાં દરેક એમણે જાન જીવન બાગે તે રીતે ચિત્રમાં ઉતાર્યા છે. ૧ થી ૧૦ મિનિટથી માંડીને ૩૫-૪૦ મિનિટમાં દરમિયાન અમલ એમીને જ એ પોતાનું ચિત્ર પૂરું કરે છે. ટિમ-પ્રદેશની જડપથી બદલાતી પ્રકૃતિ પોતાના સૌંદર્યની અનિચંચળતાપૂર્વક આંખી દેશનીને વિલીન થતી જોણે જોઈ છે, તે જ સમજ શકશે કે રંગના ઘોડા વસતકાથી થોડી જ ક્ષણોમાં એ ચંચળ સૌંદર્યને કલક ઉપર ઢિયર કરનાર ચિત્રકાર એ સામાન્ય સાધક નથી. શ્રી જગનભાઈનાં લગભગ બધાં જ પ્રકૃતિ-ચિત્રોમાં એમની સિદ્ધ દયોદી જણાઈ આવે છે. કહેવાતા આધુનિક ચિત્રકારની અરુપ્યતાથી નો એ દૂર બાગે છે. સામાન્ય પ્રેક્ષકને પણ સરળતાથી સમજાય તેવી તેમની દયોદી હોવા છતાં. વિવિધ કલાશિલ્પીઓનું સન્માન પામતી તેમની સ્વતંત્ર પ્રગતિયુક્ત શૈલી છે. વારતવિકાસની કોરૂતા ઝિયાપનું, અને કવિદરથી

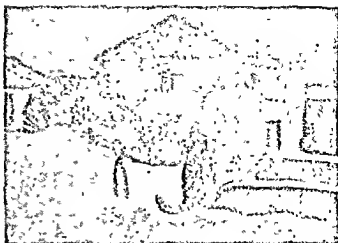
કલાકારની ભૂમિઓના પ્રતિબિંબ સમું તેમનું ચિત્ર સ્વચ્છ અને ઉજળા રંગોમાં સદાએ આરહાદક લાગે છે. આધુનિક દષ્ટિએ તૈયાર થતાં અરુપ્ય, અજામ અને વિકૃત ચિત્રો અને એની પદ્ધતિ એમને સ્વીકાર્ય નથી. અને સાથે સાથે જુની યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે તાદરૂપ વિગતયુક્ત નિર્ણવ પ્રકૃતિ-ચિત્રો પણ એ તૈયાર કરતા નથી. કારમીરની દરિયાળી ખીણ હોય, કે દિમાઝવનાં ઉજાં દિમશિખરો હોય, કાદિયાવાળા બોળલા જેવડા ગામડાની વાંકીચૂરી શેરી હોય, કે ચાંચના દરિયાનાં પ્રકૃતિ-દરેકો હોય-ગમે તે વિષય હોય પણ-ગમેણે તો દરેક જગ્યાએ પ્રકૃતિના નિર્બેળ સૌંદર્યને જ નિહાળીને પોતાના ચિત્રોમાં ચમકતા રંગોમાં પ્રગટાવ્યું છે. પ્રકૃતિનું બિહામણ સ્વરૂપ કે માનવજીવનની કડુપતા એમની પાંછીએ ચડતી જ નથી.

૧૯૩૭માં એમના "Art in Cottage" ચિત્રને મુંબઈના પ્રદર્શનમાં ભારતીય પદ્ધતિના ચિત્રોમાં પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું હતું. તે ઉપરાંત મદ્રાસના પ્રદર્શનમાં તેમનાં "આબ ધરતીનો ઉપાસક" તથા "Fourth Bridge—Shrinagar" ને પારિતોષિક મળ્યાં હતાં.

ગામની શેરી

૧૯૩૮માં એમણે કાદમીરનો પ્રવાસ કર્યો અને ૫૪ ચિત્રો તૈયાર કર્યા; ૧૯૪૪ના મે-જુનમાં મહર્ષિ શેરિફના પ્રેરણાધામ કુલુચેલી-નો એમણે પ્રવાસ ખેડ્યો અને તે દરમિયાન ૬- દિલ્લચપ ચિત્રો તૈયાર કર્યા. આમાંનાં અમુક ચિત્રો સ્વ. શ્રી શેરિફની પ્રશંસા પણ પામ્યાં હતાં આ ઉપરાંત ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ સ્થળો, ચાંચના દરિયા કિનારાનાં ચિત્રો અને પંચગની, પોંદીચેરી, દિલ્હી, આગ્રા વગેરે સ્થળોનાં છુટક છુટક ચિત્રો પણ તૈયાર કર્યા છે. યકોદરાના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. રોમન્સ એમના અગ્રગણ્ય પ્રશંસક હતા અને એમના તરફથી

પર ૧૨૬

જગતપ્યાલો

શ્રી ઉમાશંકર જોષી

હે જી માર્ક, મિલા જગતકા પ્યાલા,
જાતનસું પીઓ પીઓ મતવાલા,
રે કોઈ પીઓ પીઓ મતવાલા.
એ રે પ્યાલામાં અમરન ઊછળે,
ઊંડે રસની ધારા,
ભીનર વળ ઘોળાય અહરનિશ,
પીઓ કોઈ જન ન્યારા,
ભરખર પીઓ પીઓ મતવાલા,
રે કોઈ પીઓ પીઓ મતવાલા.
મિલન વિરહના છુદ્ધુદ્ધુ વિલસે,
પલપલ રંગ પટટતા,
અશ્રુઓધના ઊંડે ઊમરા,
સ્મિતચમકાર ઉમટતા,
રે કોઈ પીઓ પીઓ મતવાલા,
જાતનસું પીઓ પીઓ મતવાલા
લીનર છલકે જાતનજલ્લી,
મલકે મૃત્યુની જમના,
હસતાં રમતાં જે કોઈ પી લે
માણે પ્રહાની રમણ,
રે કોઈ પીઓ પીઓ મતવાલા,
મણુતા પીઓ પીઓ મતવાલા.
હે જી માર્ક—

શ્રી. ઇનસાફરને ખૂબ પ્રેરણાદન મળ્યું છે. મુંબઈના અગ્રગણ્ય કલાકાર શ્રી બેન્ડે પણ તેમની કૃતિઓના પ્રશંસક છે અને એમના તરફથી ચિત્રોના વિષયનો પકડ એમને મળી છે.

પ્રકૃતિચિત્રો ઉપરાંત વિષયવસ્તુ-Composition-માં પણ એમની લયોદી સારી છે. રોજગરોજના જીવનમાંથી એ સુંદર ચિત્રો ઉપજાવી ગયા છે. પણ હવે તેમાં તેમણે કલ્પનાના રંગ ભરીને મૌલિક પદ્ધતિએ સજાનો આરંભ્ય છે. હિંદુભરમાં ખડુ યોગા ઉંચી કલાના પ્રકૃતિ-ચિત્રકાળમાં શ્રી. ઇનસાફરની ગણના થઈ શકે એમ કોઈ પણ નિષ્પક્ષ કલાવિવેચકને જણાશે.

સ્વભાવે શાંત, મંદીર અને વિનમ્ર unassuming-આ કલાકાર એ ગુજરાતન આયુર્ જોરવ છે. સ્વતંત્ર ભારતની કલા-પ્રગતિમાં તેઓ પોતાની સતત સાધના દ્વારા પરાક્રમી કાળો આપના રહે તેવી શુભેચ્છા !

માના

મજૂર સંગઠન

શ્રી. નગીનલાલ શાહ

યુરોપમાં અને તેમાં ખાસ કરીને વિજ્ઞાપતમાં વરાળપત્રની શોધ થઈ અને તેને વગેરે યંત્રો શોધાયાં અને કારખાનાંની શરૂઆત થઈ, તથા ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનાં પગલું થયાં તે દિવસથી કારખાનાંમાં કામ કરતો મજૂર નામનો નવો વર્ગ ઉભો થયો અને તેમના ખાસ વિશિષ્ટ પ્રશ્નો પાડી ઉઠ્યા થયા લાગ્યા. જેમ જેમ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો વિસ્તાર વધતો ગયો, કારખાનાં વધતાં ગયાં, મજૂરવર્ગ પાડી વધતો ગયો, તેમ તેમ મજૂરવર્ગના પ્રશ્નો પાડી વધતા ગયા અને વખત જતાં અનેક મુશ્કેલીઓ અને અટકાવોનાંમંથિ પસાર થતી મજૂર ચળવળ પાડી પગમર થતી ગઈ. મજૂરોના, અને ખાસ કરીને તેમની અસહ્ય કસ્ટો અને દુખદ દલા ભેદ માનવતાની લગણીથી પ્રેરાયેલા સહકારી સભ્યોના પ્રયત્નોને પરિણામે મજૂર ચળવળ અને મજૂર સંગઠનોની શરૂઆત થઈ. અને મજૂરો તેમની લાડમારીઓ દૂર કરવા જરૂરી હોયો મેળવવા માટે સંગઠિત થઈ આગળી કરવા લાગ્યા. મજૂર ચળવળની આ રીતે પ્રથમ શરૂઆત વિજ્ઞાપતમાં અને પછી યુરોપના દેશોમાં અને મોટે મોટે અમેરિકામાં થઈ.

અંગ્રેજોને હિંદમાં આવ્યા અને કાયમી થવા લાગ્યા અને તેમને પગલે દેશમાં યંત્રો આવ્યાં અને કરખાનાં ઉઠ્યાં થઈ લાગ્યાં. આ કારખાનાંમાં મજૂરો એકાવા. કારખાનાની વ્યવસ્થા અંગે, મજૂરોની કામગીરી તેમજ સલામતી અંગે કશા કાયદા ન હતો. તેમની પાસેથી માલિકો મરજી મુજબ કામ લેતા અને એજામાં એજા પગાર આપતા. કામગીરીની સ્થિતિ અંગે, મજૂરો સાધેના પત્રાં અંગે, અકસ્માતો અંગે, મજૂરોના જીવનની આવશ્યકતા, જરૂરિયાતો અને સગવડો અંગે કંઈ નિયમન-કંઈ વ્યવસ્થા ન હતી. પરિણામે મજૂરો દોર કરતાં પણ બદતર જીવન ગાળતા. નજીની રોજી માટે સોજ સોજ કસાક અને તેથી પાડી વધુ સમય કામ કરતા અને કારખાનાના

માલિકો અને એટલો તેમનો કસ કાઢી વધુમાં વધુ ઉત્પાદન મેળવવા પ્રયાસ કરતા. કાંઈ તેમને પૂછતું નહિ, કાંઈ તેમને પૂછનાર ન હતું.

સૌથી પ્રથમ હિંદમાં મુંબઈ મથકે યંત્ર યુગનાં પગલું થયાં અને કાપડની મિલો ઉભી થઈ એ મિલોમાં કશા નિયમન કે નિયંત્રણ વગર કાપડ પેદા થયાં માંડ્યું. આ સ્થિતિમાં વિજ્ઞાપતની કાયદાની મિલોના મલિકોએ પોતાનો દરજી જોયો અને તેમને થયું કે હિંદની મિલો આ રીતે કામ કરતી હશે તો તેની સાથે દરજીકાદાં વિજ્ઞાપતનું કાપડ ટરી રહેશે નહિ, આ માટે મિલોના કામના કસાકો વગેરે અંગે નિયમન થવું જોઈએ અને તેમના દોરોસંચારને પરીણામે સૌથી પહેલાં કારખાનાનો કાયદો સને ૧૮૮૧ માં આપણે ત્યાં અમલમાં આવ્યો.

આ કાયદો પાડી નામો જ હતો તેથી મજૂર વર્ગને ખાસ શાહન મળતી ન હતી. આ કાયદામાં સુધારો કરવાની નજરે મુંબઈના મિલ મજૂરોનું પહેલું સંગઠન સને ૧૮૯૦ માં થયું, સને ૧૮૯૧ માં સરકારે કારખાનાના કાયદામાં સુધારો કર્યો, તે પછી આ મંડળ સ્થાપ્યું. તે પછી સને ૧૮૯૬ માં ફેરવેન હિંદી અને યુરોપિયન કામદારોનું કેટલીક સગરો મેળવવા એક મંડળ સ્થાપ્યું હતું. સને ૧૯૦૫ માં કસકતાના પ્રેસ-કામદારોએ પોતાનું મહાજન ઉભું કર્યું હતું અને ૧૯૦૭ માં મુંબઈમાં ટપાલ ખાતાના કામદારોનું મહાજન સ્થાપ્યું હતું. અને તે પછી મજૂરોની સ્થિતિથી દુઃખ પામી તેમની સ્થિતિ સુધારવા કેટલાક સામાજિક કાર્યકર્તાઓ મંડળ-કામગાર હિતવર્ધક સભા નામનું મંડળ-સને ૧૯૧૦ માં મુંબઈમાં સ્થાપ્યું હતું. આ બધાં નામનાં જ સંગઠનો હતાં. હકીકતે પશ્ચિમના દેશોમાં મજૂર ચળવળને નામે એજાખાતી ચળવળ જેવી ચળવળ આપણા દેશમાં તો પહેલાં મહાજનના અંત પછી જ શરૂ થયા પામી એમ કહી શકાય.

લાગુને કારણે યીજ વસ્તુઓના લાભોમાં ભારે ઉછાળો આવ્યો. કારખાના ધર્મધોકાર આમવા લાગ્યાં.

મંત્રિકા ધૂમ નદી કરવા લાગ્યા, અને લાકાદેને કાળે પદરોશ સર્યે દેગનો સર્વાધ વધતો ગયો. પણ મજૂરોના પગારમાં કંઈ સુધારા ન થયો ત્યાં મજૂરોનાં અસંતોષ પેદા થયો અને કંઈક જામનિ આવતી ગઈ તેમની લાકાદેનીને કંઈક ઉદ્દેશ થયો તેમજ એમ તેમનાં લાગવા માડ્યું અને તે માટે ત્યાં ત્યાં નવાં મેટાં મજૂર મંડળે ઉભાં થયાં લાગ્યા. હાલે, દયામળાતું ધોરના ગમદાસ જંગવા લાગ્યા હતા, અને તેમના નાનાં મેટાં મંડળે સ્થપાતા લાગ્યાં હતા. એ જગતનામાં પણ જે કોઈ વર્ણસ્થન મદાજનની રીઝવાન થઈ હોય તો તે અમદાવાદ મજૂરમદાજન સંધની.

અમદાવાદના એક ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબનાં બંદન શ્રીમતી અનસૂયા બહેન સારાભાઈનું મિત્ર મજૂર વર્ગની લાકાદેની જેમ હતી ઉદ્યુત્ હતું. કંઈક કંચુ જેમજે એમ તેમની યવા કંચુ હતું. પોતાના અમ્બાસકાળ દર્શિવાન વિચારનમાં તેઓ મજૂરવર્ગના કામના સંસારમાં આવી અને ત્યાં થતી પ્રતિબોધો તેઓ જાણી શક્યા. દેશમાં પાછા ફર્યા બાદ અમદાવાદના મજૂરોની સ્થિતિ તેમજે અને તપત્તી અને આ સ્થિતિ સુધારી હોય તો મજૂર વર્ગમાંથી અજાનના નિરૂપરતા અને વહેમો નાબૂદ કરતા જેમજે, તેમની રૂંધે સુધારવી જેમજે એમ તેમને લાગવા માડ્યું. અને જે ભણી માનવતાભરી લાગણીથી પ્રેરાઈ સને ૧૯૧૪ ના માર્ચની ૧૪ માં તારીખે તેમજે મજૂરો માટે પંડેલી યાજ્ઞા બોલી. અને જે રીતે મજૂર શિક્ષણનું કામ શરૂ કર્યું. તે દિનસથી અમદાવાદના મજૂરવર્ગે જેમજે કે તેમનું જે કોઈ મિત્ર હોય, તેમની પાત સાંગનાર અને સાચા માર્ગે ચાલનાર કેઈ હેય તો તે આ એક બંદન છે સને ૧૯૧૭ માં તાજાખાતાના કારીગરોના પગારોના ઝગડે પડ્યો અને ડિસેમ્બરની ચોથી તારીખે શ્રીમતી અનસૂયાબહેનની ચૂંટના ને દોરવણી મુજબ આં કારીગરોએ સંગઠિત અઠવા ઉઠાવ્યો અને અમદાવાદમાં તે દિવસે સંગઠિત મજૂર ચળવળનો મૂળભૂત પાયો નંખાયો. તાજાખાતાના કારીગરોને તેમની લડતમાં સહજતા મળી ત્યાં સને ૧૯૧૮ ની ચર્યાવતમાં મિલોના રાજાકારીગરોના પગારોના ઝગડો પડ્યો. દિંદના અને જગતના મજૂરોના સદ્ભાવે આ જગતના મદાપુર પૂ. ગાંધીજીની દોરવણી એ

લડતમાં મજૂરોને મળી અને ગાંધી-મજૂર-ચળવળના અમદાવાદ અમદાવાદના મજૂરોને રીખવા મળ્યા. જે કે સને ૧૯૧૮ ના એ એનિલામક ધર્મયુદ્ધ પછી બરોબર જે વર્ષે અમદાવાદની મિલોના જૂન જૂદાં ખાતાઓના મજૂરોએ પોતાના મદાજનો ઉંડાં ક્યાં અને હાથોને સને ૧૯૨૦ માં અમદાવાદ મજૂર મદાજન સંધ હસ્તીમાં આવ્યું. તેમ છતાં સને ૧૯૧૭ ના ડિસેમ્બરની ચોથી તારીખે સૌથી પ્રથમ સંગઠિત મજૂરલડત અમદાવાદમાં અપાઈ હોવાથી તે દિવસ મજૂર ચળવળના સ્થાપના દિન તરીકે અમદાવાદનો મજૂર સમુદાય જ નહિ, પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ચાલતાં મજૂર મદાજનો પણ પોતાના સ્થાપનાદિન તરીકે ઉજવે છે.

દેશબરમા આ સમયે નાનાં નાનાં અનેક મદાજનો અને મંડળે ઉભાં થયાં હતાં. આ બધાં મદાજનોને એકત્રે બાધવાની જરૂરત સમજવા લાગી હતી અને પ્રતિતક તેમજ મધ્યસ્થ સંધે ઉભા થવા લાગ્યા હતા.

પહેલા મદાપુરને અતિ આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંસ્થાની સ્થાપના થઈ અને એ સંસ્થામાં હિંદુસ્તાન એક સભ્ય હોઈ, મજૂરવર્ગમાં મજૂરોના પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું આરંભક બન્યું અને આ પ્રતિનિધિઓ તૈયાર કરવા માટે દિલ્લા મજૂરોની મધ્યસ્થ માન્ય સંસ્થા હોઈ. જેમજે એ જરૂરિયાતને લઈને સને ૧૯૨૦ માં એલ દિંડયા ટ્રેડ મુનીઅન કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ, આ વર્ષમાં જ એલ દિંડયા રેલ્વે ટ્રેડીંગની પણ સ્થાપના થઈ. નર-દયાલ ખતાનું મધ્યસ્થ મદાજન ઉભું થયું.

આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાના નિયમ મુજબ મજૂર પરિષદમાં મોકલવાના પ્રતિનિધિઓની પસંદગી દેશના મધ્યસ્થ મંડળે માગને કરવાની હોઈ, હિંદમાં મધ્યસ્થ મજૂર સંધ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. દેશના ભુદાં ભુદાં મથકોમાં સંભેલો ઉભા થતાં નાનાં નાનાં મંડળે ઉભાં થતાં હતાં, પણ ખંચિતના દેશો જોતાં સાચાં મજૂર મંડળે અહીં ઉભાં થવા પામ્યાં ન હતાં. જે હતાં ને મજૂરોના સચા પ્રતિનિધિસ્થ ન હતાં. તેનું એક મુખ્ય કારણ આ હતું કે મજૂર ચળવળ માટે જે જાતના જેમજે તે જાતના સાચા સેવાભાવી કાર્યકરોની નેતાગીરીની ખામી હતી, તેને પરિણામે સચું તંદુરસ્ત મજૂર સંગઠન લાકા પછી પણ દેશમાં ઉભું થવા ન પામ્યું.

આમાં એક અપવાદ હતો અને તે અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘનો. પૂ. મહામહાજની નેતાગીરીએ ત્યાં મજૂરોનું મજબૂત મહાજન સ્થપાયું હતું, જ્યારે રેલવેમાં પણ જીદિશાળી નેતાગીરીને પ્રતાપે કીક કીક સંગઠન થયું હતું.

મજૂર-સંગઠનોના માર્ગમાં કેટલીક ભારે મુશ્કેલીઓ હતી. એક તો સંગઠનમાં જોડાના કારીગરોને માલિકો બરબટ કરે ત્યારે મજૂરોને કશું સંરક્ષણ નહોતું. માલિકો તેમને મજૂર મુજબ ઉપયોગ કરતા. બીજું માલિકો તેમના મહાજનનો સ્વીકાર કરતા ન હતા. અને ત્રીજી મુશ્કેલી એ હતી કે કાયદામાં મજૂરોના સંગઠન સામે મોના અંતરોએ હતા. આ સામે ધારાસભામાં ભારે ચળવળ ચલાવ્યા બાદ સને ૧૯૨૬ માં સરકારે ટ્રેડ યુનિયન એક્ટ નામનો કાયદો કર્યો.

સને ૧૯૨૮-૨૯ ક્ષેત્રમાં અમદાવાદ સિવાય દેસ ભગમાં નાનાં મોટા મહાજનો પર લાલ પાવટાળાઓનો ફે.યુનિયોના ધણે અંશે કાબૂ સ્થપાયો હતો. આ જ વર્ષમાં મુંબઈની મિલોમાં તેમણે હતાલો પડાવી તોફાનો કરાવ્યા. આ હતાલોમાં તેમને નરાતાર નિષ્ફળતા સાંપડી અને મજૂર ચળવળને ભારે ફટકો પડ્યો.

ત્યાર પછીના દસ વર્ષના ગાંધીમાં દેશની મજૂર ચળવળ આપસ આપસના જગડાઓમાં અટકાઈ પડી હતી. પરિણામે નવાં મધ્યસ્થ મંડળો ઉભા થયાં પામ્યા હતા. છુટે સને ૧૯૩૮ માં સારી અને સાચી સમજ ફેલાઈ ત્યાં બધાં મંડળો એક થયા અને દેગલરના મજૂરોને ન.ને. એલ ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોમિસ ટામ કરવા લાગ્યા.

બીજા મહાદુરદરોમવાન આ સંસ્થા કમલે સંપૂર્ણ પછે લાલપાવટાળાઓએ લીધે અને તેને પરિણામે સમાજવાદીઓ તેમાંથી છૂટા પડ્યા છે અને તેમણે મજૂર પંચાયત નામની નવી સંસ્થા ઉભી કરી છે.

અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ પોનાના હોજમાં જ રહી કામ કરવામાં માનતું હોઈ, શરૂઆતથી તે નેતાગીરીની ખેંચાખેંચીનાં પડયું ન હતું. તે તો પૂ. ગાંધીજીની સૂચના અનુસાર પોતાના કામ પર જ ધ્યાન આપતું હતું. મજૂરોની રોજ બરોડાની ફરિયાદોનાં નિકાસ પરવે તે કામ કરતું અને સાથે સાથે મજૂર પગનાં સર્વોચ્ચ

વિશ્વસની પ્રગતિઓ ચલાવતું હતું. દિવસે દિવસે આ મહાજન મજબૂત બનતું ગયું. અને ગાંધીજીની રીતિ વધુ ને વધુ લાભદાયી છે એમ સમજનાં ચુસ્તતા કાઢવામાં એ નીતિને ધોરણે મજૂર-સંગઠનો સ્થપાયાં,

એ લ ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોમિસની રીતિ-નીતિ સાથે અમદાવાદ મજૂર મહાજનને મુજબૂત મતબેદ હતો, વિરોધ હતો. અમદાવાદ મજૂર મહાજનનો સરખાવો જ પૂ. બાપુની દોરવણી-સત્યાગ્રહ સૂચન સાંપડેલાં અને તેથી સત્ય અને અહિંસાના મર્ગે જ મજૂરોનું કામ કરવું જોઈએ, મજૂરોનું કામ લેણીતંત્ર અને નીકે કે સફરી મટે કરવું જોઈએ, મજૂરોનું કામ મજૂરોનાં જ પેરે થવું જોઈએ, મજૂરોની લડતો મજૂરોને પોતે જ લડવી જોઈએ, બહાજની નાણુંકીય મદદ લેવાની નાંદ પોરે મુજબૂત સિદ્ધાંતો સરખાવો જ મહાજનો સ્વીકારતા. આ સાથે એક એ વાત સ્પષ્ટપણે સમજાવવામાં આવી હતી કે મજૂરની દોષ પણ પ્રગતિમાં જૂદ, અપ્રમાણિકતા, ચોરી, છળકાટ કે હિંસાને સ્થાન ન મેળવું જોઈએ. મોટી માગણી કરી ન કરાય. સંગઠનને ઉપયોગ કે બની જી. માટે, દાદાગીરી કે શુકાગીરી મટે ન થાય. ટૂંકમાં સાધ્ય જેટલું ઉચ્ચ રાખામાં આવે છે તેટલાં જ શુદ્ધ સાધ્યોથી જ મજૂર પ્રગતિ ચલાવવી જોઈએ. પૂ. બાપુનો આ અદેશ મજૂર મહાજને સ્વીકાર્યો છે, અને તે મુજબ તેણે પોતાનું બંધાણ ધડયું છે અને તે અનુસાર કામ કરવા શરૂઆતથી આજ સુધી પધારાકન પ્રવળ કરતું આવ્યું છે. જ્યારે એમ ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોમિસની મજબૂતોજની કામગીરીથી એ અનુભવ થયો છે કે તેમને સાધનની શુદ્ધતા અંગે કંઈ પડી નથી. સત્ય અને અહિંસાના સળગ પૂરનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે. બીજી તેઓ તેમાં માનના નથી, તેમ આચારમાં મૂકતા નથી. સંગઠિત ચક્રિતને ઉપયોગ મજૂરોના લલા કરતાં બીજા હેતુઓ માટે મોરે લાગે કરવામાં આવે છે.

આમ આ બન્ને સંસ્થાઓની પ્રગતિઓની રીતિ-નીતિમાં મુજબૂત વિરોધ હતો. પણ અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ પૂ. ગાંધીજીની દોરવણી નીચે કામ કરતી એક પ્રતિષ્ઠિત અને મજબૂત સંસ્થા બની હોઈ, તે

સંસ્થા ઓલ ઇડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસમાં જોડાય
એવી એ સંસ્થાના મોવડીઓની ઇચ્છા હતી. તે સંસ્થાના
સારા કાર્યકરો સંઘની સુધારણા માટે મજૂર મહાજન
જેવી સંસ્થા તેમા જોડાય એમ ઇચ્છતા હતા.

આ મટે મજૂર મહાજનને અનેક વખત કહેવામાં
આવ્યું હતું. જરૂરી વડાધારો થઇ હતી. એ આગણી
સ્વીકારી એ સંસ્થામાં જોડાવાનો નિયુક્ત આજ થયો કે લ.
થયો એવી રીતિ ઉભી થઇ હતી, ત્યાં ઓલ ઇડિયા ટ્રેડ
યુનિયન કોંગ્રેસના પ્રથમ કરાના કેટલાક મોવડીઓ તરફથી
જણાવવાનાં આવ્યું કે ભણા, તમે આમાં ક્યાં આવો છો?
આનાં ભાગશે તો રોજની તકરારો અને અચાંચામણી
ઉભા જ નહિ આવો અને આજે એટલું કરો છો તે પણ નહિ
કરી શકો એને બદલ તમે જ શા માટે દેવના ગાંધી દી
મજૂર કાર્યકરોના સવકારથી દેશની નવી મધ્યસ્થ સંસ્થા
ઉભી નથી કરતા? તમે જો તેમ કરશો તો તે અમને ખાતરી
છે કે ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની રીતિનીતિથી દંડાગેશ થયુ
સારા સા. મજૂર કાર્યકરો અને મજૂર મંડળો એ
સંસ્થાનાં જોડાઇ જશે.

મજૂર મહાજનના કાર્યકરોને જ નહિ, પણ અન્ય
ગણ્ય દેશનેતાઓને પણ લાગવા માંડ્યું કે દેશમાં
મજૂરોનું સાનું કામ કરતું હોય, અને મજૂરોનું કલ્યાણ,
કરવા સાથે મજૂર શક્તિને સાથે મળે એ જોવી હોય,
ઉદ્યોગોને સમૃદ્ધ કરવા હોય, દેશમાં શાંતિ અને આળાની
પેદા કરવી હોય અને છેવટે પૂ. બાપુનું સર્વોદયનું ધ્યેય
હાંસલ કરવું હોય તો દેશના ઔદ્યોગિક મજૂરો મટે જ
નહિ, પણ ખેતીમજૂરોને માટે પણ પૂ. ગાંધીજીએ આદે-
શોલી નીતિરીતિ પ્રમાણે કામ કરતી એક મધ્યસ્થ મજૂર-
સંસ્થા, રચ પવી જોઇએ. મજૂર મહાજન સંઘના
મોવડીઓને આ માટે દેશના સમગ્ર અને ડાહ્યા મજૂર

કાર્યકરો અને દેશનેતાઓ તરફથી સતત આગ્રહ થવા
લાગ્યો હતો અને ગોળ્ય સમય પાડ્યો છે તેમ જણાતાં
પૂ. ગાંધીજીના આશીર્વાદ સાથે સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ
પટેલના નેતૃત્વ નીચે સને ૧૯૪૭ ના મે માસમાં અખિલ
હિંદ ગાંધીય મજૂર કોંગ્રેસની સ્થાપના થઇ.

મે ૧૯૪૭ના દેશકા ગાગામાં દેશના જુદા જુદા ઉદ્યો-
ગોમાં જોડાયેલા કામદારોનાં અનેક મહાજનો આ
મધ્યસ્થ સંસ્થામાં જોડાયાં છે, અને આજે તેની સભ્ય
સંખ્યા લગભગ ૫૬૨ લાખ સુધી પહોંચી છે. દેશના
સમગ્ર, અનુભવી અને કરેલ કામદાર નેતાઓનો તેને
સાથ મળ્યો છે. હિંદી સરકારે પણ તેનો દેવના મજૂર-
વર્ગનું સૌથી વધુ પ્રતિનિધિત્વ ધરવતી સંસ્થા તરીકે
સ્વીકાર કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર
સંસ્થાએ પણ આ સંસ્થાનો એ રીતે સ્વીકાર કર્યો છે.

પૂ. ગાંધીજીની રીતિનીતિ પ્રમાણે સત્ય અને
અહિંસાને માર્ગે શાંતિથી ક્ષણ લાલચમાં લપટાયા વગર,
એકધર્મ મજૂર કાર્ય કરવાને પારણામે અનદાનદ મજૂર
મહાજન સંઘનાંથી અખિલ હિંદ ગાંધીય મજૂર કોંગ્રેસ
જેવી દેશવ્યાપી મધ્યસ્થ મજૂર સંસ્થાની સ્થાપના થઇ
છે. અને રાજ્યભરેજ તેની સભ્ય સંખ્યા વધતી જાય છે.
તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તરતું જાય છે. આ ખતાવી આવે છે કે
આપણુ દેશ મટે પૂ. ગાંધીજીએ દેશી આપણી મજૂર
નીતિ જ કલ્યાણકારી છે. દેશના મજૂરો અને તેમનાં
મંડળો એ માર્ગે ચાલી પોતાનું, ઉદ્યોગોનું અને દેશનું
હિન સાથે એ તો જરૂરનું છે જ, પણ સથે સાથે પૂ.
ગાંધીજીની વચારસણી જગતભરમાં ફેલાય, વર્ગ વર્ગના
બેદો નાબૂદ થાય અને જગતમાં સાચી શાંતિ ફેલાય અને
સર્વોદયની સ્થાપના થાય એ પણ એટલું જ જરૂરી છે.

બીરબલ સાહની

હિન્દના એક મોટા પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રી

ડૉ. કાન્તલાલ જગનલાલ પંડ્યા.

૧૯૬૬ની પસંત ઋતુમાં હમણે હિન્દી એક. આર. એસ. (F. R. S.-Fellow of the Royal Society of London) તરફ પ્રોફેસર બીરબલ સાહનીની ચૂંટણી થઈ. ધણી જાનની નવીનતા આ ચૂંટણીએ આણી. પ્રોફેસર બીરબલ સાહની પંજાબના બેરા નામના ન્હાના સ્થળના હતા. એમના પિતા પ્રોફેસર રુચિરામ સાહની લાહોરની સરકારી કૌલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે, તેમ જ પંજાબના એક આગળ પડતા શિક્ષક તથા શિક્ષણપ્રમીય વ્યક્તિ તરીકે સારી પેઠે જાણીતા હતા. એમની માતા થીમતી ધ્રુવર દેવી (આનન્દ નામના કુટુંબની) હતી, પિતા જેમ હિન્દમાં કેળવણી, પિતાન તથા ઉલોગે વધારવાની એમની ધોંસથી, તથા યુગલ યુરની પ્રતિભાથી જાણીતા હતા, તેમ માતા ધાર્મિક તથા બદ સરકારી વનિતા હતાં. બીરબલ જીન સંતાન (બીજા પુત્ર) હતા. ૧૮૯૧ ના નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે એ પંજાબમાં જન્મ્યા હતા. હતાં મેઘનાદ સાહની પેઠે એમણે પેતાની કારકિર્દીને મેરોરેલાગ સંયુક્ત પ્રાન્તમાં ગાળ્યો હતો. સાહની કરતાં વધારે વર્ષો ગાળ્યાં, હતાં, કારણ કે સાહ તો પ્રયાગથી કલકત્તા ખાજા કર્યા છે જ્યારે સાહની તો સંયુક્ત પ્રાન્તમાં જ વસી પડ્યા અને લખનવી જ થયા. સુખ્યત્વે એ લખનૌ યુનિવર્સિટીમાં વનસ્પતિવિજ્ઞાન પ્રોફેસર તરીકે તેમ જ વિજ્ઞાનની 'ફેકલ્ટી' ના 'ડીન' તરીકે રહ્યા. ઉપર જણાવેલ ચૂંટણી વખતે તેમ જ મૃત્યુ સમયે પણ તે લખનૌમાં હતા.

આમ એક રીતે એક. આર. એસ. થનારે એ પહેલા પંજાબી હતા, એમણે પહેલા સંયુક્તપ્રાન્તવાસી હતા. વળી આ વખતે રાજ્ય સંસાધિએ ગણિત ને જ્યોતિક-શાસ્ત્ર હોડીને પહેલી જ વાર હિન્દમાં જીવનશાસ્ત્રના,

વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનને પસંદ કર્યા હતા. વનસ્પતિ-ઓમાં વ જે વનસ્પતિનો દબે લોપ થયો છે, જેના અવશેષ કે આધુનિક માત્ર પથ્થરો શિલાઓની વચ્ચે દળાયેલા મળી આવે છે, અને જેનું જ્ઞાન કેવળ એ સામગ્રી દ્વારા જ આજે થઈ શકે છે એવી નાજ થયેલ વનસ્પતિઓના અભ્યાસનો એમને ખાસ શોખ હતો. તેથી વનસ્પતિવિજ્ઞાની ઉપરાંત બૂટશાસ્ત્ર, બૂર્જલશાસ્ત્ર, બૂટતરશાસ્ત્ર વગેરેમાં વ એ નિષ્ણાત હતા. આ પ્રાચીન વનસ્પતિના શાસ્ત્રને 'Palaeobotany' કહે છે કેવળ મેંકરો કે દર્બાર-નાં, પણ સાખ્યા ને કશોડા વર્ષો પહેલાંની વનસ્પતિઓનો આ શાસ્ત્રમાં સમાવેશ છે, તેથી તેથી વનસ્પતિના બીરબલ સાહનીને સંસર્ગ રહેતો અને તેનું ધણું જ્ઞાન મેળવી એમણે ડુનિયાની પાસે રજૂ કર્યું છે.

લાહોરની સરકારી કૌલેજમાં એમણે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પછીથી ઇંગ્લંડ જઈને ૧૯૧૧ ના ઓક્ટોબરમાં તે કેમ્બ્રિજમાં દાખલ થયા, ત્યાંની ઈમેન્યુઅલ કૌલેજમાં તે 'ફાઇન-સાઇન્સ' થયા, 'સાઈકેમેન્સ' (આહવાન સંબંધ) થયા, અને 'હાર્ડિમેન સંશોધન'નું પ્રતિભા લઈ આવ્યા. 'નેચરલ સાયન્સીઝ' (કુદરતનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો) માં ડીગ્રી લીધા પછી વિખ્યાત પ્રોફેસર સીવર્ડની કને એમણે પ્રાચીન વનસ્પતિવિજ્ઞાનનો ખાસ અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એમની પાસેથી એમને ખૂબ પ્રેરણા, મદદ ને દિશા મળ્યાં. યૂનિવર્સિટીમાં જર્મન યુનિવર્સિટીમાં પણ તેઓ ઉનાળાનું એક સત્ર રહ્યા, પછીથી ફેરિશ્ન તેમ જ લંડન ખેડે યુનિવર્સિટીઓની ગણી ડી. એમ સી. ની ડીગ્રીઓ એમણે મેળવી. બદ સારા ને અપૂર્વાત-વાળા સંશોધનોથી જ આ ડીગ્રીઓ લેવાય છે. વળી એ સારાં સંશોધનોને લીધે દેવણ સંસાધિ તરફથી તેમ જ ઈમેન્યુઅલ કૌલેજ તરફથી પણ એમને મીઠ ('પ્રાન્ટ' રૂપે) મળ્યાં કરતી.

પહેલા વિવયુક્તનો આખો સમય સાહની ઇંગ્લંડમાં રહ્યા એમની શોધોએ ત્યાંના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનું ખ્યાલ ખેંચ્યું. પ્રોફેસર સીવર્ડની પણ એવી મમતા થઈ કે એ એમના માનીતા શિષ્યોમાંના એક થયા; છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં

સાહનિએ પ્રાચીન વનરપતિ સંબંધી જે કામ કર્યું છે તે જ બતાવી આપે છે કે આ મહાન ગુરુની આશાઓ બીરબ્રજે કેવી સરસ રીતે પૂરી પાડી.

૧૯૧૯ માં તે હિન્દુ પાઠ્યાલય, અને નવા રથપાલેજ કાશી વિશ્વવિદ્યાલય (બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી) માં વનરપતિશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તથા એના વિભાગના વડા નિમાયા. ૧૯૨૦ ના એપ્રિલમાં મ્હારે કાશી જવાનું થયું હતું: તે વખતે મ્હારો એમની સાથે પહેલો મેળાપ થયો. એમનું આ પ્રથમ દર્શન જરૂર આનન્દજનક હતું.

એ જ વર્ષમાં એમનાં લગ્ન શ્રી સાવિત્રી સુરીની સાથે થયાં, અને તેઓ કાશી છોડીને લાહોરની સરકારી કોલેજમાં વનરપતિશાસ્ત્રના એક પ્રોફેસર તરીકે ગયા. પછી વળી સંયુક્ત પ્રાન્તમાં લખનૌ યુનિવર્સિટી રથપાલેજ, અને ત્યાં ૧૯૨૧ માં વનરપતિશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તથા વનરપતિ વિભાગના વડા તરીકે ગયા. અને પછી ત્યાં જ રહ્યા. કેટલાક સમય પછી પિતાનની 'ફક્લી' ના 'ડીન' તરીકે એ ચૂંટાયા મરણપરંતુ આ સ્થાનો એમણે સાચવ્યા.

સાહનિએ વારંવાર ઇંગ્લેન્ડ પુરાપની મુસાફરીઓ કરી છે, લાંબા નિવાસો પણ કરેલ છે. ઘણી વિદ્વત્સંસ્થાઓ, સભાઓ તથા યુનિવર્સિટીઓ સાથે એમણે સારો સંબંધ રાખ્યો છે. એમના સ્વભાવનાં કેટલાંક સુલક્ષણો આથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. હિન્દુ યુનિવર્સિટી છોડ્યા પછી તેઓ ત્યાંના એક 'એનરરિ' (સંમાન્ય) પ્રોફેસર તરીકે ચાલુ રહ્યા છે (એસ. રાય, રામન વગેરેની પેઠે). ૧૯૨૯ માં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીએ એમનાં વિશેષ સંશોધનકાર્યની ઉપર એમને 'એસ સી. ડી.' ની ડીગ્રી આપી. આ ડીગ્રી સાધારણ ડોક્ટરની ડીગ્રી કરતાં વધારે જાંવી અને વિરલ ગણાય છે. કદાચ એ મેળવવામાં હિન્દીઓમાં તેઓ પહેલા જ હશે. ૧૯૩૬ માં, એફ. આર. એસ. થયા. એ જ વર્ષમાં, કલકત્તાની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટિ ઓવ બેંગાલ તરફથી, જીવનશાસ્ત્રમાં ઉચ્ચ સંશોધનો કરવા માટે, 'બાર્ક્લી-ચન્દ્રક' (Barclay medal) એમને અપાયો, તેમ જ ૧૯૪૭ માં સરકારેથી રામકિંગ રેડિ રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક (National Prize for Sciences Agriculture and Technology) એમને મળ્યું.

'ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ' ના તેઓ ત્રણ વખત

એક વિભાગી પ્રમુખ થઈ ચૂક્યા છે અને એક વખત આખી કોંગ્રેસના મુખ્ય પ્રમુખ થયા છે. ૧૯૨૧ માં તે વનરપતિવિભાગના પ્રમુખ હતા. ૧૯૨૬ માં બૃહાત્-વિભાગના પ્રમુખ થયા, ૧૯૩૮ માં 'સાયન્સ કોંગ્રેસની રજતજયંતીના પ્રસંગે વનરપતિવિભાગના' ફરીથી પ્રમુખ થયા, અને ૧૯૪૦ માં મદ્રાસની બેઠકમાં તે આખી કોંગ્રેસના સામાન્ય પ્રમુખ હતા.

હિન્દની ત્રણ જાણીતી મુખ્ય વિજ્ઞાન સંસ્થાઓમાં પણ તે સારા પદ ઉપર રહી ચૂક્યા છે. પ્રયાગની 'નેશનલ એકેડેમિ ઓવ સાયન્સીઝ' ના તે 'ફેલો', ઉપપ્રમુખ, પ્રમુખ તથા વિદેશ ખાતાના મંત્રી (ફોરેન સેક્રેટરિ') રહી ચૂક્યા છે. રામનની બેંગલોરની 'ઈન્ડિયન એકેડેમી'ના પણ 'ફેલો' તથા ઉપપ્રમુખ (ટેક લગી) રહ્યા. નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓવ સાયન્સીઝના પણ 'ફેલો' તથા ઉપપ્રમુખ હતા. ૧૯૨૧ માં રથપાલેજ 'ઈન્ડિયન બોટેનિકલ સોસાયટિ' (હિન્દી વનરપતિ વિદ્યાની સભા) ના સ્થાપક તથા પ્રમુખોમાંના તે (૧૯૨૩) માં એક હતા. 'રોયલ એશિયાટિક સોસાયટિ ઓવ બેંગાલ'ના તથા 'ઈન્ડિયન એસોસિએશન ફોર ધી કંડિટવેશન ઓવ સાયન્સ' (બેક કલકત્તામાં) ના પણ તે સભ્ય હતા. લાહોરની 'ફિલોસોફિકલ સોસાયટી'ના તે માજપ્રમુખ હતા.

હિન્દની બહાર પણ એમની ખ્યાતિ ખૂબ પહોંચી છે. ૧૯૩૦ માં પાંચમી 'આન્તર રાષ્ટ્રીય વનરપતિશાસ્ત્રની કોંગ્રેસ' કેમ્બ્રિજમાં મળી હતી. તેના પ્રાચીનવનરપતિના વિભાગના તે એક ઉપપ્રમુખ હતા. છઠી 'આન્તરરાષ્ટ્રીય વનરપતિ કોંગ્રેસ' એમ્સ્ટરડેમ (હોલેન્ડ) માં ૧૯૩૫ માં મળી. તેના પણ તે જ મુજબ પ્રાચીનવનરપતિવિભાગના ઉપપ્રમુખ હતા. આ જ કોંગ્રેસની સાતમી બેઠક ૧૯૫૦ માં સ્ટોકહોમ (સ્વીડન) માં મળવાની છે તેના તે મુખ્ય પ્રમુખ પણ ચૂંટાયા, પરંતુ એ ઉંચા પદ ઉપર બેસવાનો પ્રસંગ આવતા પહેલાં તે તે ચાલી ગયા.

તે ઉપરાંત 'બૃહાત્સની સભા' ('જ્યોએલોજિકલ સોસાયટિ') ના તે સભ્ય હતા. અમેરિકાની 'એકેડેમિ ઓવ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સીઝ'ના પણ તે સામાન્ય સભ્ય હતા. એમના રસના ખીજા વિષયોમાં શિક્ષકોએનું શાસ્ત્ર પણ હતું, અને 'યુનિવર્સિટી સોસાયટિ' ('શિક્ષકશાસ્ત્રની સભા') તરફથી એમને ૧૯૪૪ માં નેશન-રાઈટ ચંદ્રક મળ્યો હતો.

‘ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ’ પોતાની રજતજયન્તીના ઉત્સવપ્રસંગે (૧૯૩૮ માં) ‘પાઠશાળા પંચીસ વર્ષમાં હિન્દની પિતાનની પ્રગતિ’ કરીને, ૭૬૭ પાનાંનો એક દળદાર ગ્રન્થ પ્રકટ કર્યો છે. તેમાં પિતાનનાં જુદાં જુદાં શાખા-શાસ્ત્રોમાંનાં એક પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રની શાખા ઉપરનો ભાગ સાહનીએ તૈયાર કર્યો હતો, જેમ ભૌતિક શાસ્ત્રના સંબંધનો ભાગ મેઘનાદ સાહે તૈયાર કર્યો હતો તે જોવાથી તેમ જ ‘ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ’ના ૧૯૨૧, ૧૯૨૬, ૧૯૩૮, તે ૧૯૪૦ ના રીપોર્ટ ઉપરથી સાહનીનાં ભાષણોનો તથા મુખ્ય કાર્યનો સારો ખ્યાલ આવશે, ‘બ્રિટિશ એસોસિએશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઓફ સાયન્સ’ ની ૧૯૩૯ ની બેઠકના પ્રમુખ પ્રોફેસર સીપર્ડે દત્તા; ખીજે જ વર્ષ (૧૯૪૦) ‘ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ’ના સામાન્ય પ્રમુખ સાહની હતા. બન્નેનાં આખ્યાનોમાં ઘણી સમાનતા છે.

સૌથી છેલ્લે (અને આ સાહનીનું છેલ્લું પરંતુ જીવનનું એક મહોદ્દમાં મહોત્સવ કાર્ય છે) ખીરબલે લખાઈમાં ‘પ્રાચીનવનસ્પતિની સંસ્થા’ (Institute of Palaeobotany) સ્થાપી (૧૯૪૬). હિન્દમાં તો તે અપૂર્વ સંસ્થા છે જ, પણ આખી દુનિયામાં ય તે અનન્ય છે, કારણ કે કોઈ દેશમાં પ્રાચીન વનસ્પતિના સંશોધનની આવી અમ્લગ સંસ્થા હજી નથી. તેને સાહનીએ પોતાની બધી મિલકત આપી દીધી છે. પોતે જાંગલીભરમાં કરેલ પ્રાચીન તથા અવાંચીન સઘળી વનસ્પતિઓ, ફોસિલ વગેરેનો અન્વેષ સંપ્રદ, તેમજ પોતાની કુલ લાઘિજેરી સાહનીએ આને આપી દીધી છે. સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકારે તે માટે એક સરસ મકાન કાઢી આપ્યું છે અને હિન્દની સરકારે શરૂના તથા આગળ નિર્વાહના ખર્ચને માટે ‘ગ્રેન્ટ’ આપવાનું રીકાર્ડ્યું છે.

એ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્ર (વિજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાન અર્થમાં) ના અભ્યાસ તથા વિકાસ કરવાનો તથા આર્થિક ભૂશાસ્ત્ર (economic geology) ના પ્રશ્નોના નિકાસમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. મૂળના નવાં અપૂર્વ સંશોધનો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાનો હેતુ પણ છે. તે માટે શિષ્યગતિ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ છે. આવાં સંશોધનો તથા તેઓની વ્યવસ્થા યુરોપ-અમેરિકામાં કેવી રીતે થાય છે, શી સગવડ છે, કેવાં સાધનો છે વગેરે જોવા તથા નેની મરિતી એકઠી

કરવાને ૧૯૪૭ માં હિન્દી સંકારે સાહનીને તે દેશમાં કોલક્યા હતા. ત્યાંથી તે ૧૯૩૭ ના સંવેગમાં પાછા ફર્યા હતા.

સાહની અને પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ વિદ્યાપતમાં (કોલેજમાં) સાથે ભણતા હતા. સાહનીના આમંત્રણથી પંડિતજી આ સંસ્થાનો પાપો નાખવાને માટે ખાસ લખાનો આપ્યા. ૧૯૪૬ ના એપ્રિલની મોથી તારીખે એનો પાપો નાખાયો.

આ પાપો નાખવાની વિનંતિ કરતાં સાહનીએ જે ભાષણ આપ્યું હતું તેમાં કહ્યું હતું કે: “... આ સંસ્થા આખી દુનિયામાં એક જ ને પહેલી છે, .. પ્રાચીન વનસ્પતિવિજ્ઞાન એ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ને ભૂશાસ્ત્ર બન્નેની મળાને ધન છે. વસ્તુતઃ તે શિક્ષાઓની વનસ્પતિનું શાસ્ત્ર છે, આ શાસ્ત્રમાં આપણે કેવળ ‘ફોસિલ પ્લેન્ટ’-શિક્ષાઓની ઉપર ઉગ્રજ, શિક્ષામાં કારણે ને સમવાયેલ વનસ્પતિઓનો જ અભ્યાસ કરીએ છીએ એમ નથી. પણ તે વનસ્પતિ જેમાંથી મળી આવે છે તે પદ્યશોધને અભ્યાસ કરીએ છીએ. આમ કર્યાથી જ ભૂમિના વિધિવિધ સમગ્રની વનસ્પતિની ઉત્ક્રાન્તિનું કાંઈક માનસિક ચિત્ર આપણે ખડું કરી શકીએ છીએ. આ વાત આપણે અનુભવ ઉપરથી જ મિલક કરી શકીએ છીએ ‘ફોસિલ’ વનસ્પતિના અભ્યાસથી વનસ્પતિઓના વિકાસના ઇતિહાસમાં આપણે રોકાઈએ છીએ કરી શકીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ ભૂમિ ઉપરના યથેના આધુન્યની પણ એકંકસ દ્રષ્ટિકંત આપણને માલુમ પડે છે. એથી પૃથ્વીનાં ખનીજ દ્રવ્યોને શોધી શકાય છે, ખાસ કરીને કોપ્રસા તથા તેલ જેવાં. વળી ભૂતકાળની ભૂગોળનું કાંઈક ચિત્ર આપણે નેઈ શકીએ છીએ. પૃથ્વીના કવચ જેવા યથા અને પોષકોનો શોધ બનેલા છે, પૃથ્વીની ગતિથી તેઓની ઉપર શી અસરો થાય છે અને તેમાંથી આપણા ખંડનાં ખંડોની ઉપર શી અસર થાય છે તેની પણ કાંઈક સમજણ પડે છે.

“આવા ઘણા યથા ભૂશાસ્ત્રીઓએ વનસ્પતિ રિડિટ જ માની લીધેલા હતા. શીટ ડાઝ એવા આ યથામાં વનસ્પતિનાં સમૂહ ‘ફોસિલો’ છે અને તેઓએ શિક્ષાઓની ઉંમર ઉપર તથા તેલવાળા યથાની ઉપર યુક્તજ પ્રકાશ નાંખ્યા છે...”

“આ પાપોનો પદ્યર છે ને તદન અસાધારણ પ્રકારનો નમૂનો છે. જુદા જુદા દેશોમાંથી સંગ્રહેલ શિક્ષાઓ તથા ‘ફોસિલો’માંથી નેને આ લેખોગટરિમાં જ અના-

વવામાં આપ્યો છે. સૌથી વધુ પુરાણાં ફૅસિલિટી માંડીને સૌથી વધુ અર્થાચીન સમયનાં 'ફૅસિલિટી' એમાં સમાયાં છે. એમાંમાં એમાં ૬૦ કરોડ વર્ષોથી તે લગભગ એ હજાર વર્ષો લગીના સમયના તે નમૂના છે. એ નમૂનાઓમાંના કેટલાક અમે જ લીધી બેગા કરેલા અને ખીન કેટલાક આખી પૃથ્વી ઉપરના મહારા બન્યુંએએ અમને ભેટ આપેલા છે. આમ અમારાં સાધનોની મર્યાદા પ્રમાણે પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રના પૂરા ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિઓ અમે આ પાયાના પધ્ધતમાં મૂક્યા છે."

આ સંસ્થાને જગનના ઘણા વિદ્વાનોએ સારા આવકાર આપ્યો, પણ એમાં કંઈકનાનું એક પાસું આવી ગયું. આ ગુલ કિયાની પછી તરત જ સાહની માંદા પડ્યા, માંદગી બદ ગંભીર ઘટ અને હ મી એપ્રિલે તો એમનો છપ બીડી ગયો.

કહે છે કે એમના છેલ્લા રાજ્દો એ હતા કે "આ સંસ્થાનું જતન કરજો." સાહનીને સંતાન નથી. એમનાં પત્ની શ્રીમતી સાવિત્રી સાહનીએ છવનભર એમને ખૂબ સાથ આપ્યો છે, એમનું કામ ઉપાડી લીડું છે, સહચાર આપ્યો છે, સાથે હવે ક્યાં છે અને આ નવી સંસ્થાનાં તે પ્રમુખ છે. કહોને કે આ પુરાતન વનસ્પતિ-મંદિર એ બનેનું ખરું સંતાન છે, અને હવે સાવિત્રી જ્ઞેન જ એને ઉછેરશે. સાહનીના મિત્રો નથા શિખોનું વિશાળ મંડળ એમાં જરૂર મદદ કરશે.

આમ ડૉક્ટર સાહનીએ જીંદગીની પૂરી કમાઈનો, પોતાની સકળ વિદ્યાનો અને પોતાની પત્નીનો ય ઉત્તમ ઉપયોગ કર્યો. બોલે છવનની બધી કમાઈનું સમર્પણ કરીને કલકત્તામાં સંશોધન-મંદિર રચાડું; રાવ તો પહેલેથી જ પોતાના યુવાન શિખોને સર્વ આપતા રહ્યા હતા, છતાં છેવટે પોતાના પગારનો મોટો ભાગ એમણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીની 'પિરાની કોલેજ'ને આપ્યો. રામને તો એક મહાવ્યાયથી જ પાલણુછવન શરૂ કર્યું, અને વળી એંગ્લોરમાં હવે 'ઈન્ડિયન એકેડેમી' નું મંદિર, પ્રયોગશાળા વગેરે વધુ ધન એકત્ર કરીને રચાડું છે. સાહનીએ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે નવી જ જન્મતનું પ્રાચીનવનસ્પતિશાસ્ત્રનું મંદિર, પોતાના સર્વસ્વના દાનથી ઉઘાડ્યું.

પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રના કામનો શોખ હિન્દમાં સાહનીએ જ પહેલો કેળવ્યો. એમને આ કામની

ઘણી ધમશ હતી જે હવે એમનાં પત્નીમાં ને શિખોમાં બિતરી છે. કેન્સિંગ્ટનમાં એ અભ્યાસ કરતા હતાને કાંઈક સંશોધનો પ્રકટ પણ કરી ચૂક્યા હતા તે વેળાએ (૧૯૨૦ માં) ઑસ્ટ્રેલિયાથી એમના ગુરુ પ્રેફેસર સીવર્ડ ઉપર કેટલીક 'ફૅસિલિટી' તથા 'petrified plants' ની સામગ્રી મોકલવામાં આવી, એનું વર્ણન, એળખ, વર્ગીકરણ વગેરેનું કામ, ખૂબ ભરોસાથી, સીવર્ડે આ યુવાન હિન્દીને સોંપ્યું. એ કામ પૂરું થયા પછી ('ઑસ્ટ્રેલિયાના' કરીન્સલેન્ડના 'જ્યોર્જી'નકલ સર્વે', ('ભૂશાસ્ત્રીય અવલોકન') ના અધિકારીને તેનો રીપોર્ટ મોકલતાં, તેમાં પ્રેફેસર સીવર્ડે યુવાન સાહનીને ખૂબ અભિનંદન આપ્યાં. તે જ પ્રમાણે "હિન્દના ગોંડવાવાનાની વનસ્પતિઓ : એક પુનરાવર્તન" કરીને એક સંશોધનમાસ સાહનીએ પ્રકાશિત કરી. પ્રાચીનવનસ્પતિશાસ્ત્રના આ કામની ઉપરાંત છવતી અર્વાચીન વનસ્પતિઓના સંબંધમાં એમની વિદ્વાતા તથા શોધબોલો પણ પ્રશંસાને પાત્ર થઈ છે. એ સૌની નિમિત્તયાળી નોંધ પ્રેફેસર સાહનીના સંબંધી જે હકીકતો વૈજ્ઞાનિક પત્રોમાં પ્રકટ થઈ છે તેમાં આવેલ છે.

સાહની જરા ન્હાની નાણુક દેહધણિવાળા તથા ૧૯૩૦-૩૧ ના ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની પછી ૨૫૨૭ ખાદીધારી હતા. સુંદર સુખાદૃતિ, વિચારમાં ઉતરી ગયેલી છતાં તેજભરી આંખો, કામળતા ને સ્મિતની વચ્ચે વારંવાર ઉત્સાહ ને આવેશ જખરી બેઠે એવી પ્રકૃતિ, અને ઘણીવાર રમણીય નાણુક પત્નીનો સાથ : એ સર્વને લીધે તે આકર્ષક થતા હતા, એકંદરે સારું બોલી શકતા, અને પોતાની સાથે કામ કરનારાની તથા પોતાના શિખોની ઘણી પ્રીતિ સંપાદન કરી ચૂક્યા હતા.

રામનની સાથે એમને સારી મૈત્રી હતી. એમની પાછળ રામને લખ્યું છે કે 'આજના કાળમાં Sahni could ill be spared.' શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય સાહનીના અનિસંસ્કારને સમયે મોકલેલ શોક સંદેશમાં કહ્યું હતું તેમ આપણે એટલું જ ઇચ્છીએ કે "મૃત્યુ નિર્દયતાથી આપણામાં જે જે રચાનો ખલી કરી દે છે તે તે રચાનો પૂરને માટે સાહની જેવા ખીનઓ વધુ ને વધુ સંખ્યામાં આવ્યા કરો."

*સેબકના "વિજ્ઞાન મંદિર" નામે પ્રકટ થતાં પુસ્તકમાંથી એક પ્રકરણ.

શ્રીસ્વભાવ

શ્રી પુરુષ જયકર

શકુરની બહાર ધણે દૂર શ્રમજીવીઓનાં ઝૂંપડાં હતાં. ભાગ્યે જ ચાર ફૂટ ઊંચાઈનાં લાગતાં આ ઝૂંપડાંનાં છાપરાં ઉપરથી મેઝાં ચિંચરાં લખાડતાં હતાં અને આલુ-બાલુ તુટેલાં ડબ્બાં વેરાયેલાં પડ્યાં હતાં. દુર્ગંધ મારતી ખાળ, દાંતિયાં કરતાં વાંદરાં, રખડતાં કૂતરાં અને ધૂળમાં આઘાટતાં છોકરાં-આ વિશિષ્ટ સૃષ્ટિનાં ખાસ અંગો હતાં.

એમાંના એક ઝૂંપડાના બારણાં પાસે એક સ્ત્રી બેઠી હતી. તે એકામ નજરે ધાસતાં છોતાંનું ઘેરકું વણી રહી હતી. એક છેડે પમના અંગૂઠામાં ભરાઈને, પહેળા પગ રાખીને, બીજે હાથે એમાં કંચેલાં છોતાંને તે વળ દઈ રહી હતી. એની આસપાસ તાડનાં પાન પડ્યાં હતાં, જેમાંથી સાવરણી બનાવવામાં આવતા. એ સ્ત્રીના પગ આગળ એક નવ માસનું બાળક ઊંઘતું હતું. બાળકના

તે સ્ત્રીએ ભૂરા રંગનું, લગભગ ચોંધકું થઈ ગયેલ વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. વાળનો અંગોઝો લીધેલો હતો અને હાથ તથા મોં ઉપર ધૂળના ઘર ખાઝેલા હતા. એના વક્ત્રસ્થળ ઉપરની ચોળી હજી ઢીલી જ હતી, જે ઉપરથી એણે હમણાંજ બાળકને ધવડાવીને સુવરાચું હસી એમ અનુમાન કરી શકાય. સ્ત્રીના મુખ ઉપર ચિંતા અને ઝાણિની રેખાઓ સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી. એના હાથ ઘેરકું વણવામાં ખૂબ ઝડપથી ફરી રહ્યા હતા.

ઝૂંપડાંઓની નજીકમાં ઘઈને પસાર થતા રસ્તા ઉપર એક સ્ત્રી માથે પાણીનાં બે માટલાં લઈને જઈ રહી હતી. એના પેટમાં બાળક હતું તે આ બાઈની ઝૂંપડી પાસે ઊભી રહી અને આ રૂંને ઉંદરીને બોલી "કેમ રાખી ! પાણી ભરવા કેમ નથી આવતી ?"

શરીર ઉપર એકે વસ્ત્ર નહોતું. માત્ર માથા ઉપર એક બૂની બાબોપી એકાડેલી હતી. બાળકની પાસેજ એક ચાંભલા સાથે વાંદરાને બાંધેલું હતું. વાંદર આસપાસ વેરાયેલા એકવાડના કણુ ચાટી રહ્યું હતું.

"આવો મધુતાષા ઘણા દિવસથી તમારી જોડે વાત કરી નથી; આવો, આવો."

મધુતાષા અંદર આવીને બેઠી. તે સમીને પાંદડાં એકઠાં કરી આપવા શાગી.

“ચક્રી ઉપર બેઠું પાણી ભરતાં બે કલાક થયા” મધુએ શરૂ કર્યું. “પેલી રાત્રી ચક્રીને વળગી રહીતી તે કેમે કરી જાખડતી નહોતી, ને મારે આટલું ખોરી થતું પડ્યું.”

“એટલા સારું તો હું પાણી ભરવા ના આવી મધુ-તાઈ! જુઓ છો ને કેટલું કામ પડ્યું છે તે?” તાડનાં પાંદડાં તરફ આંગળી ચીંધતાં રામી બોલી. “કંટાટો તો કાલ આપી લાગ્યાનો. ને મારા ઘરવાળો તો જાણે છે ને, બે દિવસ પાંડે જ પડ્યો રહ્યો છે.” બોલતાં બોલતાં અમ-ખાતા દોરડાને તેણે બેરથી આંચકા માર્યાં.

“પેલી ગમની બાપરીઓ કેટલી બૂંદી છે તે જાણો છો ને મધુતાઈ? પેલી સકુ મારા ગામની. અમે અહીં આવ્યા તેના આગસા વરસે જ એ આવેલી, ને એને પેલી બાપરી મળેલી. હવે એ એમ જ માની બેઠી છે. કે એ મારી ઉપરી છે. એ મૈડ કેટલો કરે છે ને ગાળો કેટલી ભાંડે છે! બોહો....” બે હાથ લાંબા કરીને મોંના મચેકડા અને ખભાના ઉક્કાળ સાથે રામીએ આપવીતી શરૂ કરી.

“એનો ઘરવાળો મીલમાં કામે જાય છે.” મધુ બોલી.

“બોન, તમને શી ખબર? એનો ધણી નહિ, પણ એ કમાય છે. એ તો જોની તેની સાથે ફરે છે.”

“ફૂતરી નહિ તો! એનો ધણી મીલમાં કામે જાય છે એટલે જાણે એની નાત ફરી ન ગઈ હોય એમ વાત કરે છે!”

“હું પાણી ભરવા જઉં છું ત્યારે બોન! મને હલકા પેટની ને લિખારણ-એવી એવી ગાળો ભાંડે છે.” તાડનાં પાન એક બાજુએ ચૂકતાં રામીએ ફરિયાદ કરી.

“આપણે લિખારી ને એ મોટી શેઠાણી ના બેઈ હોય તો! જાણે એના બાપદાદાએ વાંદરાં નચાવીને કાંઈ દિ બીખ જ ન માગી હોય!”

“બીખનો ધંધો તો બહુ દારો બોન! મારી માસીના કાકાનો છેકરો જયેરા લિખારી હતો. પોણેહો વરસે મૂંઓ ત્યારે પાછળ દગતો રપિયા મેલતો ઝો. એ દાંડા દારા હતા. આજ તો આપણે મોટા ધર્મ ગયા તે મીલમાં કામે જઈએ છીએ!” બોલતાં બોલતાં રામી બેરથી તિરસ્કાર-પૂર્વક થૂંકી.

“અરે રામીઆઈ, તે બીજું દાંડબુંદ? કે છે કે આપણે ગંદા છીએ ને રોગ ફેલાવીએ છીએ તે એ લોક આપણને અહીંથી કાઢવાના છે.”

“કાઢવા તો દો.” દોરડું હાથમાં લઇને બેરથી વળ દેતાં રામી બોલી. હવે કેતાપોતે કે આપણી નાતનાં લોક આપાં તે પેણાં આંધ્યા બે ગહ છેટે આપણા વડવા ખુલ્લામાં રહેતાતા. તોથી એ લોક ખાલી કરવાનું કહ્યું તઈ આપણા લોક ના પાડી. એટલે ઈલોકે આપણાં ઝૂંપડાં બાળ્યાં, ને આપણા લોક ફેર બાંધ્યાં ને ઈમ તેણુ વાર બાળ્યાં ને તેણુ વાર બાંધ્યાં.”

“આમ કે છે કે આપણે ગંધાતાં હોઈએ, ને આમ પાણીની ચક્રી માગીએ હોઈએ તઈ ના પાડે છે ને કે વગર રજાએ રહે છે તે ચક્રી ને મળે, જૂલમ છે ને? એ લોક કે છે કે આપણાં છોકરાં ગંધ મારે છે; નાવા પાણી ના મળે તારે ગંધ ના મારે તો શું એમાંથી મુશ્કાલ ને મોગરા મેંકવાનો હતો?”

“હરો, લાગ્ય આપણાં. રામી, તારો નાનો લાલ કેવો સરસ દીસે છે! કાલ કે બીખમાંથી મળ્યું કે નાંદ? મારું તો વાંદરું માંદું છે તે હાથ લાંબા છે.”

“બોન, વાત જ ના પૂછો! બહુ જ ખરાબ દારો ઝો. લોક એવા કેંજૂસ ધર્મ ગયા છે કે વાત ન પૂછો. હવે આજ મારે બીખે નથી જવું. ચૂંસાએ મારી બીખ મારી નાખી છે ને આજ તો આના બાપનેય બીખે મારવો છે.”

“હું એને ખાવાનું નહિ ધરે તો એ તને ફેટી નાખશે. નથી જાણતી?”

“મને મારશે ને? હા મારે. એ મને મારે એ તો બહુ ઝમે. એનામાં એટલું કીચત ના રહ્યું હોત તો ક્યારની એ હું એને છોડીને નાસી ગઈ હોત.”

“એ બો દેખાવડો છે એટલે તો બોન, તારે સાજો યોડાપહેરો રાખવો. પેલી ગમની સકુડી બેડે મેં ઇને નખરાં કરતાં જોયોતો.”

“કોણ સકુડી—રાંડ ફૂતરી? મારા ધણી સામી નજર તો માંડે! આખા ને આખી જાતેરી નાખ્યું!”

“તો થા તેયાર બે સામે આવે.”

સકુ કેક ગણગણતી આવતી હતી. એણે નવો સારડો ને નવી અલસચની ચળકાટ મારતી યોળા પહેર્યાં હતાં. વાળ સુગંધી તેલ નાખીને આકર્ષક રીતે ઓળખા હતાં, અને કાનની પાછળ ચંપાનાં ફૂલ ખોરવાં હતાં. તે રામીની નજીક આવીને બેઠી, ને મધુતાઈના ખબર પૂછવા લાગી.

“કેમ, મધુતાઈ-કેમ છે ? છોકરાને કેમ છે ?”

“સાડુ” મધુતાઈએ ટૂંકમાં પતાવ્યું.

રામી નીચું જોઇને ખૂબ ઝાપટી કામ કરી રહી હતી.

“રામીબાઈ, તમે એકલાં યા હારુ કામ કરો છો ?

તમારો ધરવાળો ક્યાં ગયો ? એને મીલમાં કામે મોકલતાં હો તો આ મારા જેવાં નવાં કપડાં પહેરવા મળે ને ?”

એમ કહેતાં સકુએ પોતાના નવા સાલ્વાનો એક છેડો ખેંચીને બતાવ્યો. રામીને રામે રામે ક્રોધ વ્યાપી રહ્યો.

“તારે મોઢે મારા ધણીનું નામ ન લેતી.” એ તાડ્યો.

“કેમ અલી, શું કામ ના લઉં ? કેવો રૂપાળો છે ? અધાં બેરાંમાં કનૈયા કુંવર જેવો લાગે છે !” સકુ નફટાઈપૂર્વક હસી.

“ચૂપ રહે, એ વંદેલી ! મારા ધણી ઉપર તે બદનામત કરી છે. હું જાણું છું.”

“અરે, એમાં તને નવાઈ શી લાગે છે ? તારી બાત સાંભું તો જો. તું ધરડી થઈ ગઈ પછી એ ઘરુ દીંચીને ખીજનાં બેરાં ઉપર નગર ના નાખે તો શું કરે ?”

“રામી, એ તો ડોકલી છે. એના બોલ્યા સાંભું ના જોઈશ. એને બોલવાનું જ ક્યાં જાન બળ્યું છે ?” મધુતાઈએ વચ્ચે પડીને બગાડતા અગ્નિને દારવા પ્રત્યક્ કર્યો. પણ એની જવાબો એકદમ રામે તેની હવે રિયત રહી નહોતી.

“શું બોલી-શું બોલી ?” મધુની વાત નહિ ગળુકારતાં રામીએ ગાડ નાખી. “રાંડ નફટ, મારા છોકરા ઉપર તારો ઓછાશે પડે તે પહેલાં નીકળ અહીંથી.”

“જરા બીકો તો રહે. તારા ધણીને આવવા દે. મને બહુ સરસ લાગશે એમ કહીને તારા ધણીએ જ મને આ સાલ્વો અપાવ્યો છે. હવે કંઈ કહેવું છે ?”

“નીકળ અહીંથી, નફટ, નહિ તો તારી આંખો ખેંચી કાઢીશ, રાંડ ભૂંડણ !” એમ બોલતાં બોલતાં તો રામી સકુને ગળે બાઝી. થોડી વાર બેઠુ વચ્ચે સારી પેટે ઝપાઝપી ચાલી. છેવટે જ્યારે મધુતાઈએ બન્નેને ખૂટી. પાડી ત્યારે સકુનાં મોં ઉપર થયેલ બિઝરડામાંથી લોહી વહેતું જણાતું હતું, તે એ કુરુકે ને કુરુકે રડી રહી હતી. તેનાં નવાં કપડાં ખૂબમાં રંગ-રોળખને કાઢી ગયાં હતાં. આસપાસનાં માણસો એકલાં થઈ ગયાં ને ચીસો પાડતી અને ગાળો વરસાવતી સકુને લઈ ગયાં.

રામી યુનઃ દોરડાં વણવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગઈ. દળતો પહેર થતો હોવાથી ઝૂંપડીનો પડછાંચો અત્યારે બરાબર એના ઉપર પડતો હતો.

સાંજે એ ઝૂંપડાંની સામેના રસ્તા ઉપર એક ખાનગી મોટર આવીને બીમી રહી. એક મુઠક પોષાક-વાળા ડ્રાઈવરે મોટરનું પારણું ખેાદ્યું અને તેમાંથી એક ક્રોમળ અને સ્વરૂપવતી છતાં પ્રગલ્ભ લાગતી સુવતિ બીતરી. તેણે ખૂબ ચીવટાઈપૂર્વક કિપડાં પહેર્યાં હતાં. એ શહેરનાં સામાજિક કાર્યકર હતાં. સમાજ-સેવાની તેમ ઈતર સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં કાર્ય કરતાં તેમના મુખ ઉપરથી એકધારું ડહાપણ નીતરી રહ્યું હતું. બધું જ યોજનાપુરઃસર થયું જોઈએ એવો એમનો દડ આગ્રહ હતો. મનુષ્યરવાલ, રમતગમત, સત્તાવડ, ભેટસોગાદ અને કબજિયાત— અધા જ વિષયોની માવજત સંપૂર્ણપણે યોજનાપુરઃસર થવી જોઈએ એવી એમની માન્યતા હતી. તેમની યોજનામાં પોતાનાં બાળકો અને પોતે જોને સેવાનો લાભ આપી રહ્યાં હતાં તે સૌ કોઈને બરાબર ગોઠવવાની એમની મહેન્ટા હતી. કામ, ક્રોધ અને બૂખની જગલી ઈસિઓ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વસ મેળવવાની તેમની મહત્ત્વકાંક્ષા હતી. પોતે કોઈ મહાન વ્યક્તિ છે એવું હરેક પળે એમને લાગ્યાં કરતું.

પોતાનાં સંતાનોને પ્રમાણસર મિદાઈ વહેંચી દીધા પછી. તરત જ લોભ અને ખાઉધરાપણા ઉપર તે લાપણ આપતાં કારણ, મનુષ્યમાં દેહ અને સ્વભાવનાં સઘળાં અનિષ્ટ તત્ત્વો લોભ તેમ જ ખાઉધરાપણામાંથી જન્મે છે એવી એમની દડ માન્યતા હતી. ભેટસોગાદ દેવામાં પણ તેમણે આ જ પદ્ધતિ અપનાવ્યાર કરી હતી. કોઈ ગરીબ સગાને ત્યાં લગ્ન હોય તો તે પાંચ ફરિયાથી વિશેષ આંદોલો કરતાં નહિ. આતું કારણ દર્શાવતાં તે ઘણી સલામજૂતિ પૂર્વક કહેતાં કે “મારે ત્યાં લગ્ન હોય ત્યારે આ લોકોને તણ્યું ના પડે. માટે હું એમને પોષાક એવી રકમ આંદોલમાં આપું છું.”

નકી કરેલ સંખ્યાનાં બાળકોને કમવાર, જન્મ આપીને પછી પોતે એકધારે સંયમ પાળી શકે છે એવી બઝાબ મારવાની તેમને દેવ હતી. તેમણે પોતાના પતિને પણ સંયમ કેળવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો અને સમાજ-સેવાનું પ્રવચકાર્ય કરતાં કરતાં આધ્યાત્મિકતા તરફ વળ-

વાની પોતાની મનોભાવના અનેકવાર વ્યક્ત કરી હતી. “બિચારાં ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોને મારાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપીને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ દ્વારા જોડે લઈ જવા તે મારો ધર્મ છે.” એમ તેઓ ધણીવાર કહેતાં.

પોતે મોટરમાંથી નીકળીને ‘સેવાસમાજ’ તરફથી ચાલતા ભરત-ગૂંચણ વર્ગ તરફ વળે છે ત્યાં સામેજ આવેલા રામીના ઝૂપડામાંથી ગાળો અને ડુદ્ધનો અવાજ તેમને કાને પડ્યો.

“શું છે?” તેમનું સ્વાગત કરવા આવેલ શ્રીકાર્ય કરને તેમણે પૂછ્યું.

“એ તો રામીનો ધણી ફરીથી દારુ પીને આવ્યો છે તે રામીએ એને ખાવા નથી આપ્યું” તેથી મારપીટ કરે છે.” જૂન નરમાયથી પેલાં બહેને જવાબ આપ્યો.

“ચાલ, હું એને વાઈ” ને સ્ત્રીસત્માનની ભાવના અને નસાખાઈનાં અનિષ્ટો વિશે તેને સમજાવું.”

“સાવિત્રી બેન, આપને ટેકાણે હું હોઉં” તો ન બહાનું. આ તો હલકી વર્ણના અખુજ લોક કહેવાય. એનો નશો બિનરે ત્યાં સુધી ખંખેરી જાયો.”

“માસતીબેન, કૃપાકરીને તમે તમારું કામ સંભાળો, અને ખીજના કામમાં નાહક દખલ ન કરો.” પોતાના

હાથ નીચેના કાર્યકરને તેની રિયતિનું અર્પૂવક લાન કરતીને સોવિત્રીબેન શેફમાં ને શેફમાં પેલી ઝૂપડી તરફ વળ્યાં.

રામીને ઝૂપડે બરાબર કંજીયો જામ્યો હતો. સાવિત્રીબેને ત્યાં પહોંચીને જોયું તો ધગડુ રામીને ચોટલો આલીને ખેંચતો હતો, અને એક વાંસની કાંગ વડે તેના પર પ્રહાર કરી રહ્યો હતો. રામી “ઓ! છાકટા-કૂતરા-દારડિયા-વટેલ-રડિયાજી—” એમ ચીસો પાડ્યાં કરતી હતી, ને તેના પ્રત્યેક ઘબટે તેના ઉપર ફટકો પડતો હતો.

પાંચ છ માણસ રોજી વળીને આ તમાશો નોંધી રહ્યાં હતાં. સધિત્રીબેન બારણાં વચ્ચે પડેલ પાંદડાં, વાંદરૂં અને બાળકને ઓળંગીને, રોજી વળેલ માણસોમાંથી માર્ગ કરીને પતિપત્ની લડતાં હતાં તે જગ્યાએ આવી પહોંચ્યાં. ફર્ગે ધ માથું ફાડી નાખે તેવી હતી. એટલે નાકે ખાદીનો રમાલ રાખીને તે ઉભાં, રામીની ચીસો વધુ ને વધુ તીક્ષ્ણ થતી જતી હતી ને ધગડુ હાંફતો હતો.

“બંધ કર” રામીને મારતા ધગડુને સાવિત્રીબેને ફદ અવાળો કહ્યું. પણ ધગડુએ તો રામીને મારતું ચાકું જ રાખ્યું. સાવિત્રીબેનને મનમાં આ હલકટ લોકની સામે ખૂબ જ રોષ ચડી આવ્યો.

“તું બંધ કર, નહિ તો પોલિસને બોલાવું છું.” સાવિત્રીએ એને દારૂડિયાને ફરી પકડાવ્યાં. પોલિસ શબ્દ સાંભળતાં ઘગગુનો હાથ આપમેળે જ ઢીલો થઇ ગયો અને ‘કોણ આનંદ’ છે તે જોવા તેણે આગળ નજર કરી.

પતિના પંબમાંથી છૂટેલી રામી એક ખૂણામાં જઈને પડી અને “ઓ માંદો!” કહેતી રડવા લાગી.

પાસે ઉભેલા એક માણસે સાવિત્રીએ ને કહ્યું “બાઈ, તમે વચ્ચે ના પડતાં. રામીએ એના ધણી હાર આવા તો ‘તું રાખ્યું’; પછી મારે જ ને?”

“હારતો; આવા ન આપે તો ધણીએ ઘેરિને મારવી જ જોઈએ” બીજાએ દાપરી પૂરી.

“ને પાછી ધણીને ગાયો કેવી દે છે!” એક સ્ત્રી બોલી.

“ધણીમાં ધણીપણું હોય તો ઘેરાંની ગાળ દી ના સાંખે.” બીજાએ ટકાર કરી.

આ સાંભળીને સાવિત્રીએ એ ધ્રુવ અદર થઇ ગયાં, ધણી વખતથી એમને જે જોઈતી હતી તે વ્યાખ્યાનપીઠ અહીં મળી ગઈ. પોતે સ્ત્રીત્વનો ઉદાર કરવા નીકળ્યાં હતાં. આ બધી ઝાંખિને નિરાશામાં પોતે જ એક માત્ર આશાનું ડિરણ હોય એમ તેમને હવે રપષ્ટ ખાત્રી થ. કાશ્યભર અમકતી આંખે તે બધાંને જોઈ રહ્યાં. ને હોય તરફ વાગ્યાણું ફેંક્યું.

“તમે ઘેરિને મારો છો તે તમારામાં માણસાઈ કે નહિ? તમે આમ કરો તે તો જનવર કરતાં બે દત્તર કહેવાય.”

પાસે ઉભેલાં માણસો અંદર અંદર ગૂંસપૂંસ કરતાં હતાં તેમને ઉદેશીને તે બોલ્યાં.

“તમે સૌ કાળજી વિનાનાં છો! આ નિઃસહાય અબળાને માર આતી તમે હું કેને જે જોવાં કરો છો ને વચ્ચે પડવાની વાત તો બાણુએ રહી. પણ તેના દુઃખ તરફ હસો છો? મનુષ્યજનનો હેતુ હું તમને કહી રીતે સમજાવું?” આટલું બોલતા સાવિત્રીએ તે સ્વર ઉતારોત્તર જીએ ચઢતા લાગ્યો, ને હાથ પણ આદેશ દેતો હોય. તેમ જીએ થયો. આ પહે પોતે સીતા અને સતીનું દૈવત ધારણ કરી રહ્યાં હોય તેમ સાવિત્રીએ ને લાગ્યું.

પાસે ઉભેલાં અબુઝ માનવીઓ પ્રત્યે સમભાવપૂર્ણ દ્રષ્ટિ તાપતાં પુનઃ તે બોલ્યાં “તમે દારૂ પીને સારાનુશ્વાનો ત્રિવેદ બુદ્ધી નાંચો છો. તમે જનવર બની નાંચો છો. તમારું પુરુષાનન દણાઈ જાય છે અને તમે હલકી કુટેવના ગુનામ બને છો. દારૂ છોડીને હું કહું તે તમે સાંભળો! હું તમને માણસ બતાવીશ.”

સાવિત્રીએ નના આ શબ્દો દુઃખતા શરીરને ગાભામાં દબાવીને પડી રહેલી રામીના કાને પડ્યા. એને લાગ્યું કે તેના પતિ ઉપર કોઈ આક્રમણ કરી રહ્યું છે.

બીજા તરફ સાવિત્રીએ નની મહત્તા પરાકાષ્ટાએ પહેંચી હતી. એમનું શિર ઉન્નત હતું; હાથ પહેળા કરીને તે પોતાના માનવબંધુઓને ઉદ્દેશી રહ્યાં હતાં. સાવિત્રીએ ને જોતાંની સાથે જ તેના શરીરનો દુઃખાવો એકાએક અદશ્ય થઇ ગયો. લાંબાણની માફક બીજાની તે આગળ આવી અને રૂઝ સ્વરે તાડ્યો; “નીકળ અહીંથી.”

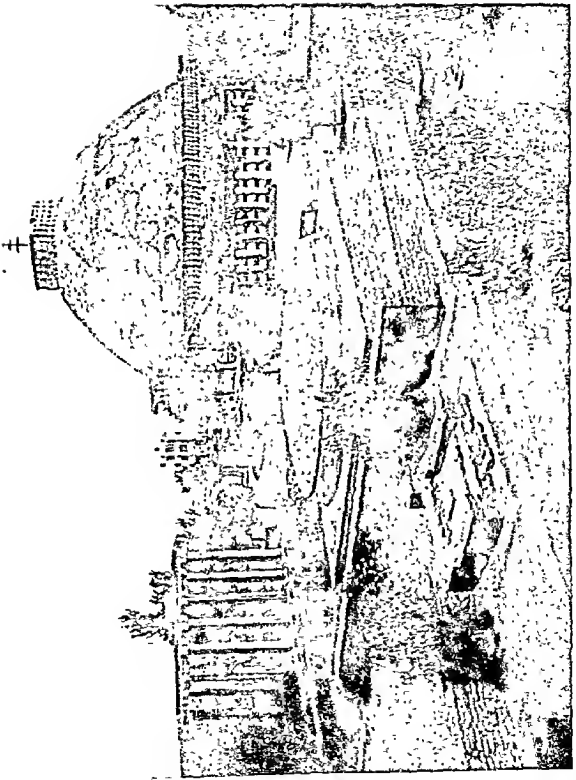
પહેલાં તો સાવિત્રીએ ને લાગ્યું કે પોતાના સાંભળવામાં કંઈ ભૂલ થઈ હશે. આ શબ્દો પોતાને ઉદેશીને કહેવામાં આપ્યા હોય એ તેમને સંભવિત ન લાગ્યું. એમણે તો પોતાનું ભાવણ ચાલુ રાખ્યું; “તમે લોકો દારૂ પીઓ છો અને જનનમાં આવી જઈ મરે તેવા અપશબ્દો ઉચ્ચારો છો. તમે અજાન છો. તમારાં બાળકો રોગિષ્ઠ છે. આ બધાનું મૂળ દારૂ છે એ છે કે તમે છાંવરને બૂલી ગયા છો. પસ્તાનું પડે તે પહેલાં ધ્રુવર તરફ વળો!”

રામીને જ્યારે એમ લાગ્યું કે એના શબ્દોની અસર થઇ નથી, ત્યારે તે સીધી સાવિત્રી એનના મોઢા પાસે મોઢું લઈ જઈને બરાડી: “નીકળ અહીંથી, નહિ તો બહાર ફેંકી દઈશ.” સાવિત્રી એન તો ઘરસાથી લાલ-પીળા થઇ ગયાં. રામીને તે કહેવા લાગ્યાં; “તારો ધણી દારૂ પીને તને મારતો હતો એનાથી હું તને અચાવવા આવી તેનો તું આ બહો આપે છે? કોઈનો ઉપકાર જાણુવો તો એક બાણુ રહ્યો, પણ ગણો દધને ઉપકાર ઉપર અપકાર કરે છે? મેં નહોતું જાણ્યું કે તું આટલી બધી હલકેટ-દઈશ” તેમની આંખમાંથી નયોં નિરસ્કારે વરસતો હતો.

“હલકેટ? શું બોલી?” જનનમાં આવી જઈને રામી તેમની સામે ધૂંકતી આવી. ઘેરિ એને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી: “બેભવા દોને રામી બાઈ એને.”

“ધણીબંધિયાણીની વાંનમાં એ કાણુ વચ્ચે પડનારી?”

લક્ષ્મી બોલી. આસપાસનાં માણસ રામીને શાંત પાડવા લાગ્યાં, પણ રામી એમ શાંત રહે તેમ નહોતી એ તો સાવિત્રી એનની સામે તાડતી જ રહી: “મારો ધણી મને મારે એમાં તારે શું? એનામાં પુરુષાત્તન છે તારે મારે છેને? એ મારો ધણી છે. એમાં તું કાણુ વચ્ચે પડનારી? તું-તું-તું? તારો ધણી કેવો નમોલો છે કે એ તને ઘરમાં છોડશે સાચવવા રાખી શકતો નથી? એ તે

श्री. ८ मठ, सांची

श्री. ८ मठ, सांची

“તું” અંધ કર, નહિ તો પેશિસને બોલાવું છું.” સાવિત્રી-
બેને દાઢિયાને કરી પકકાર્યા. પેશિસ શબ્દ સાંભળતાં
ધગધુનો હાથ આપમેળે જ દીસો થઈ ગયો અને “કાણે
આવ્યું” છે તે લેવા તેણે આગળ નજર કરી.

પતિના પંતમાંથી ઘૂટેલી રામી એક ખૂણમાં જઈને
પડી અને “ઓ મા રે!” કહેતી રડવા લાગી.

પામે ઉમેશા એક માણસે સાવિત્રીબેનને કહ્યું “બાઈ,
તમે વચ્ચે ના પડતાં. રામીએ એના ધણી દારૂ ખાના નોતું
રાખ્યું; પછી મરિજ ને!”

“દારૂનો; ખાવા ન આપે તો ધણીએ બૈરીને મારવી
જ લેઈએ” ખીલએ ટાપસી પૂરી.

“ને પાછી ધણીને ગાળા કેવી દે છે!” એક સ્ત્રી બોલી.

“ધણીમાં ધણીપણું હોય તો બૈરાંની ગાળ કરી ના
સાંખે.” ખીલએ ટકાર કરી.

આ સાંભળીને સાવિત્રીબેન બે ઈય અંદર થઈ ગયાં.
ધણી બખનથી એમને જે ક્ષેપતી હતી તે વ્યાખ્યાનથીકે
અહીં મળી ગઈ. પોતે સ્ત્રીત્વનો ઉદાર કરવા નીકળ્યાં
હતાં. આ અધી ઝાનિ ને નિરાશામાં પોતે જ એક માત્ર
માથાનું ફિરણ હોય એમ તેમને દવે રચ્યત ખાત્રી
થઈ. કાણજર ચમકતી આંખે તે બધાને જોઈ રહ્યાં. ને
ફરેગો તરફ વાગ્યાયુ ફેંક્યું.

“તમે બૈરિને મારો છો તે તમારામાં માણસાઈ
કે કે નહિ? તમે આમ કરો તે તો જનવર કરતાં બે
વદતર કહેવાય.”

પણે ઉમેશાં માણસો અંદર અંદર ગૂંસપૂંસ કરતાં
હતાં તેમને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યાં.

“તમે સ્ત્રી કાળજી વિનાનાં છો! આ નિઃસહાય અજ-
ળાને માર ખાતી તમે કંઈ કસેજે લેખાં કરો છો ને વચ્ચે
પડ્યાની વાત તો બાળુએ રહી. પણ તેના કુઝ તરફ હમો
છો? મનુષ્યવધનો હેતુ હું તમને કંઈ રીતે સમજાવું?”
આટલું બોલતા સાવિત્રીબેનનો ચંચર ઉતરોતર જામે
ચડવા લાગ્યો, ને હાથ પગ આદેશ દેતો હોય તેમ કાંચે
થયો. આ પછે પોતે સીવા અને સતીનું દેવન ધારણ કરી
રહ્યાં હોય તેમ સાવિત્રીબેનને ઝાવું.

પામે ઉમેશાં અખૂંચ માનવીઓ પ્રત્યે સમભાવપૂર્ણ
રૂઝિ નાખતાં પુનઃ તે બોલ્યાં “તમે દારૂ પીને સારાનગસાનાં
ચિલ્લે બૂમી વચ્ચે છો. તમે જનવર જની જાણો છો.
નમારું પુરવાનન લખાઈ જાય છે અને તમે દલગી કુરેવના
શુકામ બનો છો. દારૂ છે. ડીને દૂં દૂં તે તમે સાંભળો! દૂં
તમને માણસ બનાવીશ.”

સાવિત્રીબેનના આ શબ્દો કુઝ ખતર સરીને માથામાં
દબારીને પડી રહેલી રામીના કાને પડ્યા, એને લાગ્યું કે
તેના પતિ ઉપર કોઈ આક્રમણ કરી રહ્યું છે.

ખીલ તરફ સાવિત્રીબેનની મહત્તા ધરાવવાએ
પહેલવી હતી. એમનું શિર ઉન્નત હતું; હાથ પહેળા
કરીને તે પોતાના માનવજીવુએને ઉદ્દેશી રહ્યાં હતાં.
સાવિત્રીબેનને જોતાંની સાથે જ તેના શરીરનો કુખાવો
એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયો. વાઘજીની, માફક બેઠળોને
તે આગળ આવી અને ફક્ત ચંચરે તાકી; “નીકળ અહીંથી.”

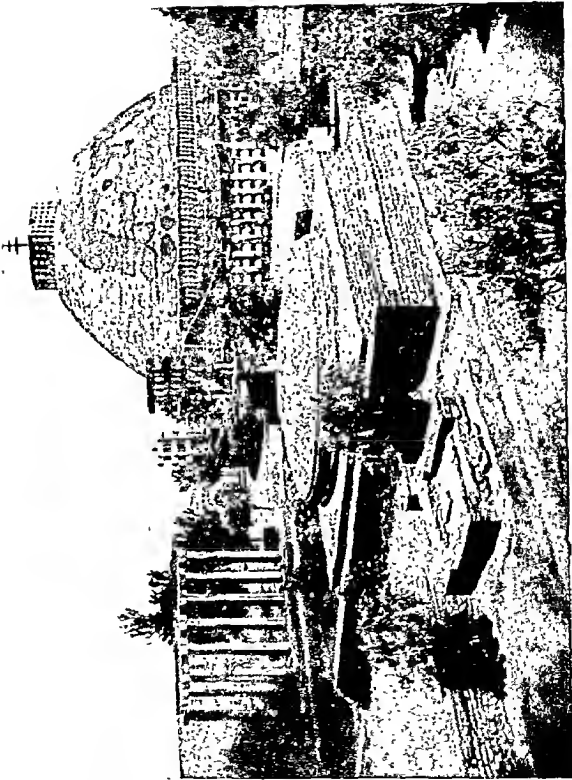
પહેલાં તો સાવિત્રીબેનને લાગ્યું કે પોતાના સાંભળ-
વામાં કંઈ ભૂલ થઈ હતી. આ શબ્દો પોતાને ઉદ્દેશીને
કહેવામાં આવ્યા હોય એ તેમને સંભવિત ન લાગ્યું.
એમણે તો પોતાનું બાળજીવાનું રાખ્યું; “તમે સ્ત્રી કા
પાઓ છો અને જનનમાં આવી જઈ ગમે તેવા અપરાધો
ઉચ્ચારો છો. તમે અજાન છો. તમારાં બાળકો શિવિષ્ટ છે.
આ બધાનું મૂળ કારણ એ છે કે તમે હંચરને બૂમી ગયા
છો. પરતાવું પડે તે પહેલાં ઈશ્વર તરફ વલો!”

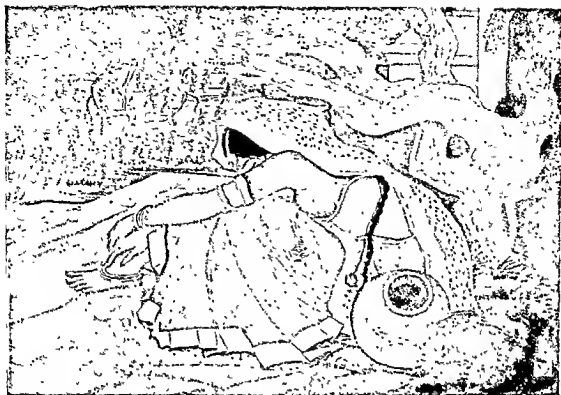
રામીને જ્યારે એમ લાગ્યું કે એના શબ્દોની અસર
થઈ નથી, ત્યારે તે સીધી સાવિત્રી બેનના મોઢા પાસે
મોટું લાઈ જઈને બરાડી: “નીકળ અહીંથી, નહિ તો
બદાર ફેંકી દઈશ.” સાવિત્રી બેન તો યુરસાથી લામ-
ખીળાં થઈ ગયાં. રામીને તે કહેવા લાગ્યાં; “તારો ધણી
દારૂ પીને તને મારતો હતો એનાથી હું તને અચાનક
આવી તેનો તું આ બદલો આપે છે! કોઈનો ઉપકાર
જાણવો તો એક બાલુ રહ્યો, પણ માણસ છોને વિપકાર
ઉપર અપકાર કરે છે? મેં ન્હોતું જાણ્યું કે તું
આટલી બધી દસકટ-દઈશ” તેમની આંખમાંથી નર્બો
નિરરકાર વરસતો હતો.

“દસકટ!?” શું બોલી?” જનનમાં આવી જઈને
રામી તેમની સામે ધૂંકતી આવી. યોરી એને અટકાવવાનો
પ્રયત્ન કરવા લાગી: “બાલકા હોને રામી બાઈ એને.”
“ધણીપણીનાની પાતમાં એ કાણ વચ્ચે પડનારી?”
સક્રમી બોલી. આસપાસનાં માણસ રામીને માંન પાડવા
લાંચાં. પણ રામી એમ માંન એ તેમ નહોતી એ તે
સાવિત્રી બેનની સામે તાકતી જ રહી: “મારો ધણી મને
મારે એમાં તારે મૂંડે એનામાં પ્રકાશન છે તારે મારે છે ને!
એ મારો ધણી છે. એમાં તું કેળુ વચ્ચે પડતર!
તું-તું-તું? તારો ધણી કેવો નમારો છે કે એ તને
ધરમાં છોડનાં આપવા ગળી મકતો નથી? એ તે

દેવો: શ્રી અચ્યુત કે. મેયદ

ઐશ્વર્ય, સાંચી

(૫) એકાકી

ચિત્રકાર: શ્રી કનુ દેસાઈ.

(૭) ધરતી અને આકાશ

(૬) રાધા

ચિત્રકાર શ્રી કે. વૃંદાવણ

(૩) અર્જુન નયન

માણસ છે કે બાપડો. કે તને આમ બે બદામની વાડીની માફક રખડવા દે છે? જા. ઘેર. જા. છે કે નહિ? "

હવે બીજી સ્ત્રીએ પણ રામીની સાથે બળી અને સાવિત્રી બેનની આસપાસ રોકે વળીને એમને પીંખી ખાવા લાગી: "બાહ, ઘેર જા." "અહીંથી દાસી ત્યાં." "અમારી જેમ એકાદ ધણી ખોળી કાઢ કે જે તને મારે જુકે ને શરીરે આવાં ચક્રમાં કરે."

આ બધું સાંભળતાં સાવિત્રી બેનના કાનના ઘાંઘા ખરી પડતા હતા. કાનમાં આંગળાં નાખીને એ ઊભાં હતાં. આવી નીચતા! આનું ભયંકર અપમાન! આ લોક આટલાં બધાં હલકડ? મારે એમનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. એમનો કદી ઉદ્ધાર થવાનો નથી. આમ તે વિચાર કરતાં હતાં ત્યાં ફરીને રામી તેમના તરફ આવતી જણાઈ. સાવિત્રીબેન મોં ફેરવી ગયાં. પણ રામીની વાધાશ તો અવિરત ચાલતી જ રહી. તે બોલી: "એ મારું માણસ છે મારું માણસ, સમજ! જા નીકળ અહીંથી, ફૂતરી? નાસ અહીંથી, નહિતો તારી આંખો જ ખેંચી કાઢીશ. જા, નીકળ." ભેગાં થયેલ માણસોને વિખેરવા માત્ર તેણે આસપાસ વેરાયેલ તાડનાં પાન આમ તેમ પીંચ્યાં એટલે લોકો પણ છૂટા પડીને સૌ સૌને કામે વળગ્યા.

આ અંકની ચિત્રસામગ્રી

આ અંકનું મુખ્ય રંગીન ચિત્ર 'સંધ્યાના સુર' આપણા અગ્રમુખ ચિત્રકાર શ્રી. સોમાલાલ શાહની મુલાકાત પીંછીની પ્રસાદી છે. આ ચિત્રમાં ખેતરમાં દિપસનું કામ પતાવી સાંજને વખતે ઘર તરફ જઈ રહેલા બે મિત્રો નજરે પડે છે. એકનો વળું શ્વામ છે, અન્યનો વળું ગૌર છે. આનું વળું વૈધિય આપણે ત્યાં ઘણે કેટલે જોવામાં આવે છે. સાંધારણ રીતે એક જ માણસ એક સાથે બે પાલા વગાડતો ગામકામમાં અને ખેતરમાં યુગ્મશત બાળુએ ધણીવાર નિહાળવા મળે છે. આની અંદર ચિત્રકારે તેના બદલે એક મિત્રયુગલ ગોદાની દરેકને પાલો વગાડતો ચિત્રેલ છે. આનું સંગીત સંધ્યાકાળે કેઈ છુટું જ વાતાવરણ જન્માવતું લાગે છે. તેઓ ચાલતા ચાલતા પાલો વગાડતો હોવાથી સંધ્યાકાળે સૌ કેઈ જાણે કે ઘર તરફ જઈ રહ્યાં હોય તેવી જાનના મધુર અવાજ તેમાંથી આપતો લાગે છે. ડાબી બાજુએ અસ્તાચળ ઉપર આરૂઢ થયેલા સૂર્યનારાયણ જતાં જતાં પણ પોતાના જધાપે રંગો વેરી જતા નજરે પડે છે. આખા ચિત્રમાં ત્યાંપી રહેલ વાતાવરણનું ગાંભીર્ય આપણને ઊંડા ચિંતનમાં ઉતારે છે. આ ચિત્ર આવી વિશિષ્ટતાના કારણે અત્યંત મોદક લાગે છે. આ ચિત્ર જાણે કે એક સ્વતંત્ર ખડકાળ જ હોય તેવી તેની સુઝાવણ રચના અને રંગમેળવણી છે.

• આર્ટ. ચેપરના પહેલા પાના ઉપર શ્રી. અસદ કે.

સાવિત્રીબેન મોટરે પાછાં આ બાં. એમનો ચહેરો જીવનમાં કદી નહિ અનુભવેલ શરમ અને ગ્લાનિથી સફેદ થઈ જાયો. થઈ ગયો હતો. પાપ અને અધમતાની ઊંડી ખીણમાંથી જાણે પોતે નીકળ્યાં હોય એમ તેમને લાગ્યું.

રામી અને ધગડુ હવે એકલાં પડ્યાં. ધડીભર થંભીને રામી યોળાપને અસ્તવ્યસ્ત થયેલ કપડાં સમાં કરવા લાગી. પુરૂષ તેના તરફ કાઠુંક બાવે, પ્રસંશાભરી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. તે એકાએક સ્ત્રી તરફ વળ્યો. ચોટલો ઝાલી તેને પોતાના તરફ ખેંચી.

એટલામાં અત્યાર લગી ઘેંઘી રહેલ બાળક જાગ્યું; તે મુખ પર રિમત લાપીને પગના અંગૂઠા મોંમાં લઈને ચૂમતુ હતું. રખડતુ ફૂતરું તેની પાસે આનું ને છીંક ખામને ચાલતું થયું વાંદરું ધડીવાર એવલાના કણ આટળું ને ધડીવાર શરીર ઉપર વળગેલી જૂને વઘૂરીને આંધી કરતું આમતેમ ફૂલી રહ્યું હતું.

પછી થોડી વારમાં જ સંપડીમાંથી બહાર આવીને રામીએ ઘાસનાં છોતાંને પગના અંગૂઠામાં પકડીને ટેરકું ચલવા માંડ્યું ને બાળકને યોળામાં લીધું બાળકે કિલકિલાટ દાદર કહ્યું. ને રામીની હાતીમાં મથું નાખીને સંતોષથી ધાવવા લાગ્યું.

સંપડની લીધેલી સંયુક્ત પ્રાન્તમાં આવેલ બૌદ્ધ ધર્માગ્રાના જાણીતા વાત્તાધામ સાંચીના બૌદ્ધ સ્તુપની છબી આપવામાં આવી છે. આ સ્તુપ અને આસપાસનાં શિવપર્મિમાંણીમાંથી કેટલુંક ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ જેટલું જૂનું છે અને તેમાંના કેટલોક ભાગ સમ્રાટ અશોકે બંધાવેલા છે. આ સ્થળ પુરાતત્ત્વતા તેમ જ શિવપર્મિશિલ્પતાના કારણે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને તેમ જ કળા ગમિક નરનારીઓને કંઈ કાળથી આકર્ષી રહેલ છે. રેલવે ટ્રેનમાંથી પણ આ ટેકરી અને તે ઉપરનો સ્તુપ દર દરથી પ્રવાસીઓની નજર ખેંચે છે. ચોથા પાના ઉપર સમુદ્રતટ ઉપરનાં સુંદર પ્રાતઃકાળનું અને મધ્યોદયનું અદ્ભુત દૃશ્ય આપવામાં આવ્યું છે. કોનારે હોડી આવી છે અને તેમાંથી પ્રવાસીઓ ઉતરીને પોતપોતાના નિવૃત્ત રચના તરફ પગમાં માંડી રહ્યા છે. વાદળથી દંકાયલા સૂર્યનો પ્રકાશ અને કિલકિલાટ સમુદ્ર ઉપર પચરાઈ રહી છે અને એ રીતે આ દૃશ્ય અનનત વિશ્વમાં ભરેલા અપૂર્વ સૌન્દર્યની આપણને જાખી કરાવે છે.

વચલાં બે પાનાં ઉપર તેમ જ રંગીન ચિત્રની પાછળ શ્રી. કનુ દેસાઈની ચિત્રોના દાર્શન બૌદ્ધ ઇપવામાં આપ્યા છે જેની વિશેષતા સમજાવતો ડૉ. કેન્ડીન્સનો લેખ આ અંકમાં અન્યત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત કળાકાર શ્રી જગન્નાથ જાદવનાં કેટલાંક ચિત્રો પણ વિવેચન સાથે આ અંકમાં અન્યત્ર આપવામાં આવેલ છે.

સાર્ય ગુજરાતી જોડણીકોશ

એક અવલોકન

અવલોકનકાર : શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

સુન ૧૯૩૭ માં નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી સાર્ય ગુજરાતી જોડણીકોશની ત્રીજી આશિ પ્રસિદ્ધ થયેલી એ પછી આજ ૫૫ વર્ષે આ સુધારા પધારા પાળી લગભગ ચોણી સાખ શબ્દોથી સમૃદ્ધ ચોથી આશિ પ્રસિદ્ધ થઇ છે. તેનો સમાદર કરતાં આનંદ થાય છે. ૧૯૨૯ માં “જોડણીકોશ” ના મધ્યાગા નીચે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી એક શબ્દમયિ માત્ર તૈયાર થઇ અને પછી એ જ વર્ષમાં અર્થો ઉમેરી ૩૦૦૦ શબ્દોના ઉમેરણ સાથે ૪૬૬૧૧ શબ્દોના “સાર્ય ગુજરાતી જોડણીકોશ” પ્રસિદ્ધ થયો. આ બેઉ પ્રયત્નથી ગુજરાતી ભાષાની જોડણીના પ્રશ્નો લગભગ નિવેડે આવી ગયો. ત્રીજી આગિના પ્રકાશન પછી તે મુંબઇ સરકારે પણ “જોડણી કોશ” પ્રમાણેની જોડણીને માન્ય કરી એટલે શાળા-પાઠશાળાઓમાં સર્વત્ર એકજ ધોરણની જોડણી વપાષક બની ગઇ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ૨૦ વર્ષના સતત પ્રયત્ને ગુજરાતી ભાષાની જોડણી આજે એકધારી થઇ ચૂકી છે. આનો સમગ્ર યત્ર ગુજરાત વિદ્યાપીઠને કાળે છે એમ જાહેર કરતાં છાતી સધાઇ કૂંચે છે. ૭૫ વર્ષના જોડણીના ભધાનક ઝંઝાવાત પછી આ જાતનો વ્યવહાર ઉકેલ એ સામાન્ય જનતાને તો પરમ આશીર્વાદસ્વ નીવડયો. સ્વ. ડૉ. આનંદરાંકર કુવે-એક વાર જોડણીની ચર્ચા કરતાં ના તો સુનિર્ણય મતં ન મિત્તમ્ એમ કહી સાક્ષરોમા રહેલા મતબેદ વિગે ટકાવ કરી હતી. એ વાત ખરી જ છે કે વિદ્વોનો યોતે પકડુષ્ટ એ છોડુના તૈયાર નથી હોતા. એની પાછળ એમની પાસે સમર્થક બળ અપર્ય હોય છે-એને એ ઘણી વખત સાચા પણ હોય છે; પણ એ ભૂલી જવામાં આવે છે કે સમાજમાં વ્યવહાર એ જ પ્રધાન વસ્તુ છે. વ્યવહારને જે અનુકૂળ હોય તેનો જ આમજનતા વધુ સમાદર કરે છે. એની પાછળ નરી શરતચિત્તાનું કાંઇ પણ ચાલતું નથી. ‘સામાજિક વ્યવહારમાં પણ શારત બાજુએ રહી જાય છે અને વ્યવહાર કે રૂઢિ જ પ્રબળ બને છે.

[ચોથી આશિ : મુદ્રક અને પ્રકાશક, શ્રી. જીવંતજી કાળાભાઈ દેસાઈ, નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ મુદ્રવ રૂપિયા ૧૨]

કાશ્વાદ્ હરિવંશીયકી । ખુદ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં પણ પાણિનને હાથે નકકી થયેલા સિંધ નિયમ સંખ્યાબંધ રચનામાં એક બાજુ દરસેનાઈ ગયા છે. અને એમણે નિર્દેશેલા અન્ય વૈકરિષક મતોનો જ પ્રધાનપણ સ્વીકાર થયા કયો છે. જે પ્રમાણે ભાષા ઉચ્ચરિત થતી જ હોય તે પ્રમાણે જ લેખનમાં મૂત કરવાનું જીવંત ભાષાઓના વિષયમાં ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. આંપણી લિપિઓ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ લગભગ પૂર્ણતાએ પામેલી છે, છતાં બધાં જ ઉચ્ચારણોને યથારિથત રીતે મૂકવાની એનામાં સંપૂર્ણ શક્તિ નથી એને માટે નવા નવા સકેત યોગ્ય જ પડે છે અને છતાંય સંપૂર્ણતા લાવી શકાતી નથી. કોઇ પણ ભાષાના ઉચ્ચારણમાં આરોહ-વરોહાત્મક (pitch) અને આધાત્મક (stress) એ બેઉ પ્રકારના સ્વરભાર (accent) હોય છે જ; બેશક એની માત્રા પ્રબળતા ગણાતી શક્તિના પ્રમાણમાં એછેરી-વધતેરી હોય. આ સ્વરભારો બતાવવાનું સાધન લિપિમાં ગમે તેટલું ઊંચું કરવામાં આવે તોયે એનાથી સાચો ખ્યાલ ન જ આવી શકે. સ્વરોના વિવર્ણમાં બેતાં (૧) લઘુ પ્રયત્ન, (૨) પૂર્ણ પ્રયત્ન, (૩) સ્વરભારપ્રકત, (૪) સ્વરભારવિહીન, (૫) દ્વય, (૬) દીર્ઘ, અને (૭) પુત. આ સાતે પ્રકાર પૂર્ણ રીતે બતાવી શકાતા નથી. અંજનોના વિષયમાં પણ બેતાં મુખ્યત્વે લઘુપ્રયત્ન ‘અ’ અને ‘વ’ તેમજ ‘હ’ કારનું કેવળ સ્વરક્રમક ઉચ્ચારણ—કે જે વસ્તુરિથિતિએ તો સ્વરોના બે પ્રકાર (૧) અદ્યપ્રાણ અને (૨) મહાપ્રાણમાં મેદા પ્રાણસ્વરોના રૂપમાં છે તે—બતાવવાનું સર્વસામાન્ય જનતા માટે લગભગ મુશ્કેલ છે. આ બધી વસ્તુઓ વિદ્વાનોને મૂંઝવે છે અને પરિણામે મતબેદ ખપ્પ થાય છે. આનો ઉકેલ માત્ર વ્યવહારુ પણાનો સમાદર કરવામાં આવે તો જ આવે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે આ ઉકેલ લાવી આંખી વ્યવહારુ એકધારી જોડણી દેશને આપી છે. જોડણીમાં સુધારાનાં દ્વાર બંધ રાખ્યાં જ નથી; અને દર આશિએ જોડણીમાં જરૂરનેગા સુધારા કરવામાં પણ આગ્યા છે.

૨

નેહાશિશની ત્રીજી આશ્રિતિ વખતે તત્સમ શબ્દોના વિવિધતામાં તે તે શબ્દ કઈ ભાષાનો છે એ વસ્તુ સંકેતથી કૌંસમાં જતાવવામાં આવી હતી. સંપાદકે આને "તત્સમ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ" માની લીધેલી. પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રકારનો નિર્દેશ (ચોથી આશ્રિતિમાં હાથપેલી ત્રીજી આશ્રિતિની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૭) હોવાથી મારા જેવા વ્યુત્પત્તિ-પિપાસુઓને એ આશ્રિતિ નેતાં તદ્દન નિરાશ મળેલી. બાર વર્ષ પછી ચોથી આશ્રિતિમાં વ્યુત્પત્તિનાં દર્શન થયાં—હા, બેશક, પ્રાપ્ય છે ત્યાં તદ્દલ શબ્દોમાં. તત્સમ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનું કામ તો ગુજરાતી કોશને માટે વધુ પડતું છે, જે આ ચોથી આશ્રિતિમાં પણ કરવામાં આવ્યું નથી. તે તે ભાષાના શબ્દકોશોનું એ કાર્ય છે અને એ ચર્ચું જ હોય છે. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોશનો વિચાર કરિયે ત્યારે તો તદ્દલ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનો જ વિચાર મુખ્ય હોય—આ એ જ હોય, ચોથી આશ્રિતિમાં આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરાંત આ આશ્રિતિનું વિશેષ તત્ત્વ શબ્દપ્રયોગો આને શિક્ષણપ્રયોગો, અને શબ્દની બાજુમાં આવરણક હોય ત્યાં ઉચ્ચારણ નોંધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે છે. મળી શકે તેટલા શિક્ષણપ્રયોગો દાખલ કરી ચોથી આશ્રિતિએ જનતાની મોટી સેવા કરી છે. પૂર્વે સ્વ. લઘુભાષાગોષ્ઠી-દાસ પટેલે પોતાના ગુજરાતી કોશમાં એકમે દાખલ કરેલા પ્રયત્નમાં ખૂબ ખંતથી અને મહેનતથી આ અંગતો સમાવે કરેલા હતા. એ પછી સંખ્યાબંધ નવા પ્રયોગ વહેતાં થયા છે. તેમાંના જેટલા મળી શક્યા તે આ નવી આશ્રિતિમાં ઉમેરી લેવામાં આવ્યા છે. શબ્દપ્રયોગ એ જુદી વસ્તુ છે. વસ્તુવિધિમાં એકનો એક શબ્દ જુદા જુદા અર્થમાં ભાષામાં પ્રયુક્ત થયો હોય—મુખ્યત્વે અંશરથ થયો હોય—તેને તેવા તેવા અવતરણ દ્વારા રજૂ કરવાનો હોય છે. 'ભગવદ્ગોષ્ઠી કોશ' માં આ પ્રયત્ન થયો એ પૂર્વે સ્વ. લઘુભાષાગોષ્ઠી-દાસ પટેલે પોતાના ગુજરાતી કોશમાં અને સ્વ. ભાતુસુખરામ નિર્મળુરામ મહેતા તથા એમના પુત્ર શ્રી. ભરતરામ ભાતુસુખરામ મહેતાએ ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોશમાં કર્યો હતો. આ વસ્તુ બારે સમય અને શક્તિ માંગી લે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો આ મનોભાવ છે અને ચોથી આશ્રિતિની તૈયારી વખતે જ આવા શબ્દપ્રયોગ એકત્રિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન તેણે

સર કર્યો જ છે, પણ એનો ઉપયોગ ચોથી આશ્રિતિના પ્રકાશનમાં કરી શકાયો જ નથી. નેહાશિશની ત્રીજી આશ્રિતિ વર્ષો પહેલાં જ ખૂદી ગઈ હતી અને માંગ જામર હતી—એની દરેક પ્રકારના લેખન-અવસરોમાં અને વિદ્યાર્થીઓને બારે જરૂરિયાત હતી, એટલે એ િવના જ ચોથી આશ્રિતિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તોયે અંશ મોટો થઈ ગયો છે.

૩

નેહાશિશની મહત્તા આજે ગુજરાતભરમાં જ નહિ, પણ હવે તો ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ ધીર પ્રાન્તોમાં પણ થતો હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર છે. ગુજરાતી ભાષાનો દાસ તો આ એકમાત્ર સંપૂર્ણ કોશ છે એથી જ સંપાદકે કે સંપાદકોની જવાબદારી પણ વધી જાય છે. એથી વ્યાપકતા ન હોય તોયે 'શબ્દકોશ' એ શાસ્ત્રિય હોય સંપાદકની જવાબદારી સહેજ પણ ઓછી થતી નથી.

આ શબ્દકોશની શુલ્લવણ, તે તે તત્સમ શબ્દ કઈ ભાષાનો છે એ જતાવવા કૌંસમાં નામની અક્ષરોમાં સાંકેતિક ઉચ્ચેષ કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત તે તે તદ્દલ શબ્દ શબ્દ કઈ કઈ ભાષામાંથી જીતરી આવ્યો છે, કેવા મૂળ ઉપરથી એ જતાવવા તે તે ભાષાનો પ્રાપ્ય મૂળ શબ્દ, પ્રાપ્ય અર્થાંતરણ એ વિગેરે નોંધવામાં આવ્યું છે ત્યાં સ્પષ્ટ છે. અવગતની દૃષ્ટિએ મેં સ્વરવિભાગનો મોટો ભાગ તપાસ્યો છે. અહીં મુખ્યત્વે 'અવ' અક્ષરમાં ક્યાં ક્યાં મૂલ્યન કરવા જેવું છે એ જતાવવા પ્રયત્ન કર્યું પદ માં પાનેથી. ૬૩ માં મુખીમાં 'અવ' ઉપસર્ગવાળા સંખ્યાબંધ શબ્દ નોંધાયેલા છે. ઉત્તરપદમાં શુદ્ધ તત્સમ હોય એવા શબ્દોના પૂર્વપદમાં 'અવ' નાં દર્શન થતાં ત્યાં ત્યાં કૌંસમાં [સં] એ સંકેત નોંધવામાં આવ્યો છે. અવકૃષ્ણ, અવક્રિષ્ણ, અવગત (૨) અવગતિ પામેષુ, અવગતિ, અવગતિકૃષ્ણ, અવચિદ્ધ, અવદશા, અવદાદ, અવપાણિ અવયોગ, અવગ્રહણ, અવસર્પ, અવસ્પર્શક—આ શબ્દોની બાજુમાં [સં.] નોંધવામાં આવ્યું છે. એનો અર્થ એ કે એ સંસ્કૃત-તત્સમ શબ્દો છે. વસ્તુવિધિએ ઉત્તરપદો બધાં શુદ્ધ તત્સમ શબ્દોનાં અનેતાં છતાં ઉપસર્ગ શુદ્ધ સંસ્કૃત શુદ્ધ તત્સમ શબ્દોનાં એટલાં છતાં ઉપસર્ગ શુદ્ધ સંસ્કૃત 'અવ' નથી, પણ અવ' તો તદ્દલવ. છે. આમાંના 'અવગત-અવગતિ શુદ્ધ સંસ્કૃત હોય ત્યારે અર્થ 'અવગતિ'—સમજો એવા થાય; તદ્દલવ હોય ત્યારે જ 'અવગતિ' ના અર્થ થાય.

‘અ’ ના સંબંધે નોંધામાં શબ્દોમાં એક રચણે ગર-
બડ થઇ છે. ‘અપકાય’ = પાણીના છુપ એ શબ્દ [સં.]
લખ્યો છે. પરંતુ રિયલિટીએ તત્સમ તરીકે તો એ ‘અપકાય’
હોય. એમાં ‘અ’ ઉપર નથી પણ સં. ‘અ’
= પાણી શબ્દ છે.

‘અગમ’ નેવા શબ્દમાં ત્રીજી આવૃત્તિમાં એક-
સરખા સ્વરૂપના શબ્દોને એક જ મથાળે મૂકવામાં આવ્યા
હતા, એ ભૂલ આ આવૃત્તિમાં સમજું છું કે સરતચૂકથી
રહી ગઈ હશે, કે નકે એવા થોડા અપવાદે અન્યત્ર એવા
એક સ્વરૂપના શબ્દોને પ્રાયઃ અલગ અલગ મથાળે
નોંધ્યા છે.

‘અગમ’ શબ્દના અગમ, આગમિક, આગમ, અગમિ
એવાં ચાર સ્વરૂપ એક જ મથાળે નોંધાયાં છે; આમાંનો
પહેલો ‘અગમ્ય’ ના અર્થનો [સં.] તરીકે નોંધ્યો છે.
આક્રીના તદ્દલ ગણી એનાં સં. મૂળ આપ્યાં છે. પરંતુ
રિયલિટી પે ચારે સ્વરૂપ જ છે. ‘અગમ’ તો ‘અગમ્ય’
એવો અર્થ હોય ત્યારે પણ એ તદ્દલ છે. ‘અગમ’ એવો
સંસ્કૃત તત્સમ છે જ; પણ ત્યાં કાંઈ અર્થ ‘અગમ્ય’ ઇદિ-
યાતીત’ એવો અર્થ થતો જ નથી; ‘ત્યાં તો ચાલવા અશ-
કત’ એવો અર્થ થાય છે. ઉપરાંત ‘અગ’ ના જે અર્થ તે
એના છે.

અકરણી [સં.]; અતિક્રશ [સં.]; અપૂજ [સં.],
‘અપ્રક-(ગ) ૮’ માં સં. હોઈ ‘અપ્રગટ’ પણ સં. દરે;
અભિલાષા [સં.]; અરવલી (લી) [સં.]; અલી [સં.]-
ભમરે; અશાત (-તા) [સં.]; સૂતકના અર્થમાં
અશૌચ [સં.]; અસંત [સં.]; અસાવધ [સં.]; અહો-
નિશ [સં.]; અગિત [સં.]; અંતર [સં.]; આ
શબ્દોને સ્વરૂપસાદરથે સંસ્કૃત તત્સમ ગણી લેવામાં
આવ્યા છે. ગુજરાતીમાં ‘અપૂજ’ તો ‘સં. ‘અપૂજ્ય’
ઉપરથી છે. ‘અભિલાષ’ સં. માં પું. છે; ગુજરાતીમાં
નારીજાતિએ ‘આ’ સાથે વપરાય છે. ‘આડા પહાડ’
ને માટે ‘અરવલી’ (લી) નો અર્થ એને તરફથી મળેલું
નામ છે; સંસ્કૃત સાથે એને કાંઈ સંબંધ જ નથી.
‘અસંત’ ને પ્રા. કહ્યો હોત તો નલત. ‘અહોનિશ’
તો ‘અદર્શિશ’ ને રથાને ‘અહોરાત્ર’ ની સામ્યતા
(analogy) થી ગુજરાતીમાં ઉભા થયેલી સંધિવાળો
છે વગેરે. . .

‘અગત્ય’ ને માટે સ. અગતી લખ્યો છે. શબ્દ ‘સંબંધ’
સાચો છે. પણ વિકાસ બુદ્ધી રીતે મળ્યો છે. સંસ્કૃતમાં
‘અગતિ’ ની ત્રીજી વિકલ્પિતવું એક વચન અમળ્યા થાય
છે. તે વપરાતાં હોય તો ‘આ’ ચાલ્યો ગયો છે અને પૂર્ણ
ચ-વાળો ‘અગત્ય’ શબ્દ આપણે માટે નારી જાતિમાં રહ્યો
છે. ‘અધોર’ ને ‘અનસં. ધોર’ કહ્યો છે. સંબંધ સાચો
છે; પરંતુ ‘અધોર’ ‘અર્થોપ’ નેવા શબ્દોમાં ‘અ’
પૂર્વગ સં. ‘આ’ ઉપસર્ગથી આવ્યો છે. ‘આ=ચારે
બાજુથી’ તેથી ‘પૂજા’ એવો અર્થ મળ્યો છે. બેશક,
સં. માં ‘આધોર’ અને ‘અલેપ’ શબ્દ નથી પ્રયોગ્યેલા.

‘અશ્વેસર’ નો અર્થ યોધી આગતિમાં પણ સુધર્મો
નથી. એનો અર્થ ‘શણ્ણારેલું’ અન્યર (?) થતો નથી.
સંપાદકએ અર્થ સામે શંકા મૂકી છે એ વાળખી છે.
એનો અર્થ ‘મુંદર અશ્વેસર’ થાય છે. એમાં ‘અલ’
દ્રવિડી શબ્દ + ફેર (સં ફેર) એ શબ્દ છે. ‘અશ્વેસર’
નેવા શબ્દમાં ‘અશ’ આ રીતે મળ્યો છે, એનો અર્થ
મુંદર છે. અન્ન+દલ્લ મુંદર વપરાય, તેથી ‘વરણાગિરો.’

‘અખિલાય’ = વિ. (કા.) જુઓ અખિલાય’
આ પ્રમાણે કાશમાં નોંધાયેલો છે. ‘અખિલાય’ શબ્દ
કાર્યના આરંભમાં ગોર તથા વસવામાં વગેરેને અપાતી
થઈ, નાજિયેર, ખારેક, વગેરેની બક્ષિસ માટે વપરાય જ છે.
કાર્યાવાડમાં ‘અખિલાય’ કદી વપરાતો નથી. ‘અખિલ-
યારુ શું રહી ગયું છે?’ એમ શ્દિપ્રયોગો બહુતો છે.
એ અર્ક કે શ્દિપ્રયોગમાં શબ્દનો વાસ્તવ્ય સાચો ગયો
હોય છે. આ શ્દિપ્રયોગથી સ્પષ્ટ તો એ થાય છે કે કાંઈ
કાર્ય બાકી રહી ગયું છે એ કરવાને માટે સામે
માણસ રોકાયેલો છે; એ અસલ્ય કે અણગમતું બનતાં
વક્તા સામાને. એ ઉક્તિદ્વારા કાંઈ બાકી ન રહેતાં
ચાલ્યા જવાનું કહે છે. આ વિશે પૂર્વે ‘હિદિપ્રકાશ’ માં
એક સંભાવના આપી હતી. શબ્દ સં. માં અસ્તિતાવાચક
(અ + હનિત + આચરક) — પ્રા. & અસ્તિતાવાચક — અપ
& અસ્તિતાવાચક આ બંધાય છે. ચોર કે ધાંડપાડુ આવ્યા
હોય, ભૂંટ ચલાવી ચાલ્યા જતા હોય તેમાંનો કોઈ પાછો
આવે ત્યારે ઉપરની ઉક્તિ હોય: ‘એવો કયો આકાર
ખોઘા વિનાનો બાકી રહ્યો છે, તે પાછો આવ્યો છે?’
‘અખિલાય’, શબ્દને માટે જોડણિકાશમાં સં. અસ્ત-વાચન

મૂળ તરીકે આપાયો છે એ સ્વાભાવિક શબ્દ છે; 'અખણિ-
વાડુ' માં એવી કોઇ સંભાવના નથી.

આ નવી ચોથી આગતિમાં વ્યુત્પત્તિ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ અંગ પિના શબ્દકોશ અધુરો જ રહે છે. વ્યુત્પત્તિઓ આપવા પાછળ અચાગ પરિશ્રમ લેવામાં આવ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. આ વિષય ભાષાઓના કૃત્રિમ વિકાસનો બહોળો પરિચય માગી લે છે. પરિચયની ઉણપ 'અ' ના નીચેના શબ્દોમાં જણાઇ આવે છે.

અકરાનિયું-અતિક્રાંત; અકરુ-અજ્ઞાતોક્ત (?); અકારુ-
સં. અકારક (?), પ્રા. અકારણ; અકારણું-અ+કારણ (?); અકક-
સ. અકક-પ્રા. અકક (?); અખ (-ખખ) ૩-અ+ખડ
(?) ; અખોડ-સં. અજોડ (?); અખોવન-સં. અજ્યવન; અખ (અ) ૫-સં. અવટ (?), પ્રા. અવટ; અખડ+અખડ ૨૧૦ (?)
કે સં. અજ્ઞાતવિજ્ઞ, પ્રા. અજ્ઞાતવિજ્ઞ (?); અખાત-સં. અખ (?);
અગિયર-પ્રા. અગર (?); અખડ-સં. અખડ (?); અખડ-
સં. અપ્રાપ્ત (?); અખપચું-અખ+પોચું (?); અખાનક-હિ.
અ+ખાનક (?); અખો-અ+મં. નહ (?); અખોડો-દે.
અજ્ઞાતિય (?); અખડું-દે. અખ (?); અખડું-સં. અખડ (?);
અખડ-સં. અખડ (?); અખડું-૨) દે. અખડ (?);
(૪) પ્રા. અખડ, સં. અખડ (?); અખડ-મં. અખડ, પ્રા.
અખડો-જંગલ પરથી (?); અખડી-મં. સં. અખડી;
અખડી(-અ) સં. અખડી (?), પ્રા. અખડ; અખખ-દે.
અખખ=કોષ (?); અખખિયું-દે. અખખ=કોષ (?);
અખસાર-સં. અખસાર (?); અખડું-અખ+તદ, પ્રા. તદ;
અખડીથી [-પુ]-પ્રા. અખડ=અખડ પરથી (?); અખડ
(-ગ)-દે. અખખ=અખખ; અખખ-સં. અખખ (?);
અખડું-અખ+અખ+સં. અખડ, પ્રા. અખડ
પરથી (?); અખવાયું-સં. અખ+વાયક (?); અખડું-
મં. અખ+પૂર્ણ (?); અખખ-અખ+તોચ (?); અખખ-
મં. અખખ=અખખ; અખખ-સં. અખખ; અખખ-સં. અખખ;
અખ-સં. અખખ (?); અખખ-અખખ; અખખ-૧૫
૮-૨)-સં. અખડ; અખડી-મં. સં. અખડ (?); અખખ-
મં. અખખ = માંસ; અખખ-અખ+ખોડું (?); કે સં.
અખખ (?); અખખ-સં. અખખ (?); અખખ-સં. અખખ;
અખ (?); અખખ-સં. અખખ (?); અખખ-સં. અખખ;
અખખ-અખ+અખખ; અખખ (અ) -દે. અખખ=અખખ (?);

અખખ-સં. અખખ પરથી (?); અખખ-સં.
અખખ-અખખ; અખખ-સં. અખખ; અખખ-અખખ
પરથી (?); વગેરે.

અખ કયાંય શંકા છે તેવાં સ્થળોમાં સંપાદક તર-
ફથી જ (?) પ્રત્યક્ષ મૂકવામાં આવેલ છે. એક રીતે
એ પ્રામાણિકતા વખાણવા લાયક છે. પણ 'શબ્દકોશ'
જેવા માર્ગદર્શક ગ્રંથમાં ફેર ફેર (?) પ્રત્યક્ષ મૂકવાં
એ પ્રામાણિકતાને બદલે 'અજ્ઞાન'નાં સૂચક થઇ પડે.
'શબ્દકોશ' એ કોઇ પ્રયોગદર્શક વસ્તુ નથી કે જેમાં
'આમ પણ થાય ને આમ પણ થાય' યા 'આમ પણ
હોય ને આમ પણ હોય' એમ અખ અખ કહેવામાં આવે.
આવાં સ્થળોમાં મોન એ વધુ કિતાવલ વસ્તુ છે. આપણે
ઉપરના 'અ' માંના શબ્દ તપસિયે તો એમાં ખાસ
કરી ત્રણ સ્થિતિ વ્યક્ત થાય છે:

- (૧) સિદ્ધ છતાં શંકામાં મૂકવાની
- (૨) અસિદ્ધ છતાં સિદ્ધ તરીકે મૂકવાની
- (૩) અસિદ્ધ અને શંકામાં મૂકવાની

આમાંથી પહેલા વિકાસમાં નીચેના શબ્દો આવે છે:

'અકારણું' ના સામે 'અ+કારણ' બરોબર છે. એ રીતે
'અખ (-ખખ) ૩' નો 'અ+ખડ' સાથે સંબંધ. જે
ઉમેરવાયું છે તે અનુક્રમે અખખખ અને 'અખખ',
'અખખ' માટે 'અખખ' બરોબર છે. 'અગિયર' માટે
પ્રા. 'અગર' બરોબર છે; વ્યત્પત્તિ પછી 'અગિયર'
થયો છે. 'અખડ' અને 'અખડ' એક માટે પ્રા. અખડ,
સં. અખખ વાંચી શકે એવો છે 'અખડ' માટે સં. અપ્રાપ્ત
બરોબર છે. 'અખખ' માટે 'દે. અખખ' છે તે સં. અખ
ખખ સાથે સંબંધ છે. સીંચવાના સાધનમાંથી દોરડા-
વાચક બની ગયો છે. 'અખડ' નો સંબંધ સં. 'અખડ'
સાથે છે જ. ન્યાયની પરિભાષામાંથી આ શબ્દ મળ્યો છે.
'અખ' માટે 'સં. અખ' બરોબર છે. 'અખ' માટે
'દે. અખ' = અખ છે. (૪) પ્રા. અખ નો સંબંધ પણ
સ્પષ્ટ છે. 'અખખ' અને 'અખખ' માટે દે. અખ-
ખખ=કોષ યોગ્ય છે. 'અખસાર' માટે 'સં. અખસાર' યોગ્ય
છે. 'અખખ' માટે સં. અખખ વિશે શંકાની જરૂર નથી.
'અખખવાયું' માટે સં. અખખવાયક એટલું સુધારી લેવું.
'અખ' માટે એ પ્રમાણે 'અખ-પૂર્ણ' એમ સુધારી
લેવું. 'અખખ' માટે સં. અખખ યોગ્ય જ છે. 'અખખ'

‘સં. અન્યન્મનસ’ એમ કરી લેવું; ‘ક’ પ્રત્યયની જરૂર નથી. ‘અને’ નું એ રીતે સં. અન્યસ્મિન્ કરી લેવું ‘અન્યોદય’ ની શંકા નિરર્થક છે; ત્યાં ‘સં. અમુક’ ની જરૂર નથી. ‘અભયો’ એમ ‘સં. અમય’ ની શંકા જરૂરી નથી; ‘અમય’ એમ સુધારી લેવું. ‘અધપ’ સામે ‘સં. અલ્પ’ કરી લેવું. ‘અવધ’ માટે ‘સં. અવનિષ્ઠ’ યોગ્ય છે. ‘અંટવાવું’ માટે ‘આટો’ ચાલી શકે એમ છે.

બીજા વિભાગમાં નીચેના શબ્દ છે :

‘અકરાતિય’ માટે ‘આક્રાંત’ કરી લેવું; ‘અખોવન’ માટે ‘અણવ-વન્ત’ જેવો કાર્ધ સંસ્કૃત શબ્દ જ નથી; ‘અણવ + વન’ જ યોગ્ય છે. ‘અગણી’ માટે સં. અગ્ની નિરર્થક છે; મૂળ પ્રાપ્ત નથી. ‘અતક’ માટે ‘સં. અર્ત + સ્વાધે’ ‘ક’ યોગ્ય થશે. ‘અથાક (-ગ)’; ‘અથાક’ માટે ‘સં. અસ્તાષ - એ ઉપરથી દેવ માનેગ્રો ‘અભય’ બેસાવે છે. ‘અનાડી’ માટે ‘સં. અન્યાય-નૃતિક’ નોધે એમ મને જણાયું છે. ‘અનાવલા’ ક્ષાલણ ‘અનાવળ’ મામના ઉપરથી થયા છે, ‘અનાવલ’ એવું સંસ્કૃતીકરણ હકામું છે; ‘સં. અન્ન + વન’ નો સંબંધ છે. ‘અપ(પ)ટ’ મા બીજા અર્થનો સંબંધ ‘સં. અમરુચ’ સાથે છે. અપહ્યા’ નો સંબંધ ‘અ + પલ માંસ’ સાથે સર્વથા હકમ નથી. ‘અપ્પ(પ)ટ’ માત્ર રવાનુકારી છે. ‘અહાલેક’ માટે ‘સં. અહો + અલ્પ’ એમ સુધારી લેવું.

ત્રીજા વિભાગમાં નીચેના શબ્દ છે :

‘અકટુ’, ‘અકટુ’, ‘અકક’, ‘અગકંઠગક’, ‘અગાત, અચપચુ’ (એ ‘અર્ધ + પચુ’ છે.), ‘અચાનક, અચો, અગ્રહ, અણુદ્રી (-ચી), અતરાપી, અદગુ’ (જે સં. અર્ધ + લક નો વિકાર છે), ‘અનોધુ’ (માં ‘અ + નોધુ’ થી સ્પષ્ટતા નથી. ‘અ’ તકારવાચક નથી. નોધુ = દે. નોક્ષ = નવીન એ અર્થ છે.) અપડી (જેનો સંબંધ સં. અમરુચ સાથે છે.), અહાડનું (સં. આ + મટ સાથે એકરૂપ છે.), અમથું (સં. આ + મિથ્યા), અધ્યા (-ધ્યો) (આ શબ્દ સં. દે. અયઃ પ્રો. હેલ્યો સન્નને માટે વપરાતો તેના ઉપરથી ઊતરી આવ્યો વધુ સંભવિત છે.)

વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ આપણે ત્યાં એક જ માત્ર પ્રચલત યથો છે તે સ્વ. નરસિંહરાય

દિવેદિયા, તરફથી. પરંતુ ગિદિશમાં તેમ જ હિંદમાં અન્ય પ્રાંતોમાં પણ મહત્વનું કાર્ય થયું છે. જીવન મ્લેકે મરાઠીભાષા ઉપર અને પ્રો. દર્નેરે ગુજરાતી ભાષા ઉપર, ઉપરાંત સ્વ. ડો. ટેરિસેટોરીએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ઉપર કર્યું છે. સ્વ. ડો. પિશવનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને સ્વ. ગાધગરનું પાલિ ઉપરનું પુસ્તક પણ મહત્વનાં છે. હિંદમાં ડો. સુતીલકુમાર ચેટરજીનું ‘બંગાળી ભાષાનાં મૂળ અને વિકાસ’ અને ડો. એસ. એમ. કપ્રેનું ‘કોંકણીનું બંધારણ’ પણ મહત્વનાં પુસ્તક છે. આ બંધાને વટાવી જાય તેવું અદ્યતન કાર્ય પ્રો. દર્નેરે ‘નેપાળી શબ્દકોશ’ છે. આ ગ્રંથોના સહારથી ધંધું કાર્ય સાધી શકાય એમ છે. ડો. બનારસી દાસનો ‘પંજાબી’ ઉપરનો ગ્રંથ, ડો. ત્ર્યંબકલાલ દવેનો ‘સોળામી સદીની ગુજરાતી’ નો ગ્રંથ વગેરે પણ મોજૂદ છે જ. મરાઠી ભાષાનો વ્યુત્પત્તિ કોશ પણ પ્રાપ્ત છે.

પ્રો. દર્નેરે ‘અંગીડી’ માટે સં. અભિષિખા, ‘અગાડી’ માટે સં. અગાર્ધ, ‘અગ (-ગુ) વૈ’, માટે સં. અગ્રેય, ‘અચ’ માટે સં. સ્કમ્બ ધાતુનો સંબંધ, ‘અચોપ’ માટે સં. આ + ભોપ વગેરે સ્વરૂપ છે. ‘અંકો’ ‘અંગુઠો’ માટે સં. અંગવલ સ્વરૂપ છે, જ્યારે દર્નેરે ‘અંગોચ્છા’ મૂલ્યે છે. ‘અગાડી’ માટે દર્નેરે અગાર્ધ કહે છે, પણ નોધે અગાર્ધ. વધારે હાડા ઊતરતાં મૂળોની વધારે અને વધારે નજીક જઈ શકાય. આમાં માત્ર કલ્પના કામ નથી આપતી; તલસ્પર્શી શાસ્ત્રીય ભાષાજ્ઞાન ખાસ અપેક્ષિત છે. દરેકને પૂર્ણ જ્ઞાન નથી જ હોતું, તેથી કેટલાંક સ્થાનોમાં મતભેદ તેમ જ વિકલ્પો પણ મળે. પણ શાસ્ત્રજ્ઞોના વિષયમાં આવાં મતભેદ અને વિકલ્પોનાં સ્થાન ઓછાં જ હોય છે.

પ

ઐથી આદ્યતિમાં ઉચ્ચારણો નોંધવોના પ્રયત્ન થયો છે : ખાસ કરી વિદ્યુત એ, ઐ, લઘુ પ્રયત્ન ‘ય’ અને ‘હ’ નું સ્વરિત ઉચ્ચારણ કહો કે ત્યાંનો તે તે મહા પ્રણિત સ્વર કહો. વિદ્યુત ઊચ્ચારણ નોંધતાં સંખ્યા બંધ રચે ‘અર્ધ્યાર્ધ’ ચિહ્ન મૂકવામાં આવ્યું છે. આટલો વિપુલ સ્થાનોમાં શંકા હોય એ જૂળ સુદેશીમાં મૂકી દે. લઘુ પ્રયત્ન વકાર અવધ (ધ,) આમ અવધ વિરામથી બતાવ્યો છે, જ્યારે ‘હ’ નું સ્વરિત ઉચ્ચારણ

વલ્લભીય ચિહ્ન (?) થી બતાવાયું છે. લઘુપ્રયત્ન 'અકાર' હવે ચિહ્ન (એમનું ચિહ્ન) થી બતાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, પણ એ તો 'કહેવું', 'રહેવું' જેવા માટે મર્યાદિત છે. ખટું જેનાં અહીં 'લઘુપ્રયત્ન અકાર' છે જ નહિ. લઘુપ્રયત્ન 'અ'નાં સ્થાન તો શબ્દોમાં અસ્વરિત 'અ'માં ખૂબ ખૂબ વ્યાપક છે. ક્યુપ રમારક પ્રયત્નની ત્રીજી અક્ષેપ પ્રયત્નમાં મારા 'Stress Accent in Modern Gujarati' એ મથાળાના લેખમાં આવી શાસ્ત્રીય સીમાંસા કરવામાં આવી છે. બેઝબોલના વિદ્વાન સંપાદકને એ લેખ બેઠે જવા વિનંતિ કરું છું. આપણે ત્યાં માત્ર 'અ' જ લઘુ પ્રયત્ન છે એમ નથી; 'ઇ' 'ઉ' 'એ' અને 'ઓ' પણ લઘુપ્રયત્ન છે. આ માત્ર Phonetics નાણીશાસ્ત્રની વિષય છે. માત્ર વ્યાકરણીઓને પણ કદાચ આ વાત સમજવી મુશ્કેલ પડે. પોચો અનુસ્વાર બતાવવા પોણું મીંડું (o) કૌંસમાં બતાવ્યું છે, જે 'આ' માં મળે છે, પણ 'ઇ' 'ઉ' માં તો દર્શન જ નથી થતાં. અગાઉ સંખ્યાબંધ વાર સૂચવ્યું છે કે આ પોચો અનુસ્વાર નથી, પણ છેક વેદકાળથી ચાલુ આવતું અનુનાસિક સ્વરિત ઉચ્ચારણ છે. પોચો અનુસ્વાર એ ભ્રમક સંજ્ઞાને 'શબ્દકોશ' જેવા શાસ્ત્ર-પ્રયત્નમાં ઉપયોગ અવશ્ય ખૂંચે. પ્રો. બ. ક. દિકાર તેમ જ મારા તરફથી શાસ્ત્રપ્રયત્નોમાં પૂર્ણ અનુસ્વાર માટે પોણું મીંડું અને અનુનાસિક માટે ચાલુ મિંડું જ પ્રયોજવું છે, આ વસ્તુ પણ સંપાદકશ્રીના ધ્યાનની બહાર ગઈ જણાય છે. વારુ, બલે પોણું મીંડું વપરાયું, પણ એ સર્વત્ર પ્રયોજવું નથી. ગુજરાતીમાં એકાદ બે અપવાદ સિવાય તદ્દલબ શબ્દોમાં આદિ, અંત કે મધ્યમાં પોણું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ જ છે. આ વસ્તુ કોશકારની નજર બહાર તો ન જ જવી બેઠે.

બેઝબોલના નિયમોના વિષયમાં આજે ખાસ કહેવાનું ન હોય. ધોરણ સામાન્ય રીતે વ્યાપક થઈ ચૂક્યાં છે. જે કેટલાક અપવાદ યા નિયમ-વિરુદ્ધનું આવી જવામાં છે તે તરફ વારંવાર ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે; દા. ત.

૧. નિરનુનાસિક 'ઇ-ઉ-ઈ-ઊ'ના જે કાંઈ ફેરફાર છે તે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. એથી બિનકુલ સંનુનાસિક દીર્ઘ ઈ-ઉ ની ઉચ્ચારણ-

માં નિરનુનાસિક 'ઇ-ઉ-ઈ-ઊ' જેવી જ રીતિ છેતાં સાધિત શબ્દોમાં કે મૂળભૂત શબ્દોમાંની અસ્વરિત દશામાં કદા ફેરફાર ઇષ્ટ નથી; જેમ કે- 'જુલુ'નું 'જુલાવું', પણ 'ખૂંચવું'નું 'ખૂંચાવું', 'ખીજવું'નું 'ખીજાવું'; પણ 'દીંચવું'નું 'દીંચાવું'.

અત્યાર સુધી સ્વરભારના તત્વને સમજવામાં થયેલી ગંભીર ગૃહલત્ન આ પરિણામ છે. નાકમાંથી બોલતો હોય કે નાકમાંથી ન બોલતો હોય- 'ઇ' કે 'ઉ' ની રીતિ એક સરખી જ છે.

૨. તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધ મૂળ પ્રમાણે કાંઈક રાખવી એમ સિદ્ધાંત છે. તેથી જ 'ધીણું'નું 'ધીણાવું' ને 'દીપણું'નું 'દીપાણું' વગેરેમાં 'ઇ' અવિરૂદ્ધ દીર્ઘ રાખ્યો છે. તો પછી 'જીવણું'નું 'જીવાણું' શા માટે ?

વસ્તુરિતિએ ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા પછી સાધિત શબ્દરિચિતિમાં ઉચ્ચારણનું એકસરખું ધોરણ છે, ત્યાં આવો કાંઈ અપવાદ કે પ્રત્યયવાદ ફેંકી શકતો જ નથી, અસ્તિત્વ જ ધરાવી શકતો નથી.

૩. મારી નજરમાં 'ઉચકો' શબ્દ આવ્યો, તે 'ઉચકો' હોવા બેઠ્યો. ધ્રુસ્વ સ્વરની પૂર્વ-નો સ્વર દીર્ઘ બેઠ્યો એવા નિયમ કયો છે. 'અ' ધ્રુસ્વ માટે 'ઊ' દીર્ઘ, પણ ત્યારે 'ઉચક'ની કવી રીતિ છે ? હિંદીમાં તો રપષ્ટ રીતે ઉચકા છે. વસ્તુરિતિએ બેઝબોલની પૂર્વતાને લીધે શુદ્ધતા જ મળી છે, જે પહેલી ક્રિતિમાંના કને ધ્રુસ્વ જ રાખે છે.

વસ્તુરિતિએ ગુજરાતી ભાષામાં—એવું જ હિંદી ભાષામાં પ્રણ-સામાન્ય રીતે હવે ધ્રુસ્વ જ મળી આવે છે. કલ્પના વગેરે એનાં ઉદાહરણ અણૂતિમાં છે. વિભક્તિના સ્વરોદિ પ્રત્યય લાગતાં હિંદીમાં અંત્યે સ્વરો દીર્ઘ હોય તે પણ ધ્રુસ્વ થઈ જાય છે. ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારણમાં આ જ રીતિ પ્રચલિત હોવા છતાં એવા દીર્ઘ રૂં ને દીર્ઘ જ રાખવાનું બેઝબોલમાં સ્વીકારાયું છે. અનાદિ દશામાં 'ફરિયો' 'કરિયો' એવી સ્વાભાવિક બેઝબોલ સ્વીકારી છતાં 'કરીએ' 'બોલીએ' એ વગેરે સર્વ-સામાન્ય ક્રિયાપદોમાં દીર્ઘ રૂં કારને જ પકડી રાખવામાં

આપ્યો છે. હિંદીમાં ત્યાં હ્રસ્વ ઇ જ છે. શુભરાતી ગળામાં આ હ્રસ્વ જ છે; એટલું જ નહિ એમાં 'નદી+એ' જેવી સ્થિતિ નથી, પણ 'હર+ધમે' જેવી સ્થિતિ જ છે, છતાં ઈર્ષ્યે અને એ રાખવામાં આવ્યા છે.

૪. યશુતિના વિષયમાં આજે એવી પરિસ્થિતિ છે કે નારીગતિના અકારાંત શબ્દો અને આસાર્થ બીજા પુરુષ એક વચનનાં રૂપો તેમજ લુપ્ત પ્રત્યયાંત ગણતાં સાતમી પિલકિતનાં મૂળ ૬ વાળાં રૂપોમાં એ લગભગ બુદ્ધાધિ ગદ્ય જેવી જાણે કે યદ્ય ગદ્ય છે; પણ હશુતિ તો આજે જોડણીમાં સ્થરિત દશાને બદલે રૂપેટ 'હ' કારથી બતાવવામાં આવે છે; દા. ત. વહાલો, વહાણ, ચહેરો. તો પણ કેટલાક શબ્દોમાં— ખાસ કરી સાર્વ-નામિક રૂપોમાં એ સર્વથા લખાતી-બતાવાતી નથી; દા. ત. મારું, તારું, ત્યારે, જ્યારે, ત્યાં, જ્યાં. આનો ઉકેલ થી. કાકા સાહેબે શરૂથી જ જોડણીકારાની પ્રસ્તાવનામાં માગ્યો છે. મારા તરફથી વિસર્ગનું સ્વચ્છ થયું છે. થી. કાકા સાહેબને એ પસંદ પડેલ છે. અને તેને માહિતી છે ત્યાં સુધી થી. મશરુવાળા પણ વિસર્ગનો પ્રમાદર કરે છે; દા. ત. વાઝો. વાઝુ, મારું, તારું, જ્યારે, ત્યારે, જ્યાં, ત્યાં, કે, રે, વગેરે. આનો પ્રમાદર કરવામાં આવે તો ભાષામાં આ શ્રુતિ સ્વાભાવિક વર્ણનમાં આવી રહે. ડૉ. સુનીલકુમાર ચેટરજી જેવા કમર્થ ભાષાશાસ્ત્રીએ અંગ્રેજી transliteration પદ્ધતિમાં આ જ ચિહ્ન હશુતિ માટે પ્રયોજ્યું છે, એ એમના Indo-Aryan and Hindi નાં ભાષણુ જેવાથી ૧૫૪ થશે.

વ્યક્તિગત શબ્દોની જોડણી અને વ્યુત્પત્તિનો પ્રશ્ન હજી બેભા જ છે. 'સમજ' જેવામાં સં. સંવૃષ્ટોન્ પ્રા. ઉવૃજ્ઞદ્ર સમુજ્ઞદ્ર જેવાં અવાંતર રૂપોથી 'જ' છે; અને 'સહમજ' લખાવું તેમાં એનો ખ્યાલ હતા જ. ભ્રમ+ધ્વે જેવાં વિચિત્ર મૂળ સ્વીકારતાં પણ 'જ' જ

આવે. 'અચ્યુ.' જેવા શબ્દના મૂળમાં 'વત્સ' ની સંભાવના કરવામાં આવી છે, જ્યાં મૂળ સં. જત્વત્ત્રા. અવચ્ચ-, વચ્ચ જેવાં છે. આ બધું જેવા જાણવાની દષ્ટિ કોણકારને માટે અનિવાર્ય છે. પ્રસ્તાવના (પ. ૮)માં લખ્યું છે કે "તત્સમ વ્યુત્પત્તિ ઉપરાંત જોડણી મૂળ શકી તે બધી તદ્દલવ વ્યુત્પત્તિ પણ આ વખતે સંધરી છે. તેમાં પ્રાકૃત રૂપો પણ દર્શાવ્યાં છે. તે વિષે એક વસ્તુ કહેવાની જરૂર છે. આમ દર્શાવેલાં પ્રાકૃત રૂપો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગમાં આવ્યાં હોય તે જ લેવાવું રાખ્યું છે; કસીને તે રજૂ કર્યાં નથી." વિદેશના અને આ દેશના સમર્થમાં સર્કર્મ ભાષાશાસ્ત્રીઓની આ અવલોકના છે. એ કલ્પના નથી, સ્વાભાવિક પિકાસક્રમ છે. આપણા સુધી આવવાને માટે અવાંતર ૩૫ અદ્ભુતઅદ્ભવ વર્ણન મળ્યું જ જોઈએ એવું નથી. વસ્તુસ્થિતિએ એ વર્ણન પણ હોય, પણ જેવામાં ન પણ આવ્યું હોય.

છતાં આ ભગીરથ પ્રયત્નને માટે જોડણીકારાના સંપાદક થી. મગનલાલ મ. દેસાઈને અભિનંદન આપ્યા વિના રહી શકાતું નથી. એમણે હજી છે કે "આખાપકા શબ્દો ઉપરાંત કોણનાં બીજાં અંગોમાં પણ સુધારા વધારા કરવામાં ખૂબ મદદ કરી શકે. આવી બધી મદદ આવકાર-પાત્ર થશે એ તો કહેવાનું હોય જ નહિ; અમે તે માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ." (પ્રસ્તા. પ. ૧૧) વિશેષ અભિનંદનીય વસ્તુ મને આ પણ લાગી છે. નંબી આગતિની તૈયારી વખતે મેં 'અકારના' બે નાના હપ્તા વ્યુત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ એકત્યા હતા તેનો સમાદર થયો હોત તો કોણ-માંની સંખ્યાબંધ અરુપજતા કલ્પ દર થઈ શકી પણ હોત. 'આવું' ને માટે સં. જ્ઞાદ ધાતું આપી, પણ અવાતું ના (ર) માટે સં. જ્ઞવિત, પ્રા. જ્ઞવિજ પરથી? જેવી કુકલ્પનાને તો અવકાશ ન જ રહેત. અમદાવાદમાં આ વિષયમાં કરી છૂટે એવાં જો વિદ્વાનો છે તેઓની મદદ માગવામાં આવે તો આ દેશનું જ કાર્ય હોઈ સદકાર અવશ્ય મળશે. એવી શ્રદ્ધા છે.

પંડિત જવાહરલાલ: એ રેખાચિત્રો

જવાહર સાથે ૩૦ વર્ષ

મૂળ અંગ્રેજી: આચાર્ય જે. બી. કિરપતાણી

અનુવાદક: શ્રી. પરમાનંદ

[પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના જન્મદિવસ ઉપર અનેક સામયિક પત્રોએ ખાસ આકેા કાઢ્યા હતા અને તેમાં અનેક વિદ્વાનો, વિચારકો તેમજ રાજકારણી પુરુષોએ પંડિતજીની ઉત્તમ ગુણ ગણવટ અને મુખ્યદેવતા વિષે પત્રોવાના પ્રયત્નો અને અનુભવો પ્રગટ કર્યા હતા. તે સર્વમાંથી જે દેખે આપણા તો રેખાચિત્રો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હતાં એક રેખાચિત્ર આચાર્ય કિરપતાણીજીનું 'આલેખેલું' છે અને બીજું શ્રી કમ્પ્યુ કિરપતાણીજીનું 'આલેખેલું' છે. ઉભય પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના અંગત પરિચયમાં આવેલા વ્યક્તિઓ છે અને પ્રત્યેક પંડિતજી વિષે પેલાના મન ઉપર પડેલા છાપને આગિદુખ ઉત્તરનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રસ્તુત બન્ને રેખાચિત્રો અનુક્રમે નીચે આપવામાં આવે છે.

તંત્રી]

પંડિત જવાહરલાલ સાથે મને ૩૦ વર્ષનો પરિચય છે. આપણા દેશની આ અર્થ મહત્વની અને અનેક તીવ્ર સંવેદનાથી ભરેલી મુદત હામિયાન અમે એકમેક સાથે અત્યંત નિકટ રહીને કામ કર્યું છે. તેમનો આજીવનકાલીન ઉદ્દેશ હું મુખ્યભાવે નિવાળી રહી છું તેમના નહેરુજીવનના પ્રારંભકાળમાં અમારે એકમેકને ખૂબ સાથે રહેવાનું ખતનું હતું. આનંદસભ્યનું ઉદાર આતિથ્ય માણવાનો લઢાવો મને અનકાર મળ્યો છે. એ વખતના મહાસભા તરીકામાં તેઓ ઉદાર લેખાતા હતા. અને જો કે મેં આપની નિયમસરણી અને આગેવાની નિરપવાદ રીતે સ્વીકારી હતી, તોપણ રેશનિયુરોમાં મારી ગણના એક અઘરાઈ જેવી લેખાતી હતી. આ કારણે અમારી વચ્ચેનો પ્રેમલાપ વધતો જતો હતો. તેમનો એક 'લુપકસદ્ધા જુરસો અને સરળ અને મોહક રીતખાત, જ્યાં આને જેમને એક પ્રકારની ઘૂલુપૂરક 'કેમિસના સ્વયંસેવકો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમના વિષેનું તેમનું મનપર અને આમ જાનતા વિષેની તેમની લાલણીઆ ખંડું મને ખૂબ ગમતું હતું. અને જે ઉમરાવ વર્ગમાંથી તેઓ અઘરા હતા તેમની પરંપરાગત તોચાઈથી તેઓ તદ્દન મુક્ત નહોતા એમ જતાં

પણ આમજનતા સાથે જે રીતે તેઓ હળીમળી જતા હતા તે કારણે તેમના પ્રત્યે હું આકર્ષાસી રહેતો હતો. એક વા ખીજ મુદ્દાઓ પરત્વે અવારનવાર અમારી વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ પડતો હતો એમ જતાં પણ બાપુજી પ્રત્યેની અમારી સમાન વફાદારી અમને એકમેક સાથે સંકળાયતા રાખતી હતી આને પણ મારા દિલમાં તેમના વિષે એ જ સદ્ભાવ કાયમ રહ્યો છે.

તેઓ કેમિસના પ્રમુખ હતા ને હામિયાન હું એ વાર કેમિસનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તેમની સાથે કામ કરવું એ એક પ્રકારનો લઢાવો હતો. તેઓ પદ્ધતિસર કામ કરવાવાળા, નિષ્ઠાવાન, અત્યંત પરિશ્રમશાળી અને સમજદાર કાર્ય કર્તા હતા. કેમિસના અધ્યક્ષમાં અને એ. આમ. મી.

સીના વહીવટમાં જેના જેના હું પરિચયમાં આવ્યો છું તે કેએસપ્રમુખો કરતાં ઘણા તથા તે સક્રિય રસ લેતા જે તેમને જેના અને જાણ્યા છે. જ્યારે પણ તેઓ અટકાવ્યાદમાં હોય ત્યારે તેઓ કેએસ કાર્યાલયમાં નિયમિત રીતે આવવાનું અને કામ કરવાનું કદી ચૂકતા નહિ અને એમ છતાં પણ કેએસના ચાલુ કામકાજમાં કે શિસ્તગત કાર્યવાહીમાં તેઓ કદી પણ અણધારતી રુખચગીરી કરતા નહિ.

એ તો જાણીતું છે કે સહજમાં ઉચ્ચેરાઇ જતું અને મિત્રજન ગુમાવવો એ તેમનો સ્વભાવ છે, પણ જેઓ તેમના હોંશ રખતના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા છે તેઓ એ પણ જાણે છે કે પોતાની બૂઝ માલુમ પડતાં તેઓ તુરત જ સુધરી શે છે. તેમનામાં ભારે ઉદાર હિત છે, અને ન્યાયશક્તિ પણ એટલી જ જાણતી છે. જ્યારે પોતે આવેશમાં આવી જઈને કાંઈક ખેડું કરી બેઠે છે એમ તેમને માલુમ પડે કે તુરત જ તે ભારે શીઠાકારક કબુલ કરે છે અને જો કે એવી જ બુદ્ધિ પાછું પુનરાવર્તન કરતાં તે અટકી જાય છે એમ નથી બનતું, એમ છતાં પણ એ વખતે તો તેઓ તુરત જ મારી માગવા સુધીની નમ્રતા દાખવે છે. પણ જ્યારે એક બાજુએ પોતાના અંગત આવેશ સંબંધે તેઓ આટલા ઉદારચરિત અને નમ્ર છે ત્યારે બીજી બાજુએ રાજકારણી નિયુક્તિમાં પોતાની બૂઝો ભાગ્યે જ કમૂઝ કરે છે. આનું કારણ એ પણ કારણ લંબવે છે કે એક માનવી તરીકે તે જેટલા સલામત અને જાણત છે તેટલા સમાન અને જાણત રાજકારણી પુરૂષ તરીકે તેઓ ન પણ હોય. બાપુ અને જ્વાહર વચ્ચે આ એક મોટા નકાત છે બાપુ પોતાની બૂઝો કમૂઝ તો કરતા હતા એટલું જ નહિ પણ તે બૂઝીને હિમાલય જેવી મોટી કમ્પતા હતા. આમ છતાં પણ, એક રાજકારણી પુરૂષ તરીકે જ્વાહરની જે કોટિ છે તે કરતાં એક માનવી તરીકેની તેમની ક્રિષ્ટિ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની છે એ હકિકત પણ તેમના યુગ પહેલે જ છે, જો કે બાપુની માકકે તેઓ જેટલા સરસ માનવી છે તેટલા સરસ જો રાજકારણી પુરૂષ હોત તો દેશને ખરેખર અચ્છિન હાથ થત.

જય પર્વ સુધી અમે અમદાવાદનગરના કિલ્લામાં સાથે પૂરવાયા હતા. તેમના જેવો આવેશપ્રસવણ

સ્વભાવવાળો, સતત પ્રવૃત્તિશીલ આદતવાળો અને રાજકારણી જીવનના ક્ષેત્રમાં સ્થોભથી સતત ટેવાયેલા માણસ જેલમાં ખૂબ ઉદાસ પ્રકૃતિનો અને વાતવાતમાં ઉચ્ચેરાઇ જાય તેવો જ બની બેસે એમ કોઈને પણ સ્વાભાવિક રીતે કલ્પના આવે. પણ તમા સમીક્ષાને જ્વાહરલાલ એકદમ અને બહુ સરસ રીતે અનુભવ થઈ ગયા હતા. ખરી રીતે એ હિંદુસ્તાની બંધિયાગ દીવાસો અંદર જે ગમગીનીભર્યું વાતાવરણ અનુભવોચર થતું હતું તે ગમગીનીનો ભાર તેમની હાજરીથી ઉચ્ચેરા ખૂબ હળવો થયો હતો અને તેમનો સહવંસ અમારો ઉદાસ કટખી રાખવામાં બહુ મદદરૂપ બનતો હતો. તે અમારી મંજીનો આત્મા હતા. બૌદ્ધિક તેમ જ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ સારી રીતે શેકાયલા રહેતા હતા. અમારી આ ફરજિયાત પરહેજમાંથી તેમના રસવૈવિધ્ય અને માણસપૂર્ણતાને લીધે અમને ખૂબ જળ મળતું હતું. જો કે તેમના વિપુલ વાંધાને કોઈ રીતે નહોતી, એમ છતાં પણ અમારી ચાલુ વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેઓ રસપૂર્વક ભાગ લેતા. ગાયકાદમાં તેઓ ખૂબ જ રસ ધરાવતા હતા અને પાક શાસ્ત્રને લગતી પોતાની કુણળતા જેનો ઉપયોગ મોટે ભાગે ઇંડા તળાસમા આવતો તે વિષે પણ પોતે મગજ રહેતા હતા. તેમનો સહવાસ સદા આહ્લાદક જાતો અને એક બહાદુર સ્વથી તરફે તેઓ સૌ કોઈના પ્રેરણાસ્ત્રોત બનતા.

તેઓ એક બાળક માકકે હરી શકે છે અને તેમને અતુલક્ષીને હોય એવી મરોક્કિત બાક કંઈ પણ મરોક્કિતો આનંદતેઓ અનુભવી શકે છે અને તેની કમ્પ હરી શકે છે. પણ આપણને વીધતી મરોક્કિત આપણામાં જ કેટલા લક્ષી શકે છે? તેઓ દેખામાં ખૂબ આવેશપ્રસવણ હોવા છતાં હાલમાં ભારે ધીરજવાળા-કદાચ વધારે પડતી ધીરજવાળા છે. તેમનું વિચાર નિરૂપણ સધારણ રીતે એકાન્તવાદી હોય છે. આ એકાન્તવાદીપણું તેમની ઉદારતાભરી સહિષ્ણુતાને હાંપી દે છે તેવી જ રીતે તેમનાં અવાનવાર પ્રગટ થતું આવેશમય વર્તન અને ગંપુકત રાજકારણીઓ અંદર રહેલી નરનારા જે ઘણી વખત નમ્રતામાં પરિણમેલી હોય છે તે નરમાગને આવી શકે છે. જો તેમનામાં થોડી સરખી પણ મગજની ન હોય તો તે નવાઇ જેવું જ માણસ કારણ કે નમો

સુખલેખમાં ઉઝરેલ છે અને લોકોની પ્રશંસા પણ માનવીના મગજને ભભોળી મૂકે છે.

ત્રીજા વર્ગ પહેલાં પણ તેઓ આજે છે તેવાજ લગભગ હતા-મોટાકર છતાં મગરથી, લોકશાસનવાદી છતાં આપણુ, વિચારમાં અણુનમ, આચારમાં સદ્ગુણ વાળી શકાય એવા નવા વિચારપ્રવાહોને એકદમ ઝીલી શકે-ધારણ કરી શકે-એવું તેમનું માનસ છે અને નવા ખ્યાલો અને યુગો તેમના ચિત્તને બહુ સહેલાઈથી આવરી લે છે.

હાલનાં વર્ગો દરમિયાન બે વિચારપ્રવાહો વેગપૂર્વક વધી રહ્યા હતા-યુરોપમાં સમાજવાદ અને દિગ્દરાનમાં ગાંધીવાદ. પોતાના રૂપરંગ મુજબ તેઓ બંનેના બોમ્બ યથા પડ્યા હતા વિચારમાં સમાજવાદના અને આચારમાં ગાંધીવાદના, બંને પ્રવાહો નવા હતા અને બંને ભારે વેગવાન હતા. એ બંનેનો તેઓ કેંઈ કાંઈ સમન્વય કરી શક્યા નહોતા અને આજે પણ તેઓ કોઈ સમન્વય તેઓ સ્વીકારી શક્યા નથી સિવાય કે તેઓ ખરી રીતે જાને વાદ્યી અમુક અંશે ચ્લુન થયા છે. આમ આપણા વિચારપ્રવાહોને ઝીલવાની શક્તિનો અનિરૂદ્ધ તેમના માટે લાભમાં પણ પરિણમે છે અને ગેદલાખમાં પણ પરિણમે છે. એક બાબત આ વિશિષ્ટતાને લીધે તેઓ હંમેશાં જાણ અને અંચલ રહે છે, નવા આદિમનોને ઝીલતા નથી છે અને એ રીતે જુદા જુદા વર્ગના લોકોના કિંમતી છત્તામાં સફળ નીપડે છે. બીજા બાબતે તેમનાં વાણી અને વર્તન એક પ્રકારની અનિશ્ચિતતાથી અર્પિત બને છે અને આ અનિશ્ચિતતા અસરકારક કાર્ય નીપજાવવાની આડે આવે છે. તેમને હેમફ્રેટ સથે સરખાવવામાં આવેલ છે તેમાં કશું નસાઈ પામવા બેઠું નથી.

તે એક સન્નિવિગ્ન છે. બીજા ધણીખરા રાજકારણી પુરોગામાં અપવાદપૂર્વક એવા જવાહર મેલી મુસલમાનીયો તબક્કા પર છે. તે કદી કોઈનું બૂઝું કરતા નથી, કોઈ વિશે પેરબુદિ એવના નથી તેમજ કદી પણ પીઠ પાછળ ધા કરતા નથી. કમનસીબે ગાણસતી પરખ કરનામાં તેઓ જોઈએ તેટલા કુળજ નથી, તેથી મિત્રોની તેમની પચ્છત્વી હંમેશાં જોઈએ તેટલી સારી નથી હોતી. તેમના વિશ્વાસ અને પ્રેમને સંડોવણી કોઈ યામ શકે છે. પ્રુદામત તેમને ગમે છે, અને એ રાજાવાદિક છે કારણ કે તે પ્રુદામત

પાછળ અમુક અંશે ખરા દિલ્લો આદર પણ હોય છે. બાપુ પણ કદાચ પ્રુદામતના ભોગ બનતા હતા, પણ બાપુ પ્રુદામતભોગને આરંભારં જોઈ શકતા હતા ત્યારે જવાહરલાલમાં એ શક્તિ છે નહિ. ભોંઠવામાં ઉપર ઉપરની ચળવળ હોય અને વૈદિક અમકાર હોય- ખાસ કરીને પાશ્ચાત્ય દેશના-તેનાથી એ સરેને અંબલ જાય છે. એ આચર્યજનક છે કે જે બીજાને અશ્વિ દેવામાં કુશળ છે તે પોતે જ બીજાથી આમ સહેલાઈથી અંબલ શકે છે. અમેરિકાના 'ટાઇમ ન્યુસ મેગેઝીન'માં તેમનું એક રેખાચિત્ર આપવામાં આવ્યું હતું તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે "આજે દિશ્વીમાં પરદેશી સત્તાઓનાં વર્ગો થાણાં નજાર્યા છે તે વસાહતખર્જ જવાહરલાલના ધણા ખા નિકરવતી" મિત્રો હોય છે...તેમના ચિત્રે પાટનગરમાં આજે તો એમ બોલાય છે કે હંમેશાં કશું નાં સરકારી વર્તુળમાં શિદ્ધિય યુનિવર્સિટીની ડીપ્રીને અશ્વિ રાત્ર્ય કંતાં પણ આજે વધારે પસંદગી આપવામાં આવે છે," આ વાચીને મને ભારે રમુજ પડી.

પરિત જવાહરલાલ આપણા મહાઅભાવ છે. એક રીતે આ અનિવાર્ય છે. લોકોને તેમનામાં શ્રદ્ધા છે અને બાપુ તેમને ચાહતા હતા. અને તેમનામાં ખૂબ વિશ્વાસ રાખતા હતા. તેઓ દુનિયાના દેશોમાં ખૂબ જાણીતા અને માનીતા હતા, અને ત્યારે, આપણામાંનો કોઈ એક પશિમના લોકોની પ્રશંસા પ્રાપ્ત છે ત્યારે જેમને હજી તાજેતરમાં જ આઝાદી પ્રાપ્ત થઈ છે તેવા આપણે દિશ્વીએ એ પ્રાપ્તિથી જાદું મસકાઈ જઈએ છીએ. તેમની અસપ્રકાશક વિચારશ્રેણી જોઈને હાથમતી વર્ગોએ તેમનામાં વિશ્વાસ મૂક્યો; પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની તેમના આખા ઘડતરમાં જે ઘેરી જાયા પડી છે તે જોઈને અશ્વિએ તેમની ઉપર પ્રુદા બન્યા; સમાજવાદીઓને એમ લાગ્યું કે જવાહર લગભગ પોતામાંના જ એક છે. અને મુસલમાનીઓ, તેમની કાષ્ટકમપ્રાપ્તી કેટલી કિંમત છે તે જરાબર સમજ થયા હતા. અને આ રીતે તેમને અપ્રચાર્ય મૂકવામાં પરસ્પર રિષેષી સર્વ તરફએ સમાધાન અનુભવ્યું હતું. પણ તેઓ આપણા મહાઅભાવ છે તેથી એક રીતે હું રાજ છું તેમ બીજા રીતે નાણુય પ્રજા છું. કારણ કે તેમને એક ભગીરથ કાર્ય કરવાનું છે અને એ માટે કદાચ નિષ્કૃતાસલી પદ્ધતિની જરૂર નહિ હોય તેપણુ વળ-

હવેના માનવીની પોલાદી નિશ્ચયશક્તિની જરૂર તો છે જ.

કેટલાંક વર્ષ પહેલાં તેમણે અન્ન-નાશાભિધાનથી પોતાના વ્યક્તિત્વ વિશે 'મોડર્ન રીબ્યૂ'માં એક લેખ લખ્યો હતો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે "અમુક વસ્તુઓ અમુક સમયમાં થતી જ જોઈએ, પોતાને ન ગમે તે સાફ થઈ જવું જોઈએ અને નવેસરથી ખુંડું નિર્માણ થવું જોઈએ. આવી તેમની તીવ્ર કામના લોકશાસનની ધીમે કામ કરવાની પદ્ધતિને ભાગ્યે જ લાંબો વખત સહન કરી શકે તેમ છે. તેમના હાથમાં હાથેને સત્ત્વ ન આવે અને ફાતરાં આવે, પણ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે હાથમાં આવ્યું તેને વાળ્યા વિના તે જ પવાળાને બેસી શકે તેમ છે જ નહિ." પોતાના પૃથક્કરણને મળતું જ તેમનું આજનું ચરિત્ર હોત તો મને કેટલાં આનંદ થાત? કમનસીબે આજે તેઓ ચોતે જ બીજાની ઈચ્છાને જાત્રે કે નમતું આપી રહ્યા છે. જે તેમને પહેલાં નવોત્તર મળતું અને આજે પણ તેમને જે નથી મળતું તેવું કંઈ પણ તે સાફ કરી શક્યા નથી.

તેઓ પરદેશથી પુષ્કળ માન સન્માન પામ્યા પછી આવે છે. આપણે તેમને ચાહીએ છીએ અને તેમના વ્યક્તિત્વનો આવડો મોટો પ્રભાવ પરોક્ષ જોઈને ગર્વ અનુભવીએ છીએ પણ માન સન્ન નો અહાત્ર મેધ-ધન્યતા રંગ માફક લાગે વખત ટલો નથી. જગદર-લાલના ગૌરવના ખાન મુજા હિંદની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની નક્કર જમીનમાં નંખાયાં જોઈએ. તેમણે મોટે મોટે અને ભારે જહાડુરીથી પ્રગળે જે વચનો આપ્યાં છે તે વચનોનો મુજબ પૂરો અમલ થયો જોઈએ. આજના રાજ્યવદી-વટમાંથી જેવવવસ્થા અને લાંચરવતનો અન્ત આવશે જોઈએ; વ્યાપારી જીવનમાંથી કાળા જગરનો છેડો આવશે જોઈએ; અને સરકાર જે કંઈ છે તે કરવા માગે છે એવો પોકા વિશ્વાસ લોકોમાં ઉભો થયો જોઈએ. તેમને સરદાર જેવા શક્તિશાળી અને કંઠ્ય દેયાના સાથી મળ્યા છે. અને તેઓ બને મળીને જે કંઈ પણ થવાનું નથી એમ જાહેર જનતા માનવા લાગી છે, તે જરૂર પાર પાડી શકે તેમ છે. જગદરલાલનો આજ સુધીનો જૂનાકાળ બન્ધ છે. અને એટલું જ બન્ધ ભાગે, જે તેઓ સાધ્વને સિદ્ધ કરવામાં કૃતનિશ્ચયી અને તો, તેમના માટે મુશ્કેલ છે. એ કાષ્ટ સિદ્ધ કરવા માટે તેમને દીર્ઘ આયુષ્ય મળે! મારી તેમને અત્તરની અનેક શુભેચ્છાઓ છે.

જગદર એટલે

વિરોધી વૃત્તિઓના ચિત્રવિચિત્ર સંગમ

મૂળ અંગ્રેજ: શ્રી. કૃષ્ણ કિરપસાણી

અનુવાદક: શ્રી. પરમાત્મ

સુખી અને સમૃદ્ધ મુદ્દરવનમાંથી હિંદી રાજકારણના ક્ષેત્રના ધરમસના પ્રવાહમાં પડેલ જગદરલાલ નહેરુએ 'રેપ્રીઝન્ટે' તેને આજે ૩૦ વર્ષ થયા આઝ્યાં. એ વખતે જે આંધળું ચાહક લાગતું હતું, અથવા તો 'મેપફરીસનું' જલિલન દેખાતું હતું તેમાંથી આજે મુન્દર પરિણામ આપશે એવી તેમને ભાગ્યે જ હતી આવી દશો. આજે તો તેઓ લોકોના એક અપ્રતિમ આગેવાન છે અને (નીન પાણું) એકત્ર અને સંગઠિત થાય નહિ ત્યાં સુધી) હુનિવાના સૌથી વધારે ચરતીવાળા રાજ્યના મહા-અમાત્ય છે, એટલું જ નહિ પણ હુનિવાના સૌથી વધારે શક્તિશાળી રાષ્ટ્રના પ્રમુખે તેમનું ભારે જાનંદાર સન્માન કહ્યું છે, તેમ જ અમેરિકાના જાપાંઓએ 'એસિયાના સૌથી વધારે' આગળ પડતા 'રેપ્રીઝન્ટ' તરીકે તેમની ઉપર પ્રશસ્તિઓની ઝડી વરસાવી છે. ગાંધીજી પછી કોઈ પણ હિંદી આવા ભારે સન્માનને મેળવે છે. તેઓ કંઈ આજે એકાએક પ્રકાશમાં આવ્યા નથી, હિંદી આઝાદીની લડતમાં તેઓ જે જહાડુરીઓ ભાગ બળ્યો હતા તે કારણે પોતાના દેશસાત્તો દિવસમાં તો તેમની કંઈ કાળથી પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી જ હતી. તેઓ હિંદના મહાઅમાત્ય થયા તેના કંઈ કાળ પહેલાં પશ્ચિમના લોકો પણ તેમના વિશે સન્માન ધરાવતા થયા હતા. ખરી રીતે તો જ્યારે ૧૯૧૭ માં તેમને આ મહાન અધિકાર સ્વીકારવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રજાની આ પસંદગી અનિર્વાચ્ય હતી એમ હિંદમાં તેમ જ અન્નપ્ર એકસરખો મત પ્રવર્તતો હતો. આ પસંદગી કેમ અનિર્વાચ્ય બની ચૂકી હતી? જે પહેલે નથી સરકારી રચનામાં તેમને પોતાના આગેવાન તરીકે પસંદ કર્યા હતા તે પછીના તે વખતે તેઓ કદી સર્વસત્તાધીશ રવામી ન હતા તેમ જ આજે પણ નથી. એ વાત ખરી છે કે ગાંધીજીએ તેમને પોતાના વારસ તરીકે જાહેર કર્યા હતા. અને બીજી પછી માનવો માફક

આ આગતમાં પણ ગાંધીજીની ઇચ્છા પ્રમતી પસંદગીમાં કમ્યુનિસ્ટ અને હતી પણ સાથે સાથે એ પણ જળ્યાન-વનું નેહએ કે ગાંધીજીની આ પસંદગીમાં તો પ્રમતી પસંદગી જ પ્રતિબિંબિત થઈ રહી હતી.

આ પસંદગીનું રહસ્ય શું છે? આ એક એવા આગેવાનનો કિસ્સો છે કે જે પોતાના પક્ષનું નિર્ણય કરી સિવાય તેની ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. અને નાજી કારણી દર્શિદાસમાં આ કંઈ સાધારણ થતો નથી. આનો પુત્રાએ તો કદાચ કેમિસ્ટપાર્ટીનું જે ચિત્રવિચિત્ર સ્વરૂપ છે અને હિંદી પ્રમતીનું જે નિલક્ષ્ય માનસ છે તેમાંથી જ મળી શકે તેમ છે. બે કેમિસ્ટ ઉપર મૂકીનાદીએનું સ્વામીય હોત, અથવા તો મજૂર-વર્ગનું પ્રભુત્વ દોત તો નહીં નાજી જ્યાં છે ત્યાં કદી ન હોત. વળી કેમિસ્ટના વિરોધીએ વળ્યું છે તે મુજબ કેમિસ્ટને કમિસ્ટ (સર્વ) સત્તા જેમાં કેન્દ્રિત થઈ છે તેવી હોત, અથવા તો હિંદુત્વના પ્રાધાન્યથી ઉપક્રાંતિ હોત તો પણ નહીં આજના સ્થાને ન હોત. તેવી જ રીતે પશ્ચિમના આપણા દેશમાં કમિસ્ટો આપણા વિરોધી કમિસ્ટ હો છે તે મુજબ આપણે બંધેબર અધ્યાત્મ-વાદી કે ગાંધીવાદી હોત તો પણ આ સ્થાને મટે જવાહરની પસંદગી થવા પામત નહિ. સત્ય હકીકત એમ છે કે આપણે આર્થિક, નૈતિક તેમ બૌદ્ધિક બંધી બાળોમાં એક પ્રકારની અનિશ્ચિત મનોદાશામદી પસાર થઈ રહ્યા છીએ; આપણા રૂઢિગત બાણી અને આપણામાં હોજના નવા વિચારો તે જ ભાવનાઓ, આપણાં રચાપિત હિતો અને આપણામાં જન્મેલી અવનવી આકાંક્ષાઓ બંને વચ્ચે અચિત્ત યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, અને આપણી નિર્ણય-શક્તિ જડાત બની ગઈ છે. હિંદી ભાવિના ચાલી રહેલા આ ચર્ચા-ચર્ચા નાટકના તખ્તા ઉપર નહીં મટે અનિવાર્યપણે બારે બહારીલો બાજુ જળવાયું નિર્માણ થઈ હતું.

આપણને ક્યા પ્રકારની આર્થિક અથવા તો સામાજિક રચના નેહએ છીએ તે આગતમાં આપણે વિદીએ મનથી ઝું નહીં કરી શક્યા નથી. આપણે ગાંધીજીને પામતી માફક ચાહતા આવ્યા છીએ અને અચકાતાં અચકાતાં તેમને અનુસરતા આવ્યા છીએ. આપણે દિલમાં તેમના મટે બારે આદર અને અકિતબંધ

છે. પણ નેહએ પ્રમાણમાં આપણે તેમનું કહેવું માનીએ છીએ તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણે તેમના વિચારોથી ઉન્મુખ બનીને ચાલીએ છીએ. આપણે હિંસાને ધિક્કારીએ છીએ અને સાથે સાથે આપણા લશ્કરના પરાક્રમેની ક્યાએ સાંભળતાં શેમાંય અનુભવીએ છીએ. આપણે ગામડાંએ પ્રત્યે ઉડી સહાનુભૂતિ હોવાનો ઘણો કરીએ છીએ અને તેમના સહવાસથી હંમેશા દૂર ભાગીએ છીએ. આપણે બુદ્ધિજીવી ભવ્યતાનાં ગુણગાન કરતાં યાકતા નથી અને વર્તમાન ઉપરનાં તે જ ભૂતકાળનાં બંધનો સામે બળવો પોકારીએ છીએ. આપણે લોહશાસનના સિદ્ધાન્તને માન્ય કરીએ છીએ, અને એમ છતાં આપણે સ્વભાવથી વીરપૂરક છીએ અને અધ્યાસથી બીગને દખાવીને ચાલીએ છીએ. આપણે મારિયનું બહુમાન કરીએ છીએ અને સત્તાની પૂજા કરીએ છીએ. આપણે પશ્ચિમના પ્રભાવ સામે આદેશ કરીએ છીએ અને તેનો સ્પર્શ યતાં પુશ્કિત બનીએ છીએ. આપણું જે આપણામાં વિચારો અને વળણોનું પરસ્પરવિરોધી સ્વરૂપ નજર પડે છે તે સમજીપૂરકના દંભનું પરિણામ છે એમ નથી, પણ તે વિલક્ષ્ય સ્વરૂપ આપણા ચિત્તના કહોળાણનું, માન-સિક્કો ગોળાણનું, અસ્પષ્ટ વિચારણાનું, અનુભાષક છે. નહીં મટે આપણા દિલમાં જે પ્રેમ અને આદરભાવ છે તેનું મોટા ભાગે એ કારણ છે કે તેમના ગૂઢ વ્યક્તિત્વમાં ઉપર જળ્યાવેશ પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓનો સમન્વય સાધવાની આપણી મનોદાશામત પ્રતિબિંબિત થઈ રહી છે એવું આપણને ઝોણ ઝોણ લાગ્યા કરે છે. આપણી સામે એક મુન્દર, સાદસચર, ઉમરાવ કુટુંબનો નવજવાન હતો; તેમની નસોમાં આજણોનું ફેલીયે પેદીએનું લોહી વહેતું હતું અને તેમના પ્રાણમાં ક્ષત્રિઓનું સત્ત હતું. જેની લેહો જન્મથી કમળોરી કંઠા હતા એવા સિંહાસનારૂઢ વખતના એક નર્મીકો આપણી નજર સામે આમજનતાની ચાલનાઓમાં ભાગીદાર બનવા મટે પોતાના સર્વ અધિકાર અને ભોગોપભોગની સગવડોનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યો હતો. હેરો અને કેમિસ્ટની શોભાસ્વ બનેલ નરકિસિન જીવાન સાબરમતીના ચંચે પોતાનું સર્વસ્વ ધરી રહ્યો હતો. આ એક અર્થિક હિંન હતો.

પ્રમત્યે તેને આરંધ્ય દેવતાના સ્થાને સ્થાપ્યો અને જવાહર પોતાની યોગ્યતા પુરતાર કરી આપી. તેમને

આદે નામના પૂર્વક જે લાભ લેજવવાનો હતો તે મારે આપશ્યક સર્વ શુભે તેમનામાં હતા. તેમનામાં શ્રદ્ધા હતી, વિશ્વ હતું. વકાદારી હતી અને જે મારે આપણું હિંદીઓના દિવસમાં અત્યંત આગ્રહ હોવા છે તેવું હવે પ્રતિષ્ઠા શીક પણ તેમનામાં હતું. સામે સામે તેમનામાં જેવું બહિષ્કાર બીલેનું હતું અને ગાંધીજીના ગાંધી અનુયાયીઓથી તેમના જુદા પાડી શકાય એવું-અને એમ છતાં પણ જેમ સુખાગના સંબંધમાં બન્યું તેમ ગાંધીજી સાથે અથામજીમાં આવે તે હદ સુધીનું નહિ એવું-તેમનામાં વિશિષ્ટ બ્યારિય અને મૌલિક વિચારસામર્થ્ય હતું. ગાંધીજીના નેત્રે તેઓ તેજસ્વી હોવા છતાં તેમની પોતાની આસપાસ પણ એક પ્રકારનું આભામંડળ હતું. પોતાના શુભચિત્તો જુદા પડ્યા જેવું તેમનામાં બુદ્ધિમય હતું અને તેને અનુસરવા જેવું તેમનામાં શાણપણ હતું. આ એક એવા પ્રકારનું મૌલિક વજીય હતું કે જે પોતાના દેશના બુદ્ધિશાળી જુવાન-વર્ગના સર્વસામાન્ય વળણ સાથે સર્વાંશ મળતું આવતું હતું નમની રેખાઓ, હૃદયથી લોકશાસનવાદી, પ્રતી-તિથી સમાજવાદી, લાગણીઓથી રાષ્ટ્રવાદી અને ભાવનાથી એક વિશ્વવાદી રાજ્યવાદનું. રાષ્ટ્ર સેવનાર-નહેરુના આવા જનુવાનું, અસ્થિતનું આદર્શનું રાષ્ટ્રની સીમા ઓળંગીને પંદરેશમાં ફેલાયેલું હતું.

રાષ્ટ્રવાદી મંડળીઓમાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોનું નહેરુ મિત્રસંસ્થાન બન્યા હતા. મુકીવાદીઓને જે કે તેમનામાં નિશ્ચય નહોતો, એમ છતાં પણ તેમનાથી તેઓ હાંડતા નહોતા, કારણ કે તેમની સમાજવાદી મંડળીઓ હોવા છતાં અત્યંતથી તેઓ ઉદારમતવાદી હતા. વળી ગાંધીજી દંથી પ્રતિબુદ્ધ મતઓ તેઓ અચારનવાર રજૂ કરતા તો પણ ગાંધીજીએ નહેરુ પ્રત્યે ઉદાર ભાવથી અને કામગીરીથી જોતા, કારણ કે ગાંધીજી પ્રત્યેની તેમની નિહાની ગાંધીજીએને પૂરેપૂરી આત્મી હતી. સમાજવાદીઓ એમ માનીને મધકાંપ હતા કે જે કે તેમનું દિવસ બન્યું હતું એમ છતાં પણ તેમનું મરતક તો સમાજવાદ ત જ જ રહેલું હતું. સાંસ્કૃતિક પણ તેમના તરફ ઉદારતા દાખવવા હતા, કારણ કે જે કે તેઓ સહવાસી નહોતા, એમ છતાં પણ તેઓ સુદૃઢ પણ કમીસ્ટ ગદના નિરોધી હતા અને તેમનું આ-તરરાષ્ટ્રીય વળણ સામ્યવાદીઓને પ્રતિબુદ્ધ નહોતું. લાગણીપરવાણ લોકો તેમના

ઉનામનમયા આગ્રહથી ઉપર પારી જતા હતા. બુદ્ધિ-વાદીઓને તેમની તટસ્થ અને પ્રતાપતા વિચારસરણી ખૂબ મળતી હતી. સમાજમાં અચરચાન ઘરાવતી સમાજશિક્ષા દીનાનખાઓમાં તેમની આસપાસ પંતળીઓની આકે ધૂમ્મા કરતી હતી અને બહાર જતા ઉપર લોકોનાં બેઠે-ટાંમાં તેમના મુખારિનું દર્શન પામનાં આનંદવેશમાં બની જતાં હતાં. અને જન્યકારનો પુરસાદ વસતવાનું હતાં.

તેમના શુભેચ્છકોની એમ ફરિયાદ છે કે પોતાની સત્તા પાકેપાકે મુપ્રતિષ્ઠિત થાય એવા દાદા સત્તાનો જવાબદારીને લોભ નથી. તેમણે ન કહી શકાય એવી લોક-પ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી, પણ એના પ્રમાણમાં કેવિસતી સંસ્થા ઉપર તેમણે જેમનું પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. લાગણી માણસો તેમના પ્રશંસક હતા, પણ તેમની લાગણી જ કાંઈ તેમના અનુયાયી હતા. નેતા તરફ તેમણે દાવજી આપી છે, એ કરતાં તેઓ વધારે દારવાતાં આપ્યા છે. ગાંધીજી જીવતા હતા ત્યારે તો કેટલા અંશે આ અનિવાર્ય હતું. ગાંધીજીની અસાધ્યતા આત્મશક્તિને સૌ કોઈની આત્મશક્તિને આપરી લીધી હતી. ગાંધીજીના પોતાના અન્ય સાથીઓ કે જેમણે રાજકારણના ક્ષેત્રમાં વધારે લાંબી મુદતની સેવા આપી હતી, અને જેઓ ગાંધીજીના વિચારો પ્રત્યે વધારે ઊંડી નિશા ધરાવતા હતા, તેમના બદલે ગાંધીજીએ જવાબદારી પોતાના વારસ તરફ પસંદ કર્યાં તે જવાબદારી બ્યક્તિજન અસાધ્યતાને લોકોનું મન તરફ અને અસ્થિત અને બુદ્ધિના અનુપમ શુભોને જ આભારી છે. જેમાં ફક્તની રચાને પણ સંભાળના થઈ ન શકે એવું તેમનું વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય, તેમની ઉદાર સહાનુભૂતિ, તેમના વિચારોની અચાર વિશાળતા તેમજ ઉદારતા અને કોઈ પણ રાજકારણી કે સામગ્રિક મંડળી સાથે આત્મપ્રેમ બની જવાથી દર રહેવાની આજ પ્રતિ-આ વિશિષ્ટ શુભોએ જનતામાં તેમના વિશે એવી પ્રતીતિ નિર્માણ કરી હતી કે આવી વિરાટ અને વિશિષ્ટ પ્રતિબુદ્ધિ હિત તેમના હથમાં સદા સાંદ્રસપ્રાપ્ત રહેશે.

તેમની સિદ્ધિઓનાં વખાણ કરવા કે તેમની બુદ્ધિઓ નિં આનુભવ મિત્રવચો એ હતું વધારે પડતું વધુ છે. તેમણે પણ કહ્યું છે અને વળી અહીં પડતું વધુ છે. રાષ્ટ્રની સમસ્યાઓ એટલી મુશ્કેલી છે અને એટલી

નટિસ છે કે એ બંધીનો આ દુંધા વખતમાં ઉકેલ આવી જ્યો એવી આશા રાખવી તે કેવળ માંગણી જ છે. ન્યાયી અને જ્વાળાની સમાવેશના ઉભી કરવાની જે આશા તેમણે લોકોને આપી છે, તે બધું સરખું હતું તે પછી પાર પડતાં થયું વખત લાગશે. આ દશમેવાન જે કે આજે પછી તેઓ હિંદના અત્યંત આદરણીય અને લોકપ્રિય અન્ય નેતા છે એમ છતાં પણ તેમની લોકપ્રિયતા પાછળ પ્રાર્થનાઓ જે તીવ્ર રીતમાં અનુભવવામાં આવે છે તે એ સરખો જાય છે. આજે પછી તેમની આસપાસ પ્રાર્થનાઓ રાજ્યોમાં ફરી વળે છે એમ છતાં પણ એ લોકોને અચ્છાનાં તત્ત્વો દલે અમિશ્ચિન નથી રહ્યાં. તેમનામાં જે ઔદિક નરમાય (intellectual flexibility) છે તેને લીધે સર્વ વર્ગના લોકો તેમને આજ સુધી ચાલી રહ્યા છે તે ઔદિક નરમાયની વિશ્લેષણતા એ છે કે તેના લીધે જ લોકોમાં શ્રદ્ધા અને હિંસા યથા થઈ શકતાં નથી અને એ શ્રદ્ધા અને હિંસા વિના બહાદુરી ભરેલું કાર્ય-પણ સાર્વજનિક પરાક્રમ શક્ય બનતું નથી. તેઓ શબ્દોનું સાચું મૂલ્ય આંકવામાં ખાતર કરાળ પૂરક છે અને તેથી તેમને પછી જાન થયું હોયું જોઈએ કે જે આત્મવિશ્વાસની મજાકને લીધે તેમનાં આગળનાં લખાણો અને પ્રવચનો હારે એમ કહાર લાગતાં હતાં તે આત્મવિશ્વાસની મજાકથી આજનાં લેખ અને પ્રવચનો વચ્ચે બન્યાં છે. જે ગાંધીજી જીવતા રહ્યા હોત તો જ્વાહરલાલનું કાર્ય વધારે સરળ બન્યું હોત. તેમની સમગ્ર શબ્દોય કાર્યકીર્તિ દરમિયાન તેમણે ગાંધીજી પાસેથી જળ મેળવ્યું હતું અને ગાંધીજીએ નક્કી કરી બૂદ્ધિસરતાને તેઓ અનુસરતા હતા. ગાંધીજીમાં ખારે સર્વનશીલ પ્રતિભા હતી, ગાંધીજી એક લગ્ન લિંગી હતા, જેમના રૂપો એક સંધારણ કારીગર મદાન કળ કાર બની જતો હતો. પછી એ મોટું દુર્ભાગ્ય છે કે જે નવી મહેલાના ઉભી કરવાની હતી તેના પાયા પછી પૂરેલા નખાણ જલ તે પહેલાં નિર્ધારિતમાં ગાંધીજીને આપણી પાસેથી અંદરની લીધા છે. આમલીએ આપણે કદવના કરી હતી તે કરતા પણ થયી વધારે સમયમાં પેદા કરી જ. જ્યારે ગાંધીજીની વાણીમાં એકાં રાજ્યપણ અને નૈનિક પ્રતિભાની આપણને અત્યંત આનંદવદના હતી તેવા સમયે એ વાણી સંભળે મારે મૂલ્ય થઈ ગઈ છે, અને હિંદના દિવસમાં જુદામાં જુદી દોષકીર્તિ એકલા દાયે સંભળે કરવાનું જ્વાહરલાલના બાળે આપ્યું છે.

તેમના હિંસા વિશે તો કહી શકે હતા જ નહિ, અને તેમણે સામે ઉમેરી દોષકીર્તિના સામનો પણ પૂરી બહાદુરીપૂર્વક કર્યો છે. પણ હજી તેમને દોષકીર્તિના પાર ઉતારવાનું બાકી છે અને લોકોની અનેક આશાઓને પાર પાડવાની છે. તેમણે આજ સુધીમાં અનેક સાધનાઓ કરી છે અને એમ છતાં હજી તેમને એક સાધના કરવાની બાકી છે અને તે એ છે કે ક્યારે ઉદાર થયું અને ક્યારે કાક-નિષ્કર થયું, ક્યારે નમનું આપવું અને ક્યારે ચોક્કસ બળતને મક્કનપણે વળગી રહેવું-આ નિષ્ણતા તેમણે હજી સાધવાની છે. ગાંધીજીની નાજકારણી પ્રતિભાનું આ જ ખર્ચ રહ્યું હતું. આજે એ વખત છે કે જ્યારે જ્વાહરની મહત્તાની ખરી ક્યોલી થઈ રહી છે. આજે એ સમય આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે માનવીમદનાના એક નવા શિખરને તેમણે પહોંચવાનું છે. દિવસમાં આપણે ઘણી વાર નેપું છે કે સત્તાપ્રાપ્તિ જેટલી સહેલી છે તેટલા તેના અમર સહેલા નથી. ગાંધીજીએ જ્વાહર વતી પ્રજાને જે વચન આપ્યું છે. જે આશા આપી છે તે પાર પાડવામાં જ્વાહરલાલ એ સફળતા પ્રાપ્ત કરશે તો તેમની ગણના હિંદના દિવસમાં અશોક અને અકબરની હજીમાં કરવામાં આવશે.

આ અંકના મુખ્ય રચીત ચિત્રના નિર્માતા
ચિત્રકાર શ્રી. શોભાશાસ્ત્રી શાહ

કનુ દેસાઈની કલાકૃતિઓ

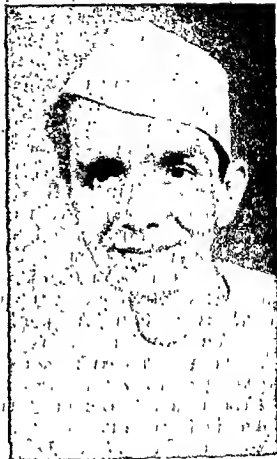
મૂળ લેખક: ડૉ. જ્યોત્સ એન. કચીન્સ

અનુવાદક: શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળ

[આ લેખમાં કળાકાર શ્રી. કનુ દેસાઈનાં કેટલાંક ચિત્રોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એ વિવેચનનું હાર્દ સ્વયંસેવકે પ્રદણ્ન થઈ શકે એ હેતુથી તેમનાં કેટલાંક ચિત્રો ઉપરથી હાઈટલ બ્લોક્સ તૈયાર કરાવીને આ અંકમાં રંગીન ચિત્રની પાછળ તેમજ ખીલ અને ગ્રીલ આઈ પેઇન્ટ ઉપર છાપવામાં આવ્યા છે. જેમ છતાં આ લેખમાં ઉલ્લેખાયેલા બધાં ચિત્રો આખી શરૂઆત નથી એ માટે અમે દિલ્લેગીર છીએ. છતાંયેલા ચિત્રોને આપાયેલા સંખ્યાંક આ લેખમાંના સંખ્યાંકોને મળતો સંખ્યા છે એથી તે તે ચિત્રને લગતું વિવેચન વાંચકો સહેલાઈથી સમજી શકે. તમને]

ઈ.સ.૧૯૧૧ના પ્રખ્યાત શિલ્પકાર જ્યે. વુ નોસ્ટ્રીની કહેવે, કે ચાલીસ વર્ષ સુધીમાં કોઈ મનુષ્ય કંઈ નવચૂકા જેવું કરી બનાવે તો તેણે પોતાની આત્મકથા લખી નાખવી જોઈએ એ પ્રમાણે કનુ દેસાઈને ૧૯૪૭ માં ચાલીસ વર્ષ થયા. તેથી તેમણે પછી ખીલે અથવા કોઈ પાત્રે તેમના જીવનની નોંધ મૂકવી જોઈએ. મને પૂછે તો હું તેમના આંતરજીવનની હકીકત માનું, તેમણે કલાકારશ્ય કેવી રીતે વિકસાવ્યું તે લખાવું અને ખાસ તો તેમનું સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય-આકર્ષન અને બૌદ્ધિક દૃઢતા કેવી રીતે તેમણે પ્રાપ્ત કરી કે જેને લઈને તે આજના જાતજાતના વાપરામાંના-મોડન-બનવામાંથી-જન્મી શક્યા. આજે હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ કલાકાર 'મોડર્ન' કેમ યજી ગયો તે કહેવું સહેલ છે, પણ કેટલાક કેમ ન બન્યા, ખાસ કરી કનુ દેસાઈ જેવા આર્ટીસ્ટ, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તેમણે કરેલાં અનેક સુંદર ચિત્રોમાંથી થોડાં પર વિચાર કરીને આપણે થોડું ઘણું સમજી શકીએ, પરંતુ તેમનું પોતાનું સમ્બંધિત તે પોતે જ આપે તો જ બધાં ઉપયુક્ત બને.

કલાકારની દૃઢતા કે ઉચ્ચ-વશાવટો પરિચય તેણે પસંદ કરેલા વિષયોની કક્ષા ઉપરથી, અને પછી તેના નિરૂપણશક્તિ પરથી મળી રહે છે. આ રંગકર ગ્રંથમાં એકે ચિત્રપટ્ટ એવું નથી કે જે માત્ર આંખોના વિષય હોય અથવા ફેક્ટેક હોય. નં. ૧ તું એક સાદું ચિત્ર જુઓ. કલાકારે તેનું નામ 'ગ્રીન માધુરી'

સમ્યું છે. આવી વસ્તુ માટે ઘણાં વાસના, પ્રેમ ને સામગ્રીનો અભાવ સાત્તા. જાણે વિહ્વળ કરનાર તારન-વિકતા ચિત્રા આગે વિષય લેવાય જ નહિ. ચિત્રનું પાત્ર નીચી નજર રાખી બેઠેલ છે ચહેરા કે નાંચોના અંગેનું દર્શન થતું નથી. તે પોતાના સંગીતના તાલમાં લીન છે. તેના જોણાંમાં દગેલા તંબૂરામાં ચીરતું કોઈ પ્રેમમહિત્તવું પદ જાણ રહ્યું હશે. આ ચિત્રના પાત્ર ઉપરની ચૂંચતી ગળીઓ વસંતના વાયુનું મધુર સ્પર્શ કરે છે.

બીજા સંગીતચિત્ર નં. ૨ તું નામ 'દેવ ગાન' છે. તેમાં કનુ દેસાઈનું મૂળ રહસ્ય પછી પ્રગટ થાય છે. એ રહસ્ય એટલે વજીવી ન શકાય એવી સત્ય કથાનું ઉચ્ચારણ-ખડું પ્રત્યક્ષ નિરૂપણ. શીકૃત્ય એક માત્રે એટલી 'દીન-ગન' વહેતી મુરલી ધૂનમસ્ત બની બંધની રવા છે, અને તેમની મિત્રતાસ્વરૂપ રાંધા તેમની પીઠ પાછળ જ છે.

કલાની સફળતાથી અને જાંઘી માનસિકવિચારણાથી ચિત્રકારે તેનું મુખ કૃષ્ણથી ઉજાડી બાલુ પર રાખ્યું છે. તે પાંચ સ્વરસમાધિમાં છે. હવામાં અને આત્મામાં સંગીત બ્યારે બ્યાપી જાય છે ત્યારે સંગીતકાર ગૌણ બની જાય છે.

દિવ્ય ગાન મનુષ્યને બ્યારે ઉચ્ચમાયમાં એટલે કે સર્વ આત્માઓને એકરસ કરતા પરમાત્મસ્વરૂપમાં લીન કરે છે, ત્યારે અહંકારનો લય યાય છે. રાષ્ટ્રાનાં નેત્રો તૃપ્તિ-પૂર્ણ છે. તેના મોં પર સૌંદર્યને ઘટે એટલી ઉદાસીની છાંટ છે, કારણ કે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત વચ્ચેના ભેદનું તેને લાન છે. આ સુંદર ચિત્રમાં બીજું પાત્ર કૃષ્ણની માનીતી ગાય છે. અડીં વેલુ-જોષાજ એક સ્વરૂપ છે. આ સુંદર ગાયના મોં પર ઘણી વાર પ્રાણીઓ પર દેખાતી સાદી લાવમયતા અને સંગીતનું આકર્ષણ તેની ઉચી કરેલી ડોકથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ લોકાત્મ-સુરાવલ્લિમાં મગ્ન બનેલ અંતર ખડારની લાવ-સૃષ્ટિમાં ભાગ લેવા ઉપરના જડની ડાળીઓ ચોતરફના પવનમાં આમ તેમ ફરકતી આંદોલન ઉપજાવે છે. યુજ્જ-રાતની હોનહાર મુનિવસિંદીમાં એક વધુ ઉપયોગી ચર્ચા-લેખ મટે પૂર્વ અને પશ્ચિમના ચિત્રોમાં ગાયનું આલેખન સચનાયોગ્ય ગણ્યારે. તેમાં પ્રાચીન અને અર્ચાચીન ચિત્રોને પણ સ્થાન હોવું જોઈશે, તે સાથે પશ્ચિમના પ્રદેશની માંસમુશુશા અને પર્વના જળધાપી અનુકંપાથી ઉભા થના જનિભેદોનું માનસિકલેખણ પણ બતાવવું જોઈ. .

સંગીતની સાથે નૃત્ય પણ જન્મે છે. રંગ અને તાલ એક જ વિશ્વજીજ્ઞાના બે જુદા જુદા પ્રકારો છે. સ્વરમાં તાલ અને લયમાં પણ તાલ. સંગીતનાવનનો ચિત્રકાર નૃત્યસ્વરૂપોથી અલગ રહી શક્યો નથી. કનુ દેસાઇમાં નૃત્યચિત્રો પાછળ હું તેમના મનોલાભોની એક ભૂમિકા જોઉં છું. એ ભૂમિકા આખા ભારતવર્ષની સર્વસાધારણ છે અને તે એ કે ખડારના મર્મજન-singificance ને-ઉચ્ચ બતાવી અતઃ જગતમાં લઇ જવી.

આ ભૂમિકાઓને ક્રમ બતાવનારાં ચિત્રો, ખાસ વ્યવસ્થાપર્વક એક પછી એક એમ મૂક્યાં નથી. ભૂજળની જુદી જુદી ભૂરચના માટે કાળક્રમ વગર ચાલે નહિ, પણ માનસિક ભૂમિકાઓ તો કાળહિન હોય છે. અલંકારિક વાણીથી એ સમજાવી શકાય નહિ. જુનીના ગોળા પર એક પછી એક ચર બધાયા તે ત્રાત અડીં

લાયુ થતી નથી. અડીં તો જીવનના તળમાં વખતોવખત મંથનો મથાવતી એક બીજી અક્ષરો ઝીંજતી ચેતના-સૃષ્ટિમાં કામ લેવાનું છે.

ગરખાનુ-ચી, કનુ દેસાઇનું એક બીજું ચિત્ર છે તો ભૂતજ ઉપર, પણ પૂરપૂરું ભૂમિ-પર નથી. મૂંઝેરી સર્વ સુંદરીઓ એક જડતી જ્યોત્સ્ના આસપાસ ઘૂમી રહી છે, પણ તેઓ એ દેખાતી જ્યોતને નમી રહી નથી. તેમના અંતરમાં તો એ જ્યોતથી સ્થવાતી જગદંબાની પ્રતિમા છે. ભૂમિ પર્વનાં નૃસીમાં બીજું નં. ૮ નું 'મધૂર નૃત્ય' છે. અડીં વળી માનવતા અને માનવેતરતાનું સુંદર સંમિશ્રણ છે. નાચતી યુવતીના વાળમાં પીંજનું આસપાસ તેની એકાનું સ્વયં છે.

'અજ નૃત્ય' વળી બે ધૂમતી સ્ત્રી અને દોઢ વગાડ-નરની તાલજદ એકતાના રજૂ કરે છે. પાછળની બીંત પરનાં ત્રિવિધ ચિત્રાંકનો રાજદયાની અને મોગસ સમયનું સ્મરણ કરાવે છે.

નં. ૯ નું ચિત્ર રચનાકીશય અને ભાવદર્શનનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમુનો છે. એક યુવતી, તાલ અને સંગીતની મસ્તીમાં પૂરેગે ધૂમે છે. પાછળની બેઠક પર ત્રણ સંગીતકારો તેના પ્રેરણજ છે. બેઠકની આગલી બાલુ પર હાંપીની હારનાં ચિત્રો તાલમાં પૂર્તિ કરે છે. નર્મજીની વેલુદા અપ્રતિમ સુંદરતાનો નમુનો છે. આવાં બીજાં ઘણાં ચિત્રો છે. પરંતુ ખાજીનાં ચિત્રો ભાગ્યવંતને માટે જાને સમજવાનો આનંદ રહેવા હજી છે.

નં. ૩ નું 'અર્જુન નૃત્ય' આપણને અદર ઉઠાવે છે અને કયાના પ્રદેશમાં પ્રથમ જાય છે. ભારતનો આ ભડકીર નૃત્યના તાલમાં ભાન ભૂલી રહ્યો છે. કલાકારે તેનો તાલજદ મરોડ અને ગતિચ્છલન ચાતુરી પ્રતીતિકારક રીતે દર્શાવ્યાં છે. આખી ચિત્રોજ્જનામાંથી જ્યોતેલી એક પણ દેખા નથી. ખાસ નોંધપાત્ર વસ્તુ એ છે કે આ ચિત્ર વૈશ્વવસંપ્રદાયના પાત્રનું છે. નટ્યજને તેમાં જગા ન દોષ. છતાં ચાંબરાની કુંબી ઉપર નૃત્યના અધિરેખના નટરાજની નાનીસી પ્રતિમાએ સ્થાન જમાવ્યું છે. આથી કદાચ અર્જુનની તાકાતનો વિષ્ણુ કલાસત્તમી જોડે મુકાબલો થતો હોય એવું લાગે છે.

'જંગી' ગ્રંથના આગળના પાનામાં છે. નદિ જેવી રંગછાંટ પણ રેખાની લીલા બતાવતું આ ચિત્ર

ઉચ્ચ દેવનિસંકેતની સપાટી પર આપણને ચડાવે છે. કૃષ્ણ બંસી વગાડે છે. રામા નામે છે. રામ અને તાલનો સંપૂર્ણ મેળ નામો છે. આમ પ્રકૃતિપુરુષના શ્વેત અને વાદ્યોનું અદ્વૈત: પગદાષ્ટાએ બતાવતું જાણ્યિત પુરતકના પ્રારંભમાં નજરે પડે છે. એનું નામ “રાધાકૃષ્ણ” જાણી જોઈને નથી રખાયું. કારણ કે આંખની નજરે લાલે એ પાત્ર હોય-પણ તે એકોત્તો અદ્વૈત-ભાવ બતાવવા-આ અનાદિ, અનન્ત જોડીતું એક સ્વયંવા-વિચાર, લય અને નૃત્યની એકાકી રજૂ કરવા-તેનું નામ “દ્વૈતાદ્વૈત” રાખ્યું છે. (Two into one) આ વિવેચન પુરું કરતા પહેલાં કનુ દેસાઈનાં નૃમય ચિત્રોની સામે તેમનાં દેહલાંક સ્થિતિરત્નભ્ય લાખનાનાં ચિત્રોની આલોચના કરવા હું ઇચ્છું છું.

નં ૫ નું ચિત્ર “એકાદી” કોઈ પણ જાતના માનસિક વિવાદ વગર મનુષ્યની ઉંડી નિરાશા દર્શાવે છે. ચિત્રના નામથી મનોદશાનો નિર્દેશ થાય છે. તેની અસર માટે જોનાર! કલ્પના પર છોડી દેવામાં આવ્યું છે. કનુ દેસાઈના યંત્રનાં આ ચિત્ર જોનાર એક અંગ્રેજ ચિત્ર-શાસ્ત્રી હશે તે જોઈને પણ એકાન્તવાસ ભાવે પડે છે. જતાં તેમના દેખાવમાં થોડી ઘણી દીલસોજ પણ છે. નિરાધાર સુવતીની જેમ વૃક્ષડાળો પણ એ નિરાશામાં ઢળી રહી છે. પણ જીની જેલકમાં કોઈ પણ પ્રકારનું હક્કન ચક્કન નથી અને ડાળીઓ આંખને ઉપર નીચે દોરે છે, અને એવા તણવનથી માનવમાત્રની દશાને વધુ ઘેરી બનાવે છે. અસર વધારવામાં જીની એટલણી પણ વિશેષ સધન બને છે. તેની રેખાઓ આંખ ને મેટી ઉલટી દિશામાં વૃક્ષ તરફ વાળે છે.

તાલમયતાના સાથ વગર સ્થિતિરત્નભ્યના સમજાવી મુશ્કેલ છે. અને ચિત્રરચનામાં સ્થિતિરત્નપદ્ધતાના અંકુશ વગર જીવનનું તાલમાન બેસર મેળ વિનાનું જાણી જાય છે. હું એમ કહેવા માગતો નથી કે કળાકાર સર્જન વખતે આવા બધા વિચારોને લગામ સોંપીને ચિત્રો કરે છે. મારી પૂછું ખાનરી છે કે મારી ભાવમયતા મારી કવિતા અને હંદના ઉદાય વખતે ને કંઈ કાવ્ય કરે છે તે પ્રમાણે તેને પણ અનુભવ થતો હશે.

એવી જ પછી જુદી વિચારચુષ્ટિરાણી કૃતિ નં. ૬ છે. તેને “શધા” નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેના

હાથ પાંચે હળવે પકડી ઢાળેલું; મોરખાં છ કડી દે છે કે તેનો પ્રીતમ પાસે નથી. અહીં બધી રેખાઓ તેના સુંદર આરોહઅવરોહમાં સ્થિરતા પામી ગઈ છે. માત્ર તેની સુંદરીના ભાવબીના રંગો જુદી જુદી જાભક આપી રહ્યા છે.

“હું અને હું” નામનું ચિત્ર એ અમર પ્રેમપાત્રોને જોડે બેઠેલાં બતાવે છે. પશ્ચિમમાં કે પશ્ચિમના સંસ્કાર-વાળી કળામાં આવા જોડાને કુવી રીતે રજૂ કરવામાં આવે તે કંઈ કહેવું. પડે એમ છે? છાપાઓમાં અને સીનેમાની જાહેરાતના બનાવો જોઈ હોય. દરેક વખતે અધીન બનતી સ્ત્રી આતુર નયને તર સામે જોઈ રહેતી દેખાય છે, પણ કનુ દેસાઈનાં ચિત્રો જાતીય તરની આધુનિક બિનસંસ્કૃત સ્વચાત્રી સંદર્ભે અપાધિત રહ્યાં છે. કૃષ્ણના સ્કંધ પર શ્વેતો ગ્રાધાનો હાથ તેને મેલત રાખે કંઈ છે પણ તેના બને હાથ તો તેની દિગ્ બંસીને જકડી રહ્યા છે અને તેમના બનેની દૃષ્ટિથી પર એવા કોઈ લાખમાં તેઓ મરાણ છે.

કનુ દેસાઈનાં ચિત્રોમાં જે અનેક કથા-ઉપકથાઓ આવે છે તે એક પછી એક જોતાં આનંદ થાય છે. પણ હવે છોડ એક ચિત્ર નં. ૭ “ધરતી અને આકાશ” ને પુરતકમાં પહેલું જ છે તેનાથી આ વિવેચન પૂરું કરીશ. “ધરતી અને આકાશ” જે શબ્દોથી જ તેના કોઈ પણ પ્રકારમાં ઉપર નિરાશા અવકાશ અને નીચે વિસ્તાર પામતી પૃથ્વીની કલ્પના સફર છે. પણ પશ્ચિમના પ્રાચીન દૃષ્ટાંતો માત્ર જમત અને સંપ્રિતના પોતાના વિચારોને રાજમાં બધા દેવી પાત્રો જે એમ કહી ચલ્યું. પાછળથી ધર્મ અને કળાના સ્વરૂપોને આધ્યાત્મિક ભાવો ગણવામાં આવ્યાં. તેમ અહીં ચિત્રકારે પુરાણનાં પાત્રોને પરંપરાની હો દેવ દેવીના રૂપમાં મેલકાયાં છે. તેમને આપણે વિશ્વ અને લક્ષ્મી પણ કહી શકીએ, અથવા જગત પિતા અને જગત્ સંજ્ઞા પણ કહી શકીએ. વળી મને આ ચિત્ર જોતાં બીજી કલ્પના સ્ફુરે છે. ચિત્રકારે ચિત્રના એ પાત્રોને ઘાસ પૃથ્વી કરીને આસે પાસે એક જ એક પર બતાવ્યા છે તેમનું ધ્યાન એકબીજામાં કે એકબીજાનાં દારી પર કરેલ નથી પણ હાથમાંના કમળમાં તેમની દાષ્ટ દોલો છે. આ કમળ તે તળાવડીમાં ઉગેલું કમળ નથી, પણ જીવન સર્વ પાંખડીએ ખીંચેલું હોય તેવો તે સંકેત છે. તેથી ચિત્રનું

બીજું નામ અર્ધનારીશ્વર આપી શકાય.

આ વિચરણુ પૂરું થયા આનંદુ છે એટલામાં કવુ દેસાઇનું રહસ્ય સ્થાપિત કરતા એ મુદ્દાઓ મનને ખરે આવે છે. કવુ દેસાઇથી લુહા જ સ્વેચ્છા ઉછરેલ નથી પેટીના એક હીરી કળાકાર મારી પામે પેતાનાં વીરચિત્ર લખને આત્મી. તેણે પુરાણી કથાઓનાં પાત્રોને પરંપરા છોડી નથી હમે રમૂ કર્યા હતાં તે મને ગમ્યાં, પણ તેના લોકજીવનનાં ચિત્રોનાં પ્રાણી અને માનવીને જે વિરૂપતા આપી હતી તેથી હું તેના આદર કરી શક્યો નહિ. હાલની (મોડર્નિટી) ચિત્રશૈલીથી દેવો અને જનતાનાં પાત્રો વેરા પહેરેલા દંબી અને હનરી ગણેલા લાગે છે. સ્વપ્ન અને અજરાક પણ નક્કી અને મદદરતી છવનને ઉત્કેરતાં લાગે છે. નથી તેમાં અંતરેત્રો કાંઈ પ્રકાશ, નથી કોઈ ઉચ્ચ છવનની આખી કે નથી કાંઈ તત્ત્વનું નિરૂપણ.

સાથે બીજી મુઠો વાદ આનંદો. ૧૭૭૧ ની સાલની ફરી જાપાણેસી જોન લેનીસની એક એપીકી રાખી આવી. તેનું નામ The Advancement and Representation of Modern Poetry (આધુનિક વર્તમાનો વિકાસ અને સંસ્કરણ) એની અસહ પ્રત એ 'એમેરિકાની લીટરરી ટ્રેઝરી ઓફ વેલેસ્ટી કાંપેજના પુસ્તકાલયમાં જોયેલી અને તે પર તેના માલિકની સહી આંખી ગાંઠીયા લખેલી તેથી હું મંત્ર-મુગ્ધ થયેલા. તે સહી હતી P. B Shelley. શેલીને જે વાંચપાચોગ્ય લખ્યું તે મારે માટે પણ યોગ્ય હોય જ. એટલે મેં ગમે તેમ કરી તેની એક પ્રત મેળવી. પણ તેમાં રણુ કરનામાં આવેલી અસ્થાપિત સદી તરફગતગા તરફસરણીથી હું કાંઈ ખાસ આશ્ચર્યો નહિ, પણ તેમાંના એક લખનાં માર્શ ખસ ધ્યાન ખેંચ્યું, અને તે આ છે: યત્રા ની કળાની કસોટી પ્રથમ તેના ચિત્રની વસ્તુ અને પછી તેની કન્ટ્રીગણા છે. કેમકે તે કાંઈક જણા ઉપર જ લખ્યું છે; પણ કળાના કાવતો જો ખરા જ હોય, તો તે બંધી કળાઓને એક સરખા લાગુ થાય. કેનીસન નિર્બંધમાં લખ્યું છે કે ગ્રાવીન કંપિએ તેમના કથાવસ્તુને લખને મંદર પામના. અને શ્રાવીન સાદિક-પ્રેમીઓ પણ એમ માનતા કે મહાન આત્મચેત્તી કવિતામાં જેટલી મહત્તા ખીત્તવી શકાય એટલી અધમ વસ્તુઓથી ન જ અને. એ સંજોગોમાં કૌશલ્યતા આધાર કાંઈક માટે ઉત્પન્ન થતી નીક જીમિ ઉપર જ મુખ્ય વે હોય છે અને એની જીમિ તેા અધમ વસ્તુ કરતા પવિત્ર વસ્તુમાંથી મળવાનો વધુ સંભવ. આને ચિત્રતા આત્મનમાં ઉતારીએ તો એમ કહી શકાય કે જે વસ્તુ પવિત્ર છે, જે ઉચ્ચ ભાવના અને અભિલાષને વ્યક્ત કરે છે અને કલાકારના મનમાં આદર કે અલોકાવન પેદા કરે છે તે વસ્તુ કલાકારને તેની સર્વશક્તિની કામ કરવા પ્રેરે છે; અને તેના પસંદ કરેલા પાત્રો તે કંટુપ કે બેટુક અથવા ઉતરતી કોટિનું બતાવતો રોકે છે, અને સર્વ

સેલિનો જન્મ થાય છે. પછી કહે તે દેવકથાનું કોઈ આશુન પાત્ર હોય યા ન હોય.

આ સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરનારી બાબતો આ પુસ્તકમાં ઘણી છે. તે બંધી હું કહી શક્યો નથી તેમનાં જાણાચિત્રો આચળના મુદ્દાઓનું સમર્થન કરે છે. જાણાચિત્રો ઉપર કવુ દેસાઇએ પ્રથુત જમાનું છે. જગતની વસ્તુઓમાં તે સનાતન પ્રકાશ જુએ છે, અંતર્ગત ભાવો અને નિરૂપણ તેમને સકલ છે.

તંજુરા સમે માતી સુદરીમાં એક એક રેખા છવત અને તાલપજુ છે તેને "તુંહી તુંહી" નામ આપીને ચિત્રકારે તેને લાવનાસભર કયું છે. આમ દરેક ચિત્ર કવુ દેસાઇના હાથમાંથી જ નહિ, પણ હૃદયમાંથી અને નિર્મળ આત્મામાંથી પરમાત્માના સકલ વધ નામોના ઉચ્ચારણરૂપે નીકળતું આવે છે. અને તેથી દિલ્હી ચિત્ર-કલામાં ઇતિહાસમાં આ કળાકારનું અમર સ્થાન નિશ્ચિત થાય છે.

હિન્દી વિજ્ઞાન પરિપદ

(અનુસંધાન પાત્ર ૧૫)

વખત આદ કરતાં સચારના નવથી માંડી ચંતના નવ-સા સુધી કાંતને કાંઈ કાંઈકમ હોય છે. બધામાં હાજરી આપવી મુશ્કેલ બને છે એટલે ફેટલીય મચાઓ અને ભાષણ રહી જાય છે. પંદરેલી વેતાનિકેમી હાજરીમાં તેમના નરકથી થતા લોકોગ્ય લાખમાં અપાતાં ભાષણો સિવાય બીજો કાંઈ વિશેષ લાખ મળતો નથી. એ અંગે થતો ખર્ચ પરિણામના દિસામે બાજબી છે એ પ્રશ્ન ચિચારણ મળે છે. આ અંગે સચનઓ કરવા સમિતિ નીમવામાં આવી છે. એવો સભવ આનંદો છે કે આજની વિજ્ઞાન પરિપદ નવી રચનાની અપેક્ષા ધરાવે છે.

આવતા પગની એક કલકલામાં મળશે. તેના પ્રમુખ મુજબના મુપ્રસિદ્ધ જોતિષગ્રાસી ડૉ. એચ. જે. લાભા સંકલ્પ છે. આ વખતે પાન-કર્મચયન એકાદન વિજ્ઞાન પરિપદ પણ પ્રથમવાર મળશે. દિલ્હી મહાસભરના પ્રેરણમાં આવેલા દેશોના વેતાનિકેમી વિજ્ઞાનવિષયક પ્રકૃતિઓને સમન્વય કરવા તેમ જ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના વેતાનિકે સમન્વયનાં આવે એ અર્થે આ પરિપદ મેળવવામાં આવી છે તેમાં ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, મલયા, ઇન્ડોનેશિયા, સીયોન, માલયાક્કર અને દક્ષિણ આફ્રિકના પ્રતિનિધિઓ ભાગ લેવા આવશે. એશિયાના વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આ પરિપદ નવા પગલાં પાડે છે જેનાં લવિષ્યમાં વંદર ગુપ પરિણામ દેખાશે.

૩૬મું અધિવેશન

ઇશુના ૧૯૫૦ માં વર્ષના દ્વિતીય દિવસે પૂના વૈજ્ઞાનિકાનું યાત્રાધામ જેવું થઇ પડ્યું હતું. તાજેતરમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી પૂના યુનિવર્સિટીના આમંત્રણથી હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદનું સાઝીશયું વાર્ષિક અધિવેશન ત્યાં મળ્યું હતું. ૧૯૫૦ના વન-યુઆરીનું પ્રથમ અઠવાલિયું વિજ્ઞાન-સપ્તાહ સમું પસાર થયું. પરિષદના સુરોચિમાં પ્રમુખ પ્રેસિડેન્ટ પી. સી. મહાલનોબીસ હિંદના અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકોમાંના એક છે. તેઓ આકાશરાત્રના નિષ્ણાત છે અને તેમના વૈજ્ઞાનિક કાર્યની કદર એટ-ઝિટનની ફાયલ મોસાવરિએ તેમને સોસાયટિના ફેલો (એફ. આર. એસ.) તરીકે ચૂંટીને કરેલી છે. પરદે-શોમાંથી આવેલા વિજ્ઞાનીઓની હાજરીને લીધે પરિષદની બેઠક આંતરરાષ્ટ્રીય સમિલન જેવી બની હતી.

હિંદે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ગુપ્તસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકો પેઢા ક્યાં છે. આમાંના કેટલાક કુનિયાના વૈજ્ઞાનિકોની સાથે આગલી હરોળમાં સ્થાન ધરાવે છે. હિંદના યુ.કે. દેશની સંશોધનસંસ્થાઓમાં અતિ મહત્વના પ્રયોગ પર કાર્ય ચલાવી રહ્યા છે. જૂના કાળમાં જેમ આપણા વિદ્વાનો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં અગ્રસથાને હતા તેમ આધુનિક હિંદ પણ પોતાનું યોગ્ય સ્થાન આ ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત કરશે એમ ખાતરી કરેલા. આ પરિસ્થિતિ આજુબામાં હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદની કાળે નાનોહતો નથી. ૧૯૧૪ માં કલકત્તામાં મળેલી બેઠક ત્રણ દિવસની હતી અને કુલે ૩૧ સંશોધન-નિષ્ણાઓ ચર્ચા માટે આવ્યા હતા. આજે પરિષદનો વિદ્વાસ એટલે સુધી પહોંચ્યો છે કે દરેક નેટલા નિષ્ણા આવે છે અને એ કાર્ય માટે એક આશુ સપ્તાહ થયું પૂરતું ન થાય. વિષયવાર વિભાગોની સખ્યા પણ તેર સુધી પહોંચી છે. વિજ્ઞાન પરિષદની સચોડાચ વિજ્ઞાન-દિવસક અન્ય પરિષદો અને મંડળો પણ પોતાની બેઠકો ભરે છે. આજે અખિત હિંદ કાર્મસ્યુડિકસ કોન્ફરન્સનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. વિજ્ઞાન પરિષદ એટલે સમગ્ર દિંદમાંથી એકત્ર ધરેલા ભિલ ભિલ વજાનિકોનો સમુદાય-સાદી આપામાં કદીએ તો મેળે. ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ દિંદના સખ્યા પ્રાનોમાંથી અને તે સાથે જોગવણ દેલી-રાજોમાંથી

પ્રતિનિધિઓ આવે છે. આવી વિજ્ઞાન સંસ્થા અને તેના પ્રતિનિધિ સમુદાયની સગવડોને બધી રીતે પહેંચી વળવું એ કાંઈ સાધારણ કાર્ય નથી. પૂનામાં આ બધી સગવડો ઉભી કરવા ત્યાંના સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ ખરેખર જ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી હતી.

વિજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખના ભાષણનો વિષય હતો 'આંકડાશાસ્ત્ર શા માટે?' હસી સન પૂર્વે ગ્રીન સૈકામાં કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં વિગતો બેગી કરવી, તેને તપાસવી વગેરે સખંધી ઉલ્લેખ કરેલ છે. પાક વાર જનીનનું વર્ગીકરણ કરવા માટે લોહાની ચકરીઓનાથે પાંસ વાપરવો એવો ઉલ્લેખ ૧૬ માં સૈકામાં અગ્રવરના અમલ દર્શમયન લખાયેલી 'આપને અકબરી' માં જરી આવે છે. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વતી યુદ્ધાને જમીનની માપણી કરી હતી. આમ આંકડાશાસ્ત્ર વ્યવહારે વિજ્ઞાન છે. આંકડાશાસ્ત્રની અગત્ય સમજવતમાં પ્રમુખશ્રીએ દેશની આજની અનાજની પરિસ્થિતિ અજે આંકડા રજૂ કરી સમજાવ્યું હતું કે દેશની વધતી જતી વસતીના પ્રમાણમાં અનાજનું ઉત્પાદન વધવું જોઈએ. આ કામ માટે સાચા આંકડાની જરૂર છે. આપણા દેશનું વસતીપત્રક દર ૧૦ વર્ષ પહેલાં થયું હતું. દરમિયાન ઘણા ફેરફારો થઇ ગયા છે. એટલે સાચી પરિસ્થિતિ સમજવા આંકડા વિષાસપત્ર અને એમાં પગલાં સરકારે લેવાની જરૂર છે.

આ વર્ષની બેઠકનું ખ.સ આકર્ષણ પહેંચી વેગ-નિકાનાં જોડે લાગણો હતાં. પહેલે જ દિવસે પ્રો. એચ. માર્કે 'સોલ્યુઓનમાં રસાયન અને આધુનિક પ્રગતિ' પર ભાષણ આપ્યું હતું. ડ. રાજુ, વગેરે તંત્રીઓનો અભ્યાસ કરી પ્રો. માર્કે કાપડ બનાવટ અજે જે માર્ગદર્શન અમેરિકામાં કરાવ્યું છે તેનો અજોગાસ આપ્યો હતો. પ્રો. જે. ડી. જરનાલે વિજ્ઞાનનો કલિતવાસ સમજાવ્યો હતો. પૂર્વની તેમ જ હિંદની સંકટસ્થિતિએ એમાં જે દિશા આપ્યો છે તે સખંધી પણ તેમજ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પ્રો. જરનાલ એક સ.સ વક્તા છે અને તેઓ દિવસની ઘણાવટ ખૂબ સુંદરતાથી કરે છે. વિજ્ઞાનના કલિતવાસમાં જે ઉલ્કાન્તિ થઇ છે તેમાં અનેક સામાજિક ફેરફારો પણ સમાવેલા છે. જે ઉત્પાત એટમ બોમ્બે આજે મચાઓ

છે તેવા જ ઉપાત્ત માસોળાની શોધે કર્યો હતો. વૈજ્ઞાનિકોમાં પ્રો. બરનાલ નૂન વિચારસરણી ધરાવે છે.

૧૯૫૦ ની ત્રીજી તારીખનો દિવસ હિંદના વિજ્ઞાન-છતિહાસમાં સુવર્ણઅક્ષરે નોંધાયેલો રહેશે. નેશનલ કેમીકલ લેબોરેટરીની ઉદ્ઘાટનક્રિયા તે દિવસે વડા પ્રધાન પંડિત નહેરુએ કરી. હિંદ આધુનિક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આગળ વધે-છે એનો પુરાવો જેને જોઈતો હોય તેણે આ લેબોરેટરીની મુલાકાત લેવી. પૂનામાં પાસાણના વિજ્ઞાન ક્ષેત્ર પર આવે જે બાંધકામ ચલે-છે છે તે આ લેબોરેટરી છે. દેશના હુન્નર-ઉદ્યોગની ખીલવણી અર્થે આ પ્રયોગશાળા સંશોધન હાથ ધરશે. તેના પ્રથમનિવાસક તરીકે અમેરિકાના સુવિખ્યાત પ્રોફેસર જે. કમ્બુ મેકમેઇન નીમયા છે. આ પ્રયોગશાળા હિંદના સુવર્ણને સંશોધનમાં પડવાની તક આપે છે અને દેશના ઉદ્યોગી-કરણમાં ખૂબ હિસ્સો આપે. એવી સૌની અપેક્ષા છે.

રોયલ સોસાયટીના પ્રમુખ સર રોબર્ટ રોબીન્સન હુનિયાના કાર્બનિક રસાયણિકોમાં અગ્રેસર છે. તેમણે પેનીસીલીનના રસાયણિક બંધારણ પર ઘણું કાર્ય કર્યું છે. સહકારી સંશોધનનું આ શુભ પરિણામ છે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાએ સહકાર કરીને આ સંશોધન પાર ઉતાવળું છે. તેમણે ચિત્રો દેખાડીને આ સંશોધનના ભુદા ભુદા પાસાઓ સમજાવ્યાં હતા.

અમેરિકાના પ્રો. કોમ્પટને એટમીક બેન્ચની બનાવટનો પોતાનો બનવનુભવ વાર્તારૂપે કરી સંબળાવ્યો હતો. પ્રો. કોમ્પટનના ભાષણે શ્રોતાવર્ગ પર ખૂબ અસર કરી હતી. રોબીન્સન અને કોમ્પટનનું ભાષણ એક દાહના જે પાસાં જેવું હતું. પેનીસીલીનને હજારોને બચાવ્યા છે અને હજી બચાવે છે તો એક જ એટમ બોમ્બે ફાટોનો ધાણ કાઢી નાખ્યો છે. પેનીસીલીન સંશોધનની શાંતિમય આણ છે તો એટમ બોમ્બ તેનું સંતાપનક પાત્રું છે. પ્રો. કોમ્પટન તેમના કોસ્મીક ક્રિયાશીલતા સંશોધન અંગે ૧૯૨૬-૨૭ માં હિંદમાં આવી ગયા હતા. સુપ્રસિદ્ધ સ્ત્રી વૈજ્ઞાનિક મેડમ ક્યુરીનાં પુત્રી મેડમ નોબેલ-ક્યુરી અને તેમના પ્રોફેસર બ્લેકિંગે ક્યુરી કોન્સર્ટી આ મેકમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા. તેમણે રેડિયમની શોધ અને બેન્ગલોડી રેડિયો-એક્ટિવિટી સંબંધી બધું આપ્યું હતું. બે વૈજ્ઞાનિકો ફ્રેન્ચ, જાપામાં બોમ્બે છે. પરંતુ અગ્રેજ ભોલતાં પણ તેમના સુન્દર

ઉચ્ચાર ફ્રેન્ચ જેવા થાય છે. તેથી તેમને સમજવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે.

આ ઉપરાંત અમેરિકામાંથી ખૂબી ઓફ સ્ટાન્ડર્ડના નિવાસક ડો. ઇ. યુ. કોનન અને સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રો. હરમન માર્ક પણ આવેલ હતા.

આ બધામાં ભાત પાડતા સ્વીડનના પ્રો. ઓ. ઇ. એચ રીડેકેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે. તેઓ ગણિત-શાસ્ત્રી, ભૌતિકવિજ્ઞાની અને કુશળ ઇન્જનેર પણ છે. પ્રો. રીડેકે પુરાન છે અને તેમની અગ્રેજ ભાષામાં બોલવાની આવડત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હતી. સ્વીડનના હોવા છતાં સુંદર અગ્રેજ બોલે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હિંદની સંસ્કૃતિમાં ખૂબ રસ ધરાવે છે. તેઓ શાંતિ પરિષદમાં શાંતિનિકેતન બંધ આવ્યા છે અને સેનાધામમાં પણ રહી આવ્યા છે. હિંદના સુવર્ણને તેમણે સ્વચ્છું છે કે વિજ્ઞાનનો સાચો ઉપયોગ થાય એ જોજો. બાબના જનનમાં અહિંસા એ જ એક માર્ગ છે એ શ્રદ્ધા તેમણે બંધરે કરી હતી.

પ્રો. હરમાન માર્ક આસ્ટ્રોફિઝ છે, પણ અમેરિકામાં બૂક્લીન પોલીટેકનીક ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં કાર્બનિક રસાયણના પ્રોફેસર છે. તેમનું પ્લાસ્ટીક પરતુ ભાષણ ખૂબ નિચારણીય હતું. એ વિષયને તેમણે જે રીતે રજૂ કર્યો તે ખૂબ મૌજિક હતી. આ વિષયના તેઓતજ્જન ગણાય છે. પ્લસ્ટીકો માત્ર ઉપરજીવી શોધબોળની ભૂમિકામાંથી નીકળી હવે પદ્ધતિસરના વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આવતા બધ છે એ તેમની મૂળભૂત શોધોને આભારી છે.

ડૉ. કોનને અમેરિકામાં ખૂબી ઓફ સ્ટાન્ડર્ડમાં જે કામ ચલે-છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. આ ખૂબીમાં ત્રણ હજાર વૈજ્ઞાનિકો કાર્ય કરે છે. આ સંસ્થા અમેરિકામાં સંશોધન માટે ખૂબ સુંદર વાતાવરણ ઉભું કરે છે એટલું જ નહિ, પણ હવેજોને પણ મદદ કરે છે. ત્યાં 'એમેનિયા ધિ-ગ્રાઇન્ગ'ની શોધ સમયનું બરાબર ધોરણ (standardisation) નક્કી કરવા માટે કરવામાં આવી છે. તેના પર મુસ્તબા કર્મજની અસર થતી નથી તે એટમિક શકિત પર ચાલે છે. એટલે સામાન્ય ધિગ્રાઇન્ગ કરતાં તેની રચના સાય ભુદી પડે છે.

વિજ્ઞાન પરિષદનું કાર્ય ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું છે. અર્થક્રમ બંધક રાષ્ટ્રવાદમાં આવે છે. બંધારના જનતાનો (અનુસંધાન ૧૩ મા પાને)

વિહંગાવલોકન

સાંવત્સરિક પરિક્રમેમા

આ નવનુઆરી માસના પ્રારંભ સાથે ઇ.સ. ૧૯૪૮નું વર્ષ પૂર્ણ થાય છે અને ૧૯૫૦નું વર્ષ શરૂ થાય છે. આ વે પ્રસંગે આપણું મન સહેજે વિદાય થતા વર્ષમાં શું શું બની ગયું અને આગામી વર્ષના ગર્ભમાં શું હશે તેના અદ્યતન વર્તમાનને અનુસરીને વિચાર કરવા પ્રેરાય છે.

સૌથી પહેલાં વિચાર આપણા પોતાના દેશની પરિસ્થિતિને અંગે રૂઢું છે. આજે દેશને આઝાદી મળ્યાને ત્રીસું વર્ષ ચાલે છે. આઝાદી બાદ ત્રણેક મહીનામાં કાશ્મીરની ઉપર પાકિસ્તાને આક્રમણ કર્યું અને કાશ્મીર હિંદ સાથે જોડાયેલું હોઈને હિંદી સૈન્યે કાશ્મીરનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી પાકિસ્તાનના સૈન્યનો સામનો કર્યો ત્યારથી પાકિસ્તાન સાથે શરૂ થયેલી અથડામણોનો અનંત આવારને બદલે તે ઉત્તરેશ્વર વધતી ગઈ છે. ગયા વર્ષે નવનુઆરીની પહેલી તારીખે કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાની અને હિંદી સૈન્ય વચ્ચે મુઠ્ઠાવિરામની જાહેરાત થઈ હતી. તે મુઠ્ઠાવિરામ હજુ ચાલુજ છે, એમ છતાં પણ આ અથડામણે ને એવા જ ઉભા છે. સંયુક્ત નાત્યોની સંરક્ષાકારા નીમાયલી કમીટીએ આ અથડામણે નીવેડા લાવવા કેટલોક પ્રયત્ન કર્યો, એમ છતાં આજે કાશ્મીરને લગતા ત્રણ પ્રશ્નો ઉપર એવી આંદો પડી છે કે જે ઉકેલની અવગત મુશ્કેલ થઈ પડી છે. અને પરિણામે કાશ્મીરના પ્રશ્નોને લોકમતથી નિર્ણય કરવાનું કાર્ય અતિ દુર્લભ બની ગયું છે.

ગયા વર્ષે દરમિયાન સપ્ટેમ્બર માસની ૧૮ થી તારીખે અંગ્રેજ-સરકારે ડાહરના અનુસંધાનમાં પાઉન્ડની કિંમત ૪.૦૩ થી ઉતારીને ૨.૮૦ ઉપર લાવીને મુદ્રી અને આપણને રૂપિયાનો ભાવ પણ એજ પ્રમાણમાં ઘટાડવાની ફરજ પડી. પરિણામે જ્યાં જ્યાં ડાહરનું ચક્રણ હોય ત્યાં નાનિા માલ અને ખાસ કરીને અમેરિકાનો માલ આપણને લગભગ ૪૦ ટકા મોંઘી પડવા લાગ્યો એક તો તે જાણના માલની અચાત માટે આપણે ત્યાં ડાહરની અજાત હતી જ. તે અજાતમાં આ કારણે વધારો થયો. બીજી જાણએ પાકિસ્તાને પોતાના મલકણની કિંમત એની એજ રાખી પરિણામે હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે જે લાભો રૂપિયાનો ધરરૂપર વ્યાપાર ચાલતો હતો તેમાં એકાએક ઘણી મોટી મર્યાદા ઉભી થઈ છે. દરિયામથળના ભાવ-ઘટાડાએ દેશના સમસ્ત અર્થકારણ ઉપર ઘણી ગંભીર અસર કરી છે, જેના લાભાલાભની નિમ્નપાત્રક તારવણી આજે પણ શક્ય નથી.

વળી પાકિસ્તાન સાથેના આપણા સંબંધો પણ પાકિસ્તાનની આ બાબતને લાગતી અવગા નીતિને લીધે વધારે અગડ્યા છે. અને તેની સ્થથેનો આપણે

સર્વ વ્યાપાર જોરવાઈ ગયો છે. આ રીતે કેમી અથડામણ હમેશને માટે દર યશો એવી આગાએ સ્વીકારવામાં આવેલ પાકિસ્તાન હિંદની સુલેહ શાંતિને અવગત જોખમરૂપ નીવડ્યું છે. તેની પળવણી આંજે એક સરખી રીતે ચાલુ છે અને આગામી કાંઈ પણ વખતે બે દેશો વચ્ચે લડાઈ શકી તીકજશે એવી સંભાવના એવી ભીતિ-સી કાઢીને ચિંતાવ્યાકુળ બનાવી રહેલ છે.

હિંદની અંદર માઇસોર, દેલાબાદ અને કાશ્મીર સિવાય સર્વ દેશી રાજ્યોનું હિંદમાં કબજામાં આવેલું નિલીનીકરણ એ સૌથી વધારે મહત્વની ઘટના છે. માઇસોરે પણ હિંદના અન્ય ઘટકોને લાગુ પડ્યું નવું બંધારણ સર્વોચ્ચ સ્વીકાર્યું છે. દેલાબાદ પણ હજુ હમણાં જ હિંદ સાથે રીતસર જોડાયું છે અને નવા બંધારણનો નામકાર નિઝામે સ્વીકાર કર્યો છે. પરિણામે કાશ્મીર સિવાયનું આખું હિંદ એક બંધારણ નીચે સંગઠિત બન્યું છે.

હિંદમાં જે જે પરદેશી વસાહતો હજુ ઉભી છે તે તદ્દન નાશુદ થવી જ જોઈએ. આ ધિયાએ હિંદી સંરકારની નીતિ ધીરજની અને લોકમત અનુસાર કામ કરવાની રહી છે. ચંદનજોરે હિંદમાં જોડાયાનો ઘણી મોટી બહુમતિથી નિર્ણય જાહેર કરી દીધો છે, અને અજુ સમયમાં તે જોડાઈ જતા વડી છે. અન્ય ફેર્ય વસાહતોમાં આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ થોડા સમયમાં મતપ્રદાન ચોક્કસમાં આવે, એવી અપેક્ષા રહે છે અને એ જ રીતે ચેટ્ટીશીક વસાહતો પણ હિંદમાં બહુ લાંબા સમય પહેલાં વિલીન થઈ જશે એમ માનવામાં આવે છે.

ગયા માર્ચ માસની બીજી તારીખે શ્રીમતી સરોજિની નાયડુના અવસાનથી ચલકારણના સેવમાં કેટલાંય વર્ષોથી બહુ મહત્વનો ભાગ લઈનેલી ગાંધીજીની સાથીદાર જયકિતને આપણે શ્રદાંજલિ છે.

ગાંધીજીના પુત્રી નાથુરામ ગોડસે અને વિનાયક આપડે નવેમ્બર મંસની ૧૫ થી તારીખે કોરો દેશમાં ગાંધીજીના પુત્રીએને કાંસી દેવી તે યોગ્ય કે નહિ એ પ્રશ્નોને છેવટે અનંત આગે છે.

બ્રિટીશ કોમનવેલ્થના સભ્ય-ગણેની લંડન ખાતે એપ્રિલ માસની ૨૧ થી તારીખે પરિષદ મળી હતી. આ પરિષદ સમયે હિંદ પોતાના નવા બંધારણ મુજબ સર્વસત્તાધીશ રવતંત્ર પ્રત્યક્ષતાકે ગળય બનવું હોવાથી એ નવી કક્ષાએ બ્રિટીશ કોમનવેલ્થના સભ્ય તરીકે હિંદે ચાલુ રહેવું કે કેમ અને એ રીતે હિંદે ચાલુ નહી ગઈ કે કેમ એ બંને પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા હતાં. હિંદે બ્રિટીશ કોમનવેલ્થના સભ્ય તરીકે ચાલુ રહેવાનો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો, હતા અને રવતંત્ર હિંદ આ રીતે સભ્ય

તરીકે ચાલુ રહી શકશે એવા એ પરિપેક્ષક કચ્છે હતો. અંગ્રેજીની રાજ્યધુરાધી આપણે તદ્દન મુક્ત થયેલા હોવા છતાં ઇંગ્લાંડ સાથેના આપણા સંબંધો આ રીતે આજે મહોળ્મતભર્યા ચાલુ રહ્યા છે.

હિંદના મહાઅભાવ અમેરિકાના પ્રવાસે જઈ આવ્યા અને તે દેશ સાથેના આપણા રોજિંદાં બંધોને વધારે ગાઢ બનાવી આવ્યા. આ પ્રવાસને કારણે અમેરિકાની દૃષ્ટિએ ધણું મહત્વ આપવામાં આવે છે. નહેરૂ જો અમેરિકાની પ્રજાએ અત્યંત લાવમુખતા દાખવી છે એ વિશે એ મત છે જ નહિ.

હિંદુ નવું રાજ્યધારણ ગયા વર્ષે દરમિયાન તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. જન-પ્રચારી માસની આગામી ૨૬ મી તારીખથી આ બંધારણ અમલમાં મુકાશે અને હિંદ એક સર્વ સત્તાધીશ સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય Indian Sovereign Republic-તરીકે જાહેર થશે. આખા હિંદને એક સરખી રીતે લાગુ પડે અને તેમાં સરકારી અને દેશી રાજ્યોનો પણ કોઈ ભેદ ન હોય એવું બંધારણ હિંદના ઇતિહાસમાં અગ્રેષ્ઠ અને આદિતીય ધટના છે. આ બંધારણ હિંદને અસંપ્રદાયિક રાજ્યશાસન આપે છે, અસ્પૃશ્યતાને નાબુદ કરે છે, માણસ માણસ વચ્ચેના, સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેના, ગોરા કાળા વચ્ચેના, હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેના સર્વ ભેદોને તિરાંતમાં આપે છે અને લોક-શાસનના મળતુત પાયા ઉપર સમસ્ત રાજ્યવહીવટની રચના કરે છે.

આ બંધારણના પેટા ભાગ તરીકે ભાવી હિંદની રાજભાષાના પ્રશ્નોને ગયા વર્ષે ને નીકાલ આવ્યો છે તે પણ એક મહત્વની ઘટના છે. આ નીકાલ મુજબ હિંદની રાજભાષા હિંદી અને ગવર્નરોએ દેવનાગરી બનાશે, અંગ્રેજ ભાષાનો ઉપયોગ ૧૫ વર્ષ સુધી રહી શકશે; સંખ્યાદે સંબંધમાં અંગ્રેજ માંડપ્રજાઓ ઉપયોગ કરવામાં આવશે. આ નીકાલે આપણી વચ્ચેના એક મોટા અગ્રાંત મૂળને નાકલ કર્યું છે.

હિંદુ કોડ બીજા હિંદી ધાર્મિકાની એરણ ઉપર આવીને ભેડું છે. હિંદુ કોડ બીજો મુખ્ય અગ્રાંત આખા હિંદના વસતા હિંદુઓને એકસરખા સામાજિક કાયદો લાગુ પડે અને આજે ને પ્રાંતવાર કાયદાભેદ પ્રચલે છે તે અનિયમિતતા દૂર થાય એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરવાનો છે. હિંદુ સમાજના નિશ્ચિતચુસ્ત પગે આ નવા હિંદુ કોડ સામે ભારે નેહાદ બળાવી છે, અને હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના નામે ભાવી જનતાને યુગ ઉજ્જેગવા માંડી છે. આ કોડ સંબંધે કોંગ્રેસી આગેવાનોમાં પણ પુરા એકમ નથી. આગામી ધારા-સભામાં આ બીજા વિશેષ ચર્ચા અને નિર્ણય માટે રહ્યું કરવામાં આવશે. જેને નવસર્જન કવું છે, જરૂરી

એકતા ઉભી કરવી છે અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેની સમાનતાને કાયદાની દૃષ્ટિએ હિંદુ સમાજના અમલી બનાવવી છે. તેણે આ નવા કોડને પુરા ઠેકા આપવા ધરે છે.

રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક ઉપરનો સરકારી નિષેધ તેના સર-સંચાલક આ સંઘની પ્રગતિને માનસરૂતિક ફેરમાં થયેલિત રાજ્યની બાંધધરી આપવાથી તેમ જ તે મુજબ સંઘના બંધારણમાં જરૂરી ફેરફાર કરવાની કસ્ટનાત આપવાથી દૂર કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘની પ્રગતિ કાયદાના પ્રતિબંધથી મુક્ત બની છે. આ સંઘનો દાવો સ્વયંસેવકની મુક્ત રહીને કૃષ્ણ સાંસ્કૃતિક પ્રગતિએ ચલાવવાનો હોવા છતાં તેની હીલચાલના સ્વરૂપમાં કોઈ મદતરની ફરક દેખાતો નથી અને તેથી હિંદી રાજ્યકારણમાં રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘની મુખ્ય ઉભી જ છે એમ માનીને સર્વ કોષએ ચાલવું રહ્યું.

હવે તો પાઠવી હિંદુ મહાસમા પણ માયું ઉચકે છે, રાજ્યકારણમાં પ્રવેશ કરે છે અને પાઠીસ્તાન સમેત એવા અખંડ હિંદુસ્તાનના લોકપ્રાણને આગળ ગરીને ઉપચય પામેલી કોમી વૈમનસ્વની આગને ચેતાવી રહેલ છે. નવા હિંદના સર્જન સાથે કોમી ભેદભાવનું તત્ત અમુક રીતે એવું સંકળાયેલું છે કે તે તલની નાકલી અસાધ્ય નહિ તેા અત્યંત રિક્ત તેા છે જ, અને તે જ કારણે હિંદુ ભાવી હિંદોનાં ચિંતાજનક રહાજ કરે છે.

હિંદના આજે બે દુઃખનો છે. એક કોમીવદ, બીજો સામ્બાદ. સામ્બાદની નીતિ અસાધ્યતા, ભાંગફેડ, ભૂચળ પ્રગતિ, ત્યાં ત્યાં માલમીકન અને જનમાલનો નાશ-આવા ઉપાયોદારા હિંદમાં પગપર થવાની રહી છે અને અમુક પ્રદેશોમાં અમુક વર્ગોમાં તેણે ભારે પ્રભુત્વ જમાવ્યું છે. આ સામ્બાદનો ફેલાવો પણ હિંદને મરિ અત્યંત બધપ્રદ બની રહેલ છે.

ગયા વર્ષની યાચાતમાં હિંદ ખાતે એશીયાના દેશોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ યોજાવવામાં આવી હતી અને તે પરિષદમાં ઇન્ડોનેશીયાની આઝાદીના પ્રમ ઉપર યુગ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. આના પરિણામે ઇન્ડોનેશીયાની આઝાદીના પ્રશ્ને ધણું નેર મળ્યું હતું. વર્ષી આ રીતે એશીયાઇ એકતાના ખ્યાલને પણ નવો વેગ મળ્યો હતો.

આનંદરાષ્ટ્રીય પ્રદેશો ગત વર્ષમાં બે મહત્વની ઘટના બની છે. ચીનમાં ચાંગ-કાઇ-ચેકની સરકાર પરાસ્ત થઇ છે અને ત્યાં સામ્બાદી સરકારનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. ચીન હિંદનો અનિર્ણયની દેશ હોવાથી આ ઘટનાની હિંદ ઉપર જુદું મહત્વની અસર પડવાનો અને એશી-આખા જગત દેશોમાં પણ સામ્બાદના ફેલાવાને ધણું નેર મૂકવાનો સંભવ છે. એક બાજુએ રશીયાના દક્ષિણ સરહદ કાસ્પીયની ઉત્તરે હિંદને સ્પર્શી છે. બીજી બાજુએ સામ્બાદી ચીન પણ દીબેદ હાથ હિંદને સ્પર્શી જ

રહ્યું છે. દરપૂર્વના આઝાદ થતા દેશો ઉપર પણ સામ્યવાદી વાંદો ઘેરાતાં જાય છે. આ નવી ઘટનાની અસર તો કાશ્મીરનો પ્રથમ વધારે ગંભીર સ્વરૂપ પકડે છે.

ગત વર્ષના આખર ભાગમાં ઇન્ડોનેશીયાને રાષ્ટ્રસન્નિધી મુક્તિ મળી છે, અને ઇન્ડોનેશીયા સંઘુત્તવા સ્વાધીન જાય છે. આ પણ એશીયા પશ્ચિમ તરફ મહત્વની ઘટના છે. હવે પરસ્પરને અધીન એવા એશીયા ખંડમાં બે જ દેશો રહ્યા-ઇન્ડોનેશીયા અને મલાયા. આ બંને દેશોમાં પણ આઝાદીની લીધવાના બેસબેસ ચાલી રહી છે અને એક દેશોએ ફ્રેંચ અને અન્ય અંગ્રેજી હકમતની નાણુદીની તોળત ગણગણી રહી છે. આશા રાખીએ કે આ બંને પ્રદેશોને સંપૂર્ણ આઝાદી પ્રાપ્ત કરતાં વિશેષ ધ્યાન નહિ લાગે.

મધ્ય પૂર્વમાં પેલેસ્ટાઇનમાં યહૂદી રાજ્ય મુકદ્દમ પામે સ્થપાઈ ચુક્યું છે, અને યહૂદીઓ અને આરબોનો મંડા હાલ તો પિરામને પામ્યો છે.

પિચાળા દેસે યુનૅઇટેડ સ્ટેટ્સ અને રશીયા વચ્ચે સંસ્પર્શ અને ધર્મીય ચાલના જ કરે છે અને દુરોપ અમેરિકાની દુનિયા બાજુ લગભગ બે વિભાગમાં પહેલું ધ મધ્ય છે રશીયાએ પણ એટલે એમ રાષ્ટ્રોએ છે અથવા તો આયુરુદ્ધિતો બે હાલ ઉપયોગ હવે થયો છે એને દેશોને અમેરિકાની ધાક ધમકી ઉપર ખુબ હંકુ પાણી રેણું છે. આમ હતાં પણ આ બંને વચ્ચેનો ઉઘાટ કાંઈ જોઈએ થતો નથી. હિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદાયમાં ખાસ કરી રશીયા તથા અમેરિકાના નમોના વર્તણેક પરથી, તરફનાની નીતિ અપભ્રમ કરી છે અને આ દુનિયાને કોઈ પણ રીતે આગામી યુદ્ધથી બચાવતું અને સ્થાપી સુલેહ અને શાંતિની સ્થાપના કરવી એ જાણના ઉપર જ હિંદની પરદેશી રાજ્યની નિર્માણ પામી રહી છે.

ગયા ડીસેમ્બર માસમાં હિંદ ખાતે દુનિયાભરના શાન્તિવાદીઓની પરિષદ ભરાઈ ગઈ અને દુનિયાને મુજબતા અને શાન્તિને જોખમાવતા અનેક પ્રયત્નો તે પરિષદમાં ખુબ જીલ્લા થઈ. ખીલું નિષ્ક્રિય પુરું થયા પછી પણ દુનિયા ફરીકામ ભેળી નથી અને તીવ્ર નિષ્ક્રિયતા એમને જાણના પામી રહ્યા છે. વળી અઘરો ગણ વાંદોના આગેવાનો પરસ્પર વેરઝે વધે એવી વાણીનો અવાગનવાર ઉપયોગ કરી રહ્યા છે, જેના પરિણામે અશાન્તિ, અસ્થિરતા અને અસહીસંજ્ઞામીલું વાતાવરણ ચોતરફ ધ; અનેક રહે છે. આની સામે હિંદ ખાતે મળેલી શાન્તિવાદી પરિષદનો નિર્માણ શાન્તિસ્થાપનાને અ પ્રયાન બહુ નહોતો જણાય અને એમ જાનું તેમાં જે પ્રકારના નિષ્ક્રિયતા અને શંકિતશાળી પુરોગા એકત્ર થયા હતા તે જોનાં તે પ્રયત્નનું, મહત્વ એટલું નહોતું લેખી નહિ સંકાપ.

આવી અનેક મધ્યમ પૂર્વ ઘટનાઓથી ભરેલું એક વર્ષ પુરું કરીને આપણે નવા વર્ષમાં જ્યારે પ્રવેશ કરીએ છીએ

ત્યારે એમાંની કેટલીએક ઘટનાઓના લાંબા લાંબા ઓળાઓ નવા વર્ષના પટ ઉપર પડામણ માણુમ પડે છે અને આપણે માર્ગ વિદ્યો, આંદો અને અનેક ભવાઈ સંભાવનાઓથી મુક્ત જાહેર બનેલો જણાય છે. નવા વ્હીયદી તંત્ર નીચે પ્રમાણને હલુ કોઈ ખાસ રાહતનો અનુભવ થયો નથી. રશ્નિયોની અને કાળા બજારના વિચારકાંથી આપણી રાજ્ય-સંસ્થા તેમજ પ્રજાને ઉંચે આવી શકતા નથી. પલટાતી જતી અવસ્થા મધ્યમવર્ગના ઝાંસ કરી રહી છે. મીઝેની મેંધવાની હલુ વધતી જ રહી છે અને અનેક કુટુંબો જીવનું કેમ અને ટકવું કેમ એ પ્રશ્નની યુગ્મજામણમાં હતાશાય વધ રહ્યા છે. સમરન રાજકારણ સત્તાશાહી બનતું જાય છે. નૈતિક સમુદાય તુટતી જાય છે. ઉદારતા અને ધર્મન-સંદિષ્ટતા અસ્થાયી થવી જાય છે. માનવીના દિલમાંથી માનવતાની લાગણી એકદમ ઓસરતી ચલી છે. નિર્માસિનો પ્રથમ આપી અર્થ રચનાને તો યુગ્મજાવી રહેલ છે, પણ સધે સાધે અનેક સામાજિક સમસ્યાઓ પણ ઉભી કરી રહેલ છે. પાકી-સ્થાનમાં હિંદ સામે ઝેરી પ્રચાર વિના અંકુશો ફાલી પુલી રહ્યા છે અને તેના પ્રત્યાધારો હિંદ ઉપર પણ અવનત અનિષ્ટ અસર નીપજવી રહેલ છે. આવા સાવનિક અવસ્થાઓનેલા વાતાવરણ વચ્ચે આપણે ૧૯૫૦ના વર્ષમાં ધર્યાં મોડી રહ્યાં છીએ. આ સંજોગોમાં આપણ સર્વને ધ્યસ્ત સન્મનિ આપે, કર્તવ્યપથ ઉપર મુદ્દે રહેવાનું અપ આપે, નિર્માણિત થવાને અદ્યે સર્વોચ્ચત બનતી આપણામ જીતિ ધેર, સ ય અને અદિસા તરફ આપણું મન અને જુધિને લાગે અને આપણા સંપૂર્ણ જ માર નહિ પણ આખી માન જાગતે. કદવાળ અને સ્વાસ્થ્યના માર્ગે સ્વ પ્રગતિશીલ. રાખે એવી અનુભવી પ્રાચીન અને તત્ત્વસર પોતાપોતાના વ્યક્તિત્વ જીવનનું સતત યત્ન જ ન માથા ઉપર ઉભેલી છોકરીમાંથી હિંદને તેમજ આખા જગતને અવાગનવાને સાચા માર્ગ છે.

શાન્તિવાદી પરિષદ.

ગયા ડીસેમ્બર મસમાં દેવના તેમજ પરદેશી આલેશા શાન્તિવાદીઓની પરિષદમાં બે અધિવેશન ૩ બંધ. પહેલું અધિવેશન પહેલા અધ્યક્ષિયામાં શાન્તિનિકેતન ખાને મળ્યું; બીજું અધિવેશન એલા અધ્યક્ષિયા દરમિયાન સેવાધાર ખાને મળ્યું. પહેલા અધિવેશન દરમિયાન તરફનાતમાં કેટલીક અધિધિસની ગર્ચા ચાલી અને પછી પરદે થી આલેશા શાન્તિવાદીઓને મોંઘીછની અનિ નિકર રહેલા-જના કે કાંકસાદેખ કાંકસાદેખ, આચાર્ય કિષ્કાણીજી, પારેલ-લજી, થી. આચાર્ય નાયકમ વગેરે વ્યક્તિઓએ મોંઘીછના વિચારો તેમજ લાંબા જીવનવર્ણ-હજુનો વિચારોથી પરિચય કરાવ્યા. અધિવેશનના અન્ય ભાગમાં પ્રતિનિધિઓ ભુલ ભુલ મંડોમાં વહેંચાઈ ગયા.

એક મંડળને કોઈપણ દેશમાં યુદ્ધ કાટવાની કોટાકી ઉપર શાન્તિવાદીઓએ શું કરવું નોંધ્યું એ વિષે રીપોર્ટ કરવાનું સરકારમાં આવ્યું. બીજા મંડળને આ દુનિયામાંથી વિગરને સદાને માટે નાબૂદ કરવા માટે શું કરવું તે વિષે રીપોર્ટ કરવાનું કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત આ દુનિયામાં સ્થાયી શાન્તિ સ્થાપવાની દૃષ્ટિએ સૌ કોઈને સ્વીકાર્ય અને તેવા વ્યક્તિગત તેમ જ સામુદાયિક રીતે અમલમાં મૂકવાયોગ્ય સિદ્ધાન્તો તારવવા, લુપ્ત લુપ્ત દેશોની અંદર ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચે આસતી અમલ મણી અને તેના વ્યવહાર ઉકેલ વિષે રીપોર્ટ કરવા, આ દુનિયામાં શાન્તિપંથપણ અને યુદ્ધવિરોધી માનવ પેદા કરવા માટે અત્યંત શિક્ષણમાં કેવા ફેરફારની તેમ જ કંઈ બાબત ઉપર ત્રિજોષ બાર મૂકવાની જરૂર છે તે વિષે ભક્ષમણો કરવી-આવા ત્રણ પ્રકારના કાર્ય માટે એક એક સમિતિ ઉભી કરવામાં આવી. આ બધાં મંડળોએ મેટ્રાપોલિટન અધિવેશનમાં પેતપોતાના અહેવાલો રજૂ કર્યા અને તેમાંથી કેટલીક બાબતો સર્વાનુમતે સ્વીકારવામાં આવી; કેટલીક બાબતો અનુમતિએ સ્વીકારી; કેટલીક બાબતો વિશેષ વિચાર માટે અનિશ્ચિત દશામાં રાખવામાં આવી.

આ પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે Power of Non-Violence-અહિંસાની તાકાત-એ નામના મુખસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા શ્રી. રીચાર્ડ પ્રિંગ આવ્યા હતા. તેમણે આ પરિષદમાં ને કોઈ બન્યું તેના સમગ્રપણે ઉપસંહાર કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું તે મુજબ પરદેશી આવેલા પ્રતિનિધિઓ ધણાપરા ગાંધીજી વિષે અને તેમના વિચારો વિષે બહુ જ એકાદી મહત્તી ધરાવતા હતા. તે સર્વના મન ઉપર ગાંધીજી વિષે ધણી મોટી પ્રકાર અને ધણી ઉઠી છાપ પડી. અને એ રીતે વિશ્વવ્યાપી ગાંધીજીના વિચારોના વિશ્વવ્યાપી પ્રચારને ધણે મોટો અવકાશ મળ્યો, અને શાન્તિવાદીઓના કાર્યને તે હારા ધણે સારો વેળ મળ્યો. બીજું ગાંધીજીની પાવાની કેળવણીની અબી યોગ્યતા તરફ સૌ કોઈનું બુદ્ધિ ધ્યાન ખેંચ્યું અને સૌ કોઈના દિશમાં તે મટે ભારે પડપાત જન્યો. આ બાબતમાં સર્વ પ્રતિનિધિઓએ એકમતી ઘાપતી આ બંને કારણને લીધે ગાંધીજીની એક world force-દુનિયાના એક ક્રાંતિકારી બળ તરીકેની ઉપયોગિતા આ પરિષદથી ખૂબ વધશે એમ તેમને લાગ્યું. વળી આ પરિષદમાં રશિયા અને અમેરિકા, દિદ અને પાકીસ્તાન, દક્ષિણ આફ્રિકાવાગીઓ અને હિંદીઓ તથા હાનગીઓ, યહુદીઓ અને આરબો-તેવી જ રીતે નિઃશસ્ત્રી-કેરણ, રોજસાતનું વિકેન્ડીકરણ, ઉલોગેલું વિકેન્ડીકરણ, વ્યક્તિગત જીવનશૈલી, શાન્તિ સેનાઓની સ્થાપના આદિ અનેક પ્રશ્નો વિષતવાર ચર્ચામાં હતા; અને પરિણામે સૌ કોઈ વધારે બળ વિશ્વાસ અને પ્રેરણા મેળવીને ચોતપોતાના સ્થાને વિદાય થયા હતા. આ પરિષદમાં પૂર્વ-

પાકીસ્તાનમાંથી બે હિંદુ અને એક મુસ્લમાન ભાગ લેવા આવ્યા હતા; પશ્ચિમ પાકીસ્તાનમાંથી કોઈ આવ્યું નહોતું.

આને હિંદ ખાતે ભરાવેલી આ શાન્તિવાદી પરિષદ પૂર્વે કોઈ કાળે હોય તે કરતાં પણ આને ધણે વધારે મહત્વ છે. દુનિયાનો નૈતિક દાસ અને ભવગરતા વિશ્વ શાન્તિને ભોખાવનારાં સૌથી વધારે બળવાન કારણો છે. એક બાલુ રશિયા અને બીજી બાલુ અમેરિકા-આ બે કેન્દ્રો આસપાસ દુનિયાનો ઘણાખરા દેશો એક બા બીજી રીતે-વધી. કે. આક્રમક રીતે-પરસ્પરવિરોધી પણ મંડોળે બેઠા છે. આને ને ગતિએ આ બંને મહારાજો વચ્ચે અવ્યસમણ વધતી રહી છે, તે ગતિને રોકવામાં ન આવે, અને બીજી દિશાએ પ્રગળાં મન વાળવામાં ન આવે તો ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ બહુ દૂર છે એમ માનવાને કશું કારણ નથી. આ રીતે દુનિયાને માથે ઝડપતા સંપૂર્ણ વિનાશમાંથી માનવજાતને બચાવવી હોય તો આને ને વિવાતક બળ કામ કરી, રહ્યાં છે તે બળોને તોડી નાખે એવા વિચારપ્રવાહ વહેતા થવાની પાસ જરૂર છે, અને આ કોઈ સાધારણ કાર્ય નથી. જેમ મુખ સુખને સૌ કોઈ ઈષ્ટ છે છતાં મુખની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ નથી તેવી જ રીતે શાન્તિની કેવળ અંબનાથી આ દુનિયામાં સ્થાયી શાન્તિની કહી સ્થાપના થવાની નથી. આ માટે અનેક દિશાઓથી અનેકવિધ પ્રયત્નો શરૂ થયાની જરૂર છે, અને યુદ્ધવિરોધી માનસની એક અભેદ દીવાસ ચોતરફ ઉભી કરવાની આવશ્યકતા છે. કોઈ પણ કાળે યુદ્ધ અનિહત જ હતું. એમ છતાં પણ આને મુક્તી અપિદતા અનેકાણી વધી મળે છે. આનાં કેટલાંક વિવિધ કારણો છે:

(૧) આને દુનિયાના દેશો એકેકેની અત્યંત નજીક આવ્યા છે અને કોઈ પણ બે દેશો વચ્ચે શરૂ થતાં યુદ્ધને વિશ્વવ્યાપી સ્વરૂપમાં પલટાતા. વાર લાગે તેમ નથી.

(૨) માનવજાતના દિશમાંથી માનવજાતની લાગણી એકદમ એસરી ગઇ છે. ગમે તેવા હવાકાકિ કોઈ પણ પ્રકારના માનસિક ફોલ વિચાર આને માથેસા બેઠે રહે છે, સાંભળી શકે છે અને એમાં રહે છે. એમ કહીને પોતપોતાના વ્યાપારમાં સા નિભર રહે છે. માથેસા માનવજાતે એક 'અરેક્ટી' ગુમાવી દીધી છે.

(૩) વિજ્ઞાનના વિકાસને લીધે યુદ્ધની સંહારક શક્તિ પાર વિનાશી વધી ગઇ છે.

પરિણામે આને યુદ્ધમાં જોડાતું એટલે માત્ર સ્વપરને નહિ, પણ સર્વતોમુખી નાશ નોતરવા બરાબર છે. આમ હોવાથી આજની દુનિયાને ટકવું હોય-માનવી માનવી વચ્ચેની સમજાતને ટકાવી-હોય-તો આગામી કોઈપણ યુદ્ધને આ દુનિયામાં અસંભવિત બનાવવું જ જોઈએ.

આ જ દેવતા દેશ પરદેશની શાન્તિનિષ્ઠ-અહિંસા-નિષ્ઠ-કેટલીક વિગિજા વ્યક્તિઓ કવિવર હાંમેરના કૃતિ-

સંસ્કારથી ભરેલા શાન્તિનિકેતનમાં અને ગાંધીજીના સ્મૃતિ-
સંસ્કારથી ભરેલા સેવાધામમાં ગળી હતી અને આબ્જી
દુનિયાની વિષમ પારકિયત વિષે - અવ્યવસ્થિત રાજીયરણે
વિચારણા ચલાવી રહી હતી. આમાંના ઘણાખરા એવા
હતા કે જેમણે યુદ્ધવિરોધને કારણે અથવા તો એવા જ
કોઇ ઉદ્દાત હોતો અનુદક્ષીને વર્ગોના નેત્રવાસ સ્વીકાર્યો
હતા. આને ક્રિવિર દાગોર હવાત નથી; ગાંધીજી પણ
હવાત નથી; પણ હિંદને આઝાદી મળવા પાદ તરફ વર્ષના
ગાળાની અંદર આવું એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલન વિનાશ
તરફ નેત્રસમેર ઘસણતી હતી દુનિયાને, અને વિશ્વયુદ્ધના
કાળખુમ્બેના ઘાસ થવાની અણી ઉપર, આવેલી સમસ્ત
માનવજાતને કેટલપણી રીતે ઉગારવા મટે સુ કર્યા છે તેનો
વિચાર કરવા મટે એક જ શબ્દ જોવામાં આવે છે તેને શાન્તિ-
વાદી અને અહિંસાવાદી સંતોના આત્મા જ્યાં હોય ત્યાં
કેટલી શાન્તિ-કૃતચર્ચાના અનુભવતા હશે તે સંદેહપણે
કરખી શકાય તેમ છે.

આ સંમેલનને હિંદના અગ્રણ્ય રાજદારી આગેવાનો
પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ, ખાજ રાજેન્દ્રસાહે તથા
અન્ય નેતાઓએ ખુબ લાવપૂરક આપકાર્યું હતું. આ
સંમેલનના અગ્રમાં જે કોઇ હોતો પ્રવચનો થયાં તેમાં
બધાની સમાન સ્તર એક જ હતો કે આજે રાજ અને
દેશનાં, અવિશ્વાસ અને અસહિષ્ણુતાનાં, યુગાગીરી અને
ભાષાકુળતાનાં પાતક બળોએ માનવ જાતને ઘેરી લીધી
છે, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રના અગિવાનો કોઇ પણ પ્રશ્ન ઉપર
તત્કાલે પડતા, કે અંત સ્વાધીને નાના સરખા પક્કો લાગતાં
એકેએક સામે ઢેરી વાણીનો વરસાદ વરસાવવા લાગે છે અને
કુદની પરિભાષાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા માટે છે. આમાંથી
દુનિયાને પાછી વાળવાનો કોઇ રાજમાર્ગ નથી. દુનિ-
યાનું સમુદાય-માનસ વેરઝેરથી ભરેલું બની ગયું છે.
તે માનસને વેરઝેરથી મુક્ત કરવા માટે અને તેને પ્રેમ,
યશસ્વ અને સત્યતાના નવા સંસ્કાર આપવા માટે
જે કોઇ તંત્રાણ ઉપાય હોય તે તે માત્ર અવિનિગત
સુધારણા છે. અહિંસા સુધરશે તો આખરે સમાજ
સુધરશે. આ માટે જેની વ્યક્તિએ મોટી સંખ્યામાં દેશ
દેશમાં ઉભી થવાની જરૂર છે કે જેના દિલમાં અહિંસાની
સાચી પ્રતિષ્ઠા થઇ હોય, જેના જીવનમાં માનવતાપ્રચુર
સંસ્કૃતિ અને સત્યતાના નવું ધોરણ અમલી બન્યું
હોય, જે યુદ્ધને રાજવાને અને શાન્તિને રક્ષાવાને યોગ્યતા
જાતવું. બ્રિટિશન આપવાને સદા તત્પર હોય, તે સદા
ક્રિયાશીલ હોય અને જેને મન નાત જનન, ધર્મસંપ્રદાય
કે કાળજોરાનો કશો ભેજાવ ન હોય. આવી એક એક
વ્યક્તિ-સંકીર્ણ શાન્તિવાદી અને અહિંસાપરાયણ-આ
વિષ્ણુમાંથી વિદ્યા પામેલી શાન્તિ, માનવતાને, એકબી
લાવવાને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે અને દેશ, મંત્ર, વૈભવ
અને સ્પર્ધાના ધાનક બળોને વિદારવા માટે, આજના એક
બોલ સામે, એક મંદાન શકિત સમું કામ કરી શકશે.

આવી એક વ્યક્તિમાંથી અનેક વ્યક્તિઓ જન્મ પામશે
અને તેમાંથી આખા રાષ્ટ્રને એવું સંસ્કરણ પેદા થશે
કે ઉપર બેઠેલા રાજકારણી સુધારકો પોતાના રાષ્ટ્રના
સંકુચિત સ્વાર્થો આગળ ધરીને મુદ્દ તરફ પ્રગતિ ગમે તેટલા
ઘસડવા માગશે તો પણ પ્રાપ્ત પોતાની શાન્તિનિષ્ઠા ઉપર
મક્કમ રહેશે, અને એવા મુદ્દને ટેકા આપવાની એવી ના
પાડશે. આજે જ્યાં શાન્તિવાદની અહિંસાધર્મની હાંસી
થાય છે ત્યાં આવતી કાલે વિશ્વાન્તિની આરંભનાં થશે.
અને અહિંસાનાં સૂત્રે સર્વે રાષ્ટ્રો અને પ્રજાઓ
સુચિત થશે, અને સર્વ સુલેહ, શાન્તિ, સ્વાસ્થ્ય, સુખ
અને સમૃદ્ધિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે. ગાંધીવાદને વરલા
આપણે આ સદેશ જીવનમાં ઉતારીએ અને શાન્તિવાદ
ઓના મહાન કાર્યને બને તેટલા ટેકા આપીએ!

પાકીસ્તાન સાથે યુદ્ધની સંભાવના અને ગાંધીવાદ

તા. ૪-૧-૫૦ ના રોજ મુંબઈ ખાતે ચોપાટી ઉપર
મળેલી મહેર સંભાષામાં વ્યાખ્યાન આપતાં હિંદની નાવન
પદ પ્રધાન સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલે પાકીસ્તાન સાથે
હિંદના ઉત્તરોત્તર બગડતા જતા સંબંધોને વિગતવાર
ઉદ્ગ્રેષ્ઠ કરતાં જણાવ્યું હતું કે "હિંદ અને પાકીસ્તાન
વચ્ચે મૈત્રી જેવું કશું રહ્યું જ નથી. એણે જ નહિ, પણ
તે બને. વંચે મતલોટોતી. બાબેશ નહતી જ નહાય છે.
અને વંચરપર તીવ્રતર કડવાશ પેદા થઇ રહેલ છે. આમાંથી
પરિણામે બને દેશો વચ્ચે લંડાઈ થવાનો સંભવ રહે છે.
આમ અનિબંધમાં આંતર દેશી મંત્રે તૈયાર રહેવા અને
જે કોઇ આફતો આવે તેનો ધોરણ કે સમતો કરવા
મટે નેશર રહેવા હું, તંબે આગ્રહ કરું છું. આપણ
મને તેરલા શુભ અને પ્રમાણિક ધરાવાઓ હોય એમ
જાનાં પણ કોઇ પ્રકારની સમાધાની ન જ થાય તો બહારના
કોઇ પણ અસમજ્ય માટે આપણે આપણી પ્રગતિને તૈયાર કરશે
ગદી આ હેતુ માટે આપણે બળવાન સૈન્ય તૈયાર
કરવું જ જોઈએ અને તકથી રાખવું જ જોઈએ."

પાકીસ્તાનની આખી નીતિ પ્રારંભથી હિંદને સનત
પળવાની અને તેના માર્ગમાં ભાત ભાતના અંતરાયો
નાખવાની રહી છે એ સર્વ સુપ્રસિદ્ધ છે. આર મહીત
પહેલાં કાશ્મીરના રણ અર્થે ગમેલા હિંદી લશ્કર સામે
પાકીસ્તાનનું સૈન્ય કાશ્મીરની ભૂમિ ઉપર રહ્યું
હતું અને આજે માત્ર કાશ્મીરકાંડ નહક્રમી ઉપર જ
ત્યાં યુદ્ધવિરામ પ્રવર્તે છે એ પણ સા કોઇ બળે છે.
પાકીસ્તાનની સરકાર નાવ, નીતિ સત્યતા, પડોશીપ
કરું જ સમજતી નથી. હરણાં આપણું અરદિતુ સાથ
કારણ વિના એ સરકાર અટકાવી - ખેદી હતી અને એ
સામે તેને કોલેસો પૂરો પાડવાનું બ્યારે હિંદે અટકાવ્યું
બ્યારે જ શરૂને દેશમાં આવવા દેવાની તાત તોણે કમ્પ્રમ
કરી હતી. આ બધું ધીમે ધીમે આ બે દેશોમાં બાવિ
યુદ્ધની સંભાવના તરફ ઘસડી જઈ લાગે છે. આ પ્રકારની

સંભાવના તરફ હિંદી પ્રભુ આ રીતે ધ્યાન ખેંચવામાં આવે એ તદ્દન યોગ્ય અને સ્વાભાવિક છે. આવી સુદૃઢ સંભાવનાને અનુસરીને જગતજસ્ત સૈન્ય ઉભું કરવાની વાત અનુચિત છે એમ પણ એકાએક આપણાથી નહિ કહેવાય.

પણ અહીં આનુચિતિક રીતે એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. કોઈ પણ દેશ સાથે અન્ય દેશને ગંભીર અથામણીને પ્રસંગ ઉભો થાય અને કોઈ પણ પ્રકારના આક્રમણના હેતુથી નહિ પણ કેવળ આત્મરક્ષાના હેતુથી સુદૃઢ સ્વીકાર કરવામાં આવે અને પરિણામે હજારો માણસોની સામસામી કતલ શરૂ થાય-આ રીતે જનતાના હિતહાસમાં આજ સુધી આજબજબનું આચું છે અને અનેક દેશોને અવારનવાર આવા સંસ્કૃત સુદૃઢમાં સંડોવાવું પડ્યું છે-હિંદ માટે આવી કોઈકી ઉભી થાય ત્યારે આજ બ વિચાર અને આચારની પરંપરાને જ હિંદ પાકીસ્તાન સંબંધના પોતાના વ્યવહારમાં અનુસરશે કે પોતાને ગાંધીવાદી કહેરાતવાળા દાવો કરવાવાળું અને ગાંધીજીએ પ્રસ્પેલી અહિંસાનું કિન્નરન રદ્ધ કરવાવાળું કિંદ અહિંસાના ધોરણે આ આખરનો કંઈક લુદી રીતે વિચાર કરશે ખરું? પાકીસ્તાન જે કાંઈ કરે તે નીકું માથું રાખીને આપણે સંકળ જ કર્યા એમ કોઈ અહિંસાવાદી કદી સ્વીકારે પણ ન સૂચવે. પણ ગાંધીજીએ આવા આક્રમણનો-અનાયનો-અધર્મનો-સામનો કરવાની એક ખીજ જ પદ્ધતિ આપણને શીખરી છે અને એ પદ્ધતિના અધારે, ઉણા ઉપયોગ વડે પણ આપણે દેશમાં જડ ધાલીને બેઠેલી અશ્વિજ્ઞેની રાસનુકરણને આપણે ઉમેરી ટકાણ છીએ એમ આપણે માનીએ છીએ. દુનિયાને મુકેલશાનિતના મર્થે યાસવાની અને તે માટે ગાંધીજીના જીવનસંદેશને અનુસરવાની આપણે હાલ કરીએ છીએ. તો પછી ઘર સામે દાવાનળ સળગે તેને કારણ આપણે જુની રીતસરમ મુજબ જ ચાલવાનો, અને પાસથી સુદ એકત્રતાનો વિચાર કરીએ કે ગાંધીજીના વિચારધોરણે આ આક્રમણ સામનો કરવા માટે ખીજ કોઈ કાર્યક્રમનો-નીતિ રીતિનો-કાંઈક વિચાર કરીશું ખરા? સામાન્ય પરંપરાના ધોરણે આપણે વિચારવા ને વર્તવા આપણે ટેવાયલા છીએ અને રાજસુદ સામે રાજસુદ જ હોય, અને એમ ન કરીએ તો દુશ્મન આપણી છાતી ઉપર ચઢી બેસે અને આપણા આજ દેશને ખેદાનમેદાન કરી નામે, આવા કોઈકીના પ્રસંગે અહિંસા કે હિંદુસાની વાતોને સ્થાન હોય જ ન શકે-આમ આપણું મન જે આવા સંયોગોમાં સતતપણે સુકી-મુગ્ધ બનવાને ટેવાયતું છે તે બેઠી ઉઠે છે, પણ સાથે સાથે આપણને ગાંધીજી વાદ આવે છે. અને આવી કોઈકીના વખતે ને ગાંધીજી હવાત હોય તો તેમ આવા સંસ્કૃત સુદૃઢને સંનત કરત કે કેમ એવા પ્રશ્ન આપણા ચિત્તમાં સામે ઉભો થય છે, અને જેમણે જર્મનીના આક્રમણ વખતે તેમજ હિંદ ઉપરના જાપાનીસ લોકોના

સંબંધિત આક્રમણના પ્રસંગે અહિંસાના ધોરણે કોઈ લુદી જ સલાહ આપી હતી તેઓ આવા પાસથી સુદૃઢમાં જંપલાવવાની સંમતિ આપવાના બદલે અહિંસાના ધોરણે એવો જ કોઈ ખીજો અસરકારક માર્ગ જરૂર આપણને જતાવત એવી આપણને સહેજે કલ્પના આવે છે. આજે ગાંધીજી નથી, પણ તેમના સિદ્ધાંતો, તેમની વિચારસરણી, તેમના અસહકાર, સત્યાગ્રહ, સતિનય ભંગ આદિ સાધનોનો જવાલ આપણી સામે મેળાઈ છે. ભગવાન સુદૃઢ જગતને સરેલા આખો હોના કે વેરથી વેર કદી શમશે નહિ, અને ગાંધીજીએ આ સદેશને આપણી સામે અવારનવાર આગળ ધપ્યો હોતો. ગાંધીજીએ જગતને અહિંસક સામતાની એક ચોક્કસ દૃષ્ટિ આપી છે. તો પછી દૃષ્ટિ થાય છે કે પાકીસ્તાન સાથેના વધતા જતા વેમનસ્ય પરત્વે અતિમ ઉપાય તરીકે એકાન્ત સુદૃઢ જ વિચાર કર્યા કરવાને બદલે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા યાત્રીના અત્યંત આવશ્યકતા છે. કારણ કે આજનાં સુદ ભારે ભયંકર હોય છે, રાજનિક સુદૃઢને અંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પકડનાં વાર નથી લાગતી, અને આવા સુદૃઢના વિજય પણ અનેક અનર્થપૂર્ણ રાજ્યતાઓથી ભરેલા હોય છે-આ અર્થ આજસુધીના ઇતિહાસ ઉપરથી અને છેલ્લાં બે વિશ્વયુદ્ધના અનુભવ ઉપરથી આપણ સર્વના ધ્યાનમાં ખરાબર આવી ચૂક્યું છે.

આવી વિચિત્ર વિચારણાને જાણે કે પહેલાંથી કદખીને કહેતા ન હોય એમ સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલે એ જ વ્યાખ્યાનમાં જણાવેલું છે કે “મહાત્મા ગાંધીજીને આખી જીંદગી સુધી અનુસરીને અને ચાલતા આવા છીએ, અને કોઈ બેપડક માણસી નથી. અમારે તેમના સિદ્ધાંતોને જરૂર ધ્યાનમાં રાખવાના છે, પણ સાથે સાથે એ સિદ્ધાંતો અને જેને કોઈ પણ ભાવે આક્રમણથી મુરજિત રાખવો જ બેઠાએ તેવા આપણા રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતો-આ અને વગેરે મેળ મેળવવાનો છે અને તેથી જ અમે જણાવીએ છીએ કે રાષ્ટ્રની સરહદોને સંભાળવા માટે મજબૂત રાજસંપત્ત સૈન્ય રાખવા સિવાય આપણને ચાલે તેમ નથી.” જેમો પ્રયત્નિત સોઝજીમિપ્રાવના ટેકા ઉપર સત્તાપ્રતિષ્ઠિત બનેલ છે અને એ ટેકા ઉપર જ જેમની સત્તા નિર્ભર છે તેવા આપણા આજના રાજદારી સૂત્રધારો દેશના જીવનમરણના સંજય ઉપર, કોઈ પણ નવા આદર્શ ઉપર ચાલવાનું નોખમ ખેડવાને નૈવાર ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. સાધારણ રીતે તેમની દૃષ્ટિ વધારે વારંવારથી હોય એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે. વળી આવી કોઈકીની સંભાવનાની ચર્ચા કરનાં અહિંસાને જે કોઈ આગળ પડે તેને લોકમત કેટલો ટકવા દે એ પણ એક પ્રશ્ન છે. પણ જેમો આવી રાજદારી જવાબદારીઓ વહન નથી કરતા તેમણે આ આખો પ્રશ્ન-બેવડક સેખાવાનું નોખમ ખેડીને પણ-મંદીરીયજી ઉંડાણથી વિચાર કરવાની અને એ વિચારણાથી જે કાંઈ સહે તે પ્રત્યક્ષમ નિર્ભયપણે

મુકદ્દાની આજને વખતે અત્યંત આવસ્યકતા છે. કારણ કે જેવી રીતે અમેરિકા અને રશિયાની ચાલુ અયગમણ આજની વિશ્વશાન્તિને નોખાવી રહેલ છે તેવી જ રીતે હિંદ અને પાકીસ્તાનના વૈમનસ્વમાં પણ વિશ્વશાન્તિનો ભંગ થવાનું ભારે જોખમ રહેલું છે એ વાસ્તવિકતાની કોઈએ પણ ઉપેક્ષા કરવી ઘટતી નથી.

અહીં એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આજના, આપણા રાજ્યકર્તાઓ આ પરિસ્થિતિથી બીનવાકેફ છે અથવા તે તેમનું માનસ આજે અંશતઃ પણ સુધોન્મુખ બન્યું છે એમ કહેવા કે સંશયવાનો જવા પણ આશય નથી. કોઈની પણ સાથે સુદૃઢ બને તેટલા દર રહેવાની ત્રાસ જેટલી આપણી છે તેટલી જ તેમની છે. યુદ્ધના ભયંકર પરિણામોનું કદાચ આપણું કરતાં તેમને વધારે સમોદ્ભાન છે. હલુ હમણાં જ છાપામાં સમાચાર હતા કે આપણી સરકાર તરફથી પાકીસ્તાન સરકારને પરસ્પર એવી મુલેદ સંધિ કરવાનું કહેલું મોકલવામાં આવ્યું છે કે આપણા બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચે સામસામે ગમે તેટલા મતભેદો અને અથગ્રમણનાં કારણો ઉઘાડવાય તો-પણ એ બંધાનો નીકાલ આપણે પરસ્પર વાટાપટથી દલવાદી વડે કરીશું પણ કોઈ કાણે એકમેક સામે શુદ્ધ કરવાની આપણે વિચાર નહિ કરીએ એવી આપણે આપણે બંને પ્રતિજ્ઞા લઈએ. (આ કહેલું આ નેધિ લખાય છે ત્યાં સુધીમાં પાકીસ્તાન તરફથી કંઈ જ ઉત્તર આવ્યો નથી.) આનો અર્થ જ એ છે કે હિંદ પાકીસ્તાન સાથેની કોઈ પણ ગંભીર અથગ્રમણથી દં-રહેવા માટે સૂઝે તેટલા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે અને સરેરાશ રહેવા દિંદ અને પાકીસ્તાન વચ્ચે કદાચ યુદ્ધની પરિસ્થિતિ ઉભી થા. તો પણ એવા યુદ્ધ માટે હિંદને કોઈપણ દોષ દષ શકશે નહિ. આ વિષે પણ એ મત જ છે જ નહિ. પણ અહીં પ્રશ્ન તો બાબતી કે ગેરવ્યાખ્યાની એ છે કે કોઈ પણ સુદૃઢ માનવી સંહારથી-દર રહેવાનો અને યુદ્ધાત્મક સંયોગો વચ્ચે પાકીસ્તાન સામે કોઈ અહિંસક સમક સામનો શક્ય છે કે નહિ એ વિચારવાનો છે. અંગ્રેજો સામે લડાયામાં ગાંધીજીએ આપણને આવી અહિંસક સ્વ આપી હતી અને પરિણામે આપણે જનતાનાની કરી પણ ગંભીર ખૂંચારીથી જયવા પામ્યા હતા, આપણે હેતુ સિદ્ધ થયો હતો અને અંગ્રેજો સાથે મિત્ર સંબંધ પુનઃ સ્થાપિત થયો હતો પાકીસ્તાનના સમજ્યા આથી વધારે કપરી છે એ બંધાન છે. પણ તેમાં જ આપણી ખરી કસોટી છે. જો આ સમયે ઉભેલી સમસ્યાનો અહિંસક સાધનો દ્વારા આપણે કોઈ મક્કા ઉકેલ લાવી શકીશું તો દુનિયાને ગાંધીજીના મર્જે આવવાનું કહેવાનો કાંઈ અર્થ હશે નહિ તો દુનિયા સંહાર અને પરસ્પર વિનાશના આગે આવવા જ કરવાની છે અને યુદ્ધ, મહાવીર, ધૃશ્વિરત માદક ગાંધીજી પણ પ્રાનત્તમ રહ્યું પૂતા જ ઉપયોગી રહેવાનો છે પછી દુનિયાની ક.આપણે નિર્ણય કોઈ આશાને સ્થાન નહિ રહે.

ગાંધીજી વિષે અધ્યાપક આઈન્સ્ટીન

યોગ સમય પહેલાં પ્રિન્સિપાલ અપ્રવાલ સહકુલ અમેરિકાના પ્રવાસ ઉપર ગયેલા તે દરમિયાન તેમને નાણીતા વિનાનસાક્ષી અધ્યાપક આઈન્સ્ટીનને ગળવાનું બોલ્યું. આ પ્રસંગનું તેમણે ‘અમૃતખરર પત્રિકા’માં સુદૃઢ વર્ણન પ્રગટ કર્યું છે. તેમની સાથે ગાંધીજીના શૈલી મેટા પુત્ર મણિલાલ ગાંધી હતા. અધ્યાપક આઈન્સ્ટીન ન્યુ યોર્કની નજીકમાં પ્રીન્સેટન યુનિવર્સિટીના વિસ્તારમાં રહે છે. પ્રાથમિક ઔપચારિક ખમરઅનતર પૂછવા, બાદ સહજપણે ગાંધીજી વિષે વાત નીકળી અને અધ્યાપક આઈન્સ્ટીને પૂછ્યું કે “મહાત્મા ગાંધીના ખૂનના સમાચાર સાંભળીને મને સખ્ત આઘાત લાગ્યો હતો અને આખી દુનિયા બારે શોકાતુર બની હતી. પણ એવા તો કોણ વિચિત્ર માણસ હતો કે જે તેમનું ખૂન કરવાની હદ સુધી પહોંચી ગયો?” પ્રિન્સિપાલ અપ્રવાસે હિંદના ભાગલાથી માડીને ગાંધીજીના ખૂન સુધીની હિંદની કોમી પરિસ્થિતિ, હિંદના મુસ્લમાનોને રક્ષણ આપવાની ગાંધીજીની ચિન્તા, પાકીસ્તાનના નુકસાનોને કારણે હિંદુઓની દરકરાયથી લાગણી અને તેમાંથી ગાંધીજીનું ખૂન કરવા માટે યોગ્યવસ્તુ કાગતર-આ બધી હકીકતો, તેમને નકેદ કર્યાં. આઈન્સ્ટીને એક મોટા નિશ્વાસ નોખ્યો અને જણાવ્યું કે “ગાંધી માણસ સખ્તતા વિષે એક ભારે અત્યંત જનક વ્યક્તિ હતા. મોતામા વિષે શોધીને ગમે છે કે નહિ તેની તેમણે કદી પરવા કરી નહોતી તેમ જ યોદ્ધાસના રક્ષણની પણ કદી દરકાર કરી નહોતી. દુનિયાના સૌથી મોટા માણસો, મહાધર્મ આવી કરણાત્મક ધર્મનાઓ, બનતી જ આવી છે. પણ ગાંધીનું મૃત્યુ એ જ તેમનો મોટો વિચળ હતો.”

યોદા વારે બાદ અધ્યાપક આઈન્સ્ટીન પ્રિન્સિપાલ અપ્રવાસને પૂછ્યું કે “પ્રામેદ્યોગના આકરમાં આર્થિક નિકેટીકરણ કરવાનો મહાત્મા ગાંધીને ખ્યાલ આવ્યો હોય નહિ દીકરણ કરવાનો મહાત્મા ગાંધીને ખ્યાલ આવ્યો હોય નહિ પરિસ્થિતિને અનુકૂળિત જ હો કે આખી દુનિયા માટે પણ આવી વિકેદિત રચના તેમની કલ્પનામાં હતી ખરી?” અપ્રવાસે જવાબ આપ્યો કે “હું સમજું છું ત્યાં સુધી આખી દુનિયા રાષ્ટ્રીય તેમ જ આર્થિક ક્ષેત્રમાં વિકેદિત યોગના સરીકાર એવી ગાંધીજીની અપેક્ષા હતી કે રહ્યું કે અહિંસક સમાવરચના માટે વિકેટીકરણ આપવાનું હતું.” શ્રી મણિલાલ ગાંધીએ આ વિચાર પ્રત્યે ચોતાની સમિતિ દ્વારા અધ્યાપક આઈન્સ્ટીન વિચારચરત હોય એમ કહેવા લાગ્યા કે “અને પણ લાગે છે કે સમાજની ભાગિ રચનાનું સ્વરૂપ વિકેટીકરણ ઉપર જ ધરાશે પણ એ કેમ થશે તેની મને સૂઝ પડતી નથી. મધ્યવર્તી કેન્દ્રય સરકાર તરફથી હમણા આપણે બનાવવાનું એ જૂઠું થવાનું જોખમ રહેવાનું જ છે. મોટા ભરખર વસતીસાળો ગંદકો બારે ભયાનક રીતે છે અને લાગે છે કે સ્થાનિક વિકેટીકરણ વ્યવહાર છે. દરેક માણસે

પણ દુનિયાની બીજી બધી વસ્તુઓની માફએ પણ અનેકાન્ત છે, સાંપેક છે. માણસે શું કરવું જોઈએ તેના આધાર તેની વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિ ઉપર અવલગ્નિત રહે છે. ફરજ કાંઈ અંધાર હવામાં લટકતી કોઈ મીઠા નથી. સ્વધર્મ પાછળ તો એ સત્યનો સ્વીકાર રહેલો છે કે ફરજ અથવા તો કર્તવ્યધર્મ એ વ્યક્તિનાં વિશિષ્ટ સંયોગો ઉપર આધાર રાખે છે. જે સ્થાનમાં જે વ્યક્તિ મુકાયેલ હોય તે સ્થાન જ તે વ્યક્તિનો ધર્મ નક્કી કરે છે. પછી તે સ્થાન ગમે તે કારણે તથા સંબંધોને લીધે ઉપરિચિત થયું હોય. સાપેક્ષતા દુનિયાની સર્વ વસ્તુઓના વિચારને લાગુ પડે છે. સ્વધર્મના નિર્ણયને આ સનાતન સિદ્ધાંતથી અળગો કરી શકાય જ નહિ. દરેક વ્યક્તિ માટે અને દરેક સંયોગમાં એક જ પ્રકારનો ધર્મ હોઈ શકે નથી. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર વિચરીએ છીએ અને પ્રગતિ કરીએ છીએ તે ગતિશીલ અને વર્તુળાકાર પૃથ્વી ઉપર જેમ સીધી લીટી દોરી શકાય તેમ નથી, તેવી જ રીતે સમયે સમયે ઉભા થતા મોકફસ પ્રકારના સંયોગો તેમ જ જુદી જુદી વ્યક્તિઓની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને ખ્યાલ કર્યાં સિવાય કોઈ પણ અમુક વ્યક્તિના સ્વધર્મને નિર્ણય કરી શકાય જ નહિ. આ ઉપરથી ગીતા કેવળ વ્યવહારવાદ-એટલે કે પ્રસંગ મુજબ ટુકડી દૃષ્ટિએ અનુકૂળ પડે તેવો અને પોતાના જ માન લાભમાં હોય તેવો માર્ગ-અણુ કરીને ચાલવું એના સહેલા સુદાસ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ કોઈએ સમજાવતું નથી. સ્વધર્મનો માર્ગ કઠિન અને ઘણી વખત તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેટલો નિષ્કટ હોય છે. આ સ્વધર્મનું અનુપાલન હારે આત્મભંગ, ધર્મ અને નિર્મલ્યતાની અપેક્ષા રાખે છે. ગીતા સ્વધર્મમાં રહેલ સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપદન કરે છે. જેમ અણુની વિસ્તારશક્તિ આકર્ષકની સ્થળ અને કાળને લગતા નવા પવાલો સાથે ભૌતિક ગતિને ધરાવવા માટે સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંતને કેવળ નવા આકારમાં રચી કરે છે, તેવી રીતે ગીતા પણ સમોટપણે પ્રતિપાદન કરે છે કે દરેક વ્યક્તિનો ધર્મ તેના દેશ, કાળ તેમ જ માનવસમાજમાં તેના વિશિષ્ટ સ્થાન અને અધિકાર ઉપર અવલગ્ન છે.

“અ પછી અનાસકિતેના પાવનકારી સિદ્ધાન્ત વિચારવાનો રહે છે. દુન્યવી પ્રવૃત્તિ સાથે હિંસાનો દોષ તો નેહાપયો જ હોય છે. પણ જો આપણે યોગ્ય વિવેક-પૂર્ક નિષ્કામપણે કર્તવ્યધર્મનું પાલન કરીએ તો પછી આપણને આવી કશો દોષ લાગતો જ નથી”

સ્વર્ગને નિર્ણય ક્રેયઃ પલમોં મનાહઃ. ૧. જે બણીના ગીતા-સૂત્રના બે ત્રણ અર્થ ધરાવવામાં આવે છે. એક તો ઉપરની ચર્ચાએ એક દેશાંતે ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે તેમ સ્વધર્મ એટલે વણુધર્મ ધર્મ એમ સમજીને દરેક વ્યક્તિએ પોતાપોતાના વણુધર્મ અનુસાર વર્તવું અને અન્ય વણુધર્મના ધર્મ અનુસાર ચાલવાનો કદી કોઈએ વિચાર

કરવો નહિ એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. બાલકો શ્યાલાલુનો આચાર પાળવો; દમિયોચિત કે વૈશ્યોચિત પ્રવૃત્તિ પાછળ મન દોડાવવું નહિ. બીજો અર્થ આમ પણ કરવામાં આવે છે કે દરેક પોતપોતાને કુળધર્મ-પરા-પ્રાપ્ત ધર્મ અનુસાર જે આચારવ્યવહાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેને અનુસરવું; ધર્માન્તરનો કદી વિચાર કરવો નહિ. આ બંને અર્થ ધરાવનારો નથી તથા અ.ગ્ના યુગવિચાર અને પલટાપલટા આચાર વિચાર તેમ જ માનસિક વળગી-સાથે જતા પણ બંધ એસે તેવી નથી. સ્વધર્મનો માન્યવર રાખીએ ત્રીજો જ અર્થ ધરાવ્યો છે અને તે હારે શક્તિપૂર્કનો અને મૌલિક દ્રષ્ટિનો છે. તે અર્થ સ્વીકારતાં ઉપરના સૂત્રનો આ રીતે અર્થ ધરાવી શકાય. વ્યક્તિ વ્યક્તિની સ્થિતિ તેમ જ સંયોગો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે અને તંતુસાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને ભિન્ન ભિન્ન કર્તવ્યધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ધર્મ પણ સંયોગો બદલાતાં બદલાતો જાય છે. આ રીતે પોતપોતાને પ્રાપ્ત થતા ધર્મનું અનુપાલન કરતાં કરતાં મૃદુ આવે તો તે પણ શ્રેયસ્કર ગણવું. આથી અન્યથા વર્તનાર હંમેશા પોતાના શ્રેયને નોખાવે છે.

આ રીતે સ્વધર્મવિચારને સાપેક્ષતાવાદ સાથે સંલગ્ન કરીને ગીતાદર્શનનો સ્તંભધર્મના પાયામાં રહેલ અનેકાન્તવાદ સાથે રાખીએ સુન્દર સમન્વય સાધી બતાવ્યો છે. અને એ રીતે બંને દર્શન એક જ વિચારશ્રેણી ઉપર ઉભેલાં છે એવી સમજણ તેમના વિવેચનમયી સહજપણે પ્રાપ્ત થાય છે. વહીવટી નોકરીઓ વિષે આપણા વિદ્યાર્થીઓની ઉદાસીનતા

એક વખત કૃલેજમાં બાણુતા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને અમ્મ. સી. એસ. (ઈન્ડિયન સર્વીસ)નું બહુ આકર્ષણ હતું અને એ માટેની પરીક્ષા આપવા માટે આપણા ગુજરાતમાંથી વિદ્યાર્થીઓ ફીક ફીક સંખ્યા ાં ઈન્ડિયન નાટ, ત્યાં રહેતા, બાણુતા અને ફીક પ્રમાણમાં પસાર થતા. આ પરીક્ષામાંથી પસર થયેલા વિદ્યાર્થીઓને હિંદી સરકારના વહીવટની અનેક શાખા પ્રશાસન-ઓમાં ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ અધિકારો મળતા, જે દ્વારા પોતપોતાની શક્તિ દાખવવાની તેમને પૂરી તક મળતી અને આર્થિક લાભ પણ બહુ સારો થતો.

આજે એ આઈ. ડી. એસ.માં સ્થાને ઈન્ડિયન એકમીનિટીટરીવ સર્વીસ, ઈન્ડિયન એંડીટ એન્ડ એકાઉન્ટન્ટસ સર્વીસ, ઇન્ડિયન સર્વીસ, પોસ્ટલ સર્વીસ, મીલીટરી એકાઉન્ટન્ટસ સર્વીસ, ઈન્ડિયન કોલેન સર્વીસ અને આવી બીજી પણ કેટલીક સર્વીસો મારેની પરીક્ષાઓ અને દરી-દાષ્ટ્યોની મંથનવતી સરકાર તરફથી યોજના કરવામાં આવી છે, અને તેમાં સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ ભેગે છે. આ બંધી સર્વીસોનો શરૂઆતનો માર્સિક પગાર રૂ. ૭૫૦નો હોય છે. આઈ. એ. એસ.માં નેહાપલ્લા અધિકારીનો

એલ્યુમિનિયમ પિત્તળ
જરમન સિલ્વર સ્ટેઈન લેસ સ્ટીલ
વિગેરેના વાસણોની ખરીદી માટે એક એક
અનોખું વિશ્વાસપાત્ર સ્થાન

માલની ઉપયોગિતા, દીર્ઘ આયુષ્ય,
જાત અને વ્યાજબી કિંમતનો સુમેળ
એટલે ખરીદીનો પૂર્ણ સંતોષ.
ગ્રાહકોનો પૂર્ણ સંતોષ એજ
હમારી સફળતા છે.

P. BOX 2100

ધો ૬ ન એલ્યુમિનિયમ ફેક્ટરી, તારદેવ.
માલોક-લલુભાઈ અમીચંદ લી.
પપજ, કંસારા ચાલ, પાચધુણી, મુંબઈ.

PHONE : 22220
GRAMS : CYCLE BRAND

